

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

VIII. ULUSLARARASI ATATÜRK KONGRESİ

*(Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında
Kafkasya ve Çevresi)*

13-15 EKİM 2015 / GENÇE

THE VIIITH INTERNATIONAL CONGRESS ON ATATÜRK

*(Atatürk and the Caucasus and its Vicinity in the
Turkish Cultural Geography)*

13-15 OCTOBER 2015 / GANJA

I. CİLT

Yayına Hazırlayan
Uzman Merve UĞUR

ANKARA - 2017

5846 sayılı kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları
Atatürk Araştırma Merkezi'ne aittir.

Uluslararası Atatürk Kongresi (VIII : 2015 : Gence)

VIII. uluslararası Atatürk kongresi ; Gence , 13-15 Ekim 2015 : bildiriler =
The VIIIth international congress on Atatürk ; Ganja, 13-15 October 2015 :
papers / yay.haz : Merve Uğur. – Ankara : AKDITYK Atatürk Araştırma
Merkezi, 2017.

2c. : tbl. : fotoğ. ; 24cm.– (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Atatürk Araştırma Merkezi yayını)

ISBN : 978-975-16-3379-8(Tk.)

978-975-16-3380-4 (1.c.)

978-975-16-3381-1 (2.c.)

1. ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL, 1881-1938 – KONGRELER, VB.

2. KAFKASLAR – TARİHİ – KONGRELER, VB.

3. TÜRKİYE – İLİŞKİLER – KAFKASLAR – KONGRELER, VB.

I. E.a.: VIII.Uluslararası... II. E.a. : The VIIIth international... III. Uğur
Merve, yay. haz. IV. Seri

909.049996

İNCELEYENLER : Prof. Dr. Selami KILIÇ
Prof. Dr. Necdet HAYTA
Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ

KİTAP SATIŞ :

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu: 24/6 Kızılay/ANKARA
Kurum : Ziyabey Cad. Nu: 19 Balgat-Çankaya/ANKARA
Tel: 009 (0312) 285 55 12
Belgegeçer: 009 (0312) 285 65 73
e-posta : bilgi@atam.gov.tr
web : http://www.atam.gov.tr
e-mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

ISBN : 978-975-16-3380-4 (1.c)

İLESAM : 17.06.Y.0150-527

BASKI SAYISI: 500 Adet

BASKI : Sarıyıldız Ofset Ltd. Şti. (0 312) 395 99 95

İÇİNDEKİLER

I. CİLT

KONGRE KURULLARI	XI
KONGREYE GELEN MESAJLAR VE AÇILIŞ KONUŞMALARINI	XV
Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham ALİYEV'in Mesajı	XVII
Türkiye Cumhuriyeti Başbakan Yardımcısı Yıldırım Tuğrul TÜRKES'in Mesajı	XIX
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı Prof. Dr. Derya ÖRS	XXI
Azerbaycan Milletvekili-Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Yagub MAHMUDOV	XXV
Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN	XXXIII
Türkiye Cumhuriyeti Gence Başkonsolosu Orhan IŞIK	XXXIX

BİLDİRİLER

Prof. Dr. Çağrı ERHAN/ Uzm. Pırl OCAK	1
Tarihsel Süreç İçinde ABD'nin Kafkasya Politikasının Esasları	
Prof. Dr. Mustafa TURAN	19
Rusya'nın Kafkasya Politikası ve Türk Milli Mücadelesi	
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK	39
XIX. ve XX. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti İle Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kafkasya Politikaları	

Prof. Dr. Tahira HASANZADE/ Doç. Dr. Sabira NEMATZADE	109
XIX. Yüzyıl Kaçar Devri Sefernamelerinde Gence	
Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ	119
Osmanlılar ve Gence	
Doç. Dr. Mehmet ÖCAL	149
Dağlık Karabağ: Bir Sorunun Anatomisi ve Çözüm Yolları	
Dr. Mahir GARİBOV	179
1920 Gence İsyanı	
Prof. Dr. Necdet HAYTA	191
1806-1812 Osmanlı Rus Savaşı'nda Kafkas Cephesi	
Doç. Dr. Nermin EMİRBEYOVA	209
XIX. Asrın I. Yarısında Güney Kafkasya ve Batı İran'da Askerî-Siyasî Durum (RDATA'nın Belgelerine Göre)	
Dr. Sezen KILIÇ	227
Ekim Devrimi'nde Kafkasya'da Yaşanan Değişim ve Gelişmeler	
Prof. Dr. İrade BAĞIROVA	243
Birinci Dünya Savaşı Döneminde Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası	
Dr.Hv.Öğ.Alb. F.Rezzan ÜNALP	261
Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı Tahliye Etmesine Kadar Olan Süreçte Kafkas İslam Ordusu'nun Gence ve Bakü Harekâtı	
Dr.Öğ.Yb. Hüsnü ÖZLÜ	297
İstiklal Harbi'nde Şark Cephesi'nde Kars Harekât Planı'nın Analizi ve Bölgenin İşgalden Kurtuluşu	
Prof. Dr. Saime YÜCEER	331
Türklerin Emperyalizme Karşı Bolşevizm'i Stratejik Bir Araç Olarak Kullanmaları: Batum Örneği	
Doç. Dr. Ercan HAYTOĞLU	347
Batum Cemiyet-i İslâmiyesi ve TBMM İle İlişkileri (1918-1921)	
Doç. Dr. Mücahit ÖZÇELİK	381
Birinci TBMM'de Batum Milletvekilleri	

Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU	407
Tiflis Şehbenderlik Raporları Işığında 1878 Berlin Antlaşması Sonrası Kafkasya ve Ermeni Faaliyetleri	
Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ	429
Çarlık Rusyası'nın Güney Kafkasya'yı İşgalinde Ermeni Faktörü	
Prof. Dr. Yasemin DOĞANER	455
Hatıralar Işığında Kafkas Cephesi	
Doç. Dr. Özlem FEDAİ	483
Bir Roman ve Anı Kitabı Eşliğinde Kafkas Cephesi'ni Okumak	
Prof. Dr. Kerim ŞÜKÜROV	507
Birinci Dünya Muharebesi Devrinde Cenubî Kafkasya'da (Zakafkasya) Demografik Vaziyet	
Yrd. Doç. Dr. Taner NAMLI	519
Erken Dönem Türk Romanında Kafkasya: İnsan, Kültür, Coğrafya	
Prof. Dr. Ömer TURAN	535
Rusya'nın Kafkasya'ya Yaptırdığı Bilimsel Geziler	
Prof. Dr. Stefano TRINCHESE	557
Caucasus Through The Eyes of Italian Diplomats and Military Officers (1918-1926) / <i>İtalyan Diplomatların ve Subayların Gözünden Kafkasya</i> (1918-1926)	
Prof. Dr. Almaz ULVİ BİNNATOVA	591
Özgürlük Aşığı Şair Almas İldırım'ın Hayatının Elazığ Sayfası ve Atatürk	
Yrd. Doç. Dr. Halim GÜL	599
Hasan Hilmi Dağıstanî'nin Hayatı, Eserleri ve Görüşleri	
Prof. Dr. Ewa SIEMIENIEC-GOLAS	629
Mateusz Gralewski- The Polish Exile To The Caucasus and His Contribution To Study on History, Geography and Etnography of The Caucasus / <i>Mateusz Gralewski – Polonyalı Kafkasya Sürgünü ve Kafkasya Tarihi,</i> <i>Coğrafya ve Etnografya Çalışmalarına Katkıları</i>	
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU	651
XIX. Yüzyıldaki Fransız Armenistlerin Kafkasya Tarihiyle İlgili Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme	

Yrd. Doç. Dr. Hatice MUMYAKMAZ	671
Mehmet Fetgerez Şoenu ve Kafkasya Servet Membaları	
Prof. Dr. Shalala MAMMADOVA	703
The Russian Generals: Founders and Fighters for Russian National Policy in The Caucasus / <i>Rus Generalleri: Kafkaslardaki Milli Rus Politikası Kurucuları ve Savaşçıları</i>	
Yrd. Doç. Dr. Danko LEOVAC	723
Question of Caucasus and Russia's Policy-The Yermelov Period (1816-1827)/ <i>Kafkaslar ve Rusya Politikası Sorunu-Yermolov Dönemi (1816-1827)</i>	
Doç. Dr. Vagif ABIŞOV	763
Kuzey Azerbaycan'ın Sovyet Rusya'sı Tarafından İşgalinin Tarihçiliği (Rusya, Azerbaycan ve Türkiye Tarihçiliği Bakımından)	
Prof. Dr. Tofiq MUSTAFAZADE	799
Azerbaycan'ın Rusya İle Kaçarlar İran'ı Arasında Bölüşürülmesi ve Osmanlı Devleti'nin Mevkii	
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA/ Prof. Dr. Selma YEL	813
Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşı Cephelerinde Azerbaycan Türklerinin Kardaş Kömeği	
Dr. Sevinc BAĞIROVA	839
Azerbaycan Halkına Karşı Yapılan Soykırımlar (1905-1907)	
Prof.Dr.Наси Murad DONOGO	859
О Взаимоотношениях Имама Шамиля С Турецким Султаном/ <i>İmam Şamil'in Türk Sultanı İle İlişkileri</i>	
Prof.Dr.İgor TURİTSYN	895
Британцы В Битве За Баку: К Истории Событий 1918 Года / <i>Bakü Mücadelesi'nde İngilizler: 1918 Olaylarının Tarihi</i>	
Prof.Dr.Marem DOLGİYEVA	943
Çağ Ahriyev İnguşlarının Millî Karakteri	
Prof. Dr. Nedim İPEK	951
Ahıskalı Türklerin Türkiye'ye Göçü	

II. CİLT

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ	981
Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde “Mülteciler”, “Muhâcirler” ve “Esirler” Konusunda Bazı Tespitler	
Dr. Turgay Bülent GÖKTÜRK	999
“Kafkas Seddi” Politikasının Jeopolitik Unsurlar Çerçevesinde İncelenmesi ve Günümüz Politikalarıyla Karşılaştırılması	
Doç. Dr. Cavit QASIMOV	1031
Alexander Dumas’ın Gözüyle Kafkasya ve Çevresi	
Yrd. Doç. Dr. Nejdet BİLGİ	1043
1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre Acara-i Süflâ Sancağı’nın Demografik ve İdari Yapısı	
Yrd. Doç. Dr. Levent KÜÇÜK	1069
Sancaktan Oblasta: Kars Vilayeti	
Doç. Dr. Tahir KAHHAR	1091
“Türkistan” ve “Kızıl Bayrak” Gazetelerinde 1920-1924 Yıllarında Yayımlanan Türkiye, Atatürk, Azerbaycan Konulu Yazılar	
Prof. Dr. Kamil ALİYEV (GÜNER)	1103
Ататюрк И Дагестан: К Истории Российско-Турецкого Сближения И Подписания Московского Договора (1919 -1921 Гг.) / <i>Atatürk ve Dağıstan: Rus-Türk Yakınlaşmasına ve Moskova Anlaşması’nın İmzalanmasına Doğru (1919 -1921)</i>	
Dr. Öğ.Kd.Albay Zekeriya TÜRKMEN	1141
Büyük Taarruz Öncesi Uluslararası Kamuoyu Oluşturma Çabaları Bağlamında Azerbaycan Elçisi İbrahim Muharremoğlu Abilov’un Türkiye’deki Faaliyetlerine Dair Bir Değerlendirme	
Prof. Dr. Ebulfez AMANOĞLU/Dr. Esmer MEMMEDOVA	1181
Atatürk’ün Dostu İbrahim Ebilov: Azerbaycan’ın Türkiye’deki İlk Büyükelçisi	

Doç. Dr. Alexander VASİLYEV	1191
Atatürk'ün Alfabe Devrimi ve Bakü'de Kurulan Tüm Rusya Yeni Türk Alfabeti Merkez Komitesi (VTSKNTA)'nin Faaliyeti (Yeni Rus Arşiv Belgelerine Göre)	
Doç. Dr. Kemal ÇELİK	1197
Tarih ve Siyaset Sürecinde Atatürk'ün Harf İnkılâbı ve Millet Mektepleri Uygulaması	
Prof. Dr. Hasan Tahsin FENDOĞLU	1215
Türkiye İle Kafkasya ve Çevresinde Ombudsmanlık	
Prof. Dr. Mehmet KARAGÜL	1247
Kafkasya'nın Siyasal İstikrarı ve Ekonomik Refahı İçin Türkiye-Kafkasya İlişkilerinin Önemi	
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	1271
Çağdaş Azerbaycan'ın Kültür ve Eğitim Hayatının Geçmişine Dair Bazı Tespitler	
Dr. Maral YAQUBOVA	1281
İstanbul'da Tahsil Almış Ziyalıların Azerbaycan'da Milliyetçi Maarifçiliğin Formalaşmasındaki Rolü (Abdulla Sur'un Yaratıcılığı Esasında)	
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN	1299
Sivas Valisi Reşit Paşa'nın Raporlarında Kafkasya ve Ermeni Sorunu	
Prof. Dr. Kemal ÖZCAN/ Oktm. Fatih ÇOLAK	1315
1918 Yılında Kafkasya'da Bulunan Alman Heyeti'nin Azerbaycan'la İlgili Hazırladığı Raporlar	
Doç. Dr. İlgar NİFTELİYEV	1337
1920'li Yıllarda Sovyet-Rus İlişkilerinde Ermenistan-Azerbaycan Arazi Sorunu	
Yrd. Doç. Dr. Ufuk ERDEM	1351
Ermenilerin Kafkasya'ya Yerleştirilmesi ve Fridtjof Nansen'in 1925 Tarihli Raporu	
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA	1395
Turco-Soviet Relations According To British Documents (1960-1980) / <i>İngiliz Belgelerine Göre Türk-Sovyet İlişkileri (1960-1980)</i>	

Prof. Dr. Esat ARSLAN	1469
XX. Yüzyılın Başlarında Uluslararası Arenada Azerbaycan'ın Petrol Siyaseti	
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN	1491
Haydar Aliyev Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri	
Dr. Yaşar KALAFAT	1501
Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyetleri Kültür Stratejileri Ortaklığına Dair Tespitler	
Prof. Dr. Kemal ARI	1517
Kurtuluş Savaşı'nda Türkiye Buhara İlişkileri ve Timurlenk'in Kılıcı	
Prof. Dr. Arshi KHAN	1529
<i>Osmanlı Devleti and Abolition of The Caliphate: Analysis of The Letters Written by Aga Khan and Ameer Ali / Osmanlı Devleti ve Halifeliğin Kaldirılması: Ağa Han ve Emir Ali Tarafından Yazılan Mektupların Analizi</i>	
Doç. Dr. İsmet ZAATOV	1585
XIX. Yüzyıl Sonu XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan ve Kırım Arasındaki Kültürel İlişkiler (Tiyatroculuk)	
Prof. Dr. Recep ŞKRİYEL	1603
Batı Balkan'da Kafkas Muhacirleri (1864-1970)	
Dr. Gönül ESEDLİ	1627
Kafkasya'da Ayrımlar: Tarihçilerin Gözü İle (Etnik ve Tarihî Araştırma)	
Doç. Dr. Ülkü HALATÇI ULUSOY	1641
Çerkezler ve Ahıska Türkleri Örneğinde Sürgün Suçuna İlişkin Uluslararası Hukuk Açısından Bir Değerlendirme	
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Vehbi İMAMOĞLU	1665
1864 Kafkas Göçlerinde Samsun Limanı	
Doç. Dr. Dilaver AZİMLİ	1691
XIX. Asrın Başlarında Çar Rusyası'na Karşı Mücadelede "Nakşibendiye" Tarikatı'nın Rolü	

Yrd. Doç. Dr. Nazım MURADOV	1705
Tercüman Gazetesinde Gence, Nuha (Şeki) ve Çevresi	
Arş. Gör. Halima KAZIMOVA	1771
Rus Tarihçiliğinde Hocalı Soykırımı	
Doç. Dr. Hacı HASANOV	1789
Rusya Arşivlerine Göre 1915 Yılı Ermeni İsyanlarını Düzenleyenler	
Doç. Dr. Uğur ÜNAL	1799
Kafkasya Araştırmalarında Osmanlı Arşiv Belgelerinin Rolü	
Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ	1819
Gürcistan Ankara Sefiri Svimon Mdivani'nin Türkiye-Gürcistan Arasında Diplomatik İlişkilerinin Kuruluşuna Dair Raporları (27.01-18.03.1921)	
Prof. Dr. Sevinc ALİYEVA	1835
Rus Kaynaklarına Göre Osmanlı Hâkimiyetindeki Kuzey Kafkasya Emirliği (1919-1920)	
PANEL	
Oturum Başkanı: Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN	
Prof.Dr.Dmitriy VASİLYEV	1859
Rusya Bilimler Akademisi Ekiplerinin Birinci Dünya Savaşı Sırasında Kafkas Cephesi'nde Buldukları Faaliyet Hakkındaki Belgesel Fotoğraflar	
Prof.Dr.Cengiz HAKOV	1869
Çanakkale Öncesi Türkiye'nin Sofya Askerî Ataşesi Binbaşı Mustafa Kemal	
Doç.Dr.Hasan CİCİOĞLU	1879
Lozan Görüşmeleri ve Sonrasında Atatürk'ün Ermenistan Yaklaşımı	
Mustafa Kemal ULUSU	1899
Atatürk'ün Yanı Başında (Atatürk'ün Kütüphanecisi Nuri Ulusu'nun Anıları)	
FOTOĞRAFLAR	1903

KONGRE KURULLARI

DÜZENLEYEN KURUMLAR

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü

T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi

KONGRE EŞ BAŞKANLARI

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN – Prof. Dr. Yagub MAHMUDOV

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN

Akademik Akif ALİZADE

Prof. Dr. Yagub MAHMUDOV

Doç. Dr. Uğur ÜNAL

Nihat BÜYÜKBAŞ

Prof. Dr. Halil BAL

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN

Prof. Dr. Mehmet CANATAR

Prof. Dr. Çağrı ERHAN

Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ

Prof. Dr. Selami KILIÇ

Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI

Prof. Dr. Mehmet TEMEL

Prof. Dr. Ömer TURAN

Prof. Dr. Selma YEL

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

Doç. Dr. Cebi BAHRAMOV
Doç. Dr. Kemal ÇELİK
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA
Doç. Dr. Tofiq NECEFLİ
Hüseyin TOSUN

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Akademik İsa HABİBEYLİ
Prof. Dr. Nergiz AHUNDOVA
Prof. Dr. Yagub MAHMUDOV
Doç. Dr. Uğur ÜNAL
Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN
Prof. Dr. Refik TURAN
Doç. Dr. Muhammet HEKİMOĞLU
Nihat BÜYÜKBAŞ
Prof. Dr. Ali AÇIKEL
Prof. Dr. Ömer ANAYURT
Prof. Dr. Kemal ARI
Prof. Dr. Betül ASLAN
Prof. Dr. İrade BAĞIROVA
Prof. Dr. Halil BAL
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
Prof. Dr. Mehmet CANATAR
Prof. Dr. Mesut ÇAPA
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK
Prof. Dr. İsmail COŞKUN
Prof. Dr. Jale DEMİRCİ
Prof. Dr. Ayşe PAMİR DIETRICH
Prof. Dr. Yasemin DOĞANER

Prof. Dr. Çağrı ERHAN
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
Prof. Dr. Hasan Tahsin FENDOĞLU
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ
Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU
Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ
Prof. Dr. Emine İNANIR
Prof. Dr. Nedim İPEK
Prof. Dr. Keziban ACAR KAPLAN
Prof. Dr. Vahdet KELEŞYILMAZ
Prof. Dr. Faruk KOCACIK
Prof. Dr. Selami KILIÇ
Prof. Dr. Tofig MUSTAFAZADE
Prof. Dr. Mehmet Naci ÖNAL
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI
Prof. Dr. Yusuf SARINAY
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ
Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN
Prof. Dr. Mehmet TEMEL
Prof. Dr. Mustafa TURAN
Prof. Dr. Ömer TURAN
Prof. Dr. Mustafa TÜRKEŞ
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Prof. Dr. Erdoğan UYGUR
Dr.Hv.Öğ.Alb.F.Rezzan ÜNALP
Prof. Dr. Selma YEL
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ
Prof. Dr. Neşe M. YÜCE
Prof. Dr. Saime YÜCEER
Doç. Dr. Necati AKSANYAR
Doç. Dr. Allahverdi ALİMİRZEYEV
Doç. Dr. Mithat AYDIN
Doç. Dr. Esmâ TORUN ÇELİK
Doç. Dr. Kemal ÇELİK
Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ
Doç. Dr. Tahir KODAL
Doç. Dr. İbrahim MARAŞ
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA
Doç. Dr. Celal METİN
Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ
Doç. Dr. İlgar NİFTELİYEV
Doç. Dr. Tuncay ÖĞÜN
Doç. Dr. Serdar SAĞLAM
Doç. Dr. Serdar SARISIR
Doç. Dr. Hakan UZUN
Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM

KONGREYE GELEN MESAJLAR
VE
AÇILIŞ KONUŞMALARI

PREZIDENT İLHAM ƏLİYEVİN DÜNYA TARİXÇİLƏRİNİN VIII BEYNƏLXALQ ATATÜRK KONFRANSININ İŞTİRAKÇILARINA MÜRACİƏTİ

İLHAM ƏLİYEV*

Dünya tarixçilərinin VIII beynəlxalq Atatürk konfransının iştirakçılarna

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Sizi səmimi qəlbdən salamlayır və növbəti toplantınızın işə başlaması münasibətilə təbrik edirəm.

Tarixçi alimlərin mötəbər məclisinin Gəncə şəhərində keçirilməsi ölkəmizin elmi və ictimai həyatında əlamətdar hadisə olmaqla yanaşı, həm də dərin rəmzi mənə daşıyır. Hələ qədim və orta əsrlər dövründə iri ticarət və mədəniyyət mərkəzi kimi tanınmış, bəşər sivilizasiyasına Nizami, Məhsəti və digər görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmiş bu diyar bütövlükdə şərq-müsəlman intibahının əsas ocaqlarından biri sayılır.

Tarix elmi indiyə qədər böyük inkişaf yolu keçmiş, texniki nailiyyətlərin, texnoloji yeniliklərin tətbiqi sayəsində araşdırmaların kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri xeyli yüksəlmişdir. Lakin bu elmin xalqlar və cəmiyyətlər qarşısındakı başlıca missiyası dəyişməz olaraq qalır: keçmişə yaşatmaqla bu günə və gələcək tərəqqiyə xidmət göstərmək. Yalnız obyektiv, qərəzsiz yazılan gerçək tarix bəşəriyyətin inkişafına dəyərli töhfə verə bilər. Gerçəkliyi üzə çıxarmağın səmərəli yollarından biri isə mütəxəssislərin iştirakı ilə keçirilən belə nüfuzlu elmi toplantılardır.

Konfransın region ölkələrinin XIX-XX əsr tarixinə həsr olunması həm də mühüm siyasi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, o dövrdə cərəyan etmiş proseslər xalqlarımızın taleyində dərin iz buraxmış, mədəniyyətlərin və sivilizasiya-

* Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Bakı şəhəri, 9 oktyabr 2015-ci il.

ların qarşılıqlı təsirinin artmasına, milli şüurun formalaşmasına, dövlətçilik ənənələrinin yeni formada dirçəlməsinə şərait yaratmışdır.

Eyni zamanda tarixin bu mərhələsi böyük sarsıntılar, müstəmləkə işğalları, türk-müsəlman toplumlarına qarşı törədilən qırğınlar, deportasiya və etnik təmizləmələrlə yaddaşlarda qalmış, günümüzədək davam edən münaqişələr və digər faciəli hadisələrlə müşayiət olunmuşdur.

Həyat göstərir ki, tarixi həqiqətlərin gizlədilməsi və ya təhrif olunması, elmi araşdırmaların məhdud ideoloji çərçivələrə salınması, siyasi məqsədlərə və geosiyasi maraqlara tabe etdirilməsi acı nəticələrə gətirib çıxarır, xalqları çətin sınaqlarla üz-üzə qoyur. XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş cinayətlərin yüzilliyin sonlarında yenidən və daha ağır formada təkrarlanması, Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 faizinin Ermənistan tərəfindən zəbt olunması, soydaşlarımızın deportasiyası, Xocalı soyqırımı kimi dəhşətli faciənin baş verməsinin əsas səbəblərindən biri də məhz tarixi hadisə və proseslərin obyektiv işıqlandırılmaması, onlara vaxtında adekvat qiymət verilməməsidir.

Təqdirəlayiq haldır ki, beynəlxalq Atatürk konfransı platformasında birləşən tarixçilər öz peşə borcuna böyük məsuliyyətlə yanaşaraq, keçmiş elmi prinsiplər əsasında araşdırmaq üçün gərgin əmək sərf edirlər. Əminəm ki, bugünkü toplantınızda dinlənəcək məruzə və çıxışlar, aparılacaq elmi müzakirələr həmin müsbət təcrübənin davamlı olduğunu bir daha təsdiqləyəcək, tariximizi daha yaxşı dərk etməyə və ondan ibrət dərsi götürməyə əlavə imkanlar yaradacaqdır.

Sizə çətin və şərəfli işinizdə yeni uğurlar arzulayıram.

YILDIRIM TUĞRUL TÜRKEŞ*

Sayın Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN;

Kardeş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gence şehrinde düzenlenen Sekizinci Uluslararası Atatürk Kongresi dolayısıyla göndermiş olduğunuz nazik davetinize çok teşekkür ederim. Kongreye katılmayı ziyadesiyle arzu etmeme rağmen daha önceden belirlenen programım nedeniyle aranızda bulunamıyorum.

Öncelikle belirtmek isterim ki Kongrenin Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün ev sahipliğinde gerçekleştirilecek olması Türkiye ile Azerbaycan arasındaki kardeşlik ilişkilerimizin boyutunun en güzel göstergesidir.

XXI. yüzyıl dünya siyasî ve kültür coğrafyasında Hazar-Kafkasya-Karadeniz ve çevresinin giderek öneminin arttığı gözlenmektedir. Bu coğrafyada barış ve huzurun korunması başta bölge ülkeleri olmak üzere bütün dünyayı yakından ilgilendirmektedir. Bu kongreyle geçmişten günümüze Kafkasya ve çevresinde kültürel, siyasî, ekonomik gelişmelerin bilimsel bir bakış açısıyla incelenerek değerlendirilmesiyle Atatürk'ün "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" anlayışı doğrultusunda çözümler üretebilmesi amaçlanmaktadır.

İnsanlığın tarih boyunca yetiştirdiği en önemli şahsiyetlerden biri olan Atatürk askerî ve siyasî dehası, bilgisi, sevgisi, hoşgörüsü ve barışa verdiği önem ile büyük bir lider olarak tarihteki önemli yerini almıştır. Türk milleti, tarih sahnesine yeniden ve daha güçlü olarak çıkmasını sağlayan, engin ileri görüşlülüğü ve dehası ile kendisini geleceğe taşıyan Mustafa Kemal Atatürk'ü bağımsızlık, özgürlük ve çağdaşlık değerleriyle sembolleştirerek ebedileştirmiştir.

Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu eşsiz devlet adamı Atatürk, mücadelesi ve büyük idealleri ile tüm dünyaya örnek olmuş ve dost-düşman bütün ülkelerin takdirini kazanmıştır.

* Türkiye Cumhuriyeti Başbakan Yardımcısı

Sekizinci Uluslararası Atatürk Kongresi'ni bu açıdan önemli bir bilimsel faaliyet olarak değerlendiriyorum.

Bu düşüncelerle Kongrenin başarılı geçmesini diliyor ve amacına ulaşması temennisıyla şahsınızda bütün katılımcılara selam ve sevgilerimi sunuyorum.

DERYA ÖRS*

Sayın Valim, Sayın Cumhurbaşkanı Başmüşaviri, Sayın Azerybaycan Millî İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Başkanı değerli Hocamız Yagub MAHMUDOV Bey, Sayın Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı, Sayın Başkonsolosum, çok değerli bilim insanları, kıymetli katılımcılar,

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi ile Azerbeycan Millî İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü iş birliği içerisinde iki devlet bir millet diye tarif edilen kardeş ülkemiz Azerbaycan'ın Gence şehrinde tertip edilen VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi'nin açılış merasiminde sizlerle beraber olmaktan duyduğum memnuniyeti ifade ederek hepinizi saygı ve sevgi ile selamlarım.

Sözlerime başlamadan önce başta millî istiklal ve istikbal mücadelemizin büyük lideri, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşları olmak üzere Anadolu topraklarının düşman istilasından ebediyen kurtarıldığı, istiklal harbinde şehit düşen ve gazi olan kahramanlarımızın aziz hatıraları önünde hürmetle eğilir, onları en derin rahmet, minnet ve şükran duygularıyla anmak isterim.

Son günlerde Türk milletinin ve devletin bölünmez bütünlüğünü ve bekasını hedef alan küresel emperyalizmin taşeronu bölücü örgütler tarafından kurulan hain ve kalles pusular sonucunda ne yazık ki pek çok vatan evladını ebediyete uğurlamanın derin acısını yaşamaktayız. Binlerce yıldır Anadolu topraklarında barış, huzur ve emniyet içerisinde yaşayan milletimizi birbirine karşı düşman ederek şehit kanlarıyla inşa edilmiş vatanımızı kan ve gözyaşı üzerinden bölmek suretiyle hain emellerine ulaşabileceklerini düşünen katil ve caniler şunu iyi bilmelidirler ki Türk milleti tarihin hiçbir döneminde bu tür baskılara boyun eğmemiştir ve eğmeyecektir. İleri demokrasi, insan hakları ve özgürlükler yolunda hızlı adımlarla yürüyen ve her geçen gün dünya ekonomisinde daha fazla söz ve pay sahibi olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin önünü kesmek için ül-

* Prof. Dr., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı

kemize karşı küresel destekli bir operasyon yürütüldüğü çok açıktır. Türk tarihinin yetiştirdiği müstesna şahsiyetlerden olan Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti, bugün devleti ve milletiyle birlikte siyasî, iktisadî ve medenî rüşünü bütün dünyaya ispatlamış, dünyanın en büyük devletleri arasında hak ettiği yeri almanın gururuyla Cumhuriyetin 100. kuruluş yılı dönümü olan 2023 yılı hedeflerine doğru hızla ilerlemektedir. İncancımız odur ki bu gidişten rahatsızlık duyan iç ve dış mihrakların oyunları bozulacak, dünyadaki bütün mazlum milletlerin son sığınağı olan büyük Türk milleti tarihî yürüyüşüne hızlı adımlarla devam edecektir. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında mevcut olan tarihî şartların ve hadiselerin sağlıklı, ön yargılardan ve tabulardan uzak bir şekilde değerlendirilmesi, tartışılması ve geçmişte yaşananlardan dersler çıkarılması bir yandan günümüzde bölgemizde yaşanan acı olayların engellenmesi konusunda bizlere yol gösterirken bir yandan da barış, huzur ve refah içinde daha iyi bir gelecek kurma yolunda daima önümüze ışık tutacaktır. Bu vesileyle ülkemizde yaşanan acıların henüz çok taze olduğu ve milletçe yas içerisinde bulunduğumuz bugünlerde derin acımızı paylaşan başta Azerbaycan Cumhuriyeti'nin saygıdeğer Cumhurbaşkanı Cenab İlham ALİYEV olmak üzere bütün Azerbaycanlı kardeşlerimize, Azerbaycan'dan Türkiye'de yaşanan acılara karşı seslerini yükselten ve acımızı paylaşan bütün devlet kurumlarına, sivil toplum kuruluşlarına teşekkür etmek istiyorum.

Bu kongrede iki gün boyunca çok sayıda tebliğler sunulacak. Bölgemizin bilhassa Kafkasya coğrafyasının tarihî sorunları üzerinde konuşulacak ve buradan ortaya çıkacak düşüncelerle bunların kitaplaştırılması neticesinde inşallah ileride bu büyük toplantının meyvesini, verimlerini toplamış olacağız. Burada bize Gence şehrinin kapılarını açan Sayın Valimiz başta olmak üzere, bu programın tertip edilmesinde büyük emekleri bulunan Millî İlimler Akademisi Başkanımız Sayın Yagub MAHMUDOV'a, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanımız Sayın Mehmet Ali BEYHAN'a ve bu değerli şahsiyetlerin ekiplerine huzurlarınızda teşekkür ediyorum, kongremizin başarılı geçmesini temenni ediyorum ve Azerbaycan'ın büyük millî şairi, Türk dilinin en büyük seslerinden birisi olan merhum Bahtiyar VAHAPZADE'nin bir şiirini okuyarak huzurlarınızdan ayrılmak istiyorum:

“Bir ananın iki oğlu,
Bir amacın iki qolu.
O da ulu, bu da ulu

Azerbaycan-Türkiye.

Dinimiz bir, dilimiz bir,
Ayımız bir, ilimiz bir,
Eşqimiz bir, yolumuz bir
Azerbaycan-Türkiye.

Bir milletik, iki dövlət
Eyni arzu, eyni niyyet.
Her ikisi Cümhuriyyet
Azerbaycan-Türkiye.

Birdir bizim her halımız
Sevincimiz-melalımız.
Bayraqlarda hilalımız
Azerbaycan-Türkiye.

Ana yurdda-yuva qurdum,
Ata yurda könül verdim.
Ana yurdum, ata yurdum
Azerbaycan-Türkiye.”

Saygılarımla.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI TARİX İNSTITUTUNUN DİREKTORU, AMEA-NIN MÜXBİR ÜZVÜ

YAGUB MAHMUDOVUN ÇIXIŞI

Əziz dostlar,

Hörmətli qonaqlar,

Dəyərli konqres iştirakçıları!

İlk öncə qardaş Türkiyənin Ankara şəhərində baş verən terror aktına görə çox kədərləndiyimi bildirir; şəhidlərə görə Sizlərə başsağlığı verir, sağ qalanlara isə Allahdan şəfa diləyirəm.

Bugün biz Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri, Azərbaycan Respublikasının ikinci böyük şəhəri olan qədim Gəncə şəhərində yerləşən möhtəşəm **“Heydər Əliyev Mərkəzi”ndə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Atatürk Araşdırma Mərkəzi ilə birlikdə** təşkil etdiyi **VIII Beynəlxalq Atatürk Konqresinə** toplaşmışıq. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Türkiyə Cümhuriyyətinin Cümhurbaşkanının himayəsi altında ilk dəfə olaraq Azərbaycanın Gəncə şəhərində keçirilən bu konqres Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Cümhuriyyətinin ildönümlərinə həsr edilmişdir və bu konqresin Gəncə şəhərində keçirilməsi təsadüfi deyildir.

Buna görə də mən öncə dəyərli qonaqlarımıza bu qədim şəhərimiz haqqında qısa məlumat vermək istərdim. Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Gəncə hələ X əsrdən başlayaraq ölkəmizin içtimai-iqtisadi və mədəni həyatında muhum rol oynamağa başlamış, X əsrin ortalarında Azərbaycan Şəddadilər dövlətinin paytaxtı olmuş, Qətran Təbrizinin yazdığına görə “cənnət diyarı”na çevrilmişdi. Lakin, 25 sentyabr 1139-cu il tarixdə baş verən güclü zəlzələ Gəncəni ciddi dağıntılara məruz qoymuşdu. Zəmanəsinin dahi şairəsi, xalq arasında böyük nüfuz qazanan Məhsəti Gəncəvi, Azərbaycanın dünya şöhrətli dahi şairi Nizami Gəncəvi məhz Gəncədə yaşayıb və yaradıblar. 1225-ci ildə Gəncə monqollar tərəfindən

işğal olunmuş, Əmir Teymurun Gürcüstana hücumu zamanı isə Gəncə hərbi məntəqə rolunu oynamışdı. XVI əsrin əvvəllərində yaranan Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tərkibinə daxil olan əyalətlərdən biri də Gəncə bəylərbəyi idi. Sultan Şahverdinin Gəncənin baş bəylərbəyi təyin edilməsi ilə Gəncə və Qarabağda Qacarlar nəslindən olan Ziyadoğlular sülaləsinin uzun sürən hakimiyyəti başlandı. XVIII əsrin ortalarında yaranan Gəncə xanlığının xanı Şahverdi xan Ziyadxanoğlu idi. Cənubi Qafqazın işğalına başlayan çar Rusiyası qoşunlarının baş komandanı, general Sisianovun rəhbərliyi altında rus qoşunlarının Gəncəyə hücumu ilə 3 yanvar 1804-cü ildə ruslar Gəncə qalasını ələ keçirdilər. Cavad xan qəhrəmancasına həlak oldu. Bundan sonra Gəncə şəhərinin adı Aleksandrın arvadı Yelizavetanın “şərəfinə” dəyişdirilərək “Yelizavetpol” qoyuldu. Şəhərin tarixi adı yalnız 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra özünə qaytarıldı. Lakin, Sovet hakimiyyəti dövründə, yəni 1935-ci ildə şəhərin adı yenidən dəyişdirilərək Kirovabad qoyuldu və onun adı bir daha 1989-cu ildə bərpa edildi. Ulu öndər Heydər Əliyev qədim Nizami yurdu olan Gəncəyə xüsusi qayğı ilə yanaşmış, onun siyasi kursunun layiqli davamçısı İlham Əliyev isə bu gün həmin ənənəni davam etdirərək Gəncənin günü-gündən gözəlləşməsi, qədimliyini qoruyub saxlamaq şərti ilə müasirləşməsi qayğısına qalır. Biz bu gün sizinlə birlikdə qədim Gəncəmizlə tanış olarkən bunun şahidi olduq.

Konqresimizi Gəncə şəhərində keçirilməsinin əsas səbəblərdən biri də o dövərdə **Gəncə Milli Komitəsinin** (Əli Əkbər Rəfibəyli, Xəlil bəy Xasməmmədov, Gəncə xanı Cavad xanın nəvəsi İsmayıl Haqqı, Nəsib bəy Yusifbəyli və b.) fəaliyyəti, **Qafqaz İslam Cəmiyyət-i Xeyriyyənin** (Bakıda ilk müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri H.Z.Tağıyev olmuşdur) bir qolunun Gəncədə qərargah etməsi, Azərbaycan türk gəncləri tərəfindən Gəncədə qurulmuş olan Gəncə Gənclik Təşkilatının rusların Qafqaz cəbhəsindən əsir aldıkları türk əsirlərinə mümkün olan hər bir yardımı etmələri, Gəncə stansiyasında Xəlil bəyin yardımı ilə düşərgə və xəstəxana qurulması, Gəncə Milli Komitəsinin sədri Nəsib bəy Yusifbəylinin İstanbula Ənvər Paşaya bir heyət göndərməsi və Azərbaycana türk ordusunun dəvət edilməsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müvəqqəti olaraq Gəncədə fəaliyyət gördərdiyi ağır günlərdə onların çağırışı ilə Nuru Paşanın başçılığı ilə Azərbaycana gələn **Qafqaz İslam Ordusunun** ilk olaraq Gəncəyə gəlməsidir. Məlum olduğu kimi, məhz Hərbi nazir **Ənvər Paşanın 22 mart 1918 mart təlimatına** əsasən **Nuru paşanın** başçılığı ilə Qafqaz İslam Ordusu həmin ilin iyunun əvvəllərində Gəncəyə gəlmişdi.

Əziz qonaqlar!

Mən hər dörd ildən bir keçirilən, dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn alimlərin iştirak etdiyi bu nüfuzlu konqresin Azərbaycanda keçirilməsinə görə ATAM başkanı, dərin hörmət bəslədiyim **Mehmet Ali Beyhana** ən səmimi təşəkkürümüzü bildirirəm. Gəlin, konqresin Gəncədə keçirilməsinə hər cür köməklik göstərən Prezidentimiz **İlham Əliyevə**, bütün konqres iştirakçıları adından dərin minnətdarlığımızı bildirək. Ölkə başçısının tapşırığı əsasında bizə xüsusi qonaqpərvərlik göstərən cənab **Elmar Vəliyevə** hamılıqla minnətdarlıq edək.

Konqresimizin mövzusu Atatürk və Türk mədəniyyət coğrafiyasında Qafqaz və ətrafına həsr edilmişdir. **VIII Beynəlxalq Atatürk Konqresi** keçmişdən günümüze Qafqaz və ətrafında, xüsusilə də Azərbaycanda mədəni, siyasi, iqtisadi inkişafının elmi bir dünyagörüşü ilə araşdırılmasını nəzərdə tutur. Kongresin əsas başlıqları da çox əhəmiyyətli mövzuları əhatə edir. Konqresdə aşağıdakı elmi problemlər ətrafında müzakirələr aparılacaqdır:

1.XIX əsrin əvvəlindən I. Dünya Savaşının sonuna qədər Osmanlı Dövlətinin mədəni, siyasi, iqtisadi və sosial həyatında Qafqaz və onun ətrafı.

2.Aparıcı dövlətlərin Qafqaz siyasəti.

3.Milli Mücadilə müddətində Qafqaz və onun ətrafı.

4.Atatürk dönəmində Türkiyənin Qafqaz və ətrafı ilə əlaqələri.

5.Atatürk və Atatürk Türkiyəsinə Qafqaz və ətrafında münasibət.

6.Türkiyə Cümhuriyyətinin Qafqaz və ətrafı ilə münasibətləri və onun gələcəgi (siyasi, iqtisadi, mədəni və s.) .

7.XIX və XX əsrlərdə Qafqaz və ətrafında işğallar, köçlər, sürgünlər, soyqırımlar.

8.XIX və XX əsrdə diplomatların, səyyahların və tarixçilərin gözü ilə Qafqaz və ətrafı.

Konqresimizin həsr olunduğu problemlə bağlı olaraq ilk olaraq bildirmək lazımdır ki, XIX əsrin əvvəllərində Qafqaz müharibələrinin baş verməsinin bir çox siyasi, strateji və iqtisadi səbəbləri vardı. Belə ki, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi vəziyyət mürəkkəb olaraq qalırdı. Qərbi Avropa dövlətləri,

xüsusilə İngiltərə və Fransa Qafqaza göz dikmişdi. Bu dövlətlər Qafqazdakı hadisələri diqqətlə izləyir və Qacarlar dövlətini Rusiyaya qarşı silahlandırmaq istəyirdilər. Yeni topraqlar zəbt etməyə çalışan Rusiya Xəzəri daxili dənizinə çevirməyi və bütün Qafqazı ələ keçirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Qafqaz Rusiya üçün cənuba doğru yol açmaq və Orta Asiyanı ələ keçirmək üçün yeni bir istinadgah idi. Rusiya Şimali Azərbaycan xanlıqlarının işğalı prosesində qarşısına qoyduğu hədəflərə nail olaraq, 1813-ci il Gülistan, 1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə müqavilələrinin imzalanmasına nail oldu. Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrinin şərtləri ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinə və torpaqlarında məskunlaşmasına imkan yaratdı. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan xanlıqları ərazisinə ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülməsinə başlandı. Bu da Qafqazda heç bir zaman dövlətləri olmayan ermənilərə XX əsrin əvvəllərində yenə də çar Rusiyasının himayədarlığı və dəstəyi ilə tarixi İrəvan xanlığının ərazisində Erməni dövləti yaratmaq üçün əlverişli şərait yaratmış oldu. Rusiya Qacarlar İranı və Osmanlı dövlətinin sərhədlərində Azərbaycan Türkləri ilə Anadolu Türkləri arasında xristian ermənilərdən ibarət bir sədd yaratdı.

Ümumiyyətlə, bu dövrdə ermənilər növbəti dəfə təbəəsi olduqları dövlətə xəyanət edərək çar Rusiyasına köməklik göstərirdilər. Krım savaşı (1854-1855) sırasında Rusiyanın hərbi qüvvələrinin Qars və ətrafını işğal etmələrindən sonra Rusiya ilə Osmanlı Erməniləri arasında yaxınlıq yarandı, döyüşlər zamanı çoxlu sayda erməni Rusiya tərəfinə keçib, təbəəsi olduğu Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara qoşuldular.

1877-1878 Osmanlı-Rusiya müharibəsi zamanında da Osmanlı torpaqlarında yaşayan ermənilər imkan düşən kimi rus ordusu ilə işbirliyinə girmələrinə baxmayaraq ruslar ermənilərə vəd etdiklərini yerinə yetirmədilər. Bununla belə Rusiya 1878-ci ildə imzalanan Yeşilköy müqaviləsinin 16-cı bəndi ilə ermənilərin yaşadığı ərazilərdə islahat aparılmasını şərt qoymuşdu. Ancaq Rusiyanın Osmanlılar üzərində qələbə qazanması regionda dövlətlər arasındakı tarazlığı pozmuş və Berlin müqaviləsinin şərtlərinə görə Osmanlı dövləti, böyük dövlətlərin himayəsində ermənilərin yaşadığı Şərqi Anadolu vilayətlərində islahat aparmağı qəbul etmişdi. Bu müqavilədən sonra ermənilər başda Rusiya və İngiltərə olmaqla bölgədə maraqları olan böyük dövlətlərin Osmanlı dövlətinə qarşı təzyiqlə vasitəsi kimi istifadə etdikləri bir karta çevrilmişdilər. Bu vəziyyətdən faydalanan erməni milliyətçiləri həm Osmanlı dövləti daxilində, həm də xaricində bir çox

qiyamlar qaldıraraq, bölgədəki türk-müsəlman əhaliyə qarşı terrora, soyqırımlara başlamışdılar. 20 əsrin əvvəllərində ermənilər Şərqi Anadoluda və Azərbaycan ərazisində türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları törətdilər. Ermənilər Birinci rus inqilabı (1905-1907) dövründə yaranmış şəraitdən istifadə edərək azərbaycanlılara qarşı geniş miqyaslı kütləvi qırğınlar törətdilər. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin dünyanı öz maraqlarına görə təzədən bölüşdürmək istəyi 1914-cü ildə Birinci Dünya müharibəsinin başlamasına səbəb oldu. Bu müharibə dövründə də Osmanlı dövləti öz vətəndaşları olan ermənilərin növbəti dəfə ağır xəyanəti ilə üzləşməli oldu. Ermənilər təkcə Osmanlı dövlətinin daxilində türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım törətməklə kifayətlənmədilər. Simali Azərbaycanın əksər bölgələri – Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Qarabağ, Zəngəzur, İrəvan, Naxçıvan, Cənubi Azərbaycanın bir çox əraziləri – Səlmas, Xoy, Qaradağ, Təbriz, ən əsası Urmiya bölgəsi, indiki Ermənistanın yerləşdiyi bütün şimal-qərbi Azərbaycan torpaqları və bu ərazidə yaşayan bütün türk-müsəlman əhali 1914-1920-ci illərdə ermənilərin dünyada analoqu olmayan soyqırımına məruz qalmışdılar. Stepan Şaumyan və Qriqori Korqyanın təşkilatçılığı və erməni cəlladı Hamazaspın, Tatevos Amiryanın, Stepan Zalayanın və başqalarının əli ilə həyata keçirilmiş bu soyqırımlar nəticəsində on minlərlə insan vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, yüzlərlə kənd tamamilə viran edilmişdir. 1918-ci ilin martından erməni-daşnak S.Saumyanın başçılıq etdiyi Bakı soveti “əksinqilabi ünsürlərlə mübarizə” şüarı altında Bakı quberniyasında azərbaycanlılara qarşı soyqırımını həyata keçirmiş, nəticədə 1918-ci il martın 31-dən aprelin 2-dək təkcə Bakı şəhərində 12 min nəfərdən çox azərbaycanlı ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qalmışdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Xeyriyyəçisi **Hacı Zeynalabidin Tağıyevin** Birinci Dünya müharibəsində Rusiya ordusu tərəfindən işğal edilmiş Türkiyə vilayətlərində Erməni quldur dəstələrinin vəhşiliyinə tuş gələn müsəlmanlara yardım edilməsində fəal rolu olmuşdur. Bundan başqa Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti gizli komitə vasitəsilə Bakıda, Nargin adasında saxlanılan yüzlərlə türk əsirini qaçırtmaqla Anadoluya göndərə bilmişdi.

Əziz dostlar! Konqresimizin müzakirə etdiyi məsələlər sırasında **28 May 1918-ci ildə yaranan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti** xüsusi yer tutur. Bu cümhuriyyət İslam dünyasının ilk respublikası idi. Azərbaycanda demokratik, dünəvi dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması bölgədə və dünyada baş verən sosial, siyasi, hərbi hadisələrlə birbaşa əlaqəli idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasında, möhkəmlənməsində və təəssüf ki, sü-

qutunda da bəzi daxili və xarici təsirlərlə yanaşı Türkiyənin müəyyən rolu vardır. Bununla belə, unutmamalıyıq ki, Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişaf etməsində Türkiyənin həm tarixi, həm mənəvi, həm siyasi, həm mədəni rolu əvəzəedilməzdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra onun qonşu dövlətlərlə sərhəd məsələsi ortaya çıxdı. İrəvan və ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarında Erməni Dövləti qurulması həm Azərbaycan, həm də Osmanlı Dövlətində xalq tərəfindən heç də yaxşı qarşılanmadı. Azərbaycan Milli Şurası, onun bəzi üzvlərinin buna qarşı çıxmasına baxmayaraq **29 May 1918 ilində İrəvan şəhərini Ermənilərə paytaxt olaraq** verməyə məcbur edildi. İrəvanın verilməsinin qarşılığında Ermənistan hökuməti Qarabağa olan iddialarından əl çəkməli, soyqırımlarını dayandırmalı idi. Əlbəttə ki bu səhv bir tarixi addım idi. Osmanlı dövlətinin bəzi dairələri də bu səhv addımın atılmasında Azərbaycan hökumətinə təzyiq göstərdilər. Sonralar tarix bu addımın səhv olduğunu təsdiq etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də bu tarixi səhvə doğru-düzgün qiymət vermişdir.

Tarixi həqiqət bu günkü nəsillərə olduğu kimi çatdırılmalıdır. Qədim Azərbaycan torpaqlarında Erməni dövlətini qurulmasına Osmanlı dövlətində fərqli yanaşmalar vardı. **Baş nazir Tələt Paşa və Müdafiə naziri Ənvər paşa** qəti olaraq Erməni dövləti yaradılmasının əleyhinə idilər. Xəlil Paşa və Vəhip Paşa isə İrəvan vilayətinin ərazisində Erməni dövlətinin yaranmasının mütləq olduğu qənaətində idilər. **Xəlil və Vəhip paşanın** Erməni dövləti yaradılmasına müsbət yanaşmasında düşünülmən əsas məqsəd ermənilərə Osmanlı Dövlətinin deyil, Türkiyə tərəfindən zəbt olunmuş Azərbaycan torpaqlarının hesabına dövlət qurmaq və erməniləri Türkiyədən uzaqlaşdırmaq idi. Xəlil Paşa və Vəhip Paşanın təzyiqi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin başçıları da buna razılıq vermişdilər. Beləliklə, Ənvər paşanın bu məsələyə tam mənfi münasibət göstərməsinə baxmayaraq, Vəhip Paşa və Xəlil bəy üstün gəlmiş və **Batımda** Osmanlı Dövləti ilə ermənilər arasında Azərbaycan şəhəri İrəvanın ətrafındakı 9 min km^2 ilə birlikdə ermənilərə verilməsi barədə müqavilə imzalanmışdı. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq **15 sentyabr 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan hərbi qüvvələri ilə birlikdə Bakı şəhərini** daşnak-bolşevik cəlladlarından azad edilməsini unutmamalıyıq.

Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığının unudulmaz səhifələri çoxdur. Onlardan biri bəzilərini yada salmaq yerinə düşər. Məsələn, Hacı Zeynalabdin Tağıyev

Nuru Paşa başda olmaqla Qafqas İslam Ordusunun şərəfinə mülkündə ziyafət verən zaman evinin açarını Nuri Paşaya təqdim etmişdi. Nuri Paşa Hacı'nın yaxşı, vətənsəver olduğunu söyləyib, ona hörmətini bildirərək açarları geri qaytarmışdı. Hətta **Fahrettin ERDOĞAN xatirələrində yazırdı ki, “Bir gün, Hacı'nın son günlerini yaşadığını ve cəmiyyət adamlarım başına toplatıp, vəsiyyətini yapacağını** haber veriyorlardı. Baku halkı evinin etrafını sarmıştı və Hacı şöyle vəsiyyət ediyordu: **“Cemaat, ben bugün öleceğim, Türkler mutlaka Baku'ya gelecektir, gelen ordunun komutanına benim vəsiyyətimi söyleyiniz, orduyu çekerek önünde bandolarıyla benim mezarımı çiğneyip geçsinler, ruhum ancak o zaman şad olur. Şehrin en yüksek mevkiinde bulunan 800 odalı ve 8 milyon altın rubleyi yapılan bu binayı, Enver Paşa'ya bağışladım, karargâhını bu binaya kursun.”**

10 noyabr 1918-ci ildə Nuru Paşa demişdi: **“Qardaş Azərbaycan türkünün maraqları hər bir türk üçün müqəddəsdir. Azərbaycanın müstəqilliyi naminə yenidən qurban vermək lazım gələrsə, biz buna hazırıq!”** Həmin ilin dekabrında Türk qüvvələrinin Azərbaycanı tərk etməsindən sonra Azərbaycan Türkiyə münasibətlərində yeni mərhələ başlamış oldu.

15 sentyabr 1919-cu ildə Çəmbərəkənd qəbiristanlığında Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən Azərbaycandan şəhid düşmüş türk əsgərlərinin şərəfinə xatirə abidəsinin təməli atıldı. Həsən bəy Ağayev bu barədə demişdi: **“Can bahasılı türkçülük və islamlıq uğrunda şəhid vermiş, vətənimizi xilas edən türk igidlərini yad etmək ilə bərabər onu da əlavə edirəm ki, biz Azərbaycan türkləri böyük qardaşımız olan türklərin canfədallıqlarını heç bir vaxt unutmayacağıq və çətinliklə qan bahasına alınmış və bizə bəxş olunmuş istiqlalımızı müdafiə etməyi əhd edib, hər şeydən müqəddəs tutaraq əqsayi (gələcək) muradımıza nail olacağıq”.**

1920-ci il aprel işğalından sonra Azərbaycan ilə Türkiyənin münasibətlərində dəyişikliklər vardı. Baxmayaraq ki, Mustafa Kamal Paşa Azərbaycanın tam olaraq və mütləq müstəqil bir dövlət olmasını dəstəkləyirdi və rusları duyuq salmaq şərti ilə lazımı addımlar atılacağını, neft və digər sərvətlərə Azərbaycanın özünün sahib olmasına çalışacağını söyləyirdi, ancaq Azərbaycandakı bolşevik hökuməti Moskvaya tabe olduğu üçün, onun təzyiqi altında Türkiyə Azərbaycan ilə ayrıca müqavilə imzalamadı. Buna görə də 13 oktyabr 1921-ci il Qars müqaviləsi Cənubi Qafqaz Respublikası ilə imzalandı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədə Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəliyi qurulduqdan sonra Moskva onun fəaliyyətinə mane olmuşdur. Moskvanın Türkiyədən tələblərindən

biri də Türkiyəyə mühacirət etmiş musavatçıların fəaliyyətinin qadağan edilməsi və onların Türkiyədən çıxarılması idi.

Dünyanın antitürk irticasının, Böyük dövlətlərin və sovet rejiminin bütün cəhdlərinə baxmayaraq Tarix Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığını qoruyub saxladı. Azərbaycan müstəqilliyə qovuşduqdan sonra Ulu Öndər **Heydər Əliyevin** uzaqgörən siyasəti sayəsində bütün sahələrdə qardaşlıq əlaqələrimiz genişləndi. Bakı-Ceyhan bu qardaşlığın danılmaz və sarsılmaz örnəyinə çevrildi. Heydər Əliyevin **bir millət, iki dövlət** deyimi qarşılıqlı əlaqələrimizi yeni zirvələrə yönəldir. Azərbaycan Prezidenti **İlham Əliyevin** müdrik, qətiyyətli və cəsarətli siyasəti sayəsində **Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığı** alınmaz qalaya çevrilmişdir. Ölkə başçımızın bu günkü konqresimizin iştirakçılarına ünvanladığı **Müraciət** Azərbaycanın Türkiyə Cümhuriyyətinə nə qədər böyük önəm verməsinin parlaq göstəricisidir. Bu münasibətlərin Tarix elmi sahəsində genişləndirilməsi və möhkəmlənməsi istiqamətində AMEA Tarix İnstitutu və Atatürk Araşdırma mərkəzi fəal şəkildə iş aparır, çox maraqlı və önəmli lahiyələr həyata keçirir. Bu gün burada Gəncə şəhərində hər iki qurumun burgə təşkilatçılığı ilə keçirilən 8. Atatürk konqresi bu işbirliyinin bariz nümunəsidir.

Əzis dostlar, çox hörmətli qonaqlar! Milli Elmlər Akademiyası adından, Tarix İnstitutunun bütün əməkdaşlar adından Konqresimizin işinə uğurlar arzulayıram!

MEHMET ALİ BEYHAN*

Hürmetli Gence Valisi, muhterem Yüksek Kurum Başkanım, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hürmetli Devlet Müşaviri, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün hürmetli sadrı, saygıdeğer Başkonsolosum, değerli basın mensupları, muhterem hanımefendiler beyefendiler! Sizleri saygı ve sevgi ile selamlıyorum.

Üç gün önce ülkemizde, Ankara'da hain ve korkakların gerçekleştirdiği menfur bir saldırıda pek çok vatandaşımızı kaybettik. Bu saldırıda yaralanan pek çok insanımız hastanelerde tedavi görüyor. Hayatlarını kaybeden vatandaşlarımıza rahmet, yaralı vatandaşlarımıza acil şifalar diliyorum. Ülkemizin, ülkelerimizin esenliği uğruna canlarını feda eden aziz şehitlerimizi şükranla yâd ediyorum.

Ruhlarını karanlık odaklara satanlar; vicdanlarını kirli mahfillere kiralayanlar haindir. Hainlerin mümeyyiz vasfı ise korkaklıktır. Bunlar lanetlidirler, lanetli oldukları için de ayrıca lanetlemek gereksiz ve anlamsızdır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bölgede istikrarın sembolü olmuştur. Ekonomik alanda ciddi gelişmeler kaydetmektedir. Büyüme hızı dünya standartlarının üstünde seyrediyor. Savunma sanayii alanında önemli adımlar atılmakta; Türkiye, güçlü ordusunu, artık büyük ölçüde öz kaynaklarıyla teçhiz edebilmektedir. Güçlü ve Büyük Türkiye, elbette bulunduğu coğrafyanın da teminatı olacaktır. Bu gelişmeler karşısında, emperyal güçlerin tek silahı terördür. Terörle Türkiye'nin önü kesilmeye çalışılıyor. Bu, beyhude bir çabadır ve bu çabanın sonu hüsrandır. Türkiye kutlu hedefine doğru ilerleyerek emin adımlarla yoluna devam edecektir

VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi için buradayız, kardeş Azerbaycan'ın ikinci büyük kenti Gence'deyiz. Gence, geçmişi VI. yüzyıla kadar dayanan; Türk dünyasının, İslam medeniyetinin kıdemli bir şehri, kadim bir yerleşim merkezidir. İlim, kültür ve siyaset tarihi bakımından parlak bir geçmişe sahip bir beldedir.

* Prof.Dr., Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı

Ortaçağlarda Gence, Ön Asya'nın en ihtişamlı ve güzel şehirlerinden biri idi. Pek çok ilim ve kültür adamına, siyaset adamına beşiklik yapmış, ev sahibi olmuştur.

Gence, aynı zamanda, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde kurulan ilk Azerbaycan millî ve bağımsız hükümetinin merkezidir, başkentidir. Azerbaycan Türklerinin, Kurtuluş Savaşı'nın öncü şehri olmak hasebiyle; davet üzerine buraya gelen Osmanlı Ordusunun da karargâhıdır. VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi'nin teması Bilim Kurulumuzca Kafkasya olarak belirlenmişti. Tema Kafkas coğrafyası olunca yakışanı; Kongreyi böylesine görkemli bir geçmişe sahip olan Gence'de yapmaktı.

Kafkasya geniş bir coğrafyanın adıdır. Azak Denizi'nden Hazar kıyılarına kadar uzanan bu geniş coğrafyada etnisite bakımından elliye yakın halk ve yirmi milyonun üzerinde insan yaşamaktadır. Bu coğrafya; geniş tarım arazileri, zengin su havzaları sebebiyle tarih boyunca büyük güçlerin; Doğu Roma, Sasani ve Hazarların rekabet alanı, mücadele meydanı olmuştur. II. Halife Hz. Ömer devrinde Kafkas milletleri İslâm ile tanıştı ve Kafkas coğrafyasında İslam medeniyetinin unsurları ortaya çıkmaya başladı. Selçuklu hâkimiyeti, Moğol istilası; ardından İlhanlı, Altın Orda; Karakoyunlu ve Akkoyunlu idareleri burada teessüs etti.

Nihayet XVI. Yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti Kafkasya'ya yöneldi. Bundan sonra Kafkasya Osmanlı-Safevî mücadelesine sahne oldu. Nadir Şah devrinde bilhassa Dağıstan halkı büyük zarar gördü; katliama uğradı. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Rusya bir güç olarak varlığını göstermeye başladı. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti büyük bir mağlubiyet yaşadı. Buna mukabil Rusya'nın askerî gücü zaman içinde arttı ve bu tarihten itibaren Çarlık Rusyası Kafkasya'yı hedef aldı. 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde Kafkasya tamamen Rusya'nın hâkimiyetine girdi. Rusya, bölge nüfusunu Müslüman unsurlardan arındırmaya başladı ve baskılarla Müslümanları göçe zorladı. Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusunun büyük bir kısmını Kafkasya'da iskâna tabi tuttu.

XX. yüzyılın başlarında da Kafkasya büyük güçlerin ilgi alanıdır. Zira bölgede; Çarlık Rusyası'nın bütün etnik arındırma politikalarına rağmen, büyük bir Müslüman nüfus bulunmaktadır. Başta petrol olmak üzere Kafkasya, yer altı kaynakları bakımından zengindir. I. Dünya Savaşı henüz başlamadan önce Osmanlı Devleti'nden istifade etmeyi kararlaştıran Almanya; hem Osmanlı coğrafyası

üzerinden bölgenin kaynaklarına ulaşacak ve savaş esnasında Müslüman unsurları Rusya'ya karşı kullanma imkânı elde edecekti.

Osmanlı Devleti'nin ekonomik zafiyeti, güç bakımından askerî yetersizliği bilinmektedir elbette. Zira 1908'de rejim, 1909'da bir ihtilal ile taht değişikliği olmuş; siyaseten Osmanlı Devleti istikrarsız bir ortama sürüklenmiştir. Tahta çıkan hükümdar siyasî kudretten yoksundur. Hükümet edenlerin devlet tecrübeleri yoktur; tek meziyetleri çetecilik ve ihtilalciliktir. Bir devleti yönetebilme tecrübesine sahip olmadıkları gibi böyle bir yetenekleri de bulunmamaktadır. Mağlubiyetle sonuçlanan iki savaş; Trablusgarp ve Balkan savaşları devletin askerî zafiyetini açığa çıkarmış; zaten zayıf olan iktisadî durumu içinden çıkılmaz hale getirmiştir.

Seferberlik ilan edildiğinde, devletin kasasında bir milyon küsur lira bulunmaktadır ve bu para, seferberliği ikmal için bile kâfi değildir. Harbiye Nezareti'nin, 1914 Ağustosunda başlarında acil ihtiyaçlar için belirlediği para miktarı altı milyon lira civarında bir meblağdır. Bütün bu zafiyetlere rağmen Osmanlı Devleti'nin elinde bir güç vardır ve bu gücün adı hilafettir. Osmanlı Hükümdarı aynı zamanda İslam dünyasının halifesidir. Hilafet makamı bu bakımdan önemlidir ve iyi kullanıldığında bir karşılığı da olacaktır.

Almanya bu gücün farkındadır ve XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Sultan Abdülhamid'in oluşturduğu İslam Birliği politikasını, pekiştirdiği hilafet gücünü İngiltere'ye karşı kullanmanın yollarını aramaktadır. Bir dünya savaşında Osmanlı Devleti'ni saflarına aldığı takdirde bu güçten istifade edebilecek ve bu gücü; Kafkasya'da Rusya aleyhine kullanabilecektir.

Zira Rusya'nın hâkim olduğu Kafkasya, büyük ölçüde bir Müslüman nüfus barındırmaktadır. İngiltere Hindistan ve Mısır'ı yönetmekte; Fransa, Cezayir ve Tunus'u, İtalya Trablusgarp'ı sömürmektedir. Sadece Hindistan'da üç yüz milyon civarında Müslüman vardır. İngiltere ordusunda Hintli Müslümanlar; Fransa ordusunda Kuzey Afrikalılar yer almakta ayrıca Rus ordusunda da Müslüman-Türk unsurlar bulunmaktadır. Halifenin neşredeceği bir cihat fetvası; hem itilaf ordularındaki Müslüman askerleri etkileyecek hem de cephe gerisinde isyanlara sebep olabilecektir.

Osmanlı Devleti savaşa dâhil olduktan hemen sonra, 11 Kasım 1914'te, bütün Müslümanlara hitaben bir cihat fetvası hazırlanmış; Fatih Câmii'nde okunmuş, telgrafla bütün vilayetlere ve müstakil sancak merkezlerine tamim edilmiştir. Fetva metni dört temel esasa istinat etmekteydi. Birinci esas, fetvanın amacını

belirtiyordu: "İslâmiyet aleyhine düşmanlar savaş açmıştır; İslam memleketleri işgal edilmekte, yağmalanmakta ve halkı esir edilmektedir." Böyle bir durumda Müslümanların mal ve canlarıyla düşmana karşı durması onlarla savaşması her birinin üzerine, yerine getirmeleri gereken dinî bir görevdir.

İkinci esas; İngiltere, Fransa ve Rusya'nın boyunduruğunda bulunan Müslümanlara bir çağrı idi: "Osmanlı Devleti'ne, dolayısıyla hilafet makamına savaş açan Rusya, İngiltere ve Fransa'nın idarelerinde bulunan Müslümanlar, tabi oldukları devletlere karşı isyan etmeye" davet ediliyordu. Üçüncü esasta; Osmanlı Devleti ile savaşan bu üç devletin, ordularında bulunan "Müslüman askerlerin Osmanlı askerlerine karşı silah kullanmalarının büyük bir günah olduğu" vurgulanıyordu. Fetvanın sonunda, dördüncü esas Almanya ve Avusturya'ya tahsis edilmişti: "İngiltere, Fransa, Rusya, Sırbistan ve Karadağ Müslümanlarının Almanya ve Avusturya ile savaşmalarının hilafete zarar vereceği" belirtiliyordu. Fetva metni bir beyanname ile beş dilde; Türkçe, Tatarca, Farsça, Hintçe ve Arapça olmak üzere yüz bin nüsha basılarak neşredilmiştir.

XX. yüzyılın ortalarında Kafkasya, insanlık tarihinin en büyük trajedilerine sahne olmuştur. Sovyet Rusya, Stalin döneminde Kafkaslar'daki Müslüman halkı yerlerinden kopararak Sibiryaya ve Orta Asya'ya sürgüne gönderdi. Milyonlarca insan yollarda telef oldu. Salgın hastalıklar, açlık ve kötü şartların sebep olduğu toplu ölümler meydana geldi. Yüzyılın sonlarında Sovyetlerin dağılması sırasında da Kafkasya'nın Müslüman halkı zulüm gördü; acılar yaşadı, on binlerce insan yerlerini terke zorlandı. Büyük güçler arasında Kafkasya; iktisadî, siyasî ve stratejik ehemmiyeti sebebiyle bir rekabet alanı olmaya devam etmektedir

1992'de Rusya'nın desteğinde Ermeniler, Azerbaycan toprağı olan Karabağ'ı işgal etti. Karabağ-Hocalı'da; kadın, çocuk, ihtiyar, ayırmaksızın yüzlerce savunmasız Müslüman Türk şehit edildi. İşgale karşı Azerbaycan, kendi topraklarını korumaya çalıştı. Savaş, 1994'te gerçekleşen bir ateşkes ile sona erse de Ermeni işgali hâlâ sürmektedir ve Karabağ, Güney Kafkasya'nın en önemli problemidir. İşgal sona erdiğinde, ya da sonlandırıldığında bölge de ancak huzur sağlanmış olacaktır.

Tarih, şartların liderleri ortaya çıkardığını bizlere göstermektedir. Şüphesiz Atatürk'ü de, XX. yüzyılın en önemli liderlerinden biri olarak şartlar ortaya çıkardı. Gençliği ve yetişme devri sancılı bir zamana tesadüf etmiştir. Bir asker, bir komutan olarak mensubu bulunduğu Osmanlı Ordusu'nun, yüzyılın başlarında

yaşadığı mağlubiyetleri iliklerine kadar yaşamış; I. Dünya Savaşı'nda muhtelif cephelerde savaşmış; pek çok parlak zafere rağmen Osmanlı Devleti'nin yenilgisini ve topraklarının paylaşımını görmüştür. Geleceği iyi okuyabilmiş, gerçeğin farkına varabilmiştir. Bu şartlar çerçevesinde; kaybedilen toprakların geri alınamayacağı; ancak Anadolu üzerinde yeni bir devletin kurulabileceği idrakine varmıştır. Bu idrak ve inançla Milli Mücadele'yi başlatmıştır.

Atatürk Araştırma Merkezi, Milli Mücadele'nin lideri ve Türkiye Cumhuriyeti'nin banisi Atatürk adına ihdas etmiş olduğu uluslararası kongreyi dört yılda bir gerçekleştirmektedir. VII. Uluslararası Atatürk Kongresi'nin teması Balkan coğrafyası idi. Bu münasebetle kongre Makedonya-Üsküp'te yapılmıştı.

VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi'nin, Kardeş Azerbaycan'ın bu görkemli ve kadim kenti Gence'de icra edilmesinde Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü sadrı muhterem Yakup Muallim'in desteği ve gayreti büyük olmuştur. Profesör Mahmudov, niyetimizi açtığımızda bunu memnuniyetle karşılamış ve gerekeni fazlasıyla yapmıştır. Ayrıca başında bulunduğu Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, şahsıma tevcih ettiği fahri doktora pâyesi ile beni onurlandırmıştır. Tevcih edilen bu unvanın benim için manevi değeri büyüktür. Minnettar olduğumu ve şahsında, Tarih Enstitüsü'nün değerli üyelerine şükranlarımı sunduğumu huzurlarınızda belirtmek isterim.

Gence Valisi hürmetli Elmar Veliyev, Kongre süresince bizleri yalnız bırakmamış, desteğini esirgememiştir. Merhum Haydar Aliyev Kültür Merkezi'ni; vaktiyle Kafkas İslam Ordusu'nun karargâhı olmuş ve bugün Akar Üniversitesi olarak hizmet veren tarihi binanın salonlarını kongreye tahsis etmiştir. Gence'nin hürmetli Valisine minnettar olduğumu ifade ile teşekkür ediyorum.

Kongre'ye katılmak suretiyle bizi yalnız bırakmayan Yüksek Kurum Başkanımız Prof. Dr. Derya Örs'e şükranlarımı sunuyorum. Kongrenin hazırlık sürecinde emeği geçen Atatürk Araştırma Merkezi personeline, tebliğleriyle katkı sunan bilim insanlarına, araştırmacılara teşekkür ediyor, sizleri sevgi ve saygıyla selamlıyor, kongrenin başarılı geçmesini diliyorum.

ORHAN IŞIK*

Çok hürmetli cenap icraatçısı, hürmetli Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Başkanı ve değerli yeleri, hürmetli Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ve Atatürk Araştırma Merkezi'nin Başkanları ve yeleri, değerli konferans iŐtirakçileri, sizleri Gence'nin Türkiye Cumhuriyeti BaŐkonsolosluęu adına ve Bakü Büyükelçimiz Sayın Alper Coşkun adına selamlıyorum.

Dört yılda bir düzenlenen ve bu defa XIX. ve XX. asırda Kafkasya konulu olan Atatürk Kongresi'nin CumhurbaŐkanımız Recep Tayyip Erdoğan'ın ve Devlet Başçısı İlham Aliyev'in himayelerinde Gence'de gerçekteŐirilmesi gerçekten de önemli bir hadisedir. Bu kararı alan ve organizasyonu gerçekteŐiren Azerbaycan Millî İlimler Akademisi'ni ve Atatürk Araştırma Merkezi'ni tebrik ediyorum. Yüce Atatürk'ün hayatta en hakiki renklerin ilim olduğu sözlerini bu arada anmak istedim. Tarih bilimi ve tarihçinin feraseti ile siyasetin bu buhranlı günlerinde bize verimini ve çıkıŐlarda da söylendiği gibi bir vizyon sağlamaktadır. Gence'de 2012 yılından bu yana faaliyet gösteren BaŐkonsolosluęumuza tayin olduğumda Azeri dostlarımızın konukseverliği, geleneklerine bağlı olması nedeniyle Azerbaycan'ın ruhunun Gence'de saklı olduğunu söylemiŐlerdi. Görevde bulunduğum bir yıl zarfında modern zamanlarda Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinin hatıralarının da Gence'de canlı tutulduğuna Şahit oldum. Bu topraklara yapılan yolculuk zmze adeta bir geri dönüŐtür. Gence'de görev yapıyor olmanın bir onur ve ayrıcalık olduğunu söylemeliyim. Bu vesile ile menfur terör saldırılarında ölen vatandaŐlarımızın ve Şehit olan güvenlik görevlilerimiz için taziyede bulunan, Şahsen telefonla arayarak ve beni ziyaret ederek taziyede bulunan Genceli Azerbaycanlı kardeŐlerimizin net tavrını bildirmek isterim. Büyük ve Küçük Kafkasya Dağları arasında kurulu Gence, tarih boyunca ticaret yolları üzerinde, kültürel değişimin odağında bir eğitim yuvasına haiz olmuştur. Kafkas Dağının tepesinde Bilgi Dağlarının arasında yaşadığı rivayet edilen Simurg veya Zmrdanka veya Feliks diye hemen hemen bütün geleneklerde bilinen efsaneyi akla getirmek istiyorum. Kafkasya Dağları, Transkafkasya diye adlandırılan bu

* Türkiye Cumhuriyeti Gence Başkonsolosu

topraklarda efsaneye göre yeniden diriliŐi simgeleyen ve görevin sonsuz ufkuna ulaŐılacađına inanılan Simurg'a da danıŐmak üzere onun yuvasına ancak otuz kuŐ varabilmiştir. Bülbül gle olan aŐkından vazgeememiŐ, Kartal göklerdeki yerini terk edememiş, yuvadaki aynada kendi aksini ancak otuz kuŐ verebilmiştir. Yarattıkları Simurg'un kendileri olduğunu, sabreden emek veren herkese mutluluk veren bilgiyi uzakta değil, kendinde araması gerektiğini fark etmişlerdir. Kafkasya'nın eteklerinde Gence'de mutluluk veren, bilgi arayan siz değerli akademisyenlerin zahmetli yolculuğunuzda başarılar diliyor, teşekkür ediyorum.

BİLDİRİLER

TARİHSEL SÜREÇ İÇİNDE ABD’NİN KAFKASYA POLİTİKASININ ESASLARI

ÇAĞRI ERHAN* - PIRIL OCAK**

Özet

Bugün Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan olmak suretiyle üç cumhuriyetin var olmaya devam ettiği Güney Kafkasya bölgesi, ABD açısından önem arz etmektedir. Bu önemin altında bölgenin jeopolitik konumu, enerji kaynakları, Hazar bölgesinin enerji kaynaklarının tüketici bölgelere nakli, Rusya ve İran’ın bölgedeki nüfuz artışını engelleme gibi ana unsurlar yatmaktadır. ABD, bölgenin dışarıya kapalı olması hasebiyle Soğuk Savaş döneminin bitişi sayılan Sovyetler Birliği’nin çöküşüne kadarki zaman diliminde Güney Kafkasya’ya ilişkin somut politikalar üretip bunları uygulayabilecek imkânı bulmakta zorluk çekmiştir. Soğuk Savaşın bitimini müteakip, bölgedeki yeni koşullara göre politikalar üretmeye gayret eden ABD’nin 1991’den günümüze olan politikaları üç ayrı döneme ayrılarak incelenmiştir.

* Prof. Dr., İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi Rektörü, İstanbul, cagri.erhan@kemerburgaz.edu.tr
** Uzman, Ankara Üniversitesi, Ankara, ocak@ankara.edu.tr

GİRİŞ

Rusya'nın güneyinde, İran'ın kuzeyinde, Hazar Denizi'nin batısında bulunan Kafkasya bugün dünyanın stratejik bölgelerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Kafkasya bölgesinin ABD için önem arz etmesinin nedeni alt başlıklar altında incelenebilir. Rusya Federasyonu'nu çevreleme (containment), İran'ın bölgede etkisini arttırmaya dönük politikalarını engellemek, İran halklarını etkilemek, bölgenin petrol ve mineral gibi doğal kaynaklarının Batı'ya taşınması, bu kaynaklara ABD'nin orta vadede daha da fazla ihtiyaç duyacağına beklenmesi ABD'nin bölgeye verdiği önemin başlıca sebepleri olarak gösterilebilir. Bu sebepler arasında bir hiyerarşi var ise, ABD'nin Rusya'nın enerji pazarında tekel olarak pozisyon almasını önlemek, Rusya'nın yegâne enerji koridoru konumuna son verme ve kendi ihtiyaç duyduğu enerji kaynaklarının Batı'ya güvenli bir şekilde nakliye edilmesi amacının diğer sebeplere üstün geldiği söylenebilir. İthal ettiği enerji kaynaklarını çeşitlendirmek isteyen ABD için, Kafkasya bölgesindeki enerji kaynakları son derece önemlidir. Bu açıdan ABD'nin Sovyetler Birliği'nin çöküşünü takiben bölgeye gösterdiği ilgiyi Rusya'yla mukayeseli olarak, iki ülkenin Dışişleri Başkanları'nın ziyaret sayılarında da görmek mümkündür. 1991 - 1992 arasında ABD Dışişleri Bakanı James Baker, bölgeye üç ziyaret gerçekleştirirken, Rusya Dışişleri Bakanı, bölgeye ilk ziyaretini 1992'de gerçekleştirmiştir (Aydın, 2011).

Diğer yandan, bilhassa 11 Eylül 2001'deki terör olaylarının ardından Kafkasya Bölgesi, ABD'nin Afganistan ve Irak stratejileri açısından daha da önemli bir konuma taşınmıştır.

Son olarak, Bulgaristan ve Romanya'nın NATO üyesi oldukları 2007'den itibaren Karadeniz'in Doğu yakasını oluşturan Kafkasya'nın, özellikle de bu denize kıyıları bulunan Gürcistan'ın ABD açısından taşıdığı önemde bir artış gözlenmiştir. 2008'de Rusya'nın Gürcistan'a askerî müdahalede bulunmasıyla sonuçlanan sürecin, büyük ölçüde ABD'nin bu ülkeyi NATO üyesi olarak almak istemesiyle tetiklendiğini unutmamak gerekir.

ABD'NİN KAFKASLARLA İLK TEMASLARI (1851-1918)

Kafkasya, eski zamanlarda Araplar tarafından 'farklı dillerin bir arada olduğu dağlar' şeklinde tanımlanırdı. Burada kasıt, Kafkasya'nın bir çok etnik kökenden farklı dili konuşan halkların bir arada yaşadığı bir yer olduğuna işaret etmektir. Kafkasya denilen bölgede Osetyalılar, Abazlar, Lazlar, Megreller, Kakheterler,

Gürcüler, Ermeniler, Azeriler, Kürtler, Çerkezler, Lezgiler, Persler, Türkler, Yahudiler uzun yıllar bir arada yaşamışlardır. Bunda Kafkasya bölgesinin halkları coğrafi olarak çok kesin bir şekilde ayırmasının ve birbirleriyle sorun yaşayacak kadar izole etmesinin de payı olabilir. Bu ırklardan yalnızca üçü, bölgede 20. yy'da siyasi varlığını sürdürebildi (Kazemzadeh, 1951). Bunlar, Ermeniler, Gürcüler ve Azerbaycan Türkleridir. Bu üç ırktan yalnızca Gürcüler Güney Kafkasya kökenlidir. Gürcüler, Kura, Aragva ve Rion nehirlerinin ortasındaki vadilerle konuşlana gelmiştir. 1897 yılında yapılan nüfus sayımında Kafkasya'da 1 milyon 250 bin Gürcü yaşadığı tespit edilmiştir (Kazemzadeh, 1951). Ermeniler hem Güney Kafkasya sınırları içinde hem de dışında bulunmuşlardır. Ermeniler, Gürcistan'ın güneyindeki dağlara yerleşmişlerdir. Ülkeleri verimsiz, çoraktı fakat daha da önemlisi fetih yolları üzerinde bulunuyordu. Bu sebeple Ermenistan, doğal bir savaş alanından farksızdı. Rusya ve Türkiye, Ermenistan'ın muayyen bölgelerine sahipti. Diğer Ermeniler, ABD, Hindistan, Polonya, Mısır gibi görece uzak yerlere göç etmişlerdi. Fakat özellikle Ermenistan'ın yanı başında Ermeni kolonileri mevcuttu. Özellikle Tiflis'te Ermeniler, çoğunluğu oluşturuyordu. Rostov-on-don, Bakü, Tebriz, İsfahan, Konstantiniyye ve Halep'te de Ermeniler bulunuyordu. 1897 nüfus sayımında Ermenilerin Güney Kafkasya'daki nüfusu, 1 milyonun biraz üzerindeydi. Azeriler, Güney Kafkasya'daki en kalabalık gruptu. 1897 nüfus sayımına göre, bölgedeki Azeri nüfusu 1.700.000 seviyesinde idi. Ermeniler gibi Azerilerin de bir bölümü, Kafkasya dışında yaşamaktaydı. Yaklaşık 3 milyon Azerbaycan Türkünün o dönemde İran'da yaşadığı bilinmektedir (Kazemzadeh, 1951).

Bugün Azerbaycan olarak telakki edilen bölgenin, petrol açısından müstesna bir yeri bulunmaktadır. Dünyada ilk petrol sondajı 1846 yılında Bakü'de yapılmıştır. Amerika'nın Pensilvanya Eyaleti'nde çıkarılan ilk petrol bundan ancak 13 yıl sonraya tekabül eder. 19. yy'ın sonu itibarıyla Bakü, en üst düzeyde küresel yatırımları çeken bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Rus İmparatorluğu döneminde Bakü ana petrol tedarikçisi idi. 1890'da Rusya'daki petrolün 97.7 %'si 1901'de dünyanın petrol üretiminin yarısı Bakü'den sağlanıyordu (Nasibli, 1998).

Bakü'ye petrol nedeniyle yabancı sermayenin gelişi 19. yy'ın sonlarına rastlar. Bu sermaye akışı, petrol üretimini canlandırmıştı ve endüstrinin hızlı büyümesine yol açmıştı. Bununla beraber yeni limanlar ve elektrik kaynağı istasyonları da inşa ediliyordu. 1873 yılında İsveçli Nobel Kardeşler bölgeden elde ettikleri

petrolü tankerlerle küresel olarak satışını yapabilecek duruma gelmişlerdi. 1883 yılında Rotschild ailesi pazara giriş yaptı ve ardından Rockefeller'in Standard Oil Company rekabete dahil oldu. 20. yy'ın son çeyreğinde, Çarlık yönetiminin, 1 Mayıs 1880 tarihli kararı, yabancı sermayenin Bakü bölgesinin petrol endüstrisine yatırım yapması için teşvik edilmesini öngörüyordu.

1901'e gelindiğinde yabancı sermaye Rus petrolünün üretiminde ve ticaretinde en büyük pay sahibiydi. Bu kapsamda İngiliz şirketleri son derece aktifti, 1898 – 1903 arasında 60 milyon altın ruble yatırmışlardı.

Amerika özelinde ise Bakü petrollerine ilgi gösteren kişi John D. Rockefeller olmuştur. 1898 yılında bölgeye jeologlar gönderen Standard Oil firmasının sahibi Rockefeller, bölgedeki petrolün ticarî olarak fayda getirebileceği sonucunu elde etmişti. 1903 yılında Standard Oil firmasının hedefi, St. Petersburg merkezli bankalarla işbirliği yapmak suretiyle Rusya'nın tüm petrol üretiminin üçte birini kontrol altına alma yönündeydi. Bu proje hayata geçmese de Rockefeller farklı projeler oluşturmaya devam etti. Ne var ki bölgedeki diğer firmalar daha önceden işlerini oturtup, pazarı kontrol altına aldıklarından Rockefeller'in bölgede amacına ulaştığı söylenemez. 1 Ocak 1916 tarihi itibarıyla bölgedeki dört ana firma arasında da Amerikalı bir firma bulunmuyordu. Amerika harici firmalar ise; Nobel Brothers, Russian General Corporation Oil, Transnational Trust Royal Dutch Shell ve Neft'dir (Review of the Baku Oil Industry for 1915, 1916).

Bakü petrol endüstrisine 1917 yılı itibarıyla yatırılmış toplam kaynak 111 milyon ruble idi. Petrol üretiminin yüzde 60'ı Rus firmalar tarafından yönetiliyordu. Petrol ürünlerinin ticaretinin ise yüzde 75'i yabancı firmaların kontrolü altındaydı. 1920'lere kadar Büyük Britanya, Fransa, ABD, İsveç ve Almanya orjinli işadamların Bakü'nün toplam petrol endüstrisindeki yatırımlarının payı yaklaşık yüzde 70 idi. 1917'de Rusya'daki Bolşevik devrimi ve tüm petrol endüstrisinin millileştirilmesi kararı 1918 yılında uygulama sokulmuştu (Mir-Babayev, 2004).

ABD'YE ERMENİ GÖÇÜ

Osmanlı Devleti'nden ABD'ye ilk göç edenler Ermeniler ve Amerikalı tüccarların ve misyonerlerin iltimas geçtikleri kimselerdi fakat Ermeni göçünün ilk etapta misyonerler tarafından başlatıldığını söylemek gerçekçi olmayacaktır. ABD'ye göç eden Ermenilerin, Anadolu'dan ya da Doğu bölgesinden olması da bu açıdan önemlidir. Özellikle İzmir limanı çerçevesinde hacmi artan

ABD – Osmanlı ticaretinde İngilizceye hâkim Ermenilerin istihdam edilmesi ve bu vesileyle Amerikalıların mallarını Anadolu’nun değişik bölgelerine ulaştırması söz konusuydu. Bu vesileyle Amerikalıların ve Ermenilerin ilişkileri pekişmeye başlamıştır (Sevinç, 2002). Ermeniler Amerikalılarla yaptıkları ticaret sayesinde ithalat, ihracat gibi konulara hâkim olmaya başlamışlardır. O dönem için komisyoncu, perakendeci, aracı denilen meslekten kimselerin çoğunlukla Ermeni kökenli olması tesadüf değildir. Bu meslekleri icra edenlerden bir kısmı ABD’ye göç etti ve Osmanlı - ABD arasında ticari faaliyetlerde bulunmaya bu kez Osmanlı mallarını ABD’ye ithal etmek suretiyle devam ettiler. ABD’ye yerleşen Ermenilerin bir kısmı, ABD pasaportlarını almalarından sonra tekrar Osmanlı Devleti’ne dönüp ticari faaliyetlerine devam etmişlerdir. Böylece Amerikan tabiiyetine geçmeleri hasebiyle Osmanlı Devleti tarafından karıştıkları herhangi bir adli olayda bir yargılamaya maruz kalmamışlardır. Bu durum ABD pasaportu olan Ermenilere önemli bir manevra alanı sağlamıştır (Erhan, 2015). Başta Ermenilerin ABD’ye göçünde etkili olmayan misyonerler ve konsolosluklar, 1860 yılından itibaren bu konuda önemli bir rol oynamışlardır. Anadolu’daki Ermeni göçü bizzat Amerikan misyonerler tarafından başlatılmıştır, diğer yandan kurdukları okullarda da Ermenilerin Amerika’ya göç etmesine yönelik psikolojik altyapıyı hazırlamışlardır. Misyonerlerin rahle-i tedrisinden geçmiş Ermeniler, ABD’ye büyük bir sempati duymaktaydılar. Misyoner okullarından sonra ABD’ye eğitim için giden ilk Ermeni öğrencileri okullarından mezun olduklarında Osmanlı Devleti’ne dönüp misyoner kurumlarda istihdam ediliyordu (Fendoğlu, 2002). İkinci Meşrutiyet döneminden sonra göç konusundaki bariyerlerin görece olarak zayıflamasıyla Ermenilerin büyük kümeler halinde ABD’ye göç ettikleri anlaşılıyor. Türkiye’den ABD’ye göç edenlerin sayısı 1908 yılında 3.300, 1910 yılında 5.500 ve 1913 yılında 9.355 olarak tespit edilebilmiş, I. Dünya Savaşı’ndan evvel Amerika’daki Ermeni nüfusu 50.000’e ulaşmıştı (Artinan, 2004).

İKİ SAVAŞ ARASI DÖNEM

20. yüzyılın büyük bir bölümünde ABD’nin Kafkasya’ya ilgisi görece olarak zayıftı. Bolşevik Devrimi’nden sonraki millileştirmeler, ABD’nin Kafkasya petrolü ve mineralleri üzerindeki ticari menfaatlerinin sonunu getirdi (Pipes, 1997). ABD’nin Osmanlı Devleti’ndeki misyoner ve eğitim çalışmaları hiçbir zaman Kafkasya bölgesine uzanmadı. Yalnızca 1920’lerde, sayıca görece olarak az oranda Kafkasyalı ABD’ye göç etti. I. Dünya Savaşı’nın sonunda, 1919-20 yıllarında,

Ermenilerin Kongre ve kamuoyu (ABD) üzerindeki gücü, ABD'yi Kafkasya konusunda önemli bir eşiğe getirdi. Amerikan Ermenilerinin neredeyse tamamını Osmanlı Devleti kökenli olsa da, II. Dünya Savaşı süresince ilgileri Sovyet Ermenistan'daki yaşanan baskıların üzerinde olmuştur. Modern Türkiye'nin kuruluşunda yaşanan tarihsel meselelere ilgi gösterecek fırsat bulamamışlardır. ABD'deki Ermenilerin ve dünyadaki diğer Ermeni diasporasının 19. yy sonu, 20. yy başında Anadolu'da yaşanan olaylara ilgisi sonradan gelişecektir. Amerikan Hükümeti ve Amerikan kamuoyu, 1944-45 yıllarında sınır dışı edilen Kafkasyalılar konusunda o dönem haberdar değildir. Fakat 1950'lerin başında, Stalin'in Doğu Avrupa'ya doğru genişlemesi ve Berlin'den Kore'ye çeşitli bölgelerde aldığı saldırgan aksiyonlar endişe uyandırmaya başladı. Bu gelişmelerle beraber Amerikalılar, yaşanmış erken Sovyet mezalimleri konusunda da duyarlılık göstermeye başlamışlardır. Çok kısa bir süre içinde Amerikan Üniversiteleri'nde Sovyetler Birliği üzerine programlar açılmıştır. Sovyetler Birliği'nden önemli sayıda mülteci ABD'ye ulaşmıştır. Bu insanlar, Kafkasya'nın çeşitli etnik gruplarından geliyordu. ABD, bu dönemde istihbarat çalışmalarına hız vermişti. Mesela 'Radio Liberty', bu çerçevede, propaganda için kullanılması planlanan bir radyo kanalıdır ve bu dönemde kurulmuştur (Martin J. Manning, 2004). Bu gelişmeler, ABD'de, Kafkaslara olan ilginin arttığını göstermektedir fakat bu konu yine de önemli bir öncelik olmamıştır. Bu durumun bir diğer göstergesi, Firuz Kazamzadeh'in Kafkasları ele aldığı, 1952'de yayınlanan 'The Struggle for Transcaucasia' kitabının, benzer tarihsel çalışmalara ancak birkaç on yıl sonra ilham vermesidir. Kafkas Çalışmaları Topluluğu, 1984'e kadar kurulmadı ve kurulduğunda dahi, topluluğun önemli bir çoğunluğunu Amerikalı-Ermeniler oluşturuyordu.

SOĞUK SAVAŞ'TA ABD VE KAFKASLAR

Uluslararası ilişkiler düzeni, II. Dünya Savaşı'nı müteakiben iki kutuplu olarak addedilmeye başlandı. İki kutuplu dünya düzeni, iki ayrı süper güce işaret ediyordu. Bunlardan biri Doğu bloğunun öncüsü Sovyetler Birliği, diğeri ise Batı bloğunun süper gücü ABD idi. Bahse konu düzen, 1990'ların ilk yıllarına kadar sürdü. Bu zaman diliminde iki güç de etkisi altındaki ülkeler nezdinde kendi ideolojilerinin devamlılığı ve yayılması için politikalar üretiyordu. İki bloğun da kendi askerî savunma sistemlerine sahip olması, caydırıcılık anlamında da bir denge üretiyordu. 1990'ların ilk yıllarına kadar gerginliğin her zaman ön planda olduğu süreçte nükleer caydırıcılık hasebiyle sıcak savaş aşamasına gelinmedi.

Böylece durumun insanlığa ağır hasarlar verecek bir nükleer savaşa varacağına dair endişeler de gerçekleşmemiş oldu. Dünya düzeninde önemli eşiklerden biri, Mihail Gorbaçov'un 1985'te Komünist Parti Genel Sekreterliği'ne seçilip, Sovyetler Birliği'nin 8. lideri olarak göreve başlamasıdır. 1991'e kadar görevde kalan Gorbaçov, Sovyetlerin son lideri olarak, birliği geldiği durumdan kurtarmak için bir dizi reform hareketi başlattı. 'Glasnost' (açıklık) ve 'Perestroyka' (yeniden yapılanma) adları verilen bu reformlarda amaç Sovyetlerinin dağılma sürecini engellemektir (Ottorino Cappelli, 1993). Ne var ki Gorbaçov'un hedefledikleri gerçekleşmedi. Sovyetlerin Afganistan müdahalesi, ordunun zaafının ortaya çıkması, gelişen iletişim araçlarıyla Sovyetler Birliği'ni oluşturan ülkelerin halklarında artan memnuniyetsizlikler, Sovyetler Birliği'ni dağılmaya götüren yolun taşlarını döşedi. Bu sonuçta Yeltsin ve yandaşlarının imparatorluğun artık taşınmaması gereken bir yük olduğu görüşü ve SB'ni oluşturan cumhuriyetlerin üzerinde vesayet kurmak suretiyle yola devam edilmesi yönündeki taleplerinin de etkisi yadsınmamalıdır. Sovyetler Birliği, herhangi bir sıcak savaş yaşanmaksızın dağıldı ve yerini bağımsız cumhuriyetlere bıraktı. Kafkasya olarak anılan bölgede, Sovyetler Birliği dağıldığında üç yeni cumhuriyet kuruldu. Bunlar Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dır. Sovyetler Birliği dağılmasına rağmen etkisi yönetimlerde görülmeye devam etmiştir. Yalnızca Azerbaycan'da milli bir hükümet ve yönetim kurulabilmiş, Gürcistan ve Ermenistan'da ise eski Sovyet döneminden kalan kişiler yönetimi devralmıştır. Birliğin dağılması, bölgede önemli değişikliklerin sürecinin işaret fişeği oldu. Serbest ekonomik sisteme geçiş, Sovyetler Birliği'nden kalan kurum ve yöneticilerin tasfiyesi, Batı Bloğu ile ilişkilerin yeniden tanzim edilmesi gibi konularla meşgul olan Ruslar, bölgede güçlerini eksersiz edemez hale geldiler. Oluşan güç boşluğunu İran ve Türkiye gibi bölgesel güçler doldurmak için politikalar üretti. Ne var ki yeri doldurulmaya çalışılan gücün çapı, İran ve Türkiye'yi aştığından, ABD o boşluğu doldurmak için politika üretmeye başladı. Soğuk Savaş dönemi olarak adlandırılan zaman diliminde istihbarattan kültürel ve askerî alana kadar Sovyetler Birliği'nin muarızı olarak konumlanan ABD, birliğin dağılmasına müteakip Kafkasya'ya özel bir ihtimam göstermeye başladı. Bu ihtimamın sebepleri arasında Kafkasya'nın Türkiye gibi Batı bloğunda bir ülkeye komşu olması ve Karadeniz gibi ticari bir yola sahip olması, birliğin dağılmasına müteakip şaşkınlık ve yeni sürece adaptasyon problemi yaşayan Rusya'yı sıkıştırmak ve belki de en mühimi bölgenin Hazar Denizi vesilesiyle yeraltı kaynaklarına sahip olması, bu enerji kaynaklarının Batı'ya taşınması açısından önemli bir koridor olarak konumlandırılabilen

olması sayılabilir. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra yeni sürece alışmakta zorlananlar yalnızca Ruslar değildi. ABD de, böyle bir gelişmenin sonuçlarına mukabele etmek için görece olarak hazırlıksızdı. Nihayetinde Kafkaslar, Sovyetler döneminin başlangıcından itibaren kapalı bir bölgeydi ve ABD'nin politika üretip, uygulamış olduğu bir alan değildi. Avrupa, Güney Amerika, Orta Doğu gibi bölgelerde süreklilik ve istikrar arz eden politikalar uygulamış olan ABD için Kafkasya, uzun yıllardır sağlıklı bilgi alınamamış bilinmeyenlerle dolu bir bölgeydi. ABD'nin yeni oluşun koşullara göre dış politika üretmesi, bu bakımdan bir ilke işaret etmiştir. Yeni koşullara göre ABD'nin bölgeyle ilgili politikalarında birincil önceliği enerji olmuştur.

KAFKASYA'NIN BAĞIMSIZ DEVLETLERİ VE ABD

1988 yılında Ermenistan'da yaşanan deprem, ABD'de dikkatleri o bölgeye yöneltti. Tarihsel süreçle uyumlu bir şekilde ABD'de Ermenistan'a karşı ciddi bir hassasiyet oluştu ve bölgeye gönderilmek üzere yardım kampanyaları düzenlendi (U.S. Congress, 1988). Fakat Sırbistan-Karabağ sorunun yol açtığı Ermeni-Azerbaycan savaşı ABD'de, dikkatleri depremin yarattığı tahribattan savaşa çevirdi. Ermeni güçlerinin Azerbaycan topraklarını işgal etmesiyle mesele daha kritik bir eşiğe ulaştı. Amerikalı-Ermeniler, soydaşlarının Karabağ'daki işgalini ve müteakiben üzerinde tamamen Azeri nüfusun bulunduğu olan toprakların işgalini desteklediler, ABD Hükümeti, sorunun çözülmesi ve arabuluculuk fonksiyonu görmesi için BM'yi göreve çağırdı. ABD Kongresi'ndeki Ermeni lobisi, ABD Başkanı'nın ve Dışişleri Bakanlığı'nın yoğun muhalefetine rağmen Özgürlüklere Destek Yasası'nı 'Freedom Support Act' onayladılar. Böylece Azerbaycan'a yapılacak insani yardımlara yasaklamalar getirilecek yasa yürürlüğü girmiş oldu (Committee Reports 110th Congress (2007-2008) Senate Report 110-425, 23). Azerbaycan'a yalnızca minimum düzeyde insani yardım yapılırken, Ermenistan, bolca yapılan ekonomik ve insani yardımlarla desteklenmiştir. Bu durum, 11 Eylül 2001 terörist saldırılarını müteakip 2. Bush Yönetimi'nin Azerbaycan'a yapılagelen kısıtlamalara son vermesine kadar sürmüştür. Birinci (Baba) Bush, Sovyetler Birliği'nin Gorbaçov'un aksi yöndeki gayretlerine rağmen çöküş sürecinde olduğunu fark etmekte zorlanır görünüyordu. Bu durum ABD'nin, SB'nin çöküşünün getirdiği sonuçlarla yüzleşmekte yavaş kalması sonucunu getirdi. 1990'da Litvanya'da ve Gürcistan'da yaşanan gelişmeler, Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan savaşın da etkisiyle, bağımsızlık rüzgarlarının estiğini gösteriyordu. Bu durum, Baltık cumhuriyetleri ve Kafkasya'da diğer

Rus-olmayan nüfuslu bölgeler için de geçerliydi. Belirtildiği gibi Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra, ABD, Kafkasya politikasını zamanın şartlarına göre oluşturmak için gayret göstermiştir. Bu, ABD için kolay olmamıştır, Kafkasya bölgesinin yıllardır dışa kapalı olması, ABD’nin elinde bölgeyle ilgili gerçekçi verilerin bulunmasına olanak tanımamıştı. ABD’nin birliğin dağılmasını müteakip yıllarda bölgeye yönelik politikasını istikrarlı bir çizgiye oturtması bu nedenle zaman almıştır. Fakat ABD’nin birliğin dağılmasından sonra tutarlı olan bir amacı öne çıkarmaktadır. Bu, enerji kaynaklarının Batı ülkelerine transfer edilmesi yönündeki amaçtır. Bundan başka birlikten doğan yeni cumhuriyetlerin demokrasiye geçmeleri için önyak olup bu süreçlerde rol almıştır, fakat bu yeni bir politika değil, 2. Dünya Savaşı’ndan beri ürettiği politikaların devamı olarak görülebilir. Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla tek kutuplu dünya düzenine geçildiği varsayılmaktadır (George Khelashvili, 2010). ABD’nin de o dönemki politikalarının başında, Kafkasya’yı bir enerji koridoru olarak konumlandırmak suretiyle boru hatları kanalıyla Hazar petrolünün Batı’ya transferini kontrolü altına alma amacını gütmektedir. Böylece tek kutuplu dünya düzeni sürdürülebilir kılınacaktır. ABD’nin Sovyetler Birliği’nin çöküşünden günümüze kadar olan Kafkasya’ya yönelik politikaları kendi içinde üç döneme ayrılabilir.

İlk dönem, 1991 – 1995 arası ABD’nin politikalarını Moskova merkezli olarak üretmesidir. Bunun altında yatan neden, Rusya Federasyonu’nu uluslararası sisteme angaje etme çabası olarak belirtilebilir. Sovyetler Birliği’nin çöktüğü dönem olmasına binaen, diğer tüm ülkeler gibi ABD de yeni düzene uygun politikalar geliştirmektedir. Sovyetler dağılmadan önce son derece sınırlı bilgilerin geldiği ve tam olarak tanınmayan bir bölgeye yönelik politikalar gelişmekte ABD zorlanmıştır. ABD’nin bu ilk dönem, Kafkasya ile Rusya üzerinden temas kurmasında bu zorlanmanın ve birliğin dağılmasının sonuçlarına alışma güdüsünün de payı olduğunu söylemek, yanlış olmayacaktır. ABD’nin ilgili politikası “Önce Rusya” olarak da bilinir (Felkay, 2002). Politikanın başlıca amacı, Rusya Federasyonu’nun Batı bloğuna entegrasyonunu sağlanmasıdır. Rusya Federasyonu, 1993 yılında uygulamaya başladığı “yakın çevre doktrini” çerçevesindeki politikalar, ABD tarafından da paylaşılmıştır. Batı sistemine entegrasyonu sağlanmış Rusya Federasyonu, bir tehdit unsuru olmaktan çıkacaktır, bu amaçla Sovyetler Birliği’nin dağılmasına müteakip ABD, SB’nden ayrılan cumhuriyetlerle direkt ilişki kurmaktan imtina etmiştir, bu Rusya Federasyonu ile olan ilişkilere verdiği önemi gösteren bir unsur olarak değerlendirilebilir. ABD’nin o dönemde bölgedeki enerji kaynaklarını kendi menfaatleri doğrultusunda kul-

lanılmasından ziyade bölgenin kalkınmasında kullanılması yönünde bir politika uyguluyordu. Diğer yandan enerjinin nakliyesi ABD'nin o dönem de gündemindeydi. ABD menşeli petrol şirketleri, yeni kurulan Azerbaycan'ın yaptığı petrol anlaşmalarında önemli bir pay almıştı. Bu dönemdeki “Önce Rusya” politikasının sonuçlarından biri de ABD'nin o dönem için bilinçli bir şekilde Kafkasya ülkelerinde etkili olamamasıdır. Ermenistan'da ve Azerbaycan'da Sovyet döneminden kalan liderlerin görevdeyken Gürcistan'da ABD yanlısı bir hükümet iş başındadır. Ne var ki o yönetimin de iktidarını sürdürmesi son derece şüpheliydi. Bu sonuçlar, ABD'nin o dönemki politikalarının merkezine Kafkas ülkelerini almamasından kaynaklandığı sonucuna varılabilir.

İkinci dönem, 1995 – 2001 yılları arası olarak tanımlanabilir. 1995'ten itibaren koşulların ve konjonktürün değişmesi ABD'nin Kafkasya'ya yönelik politikalarında da değişikliklere yol açtı. İlk dönemde Kafkasya'ya yönelik oluşturduğu politikalarının merkezine Kafkasya'daki devletlerden ziyade Rusya Federasyonu'nu oturtan ABD'nin ikinci dönemde, Rusya'yı merkezden çıkararak Kafkasya'daki devletleri Batı bloğuna entegre etmenin gayreti içine girmiştir. Rusya'nın, önceden Sovyetler Birliği'nin himayesinde olan topraklarda tekrar hâkimiyet kurma ve etki altına alma çabaları, politikalarını ABD karşıtı bir çizgiye oturtması, Kafkasya'yı yerel yönetimler vesilesiyle kontrol altına alma amacı, ABD'nin Kafkasya'ya yönelik politikalarında önemli değişikliklere yol açtı. Örnekte ABD'nin Kafkasya ve Orta Asya'yı ‘stratejik hayati bölge’ olarak addetmesi, Rusya tarafında reaksiyona sebebiyet vermiştir. Bu reaksiyon, Rusya'nın ilgili politikalarında ABD karşıtlığı olarak tebarüz etmiştir. Örnekte, Rusya Federasyonu, Avrasya-ABD karşıtı bir ittifak oluşturma gayreti içine girmiştir. Rusya Federasyonu'nun “Bağımsız Devletler Topluluğu” adlı ittifakta ABD karşıtı faaliyetlerde bulunması ve diğer üye ülkeleri de aynı amaçla etkisi altına alma çalışmaları, ABD'nin bölgeyle ilgili politika değişikliğine gitmesinde önemli bir pay sahibi olabilir. Çeçenistan Savaşı'ndan sonra Rusya Federasyonu'nun zaafı gün yüzüne çıkmış, müteakiben ABD'nin, Kafkasya politikalarında daha az denge gözetir ve daha aktif bir tutum gözlenmeye başlanmıştır. ABD'nin “senin toprak bütünlüğün benim milli menfaatimdir” şeklindeki kati mesajı Gürcistan'a verdiği desteği belli eder. Etkili bir diasporası bulunan ve tarihsel ilişkileri oldukça sağlam temellere dayanan Ermenistan'a desteği, önemli yer altı kaynaklara sahip olan Azerbaycan'la olan ilişkileri ABD'nin bölgeye verdiği önemi göstermektedir. 1995 – 2001 arası ABD'nin Sovyet Birliği'nin çöküşünden sonra ortaya çıkan cumhuriyetlerle bire bir yakın ilişki kurmaya baş-

ladığı dönem olarak işaret edilebilir. ABD’nin bu ikinci dönem olarak addedilen zaman diliminde dört ana politikası öne çıkmaktadır. Bunlar, Kafkasya’daki yeni cumhuriyetlerin Batı bloğuna entegrasyonunu kolaylaştıracak siyasî ve iktisadî reformların gerçekleştirilmesi, bölgedeki çatışmaların sonlanması, bölgedeki enerji kaynaklarının ve koridorlarının korunması, ABD menşeli şirketlerin bölgedeki ticarî menfaatlerinin yaygınlaştırılması (Robert Ebel, 2000). Enerji alanında yatırım yapmış özel şirketler, ABD’nin iç politikasını etkilemekte ve bu durumun dış politikaya da yansımaları olmaktadır. Azerbaycan’da faaliyet gösteren Amerikan merkezli Exxon Mobil, Chevron, CONOCOPhilips, AMOVO bu açıdan önemlidir. Bu firmaların Bakü – Tiflis – Ceyhan Boru hattı ve Güney Kafkasya Doğalgaz Boru Hattı projelerinden, Hazar kaynaklarını küresel pazarlara sunma noktasında geniş beklentileri bulunmaktadır. Binaenaleyh, ABD’de enerji sektörünün Azerbaycan’la ve enerji koridorunda bulunan Gürcistan ile iyi ilişkiler tesis edilmesi yönünde lobicilik faaliyetlerinde bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. (George Khelashvili, 2010).

Üçüncü dönem olarak adlandırılan, ABD’nin 11 Eylül 2001 terörist saldırısına hedef olmasından günümüze kadar olan zaman diliminde, yeni gelişmelerin yarattığı koşullarda Kafkasya’ya yönelik daha aktif politikaların uygulanmıştır (Brzezinski, 2005). 11 Eylül 2001’den sonra ABD’nin Kafkasya politikasının bir kez daha değiştiği ya da güncellendiği iddia edilebilir. Ancak, bu yapısal bir değişim değildir. Enerji, yine birincil öncelik olmaya devam etmektedir. Bununla beraber küresel terörle mücadele ve güvenlik konuları da öncelik kazanmaya başlamıştır. ABD’nin Afganistan’a yönelik askeri operasyonların kapsamında muayyen sayıda Amerikan askeri Gürcistan’da konuşlandırılmıştır. Gürcistan ve Azerbaycan ile askeri ilişkiler geliştirilmeye başlanmıştır. Bu konuda, ABD’nin Kafkasya’yı bir askeri üs olarak konumlandığına dair yorumlara sebep olmuştur (Kalafat, 2010). ABD’nin 2008 Gürcistan savaşından sonra bölgeye yönelik politikalarını, stratejik partnerleri yoluyla uyguladığı yönünde görüşler de vardır. Bu görüşe göre, ABD, Karabağ meselesinde Türkiye’yi, Gürcistan’la ilişkilerde ise AB’yi ileri sürmektedir. Böylece Rusya’yla şartların el verdiği ölçüde işbirliği içinde, vermediği ölçüde ise rekabetçi politikalar izlenmektedir (George Khelashvili, 2010). 2008’de Gürcistan ile yaşanan savaşın bölgede ABD’nin konumunu zayıflattırırken Rusya’nın elini güçlendirdiği savunulabilir. Ukrayna’da Moskova destekçisi bir hükümetin seçimleri kazanması, 2010’da Kırgızistan’da Rusya destekçisi bir yönetimin işbaşına gelmesi, ABD’nin yönlendirmesiyle

Ermenistan açılımının Azerbaycan'ı Rusya'ya yakınlaştırması gibi gelişmelerin Rusya'nın hanesine artı olarak yazıldığı söylenebilir.

ABD'nin Azerbaycan Politikası

Kafkasya Bölgesi'nde en zengin enerji kaynaklarına sahip olan ülke Azerbaycan'dır. ABD'nin Kafkasya'ya yönelik politikaları değerlendirilirken, bu gerçeğin göz önünde tutulması gerekir. Hazar menşeli ispatlanmış petrol rezervi dünyadaki tüm petrol kaynaklarının 1-4 %'sine, yaklaşık olarak dünya gaz rezervlerinin de 6 %'sine tekabül etmektedir (International Energy Agency). ABD bazlı şirketler, Azerbaycan'a yalnızca 1994 – 2003 yılları arasında yaklaşık 3.2 milyar dolar tutarında doğrudan yatırım yapmıştır (Axmith, 2013). ABD'nin petrol ihtiyacının 2020'li yıllarda 30% nispetinde artacağı, Azerbaycan'ın arz ettiği önem açısından akılda tutulmalıdır. ABD'nin Hazar bölgesindeki petrol kaynaklarını Batı'ya nakliye etmesi bu açıdan önemlidir. ABD'nin Azerbaycan'a yönelik politikalarında petrol konusunda ilk somut adımı 1994'de atıldı. Hazar Denizi'nde bulunan Çırağlı, Azeri ve Güneşli petrol yataklarının 30 yıl müddetince sondaj ve işletim çalışmalarını kapsayan proje için, 1994 yılında 7 farklı ülkenin temsilcilerinin oluşturduğu konsorsiyum ve Azerbaycan arasında 20 Eylül 1994'te bir anlaşma imzalandı. Amerikan şirketlerinin bu anlaşmadaki payı 40%'ın üzerindeydi, buna mukabil Rusya anlaşmada dahi yoktu (Axmith, 2013). Proje 511 milyon ton petrol üretimini kapsıyordu ve yatırım maliyeti 7.4 milyar dolar idi. Azerbaycan bu yolla, Rusya Federasyonu'nun gücünü ABD'nin yardımıyla dengelemiş olacaktı.

Karabağ sorunu ABD'nin Azerbaycan'a yönelik politikalarının anlaşılması açısından bir turnusol kağıdı fonksiyonu görmektedir. ABD'nin beklentisi, Hazar'ın Azerbaycan kontrolündeki bölgesinden çıkarılan petrolerin nakliyesinin Ermenistan üzerinden yapılmasının, Ermenistan ile Azerbaycan ilişkilerinin normalleşmesine vesile olacağı yönündeydi. Fakat Azerbaycan, direkt olarak top raklarının işgalcisi konumundaki Ermenistan'la bu tür bir ilişki kurmaya yanaşmadı. Bu beklenti, ABD'nin bölgede iki ülke arasında çözüm taraftarı olduğunu gösterir niteliktedir. Fakat ABD'nin bu tutumuyla çelişen politikaları da vardır. Karabağ Savaşı sırasında açık bir şekilde Azerbaycan'a ambargo uygulanmış, insani yardımların gitmesi engellenmiş fakat Ermenistan'a yapılan yardımlar son derece cömert bir şekilde devam etmiştir. Bu politikalara ABD'nin Başkanı'nın ve Dışişleri Bakanlığı'nın muhalefet ettiği görülse de, ABD'deki güçlü Ermeni lobisi, Azerbaycan'a karşı uygulanan bu politikaları yürürlüğe sokmayı başar-

mıştır. Uygulanan ambargo ancak, 2. Bush Yönetimi tarafından 2001 saldırılarına müteakip 2004 yılında ancak kaldırılabilmiştir. 1993 yılından 2004 yılına kadar Ermenistan'a toplamda 20 milyar Amerikan Doları tutarında yardım yapılırken, Azerbaycan'ın bu kapsama alınmaması, kabaca Azerbaycan açısından bizzat Ermeni Lobisi'nin girişimleri sayesinde oluşan 20 milyar dolarlık bir zarara işaret eder. ABD'nin Karabağ meselesinde çözümü savunmasının bir diğer nedeni ise Rusya'nın etkisini azaltma istemi olarak değerlendirilebilir. Daha önce de belirtildiği gibi, ABD politikaları Azerbaycan ile başta enerji meselesi hasebiyle iyi ilişkiler kurma eğilimindedir. Bu politikanın bir göstergesinin de, 2001 yılında dönemin Dışişleri Bakanı Colin Powell'ın Key West bölgesinde Ermenistan ve Azerbaycan devlet başkanlarını bir araya getirmesi olduğu savunulabilir (Cornell, 2011).

ABD'nin Ermenistan Politikası

ABD'nin Ermenistan'a ve hatta Ermenistan'la bağlantılı diğer tüm meselelerde uyguladığı politikalar, Ermeni lobisinden bağımsız düşünülmemelidir. ABD ile tarihsel kökenler olarak oldukça geçmişe dayanan bir ilişkisi bulunan Amerikalı Ermeniler, Amerikan Kongresi'nde son derece etkili olabilmektedirler. ABD'nin Ermenistan'a yönelik politikaları iki ana eksen de tebarüz etmiştir. İlk Karabağ sorununun çözülmesi, ikincisi ise Ermenistan'ın Batı bloğuna entegrasyonunun sağlanmasıdır. ABD, iki amacına da ulaşamamış görünmektedir. Ermenistan'daki yönetimlerin Karabağ sorununun çözümüne karşı gösterdikleri direnç, barışa olanak vermemektedir. İkinci amaç olan Ermenistan'ın Batı sistemine entegrasyonunu da başarılı olarak addetmek güçtür. Rusya yanlısı Ermeni yönetimi, Batı ile entegrasyona sıcak bakmamaktadır, diğer yandan Ermenistan'ın başta Türkiye olmak üzere komşularıyla son derece kötü ilişkileri, ABD'nin amacına ulaşmasının önünde engel olarak durmaktadır. Ermenistan'ın Batı'ya açılan tek kapısı olan Türkiye'nin 1993 yılında, Ermenistan'ın Dağlık-Karabağ'ı işgaline tepki göstermek amacıyla kapattığı Alican Sınır Kapısı'nı halen açmamış olması da önemli bir veridir. ABD'nin, Türkiye ile Ermenistan arasında 2009 yılında protokol imzalanmasına, iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasından 1993 yılında kapanan sınırın tekrar açılmasına kadar bir dizi planı içeren girişimi de yine Ermenistan kaynaklı sebepler neticesinde menzile ulaşamamıştır.

ABD'nin Gürcistan Politikası

Gürcistan, Hazar Denizi'ni Karadeniz'e bağlaması açısından stratejik öneme sahiptir. Daha önce de belirtildiği gibi, ABD'nin bölgedeki politikalarının birin-

cil amacı olan enerji kaynaklarının nakliyesinde Gürcistan koridorun önemli bir parçasıdır. Bu önem, BTC projesinde Gürcistan'a biçilmiş rol ile su yüzüne çıkmıştır. ABD'nin Gürcistan'a yönelik diğer politikası olan ülkenin Batı sistemine entegrasyonu, Rusya'nın güneyinde ABD kontrolünde bir 'üs' oluşturulmasını sağlayacak ve enerji koridorunun daha güvenli hale gelmesini temin edecektir.

Gürcistan'da bağımsızlığını ilan etmesini müteakip iç sorunlar baş gösterdi. Abhazya ve Güney Osetya'da yaşananlar, ülkeyi bağımsızlığını ilan etmesine müteakip bölünmesine yol açabilecek gelişmelerdi. Yaşananlarda Rusya'nın etkisi, yönlendirmesi olduğu gerçeği Gürcistan tarafından değerlendirildiği vakit Rusya'nın Gürcistan'ın 'Bağımsız Devletler Topluluğu' örgütüne katılması konusunda ısrarına üye olmayı kabul etme biçiminde mukabele edildi. Gürcistan, 'BDT'ye üye oldu. Bu kararın Gürcistan açısından stratejik olması, Gürcistan'ın aynı dönemde NATO'ya da üye olma çabalarıyla belirginleşti. Dış politikasını Rusya güdümündeki BDT'nin kriterleriyle oluşturmak istemeyen Gürcistan yönetimi, ülkedeki Rus askeri üslerini de çıkarmak niyetindeydi. Bu konuda ABD, Gürcistan'ı desteklediğini belirtmiştir.

SONUÇ

70 yıllık SSCB döneminde, Amerika, Kafkasya bölgesine yönelik standart ve sürdürülebilir bir politika geliştirmedir. Kafkasya’ya yönelik politikası, Sovyetler Birliği’ne yönelik olan politikalarının içinde değerlendirilmelidir. Soğuk Savaş süresince dışarıya kapalı olan Kafkasya konusunda politikalar üretmemiş olan ABD, Sovyetler Birliği’nin çöküşünden sonra bölgeye ilişkin politikalarını gözden geçirmeye başladı. ABD’nin 1991 – 1995 arasında bölgeye yaklaşımı Rusya üzerinden olmuştur. Rusya’nın Batı’ya entegrasyonunun sağlanması ve bir tehdit unsuru olmaktan çıkarılması bu dönemin öncelikli amacı olarak görülebilir. Ancak bir süre sonra Rusya ve ABD’nin bölgeye ilişkin politikalarında menfaat çatışması gözlenecek ve taraflar politikalarını birbirlerinin aleyhine bir çizgiye oturtacaktır. Rusya, geleneksel siyasetine geri dönüp, eskiden nüfuzu altındaki ülkeleri yeniden etkisi altına alma yönünde politikalar üretecektir. ABD ise Kafkasya’ya yönelik politikalarında Rusya’yı merkezden çıkarıp, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan’la doğrudan ilişki kurma yolunu tercih etmiştir. Bu dönem 1995 – 2001 yılları arasındaki ikinci dönem olarak addedilebilir. 2001’den sonraki dönemde ABD’nin politikalarında önemli bir değişiklik olmamış fakat gündemine enerji, Kafkas ülkelerinin Batı sistemine entegrasyonu, Rusya’nın etki alanının daraltılması konularına, küresel terörle mücadele ve güvenlik maddeleri de eklenmiştir. Tarihsel perspektifte bakıldığında ABD’nin Kafkasya politikasında değişimler gözlemlense de, enerji konusunun her zaman öncelik sırasının en üstünde olduğu fark edilecektir. ABD’nin enerji ihtiyacının 2020 yılına kadar %30 oranında artması beklenmektedir. Orta Doğu ülkelerindeki otoriter rejimlerden petrol ithal edegelen ABD, hem bu ithalatı çeşitlendirmek hem ithalat yaptığı ülkelerin Batı bloğunda yer almasını temin etmek hem de Hazar’daki doğal kaynakların güvenli bir koridor yoluyla Batı’ya transferini gerçekleştirmek niyetindedir. Hazar bölgesindeki kaynaklar için uygun olan koridorun da Kafkaslar olduğu aşıkardır. Bu nedenle ABD’nin politikaları enerji koridoru olarak biçimlendirmeye çalıştığı Kafkaslar bölgesini Tahran ve Moskova etkisinden olabildiğince uzak tutmak yönünde olmuştur.

KAYNAKÇA

- Erhan, Ç. (2015)., **Türk Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri**, Ankara: İmge Kitabevi.
- Fendoğlu, H. T. (2002)., “Amerika Birleşik Devletleri’nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti”, In H. C. Güzel, **Türkler Ansiklopedisi** (p. 190), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Artinan, V. (2004)., **Osmanlı Devletinde Ermeni Anayasasının Doğuşu**, İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Kalafat, Y. (2010), “Kafkasya’daki Son Gelişmeler ve Türkiye Üzerine Etkiler”, **EGM** , 2-3.
- Brzezinski, Z. (2005), **Büyük Satranç Tahtası/Amerika’nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri**, İstanbul: İnkılap Kitabevi Yayınları.
- U.S. Congress. (1988), **United States of America Congressional Report Proceedings and Debates of 105th Congress 2nd Session, Volume 144 - Part 5**, Washington: United States Government Printing Office.
- Aydın, M. (2011), **Non-traditional Security Threats and Regional Cooperation in the Southern Caucasus**, Amsterdam: IOS Press.
- Axmith, B. (2013), **Denying History: The United States’ Policies Toward Russia in the Caspian Sea Region, 1991-2001**, Hamburg: Anchor Academic Publishing.
- Committee Reports 110th Congress (2007-2008) Senate Report 110-425. (23, 10 2015). Senate Report 110-425 - DEPARTMENT OF STATE, FOREIGN OPERATIONS, AND RELATED PROGRAMS APPROPRIATIONS BILL, 2009. Washington, U.S.A.: The Library of Congress, THOMAS.**
- Cornell, S. E. (2011), **Azerbaijan Since Independence**, London: Routledge.
- Felkay, A. (2002), **Yeltsin’s Russia and the West**, London: Praeger.
- George Khelashvili, S. N. (2010), “The Evolution of US Policy towards the Southern Caucasus”, **Uluslararası İlişkiler** , 105-124.
- International Energy Agency, **Caspian Oil and Gas**, Paris: IEA.
- Kazemzadeh, F. (1951)., **The Struggle for Transcaucasia, 1917-1921**, NYC: Hyperion Press.
- Martin J. Manning, H. R. (2004)., **Historical Dictionary of American Propaganda**, Westport: Greenwood Press.

- Ottorino Cappelli, R. d. (1993)., **The Soviet Transition: From Gorbachev to Yeltsin (Special Issue of the “Journal of Communist Studies**, London: Routledge.
- Pipes, R. (1997)., **The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923**, Cambridge: Harvard University Press.
- Robert Ebel, R. M. (2000)., **Energy and Conflict in Central Asia and the Caucasus**, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Sevinç, N. (2002)., **Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri**. İstanbul: Milenyum Yayınları.

RUSYA'NIN KAFKASYA POLİTİKASI VE TÜRK MİLLİ MÜCADELESİ

MUSTAFA TURAN*

Özet

Yakınçağın başlarından itibaren Kafkas coğrafyasına hâkim olmak isteyen Rusya, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile hedefine büyük oranda ulaşmıştır. Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçiren Rusya, bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmek için Kafkasya'nın demografik yapısını değiştirmeye çalıştı. Yürüttüğü kolonizasyon politikası sebebiyle Osmanlı topraklarına büyük göçler yaşandı. Kafkasya topraklarına Ruslardan başka topluluklar getirerek yerleştirildiler. Ahıska, Revan ve Kars gibi Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere de Ermeni nüfus yerleştirildi. Bu bölgede yaşayan Türklerin oraları terk etmesini sağlamak ve ileride Doğu Anadolu topraklarının da dâhil edileceği bir Ermenistan kurulmasına zemin hazırlamak isteyen Ermenilerin baskı ve zulümlerine maruz kalan Türkler büyük acılar yaşadılar.

I.Dünya Savaşı'nda Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra Doğu Anadolu'yu da işgal eden Rusya, 1917 yılında savaştan çekildi ve 1918 yılı başlarında Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzaladı. Rusların işgali altındaki üç vilayet de boşaltılarak ve Türklerin eline geçti. Bu antlaşma ile Rusya savaştan çekilmişse de iktidarı ele geçiren Bolşeviklerin Kafkasya politikası değişmedi. Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu'da başlayan Milli Mücadele Hareketi'ni destekler görünen Rusya ile ilişkilerin bir yönünü Kafkasya üzerindeki hesaplar teşkil ediyordu. Milli Mücadele döneminde siyasi ve maddi bakımdan Rusya'nın desteğini almak isteyen Mustafa Kemal Paşa ve TBMM Türkiye-Rusya ilişkilerine özel bir önem verdiler. Esasen Bolşevik Rusya'nın Türkiye konusundaki düşüncelerinde pek de samimi olmadığının farkında idiler. Rusya'nın Kafkasya politikası sebebiyle Türk-Rus ilişkilerinde zaman zaman gerginlikler yaşandı. Rusya'ya bazı tavizler verilmişse de doğu sınırlarının güvence altına alınması ve Ermeni taleplerinin etkisiz hale getirilmesi konularında TBMM istediğini önemli oranda elde etti. Bolşevik Rusya'nın da Kafkasya üzerindeki politikasını değiştirmeden sürdürebileceği şartları elde ettiği daha sonraki tarihlerde anlaşılacaktır.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Ankara, mturan@gazi.edu.tr

THE CAUCASUS POLICY OF RUSSIA AND TURKISH NATIONAL MOVEMENT

Abstract

Russia, whose aim was to dominate the Caucasus Region since the beginning of the modern age, almost completely fulfilled this aim with the Russo Ottoman War of 1877-1878. After capturing the provinces of Kars, Ardahan and Batumi, Russia tried to change the demographics of the region in order to strengthen its domination. Because of the Russian colonization policy, a vast number of people emigrated from the Caucasus region to Ottoman lands. People from different parts of Russia were settled in the Caucasus. Armenian population was settled in provinces of Akhaltsikhe, Erivan and Kars where the majority of the population were Turkish. Turkish people of this region suffered terribly by being oppressed and facing great cruelties by the Armenians who were trying to force the Turkish people to leave the region in order to set the stage for an independent Armenia which would include Eastern Anatolia.

In the First World War, Russia invaded Eastern Anatolia after the Battle of Sarikamis but withdrew from the war in 1917 and eventually signed the Treaty of Brest-Litovsk in 1918. All three provinces under Russian occupation were evacuated by Russian troops and recaptured by the Turks. Even though Russia withdrew from the war with this treaty, the Caucasus policy of the new Bolshevik administration was still not changed. The certain aspect of the relationship with Russia, which seemed to support the Turkish National Movement that started in Anatolia after the Armistice of Mudros, consisted of the policy in the Caucasus. Mustafa Kemal Pasha and the Grand National Assembly of Turkey, who were willing to gain the political and financial support of Russia, paid special attention to the Turkish-Russian relations. They were well aware that Bolshevik Russia's opinions on Turkey were in no way sincere. There were times where Turkish-Russian relations got tense because of the Caucasus policy of Russia. Although concessions were made against Russia, the Grand National Assembly of Turkey mostly got what it wanted in terms of safety of the eastern borders and the pacification of Armenian demands. In later years, it became apparent that the Bolshevik Russia had got the terms suitable to pursue its policy in Caucasus region.

18. yüzyılda özellikle 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren Türk-Rus mücadelesinde önemli bir üstünlük elde eden Rusya'nın yakınçağ tarihi boyunca takip ettiği politikalar ele alınırken Rusya'nın Doğu Avrupa'da Pan-Slavist bir politika ekseninde hareket etmesi; Türk boğazlarına hâkim olmak için çabalaması göz önünde bulundurulurken Kafkaslar üzerindeki emelleri ve faaliyetleri kısmen göz ardı edilmiştir. Esasen Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan önce 1724 yılında Osmanlı Devleti ile bir barış mukavelesi imzalayan Rusya, Azerbaycan'ın Hazar kıyısındaki vilayetlerine hâkim olmuştu. Bu tarihlerden sonra Kafkasya Rusya'nın asla vaz geçemeyeceği stratejik bir yer olmuştur. Çar I. Nikola'nın ifadesiyle "Hasta adamın mirasının dostça paylaşılması" yönünde Batılı büyük devletlerle zaman zaman ittifaklar kuran Rusya, Pan-Slavist politikası sayesinde Osmanlı'nın Balkanlar'daki hâkimiyetini ciddi olarak zayıflatmıştır. Sözde bir Grek Devleti kurmayı da düşünen Rusya, Kafkasları ele geçirdikten sonra Anadolu'nun işgal edilmesini tasarlıyordu.

Rusya'nın takriben 100 yıllık bir mücadele sonunda Kırım'ı ilhak etmesi gibi Kafkaslarda da hâkimiyet kurmak istemesi Şark meselesi dışında ve özellikle de Rusya'nın genel politikası dışında değerlendirilemez. Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve paylaşılması karşılığında kullanılan Şark Meselesi her ne kadar Batılı devletlerin sömürgeci politikaları için kullanılmışsa da Şark meselesinin bir yönünü Rusya'nın takip ettiği politikalar oluşturmaktadır.

Rusya'nın yayılmacı bir politika gütmesi ve özellikle sıcak denizlere inmek istemesi başta İngiltere olmak üzere sömürgeci Batılı devletleri tedirgin etmekteydi. Yine Batılı devletler politikalarını belirlerken hasta adam olarak nitelenen Osmanlı Devleti'nin coğrafi bakımdan Rusya'ya yakın/komşu olması ve başta Türk boğazları olmak üzere Ortadoğu'yu kontrol edebilecek mevkiilerin Rusya'nın eline geçmesi ihtimalini göz önünde bulundurmamak zorunda idiler.

Rusya, 18. yüzyıl başlarında devletlerarası güç dengesini doğrudan etkileyecek bir güce kavuşmuştur. Rusya'nın askeri gücünü teşkilatlanma ve teknik bakımlardan nispi bir istikrara kavuşturması sayesinde Rus alayları 18. yüzyıldaki öbür orduların çoğunun gücünü aşan uzun mesafeli harekâta girişebiliyordu. Rusya'nın bu gücü gerek Avrupa coğrafyasının gerekse dünyanın diğer coğrafyalarının geleceği konusunda siyasi bir güç olarak müdahil olacağını gösteriyordu. Başka bir ifade ile yakınçağda yeni dünya düzeninde rol alacak olan devletlerden biri Rusya olacaktır.

Balkanlarda olduğu gibi Kafkaslarda Slav unsurun bulunmayışı Rusya'nın Kafkaslarda daha farklı bir politika gütmesini gerektirmiş ve Ortodoks Hıristiyanlar üzerinden hareket etmiştir. Kafkasya bağlantılı olarak Doğu Anadolu'da da etkin olmak isteyen Rusya için bölgede bulunan Ermeniler vazgeçilmez bir potansiyel idi. Rusya'nın 1853-56 Kırım Savaşı sonrasında Kırım Tatarlarının bilinçli olarak göçe zorlanması bölgenin demografik yapısını bir hayli değiştirmesi, Rus baskısına karşı müdahale edecek herhangi bir gücün/devletin bulunmaması kendisine Karadeniz'de rahat hareket imkânı sağlamıştı. Kırım Savaşı'ndan sonra Kırım'da gerçekleştirilen Rus mezalimi sebebiyle Anadolu'ya büyük göçler yaşanmıştır. Rusya, bu tecrübesinden sonra netice alınabilir bir politika olarak hâkimiyet kurmak istediği Kafkasya'da da hemen her fırsattan istifade ile bölgenin nüfus yapısını değiştirmeye çalışmıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile Kafkasya'da yaşayan Müslüman unsurlar Rus ve Ermeni mezalimine maruz kalmışlar ve artık anavatanlarında yaşama imkânı bulamayan bu insanlar çaresiz bir halde Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmışlardır. Müslüman ahaliden temizlenen yerlere Rusya'nın diğer bölgelerinden getirilen Rusların yanı sıra Ermeniler iskân edilmişlerdir. Ahıska, Ahılkelek, Revan ve Kars gibi Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere Ermeni nüfus yerleştirilmiştir. Büyük Ermenistan'ı kurmak isteyen Ermeni çeteleri de Rusya'nın bu politikasından istifade edeceklerini düşünmüşler ve Müslüman-Türklerle karşı katliamlara girişmişlerdir.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Türk-Rus sınırı belirlenirken Rus işgali altına giren Elviye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum) ve çevresi Rusların eline geçmiştir. Bu durum Transkafkasyanın/Kafkas ötesinin Türklerin hâkimiyetine geçmesi hususunda büyük bir engel teşkil ediyordu. Ruslar, ele geçirdikleri bu sahada askeri tahkimatı sağladıkları gibi 1878'den 1914 yılına kadar askeri mahiyette birçok yol inşa etmişler; Tiflis'ten Kars ve Sarıkamış'a kadar demiryolunu uzatmışlar ve Rusya'daki demiryolu şebekesine bağlamışlardır.

I. Dünya Savaşı'nda Ruslar, askeri bakımdan üstün bir vaziyette olmalarına rağmen Alman tehlikesi karşısında Kafkaslarda mahdut kuvvetler bulundurmamak zorunda kalmışlardır. Bununla birlikte Kafkasya, Rusya açısından stratejik önemini koruduğu gibi I. Dünya Savaşı arifesinde Almanlar ve İngilizler için de stratejik olarak vaz geçilmez bir mevki durumundadır. Alman siyaseti, Rusya üzerinde baskı sağlamaya, Bakü petrollerini ele geçirmeye ve Kafkasya'dan İran'a, Orta Asya'ya, Afganistan'a ve Hindistan'a giden yolu açmaya yönelikti.

İktidarda bulunan İttihatçılar ise daha önce kaybedilen Kafkasya'nın Osmanlı hâkimiyetine alınmasını istiyorlardı. Bu farklı anlayış ve politikalar Almanya ile Osmanlı Devleti'ni karşı karşıya getirecektir. İngiltere ise Kafkasya üzerinde Rus veya Alman nüfuzunun kendisi için oluşturacağı tehdidi bildiği için bölgenin fiilen işgalini planlayacaktır.

29 Ekim 1914 Karadeniz olayından* sonra 2 Kasım 1914 tarihinde Kafkasya'dan hareketle Türk sınırını geçen Rus kuvvetleri Zivin'i işgal etmişler ve ilerlemeye başlamışlardır. 17 Kasım 1914 tarihine kadar devam eden çarpışmalar sonunda Rus kuvvetleri çekilmek zorunda kalmıştır. 22 Aralık 1914 tarihinde Enver Paşa'nın emriyle Türk kuvvetlerinin yürüyüşüyle Sarıkamış Harekâtı başlamış ve 17 Ocak 1915 tarihine kadar devam etmiştir. Sarıkamış taarruzu sonunda soğuktan, dondan, açlıktan büyük zayıf veren Türk kuvvetleri, Rus Kafkas ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştır. Sarıkamış yenilgisinden sonra Kafkas Cephesi'nde inisiyatif tamamen Rusların eline geçmiştir. Nitekim taarruza geçen Rus kuvvetleri, 1915 yılı içinde Hopa, Artvin ve Van'ı ele geçirdiler. Temmuz ayı içinde Malazgirt'te Ruslara karşı ciddi bir direniş gösterilmiş ve Türk kuvvetleri karşısında Rus ordusu yenilmiş ve çekilmek zorunda kalmışsa da daha sonra Rusların ilerleyişini durdurmak mümkün olamamıştır. Köprüköy, Hasankale, Erzurum, Muş, Bitlis, Rize, Trabzon, Bayburt, Kelkit ve Erzincan Rusların eline geçmiştir. Bu işgallerde yerli Rumlar ve Ermenilerin Ruslara büyük yardımları olmuş, Müslüman ahali katliamlara maruz kalmıştır. 1917 yılı başlarında Türk kuvvetlerinin Rus taarruzlarına karşı koyacak gücü kalmamıştı. Tam da böyle bir zamanda Şubat 1917'de Rusya'da İhtilal olmuş, Rus, Rum ve Ermeni mezaliminden perişan olan Müslüman-Türk halkı bir anlamda felaketten kurtulmuştur.

Ekim İhtilali'nin akabinde yeni Rus Hükümeti'nin isteği üzerine 15 Aralık 1917 tarihinde Brest-Litovks'ta müzakerelere başlanmış 18 Aralık 1917 tarihinde Türk-Rus Savaşı'na son veren Erzincan Mütarekesi imzalanmıştır. Mütarekeden sonra barış görüşmelerine devam edilmiş ve Türk heyeti Kars,

* İngiliz donanmasının önünden kaçan Goben ve Breslau isimli Alman gemileri Osmanlı Devleti'ne sığınmışlar, Osmanlı yönetimi de bu gemileri satın aldığını ve tarafsız olduğunu açıklamıştı. Yavuz ve Midilli adını alan bu gemiler 29 Ekim 1914 günü Karadeniz'e açılarak bazı Rus limanlarını bombalamışlar ve Rus deniz gücüyle muharebeye girişmişlerdir. Tarihe Karadeniz olayı olarak geçen bu olay Osmanlı Devleti'nin fiilen I. Dünya Savaşı'na girdiği tarihtir.

Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye iadesini istemiştir. Ruslar bu talebi kabul etmekle birlikte "milletlerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayini hakkının" Elviye-i Selasede tatbik edilmesini istemişlerdir. Türk heyetinin isteklerinin kabulü üzerine 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmadan sonra Türk askeri Kars, Ardahan ve Batum'a girmiş ve yapılan plebisit ile üç sancak resmen Türkiye'ye katılmıştır. Bu gelişmeler olurken İran üzerinden Kafkasya'ya doğru ilerleyen İngiliz birlikleri 5-17 Ağustos 1918 tarihlerinde Bakü'yü işgal ettiler. Nuri Paşa'nın Kurdemir'den giriştiği harekât 2 Ağustos'ta akamete uğramıştı. Böylece Türkler yerine Bolşevikler ile İngilizler Bakü'yü ele geçirmişlerdir. Böylece Orta Asya ve Hindistan'a giden yol Almanya için kapanmıştır. Rus-İngiliz ve Ermeni işgali altındaki Bakü'de Ermeni Taşnaklar tarafından büyük bir katliama girişilmiştir. 15 Eylül'de Nuri Paşa'nın Kafkas İslam ordusuyla birlikte giriştiği harekât sonunda Bakü ele geçirilmiş ve Gence'de kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti Bakü'ye taşınmıştır.

Brest-Litovsk Antlaşması'nın üzerinden çok fazla bir zaman geçmeden Mondros Mütarekesi imzalanmış ve 25 Kasım 1918 tarihli emri ile Osmanlı Devleti'nce buralar boşaltılmıştır. Boşaltıldıktan sonra 24 Aralık 1918'de Batum, 26 Aralık 1918'de Kars ve Ardahan İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Bölgenin İngilizler tarafından işgali sadece Mondros Mütarekesi'nin uygulanması olarak değerlendirilemez. Bölgenin işgali İngilizlerin Kafkaslarda hâkimiyet kurmak suretiyle Rusya'nın Kafkas politikası karşısında almaya çalıştığı bir tedbir olarak da değerlendirilmelidir. Böylece Kafkaslarda hâkimiyet sağlayan İngiltere Türkistan üzerinden Hindistan'ı kontrol etmeyi hesap etmiştir.

Mondros Mütarekesi sonunda bölgenin İngiltere'nin kontrolüne geçmesi Türk Milli Mücadelesi açısından oldukça netameli bir durum ortaya çıkarmıştı. Elviye-i Selase'nin kaybedilmesi kadar İngiltere'nin Kafkaslarda etkin bir konuma gelmesi Türk Milli mücadelesini oldukça zorlayacak ciddi bir gelişme idi. Esasen İngiltere'nin bölgeye yerleşmesi Rusya'nın Kafkasya politikası açısından da kabul edilebilir bir gelişme değildi.

Mustafa Kemal Paşa, barış görüşmelerinde birlik halinde hareket etmeyi başarabilen Müttefik Devletlere karşı, Türkiye'nin ihtiyacı olan dış desteği sağlamak istiyordu. Bu anlamda onun Müttetiklere karşı kullanabileceği iki büyük devlet bulunuyordu. Bunlardan biri Amerika, diğeri de Rusya idi.

Amerika, I. Dünya Savaşı’ndan sonra yalnızlık politikasını benimsemişti. 1917 ihtilali ile iktidarı ele geçiren Bolşevik Rusya ise meşruiyetini sağlamak istiyor ve Ankara ile yeni ilişkiler kurmaya çalışıyordu. Mustafa Kemal Paşa’nın ifadesiyle, “Başta İngilizler olmak üzere, bütün İtilâf Devletleri, kullanabildikleri bütün vasıta ve kuvvetlerle Türkleri mahvetmek ve ezmek isterlerken, bu sırada Bolşevikler Türklere el uzatıyorlardı.”

Mustafa Kemal Paşa’nın 1919-1920 yıllarında Rusya ile dayanışma içinde olmak, askerî ve maddi yardım sağlamak düşüncesine karşılık Moskova, bir yandan Mustafa Kemal’in giriştiği hareketin Anadolu’daki etkinliği, siyasî niteliği ve geleceği konusunda bir süre gözlemci olarak kalmak, diğer yandan da henüz Menşeviklerin elindeki Güney Kafkasya’da Bolşevik yönetimini kabul ettirerek onları Sovyetler Birliği’ne bağlamak istiyordu. Bu itibarla Rusya, bir süre bekledikten sonra Türk-Sovyet sınırını kendisi için en elverişli biçimde çizebilmek imkânı arayacaktı.

Mustafa Kemal Paşa Havza’da iken Rusya, Albay Simon Mihaliyoviç Budienni başkanlığında bir heyet göndermiş ve gayr-ı resmi bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede Budienni, sosyalizmin Türkiye tarafından kabulü halinde Rusya’nın para, silah ve cephane yardımında bulunacağını vadedmiştir. Ruslar ile temaslar Erzurum ve Sivas Kongreleri safhasında da devam etmiştir. Bu dönemde Rusya ile nasıl bir anlaşma yapıldığı konusunda sarıh bir bilgi yoksa da gerek Kazım Karabekir Paşa’nın gerekse Halil (Kut) Paşa’nın Rusya’dan maddi yardım sağlamak üzere temaslarda buldukları ve Kafkas yolundan bir miktar silah, cephane ve maddi yardımın temin edildiği görülmektedir.

Milli Mücadele Hareketi ile bu ilişkiler devam ederken 28 Nisan 1920’de Kızıl Ordu’nun Azerbaycan’ı işgali ve burada kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti’ni yıkarak Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ni kurması Rusya’nın Kafkasya’da hâkim olmak istediğini gösteriyordu. Rusya’nın bu hareketi karşısında ne Osmanlı Hükümetinin ne de Milli Mücadele Hareketi’nin herhangi bir müdahale imkânı gözüküyordu. Bu tarihte Ankara’da henüz açılmış olan TBMM Hükümeti, 26 Nisan 1920’de Rusya’ya bir nota göndererek Anadolu yönetimini tanımaya, Türk topraklarını işgallerinde bulunduran emperyalist devletleri Anadolu’dan kovmak için Anadolu’ya yardıma ve ittifak kurarak birlikte askeri harekâta bulunmaya çağırıyor, Kafkas yolunun açılmasını istiyordu. Mustafa Kemal imzasıyla gönderilen bu mektup şöyledir:

“Emperyalist hükümetlere karşı harekâtı ve bunların hâkimiyet ve sömürüsü altında bulunan ezilen insanların kurtuluş gayesini güden Bolşevik Ruslarla çalışma ve hareket birliğini kabul ediyoruz.

Bolşevik kuvvetleri, Gürcistan üzerine askeri harekât yapar veya takip edeceği politika ve göstereceği tesir ve nüfuz ile Gürcistan’ın da Bolşevik birliğine girmesini ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak için bunlara karşı harekâta başlamasını sağlarsa, Türkiye Hükümeti de emperyalist Ermeni Hükümeti üzerine bir askeri harekâtı yönetmeyi ve Azerbaycan Hükümetini de Bolşevik devletler grubuna sokmayı üstüne alır.

Önce milli topraklarımızı işgal altında bulunduran emperyalist kuvvetleri kovmak ve ileride emperyalizme karşı meydana gelecek ortak mücadelelerimiz için iç kuvvetlerimizi kurmak üzere şimdilik ilk taksit olarak beş milyon altının ve kararlaştırılacak sayıda cephane ve diğer savaş makine, aletler ve sağlık malzemesinin ve yalnız doğuda harekât yapacak kuvvetler için yiyeceklerin Rus-Sovyet Cumhuriyeti’nce sağlanması rica olunur.”

Bu mektuptan anlaşılacağı gibi TBMM Hükümeti, Gürcistan’ın Bolşevik birliğine girmesi ve Rusya’nın bölgedeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmasına muvafık Ermeni Hükümeti üzerine bir askeri harekâta girişmeyi ve Azerbaycan Hükümetini Bolşevik devletler grubuna sokmayı üstüne almayı vadetmişse de Azerbaycan’ın Kızıl Ordu tarafından işgali Türkiye’nin elinden bu kozu almıştır. Üstelik Rusya, Türkiye’ye karşı Ermeni kozunu elinde tutmak isteyecektir. Nitekim yazılan bu mektubun cevabı beklenmeden, Rusya ile yardım anlaşması için Türkiye adına gönderilen Halil Paşa’ya* Sovyet-Rusya, istenilen yardım karşılığında Bitlis, Van ve Muş Vilâyetlerinin Ermenistan’a verilmesini şart koşmuştur.

Bu gelişmelerden sonra 5 Mayıs’ta Mustafa Kemal Paşa başkanlığında toplanan Vekiller Heyeti’nde, Sovyet Rusya’nın Türk milliyetçilerine nasıl bir politika uyguladığını öğrenmek amacıyla Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyetin Moskova’ya gönderilmesi kararlaştırılmış ve bu heyet, 11 Mayıs 1920’de Moskova’ya hareket etmiştir. Fakat Sovyetlerdeki iç savaş ve ulaşım güçlükleri sebebiyle heyet, Moskova’ya ancak 19 Temmuz’da varabilmiştir.

* Halil Paşa, Sovyetlerle karadan bağlantı kurmak ve silah ve cephane getirmek üzere ulaşım yollarının açılması için Eylül 1919 tarihinde Atatürk tarafından gizlice Rusya’ya gönderilmiştir.

Heyetin hareket ettiği gün TBMM'nde, Lenin tarafından gönderilen bir mektup okunmuştur. Lenin mektubunda, Ermeni haklarından söz etmekteydi. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, 26 Nisan'da gönderilen notaya 2 Haziran 1920 tarihinde verdiği cevabında, Misâk-ı Milli'yi kabul ettiklerini ve diplomatik ilişkilerin başlamasını öneriyordu. Çiçerin'in cevabi mektubunda Sovyet-Rusya'nın aşağıdaki kararları benimsediği açıklanıyordu:

1-Türkiye'nin bağımsızlığını ilânı,

2-Türk halkının oturduğu topraklar Türk Devleti'nindir.

3-Arabistan ve Suriye'nin bağımsız bir devlet olarak ilânı,

4-Milletlerin kendi geleceklerinin tespiti kendilerine bırakılmalıdır.

5-Türkiye'deki azınlıklara, Avrupa'da en serbest devletlerdeki azınlıklara tanınan bütün haklar tanınmalıdır.

6-Boğazlar meselesi, Karadeniz'e kıyıları olan hükümetlerin katılacağı bir konferansa bırakılmalıdır.

7-Kapitülasyonların ve yabancı devletlerin ekonomik ayrıcalıklarının kaldırılması,

8-Her çeşit yabancı etkinlik bölgelerinin kaldırılması.

Çiçerin tarafından verilen bu cevapta yardım meselesine hiç temas edilmesine rağmen TBMM Hükümetince gayet olumlu karşılanmıştır. Böyle bir yakınlaşmanın her iki tarafa da sağlayacağı faydaları açıktı. Mustafa Kemal Paşa, şayet doğu sınırlarını tespit edip emniyet altına alabilirse, bu cephedeki kuvvetlerini Anadolu'nun diğer taraflarındaki işgalcilere karşı kullanabilecekti. Aynı şekilde Ruslar da bu civardaki Kızıl Ordu birliklerini hâlâ devam eden Avrupa cephesindeki ayaklanmalara karşı sevk edebilirdi. Ayrıca Ruslar, dost Türkiye'nin varlığı sayesinde güneyden ve Kafkaslardan gelebilecek müdahaleler için kendilerini emniyete almış olacaktı. Ancak, Rusya, Ermenilerin yerlerine dönmesini ve bundan sonra plebisit yapılmasını istiyor ve yardımı bu şarta bağlıyordu. Anlaşılan odur ki, Türk Hükümetince iyi ilişkileri kurmak ve yardım sağlamak amacıyla başvuru Rusya, Doğu Anadolu'yu Ermenilere vermek, Ermenilerin geri dönmelerini sağlamak, Türkiye'yi parçalamak ve buralarda etkin olmak düşüncesinden vaz geçmemiştir. Türk Heyeti'nin, Ağustos 1920'de yaptığı görüşmelerde de Lenin ve Çiçerin, isteklerinde ısrar etmişlerdir. 24 Ağustos'ta bir

anlaşma tasarısı hazırlanmış ise de Sovyetlerin Ermeniler konusundaki ısrarları karşısında Türk Heyeti, Türkiye'nin batıda Yunanistan'a ve doğuda Ermenilere toprak vermemek için savaştığını ifade ederek bu istekleri reddetmiştir.

Türkiye, Sovyetler ile iyi ilişkiler kurmak amacıyla Haziran ayında başlaması gereken Doğu Cephesi'ndeki Ermeni harekâtını da ertelemişti. Türk milliyetçileri, Ermenistan'ı, İtilâf Devletlerinin ellerinde alet olmayacak bir duruma getirmek amacıyla taarruza geçmeyi tasarlıyorlardı. Bu yüzden Mustafa Kemal, 20 Haziran'da Çiçerin'e, Ermenilerin Müslümanlara karşı katliamlara giriştiklerinden bahisle, bu duruma son vermek için onlara karşı askeri bir harekâta hazırlandığını, ama Çiçerin'den gelen nota üzerine Ermeni girişimlerinin, Çiçerin'in aracılığıyla durdurulur umuduyla askeri harekâtı ertelemiş olduğunu bildirmiştir. Fakat Sovyetlerin, Ermeniler konusundaki tutumunda herhangi bir değişiklik olmaması ve Kızıl Ordu'nun Kafkasya'ya girmesi üzerine Türk ordusu ileri harekâta geçmiştir.

Sovyetlerle bu gerginliğin yaşandığı bir dönemde, Batı Cephesi'nde Yunanlılar Uşak'a kadar gelmişlerdi. Yani Türkler iki cepheli bir savaş yapıyorlardı. Bu sıralarda TBMM toplanmış ve 2 Eylül 1920 tarihli kararı almıştır. Rusya'nın Türkiye hakkındaki emellerine karşı Ankara'nın tavrını ortaya koymasından önemli olan karar şöyledir:

“1-Bolşevikler İslâm ve Türk ülkelerinde hâkim olmak istiyorlar.

2-Türkiye'nin kurtuluşunu ve İslâm memleketleriyle irtibatını istemiyorlar.

3-Dünyanın her tarafından gelen yardım isteklerine cevap veremeyecek halde fukaradırlar.

4-Ancak Batılılarla anlaşmıca ve bunlarla bir kuvvet dengesi oluşuncaya kadar Doğu ülkelerinde kışkırtmalar yapıyorlar.

5-Bu muhtelif amillerin tesiri altında ve İslâm milletleri üzerinde sû-i tesire mâni olmak, bilhassa İngiltere'ye karşı nüfuz ve kudretini hissettirmek için Türkiye'nin mücadelelerine müşevvik görünmek, kendilerinden istenen ve kısmî âzâmını vermeğe muktedir olmadıkları malzemenin verilmesini savsaklamak ve verebileceklerini de mümkün olduğu kadar geç vermek istiyorlar.

6-Batı devletleriyle anlaşma mukabili Türkiye'yi feda etme imkânını muhafaza etmek için bizimle kesin bir taahhüde girişmek istemiyorlar.

7-İslâm milletlerini Türkiye'nin tesiri altında bırakmamak için aralarında irtibat kurulmasını istemiyorlar.

8-Batı devletlerine karşı Türkiye'nin müstakil bir politikası olmasını önlemek için Bolşevikliği Türkiye içinde olupbitti yapmak, onu Batılılarla müstakilen uyuşamayacak bir hale sokmak, memleketin başında olanları bertaraf ederek Türkiye'nin kaderini Moskova'ya bağlamak istiyorlar. Bolşevikler öyle düşünüyorlar ki, eğer Türkler, Azeriler ve Kuzey Kafkasya ile irtibat tesis ederek kuvvetli bir duruma geçerlerse bu hal gerek Batı devletleri, gerekse Bolşevik Rusya için bir darbe olur. Böyle bir duruma erişen Türkiye, kendine en çok menfaat sağlayacak tarafı iltizam edebilir ve mücadeleden sarf-ı nazar edebilir. Türkiye'nin en çok menfaatleri Batı'da ve Batı'nın tesiri altındadır.

9-Böyle bir program takip eden Bolşevikler şimdiye kadar hiç bir fedakârlık karşılığı olmayarak Türkiye'nin kendi ellerinde olduğu propagandasını yapmışlar ve bundan İngilizlerle pazarlıkta kıymetli bir karşılık olarak faydalanmışlardır. Türkiye'ye bir kuruş dahi vermeden onu avutmuşlar, Azerbaycan'ı kolayca işgal ve istismar etmişler, Türkiye'nin Müslüman memleketlerle olan irtibatına fiilen mâni olmuşlar, Ermeni davasını Ermeniler lehinde çözümlenmeye muktedir olduklarını Ermenilere ve Batı'nın Hıristiyan âlemine ispat etmek istemişlerdir. Bu süre içinde Polonya ve Wrangel savaşları lehlerine halledilirse Batı devletleriyle, kendisine karşı bir güne taahhütleri olmadığı Türkiye hakkında pazarlığa girişebileceklerdir.

10-Fakat Bolşevikler bizden müstağni olabilecek bir hale gelememişler, ne bizde ne de komşu ülkelerde Bolşevikliği kurabilmişlerdir. Wrangel ve Polonya cepheleleri de kendileri için müsait değildir.

11-Bolşevikler Türkiye'de komünist ihtilâlini kurmaya muktedir olamayacaklarını anlayınca bizimle ittifak etmeye ve arzularımızı yerine getirmeye çalışacaklardır.

Bizim yapmamız lazım gelen şeyler şunlardır:

A-Bolşevik teşkilât ve tahrikâtına meydan vermemek,

B-Bolşeviklere durumu anlamakta olduğumuzu söylemek,

C-Eğer müttefik olabileceksek bunu derhal ilân etmek,

D-Azerbaycan'a ittisali temin için Moskova'nın muvafakatini beklemeden Ermenistan'a karşı harekete geçmek,

E-Yardıma derhal başlanmasını istemek, bilhassa para yardımına.”

TBMM'nin 16 Ekim 1920 ve 17 Ekim 1920 tarihli gizli oturumlarında Türk Heyeti'nin Rusya ile yaptığı görüşmeler tartışılmış ve Yusuf Kemal Bey tarafından ayrıntılı olarak bilgi verilmiştir.

Mustafa Kemal bu karardan bir süre sonra, 20 Ekim 1920 tarihinde Moskova'da bulunan heyete şu talimatı vermiştir:

“1-Rusların Bitlis, Muş ve Van hakkındaki iddiaları onların niyetleri hakkında bizi şüpheye düşürdü. Millet Meclisi de ittifakla bu şartın kabul edilemeyeceğine karar verdi. Bu istek coğrafya ve hukuk bakımlarından da haklı değildir.

2-Ankara Hükümetinin kuruluşunun sebebi Milli Misakı gerçekleştirmektir. Milli Misak tarafından tayin edilen araziden bir karış dahi verilemez.

3-Rus Hariciye Komiserliği durumu yeniden tetkik etmelidir.”

Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen, Mustafa Kemal Paşa, Rusya ile dostluk ilişkilerinin Türkiye'nin tezi çerçevesinde sağlanması yönünde teşebbüslerine devam etmiştir. Londra Konferansı'na kadar Türk-Sovyet ilişkileri istenildiği gibi gelişmemiş ise de neticede Bolşevikler Ankara'nın isteklerini kabullenmek zorunda kalacaklardır.

Türk-Sovyet ilişkileri İtilâf Devletleri tarafından da büyük bir dikkatle takip ediliyordu. Henüz Ankara'da TBMM açılmadan gönderilen bazı rapor ve telgraflarda Bolşevik yayılcılığından söz edildiği gözlenmektedir. Birçok raporda Bolşevik propagandası üzerinde hassasiyetle durulmakta, bu hareketler, tamamen İtilâf Devletlerine, özellikle İngiltere ve Fransa'ya karşı düzenlenmiş bir hareket olarak nitelendirilmektedir. Fransız basınında Türk-Sovyet ilişkileri hakkında olumsuz değerlendirmeler yapılmaktaydı. Mesela Journal des Debats'ın bir makalesinde, Ankara'daki “müfritler”in (!), Avrupa'yı güç şartlar karşısında bırakmak amacıyla Bolşevik istilâsını davet etmeye uğraştıkları, Kemalistlerin Moskova yöneticilerinin elinde oyuncak oldukları ifade edilmekteydi.

Rusya'nın da özellikle İngiltere'nin tepkisini çekmemeye gayret ettiği anlaşılmaktadır. Ruslar, bu sırada İngiltere ile bir ticaret anlaşması yapmak üzere olduklarından Türkiye ile anlaşmayı İngilizleri kızdırmamak için geciktirmişlerse de İngiltere'nin, Sovyetlerden istediği Türk İstiklâl Savaşı'na yardım etmemeleri şartını reddetmişlerdir.

Bolşevik tehlikesi Anadolu'da çıkarları olan bütün devletleri tehdit ediyordu. Fransa'nın yanı sıra İtalya da Türkiye'deki çıkarlarını ancak Ankara Hükümetine yaklaşmakla koruyabileceğini düşünmeye başlamıştır. Ancak en önemli engel Ankara yönetiminin Sèvres'in reddedilmesi ve bu antlaşmayı uygulamak isteyen galip devletlere karşı yürüttüğü mücadele idi. Londra Konferansı'ndan önce başlayan Türk-Sovyet yakınlaşması, başta İngilizler olmak üzere müttefikleri sürekli olarak tedirgin ettiği için Sèvres'in yeniden gözden geçirilmesinde önemli bir sebep teşkil etmişti. Ankara'nın Sovyetlerden aldıkları iki milyon lira tutarındaki para yardımının yanı sıra, Ermeni ve Rus sınırından, İstanbul ve Antalya'dan yapılan silah, cephane ve savaş malzemesi yardımı İngilizler tarafından biliniyordu. Mustafa Kemal'in Bolşevizm'e karşı olduğu yolunda söylediği sözler de inanmıyorlardı. Öbür taraftan İngiltere'nin Londra Konferansı'na katılması da Sovyetleri Türkiye'nin İngiltere ile anlaşmak üzere olduğu endişesine düşürecektir.

Londra Konferansı'ndan önce oluşan Türk-Rus yakınlaşması, esasen istenildiği gibi gelişmemiştir. Ermeni meselesi konusundaki görüş ayrılıkları zaman zaman ilişkilerin sertleşmesine yol açıyordu.

Bekir Sami Bey başkanlığında Rusya'ya gönderilen heyetle görüşmesi sırasında Çiçerin, "Ermenilere, Van ve Bitlis'te nüfuslarıyla mütenasip bir yerin terkinde ve buralardaki İslâm ahalinin başka mahallere nakledilerek bu yerlerin sırf Ermenilerden mürekkep olmasında ve bunların tam bir istiklâl kavuşmalarında" ısrar etmesine karşılık TBMM Reisi imzasıyla Mustafa Kemal Paşa, Çiçerin'e tebliğ edilmek üzere iki maddelik bir karşı teklif göndermişti. Buna göre yerli ve yabancı istatistiklere göre Van ve Bitlis Vilâyetlerinde Ermenilerin hiç bir zaman çoğunluğa sahip olmadıkları, bu bakımdan belli bir arazinin bir azınlığa terkinin istemenin emperyalist bir fikir ile hareket etmekten başka bir şey olmadığı, Ankara Hükümetinin emperyalizme karşı koymak için oluşmuş bir hükümet olduğu, dolayısıyla böyle bir iddiayı kabul edemeyeceği belirtilmiştir. Ayrıca Ankara Milli Hükümetinin, Türkiye'den göç etmiş olan Osmanlı Ermenilerinin geri dönüşlerine mâni olmayacağı ve bu surette gelecek olanların her türlü azınlık haklarından yararlanabileceği taahhüt edilmiştir.

Siyasî ilişkiler bu minval üzere sürdürülürken Rusların Kafkasya'yı ele geçirmek için ilerlemeleri karşısında daha fazla beklemenin lüzumsuz olduğunu gören Mustafa Kemal Paşa, 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa kumandasındaki Türk kuvvetlerine Ermenilere karşı harekâta girişmesi için emir

vermiştir. Kâzım Karabekir Paşa'nın başlattığı harekât neticesinde Ermeniler yenilmişler ve akabinde bir antlaşma yapılmıştır. Bu gelişmelerden anlaşılacağı gibi Moskova ile Ankara arasındaki gerginliğin ana konusunu Ermeni meselesi teşkil ediyordu.

Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen Mustafa Kemal Paşa, Sovyetler Birliği ile dostluk ilişkilerinin Türkiye'nin tezi çerçevesinde sağlanması için Ali Fuat Paşa'yı Moskova Elçiliği'ne atamıştır. Ancak Mustafa Kemal, Misâk-ı Milli'den taviz verilmemesi için de Moskova'da bulunan Türk yetkililerine gerekli uyarıları yapıyor, emperyalizme karşı birlikte mücadele etme konusunda Ruslardan şüphelenildiğinin kendilerine bildirilmesini istiyordu.

Ali Fuat Paşa, Londra Konferansı toplandığı sıralarda, Moskova'da Sovyet idarecileriyle müzakerelere girişmiştir. Müzakereler boyunca Sovyetlerin Milletler Komiseri Stalin ve Hariciye Komiseri Çiçerin bazı güçlükler çıkarmaya başlamışlardır. Fakat bir taraftan Ali Fuat Paşa'nın enerjik ve kararlı tutumu, diğer taraftan Lenin'in müdahalesiyle Stalin ve Çiçerin tavırlarını yumuşatmışlardır. Lenin'in kararıyla Sovyet Hükümeti, Türk milletinin yanı sıra Polonya, Orta Avrupa ve Balkan milletlerinin de varlığını ve bağımsızlıklarını geniş ölçüde tanımayı kabul etmiştir. Böylece Rusya, Batı proleteriyasına karşı milletlerin hürriyet ve istiklallerine Batı demokrasilerinden daha çok taraftar olduğunu ispat etmek istiyordu. Fakat zamanla, bu milletlerin içine girerek onları Moskova'nın nüfuzu altına almaya çalışacaktır. Türkiye'ye karşı da uygulanacak olan bu yeni siyasetle doğu ve Müslüman milletleri daha çok Sovyet rejiminin nüfuzu altına alınmış olacaktı. Fakat Sovyetlerin bu gizli maksadını zamanında sezen Türk Heyeti, Sovyet siyasetinin birinci kısmından azami surette istifade ve ikinci kısmına da mümkün olduğu kadar mâni olma kararlılığı içinde müzakereleri azimle yürütmeyi başarmıştır.

Sovyetlerle TBMM Hükümeti arasında diplomatik ilişkilerin başlamasından sonra Sovyet yardımını temin edebilmek için Moskova'ya gönderilen Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyet, Sovyetlerin Ermenileri koruyan bir tavır takınmaları ve onlar lehine toprak talep etmeleri üzerine bir anlaşma imzalamamış, fakat görüşmeler de kesilmemişti. Sovyetler, Ankara'ya Ekim 1920'de bir elçi göndermişler, Ali Fuat Paşa da Mustafa Kemal tarafından Moskova Büyük Elçiliği'ne tayin edilmiştir. Gelişen diplomatik ilişkiler çerçevesinde 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması imzalanmıştır.

Antlaşmada Türkiye tabiriyle Misâk-ı Milli'nin ihtiva ettiği arazinin kasdedildiği açık olarak belirtilmiş ve Türk-Rus (Kuzey-Doğu Anadolu) sınırı çizilmiştir. Türkiye arazisinin doğrudan doğruya TBMM Hükümeti'nin mülkî ve askerî idaresi altında olduğu tasdik edilmiştir. Böylece Türkiye'nin doğu sınırları güven altına alınmış oluyordu.

Antlaşma ile Batum Gürcistan'a terk edilmiş ise de orada yaşayan Türk halkının dini ve kültürel hakları teminat altına alınmıştır. Hakeza Naheivan üzerinde Rusya'nın yanı sıra Türkiye'nin himaye hakkının kabul edilmiş ve üçüncü bir devletin müdahalesine izin verilmemesi kararlaştırılmıştır.

Antlaşmada Rusya'da kurulmakta olan yeni rejim ile Anadolu'daki Milli Mücadele Hareketi arasında bir paralellik kurulmakta ise de bunun bağlayıcı bir tarafı yoktur.

Boğazlar meselesinin Karadeniz'e sahili olan devletler arasında halledilmesi hususunda Sovyetlere taviz verilmiş olmakla birlikte Türkiye'nin mutlak hâkimiyetine halel getirmemesi şartı Türkiye'yi daha avantajlı bir duruma getirmiş oluyordu. Bu taviz ileride Lozan Barış Antlaşması sırasında telâfi edilecektir.

Türklerin iktisadi bağımsızlığını zedeleyen kapitülasyonların kaldırıldığına Rusya tarafından kabul edilmesi en önemli hususlardan birisidir.

Taraflar kendi memleketleri dâhilinde diğer memleketin hükümetini devirmek maksadını taşıyan teşekküllerin kurulmasına ve faaliyet göstermesine müsaade etmeyeceklerini taahhüt etmişlerdir. Türkler için bu maddenin faydası, Türkiye dâhilinde, Bolşevik nüfuzuna girmiş olan Kafkaslarda ve diğer yerlerde bir Bolşevik hareketini tahrik ve teşvik edecek herhangi bir teşkilâtın kurulmasına fırsat verilmemesini sağlamasıdır. Rusya için ise Rus esaretinde yaşayan milyonlarca Müslüman Türk topluluklarının Türkiye'nin nüfuzuna girmelerini veya 1917 ihtilâl beyannamesinin "Milletlerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin etme" prensibine göre hareketle, istiklâlleri için bu vaatleri unutilan Moskova'ya karşı isyan etmelerini önlemek maksadıyla Sovyet makamlarına gerekli fırsatı tanımış olmasıdır. Bunlara rağmen bu antlaşmada propaganda yapılmaması hakkında da açık bir hüküm bulunmuyordu. Bu da antlaşmanın sakıncalı yönünü teşkil etmekteydi.

Türk Heyeti, Ankara Hükümetinin acele ihtiyaç duyduğu bir miktar para ve silahı Sovyetlerden alma başarısını göstermiştir. Fakat Rusya o sıra İngiltere ile

imzalamak üzere oldukları ticaret antlaşmasında İngilizlerin vaz geçmeleri korkusu yüzünden Türklere vaat ettikleri bu yardımın antlaşmada zikredilmemesini istemişlerdir. Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyetin Ağustos ayında yaptıkları müzakereleri ve paraf edilen anlaşma ile talep edilen silah, cephane ve askeri malzeme konusunda Ruslar, Sakarya Savaşı'nın sonuna kadar yeterli yardımda bulunmamışlar ise de cephelerde elzem olan bir miktar silahın temini mümkün olabilmiştir*.

Anadolu'daki askeri başarıların, Sovyetleri, Türkiye'ye yakınlaştıran sebeplerden biri olduğunu da belirtmemiz gerekir. II. İnönü zaferinden sonra Sovyet Rusya'yı Ankara'da temsil eden Midvani Yoldaş, Hariciye Vekâleti'ne yazdığı tebrikte şunları ifade ediyordu:

“Kıtalarınızın milli varlığını savunmak için üstün cesaret, sabır ve takdire değer bir fedakârlıkla muharebe ederek, sayıca kendilerine üstün ve Avrupa devletleri tarafından desteklenen ve çok iyi bir şekilde donatılmış olan bir düşmanın inatla saldırısına günlerce dayanmakla kalmayıp, onların taarruzunu kırıp, geriye çekilmeye mecbur ederek, ana topraktan kovmak için takip ettiğini, bağlı olduğum hükümetime bildirmek şerefiyle iftihar ediyorum. Türk milletinin Anadolu'da durumunu tahkim eden bu başarısından dolayı yüksek şahsiyetlerinizi tebrik ederken, yakında Yunanlılara karşı kesin bir zaferle Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal hazretlerini tebrik etmek saadetine de kavuşacağımı ümit ediyorum. Bu muzafferiyet Anadolu'yu Yunanlılardan temizleyecek ve Milli Hükümet'e Batı emperyalizmini ezmeye ve gasp edilen haklarını geri almak suretiyle, doğunun mazlum kavimlerini yükseltmeye yönelmiş olan çalışmayı düşünmek fırsatını verecektir.” Buna verilen cevap da şöyledir:

“Hiçbir insani düşünce ile kayıtlı olmayan bir düşmanın hücumlarını kırarak henüz istilâ edilmeyen vatan kısımlarını, yüksek şahsiyetinizin çok doğru olarak söylediği gibi, kahramanlık, sabır ve fedakârlıklarla muhafaza eden kahraman birliklerimiz hakkında esirgemediğiniz takdirlerinize özellikle teşekkür ederim.

Yunanlılara karşı elde edilecek kesin bir muzafferiyet ile tekmil vatan kısımlarının kurtarılması hakkındaki temennilerimizin yakında gerçekleşeceğini ve bu

* Rusya'dan talep edilen silah ve askeri malzeme miktarı için bk. Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, İstanbul, 1982, s. 186-189; Rusya'nın gönderdiği silah ve askeri malzeme miktarı için bk. **Türk İstiklâl Harbi, İdari Faaliyetler, (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)**, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, C VII, Ankara, 1975, s. 405 vd.

mesut olay sayesinde cihanda hak ve adaletin muzafferiyeti sağlanmış bulunacağını kuvvetle ümit ederim. Üstün saygılarımın kabulünü rica ederim.”

Sonuç olarak;

Milli Mücadele boyunca zaman zaman gerginliklerin ve müdahalelerin yaşandığı Türk-Sovyet ilişkileri, İtilâf Devletlerini ciddi olarak endişelendirdiği gibi Kafkasya üzerinden Türkiye'yi ileriki tarihlerde de ciddi anlamda sıkıntıya sokacak politikaları da akim bırakmıştır. Milli Mücadele döneminde galip devletlerin himayesinde kurulmak istenen Ermeni Devleti fikir ve teşebbüsünün sonuçsuz kalmasında Ermeniler üzerine gerçekleştirilen askeri harekâtın yanı sıra Rusya ile sabırla yürütülen ilişkilerin de payı olmuştur. Rusya'nın Misak-ı Milli'yi tanıması, Anadolu'da milli ve bağımsız bir devlet kurulması konusundaki inancı pekiştirmiş ve bir takım tavizlere rağmen gerek Rusya, gerekse İtilaf Devletleri nezdinde diplomatik bir başarı elde edilmiştir. Bu arada Rusya'nın tarihi Kafkasya politikasında bir değişiklik olmadığı, her şeye rağmen Kafkasya'nın mukadderatında etkili olmaya devam edeceği belirtilmelidir.

KAYNAKÇA

- Akgül, Suat, “Paris Konferansı’ndan Sevr’e Türkiye’nin Paylaşılması Meselesi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C VIII, S. 23, (Mart, 1992).
- Akşin, Abtülâhat, **Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara, 1991.
- Anderson, Matthew Smith, **Doğu Sorunu, 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, (Çeviren. İdil Eser), İstanbul, 2000.
- Ardahan’ın Anavatana Katılışının 90. Yılı Vesilesiyle Moskova ve Kars Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu (Bildirileri)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2015.
- Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarih, 1914-1980**, Ankara, 1984.
- Atatürk, Kemal, **Nutuk, (1919-1927)**, Ankara, 1989.
- Atatürk’ün Milli Dış Politikası, (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge), 1919-1923**, C I, Ankara, 1994.
- Aybars, Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C I, İzmir, 1984.
- Baytok, Taner, **İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara, 1970.
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk Devleti’nin Dış Siyaseti**, Ankara, 1973.
- Berber, Ferhat, “19. Yüzyılda Kafkasya’dan Anadolu’ya Yapılan Göçler” **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S 31 (Güz 2011).
- Cebesoy, Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul, 2000.
- Cebesoy, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, İstanbul, 1982.
- Çolak, Mustafa, “Osmanlı - Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi (1917-1918)”, **History, Studies**, Volume 6 Issue 1, January 2014.
- Erkin, Ferudun Cemal, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Ankara, 1968.
- Gökdemir, Ahmet Ender, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara, 1998.
- Gönlübol, Mehmet-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası, (1919-1938)**, Ankara, 1990.
- İpek, Nedim, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Trabzon, 2006.
- Karabekir, Kâzım, **İstiklâl Savaşımız**, C. I-II, (Sadeleştiren. Faruk Özerengin), İstanbul, 1993.

- Kennedy, Paul, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, Ankara, 1996.
- Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990.
- Meray, Seha L.-Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri**, Ankara, 1977.
- Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri**, C I-II, Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul, 2012.
- Öztoprak, İzzet, **Kurtuluş Savaşında Türk Basını, (Mayıs 1919-Temmuz 1921)**, Ankara, 1981.
- Pomiankowski, Joseph, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü, 1914-1918 I. Dünya Savaşı**, (Çeviren: Kemal Turan), İstanbul, 1990.
- Potskhveriya, Boris, "1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Andlaşması İmzalanmasının Nedenleri", **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu, 9-11 Eylül 1991-Ankara**, C II, Ankara, 1996.
- Sander, Oral, **Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e**, Ankara, 1997.
- Saray, Mehmet, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul, 1990.
- Sonyel, Salahi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C I-II, Ankara, 1986.
- Soysal, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C I, (1920-1945), Ankara, 1989.
- Şimşir, Bilâl N, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), Nisan-Aralık 1920**, C II, Ankara, 1975.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C I-VIII, İstanbul, 1999.
- Tanrıverdi, Mustafa, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrasında Kafkasya'dan Anadolu'ya Göç Hareketi", **II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (15-17 Ekim 2008)**, Kars 2009.
- Tansel, Selâhattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C I-IV, İstanbul, 1991.
- Temizkan, Abdullah, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-ötesinde Nüfuz Mücadelesi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C VI, S.2, İzmir, 2006.
- Tengirşek, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, Ankara, 1981.
- Turan, Mustafa, **Siyasi ve Hukuki Açından Milli Mücadele**, Ankara, 2011.
- Türk Dış Politikası**, (Editör. Baskın Oran), C I, İstanbul, 2001.
- Türk İstiklâl Savaşı Batı Cephesi**, C II/1, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara, 1994.

Türk İstiklâl Savaşı, İdari Faaliyetler, (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923),
Genelkurmay Başkanlığı Yayını, C VII, Ankara, 1975.

Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih (1789-1999)**, İstanbul, 2000.

Ünal, Tahsin, **1700'den 1958'e Kadar Türk Siyasi Tarihi**, Ankara, 1974.

Yalçın, E. Semih, **Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti**, Ankara, 2009.

Yavuz, Bige, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından, 1919-1922**, Ankara, 1994.

XIX. VE XX. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETİ İLE TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLETİ'NİN KAFKASYA POLİTİKALARI

İBRAHİM YILMAZÇELİK*

Özet

Kafkasya, gerek Türklerin yoğun olarak yaşadığı bir bölge olması ve gerekse sahip olduğu stratejik önem açısından bizi yakından ilgilendiren, hatta ülkemizin gelecekteki gelişimini etkileyecek çok önemli bir bölgedir. Zira Anadolu'nun giriş kapısı konumunda olan Kafkasya, tarihî dönemler boyunca oldukça önemli bir jeopolitik ve jeostratejik mevkie sahip olmuştur.

Bu çalışmada çok kısa olarak, Kafkasya'nın coğrafyası ve etnik yapısı ele alınmış; arkasından özellikle XIX. Ve XX. yüzyıllar içerisinde Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri çerçevesinde Kafkasya'nın tarihçesi ana hatları ile verilmiştir. Bunu takip eden bölümde ise XIX. ve XX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin, Kafkasya politikasının genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Zira Osmanlı Devleti'nin, Kafkasya'daki varlığı bölgelere göre değişik özellikler göstermiştir. Çerkez-Kabartay Bölgesini doğrudan idare eden Osmanlı Devleti, Dağıstan-Azerbaycan bölgesinde yerel hanların hükümlerini tanıyıp, bölgenin kontrolünü onlar vasıtasıyla elinde tutmaya çalışmıştır. Bu durum bölgeyi ele geçirme niyetinde olan Rusya ve İran politikaları karşısında; bölge halkının hilafet merkezi olma özelliği ve Sünnî Müslümanlığından dolayı sempati duyduğu Osmanlı Devleti'ne iyice yaklaşmasına yol açmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki hükümler devresi göz önüne alındığında, Osmanlıların bölgenin fethinden sonra idarî bakımdan bölgeye fazla önem vermedikleri, sadece askerî endişelerle bölge ile ilgilendikleri söylenebilir. Esasında siyasî ve coğrafi şartların Osmanlı Devleti'ni buna mecbur ettiğini belirtmek lazımdır. Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılla birlikte Rusya'yı ciddi bir

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, Elazığ, iycelik@hotmail.com

tehdit unsuru olarak gördüğünden, Rusların güneye inişlerini engellemek için bölgede ciddi tedbirler almaya çalışmış ise de sonuç itibarı ile başarılı olamamıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bölge tamamen Rusya'nın eline geçmiş ve Yeni Türk Devleti'nin kurulmasından sonraki süreçte ise bölge ile ciddi bir şekilde ilgilenilmemiştir. XX. yüzyılın en önemli meselesini ise Azerbaycan topraklarının, Ermeniler tarafından işgal edilmesi teşkil edilmektedir. Bu sebeple Karabağ meselesine de ana hatları ile yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kafkasya, Azerbaycan, Rusya, İran.

XIX. AND XX. STATE OF THE CENTURY THE OTTOMAN EMPIRE AND THE REPUBLIC OF TURKEY'S CAUCASUS POLICIES IN THE CAUCASUS POLICIES

Abstract

Caucasus should be a region inhabited by Turks, and that both closely related with us in terms of strategic importance, even that will affect the future development of our country is a very important region. Because the entrance door to the Caucasus, Anatolia has been a geopolitical and geostrategic position are very important during the historical period.

In this study, very short, discussed the Caucasus region and ethnic structure; especially behind the XIX. and XX. the history of the Caucasus within the framework of relations with the Ottoman Empire in the centuries has been outlined. This is followed by a section XIX. and XX. century Ottoman Empire, was made a general assessment of the Caucasus policy. Because of the Ottoman Empire, it has different characteristics according to the presence in the Caucasus region. Kabardino-Cherkessia region directly managed by the Ottoman Empire, Dagestan-Azerbaijan recognize the sovereignty of the local administrator in the area has kept them in control of the region by. In this case, those who intend to take over the region in the face of Russia and Iran policies; Because of the sympathy of the people of that property and the Sunni Muslim caliphate center in close proximity to the Ottoman Empire led to the.

Considering the circuit sovereignty of the Ottoman Empire in the Caucasus, after the Ottoman conquest of the region they give more importance to the area of administrative maintenance, it said that they are interested only in the region with military concerns. The fact political and geographical conditions it is necessary to specify that forced the Ottoman Empire. The Ottoman Empire, XVIII. century along Russia is seen as a serious threat, the Russians tried to take serious measures to prevent the landing area to the south could also be the result of a successful reputation. During the last decades of the Ottoman Empire In the period after the establishment of entirely new Turkish government in the hands of Russia in the past and it has been addressed in a serious way. XX. Is the most important issue of the century Azerbaijani lands, is constituted to be occupied by the Armenians. For this reason, the Karabakh issue is also included outlined.

Key Words: The Ottoman Empire, the Caucasus, Azerbaijan, Russia, Iran

Kafkasya¹, gerek Türklerin yoğun olarak yaşadığı bir bölge olması ve gerekse sahip olduğu stratejik önem açısından bizi yakından ilgilendiren, hatta ülkemizin gelecekteki gelişimini etkileyecek çok önemli bir bölgedir. Zira Anadolu'nun giriş kapısı konumunda olan Kafkasya, tarihî dönemler boyunca oldukça önemli mevkie sahip olmuştur.

I. KAFKASYA'NIN COĞRAFYASI VE ETNİK YAPISI

Kırım'ın doğusundaki Taman yarımadasından, Bakü'nün de bulunduğu Hazar Denizi'nin batısındaki Apşuran Yarımadası'na kadar uzanan dağlık bölgeye, Kafkasya denilmektedir. Genel olarak; Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki topraklara da Kafkasya adı verilmektedir² (**bk. Harita II**). Kafkasya'nın temelini oluşturan ve kuzey-batıdan güney-doğuya doğru bir yay gibi uzanan Kafkas dağları, bu ülkeyi **Kuzey** ve **Güney** olarak ikiye ayırmaktadır. Hazar Denizi kıyısındaki Apşuran yarımadasından, kuzey-batıdaki Taman yarımadası arasında ve doğudan kuzey-güney istikâmetine doğru uzanan Kafkas dağları tarafından ayrılan bu hattın, kuzeyindeki kısma **Kuzey Kafkasya** veya **Mavera-yı Kafkasya** ve güneyindeki kısma da **Güney Kafkasya** adı verilmektedir³. Tarihî dönemler boyunca, Türk toplulukların ilgisini çeken bölge daha ziyade; Güney Kafkasya bölgesi olmuştur⁴.

Dünya tarihi açısından önemli bir bölge olan Kafkasya, coğrafi ve jeopolitik önemi sebebiyle tarihin ilk çağlarından itibaren birçok milletin uğrak yeri olmuştur. Bölgenin karışık bir etnik yapıya sahip olmasının başlıca sebebinin, bu durum teşkil etmektedir. Karışık bir etnik yapı gösteren Kafkasya'da; Azerbaycanlılar,

¹ Kafkas veya Kafkasya adı ilk defa eski Yunan yazarlarından Aiskhylos'un "Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence" adlı eserinde anılan Kavkavos dağı deyiminde görülür. Karadeniz ve Kuban Irmağı arasında kalan sıradağların batı kesiminin kuzeyindeki yerli ahalinin, yani bugünkü Adigeler'in millî adı olan Kafkas deyimini, eski Yunanca yazılı yerli efsanelerinden M.S.430 yılında Gürcü alfabesine çevrilen destanî Gürcü tarihi Kartlis-Çkhovreba'da geçmekte ve Lekan kavminin batı komşuları olan halkın ataları bu adla anılmaktadır. Bk. M. Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, Ankara, 1993, s. XV. Bölgeye Kafkasya isminin, Dağıstan yerlileri tarafından M.479 tarihinden itibaren verildiği de söylenmektedir. bk. Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya, 2000, s.39-40.

² Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya, 2000, s.40.

³ İsmail Berkok, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul, 1958, s.4

⁴ Bugünkü Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile birlikte Türkiye'deki Ağrı, Kars ve Artvin şehirlerini, İran'daki Tebriz'e kadar uzanan toprakları, kuzeyde ise Kafkas sıradağlarına kadar uzanan bölgeye Güney Kafkasya adı verilmektedir. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan" **İslam Ansiklopedisi**, C II, İstanbul, 1944, s. 94.

Karaçaylar, Malkarlar, Kumuklar, Nogaylar gibi Türk topluluklarından başka Çerkezler, Kabartaylar, Abazalar, Lezgiler, Çeçenler gibi Müslüman ve Türk topluluklarına yakın kavimler ve bunlara ilave olarak; Gürcüler, Ermeniler, Svanlar ve Osetler gibi Hristiyan birçok kavim bulunmaktadır⁵. Bugüne kadar bölgede kalan ve millî varlıklarını muhafaza eden belli başlı Türk toplulukları ise Azerbaycanlılardan başka Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar (Malkar), Nogaylar ve Kafkasya Türkmenleridir⁶.

Osmanlı Devleti zamanında Çerkezler, Kuban Nehri ile Karadeniz arasında yaşamaktaydılar. Bu bölgede aynı zamanda Karaçay-Malkar Türkleri de bulunmaktaydı. Çerkezlerin güneyinde Abazalar, onların da güneyinde Osmanlı sınırına kadar olan bölgede Gürcüler ve Ermeniler yer almaktaydı. Kuban Nehri'nden Hazar Denizi'ne kadar olan sahada Kabartaylar, daha kuzeyde Nogay ve Moğol kökenli Kalmuklar bulunmaktaydı. Kabartay bölgesinin güneyini, Dağıstan toprakları oluşturmaktaydı. Bu bölgede Kumuklar, Lezgiler, Çeçenler, Osetler ve Svanlar yaşıyordu. Dağıstan'ın güneyi ise Azerbaycan topraklarını oluşturmaktaydı. Bu etnik yapı çok fazla bir değişikliğe uğramadan günümüze kadar devam etmiştir⁷ (**bk. Harita II**).

II. OSMANLI DEVLETİ İLE OLAN İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE KAFKASYA'NIN TARİHÇESİ

Kafkasya ve özellikle Azerbaycan bölgesi, XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı ve İran'da bulunan devletlerin mücadele sahası olmuş ve bu iki devlet arasında sürekli olarak el değiştirmiştir. Bölgenin Osmanlı hâkimiyetini tanınması, Yavuz Sultan Selim ile birlikte başlamaktadır⁸. Osmanlı Devleti'nin bu bölgeye devamlı olarak seferde bulunmasının başlıca sebebini, Safevilerin bölgede sürekli olarak mezhep ayırımı kışkırtmaları ve Osmanlı Devleti aleyhinde çalışmaları ve buna bağlı olarak yöre halkının Osmanlı Devleti'ne yaptığı şikâyetler teşkil etmiştir⁹.

III. Murad zamanında 1578 seferi ile bütün Azerbaycan tamamen Osmanlı

⁵ Bölgenin etnik yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979, s. 6-9.

⁶ Nadir Devlet, **Çağdaş Türküler, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Ek Cilt**, İstanbul, 1993, s. 284-285.

⁷ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-doğu**, İstanbul, 1994, s. 271-277.

⁸ Cemal Gökçe; **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979, s. 25.

⁹ Bekir Kütükoğlu, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri 1578-1590**, İstanbul, 1962, s. 7-12.

hâkimiyetine geçmiştir ki, bu seferin açılmasında Safevilere karşı ayaklanan Şirvan, Dağıstan ve Tiflis hanlıklarının yardım isteği oldukça etkili olmuştur. Bölgeye gönderilen Lala Mustafa Paşa, bütün Güney Kafkasya'yı ele geçirmiştir. 1585'te bölgenin tamamen ele geçirilmesinde Kırım Hanları ve bölgedeki Kumukların önemli yardımları görülmüştür¹⁰. 1590 yılında Safevi Devleti, Osmanlılar ile bir anlaşma yapmak zorunda kalmış ve bu antlaşmayla Şeki, Şirvan ve Karabağ Osmanlı Devleti'nde kalmıştır. XVII. yüzyılın başlarında Anadolu'da çıkan Celali isyanları sırasında Şah Abbas, Güney Kafkasya'yı tekrar ele geçirmiştir. Bunu takip eden dönemde Osmanlı Devleti uzun bir süre bölgedeki hâkimiyeti, Safeviler'e bırakmıştır. 1639 yılında İran ile Türkiye'nin bugünkü sınırlarını belirleyen Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalanmış ve bu antlaşmaya göre Irak-ı Acem, Osmanlı Devleti'ne, Revan bölgesi ise İran'a bırakılmıştır. Ancak 1714 yılında Şirvan ve Dağıstan halklarının isteği ile bölgedeki mezhep kışkırtıcılığına son vermek için Osmanlılar bölgeye bir sefer daha yapmışlar, Revan ve Karabağ ilhak edilmiştir¹¹.

1720 tarihinden sonra Hazar Denizi'nin kuzey bölgesini ele geçiren Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 1724 tarihinde İstanbul Antlaşması imzalanmış ve buna göre Hazar Denizi kıyıları Rusya'ya; Tiflis, Tebriz, Revan, Gence ve Karabağ (Azerbaycan'da Kür ve Aras Irmakları ile Gökçe Gölü arasında bulunan ve tarihte Arran olarak anılan topraklar içerisindeki dağlık bölgeye verilen isimdir) Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. 1723 yılında Şirvanlıların başına geçen Hacı Davud, Osmanlı Devleti'ne iltihak etmiş ve Şirvan Eyaleti (Kür Nehri'nin doğusu ile Hazar Denizi'nin batı sahilleri arasında kalan Şirvan, Arran denilen bölgenin bir kısmını oluşturmaktadır) kendisine yurtluk olarak verilmiştir¹². Davut

¹⁰ 2 Kasım 1578 (2 N. 986) tarihinde Şirvan'ın fethi için Serdar tayin olunup, Şirvan'a gönderilen Vezir Mustafa Paşa'ya ve ona yardımcı olmak üzere gönderilen Tatar Hanı Mehmed Giray Han'ın kardeşi Adil Giray Mirza ve oğlu Murad Giray'a gerekli yardım ve sadakati göstermesi hususunda Kumuk Hâkimi Ulu Şemhâl'e bir nâme-i hümayûn gönderilmiştir. "...siz dahi kadîmü'l-eyâmdan atebe-i ulyâmıza sadâkat ü ihlâs ile intisâb ve ihtisâs itmiş kadîmî dostunuz olduğunuz ecilden size tabî olan ümerâ ve mirzâlar ve sair ecnâd-ı şecâ'at-nihâd ile bu gâzâ vü cihâda hâzır u amâde olup müşârûn-ileyh Adil Giray dâmet me'âlihi ile ma'an...". bk. Başbakanlık Arşivi (BA.), **Mühimme Tasnifi**, No:32, Hüküm 456.

¹¹ Muzaffer Erendil, **Tarihte Türk İran İlişkileri**, Genelkurmay Harp Tarihi Yay, Ankara, 1976, s.87 ve devamı.

¹² Şirvan Hanı olan Davud Han'a, Safevilerin mezhep ayrımcılığı yaptığı ve bu bölgeyi Safevi tehdidinden koruması için, Şirvan'ın Yurtluk-Ocaklık olarak verildiği ve bazı hediyeler gönderildiğine dair 8 Ocak 1723 tarihli nâme-i hümayun için bk. BA. **Nâme-i Hümayun**

Han'dan sonra, Şirvan Hanı olanlara da yine Şirvan'ın **Yurtluk-Ocaklık** olarak verilmesi devam etmiştir¹³.

Özellikle Güney Kafkasya'da uzun bir süre Osmanlı Devleti'nin tam manasıyla hâkim olmasının bir sebebi de bu dönemlerde İran'ın içerisinde bulunduğu karışıklıklardır. İran'ı bu karışık dönemden çıkararak ve bölge üzerinde tekrar nüfûz kazandıran kişi, Nadir Şah'tır. Avşar Türkmenlerinden olan Nadir Şah, 1731 tarihinde Tahmasb'ı tahtan indirerek, İran'ı yönetmeye başlamıştır¹⁴. Osmanlı Devleti ile 1732 yılında bir antlaşma yapan Nadir Şah bu antlaşmaya sadık kalmamış ve bölgedeki pek çok yer bu tarihten sonra Osmanlı Devleti ile İran arasında sık sık el değiştirmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin bu bölgeye düzenlediği seferler, Safevi Devleti'nin 1747 yılında yıkılışına kadar devam etmiştir¹⁵.

Nadir Şah'ın ölümünden (1747) sonra Güney Kafkasya bölgesinde küçük hanlıklar ortaya çıkmış ve 50 sene müddetle bölgede hâkim olmuşlardır. Bununla birlikte bu hanlıkların bir araya gelememeleri ve aralarındaki ihtilaflar bölgede güçlü bir oluşumun ortaya çıkmasını engellediği gibi Osmanlı Devleti'nin geçmiş dönemlerde olduğu gibi bu bölge ile yakından ilgilenememesi de, Rusya'nın bölgeye inmesini kolaylaştırmıştır¹⁶. Bu dönemlerde hanlıklar arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi isteyen Osmanlı Devleti'nin asıl gayesi, Rusya'nın bu anlaşmazlıklardan istifade etmesini engellemek olmuştur. Mesela 27 Mayıs 1779 (10 C. 1193) tarihinde Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği tah-

Defteri, No:7, s.65-66. Ayrıca Şirvan Hanı olan Davud Han'ın Şirvan'da yapacağı tayinlerde, Erzurum Eyaleti Valisi İbrahim Paşa ile müşavere etmesi gerektiği hakkında 1723 tarihli Davud Han'a yazılan mektup sureti için bk. BA. **Cevdet Hariciye**, No:1394.

¹³ Mesela 7 Mayıs 1731 (Evahir-i L.1143) tarihinde Şirvan Hanı Sürhay Han'a yazılan nâme-i hümayûn'da, "...Şamahı taraflarında fesat hareketlerinde bulunan Acem Şahına karşı zafer kazanan ve Karabağ taraflarına taarruz hazırlığı içinde bulunan Kızılbaşlara karşı Dağıstan kuvvetlerini savaşa hazır halde tutan Şirvan Hanı Sürhay Han'a, yaptığı hizmetlerden dolayı Şirvan Eyaletinin Yurtluk ve Ocaklık olarak verildiği belirtilerek, Gence Muhafızı İbrahim Paşa ve Revan Bölgesi Seraskeri Vezir Ali Paşa ile birlikte hareket." etmesi istenmekteydi.". bk. BA. **Nâme-i Hümayûn Defteri**, No:7,s.237-239.

¹⁴ Mustafazade Tevfik Teyyuboğlu, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkaslarda Osmanlı-Rus İlişkileri", **Osmanlı I**, Ankara, 1999 s.566-568; Ayrıca bk. Muzaffer Erendil, **Tarihte Türk İran İlişkileri**, Genelkurmay Harb Tarihi Yay, Ankara, 1976, s.117 ve devamı.

¹⁵ Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979, s.93-102.

¹⁶ Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979, s.103-105.

rirde, araları bozuk olan Dağıstan Hanı ile Karabağ Han'ın aralarının düzeltilmesi için Osmanlı Devleti'nin devreye girmesini istemekteydi¹⁷.

Rus idarecileri, III. İvan'dan başlayarak, Rusya'nın "Dünya Hâkimiyeti"ni sağlamasının yolunun, Baltık'ta ve Karadeniz'deki çıkış noktalarına hâkim olmaktan geçtiğine inanıyorlar ve güney yolu üzerindeki Osmanlı Devleti'ni bu konuda ciddi bir engel olarak görüyorlardı¹⁸. Uzun bir dönem Osmanlı Devleti için bir tehlike teşkil etmeyen Rusya, 1552'de Kazan ve 1556'da Astrahan gibi iki önemli Türk hanlığını ele geçirerek, Kafkasya bölgesi için ciddi bir tehdit oluşturmağa başlamıştır. Bu iki hanlığın Ruslar tarafından ele geçirilmesinde; Kırım Hanlığının fazla güçlenmesini istemeyen Osmanlı Devleti'nin, bu hanlıkları himayesine almak isteyen Kırım Hanlığını yeterince desteklememesi oldukça önemli bir sebep teşkil eder. Oysa Rusya, Kafkasya ile kendisi arasında engel teşkil eden Kazan ve Astrahan hanlıklarını ele geçirmekle bir anda bu bölgede Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmiştir. Böylece bu tarihten itibaren bölgede görülen Osmanlı-İran nüfûz mücadelesine Rusya da dâhil olmuştur. Rusya'nın gerek sıcak denizlere inme ve gerekse medenî bir millet haline gelmesinde Çar Petro'nun çabaları da önemli bir yer tutmaktadır¹⁹.

Siyasi alandaki bu gelişmelerden rahatsız olan Osmanlı Devleti, bu bölgeye düzenleyeceği seferlerle buraları fethetmeyi ve Don ile Volga arasında bir kanal açmak suretiyle Hazar Denizi'ne ulaşım, Rusya'yı bölgeden atarak İran'ı da arkadan sarmayı ve bütün bunlara ilave olarak, Türkistan'daki Türk Hanlıkları ile doğrudan münasebet kurmayı planlamıştır. Bu projenin başarıya ulaşması durumunda Osmanlı himayesini talep eden Azerbaycan ve Dağıstan beylerine de Hazar Denizi vasıtasıyla karadan ve denizden yardımda bulunmak mümkün olacaktı. Ancak 1569 yılında yapılması planlanan bu sefer çeşitli iç ve dış siyasi sebeplerden dolayı yapılamamış ve yukarıda belirtilen hedeflere ulaşamadığı gibi

¹⁷ BA. **Cevdet Hariciye**, No: 9076; Ayrıca bk. BA. **Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No:203-G.

¹⁸ Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, Ankara, 1999, s.34-35.

¹⁹ Birinci Dünya Harbi sırasında Maveray-yı Kafkas Hükümeti hakkında bilgi veren bir belgede, Rusya'daki değişime de temas edilmiştir. Buna göre Rusya'daki değişiklikler üç aşamada gerçekleşmiştir. Birincisi, X. asırda Kiyef Prensi Vladimir'in emriyle bölge ahalisinin tamamının Hıristiyan olması; İkincisi XVII. asrını sonunda Çar Petro'nun millete rağmen milleti ıslah için Avrupalı yapması ve Üçüncüsü ise Harb-i Umumi'de inkılâbın zuhur etmesidir. Ayrıntılı bilgi için bk. ATASE Arşivi, **KOL:BDH, KLS: 530,DOS: 2069, BELGE: 1,1-1,1-2**.

bölgede durum her geçen gün Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişmiştir²⁰.

Osmanlı Devleti uzun bir dönem kuzeydeki güç odaklarıyla ittifak kurarak, Karadeniz'i kontrol altında tutmuştur. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed'in başlıca hedefi Karadeniz sahili boyunca başlıca liman ve kaleleri kontrol altına alarak, Karadeniz'i bir Osmanlı gölü haline getirmektir²¹. Osmanlı Devleti'nin Fatih Sultan Mehmed zamanında Kırım ve Kuban bölgelerini ele geçirmiş olması (1475), Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikalarında önemli bir avantajı olmuş ve bu şekilde Kırım Hanları vasıtasıyla Kafkasya'nın kuzeyden kontrolü mümkün olmuştur. Rusya bu durumu iyi kavradığından, Kazan ve Astrahan hanlıklarını ele geçirdikten sonra, Karadeniz'e inmek ve Kafkasya'da ilerleyebilmek için Kırım bölgesini ele geçirmeye yönelmiştir.

Rus İmparatorluğunun inkişaf tarihi, Avrasya ovasında ortaya çıkan yeni dünya hâkimiyeti ile bu klasik tarzdaki dünya hâkimiyeti arasında Hazar Denizi ve Karadeniz havzalarının kontrolünü ele geçirmek için yapılan mücadeleler ile başlamıştır²². Rusya'nın Kafkasya'ya doğru ilk ilerleyişi 1720 tarihindedir. Bu tarihte İran ile anlaşan Rusya, Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarını ve Bakü'yü ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti de Gürcistan harekâtını genişletmiş, Gence, Kirmanşah, Hamedan, Revan ve Tebriz'i almıştır. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1724 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması ile önceden İran'a ait olan bu topraklar iki devlet arasında paylaşılmıştır. Ancak bu durum aynı zamanda Rusya'nın bölgedeki varlığını da meşru hale getirmiştir²³.

Rusya, Kırım'ı ele geçirmeye çalışırken İran'da Safeviler'in yıkılmasından sonra başa geçen Nadir Şah (1736), Azerbaycan'a saldırmış ve 1724 yılında Osmanlı Devleti'ne geçen Azerbaycan topraklarını geri almıştır. Ancak 1742-1744 ve 1745 yıllarında Dağıstan bölgesine yaptığı seferlerden bir netice alamamıştır. Bu dönemde Dağıstan'daki hanlıklar, Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmayı

²⁰ Mustafa BUDAK, "Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XV-XX Yüzyıllar)", **Osmanlı I**, s.595. Ayrıca bk. Cemal Gökçe; **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979, s.28-32.

²¹ Mehmet Ali Çakmak, " XVIII. Yüzyılda Kafkasya", **Osmanlı I**, s.613; Ayrıca bk.Victor Ostapchuk, "1648-1681 Yılları arasında Doğu Avrupa'da (Ukranya, Rusya, Polanya, Türkiye) Yeni Bir Düzen Kurulma Yolunda Yapılan Mücadeleler", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, Ankara, 1999, s.99.

²² W.E.D. Allen, Paul Muratoff, **1928-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harblerin Tarihi**, Ankara, 1966, s.16.

²³ Mustafazade Tevfik Teyüboğlu, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkaslarda Osmanlı-Rus İlişkileri", **Osmanlı I**, Ankara, 1999, s. 564-565.

tercih etmişler ve Osmanlı Devleti de bu hanlıklara hediyeler göndermek suretiyle onları hoş tutmaya çalışmış, İran ve Rusya'ya karşı dikkatli olmaları konusunda bu hanlıkları uyarmıştır²⁴.

İran'da Nadir Şah'ın ölümünden sonra, Azerbaycan ve Dağıstan bölgesindeki Şeki (Güney Kafkasya'nın doğusundaki bir şehirdir), Bakü (Hazar Denizi'nin batı sahilinde, Apşeron yarımadası üzerinde önemli bir şehirdir), İlisu, Kuba (Kuzey Azerbaycan'da Bakü ile Derbend arasında yer alan bir şehrin adıdır), Şirvan, Karabağ, Gence (Azerbaycan'ın Bakü'den sonraki en büyük şehri olup, Bakü-Batum demiryolu üzerinde bulunmaktadır) ve Taliş hanlıkları bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu hanlıkları kuranlar ise bölgelerinde hâkim olan nüfuzlu aşiret ve kabile beyleri ve Türkmen oymak reisleriydi. Bu hanlıkların tamamı Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurarak Rusya ve İran'a karşı kendilerini garantiye almaya çalışmışlardır. Bu durum, bu bölgede nüfuz tesisini amaçlayan Osmanlı Devleti'nin de politikalarına uygun görüldüğünden Osmanlı Devleti tarafından desteklenmiştir²⁵.

1774 yılında Kırım'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesi ile birlikte, Osmanlı Devleti, Kafkasya bölgesine daha fazla önem vermeye başlamıştır. Bu tarihe kadar Kuban bölgesi, Kırım Hanları tarafından yönetildiği için Osmanlı Devleti bu bölge hakkında fazla bir bilgiye sahip değildi. Oysa bölgedeki yeni gelişmeler bu bölge ile özel olarak ilgilenilmesi gerekliliğini ortaya çıkartmıştı. Zira Kırım'ın elden çıkmasıyla birlikte başlayan bu yeni süreçte Osmanlı Devleti'nin doğu ve kuzey sınırlarının güvenliği ancak Kafkasya bölgesinin kontrol etmekle mümkün görünüyordu. 1780-1784 yılları arasında Soğucak Muhafızı olarak bu bölgede görev yapan Ferah Ali Paşa, bölge halkının güvenini kazanmış ve bu bölgede başarılı çalışmalarda bulunmuştu²⁶. Özellikle Çerkezlerin İslam dinini kabul etmelerinde gayretleri olmuş ve bu suretle bu kavmin devlete ısınmalarını sağlamıştı. Ferah Ali Paşa'nın bu çalışmaları özellikle daha sonraki Osmanlı-Rus savaşları sırasında bölge halkının Osmanlı Devleti'ni desteklemesi şeklinde tezahür etmiştir²⁷.

²⁴ Mustafa Budak; "Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XV-XX Yüzyıllar)", **Osmanlı I**, s.597.

²⁵ Gence Hanlığı Ziyadoğuları, Şeki Hanlığı Hacı Çelebioğulları, Şirvan Hanlığı Mustafa Hanoğulları, Karabağ Hanlığı Cevanşir Türkmen beyleri tarafından kurulmuştur. Ayrıca bk. Mehmet Ali Çakmak; "XVIII. Yüzyılda Kafkasya", **Osmanlı I**, s.617-618.

²⁶ Osman Köse, **1774 Küçük Kaynarca Antlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki)**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 1998, s. 387.

²⁷ Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979,s.45 ve devamı.

XIX. yüzyılın hemen başlarında Rusya sıcak denizlere inmek konusundaki en önemli bölge olarak gördüğü, Kafkasya bölgesine yönelmiştir. Rusya'nın bu dönemdeki başlıca hedefi Güney Kafkasya'daki hanlıkları ele geçirmektir. 1803 tarihli bir Hatt-ı Hümayun'dan anlaşıldığına göre bu tarihte Eşbethar adlı bir Rus fazla sayıda bir kuvvetle Petersburg'dan Tiflis'e gelerek Şuşa hâkimi İbrahim Han ile Nuha hâkimi Süleyman Han'ı tâbiyetine almış, Şamahı hâkimi Mustafa Han'ın kendisine tâbi olma isteğini kabul etmemesi üzerine, Şamahı üzerine asker sevk ederek burayı da zaptetmiş ve İranlılar ile yaptığı savaşı da kazanarak, Gence, Şuşa, Şamahı, Nuha, Revan, Nahçıvan, Tiflis ve Derbend Rus idaresine geçirmiştir²⁸. Kafkasya'da Tiflis şehrini ana karargâh olarak seçen Rus kuvvetleri, bölgede daha sağlam bir şekilde yerleşebilmek için Moskova ile Tiflis arasındaki gidiş-gelişi kolaylaştırmanın bir mecburiyet olduğunu görek zor da olsa bu yolu açmışlardır²⁹.

Rusya'nın Kafkasya'ya yayılması sırasında en kolay ele geçirdiği bölge ise Gürcistan olmuştur³⁰. Büyük bir çoğunluğunu Hristiyanların oluşturduğu Gürcüler, bu dönemde iki ayrı hanlık halinde yaşamakla birlikte iki hanlık da Rusya'ya karşı sempati duyuyordu³¹. Bölgeye geldikleri tarihten itibaren, Ruslar en büyük yardımı Gürcülerden görmüşlerdir. Bu dönemde Gürcistan, Rusların ileri karakolu vazifesini görmüş ve Güney Kafkasya'ya gönderilen asker sevkiyatı devamlı olarak buradan gerçekleşmiştir³². Ruslar, Kafkaslardaki ilerlemeleri sırasında özellikle diğer Hristiyan gruplara da yaklaşmışlar ve onları da yanlarına

²⁸ BA. **Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No:6677-A.

²⁹ 1783 tarihli Vanlı casus Toman'ın tahririnden anlaşıldığına göre; Ruslar Tiflis Hanı İrekli Han'a vekâlet ve hilat vererek, Moskova ile Tiflis arasındaki gidiş-gelişi kolaylaştırmak için yeni yol açmışlardır. Ayrıca Azerbaycan dolaylarını sahiplenmek için Revan, Hoy ve Tebriz hanlarına elçi göndermişler ve yeni yapılan yolda işçi olarak sekiz-on bin arasında kişiyi, memur ve asker olarak da otuz-kırk bin kişiyi bu bölgede istihdam etmişlerdir. Buna ilave olarak Tiflis'e gelecek Moskov askerinin erzak ihtiyacını karşılamak üzere büyük bir zahire ambarı da inşa ettirmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. BA. **Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No:339.

³⁰ Mahir Aydın, "Faş Kalesi", **Osmanlı Araştırmaları VI**, İstanbul 1986, s. 71.

³¹ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara,1990, s.33-34.

³² BA, **Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No:10520, "...*Ve sâlifü'z-zikr Rusyalu cümleten yüzbin asker olarak müretteb olup on iki bin mikdarı Derben'de ve yedi bin kadarı Kuba şehrinde ve altı bin kadarı Bakü şehrinde ve altı bin mikdarı dahi Şamahı'da olup me'muriyetleri muhkim oldukları mahall ü mevâzı'ı muhâfaza idügin sâlifü'z-zikr kırk bin asker ile Zipo nam ceneral mukim olduğu Aktaş'den Mugan Sahrası'na azimet niyetinde olup Tiflis Hanı İraklı Han Kâffe-i asâkiriyle Gence'ye lede'l-vürüd cümlesi bir mahalde birleşüp ba'dehu iktizâsına göre harekete ibtidâr eyleyecekleri...*" BA. **Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No: 6699.

çekmişlerdir. Mesela bu süreç içerisinde Hristiyan Kabartaylar ile yakın temas kurmuşlar ve onları tamamen Ortodoks yapmışlardır³³. 1801 tarihinde Rusya ilk olarak Gürcistan'ı ilhak etmiştir. Rusya'nın Kafkasya'yı ele geçirmek için başlattığı bu süreçte bölgede bulunan Müslüman hanlıklar ise Osmanlı Devleti'nin yanında yer almışlardır. Bununla birlikte bu hanlıklar arasında önemli anlaşmazlıklar bulunmaktaydı. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin hanlıklar arasındaki anlaşmazlıklardan, özellikle Rusya ve İran'ın istifade etmemesi için gayret sarf ettiği ve hanlıklar arasındaki meseleleri çözmeye çalıştığı söylenebilir³⁴.

Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki politikalarının fazla başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira Rusya Kırım'ı ele geçirerek kuzeyden sardığı Kafkasya'yı, Gürcistan'ı da ele geçirerek güneyden de kuşatmış oluyordu. Kuban'a ulaşmakla yetinmeyen Rusya, bu dönemde Güney Kafkasya'yı da hâkimiyeti altına almaya çalışmış ve 1783'te Gürcü Kralı Rusya'ya bağlanmıştır³⁵. Osmanlı Devleti bu dönemde Gürcistan'ı yakın takibe almış ve bölgedeki savunma noktalarını kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Mesela 1784 tarihli bir Hatt-ı Hümayun'dan; Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya bağlılığı duyulan Tiflis Hanı İraklı Han ve Açıkbaş Meliki Süleyman'ın durumlarını tahkik ettirdiği, İran'a yakın kalelerin tamir ve mühimmat noksanının tamamlanması için gerekli emirleri yazdırdığı anlaşılmaktadır³⁶. Bu arada Rusya, Güney Kafkasya bölgesindeki iki

³³ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara,1990, s.34.

³⁴ Mesela 1 Temmuz 1779 (15 C 1193) tarihli Şirvan ve Dağıstan Hanlıklarının Karabağ'a saldırmasını önlemek için ferman gönderilmesi hakkındaki belgede; Şirvan Hanı Hüseyin Han'ın, Kuba Hanı Ali Han ile anlaşarak, Dağıstan emirlerinden Kaytak Han ve Şemhal Han'ı da yanlarına aldıkları ve Karabağ Hanı İbrahim Han'ın üzerine hücum etme niyetinde oldukları belirtilmiş ve bu durumun "...neticede Devlet-i Aliyye'ye zarar verecek bir durum olmamasına rağmen, halkı ehl-i İslam olan Dağıstanlılar'a İran'ın karışmasını önlemek ve Kızılbaşlara yardımcı olunmamak amacıyla bahsi geçen emirlere hitaben bir emir yazılması..." istenmekteydi. bk. Başbakanlık Arşivi, **Cevdet Hariciye**, No: 9076. Yine 25 Temmuz 1779 tarihli bir ferman suretinde ise "... Karabağ ve Şuşa'ya hücum etmek niyetinde olan Şirvan ve Kuba hanlarının bu taraflara asker gönderdikleri..." haber verildiğinden "...Azerbaycan Hâkimleri arasında Padişaha sadâkatıyla bilinen Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Hana zararı mucib bir halin tecvîz edilemeyeceğinden bahisle vâki bir yardımdan kaçınmalarını husûsunda..." Dağıstan hâkimlerine ferman gönderilmiştir. bk. BA. **Cevdet Hariciye**, No:3866.

³⁵ Osman Köse, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri", **Osmanlı C I**, Ankara,1999, s.546.

³⁶ BA. **Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No: 908.Yine 1784 tarihli bir Hatt-ı Hümayundan anlaşıldığına göre, "...Tiflis hanının Rusyalı'ya mütâba'at ve Sülüman'ın adem-i mutâva'atı..." ortaya çıktığından Dağıstan ve Lezgi kavmi ile Müslüman olan İran Hanlarının Devlet-i Aliyye

büyük rakibi olan İran ve Osmanlı devletleri karşısında başarılı olabilmek için, bunlardan birini müttefik olarak yanına almak suretiyle diğerini etkisiz hale getirme politikası da izlemiştir. 9 Temmuz 1804 (Selh-i Ra. 1219) tarihli bir tahrirden anlaşıldığına göre, İran şehzadesi Abbas Mirza'nın Revan ve havalisini zapt etmek istemesi üzerine; Rusların kendilerine biat eden Revan Hanı Muhammed Han'a yardımları sonucu İranlılar bozguna uğratılmıştı³⁷. Aynı siyasetin İran tarafından da Rusya'ya karşı uygulanmak istenmesi de dikkat çekicidir. 20 Eylül 1827 tarihli Anapa Muhafızı Hakkı Paşa'nın gönderdiği *kâmiyeden* anlaşıldığına göre; İran Şahı ve şehzadelerinin çok sayıda askerle Hoy (Güney Azerbaycan'da bulunan tarihi bir Türk şehridir) taraflarına gelip, Gürcistan ve havalisini kuşatacakları iddialarını araştırmak üzere Revan Hanı Hüseyin Han'a gönderilen Halil Ağa'nın verdiği bilgilerden, İranlılar'ın Gürcistan, Göriye, Zalki ve Kartil taraflarını almak için Osmanlı Devleti'nden yardım istedikleri ve buraları Rusya'dan aldıkları takdirde, Osmanlı'ya bırakacaklarını söyledikleri, ancak bu ve benzeri vaatlerin Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki sulh akdini feshettirmeye yönelik olduğu ihbar edilmiştir³⁸.

Küçük Kaynarca Muahdesiyle Kafkas Dağlarının kuzeyindeki Kabartayları, Rusya'ya bırakmak zorunda kalan Osmanlı Devleti, bu bölgelerdeki nüfuzunu kaybetmişti. Ruslar bu bölgeyi kendi kontrollerine alabilmek için Osmanlı Devleti'ni yakın gördükleri kavimleri, buradan göçe zorlamışlar ve bunların binlercesi Volga'nın ötesine göç ettirilerek bölgeye Rus köylüleri yerleştirilmişti³⁹. Rus işgallerinden önceki dönemde Kafkasya'daki nüfusun büyük çoğunluğunu Türkler ve Müslümanlar oluşturmaktaydı. Ancak işgal edilen ülkelerde nüfusun demografik dönüşümü "*Rus Sömürge siyasetinin*" esasını teşkil etmekteydi⁴⁰. Müslümanların bölgeden sürülmeleri veya göçe zorlanmaları sonucunda boşalan bölgelere Hıristiyanlar yerleştirilmekteydi ki, bu durum sadece savaş döneminin değil, barış dönemlerinin de aktif politikası olarak devam etmiştir. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti, Kafkasya bölgesinden gelen pek çok göç hareketine sahne

tarafına celbi ve Tiflis Hanına karşı tedbir alınması istenmekteydi. BA. **Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No: 910.

³⁷ BA. **Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No: 6702-B.

³⁸ BA. **Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No: 40705-E.

³⁹ W.E.D.Allen, Paul Muratoff, **1928-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harblerin Tarihi**, Ankara, 1966, s.17-18.

⁴⁰ Azerbaycan bölgesindeki nüfusun Rus işgalleri döneminde nasıl değişikliğe uğradığı konusunda bk. ATASE Arşivi, **KOL:BDH, KLS: 530,DOS: 2069, FİH: 2-15**.

olmuştur. Özellikle Azerbaycanlılar ve Dağıstan bölgesinde yaşayan Türk toplulukları fırsat buldukça Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir⁴¹.

Kuzey Kafkasya'da yaşayan Kabartay, Çerkez ve Nogay kabileleri kendi aralarındaki anlaşmazlıkları bırakıp, Ruslar'a karşı birleştiler ise de başarılı olamadılar. Kafkasya'daki kavimler 1783 tarihinden itibaren İmam Mansur önderliğinde Rusya ile büyük bir mücadeleye başlamışlardı. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin bölgeye elle tutulur bir katkıda bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Hatta ilk başlarda Osmanlı devlet adamları İmam Mansur'dan şüphelenmiş ve ona karşı mesafeli davranmışlardır⁴². Fakat Mansur'un elde ettiği başarıların Çerkez ve Kabartay halkları arasında heyecan yaratması⁴³ ve Rus topraklarına saldırılarda teşvik edici bir unsur haline gelmesi üzerine, Osmanlı Devleti İmam Mansur'a daha ciddi olarak yaklaşmaya başlamıştır⁴⁴.

Osmanlı Devleti, Kırım'ı kaybettikten sonra, Kafkasya bölgesi ile daha ciddi olarak ilgilenmek zorunda kalmıştı. Özellikle Rusya'nın, Kuzeybatı Kafkasya'da savunma hatları kurarak buralara asker sevk etmesi ve Gürcistan'ı tamamen kendisine bağlamasının ardından, Dağıstan ve Azerbaycan'a saldırılarda bulunması, Anadolu için de ciddi bir tehlike ortaya çıkartmıştı. Bu sebeple Kafkasya ile daha yakından ilgilenmek gerekliliği ortaya çıktığından yukarıda da belirtildiği gibi, 1781 tarihinde Ferah Ali Paşa, Soğucak Muhafızlığına atandı. Ondaki beklenen Çerkez kabileleri ile iyi ilişkiler kurması ve onları Osmanlı Devleti'nin yanına çekmesiydi⁴⁵. Ferah Ali Paşa 1781-1782 tarihlerinde Anapa Kalesi'nin takviyesi ile Soğucak ve Tsemaz Kalelerinin inşasıyla uğraşmıştır. Ali Paşa aslen Gürcü olduğu için civar kabilelere kendisini kabul ettirmiş ve onların İslam dinini kabul

⁴¹ Kırım ve Kafkasya bölgesinden XIX. yüzyılda Osmanlı Devletine olan göçler konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Savarov Refik Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler", **Osmanlı IV**, s.687-695.

⁴² İmam Mansur'un bölgedeki faaliyetleri ve hayat hikâyesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kadircan Kafı, **Şimalî Kafkasya**, İstanbul, 1942, s.78-87.

⁴³ İsmail Berkok, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul, 1958, s.318.

⁴⁴ Mustafa Budak, "Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XVI-XX. Yüzyıllar)", **Osmanlı C.I**, Ankara,1999, s.598.

⁴⁵ Mustafa Budak, "Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XVI-XX. Yüzyıllar)", **Osmanlı C.I**, Ankara,1999, s.598. Ferah Ali Paşa Konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî, C.II**, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul, 1996, 431.

etmelerinde önemli bir rol oynamıştır⁴⁶. Özellikle bu bölgede yaşayan kavimlerin Osmanlı Devleti hakkındaki düşüncelerine olumlu katkılarda bulunmuştur⁴⁷. Ancak Ferah Ali Paşa'nın vefatından sonra durum daha da istikrarsızlaşmış, Osmanlı Devleti'nin bu bölgede bulunan kavimler üzerindeki denetimi ortadan kalkmış ve otoritesi önemli ölçüde sarsılmıştır⁴⁸.

Bu dönemde Rusya, Kafkasya'yı ele geçirme yolunun bu bölgede yaşayan kavimler ile Osmanlı Devleti arasındaki ittifakı bozmaktan geçtiğini anlamıştır. 1787-1792 ve 1806-1812 tarihleri arasında meydana gelen Osmanlı-Rus savaşları sonucunda bölgede önemli bir değişiklik olmamıştır. Ancak 1813'te Rusya ve İran arasında Gülistan Antlaşması yapılmış ve bu anlaşma ile Derbend, Kuba, Bakü, Lenkeran, Şirvan, Şeki, Gence ve Karabağ Hanlıkları ile İlisu Sultanlığı üzerindeki hâkimiyet hakkı, Rusya'ya bırakılmıştır. 1826'da Rusların Revan Hanlığına taarruzlarına, İran Tiflis'i işgal ederek karşılıklı verince savaş tekrar başlamıştır. Bu savaşta Ruslar büyük başarılar elde etmişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti muhtemel bir Rus taarruzuna karşı Çıldır'da önemli ölçüde tahkimat yaptırmıştır⁴⁹. Sonuçta 1828 yılında Rusya ile İran arasında Türkmençay Antlaşması imzalanmış ve Aras Nehri sınır olmak üzere Azerbaycan ikiye bölünmüştür. Revan ve Nahçıvan (Güney Kafkasya'da Aras Nehri'nin kuzey tarafında kalan bir şehre ve bu şehrin merkezi olduğu bölgeye verilen isimdir) Rusya'ya bırakılmıştır⁵⁰.

⁴⁶ Ferah Ali Paşa'nın özellikle Çerkezlerin, Müslüman olmalarında büyük rolü vardır. Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979, s.45 ve devamı.

⁴⁷ İsmail Berkok, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul, 1958, s.371-372. Ayrıca bk. Mustafa Nuri Paşa, **Netayicü'l-Vukuat**, C III-IV, Yayına Haz: Neşet Çağatay, Ankara, 1992, s.157.

⁴⁸ Bicanoglu Ali Paşa'nın bölge valiliği esnasında esir ticareti ile uğraştığı ve Bölgede Ferah Ali Paşa'nın tesis ettiği güven ortamını nasıl bozduğu konusunda bk. Cemal Gökçe; **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979, s.127-130.

⁴⁹ 12 Aralık 1827 tarihli Erzurum Valisi kâimesinde, İran ve Azerbaycan ahalisinin Kaçar boyundan olup Veliahd Abbas Mirza ve diğer hanların zulümlerine mâruz kaldıkları ve Rusya'nın kış aylarında Çıldır üzerine hücum edeceğinin öğrenilmesi üzerine mühimmat ve asker yönünden takviyesi gereken Ardahan, Erzurum, Ahıska, Kars ve Bayezid kalelerine acele olarak kâfi miktar zahire, mühimmat ve topçu neferatının gönderilmesini istemiştir. BA.**Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No:36217. Bu konuda ayrıca bk. BA.**Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No:34805, No:36116-A.

⁵⁰ Mehmet Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, Ankara, 1994, s.139-140.

Osmanlı Devleti'nin bu dönemde Kafkasya'da bulunan kavimlere maddî desteği her geçen gün azalmış ise de Kafkas kavimlerinin büyük bir bölümü kendilerini, Osmanlı tâbiyeti altında görmeye devam etmişlerdir. Dolayısıyla Rusya'nın, Kafkasya'da yayılma çabaları, Kafkas kavimlerinin azim ve gayretleri ile tam manasıyla başarılı olamamıştır⁵¹. Bununla birlikte bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan tamamen yüz çevirdiğini söylemek de mümkün değildir. Nitekim bu dönemde bölgeden gelen heyetler ve elçiler gayet iyi karşılanmış, gönülleri hoş tutulmuş, en azından belli bir miktar harçlık verilerek günlük ihtiyaçlarının ve masraflarının karşılanması sağlanmıştır⁵².

Bu dönemde Osmanlı Devleti, içerisinde bulunduğu iç ve dış güçlükler ve siyasî dengeler yüzünden açıkça Rusya'yı karşısına almak istemiyordu. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nden yardım bekleyen Müslüman Kafkas topluluklarının da kalbini kırmamak gerekiyordu ki, bu amacın tahakkuku için çok dikkatli bir si-

⁵¹ 15 Mayıs 1828 (9 L 1243) tarihli Tiflis ve Dağıstan bölgesindeki halkın Osmanlı ve Rus Devletlerine karşı hissiyatını bildiren rapor bu konuda oldukça önemli bilgiler vermektedir. Sadaret makamına arz edilen ve Ahmed Rüşdü mührünü taşıyan bu mektupta yer alan "... Tiflis Müslüman halkının Rusya'dan yüz çevirdiği, Biskoviç Tiflis'e geldiğinde bütün il ağalarını toplayıp Rusya Kralından gelecek emirlere itaat edeceklerine dair söz almasına rağmen halkın Osmanlı askerî me'mûruna biat edeceği ve Gümrü'ye sefer düzenleyeceği hakkındaki Tiflis'teki mütevâtir haberlerden dolayı ahâlinin her türlü yardıma hazır olduğu ve hudud ihtilafından olayı Dağıstan ile Rusya'nın muhârebeye tutuşabileceği..." ifadeleri Müslüman halkın hala Osmanlı devletinin yanında yer aldığını göstermektedir. bk. BA. **Cevdet Hariciye**, No:3629.

⁵² 5 Aralık 1787 (23 S.1202) tarihli bir buyruoldudan anlaşıldığına göre, Revan Hanı Mehmed Han tarafından gönderilen Zeynel Abidin Bey ve adamlarına 293 kuruş harçlık verilmiştir. bk. BA. **Cevdet Hariciye**, No:2921. Yine 14 Haziran 1803 (22 S.1218) tarihli bir buyruoldudan anlaşıldığına göre, Revan Hanı tarafından İstanbul'a gönderilen Revan Hanının iki adamına 500 kuruş harcırah verilmiştir. Bk. BA. **Cevdet Hariciye**, No:275. 19 Ağustos 1803 (29 R.1218) tarihli bir buyurulda ise Şuşa ve Şirvan Hanı tarafından gönderilen iki elçiye, atıyye-i seniyye (Padişah tarafından verilen hediye veya bahşiş) verildiği kayıtlıdır. bk. BA. **Cevdet Hariciye**, No:3629. 28 Ocak 1813 (24 M.1228) tarihli bir buyruolduda, Dağıstan'dan İstanbul'a gelen elçilerin bir aylık tayinat bedellerinin (yemek parası) yine Osmanlı devletince karşılandığı kayıtlıdır. bk. BA. **Cevdet Hariciye**, No:2198.

29 Temmuz 1848 tarihli bir tahrirattan anlaşıldığına göre, Dağıstanlı Şeyh Şamil'in askerlerinden olan Danyal, Osmanlı Devletine sığınmak istemiş ancak bu isteği "... orada bulunan mücahitleri üzüntüye sevk ederek onun hizmet ve yardımından mahrum bırakılacağından..." kibar bir şekilde kabul edilmemiş, gönderdiği adamına 2500 kuruş harçlık verilerek "...bundan böyle tarafından gelen adamlara bu şekilde mu'amele..." edilmesi istenmiştir. bk. BA. **Bâb-ı Alî Evrak Odası, Bâb-ı Asafî Mektubî Kalemi** (BEO.A.MKT.) No: 216/20. Ayrıca bk. BA. **İrade Dâhiliye**, No: 26886.

yaset izlemek lazımdı. Bu amacı gerçekleştirebilmek için çeşitli vesilelerle bölge halkının Osmanlı Devleti'ne bakış açılarının değişmemesine çalışılmıştır. Mesela 13 Ekim 1827 tarihli bir *arızadan* anlaşıldığına göre, Hatokay, Şaysoh, Netokaç ve Abaza kabilelerinden bazı kişilere "...*dinî emirleri ve devlete itâati yerine getirmelerindeki gayret ve azimlerinden dolayı Anapa Gümrüğünden almak üzere senede yüz ellişer kuruş maaş...*" bağlanması teklif edilmişti⁵³. 26 Mayıs 1870 (23 S.1287) tarihli bir iradeden anlaşıldığına göre, "...*Hac için Hicaz'a gitmiş olan Şeyh Şamil hazretlerinin dönüşü yakın olduğundan kendisine ihsan buyurulan konağın tefrişi için elli bin kuruş i'tâsı ...*" ifadesi de, Osmanlı Devleti'nin bölgenin önemli bir liderine küçük bir hediye vererek, gönlünü almağa çalıştığını göstermektedir.⁵⁴

Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki Müslüman halk üzerindeki nüfûzuna rağmen, çeşitli zamanlarda bu kavimler tarafından kendi bilgisi dışında Rusya'ya karşı yapılan saldırılar karşısında oldukça güç bir durumda kalmıştır. Öte yandan Rusya XIX. yüzyılın başlarında başlattığı Kafkasya bölgesini ele geçirme politikasını bu yüzyılın ikinci yarısında tamamlamıştır. Azerbaycan ve Dağıstan hanlıkları, Rus istilasına karşı büyük bir direnç göstermişler ise de, neticede Ruslara boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Rusya, Kafkasya'da planlı olarak oldukça ilkel bir düzen kurmuş, mezhep ayrılıklarını teşvik edici uygulamalar getirmiş, Hristiyan topluluklara birçok kolaylık sağlarken, Müslüman halkı her türlü sosyal haktan mahrum bırakmıştır. Bu ve benzeri politikalar yüzünden pek çok insan göç etmiştir.

Osmanlı Devleti için bir yıkım olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinde de, Kafkasya bölgesinde bulunan Müslüman unsurlar, Osmanlı Devleti'ni desteklemişlerdir⁵⁵. Bu harbe Osmanlı Devleti'nin oldukça hazırlıksız girdiği görülmek-

⁵³ Bk. BA. **Cevdet Dahiliye**, No:9935. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Mesela "...*Miftâh-ı İlm-i Kelam adıyla te'lîf ettiği kitabı Padişaha arz edip ihsana mazhar olmak gayesiyle Der saadet'e gelmiş bulunan Dağıstan ahâlisinden İbrahim Efendi'ye memleketine avdet edeceğinden...*" 28 Şubat 1851 tarihli bir idare ile atıyye-i seniyye verilmiştir. bk. BA. **İrade, Meclis-i Vâlâ**-No:7987. 19 Ekim 1863 (9 Ca.1280) tarihli bir iradeden anlaşıldığına göre, Şeyh Şamil'in akrabalarından olan Şeyh Hacı Mehmed Efendi İstanbul'a gelmiş ve Mısır'a gideceğinden 3000 kuruş atıye verilmiştir. bk. BA. **İrade, Meclis-i Vâlâ**, No:22378. Yine 4 Ocak 1864 tarihli bir İradeden anlaşıldığına göre Şeyh Şamil'in Askeri Kumandanlarından olan Murtaza Efendi'ye atıye verilmiştir. bk. BA. **İrade, Meclis-i Vâlâ**, No:22590.

⁵⁴ BA. **İrade Dâhiliye**, No:42643.

⁵⁵ Bu harpte Kafkasya'daki Türk topluluklarının Osmanlı Devleti'ni desteklemesinin yanı sıra daha önceden Anadolu'ya gelmiş bulunan Türk toplulukları da savaşa katılmak için gerekli

tedir⁵⁶. Bu savaşta alınan tedbirler yeterli olmamış⁵⁷ ve Osmanlı Devleti büyük bir mağlubiyete uğramıştır. Bununla birlikte harbin sonucunda ancak Batılı devletlerin müdahalesiyle Erzurum geri alınabilmiş, Kars, Ardahan ve Batum, Ruslara bırakılmıştır. Bu harpte Osmanlı Devleti'nin yenilmesi Kafkasya'daki Türk ve Müslüman topluluklar için de bir yıkım olmuştur⁵⁸.

Birinci Dünya Harbi'nde Kafkasya'da da Osmanlı Devleti Ruslarla karşı karşıya gelmiş ve Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bu dönemde işgale uğramıştır. Bu dönemde Ruslara karşı tertip edilmesi düşünülen “Sarıkamış Harekâtı”, Türk tarihi açısından tam bir felaketle sonuçlanmıştır. Rus işgallerinin devam ettiği dönemde bölgede Ermeniler büyük katliamlar yapmışlardır⁵⁹. Ermeniler bu katliamlarını Rusların savaştan çekildiği dönemde de sürdürmüşlerdir. Hatta bu dönemde Kafkasya'da yaşayan Türkler, Osmanlı Devleti'nden devam etmekte olan Ermeni katliamları karşısında bölgenin Osmanlılar tarafından ilhak edilmesini istemişlerdir⁶⁰.

girişimlerde bulunmuşlardır. Mesela 17 Nisan 1293 (1877-1878) tarihinde Canik Mutasarrıfı Mehmed Veyisi Paşa'nın gönderdiği bir telgraf-nameden anlaşıldığına göre, “Çerkez muhacirlerinden dört alay askerin Sivas ve başka vilayetlerden toplanarak, savaşa gitmek için hazır oldukları” bildirilmekteydi. bk. ATASE Arşivi, **KOL: ORH, KUTU: 1,GÖM: 12, BELGE: 12-1**. Yine aynı tarihli bir başka belgede “Çerkez Muhaciri Reislerinden Hacı Süleyman'ın 2000 gönüllü Çerkez askeriyle savaşa gitmek için hazır olduğu belirtilerek, Hacı Süleyman'a binbaşılık rütbesi verilmesi teklif ediliyordu. ATASE Arşivi, **KOL:ORH, KUTU: 2,GÖM: 133, BELGE: 133-1 ve 133-2**.

⁵⁶ 12 Nisan 1293(1877-1878) tarihinde Ahmed Muhtar Paşa'nın, Mabeyn-i Hümâyûn Baş Kitabetine gönderdiği arzında, Ahmet Muhtar Paşa bölgede Ruslar'ın sayıca oldukça fazla olduğunu ve Osmanlı kuvvetlerinin yeterli sayıda bulunmadığını belirtmektedir. ATASE Arşivi, **KOL:ORH, KUTU: 1,GÖM: 90, BELGE: 90-1**.

⁵⁷ 23 Nisan 1293 (1877-1878) tarihli telgraf ile Erzurum'da Rusya'ya karşı alınan tedbirler bildirilmekteydi.. ATASE Arşivi, **KOL:ORH, KUTU: 1,GÖM: 28, BELGE: 28-1, 28-2**.

⁵⁸ Mustafa Budak; “Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XV-XX Yüzyıllar)”, **Osmanlı I**, s.606-605.

⁵⁹ Doğu Cephesi'ndeki Ermeni Mezalimi konusunda bk. İbrahim Yılmazçelik, “Yakup Şevki Paşa (1876-1939) ve Yakın Tarihimizdeki Yeri” **Askeri Tarih Bülteni**, ATASE, S 25, Ağustos, 1988,s.140-144. Ayrıca Erzincan bölgesindeki Ermeni mezalimi konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Nurcan Yavuz, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara, 1995.

⁶⁰ Cenubi Kafkaslı Türklerin bir istidası ve Kafkaslıların istimdâdı adlı bir belgeden anlaşıldığına göre, Ermenilerin Ruslarla birleşerek bölgede, Türklere katliamlarda buldukları ve 5 milyon mazlum insanın Ermeni zulmü altında inledikleri belirtilerek, bölgede yaşayan Türkler “... eskiden beri diniyle, kanıyla, *‘ananat-ı tarihiyesiyle mukaddes livasına merbut ve meftun bulunan o milyonlarca Türkleri zir-i himâye ve idaresine alarak güzel ve mübarek vatanlarını Osmanlı topraklarına doğrudan doğruya ilhâk buyursun...*” demektedirler. ATASE Arşivi, **KOL:BDH, KLS: 530,GÖM: 2069, BELGE: 2-14**.

Bolşevik İhtilali sebebiyle Rusya harpten çekilmek zorunda kalınca 1918 Şubat-Nisan aylarında Osmanlı 3.Ordusunun ileri harekâtıyla işgal edilen yerler geri alınmıştır⁶¹. Hatta bu dönemde Türk Ordusu uzun bir aradan sonra Dağıstan bölgesinin de ele geçirmiştir. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasına kadar bölgenin kontrolünü elinde tutan Osmanlı Devleti, Batılı devletlerin baskıları ile 1918 yılının sonlarına doğru Anadolu'ya çekilmiştir⁶².

1923-1990 tarihlerinde Türkiye ile Kafkasya'da bulunan Türk toplulukları arasında özel bir önem arz eden münasebetler olduğunu söylemek güçtür. Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanması ve 23 Temmuz 1923'teki Lozan Antlaşması'ndan sonra Türkiye, gerek Kurtuluş Savaşı ve gerekse 600 yıl devam eden mutlak monarşinin yaralarını sarma eğilimine girmiştir. Bu dönemde tüm Kafkasların, Sovyetler Birliği tarafından ilhak edilmesi ile bölgede bağımsız bir devletin kalmaması ilişkilerin geliştirememesinin ana sebebidir. Ayrıca aynı dönemde "Sovyetleri gücendirmeme politikası ve bu ülke ile dostane ilişkiler kurulması" sonucu, Kafkaslara ilgisiz kalmıştır. Türkiye'nin Sovyetler'den duyduğu endişeden dolayı, Kafkaslar bu ülkenin iç işleri sayıldığından dolayı, Kafkaslarla ilgili temel bir politika oluşturulmamıştır⁶³.

İttihat ve Terakki yöneticilerinin PanTürkist hayallerinin 1918 yılında son bulması ile Kafkasya dosyası rafa kaldırılmıştır. Ancak gerek Kafkaslar ve gerekse diğer Türk Toplulukları, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün daima ideallinde yer bulmuştur. Bununla birlikte Atatürk, yeni Türkiye'ye millî bir çizgi kazandırmaya çalıştığı, hem iç hem de dış politikada milliyetçilik çizgisinde hareket ettiği halde, bunu hiç bir zaman aşırılığa götürmemiştir.

⁶¹ Birinci Dünya Harbi'nde Üçüncü Ordu Harekâtı konusunda ayrıntılı bilgi için bk. **Birinci Dünya Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Genelkurmay Başkanlığı Yay, Ankara, 1993.

⁶² Mustafa Budak, "Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XV-XX Yüzyıllar)", **Osmanlı I**, s.610. Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşında Azerbaycan ve Dağıstan harekâtı konusunda daha ayrıntılı bilgi için bk. Nasır Yüceer, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Genelkurmay ATESE Yay, Ankara, 1996. Osmanlı Ordusu, Batılı devletlerin baskıları ile geri çekilirken elindeki silahları ve mühimmatı de bırakması istenmekteydi. Bununla birlikte Kazım Karabekir ve Yakup Şevki Paşa bu emirlere uymamış ve eldeki silah ve mühimmatın önemli bir bölümünü Erzurum'a nakletmişlerdir. Bu silah ve mühimmat daha sonraki dönemde gerek Ermenilere karşı girişilen Doğu Harekâtı ve gerekse Millî mücadelede oldukça işe yaramıştır. bk. İbrahim Yılmazçelik, "Yakup Şevki Paşa (1876-1939) ve Yakın Tarihimizdeki Yeri", **Askeri Tarih Bülteni**, ATASE, S 25, Ağustos, 1988, s.144-149.

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bk. **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Cilt I, SBF Yay:558, Ankara, 1987, s.81; Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Ankara, 1983, s.330.

Atatürk'ten sonraki dönemde, Türkiye'nin somut bir Kafkas politikasına rastlanmamaktadır. Batılı devletlerin yeni Türk devletine karşı almış olduğu tavır, 1920-1930 tarihleri arasında Türk-Rus münasebetlerinin oldukça iyi geçmesine sebep olmuştur⁶⁴. II. Dünya Savaşı sırasında, Almanya Büyükelçisi Von Papen, Türkiye'yi Almanya yanında savaşa çekmek için, Turancılık ülküsünü ortaya atmış, Kırım ve Kafkasya'daki Türklerin teşkilatlandırılması konusunda Türkiye ile görüşmelerde bulunmuştur. Ancak bu teşebbüsünde başarılı olamamıştır⁶⁵. İkinci Dünya Savaşından sonra Türkiye'nin Batıya yaklaşmasının başlıca sebebinin, Rusya'nın Kars ve Ardahan'dan toprak talep etmesi ve Boğazlara kendi lehine statü değişikliği talep etmesini teşkil etmektedir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin NATO'ya katılması da Rus tehdidinin bir sonucudur. Türkiye 1949 yılında kurulan Nato'ya aynı yıl içerisinde girmek istemiş, ancak bu 1952 yılında gerçekleşmiştir. Türkiye 1923-1930 yılları arasında Sovyet Rusya'yı karşısına alacak herhangi bir girişimde bulunmamıştır. Bu tarihten sonra ise özellikle kültürel sahada Türk Dünyası ile ilişkilerin geliştirilmesine büyük önem vermiştir.

III. XIX. VE XX. YÜZYILDA TÜRKİYE'NİN KAFKASYA POLİTİKASININ GENEL BİR DEĞERLENDİRİLMESİ

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki varlığı bölgelere göre değişik özellikler göstermiştir. Çerkez-Kabartay Bölgesini doğrudan idare eden Osmanlı Devleti, Dağıstan-Azerbaycan bölgesinde yerel hanların hükümrانlığını tanıyıp, bölgenin kontrolünü onlar vasıtasıyla elinde tutmaya çalışmıştır⁶⁶. Bu durum bölgeyi ele geçirme niyetinde olan Rusya ve İran politikaları karşısında, bölge halkının hilafet merkezi olma özelliği ve Sünnî Müslümanlığından dolayı sempati duyduğu Osmanlı Devleti'ne iyice yakınlaşmasına yol açmıştır. Özellikle

⁶⁴ Boris B.Potskhveriya, "1920 ve 1930'lu Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, Ankara, 1999, s.189-195.

⁶⁵ Fahir Armaoğlu, "İkinci Dünya Harbinde Türkiye", **SBF Dergisi**, C XIII, 1968, S 2, s.164.

⁶⁶ Mesela 13 Mart 1768 tarihli bir berat suretinden anlaşıldığına göre, Kumuk Hâkimliğine Hacı Han tayin edilmiş ve kendisine mîr-i mîranlık rütbesi tevcih edilmiştir. "...Şirvanlılar ile Dağıstan halkının müştereken Moskof üzerine cihad etmek arzularını Kuban cânibi seraskerine bildirdikleri, seraskerin bu isteği Kırım Hanı'na iletmesi üzerine konunun İstanbul'dan soruşturularak, Şirvan Hâkimi Serhay Han'ın vefatından sonra Kumuk Kavminin hâkimsiz kaldığından bahisle, yerine torunu Hacı Han'ın getirilmesi, Kırım Hanı'nın tasdik, Dağıstan Hâkimleri Şemhal ve Usumi Han ile bölgenin bütün ileri gelenlerine danışarak iş yapması gerektiği ve ahdi bozan Moskof keferesi üzerine akınlar düzenlemesi şartıyla uygun görülerek kendisine mîr-i mîranlık rütbesi ve Rumeli Beylerbeyi pâyesi tevcih olunduğuna dair berat...". bk. BA. **Cevdet Hariciye**, No:4490.

Güney Kafkasya'daki hanlıkların temayülü Osmanlı Devleti'nden yanaydı. Bölge ahalisi bu meylini çeşitli vesilelerle belli etmiş ve Hanlıklar zaman zaman Osmanlı Devleti'ne bağlıklarını bildirmişlerdir. Mesela 1783 tarihli bir Hatt-ı Hümayun'dan anlaşıldığına göre, Karabağ Hanı İbrahim Halil Han ile Azerbaycan hanlarının istekleri doğrultusunda kendilerine gönderilen hediyeler ve emr-i şerif dolayısıyla adı geçen hanlar memnûniyet ve sadâkatlerini bildirmişlerdir⁶⁷. Hatta bu bölgede bulunan hanlıklar dış tehlikelere ma'rûz kaldıklarında, Osmanlı'dan yardım istemişler ve bazıları Osmanlı Devleti'ne iltica etmişlerdir⁶⁸. Buna ilave olarak, Azerbaycan hanlıklarının Ruslar tarafından işgali esnasında bazı hanların ve hanedan mensuplarının Osmanlı topraklarına yerleştikleri de görülmüştür⁶⁹.

Gürcüler ise çoğunlukla Hristiyan olduklarından ve daha XV. yüzyıldan beri Ruslarla ilişki içerisinde bulduklarından dolayı, Osmanlı Devleti'ne devamlı olarak karşı gelmişler ve ülkelerini Rusya'nın Kafkasya'daki üssü durumuna getirmişlerdir. Kafkasya bölgesindeki Gürcü hanlıkları Rusların Güney Kafkasya'ya inmeye başlamaları ve Osmanlı Devleti'nin eski gücünü kaybetmesi üzerine Ruslarla olan ilişkilerini hayli geliştirmişlerdi. Rusya bu durumu gayet

⁶⁷ BA.Cevdet Dahiliye, No:15122. Ayrıca bk. "...Azerbaycan Hanlarının Devlet-i Aliyye'ye olan meyl ü inkiyâdına ve Dağıstan hanlarının Tiflis üzerine hücumu olan şevk u hâhişlerine..." dair 1788 tarihli tahrirat. BA. Hatt-ı Hümayun Tasnifi, No:1164. Ayrıca 1775 yılında Çıldır Valisi aracılığı ile Kafkasya bölgesindeki Hanlıklara fermanlar ve hediyeler gönderilmesi konusunda bk. BA. Hatt-ı Hümayun Tasnifi, No:73.

⁶⁸ 26 Kasım 1787 tarihinde Revan Hanı Muhammed Han, Zeynel Abidin Bey vasıtasıyla bir arzuhal göndererek, Gürcistan Valisi İrakli'nin Revan Kalesi'ni zabt etme düşüncesinde olduğundan bahisle, Revan'ın Osmanlı ülkesinden sayılarak herhangi bir saldırı durumunda kendilerine yardım edilmesini istemiştir. "... ve memleket-i Revan dahi memalik-i vesî'atü'l-mesalik-i şâhane silkine münselik ve mensûb buyurulup..." Ayrıntılı bilgi için bk. BA. Name-i Hümayun Defteri, No: 9, s.215-216. Şuşa ve Karabağ Hanı Halil İbrahim Han'ın Ruslara karşı yaptığı savaşta yardım isteği hakkındaki 1790 tarihli hatt-ı hümayun için bk. BA. Hatt-ı Hümayun Tasnifi, No:57046. İran'ın Revan Kalesi'ni muhasara etmesi üzerine Revan Hanı Muhammed Han, 5 Eylül 1800 tarihli bir kaimeden anlaşıldığına göre, Osmanlı devletine iltica etmiştir. Bk. BA. Hatt-ı Hümayun Tasnifi, No:6679-A.

⁶⁹ 1822 tarihli bir Hatt-ı Hümayun'dan anlaşıldığına göre, Osmanlı devletine iltica ettikten sonra Erzurum Gümrüğünden maaş bağlanarak, Ankara'da ikamet ettirilen eski Şeki ve Şirvan Hâkimi Selim Han'ın kendisine verilen maaşın artırılması veya maaşına karşılık Bursa'da bir çiftlik verilmesi isteği kabul edilmemiştir. Bk. BA. Hatt-ı Hümayun Tasnifi, No:44593. 2 Eylül 1856 tarihli bir iradeden anlaşıldığına göre, Nahçıvan hanedanından olup Osmanlı devletine iltica eden ve Van'da ikamet ettirilen Şirin Bey'in ailesi ve tebaasıyla burada ikamet etmesi sakıncalı olduğundan, yine tayinatı verilerek, Sivas'a nakl edilmesi uygun görülmüştür. BA. İrade Dâhiliye: 23218.

ustaca kullanmıştır. Öte yandan Azerbaycan Hanlıkları zaman zaman Gürcülere karşı birleşmişlerdir. Gürcülerin bu faaliyetleri Osmanlı Devleti tarafından sıkı bir şekilde takip edilmiş ise de fazla başarılı olunamamıştır⁷⁰. Osmanlı Devleti siyasi şartlar gereği zaman zaman Gürcü hanları ile ilişkilerini düzeltmek istemiş ise de hiç bir zaman Gürcü hanlarına karşı güven duymamıştır⁷¹.

Bu dönemde Kalmuklar da Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmışlardır. 1703 tarihinde Kalmuk hâkimi Ayuka Sultan III. Ahmed'in tahta çıkışını tebrik eden ve “...Devlet-i Aliyye'ye hizmet ve sadâkate devam edeceğine...” bildiren bir mektup göndermiştir⁷². 9 Ekim 1704 tarihinde Sadâret makamı cevabî bir mektup göndererek “...Kalmuk Hâkimi Ayuka Han'ın cülûs münasebetiyle sadakat ve bağlılıklarını bildiren mektubundan memnun kalındığı ve Kırım Hanlığına yakın olduklarından eskiden olduğu gibi devam etmesi umulan dostluk ilişkilerinin aratarak gelişmesini...” temennî ettiklerini bildirmiştir⁷³.

Osmanlı Devleti'nin Rusya ile gelişen siyasi ilişkileri çerçevesinde, Kafkasya'daki kavimlerin yardım taleplerini ve bazı isteklerini yeterli derecede karşılayamadığı görülmektedir⁷⁴. Bu durum Kafkasya'daki kavimler arasında

⁷⁰ Mesela 31 Aralık 1783 tarihinde Çıldır Valisi Süleyman Paşa, Rus Generalinin maiyetindeki askerleri Gürcistan bölgesine yerleştirdiğini ve Rusya'dan bu bölgeye mühimmat yığıldığını bildirmiştir. bk. BA. **Hatt-ı Hümayun**, No:1251-F. Yine 22 Nisan 1784 tarihli bir Name-i Hümayun'dan anlaşıldığına göre, Gürcü Hanı Ruslarla olan işbirliğini oldukça geliştirmiş ve Osmanlı ülkesi ile Türk hanlıklarına tecavüzlerde bulunmuştur. BA. **Name-i Hümayun Defteri**, No:9,s.148. 28 Eylül 1784 tarihli bir Hatt-ı Hümayun'da ise, Tiflis Hanı İrakli Han'ın tecavüz ve hilelerine karşı Revan ve havalisinin muhtemel tecavüzlere karşı tedbir alınması gerektiği hususu bildirilmişti. BA. **Hatt-ı Hümayun**, No:860. 1784 yılında gönderilen bir Hatt-ı Hümayun'da ise, Tiflis Han'ı İrakli Han'ın Revan'a tecavüz emelinde olduğu belirtiliyor ve Azerbaycan hanları, Erzurum Valisi, Bayezid Mutasarrıfı ile bölgedeki Ümera-yı Ekrad'ın hazırlıklı olmaları bildiriliyordu. BA. **Ali Emiri, I.Abdulhamid**, No:552. 13 Haziran 1785 tarihli Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın tahririnde ise “...*Tiflis Hanı İrakli Han'ın Ruslarla birlik olup mühimmat ve arabaların geçişi için yeni yollar açtığı...*” ve Osmanlı'ya ihanet içerisinde olup, Ruslarla birlik olarak Gence ve Revan'ı ele geçirmeye çalıştığı bildirilmekteydi. BA. **Hatt-ı Hümayun**, No:58/B.

⁷¹ “...*Tiflis Hanı İrakli Han hilekâr olduğundan...*” ifadesi için bk. 15 Mayıs 1795 tarihli Erzurum Valisinin takriri. BA. **Hatt-ı Hümayun**, No:6748-B. Ayrıca bk. BA. **Hatt-ı Hümayun**, No:6684 ve 324-C.

⁷² BA. **Name-i Hümayun Defteri**, No:6,s.88-89.

⁷³ BA. **Name-i Hümayun Defteri**, No:6,s.89-90

⁷⁴ Osmanlı devletininde içerisinde bulunduğu iç ve dış şartlar sebebiyle, Ruslar ile gelişen ilişkiler çerçevesinde Rusya'yı karşısına almamaya dikkat ettiği görülmektedir. Mesela 1797 senesinde karşılıklı elçi tayin edilmiş ve Osmanlı elçisinin Rusya'ya götürdüğü namede, “

çoğu zaman hayal kırıklıklarına sebep olmuştur. Rusya ile ilişkilerin iyi olmadığı dönemlerde ise Kafkas kavimleri, Osmanlı Devleti'nin en önemli kozlarından birisi haline geldiği görülmektedir. Bu dönemlerde gönderilen hediyelerle bu kavimler hoş tutulmağa çalışılmıştır⁷⁵. Burada yaşayan kavimlerin bazı talepleri zaman zaman karşılanmaya çalışılmıştır⁷⁶.

Osmanlı Devleti çeşitli zamanlarda ihtiyaç duyduğunda, Kafkas kavimlerinden askerî yardım talebinde de bulunmuştur. Mesela 27 Kasım 1696 tarihinde Dağıstan ve Kalmuk Hâkimi Şemhal Han'a Sadaret'ten yazılan bir mektupta "... Nemçeliler'in Leh ve Venediklileri tahrik ederek Osmanlı Devleti'ne bölge bölge tecavüz ettikleri, ehl-i İslam'ın onlara nispeten gücünün az olduğu, mağlup edilen düşmanın sığındığı Loğoş, Lipova ve Şebeş kalelerinin yıkıldığı ve donanmalarının batırıldığından bahsedilerek, bu defa Ruslar tarafından ansızın işgal edilen Azak Kalesi'ni geri almak için memur edilen Kırım Hanı Selim Giray'ın emrine verilmek üzere ..." asker göndermesi istenmekteydi⁷⁷. 8 Nisan 1856 (29 Ş.1272) tarihli bir iradeden anlaşıldığına göre, bu tarihte de "...Dağıstan ahalisinden olup Ordu-yı Hümayûna girmiş olanların maaş ve tâyinâtlarının ödenmesine dair Hassa Müşiri Selim Paşa'nın yazdığı tahrirat ve Serasker Paşa'nın muhâbereli tezkeresinin takdim edildiği, orduya katılan bu kişilere rütbe ve hizmetlerine göre Erzurum Eyaleti'nden teşkil olunacak olan Asâkir-i Avniyye gibi maaş ve tayinât

dostluk ve barış antlaşmasının şartlarına Rusya tarafından riayet edildiği müddetçe Osmanlı devleti tarafından da riayet edileceği ve Osmanlı devletine gelen Rus tüccar ve tebaasının korunup, saygı göreceği" bildirilmişti. İsmet Binark, " Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Mevcut Nâme-i Hümayûn Defterlerine Göre Osmanlı-Rus Münasebetleri", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, Ankara,1999, s. 205.

⁷⁵ Azerbaycan hanlarına hediye götürmekle görevlendirilen Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşı ve Hassa silahşorlarından Salih Bey'in mevcut olan hanlara hediyeleri teslim ettiği, kalan hediyelerle dönerken misafir olduğu evde Ahışalı biri tarafından öldürüldüğü, mal ve eşyalarının da Süleyman Paşa'ya teslim edildiği hakkında 1783 tarihili hatt-ı hümayun. Bk. BA. **Ali Emiri Tasnifi, I.Abdulhamid**, No: 1595.

⁷⁶ 1840 tarihli bir iradeden anlaşıldığına göre, Azerbaycan bölgesindeki madenlerin görülmesi için üç madenci gönderilmiş ve bunların masrafları Osmanlı devleti tarafından karşılanmıştır. bk. BA. **Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No:37039-A,B.

⁷⁷ BA. **Name-i Hümayun Defteri**, No:5,s.226-230. 10 Şubat 1724 tarihinde Şirvan Hanı'na yazılan bir hükümden anlaşıldığına göre, Şirvan Hanı'nın, Diyarbekir ve Revan Eyaletlerine mutasarrıf olan Serasker Ahmed Paşa'ya Gence'nin fethinden sonra Şamahı'nın zabtında askerleriyle beraber yardım etmesi istenmekteydi. BA. **Cevdet Hariciye**, No:879. Yine 7 Mayıs 1731 tarihli nâme-i hümayundan anlaşıldığına göre, Şirvan Hanı Sürhay Han'ın, Gence Muhafızı İbrahim Paşa ve Revan bölgesi Seraskeri Vezir Ali Paşa ile birlikte hareket etmesi istenmekteydi. BA. **Name-i Hümayun Defteri**, No: 7,s.237-239.

verilmesinin...” uygun olacağı belirtilmekteydi⁷⁸. Buna ilave olarak, bu bölgeden gelen elçilere harcırah verilmesi uygulamasını da Osmanlı Devleti’nin bir niyet göstergesi olarak kabul etmek gerekir⁷⁹.

Bu dönemde Hanlıklar, Osmanlı Devleti’nden yardım talebinde bulunmuşlar ve Osmanlı Devleti de eldeki imkânlarla bölgeye yardım etmiştir. 26 Kasım 1787 tarihli bir arzuhalde, Revan Hanı Muhammed Han, Revan Kalesinin zapteden Gürcistan Valisine karşı Osmanlı Devleti’nden yardım istemektedir⁸⁰. Osmanlı Devleti, Rus işgallerinden sonra da, kimi zaman bölge ahalisine askeri yardımda bulunmuştur. 28 Mayıs 1877 tarihli bir iradede “...*Kafkasya ahâlisiyle Asâkir-i Muâvene’ye dağıtılmak üzere Marsilya’dan kapsül ve fişekler ile on üç bin üç yüz adet rovelverin satın alınabileceği, mübâyaanın te’hiri durumunda ise bunların Yunan Devleti tarafından satın alınacağıın bildirilmesi üzerine, bedelleri olan on sekiz bin iki yüz frankın hazineden...*” ödenmesi ifadesi bunu doğrulamaktadır⁸¹

Osmanlı Devleti’nin, Kafkasya’ya gönderdiği yöneticilerden bazılarının yetersiz ve hatta kötü niyeti kişiler olmaları da, bu dönemdeki ilişkiler üzerinde olumsuz tesir yapmıştır. Ferah Ali Paşa gibi bölgede önemli hizmetlerde bulunmuş bir yöneticiden sonra Soğucak Muhafızı olarak tayin edilen Bicanoğlu Ali Paşa bu yöneticilere örnek olarak verilebilir. Zira Ali Paşa bölgede esir ticareti yapmaya kalkmış ve bu da bölge ahalisinin nefretine yol açmıştır. 1788-89 yılları arasında Doğu Seraskeri olan Battal Paşa da, Rusya ile canla başla savaşan bölge halkına kötü muamelede bulunmuş ve büyük bir tepki topladığından sonunda Rusya’ya sığınmak zorunda kalmıştır. Battal Paşa’nın zulmü o kadar ileri gitmiştir ki, Dağıstan halkı Osmanlı Devleti’nden yardım talebinde bulunmuştur⁸².

⁷⁸ BA. **İrade Dahiliye** No:22628.

⁷⁹ Hoy Hanı tarafından İstanbul’a gönderilen elçi Hüseyin Ali Bey ve maiyetindekilerin harcırahlarının verilmesine dair 5 Kasım 1784 tarihli buyruldu için bk. BA. **Cevdet Hariciye**, No: 9166. Karabağ Hanı İbrahim Halil tarafından İstanbul’a gönderilen elçilere harcırah verilmesi hakkında 11 Nisan 1789 tarihli buyruldu için bk. BA.**Ali Emiri Tasnifi, I.Abdulhamid**, No:6549.

⁸⁰ BA. **Name-i Hümayun Defteri**, No:9, s.215-216.

⁸¹ BA. **İrade Dahiliye**, No: 60987.

⁸² 1 Aralık 1791 (24 R 1205) tarihli Mehmed El-Mansur mühürü ile gönderilen mektupta “... *Kuban Başbuğu Mustafa’dan sonra Anapa Kalesinde ortaya çıkan Hacı Battal Paşa’nın zulüm ettiğinden ve askeri perişan ve parâkende bıraktığından bahisle Kabartay Seraskeri ile padişah tarafından me’mûr olduğunu iddia eden bu şahsın menfi davranışları üzerine, bütün Dağıstan halkının Osmanlı Devletinden isteğinin gerek Dağıstan ve gerekse Kabartay taraflarına bir mikdar asker ile top ve cephane sevk edilmesi...*” isteği dile getirilmektedir.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki, bu olumsuz davranışlara rağmen, bölge halkı suçu idarecilerde bulmuş, Osmanlı Devleti'nden soğumamıştır.

XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın birinci yarısında yani Güney Kafkasya bölgesine Rusya'nın tam manasıyla hâkim olmadığı dönemde, Osmanlı Devleti bölgede Rusya'nın yanı sıra İran Devleti ile de uğraşmak zorunda kalmıştır. Özellikle Azerbaycan'ı kendi tabii sınırları içerisinde gören İran, kendi güvenliği açısından bu bölgedeki nüfûz mücadelesine devam etmiştir. Mesela 1791 tarihinde Kars Muhafızı Numan Paşa'nın tahriratı üzerine gönderilen Hatt-ı Hümayun'dan anlaşıldığına göre, İran'daki Esterâbâd Hanı Muhammed Hasan'ın oğlu Ağa Muhammed Han, Azerbaycan'daki Horasan, Şiraz, İsfahan, Mâzenderan ve Gilan'ı zorla zaptetmiştir⁸³.

Osmanlılar döneminde Kafkasya'da güçlü bir devlet kurulamamış olması ve buradaki kavimlerin ancak küçük hanlıklar ya da kabileler halinde teşkilatlanmış olmaları, bölge halkı için iyi olmamıştır. Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak XIX. yüzyılın başlarında başlayan Rus yayılmasına karşı Kafkasya'daki kavimler ancak gerilla harbi yapabilmişler, bütün cesaretlerine rağmen bölgenin Rus hâkimiyetine girmesine engel olamamışlardır. Ruslar Kafkasya bölgesinin kontrolünü sağladıktan sonra, bu bölgeyi bir Genel Vali ile yönetmişlerdir⁸⁴.

Osmanlı Devleti Rus yayılması karşısında Anadolu'nun güvenliğini sağlamak için Güney Azerbaycan'ı elde tutmak gerekliliğini anlamıştı. Bu sebeple Güney Kafkasya'da meydana gelen her hadise, Osmanlı Devleti'nin ilgisini çekmiş ve bütün gelişmeleri yakından takip ettirerek, bu bölgeye yakın yerlerdeki idarecilerinden sürekli olarak bölgenin durumu hakkında raporlar alınmış-

BA. **Cevdet Hariciye**, No: 4681.

⁸³ BA. **Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No:9932. Yine 9 Mayıs 1795 tarihli bir hatt-ı hümayundan anlaşıldığına göre, Eski padişah Abdulhamid devrinde Revan'ın, Osmanlı mülkünden olduğunun kabul edildiği hatırlatılarak, İran tarafından gelen saldırılara karşı yardım talebinde bulunan Revan Hanı Muhammed Han'ın arzısı ve burası ile beraber Karabağ, Gürcistan ve sair Azerbaycan memleketlerinin muhafazasına yardım edilmesi ve buralardan gelecek mültecilerin kabul edilmesi istenmektedir. BA. **Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No:6748. 15 Mayıs 1795 tarihli Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'nın Selam Ağası Memiş Ağa'nın takririnden anlaşıldığına göre, İran'ı ele geçiren Ağa Muhammed Han'a Revan Hanı Muhammed, Şuşa Hanı İbrahim ve Tiflis Hanı İrakli Han'ın dışında herkesin itaat ettiği belirtilerek, Ağa Muhammed Han'ın Revan'a saldırması durumunda Revan ahalisi fazla olduğundan Kaleye sığınmayacağı, Devlet-i Aliyye'ye göç edebileceği ve bunun için izin istendiği belirtilmiştir. BA. **Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No:6748-B. Ayrıca İran'ın bölgedeki faaliyetleri için bk. BA. **Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No:6694-6700-6721-6679-A.

⁸⁴ BA. **Yıldız Sadaret Hususi Mâ'ruzâtı**, No:495/2.

tır. Mesela 1 Nisan 1783 tarihli bir kaimeden anlaşıldığına göre, Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın, Rusya, İran, Azerbaycan ve Gürcistan havalisinden casusları vasıtasıyla sürekli bilgi aldığı belirtilerek, İran Şahının vekili olmak iddiasıyla Şiraz'da ikâmet eden Ali Murad Han'a Azerbaycan hanlarının, Rusya'dan gelen elçiler hakkında bilgi verdiği bildirilmiştir⁸⁵. Yine Çıldır Valisi Süleyman Paşa tarafından yazılan 17 Eylül 1783 tarihli başka bir kaimede, Rusların Ananur yolunu tamamlayarak, bugünlerde Tiflis'e gelecekleri, ancak Tiflis Hanı İraklı'nın, Rusların Osmanlı topraklarına tecavüz etmeyeceklerini belirttiği, İraklı Han ve Açıkbaş Hanı Süleyman ile dostluk ve haberleşmenin devam ettiği, Rusların İran hanlarından kendilerine tâbiyet talebinde bulduklarının duyulduğu, Tebriz ve Hoy hanlarıyla Ruslarla alâkalı istişarenin sürdüğü, Tiflis'te tutuklu iken serbest bırakılan Musa Han'ın Kuba Hanı Feth Ali Han'a gönderildiği, Horasan'da Şah Tahmasb'ın soyundan Abbas Mirza adında bir şehzadenin Azerbaycan'a geleceği bildirilmiştir⁸⁶.

1783'ten sonraki yıllarda İmam Mansur önderliğinde Rus işgallerine karşı direnmeye çalışan Kafkas kavimleri⁸⁷, 1830 tarihinden sonra Osmanlı Devleti'nin iyice zayıflamasına rağmen, Rusya'ya karşı direnişlerini sürdürmüşlerdir. Bu dönemlerde İmam Gazi Muhammed, Hamzat, 1834-1859 tarihleri arasında ise Şeyh Şamil ve Hacı Murad liderliğinde Rusya'ya karşı direnen Kafkas kavimleri başarılı olamamışlardır. Bu direniş hareketleri Osmanlı Devleti tarafından tam manasıyla desteklenememiş olmasına rağmen 93 harbi(1877-1878) sırasında bu

⁸⁵ bk. BA.**Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No:324-D. Ayrıca bk. Mehmet Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, İstanbul, 1993,24-25.

⁸⁶ bk. BA. **Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No:333-B. Ayrıca 27 Eylül 1795 tarihli Tahran'dan hareket eden Ağa Muhammed Han'ın casuslar vasıtasıyla takibi ve hudud halkına zarar vermemesi için yapılan çalışmalar hakkındaki Çıldır Valisi Şerif Paşa'nın arzı için bk. BA. **Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No:6694. Yine ayrıca 28 Mayıs 176 tarihli, Şuşa hanı İbrahim Halil ile Tiflis Hanı İraklı Han'ın Gence'ye hücum ettikleri hakkında Erzurum Valisi Yusuf Paşa'nın gönderdiği şükka için bk. BA. **Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No:6666. Rusların Azerbaycan'a asker sevkettikleri konusunda Erzurum Valisi Yusuf Paşa ile Çıldır valisi Şerif Paşa tarafından gönderilen tahriratın, Padişaha arz olduğuna dair tezkire için bk. BA. **Hatt-ı Hümayun Tasnifi**, No:10520.

⁸⁷ Osmanlı devleti, İmam Mansur'un Ruslara karşı giriştiği mücadeleyi, önceleri İmam Mansur Çerkeziztan, Abazya ve diğer bölgelerde kendine bağlı milletleri hâkimiyetinden ayırarak özel bir birlik kurar korkusuyla olumlu karşılamamış ise de, Mansur'un bu düşüncede olmadığını anlayınca, kendisine fiili yardım yapamamakla birlikte manevî yönden desteklemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Cemal Gökçe; **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979,s.252-253.

kavimler yine de Osmanlı Devleti'ni desteklemişlerdir⁸⁸.

Osmanlı Devleti, Rus işgali ile birlikte vatanlarını terk eden bu kavimlere kucak açmış ve onları ülkenin çeşitli yörelerine yerleştirmiştir⁸⁹. Kafkas kavimleri bu ilgiden oldukça memnun kalmışlar ve zaman zaman memnuniyetlerini ifade etmişlerdir⁹⁰. Bu arada Rusya, planlı olarak bölgede takip ettiği demografik dönüşüm politikası sebebiyle 150 yıl boyunca Müslümanları tehcir etmiş ve boşalan yerlere Hıristiyanları yerleştirmiştir. Böylece Kafkaslardaki demografik dengeyi kırmayı başarmış ve Kafkasya'da Türk ve Müslüman nüfusu çoğunluk olmaktan çıkarmıştır⁹¹.

Rusya'nın Kafkasya bölgesini tamamen ele geçirmesinden sonra Osmanlı Devleti önemli gördüğü yerlere şehbenderlikler (Konsolosluk-Elçilik) açarak, ticari ilişkilere girmiş ve bu şehbenderlikler vasıtasıyla bölgeyi yakından izlemiştir. Mesela 23 Mayıs 1887 tarihli bir iradeden anlaşıldığına göre, "... Hazar Denizi sahilinde bulunan ve ticari ehemmiyeti olmakla beraber bir hayli Osmanlı tebaasını da barındırması bakımından önemli olan Bakü şehrine Baş Şehbenderlik..." açılmıştır⁹². Yine 20 Nisan 1889 tarihli bir İradeden anlaşıldığına göre Kafkasya Sahilindeki Novorossiysk Limanı'nda da bir şehbenderlik kurulmuştur⁹³. Özellikle Ermenilerin bölgede Türklere karşı yürüttükleri politikalar hakkında, bu bölgelerde kurulmuş olan Şehbenderliklerin göndermiş oldukları

⁸⁸ Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979, s.253.

⁸⁹ 18 Aralık 1905 tarihli Başkitabet Tezkiresinde, Batum tarafından vapurla gelenlerden sadece Osmanlı teba'ası Müslümanların göç isteklerinin kabul edileceği kayıtlıdır. bk. BA. **İrade, Hususi**, No:60.

⁹⁰ 12 Haziran 1883 tarihli Muhâcirin İdare-i Umûmiyesinin Mâbeyn Baş-kitabetine takdim eylediği bir tezkireden anlaşıldığına göre "...Kafkas muhâcirlerinin, kendilerinin i'âşe ve rahatlıklarının te'min hususunda gösterdikleri ilgi ve gayretten dolayı Muhâcirin Sevk Şubesi memurlarına bir teşekkür-nâme sundukları ve bunun Saray'a arz edilmesi..." ni istemişlerdir. BA. **Yıldız Mütenevî Mâruzâtı**, No:14/95.

⁹¹ Savarov Refik Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler", **Osmanlı IV**, s.695.

⁹² BA. **İrade Hariciye**, No:19437.

⁹³ "...Kafkasya sahilinde bulunan Novorosiski Limanının önemli bir bölgede bulunması ve çevredeki şehirlerle ticarî münasebetlerin günden güne arttığından bahisle Osmanlı tebaasının işlerinin kolaylaştırılarak haklarının korunması için orada bir şehbender vekilliği te'sis edilerek bu göreve Kerç Şehbender Vekaletinden ayrılmış olan Makridi Bey'in lisan ve mahallî ahvâle vukûfu sebebiyle tayini hususuna dair..." 20 Nisan 1889 (19 Ş.1306) tarihli irade. bk. BA. **İrade Hariciye**, No:20059.

raporlar oldukça önemli bir yer tutmaktadır⁹⁴. Ticarî ilişkilerin yanı sıra Kafkasya bölgesinde yaşayan Müslümanlarla, Osmanlı Devleti arasındaki kültür bağları da devam etmiş ve eğitim ilişkilerine önem verilerek, bu bölgeden Darü'l-fünun ve Darü'l-muallimîn'e öğrenci alınmaya devam edilmiştir⁹⁵.

Kafkasya'da yaşayan Müslüman ahali, Osmanlı Devleti için her zaman ilgi alanı olmuştur. Osmanlı Devleti bölge üzerindeki nüfuzunu kaybettikten sonra da bu bölge halkının karşılaştığı çeşitli sıkıntıları yakından izlemiştir. Mesela Rusya, Kafkasya'da yaşayan Müslüman halktan asker alınmayacağını açıklamasına rağmen 1890 tarihinden sonra Kafkasya'daki Müslümanlardan asker alınacağı haberleri ortaya çıkınca, Osmanlı Devleti bu konu ile yakından ilgilenmiş ve bilgi toplamaya çalışmıştır⁹⁶. Yine bu dönemde Azerbaycan bölgesinde, Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhindeki hareketleri ve bölge ahalisine yaptıkları zulümleri önlemek amacıyla, Gence bölgesi için Rusya hükümeti, Tebriz civarı için ise Azerbaycan hâkimi nezdlerinde gerekli teşebbüslerde bulunulmuştur⁹⁷.

⁹⁴ Mesela 18 Ağustos 1905 tarihli Tiflis Baş şebenderliğinin göndermiş olduğu tahriratta, Kafkasya Müslümanlarının bir heyet teşkil ederek, Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi ile görüştükleri, Ermeni-Müslüman çatışması konusunda bilgi vererek, kendilerine bazı haklar verilmesini istedikleri bildirilmektedir. BA.Yıldız Sadaret Hususi Mâ'ruzâtı, No:491/80.

⁹⁵ 5 Şubat 1908 tarihli Sadaret makamı arz tezkiresinde yer alan " Kırım, Kazan ve Kafkasya Müslüman halkından olup memleketlerindeki okullarda öğretmenlik yapabilmek amacıyla İstanbul'da tahsil için Darülfünun ve Darülmüallimîn'e kabul edilmeleri gayesiyle dilekçe verenlere, mevcut öğrenci nizamına uyarak dinleyici sıfatıyla müsâade edilmesi, buna ilaveten Dağıstan ve diğer Müslüman ahâlden her sene sekiz kişinin zikredilen okullara kabul edilmesinin bölge halkı ile mânevî irtibatı kuvvetlendireceğinden, uygun görüldüğüne dair Meclis-i Mahsus'da" karar verilmesi, Osmanlı devletinin bölge ile yakından ilgilendiğinin bir işaretidir. Bk. BA.Yıldız Sadaret Resmi Mâ'ruzâtı, No:154/59..

⁹⁶ Kafkasya İmparator kaymakamı Grandük Mişel'in Batum'da ahaliye hitaben yaptığı konuşmada "...Rusya'ya terk olunan yerlerin halkından asker alınmayacağı, ağır vergiler konulmayacağı ve isteyenlerin Osmanlı Devletine hicret edebilecekleri..." hususlarına yer verdiği konusunda bk. 2 Ekim 1879 tarihli Tahrirat tercümesi. BA. Yıldız Sadaret Hususi Mâ'ruzâtı, No:162/57.Bunun üzerine konuyla ilgili araştırmalar yapılmış ve Rusya'nın Müslüman ahâlden asker toplaması meselesinin henüz bir proje halinde olduğu saraya rapor edilmiştir. Bk. BA. Sadaret Hususî Mâ'ruzâtı, No:322/92. Ayrıca bk. BA. Sadaret Hususî Mâ'ruzâtı, No: 328/44.

⁹⁷ Mesela 8 Ekim 1896 tarihli Sadaret arz tezkiresinden anlaşıldığına göre, Azerbaycan'ın çeşitli mahallerinde Ermenilerin fesadlarının artması sebebiyle, ataşe militerlerden birinin seyyar olarak oralarda bulunmasının uygun olacağı Tahran Sefaretine bildirilmiştir. Bk. BA. Sadaret Hususî Mâ'ruzâtı, No:360/78. 17 Aralık 1905 tarihli Başkitabet tezkiresinde ise "... Gence'den gelen bazı Müslümanların ifadelerine binâen, Ermenilerin oradaki Müslümanların evlerini yaktıkları mallarını yağmaladıklarına dair Tiflis Baş şebenderliğinden gelen telgraf-

Rusya'nın XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya'nın işgalini tamamlamasını takip eden süreç içerisinde ortaya çıkan önemli bir hadise de bölgede Ermenilerin, Türklere karşı giriştikleri hareketlerdir. Özellikle XIX. yüzyılın sonlarına doğru Kafkasya'daki Ermeniler Karabağ ve Nahçıvan bölgelerini saldırılarını yoğunlaştırmışlardır. Zira Karabağ ve Nahçıvan, Doğu Trans-Kafkasya ile Türkiye arasında stratejik bir koridor meydana getirmekteydi. Bu sebeple her iki bölgeye Çarlık Rusyası ve daha sonraki dönemde de Bolşevik iktidarlar sistemli olarak Ermeni göç ve iskânını teşvik etmişlerdir. Gerek Osmanlı döneminde ve gerekse Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan sonraki dönemlerde aynı politikaların devam ettirildiği de bir gerçektir. I. Dünya Savaşı içerisinde, yüzlerce yıldır birlikte yaşadıkları Osmanlı Devleti'ni arkadan vurmak gibi büyük bir hainlik yapan Ermeniler, bu hareketlerine Rusların Kafkasya'yı işgali ile başlamışlardı. Ermenilerin hiç bir hakları olmadığı halde, Azerbaycan'daki Türk toprakları üzerinde hak iddia ederek, bu bölgelerde de büyük katliamlar yaptıkları bilinmektedir. Mesela 9 Eylül 1905 tarihli bir sadâret tezkiresinden anlaşıldığına göre, "...Ermenilerin Şuşa ve tekrar Bakü'de Müslümanları katl ü itlâf etmekte olduklarından..." bahisle Tiflis'te bir toplantı yapan Müslüman ahalinin Rusya hükümeti tarafından hakları korunmaz ise İran Şahı ve Osmanlı Padişahı'ndan himaye istemeye karar verdikleri bildirilmekteydi⁹⁸. Yine 10 Eylül 1905 tarihli başka bir sadâret tezkiresinde ise, Ermenilerin Bakü'deki katliama devam ettikleri bildiriliyordu⁹⁹. 29 Şubat 1906 tarihli bir sadâret tezkiresinde de, Ermenilerin Şuşa'da on dokuz Türk köyünü yaktığı, Tiflis'te Türklerin silahsız olmalarına karşılık Ermenilerin her türlü silaha sahip oldukları ve Ermenilerin Osmanlı topraklarına dahi saldırabilecekleri belirtilerek tedbir alınması istenmekteydi¹⁰⁰. Bu

namenin takdimi üzerine Müslümanların haklarının ve mallarının muhafazası için Rusya hükümeti nezdinde devamlı girişimlerde..." bulunması istenmektedir. BA. **İrade Hususi**, No:56.

⁹⁸ Bu konularda binlerce belge bulunmaktadır ancak örnek teşkil etmesi açısından sadece bir kaç tanesi verilmiştir. BA. **Yıldız Sadâret Hususi Mâ'ruzâtı**, No:492/96

⁹⁹ BA. **Yıldız Sadâret Hususi Mâ'ruzâtı**, No:492/103. Ermenilerin Şuşa'da Müslümanları katlettikleri hakkında bk. BA. **Yıldız Sadâret Hususi Mâ'ruzâtı**, No:493/110. Ayrıca 24 Aralık 1905 tarihli Sadâret Tezkiresinde yer alan, "...Gence'den gelmiş bazı Müslümanların ifadesine göre Ermeniler takriben üç yüz kadar Müslüman hanesi ihrâk ve Ermeni mahallelerinde kâ'in İslam hanelerini nehb ve gârât eylemişlerdir..." ifadesi için bk. BA. **Yıldız Sadâret Hususi Mâ'ruzâtı**, No:497/70.

¹⁰⁰ BA. **Yıldız Sadâret Hususi Mâ'ruzâtı**, No:500/21. 20 Ocak 1906 tarihli bir sadâret tezkiresinde "...Ermeniler dokuz İslâm karyesini ihrâk ve birçok Müslümanları katl ü itlâf ve kırk kişiyi esir etmişler ve bir milyon râddesinde zarar ve ziyâna sebebiyet vermişlerdir..."

çatışmalarda Ruslar her ne kadar taraf olmadıklarını ileri sürmüşler ise de devamlı surette Ermenileri destekledikleri bilinmektedir¹⁰¹. Bu çalışmanın sınırları içerisinde Türk-Ermeni meselesine detaylı olarak yer verilmemiştir. Ancak bazı genel değerlendirmeler içerisinde konu ele alınmıştır.

Yukarıda da belirtildiği üzere, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı Devleti'nin bölgedeki Rus hâkimiyetine karşı fazla bir etkinliği kalmamıştır. Ancak bölgeye olan ilgisi devam etmiş, bölgedeki Müslüman ahalinin nüfusu ve içerisinde bulunduğu şartların öğrenilmesi için çeşitli çalışmalarda bulunulmuştur. Özellikle XVIII. yüzyılda gelişen Osmanlı-Rus münasebetlerine bakıldığında gerek batıdan ve gerekse doğudan Rus tehdidi altında bulunan Osmanlı Devleti'nin ilgisini daha ziyade batıya yönelttiğini söylemek gerekir¹⁰². Ruslar 1914 yılında Dağıstan, Bakü, Erivan, Gence, Tiflis ve Çerkezistan'daki Müslüman, Rus ve Ermeni ve Gürcülerin nüfuslarını ve yerleşim bölgelerini gösteren bir harita (1914 tarihli Rus resmî Kafkasya salnâmesine) hazırlamışlar, bunun üzerine Osmanlı Ordusu Başkumandanlığı bu rakamların doğru olmadığına dair bir rapor hazırlamıştır¹⁰³. Bu rapora göre "...*Suret-i umûmiyyede*

denilerek, Rusya devleti nezdinde girişimde bulunulması istenmekteydi. BA. **Yıldız Sadaret Hususi Mâ'ruzâtı**, No:498/102. 12 Ekim 1905 tarihli Sadaret tezkiresinde de, Ermenilerin Şuşa, Bakü, Balahanı ve Ağdam'da Müslümanlara yönelik katliâmlarının devam ettiği bildirilmekteydi. BA. **Yıldız Sadaret Hususi Mâ'ruzâtı**, No: 494/36.

¹⁰¹ Mesela 18 Ağustos 1905 tarihli Tiflis Baş şebenderliğinden gelen bir tahrirat hülasasından anlaşıldığına göre, Kafkasya'da yaşayan Müslümanlar bir heyet teşkil ederek, Kafkasya Genel Valisini ziyaret etmişler ve bazı isteklerde bulunmuşlardı. Valinin tavsiyeleriyle Ermeni, Gürcü ve Müslümanlar bir araya gelip aralarındaki meseleleri gördüklerinde Ermeniler, Ruslardan arka alarak bu görüşmelerde bile Müslümanlara karşı olan saldırgan tutumlarına devam ediyorlardı. BA. **Yıldız Sadaret Hususi Mâ'ruzâtı**, No:491/80.

¹⁰² İlber Ortaylı, "XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, Ankara, 1999, s.125-133.

¹⁰³ Osmanlı Ordu-yı Hamayûnu Başkumandanlığı vekâleti tarafından 1914 tarihinde hazırlanan bu rapor şöyledir. "... *Mülâhazât: 1- Dağıstan vilayetindeki kabâ'ilin kısm-ı a'zamı Türk ve Lezgiler'den mürrekkebdir. Vilayet-i mezkûrenin Müslüman nüfusu hemân bir miylondan ziyâde olup, Zakatal Kazasının Müslüman nüfusu ise yüz bini mütecevizdir. Çeçenler haritada gösterilen mıntıkanın daha cenûblarına doğru vâsi bir sahayı işgal eylemekdedirler ve bunların garb cihetlerinde İnguş Müslüman kabilesi bulunmaktadır. 2- Bakü, Erivan ve Gence vilâyetlerinde Rusların Tatar ve Tacik nâmlarıyla gösterdikleri ahâli kâmilten sünniyyü'l-mezheb ve Türkdürler. Gence Vilayetinin kısm-ı garbîsi ise şimâle doğru Tiflis Vilayetine kadar olmak üzere Kürdler ile müskündür. 3- Sohum Kazasının Şark havalisindeki Gürcülerin mikdarı yüzde beş kadardır. 4- Çerkezistan'da gösterilen kabâ'il-i muhtelif-i müsleme ise daha geniş bir sâhada bulunmakta olup ve mikdar-ı nüfusları dahi cedvelde*

Kafkasya'da sâkin bütün Müslümanların mecmû'u ber-vech-i âtî sûretde hemân yedi milyon...." civarında olduğu tespit edilmiştir. Bu rapora ek olarak sunulmuş olan ve bu dönemde Kafkasya bölgesindeki yerleşim durumunu gösteren, harita ekte verilmiştir (bk. **EK: I** 1914 Yılında Kafkasya Haritası)¹⁰⁴.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki hükümranlık devresi göz önüne alındığında, Osmanlıların bölgenin fethinden sonra idarî bakımdan bölgeye önem vermedikleri, sadece askerî endişelerle bölge ile ilgilendikleri söylenebilir. Esasında siyasi ve coğrafi şartların Osmanlı Devleti'ni buna mecbur ettiğini belirtmek lazımdır. Osmanlı Devleti XVIII. yüzyıla birlikte Rusya'yı ciddi bir tehdit unsuru olarak gördüğünden, Rusların güneye inişlerini engellemek için bölgedeki ciddi tedbirleri 1774-1789 tarihleri arasında almaya çalışmıştır. Bu dönemde özellikle Çerkezistan, Gürcistan ve Dağıstan bölgeleri ile yakından ilgilenen Osmanlı Devleti, bölge halkının güvenini yeniden kazanmış ve bu durum Rus ilerlemesini bir müddet engellemiştir. 1800 yılının başlarına kadar bir ölçüde bölgedeki nüfûzunu koruyan Osmanlı Devleti, bu tarihten sonra Rus ilerlemesi ile bölgeyi tamamen Ruslara terk etmek zorunda kalmıştır. Bu neticenin ortaya çıkmasında Osmanlı Devleti'nin bölgeye gönderdiği idarecilerin başarısızlığı önemli bir rol oynamıştır. Buna ilave olarak, bölgede bulunan hanlıklara gönderilen fermanlarda, bölge halkının Osmanlı Devleti'nin yanında yer alması istenirken, bu hanlıkların Ruslarla yapmış oldukları harplerde Osmanlı Devleti'nin herhangi bir yardım yapmaması veya yapamaması halkın güvenini kaybetmesindeki başka bir sebeptir¹⁰⁵.

irâ'e olunan mikdardan pek ziyâdedir. Sûret-i umûmiyyede Kafkasya'da sâkin bütün Müslümanların mecmû'u ber-vech-i âtî sûretde hemân yedi milyona bâliğ olmaktadır.

<i>Bakü Vilayeti</i>	<i>1.500.000</i>	<i>Kars Vilayeti</i>	<i>300.000</i>
<i>Karadeniz Vilayeti</i>	<i>30.000</i>	<i>Sohum Kazası</i>	<i>44.000</i>
<i>Gence Vilayeti</i>	<i>1.500.000</i>	<i>Dağıstan Vilayeti</i>	<i>1.450.000</i>
<i>Zakatal Kazası</i>	<i>150.000</i>	<i>Batum Vilayeti</i>	<i>161.000</i>
<i>Batum Vilayeti</i>	<i>161.000</i>	<i>Erivan Vilayeti</i>	<i>700.000</i>
<i>Terski Vilayeti</i>	<i>500.000</i>	<i>Tiflis Vilayeti</i>	<i>200.000</i>
<i>Kütayis Vilayeti</i>	<i>25.000</i>	<i>Kuban Vilayeti</i>	<i>300.000</i>
<i>Yekûn</i>	<i>6.860.000..."</i>	bk. BA. Harita Katalogu , No:80-A.	

¹⁰⁴ BA. **Harita Katalogu**, No:80-A.

¹⁰⁵ Osmanlı Devleti'nin bu bölge ile yeterli derecede ilgilenememesi ve Kafkasya'daki Türk topluluklarına gerekli yardımlarda bulunamaması, bölgedeki Rus işgali ve daha sonraki dönemlerdeki Rus sindirme politikalarını başarılı kılmıştır. Bu arada gerek Kafkasya ve gerekse Orta Asya bölgesinde işgallerden sonraki dönemlerde Rusların planlı olarak, bu bölgelerde yaşayan Türk topluluklarını oldukça geri şartlarda idare etmeleri de Müslümanların

Milli Mücadele'nin başlarında Sovyetler, Türkiye ile Azerbaycan arasında bulunan Nahçıvan'ı 10 Ağustos 1920 tarihinde Ermenilerle yaptıkları bir anlaşma ile Ermenilere bırakmışlar ise de 28 Eylül 1920 de Kâzım Karabekir komutasındaki Türk ordusunun yaptığı Doğu harekâtı sonucu 2 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması ile Nahçıvan Türkiye'nin himayesine bırakılmıştır. 16 Mart 1921'de Türkiye ile Sovyetler arasında yapılan Moskova Anlaşması ile Nahçıvan, Azerbaycan'ın koruyuculuğunda muhtar bir bölge haline getirilmiştir.

1917 Bolşevik İhtilali'nin gerçekleşmesinden sonra Kafkasya'daki Türk toplulukları, asırlardan beri düştükleri esaretten kurtulabileceklerini zannederek hayli ümitlenmişlerdi. Ancak durum hiç de umdukları gibi olmamıştır¹⁰⁶. Bu arada 1917-1924 tarihleri arasında Türkiye kendi kurtuluş mücadelesini verdiği için bu bölge ile ilgilenememiş ve bölge yeniden Rus esaretine girmiştir. Bunda bölgede yaşayan Türk topluluklarının ihtilale hazırlıksız yakalanmaları, uzun bir müddet Çarlık Rusyası tarafından tecrit politikasına tabi tutularak bunun sonucu kuvvetli bir teşkilat meydana getirememeleri önemli bir rol oynamıştır¹⁰⁷. Bu dönemde Mustafa Kemal Atatürk, çok güç şartlar içerisinde yine de Kafkasya'nın durumu ile yakından ilgilenmiş ve özellikle de Azerbaycan-Ermenistan meselesinin Azerbaycanlılar lehine sonuçlanması için çaba sarf etmiştir. Mustafa

başarısızlık sebepleri arasındadır. Osmanlı Vakanüvislerinden Lütfü Efendi bu durumu şöyle izah etmektedir. "...*Asya akvâvımın ma'arif ve medeniyette geri kalması ve sanayi-i cedide-i harbiye ve top ve tüfenk misillü eslihâ ve âlât-ı nâriyyeye mâlik olamaması ve ma'rûz oldukları aynı tehlikeye karşı akıllarını başlarına alup habl-i metin ittihadı sarılmak ve makr-ü ta'addî-i düşmandan sakınmak lâzım gelirken fecâyî-i hâle ve muhatarat-ı istikbâle nazar-ı behîmane ve lâkaydâne ile bakup durması Rusya'ya Asya Kıt'asında geniş bir saha-i istilâ küşâd etmiş ve Rusya satvet-i istimlâkiyesi terakki ettikçe Asya'yı venûbide tarh-ı merbânî-i nüfûz ve ikbâl eden İngilizlerle aralarında tabi'ü z-zuhûr olan rekâbet-i politikîye refta refta ma'nidâr bir şekil almıştır...*" Ahmed Lütfî Efendi, **Tarih-i Lütfî**, C.VIII, İstanbul,1328,s.320-321 den nakleden Mehmet Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, Ankara,1994, s.144.

¹⁰⁶ Şimalî Kafkasya'da Müslümanlara Mezalim adlı bir belgeden anlaşıldığına göre, "... Şimâl-i Kafkasya'dan vârid olan haberler gitdikçe câlib-i dikkat ve şayan-ı endişe bir şekil almaktadır. Şimâl-i Kafkasya'nın ilân-ı istiklâli üzerine Kazaklar ve Bolşevikler İslâmlara karşı olan zulm ve tecâvüzlerini bir kat daha artırmışlar ve Müslümanlara: Siz çarlığın çizmesinden kurtulduğunuzu söyleyerek seviniyorsunuz, fakat şimdi bizim çizmelerimiz altında ezileceksiniz, demeğe başlamışlardır. Muntazam bir kuvve-i askerîye olmadıkça oradaki din ve ırk kardaşlarımızın halâsı mümkün olamayacak gibi görünüyor..." Ayrıntılı bilgi için bk. **ATASE Arşivi**, KOL:BDH, KLS: 530,DOS: 2069, BELGE: 2-3.

¹⁰⁷ İbrahim Yılmazçelik, "Bolşevik İhtilali Sonrasında Batı Türkistan'da Meydana Gelen İsyân Hareketleri", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S 35, Kasım 1989,s.62.

Kemal'in Moskova'dan gönderilen bir elçinin kabulünde söylediği "...Rumeli ve Anadolu halkı, Azerbaycanlı kardeşlerinin kalbinin, kendi kalbi gibi çarptığını bilirler..." sözleri bunu doğrulamaktadır. 2 Eylül 1920 de bir başka konuşmasında "...Rusya bütün İslam-Türk mıntıklarına hükümran olmak istemektedir. Bu sebeple karşısında gördüğü İngilizlere karşı, Türklere yanaşmıştır. Ancak Garp devletleriyle anlaşma ihtimalinde Rusya'daki bu kitlelerin Türkiye ile irtibatını kesmek için Ermenileri kullanmak istemektedir..." diyen Mustafa Kemal Atatürk, Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'ya, Azerbaycan'ın tamamen ve ciddi olarak müstakil bir devlet haline getirilmesine ve buna bağlı olarak Karabağ gibi Türk ekseriyetin meskûn olduğu yerlerin Azerbaycan'a bağlanmasına çalışılması emrini vermiştir¹⁰⁸. Bu direktifler sonucunda yukarıda da açıklandığı üzere Nahçıvan, Azerbaycan'a bağlanmıştır. 1923 yılında ise Karabağ özerk bir hale getirilmiştir. Atatürk bu tarihten sonra dış politikada önemli güçlüklerle karşılaşmış olduğundan, 1923-1930 yılları arasında Sovyet Rusya'yı karşısına alacak herhangi bir girişimde bulunmamıştır. Bu tarihten sonra ise özellikle kültürel sahada Türk Dünyası ile ilişkilerin geliştirilmesine büyük önem vermiştir¹⁰⁹

1923-1990 tarihlerinde Türkiye ile Kafkasya'da bulunan Türk toplulukları arasında özel bir önem arz eden münasebetler olduğunu söylemek güçtür. 1991 Tarihinde Sovyet Rusya'nın dağılması ve Rusya'nın liderlik ettiği Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurulması ile başlayan süreçte; Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bu devletler arasında yer alan Türk Cumhuriyetleri ile özellikle de Azerbaycan'la ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. 1994 tarihinde Ermenistan'ın Azerbaycan'a ait olan toprakları ve Dağlık Karabağ'ı işgal etmesi ile birlikte başlayan süreç, Türkiye'yi de yakından ilgilendirmektedir. Bu sebeple yukarıda kısaca yer verilen Karabağ meselesinin, Türkiye'nin XX. Yüzyıldaki Kafkasya Politikalarının anlaşılması açısından izah edilmesi gereklidir.

¹⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Yılmazçelik, "Atatürk'ün Dış Türkler Politikası ve Dış Türkler", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S 89, Mayıs 1994, s.42-43.

¹⁰⁹ İbrahim Yılmazçelik, " Atatürk'ün Dış Türkler Politikası ve Dış Türkler", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S 89, Mayıs 1994,s.44-45. Ayrıca bk. Mehmet Saray, **Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, İstanbul, 1993, s.69-73.

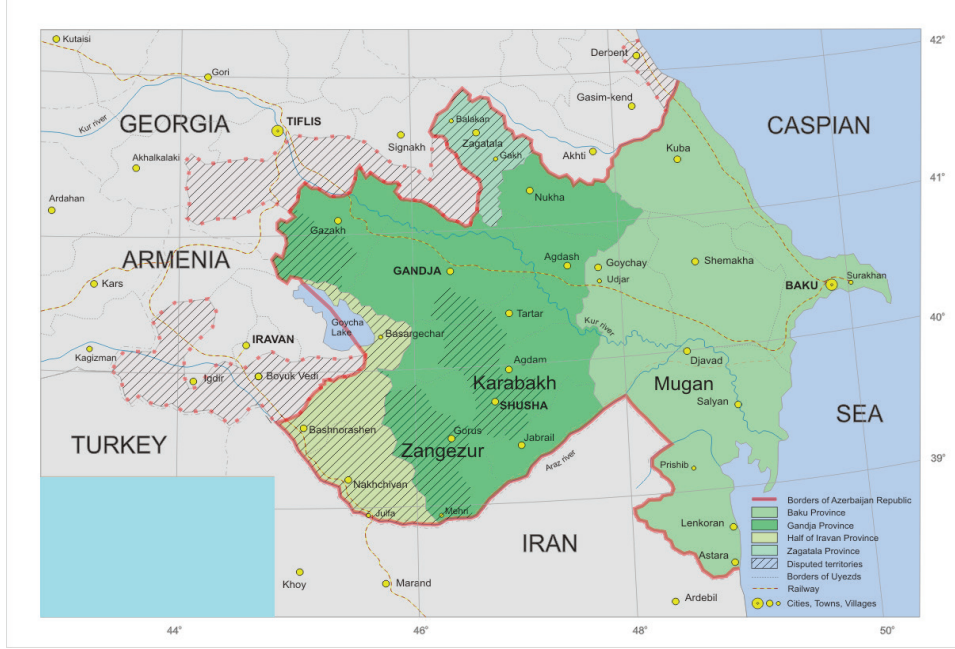
IV. XX. YÜZYILA DAMGA VURAN KARABAĞ MESELESİ VE TÜRKİYE

Hazar Denizi'nin güneyini kullanarak Batıya göç eden Türk kavimlerinin, ileri hareketlerinden önce konakladıkları ve daha sonraki süreç içinde yerleşip vatanlaştırdıkları Karabağ'ın, Ermeniler tarafından işgalinin 20. yılı tamamlanmıştır. Başta Birleşmiş Milletler kararları olmak üzere, birçok önemli uluslararası kurum ve kuruluşların kararlarına rağmen, Ermenistan işgal altında tuttuğu Dağlık Karabağ dahil yaklaşık %20'lik Azerbaycan toprağını geri vermemek için direnmekte, hatta bahse konu bölgeleri kendi topraklarına ve sistemine entegre etmek için çabalarını yoğunlaştırmaktadır. Neticede işgal edilen yerlerin Azerbaycan'a tekrar verilmesinin daha fazla sorunlara yol açacağına dair, yabancı menşeli yayınlar yapıp bu yönde “algı” oluşturulmaya çalışılmaktadır.

Tarih süreci içinde Karabağ meselesini incelemeyen önce, tarihî ve coğrafi terim olarak **Karabağ** ve **Dağlık Karabağ** bölgelerinin neresi olduğunu, bölgelerin coğrafi özelliklerini ve stratejik önemini açıklamanın faydalı olacağı mülâhaza edilmektedir.

Karabağ; Azerbaycan'da bulunan Kür ve Aras Irmakları ile Ermenistan sınırları içinde bulunan Gökçe Gölü arasındaki (Kayseri ilinin yüzölçümünden biraz fazla) bir alanı (18.000 km²) kapsayan dağlık ve ovalık kesimlerden oluşmuştur. Tarihi Karabağ Hanlığının sınırları içinde bulunan bölgenin, batısında Ermenistan, doğu ve kuzeyinde Azerbaycan ile güneyinde ise İran bulunmakta olup, bölge coğrafi açıdan “**Küçük Kafkas Dağlarının Merkezini**” teşkil etmektedir¹¹⁰. Ayrıntılı bilgi için bk. **Harita: III**

¹¹⁰ <http://www.ezmapfinder.com/tr/map-68499.html>

Harita III

Dağlık Karabağ ise; 24 Temmuz 1923 yılında o zamanki Sovyetler Birliği Devleti tarafından, politik ve siyasi gerekçelerle, Karabağ toprakları içinde sözde Ermeni çoğunluğun bulunduğu bölgeleri içerecek şekilde oluşturulmuş, yaklaşık 4.400 km² lik alanı kapsayan bölgedir¹¹¹. Ayrıntılı bilgi için bk. **Harita: IV**

¹¹¹ International Crisis Group, **Europe Report N°166, Nagorno-Karabakh: Viewing The Conflict From The Ground**, 14 September 2005, s.32.

Harita IV

Karabağ, Küçük Kafkas Dağlarının merkezi olarak tanımlanmıştır. Bu kapsamda, o merkezin çekirdeğini ise Dağlık Karabağ'ın oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Küçük Kafkas Dağları olarak da adlandırılan Güney Kafkas Dağları bölgesinde bulunan Karabağ'ın sınırları içinde; Camışdağı 3724 m. (Küçük Kafkas Dağları'nın en yüksek yeri), Kızılkale Dağı 2843 m., Kırkkız Dağı 2827 m. ve Büyük Kırş Dağı 2725 m. bulunmaktadır.

Karabağ bölgesi orta sıcak kuşak, orta soğuk kuşak ve soğuk kuşak olmak üzere üç ayrı iklim kuşağına ayrılmaktadır. Yazları sıcak, kışları ise genellikle soğuk ve kurak geçmektedir. Bölge, sularının bolluğu, iklimin güzelliği, arazisinin verimli olması sebebiyle tarih boyunca büyük insan kütlelerini kendisine çekmiştir¹¹². Dağlık alanı temsilen “**Kara**” ve bağlık gibi verimli arazileri temsilen “**Bağ**” şeklindeki Türkçe sıfat birleşmelerinden oluşan **Karabağ** ismi öz be öz Türkçe olup, bölgeye gelen Türk Kavimleri tarafından verilmiştir. Rusçada Dağlık Karabağ anlamına gelen “**Nagorno Karabakh**” ismi kullanılmakta ve bu isim tüm yabancı kaynaklarda da aynı şekilde yer almaktadır¹¹³. İsmi dahi Türklerden alan bir bölgenin, Ermenilerce nasıl ve neden tartışmalı bir bölge haline getirildiği ve işgal altında tutulduğunu anlamak için bölgenin jeostratejik önemine bakmak gerekir.

Dağlık Karabağ, coğrafi açıdan Kafkasya, Asya ve Avrupa arasındaki transit ticaret yollarının kesiştiği bir noktada yer almaktadır¹¹⁴. Bölge, jeostratejik açıdan Ermenistan ve İran’ı da kontrol edebilecek bir konumda yer aldığı için büyük güçlerin ilgisini her zaman çekmiştir¹¹⁵. XVIII. yüzyılda Rusların Kafkas Birlikleri Başkomutanı olan Sisianov, Hindistan yolunu bile rahatça açacak olan bu bölgeyle ilgili 22 Mayıs 1805 tarihli, 19 numaralı raporunda, Karabağ için şu değerlendirmeyi yapmıştır: “... *Karabağ, coğrafi mevkiine göre Azerbaycan’ın, dolayısıyla da İran’ın kapısı sayılır. Bunun için de onun elde tutulup tahkim edilmesine daha çok gayret sarf edilmelidir...*”¹¹⁶.

Dağlık Karabağ’ın, Hazar havzasının zengin doğal kaynak ve enerji rezervlerine olan yakınlığı ve Hazar Havzasının kontrol altına imkânına sahip olması, enerji kaynaklarının kritik madde olarak ön plana çıktığı günümüzde önemini arttıran başlıca faktördür. Bölge; Büyük güçlerin, Hazar havzasındaki petrol ve doğalgazı temini, üretimi ve sevkine doğrudan etki edebileceği imkânları sağ-

¹¹² Şevkiye Duygu Ata, **Dağlık Karabağ Sorunu**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Trabzon Ekim 2010, s.4.

¹¹³ Svante E. Cornell, “The Nagorno-Karabakh Conflict, Department of East European Studie”, Report no. 46, **Department of East European Studies**, Uppsala University, 1999,s.3.

¹¹⁴ Gulshan Pashayeva, “The Nagorno-Karabakh Conflict in the Aftermath of the Russia-Georgia War”, **The Turkish Policy Quarterly (TPQ)**, www.turkishpolicy.com,Winter 2009, Page 56.

¹¹⁵ Duygu Gözlek, **Dağlık Karabağ Sorununun Dünü, Bugünü Ve Geleceği**, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s.4.

¹¹⁶ Duygu Gözlek, **Dağlık Karabağ Sorununun Dünü, Bugünü Ve Geleceği**, s.9.

lamaktadır¹¹⁷. Bölgedeki petrol ve doğal gaz yatakları, Ortadoğu enerji kaynaklarının alternatifi durumuna gelmiştir. Bölgedeki kaynakların emniyetli olarak Avrupa pazarlarına ulaştırılması açısından Karabağ'ın elde bulundurulması önem arz etmektedir¹¹⁸. Karabağ, Merkezi Asya ile Avrupa arasındaki, **İpek Yolunun kavşak noktasıdır**. Öte yandan keşfedilen ve yaratılan gerginlik nedeniyle henüz keşfedilmeyen maden yatakları, mineral suları ve orman ürünleri ile bölge Kafkasya'nın en önemli kaynaklarına sahiptir.

Karabağ, kuzeyden ve güneyden gelen göçebe Türklere, “**kışlak**” vazifesi görmüş, bölgeden geçen Türkler burayı kışlık karargâh olarak kullanmışlardır¹¹⁹. Bunun yanında Azerbaycan kültürüne önemli katkılarda bulunan birçok devlet adamı ve sanatçının yetiştiği topraklar olması açısından da Karabağ'ın, Türk dünyası için manevî önemi bulunmaktadır. Ermeniler ise bu bölgenin Hıristiyanlığın son kalesi olduğunu iddia edip, dini duyguları sömürerek uluslararası alanda kendi lehine kamuoyu oluşturmaya gayret etmektedirler¹²⁰.

Jestratejik önemine paralel olarak Karabağ bölgesi, enerji kaynaklarına hâkim olmak isteyen başta Rusya olmak üzere, bölgede hâkimiyet kurmak isteyen tüm ulusal ve uluslararası aktörlerin dikkatini çekmiştir. *Bölge enerji mücadelesinin oynandığı bir sahne görevi görmeye başlamış ve hatta bu mücadelenin merkezini oluşturmuştur.*

1.Tarihî Süreçte Karabağ Meselesinin Gelişimi

M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'ın ilk sakinleri Orta Asya'dan gelen Saka Türkleri olmuş ve daha sonraları buraya asırlar içinde çeşitli Türk boyları gelip yerleşmiştir¹²¹. Kimi Türk boyları ise buradan geçerek Anadolu'ya yerleşmiş ve Anadolu'yu vatanlaştırmışlardır. Türk boylarının bu bölgeleri kışlak olarak kullandıkları Dede Korkut hikâyelerinde kuşkuya yer bırakmayacak şekilde anlatılmaktadır¹²².

¹¹⁷ Mary Kaldor, Terry Lynn Karl and Yahia Said, **Oil Wars**, Pluto Press, London, 2007, s. 4.

¹¹⁸ Kenneth Yalowitz, Svante E Cornell, “The Critical but Perilous Caucasus”, **Orbis**; Winter2004, Vol. 48 Issue 1, January 2004, s.105

¹¹⁹ Şevkiye Duygu Ata, **Dağlık Karabağ Sorunu**, s.1.

¹²⁰ Mary Kaldor, Terry Lynn Karl, and Yahia Said, **Oil Wars**, s.158.

¹²¹ Svante E. Cornell, makalesinde, Türklerin Kafkasya'ya geliş tarihinin tartışmalı olduğunu ifade etmesine rağmen, Peter B. Golden'nin “The Turkic Peoples and Caucasia” adlı eserine atıf yaparak bu tarihin büyük ihtimalle doğru olduğunu yazmıştır. Svante E. Cornell, **The Nagorno-Karabakh Conflict**, s.4

¹²² Kamuran Gürün, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, C I, 1981, s. 135-138.

XI. yüzyıla kadar, çeşitli Oğuz boylarının yerleşmiş olduğu Azerbaycan, yüzyılın ilk çeyreğinde, Selçuklu Türk Devletinin kurucularından Çağrı Bey'in, Doğu Anadolu'ya yaptığı keşif seferinden sonra Türk nüfusunu barındıran bir bölge haline gelmiştir.

Alpaslan'ın 1071 yılında Bizanslılara karşı kazandığı Malazgirt Zaferi'nden sonra Kafkasya'ya doğru yoğunlaşan Selçuklu Türk akınları sırasında Ermeniler, Bizans'a ve Müslüman Emirliklere tâbi olarak dağılık şekilde bulduklarından, bölgenin tamamında nüfus olarak çoğunluğu oluşturamadıkları gibi, Selçuklular, 1045 yılında, Bizanslıları Gence'de bozguna uğratarak bölgeye girdiklerinde¹²³, ne bağımsız, ne de yarı bağımsız herhangi bir Ermeni siyasi teşekkülüyle karşılaşmamışlardır¹²⁴.

Bölge, XIII. yüzyıldaki Moğol istilasına kadar Selçukluların yönetiminde kalmış ve bunu takiben önce Hülagu İmparatorluğu'nun ve daha sonra da İlhanlıların hâkimiyetinde kalmıştır. 1374'ten sonra Karabağ ve Nahçıvan bölgesine Karakoyunlu Devleti'nin hâkim olduğu görülmektedir. Bunu takiben Karabağ, Kafkasya'ya hâkim olan Timur İmparatorluğu sınırlarına dâhil olmuş, bu süreçte Türk unsurları yoğun şekilde bölgeye yerleşmeye devam etmişlerdir. Timur 1402 yılındaki Anadolu seferinden döndükten sonra, Anadolu ve Suriye'den getirdiği 50.000 Türk ailesinin bir kısmını Karabağ'da iskân etmiştir¹²⁵. Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türklerinin yönetimi altında da bulunan bölge, XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ile İran Safevi ve Afşar Hanlıkları arasında çekişmeye sahne olmuştur. Sık sık el değiştiren bölgede Afşar Türk Devleti Şahı, Nadir Şah'ın 1747'de öldürülmesiyle birlikte merkezi otorite zayıflamış ve çeşitli Türk Hanlıkları ortaya çıkmış, bu Hanlıklar 1844 yılındaki Rus işgaline kadar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir¹²⁶. Bölgenin tarihî gelişimi ve tarihi mekânlar için aşağıda verilen **Harita V**'e bakılabilir¹²⁷.

¹²³ Svante E. Cornell, **The Nagorno-Karabakh Conflict**, s.4.

¹²⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu 8-12 Ekim 1984 Erzurum**, Ankara, 1985, s.29-31.

¹²⁵ Şevkiye Duygu Ata, **Dağlık Karabağ Sorunu**, s.9-10.

¹²⁶ Dursun Yıldırım, Cihat Özönder, **Karabağ Dosyası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:118, Seri 3, S A 31, II. Baskı Ankara, 1991, s.2-3.

¹²⁷ http://www.azerbaijanrugs.com/arfp-wool-historical_notes.htm

Azerbaijan Khanates from 1747 to 1801-1828

- I- Baku khanate;
 - II- Derbend khanate;
 - III- Serab khanate;
 - IV- Jar-Balaken jamaat;
 - V- Ilisu sultanate;
 - VI- Gazakh sultanate;
 - VII- Shemsheddil sultanate;
- Territories united by Fatali Khan of Guba (1758-1789).*

Harita V

Güney Kafkasya'da Azerbaycan bölgesinde kurulan başlıca müstakil Türk Hanlıkları; Bakü, Kuba, Erivan, Nahçıvan, Karabağ, Şeki, Şinvan, Talış ve Derbent Hanlıklarıdır. Türk ailelerinin egemenliği altındaki bu hanlıkların tamamında, Türk nüfusu ağırlıklı olarak bulunmuş, hatta Erivan Hanlığında dahi 1826 yılında Türk nüfus yoğunluğunun Ermenilerin çok çok üzerinde olduğu tespit edilmiştir¹²⁸.

¹²⁸ Svante E. Cornell, *The Nagorno-Karabakh Conflict*, s. 5.

Ermeniler tarafından hak iddia edilen Karabağ'da, 1747 yılında Penah Ali Bey tarafından merkezi Şuşa olan Karabağ Hanlığı kurulmuştur. Hanlığın sınırları güneydoğuda Kür-Aras Nehri, batıda Keşbek, Salvartı ve Erikli Dağları ile Gökçe Gölü, doğuda Kura-Kür Nehirlerine kadar uzanmıştır¹²⁹. Gürcistan'ın işgaliyle Kafakaslara yerleşmeye başlayan Rusya'nın, etkinliğini Azerbaycan ve İran'a doğru uzatmak istemesi, Karabağ Hanlığını ele geçirilecek ilk hedeflerden birisi haline getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için aşağıda verilen **Harita VI**'ya (Rus Çarlığı Döneminde Kuzey Azerbaycan'ın İşgali Haritası) bakınız¹³⁰.

Harita VI

Rusya'nın Hanlıklar üzerine ve İran'a baskısı 1812-1813 yıllarında İran ile savaşa yol açmış, ancak İran yenilerek 1813 tarihinde Gülistan Anlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır¹³¹. Bu anlaşma ile Karabağ'ın yanında Dağıstan,

¹²⁹ Şevkiye Duygu Ata, **Dağlık Karabağ Sorunu**, s. 12-13.

¹³⁰ http://azerbaijan24.com/images/albums/azerbaijan%20map/historical%20maps/hist_map_19_e.jpg

¹³¹ Svante E. Cornell, **The Nagorno-Karabakh Conflict**, s. 5.

Bakü, Şirvan, Kuba ve Derbent Hanlıkları tamamen Rusya'nın eline geçmiştir¹³². Hanlıklarda, takip eden 10 yıl içinde yönetimin tekrar ele geçirilmesi maksadıyla birçok ayaklanma çıkmış ancak yukarıda da belirtildiği üzere, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu güç durum ve İran'ın yetersiz desteği sebebiyle, ayaklanmalar başarılı olamamıştır. İran'ın kaybettiği yerleri alma girişimleri, Rusya ile tekrar savaşa yol açmış, neticede 1828 yılında Türkmençay Antlaşması'nı imzalamıştır¹³³. Bu anlaşma ile Rusya, Gülistan Antlaşması ile aldığı yerlere ilave olarak Erivan ve Nahçıvan hanlıklarını da topraklarına dâhil etmiştir¹³⁴.

Rusya, Türkmençay Antlaşması sonrasında, gelecek yüzyılları dahi etkileyecek göçmen politikasını devreye sokarak Osmanlı Türkleri, İran Türkleri, Kafkasya ve ötesinde bulunan Türkler arasındaki irtibatı ve gelecekte olabilecek ilişkileri kesecek, Kafkasya'yı ve kaynaklarını etkileyebilecek kendisine müzahir bir bölge ve devlet yaratmayı amaçlamıştır.

Bu maksada ulaşabilmek için kendisine en yakın gördüğü Ermenileri hedef seçmiş, Osmanlı ve İran bölgelerinde bulunan çok büyük miktarlardaki Ermeni gruplarının Erivan ve Karabağ bölgesini içerecek şekilde Kafkaslara yerleşmesini sağlamıştır. Öte yandan Kafkaslarda yaşayan Türklerin ise Anadolu'ya ve İran'a göç etmelerini teşvik etmiş, bu doğrultuda baskı uygulamıştır. 1823 yılında yapılan Rus Nüfus sayımına göre Karabağ'daki Ermeni oranı %9 iken (%91 Müslüman), bu oran 1932'de %35 (% 65 Müslüman)'e, 1882'de ise % 53 (% 47 Müslüman)'e çıkmıştır¹³⁵. Sadece bu rakamlar bile bölgede nasıl bir oyun oynandığı açıkça göstermektedir.

Çar I. Nikola'nın emri ile Ermenilerin yerleşmiş olduğu Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarının topraklarını içine alan merkezi Erivan olan bir Ermeni bölgesi kurulmuştur. İşte günümüzde Dağlık Karabağ'ı ve Azerbaycan topraklarının % 20'sini işgal eden, Nahçıvan ve Anadolu'dan toprak talep ederek büyük Ermeni Devleti hülyası ile yaşayan, sözde 1915 olayları ile sürekli Türkiye'nin önüne engel çıkaran Ermenistan'ın kuruluşunun ilk aşaması böyle gerçekleşmiştir. Rusya bu tarihten itibaren Ermenistan'ı stratejik emelleri doğrultusunda sürekli olarak

¹³² Dursun Yıldırım, Cihat Özönder, **Karabağ Dosyası**, s. 4.

¹³³ Adalet İbadov, **Azerbaycan Dış Politikasında Dağlık Karabağ Sorunu ve Ermeni Sorunu: Çözümler, Öneriler**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir, 2007, s. 7.

¹³⁴ Dursun Yıldırım, Cihat Özönder, **Karabağ Dosyası**, s.4.

¹³⁵ Svante E. Cornell, **The Nagorno-Karabakh Conflict**, s.5.

kullanmıştır. Özellikle Anadolu ve Kafkasya Türkler ile ilgili olumlu bir gelişme olduğunda, Ermeni konusu Rusya tarafından kaçınılmıştır.

1870 yılında yapılan idari reformlara paralel olarak, Azerbaycan tamamen Rusya'ya bağlanmıştır¹³⁶. XIX. yüzyıl son sonlarındaki Bakü petrolünün tespiti¹³⁷, bu bölgeye Rusların yanı sıra daha fazla Ermeni nüfusunun gelmesine yol açmıştır. Yapılan bu düzenlemelerle Rusya, bölgede homojen bir yapı bırakmamış, bölgedeki Türk etkisini ortadan kaldırmıştır.

Bu arada Fransız İhtilali'nin yakmış olduğu milliyetçilik ateşi Ermenileri de etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki topraklarında bağımsızlığını kazanan diğer ulusların takip etmiş oldukları şiddet ve terör yolunu seçen Ermeni örgütleri 1905 yılına kadar hazırlıklarını tamamlamış, emellerini gerçekleştirmek için uygun şartların oluşmasını beklemişlerdir. 1904 yılında Rusların Japonya karşısında aldıkları yenilgi ve takip eden süreçteki karışıklıklardan istifade ile Ermeni Taşnaksutyun Cemiyeti faaliyete geçmiştir.

1905 Şubat ayının başında bir Türk'ün hapishaneye götürülürken, Rus Ordusunda görevli bir Ermeni tarafından öldürülmesi, olayların fitilini ateşlemiştir. Taşnaksutyun Çete liderinden Nikol Tuman Balyan önderliğinde hazırlıklarını tamamlayan Ermeni çeteler, katliamlarına başlamış, yıl boyunca başta Bakü, Gence, Nahçıvan ve Erivan olmak üzere tüm Kafkasya'da terör estirmişlerdir. Tarafsız kaynaklarca da teyit edilen rakamlara göre olaylarda Bakü Valisi Nahagizade ve birçok üst düzey yönetici dâhil olmak üzere, 10.000'nin üzerinde Azerbaycan Türk'ü öldürülmüş, 158 Türk köyü tahrip edilmiştir¹³⁸.

Ermeni tecavüzlerine karşı Rusya'dan herhangi bir destek alamayan Azerbaycan Türkleri, 1905 yılında Gence'de Ahmet Ağaoğlu önderliğinde Dıfai teşkilatını kurmuştur. Dıfai zamanla teşkilatlanmasını Bakü, Nahçıvan ve Karabağ gibi merkezlere kadar genişletmiş, Ermenilere karşı başarılı savunma örnekleri vermiştir. Ancak, 1907 yılından sonra bölgede Rus rejiminin tekrar yaygınlaşması neticesinde, Dıfai teşkilatına baskılar artmış ve Ahmet Ağaoğlu, Türkiye'ye sı-

¹³⁶ İbrahim Yılmazçelik, "Karabağ Meselesi'nin Tarihî Seyri", *Nilüfer*, Yıl:1, S 7, Mart,1992 s.3.

¹³⁷ Ariel Cohen, "The New "Great Game": Oil Politics in the Caucasus and Central Asia", *The Heritage Foundation Thomas A. Roe Institute for Economic Policy Studies*, 25 January 1996, s.6.

¹³⁸ Dursun Yıldırım, Cihat Özönder, Karabağ Dosyası, s.11-12. Svante E. Cornell, *The Nagorno-Karabakh Conflict*, s.6. Erich Feigl, *Un Mythe de la Terreur-Le Terrorisme Armenien, ses Origines et ses Causes*, Salzburg: Druckhaus Nonntal, 1991, s.215.

ğınmak zorunda kalmıştır. Ahmet Ağaoğlu'nun ayrılması ile Dıfai teşkilatı, etkinliğinin azalmasına rağmen, varlığını 1917 yılına kadar sürdürebilmiş, bu tarihten sonra Musavat Partisi'ne dâhil olmuştur¹³⁹.

1917 Ekim İhtilali neticesinde ortaya çıkan kargaşadan istifadeyle, konfederasyon şeklinde merkezi Tiflis olan Gürcü, Azerbaycanlı ve Ermenilerden oluşan Maveraya-yı Kafkas Hükümeti teşkil edilmiş ve 22 Nisan 1918'de bağımsızlığını ilan etmiştir¹⁴⁰. Güney Kafkas Hükümeti'nin teşkili ile Bakü petroleri üzerindeki kontrolünü kaybedeceğini ve Almanya'nın Gürcüleri koruma bahanesiyle Kafkasya'da nüfuz alanı oluşturacağını anlayan Lenin, Ermeni kartını ortaya sürmüştür.

Ermeniler, kendilerine biçilen oyunu mükemmel bir şekilde oynayarak, tüm Kafkasya'yı terör alanı haline getirmişlerdir. Tüm alınan savunma tedbirlerine rağmen, Rus destekli Ermenilerin tecavüzleri önlenememiş, 31 Mart 1918 tarihinde Bakü'de soykırım olarak nitelendirilecek katliamlarda bulunmuşlardır. Neticede, Azerbaycan ve Gürcistan Mayıs 1918 tarihinde Maveraya-yı Kafkas Hükümetinden ayrılarak Azerbaycan Cumhuriyeti ve Gürcistan Cumhuriyeti'ni, bu tarihlerde sınırları belirli kendine ait toprağı bulunmayan Ermenistan ise merkezi Erivan olan Ermenistan Cumhuriyeti'ni kurmuştur¹⁴¹.

Ermeniler, Mayıs 1918 ayının sonuna doğru, Erivan'da yeterli nüfus çoğunluğunu oluşturduktan sonra, merkezlerini Erivan'a taşımışlar ve Karabağ ile Nahçıvan üzerinde hak iddia etmeye başlamışlardır. Ermenilerin, Erivan'daki Türk nüfusunu XIX. yüzyıl sonundan, I. Dünya Savaşı sonuna kadar geçen yaklaşık 20 yılda, % 83'ten, % 4.3'e¹⁴² kadar düşürdüğü göz önüne alındığında, vahşetin ne ölçüde olduğu kolayca anlaşılabilir.

¹³⁹ Nesrin Sarıahmetoğlu, **Azeri-Ermeni Münasebetleri ve Karabağ Olayları**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst. Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989, s.8-9.

¹⁴⁰ Selçuk Karataş, **Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Karabağ Meselesi**, Niğde Üniversitesi Sosyal Bölümler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2009, s.169.

¹⁴¹ Svante E. Cornell, "Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance", **Middle Eastern Studies**, Vol. 34, No.1, Published By Frank Cass, London, January 1998, s.52.

¹⁴² Abdulhaluk Çay, "Ermenilerin Bakü'de yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı", **Atatürk Üniversitesi Tarih Boyunca Türkler'in Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)**, Ankara, 1985, s.243-252.

Tarihte kurulan ilk Türk Cumhuriyeti (Azerbaycan Cumhuriyeti)'ni, Osmanlı Devleti hemen kabul etmiştir. Yeni Devlet, Rus destekli Ermenilerin katliamlarını durduracak güce sahip olmadığından, Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuş, bunun üzerine Osmanlı Ordusu, Nahçıvan üzerinden Azerbaycan'a ilerleyerek 15 Eylül 1918'de Bakü'ye girmiştir. Osmanlı Ordusunun bölgeye yerleşmesi ile 100 yılı aşkın bir süre kaynayan bölgede sükûn sağlanmıştır. Ancak bu durum çok da uzun sürmemiş, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin 11. ve 15. maddeleri gereğince Osmanlı Ordusu Azerbaycan'dan çekilmek zorunda kalmış ve 17 Kasım 1918'de General Thomson komutasındaki İngiliz Kuvvetlerine Bakü'yü teslim etmiştir¹⁴³.

İngilizlerin Bakü'ye girmelerinden cesaret alan Ermeni Generali Antranik komutasındaki Ermeni Kuvvetleri, Karabağ ve Nahçıvan bölgelerine saldırıya geçmiştir. Saldırıların Karabağ'da katliama dönüşmesi sonucu, General Thomson Ermenilere bir nota vererek, saldırılarını derhal durdurmalarını istemiştir. Buna rağmen Antranik komutasındaki Ermeniler saldırılarına devam edince, Thomson, ***Karabağ'ın Azerbaycanlılara ait olduğunu onaylayarak*** buraya Azerbaycanlı bir vali ataması yapmıştır¹⁴⁴.

Lenin'in yönetimdeki hâkimiyeti sağlaması, Rusların tekrar petrol yataklarına sahip Bakü'ye dikkatini çevirmelerine sebep olmuştur. Kızıl Ordunun doğrudan Bakü'ye girmesi direnişle karşılaşacağından, Bakü'de kendilerine müzahir gruplarla, Karabağ'da ise Ermeniler vasıtasıyla büyük bir isyan çıkması sağlanmıştır. Nitekim Azerbaycan Milli Hükümeti Ermenilerle ve Azerbaycan Bolşevikleriyle meşgul olurken, Kızıl Ordu 26 Nisan 1920'de sınırı geçerek Bakü'ye ilerlemiş ve Bakü'yü ele geçirerek 28 Nisan 1920'de Neriman Nerimanov başkanlığında Sovyet Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Kızıl Ordu, Azerbaycan'ın bağımsızlığına son verdikten sonra, 6 Aralık 1920'de Ermenistan'ı, 11-12 Şubat 1921'de Gürcistan'ı işgal ederek, Sovyet rejimini Güney Kafkasya'ya yerleştirmiştir¹⁴⁵.

Sovyetlerin bölgeye gelmesi Karabağ konusundaki Ermeni arzularını arttırmış, Sovyet yönetimi Aralık 1920 tarihinde Karabağ, Zangezür ve Nahçıvan'ın

¹⁴³ Selçuk Karataş, **Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Karabağ Meselesi**, s.190.

¹⁴⁴ Svante E. Cornell, **Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance**, s. 52; Dursun Yıldırım, Cihat Özönder, **Karabağ Dosyası**, s. 21.

¹⁴⁵ Şevkiye Duygu Ata, **Dağlık Karabağ Sorunu**, s. 20.

Ermenistan sınırlarına dâhil edilmesini kararlaştırmıştır¹⁴⁶. Bu karar Azerbaycanlı Sovyet Yönetimince kabul edilememesine rağmen hiçbir adım atılmamıştır.

Karabağ ile beraber Nahçıvan'ın daha 1918 yılında toprakları bile olmayan Ermenistan'a bağlanması bu iki bölgenin ilelebet Türk yurtluğundan ayrılması demektir. Ancak tarihin bir cilvesi olarak Anadolu'yu kurtaran başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere, Kurtuluş Savaşı liderlerinin öngörüsü bu vatan topraklarının elden çıkmasına mani olmuştur. Daha Anadolu'daki kurtuluş mücadelesi henüz kurumsallaşma aşamasında iken, Mustafa Kemal Atatürk, Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya yolladığı, 1 Aralık 1920 tarihli talimatta, Azerbaycan toprakları üzerindeki hassasiyetini şöyle dile getirmiştir¹⁴⁷:

"... Azerbaycan'ın tamamen ve cidden müstakil bir devlet haline girmesine taraftarız. Ve bunu temin için Rusları gücendirmemek ve kuşkulandırmamak şartıyla teşebbüsât-ı lâzime de bulunulacaktır... Kafkasya meselesinin hudut, vesâit-i nakliye ve sâir gibi nokta-i nazarlardan hallinde dâima Azerbaycan'ın ve Şimali Kafkasya menfaatlerinin bilhassa nazar-ı dikkate alınmasına itina olunacağı gibi, Rus ve Ermeniler arasında akdolunan mütarekede Azerbaycan'a zarar veren maddelerin kaldırılmasına çalışılacak ve her milletin mukaddesatına hâkim olması düsturuna binaen, Karabağ ve sâir gibi Türk ekseriyeti ile meskûn yerlerin Azerbaycan'a bağlı bulunması temin edilecektir..."

Bu genel prensip esasları doğrultusunda; 2 Aralık 1920 tarihinde Ermenistan ile yapılan Gümrü Antlaşması'nın 2. maddesine, 16 Mart 1921 tarihinde Sovyetler Birliği ile imzalanan Moskova Antlaşması'nın 3. maddesine, 13 Ekim 1921 tarihinde Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile imzalanan Kars Antlaşması'nın 5. maddesine, Nahçıvan'ın özerk bölge olarak Azerbaycan sınırları içinde kalacağı ve buranın Türkiye'nin onayı olmadan değiştirilemeyeceği konmuştur¹⁴⁸.

Aralık 1920'de alınan kararın tam aksine yaklaşık dört ay sonra Sovyetler Birliği'ne karşı uygulanan başarılı dış siyasetin neticesinde Stalin, Atatürk'ü gü-

¹⁴⁶ İram Khalid, "Nagorno Karabakh Conflict", *Journal of Political Studies*, Issue XIV, Winter 2008, s. 26.

¹⁴⁷ **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, c. 1, s.205. Ayrıca bk. İbrahim Yılmazçelik, "Atatürk'ün Dış Türkler Politikası ve Dış Türkler", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S 89, Mayıs 1994, s. 42-43.

¹⁴⁸ Dursun Yıldırım, Cihat Özönder, **Karabağ Dosyası**, s. 22-24.

cendirmemek ve onu kendi saflarına çekmek için Karabağ'ın tekrar Azerbaycan'a bağlanmasına karar vermiştir. Kararın Ermenistan tarafından beğenilmemesi üzerine 4 Temmuz 1921 tarihinde Stalin'in başkanlığında yapılan toplantıda, Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi kararlaştırılmışken ertesi gün, Karabağ bölgesinde otonom bölge yaratılarak, Karabağ'ın Azerbaycan topraklarına dâhil edilmesi kararlaştırılmıştır¹⁴⁹. 7 Temmuz 1923 tarihinde Karabağ sınırları içinde sözde Ermeni çoğunluğun yaşadığı bölgeleri esas alarak **“Dağlık Karabağ Muhtar Bölgesi”** oluşturulmuş ve Azerbaycan sınırlarına dâhil edilmiştir¹⁵⁰. Bir ay sonra Dağlık Karabağ'ın merkezi Şuşa'dan, Hankendi'ye kaydırılmıştır¹⁵¹.

Sovyetler Birliği döneminde, Dağlık Karabağ bölgesinde göreceli bir sessizlik hâkim olmasına rağmen, her Sovyet liderinin değişiminde ve önemli olaylardan sonra Ermenilerin Dağlık Karabağ'ı ilhak etme çabaları devam etmiştir¹⁵². Genel kabul gören **“Ermeni hastalığı daim tekrar olunan bir hastalıktır”** sözünü haklı çıkaracak şekilde, Ermeniler bıkmadan usanmadan girişimlerine devam etmiştir. Özellikle Sovyetler Birliğinin dağılma süreci, Ermenistan için kaçırılmayacak fırsatlar vermiş, bu kapsamda Gorbaçov'un, Glasnost ve Perestroyka politikalarının sağladığı ortamdan alabildiğine yararlanmışlardır.

İlk olarak Ağustos 1987 tarihinde Ermeniler, Karabağ ve Nahçıvan'ın kendilerine bağlanması için 75 bin imzalı bir dilekçeyi Moskova'ya göndermiştir¹⁵³. Müteakiben, Gorbaçov'un Ermeni asıllı danışmanı Abel G. Aganbekyan, 16 Kasım 1987 tarihinde Karabağ'ın Ermenistan toprağı olduğu ve bölgenin Azerbaycan'dan ziyade Ermenistan'a bağlı olmasının gerektiğini açıklamıştır. Ekim ayındaki Ermeni nüfus'un ağırlıklı bulunduğu Çardaklı'ya Azerbaycanlı yönetici atanmasının kabul edilmemesi¹⁵⁴ ve Dağlık Karabağ'da görevli memurların Ermenistan'da yargılanma talepleri¹⁵⁵ gerilimi iyice tırmandırmış, Moskova'nın sessizliği ise Ermeni taleplerinin kabul edilmesi olarak telakki edilmiştir.

¹⁴⁹ Iram Khalid, **Nagorno Karabakh Conflict**, s.26. Svante E. Cornell, **Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance**, s. 53.

¹⁵⁰ Nesrin Sarıahmetoğlu, **Azeri-Ermeni Münasebetleri ve Karabağ Olayları**, s. 82.

¹⁵¹ Svante E. Cornell, **The Nagorno-Karabakh Conflict**, s. 9.

¹⁵² Iram Khalid, **Nagorno Karabakh Conflict**, s. 28.

¹⁵³ Nesrin Sarıahmetoğlu, “Sumgait Olaylarının Düşündürdükleri”, **Erzurum Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 9, 1998, s.181.

¹⁵⁴ Svante E. Cornell, **Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance**, s.54.

¹⁵⁵ Iram Khalid, **Nagorno Karabakh Conflict**, s.28.

Ocak 1988 tarihinde, Ermeni zulmü ve baskısından bıkan binlerce Azerbaycanlı, Ermenistan'ı terk etmek zorunda kalmıştır. 1 Şubat ve 11 Şubat 1988 tarihleri arasında Hankendi'de Ermeniler ayaklanarak, bir millet, bir devlet sloganı atmışlar, 13 Şubat 1988 tarihinden itibaren de Dağlık Karabağ'da silahlı eylemlere başlamışlardır¹⁵⁶. 20 Şubat 1988'de Dağlık Karabağ Halk Temsilcileri Sovyeti, Azerbaycanlı üyelerin katılımı olmaksızın, 17'e karşı 110 olumlu oy ile Otonom Bölgenin, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC) ile birleşmesini kararlaştırmış, ancak 23 Mart 1988'de Azerbaycan ve Sovyetler Birliği Komünist Parti Merkez Komitesi bu kararı reddetmiştir¹⁵⁷.

28 Şubat 1988'de Bakü'nün 35 km. kuzeyindeki sanayi bölgesi olan Sumgait'te iddialara göre Sovyet istihbaratınca organize edilen¹⁵⁸ olaylar meydana gelmiş ve olayların sonucunda 26 Ermeni ile 6 Azerbaycanlı hayatını kaybetmiştir¹⁵⁹. Ermeniler bu küçük vaka'yı soykırım yalanı ekseninde büyüterek, uluslararası alanda Müslümanların, Hristiyanları katlettikleri şekline sokmaya çalışmış, bu konuda da çok miktarda taraftar bulmuştur. Günümüzde dahi Amerikan Temsilciler Heyetine, Sumgait olaylarının soykırım olarak kabul edilmesi doğrultusunda karar aldirmek için birçok girişimde bulunmaktadırlar¹⁶⁰.

İşgal altında tutukları toprakları, yapmış oldukları katliamları, neden oldukları zulüm ve acıları örtmek maksadıyla bu ve buna benzer Ermeni girişimlerine karşı etkin tedbir alınması, gelecek kuşaklara tarihimizin lekesiz olarak devredilmesini sağlayacak ve gelecek kuşakların zihinlerinde en ufak soru işareti dahi bırakılmamış olunacaktır.

İstediklerini alamayan Ermeniler, Ermenistan SSC'sinin pek çok bölgesinde özellikle de Azerbaycanlıların ağırlıklı olarak buldukları Ararat bölgesinden Azerbaycanlıları sürgün etmeye başlamışlar, Karabağ Ermenileri ise 12 Temmuz 1988'de Ermenistan SSC'sine bağlandıklarını bildirmişlerdir. Ancak SSCB Yüksek Sovyet Başkanlık Divanı bu kararı reddetmiştir¹⁶¹.

¹⁵⁶ Cemalettin Taşkıran, *Geçmisten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995, s. 122.

¹⁵⁷ Selçuk Karataş, *Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Karabağ Meselesi*, s. 216.

¹⁵⁸ International Crisis Group, *Europe Report N°156, Azerbaijan: Turning Over a New Leaf*, 13 May 2004, s. 5.

¹⁵⁹ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Sumgait Olaylarının Düşündürdükleri*, s. 186.

¹⁶⁰ <http://www.1news.com.tr/roportajveyorumlar/20120228013421700.html>.<http://newsam.com/tur/news/95557.html>

¹⁶¹ Duygu Gözlek, *Dağlık Karabağ Sorununun Dünü, Bugünü Ve Geleceği*, s. 23.

Bölgedeki karışıklığın 7 Aralık 1989'da Erivan'da meydana gelen büyük öl- çüde can ve mal kaybına neden olan deprem nedeniyle azalması, Sovyetlerin tek- rar bölge üzerinde kontrolünün artmasına yol açmıştır. Sonuçta Dağlık Karabağ'ın 11 Ermeni yöneticisi görevden alınmış, SSCB Yüksek Sovyet Başkanlık Divanı, 12 Ocak 1989 tarihindeki toplantısında, Dağlık Karabağ'ın Ermeni yöneticiler- den alınıp Moskova'nın doğrudan kontrolünde özel bir komite tarafından yönetil- mesine karar vermiştir¹⁶². Bu karar ne Ermenistan'ı ne de Azerbaycan'ı memnun etmesine rağmen, 1989 yılının ilk yarısına kadar bölgede nisbi sükün sağlanmış- tır. Ancak ikinci yarıda Ermenilerin Azerbaycanlı Türkleri üzerine yoğun ola- rak yaptıkları baskı ve zulüm ile devam ederken 16 Temmuz 1989'da Ebülfez Elçibey liderliğinde Azerbaycan Halk Cephesi kurulmuştur¹⁶³. Azerbaycan Halk Cephesi'nin, son iki yıldır devam eden Ermeni eylemlerine karşı yeterli tedbir al-mayan Sovyetler ve Azerbaycan SSCB yetkililerine tepki olarak kurulduğu ifade edilmektedir. Buna karşılık Dağlık Karabağ Ermenileri de Levon Ter-Petrosyan başkanlığında Ermeni Ulusal Hareketini kurmuşlardır.

SSCB Yüksek Sovyeti, 28 Kasım 1989'da ise, Dağlık Karabağ'da teşkil ettiği Özel Komite'nin başarısızlığı üzerine, Dağlık Karabağ'dan çekilerek, 28 Kasım 1989'da, Dağlık Karabağ'ın tekrar Azerbaycan idaresine verilmesine kar- rar vermiştir. Ermeniler karara 1 Aralık 1989'da "Birleşik Ermeni Cumhuriyeti"ni kurarak karşılık vermişler ve hemen ardından Dağlık Karabağ Ulusal Konseyi, Azerbaycan SSC'sinden ayrıldığını bildiren bir karar almıştır¹⁶⁴. Azerbaycan Yüksek Sovyeti ve SSCB Yüksek Sovyeti Ermenilerin almış oldukları kararı ka- bul etmemişlerdir.

SSCB'nin Dağlık Karabağ'dan çekilip bölgeyi kaderine terk etmesi, Ermeni şiddetini ve zulmünü daha da arttırmıştır. Çıkan olaylar sonucu sadece Şubat 1988'den beri 120'yi aşkın kişinin öldüğü rapor edilmiştir. Ocak 1990'da ça- tışmaların şiddetlendiği bir dönem olmuştur. Bakü'ye gelen yaklaşık 200.000 civarında Azerbaycanlı mültecinin acılarına oranla meydana getirdikleri küçük olaylar, Rus ve Avrupa basını tarafından abartılı olarak yayınlanmış, neticede, Ermeniler bu örtünün altında şiddetini git gide artırarak eylemlerine devam et-mişlerdir¹⁶⁵.

¹⁶² Svante E. Cornell, *The Nagorno-Karabakh Conflict*, s. 20-21.

¹⁶³ Adalet İbadov, *Azerbaycan Dış Politikasında Dağlık Karabağ Sorunu ve Ermeni Sorunu: Çözümler, Öneriler*, s. 92.

¹⁶⁴ International Crisis Group, *Europe Report N°166*, s. 3.

¹⁶⁵ Selçuk Karataş, *Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Karabağ Meselesi*, s. 218.

İddialara göre Bakü’de meydana gelen olaylar, KGB ajanları tarafından Sovyetlerin Bakü’yü işgal edip, Azerbaycan’da güçlenen Halk Cephesini kontrol altına almak maksadıyla çıkarılmıştır. Gerçekten de 20 Ocak 1990 tarihinde Bakü civarında büyük askeri yığınak yapan Rus birlikleri, Bakü’ye girmiş ve 600 civarında Azerbaycanlının ölümüne neden olmuştur. Rus birliklerinin Bakü’de Azerbaycanlı Halk Cephesi mensuplarını tutuklamaları ve yayın organlarını kapatmaları gibi eylemleri, aslında Azerbaycanlılarda başlayan milliyetçilik ve mücadele azmini ortadan kaldırmayı amaçladıklarını, kanıtlayan önemli göstergelerdir¹⁶⁶.

Ancak Rus işgali, başta ABD, İngiltere olmak üzere tüm Avrupa ülkelerinden aldığı desteğe, Türkiye’nin tarafsızlık adı altında etkisiz politikasına rağmen, amacına ulaşamamış aksine Azerbaycanlılarda ulusal uyanışa ve dayanışmaya katkıda bulunmuştur.

Türkiye ise, Atatürk’ün 1921’de ve 29 Ekim 1933’te bu meselelerle ilgili yapmış olduğu konuşmalarda, ortaya koyduğu öngörüsünü anlamamış ve ne yazık ki, XXI. yüzyıla hazırlanamamıştır. Atatürk, 29 Ekim 1933 te bu mesele ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “...*Bu gün Sovyetler Birliği dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya Macaristan İmparatorluğu gibi parçalanabilir, ufulanabilir. Bu gün Rusya’nın elinde sınımsızca tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni dengeye ulaşabilir, işte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim, bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprüleri sağlam tutarak... Dil bir köprüdür. İnanç bir köprüdür. Tarih bir köprüdür. Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihîmiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların bize yaklaşmasını bekleyemeyiz, bizim onlara yaklaşmamız gereklidir...*”¹⁶⁷.

Gerçektende o zamanki Türk Hükümet sözcüleri itidal çağrısı yaparken, Cumhurbaşkanı Özal, Azerbaycanlılar için“...Onlar Şii, bizler Suniyiz, o nedenle İran’a daha yakınlar...” demişti¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Duygu Gözlek, *Dağlık Karabağ Sorununun Dünü, Bugünü Ve Geleceği*, s. 88.

¹⁶⁷ Selami Kılıç, “Atatürk’ün Büyük Özlemi Türk Dünyasında Kültür Birliği”, *Atatürk Dergisi (Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi)*, III/1, Erzurum, 2000, s. 53.

¹⁶⁸ *Milliyet* 16 Şubat 1990, s. 4.

Bakü'nün işgalinden güç alan Ermeniler, saldırılarına artan bir şiddetle devam ederken Irak'ın 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgali ile başlayan ve 28 Şubat 1991'e kadar süren Körfez Krizi, çatışmaların öneminin azalmasına neden olmuş, fırsattan istifade ile Rus Ordusu Bakü'de baskılarını arttırmıştır.

Moskova'da 19 Ağustos 1991'de Gorbaçov'a karşı yapılan başarısız hükümet darbesi sadece Gorbaçov'u ve Komünist Partisini yıkmakla kalmamış, aynı zamanda Komünist zulmü altında kalan halkların özgürlüklerine yol açmıştır. Bu kapsamda, 30 Ağustos 1991'de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiş, Türkiye 1918 Mayıs'ında olduğu gibi, 9 Kasım 1991'de de bu yeni Türk Devletini tanıyan ilk ülke olmuştur¹⁶⁹.

Bunu takiben, Dağlık Karabağ bölgesinde yaşayan Ermeniler, bağımsızlıklarını ilan ederek adını "Arstaklı Ermenistan Halk Cumhuriyeti" olarak değiştirmişlerdir. Azerbaycan Parlamentosu bu kararı protesto etmiştir¹⁷⁰.

Ermenilerin, 1991 Eylül ayının ortalarında yeniden Azerbaycan sınırındaki köylere saldırmaya başlamaları ve sonrasında Rusya'nın yeni lideri Boris Yeltsin'in çözüm için çabaları, Ermenilerin uzlaşmaz tutumu nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Tüm bu gerçeklere rağmen Rusya, Kafkaslardaki etkinliğinin muhafazası için stratejik ortak olarak 21 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Ermenistan'ı seçmiş ve onları desteklemeye devam etmiştir. Ermenistan da hayati destek kaynakları açısından, Rusya'ya muhtaç olması sebebiyle Rusya'ya yaklaşmaya devam etmiş; Rusya'dan aldığı destekle kendi milli ordusunu kurma çabalarını hızlandırmıştır.

Azerbaycan ise kendi *Silahlı Kuvvetlerinin* yetersizliğinin farkında olarak, Sovyet Ordusunda görev yapan askerlerini geri çağırmıştır. Bunun yanında 26 Kasım 1991 tarihinde parlamentosundan geçirdiği bir karar ile Dağlık Karabağ'ın özerkliğini kaldırmış ve doğrudan merkezin kontrolü altına almıştır¹⁷¹.

Tabi ki siyasi bir karar almaktan çok, onu uygulama imkân ve kabiliyetinin olması daha önemlidir. Nitekim Azerbaycan'ın almış olduğu kararı uygulayabilecek gücü olmadığı gibi, karardan sonra Ocak ayı boyunca artan Ermeni şiddeti

¹⁶⁹ Svante E. Cornell, *Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance*, s. 59.

¹⁷⁰ Duygu Gözlek, *Dağlık Karabağ Sorununun Dünü, Bugünü Ve Geleceği*, s. 111.

¹⁷¹ International Crisis Group, *Europe Report N°167, Nagorno-Karabakh: A Plan for Peace, 11 October 2005*, s. 4.

ile karşı karşıya kalmıştır. Şubat 1992 ayı ise Ermeni zulmünün tavan yaptığı bir dönem olarak tarihe geçecektir. Şöyle ki; Lübnan, İran ve Rusya tarafından teşhiz edilen düzenli Ermeni Birlikleri, Şubat ayının başından itibaren Azerbaycanlı köyleri olan Malbeyli, Karadağlı ve Ağdaban'ı işgal etmiş, en az 99 Azerbaycan Türkünü öldürmüş ve 140'ını yaralamıştır¹⁷². 25-26 Şubat 1992 tarihlerinde ise 366. Rus Alayı destekli Ermeni güçleri, Hocalı'da kadın çocuk demeksizin 600'ün üzerinde Azerbaycan Türkünü katletmiş, geri kalan 7000 civarındaki halkı göç etmeye zorlamışlardır. Hocalı katliamından sonra Cumhurbaşkanı Muttalibov istifaya zorlanmış, 7 Haziran 1992'de Ebulfez Elçibey'in cumhurbaşkanlığına seçilmesine kadar, ülkeyi Yakup Memedov yönetmiştir¹⁷³.

Yeterli savunma gücünü teşkil edemeyen Azerbaycan, aynı zamanda siyasi çekişmelerin içinde kaybolmuştur. Bu fırsatı iyi değerlendiren Ermeniler, 8 Mayıs 1992'de Karabağ'ın önemli merkezi olan tarihi Şuşa'yı ve 18-19 Mayıs 1992 tarihlerinde Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan Laçın'i işgal etmişlerdir¹⁷⁴.

Ebulfez Elçibey'in Cumhurbaşkanlığı'na gelmesi ile birlikte Azerbaycanlı kuvvetler, Dağlık Karabağ'a karşı taarruzlara başlamış, birlikler başarılar kazanarak kaybedilen yerleşim birimlerinden Agdere, Mardakert ve Aşağı Ağcakent'i geri almışlardır¹⁷⁵.

Azerbaycan Meclisi'nin Ekim 1992'de Bağımsız Devletler Topluluğu üyeliğini reddetmesi ile Rusya, Azerbaycan'a yedek parça, mühimmat ve bakım malzemeleri sevkinin kesmiş, bu durum zaten yeterince hazırlık yapamayan Azerbaycan kuvvetlerini olumsuz yönde etkilemiştir¹⁷⁶.

Şubat 1993'de birliklerini tekrar organize eden Ermeniler, Dağlık Karabağ'ın kuzeyinde başlattıkları geniş çaplı taarruzlar ile Haziran 1992 ayında Azerbaycanlıların geri aldıkları toprakların büyük kısmını, tekrar ele geçirmişlerdir. Buna ilave olarak, Kelbecer'i işgal etmişler, Fizuli ve Agnam bölgelerini topçu atışlarıyla dövmeye başlamışlardır¹⁷⁷.

¹⁷² Svante E. Cornell, *The Nagorno-Karabakh Conflict*, s. 31.

¹⁷³ Beşir Mustafayev, " Ermeni Devlet Terörünün Eseri: 26 Şubat 1992", *Hocalı Soykırımı Üzerine, Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2011, Sayı:29, s. 28-32,

¹⁷⁴ Duygu Gözlek, *Dağlık Karabağ Sorununun Dünü, Bugünü Ve Geleceği*, s. 112.

¹⁷⁵ Svante E. Cornell, *The Nagorno-Karabakh Conflict*, s. 31.

¹⁷⁶ Ömer Göksel İşyar, *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet - Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, İstanbul, Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti, 2004, s. 434.

¹⁷⁷ Svante E. Cornell, *The Nagorno-Karabakh Conflict*, s. 31.

Aslında bu yenilginin en önemli sebeplerinden birisi, Karabağ'daki Azerbaycan Birliklerinin Komutanı olan Suret Hüseyinov'un, Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey ile mücadelesi olmuştur. Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey, Kelbecer'in düşmesinde sorumlu olarak gördüğü Hüseyinov ile Savunma Bakanı Rahim Gaziyev'i görevden almak istemiş, ancak Rusya tarafından desteklenen¹⁷⁸ ve silah, mühimmat yardımında bulunulan Hüseyinov'un 1993 Haziran ayında Gence'de başlattığı ayaklanma, Halk Cephesi iktidarının sona ermesiyle sonuçlanmıştır¹⁷⁹. Muhalefetin tamamının Elçibey ve Azerbaycan Halk Cephesi'ne karşı tavrı alması sonucu Nahçıvan Meclis Başkanı ve Yeni Azerbaycan Partisi lideri Haydar Aliyev 15 Haziran 1993'te önce Milli Meclis Başkanlığına seçilmiş, Elçibey'in, Bakü'den ayrılarak Nahçıvan'a gitmek zorunda kalmasıyla da Cumhurbaşkanlığı yetkilerini devralmıştır¹⁸⁰.

Azerbaycan iç sorunlarla uğraşırken Ermeni işgalini diplomatik alanda dile getirmeye başlamıştır. Bu kapsamda; ABD Ermeni işgalini kınamış, Avrupa Toplulukları, Ermenistan hükümetinden, Dağlık Karabağ'da nüfuzunu kullanmasını ve Ermenilerin, Azerbaycan topraklarından çekilmesini istemiştir.

Azerbaycan diplomatik ataklarda bulunmaya devam etmiş ve 30 Nisan 1993'te BM Güvenlik Konseyi, Azerbaycan-Ermenistan çatışmalarını ve Kelbecer'in işgali konularını görüşerek, "**uluslararası kabul görmüş sınırların dokunulmazlığı ve toprakların silah zoruyla ele geçirilmesinin kabul edilemeyeceğini**" içeren 822 sayılı kararı kabul etmiştir¹⁸¹.

BM Güvenlik Konseyi'nin kararına rağmen Azerbaycan'daki iç istikrarsızlığı fırsat bilen Ermeniler saldırıya geçerek 26-28 Haziran'da Akdere'yi, 23-24 Temmuz'da ise Ağdam'ı işgal etmişlerdir¹⁸². Bu durum üzerine BM Güvenlik Konseyi 29 Temmuz 1993 tarihinde, 822 sayılı kararın uygulanması ile Ağdam ve işgal edilen bölgelerin acilen ve şartsız olarak boşaltılmasını isteyen 853 sayılı kararı çıkarmıştır¹⁸³.

¹⁷⁸ International Crisis Group, **Europe Report N°156**, s.6.

¹⁷⁹ Yavuz Gönenç, "Azerbaycan Anayasası Üzerine Notlar", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C 47, S 1, 1998, s.191.

¹⁸⁰ Nihal İncioğlu, "Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Toplumsal Bölünmeler, Siyasal Güçler ve Yeni Siyasal Yapılanma", **Bağımsızlığın İlk Yılları Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s.117.

¹⁸¹ International Crisis Group, **Europe Briefing N°67, Tackling Azerbaijan's IDP Burden**, 27 February 2012, s.3.

¹⁸² Duygu Gözlek, **Dağlık Karabağ Sorununun Dünü, Bugünü Ve Geleceği**, s.113.

¹⁸³ International Crisis Group, **Europe Report N°167, Nagorno-Karabakh: A Plan for Peace**, 11 October 2005, s.9.

Ağdam'ın işgal edilmesi ile Azerbaycan savunma düzenini ortadan kaldırmıştır. Bu durumu kaçırmak istemeyen Ermeniler, BM Güvenlik Konseyi gibi en üst düzeyde güvenlikten sorumlu kuruluşun kararlarını göz ardı ederek, **Başarıdan Faydalanma Harekâtına** başlamıştır. Bu kapsamda, Azerbaycan'ı Dağlık Karabağ'dan koparmak amacıyla stratejik öneme sahip Fizuli'yi 23 Ağustos 1993'te, müteakiben Dağlık Karabağ'ı çevreleyecek kuşağı tamamlamak için 25-26 Ağustos 1993 tarihlerinde Cebrayil'i ve 31 Ağustos 1993'te Gubatlı'yı ele geçirmişlerdir. Oluşan mülteci akımının trajik boyutlara ulaşması ve İran'ın Azerbaycan sınırları içinde mülteci kampları açması üzerine, BM Güvenlik Konseyi, 14 Ekim 1993'te 874 sayılı kararı onaylamıştır. 822 ve 853 sayılı kararlarını içeren bu yeni karar da etkisini gösterememiş, Ekim ayı içinde yeniden tertiplenme ve teşkilatlanmasını tamamlayan Ermeniler, Zengilan bölgesini Azerbaycan'dan koparacak olan Horadiz kasabasını 23 Ekim'de ele geçirmiştir. Bunu takiben Kasım ayı başında Zengilan'ı işgal ederek, Dağlık Karabağ etrafındaki kuşağı tamamlayıp, Azerbaycan'ın bağlantısını kesmiştir. Ermenilerin işgalden sonra yaratıkları fiili durum için **Harita VII** bakınız¹⁸⁴.

Harita VII

184 <http://ilqarqurbanov.wordpress.com/2012/11/12/daglik-karabag-faktoru-enerji-politikasinda-sorun-mu-avantaj-mi/>

Ağdam'ın ele geçirilmesini sonrası Azerbaycan ordusunun düzeni kaybolmuş, firarlar artmıştır. Düzenli Azerbaycan savunması ile karşılaşmayan Ermeniler adeta ava çıkan avcılar misali, sadece silahlarını alıp gezinerek Azerbaycan şehirlerini işgal etmiştir.

Aslında bu aşamada, Dağlık Karabağ'ın, Azerbaycan'dan koparılması ve Dağlık Karabağ'ın etrafındaki bölgelerin tamamının ele geçirilerek, etrafında savunma çemberinin oluşturulmasıyla, Ermeniler savaşın askeri hedefini gerçekleştirmişlerdir. Bu safhadan sonra Ermenistan, Büyük Devletlerin, uluslararası kurum ve kuruluşlar ile diğer aktörlerin yapacakları barış görüşmelerinde, kendisine en avantajlı sonuçları sağlayarak, nihai amacına ulaşmayı ve Azerbaycanlıların olası taarruzlarına karşı hazırlıklı olmayı hedeflemiştir. Kısaca *"ben kendi hedefime ulaştım, bundan sonra en fazla biraz ödün vererek olayı nihayetlendiririm"* demiştir. Gerçektende süreç bu şekilde gelişmeye başlamıştır.

Haydar Aliyev'in başa geçmesiyle, iç politikadaki karışıklığın ortadan kaldırılması, askeri birlikler üzerinde kontrolün, birliklerde düzenin sağlanması ve diplomatik alanda Ermenilerin baskı altına alınması çabaları yoğunlaştırılmıştır. Nitekim Eylül 1993'te Haydar Aliyev, Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin ve diğer Rus yetkililerle görüşmüş, 24 Eylül 1993 tarihinde Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye olmuştur. 11 Kasım 1993 tarihinde Güvenlik Konseyi önceki kararları çerçevesinde 884 sayılı kararı çıkarmıştır¹⁸⁵. Ordu üzerinde kısmi kontrolün sağlanmasını müteakip Azerbaycan birlikleri, 22 Aralık 1993 tarihinde tüm temas hattı boyunca (özellikle Ağdere, Kelceber ve Dağlık Karabağ'ın doğusunda) karşı taarruza geçmişler, başlangıçta kazanımlar olmasına rağmen, baskın etkisinin kaybolmasını takiben Ermeni birlikleri kaybettikleri toprakları geri almıştır. Rusya'nın Kafkaslarda kendisinden başka bir güç görmek istememesi, başta Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) olmak üzere uluslararası kuruluşların çabalarını etkisizleştirmiş¹⁸⁶, Rusya'nın öncülüğünde Azerbaycan ve Ermenistan Parlamento Başkanları ile Dağlık Karabağ'daki Ermeni ve Azerbaycanlı toplumların temsilcilerinin katılımı ile Bişkek'te görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler sonucunda 4-5 Mayıs 1994 tarihinde Ateşkes Protokolü imzalanmış ve 12 Mayıs 1994 tarihinde ateşkes yürürlüğe girmiştir.

¹⁸⁵ International Crisis Group, **Europe Report N°187, Nagorno-Karabakh: Risking War**, 14 November 2007, s.1.

¹⁸⁶ Edward Walker, "No Peace, No War in the Caucasus: Secessionist Conflicts in Chechnya, Abkhazia and Nagorno-Karabakh", **Center for Science and International Affairs Occasional Paper**, February 1998, s. 21.

Ateşkes, Rusya tarafından 16 Mayıs 1994 tarihinde deklare edilmiş; 27 Temmuz 1994 tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan savunma bakanları ile Dağlık Karabağ Ermeni Askerî Birlikleri Komutanı ateşkes dokümanını imzalayarak ateşkese hukukî geçerlilik sağlamıştır¹⁸⁷.

Ateşkesin bu tarihten beri yürürlükte olmasına rağmen, bölgedeki küçük çaplı, az yoğunluklu çatışmalar ve topçu atışları nedeniyle birçok insan hayatını kaybetmektedir¹⁸⁸.

Savaşın bilançosu oldukça ağır olmuştur. Azerbaycan, 18.000'nin üzerinde vatandaşını kaybetmiş, topraklarının % 20'si işgale uğramış¹⁸⁹ ve 1.000.000'dan fazla insanı¹⁹⁰ da zorunlu göçe tabi tutulmuştur.

Ateşkesten günümüze kadar birçok ülke ve kuruluş öncülüğünde barış görüşmeleri yapılmış, ancak halen hedeflerine ulaşmış Ermenistan'ın çözümsüzlüğü çözüm olarak benimseyen politikaları sebebiyle herhangi bir sonuç alınamamıştır. Çünkü Ermenistan geçen her bir saniyenin işgal ettiği yerleri sistemine dâhil etme noktasında kendisine yardımcı olduğunun farkındadır. İşte bütün bu gelişmeler olurken, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin diplomatik alanda Azerbaycan'a yeterli desteği verebildiğini söylemek mümkün değildir.

SONUÇ

XV. yüzyıldan başlayarak, Osmanlı Devleti'nin genelde bütün İslâm ve Türk dünyasının lideri ve merkezi olma özelliğini taşıdığı görülmektedir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda daha önceki dönemlerde görülen Türk devletleri arasındaki egemenlik ve liderlik mücadelesinin, büyük ölçüde sona erdiği söylenebilir. Türkistan'daki Timurlular, İran'daki Safeviler ve Kuzey Karadeniz'deki Altınordu devletlerinin yıkılmasından sonra Türk Dünyasındaki liderlik vasfı Osmanlı Devleti'ne geçmiştir.

Osmanlı Devleti'nin bölgeye yönelik ciddî bir fetih stratejisi takip ettiğini söylemek mümkündür. Osmanlıların İstanbul'u fethetmeleriyle büyük devlet

¹⁸⁷ Edward Walker, **No Peace, No War in the Caucasus: Secessionist Conflicts in Chechnya, Abkhazia and Nagorno-Karabakh**, s. 21

¹⁸⁸ International Crisis Group, **Europe Briefing N°60, Armenia and Azerbaijan: Preventing War**, 8 February 2011, s. 3.

¹⁸⁹ Gulshan Pashayeva, "The Nagorno-Karabakh Conflict in the Aftermath of the Russia-Georgia War", **The Turkish Policy Quarterly (TPQ)**, www.turkishpolicy.com, Winter 2009, s. 56.

¹⁹⁰ Ariel Cohen, **The New "Great Game": Oil Politics in the Caucasus and Central Asia**, s. 6.

olma vasfını kazanmaları, onları Karadeniz'de ticarî faaliyetlerde bulunan İtalyalı küçük prensliklerle karşı karşıya getirmiştir. Bu dönemde ticarî menfaatleri birbirleri ile çatışan bu küçük kolonistlerin buradan atılması ve doğu-batı ticaret yolu üzerinde bulunan Kafkasya'nın kontrolünü ele geçirmek, Osmanlıların başlıca hedefi haline gelmiştir. Buna ilave olarak, bölge halkının büyük çoğunluğunun Türk ve Müslüman olması da, Osmanlı Devleti'ni buraya iten sebepler arasındadır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin Kafkasya bölgesini, Selçuklular gibi tamamen Türkleştirmek ve İslamlaştırmak gibi bir gayesi olmamıştır. Ancak bölgede etkili olan Gürcü ve Ermenilerin, Müslüman topluluklara zarar vermemesine çalışılmış ve bölge halkı Yavuz Sultan Selim döneminde, Osmanlı Devleti'nin himayesine alınmıştır.

Bu dönemlerde Kafkasya'daki Türk toplulukları ya küçük hanlıklar ya da boylar şeklinde teşkilatlanmışlar ve tek dayanak noktaları, Osmanlı Devleti olmuştur. Bu dönemde gerek Türk toplulukları ve gerekse Türklere yakın kavimlerin, kendilerini Osmanlı Devleti'ne bağlı kabul etmelerinin başlıca sebebi bu olsa gerektir. Osmanlı Devleti ile Kafkasya'daki Türk toplulukları arasındaki ilişkilerde, o zamanın dünyadaki mevcut siyasî dengeleri oldukça önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin bu bölgeye yeterli yakınlığı gösterebildiğini söylemek mümkün değildir. Kafkasya bölgesinde bulunan kavimlerin hanlıklar ve mahallî beylikler halinde teşkilatlanmaları ve birbirleri ile mücadeleleri sebebiyle tarih boyunca tek bir devlet olamadıkları görülmektedir. Dolayısıyla bu dağınık durum başta Osmanlı Devleti olmak üzere İran ve daha sonra da Rusya'nın Kafkasya'ya müdahale etmesinde temel teşkil etmiş ve hanlıklar da bu büyük devletlerin bir tanesinin himayesinde hareket etmeyi kendi politikalarına uygun bulmuşlardır. Bu durum Nisan 1920 de Kızıl Ordu'nun bölgeyi işgal etmesiyle sona ermiştir.

Rus Çarlığının XVIII. yüzyıldan başlayarak, Orta Asya ve Kafkaslara doğru devam eden yayılma politikası XIX. yüzyılın sonlarında tamamlanmıştır. Bu dönemde henüz devletleşmemiş Türk toplulukları ve Hanlıklar işgale karşı uzun ve hazin bir mücadele vermişlerse de, Osmanlı Devleti de oldukça zor bir durumda bulunduğundan, gerekli yardımı alamamışlardır. Rus Çarlığı yayılmasını tamamladığında, hızla Ruslaştırma politikasını yürürlüğe koymuş, bölgedeki toplulukların etnik ve dinî kimliklerini kısmen asimile etmeyi başarmıştır. Asimile edemediği grupları da göçe zorlamış ve böylece bölgenin demografik yapısını da değiştirmiştir. Bu politikaların Sovyetler döneminde de devam ettirildiği görülmektedir.

Kafkasya, Hazar Denizi'nin batısından Karadeniz'e ve Doğu Anadolu'ya kadar olan ve merkezini Kafkas dağlarının meydana getirdiği coğrafi bir alandır. Bu bölge geçiş yolları üzerinde olduğu için tarihî dönemler boyunca doğu-batı istikâmetinde meydana gelen kavimler göçünün ve işgallerin tesirinde kalmıştır. Tarihî dönemler içerisinde cereyan eden bu hadiseler, Kafkas halklarının çok farklı kavimlerden oluşmasına ve bunların birbirleri ile karışmalarına sebep olmuştur. Yine tarihi dönemler içerisinde bu bölgenin sert karasal iklimi devamlı olarak medenî gelişmeyi engelleyen bir unsur olarak görülmektedir. Feodal kalıntılar, toplumsal kontrol ve sosyal baskı Kafkas halklarının en belirgin özellikleri arasındadır. Bu açıdan bakıldığında Kafkasya'da küçük mahallî prensliklerin dışında kuvvetli bir devlet kurulamadığı ve bu bölgenin hiçbir zaman bölgesel bir gücün merkezi olamadığı söylenebilir. Bölgenin coğrafi şartlarından dolayı parçalanmış olan etnik yapısı, bölgenin içerisinden çıkan yerli bir güç tarafından hâkimiyetini imkânsız bir hale getirmiştir. Buna karşılık Kafkasya bölgesi, tarihin her döneminde büyük güç merkezlerinin etki alanını oluşturmuştur. Bu merkezler Anadolu, İran ve Rusya'dır. XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında Anadolu merkezli Osmanlı Devleti'nin nüfûz sahasında bulunan Kafkasya, XVIII. yüzyıldan itibaren kuzeyden gelen baskı ve işgallerle Rusya'nın hâkimiyetine girmiştir. Tarihi dönemler içerisinde Anadolu, İran ve Rusya tarafından himaye edilen ve bu bölgelerdeki büyük güçlerin mücadele alanı olan Kafkasya, bugün için de Türkiye, İran ve Rusya arasında bir nüfûz alanıdır ve bu durum gelecekte bu şekilde devam edecektir. Bu sebeple bölgeye nüfûz etmek isteyen Rusya dışındaki güçlerin mutlak suretle Türkiye veya İran'a dayanmaları gerekmektedir. Bugün için Batılı devletler ve özellikle de Amerika açısından meseleye bakıldığında, İran üzerinden bölgeye nüfûz etmek oldukça güçtür. Bu sebeple Batılı devletler açısından bir tek dayanak noktası kalmaktadır ki oda Türkiye'dir. İşte bu sebeple Türkiye'nin elindeki bu imkânı iyi değerlendirmesi gerekir. Gerek tarihî bağları ve gerekse etnik durumu açısından, bölgeye nüfûz etme şansına sahip olan Batılı tek ülke Türkiye, bugün için bunu tek başına gerçekleştirecek durumda değildir. Dış politika karşılıklı menfaatler esasına dayandığına göre, Türkiye'nin de kendi menfaatleri doğrultusunda bölgede etkin bir politika izlemesi gerekir. Sovyetler Birliğinin dağılma süreci sonrasında Rusya, bu durumu en az zararlı atlatmaya çalışmaktadır. Doğu Avrupa'daki verimsiz ve stratejik değerden mahrum pek çok bölgeyi sırtından atarak, toparlanma süreci içerisine giren Rusya en zayıf olduğu dönemlerde bile Kafkasların kontrolünden vazgeçmemiştir. Bu bölgedeki karışık etnik yapıyı ve bölge devletleri arasındaki anlaşmazlıkları, tarihi dönemlerde ol-

duğu gibi günümüzde de devamlı olarak teşvik etmiş ve kabul etmek gerekir ki, bundan büyük faydalar sağlamıştır. Dolayısıyla yarın durumunu düzeltip tekrar güçlendiğinde, Kafkasya ile daha yakından ilgilenecektir. Bugün için Çeçenistan Meselesi yukarıda söylediklerimizi doğrulamaktadır. Zira Rusya Kafkasya'nın kontrolünü kaybetmenin, ileride kendisi için onarılmaz sonuçlar ortaya çıkaracağına farkındadır. Bölgedeki hâkimiyeti sırasınca, bölge halkları arasındaki nifak ve nefreti devamlı olarak teşvik eden Rusya, yeniden toparlanma sürecinde yine bu nifakı teşvik etmektedir. 1990'lı yıllarda bölgede altı yıl süren Azerbaycan-Ermenistan çatışmaları bu politikaların bir ürünüdür. Binlerce insan bu savaşta ölmüş ve binlercesi de yurtlarından olmuştur. Bugün için dahi bu mesele henüz halledilmiş değildir.

Küçük Kafkas Dağları'nın en yüksek kesimlerini oluşturan Karabağ bölgesi, Anadolu'ya geçişin de kapısını oluşturmaktadır. Aksi yönde ise, Anadolu'nun, Kafkaslar ve ötesindeki kardeşleri ile irtibatının anahtarı konumundadır. Aslında Ebulfez Elçibey'in, Karabağ'ı "**Türk Dünyasının Gırtlığı**" olarak tanımlaması, stratejik konumunu en iyi şekilde tanımlamaktadır. Tarihi süreçte Türk kavimleri, Karabağ'ı kışlak olarak kullanmış ve bölgeye yerleşerek vatanlaştırmışlardır. Malazgirt zaferinden sonra bölgeye doğru yoğunlaşan Türk akınları sırasında, Ermeniler, Bizans'a tabi muhtelif aileler halinde bulunmaktaydı. Dolayısıyla bölgeye gelen Türkler, iddiaların aksine, burada ne bağımsız, ne de yarı özerk bir Ermeni siyasi organizasyonu ile karşılaşmışlardır.

SSCB döneminde, Ermenilerin, Dağlık Karabağ'ı kendilerine bağlamak yönünde girişimleri olmuş, ancak esas olarak Gorbaçov'un, Glasnost ve Perestroyka politikalarının sağladığı ortamdaki yararlanmışlardır. SSCB'nin dağılması ve 30 Ağustos 1991 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle, Ermenilerin terör ve tacizleri boyut değiştirerek, düzenli askeri birlik hareketi hüviyetine bürünmüştür. Rusya destekli, Ermeni askeri birlikleri 1992-1994 tarihleri arasında Dağlık Karabağ ve etrafını çevreleyen bölgelerin tamamını ele geçirmişlerdir. Kısaca Ruslar, Ermeni bıçağını, Türklerin gırtlığına saplamışlardır.

Ermenilerin askeri hedeflerine ulaşmalarını takiben, yine Rusya önderliğinde, Mayıs 1994 tarihinde, Bişkek protokolü imzalanarak ateşkes sağlanmıştır. Azerbaycan Türkleri, bir taraftan uluslararası camiadan yeterli destek alamadan, devletleşme sürecini tamamlamaya çalışırken, diğer taraftan Rus Askeri birlikleri destekli Ermeni saldırılarına karşı koymaya çalışmış, neticede birçok vatandaşını ve topraklarının 1/5'ni kaybetmişlerdir.

Bu tarihten sonra, çeşitli uluslararası kurum ve kuruluşlarının liderliğinde kalıcı barışın temini doğrultusunda görüşmeler yapılmış, ancak amaçlarına ulaşan Ermenilerin uzlaşmaz tutumu sebebiyle, herhangi bir sonuç alınmamıştır. Geçen zaman Ermenistan leyline olmakta, Ermenistan ele geçirdiği yerleri kendi sistemine her geçen gün daha fazla entegre etmektedir. Uluslararası alanda yeterince destek bulamayan Azerbaycan, bir taraftan yeni devlet yaratma ve bunun kurumsallaşmasının sancılarını yaşarken, diğer taraftan Ermeni taarruzlarına maruz kalmış, tarifi yapılamayacak acılar çekmiştir. Halen topraklarını geri alamamış olmanın üzüntüsü ve çaresizliği ile mültecilerin yaratmış olduğu sorunları tam olarak çözümleyememiştir.

Azerbaycan ülkesinin doğal kaynaklarından istifade ile ekonomisi başta olmak üzere birçok sorunu çözme noktasında hızla ilerlerken, kaybettiği toprakları ancak kendi gücü ile geri alabileceğini ve bunun dışında beklentinin hayal olacağını bilmeli, doğal kaynaklardan gelen refahın Azerbaycan ulusunu hareket-sizleştirmesini önlemelidir. Dolayısıyla, topraklarını geri almak için bir taraftan diplomatik yolları denemeye devam ederken, diğer taraftan gerekli gücün oluşturulmasını sağlamalıdır.

Ermenistan, kuşkusuz kazanan taraf olmuştur. 100 yıl öncesine kadar bırakın tanımlanmış Ermenistan toprağını, hiçbir bölgede nüfus çoğunluğunu sağlayamazken, şu anda sınırları uluslararası alanda tanımlanmış devletleri ve Büyük Ermenistan idealleri doğrultusunda başarılı girişimleri bulunmaktadır. Ermenistan, Dağlık Karabağ'ı ele geçirmekle kalmamış, onu hem askeri alanda savunacak, hem de barış görüşmelerinde muhafaza edecek yeterli ilave toprağı işgal etmiştir.

Dağlık Karabağ olaylarının diğer kaybedeni Türkiye olmuştur. Kurtuluş Savaşı'ndaki buhranlı günlerde dahi Azerbaycan olaylarına doğrudan etki eden Türkiye, o sıkıntılı dönemin yarısı kadar bile olayları yönlendirememiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla başta Azerbaycan olmak üzere, Türk Cumhuriyetlerine karşı tarafsızlık adı altında pasif politika izlenmiştir. Ancak uygulanan bu politikanın uluslararası alanda olumlu etkisi olmadığı gibi diğer ülkeler nezdinde Türkiye, Türk Cumhuriyetlerine yardım yapar, Azerbaycan'a askeri destek verir, Pan-Türkizm hedefleri doğrultusunda hareket eder gibi emperyalist düşünceye sahip ülke olarak görülmüştür. Böyle bir niyeti olmamasına rağmen kendini anlatmakta zaman zaman güçlük çekmiştir. Ermenistan'ın Karadeniz İşbirliği Teşkilatına üyeliği, literatüre Futbol Diplomasisi olarak geçen 2008 yı-

İndaki milli maç sonrası yaşanan Ermenistan ile diplomatik protokoller, sınır kapısının açılması tartışmaları, Ermeni açılımı gibi politikalar, ne Ermenileri yola getirmiş, ne de Azerbaycan'ı mutlu etmiştir. Yani izlenen politika ile *ne İsa'ya ne Musa'ya yaranılabilmıştır*. Kafkaslardaki petrol ve doğal gazın Türkiye'den geçişinin sağlanması başarı olarak görünse bile, Büyük Ağabey olan Türkiye'nin kardeşlerinin üzüntüsü üzerinden kazanç sağlamanın muvaffakiyet kabul edilmemesi daha doğru olacaktır.

Rusya, yayılma stratejisine uygun olarak, Kafkaslar gibi stratejik önemi haiz bölgede kontrolü elinde tutmak maksadıyla, önce kendisine müzahir bir Ermeni ulusu yaratmış, sonra da Ermeni ulusunun yaşayacağı toprağı oluşturarak, Ermeni ülkesinin kurulmasını sağlamıştır. Rusya zayıfladığı her dönemde, Ermeni kozu sayesinde bir taraftan Kafkasya'da kontrolü sağlarken, diğer taraftan da çözüm noktasında başrolü kimseye bırakmamıştır. Gücünü tekrar elde ettiğinde ise ilk iş olarak, Kafkasları egemenliği altına almıştır. Sovyetler Birliğinin dağılması sonrası gücünü kaybeden Rusya, ***Kafkasların İsrail'i*** olarak yarattığı Ermenistan vasıtasıyla, Kafkasya'daki kontrolü hemen hemen hiç kaybetmemiş ve nabzı sürekli elde tutmuştur. Ayrıca Ermenistan'ı set olarak Türkiye'nin önüne dikerek, muhtemel Kafkasya ve ötesindeki Türklerle fiziki irtibatın kesilmesini sağlamıştır. Dolayısıyla bu krizin Ermenistan'dan sonra ikinci kazananı Rusya olmuştur.

Diplomasilerde ve ülkeler arasındaki ilişkilerde dinin önemli faktör olduğu bir gerçek olmasına rağmen, İran için söz konusu genellemenin çok da geçerli olduğu söylenemez. Zira İran, Dağlık Karabağ sorunun başlangıcından itibaren Ermenistan'a aktif destek vermiş, hatta silah ve mühimmat yardımında bulunmuştur. Hâlen, Diaspora tarafından sağlanan destek Ermenistan'a İran üzerinden olmakta, dolayısıyla Ermenilere uygulanan yaptırımın etkisi azalmaktadır. İran'ın çözüm noktasında, Azerbaycan politikalarına yaklaştırılması Türkiye açısından önemli bir görev olarak kabul edilmelidir.

ABD, Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecini iyi idare ederek, daha önce giremediği alanlarda etkinlik göstermeye başlamıştır. Azerbaycan Petrolleri açısından aslan payını ABD şirketlerinin alması bunun en iyi kanıtı olarak görülmektedir. Ancak ABD'deki Ermeni Diasporası'nın ağırlığı sebebiyle, Ermenilere rağmen ABD'nin Kafkaslarda Azerbaycan lehine politika geliştirmesi söz konusu olamamaktadır. Dolayısıyla şu anda bulunulan durum ABD için kabul edilebilecek en uygun durumdur. Bu kapsamda, ABD'nin çözüm açısından faaliyete geçmeye zorlanması, meselenin uyutulmasını engelleyecektir.

AB için Azerbaycan ve Kafkas enerji kaynakları, Rusya'nın enerji üretimindeki tekelinden kurtulmak anlamına geldiğinden, enerjinin emniyetli ve ekonomik olarak kendi pazarlarına ulaşması önemli görülmekte olup, bugüne kadar uygulanan politikalarla (Bakû-Ceyhan Petrol Boru Hattı, Nabucco Boru Hattı gibi) bunu sağlamışlardır. Dolayısıyla mevcut durum AB için de en uygun durumdur. AB ülkelerini de sürecin içine dâhil edebilecek politikalar üretilmesi, meselenin çözülmesine önemli katkılar sağlayacaktır.

Görüldüğü gibi Ateşkes anlaşması eksenindeki mevcut durum; Azerbaycan ve Türkiye açısından uygun olmayan şartları içermektedir. Bu sebeple Dağlık Karabağ ve İşgal edilen Azerbaycan topraklarının, Ermenistan'a *De Facto* olması için, küllenmeye başlayan ateşi tekrar canlandırmak gerekecektir.

Türkiye için özel bir önemi olan Kafkasya, belki de bu yüzyılda ülkemizin kalkınmasında kriko görevi yapacaktır. Kafkasya bölgesindeki petrolün Türkiye üzerinden geçirilerek, Dünya pazarlarına satılması projesinin ülke gelişimine büyük katkı sağlayacağı kesindir. Bu sebeple Sovyetlerin dağılmasından sonra bölgede meydana gelen oluşumları Türkiye'nin iyi değerlendirmesi gerekmektedir. Rusya'nın bölgeyi yeniden denetimi altına alma çabaları dikkatle takip edilmeli, mutlaka alternatif çözümler üretilmelidir. Zira Türkiye'nin geleceği bu bölge ile yakından alakalıdır. Azerbaycan ve Gürcistan ile kurulan iyi ilişkiler daha fazla geliştirilmeye muhtaçtır. Bu ülkelerle kurulan münasebetler mutlaka temellendirilmeli ve bu ülkelerin batı bloğu içerisinde yer almaları sağlanmalıdır.

Kafkasya bölgesinde tarihin hiç bir döneminde kuvvetli bir devlet kurulmamıştır ve bölge şartları sebebiyle bundan sonra da kurulması mümkün görülmemektedir. Ancak Anadolu'nun güvenliğinin sağlanması, Kafkasya'da ciddi bir güvenlik kuşağının oluşturulmasından geçmektedir. Bugün için Ermeni-Azerbaycanlı çekişmelerinin devamlı olarak Ermeniler lehine sonuçlanmasının başlıca sebebi Rusya'nın Ermenistan'ı desteklemesidir. Batılı devletler Rusya'nın tekrar güçlenmesiyle bu bölgede daha ciddi bir tehlike altında kalacaklardır. Bu sebeple Türkiye'nin liderliğini yaptığı bir Kafkas Paktının oluşturulmasına ve Batılı devletlerin de bu pakt içinde yer alarak, Azerbaycan'ı desteklemelerine ihtiyaç vardır. Batılı devletlerde faaliyet gösteren Ermeni Diasporası, Rus tehlikesini hiçe sayarak, Türkiye'yi yıpratmaya çalışmaktadır. Oysa bölgede Türkiye'nin zaafa uğramasının en büyük zararı batılı devletlere vereceğini, bu devletlere anlatmak gerekmektedir.

Türkiye'nin Batılı devletleri yanına çekememesi durumunda, yapacağı işler sınırlı kalmasına rağmen hiç çaresiz de değildir. Bu durumda yapılması gereken bölge halkı ile kültürel ve ekonomik ilişkileri çok üst düzeye çıkartmak ve ilerisi için yatırım yapmaktır. Türkiye'nin tüm kurumlarıyla Kafkasya ile derin ve köklü ilişkiler kurması, bu konuda çıkacak faturanın büyüklüğüne bakmadan, konunun millî bir politika haline getirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Kafkasya'nın ülkemiz için önemli bir hayat sahası olması ve bu bölgede bulunan önemli kaynaklar bizi buna mecbur kılmaktadır. Zira Kafkasya'nın geleceği ülkemizin güvenliği için çok özel bir önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV KAYNAKLARI

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Ali Emiri, I.Abdulhamid, No: 1595; No:552; No:6549

Bâb-ı Alî Evrak Odası, Bâb-ı Asafî Mektubî Kalemi No: 216/20

Cevdet Dâhiliye, No:15122; No:9935

Cevdet Hariciye No:3629; No: 4681; No: 9076; No:1394; No:2198; No:275;
No:2921; No:3629; No:3866; No:4490; No:879; No:9166

Harita Katalogu, No:80-A

Hatt-ı Hümayun, No: 36116-A; No: 40705-E; No: 6679-A; No: 6700; No: 6702-B; No: 6721; No: 908; No: 910; No:10520; No:1164; No:1251-F; No:324-D; No:333-B; No:339; No:34805; No:36217; No:37039-A-B; No:44593; No:57046; No:58/B; No:6666; No:6677-A; No:6679-A; No:6684; No:6694; No:6699; No:6748; No:6748-B; No:73; No:860; No:9932; No: 324-C; No: 203-G

İrade Dahiliye No:22628; No: 26886; No: 60987; No:42643; No: 23218

İrade Hariciye, No:19437; No:20059.

İrade Hususi, No:56; No: 60

İrade, Meclis-i Vâlâ, No:22378; No:22590; No:7987

Mühime Tasnifi, No:32, Hüküm 456

Name-i Hümayun Defteri, No: 7,s.237-239; No: 9, s.215-216; No:5, s.226-230; No:6, s.88-89; No:7, s.65-66; No:9, s.215-216; No:9,s.148

Sadaret Husisî Mâruzâtı, No:328/44; No: 322/92; No:360/78 ; No:14/95; No: 494/36; No:162/57; No:491/80; No:492/103; No:492/96; No:493/110 ; No:495/2; No:497/70; No:498/102; No:500/21; No:154/59

2. ATASE Arşivi

ATASE Arşivi, KOL: ORH, KUTU: 2,GÖM: 133, BELGE: 133-1 ve 133-2.

ATASE Arşivi, KOL: ORH, KUTU: 1,GÖM: 90, BELGE: 90-1.

ATASE Arşivi, KOL: ORH, KUTU: 1,GÖM: 12, BELGE: 12-1.

ATASE Arşivi, KOL: BDH, KLS: 530,DOS: 2069, BELGE: 1,1-1,1-2.

ATASE Arşivi, KOL: BDH, KLS: 530,GÖM: 2069, BELGE: 2-14.

ATASE Arşivi, KOL: BDH, KLS: 530,DOS: 2069, FİH: 2-15.

ATASE Arşivi, KOL: ORH, KUTU: 1,GÖM: 28, BELGE: 28-1, 28-2.

ATASE Arşivi, KOL: BDH, KLS: 530,DOS: 2069, BELGE: 2-3.

II. INTERNATİONAL CRISIS GROUP (Belgeler)

Europe Report N°156, Azerbaijan: Turning Over a New Leaf, 13 May 2004.

Europe Report N°166, Nagorno-Karabakh: Viewing The Conflict From The Ground, 14 September 2005.

Europe Report N°167, Nagorno-Karabakh: A Plan for Peace, 11 October 2005.

Europe Report N°187, Nagorno-Karabakh: Risking War, 14 November 2007.

Europe Briefing N°60, Armenia and Azerbaijan: Preventing War,8 February 2011.

Europe Briefing N°67, Tackling Azerbaijan's IDP Burden, 27 February 2012.

III. TETKİK ESERLER

AHMED LÜTFİ EFENDİ, **Tarih-i Lütfî**, C VIII, İstanbul,1328.

ALLEN, W.E.D.; MURATOFF, Paul, **1928-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara, 1966.

ARMAOĞLU, Fahir, “ İkinci Dünya Harbinde Türkiye’ , **SBF Dergisi**, C XIII, 1968, S 2, s.139-179.

ARMAOĞLU, Fahir, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Ankara, 1983.

ATA, Şevkiye Duygu, **Dağlık Karabağ Sorunu**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, Ekim 2010.

AYDIN, Mahir, “Faş Kalesi”, **Osmanlı Araştırmaları VI**, İstanbul, 1986, s. 71-125.

BEDİRHAN, Yaşar, **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya, 2000.

BERKOK, İsmail, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul, 1958.

BİNARK, İsmet, “ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Mevcut Nâme-i Hümâyûn Defterlerine Göre Osmanlı-Rus Münasebetleri”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, Ankara,1999,s. 205-215.

- BUDAK, Mustafa, “Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XV-XX Yüzyıllar)”, **Osmanlı I**, s.594-612.
- COHEN, Ariel, “The New “Great Game”: Oil Politics in the Caucasus and Central Asia”, **The Heritage Foundation Thomas A. Roe Institute for Economic Policy Studies**, 25 January 1996.
- ÇAKMAK, Mehmet Ali, “ XVIII. Yüzyılda Kafkasya”, **Osmanlı I**, s.613-621.
- ÇAY, Abdulhaluk, “Ermenilerin Bakû’de yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı”, **Atatürk Üniversitesi Tarih Boyunca Türkler’in Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)**, Ankara, 1985, s. 243-252.
- DEVLET, Nadir, **Çağdaş Türkler, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Ek Cilt**, İstanbul, 1993.
- E. CORNELL, “Svante, “ Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 34, No.1, Published By Frank Cass, London, January 1998.
- _____, “Svante, The Nagorno-Karabakh Conflict”, **Department of East European Studie, Report no. 46**, Department of East European Studies, Uppsala University, 1999.
- ERENDİL, Muzaffer, **Tarihte Türk İnan İlişkileri**, Genelkurmay Harp Tarihi Yay, Ankara,1976.
- FEİGL, Erich, **Un Mythe de la Terreur-Le Terrorisme Armenien, ses Origines et ses Causes**, Salzburg: Druckhaus Nonntal, 1991.
- FİRÜZOĞLU, Savarov Refik “Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler”, **Osmanlı IV**, s. 687-695.
- GÖKÇE, Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979.
- GÖNENÇ, Yavuz, “ Azerbaycan Anayasası Üzerine Notlar”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C 47, S 1, 1998.
- GÖZLEK, Duygu, **Dağlık Karabağ Sorununun Dünü, Bugünü Ve Geleceği**, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.
- GÜRÜN, Kamuran, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, C I, Ankara, 1981.
- HEYET, **Atatürk’ün Milli Dış Politikası**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, C 1, 1981.

- HEYET, **Birinci Dünya Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı**, Genelkurmay Başkanlığı Yay, Ankara, 1993.
- HEYET, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, C I, SBF Yay:558, Ankara, 1987.
- İBADOV, Adalet, **Azerbaycan Dış Politikasında Dağlık Karabağ Sorunu ve Ermeni Sorunu: Çözümler, Öneriler**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir, 2007.
- İNALCIK, Halil, “ Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, Ankara, 1999, s.25-36.
- İNCİOĞLU, Nihal, “Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Toplumsal Bölünmeler, Siyasal Güçler ve Yeni Siyasal Yapılanma”, **Bağımsızlığın İlk Yılları Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Editör: Büşra Ersanlı, Ankara 199, s. 135-145.
- İŞYAR, Ömer Göksel, **Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet - Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**, İstanbul, Alfa Basım Yayım, 2004.
- KAFLI, Kadircan, **Şimalî Kafkasya**, İstanbul, 1942, s.78-87.
- KARATAŞ, Selçuk, **Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Karabağ Meselesi**, Niğde Üniversitesi Sosyal Bölümler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2009.
- KHALİD, Iram, “Nagorno Karabakh Conflict”, **Journal of Political Studies**, Issue XIV, Winter 2008.
- KILIÇ, Selami, “Atatürk’ün Büyük Özlemi Türk Dünyasında Kültür Birliği”, **Atatürk Dergisi (Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi)**, III/1, Erzurum, 2000, s. 53-60.
- KIRZIOĞLU, M.Fahrettin, **Osmanlılar’ın Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)**, Ankara, 1993.
- KÖSE, Osman, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri”, **Osmanlı C.I**, Ankara,1999, s.536-549.
- KÖSE, Osman, **1774 Küçük Kaynarca Antlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki)**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 1998.
- KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990.

- KÜTÜKOĞLU, Bekir, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri 1578-1590**, İstanbul, 1962.
- Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, C II, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996.
- Mustafa Nuri Paşa, **Netayicü'l-Vukuat**, C III-IV, Yayıma Haz: Neşet Çağatay, Ankara, 1992.
- MUSTAFAYEV, Beşir, “Ermeni Devlet Terörünün Eseri: 26 Şubat 1992, Hocalı Soykırımı Üzerine”, **Karadeniz Araştırmaları**, Bahar 2011, S 29. s.23-41.
- ORTAYLI, İlber, “ XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, Ankara, 1999, s.125-133.
- OSTAPCHUK, Victor, “1648-1681 Yılları Arasında Doğu Avrupa’da (Ukrayna, Rusya, Polonya, Türkiye) Yeni Bir Düzen Kurulma Yolunda Yapılan Mücadeleler”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, Ankara, 1999, s.99-113.
- PASHAYEVA, Gulshan, “The Nagorno-Karabakh Conflict in the Aftermath of the Russia-Georgia War”, **The Turkish Policy Quarterly (TPQ)**, www.turkishpolicy.com, Winter 2009.
- POTSKHVERIYA, Boris B., “ 1920 ve 1930’lu Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, Ankara, 1999, s.189-195.
- SARAY, Mehmet, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, İstanbul, 1993.
- _____, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, Ankara, 1994.
- _____, **Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, İstanbul, 1993.
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin, “Sumgait Olaylarının Düşündürdükleri”, **Erzurum Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 9, 1998, s.181-188.
- _____, **Azerbaycanlı-Ermeni Münasebetleri ve Karabağ Olayları**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989.
- TAŞKIRAN, Cemalettin, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995.
- TEYYUBOĞLU, Mustafazade Tevfik, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkaslarda Osmanlı-Rus İlişkileri”, **Osmanlı I**, Ankara 1999, s.561-569.
- TOGAN, Zeki Velidi, “Azerbaycan”, **İslam Ansiklopedisi**, C II, İstanbul, 1944, s. 91-118.

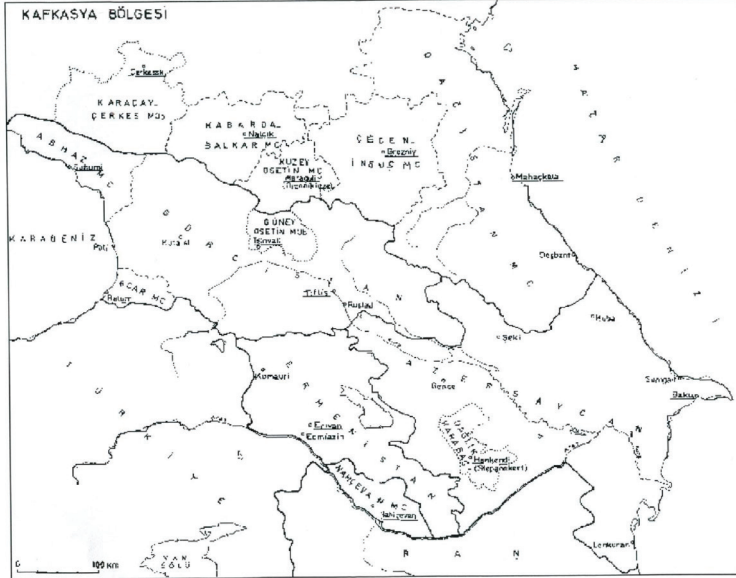
- WALKER, Edward, “No Peace, No War in the Caucasus: Secessionist Conflicts in Chechnya, Abkhazia and Nagorno-Karabakh”, **Center for Science and International Affairs Occasional Paper**, February 1998.
- YALOWITZ, Kenneth; E CORNELL, Svante, “The Critical but Perilous Caucasus”, **Orbis**; Winter 2004, Vol. 48 Issue 1, January 2004.
- YAVUZ, Nurcan, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara, 1995.
- YERASİMOS, Stefanos, **Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu**, İstanbul, 1994.
- YILDIRIM, Dursun, ÖZÖNDER, Cihat, **Karabağ Dosyası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:118, Seri:3, S A 31, II. Baskı Ankara, 1991.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu** 8-12 Ekim 1984 Erzurum, Ankara, 1985, s. 29-51.
- YILMAZÇELİK, İbrahim, “ Atatürk’ün Dış Türkler Politikası ve Dış Türkler”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S 89, Mayıs 1994, s.35-45.
- _____, “ Yakup Şevki Paşa (1876-1939) ve Yakın Tarihimizdeki Yeri “ **Askeri Tarih Bülteni**, ATASE, S 25, Ağustos, 1988, s.133-158.
- _____, “Bolşevik İhtilali Sonrasında Batı Türkistan’da Meydana Gelen İsyân Hareketleri”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S 35, Kasım 1989, s.57-62.
- _____, “Karabağ Meselesi’nin Tarihî Seyri”, **Nilüfer**, Yıl:1, S 7, Mart,1992. s. 2-4.
- YÜCEER, Nasır, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati**, Genelkurmay ATESE Yay, Ankara, 1996.

IV. İNTERNET KAYNAKLARI

- <http://www.ezmapfinder.com/tr/map-68499.html>
- http://www.azerbaijanrugs.com/arfp-wool-historical_notes.htm
- http://azerbaijan24.com/images/albums/azerbaijan%20map/historical%20maps/hist_map_19_e.jpg
- <http://www.lnews.com.tr/roportajveyorumlar/20120228013421700.html>. <http://newsam.com/tur/news/95557.html>
- <http://ilqarqurbanov.wordpress.com/2012/11/12/daglik-karabag-faktoru-enerji-politikasinda-sorun-mu-avantaj-mi/>

Harita I: 1914 Yılında Kafkasya Haritası

Harita II: XX. Yüzyılda Kafkasya
 (Nadir DEVLET, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi Çağdaş Türkler, Ek Cilt, İstanbul
 1993, s. 268-269 Çizen: N. Günel

XIX. YÜZYIL KAÇAR DEVRİ SEFERNAMELERİNDE GENCE

TAHİRA HASANZADE* – SABİRA NEMATZADE**

Özet

XIX əsrdə Qacarlar sülaləsinin bir sıra görkəmli şəxsiyyətləri bu qədim diyarla maraqlanmışlar.

Vəliəhd, Azərbaycan hakimi, Avropaya ilk pəncərə açmış Abbas Mirzə Naibüssəltənədən sonra onun nəvəsi Nəsrəddin şah da Qacarlar dövlətinin ilk nəşriyyat naziri, tarixçi alim marağalı Məhəmmədhəsən xanın məsləhəti ilə 1873-cü ildə Avropaya səfər etmiş, qayıdarkən Gəncədə olmuşdur. Məhəmmədhəsən xan Etimadüssəltənə həmin yerdə bir məzar görmüş, o məzarın Şeyx Nizamiyə məxsus olduğunu bildikdə heyrətlənmişdi. O yazır: “İskəndər, Bəhram Gur, Xosrov və Qeys Amirinin ziyarətgahı olmalı bu yer tövlə və çaparxanadır. Bu büzürgvar Azərbaycan Atabəylərinin müasiri olmuş, Qızıl Arslanın Şeyxə böyük etiqağı var idi. Qızıl Arslan onun hücrəsinə gələrək görüşmüş və ona hörmət etmişdir”.

Qacar tarixçisi Gəncənin bir sıra tarixi abidələri, o cümlədən I Şah Abbasdan yadigar qalmış Gəncə camesi haqqında məlumat vermişdir. Bu məscid h.q.1015-ci/1606-cı ildə memar Şeyx Bəhai tərəfindən inşa edilmişdir.

Məscidin həyət və divarı elə ustalıqla, fəhmlə tikilmişdir ki, günorta vaxtı divardan yerə kölgə həmişə bir qaydada düşdüyündən günün bu vaxtını dəqiq təyin etmək olur. Deyirlər ki, ruslar qol saatlarını qurmaq üçün günorta məscidə gələrəkdivarın kölgəsinə görə öz saatlarını qururlar və onun dəqiqliyinə inanırlar.

Məscid və minbəri 1794-cü ildə şəhid Ağa Məhəmməd Şah Qacarı hakimiyyəti zamanı Cavad xan Ziyad oğlu Qacar, Qarabağ və Gəncənin bəylərbəyisi və sahibi-ixtiyarı təmir etdirmişdir.

* Prof. Dr., Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Azərbaycan, tahira_tarihci@yahoo.com

** Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Azərbaycan, sabiranematzade@yahoo.com

Tarixçi Məhəmməd həsən xan Etimadüssəltənənin Gəncə səfərindən 2 il sonra, 1875-ci ildə Abbas Mirzə Naibüssəltənənin oğlu Qacarların ziyalı nümayəndəsi, bir çox tarixi-coğrafi əsərlərin müəllifi Fərhad Mirzə də Məkkə ziyarətinə gedərkən Gəncədə Nizaminin misgin məzarını ziyarət etmişdir. Və o, “Səfərnəmə”sində, Şeyx Nizaminin “İskəndərnəmə” poeməsindən bir parça dərc etmişdir.

Fərhad Mirzənin “Səfərnəmə”sinin Tehran nəşrinə ön söz yazmış İsmail Nəvvab Səfanın fikirlərindən: “Ruslar Gəncənin adını dəyişərək əvvəlcə Yelizavetpol, bolşevik inqilabından sonra isə Kirovabad qoydular, Lakin böyük söz ustadı, məşhur Nizami həmişə Gəncəvidir, nə Yelizavetpoli, nə də Kirovabadi.”

Qacar dövründə yazılmış sanballı səyahətnəmələr içərisində XIX əsrin əvvəllərində İran’da yaşamış Azərbaycanlı səyyah, coğrafiyaçı, sufi alim Hacı Zeynalabdın İbn Axund İskəndər Şirvaninin əsərləri də yer alır. Hacı Zeynalabdının Fətəli Şah Qacarın oğlu Məhəmməd Rza Mirzəyə ithaf etdiyi «Riyazü’s-səyahə», «Hədayiqüs-səyahə», «Bustanüs-səyahə» əsərləri dəyərli mənbə baxımından Rusiya və Avropanın bir çox şərqşünaslarının diqqətini çəkmişdir. Dünyanın bir çox ölkələrini gəzən səyyah Azərbaycan, onun böyük şəhərləri haqqında qeydlər edir. O Gəncə haqqında belə məlumat verir: Gəncə böyük və gözəl bir şəhərdir. Aranın ən gözəl şəhərlərindən hesab olunur...

«Bustanüs-səyahə»də Gəncənin ruslar tərəfindən işğalını təsvir edən səyyah bu torpağın böyük şəxsiyyətlər yetişirdiyini xatırladaraq yazır: “Gəncədən mərifət sahibləri çıxmışlar ki, bunlardan Şeyx Əxi Fərəci Zəncaninin müridi olan “Xəmsə” sahibi Şeyx Nizami və şair Əbül Ülanı göstərmək olar”.

Anahtar Kelimələr: Azərbaycan, Gəncə, Qacarlar, səfərnəmə, səyahətnəmə, Abbas Mirzə Naibüssəltənə, Hacı Zeynalabdın İbn Axund İskəndər Şirvani

Görkəmli tarixçi coğrafiyaşünas alim, Qacarlar nəslindən olan marağalı Məhəmmədhəsən xan Etimadüssəltənə (1843-1896) 50-dən artıq orijinal və tərcümə əsərlərinin müəllifidir. O, Avropa ədəbiyyatının Daniyel Defo, Servantes, Pol de Kok, Molyer kimi klassiklərinin əsərlərini İran oxucusuna çatdırmaqla dünyanın bir sıra elmi cəmiyyətlərinin üzvü olub, tanınmış alim, siyasi xadim idi. 25 il Nəsrəddin şah Qacarı (1831-1896) şəxsi mütərcimi, dövlətin ilk nəşriyyat naziri olan Məhəmmədhəsən xan şahı Avropa səfərlərində (1873, 1878, 1879-cu illər) müşayət etmişdir. Məhz onun səyi ilə Nəsrəddin şah Qacar Avropa alimlərinin əsərlərində Qacar şahlarının ən ziyalı, ölkənin Avropa yolu ilə inkişafına səy göstərən nümayəndəsi kimi qiymətləndirilmişdir. Məhəmmədhəsən xan bir sıra Avropa ölkələrinə səyahət etmiş, tarixi-coğrafi əsərlərində gördüklərini qələmə almış, Qacarlar dövrü tarixşünaslığında Avropa elmi metodunun banisi kimi tanınmışdır. Azərbaycanın hələ eradan əvvəl müstəqil şahlıq olduğunu ilk dəfə söyləmiş Etimadüssəltənə "Miratül buldani-Nasiri" əsərində Azərbaycan şəhərləri, o cümlədən Gəncə şəhəri haqqında məlumat verir. "Nasiri şəhərlərinin aynası" mənasını verən bu kitab Gəncənin də tarixinə işıq salır. "Miratül buldani Nasiri" əsərinin 4-cü cildinin 119-cu səhifəsində Gəncə Camesi (xalq arasında I Şah Abbas məscidi adlanır) haqqında verilən məlumat XVI əsr abidəsi olan Camenin XIX əsrin 70-ci illərindəki görünüşünü bərpa etmək üçün dəyərli tarixi mənbədir. Etimadüssəltənə yazır ki, bu məscid I Şah Abbasın binalarındandır və h.q.1019-cu (m.1606) ildə tikilmişdir. Onun tarixi Gəncənin fəthi tarixinə uyğundur. Bu məscidin memarı rəhmətlik Şeyx Bəhaidir.

Məscidin həyət və divarını elə ustalıqla, fəhmlə tikmişlər ki, günorta vaxtı divardan yerə kölgə həmişə bir qaydada düşdüyündən günortanı dəqiq təyin etmək olur. Deyirlər ki, ruslar qol saatlarını qurmaq üçün günorta məscidə gələrək, divarın düşən kölgəsinə görə öz saatlarını qururlar və onun dəqiqliyinə inanırlar. Bir sözlə belə məsələdə şübhə olsa da, bu məscidi bina edən Şeyx Bəhai olduğuna şübhə etmək olmaz, çünki şeyxin özü məscidin tikilməsi barədə daş üzərində qeyd etmişdir. Sonralar qarabağlılar onun xarici görünüşünü korlamışlar. Müəyyən olunub ki, məscid və minbəri Qarabağ qoşunları dağıtmış və bir müddət dağılmış vəziyyətdə qalmışdır. H.q. 1209-cu (1794) ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarı hakimiyyəti zamanı Cavad xan Ziyadoğlu Qacar, Qarabağ və Gəncənin bəylərbəyisi və sahibi-ixtiyarı məscid və minbəri təmir etdirmişdir. Bu təmirin tarixi və təmir edənin adı məscidin bəzəkli dekorasiya ilə işlədilmiş taxtadan olan minbərində qeyd olunmuşdur. Məscidin ətrafı mədrəsədir, İmamzadələrin

qəbirləri məscidin geniş həyətinə yerləşmişdir. Həyətin kənarındakı hücrələrdə tələbələrə elm tədris olunur. Namaz vaxtlarından başqa məscid daim bağlı olur. Mehrib güzgü kimidir. Məscidə həsir döşənmişdir, lakin pak və təmizdir. Qədim əyyamlarda əkilmiş hündür və qoca çinarlar məscid ətrafında, yəni günbəz və mehrab arasında görünür. Mədrəsənin dörd bir ətrafında hovuz düzəldilmişdir və hər zaman su ilə dolu olur. Məscidin yanındakı köşkdə h.q.1056-cı (1646) ildə vəfat etmiş Gəncə və Qarabağ bəylərbəyisi Həsənəli xan ibn Kəlbəli xan Qacarın mərmər daşından tikilmiş məqbərəsi vardır.

Məscidin fasadında iki daş gül dəstəsi ucalır ki, sanki qoşa minarədir. Məscidin qarşısındakı xiyaban çox geniş və uzundur, Qəzvindəki xiyabana bənzəyir, orada da qədim zamanlardan xiyabanın ətrafında çinarlar əkilmişdir və qərinələrdən məlumdur ki, əsası Səfəviyyə zamanındandır. Gəncədə I Şah Abbas məscidinin ətrafında olan mağazalar mədrəsəyə məxsus vəqf mülkiyyətidir, mütəvəllinin bəyan etdiyinə görə mədrəsəyə hər il 4 min manat mənfəət verir (1 manat təqribən 3010 şahıdır).

Məhəmməd Həsən xan Etimadüssəltənə Gəncədəki digər qədim bir abidə barədə məlumat verir ki, o həm ədəbiyyatımız, həm də tariximiz üçün dəyərlidir. Etimadüssəltənə Nəsrəddin şah Qacarı Avropaya ilk səfəri zamanı müşayiət edərkən, (1873-cü ilin oktyabr ayında) şahı Bakı limanından yola saldıqdan sonra bəzi işlərlə əlaqədar olaraq yolda ləngimiş, bir neçə gün şəhərdə qalmışdır və onun tarixi abidələrini ziyarət etmişdir. İçərişəhər, Atəşkədə və başqa yerlərdə olmuşdur.

Etimadüssəltənə yazır ki, o, Tiflisdən Bakıya gələrkən yolda Gəncə şəhərinin bir fərsəxliyində bir yer görmüşdür. O yeri Rusiya indi çaparxana adlandırır və orada mühafizə dəstələri yerləşdirilmişdir. Bu yerdə bir müqəddəs məzar görünür. Mərifətli görünən çaparlardan birinə yaxınlaşıb soruşduqda ki, bu məzar kimindir? – dedilər Xacə Nizaməddin rəhmətliyindir. Necə təəssüfləndiyimi sözlə ifadə edə bilmirəm. İskəndər, Bəhrəm Gur, Xosrov və Qeys Amirinin ziyarətگاهی olmalı bu yer tövlə və çaparxanadır. Bu büzürgvar Azərbaycan Atabəylərinin müasiri olub və Qızıl Arslanın şeyxə böyük etiqadı var idi. Qızıl Arslan onun hücrəsinə gələrək hörmətlə görüşürmüş. (Yəqin ki, Həmdünyan kəndi o zaman Nizami Gəncəviyə bağışlanmışdır).

Marağalı Məhəmməd Həsən xandan iki il sonra bir çox əsərlər müəllifi Fərhad Mirzə Qacar da Gəncədə olmuşdur.

Qacarlar nəslinin ziyalı nümayəndəsi Fətəli şah Qacarin nəvəsi, Azərbaycan valisi (1799-1830) Abbas Mirzə Naibüssəltənənin oğlu Fərhad Mirzə 1875-1876-cı illərdə Məkkəyi-Mükərrəmni ziyarət etmiş, Şərqi bir sıra ölkələrində, o cümlədən Şimali Azərbaycanda olmuşdur. Şahzadə Fərhad Mirzə 1875-ci il 8 sentyabrda Azərbaycandan Osmanlı dövləti və Misir istiqamətində Kəbəyə yola düşmüş, 233 gün dəmir yolu, gəmi, at və dəvələrlə yol gedərək 1876-cı il 27 apreldə Tehrana qayıtmışdır. Fərhad Mirzə bu səfər zamanı gördüklərini, eşitdiklərini diqqətlə yadında saxlamış və “Səfərnəməyi-Fərhad Mirzə Mötəmədüddövlə” əsərində qələmə almışdır. “İngilis və rus dər Şərqi” əsərinin müəllifi ingilis alimi Ravlinson Fərhad Mirzə Qacar haqqında yazmışdır: “O, sağlam ruhlu, ağıllı və xoşrəftar, vətənpərvər insandır”.

Fərhad Mirzə Qacar Cənubi Qafqazda isti qarşılammışdır, çünki Azərbaycan torpağı iki yerə bölündükdən sonra həmin vaxtadək (1875, sentyabr) heç bir Qacar şahzadəsi buradan keçib-gətməmişdir. O, ziyarət etdiyi qədim binalar, muzeylər, kitabxanalar, mədrəsələr və s. bütün bunlar haqqında oxucunu məlumatlandırır. Bu diyarda olan insanlar Fərhad Mirzəyə Azərbaycan hakimi olan atası alicənab Abbas Mirzənin xidmətində olduqları zamanları xatırladırdılar.

Bu səfər zamanı Fərhad Mirzənin Həsən bəy Zərdəbi, Mirzə Fətəli Axundzadə kimi Azərbaycan klassikləri ilə görüşləri olmuşdur. Mirzə Fətəli Axundzadə Fərhad Mirzəyə özünün tərtib etdiyi yeni əlifba layihələri barədə məlumat vermişdir. Səfərnəmədə həmin əlifbadan nümunə verilmişdir.

Səfərnəmə müəllifi Bakıdan fayton vasitəsilə Şamaxı və Şəki mahalına gedir. Kür çayını keçdikdən sonra Gəncəyə, İmperator zamanından Yelizavetpol adlanan şəhərə daxil olur, Gəncədə böyük söz ustası həkim Nizaminin aramgahını (uyuduğu məzarı) ziyarət etməyə tələsir. “Səfərnəmə”də şairlərdən Nizami, Xaqani, Hafiz, Cəmaləddin Əbdürrəzzaq, Ənvəri, Nasir Xosrov, Qaimməqam və Tufan Hezar-Çəribi xatırlanır.

Nizami yaradıcılığına dərinlən bələd olan Fərhad Mirzə şairə xüsusi ehtiramını qələmə alır. Fərhad Mirzə Qacar h.q.1292-ci il, 23 ramazanda (1875-ci il oktyabrın 25-də) Gəncəyə gəlmişdir. O, səhər tezdən Qarğılıçay çaparxanasından yola düşərək həmin adda olan körpüdən keçib Musalı kəndinə çatmışlar. Bu kənd Ziyadoğlu Qacar tayfasından Cavad xan Gəncəyinin nəvələrindən olan mərhum İsmayıl paşaya məxsusdur, indi onun oğlu Əbülfəth ağaya keçmişdir. Əbülfəth ağa da Bəhmən Mirzənin kürəkənidir.

Şahzadə Kürəkçay caparxanasını 7 verst keçdikdən sonra gözətçi məntəqəsinə gəlmişdir. Buradan 7 verst yol getdikdən sonra isə yolun sağ tərəfində kiçik bir günbəz, dağılmış günbəz göründü. Bu, Şeyx Nizaminin qəbridir və Gəncə şəhərindən 7 verst aralıda yerləşir. Fərhad Mirzə yerə enib qəbrin yanına gedir, yaxınlıqda gözətçi məntəqəsi yerləşir. Keşikçilər öz atları üçün buraya o qədər ot tökmüşdülər ki, günbəzin yanına getmək mümkün olmadı. Müsafirələr böyük söz ustadı Nizami Gəncəvinin məzarına çatdıqda rusların şairin anadan olduğu bu sərvətlə zəngin yerin adını dəyişərək Yelizavetpol qoyduqlarını öyrəndilər və şairin məzarının rus əsgərləri tərəfindən zəbt edilərək samanlığa çevrildiyini gördülər. Bu münasibətlə Fərhad Mirzə Nizaminin “İskəndərnamə” poemasından bir parça dərc edir və şairin bu günü, acınacaqlı, ot basmış məzarının bu vəziyyətdə olmasını sanki o zaman gördüyünə heyrətlərin:

Be yad avər, ey taze Kəbke dəri,
 Ke çun bər sərə xake mən boqzəri.
 (Təzə kəklik, yad et məni ürəkdən,
 Məzarım yanından ötüb keçərkən.)
 Giyah bini əz xakəm əngixte,
 Sərin sude balin fūru rixte.
 (Üstümdə görərsən göyərmiş otlar,
 Başdaşım uçulmuş, çökmüşdür məzar.)
 Həme xake fərşe mərə borde bad,
 Nə kərde ze mən, hiç həm əhd yad.
 (Qəbrimin tozunu sovurmuş yellər,
 Dostlardan anan yox məni bir nəfər.)
 Dorudəm rəsani, rəsanəm dorud,
 Beyayi, beyayəm ze günbəd fūrud.
 (Salam ver, hörmətlə məndən salam al,
 Gəl qəbrim üstünə, edim istiqbal.)
 Mərə zende pendar, çun xiştən,
 Mən ayəm be can, gər to ayı be tən.
 (Hər zaman diriyəm, sənin kimi mən,
 Mən cana gələrəm, sən cana gəlsən).

Sonra Fərhad Mirzə Gəncəni təsvir edərək göstərir ki, Qoşqar dağından tökülən Gəncə çayı şəhərin ortasından keçir. Çayın üzərində gözəl dəmir körpü salınmışdır, körpüyə 50 min manat pul xərclənmişdir. Aşağıda kərpicdən qədim bir körpü də olmuşdur ki, indi uçulmuş vəziyyətdədir.

Gəncə qubernatorunun adı Poladovdur, fars və türk dillərini bilir, onun əslı Kazan müsəlmanlarındandır, xristianlığı qəbul etmişdir. Gəncə əhlinin əksəriyyəti şiəməzhəbdir. Onların mollası məşhur Abdulla Qazidir, məscidin imamı Molla Əlidir.

Gəncədən Araz çayının kənarındakı keşikçi məntəqəsinədək 360 verst, Gəncədən İrəvanadək atla dağ yolu ilə 180 verst, Gəncədən İrəvanadək poçt yolu ilə 230 verst, Gəncədən Göyçə dənizindək, yəni İrəvan dərəcəsinədək 70 verstdir.

Fərhad Mirzə Gəncədə olarkən Göy imam ziyarətəgahına getmişdir. O təsvir edir ki, Göy imamın yaxınlığında olan qədim qala çox əzəmətlidir. Burada diqqət çəkən məqam həm yuxarıdan, həm də aşağıdan bir qaladan digər qalaya keçmək üçün iki körpünün tikilməsidir və indi bu körpülər uçmuş vəziyyətdədir, ancaq əlamətlər qalmışdır.

Deyilənə görə, Göy imamın adı Şahzadə İbrahimdir və o, Həzrəti-İmam Məhəmmədbağır əleyhissəlamın oğludur. Günbəz göy kaşı ilə bəzədildiyi üçün Göy imam adlanır, çoxlu vəqf əmlakı vardır. Gəncənin qüvvətli, uca çinarlarını təsvir edən şahzadə Fərhad Mirzə belələrini ancaq İsfahanda gördüyünü yazır: “Burada gözəl bir məscid görünür və məscidin qabağında uzun və geniş meydan salınmışdır. Meydan boyu əkilmiş çinarlar köklü-budaqlı, qüvvətlidir, ətrafa kölgə salır, çox əzəmətlidir.”² Meydanın ortasında olan məscid I Şah Abbas binalarındandır və bu geniş meydan, çinarlar da Şah Abbasdan yadigardır. Tələbələrədən biri dedi ki, məscidin tarixi Şamaxının açarıdır. Lakin bu ifadənin məscidə dəxli yoxdur. Gərək bu tarix Gəncənin fəthi tarixi olsun.

Fərhad Mirzə 27 oktyabrda Gəncə ilə vidalaşmışdır.

“Səfərnəmə”də tarixi gerçəklik də öz əksini tapmışdır. Belə ki, Fərhad Mirzə Gəncənin ruslar tərəfindən işğalı hadisəsinə aydınlıq gətirərək yazır: “Atam büzürgvardan eşitmişəm ki, bizim ruslarla döyüşmək təcrübəmiz var idi, biz Şuşanın mühasirəsindən əl çəkməməli idik. Eyni zamanda Nəzərəli xan Mərəndinin xəyanəti nəticəsində Gəncəni əldən verdik. Biz gərək rus qoşununu mühasirəyə almaqda davam edəydik və onlara azuqə, döyüş sursatı çatdırmağın qarşısını alaydıq.” O vaxt rus kəşfiyyatı məlumatlanmışdı və artıq onlar Nizaminin, Gəncənin şərqində yerləşən qəbrinin arasında səngər quraraq öz yerlərindən tərənmişdilər. Asəfüddövlə belə düşünürdü ki, əfqan və türkmanlarla vuruşacaq və elə döyüş vəziyyəti yaratmışdır ki, qoşun bir fərsəxdən

artıq düzülmüşdü. Miqdarı on minə çatan rus ordusu isə öz yerində möhkəm dayanmışdı. Əbdülməlik Nurının, Xacəvənd Koçurinin atlı döyüşçüləri mənasız hay-küy salır, elə bilirdilər ki, Qəzvinin iki-üç fərsəxliyində yerləşən Əli torpağı çölündədirlər və Rəşt, Ənzəli karvanlarına hücum edirlər. Rus komandirləri isə onları top gülləsinə tuturdular. Ordu məğlub oldu və Azərbaycan qoşunu da müqavimət göstərə bilmədi.

Qacarlar dövründə yazılan səyahətnamələr içərisində XVIII əsrin sonları XIX əsrin əvvəllərində İranda yaşamış Azərbaycanlı səyyah, coğrafiyaçı, mütəəvvif alim Hacı Zeynalabdın İbn Axund İskəndər Şirvani Nemətullahinin əsərləri dəyərli qaynaqça və məlumat mənbəyi hesab edilir. Həmin dövrdə İranda geniş yayılmış nemətullahiyyə təriqətininə on beş il başçılıq etmiş (h.1238-ci ildə Məczubəlu şahın vəfatından sonra təriqətin piri Məstəli şah ləqəbi ilə Zeynalabdın ibn İskəndər təyin edilir) Hacı Zeynalabdın sufi-irfani görüşləri ilə yanaşı, həm də tarixi, coğrafi, etnoqrafik faktları əks etdirən əsərlər ortaya qoymuşdur. Hacı Zeynalabdının Fətəli Şahın oğlu Məhəmməd Rza Mirzəyə ithaf etdiyi «Riyazü's-səyahə», «Hədayiqüs-səyahə», «Bustanüs-səyahə» əsərləri rus və Avropa şərqşünaslarının diqqətini çəkmişdir.

Tarixi və bioqrafik qeydlərlə zəngin olan bir əsər kimi qiymətləndirilən “Bustanüs-səyahə” əsərində Z.Şirvani gəzdiyi hər bir diyarın coğrafi təsvirini vermiş, eyni zamanda həmin ərazidə yaşayan əhalinin adət-ənənəsi, dini, mədəniyyəti haqqında məlumat vermişdir. Aran şəhərləri içərisində öz görkəmi ilə seçilən Gəncənin gözəlliyini o belə təsvir edir: “İranda bir neçə şəhər vardır ki, onlar bütün şəhərlərdən gözəlliyi, quruluşu və ab-havası ilə üstündür. Birincisi Gəncədir, ondan sonra İraqda İsfahandır, Xorasanda Mərv və Tus şəhərləridir”.³ Xoş havası, şirin suları və sıx yaşıllığı olan Gəncənin əhalisi ağbəniz və gözəldirlər. Əhalisi türk dilində danışır və əksəriyyəti şiəməzhəbdir, bu ərazidə xaçpərəstlər də yaşayır.

Gəzdiyi torpaqların təbii, maddi sərvətlərindən yazan səyyah onun mərifət sahibləri, tanınmış şəxsiyyətlərindən də bəhs edirdi. Şirvani Gəncənin indiki vəyyətinə təsvir edərkən dahi Nizami və şair Əbül-Ülanın adlarını şəkir. Gəncədən mərifət sahibləri çıxmışlar ki, bunlardan Şeyx Əxi Fərəci Zəncaninin müridi olan “Xəmsə” sahibi Şeyx Nizami və şair Əbül Ülanı göstərmək olar.

İran-Rusiya müharibəsinin fəsadları özünü Azərbaycan torpaqlarında ciddi göstərirdi, dağınıq kəndlərdə mədəniyyət naminə heç bir şey yox idi, şəhər

və kəndlərin vəziyyəti və yolları olduqca xarab və bərbad idi. Həmin dövrdə Azərbaycanın ən uzun yolu olan Bakı Tiflis arasında 514 verstdən artıq məsafəni atla 20-25 günə getmək olardı. Tiflisdən Gəncəyə 194 verst, Gəncədən Şamaxıya 209 verst və Şamaxıdan Bakıya 111 verst idi. Təbii ki, bu yollar çox hallarda sərt qayalıqlardan və sıx meşəlikdən keçirdi, yolun ağırlığı və təhlükənin olması “həqiqət yollarında sərkərdən gözən dərvişi” – bu günsə dünyada tanınmış böyük səyyah və alimi heç bir vəchlə çəkəndirmirdi.

Ümumiyyətlə, Qacarlar dövrü səfərnəmələrində və ya səyahətnəmələrində Gəncə haqqında həcmindən asılı olmayaraq məlumatlar keçir. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən M-235 şifrəli “Təzkiyə-tüs-sələfin” əlyazması Pişdədiyən sülaləsindən Fətəlişah Qacar hakimiyyəti dövrünə qədər İran şahlarının tarixindən bəhs edir. Əlyazmanın sonuncu vərəqində Bəhmən Mirzə Qacanın oğlu, Gəncə üsyanının iştirakçısı, ruslar tərəfindən güllələnən general Əmir Kazım Mirzə Qacanın (1853-1920) avtoqraf qədləri bizə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə dövrünü xatırladır. Həmin qeydlərin fars dilindən tərcüməsini veririk: “Hicri 1336-cı ildə Rusiyada baş vermiş inqilab və qalmaqaldan sonra hərə-mərclik əmələ gəldi və Gəncə və Badkubə vilayətlərindən ibarət olan Azərbaycan məmləkətində müstəqil, arzuolunan bir hökumət yarandı. Mən də xidmət əmri ilə Gəncəyə gəlib İshaq adlı bir gəncəlinin evini mənzil etdim. Bir gün kitabətdən söhbət düşdü və ev sahibi bu kitabı göstərdi, oxumağa başladım, böyük meyl və şövqlə bitirdim. Əmir Kazım Mirzə ibn Şahzadə Bəhmən Mirzə, 1918”.

KAYNAKÇA

Həsənzadə Tahirə, **Marağalı Məhəmmədhəsən Xan Etimadüssəltənənin** Əsərlərində **Azərbaycan Tarixi Məsələləri**, Bakı, “Tural-Ə” nəşr. 2001.

Fərhad Mirzə Qacar, **Səfərnəmə** (farscadan tərcümə edən T.Həsənzadə), Bakı, Elm və təhsil nəşr 2012.

Hacı Zeynalabdın Şirvani, **Bustanüs-Səyahə**, Tehran, h.1315

OSMANLILAR VE GENÇE

ALİ SİNAN BİLGİLİ*

Özet

Osmanlı Devleti, Safevî tehdidinin ortaya çıkmasından itibaren dikkatini doğuya çevirmiştir. Bu tehdidi bertaraf etmek için de 16. yüzyıldan itibaren Safevî ülkesini fethetmeye ve bu coğrafyaya yerleşmeye yönelik bir fütihat politikası izlemeye başlamıştır. Bu günden itibaren genel Azerbaycan politikaları çerçevesinde 1588 ve 1725 yıllarında Gence'yi ele geçirmişlerdir. Gence'de buldukları sürece burada istimalet politikası uygulamış, imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Kurdukları idarî, kazaî ve malî teşkilat ile bölgede esaslı bir nizam kurmuş, ekonomiyi geliştirmiş, vakıf kurumunu yaşatmışlardır. Gence'yi kaybettiklerinde de ilgilerini ve ilişkilerini kesmemişler, Rus, Gürcü, İngiliz ve Ermeni işgallerine karşı şehri korumaya çalışmışlardır. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin Gence politikaları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Erzurum, sbilgili@atauni.edu.tr

OTTOMANS AND GANJA

Abstract

The Ottoman State turned her attention to the East since Safavid threat emerged. And to eliminate this threat, Ottoman started to pursue a conquest policy towards conquering the Safavid land and settling down to that geography since 16th century. Since then, within the framework of the general Azerbaijan policies they captured Ganja in the years of 1588 and 1725. As long as they have been in Ganja, they implemented a leniency policy and made construction and improvement activities. They established an essential order in the region, improved economy, and kept charitable foundations alive with the administrative, judicial and financial governance they founded. Even after they lost Ganja, they did not break the connection with the city and tried to protect her against Russian, Georgian, British and Armenian invasions. In this study Ganja policies of the Ottoman State were tried to be presented.

1-Giriş

Osmanlı-Safevî mücadelesinin başlamasından sonra Osmanlılar, 16. yüzyılın sonlarına doğru, İran ve Azerbaycan coğrafyasını fethetmeye ve bu coğrafyaya yerleşmeye yönelik bir fütihat politikası izlemeye başlamışlardır. Bu sebeple pek çok defa bölge ele geçirilmiş olmakla birlikte, kalıcı bir yerleşme sağlanamamıştır. Buna rağmen Osmanlılar, dinî ve milliyet yakınlığı sebebiyle vatan toprağı gördükleri bölgeyle sürekli ilgilenmişler, elden çıktıktan sonra da ilişkilerini kesmemişler, tehditlere karşı her daim korumaya ve yardımda bulunmaya çalışmışlardır.

Osmanlıların Azerbaycan coğrafyasındaki şehir, kasaba ve köyleri ele geçirdikten hemen sonra buralara yeni kaleler inşası, eski kaleleri tamiri, şehirlerin imarı ve yeni binalar yaptırması, ticaret yollarının güvenliğini sağlaması, kadılık, defterdarlık, beylerbeylik, sancakbeylik gibi kazaî, malî ve idarî sistemleri kurması, vakıfların tesisi ve en önemlisi ele geçirilen bütün bölgelerin tahrirlerinin yapılması, halka istimâlet verilerek gönüllerinin kazanılmaya çalışılması, her şehre özel kanunlar yapması, Osmanlıların Azerbaycan'a yerleşme arzusunu ve siyasetini göstermektedir. 18. yüzyıldan itibaren Gürcü, Rus, İngiliz ve Ermeni saldırılarına karşı bölgeyi hem diplomatik, hem de askerî olarak koruma gayretleri de bölgeye karşı olan ilgisini göstermektedir.

Bu siyaset Gence ve çevresi için de uygulanmıştır. Bu araştırmada Osmanlıların Gence ve çevresi için uyguladığı siyaset ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

2-Fetih; Gence Şehrinin Osmanlı Hâkimiyetine Geçişi

16. asrın başlarında Safevî idaresine giren Gence ve çevresine, Osmanlılar 1578'den itibaren etkili akınlarda bulunulmaya başlamıştır. İlk olarak Lala Mustafa Paşa'ya Karabağ'a akınlarda bulunulması yönünde emirler göndermiştir¹. Keza, 1579'da Özdemir-oğlu Osman Paşa, Kür Nehri'ni geçerek Gence-Karabağ vilâyetlerine girmiş; Zegem, Dizak, Berdâ, Verende ve Arasbar'da bulunan Safevî kuvvetlerini dağıtmıştır². Ardından 1583'de Azerbaycan'a giren Osmanlı serdarı Ferhad Paşa, Gence Hâkimi İmam Kulu Han idaresindeki Şemseddünlü, Karamanlu, Taliş, Otuzikilü, Yigirmidörtlü, Hacılı ve Kazak

¹ BA, MD 32, s. 128, Tarih: 17 Zilkade 985.

² **Târih-i Osman Paşa**, (Haz.Yunus Zeyrek), Ankara, 2001, s. 64-65; Mustafa Sâfi, **Zübdetü't-Tevârîh**, (Haz. İ. Hakkı Çuhadar), Ankara, 2003, C I, s. 239.

Türkmenlerinden oluşan Safevî birliklerini mağlup etmiştir (1584)³. Bölgede etkin olan aşiretleri kendi tarafına çekmeye çalışan Osmanlı Hükümeti, Osmanlı hizmetine giren Yigirmidörtlü beyi Partal-oğlu Mustafa Bey'e Gence-Berdâ'yı beylerbeylik olarak vermiştir (24 Aralık 1585)⁴. Lakin şehzade Haydar Mirza, 1586'da bölgeyi Mustafa Bey'in elinden almıştır⁵. Gence'den vazgeçmeyen Ferhat Paşa 10 Ağustos 1588'de şehir üzerine yürümüş, Beylerbeyi Kaçar Ziyadlı Mehmed Han'ın boşalttığı şehri 1 Eylül 1588'de almıştır⁶. Safevîler döneminde olduğu gibi beylerbeylik merkezi yapılarak, Osmanlı hizmetine giren Kızılbaş beylerden Kelbî Ali Han'a tevcih edilmiştir. Fakat Kelbî Ali Han, taraf değiştirince⁷, bu görevden alınarak yerine Osmanlı paşası Haydar Paşa tayin edilmiştir. Bu esnada Kaçar Mehmed Han, şehri geri almak istemiş ise de, başarılı olamamıştır⁸. 1590'da yapılan antlaşma ile Safevîler, Gence ve Karabağ havalisini Osmanlılara bırakmışlardır⁹.

Osmanlı hâkimiyeti 18 yıl sürdükten sonra, eski Safevî kentlerini bir bir geri alan Şah I. Abbas, 1606 Şubat ayında Gence'yi kuşatmıştır. Altı aylık kuşatmadan sonra şehir, Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın aman dilemesiyle 4 Temmuz'da Safevîlere teslim edilmiştir. Ancak Şah Abbas, mukavemet gösteren 2500 Osmanlı askerini öldürttüğü gibi, şehri de tahrip etmiştir¹⁰.

³ M. Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)**, Ankara, 1993, s. 330, 355; Bekir Kütükoğlu, **Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri, 1578-1612**, İstanbul, 1993, s. 83.

⁴ Demirkapı muhafızı Cafer Paşa'nın arzı üzerine. BA, MD 60, s. 318, Tarih: 2 Muharrem 994.

⁵ Kırzioğlu, **Kafkas-Elleri**, s. 366.

⁶ BA, TD 699, s. 3; Selânikî Mustafa Efendi, **Tarih-i Selânikî**, (Haz. Mehmet İpşirli), Ankara, 1999, C I, s. 204-206; **Rahîmizâde İbrahim (Harîmî) Çavuş'un Gence Fetihnâmesi Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Kritizasyonu**, (Haz. Hasan Dündar), Afyon Kocatepe Üniversitesi 2006, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 76 (9 Şevval 996)

⁷ Rahîmizâde İbrahim Çavuş, s. 65, 81; Kırzioğlu, **Kafkas-Elleri**, s. 371, 378-379.

⁸ Selânikî, I, s. 206-208, 223; İskender Beg Türkmân, **Târih-i Â'lâm-ı Ârâ-yı Abbâsî**, Tahran, 1334-1335, C I, s. 264; Efendizade, "Gence", TDVİA, C 14, s. 17-18; Kırzioğlu, **Kafkas-Elleri**, s. 378. Rahîmizâde İbrahim Çavuş, Kaçar Mehmed Han'ın Otuzikilü, Kaçar, Şemseddinlü, Kazak ve Karamanlı boylarından topladığı yüz binden fazla askerle saldırdığını yazar.

⁹ Kırzioğlu, **Kafkas-Elleri**, s. 380; Kütükoğlu, **Osmanlı-İran**, s. 204.

¹⁰ İskender Beg Türkmân, II, s. 715-716; **Topçular Kâtibi Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)**, (Haz. Ziya Yılmaz), Ankara, 2003, C I, s. 461; Kütükoğlu, **Osmanlı-İran**, s. 276-277. Evliya Çelebi (**Seyahâtname**, İstanbul 1314, C II, s. 287) 12 bin Osmanlı askerinin öldürüldüğünü ve bunların şehrin dışında sonradan "Rum şehitleri mezarlığı" denilen yere gömüldüklerini yazar.

Osmanlıların Azerbaycan coğrafyasına yerleşmeye yönelik fütühat politikası, 18. yüzyılda da devam etmiş; Afgan işgali ve Rusların güneye inmesi karşısında tepki gösterilmiştir. Bu dönemde liyakatsiz şahların işbaşına geçmesi, iç karışıklıklar ve isyanlar, mollaların devlet yönetiminde aktif rol oynaması, dış saldırılar Safevî Devleti'nin iyice zayıflamasına yol açmıştı. Osmanlılar bu dönemde Azerbaycan'ın karşı karşıya kalabileceği uzak ve yakın gerek Afgan ve gerekse Rus tehditlerine karşı bölgeyi ele geçirip, buraya yerleşmek ve korumak siyaseti uygulamaya çalışmışlardır. Zira Azerbaycan'da meydana gelen siyasî hadiselerden tüm şehirler gibi Gence'de etkilenmiştir. Çünkü Gence, önemli bir stratejik noktada olup, Karabağ Beylerbeyliğinin merkezi ve Hazar Denizi'ne uzanan yol-daki önemli bir kilit noktasıydı. Osmanlılar açısından Gence'nin ele geçirilmesiyle, hem devletin doğu sınırları emniyet altına alınacak, hem de Osmanlılara matbu olan Şirvân Hanı Hacı Davud ile birleşme imkânı elde edilecekti. Böylece Bakü ve çevresini işgal eden Ruslara karşı stratejik bir bölgenin elde edilmesiy-le güçlü bir konuma gelinecekti. Bunun için Mayıs 1722'de toplanan Osmanlı Divanında, Gence'nin bir an evvel ele geçirilmesi kararı alınmıştır. Karabağ havalisinin fethiyle görevlendirilen Silahdar İbrahim Paşa, 10 Ekim 1723'te Gence'ye yürüyerek burayı almış ise de, serdarlıktan alındığını öğrenince, şehri terk edip Tiflis'e dönmüştür¹¹. Bu esnada Safevî Devleti'nin geleceği hakkında Rusya ile anlaşma yapıldıktan sonra (1724), ileri harekâta geçen Erzurum Valisi Hacı Mustafa Paşa, iki aylık bir kuşatmadan sonra 4 Eylül 1725'de Gence'yi ele geçirmiştir¹². Gence 1723'ten itibaren kuşatma altına alınmış ve ancak 1725'te ele geçirilebilmiştir. Bu yüzden zorlu bir fetih olmuştur¹³. Bu zorlu fetih münasebetiyle İstanbul'da şenlikler düzenlenmiştir¹⁴.

¹¹ **Târih-i İsmail Asım (Küçük Çelebi-zâde) Efendi**, İstanbul, 1282, s. 74-75; M.Münir Aktepe, **1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemanî Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-nâmesi**, İstanbul, 1970, s. 13, 23.

¹² Çelebi-zâde, s. 294; Tofiq Mustafazade, **XVIII Yüzüllük-XIX Yüzüllüğü Evvellerinde Osmanlı-Azerbaycan Münasibetleri**, Bakı 2002, s.72. Bazı eserlerde de şehrin İbrahim Paşa tarafından ele geçirildiği belirtilmektedir (bk. Fuad Aliyev, "Gence XVIII. Asırda", **Gence Tarihi** Öcerk, Bakı, 1994, s. 35).

¹³ Gence'nin bir an önce zaptı için İstanbul'dan muhtelif emirler gönderilmiştir (bk. BA, C. AS., **967/42085**, Tarih: 29 B 1137/13 Nisan 1725)

¹⁴ Gence'nin fethi haberi İstanbul'a ulaştığında Sultan III. Ahmed'in fermanıyla 23 Eylül 1725'de karada ve denizde büyük şenlikler düzenlenmiş, Padişah, Mustafa Paşa'ya bir hatt-ı hümayûn göndererek tebrik etmiştir (Çelebi-zâde, s. 295-296). Düzenlenen şenliklere ait bir de masarifât defteri tutulmuştur (bk. BA, **MAD 10310**, Tarih: 1138/1725).

Osmanlıların bu ikinci hâkimiyeti de uzun sürmemiş, Şah Nadir, 1734'te Genç Ali Paşa tarafından müdafaa edilen şehri kuşatmıştır. Rus topçu uzmanlarının yardımıyla müstahkem kale surlarını delmeyi başaran Şah Nadir, bir aylık bir kuşatmadan sonra 9 Temmuz 1735'te şehri işgal etmiştir. Gence'yi savunan asker ve halka karşı oldukça sert davranarak pek çok kişiyi kılıçtan geçirmiştir¹⁵.

Şah Nadir'in ölümünden sonra, Gence ve yöresi Ziyaeddin oymağından Şahverdi Han tarafından kurulan Kaçar Hanlığı'nın merkezi olmuştur (1747)¹⁶. Şahverdi Han hanlığı kurduktan sonra, Osmanlı Hükümetine yaptığı başvuruda; Gence'nin ecdatlarının ocaklığı olduğu, Osmanlı Hükümetinin idaresini kendisine verdiği, İran'da şah olmamasından ve kendisinin padişaha muti bulunmasından dolayı Kars ve Erzurum valilerine itaat üzere olduğunun tebliğini istirham etmiştir (1752)¹⁷. Osmanlı Hükümeti (I. Mahmud 1730-1754) Şahverdi Han'ın itaatini uygun bularak Gence'deki gelişmeleri yakinen takibe almıştır. Çünkü bu dönemde Civanşir oymağından Karabağ Hanı Penah Ali Han, Afşar Feth Ali Han, Kartli Hâkimi I. Teymuraz ve II. İrakli Gence'yi ele geçirmeye çalışıyorlardı¹⁸. Nitekim 1759'da Feth Ali Han, 1776, 1784 ve 1796 yıllarında Rusların desteklediği Tiflis Hanı İrakli Han, Gence'ye hücum etmiş, ancak ele geçirememişlerdir¹⁹. Bu döneme ait Osmanlı arşiv belgelerinden, Osmanlıların bölgede olup-biteni yakından takip ettikleri, bölgeye casuslar göndererek ahvali hakkında bilgi topladıkları²⁰ ve özellikle İrakli Han'ın eline geçmemesi için Gence'ye diplomatik ve askeri yardımda bulunduğu anlaşılmaktadır²¹.

¹⁵ **Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak**, (Trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1974, s. 101; Rıza Şabânî, "Efşâriye ve Zendiye Döneminde (H.1135-1210/M.1723-1796) İran-Osmanlı İlişkileri", **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu** (Konya-2002), (Ankara 2003), s. 83; A. Djafâr Pour, **Nadir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri**, İstanbul 1977, (İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi), s.86; Efendizade, "Gence", s. 18-19; Mustafazade, **Osmanlı-Azerbaycan**, s. 135-136.

¹⁶ Süleyman Aliyarlı, **Azerbaycan Tarixi, Uzaq Keçmişden 1870-ci İllere Qader**, Bakı, 1996, s. 510; Fahreddin Nerimanoğlu, **İstiklal Mücadelemizin Beşiyi**, Bakı 2001, s. 46.

¹⁷ BA, HAT **5/153**, tarih:20/L /1165 (31 Ağustos 1752); BA, HAT **7/224**, tarih:21/L /1165

¹⁸ Nerimanoğlu, **İstiklal**, s. 46; Aliyev, "Gence XVIII. Asrda", s. 39.

¹⁹ **Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvân, Şeki, Revan, Kuba, Hoy-I (1578-1914)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1992, s. 64, 152-153; Tofiq Mustafazade, **Qarabağ Xanlığı**, Bakı, 2010, s.138-153.

²⁰ BA, HAT. 161/6699, Tarih :25/C /1211 (Aralık 1796); BA, HAT, 168/7093, Tarih: 20/B /1211 (19 Ocak 1797)

²¹ BA, HAT. 4/94, Tarih :29/Z /1189 (21 ocak 1776); BA, HAT, 17/739, Tarih :03/R /1201; BA, HAT. 17/765, Tarih :09/M /1202.

9 Mayıs 1795 Ağa Muhammed Han'ın eline geçen şehir²², 19. yüzyılın başından itibaren Rus saldırılarına uğramaya başlamıştır. Bu dönemde arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, Osmanlı Hükümeti (3. Selim 1789-1807) Rusya ve İran'ın Kafkasya'da yaptığı her hareketi yakinen takip etmiştir²³. Fakat içerdeki düzensizlik ve Sırp isyanı Osmanlıların Kafkasya'ya ve tabii ki Gence'ye müdahale etmesine mani olmuş ve Ruslar 3 Ocak 1804'te şehri işgal etmişlerdir²⁴. General Sisianov'un emriyle 7 binden fazla kadın, çocuk, ihtiyar Müslüman Türk katledilmiş ve şehrin en büyük camisi kilise yapılmıştır. Rusya ile İran arasında yapılan 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmaları ile Rusya şehri ilhak etmiştir.

Rusya'nın bölgedeki Müslüman Türk ahaliye zulmü birçok kişinin yurdunu terk edip muhacir olarak Osmanlı topraklarına sığınmasına sebep olmuştur. Osmanlı Hükümeti bu gelen muhacirlerin iskânı (Diyarbakır, Van) ile iâşe ve masrafları için gereken paranın temini hususlarında elinden geleni yapmaya gayret göstermiştir²⁵.

Rusların desteğiyle Anadolu'nun doğusunu ve Azerbaycan'ın birçok kentini Ermenileştirmek isteyen Ermeniler, 24 Aralık 1905'te Gence'de isyan çıkarak

²² Muhammed Cafer Hürmüci, **Târih-i Kâcâr**, Tahran, 1344, s. 7-10; Mehdi Bamdad, **Târih-i Ricâl-i İrân**, Tahran 1347, C 1, s. 178-179; **Arşiv Belgeleri-I**, s. 141-144.

²³ Bu belgelerden bazıları şunlardır; BA, HAT., 160/6677, Tarih: 29/Z /1217 (23 Mart 1803); BA, HAT., 160/6678, Tarih: 29/Z /1217 (23 Mart 1803); BA, HAT., 94/3832, Tarih: 29/Z /1218 (10 Nisan 1804); BA, HAT., 38/1916, Tarih :10/S /1219 (21 Mayıs 1804); BA, HAT., 160/6672, Tarih :13/Ra /1219 (22 Haziran 1804); BA, HAT., 161/6713, Tarih : 29/Z /1219 (31 Mart 1805); **Arşiv Belgeleri-I**, s. 179-180.

²⁴ Mustafazade, **Qarabağ Xanlığı**, s.183.

²⁵ Bu hususta Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde pek çok belge olup, bunlardan bazıları şunlardır; 1-1 Nisan 1899 tarihli Tiflis Başşehbenderliği'nin Gence Governörlüğü'nün Kazak köylerinden hicret eden Müslüman muhacirlerinin nakil ve iskânı hakkında malumat arzı. (BA, Y.A.HUS. (Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı), 394/78, Tarih: 20/Za/1316)
2-29 Eylül 1901 tarihli 1900 yılında Gence'den gelip Diyarbakır'a yerleşen muhacirlere ilaveten bu sene yeni gelen 160 muhacire yapılan masraf hakkında tahrirat. (BA, Y..PRK. UM. (Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı), 56/38, Tarih: 15/C/1319).
3-14 Ekim 1901 tarihli Gence Vilayetinden Diyarbakır'a gelen muhacirlerin iâşelerinin temini hakkında. (BA, A.MKT.MHM, 515/23, Tarih: 01/B/1319)
4-8 Kasım 1901 tarihli Gence'den Van'a gelen muhacirlerinden İranlıların gasp ettiği eşya ve paranın iadesi ve bu gibi vukuatın tekrarına meydan verilmemesinin Tahran Sefaretine tebliğ edilmesi talebi hakkında. (BA, DH.TMIK.M, (Dahiliye, Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu), 113/43, Tarih: 26/B /1319)

şehirde meskûn Türklere saldırmışlar, yaklaşık 300 Türk'e ait evi yakmışlardır. Şehrin Ermeni Mahallesi'nde yaşayan Türklerin evlerini ise, ateş kendi evlerine sıçrar korkusuyla yakmayarak yağma etmişlerdir²⁶. Osmanlılar Gence'de meydana gelen bu olaylara kayıtsız kalmamış ve Rusya Hükümetine müracaat ederek katliamların durdurulmasını istemiştir²⁷.

Gence, 28 Mayıs 1918'de Feth Ali Han başkanlığında kurulan ilk Azerbaycan Milli Bağımsız Hükümetinin merkezi olmuştur. Ancak burada yaşayan Ermenilerin taşkınlık çıkarmaları ve Türk komşularına saldırmaları üzerine Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu 10 Haziran 1918'de Gence'ye girmiş ve bir müddet şehirde kalmıştır. Kafkas İslam Ordusu marifetiyle şehirde anarşi yaratan Ermenilerin silahları toplanmıştır. Bunun üzerine Ermenilere yardım için Ermeni-Rus Bolşevik kuvvetleri Gence'ye saldırmak istemiş ise de 30 Haziran 1918'de düşman mağlup edilmiştir.

1918-1919 yılları Ermenilerin Gence ve çevresinde katliamlarına sahne olmuştur. Osmanlı Hükümeti bu katliamların durdurulması, katliamlara karşı tedbir alınması ve katillerin soruşturulması için Rusya ve İngiltere nezdinde teşebbüslerde bulunmuş, Azerbaycan Hükümeti ile diplomatik ve siyasî ilişkileri sürdürmüştür²⁸.

²⁶ **Arşiv Belgeleri-I**, s. 239. Gence'deki olaylar üzerine bir takım Erzurumlu Ermeni katliamlara katılmak için Gence'ye gitmiştir (BA, A. MKT. MHM. 550/13, Tarih: 2 M 1324/ 26 Şubat 1906).

²⁷ BA, A. MKT. MHM. 550/7, Tarih: 29 L 1323/ 26 Aralık 1905.

²⁸ Günümüzde Başbakanlık ve Cumhuriyet Arşivlerinde bu hususla ilgili pek çok belge bulunmaktadır. Bu belgelerden bazıları şunlardır; 1-1918 tarihli Ermeniler tarafından Gence ve Karabağ'da yapılan saldırılar hakkında köy muhtarlarının raporları. (BCA, Fon: 930.1.0.0, No: 3.48.4/(894-465)

2-30.9.1918 Ermenilerin Gence, Gökçay, Kürdemir ve birçok bölgedeki katliamları. (BCA, Fon: 930.1.0.0, No: 3.45.3/(100-2791)

3-15.10.1918 Yeni Bayezid Eyaleti'nin Azerbaycan'a bağlı kalmasının aleyhinde Ermenilerin propaganda yaptığına dair Gence Valisi'nin, İçişleri Bakanı'na sunduğu yazı. (BCA, Fon:930.1.0.0, No: 4.61.1/(970-141)

4-1919 tarihli Gence eyaletindeki katliam ve saldırılar hakkında 1918-1919 yılları arasında yapılan soruşturma tutanakları (BCA, Fon:930.1.0.0, No: 5.100.1/(1061-184)

5-5.2.1919 Yeni (Nova) Bayezid Eyaleti'nin bazı köylerinin Ermeniler tarafından bombalandığına dair Gence Valisi'nin, Azerbaycan Dışişleri Bakanı'na telgrafı. (BCA, Fon:930.1.0.0, No: 5.79.1/(1061-12)

6-1919 Ermenilerin Cavanşir, Şuşa, Cebrail, Zangezür ve Gence'deki Müslümanlara saldırıları hakkında Soruşturma Kurulu üyesi Mihaylov'un raporu. (BCA, Fon: 930.1.0.0, No: 4.75.2/(970-1161)

Mondros Mütarekesi ile Türk ordusu geri çekilince, 1 Mayıs 1920’de Bolşevik Rus ordusu Gence’yi tekrar işgal etmiştir. Milli kuvvetlerin Bolşeviklere direniş göstermesi nedeniyle şehir halkından 8 bin kişi Ruslar tarafından katledilmiştir²⁹. Bütün bu acılara rağmen Gence bugün, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin toprakları içerisinde refah ve huzur içerisinde yaşayan insanların yaşadığı bir şehirdir.

3-İstimalet ve İmar

Gence ve çevresi fethi müteakip geleneksel Osmanlı siyaseti çerçevesinde halka istimalet verilmiş, adaletli davranılmış, gönülleri hoş tutulmaya çalışılmış ve şehrin imarı için gayret gösterilmiştir. Nitekim adaletli olunması ve halkın hoş tutulması için İstanbul’dan Gence, Bakü ve Ereş’in zaptıyla görevlendirilen paşa ve beylere gönderilmiş pek çok hüküm bulunmaktadır. Mesela; Eylül 1587 tarihli bir hükümde, bölge halkını hoş tutup, memleketin şenlenmesine gayret edilmesi emredilmiştir³⁰. Ekim 1590 tarihinde Gence Beylerbeyi Davud Paşa’ya gönderilen bir hükümde de reaya, dönek ve ulusâta istimalet verildiği, hiç kimsenin malına, mülküne, vakıf ve dükkânına, ailesine zarar verilmemesi, bölge halkını rahatlatacak yeni kanunların ihdas edildiği beyan edilmiştir³¹. Keza, Eylül 1593’de Gence, Revân, Şirvân, Tebriz v.s. beylerine “*adl ve şer’-i şerif icrâ olunup ve zalimlerden vilâyetleri hıfz edesiz*” diye emirler verilmiştir³². Ayrıca, Gence ve Karabağ kadınlarına 17 Haziran 1595’te gönderilen bir hükümde, Safevî döneminden kalan bazı meliklerin halka zulmettiği, bunun men edilmesi emredilmiştir³³.

7-1919 Ermenilerce yapılan katliamlara İngilizlerin göz yummaları hakkında Gence Valisi Vekilov’un raporu. (BCA, Fon: 930.1.0.0, No :3.54.2/(894-10104)

8- 1919 Ermeni mezalimi hakkında Gence Valisi’nin İçişleri Bakanlığı’na yazdığı rapor. (BCA, Fon: 930.1.0.0, No: 3.54.1/(894-10104)

9-6.4.1921 Gence Eyaleti-Çaykent Köyündeki Ermeni ayaklanması. (BCA, Fon: 930.1.0.0, No: 2.32.1/ (277-286)

10-04.02.1919 tarihli muhtelif köylerin Müslüman ahalsinin Ermeniler tarafından köylerinden sürgün edildiğine dair Zangezür yöneticisinin Gence Valiliği’ne gönderdiği telgraf. (BCA, Fon: 930..1.0.0, No: 3.48.9/894-465)

²⁹ BA, DH. EUM. SSM, 43/18, Tarih: 10 L 1338/ 27 Haziran 1920. Bu belgede Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuri Paşa’nın bazı Bolşevik reislerini idam ettirdiği anlatılmıştır. Efendizade, “Gence”, s. 19.

³⁰ BA, MD 62, s. 90, Tarih: L 995.

³¹ BA, MD Zeyl 4, s. 72.

³² Topçular Kâtibi, C I, s. 11.

³³ BA, MD 73, s. 86, Tarih:9 L 1003.

İmar faaliyetlerine kaleden başlanmış ve daha sonra şehrin binaları elden geçirilmiştir. Nitekim Ferhad Paşa 1 Eylül 1588'de şehre girdiğinde³⁴ askerlerine bağ ve bahçelerle, kervansaray, hamam ve dükkânların tahrip edilmemesi emri vermiştir. Ferhad Paşa, saldırılarda tahrip olan şehri, mamûr hale getirilmek için çok uğraş vermiş ve fetihten iki gün sonra imar faaliyetlerine başlamıştır. Şehre bir iç kale ve mahalleleri içine alacak şekilde sur inşa ettirmiştir³⁵. Ferhat Paşa, Şemkir de bir kale yapılması gerektiğini bildirmiş, Padişah 3. Murad (1574-1595) bu isteği kabul ederek yapım emri vermiştir³⁶. Osmanlı Hükümeti, Safevî saldırılarına karşı bu yapıların daha da sağlamlaştırılması için 25 Eylül 1590 tarihinde de Ferhad Paşa'ya emir göndermiştir³⁷. İmar faaliyetleri daha sonraki yıllarda da sürmüştür. Nitekim Gence Kadısı'na 1594 sonlarında gönderilen bir hükümde; cami ihtiyacı olan yerlere cami ve mescid yapılması, kendi mallarından cami yaptırmak isteyen hayır sahiplerine ve vakıflara yardımcı olunması emredilmiştir³⁸.

1725 fethini müteakiben de boş kalan şehrin mamûr ve abâdân hale getirilmesi için bölge yöneticilerine emirler gönderilmiştir³⁹. Ticaret açısından büyük önem taşıyan hanların harabe haline gelmemesi için de miriye alınması ve müzayedeye ile satılması⁴⁰, böylece alacak kişilerin çalıştırmasıyla ticari hayatın devamı sağlanmaya çalışılmıştır.

4-Tahrir/Yazım

Osmanlıların Azerbaycan coğrafyasına yerleşme politikalarının en önemli göstergesi tahrirdir. Gence gerek 16. yüzyıl, gerekse 18. yüzyılda ele geçirildikten hemen sonra tahrir edilmiştir. Bu tahrirlerin amacı, arazinin has ve tımarlara taksimi, devlet hazinesine gelir ve muhafazada bulunan askerinin ulûfesini temin etmektir. Buna kısaca Osmanlı malî sistemine dâhil etme denilebilir. Bu tahrirlerde bölgedeki verimli topraklar umumiyetle padişah ve beylerbeyi haslarına ayrılmış, üretim için uğraş gerektiren yerler ise, zeamet ve tımara verilmiştir⁴¹. İlk

³⁴ BA, TD 699, s. 3; Selanikî, I, s. 204-206; Rahîmîzâde İbrahim Çavuş, s. 76 (9 Şevval 996)

³⁵ BA, TD 699, s. 3; Selanikî, I, s. 204-206; Rahîmîzâde İbrahim Çavuş'un (s. 70-71, 74) yazdığına göre, Gence Kalesi'nden başka Gori Kalesi de tamir edilmiş, defterdar Hasan Efendi Gori'de bir cami inşa ettirmiştir.

³⁶ BA, MD 62, s. 31, Tarih: 6 R 995/16 Mart 1587.

³⁷ BA, MD Zeyl 4, s. 152, Tarih: 25 Za 998; BA, TD 699, s. 3.

³⁸ BA, MD 73, s. 2, Tarih:1003.

³⁹ BA, MD 135, s. 58-59, Tarih: Evâhir-i L 1140.

⁴⁰ BA, C. ML. 338/13858, Tarih: 29 S 1138/6 Kasım 1725.

⁴¹ 19 Eylül 1732 tarihli bir belgeye göre Gence Eyaleti'nde 526 adet zeamet ve tımar vardı. (BA,

tahrirde (1595) bununla ilgili emirler dahi yayınlanmıştır⁴². Bu emrin gerekçesi, özellikle boş kalan yerlerin zaim veya sipahi eliyle ziraatını sağlamaktır. Böylece göç eden halkın geri dönmesi sağlanabilecek, üretime katılan yerli halkın geliri artacak, bu da memnuniyet derecesini yükseltecek ve Osmanlı idaresine bağlılığı artıracak, Osmanlı idaresinin benimsenmesi sağlanacak, devletin vergi gelirleri artacaktır.

Osmanlılar tahrirle birlikte gerek 1595 ve gerekse 1727 yıllarında Gence'ye özel kanunlar hazırlamışlardır. Bu kanunnameler Gence'nin mahalli özellikleriyle Osmanlı sistemine dâhil olmasını sağlamak için hazırlanmıştır. Osmanlı Hükümeti bu kanunnameler sayesinde mahalli idarecilerin halka adaletli bir vergi sistemi uygulamasını, angarya ve keyfi vergiler almamasına çalışmıştır.

İlk tahrirde tahrir işlemi yapan muharrir/ilyazıcı Gence Defterdarları Ali Efendi ile Mehmed Efendi idi. Daha sonra bu iş Maliye Defterdarı Hacı Kasım oğlu Mehmed Efendi'ye verilmiştir. İlk tahrir işlemi, büyük ölçüde 1592'de tamamlanmış, yazılmayan bazı yerler ise Defterdar İmam-zâde Mehmed Efendi'nin marifetiyle Sultan III. Mehmed'in tahta çıkışından (1595) kısa bir süre sonra tamamlanmıştır⁴³.

İkinci fethi müteakiben Kasım 1725'te de bir tahrir işlemi başlatılmış ve bu tahrir 1727'de sona ermiştir. Tahrir işiyle önce Gence Defterdarı İbrahim Efendi görevlendirilmiştir. Ancak onun vefatı ile yerine defterdar tayin edilen kapucubaşlarından Ali Paşa-zâde Mehmed Efendi'nin mübaşeretinde kâtip Ali tahrir işlemi tamamlamıştır. Böylece Gence ve havalisi tekrar Osmanlı sistemine kaydedilmiştir⁴⁴.

5-Gence'nin İdarî Taksimatı

Gence, Şah I. Tahmasp devrinde yapılan idarî düzenlemede, Karabağ-Gence Beylerbeyliği'nin merkezi yapılmıştır⁴⁵. Osmanlılar, 1588'de bölgeyi ele

C.TZ., 136/6785, Tarih :29 Rebiülevvel 1145)

⁴² BA, MD 73, s. 330, Tarih: 14 Z 998; BA, MD 69, s. 216, Tarih: Selh-i Ra 1001.

⁴³ BA, TD 699, s. 4.

⁴⁴ BA, MD 133, s. 7, Tarih: Evâhir-i S 1138/Kasım 1725; BA, MD 133, s. 76, Tarih: Evâhir-i Ca 1138/Şubat 1726; BA, MD 133, s. 96, Tarih: Evâil-i Safer 1139/Eylül 1726; BA, MD 134, s. 268, Tarih: Evâsıt-ı R 1140/ Aralık 1727; BA, MD 134, s. 288, Tarih: evâil-i Ca 1140/Aralık 1727; BA, TD 903, s. 16.

⁴⁵ Oktay Efendiyev, **Azerbaycan Safeviler Dövləti**, Bakı, 1993, s. 212; Fahreddin Nerimanoğlu, **Ulu Gence**, Bakı, 2000, s. 30.

geçirdiklerinde Safevî idarî düzenlemesini devam ettirmiş ve Gence-Karabağ Beylerbeyliği/Eyaleti'ni tesis edip, Gence şehrini de eyaletin merkezi yapmışlardır⁴⁶. Bu idari statü, ilk fetihten elden çıkıncaya kadar sürmüştür.

1595'te Gence Eyaleti; Gence, Berdâ, Haçın, Ahıstabâd, Verende, Dizak ve Hekri olmak üzere yedi livaya ayrılmıştır⁴⁷.

1727'de Gence Eyaleti; Gence, Halha, Berdâ, Arasbar, Bergûşad ve Lori olmak üzere altı livadan müteşekkildi⁴⁸.

Bu idari bölgelerden Şemkir, Taliş, Halha, Bayad, Hekri, Berdâ'nın kasaba hüviyetinde yerleşim merkezleri bulunuyordu. Arasbar Livası'nda ise yerleşme hüviyetinde bir kasaba veya şehir yerleşmesi bulunmuyordu.

Safevî döneminde Gence-Karabağ, şehzade/mirza yönetiminde şahın tayin ettiği hanlar/beylerbeyiler tarafından yönetiliyordu. Beylerin yanı sıra, münşi, kelenteri, daruga, kadı veya hâkim gibi yöneticiler de görev yapıyordu⁴⁹. Safevî Devleti kurulduktan sonra, Gence-Karabağ Beylerbeyliği, bölgede yoğun nüfusa sahip Kaçarlara verilmiştir. Nitekim Şah I. Tahmasp zamanında Kaçarların Ziyadlı kolundan Şahverdi Sultan beylerbeyi tayin edilmiştir⁵⁰. Bundan sonra da Safevî yönetimi bölgenin emirliğini hep Kaçar Ziyadlı beylerine vermiştir. Nitekim Şahverdi'den sonra oğlu İbrahim Sultan, onun ardından diğer oğlu Yusuf Halife beylerbeylik yapmışlardır⁵¹. Şah II. İsmail zamanında beylerbeyliğe Kaçar İmam Kulu Han tayin edilmiştir⁵². Osmanlı fethinden önce şehir hâkimi Kaçar Ziyad Han oğlu Mehmed Han'dı⁵³.

⁴⁶ BA, TD 699, s. 286.

⁴⁷ BA, TD 699, s. 6-19, 106, 112-114, 116, 124, 172, 192-193, 238-239; Kitâb-ı Müstetâb'ta Gence Eyaleti'nde Gori, Karabağ, Berdâ, Şemkir ve Kelek kalelerinin bulunduğu kayıtlıdır (**Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Kitâb-ı Müstetâb, Kitabı Mesâlihi'l-Müslimin ve Menâfi'il-Mü'minin, Hırzû'l-Mülûk**, (Haz. Yaşar Yücel), Ankara, 1988, s. 12).

⁴⁸ BA, TD 903, s. 1-4.

⁴⁹ Evliya Çelebi, IV, s. 287.

⁵⁰ İskender Beg Türkmân, I, s. 85-86; G. Ahmedov- S. Onullahi, "Gence'nin Gadim ve Orta Asrlar Tarihi", **Gence Tarihi Öcerk**, Bakı, 1994, s. 26; Kasım Hacıyev, **Berde Şehrinin Tarihi**, Bakı, 2000, s. 257.

⁵¹ Muhtaroglu, "Tarihin Gence Hafızası", 111, s. 18

⁵² Selânikî, I, s. 118, 175; **Tarih-i Osman Paşa**, s. 20; Ahmed Tacbahş, İran der zaman-ı Safevîyye, Tebriz 1340, s. 47; Kütükoğlu, **Osmanlı-İran**, s. 125; Muhtaroglu, "Tarihin Gence Hafızası", 111, s. 18.

⁵³ Râhîmîzade İbrahim Çavuş, s. 78; İskender Beg Türkmân, I, s. 496 vd.

Ferhad Paşa şehri zapt ettiğinde Osmanlı yönetim geleneğine göre şehir yönetim örgütü teşkil edilmiştir. Bu meyanda beylerbeyi, defterdar ve eyalet kadısı atanmıştır. Beylerbeylik Osmanlı hizmetine giren eski Safevî beylerinden Kelb-i Ali Han'a verilmiştir. Fakat Kelb-i Ali Han Safevî tarafına geçince⁵⁴, beylerbeylik Osmanlı paşası Çerkez Haydar Paşa'ya tevcih edilmiştir (1588)⁵⁵. Haydar Paşa'dan sonra beylik 1590'da İskender Han'a⁵⁶, 25 Eylül 1590'da Silahdarbaşı Davud Paşa'ya⁵⁷, 19 Mart 1592'de Hızır Paşa'ya⁵⁸, 25 Şubat 1594'te Kars Beylerbeyi Mahmud Paşa'ya⁵⁹, Temmuz 1594'te Mehmed Paşa'ya⁶⁰, Ocak 1595'te Batum Beylerbeyi Hasan Paşa'ya⁶¹, 22 Nisan 1595'te sabık Kars Beylerbeyi Ahmed Paşa'ya⁶², Ağustos 1595'te Bıyıklu Osman Paşa'ya⁶³, Aralık 1595'te Güzelce Mahmud Paşa'ya⁶⁴, Şubat 1596'da Baki Bey oğlu Osman Paşa'ya, Kasım 1598'de Yahya Paşa'ya⁶⁵, Nisan 1600'de Mahmud Paşa'ya⁶⁶, az sonra Davud Paşa'ya⁶⁷, Eylül 1604'te Hasan Paşa'ya tevcih edilmiştir⁶⁸. 1606 Safevî kuşatması sırasında beylerbeyi Mehmed Paşa idi. Mehmed Paşa, ilk fethin son beylerbeyi oldu⁶⁹. Bu kadar çok beylerbeyi tayininin başlıca sebebi, bu beylerin bir kısmının muhafaza göreviyle tayin edilmesidir.

Şah I. Abbas, şehrin yönetimini önceleri Ziyadoğullarına (Hüseyin Han⁷⁰,

⁵⁴ Kırzioğlu, **Kafkas Elleri**, s. 371, 378-379.

⁵⁵ Selânikî, I, s. 208; Râhîmîzade İbrahim Çavuş, s. 78. Evliya Çelebi (C II, s. 286-287) ise, bir yerde Sarı Ahmed Paşa kethüdası Mehmed Paşa'ya, bir başka yerde Hadım Hasan Paşa'ya verildiğini yazar.

⁵⁶ BA, MD Zeyl 5, s. 135, Tarih: 999.

⁵⁷ BA, MD Zeyl 4, s. 86-87, Tarih: 25 Za 998; BA, MD 73, s. 329, Tarih: 14 Z 998; BA, MD 73, s. 331, Tarih:14 Z 998; Selânikî, I, s. 227.

⁵⁸ BA, MD 67, s. 228; BA, MD 69, s. 86, Tarih: 13 M 1001; BA, A. NŞT 1141, s. 2.

⁵⁹ BA, TD 699, s. 16; BA, A. NŞT 1141, s. 24; Selânikî, I, s. 382; Topçular Kâtibi, I, s. 97.

⁶⁰ Kütükoğlu, **Osmanlı-İran**, s. 212.

⁶¹ Topçular Kâtibi, I, s. 52.

⁶² BA, A. NŞT 1141, s. 75, 77; Topçular Kâtibi, I, s. 52.

⁶³ Selânikî, II, s. 500.

⁶⁴ Topçular Kâtibi, I, s. 97.

⁶⁵ Selânikî, II, s. 570, 788, 848.

⁶⁶ Topçular Kâtibi, I, s. 274.

⁶⁷ Kütükoğlu, **Osmanlı-İran**, s. 267.

⁶⁸ Topçular Kâtibi, I, s. 390.

⁶⁹ Kütükoğlu, **Osmanlı-İran**, s. 277.

⁷⁰ Kütükoğlu, (**Osmanlı-İran**, s.277) ise, beylerbeyliğin Ziyadlı Muhammed Han'a verildiğini ifade eder.

İmam Kulu oğlu Muhammed Han, Mürşid Kulu Han v.s.) vermiştir. Lakin bir müddet sonra merkezîyetçi bir yapı kurmak istediğinden devşirmeden Davud'u vali tayin etmiştir. Şah Safi tahta çıktığında (1629) beyliği Ziyadlılara iade etmişti⁷¹. Böylece Gence Eyaleti, Osmanlıların ikinci kez eline geçene kadar Ziyadlılarda kalmıştır. Nitekim 1723 kuşatması sırasında Gence, Ziyadlı Uğurlu Han'ın idaresi altındaydı⁷².

Osmanlılar şehri ele geçirdiklerinde (1725) beylerbeylik İbrahim Paşa'ya tevcih edilmiş, Hacı Mustafa Paşa da Gence ve Şirvân seraskeri yapılmıştır⁷³. Bir arşiv belgesinde dikkat çeken bir nokta, önemine binaen Gence'ye vezir rütbesinde bey tayin edilmesinin gerekli olduğunun vurgulanmasıdır⁷⁴. Bu sebeple İbrahim Paşa'ya vezir rütbesi verilmiş ve 1 Mayıs 1731'e kadar bu vazifeyi yürütmüştür⁷⁵. 1731'de Genç Ali Paşa beylerbeyi yapılmıştır (1735)⁷⁶. Şah Nadir, şehri ele geçirdikten sonra yönetim işini önce II. Uğurlu Han'a, ondan sonra Hüseyin Kulu Han'a vermiştir⁷⁷. Şah Nadir ölünce (1747), II. Şahverdi Han, Gence Hanlığı'nı kurmuştur.

6-Malî ve Kazâî Teşkilat

Eyaletin malî işleriyle ilgilenmek üzere Defterdarlık teşkilatı da oluşturulmuştur. Bu meyanda ilk zaptı müteakip (1588) Hasan Efendi⁷⁸, 4 Kasım 1590'da Ali Efendi⁷⁹, 3 Ocak 1593'te Mehmed Efendi⁸⁰, 5 Nisan 1594'te eski Diyarbakır Defterdarı Zarif Mehmed Efendi⁸¹, 3 Haziran 1595'de de Mehmed Efendi

⁷¹ Tacbâhş, İran, s. 54-55; Muhtaroglu, "Tarihin Gence Hafızası", 111, s. 115; Ahmedov-Onullahi, "Gence'nin Gadim ve Orta Asrlar Tarihi", s. 29.

⁷² Nerimanoğlu, **Ulu Gence**, s. 39.

⁷³ Çelebi-zâde, s. 404. BA, MD 135, s. 131, Tarih: Evâhir-i M 1141/Eylül 1728'de Mustafa Paşa, beylerbeyi olarak zikredilmiştir.

⁷⁴ BA, HAT., 1447/30, Tarih:19 Ra 1142.

⁷⁵ BA, MD 136, s. 189, 324, 362, Tarih: Evâhir-i Safer 1143/Eylül 1730; BA, MD 137, s. 38; BA, Name-i Hümayun Defteri, 7, s. 237-239, Tarih: Evâhir-i L 1143; **Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri-II (1575-1918)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993, s. 46; Fahameddin, Başar; **Osmanlı Eyâlet Tevcihatı (1717-1730)**, Ankara, 1997, s. 154-155.

⁷⁶ **Arşiv Belgeleri-II**, s. 49'daki vesikaya göre 17 Aralık 1733'de Gence muhafızı Ali Paşa'dır.

⁷⁷ Muhtaroglu, "Tarihin Gence Hafızası", 111, s. 116.

⁷⁸ Selânikî, I, s. 208.

⁷⁹ BA, MD 67, s. 42, Tarih: 6 M 999

⁸⁰ BA, MD 69, s. 10, 216, Tarih: Selh-i Ra 1001/3 Ocak 1593, Tarih: Selh-i B 1001/2 Mayıs 1593.

⁸¹ BA, A. NŞT 1141, s. 30; Selânikî (I, s. 375), bu tevcihâtın 12 Haziran 1594'de yapıldığını yazar.

Defterdar tayin edilmiştir⁸². İkinci kez ele geçirildiğinde Defterdarlık makamı, 1 Kasım 1725'te İbrahim Efendi'ye⁸³, 30 Ağustos 1726'da Mehmed Paşa'ya, 22 Aralık 1728'de Mahmud Efendi'ye verilmiştir⁸⁴. 13 Ekim 1735 tarihli bir hükümde adı geçen Ali Efendi Gence'de görev yapan son Osmanlı defterdarıdır⁸⁵.

Gence'de şer'i şerifin temsilcisi olarak gönderilen eyalet kadısı, 1590'da Kemal Efendi, Nisan 1596'da Muslihiddin bin Ahmed, Mayıs 1729'da Hasan Efendi'dir⁸⁶.

7-Şehrin Fizikî Yapısı

Gence, Küçük Kafkasya Dağları'nın kuzey-doğu eteğinde, Kür Nehri'nin sağ kollarından Genceçay'ın kıyısında yer alan bir şehirdir. Kuzeyinde Kür ve kolları ile sulanan verimli bir ovaya, güneyinde ise üzerinde yaylalar, ormanlar bulunan dağlık bir araziye sahiptir. İbnü'l-Esir'in "*Arran şehirlerinin anasıdır*" dediği, Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi, Mustafa Selânîkî, Rahimizade İbrahim Çavuş gibi müelliflerin methettikleri Gence⁸⁷, adıyla müsemma gerçek bir hazinedir. Osmanlılar bu hazineyi muhafaza etmek ve bayındır hale getirme için önemli işler yapmışlardır. Nitekim 1588 Osmanlı kuşatmasında şehri koruyan surlar ve birçok bina tahrip olmuştu. Bunun üzerine Ferhad Paşa surları yeniden inşa ettirerek müstahkem hale getirilmiştir. Fetihden iki gün sonra başlanılan imar faaliyetleri çerçevesinde, hem şehri güvenli, oturulabilir, yaşanabilir bir hale getirmek, hem de Safevî saldırılarına karşı koymak için şehre bir iç kale ve ma-

⁸² BA, MD 73, s. 86, 223, Tarih: 9 L 1003, Tarih: 25 N 1003; BA, İE.ML., 27/2634, Tarih: 5 Şaban 1004.

⁸³ İbrahim Efendi 29 S 1138/6 Kasım 1725'de Gence'deki han ve hamam ve sair ebniyenin miriye zaptıyla ve müzayedeyle satılması işiyle görevlendirilmiştir (BA, C. ML. 338/13858). Ayrıca BA, D.BŞM., 1861.

⁸⁴ BA, MD 134, s. 304, Tarih; Evâsıt-ı R 1140/ Aralık 1727; BA, MD 134, s. 288, Tarih; evâil-i Ca 1140/Aralık 1727; BA, C.ML., 246/10204, Tarih: 29/Ca/1141 (31.12.1728); BA, C.ML., 19112, Tarih; 26 Şevvâl 1141/25 Mayıs 1729; Başar'ın yayınladığı sancak tevcih defterine göre (**Osmanlı Eyâlet Tevcihati**, s. 273-275), defterdarlık, 2 Ağustos 1725'de Ahmed Efendi'ye, 7 Temmuz 1725'de Kasım Efendi'ye verilmiştir. Ancak, bu tarihte Gence henüz fethedilmediğinden tayin edilen defterdarların Karabağ defterdarı olarak atandığı söylenebilir.

⁸⁵ BA, C. ML., 320/13190, Tarih: 25 Ca 1148.

⁸⁶ BA, İE.ML., 27/2634, Tarih: 5 Şaban 1004; Kütükoğlu, **Osmanlı-İran**, s. 236; Başar, **Osmanlı Eyâlet Tevcihati**, s. 230.

⁸⁷ Evliya Çelebi, II, s. 286; Kâtip Çelebi, **Cihânnümâ**, İstanbul Matbaa-i Amire 1145 s. 392; Selânîkî, I, s. 206; Râhîmîzade İbrahim Çavuş, s. 76.

halleri içine alacak şekilde sur inşa edilmiştir⁸⁸. Hatta Osmanlı Hükümeti, bu yapıların daha da sağlamlaştırılması için 25 Eylül 1590 tarihinde de Ferhad Paşa ve Gence Beyi'ne emir göndermiştir⁸⁹. Kaleye, güneşin hareket istikametine göre, doğu ve batı istikametlerinde iki kapı açılmıştır. Doğu kapısına Karabağ Kapısı (Kalekapı), batı kapısına Tiflis Kapısı (Yukarı Kapı) adı verilmiştir. Yönetim konağı, aseshane, hapishane ve hamam gibi binalar iç kale içerisinde bulunuyordu. İç kalenin güney-batısında Narinkale denilen bir semt yer alıyordu. Han Sarayı, Han Cami, darphane ve divanhane bu bölümdeydi.

Şah I. Abbas 1606'da mukavemet gösterdiği için şehri yağma ve tahrip ettirmiştir. Bu tahrip ile kale ve şehir harabeye dönmüş olduğundan 1 fersah (yaklaşık 6 km.) öteye yeni Gence kurulmuştur⁹⁰. Yeni Gence, Genceçay'ın sağ ve sol kıyılarında iki mahalle olarak yerleşmiştir. Bu iki mahalle, Şah I. Abbas'ın yaptırdığı köprü (Taklı Köprü) ile birbirine bağlanmıştır⁹¹. Bu durumda şehir; İç kale, Şehristan ve *Bayırşehir* olmak üzere üç yerleşmeden meydana geliyordu. Şehristan, şehri çevreleyen surun içerisine, Bayırşehir de surun dışına denilirdi. İç kalede bey ailesi ve devlet görevlileri, Şehristan'da genellikle imalâtçılar, zanaatkârlar ve tacirler, Bayırşehir'de ise bağbanlar, çiftçiler, hayvancılıkla uğraşanlar ve ipekçiler meskûndü⁹².

İkinci fetihten sonra da Osmanlılar iç kaleyi (Kızıl Arslan Kalesi) esaslı bir şekilde tahkim ve Şehristan surlarını (dış surlar) yeniden inşa etmişlerdir. Surların etrafına da hendek kazılmıştır. Böylece müstahkem hale gelen kale, Şah Nadir'in 1734 kuşatmasına dayanmıştır⁹³.

Osmanlıların ikinci fethi sonrasında yapılan tahrirde Gence şehri; *Zerrabî, Ozanlar, Attarân, Akelmas, Şahseven, Sofular, Seferabâd, Tavukçu, Hacı Salih, Bağır, İmamlı, Muhtesip, Kara Musalu* ve *Bağbanlar* isimlerini taşıyan 14 mahalleyle ayrılmıştır. Bunlardan Zerrabî, Bağban, Ozan, Attarân, Sofular, Şahseven,

⁸⁸ Selaniki, I, s. 206; Mustafa Sâfi, *Zübdetü't-Tevârih*, (Haz. İ. Hakkı Çuhadar), Ankara, 2003, I, s. 239; Râhîmîzade İbrahim Çavuş, s. 77.

⁸⁹ BA, MD Zeyl 4, s. 152, Tarih: 25 Za 998; BA, TD 699, s. 3.

⁹⁰ Efendizade, "Gence", s. 17-19; Bala, "Gence", s. 764; Nerimanoğlu, *İstiklal*, s. 35; Gence şehri bundan önce de yer değiştirmiştir. 1139 depreminden ve 1231 Moğol istilasından sonra da yeri değişmiştir (Muhtaroglu, "Tarihin Gence Hafızası", 111, s. 108).

⁹¹ Nerimanoğlu, *İstiklal*, s. 35.

⁹² Muhtaroglu, "Tarihin Gence Hafızası", 113, s. 139.

⁹³ Muhtaroglu, "Tarihin Gence Hafızası", 113, s. 144; Bala, "Gence", s. 764.

Tavukçu mahalleleri Şehristan'da, Akelmas ve İmamlı mahalleleri Bayırşehir'de idi. Bununla beraber, ıssız olan şehirde hayatı canlandırmak amacıyla, şehir yakınında ve genellikle de Ermenilerin meskûn olduğu Kilisekent bir köy iken, sunî olarak şehrin mahallesi yapmıştır. Bu köy halkı, şehir pazarında esnafılık veya bağbanlık yapardı⁹⁴. Müslüman Türkler ise Yenikent'in hemen yanındaki Çögen'de meskûndü.

Gence ve civarında, 1727'de, 15 cami ve mescid, 21 kervansaray, 20 hamam, 1.200 dükkân, 35 fırın ve tandır, sayısı belirtilmeyen evler vardı. Tahrir defterine göre cami ve kervansarayların bazıları harap, bazıları mamurdu. Gence ve havalisinde olan camilerin bir kısmı Osmanlı devlet erkânı veya hayır sahipleri tarafından yaptırılmıştır. Mesela; Şehirdeki camilerden biri kale varoşunda Sultan Ahmed adına inşa edilmiştir⁹⁵. Bir diğerini de muhafız Mustafa Paşa kendi adına yaptırmıştır⁹⁶. Bunun yanı sıra 1594-95'te Gence Vilâyet kadılarına gönderilen bir hükümde, cami ve mescid olmayan şehir, kasaba ve köylere, bu binaların yaptırılması, kendileri inşa ettirmek isteyenlere, başkalarının mülk ve evkafına zarar vermeden inşa izni verilmesi emredilmiştir⁹⁷. Keza şehirdeki hamam ve fırınların ancak birkaçı işliyordu. Bunun için muhafız Hacı Ali Paşa yeni bir fırın yaptırmıştır⁹⁸. Halk şehri terk ettiğinden dükkânların ve içerisinde oturan olmadığından evlerin bir kısmı harabe haline gelmişti⁹⁹. İstimalet ile bir kısım insanlar şehre geri döndükçe, harabe evler tamir edilerek yaşanabilir meskenler haline getirilmiştir.

8-Şehrin Demografisi

İbnü'l-Arzak'ın 11. asırda "*Türkmen şehri*" olarak tanımladığı Gence¹⁰⁰, Safevîlerce beylerbeylik merkezi yapıldıktan sonra ehemmiyeti artan bir şehir olmuştur. 16. yüzyılın ortalarından itibaren meydana gelen imalât ve ticarî gelişme, nüfus artışına yol açmış ve Oruç Bey Bayat'ın biraz da abartılı rakamına göre şehrin nüfusu 50 bini bulmuştur¹⁰¹.

⁹⁴ BA, TD 903, s. 16, 18; Karamanly, "Osmanlı-Safevî Savaşları", s. 505.

⁹⁵ BA, C.EV., 316/16055, Tarih: 23/S /1145 (15 Ağustos 1732)

⁹⁶ BA, C.EV., 327/16617, Tarih: 20/C /1142 (10 Ocak 1730)

⁹⁷ BA, MD 73, s. 2, Tarih: 1003.

⁹⁸ BA, C. AS., 656/27577, Tarih :29/Z /1147.

⁹⁹ BA, TD 903, s. 17.

¹⁰⁰ Z.V. Togan, "Azerbaycan", İA, C 2, s. 101.

¹⁰¹ Efendiye, *Safevîler Dövleti*, s. 212; Ahmedov-Onullahi, "Gence'nin Gadim ve Orta Asırlar Tarihi", s. 26.

Gence ve çevresi, asırlar boyu ardı arkası gelmeyen çatışmaların yaşandığı, bu yüzden halkın zaman zaman göç etmek zorunda kaldığı bir bölgedir. Osmanlıların Azerbaycan'a girdiği gerek 16. yüzyıl ve gerekse 18. yüzyıl savaşları sırasında halk şehri terk etmiştir. 16. yüzyıl sonlarındaki yürüyüş sırasında Gence Hanı Kaçar Ziyadlı Mehmed Han, Osmanlı fethinden 5-10 gün önce şehir, kasaba ve köylerde yaşayan halkı, mal ve hayvanlarıyla dağlara ve Aras kenarına göç ettirmiştir (Ağustos 1588). Râhîmîzade İbrahim Çavuş, göç ettirilen insan sayısını “*tahminen kırk elli bin haneden ziyâde re‘aya ve ulusatdan cem‘-i mâl u minâlin ve ehl ü i‘yâlin çâr-pâ olan hayvanlarıyla önüne katub yürü deyü isen harâb etdürüb*” cümlesiyle anlatır¹⁰². Bu yüzden Selanikî, Osmanlı ordusu şehre vardığında “*Benî Âdemden bir ferd bulunmayup, halî ez-ağyar bir şehr bulundi*” kaydını düşmüştür. Bu göç sebebiyle şehir, kasaba ve köyler boşalmış, evler, işyerleri, bağ ve bahçeler bakımsızlıktan harabe hale gelmiştir¹⁰³.

Eyalette yaşanan göç hareketi, bazı nahiyelerin ıssız kalmasına yol açmıştır. Mesela, Zegem-i Ulya, Zaris, Keştesaf nahiyelerinde pek kimse kalmamış, Hasansuyu, Tavus, Ahıncı, Esrek, Karakaya, Türkenler, Zegem-i suflâ, İncerud, Bayar, Haçin, Kınak, Verende, Dizak, Köçez, Arasbar, Hekri, Çölender nahiyeleri köylerinin yarısından fazla ahalisi yurtlarından göçmüşlerdir¹⁰⁴. Gence'den göçün Aleksandr Han'ın ülkesine doğru olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden Zegem Hâkimi Aleksandr'a, 1590 ve 1591'de gönderilen hükümlerde, Gence, Karabağ ve Şirvân'dan ülkesine göç eden yaklaşık 2 bin hane reayanın hepsini mal ve hayvanlarıyla eski yerlerine göndermesi emredilmiştir¹⁰⁵. Ancak, Aleksandr'ın bu emri pek dinlemediği sonradan gönderilen hükümlerden anlaşılmaktadır¹⁰⁶. Ayrıca, Şirvân'a göç eden Gence ve Karabağ halkının geri dönerek memleketlerini şenlendirmeleri için Şirvan'da bulunan Hasan Paşa'ya emir gönderilmiştir¹⁰⁷. Bütün bu gayretlere rağmen, Gence ahalisinin geri dönüşü sağlanamamıştır. Zaten, Safevîlerin Gence Hâkimi Mehmed Han'ın Gence'ye saldır-

¹⁰² Râhîmîzade İbrahim Çavuş, s. 79

¹⁰³ Gence seferine katılan Selanikî (c. I, s. 205-206) bu olayı; “*Ziyad oğlu dedikleri mel'un Gence şehrinde ve kurâ ve nahiyesinde olan reâyâ-yı memleketi cümleten esbâb u erzak ile devabb u mevaşisiyle göçürüp, nicesin kule ü cibale çıkarup ve ekserin dahi kendü askeri ile ab-ı Aras kenarına sürüp ...*” kaydıyla anlatır.

¹⁰⁴ Karamanly, “Osmanlı-Safevî”, s. 506.

¹⁰⁵ BA, MD 68, s. 61, Tarih: Evâsıt-ı L 999; BA, MD Zeyli 4, s. 172, Tarih: 998.

¹⁰⁶ Kütükoğlu, **Osmanlı-İran**, s. 235.

¹⁰⁷ BA, MD Zeyli 4, s. 221, 223, Tarih: 998.

masından sonra meydana gelen olaylar, pek çok Genceli'nin hazin bir şekilde ölmesine sebebiyet vermiş¹⁰⁸, geri kalanlar da vergiler ve kapı levendlerinin zulmü yüzünden geri dönmek istememiştir¹⁰⁹.

Safevî beylerinin faaliyetleri de göçün nedenlerinden biridir. Bu beyler, Osmanlı idaresine girmiş halkı kandırarak veya korkutarak, İran'a hicrete teşvik ediyorlardı. Mesela; 3 Haziran 1595 tarihli bir belgeye göre, Yigirmidörtlü aşireti reislerinden Safevî taraftarı Mirza Mehmed, Gence ve Karabağ aşiretlerinden bir kısmını isyana teşvik etmiş, bir kısmını da Safevî ülkesine göç ettirmiştir. Bunun üzerine Gence Beyi'ne gönderilen hükümle, Mirza Mehmed'in yakalanıp cezalandırılması emredilmiştir¹¹⁰.

Yaklaşık yüz yıl süren sulh devri, ekonominin iyileşmesi, sosyal ve ticarî hayatın bir düzene girmesi, Gence'de nüfus artışına imkân vermiştir. Nitekim 17. yüzyılın ortalarında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi şehirde, 6 bin ev olduğunu söylemektedir¹¹¹. Bu da şehirde tahminen 30 bin kişi yaşadığını gösterir. Lakin Osmanlıların 18. asır başındaki yeni fetih girişimi Gence nüfusunun yeniden dağılmasına ve göçüne sebebiyet vermiştir. Nitekim 1727 tarihli tahrir defterindeki; “*mahallât-ı nefis-i Gence zîrde mezkûr olan mahallât ahâlisi hîn-i fetihde şehirden ihrâç olunduklarında kimisi terk-i diyâr idüb ve kimisi dahi civarda olan karyelerde mutavattın olmalarıyla ehl-i sûk gündüzlerde Gence'ye gelüb gecelerde yine karyelerine gittüklerinden isimleri Gence mahallâtına kayd olunmadı*” kaydına göre¹¹², Osmanlı fethinin hemen öncesinde Gence'de yaşayan halkın bir kısmı *terk-i vatan* ettirilmiş, bir kısmı da civardaki köylere yerleşmiştir. Köylerde hayatlarını devam ettiren, ancak şehirde ticarethaneleri bulunanlar (*ehl-i sûk*) gündüzleri şehre gelip, dükkânlarını işletmekte, geceleri yine köylerine dönmektedirler. Bu yüzden, şehrin nüfusu kaydedilememiştir. Şehrin ıssızlığını gidermek için yakındaki Kilisekent ve Yenikent köyleri, sunî olarak şehrin mahalleleri yapılmıştır. Kilisekent ile Yenikent'i çevreleyen veya Aras Nehri boyunca sağlı sollu dizilen köyler Müslüman Türk nüfusu barındırıyordu. Bu köylerden Kilisekent'te 8 hane, Çögen'de 32 hane, Molla Celil'de 6 hane, Ziyadlu'da 54 hane, Karlı Ziyadlu'da 16 hane, Süleymanlı Hacılı'da 21 hane,

¹⁰⁸ Selanikî, I, s. 206-208.

¹⁰⁹ Kütükoğlu, **Osmanlı-İran**, s. 236.

¹¹⁰ BA, MD 73, s. 223, Tarih: 25 N 1003.

¹¹¹ Evliya Çelebi, II, s. 286.

¹¹² BA, TD 903, s. 16.

Sair Ziyadlı'da 56 hane, Emir Salih'de 10 hane, Hanlıklar'da 45 hane, Kızıl Hacılı'da 44 hane, Kadılı'da 14 hane, Ocaklı'da 15 hane meskûndü¹¹³.

Gence ve çevresinde gayrimüslim etnik unsur olarak Ermeniler yaşamaktaydı. Bölgenin Müslüman halkı yukarıda anlatıldığı gibi şehir ve kasaba merkezlerinden göç ederken, gayrimüslimler yerlerinde kalmışlardır. Bu nedenle, tahrir defterlerinde pek çok Müslüman köyü boş gözükürken, gayrimüslim köyleri meskûn görülmektedir. Özellikle gayrimüslim isyancılarının üsleri olan "Sığnak"¹¹⁴ denilen mevkiilerden Haçın, Celaberd, Verende, Dizak ve Zegem gibi nahiyelerinde gayrimüslim nüfusa rastlanmaktadır. Şehirde ise Kilisekent ile Yenikent mahalleleri gayrimüslim yaşadığı yerlerdi. Kilisekent'te 564 hane gayrimüslim (yaklaşık 2820 kişi) nüfus yaşamaktaydı. Bunlardan 100 hanesi kilise avenesi, 464 hanesi de şehir halkındandır¹¹⁵. Şehir nezdindeki Şah I. Abbas'ın emri üzerine Şahseven, Şerefhanlı ve Kuru Kobu mahalleri arasındaki araziye getirilip yerleştirilmiş¹¹⁶ ve adına Yenikent denilen mahallede (köyde) 116 hane gayrimüslim (yaklaşık 580 kişi) hayat sürüyordu¹¹⁷. 18. yüzyılda Osmanlı-İran savaşları sırasında Gence gayrimüslimleri Şah Nadir'in yanında Osmanlılara karşı savaştıklarından, onun teveccühünü kazanmış ve imtiyazlar koparmışlardır. Hanlık ve daha sonraki dönemlerde şehre önemli bir gayrimüslim göçü olmuştur¹¹⁸. Mesela; 1805'te Tiflis'ten 108 hane gayrimüslim Gence'ye göçürülmüştür. Bu yıllarda Gence'ye yerleştirilen gayrimüslim sayısı 1300 hane civarındaydı¹¹⁹. Rusların bütün gayretlerine rağmen gayrimüslimler hiçbir devirde bölgede nüfus çoğunluğunu oluşturamamışlardır.

9-Şehrin Ekonomisi

Ticaret-kervan yolu üstünde elverişli coğrafi mevkiye ve stratejik ehemmiyete sahip Gence, Safevî hâkimiyetinin tesisleriyle birlikte ekonomik yönden

¹¹³ BA, TD 903, s. 18-36.

¹¹⁴ Bir Ermeni kaynağı (**Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak**, (Trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1974, s. 48-49), 1729 yılında Ruslara katılmak üzere toplanan 60 bin Ermeni'nin "sığnak" denilen bölgelerde Çar Petro'nun bölgeye gelmesini beklediğini yazmaktadır. Tahrir defterlerinin Ermeni nüfusuna dair verileri dikkate alındığında, bahsedilen rakamın çok fazla abartılmış olduğu görülmektedir.

¹¹⁵ BA, TD 903, s. 18-24.

¹¹⁶ Muhtaroğlu, "Tarihin Gence Hafızası", 112, s. 99-100.

¹¹⁷ BA, TD 903, s. 25-26.

¹¹⁸ Muhtaroğlu, "Tarihin Gence Hafızası", 112, s. 100-108.

¹¹⁹ Nerimanoğlu, **Ulu Gence**, s. 17-18.

gelişmeye başlamıştır. Osmanlı akınları, bu gelişmeyi bazı dönemler durdurmuş olmakla birlikte, hâkimiyet sağlanınca gelişme devam etmiştir. Bu gelişmede Osmanlıların bölgeye yerleşme siyasetinin önemli bir rolü vardır. Çünkü, bu siyaset çerçevesinde yapılan imar faaliyetleri, şehirlerin güvenliğinin sağlanması için surların inşası, yolların emniyetinin sağlanması, bir kısım halka vergi muafiyetlerinin tanınması¹²⁰, köylünün boş kalan arazilerde üretim yapmaya teşvik edilmesi ekonomik gelişmeye ve canlanmaya yol açmıştır. Keza, Gence-Şirvân arasında gizlenerek zaman zaman Osmanlı askerine, kervanlara ve ipek üretimine zarar vermeye çalışan Safevî birliklerine karşı tedbirler alınması¹²¹, şehirdeki han, hamam ve ticarethanelerin bakımsızlıktan ve işletilmemesinden dolayı harabe haline gelmemesi için miri tarafından zaptedilmesi ve bil-müzayede satılması (29 S 1138/6 Kasım 1725)¹²² gibi destekler¹²³ ve tedbirler, tüm Azerbaycan şehirlerinde olduğu gibi, Gence şehrinin de ekonomik gelişmesine katkı yapmıştır.

Safevî ve Osmanlı dönemlerinde batı, kuzey ve doğu yönlerinden gelen ticaret yolları Gence'de buluşuyor veya Gence'den dış dünyaya açılıyordu. Erdebil ve Bakü'den gelen ticaret yolları Gence'den geçtiği gibi buradan Erzurum ve Tebriz gibi ticaret merkezlerine bağlanan yollar vardı¹²⁴. Bu yolların da katkısıyla şehirdeki imalât sektörü ve ticaret hem çeşitlenmiş ve hem de istihsali artmıştır. Her ne kadar Şah I. Abbas'ın Osmanlılar aleyhine aldığı ekonomik tedbirler çerçevesinde; ticaret için yeni deniz yolları kullanma gayreti ile ipek ve baharat taşıyan kervan yollarının yön değiştirmesiyle Gence'nin transit ticareti etkilenmiş¹²⁵ ise de, Osmanlıların aldığı ekonomik tedbirler Gence ve diğer şehirlerin ticarî ehemmiyetlerini sürdürmelerine yardımcı olmuştur.

¹²⁰ Meselâ; 28 Ağustos 1585'de Kara Murad, Karaoğlu, Kalecik, Tokluca, Uzun Teke ve Behaz Kilise köyleri halkı Gence-Revân arasında gidip gelen tüccara hizmet ettiklerinden avarız ve nüzûldan muaf tutulmuşlardır (BA, MD 73, s. 543, Tarih: 22 Z 1003).

¹²¹ Cengiz Orhonlu, **Osmanlı Tarihine Aid Belgeler, Telhisler (1597-1607)**, İstanbul, 1970, s. 3. Bu sayede harir üretimi önemli ölçüde artmıştır.

¹²² Bu iş için Erzurum Valisi ve Gence seraskeri olan Mustafa Paşa'ya emir gönderilmiş ve işlemleri yürütmek üzere de İbrahim Efendi defterdar tayin olunmuştur (BA, C. ML. 338/13858)

¹²³ Bu desteklerden biri, bölgenin Osmanlı topraklarına katılması sonrasında (1590), Gence ve Karabağ bölgelerinde büyük bir kıtlık meydana geldiğinden devletin, kıtlıktan etkilenmeyen Revân bölgesinden bu bölgeye zahire göndermesidir. (BA, MD 67, s. 59, Tarih: 6 M 999/4 Kasım 1590). Bir başka destek, ziraî üretim henüz başlamadığından timar ve zeamet sahiplerinden berat harcı alınmamasıdır (BA, C.TZ., 136/6785, Tarih: 29 Rebiülevvel 1145/19 Eylül 1732).

¹²⁴ Nerimanoğlu, **Ulu Gence**, s. 27; Muhtaroglu, "Tarihin Gence Hafızası", 113, s. 151.

¹²⁵ Kütükoğlu, **Osmanlı-İran**, s. 254.

Osmanlı Devleti, Gence'yi malî sistemine entegre etmek için tahrir vasıtasıyla şehirden ve kır kesiminden toplayacağı vergilerin kalemlerini ve miktarlarını tespit etmişlerdir. Bu tespit sayesinde havas-ı hümayun, has, zeamet, timar ve vakıflara ayrılacak miktarlar bölüştürülmüştür. Tahrir kayıtlarına göre şehrin gelir kalemlerini; mizan-ı harir, tamga, ihtisab, bac, boyahane, şirehane, şemhane, bağ v.s vergiler oluşturmaktadır. Bu vergiler genellikle iltizam usulüyle Padişah ve Beylerbeyi haslarına tahsis edilmiştir¹²⁶. Gelir kalemlerinin ait olduğu cihet, ilk tahrirden son tahrire pek değişiklik göstermemiştir.

1595'te şehrin gelir kalemleri; mizan-ı baygân-ı (bekçi, koruyucu) harir maa bac-ı ubur-ı tüccarân ve sefineha-i Abakür gayr-ı ez sefineha-i Dağı (880.000 akçe), tamga-i siyah maa gümrük-i akmişe (450 bin akçe), darü'l-darba (darp-hane) (250 bin akçe), ihtisab ve kapan (200 bin akçe), boyahane (25 bin akçe), şirehane (25 bin akçe), bac-ı bazar-ı esb ve kav (20 bin akçe), şemhane-i asel ve şem-i revgan ve bozahane (5 bin akçe), serhane (15 bin akçe), resm-i bağat-ı ahali-i Gence (20 bin akçe), nehr-i kaza-i Gence (5 bin akçe), nehr-i Arasbar (20 bin akçe), mahsul-i beytü'l-mal-i hassa ve amme (150 bin akçe), mahsul-i cizye-i gebran ve rüsum-ı marhasiye (650 bin akçe) vergilerinden oluşmaktaydı¹²⁷.

1727'de şehrin gelir kalemleri; mizan-ı harir (4.020.000 akçe), gümrük, alef-hane ve kapan-ı dakik (1.200.000 akçe), boyahane (132 bin akçe), şemhane (36 bin akçe), mirabiyye (330 bin akçe), debbağhane (24 bin akçe), bazar-ı esb (60 bin akçe), sayd-ı mahî ve resm-i keştî (30 bin akçe), sabunhane (36 bin akçe) ve tahmisen (12 bin akçe) alınan vergilerdir¹²⁸.

Gence'nin tarih içinde biçimlenmiş ticarî, sosyal ve dinî merkezi Büyük Meydan'dı. Meydanın etrafı, cami, kervansaraylar, arastalar (kapalı çarşı), imalâthaneler ve dükkânlarla çevriliydi. Meydanda, muhtelif emtianın satıldığı Tün Pazarı, Şeytan Pazarı, Çarık Pazarı¹²⁹, şehre dışarıdan getirilen ticarî mal

¹²⁶ Şehir gelirleri gibi kır gelirleri de büyük ölçüde hassa aitti. Nitekim Aras Nehri kenarında vaki Arasbar Nahiyesi gelirlerinin yaklaşık yarısı Padişah ve beylerbeyi hassına, yarısı mirliha hassına ayrılmıştı.

¹²⁷ BA, TD 699, s. 6.

¹²⁸ BA, TD 903, s. 15.

¹²⁹ Bu pazarlarda Hind'ten gelen şallar, İran'dan gelen tafta, atlas, kadife, kına ve Gence'nin yerli imalâtı olan halı ve cicimler, elbise, çuha, papak, çarşaf ve Anadolu'dan gelen zeytin, gül yağı, edviyat, kahve, kehribar, tütün, billur kap, ayna, cam, hırdavat, bakliyat ve ayakkabı satılıyordu (Muhtaroglu, "Tarihin Gence Hafızası", 114, s. 39-48).

ve yiyeceklerin, devlet namına vergi tahsil olunduğu ve narh tespitinin yapıldığı Kapan Pazarı (Kapan Arastası/Kapan Hanı) yer alıyordu. Bu binanın hemen yanında da kasap, habbaz ve nalbant gibi çeşitli esnaf gruplarına ait dükkânlar ile diğer hanlar vardı. Tahrir kayıtlarına göre Kapan Hanı ve dükkânların gelirleri, Şeyh Nizamî türbe ve zaviyesine vakfedilmişti. Esnaftan nalbantın 1440 akçe, kasabın 2160 akçe ve habbazın 2160 akçe, hanın 1440 akçe vergi gelirleri vardı¹³⁰.

Gence'nin tarihi mahsulü ipektir¹³¹. Nitekim Nizam'ül-Mülk, Gence ipeğinden dikilen elbiselerin Selçuklu bürokrasisinde yer alan beylere hediye olarak verildiğini belirtir. 1727 Gence kanunnamesinin verdiği bilgiye göre Gence'de "kenâr" ve "şirbâf" olmak üzere iki cins harir (ipek) üretilmekteydi. Kalın cinsine "kenâr", ince cinsine "şirbâf" denirdi. Altı vukiyyeden (vukiyye=okka; bir vukiyye=1,2828 kg.) (6 vukiyye=7,6968 kg.) ibaret olan kalın ipeğin batmanı 8-12 kuruş arasında, ince ipeğin batmanı ise 18-28 kuruş arasında alınıp satılırdı. Gence'de genellikle kenar cinsi ipek çoktu. Safevî döneminde kenar cinsi ipeğin alış-satışı 10 kuruş idi. Bu meblağı muhafaza eden Osmanlılar, ipeğin batmanına 1200 akçe, pamuğun batmanına da 120 akçe değer biçmişlerdi¹³².

Tahrir defterlerine göre şehirde sınaî işletme olarak; boyahane, şemhane, darphane, şirehane, bozahane, serhane, debbağhane, sabunhane ve tahmis tesisleri bulunuyordu. İplik ve dokumaların boyanması işleminin yapıldığı boyahane gelirin ilk tahrirde nazaran ikinci tahrirde beş katı artış göstermesi, Gence boyahanesinin iş kapasitesinin arttığını ve dokuma sektörünün geliştiğini göstermektedir. Hatta ilk tahrirde Şemkir (5 bin akçe), Haçin (12 bin akçe), Celaberd (7 bin akçe), Ahıstâbâd (12 bin akçe), Arasbar (15 bin akçe), Hekri (15 bin akçe), Keştesab (9500 akçe) gibi livalarda dahi geliri yüksek boyahaneler bulunması, bölgede bu iş kolu kapasitenin gelişmişliğini ortaya koymaktadır. Şehirdeki sınaî tesislerinden biri de darphane idi. Osmanlı Azerbaycan'ında hem Osmanlı akçesi, hem de Safevî parası alış-verişte kullanılıyordu. Tahrir defterinde darphanenin kayıtlı olması, Osmanlıların kullanımda olan akçenin bir kısmını Gence darphanesinde kestirdiğini göstermektedir. Bu kesilen akçeye karşı da darphaneden

¹³⁰ BA, TD 699, s. 290.

¹³¹ R. A. Hüseyinov, "XI-XII. Yüzyıllar Azerbaycan'ında Şehir Yaşamı ve Emtea-Para İlişkileri Üzerine", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, (İstanbul 1989), (Ankara 1990), s. 761.

¹³² BA, TD 903, s. 4.

1595’de 250 bin akçe gelir elde edilmiştir¹³³. Son tahrirde ise darphane geliri tahrir defterine kaydedilmemiştir. Ancak 7 Ağustos 1733 tarihli Gence defterdarına gönderilen bir emirden, Gence darphanesinin dokuz aydır çalıştığı ve sikke kesildiği belirtilmektedir¹³⁴. Tahrir defteri kaydına girmemekle birlikte, defterdara verilen emirden darphanenin 1862,5 kuruş geliri olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti, Gence’yi mali sistemine dâhil ederken alış ve satışı da kurallara ve denetime bağlamış; Büyük Meydan’a bir mizan terazisi koymuş ve mizanda tartılan ipek hakkında 1727’de bir kanun çıkarmıştır. Bu kanuna göre, ipek alacak müşteriden, mizana konan harir dört batmandan (bir batman=6 okka=7,7 kg.) az ise, her batmana on ikişer para (kuruşun kırkta biri) ve eğer dört batmandan fazla olur ise, her batmana on altışar para rüsum alınır. Öte yandan tüccarın sattığı ipek, otuz iki batmanı bulur ise, yük başına tüccardan yirmi iki kuruş (bir kuruş=120 akçedir) vergi alınır. Lakin yük (Bir yük=32 batman=236,4 kg), otuz iki batmana erişmeyip, bir iki batman noksan ise, o vakit batman başına otuz iki para alınır. Safevî Devleti’nin mizan görevlilerinin hizmetlerine karşılık ipek satışından aldığı vergiler de kanunda “... çün *Acem düstûru* böyle imiş *düstûr-ı kadîm ri’âyet olunmuşdur*” kaydıyla zikredilmiştir¹³⁵. Osmanlılar bu usulü değiştirmemiş ve mizan hademesi için on batman ipek satandan yetmiş beş dirhem vezninde bir gül (bir gül=75 dirhem=23,2 kg.) aynî ipek, mizan kâtibi için yük başına yirmi dörder para “ücret-i kitabet” adı altında vergi almıştır¹³⁶.

Pazardaki esas denetleme ise, gümrüğün alınması, vergilerin toplanması ve narha uyulması üzere yapıldı. Bu meyanda, çıkarılan kanunlarla pazara satılmaya gelen mallardan cinsine göre vergi alınırdı. Mesela; 1727 kanununa göre, yağ, bal ve mum yağından kapana giren deve yükünden 3 Abbasî, at yükünden 1,5 Abbasî, merkep yükünden 10 para, kumaşın deve yükünden 14 para, at yükünden 7 para, bakırın deve yükünden 14 para, at yükünden 7 para, merkep yükünden 3 para alınması emredilmiştir¹³⁷. Bu kanunda dikkati çeken bir husus, Safevî şahları zamanında darp olunmuş para çeşitlerinin Osmanlılar tarafından da kullanılmış olmasıdır. Aynı şeyi tartı ölçüleri tagar, batmanî gül için de söylemek mümkündür.

¹³³ BA, TD 699, s. 6.

¹³⁴ BA, C..DRB., 30/1478, Tarih: 25 Safer 1146.

¹³⁵ BA, TD 903, s. 5

¹³⁶ BA, TD 903, s. 5

¹³⁷ BA, TD 903, s. 5

Gence şehri arazisinin yaklaşık üçte birini bağ ve bahçeler kaplıyordu¹³⁸. Şehir ve havalisinde 1595'te 550 kıta bağ, bahçe ve bostan ile pek çok meyve ağacı vardı. Bunlardan 20 bin akçe vergi alınıyordu¹³⁹. Bağ ve bahçe sayısı 1727'de 850 kıtaya çıktı. Ancak, şehir sakinleri burayı terk ettiklerinden bu bağ ve bahçeler bakımsız kalmış ve bu yüzden çoğu viran olmuştur.

Kür Nehri, Gence Vilâyeti'nin ziraî hayatının belirleyicisidir. Özellikle Kür'ün kollarından Genceçay, Kuşkara, Şemkirçay, Kürekçay, Zegemçay, Cehirçay, Kargılıçay, Gorançay ve İnceçay gibi su kanallarının olduğu yerlerde önemli ölçüde çeltik üretimi yaptırmıştır. Bu yerlerin başında Bergûşad bölgesi gelir¹⁴⁰. Çeltiğin ölçü ağırlığı tagar (Bir kile=1/10 tagar, 1 tagar=100 menn, bir tagar=150 vukiyye)'dir. Bir tagar çeltik mahsulünden 600 akçe vergi alınıyordu. Şehir halkından bazıları da çeltik üretimi yapmaktaydı. Bunların çeltik üretim bölgeleri Allahdad, Koymaklı, Arasbar, Topçubaşı ve Üçtepe adlı arklardı¹⁴¹.

İlk tahrirde göre şehrin toplam geliri 2.715.000 akçe iken, son tahrirde bu rakam 5.880.000 akçeye çıkmıştır. Bu artışın başlıca etkeni mizan-ı harir gelirindeki %456'lık artış ile gümrük ve kapan gelirlerindeki olağanüstü artıştır. Bu rakamlar, şehrin ticarî potansiyelinin ilk tahrirde nazaran ikinci tahrirde oldukça geliştiğini, boyahane ve şemhane gibi sınaî tesislerin daha fazla üretim yaptığını ortaya koymaktadır. Ancak, bu gelirlerin, bir nevi keşmekeş ortamının yaşandığı yıllarda toplanıp toplanmadığı bilinmiyor. Savaşların çalkantısı geçip, yerini yurdunu terk eden, çiftini çubuğunu bozan halkın geri dönmesinden, asayiş ve sükûn temin edilip üretim başladıktan sonra toplanabildiği biliniyor. Çünkü mahallin masrafları karşılandıktan sonra, Gence'den İstanbul'a irsaliye gönderilmiş, muhafazada bulunan kapı kullarının uzun zaman ödenmeyen ulüfeleri ödenmeye başlamıştır¹⁴².

10-Gence Vakıfları

Osmanlılar Gence'de Hz. Hüseyin (r.a.) evladından İmam-zâde Şeyh Muhammed Zaviyesi, Şeyh Nizamî-i Gencevî Zaviyesi, Şeyh Karaman Baba

¹³⁸ Kâtip Çelebi, Gence'yi bağlı-bahçeli bir şehir olarak tarif eder ve inciri, narı, üzümü ve fındığının iyi olduğunu söyler.

¹³⁹ BA, TD 699, s. 16.

¹⁴⁰ BA, TD 903, s. 4 v.d.; Muhtaroglu, "Tarihin Gence Hafızası", 116, s. 124-125.

¹⁴¹ BA, TD 903, s. 17.

¹⁴² Kütükoğlu, *Osmanlı-İran*, s. 224.

Zaviyesi, Ali Bahşî Zaviyesi, Şeyh Muhammed Zaviyesi, Hz. Cabir-i Ensarî (r.a.) evladından Şeyh Siraceddin-i Ensarî ve Şeyh İzzeddin-i Ensarî Zaviyeleri, Sultan Ahmed (Şehriyarî) Camileri ve yerli bir aileye vakıflar tahsis etmişlerdir. Zikredilen zaviyelerin bazılarında Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevîler tarafından başlatılan vakıflar, Osmanlılar tarafından da devam ettirilmiştir.

Gence vakıflarının en önemlilerinden biri Şeyh Nizamî-i Gencevî Zaviyesi vakfıdır. Ferhad Paşa veya Hızır Paşa'nın emriyle Osmanlı öncesi vakfiyesindeki şartlar gereği, 1592-1595 yılları arasında işlem yapılan bu zaviye, Gence'nin Kürek Nahiyesi'nde bulunuyordu. Bu zaviyeye; Gence Kalesi'ndeki iki nalbant (1.440 akçe), bir kasap (2.160 akçe) ve bir habbaz (2.160 akçe) dükkânları ile bir handaki iki oda (1.440 akçe), Eyle Köyü (3.500 akçe), Pir Celil çeltik nehri (2.000 akçe) ve Kozanlı Bağçe Mezra'ası gelirlerinin yarımşar hissesi (1.500 akçe), bir çeltik (1.500 akçe), bir bostan (180 akçe) ve bir çiftlik (1.600 akçe) zemin gelirlerinin tamamı vakfedilmişti. Bu gelirlerin toplamı 17.480 akçedir.

Osmanlıların bu vilayette vakıflara bağladığı gelirlerin toplamı 1595'de 71.288 akçe, 1727'de 286.800 akçedir¹⁴³.

¹⁴³ Geniş bilgi için bk. Ali Sinan Bilgili, **İran Azerbaycan Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları (XVI-XVIII. Yüzyıllar)**, Ankara, 2011, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri

a) Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvân, Şeki, Revan, Kuba, Hoy-I (1578-1914), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1992

Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri-II (1575-1918), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993

Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümâyûn Kalemî, Tahvîl Defterleri (A. NŞT), nr: 1141

Bâb-ı Defteri, Defterleri (D.BŞM.), nr: 1861.

Cevdet Askeriye (C. AS), nr: 656/27577; 967/42085.

Cevdet Darphane (C. DRB.), nr: 30/1478

Cevdet Evkaf (C.EV), nr: 316/16055; 327/16617

Cevdet Maliye (C. ML), nr: 246/10204; 320/13190; 338/13858

Cevdet Timar (C. TZ.), nr: 136/6785

Dahiliye, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Süyrüsefer Kalemî (DH. EUM. SSM), nr: 43/18

Dahiliye, Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M), nr: 113/43

Hatt-ı Hümayun (HAT), nr: 4/94; 5/153; 7/224; 17/739; 17/765; 38/1916; 94/3832; 160/6672; 160/6677; 160/6678; 161/6699; 161/6713; 168/7093;

İbnülemin, Maliye (İE.ML), nr: 27/2634

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr: 10310.

Mühimme Defterleri (MD), nr: 32; 60; 62; 67; 68; 69; 73; 133; 134, 135; 136; 137; Zeyl 4; Zeyl 5

Name-i Hümayun Defteri, nr: 7

Sadaret, Mühimme Kalemî (A. MKT. MHM), nr: 515/23; 550/7, 550/13

Tapu-Tahrir Defterleri, (TD), nr: 699; 903.

Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM), 56/38.

Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), nr: 394/78

b) Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

- Fon: 930.1.0.0, No: 2.32.1/ 277-286
 Fon: 930.1.0.0, No: 3.45.3/100-2791
 Fon: 930.1.0.0, No: 3.48.4/894-465
 Fon: 930.1.0.0, No: 3.48.9/894-465
 Fon: 930.1.0.0, No: 3.54.1/894-10104
 Fon: 930.1.0.0, No: 3.54.2/894-10104
 Fon: 930.1.0.0, No: 4.61.1/970-141
 Fon: 930.1.0.0, No: 4.75.2/970-1161
 Fon: 930.1.0.0, No: 5.79.1/1061-12
 Fon: 930.1.0.0, No: 5.100.1/1061-184

II. Kaynak ve Araştırma Eserler

- AHMEDOV, G- ONULLAHİ, S., “Gence’nin Gadim ve Orta Asrlar Tarihi”,
Gence Tarihi Öcerk, Bakı, 1994.
- AKTEPE, M.Münir, **1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör
 Kemanî Mustafa Ağa’nın Revan Fetih-nâmesi**, İstanbul, 1970.
- ALİYARLI, Süleyman, **Azerbaycan Tarixi, Uzaq Keçmişden 1870-ci İllere
 Qader**, Bakı 1996.
- ALİYEV, Fuad, “Gence XVIII. Asrda”, **Gence Tarihi Öcerk**, Bakı, 1994.
- BALA, Mirza, “Gence”, İA, C 4, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- BAMDAD, Mehdi, **Târih-i Ricâl-i İrân**, Tahran, 1347, C 1.
- BAŞAR, Fahameddin, **Osmanlı Eyâlet Tevcihatı (1717-1730)**, Ankara, 1997.
- BİLGİLİ, Ali Sinan, **İran Azerbaycan Ermenistan ve Gürcistan’da Osmanlı
 Vakıfları (XVI-XVIII. Yüzyıllar)**, Ankara, 2011, Vakıflar Genel Müdürlüğü
 Yay.
- EFENDİYEV, Oktay, **Azerbaycan Safeviler Dövleti**, Bakı, 1993.
- EFENDİZADE, Oktay, “Gence”, **TDVİA**, C 14, Ankara: İSAM Yay.
- EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahâtnâme**, İstanbul 1314, C 2, 4.
- HACIYEV, Kasım, **Berde Şehrinin Tarihi**, Bakı, 2000
- HÛRMÛCÎ, Muhammed Cafer, **Târih-i Kâçâr**, Tahran, 1344.

- HÜSEYNOV, R. A., “XI-XII. Yüzyıllar Azerbaycan’ında Şehir Yaşamı ve Emtea-Para İlişkileri Üzerine”, **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler**, (İstanbul 1989), (Ankara 1990), s. 761).
- İSKENDER BEG TÜRKMÂN, **Târih-i Â’lam-ı Ârâ-yı Abbâsî**, Tahran 1334-1335, c.I-II
- KARAMANLY, M.Hüsameddin, “XVI-XVIII Yüzyıllar Osmanlı-Safevî Savaşları”, **Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı**, (Ankara 1999), C 1
- KÂTİP ÇELEBİ, **Cihânnümâ**, İstanbul Matbaa-i Amire 1145.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, **Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi (1451-1590)**, Ankara, 1993.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, **Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri, 1578-1612**, İstanbul, 1993.
- MUHTAROĞLU, Faruk; “Tarihin Gence Hafızası I”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 111-114, (İstanbul 1997-1998).
- MUSTAFA SÂFÎ, **Zübdetü’t-Tevârîh**, (Haz. İ. Hakkı Çuhadar), Ankara, 2003.
- MUSTAFAZADE, Tofîq, **XVIII Yüzillik-XIX Yüzilliyin Evvelerinde Osmanlı-Azerbaycan Münasibetleri**, Bakı, 2002.
- MUSTAFAZADE, Tofîq, **Qarabağ Xanlığı**, Bakı, 2010.
- NERİMANOĞLU, Fahreddin, **İstiklal Mücadelemizin Beşiyi**, Bakı, 2001.
- NERİMANOĞLU, Fahreddin, **Ulu Gence**, Bakı, 2000.
- ORHONLU, Cengiz, **Osmanlı Tarihine Aid Belgeler, Telhisler (1597-1607)**, İstanbul, 1970.
- Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Kitâb-ı Müstetâb, Kitabu Mesâlihi’l-Müslimin ve Menâfi’il-Mü’minin, Hırzû’l-Mülûk**, (Haz. Yaşar Yücel), Ankara, 1988.
- Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak**, (Trc. H. D. Andreasyan), İstanbul, 1974.
- POUR, A. Djafar, **Nadir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri**, İstanbul, 1977, (İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi).
- Rahîmizâde İbrahim (Harîmî) Çavuş’un Gence Fetihnâmesi Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Kritikasyonu**, (Haz. Hasan Dündar), Afyon Kocatepe Üniversitesi 2006, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

SELANİKÎ MUSTAFA EFENDİ, **Tarih-i Selânikî**, (Haz.Mehmet İpşirli), Ankara, 1999, C I-II.

ŞABANİ, Rızâ, “Efşâriye ve Zendiye Döneminde (H.1135-1210/M.1723-1796) İran-Osmanlı İlişkileri”, **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu** (Konya-2002), (Ankara 2003).

Târih-i İsmail Asım (Küçük Çelebi-zâde) Efendi, İstanbul, 1282.

Târih-i Osman Paşa, (Haz.Yunus Zeyrek), Ankara, 2001.

TOGAN, A.Z.Velidi, “Azerbaycan”, **İA**, C 2.

Topçular Kâtibi Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlîl), (Haz. Ziya Yilmazer), Ankara, 2003, C I-II.

DAĞLIK KARABAĞ: BİR SORUNUN ANATOMİSİ VE ÇÖZÜM YOLLARI

MEHMET ÖCAL*

Özet

Dağlık Karabağ Sorunu, Sovyetler Birliği'nin (SSCB) son yıllarında etnik bir çatışma ve iç mesele olarak ortaya çıkmış bir ihtilaftır. Doğu Bloku'nun çökmesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Azerbaycan ve Ermenistan arasında doksanlı yılların başında bu kriz bir "açık savaşa" dönüşmüştür. Sıcak savaşın 1994 yılında bittiği ve günümüze kadar dondurulduğu sorun, uluslararası bir boyut kazanarak, gerek bölge ülkeleri, gerekse de BM ve AGİT gibi uluslararası örgütleri yoğun ilgilendiren bir konu haline gelmiştir. Başlangıçta SSCB'nin bir iç meselesi olarak başlayan bu ihtilaf, hem Azerbaycan ve Ermenistan'ın, hem de bölgedeki ülkelerin siyasi, askeri, ekonomik ve toplumsal gelişmelerini doğrudan veya dolaylı olarak etkilemekte ve her iki ülkenin ulusal kimliğini şekillendirmektedir. Uluslararası örgütlerin ve komşu ülkelerin (Rusya, İran ve Türkiye) barış için uğraşları Azerbaycan ile Ermeniler arasındaki çatışmayı durdurmuştur, fakat "soğuk barışa" hâlâ bir çözüm bulunamamıştır. Burada uluslararası hukukun temel prensipleri olan "ülkelerin toprak bütünlüğü" ilkesi ile "kendi kaderini tayin etme" hakkı birbiriyle çakışmaktadır. Azerbaycan ve Hazar bölgesindeki petrol ve doğal gaz zenginliği, büyük ve bölgesel güçleri ön plana çıkarmış ve bu ülkeler soruna kendi çıkarları doğrultusunda müdahil olmaya ve manipüle etmeye başlamışlardır. Bu çatışma, Hazar bölgesindeki ulaşım yolları ve petrol kontrolü üzerine çok boyutlu uluslararası bir mücadele doğurmuş, böylece Dağlık Karabağ Sorunu "Great Game" adı verilen "Büyük Oyun"un bir parçası haline gelmiştir.

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Kayseri, m-occal@erciyes.edu.tr

NAGORNO KARABAKH: ANATOMY OF A PROBLEM

Abstract

The Nagorno-Karabakh problem is a conflict commenced in the last years of the Soviet Union as an ethnic conflict and an internal affair. After the collapse of the Eastern Bloc, the dissolution of the Soviet Union, and the independence of Azerbaijan and Armenia in the early nineties this crisis turned out overt war. Even though the “hot war” came in 1994 to an end, the problems were frozen until today; the Karabakh question gained an international dimension, and became a major concern for both countries in the region, and international organizations such as the UN and the OSCE. This conflict which initially started as a domestic issue within the USSR, appeared to be a major factor in influencing political, economic, military, and social developments directly or indirectly in the countries of the region especially in Azerbaijan and Armenia, and in shaping the national identity of each country. Through the efforts of international organizations and neighboring countries such as Russia, Iran and Turkey dealing with this conflict, the clash between Armenian and Azerbaijan ceased, but a final peace solution to settle the “frozen conflict” has not been achieved yet. Here, the basic principles of international law such as “the territorial integrity of the country” and the right of “self-determination” contradict each other. Rich oil and gas resources of Azerbaijan and the Caspian region attracted the strategic energy interests of major and regional powers, so they are involved in the conflict, and manipulated it to further their own interests. This conflict gave rise to a multidimensional international struggle over the control of oil pipelines and transportation roads in the Caspian region, so the Nagorno-Karabakh issue turned out to be a main component of the so called “Great Game”.

Giriş

Genel olarak tarif etmek gerekirse, etnik problemlerin siyasi düzeyde bölgesel çatışmalara yol açtığı dünyanın önemli coğrafyalarından biri kabul edilen Kafkasya bölgesi, irili ufaklı yüzden fazla etnik grubun göreceli dar bir alanda yaşadığı, siyasi coğrafyacıların deyimiyle “çetrefilli” bir mekândır¹. Coğrafi kültür olarak bakıldığında Rus-Sovyet-Rus yönetimi hariç, Slav yerleşim unsurları bu alanda temsil edilmekle beraber, Kafkas veya Kafkasya terimleri büyük Kafkas Dağı’nın kuzey ve güneyinde Slav olmayan milletlerin yerleşim yeri ve ekonomik alanı olarak anlaşılmaktadır². Burada Kuzey Kafkasya bozkırlarının aksine Rus Kafkasya’sında ağırlık olarak kentsel nüfustan bahsedilmektedir.

Coğrafi anlamda Büyük Kafkasya Dağı, güney Rusya bozkır dağlarını ve Anadolu/İran yaylalarını birbirinden ayırmaktadır. Kuzey tarafında Rusya Federasyonu’na (RF) bağlı özerk bölge ve cumhuriyetler bulunmaktadır. Seksenden fazla dil ile bir “*etnografya* müzesi” olarak görülen ve Rusya Federasyonu sınırları içinde kalan “Dağıstan Özerk Cumhuriyeti”, özel değerlendirilmesi gereken bir bölgedir.³ Ayrıca Kuzey Kafkasya bölgesi küçük alanlarda yaşayan Müslüman halkı ile benzersiz bir örnektir; en az 30 Müslüman halkı bulunmaktadır.⁴ Büyük Kafkas dağ kökü Rusya Federasyonu’na ait olan Kuzey Kafkasya ve Karşı, yani Trans-Kafkasya arasındaki sınırı belirlemektedir.⁵

Böylece Kafkas Dağı kuzey ve güney arasında bir engel teşkil ederken, doğu-batı ekseninde durum daha açıktı. Aras Nehri’nin yönü şu anki Ermenistan ve Azerbaycan güney sınırını belirlemektedir ve bu dağ Akdeniz ile Doğu arasındaki ticaret güzergâhındaydı. Karadeniz, Gürcistan ve Kuzey Azerbaycan yo-

¹ Aygün Attar Haşimzade, **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2012, s. IX.

² Jörg Stadelbauer, “Die Krisenregion Kaukasien: Geographische und wirtschaftliche Grundlagen”, Halbach, Uwe ve Andreas Kappeler (ed.), **Krisenherd Kaukasus**, Nomos Verlag, Baden Baden 1995, s.13.51, s.15.

³ Erhard Stölting, **Eine Weltmacht zerbricht - Nationalitäten und Religionen in der UdSSR**, Frankfurt 1990, s. 205.

⁴ Nikolaj Nowikow, “Nationalitätenkonflikte im Kaukasus und in Mittelasien”, **Aus Politik und Zeitgeschichte**, B-52-53, 20. Dezember 1991, S 24-34, s. 24.

⁵ Trans-Kafkasya, Rusça kökenli olup Za-kavkaz’e kelimesinden türemiştir ve Büyük Kafkas Dağlarının güneyindeki kara kütesini anlamına gelir. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan devletleri bunlara dâhildir. İngilizcede bu terim “Beyond the Caucasus” olarak çevrilmektedir.

luyula merkezî Asya, Hindistan ve Çin'e paralel bir yol bulunmaktaydı. Her iki güzergâh boyunca gidiş-geliş iki yoldan sağlanıyordu.⁶

Trans-Kafkasya Doğu ve Batı arasındaki “*Highway-Rolü*” dışında aynı zamanda yerel özerklik faktörü taşımaktadır. Ancak Kuzey Kafkasya'nın aksine, Güney Kafkasya'da özellikle Antik Çağ da bile değerli olan, verimli ve elverişli iklim bölgeleri, yaylalar, nehirler, vadiler ve doğal kaynaklardan dolayı dış düşmanlara karşı tam anlamıyla koruma sağlanamamıştır.⁷

Coğrafi özellikler tarafından desteklenen, iç özerklik eğilimi her hangi başka yerden daha güçlü olan Trans-Kafkasya, büyük güçlerin anlaşmazlık konusu ve yerel ve bölgesel güçlerin ise tartıştıkları bölge olmuştur. Bu bölge yağma ve tahrip olabilirdi, ama o bölgeyi kontrol etmek zor idi.⁸

Etnik, kültür, dil ve din açısından son derece karmaşık, ama bir o kadar da stratejik öneme haiz bu bölge, büyük devletler tarafından ilgi odağı olmuş, Kafkasya'nın ayrıştırıcı unsurlarını kullanarak buraya hâkim olmaya çalışmışlardır. Diğer taraftan bölge halkları arasında tarihî süreç içerisinde dışarıdan gelen saldırılara ve işgallere karşı ortak savunma veya direnme adına bir dayanışma olmamış, bilakis dış güçlerden medet umulmuştur. Ve böylece bu bölgede her kimliğin bir savunucusu olmuştur. Bu dış güçlere da dayanarak Kafkasya'da bir din diğeriyle, bir siyasî veya askerî güç rakibiyle ideolojik manada bir toplumsal hareket veya anlayış bir ötekiyle çatışma halinde olmuştur. Bu, ideolojik anlaşmazlıkların yanı sıra toprak talebi, ekonomik ve sosyal mağduriyet gibi maddi çıkar çatışmaları ve hatta bazen hayatta kalabilme dürtü ve korkuları gibi sorunların olduğunu göstermektedir. Etnik çatışmalara daha yakından bakıldığında, aşırı milliyetçiliğin sadece ideolojik ve duygusal anlamda değil, aynı zamanda politik, ekonomik ve kurumsal şartlar altında bir çatışma oluşturacağı görülmektedir. Ayrıca, eğer temelinde ihtiyatsız ulusal egoizm taşıyorsa etnik ve dini yakınlık veya çatışan taraflar arasındaki mesafenin ikinci derece de önem taşıdığı gözlemlenmek mümkündür. Milliyetçi duygular genellikle kitleleri harekete geçirmek ve kıskırtmak için kullanılan bir araçtır, fakat hiçbir şekilde çatışmanın gerçek nedenini temsil etmemektedir.

Bugün Kafkasya kadim Sovyetler Birliği'nin (SSCB) en fazla sorunlu olan bölgesidir mübalağasında bulunulsa, yanlış olmaz. Gerek RF toprakları içinde,

⁶ Suzanne Goldenberg, **Pride of the Small Nations**, London, 1994, s. 10.

⁷ Erhard Stölting, a.g.e., s. 212.

⁸ Erhard Stölting, a.g.e., s. 213.

yani Kuzey Kafkasya’da özerkliğini kazanmış topluluklar, gerekse de Güney Kafkasya’nın üç ülkesi bağımsızlıklarını kazandıktan yaklaşık çeyrek asır bir süreç içinde iç çekişmelere, ekonomik krizlere, etnik temizliklere, sosyal patlamalara savaflara, hatta soykırımlara maruz kalmışlardır ve gelecekte de bu sıkıntılara gebedirler. Bölgede bir domino etkisi yapma riskini içeren en önemli sorun kuşkusuz Dağlık Karabağ sorunudur. Bu sorun Soğuk Savaş döneminde ortaya çıkan ve Sovyetler Birliği’nden miras kalan etnik bir meseledir. 1994 yılında imzalanan ateşkes anlaşması sonrasında ihtilafli taraflar arasında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) bünyesinde oluşturulan Minsk Grubu’nun girişimleriyle barış görüşmeleri yapılmaya başlandıysa da, Azerbaycan ve Ermenistan’ın mutabık olduğu bir anlaşma sağlanamamıştır. “Soğuk barışın” günümüze kadar hüküm sürdüğü ve bir nevi dondurulmuş olan bu sorun, dönemsel olarak sınırlarda artan oranda ihlal edilmekte, her an yeniden sıcak bir savaşa dönüşmesi potansiyelini taşıdığı gözler önüne sermektedir. Bu çalışmanın amacı, teorik bir çerçeve kapsamında Dağlık Karabağ sorununun sistematik analizini yapmaktır. Burada bir ülkede cereyan eden etnik ağırlıklı iç çekişme ve çatışmaların neden olduğu, zayıf devletlerin, devlet içi güvenlik sorunlarının ve etnik coğrafyanın irdelendiği yapısal faktörler incelenecektir. Akabinde dışlayıcı siyasal kurumlardan, dışlayıcı ulusal ideolojileri ve elitlerin politikasını ihtiva eden politik faktörler; bir ülkede meydana gelen ve etnik çatışmayı körükleyebilen ekonomik (sistem) sorunlarından, iktisadi gelişme ve modernleşmeyi analiz eden ekonomik ve sosyal faktörler ve son olarak etnik grupların kültürel, kimlik algılarını ve mitleri inceleyen faktörler ele alınacaktır. Bu teoriler Dağlık Karabağ sorununa uyarlanarak sorunun analizi yapılmaya çalışılacaktır. Sonuç bölümünde ise Karabağ meselesinin bir bütün değerlendirilmesi yapılacak, genel tespitler ortaya konularak sorunun çözümüne yönelik öneriler getirilecektir.

Teori ve Yöntem

Bu çalışmada Karabağ sorununun nedenlerinin analizi, Michael E. Brown tarafından tavsiye edilen sistematik çerçevesinde incelenecektir⁹. İç (dâhili) çatışmaların/çekişmelerin (internal conflicts) nedenlerini araştıran birçok bilim insanına göre, bu meselelerin nedeni olarak heterojen etnik toplulukların oluşumunu ve milletlerin “kadim zamana dayanan düşmanlıkları” gösterilmektedir. Balkanlarda veya kadim Sovyetler Birliği gibi bölgelerde ve devletlerde zikredilen ve yüzyıllar öncesine kadar giden “*ezeli nefretler*” (ancient hatreds) olarak

⁹ Brown, Michael E., “Nationalism and Ethnic Conflict”, Revised edition, MA: MIT Press, Cambridge, 2001.

adlandırabileceğimiz çekişme ve kavgalar, otoriter veya diktatör rejimler tarafından “*kapak altında*” tutulmuşlardır. Otoriter yönetimlerin çökmesiyle sorunlar ve tarihi anlaşmazlıkların “*kapalı kapağı*” açılmış, baskı altında tutulan hasımlık ve düşmanlıklar bir anda gün yüzüne çıkmış ve silahlı çatışmaya dönüşmüştür. Bu tarz açıklamaları siyasiler ve gazeteciler, gerek eski Yugoslavya’nın çöküşü için gerekse de eski Sovyetler Birliği’nde ortaya çıkan etnik sorunlar ve çatışmalar için kullanmışlardır. Ancak bu denli değerlendirmeler, niçin şiddete dayanan sorunların bazı yerlerde ortaya çıktığını, ama bazı yerlerde çıkmadığını veya bazı çatışmaların çok kanlı geçtiğini, bazılarının ise kansız veya daha az şiddetli sona erdiğini açıklayamamaktadırlar. Yugoslavya’nın dağılmasıyla Sırlar, Boşnaklar ve Hırvatlar arasındaki düşmanlığın ve husumetin yüz binlerce insanın canına mal olduğu bir gerçektir; ancak diğer taraftan Çeklerle Slovakların, Belçika’da Flamanlarla Valonlar arasındaki ezeli hasımlık olmasına rağmen, bu anlaşmazlıklar şiddete dönüşmemiştir. Bir ülkedeki iç çekişmelere ilişkin değişik dillerde yayımlanmış, çok esere rastlamak mümkündür. Bu alandaki literatür incelendiğinde, Brown’a göre, bir ülkenin iç çekişmeleri ile ilgili konuları açıklamaya daha yatkın dört ana küme faktör göze çarpmaktadır. Bunlar, aşağıdaki tabloda daha teferruatlı olarak gösterilen yapısal, siyasi, ekonomik/sosyal ve kültürel/algısal faktörlerdir.

Tablo 1: Bir ülkede dâhili sorunların önemli nedenleri

<p>1. Structural Factors (<i>Yapısal Faktörler</i>)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Weak states (<i>Zayıf devletler</i>) • Intra-state security concerns (<i>devlet içi güvenlik sorunları</i>) • Ethnic geography (<i>etnik coğrafya</i>) 	<p>Economic/Social Factors (<i>ekonomik/sosyal faktörler</i>)</p> <p>Economic problems (<i>ekonomik sorunlar</i>)</p> <p>Discriminatory economic systems (<i>dışlayıcı ekonomik sistemler</i>)</p> <p>Economic development and modernization (<i>ekonomik gelişim ve modernleşme</i>)</p>
<p>Political Factors (<i>politik faktörler</i>)</p> <p>Discriminatory political institutions (<i>Dışlayıcı siyasal kurumlar</i>)</p> <p>Exclusionary national ideologies (<i>dışlayıcı ulusal ideolojiler</i>)</p> <p>Inter-group politics (<i>gruplar arası politikalar/davranışlar</i>)</p> <p>Elite politics (<i>elitlerin politikaları</i>)</p>	<p>Cultural/Perceptual Factors (<i>kültürel/algısal faktörler</i>)</p> <p>Patterns of Cultural discrimination (<i>Kültürel dışlamanın çeşitlilikleri</i>)</p> <p>Problematic group history (<i>sorunlu toplumsal tarih algısı</i>)</p>

Kaynak: Michael E. Brown, *Nationalism and Ethnic Conflict*, Cambridge 2001, s. 14.

Yapısal Faktörler¹⁰

Yapısal faktörler arasında “*zayıf devletler*”, birçok iç çekişmeler analizi için bir başlangıç noktasıdır. Bazı devletler zayıf doğarlar. Dünyanın dört bir yanında sömürgecilik sonrası bağımsızlıklarını kazanan devletlerin çoğu ki, - buna SSCB'nin yıkılmasıyla bağımsızlığını kazanan bazı devletler de eklenebilir – suni yapılar, yapay devletlerdir. Bu devletlerin çoğu siyasi meşruiyetten yoksun, köklü siyasi sınırları olmamış, toprakları üzerinde tam kontrolü sağlayabilecek siyasi kurumların oluşmadığı ülkelerdir. Yeni bağımsız olan ülkeler güçlü devletler ve uluslararası finans kuruluşlarından gelen dış yardımların kesilmesi, hammadde fiyatlarında düşüş gibi dış gelişmelerden etkilenerek kamu kurumsallaşmasında belirli sıkıntılar ve çöküşler yaşamaktadır. Diğer yandan, iç politikada da sıkça rastlanan rüşvet, kamunun hizmet vermede yetersizliği ve ekonomik gelişmeyi destekleyici önlemlerin alımında ehliyetsizlik gibi konular da devleti güçsüz kılmaktadır. Devletin ana yapısı zayıfladıkça, şiddete dayalı sorunlar ardından gelmektedir. Merkezi otorite boşluğundan yararlanan yerel ve bölgesel liderler ortaya çıkmakta, özellikle silahlanma imkânı mevcut ise, bu özerkliğe veya bağımsızlığa kadar gitmektedir. Yine merkezi otorite tarafından baskı altında tutulan *etnik gruplarda*, ya siyasi özerklik, ya da tam bağımsızlık eğilimleri artmaktadır. Eğer devlet zayıflarsa, o zamana kadar merkezi otorite tarafından korunmuş ve kollanmış olan etnik grupların, diğer aşırı milliyetçi gruplar ve yerel suç örgütlerine karşı savunmasız kalmasını beraberinde getirmektedir. Devletin kendi sınırlarını etkin koruyamaz hale gelmesi, silah ve uyuşturucu kaçakçılığını, sınır aşırı organize suçları, harici silahlı grupların ülkeye girmesini ve göçü tetiklemektedir. Bu durum devletin otoritesini daha da zayıflatmakta, tüm vatandaşları için güvenlik olgusunu erozyona uğratmaktadır. Savunmasız kalan ve kendini güvende hissetmeyen (etnik) grup(lar), güvenlik tehditlerine karşı son çareyi silahlanarak kendilerini koruma yolunu seçmektedirler. Silahlanma, ülkedeki diğer toplumsal, dini veya etnik grupları arasında bir tehdit algısı olarak yansıtmaya başlar ve bu durum yerel/bölgesel bazda uluslararası ilişkilerde görülen “*güvenlik ikilemini*” (security dilemma) doğurmaktadır. Kendini güvende hissetmek ve korumak için silahlanan gruplar, karşı taraf için tehdit oluşturmakta ve onların daha fazla silahlanmasına yol açmaktadır. Bu durum herhangi bir grubun ilk kurşunu atarak şiddetin fitilini ateşlemesine kadar bir kısır döngü olarak devam eder.

¹⁰ Michael E. Brown, a.g.e., s. 13-16.

“*Etnik coğrafya*” diğer bir yapısal faktördür. Bünyesinde etnik azınlıkları barındıran devletler homojen devletlere nazaran iç çekişme veya çatışmalara daha eğilimlidirler. Günümüzde sayısı 180’i geçen bağımsız devletlerden etnik homojen olanlarının sayısı 20 sayısının altındadır.¹¹ Japonya veya Çek Cumhuriyeti homojen ülkelerden biridir. Buna mukabil etnik homojenlik ülkenin iç istikrarı ve ahengi için kesin bir garanti ihtiva etmez. Örnek verecek olunursa, Somali, Sahra Altı Afrikası’nın etnik açıdan en homojen yapısına sahip olan bir ülkedir. Buna rağmen – dış müdahaleleri ayrı tutarsak - kabileler arası savaşlar ve yerel liderler arasındaki güç mücadelesi, ülkeyi iç savaşa sürüklemiştir. Etnik coğrafya açısından genel olarak şöyle bir tespit yerinde olabilir: Birçok etnik grubun karışık bir şekilde beraber ve aynı coğrafyada yaşadığı ülkeler, diğer etnik gruplardan ayrı, “kapalı” diyebileceğimiz, sınırları görece belli olan coğrafi yerlerde hayatını sürdüren etnik gruplara nazaran daha istikrarlıdır ve bu gruplar yaşadıkları devletten ayrılmaya daha az eğilimlidirler.

Siyasal Faktörler¹²

Bazı etnik grup veya toplulukların devlet tarafından ön plana çıkarılması ve gözetilmesi, diğer etnik grup veya grupların haklarının verilmemesi, toplumsal anlamda dezavantajlı duruma düşmeleri o ülkenin hükümetinin meşruluğunu tartışmalı hale getirir; er ya da geç protesto ve ayaklanmalara yol açar. Bazı etnik grup veya topluluklara, hükümette, partilerde, silahlı ve güvenlik kuvvetlerinde, yargıda ve devlet içindeki diğer siyasi kurumlarda yeterli derece temsil hakkı verilmezse, bu adaletsizlik ve *siyasal kurumlardaki dışlayıcılık* iç siyasette sorunlara yol açar. Aynı şekilde eğer heterojen bir ülkenin *ulusal ideolojisi* sadece bir etnik grup üzerine inşa edilmiş ise ve vatandaşlık kavramı sadece o etnik kimlik üzerinden tanımlanıyorsa, o devlette yaşayan herkesin, yani her etnik grubun, eşit vatandaş olarak aynı hak ve sorumluluklara sahip olduğu hukuken ve hissiyâten verilmiyorsa, genellikle o devletin iç siyasetinde çekişme ve çatışmalar patlak verir. Günümüzde Suriye ve Irak’taki iç savaş ve çatışmalar bunun en bariz örnekleridir. Bir ülkede siyasi veya etnik gruplar arasında sürekli bir rekabet söz konusudur ve her (etnik veya siyasi) grup toplumda kendi çıkarlarını azami şekilde gerçekleştirmeye çalışır ve buna da lobicilik denir. Bu rekabet demokrasi ve müzakere yoluyla çözüme kavuşturulabiliyorsa, sorun yoktur. Ancak

¹¹ David Welsh, “Domestic Politics and Ethnic Conflict”, Michael E Brown, **Ethnic Conflict and International Security**, Revised edition, MA: MIT Press, Cambridge 2001, s. 45.

¹² Michael E. Brown, a.g.e., s. 16-18.

böyle bir demokratik tartışma/uzlaşma ortamı yok ise ve uyuşmayan çıkarlar konusunda askeri ve siyasi anlamda bir etnik grubun diğer gruplara hükmetme riski var ise veya diğer gruplar bu gücü bir tehdit olarak algılıyorsa, bu durum ülke içinde şiddet eylemlerini beraberinde getirir. Burada “*siyasi elitler*” ve onların davranış kalıpları önemli bir rol oynamaktadır. Etnik siyasi elitler bir ülkede siyasi ve ekonomik sorunlar ortaya çıktığında, mensupları oldukları etnik grubun dışlandığını, ayrımcılığa uğradığını veya günah keçisi olduğunu lanse ederek, hem kendi hatalarını kamufle edebilirler hem de siyasî (askerî) hasımlarını saf dışı bırakarak (o ülkenin bölünmesine dahi yol açabilecek) kendi (ırkçı) emellerini gerçekleştirmeye çalışırlar. Yugoslavya'nın bölünmesinde büyük payı olan eski Sırp lideri Slobodan Miloseviç ve Hırvat lider Franjo Tuğman bu tür liderler için somut birer örnektirler.

Ekonomik ve Sosyal Faktörler¹³

“*Ekonomik sorunlar*” veya iktisadî ve sosyal ayrımcılık, bir toplum veya ülkede etnik çekişmelerin/çatışmaların ortaya çıkmasında önemli sebeplerdendir. Genel olarak her devlet (günümüz Yunanistan'ında olduğu gibi) belirli dönemlerde iktisadî sorunlarla karşı karşıya gelebilir. Bu tür sorunlar devlet içinde toplumsal tansiyonu yükseltebilir. Sanayileşmiş ülkelerde ekonomik göstergeler planlandığı gibi gitmediği takdirde ve durgunluk olduğu dönemlerde, bu toplumlarda ekonomik bir problemin olduğu algısı oluşmaktadır. Diğer bir sorun ise “*ayrıştırıcı ekonomik sistemlerdir*”. Etnik veya sınıf temelli ayrımcılıkta, gücü/iktidarı elinde tutan toplumun belli bir grubu ki, bu grup o ülkede çoğunluk da veya azınlık da olabilir - kendi (ekonomik) imtiyazlı konumunu korumak ve güçlendirmek adına toplumun etnik veya zayıf kesimlerinin aleyhine kararlar alabilirler veya onlara karşı çeşitli ekonomik yaptırımlar uygulayabilirler. Burada azınlıkların yaşadıkları bölgelere ekonomik yatırımların yapılmaması veya daha az yapılması, sermayenin bölgelere devlet eliyle adaletsizce dağıtılması, devlet teşviklerinin belirli bölgelere daha fazla verilmesi gibi araçlar, iktidar sahibi olan gruplar tarafından azınlıklara karşı kullanılmaktadır. Bunun sonucu olarak azınlıkların hayat standardı düşmekte, işsizlik ve sosyal sorunlar büyümektedir. Bu durumdan kurtulmak için azınlıklar, ya o ülkenin diğer bölgelerine göç ederler veya o ülkeyi tamamen terk ederler ya da haklarını almak adına protestoya başvurular, akabinde şiddet içeren eylemlere de girişebilirler. Bir ülkede “*ekonomik*

¹³ Michael E. Brown, a.g.e., s. 18-20.

gelişim ve modernleşme” de etnik sorunları körükleyebilir. Komünist iktisadi sistemin çökmesiyle birlikte, özellikle Doğu Avrupa ve eski SSCB ülkeleri, merkezî plan ekonomisinden serbest piyasa ekonomisine dönüşüm sürecinde enflasyon, yoğun işsizlik gibi ekonomik sorunlarla yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Bu tür problemler toplumlarda büyük sosyal patlamalara yol açmış, devlet otoritesini zayıflatmış, onu istikrarsız hale getirmiştir. Ekonomiyi düzeltmek adına gerçekleştirilen kısa vadeli reform programları temel gıda ve ürünlere yapılan sübvansiyonların kesilmesine yol açmış, halkın hayat düzeyinin daha da düşmesine sebep olmuştur. Bazı devletlerde ekonomik gelişme de istikrarsızlığa ve sorunlara yol açabilir. Ülkede gelişme ve yatırımlar sadece bölgesel yapılırsa, devlet bir bölgeyi kalkındırır, sanayileştirir, ama diğer bölgelerin gelişmesini desteklemez, belki de bilinçli olarak engellerse, gelişmemiş bölgelerden değişik ırk ve ya mezhebe ait olan insanlar, iş bulmak adına ülkenin kalkınmış bölgelerine – genelde büyük şehirlere - göç edecek ve kendilerini ve ailelerini güvende hissettikleri sosyal sistem ve ortamdan koparılacaktır. Göç ettikleri yerlerde iş bulma ve daha iyi yaşam gibi koşulları bulamazlarsa, bu o insanlarda haksızlığa uğramış olma duygusunu perçinleyecek ve hüsrana ve hayal kırıklığı isyan duygularının kabarmasına yol açmaktadır. Sonuç olarak bu da toplumlarda etnik veya sınıfsal kavgalara götürmektedir. Buna örnek olarak köylerden ve az gelişmiş beldelerden insanların iş bulma ümidiyle büyük şehirlere akın ettikleri ve sosyal/ideolojik çatışmaların yaşanmış olduğu 70’li yılların Türkiye’sini gösterebiliriz.

Kültürel/Algısal Faktörler¹⁴

İki kültürel ve algısal faktör, konunun uzmanları tarafından toplumsal iç çekişme kaynağı olarak gösterilmektedir. Bunlardan ilki, azınlıklara karşı yapılan “*kültürel ayrımcılıktır*”. Bu yelpaze, adaletsiz eğitim şartlarından, azınlık dillerinin kullanılması ve eğitimini engelleyen yasal ve politik sınırlamalardan, dini özgürlüklerin kısıtlanmasına kadar gitmektedir. Daha radikal olanı ise, azınlık nüfusu sert önlemlerle asimile etme veya “*kültürel soykırım*” diye nitelenebilecek, azınlığın yaşadığı bölgelere başka etnik grupların zorla göç ettirilmesidir. Bunun en bariz örneği Stalin’in 30’lu ve 40’lı yıllarda özellikle Kafkasya’da yaptığı zorunlu göç siyasetidir. Çin’in Uygur Türklerinin yaşadığı Doğu Türkistan bölgesinde uyguladığı dinî ve kültürel baskılar, asimilasyon çalışmaları, ülkenin diğer bölgelerinden Çinlileri oraya zorla göç ettirerek Uygurları kendi topraklarında azınlık hale getirme çabaları kültürel ayrımcılığın en açık örneklerinden biridir.

¹⁴ Michael E. Brown, a.g.e., s. 20-22.

Diğer bir kültürel ve algısal faktör ise, bir halkın veya etnik grubun tarih bilinci ve tarihsel algılarıdır. Bazı halkların diğer toplumlara/gruplara karşı kendilerine yakın veya çok geçmiş zamanda yapılan suçlardan dolayı meşru bir düşmanlık içerisinde bulunabilirler. Bazı “*ezeli nefretlerin*” meşru sebepleri/temelleri olabilir. Burada bazı gruplar kendilerini temize çıkarmak adına tarihlerini abartılı bir şekilde göklere çıkarırlarken, diğer hasım grupları ve ötekileştirdikleri toplumları her kötülüğün anası olarak canavarlaştırırlar, onlar hakkında olumsuz bir imaj, bir mitoloji inşa ederler¹⁵. Aslında bu tarz mitolojiler, hasım grupların karşılıklı olarak “öteki” hakkındaki algılarının aynası gibidir. Nasıl ki bir (etnik) grup “öteki” için en olumsuz özellikleri yakıştırıyorsa, “öteki” grup da bu grup için aynı olumsuz sıfatları kullanmaktadır. Sırpların Hırvatlara veya Sırpların Arnavutlara bakış açısı ve tam tersi, söylediğimiz gibi, birbirinin aynası gibidir. Burada gruplar kendi kültür seviyelerinin yüksekliğine dikkat çekerken, “ötekilerin” ne kadar kültürden yoksun ilkel bir toplum olduklarını vurgularlar. Genel olarak etnik gruplar üzerine yapılan klişeler “*medeniyet*” ve “*barbarlık*” karşıtlığı üzerinden yapılır. Ait olunan ulus/grup medenidir, ama “öteki” barbardır. Kendi ulusu medeni dünyaya aittir, ama “diğer” ulus geri kalmış, kültürden yoksun ve yobazdır.¹⁶ “İyi” ve “kötü” arasında gidip gelen, gerek kendi ulusu, gerekse de öteki ulus hakkında çarpıtılmış, abartılmış, gerçeği çoğu zaman yansıtmayan, önyargılarla dolu bir tarih algısı, toplumsal çekişme ve çatışmalara sebebiyet vermiştir. Bazen sadece bilinçaltı yerleşmiş olan bu olumsuz imajlar, kriz dönemlerinde tekrar politik anlamda mobilize ve bir araç olarak suiistimal edilir¹⁷. Bu tür etnik klişeler o toplumlardaki güç/iktidar yapılarının kendi halklarını ideolojik anlamda mobilize etmeye yarayan sık sık başvurdukları enstrümanlardan biridir.

Karabağ Sorunu

Bu sorun hukukî olarak Azerbaycan’a ait olan ve bu ülkenin toprak bütünlüğünü tehlikeye atan, Ermenilerin çoğunlukta yaşadığı bir toprak parçasının bu ülkeden ayrılma talebiyle ortaya çıkmış olan bir krizdir. Şüphesiz ki, Dağlık Karabağ meselesi Kafkasya’daki en “çetrefilli” sınır anlaşmazlıklarından biridir.

¹⁵ Michael Brown, a.g.e., s. 126.

¹⁶ bk. Predrag J. Markovic, **Ethnic Stereotypes: ubiquitous, local or migrating phenomena? The Serbian-Albanian Case**, Michael-Zikic-Stiftung, Bonn, 2003. s.12.

¹⁷ Rafael Bierman, **Lehrjahre im Kosovo. Das Scheitern der internationalen Krisenprävention vor Kriegsausbruch**, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn, 2006, s. 135.

Bu konuda, hem Ermeniler hem de Azerbaycanlılar güç kullanımını dışında tarihî, kültürel, dinî ve ekonomik araç ve kanıtlar ile tartışmışlardır ve halen de tartışmaktadırlar. Her iki tarafın nüfusunun azami bir çoğunluğu, “nefret ve şiddet ile (toprak) varlıklarını koruma ve düzenleme”¹⁸ ilkesini hayatî bir görev olarak benimsemişlerdir.

Aslında öne sürülen gerekçeler Dağlık Karabağ’ın tıpkı Kafkasya bölgesi gibi Yakın Doğu, Karadeniz, Orta Asya, Rusya ve İran arasında önemli bir geçiş bölgesi olduğunu göz ardı etmektedir. Bu bölge Hristiyan, Müslüman ve diğer dinlerin mensuplarının, yani yüzyıllar boyunca süren, Arap, Fars, Türk ve Rus unsurlarının Kafkas topluluklarıyla ortak yaşaması, bazen birbirine karışması ve değişik etnik grupların tartışmalı topraklara (bazen zorla) yerleştirilmesi ve/ya zorunlu göçe tabii tutulması veya tasfiyesi sonucu bugünkü konuma gelmiştir.¹⁹ Yukarıda da belirtildiği üzere Karabağ, coğrafi açıdan Kafkasya, Asya ve Avrupa arasındaki transit ticaret yollarının kesiştiği bir noktada yer almaktadır. Bölge, jeopolitik açıdan Ermenistan ve İran ve Türkiye’ye yakınlığından dolayı büyük güçlerin de ilgisini her zaman canlı tutmuştur. Diğer taraftan bu topraklarda mevcut olan zengin maden yatakları, mineral suları ve Kafkasya’nın gıda maddelerinin önemli bir kısmını karşılaması bakımından dolayı önemli bir yere sahiptir. Bunun yanı sıra, bölgenin vurgulanması gereken bir diğer tarafı ise, Hazar havzasında ve yakınında bulunan zengin doğal kaynak ve enerji rezervleridir. Petrol ve doğal gaz gibi enerji kaynaklarının kritik ve stratejik madde olarak hayati önem arz ettiği dünyada, malum hammaddelere ulaşımı sağlayan tüm bölgeler, uluslararası arenada güçlü bir aktör olmak isteyen devletler tarafından kontrol altına alınmak istenmektedir. Bu da yeni bir “Büyük Oyunu”nun Soğuk Savaş sonrası güncellenmiş hâli ve değişen aktörler ile ortaya çıkmasına yol açmıştır. Karabağ sorunu da bu oyunun bir parçasıdır.

Karabağ Terimi

Azerbaycan’ın Ermenistan ile güneybatı sınırı boyunca uzanan “Karabağ” bölgesi, tarih boyunca çeşitli kaynaklarda farklı isimlerle anılmıştır: Gerger, Guger, Uti, Utik, Udin, Otena, Kara, Karalar, Arsak, Sev aygı vs.²⁰ Karabağ adı,

¹⁸ David Hamburg, “Ethnische Konflikte - Ursachen, Eskalation und präventive Vermittlung”, *Europa Archiv*, S 4, 1993, s. 117-122, s. 117.

¹⁹ bk. Eva-Maria Auch, “Ewiges Feuer in Aserbaidzhan- ein Land zwischen Perestrojka, Bürgerkrieg und Unabhängigkeit”, *BİOST Berichte/Raporları*, no: 9, 1992, s. 13.

²⁰ Aygün Attar Haşımzade, a.g.e., s. 3.

Türkçe kökenli “*Kara*” ve Türkçe-farsça kökenli bahçe anlamındaki “*Bağ*” kelimelerinden oluşan özel bir isimdir. Ayrıca Türkçe de Kara “*Kış bölgesi*” anlamını da taşımaktadır.²¹ Karabağ terimi ilk olarak 12. yüzyılda Selçuklular tarafından bu bölgenin coğrafyası için kullanılmaya başlanmıştır.²² Ayrıca 14. yüzyıl Gürcistan ve İran kaynaklarında da bu isimle karşılaşılmaktadır.²³ Ermenilerin bu bölgeye verdiği isim ise “*Arsak*”dır. Resmi Sovyet-Azerbaycan yerleşim yeri olan özerk (Rusça oblast) Dağlık Karabağ bölgesi 4388 km²’lik²⁴ bir alandan oluşmaktadır. Kısaca, M.Ö. XII. yüzyıldan itibaren değişik isimler altında tanınan bu bölge, XIV. yüzyıldan sonra aşağı yukarı bütün kaynaklarda “*Karabağ*” olarak tanımlanmıştır. Ancak günümüzde “*Karabağ*” ve “*Dağlık Karabağ*” coğrafi açıdan iki ayrı terimi ifade etmektedir: Aslında Karabağ, Azerbaycan’ın Kür ve Aras ırmakları ile Ermenistan’ın Sevan Gölü (Türkçe: Gökçe Gölü) arasında bulunan, yaklaşık 18.000 kilometrekare büyüklüğündeki bir bölgedir. Bu arazi dağlık bir alandır ve stratejik değeri bulunmaktadır. Burasının 4300 kilometrekare büyüklüğündeki kısmına Ruslar, “*Dağlık Karabağ*” (Rusça: Nagorny Karabag, İngilizce: Mountainous Karabakh) adını vermişlerdir.²⁵ Günümüzde Ermenistan ile Azerbaycan arasında anlaşmazlık konusu olan bu bölgedir ve genel olarak literatürde sadece “*Karabağ*” olarak adlandırılmaktadır.

Karabağ Sorunu ve Yapısal Faktörler

Karabağ meselesi esasen, her ne kadar eski SSCB’nin etnik-federal devlet yapısı ile ilgili olsa da, Rus Çarlığı’nın 19. Yüzyılda Güney Kafkasya ile beraber Karabağ bölgesini de işgal etmesiyle başlamıştır. Rusların Avrupalılardan öğrendikleri “*parçala ve yönet*” tarzı politikası, Sovyetler Birliği döneminde de geçerliliğini korumuştur ve ulusal gruplar arasındaki toprak sınırı ile ilgili sorunlar, etnik ilişkilerde temel konulardan biri olmuştur. SSCB’nin son dönemindeki hemen hemen her çatışmada “*Bu topraklar kime ait?*” ve “*İlk olarak kim bu top-*

²¹ bk. M. Fahrettin Kırzıoğlu, “1593-Osmanlı Vilâyet Tahrir Defterinde Anılan Gence-Karabağ Sancakları Ulus ve Oymakları”, *Atatürk Üniversitesi Araştırma Dergisi*, Ankara, 1979.

²² Mehmet Kengerli, “Azerbaycan Cumhuriyeti Karabağ bölgesi hakkında kısa bir araştırma”, *Türk Yurdu*, Mart 1990, s. 39-47, s. 39.

²³ Fatıma Mamedova, “Ursachen und Folgen des Karabachproblems: eine historische Untersuchung”, Halbach, Uwe ve Andreas Kappeler (ed.), *Krisenherd Kaukasus*, Nomos Verlag, Baden Baden, 1995, s.110-228, s.110.

²⁴ Christopher Walker, *Armenia and Karabagh: the Struggle for Unity*, London 1991, s. 72.

²⁵ Araz Aslanlı, “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, *Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel*, C 7, S 1, İlkbahar 2001, s. 394.

raklardaydı?” gibi sorular her zaman krizlerin merkezinde yer almıştır. Karabağ sorununda olduğu gibi, ulusların Kafkasya’daki karşılıklı toprak iddiaları geçmişe dayanmaktadır ve kısmen yerel milliyetçilikler tarafından yapay olarak geliştirilmiştir.

Eski SSCB döneminde devlet yapısının en üst düzeyi, sayısı on beşi bulan federal cumhuriyetlerdi. Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti de (ASSC) bu federal cumhuriyetlerden biriydi. İdari açıdan bir alt yönetim şekli ise, özerk (otonom) cumhuriyet veya bölgelerdi ve Dağlık Karabağ bu statüye sahipti. Bu özerk bölgeler, idari olarak federatif cumhuriyetlerin bir parçasıydı, daha az haklara sahip olmasına karşın, yönetim açısından birer hükümete sahiptiler. Dağlık Karabağ’ın özerklik statüsü ile sahip olduğu idari anlamdaki hak ve sorumlulukları 1923 yılından itibaren 1988 yılına kadar fazla bir değişime uğramamıştır²⁶. 1988 yılından itibaren yapılan protesto ve katliamlardan sonra bölgenin statüsü birçok defa değiştirilmiştir. Karabağ Ermenilerinin bağımsızlık ilan etmeleri üzerine bu adım ASSC tarafından reddedilmiş ve bölge Bakü’nün direk yönetimine bağlanmıştır.²⁷ Etnik azınlıkların yaşadığı yerlere bakıldığında, görece homojen yerleşim alanlarında yaşayan (etnik) grupların buldukları devletten ayrılma arzularının daha fazla olduğunu ve bunun da o ülkede iç çatışmaları tetiklediğini söylemiştik. Her ne kadar Karabağ Ermenileri bu topraklarda SSCB döneminde adım adım demografik durumu kendi lehlerine çevirmiş olsalar da, tarihi süreç içinde bu bölge yüzyıllardır Türklerin çoğunlukta olarak yaşadığı topraklar olmuştur. “Kafkasya ve Trans-Kafkasya bölgesinin yönetimi ve yeniden düzenlenmesi” konulu Aralık 1867 Genelgesi gereğince Trans-Kafkas yönetim bölgeleri dört vilayete ayrılmıştır; Erivan (Nahçıvan dâhil), Tiflis, Bakü ve Yelisavetpol. Karabağ ise sonuncusuna bağlanmıştır. Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi bu vilayetler kesinlikle demografik faktörlerle belirlenmemiştir (burada diğer milletlere yer verilmemiştir).

²⁶ Eva-Maria Auch, “Berg Karabach – Krieg um den schwarzen Garten”, in: von Gumpfenberg, Marie Carin und Steinbach, Udo (Ed.), **Der Kaukasus: Geschichte, Kultur, Politik**; Beck Verlag, 2. neubearbeitete. Auflage, München 2010, s. 113-124, s. 118.

²⁷ Barbara Pietzonka, **Ethnisch-territoriale Konflikte in Kaukasien: Eine politisch-geographische Systematisierung**, Nomos Verlag, Baden-Baden 1995, s. 93.

Tablo 2: Rus Çarlığı'nın işgal ettiği Güney Kafkasya vilayetlerindeki Ermeni ve Azerbaycanlı nüfusu

Vilayet (1874)	Azerbaycanlılar	Ermeniler
Tiflis	63.699	158.323
Jelisawetpol	357.917	200.148
Erivan	211.263	286.741
Bakü	304.049	24.698

Kaynak: Eva-Maria Auch, Nationalitätenprobleme im Transkaukasus, 1991, s. 79.

Ermeniler 13 Kafkas idari birimlerinden 12'sine azınlık olarak yerleştirilmişlerdir. Sadece 1884 yılında Erivan'da yüzde 54 oranında dini topluluk olarak zayıf bir çoğunluk oluşturmuşlardır. Toplam nüfus içindeki oranı Rusya'nın Osmanlı ve İran ile savaşları sonrasında oradaki halkın Rusya'ya göç etmesiyle hızla artış göstermiştir. 1846 yılında Trans- Kafkasya'da yaklaşık 200.000 Ermeni yaşarken, 1908 yılında bu sayı 1,35 milyon ve 1915 yılında 1,68 milyon kişiye ulaşmıştır (Yelisavetpol bölgesindeki 690.000 Müslümanların yanında 397.000 dâhil). Ayrıca Karabağ'da yavaş yavaş Ermenileştirilmiştir.²⁸

Tablo 3: Karabağ Vilayetindeki Demografik Yapı

Yıl	Azerbaycanlılar (%)	Ermeniler (%)
1823	91	8,4
1830/32	64,8	34,8
1886 (*)	41	58,2
1897	45,3	53,3
1915	43,5	52,5
1917	40,2	52,3

(*) 1886-1917 yılları arasındaki veriler daha sonraki özerk bölge Dağlık Karabağ büyük bölümünü oluşturan Şuşa bölgesine aittir.

Kaynak: "Süleyman Alijarow, Brief an Thesa Hoffman, Ankara 1989 ve Susanne Goldenberg, Proud of the small Nations, London 1994. s. 158" isimli kaynaklardan oluşturulmuştur.

Ermeni nüfusunun büyümesi sınırlı tarım arazilerinde su kıtlığı ve düşük iş olanakları sorununu doğurmuştur ve gelecekteki çatışmaya davetiye çıkarmıştır. Buna ek olarak kırsal Azerbaycanlı nüfusuna karşı ekonomik ve kültürel

²⁸ Kavkazij Kalender'na 1886 g., Tiflis 1887, (alıntı yapılan kaynak: Eva-Maria Auch, Ewiges Feuer, a.g.e., s. 15).

anlamda üstünlük sağlayan göçmen (kentleşmiş) Ermeniler gelmiştir.²⁹ Bu düşmanlık 1896-1905 yıllarında gerçekleşen sözde Tatar-Ermeni savaşına yol açmıştır. Ayrıca o devirde Karabağ, iki toplum arasında cereyan eden şiddetin merkezi bölgesi haline gelmiştir. Bu ve bundan sonraki savaşlar iki toplumun ulusal bilincini günümüze kadar etkileyecektir.

Karabağ'daki Ermeni nüfusu 80'li yılların başına kadar hızlı büyümemiş, gerilemiştir. 1926 yılında Karabağ nüfusunun %90'ı Ermeni iken bu sayı 1970 yılına doğru %80'e gerilemiş, 1979'da %75'e kadar inmiştir.³⁰

Tablo 4: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesinin nüfus gelişimi (1926-1989)

Yıl	Nüfus (Toplam)	Ermeniler	Azerbaycanlılar	Diğer Uluslar
1926	130.000	117.000	12.000	1.000
1939	150.000	---	---	---
1959	130.000	110.000	18.000	2.000
1970	150.000	121.000	27.000	2.000
1979	162.000	123.000	37.000	2.000
1989	187.000	145.000	40.000	2.000

Kaynak: Samed-Sade, Sija: Nagornyj Karabach: neizvestnaja pravda (o nekotorych aspektach socialno- ekonomieskogo i demografieskogo razvitija regiona), (Dağlık Karabağ: Bilinmeyen Gerçek – Bölgenin sosyo-ekonomik ve demografik gelişmesiyle ilgili bazı konular), Baku 1995, s. 31. (alıntı yapılan kaynak: Rüdiger Kippke, Das armenisch-aserbaidchanische Verhältnis und der Konflikt um Berg-Karabach, VS Verlag, Wiesbaden 2012, s. 61.

Sıcak savaşın başlamasıyla beraber 1992-1994 yılları arasında Karabağ'da yaşayan hemen hemen tüm Azerbaycanlı nüfus "etnik temizlik" çerçevesinde bu bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Ermenilerin yaptığı "etnik temizlik" sadece Karabağ ile sınırlı kalmamış, işgal ettikleri diğer Azerbaycanlı topraklarından da yöre halkını göçe zorlamışlardır. Günümüzde yaklaşık 1 milyon Azerbaycanlı kendi vatanlarında sürgün durumundadırlar. 2002 yılı itibarıyla 145.000 kişinin yaşadığı bölgede Karabağ Ermenilerinin verdiği rakama göre nüfusun %95'i Ermenilerden, geri kalan kısmı ise Süryani, Kürt ve Rumlardan oluşmaktadır.³¹

²⁹ bk. Tadeusz Swietochowski, "National Consciousness and the Political Orientations in Azerbaijan (1905-1920)", in: Suny, Ronald G. (ed.): **Transcaucasia- Nationalism and Social Change, Michigan**, 1983, s. 203-231, s. 212.

³⁰ Barbara Pietzonka, **Ethnisch-territoriale Konflikte in Kaukasien**, a.g.e., s. 121.

³¹ Karabağ Ermenilerinin resmi sitesi: http://www.nkrusa.org/country_profile/overview.shtml (erişim tarihi: 23.07.2015).

Bu durumda Ermeniler etnik azınlık olarak homojen bir yerleşim alanına sahiptirler. Azerbaycan'da yaşayan 9.780.780 kişinin %91,6'sı Azerbaycanlılardan, %2'si Lezgilerden, %1.3'ü Ruslardan, %1.3'ü Ermenilerden, %1.3'ü Talişlerden ve %2.4'ü ise diğer milletlerden oluşmaktadır.³²

Devletin yönetim/idare tekeline etkin şekilde kullanmasını ölçmeye yarayan verilerden bir kaçı da organize suçlar ve rüşvetle olan mücadelesidir. Bu etkinlik azınlıklar da dâhil tüm vatandaşların devlete olan güvenini artırır. Transparency International örgütünün 175 ülkenin listesinin verildiği yıllık “rüşvet algılama indeksinde” (corruption perception index 2014) Ermenistan 94., Azerbaycan ise 126. sırayı almaktadır.³³ Dağlık Karabağ ile ilgili resmi rüşvet istatistikleri bulunmamakla beraber, gerek o bölgede, gerekse de Ermenistan'da “Karabakh Clan” adı verilen ve Ermenistan'da siyasi, askeri ve ekonomik etkin gücü olan ve Karabağ Ermenilerinden oluşan ailelerin mafyavari bir yapılanması söz konusudur.³⁴ Ermenistan, Karabağ'a nazaran daha olumlu gibi görünse de, ülkede ekonomik büyümenin yavaşlamasını ve yatırımların düşmesini toplumun her alanında, ama özellikle ekonomik alandaki rüşvete bağlayanlar bulunmaktadır.³⁵

Sovyetler Birliği yönetiminin zayıflaması, yapılan karşılıklı pogromlar, Karabağ Ermenileri için bir tehlike algısı oluştursa da, diğer taraftan, zayıf olan ASSC yönetimine karşı bağımsızlık kozlarını oynama fırsatı da doğurmuştur. İlk adım olarak yerel “öz savunma güçleri”ni oluşturmaya başlamışlardır. SSCB'nin yıkılmasıyla, bölgesel güvensizliğin hâkim olduğu bir ortamda bu sefer Azerbaycanlılar, Ermenilerin bu adımlarından tedirgin olmuşlardır. Karşılıklı tehdit algısı bölgesel bir “güvenlik ikilemini” beraberinde getirmiş, her iki tarafında paramiliter anlamda silahlanmasına yol açmıştır ki, bu da ihtilafın tırmanmasına yol açmıştır.

Kızıl Ordu'nun Kafkasya'dan göreceli çekilmesi ve daha sonra feshedilmesi sorunu daha da şiddetlendirmiştir. Geride bırakılan askeri malzeme ve teçhizat, silah kaçakçılığı, özellikle Ermenilerin işine yaramış, bir anda işsiz kalan bazı Kızıl Ordu mensubu asker ve subaylar para karşılığında özellikle Karabağ'da Ermenilerle birlikte Azerbaycanlılara karşı savaşmışlardır.

³² <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/aj.html> (erişim tarihi: 23.07.2015).

³³ <https://www.transparency.org/cpi2014/results> (erişim tarihi: 20.07.2015).

³⁴ bk. <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-56240596.html> (erişim tarihi: 15.05.2015).

³⁵ <http://www.business-anti-corruption.com/country-profiles/europe-central-asia/armenia/show-all.aspx>. (erişim tarihi: 21.07.2015).

Yapısal faktörleri kısaca toplamak gerekirse; SSCB'nin federatif devlet yapısında Karabağ Ermenilerin yaşadığı göreceli olarak homojen bir alandı ve Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyetinden ayrılma hakkı olmayan özerk bir bölge statüsünde idi. SSCB'nin ortadan kalkmasıyla beraber bu sorunlu bölge kendisini zayıf bir devletin içinde buldu ve burada Ermenistan'ın ve Ermeni diasporasının yardımı ve teşvikiyle sorunu tırmandırıp, Bakü ile müzakerelerde bulunmayıp silahlanarak bağımsızlık adımlarını atmıştır.

Karabağ ve Politik Faktörler

Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermeni nüfusu sayısal çoğunluğundan dolayı siyasi gücü de elinde bulundurmaktaydı. Moskova'nın hüküm sürdüğü dönemlerde bile bölgedeki Ermeni çoğunluğu, gerek yerel parlamentoda gerekse de Komünist Parti'nin bölgesel şubesinde tam manasıyla kontrolü elinde tutmaktaydı.³⁶ 1989 yılında, yani protestolardan hemen bir yıl sonra kurulan ve bölgedeki belirleyici bir siyasi güç olan Ermeni Milli Hareketi (Armenian National Movement), aslında Ermenilerin ne kadar hazırlıklı ve planlı adımlarının da bir göstergesidir. Karabağ Ermenilerinin tartışmasız temsilcisi olan ve Ermenistan ve diasporasıyla koordineli hareket eden bu "Milli Konsey" Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ESSC) Yüksek Sovyeti ile 1 Aralık 1989 tarihinde ortak bir karar alarak Dağlık Karabağ ile Ermenistan'ın birleşmesini istemiştir.³⁷

Bu durum şunu göstermektedir: gerek "*politik baskılar*" gerekse de bir azınlığın "*kendi homojen yerleşim bölgesinde hüküm*" sürmesi, ülkede iç çatışma ve savaşı körüklemektedir. Karabağ'da Ermenilerin yaşadışı, ama bir o kadar da başarılı ve işlevsel çalışan, kendi anayasal örgütlerini kuran, paralel politik ve askeri yapıların oluşturması, Ermenilerin tek taraflı bağımsızlık ilanı ile zirve yapmıştır. Ancak 90'lı başından itibaren yapılan parlamento ve cumhurbaşkanı seçimleri ne Azerbaycan ne de uluslararası toplum tarafından kabul edilmemiştir. Zaten Dağlık Karabağ'ın tek taraflı bağımsızlık ilanı Ermenistan dâhil hiçbir ülke tarafından kabul edilmemiştir.

Şimdi "*siyasî ve diğer toplumsal elitlerin*" iç çatışmaların çıkmasında ne kadar etkin olabildiklerini Karabağ örneğinde irdeleyelim. Dağlık Karabağ sorununda Ermeni tarafında 1988 yılında kurulan merkezi örgüt "Karabağ

³⁶ Christoph Zürcher, **The Post-Soviet Wars: Rebellion, Ethnic Conflict and Nationhood in the Caucasus**, New York University Press, New York, 2009, s. 185.

³⁷ Ferhat Avşar, **Schwarzer Garten im Land des ewigen Feuers. Entstehungsgeschichte und Genese des Karabach-Konflikts**, Manzara Verlag, Darmstadt, 2006, s. 139.

Komitesi” idi.³⁸ Bu komite Karabağ’ın Ermenistan ile birleşmesi için çalışan siyasi örgütlenmelerin faaliyetlerini koordine etmekteydi. Komitenin üyeleri arasında 1991 yılında bağımsız Ermenistan’ın ilk seçilmiş devlet başkanı olan Levon Ter-Petrosyan da vardı.³⁹ Karabağ Komitesi’nin talepleri, başlangıçta Gorbaçov’un Perestroyka ve Glasnost (yeniden yapılanma ve şeffaflık) ilkesi doğrultusunda giderken, Azerbaycanlı ve Ermeniler arasındaki çatışmaların yoğunlaşması ve Moskova’nın Karabağ bölgesinin hukuki statüsünü değiştirmeyi reddetmesi üzerine radikalleşmeye başlamıştır.⁴⁰

1988 yılı yazında Ermenistan Komünist Partisi otoritesini kaybetmişti. “Ermeni Milli Hareketi” Moskova tarafından atanan “Özel idari Komite’nin” istifasını açık açık talep etmiş, çok kısa bir süre içinde hem Karabağ hem de Ermenistan’da belirleyici siyasi faktör olmuştur. Erivan’daki hükümet ile Karabağ Ermeni liderliğinin birbiriyle bu şekilde bütünleşmesi ve karşılıklı bir bağımlılığın oluşması, bölgede saydığımız gelişmelerin sonucunda oluşmuştur ve günümüze kadar devam etmektedir. 1998 yılında Ermenistan cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan’ın zorunlu istifası buna bir örnek teşkil edebilir. Ter-Petrosyan Ermeni halkı tarafından sevilmesine rağmen, Azerbaycan ile yapılan müzakerelerde yapmayı planladığı tavizler kamuda duyulunca, “Karabağ elitleri” Erivan’daki siyasetçilere baskı uygulayarak devlet başkanının istifasını gerçekleştirmişlerdir. Ermeni parlamentosunda girişilen suikastlarla başbakanın ve meclis başkanının öldürülmesi yine, “Karabağ Clanı”nın bir icraatı olmuş ve Ermenistan bir nevi “*Karabağlaşma*” sürecine girmiştir. Siyaset ve ekonomide yerel ve bölgesel stratejik pozisyonlara “*Karabağlılar*” yerleştirilmeye başlanmıştır. Dağlık Karabağ’ın eski cumhurbaşkanı Robert Koçaryan 1998 yılında Ermenistan’daki seçimlerde iki defa devlet başkanlığı yapmıştır. Ermenistan siyasetinde Karabağ kökenli siyasi örgüt ve kişilerin egemenliğine dikkat çekmek gerekirse, Ermenistan’ın Karabağ’ı değil de aksine Karabağ’ın Ermenistan’ı ilhak ettiğini ileri sürmek yanlış olmaz. Böylelikle Ermenistan Dağlık Karabağ sorununa resmi olarak da müdahil bir ülke konumuna gelmiştir. Bu durum literatürde sıkça duyulan ve harici bir aktörün başka bir ülkenin iç sorununa askeri anlamda

³⁸ Çalışmanın çerçevesini uzatmamak adına Azerbaycan tarafında kurulan “Halk Cephesi” veya “Musavat Partisi” gibi siyasal hareket ve partilere değinilmeyecektir.

³⁹ Christoph Zürcher, *The Post-Soviet Wars*, a.g.e., s. 161.

⁴⁰ Rexane Dehdashti, *Internationale Organisationen als Vermittler in innerstaatlichen Konflikten. Die OSZE und der Berg Karabach-Konflikt*. Campus Verlag, Frankfurt/Main 2000, s. 50.

müdahale ederek, onu etkileyerek ve yönlendirerek bölgesel ayrılıkçı politikaları desteklediği yönündeki tezlere bir örnek teşkil etmektedir. “Karabağ Clanı”nın Ermenistan’ın siyasetine doğrudan etki etmesi, bölgenin dolaylı yoldan uluslararası toplum tarafından tanınma yolunda hamilik yapacak bir yardımcı bulması anlamını taşımaktadır. Siyasi elitler konusunda Kosova örneğinde Miloşević gibi bir şahsiyet var iken, Karabağ’da karşımıza bir kolektif olarak “*Karabağ Cemaati*” çıkmaktadır.

Ekonomik ve Sosyal Faktörler

Kadim SSCB’de her ne kadar on beş federatif Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri olmuşsa da ekonomik açıdan bu cumhuriyetler birbirlerine bağımlıydılar. Bu durum bölgesel anlamda da geçerliliğini korumaktaydı. Ekonomik olarak Dağlık Karabağ ile Vadi Karabağ birbirleriyle bağlı olduğu için 1921 yılında yerel komünist otorite, yani “Komünist Kafkasya Bürosu” Dağlık Karabağ’ı ASSC içinde kalması kararını vermiştir. Coğrafi, tarihî ve ekonomik nedenlerle – her ne kadar Ermeni çoğunluk Ermenistan’a bağlanmak istese de - Karabağ bölgesinin Azerbaycan’da kalmasını zorunlu kılmıştır. Bölge, 1923 yılında Stalin tarafından yapılan idari düzenlemeye kadar, yüzyıllar boyunca Azerbaycan’ın bir parçası olmuştur. Ancak bu tarihte Karabağ, “özerk statü” ile Ermenilerin yerleşimine açılmış ve zamanla yapılan, bazen zorunlu göçlerle bölgedeki Ermeni nüfusu çoğunluğu sağlamıştır. Ermenilerin bölge üzerinde ilk defa hak iddia etmeleri 60’lı yıllara rastlamaktadır ki, yine bu yıllarda sözde soykırım iddialarının uluslararası platformlarda Ermeniler tarafından dile getirildiği bir dönemdir. Moskova tarafından reddedilen bu istek, o dönemden günümüze kadar, gerek Ermenistan’da gerekse de Ermeni diasporasında sıcak tutulan ve SSCB’nin dağılmasından sonra, Ermenistan’ın tek taraflı ilhakı ile çatışmaya dönüşmüştür.

Yoğunluklu olarak tarımsal araziye sahip olan bölge, Sovyetler Birliği döneminde de diğer bölgelerin gelişmişliğiyle kıyaslandığında, sanayi ve hizmet sektörleri açısından zayıf durumda idi. Sanayi işletmeleri görece küçük ve fazla verimli değildi. Buna ilaveten kötü ulaşım bağlantıları bölgesel ekonomik kalkınmayı engellemektedir.⁴¹ Diğer taraftan SSCB döneminde Dağlık Karabağ Ermenilerinin sosyo-ekonomik anlamda Azerbaycanlılar tarafından mağdur edil-

⁴¹ Detaylı bilgi için bk. Jörg Stadelbauer, “Arzach – Völker und Verwaltungsgrenzen in Sowjet-Kaukasien”, in: Grees/Hermann/Kohlhepp (Ed.), **Ostmittel- und Osteuropa. Beiträge zur Landeskunde**, Geographisches Institut, Tübingen, 1989, s. 409-436.

meleri iddiaları gerçekleri yansıtmamaktadır. Karabağ meselenin temel nedeni dinmek durmak bilmeyen Ermeni milliyetçiliğidir.⁴² 1991 yılındaki bağımsızlık sonrası savaş ve Azerbaycan'ın uyguladığı ambargo ekonomik hayatın iyice çökmesine sebep olmuştur. 1994 sonrası silahların susmasıyla gelen siyasi istikrar ile ekonomi yavaş yavaş canlanmaya başlasa da, bölgenin sanayi altyapısı ile ilgili birçok sorun hâlâ çözülememiştir. Hammadde darlığı, enerji sıkıntısı, ürünler için piyasanın olmaması, sermaye kıtlığı ve siyasi izolasyon gibi sorunlar endüstri sektöründe verimli üretimi darboğaza sokmaktadır. Bunun sonucu ise yüksek oranda işsizlik ve toplumun yoksullaşmasıdır.⁴³ Bu yüzden Karabağ bölgesi, ekonomik anlamda siyasi ve askeri kurumlarını finanse edecek konumda değildir. Bu kurumların finansmanı Ermenistan'ın devlet bütçesinden, ABD'den ve Ermeni diasporasından sağlanmaktadır. Karabağ'ın bütçesine sağlanan bu paranın büyük bir kısmının Erivan'dan geldiği sanılmaktadır.⁴⁴ Ermenistan'ın ekonomik durumu Karabağ bölgesinden pek farklı değildir. Ermenistan'ın ekonomisi de neredeyse 1989'dan beri durgunluk göstermektedir. Ermeni diasporasından, özellikle Rusya'da yaşayan Ermenilerin gönderdiği maddi desteklerle ayakta kalmaya çalışmaktadır. Bu yüzden günümüz Ermenilerinin Ermenistan sınırları içerisinde, dış destekten yoksun, bir millet olarak varlığını sürdürmesi, coğrafi nedenlerden dolayı oldukça zordur. Ermeni nüfusu, Ermenistan'ı terk ederek özellikle Batı'ya göç etmektedir ve zaten sınırlı olan nüfus azalma eğilimi içerisine girmiştir. Bunların yanı sıra başka hayati ekonomik ve siyasi nedenler de bulunmaktadır; Ermenistan Cumhuriyeti mevcut yaşam alanı ile üç Milyon Ermeni'yi kabul edebilecek kapasiteye sahip değildir. Bu nedenle Ermenistan dışında yaşayan Ermenilere bir vatan sunamamaktadır. Buna ek olarak Ermeni Cumhuriyeti topraklarının sadece %9'u ekilebilir durumdadır. Dolayısıyla Karabağ ve Nahcivan'ın Azerbaycan'dan geri alınması halinde Ermeni halkı için varlığını sürdürmesi için bir “yaşam alanı” sağlanacaktır.⁴⁵

Kısaca hem Ermenistan, hem de Karabağ, harici aktörlerin (diaspora Ermenileri, Rusya ve ABD gibi ülkeler) yüksek düzeyde maddi desteklerine

⁴² Rüdiger Kippke, **Das armenisch-aserbaidşanische Verhältnis und der Konflikt um Berg-Karabach**, VS Verlag, Wiesbaden, 2012, s. 70-71.

⁴³ Rexane Dehdashti, **Internationale Organisationen**, a.g.e., s. 61.

⁴⁴ Heiko Krüger, **Der Berg-Karabach-Konflikt. Eine juristische Analyse**, Springer Verlag, Heidelberg, 2009, s. 26. (Dipnot 188).

⁴⁵ bk. Haig E. Asenbauer, **Zum Selbstbestimmungsrecht des armenischen Volkes von Berg-Karabach**, Wien 1993, s. 79.

ihtiyaç duymaktadır. Özellikle Ermenistan’da iş bulamayan genç ve eğitimli nüfus yurt dışına tanındıklarının veya akrabalarının yanına giderek, kendilerine daha iyi gelecek kurmaya çalışmaktadırlar. Nüfusu gittikçe eriyen Ermenistan’ı dünyadaki “*en büyük huzur evi*” olarak nitelersek mübalağa etmemiş oluruz. Karabağ ise, Ermenistan’ın dağlık ve verimsiz coğrafyasının aksine, belli oranda nüfusu beslemeye ve tarıma elverişli bir iklime sahiptir. Beslenme sorunlarının giderilmesi ve böylece Ermeni varlığının güvence altına alınması amacıyla da Karabağ’ın Ermenileştirilmesi, milletleşme sürecinin/çabasının bir parçası olarak görülmelidir. Diğer taraftan, jeo-stratejik açıdan, Azerbaycan üzerinde olduğu gibi, Doğu ve Batı Türklüğünün bütünleşme süreci üzerinde de denetim artırılabilir. ⁴⁶ Böylece Rusya ile daha yakın bir işbirliği imkânı mümkün olabilecektir. Zira Rusya faktörü, kendi ayakları üzerinde duramayacak Ermenistan’ın, yaslanmak durumunda olduğu yegâne unsurdur. Bu gibi nedenler, Ermenistan’ı, gerçekçi olmayan tarihsel efsaneler üreterek, Karabağ’ın Ermeni toprağı olduğu iddialarını ileri sürmeye zorlamıştır. Tarih manipüle edilerek Ermenistan’ın haklı iddialar ileri sürdüğü gösterilmek istenmektedir. ⁴⁷ Yukarıda belirtilen faktörler, Karabağ meselesini, eski Sovyetler Birliği egemenliğinde kalan bölgelerde ortaya çıkan diğer etnik çatışmalardan ayırmaktadır.

Karabağ, Kültürel-Algisal Faktörler ve Mitler

Genel olarak 20. yüzyılın başına kadar Kafkas insanları ve topluluklarının çoğu için etnik aidiyet önemli bir rol oynamamıştır. Bu bölgede toplumsal organizasyonun temelini yerleşim ve kabile yapıları oluşturmaktaydı. Batı ve Ermeni literatüründe Azerbaycanlıların geç oluşmuş bir millet olduğu vurgulanırken, Ermenilerin yüzyıllardan beri bir ulus millet olduğu iddia edilmektedir. ⁴⁸ Ermeniler kökleri geçmişte çok eskilere dayanakla birlikte asıl köklerinin bugün bile hâlâ tartışmalı olan eski bir kültür halkıdır. 1375 yılında Kilikya’daki

⁴⁶ Hakkı Büyükbaş, “Karabağ Meselesi ve Uluslararası Boyutu”, **Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi**, Yıl 2013, C 5, S 17, Kış 2013, s. 49-60, s. 52.

⁴⁷ bk. Sergey Minasyan, “Armenia’s Attitude towards Its Past: History and Politics”, *Caucasus Analytical Digest*, 2009, sayı 8, s. 10–13.

⁴⁸ Erhard Stölting, *Eine Weltmacht zerbricht - Nationalitäten und Religionen in der UdSSR*, Frankfurt 1990; Haig E. Asenbauer, *Zum Selbstbestimmungsrecht des armenischen Volkes von Berg-Karabach*, Wien 1993; Aschot Manutscharjan, “Nagorny Karabach im Kampf um Selbstbestimmungsrecht”, in: *Osteuropa*, Nr. 11/1992; Walker Christopher, *Armenia and Karabagh: The Struggle for Unity*, London 1991.

en son Ermeni İmparatorluğu'nun çöküşü ile birlikte 1918 yılına kadar kendi devletlerini kur(a)mamışlardır ve büyük güçlerin hâkimiyeti altına yaşamışlardır. Ermeniler hayatta kalabilmek için Roma, İran, Osmanlı ve Rus İmparatorlukları gibi çok uluslu devletlere sığınmış, onların hâkimiyetinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Coğrafi ve demografik açıdan da bölgede Ermeniler tarih boyunca dağınık bir halde yaşamış, uluslararası politikanın etkin bir aktörü olarak varlık kazanacak bir nüfusa sahip olamamışlardır. Yüzyıllar süren tarihi süreç içerisinde, hep büyük devletlerin arasında sıkışmış olan Ermeniler bir diaspora topluluğu haline gelmiş, Ermeni kilisesi etrafında birleşmeye çalışmışlardır. 1915 tehciri ile birlikte vatanlarını kaybeden ve bir travma yaşayan Ermeniler kendi kimlik ve aidiyetlerini Türkleri "ötekileştirerek" ve düşmanlaştırarak, onlar üzerinden tanımlamaya başlamışlardır. Yıllardır yaşadıkları yabancı ülkelerde asimile olmaya temayül gösteren bu topluma soykırım bahanesiyle bir hedef, bir kimlik aşılacaktır. Eğer bu sanal kimlik dizaynından Türkler çıkarılırsa, Ermeni kimliği ve milliyetçiliği çöker.

Azerbaycan topraklarında Ermeni meselesi, Çarlık Rusya'sının güneye yayılma stratejisi ile 18. yüzyıldan itibaren gündeme gelmeye başlamıştır. Rus Çarlığı'nın bölgedeki hegemonyasına kadar bir Ermeni-Azerbaycan karşıtlığı söz konusu değildi. Rusların, Ermenileri bir "*truva atı*" olarak, özellikle Türklerin yaşadığı Kafkas bölgelerine iskân etmesi, etnik sorunları beraberinde getirmiş, her iki tarafın milliyetçi akımlarını güçlendirmiştir. Azerbaycanlı milliyetçiliği bu anlamda Rus sömürgeciliğine ve uzantılarına karşı gelişmiş ideolojik akımdır. 19. yüzyıldan sonra Kafkasya siyasetine toplumsal taban sağlamak amacıyla önemli boyutlarda Ermeni grupları, Azerbaycan'a yerleştirilmeye başlanmıştır.⁴⁹ Bu siyaset, 20. yüzyılda Sovyetler Birliği döneminde de devam etmiştir. Rusya, güneye inme siyaseti bağlamında bölgedeki Türkleri Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma, ama en azından kendi denetimindeki diğer grupları Türk-Müslüman halkların arasına karıştırıp bir amalgam meydana getirerek, Rus yayılmacılığına karşı çıkan çıkabilecek Türk ve Müslüman unsurların direncini kırmaya çalışmak gibi emperyalist bir siyaset izlemiştir.⁵⁰

Ermeni Meselesi, Batı'nın bölge siyasetine toplumsal taban oluşturmak maksadıyla gündeme getirildiğinden dolayı, esasen sorunun taraflarının birbirle-

⁴⁹ bk. Muriel Atkin, "Russian Expansion in the Caucasus to 1813", in: Rywkin, M. (Ed.), **Russian Colonial Expansion to 1917**, London 1988.

⁵⁰ Hakkı Büyükbaş, **Karabağ Meselesi**, a.g.e., s. 50-51.

rine karşı tutumlarının doğrudan bir sonucu olarak ortaya çıkmamıştır. Bir başka deyimle, Ermeni Meselesi, Batı müdahalesi, Batı'nın Doğu siyasetinin bir uzantısı olarak ortaya çıkartılmış ve belli bir siyaset çerçevesinde araçsallaştırılmıştır.⁵¹ Uluslararası hukukun bir süjesi olarak Ermenistan'ın varlığı da ancak belirtilen Batı'nın Doğu siyaseti çerçevesinde mümkün olabilmektedir. Binaenaleyh Karabağ Meselesi, tarihi Ermenistan meselesinden bağımsız düşünülemez ve onun doğrudan bir parçasıdır.⁵² Karabağ bölgesi coğrafya, etnik yapı, etnik kültür ve dil olarak tarihte hep Azerbaycan'ın, yani tarihte oluşan çeşitli Azerbaycan devletlerinin temel bir parçası olagelmıştır. Karabağ'ın Azerbaycan'a aidiyeti, I. Dünya Savaşı sonrası yapılan 1919 Paris Barış Konferansı'nda yeniden onaylanmıştır.

Ayrıca Karabağ'da Ermenilerin yerleştirilmesi, Ermeni yoğunluklu yerleşim yerler oluşturma çabalarının bir sonucudur. Zira Rusya bölgede bir “köprübaşı” oluşturarak daha etkili bir siyaset yürütebileceğini düşünmüştür. Sovyetler Birliği, evrensellik iddialarına ve tüm insanlığı kucaklayacağı “sosyalist internasyonel”in iddialarına rağmen, “Sovyet İnsanı” oluşturmak söylemi altında esasen tarihi Rus siyasetini sürdürmüştür. Karabağ'da Ermeni nüfus çoğunluğu bu çerçevede oluşturulmuştur. Ermeniler, bu genel siyasetten kendi çıkarları bağlamında yararlanmak amacıyla, Azerbaycan topraklarına yönelik hak iddiasını, tarihte ilk defa Bolşevik İhtilalinin hemen akabinde, 1918'de ileri sürmüş ve bu iddialarına, askeri saldırı ve başarı ile geçerlilik kazandırmak istemişlerdir.⁵³

Bugün Karabağ her iki taraf için de bir “*milli mesele*” haline sokulmuş, biri diğerinin “ötekisi”, yani düşmanı haline getirilmiştir.⁵⁴ 1988 yılından itibaren geniş kitlelere mal olan Karabağ meselesi, özellikle Ermenistan'ın “milli devlet” olma sürecinde, belirleyici bir unsur olmuştur. Zira Ermenistan, yukarıda da belirtildiği üzere, halkını bir arada tutacak tarihi birikimden yoksundur ve Ermeni kilisesi ve aydınları bir “milli dava” oluşturarak, onun etrafında milli kimliklerini inşa etmek istemektedirler. Bu nedenle Ermenileri bir millet haline getirecek hu-

⁵¹ Hakkı Büyükbaş, **Karabağ Meselesi**, a.g.e., s. 50-51.

⁵² Detaylı bilgi için bk. Altstadt, Audrey L., **The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule**. Hoover Press, Stanford, 1992.

⁵³ Detaylı bilgi için bk. Johannes Rau, **Berg-Karabach in der geschichte Aserbaidshans und die Aggression Armeniens gegen Aserbaidshans**, Verlag Dr. Köster, Berlin, 2009, s. 190-202.

⁵⁴ Aser Babajew, “Der Berg Karabach-Konflikt aus aserbaidshansischer Sicht”, Erich Reiter (Ed.), **Der Krieg um Berg-Karabach. Krisen- und Konfliktmanagement in der Kaukasus-Region**, Wien, 2009, S. 77-103.

sus aslında “Türk düşmanlığı” çevresinde şekillenmektedir. Ermenistan, coğrafyası bile belli olmayan eski çağlardan kalan efsaneler ve mitler etrafında milli bir kimlik oluşturamayacağını bilincindedir. Bu nedenle Karabağ Meselesi bir “milli dava” haline getirilmiştir. Ayrıca, olmayan bir “Ermeni Soykırımı” efsanesi icat ederek, devletler ve uluslararası örgütler nezdinde uzun soluklu yoğun bir propaganda ile Azerbaycan topraklarının işgaline bir meşruiyet aranmıştır.

Sonuç

İç çekişmelere neden olan ve yapısal faktörler arasında yer alan zayıf devletler olgusu Karabağ sorunu için de geçerlidir. SSCB’nin sonlarına doğru Moskova’nın bölgeler nezdindeki görece nüfuzu ve hâkimiyeti azalmış ve burada bir otorite boşluğu ortaya çıkmıştır. Ermeni ayrılıkçılar bu boşluktan azami şekilde yararlanmışlardır. Azerbaycan’ın bağımsızlığı sonrası iktidara gelen hükümetler de tecrübeden yoksundu, ayrıca hem Ermenilerle savaş halinde idi, hem de Suret Hüseyinov gibi bölgesel “war lord”larla mücadele içerisindeydiler. Dolayısıyla Karabağ Ermenileri, Ermenistan’ın ve Ermeni diasporasının yardımı ve teşvikiyle sorunu tırmandırıp, Bakü ile müzakerelerde bulunmayıp silahlanarak bağımsızlık adımlarını atmışlardır.

Homojen bir yerleşim alanında yaşayan Karabağ Ermenileri, bölgeye siyasi ve askeri açıdan hâkimdiler. Siyasî ve askerî tecrübeye sahiplerdi, “Karabağ Komitesi”ni kurarak hızlı bir şekilde organize olmuşlardı ve Ermenistan ile koordineli çalışmaktaydılar. Bugün “Karabağ Cemaati” olarak adlandırabileceğimiz Karabağ’ın gittikçe mafyalaşan siyasî elitleri, hem Karabağ bölgesine hem de Ermenistan’a siyasi, askeri ve toplumsal anlamda hâkimdirler.

Ermenilerin bağımsızlıkları için ekonomik gerekçeleri de öne sürmeleri yapılan analizler ışığında gerçekçi görünmemektedir. 60’lı ve 70’li yıllarda bu bölgeye altyapı, eğitim ve sağlık konularında ASSC tarafından yatırım yapılmamış, ziyadesiyle yatırımlar yapılmıştır. Karabağ, Azerbaycan’ın diğer bölgelerine kıyasla daha iyi bir konumda olmuştur. Buradaki sorun ekonomik sebeplerden çok malum arsız Ermeni milliyetçiliği sorunun temelini teşkil etmektedir.

Kültür ve algısal faktörler arasında Kafkasya’ya tam olarak nereden göç ettikleri belli olmayan Ermenilerin bir kültür ulusu olduğu iddiası yatmaktadır. Çalışmada da belirtildiği üzere Müslüman Türkler “ötekileştirilerek” ve karşı gerici, kültürden yoksun, ilkel gibi olumsuz sıfatlar icat edilerek “üstün Ermeni medeniyetine” karşı konuşlandırılmaktadır.

Karabağ ve Ermeniler ile ilgili değerlendirmelerden sonra şu tarz tezler öne sürülebilir: Ermenistan, Karabağ sorununu milli bir mesele olarak görmektedir, ancak zaman içerisinde üstlenilen aktif rolün Karabağ Ermenilerine bırakıldığı veya onlar tarafından devralındığını söylemek mümkündür. Bölge Ermeni milliyetçiliği ve kimliğinin bir sembolü haline getirilmiştir. Ermeni yönetiminin birincil hedefi, Karabağ'ın önce bağımsızlığını kazanması ve sonra da Ermenistan'la birleşmesi olmakla birlikte, uluslararası ortamın buna elverişli olmadığına farkına varmış oldukları aşikârdır. Karabağ meselesi, Ermenistan yönetiminin müzakerelerde bazen tavizkar tutumuna rağmen, Batı devletlerinde yaşayan etkili Ermeni lobilerinin müdahaleleriyle tıkanmış, bir nevi rehin alınmıştır. Ermeni lobisi, Yahudi lobisinin kurumsallaştırdığı ve Norman Finkelstein'in "holocaust industry" adını verdiği dönen para çarkına benzer bir "genocide industry" kurmuştur ve (zengin) Ermenilerden bu yolla para devşirilmektedir. Bu yüzden hem Ermeni lobisi hem de "Karabağ Cemaati" bu ihtilaf konusunda her hangi bir çözüme yanaşmamaktadır. Bununla beraber Erivan, ülkenin ekonomik durumundaki zafiyetin ve Batı'ya giderek artan bir göç hareketi ile zayıfladığının farkına varmış gözükmektedir. Ayrıca, Rusya'dan bekledikleri desteği istedikleri ölçüde görememişler ve Rus diplomasisinin Azerbaycan'ı denetlemek için bir araç olarak görüldüklerinin farkına varmışlardır. Türklerle sürekli bir çekişme ve çatışma halinin kendilerine önemli bir kazanç getirmeyeceğinin bilincinde olsalar da, Ermeni siyasetçiler çözüm için bu riski göze alamamaktadırlar. Özellikle Ermenistan'ın düşmanca tutumundan dolayı enerji koridoru konusunda by pass edilmesi, Erivan için jeo-stratejik ve ekonomik anlamda büyük bir kayıptır. Genel olarak Ermeni halkının ve elitlerinin çoğunluğunun Türklere karşı duydukları nefret, onları sağlıklı düşünmeden yoksun bırakmaktadır. Bu bağlamda uluslararası ilişkilerde öğretilen ve Azerbaycan ve Ermenistan arasında birinin kazanımının diğerinin kaybı olduğu anlamındaki "*sıfır toplamlı oyun*" (zero sum game) görüşü, ne yazık ki, her iki tarafın kazanabileceği "*kazan-kazan*" (win-win game) anlayışıyla yer değiştirememiştir. Bu şartlar altında "zihinsel statükonun" değişmediği sürece, çözüme yönelik somut adımlar atılması pek mümkün gözükmemektedir.

Yukarıda da belirtildiği üzere Karabağ sorunu, aslında Ermeni meselesinin bir parçasıdır. Son zikredilen mesele, çözüme kavuşmadan Karabağ sorununu çözmek biraz ütöpik bir yaklaşımdır, çünkü her iki sorun da birbirinden beslenmektedir. Dağlık Karabağ sorununun çözümüne yönelik girişimlerde dikkate alınması gereken başka bir husus, sorunun harici ve dâhili olmak üzere "çok

aktörlü” yapıya sahip olmasıdır. Dâhili aktörler diye nitelendirebileceğimiz, ihtilafli taraflar olan Azerbaycan, Ermenistan ve Karabağ Ermenilerinin sorununun çözümüne yönelik politikaları ile gerek bölgesel gerekse de uluslararası alanda rol oynayan aktörlerin ve örgütlerin de çözüm sürecine olumlu manada müdahil olmaları gerekmektedir. Minsk Grubu faaliyetlerinin ve kararlarının bağlayıcı niteliğinin olmaması, her ne kadar sorunun taraflarının bir araya gelmesini kolaylaştırırsa da, diğer taraftan çözüme yönelik baskı oluşturma potansiyelini ortadan kaldırmakta ve görüşmeleri sonuçsuz bırakmaktadır. Ayrıca Minsk Grubu eş başkanları olan Rusya, ABD ve Fransa genellikle Ermenistan’dan yana tavır takınmaktadırlar. Burada Türkiye’nin de eşbaşkan olarak durumu dengelemesi gerekir. İhtilafli taraflar sorunun çözümü yolunda en asgari müşterekte buluşabilirlerse, orada oluşabilecek karşılıklı güven, diğer karmaşık meseleleri de ele almaya cesaretlendirebilir. Bu yüzden müdahil tarafların Dağlık Karabağ’ın statüsünün belirlenmesi, Ermenistan askeri güçlerinin işgal altındaki topraklardan geri çekilmesi, mültecilerin geri dönmesi ve yapılan görüşmelerin formatı konularında uzlaşmaması durumunda barış adına atılan her adım sekteye uğrayacaktır. Karabağ sorunu gerek Azerbaycan gerekse de Ermenistan için bir dış politika meselesi olduğu kadar aynı zamanda iç politika konusudur. Burada özellikle her iki toplumun fertleri çözüm için kazanılmalıdır.⁵⁵

Başka ihtilafalarda olduğu gibi, Karabağ sorununda da günümüze kadar geçen süre zarfında arabuluculuk yapan devletlerin, öncelikli olarak kendi ulusal çıkarlarına odaklandıkları görmek mümkündür. Bu durum tarafsızlıklarına gölge düşürmekte ve arabuluculuk sürecini tabiatıyla sekteye uğratmaktadır. Bu bağlamda çok taraflı girişimlerin öncelikli olarak çözüm için kendi aralarında asgari bir mutabakata vararak ve ortak bir tavır takınarak, çözüm için iyi zemin hazırlamaları gerekir.

Rusya’nın Kırım’ı ilhakı ve akabinde Ukrayna’nın doğu bölgelerine paramiliter asker göndermesi, buna karşılık uluslararası örgütlerin ve devletlerin ekonomik ambargodan başka bir şey yapamaması, yine Moskova’nın Kafkasya’da hegemon güç olma arzusu, bölge ülkelerinin “güvenlik ikilemi” çerçevesinde yeniden silahlanmasını beraberinde getirecektir. Zaten ihtilafli ülkelerin sınırlarında zaman zaman sıcak çatışmaların çıkması, bölgede savaş riskini her geçen gün artırmaktadır.

⁵⁵ Turgut Demirtepe, **Karabağ Sorunu – Dar Alanda büyük Oyun**, USAK Avrasya Araştırmaları Merkezi, Rapor no: 11/07, Ankara 2011, s. 3.

KAYNAKÇA

- Altstadt, Audrey L.: **The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule**. Hoover Press, Standford, 1992.
- Aliyarow, Süleyman: “Der Brief an Thesa Hoffman”, in: **Bergland-Karabach-Utopien und Wahrheiten**, Azerbaycan Kültür Derneği (Ed.), Nr.37, Ankara, 1989.
- Asenbauer, Haig E.: **Zum Selbstbestimmungsrecht des armenischen Volkes von Berg-Karabach**, Wien, 1993.
- Aslanlı, Araz: “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, **Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel**, C 7, S 1, İlkbahar 2001.
- Atkin, Muriel “Russian Expansion in the Caucasus to 1813”, in: Rywkin, M. (Ed.), **Russian Colonial Expansion to 1917**, London, 1988.
- Auch, Eva-Maria: “Berg Karabach – Krieg um den schwarzen Garten”, in: von Gumpfenberg, Marie Carin und Steinbach, Udo (Ed.), **Der Kaukasus: Geschichte, Kultur, Politik**; Beck Verlag, 2. neubearbeitete. Auflage, München, 2010, s. 113-124.
- Auch Eva-Maria: “Ewiges Feuer in Aserbaidshan- ein Land zwischen Perestrojka, Bürgerkrieg und Unabhängigkeit”, BİOST Berichte/Raporları, no: 9, 1992.
- Avşar, Ferhat, **Schwarzer Garten im Land des ewigen Feuers. Entstehungsgeschichte und Genese des Karabach-Konflikts**, Manzara Verlag, Darmstadt, 2006.
- Babajew, Aser: “Der Berg Karabach-Konflikt aus aserbaidshanischer Sicht”, Erich Reiter (Ed.), **Der Krieg um Berg-Karabach. Krisen- und Konfliktmanagement in der Kaukasus-Region**, Wien, 2009, s. 77-103.
- Bierman, Rafael: **Lehrjahre im Kosovo. Das Scheitern der internationalen Krisenprävention vor Kriegsausbruch**, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn, 2006
- Brown, Michael E.: “*Nationalism and Ethnic Conflict*”, Revised edition, MA: MIT Press, Cambridge, 2001.
- Büyükbaş, Hakkı: “Karabağ Meselesi ve Uluslararası Boyutu”, **Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi**, Yıl 2013, C 5, S 17, Kış 2013, s. 49-60.
- Christopher, Walker: **Armenia and Karabagh: The Struggle for Unity**, London, 1991.

- Dehdashti, Rexane: **Internationale Organisationen als Vermittler in inners-taatlichen Konflikten. Die OSZE und der Berg Karabach-Konflikt.** Campus Verlag, Frankfurt/Main, 2000.
- Demirtepe Turgut (ed.): **Karabağ Sorunu – Dar Alanda Büyük Oyun**, USAK Avrasya Araştırmaları Merkezi, Rapor no: 11/07, Ankara, 2011.
- Goldenberg Suzanne: **Pride of the Small Nations**, London, 1994.
- Hamburg, David “Ethnische Konflikte - Ursachen, Eskalation und präventive Vermittlung”, *Europa Archiv*, S 4, 1993, s. 117-122.
- Haşimzade, Aygün Attar, **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2012.
- Kengerli, Mehmet: “Azerbaycan Cumhuriyeti Karabağ bölgesi hakkında kısa bir araştırma”, *Türk Yurdu*, Mart 1990, s. 39-47.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin: “1593-Osmanlı Vilâyet Tahrir Defterinde Anılan Gence-Karabağ Sancakları Ulus ve Oymakları”, **Atatürk Üniversitesi Araştırma Dergisi**, Ankara, 1979.
- Kippke, Rüdiger: **Das armenisch-aserbaidshanische Verhältnis und der Konflikt um Berg-Karabach**, VS Verlag, Wiesbaden, 2012.
- Krüger, Heiko: **Der Berg-Karabach-Konflikt. Eine juristische Analyse**, Springer Verlag, Heidelberg, 2009.
- Mamedova, Fatıma: “Ursachen und Folgen des Karabachproblems: eine historische Untersuchung”, Halbach, Uwe ve Andreas Kappeler (ed.), **Krisenherd Kaukasus**, Nomos Verlag, Baden Baden, 1995, s.110-228.
- Manutscharjan, Aschot: “Nagorny Karabach im Kampf um Selbstbestimmungsrecht”, in: *Osteuropa*, Nr. 11/1992.
- Markovic, Predrag J.: **Ethnic Stereotypes: ubiquitous, local or migrating phenomena? The Serbian-Albanian Case**, Michael-Zikic-Stiftung, Bonn, 2003.
- Minasyan, Sergey: “Armenia’s Attitude towards Its Past: History and Politics”, **Caucasus Analytical Digest**, 2009, S 8.
- Nowikow, Nikolaj: “Nationalitätenkonflikte im Kaukasus und in Mittelasien”, **Aus Politik und Zeitgeschichte**, B-52-53, 20. Dezember 1991, S. 24-34.
- Pietzonka, Barbara: **Ethnisch-territoriale Konflikte in Kaukasien: Eine politisch-geographische Systematisierung**, Nomos Verlag, Baden-Baden, 1995.

- Rau, Johannes: **Berg-Karabach in der geschichte Aserbaidshans und die Aggression Armeniens gegen Aserbaidshan**, Verlag Dr. Köster, Berlin, 2009.
- Stadelbauer, Jörg: “Die Krisenregion Kaukasien: Geographische und wirtschaftliche Grundlagen”, Halbach, Uwe ve Andreas Kappeler (ed.), **Krisenherd Kaukasus**, Nomos Verlag, Baden Baden, 1995, s.13-51.
- Stadelbauer, Jörg: “Arzach – Völker und Verwaltungsgrenzen in Sowjet-Kaukasien”, in: Grees/Hermann/Kohlhepp (Ed.), **Ostmittel- und Osteuropa. Beiträge zur Landeskunde**, Geographisches Institut, Tübingen, 1989, s. 409-436.
- Stölting, Erhard: **Eine Weltmacht zerbricht - Nationalitäten und Religionen in der UdSSR**, Frankfurt, 1990.
- Swietochowski, Tadeusz: “National Consciousness and the Political Orientations in Azerbaijan (1905-1920)”, in: Suny, Ronald G. (ed.): **Transcaucasia-Nationalism and Social Change**, Michigan, 1983, s. 203-231.
- Walker Christopher: **Armenia and Karabagh: the Struggle for Unity**, London, 1991.
- Welsh, David: “Domestic Politics and Ethnic Conflict”, Michael E Brown, **Ethnic Conflict and International Security**, Revised edition, MA: MIT Press, Cambridge, 2001.
- Zürcher, Christoph: **The Post-Soviet Wars: Rebellion, Ethnic Conflict and Nationhood in the Caucasus**, New York University Press, New York, 2009.
- http://www.nkrusa.org/country_profile/overview.shtml.
- <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/aj.html>.
- <https://www.transparency.org/cpi2014/results>.
- <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-56240596.html>.
- <http://www.business-anti-corruption.com/country-profiles/europe-central-asia/armenia/show-all.aspx>.

1920 GENGE İSYANI

MAHİR GARİBOV*

Özet

28 Nisan 1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti XI. Kızıl Ordu'nun istilasına maruz kaldıktan sonra milli istiklal mücahitleri Gence'de Cumhuriyeti korumaya çalıştılar. Mücadelenin başında duranlar milli Azerbaycan ordusunun subayları idi. İsyanın teşkiline Birinci piyade tümeni, üçüncü Gence alayı, üçüncü Şeki süvari alayı, birinci topçu bataryası ve tümen karargâhının tüm heyeti katılmıştı. Halk isyancılara destek veriyordu. Gençler, talebe dernekleri bile isyana yardım yapmaktaydılar. Şehirde yaşayan Ermenilerse isyanın başladığı ilk günden Gence'deki XI. Ordu birliklerine yardım ediyorlardı. İsyan yatırıldıktan sonra Gence'de yerli müslüman Türk ahalinin çoğu katledildi ve Bolşevikler tarafından yapılan yargılamalar sonucunda binlerce insan Nargin Adası'na sürgün edildi. Kentteki cezaevlerinde ve Ermenilerin yaşadığı evlerin bodrumunda binlerce masum insana, müslümanlara karşı katliam yapılmıştı. Makalede 1920 yılı Gence olayları tarihi belge ve bilgiler doğrultusunda ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Gence isyanı, XI.Kızıl Ordu, Nargin

* Dr., Azerbaycan Bilimler Akademisi, Azerbaycan, mahirgaribov@yahoo.com

GANJA UPRISING IN 1920

Abstract

After the 11th Red Army occupied The People's Republic of Azerbaijan on April 28 1920 lighters for national independence tried to protect the Republic in Ganja. Officers of the Azerbaijani Republic were leaders of the lighth. The 1st infantry regiment, 3rd Ganja regiment, 3rd Sheki mounted regiment, 1st artillery battery and headquarter of the army joined the presing. The people were supporting the rebels. Young people, even if demand were to help the rebellion associations. The Armenians living in Ganja from the first days of the revolt helped 11th Red Army. When the revolt suppressed majority of Ganja's Muslim population was killed and thousands of them sent to isolated Nargin island. In the basement of the house where the prisons and the Armenians in the city, had been massacres against Muslims. The events in Ganja are talken in this article based on historical documents.

Key Words: The People's Republic of Azerbaijan, Ganja uprising, 11th Red Army, Nargin

Gence asrlardan beri Azerbaycanın milli ruhunu yaşatan, milli-manevi değerlerini koruyan mekânlardan biri olmuştur. XX. asır başlarında Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinin oluşumunda Gence'nin kendine özgü yeri ve rolü vardır. 28 Mayıs 1918'de Tiflis'te bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kısa süre sonra Gence'ye taşındı. 17 Haziran 1918'de yeni hükümet kabinesi Gence'de kuruldu ve bir gün sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Milli Şurası Gence'de ilk toplantısını yaptı. Gence, Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin ilk başkenti oldu.

17 Haziran - 23 Eylül 1918 tarihlerinde Gence'den yönetilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Milli Şurası yüze yakın yasa ve kararnameyi onadı. O dönemde Yelizavetepol adlandırılan şehrin ismi değiştirilerek Gence adlandırıldı. Devlet atributlarından olan Devlet bayrağı ve Milli Ordu yaradıldı, ana dilimiz Devlet dili ilan edildi.

Batum Antlaşması gereği Nuru Paşa komutanlığında Gence'ye gelen Kafkas İslam Ordusu'nun yardımıyla Gence'de Elahitte Azerbaycan korpusu oluşturuldu ve daha sonra Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı kuruldu. Eğitimli kadroların yetiştirilmesi için askeri okullar açıldı, zorunlu askeri mükellefiyet ilan edildi.

15 Eylül 1918'de Nuru Paşa komutanlığında Bakü'nün azat edilmesinden sonra Cumhuriyetimizin başkenti Bakü'ye taşındı. 23 aylık kısa bir süre zarfında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti oldukça önemli işlere imza attı. 11 Ocak 1920'de Paris'te Barış Konferansı tarafından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının tanınması sonucunda dünyanın birçok ülkesinin Bakü'de büyükelçilikleri açıldı, temsilcilikler düzeyinde diplomatik ilişkiler kuruldu, ikili ve çok taraflı anlaşmalar imzalandı. Ekonominin çeşitli alanlarının geliştirilmesi ve bağımsız yargı sisteminin oluşturulması için Bakanlıklar kuruldu.

28 Nisan 1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bolşevik birliklerin işgalci ordusunun istilasına maruz kalması nedeniyle Azerbaycan'ın istiklal mücahitleri cumhuriyeti korumak için Gence'ye geldi.¹

İsyanın esas nedeni Cumhuriyetin milli özgürlük mücadelesini korumak ve Azerbaycanın bağımsızlığını devam ettirmektir. Mayıs ayının 10'dan itibaren Gence'de halkın mülklerinin Bolşevikler tarafından talan edilmesi, en mümtaz şahsiyetlerden Hudadat Bey RefiBeyli, İsmayıl Han Ziyathanlı ve diğer ay-

¹ Azerbaycan Tarihi, VI cilt, Bakü, 2008, s.35.

dınların tutuklanmaları isyanın başlamasına sebep oldu. Bakü’de hâkimiyetin Bolşeviklere devredilmesi zamanı imzalanan şartnamedeki maddeler sadece kağıt üzerinde kaldı.

Mehmet Emin Resulzade sonralar şunları yazıyordu: “İstiklalden bir ay sonra artık bütün Azerbaycan, memleketin müdhiş bir istilaya maruz kaldığını anlamıştı... Halk buna tahammül etmedi ve isyana kalktı.”²

1920 Mayıs ayının 10’unda Hudadat Bey Refibeyli’nin hapsedilerek Bakü’ye gönderilmesi sırasında insanlar silaha sarılarak onu serbest bırakmak için savaşmak istese de Hudadat Bey “Ben bütün hayatımı vicdanla yaşadım. Yaptığım çalışmaların hiçbirinde suç içeriği yok. Lütfen, taşkınlığa yol vermeyin, evinize gidin” diyerek halkın çatışmaya, kan dökülmesine izin vermese de o Bakü’ye getirildiğinde tımarhaneye salındı, ardından Ermeni Savcı Sefikyan’ın tarafından suçlu bulunarak Nargin’e sürgün edildi ve orada kurşunlandı.

1920 Mayısın 23’te Gence’de Azerbaycan Ordusu’nun Donanım Reisi General Mehmet Mirze Gacar, Birinci Piyade Tümeni Komutanı, Tuğgeneral Cevad Bey Şihlinski, Süvari Tümen Komutanı Teymur Bey Novruzov ve Üçüncü Şeki Süvari Alayı Komutanı Albay Cihangir Bey KazımBeyov başkanlığında geniş toplantı yapıldı. Azerbaycan’ın istiklal mücadelesini korumak, mücadeleyi Gence’den devam ettirmek kararı alındı. Birinci piyade tümeni, üçüncü Gence alayı, üçüncü Şeki süvari alayı, birinci topçu bataryası, tümen karargâhının tüm heyeti, halk içinden Kaçak Gamber, Sarı Elekber, Samuhlu kaçak Mehmetkasım, kaçak Mikail ve diğer vatansaverler Gence’deki milli mücadeleye destek verdiler.

Mayıs ayının 25’inde şehrin önemli mevkileri, XI. Ordunun askeri deposu, şehrin tren istasyonu, cezaevi, Olağanüstü Komiserlik binası isyancılar tarafından ele geçirildi. Azerbaycanlılar yaşayan mahallelerdeki Kızıl Ordu birlikleri tamamen kontrol altına alındı.

Azerbaycan Merkezi Devlet Arşivi’ndeki belgelerde Gence şehri sakini Linçevski kendi yazdığı ifadesinde çok metlebe açıklık getiriyor: “1920 1 Mayıs sabahı erkenden Tereşşenkonun komutasında “Timofey Ulyantsev” zırhlı treni Gence İstasyonu’na girdi. Doğrusu, o zaman onun gelişi bizi hiç sevindirmedim. Trenin komutanı “Müsavat Hükümeti devrildi ve artık hâkimiyet Bolşeviklerin eline geçti. Onlar her işte size yardım edecekler” söyledi. Komutan bizi heyetle

² M.E.Resulzade, **Azerbaycan Cümhuriyeti**, Bakü, 1990, s. 69.

tanıştırdı. Aynı gün istasyondaki binada devrim komitesinin ilk toplantısı yapıldı. Ertesi gün zırhlı tren Poylu İstasyonu'na yola düştü. 25 Mayıs sabahı saat 5'te kardeşim Felix beni uykudan uyandırdı ve haber verdi ki, demir yolunda ateş sesleri duyuluyor. Hemen elbisemi giyip istasyona doğru koştum. İstasyon bomboştı. Nöbetçiler bile yoktu. Telefonlar çalışmıyordu. Her tarafla bağlantı kesikti. Çok geçmeden istasyonda makineli tüfek sesleri duyulmaya başlandı. Pilotlar istasyon yakınındaki uçakları çalıştırarak havaya kalktılar. İki dakika geçmeden uçaklardan biri vuruldu ve yanarak yere düştü. Diğer uçak Bakü yönünde gözden kayboldu. Yük trenlerinden eski silahlar bulup savunma yapmağa başladık. Akşam üzeri duyduk ki, Kızıl Ordu'nun 1200 asker ve subayı isyancılar tarafından terk-silah edilerek şehirdeki cezaevine gönderilmiş. Direnişimize rağmen, aynı gün tren istasyonu da isyancıların eline geçti. "Timofey Ulyantsev" zırhlı treni istasyona gelerek bize makineli tüfek silahları bıraktı ve Yevlah İstasyonu'na taraf yöneldi. Yevlah'ta bulunan alay komutanı Tereşşenkoya haber verilmişti ki, onun birlikleri Gence'ye giremiyor ve isyancılar tarafından top ateşine tutulmuşlar. Şehir halkı çok sıkı direniyor ve XI. Orduya karşı çarpışıyorlardı. Zırhlı tren gelinceye kadar biz saldırı yapamadık."³

Gence'deki isyan haberi Bakü'ye ulaşır ulaşmaz XI. Ordu Komutanlığı acil tedbirler aldı. XI. Ordunun 20. Atıcı diviziyonu Gence'ye gönderildi. 178. Tümen ve 180. Atıcı alaylar şehrin Ermeniler yaşayan bölgesine, Üçüncü Taburun orduları ve Özel İstihbarat bölümü şehrin Azerbaycanlılar yaşayan mahallelerine koğuşlandırıldı. Ermeniler isyanın başladığı ilk günden Gence'deki XI. Ordu birliklerine yardım ediyorlardı.

40. Süvari Alayı Zurnabad köyünün etrafına yerleştirildi. Taman Süvari Tugayının üçüncü alayı Gence'ye getirildi. İki gün sonra ise Zakatala bölgesinde ki 18. süvari tümen de Gence etrafında yerleştirildi.⁴

İnsanlar buruk da olsa Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 2. yıl dönümü Gence'de kutladılar. Bir gün sonra 29 Mayıs günü XI. Ordu'nun isyancılar üzerine ilk saldırısı başarısızlıkla sonuçlandı ve Bolşevikler önemli kayıplar verdiler. Gence civarındaki Şamhor istikametinden Kızıl Ordu birlikleri şehre doğru harekete geçti. Gence'nin kuzeybatısında pozisyon alan isyancıların 2. Taburu ve iki makineli tüfek bölüğü Bolşeviklerin saflarına ağır darbe vurarak onların kon-

³ Azerbaycan Merkezi Devlet Arşivi, Font 267, Dosya 5, s. 23-24.

⁴ Rusya Federasyonu Prezidentinin Arşivi, Font 2, s. 1, i. 15449, v. 1.

trolsüz halde geri çekilmelerine neden oldu. Bu durumda XI. Ordu kumandanlığı Gence'ye ek kuvvetler gönderilmesine karar verdi.

Mayısın 30'unda Gence'ye gönderilen ordunun 5 piyade alayı, 6 süvari bölüğü, 7 elahitte birliği, 57 topu ve 2 zırhlı aracı vardı. Ordunun esas kısmı şehrin kuzey tarafına yerleştirildi ve Mayısın 31'inde saldırı buradan başladı.⁵ Çok sayıda askerî birliklerin, top ve zırhlı araçların saldırısı şehirde büyük dağınıklara neden oldu.

Bolşeviklerin Kızıl Ordusu Gence'yi işgale başladı. Halk çok fakirdi, kimse de silah, mühimmat yoktu. Fakat halk isyançılara destek veriyordu. Gençler, talebe dernekleri bile isyana yardım yapmaktaydılar. O dönemde Gence'de öğrenci olan Hamit Dönmez şunları anlatmakta; "Ben dernekte yetkiliydim. Ama gelen silahlı güçleri silahsız halk nasıl durduracaktı? İnsanlar kurtuluş savaşındaki gibi yabalarla, baltalarla Gence'ye Rus ordusunu sokmamaya çalışıyordu. İsyana başladı fakat imkanlar kısıtlıydı, kan gövdeyi götürmüştü. Silaha, topa karşılık halk tırpanla direniyordu."

Hamit Dönmez daha sonra şunları anlatmakta; "Benim 17 akrabam gözlerim önünde kurşuna dizildi. Gence'yi kuşatıp halkı susturduklarında biz yeraltı koğuşlarda günlerce saklandık."⁶

Tanıklardan diğer biri Rus asıllı Somaşık Anatoli İosifoviç 1920 Gence olaylarından şöyle bahsetmekte. "Ben, Gence doğumluyum. 1920 olaylarını, süvari tümen askerlerini, Tatoğlu Hasan'ı, Sarı Elekberi, Kaçak Kamberi kendi gözlerimle gördüm. Olayları RefiBeyov, Səfəkirədski, Ziyathanov ve Şamhorski yönetiyorlardı."⁷ Somaşkin daha sonra yazıyor: "İsyana başladığında Tereşşenkonun zırhlı treni Poylu İstasyonu'ndaydı. Ben o zaman savunma bölümündeydim. Silahlarımız yoktu. İsyancıların sayısı durmadan artıyordu. Biz kendi gücümüzle istasyonu koruyamadık. İsyancılar istasyonu ele geçirerek trenlerde silah arıyorlardı. Tereşşenkonun zırhlı treni Poylu'dan geri dönüp istasyona girerken isyancılar kente doğru çekildiler. İsyanın üçüncü günü Yevlah istikametinden XI. Kızıl Ordu bölümleri istasyona ulaştı. 4-5 topçu ekibi santral çevresine yerleştirildi. İsyanın 5. günü füzelerle şehre doğru saldırı başlandı. Biz savaşta sol cinahla bağlantıyı kaybettik. Çok sayıda ölü ve yaralımız oldu."⁸

⁵ **Azerbaycan Merkezi Devlet Arşivi**, Font 267, i. 7, s.5.

⁶ **Azerbaycan Dergisi**, Ankara, Eylül 1968, s. 12.

⁷ **Azerbaycan Merkezi Devlet Arşivi**, Font 267, Dosya 7, s. 5.

⁸ **Azerbaycan Merkezi Devlet Arşivi**, Font 267, Dosya 7, s. 6.

O dönemin ünlü mücahitlerinden olan Kaçak Mehmetkasım sonralar Türkiye’de yayımlanan “Allah koruyunca” kitabında o kanlı olaylarla ilgili şunları yazmakta: “ Gence’de başlayan bu milli mücadele 12 yıl devam etti. 1920 Mayıs ayının 24’de Gence’de bulunan Bolşevik karargâhı isyancılar tarafından ele geçirildi. Bana Samuh’tan yeni birlikler getirmek görevi verilmişti. Bu nedenle Samuh’a yollandım ve yolda 500 civarında Bolşevik askerinin onlara doğru ilerlediğini gördüğümde kısa yoldan hemen ora vardım ve 250 kişi gönüllü toplayarak Qarasakkal köyü etrafında Bolşevik birliklerle üzleştik. Bu yerleri iyi bildiyimizden onları etkisiz hale getirdik ve isyanın ikinci günü biz Gence’ye girdik. Bana “Dördyol” denilen araziye korumak görevi verilmişti. Burada at ölüsü ve insan cesetlerinden neredeyse yürümük mümkün değildi. Top mermileri, makinelî tüfek mermileri başımıza dolu gibi yağıyordu. Bolşeviklerin tarafına geçen Ermenilerin sayısı her geçen gün artmaktaydı. Ermenilerin kılavuzluğu ile kent top ateşine tutulmaktaydı. Bize yardım gelmese de, sıkı dayanmıştık. Son olarak, Bolşevikler şehrin Üçtepe istikametinden Gence’ye girdiler. Onlar üç gün, üç gece hiç kimseye fark gözetmeksizin, çocukları, kadınları, ihtiyar insanları acımasızca katlettiler. Sağnak yağışlar da bir yandan durumu ağırlaştırıyordu. Gence Çayı sel nedeniyle taşıdığından şehre girmek oldukça zordu. Doğudan gelen ve şehri top ateşine tutan Bolşeviklerden canını kurtarmak isteyen halk batıya doğru koşuyordu. Fakat, karşılarında aşırp taşan Koşkar Çayı vardı. İçi insanlarla dolu arabalar nehrin sularında yok oluyordu. Canını kanlı Bolşeviklerden kurtarmak isteyen çocuklar, kız-gelinler, yaşlılar, kadınlar kendilerini nehrin sularına atarak intihar ediyorlardı. Biz atlarımızla bu zavallı kadınların bir kısmını kurtara bildik. Fakat başımıza yağın mermilerin altında onların tamamını kurtarmak mümkün değildi. Bu bir trajedydi, dayanılmaz bir trajedi.”⁹

Olay şahitleri kendi ifadelerinde belirtiyorlardı ki, Gence isyancılarına destek veren insanlar arasında, uzak köylerden katılanlar daha fazlaydı. Onların arasında Şemkir bölgesinin Morul köyünden Sarı Beyin taboru beraberinde savaş makinesi, silah ve mühimmat da getirmişti. Tanık ifadelerinde şimdiye kadar hiçbir yerde açıklanmayan önemli bir olgu da var. Belirtiliyor ki, “İsyan başlamadan önce 200 kişilik grup XI. Ordunun karargâhına gelerek Bolşeviklere yardım edeceklerini belirtmiş, Velihanovun onayı ile koğuşlarda yerleştirilmiş, isyan başladıkta onlar Bolşevik güçlerinin terk-silah olunmasında isyancılara destek vermişlerdi.”¹⁰

⁹ Hanlar Bayramov, **Samuhlu Mehmetkasımın hatıratı “Allah koruyunca”**, Bakü, 1998, s. 47.

¹⁰ Ahmet İsayev, “Gence isyanı”, **Azerbaycan gazetesi**, Bakü - 8 Ağustos 2010.

Olaylar zamanı Ermenilerin taşeronculuğu her alanda açıkça görünmekteydi. Azerbaycan Merkezi Devlet Arşivi'nin 267. dosyesinde bulunan belgelerden görünüyor ki, Ermenilerden Gence çevresindeki Zeylik köyünden 140, Çardaklı 150, Badakentten 40 Taşnak, Ermeni Bolşevik güçlerine katılmış ve isyan yatırıldıktan sonra onların acımasızlığı daha da artmıştı. Masum insanları bile sorgusuzsalsız Qobu ve Üçtepe etrafında katletmişlerdi.¹¹

Tanıkların anlattığına göre, o günlerde “Kırmızı Dağıstanlı”, “Kırmızı Astrahan”, “III. internasional”, “Krom”, “Karl Marx”, “Şaumyan-Çaparidze” zırlı trenleri Gence istasyonuna gelerek şehri devamlı top ateşlerine tutmuşlardı.

İsyanın başında duran kişilerden Albay Cihangir Kazımbeyli sonralar isyanla ilgili hatıratlarında şöyle yazıyordu: “Mayısın 30-31-de ve 1 Haziran’da kahraman savunmacılar her gün birkaç defa Bolşeviklerin saldırısını önlüyor, onlara çok büyük kayıplar veriyorlardı. O günlerde durum her geçen gün daha da zorlaşıyordu. Savunmada silahlı kadınların görünmesi ve halden düşmüş savaşılları ruhlandırarak mücadeleyi sürdürmeye çağırmaları, insanın içini titretiyor ve unutulmaz bir izlenim yaratıyordu. 3 Haziran’da tanyeri ağardığında Bolşevikler şehre top mermileri yağdırmaya başladılar. Gündüz saat 12’de durum dayanılmaz oldu. Geri çekilmek gerekiyordu. Fakat bunun için düşmanın ablukasını yarmalıydık. Haziran’ın 4’de, kendimizi toplayıp taborla saldırıya geçtik ve ablukayı yarıdık. Tabor ilerleyerek şehrin kuzeybatısındaki yüksekliğe ulaştı ve oradan düşmanın cinahlarını ateşe tuttu. Kuşatmanın yarıldığı yönde birkaç saat boyunca şehri terk eden nüfusun gediş- gelişi kesilmedi. 5 Haziran’a geçen gece 3. Gence alayından ve yurdseverlerden sağ kalanları serbest bıraktım. Azerbaycan milli ordu birliklerinin ve halkın yaptığı kahramanca mücadele, kendi canlarını bile Vatan için esirgememeleri Azerbaycan halkının yüce bağımsızlık ruhunu ortaya çıkardı. Tarih bu kahramanları hiçbir zaman unutmayacak.”¹²

İsyan yatırıldıktan sonra şehri terk etme imkanı bulmayan ahali ablukaya alınarak topluca katledildi. Top-tüfek gücüne isyan bastırıldı. İsyanlıların kaybı 12 bin kişi civarındaydı. Gence isyanının öncülerinden Kaçak Kamber, tuğgeneral Feyzulla Mirza Kaçar, hukukçu İsmayıl Han Ziyathanov, mühendis Abuzer Bey Rzayev, öğretmen Mirza Abbaszade ve diğer aydınlar kendi evlerinde kurşuna dizildiler. Azerbaycan gençlerine eğitim vermek gibi pak amalı amac edinen Firudun Bey Köçerli de bu haksız suçlamalardan nasibini aldı. Neriman

¹¹ Azerbaycan Merkezi Devlet Arşivi, Font 267, i. 7, s.7-12.

¹² Azerbaycan Dergisi, Ankara, Kasım 1969, s. 24.

Nerimanov onun ölüm fermanına engel olmaya çalışsa da Firudun Bey Köçerli 63 yaşında, Ermeni Bolşevikler tarafından katledildi.

Bu olayların detaylı incelenmesine, tanıkların ifadelerinin toplanmasına 1937 yılının Ağustos ayında başlandı. Gence’de Petrov’un başkanlığında Özel komisyon oluşturuldu. Şehrin adı yeniden değiştirilerek Kirovabad adlandırıldı. Aynı heyet “1917-1920 yılları arasında şehirde iç savaşlardaki olayların aydınlatılması” konusunda soruşturma başlattı. Bolşeviklerin anıları toplandı. Komisyon Gence isyanının yatırılmasındaki “kahramanlığı”na göre “Kırmızı Bayrak” ordeni almış Hamit Sultanov’u da Şamahı olayları nedeniyle suçlu bularak infaz edilmesine karar verdi.

Gence isyanı yatırıldıktan sonra Bolşevik yargılamaları her geçen gün artarak sadece isyancılar, onların aileleri ve yakın akrabalarını değil, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde kamu kuruluşlarında çalışan tüm insanları soruşturmaya tabi tutmuştu. Azerbaycan Ordusu’nun 12 generali, 27 albay ve yarbayı, 46 kaptan, ştabskapitanı, poruçik ve podporuçiki, 146 praporşik ve podpraporşiki, 267 diğer askeri yetkililer Bolşevikler tarafından katledildiler. Nargin Adası’nda Gence Valisi Hudadat Bey Rəfibəyovla birlikte 79 kişi üst düzey askeri görevli yargısız infaz edildi. Kentteki cezaevlerinde ve Ermenilerin evlerinin bodrumunda binlerce masum insana divan tutulmaktaydı.

Gence’nin Ozan Camisi’ne öğle bir kanlı olay yaşandı ki, üzerinden yüz yıllar geçse de insanlığın hafızasından silinmeyecek. Genceli Mehmet AltunBey 1989’da Ankara’da yayımlanan “Hürriyete uçan ilk pilot” kitabının “Ermeni vahşeti” bölümünde şunları anlatmakta: “Ozan Camisi’ne taraf geldiyimizde gördüğümüz manzaradan kanımız dondu. Çocukluk yıllarımın en acı ve unutulmaz günlerini o gün yaşadım. Caminin ortasına yığılan yüzlerle insanın yanmış, kömürleşerek kıvrılan cesetler korkunc manzara yaratmıştı... Diri-diri yakılan insanların kanı kapının altından dışarı akmaktaydı ve etrafı tarifi imkansız koku sarmıştı. Cesetler arasında yanmayan el ve ayak parçaları facianın dehşetini ortaya koymaktaydı... Sokağın o biri başında beş-altı ermeni akkardion çalıyordu. Bizi görece bağırıp küfr etmeye başladılar”.¹³

1919 yılında Gence’nin 60.291 kişi nüfusu vardı, 1923 yılında ise bu rakam 38.880-e düşmüştü.¹⁴ O dönemde Sovyet Hükümeti bu kanlı olayların kayıtlara geçilmesine izin vermedi.

¹³ Mehmet Altunbey, **Hürriyete uçan ilk pilot**, Ankara, 1989, s. 150.

¹⁴ Ahmet İsayev, “Gence isyanı”, **Azerbaycan gazetesi**, Bakü - 8 Ağustos 2010.

Gence isyanının yatırılmasına rağmen, isyanın yankıları Karabağ'dan, Terter'den, Zakatala'dan gelmeye başladı. Azerbaycan halkı köy-köy, il-il, kendi istiklal ve özgürlüğü için mücadele verdi. Gence isyanı artık yeni mecraya yöneldi. Çanakçı köyünden Sarı Kafar, Sarov köyünden Mehmetali, GedeBey'den Mustafa Ağa, Şınıhın Yaquplu köyünden Mecit Ağa, Tovuzun Hına deresinden Hamza, Aşağı Ayıplı'dan Abdullah, Karacemirli'den Ramazan oğlu Rüstem, Dağbasan'dan Zeynal oğlu Abuzer, Zakatala'dan Şuayp, Karabağ'ın Gervend köyünden Kadir ve binlerce gönüllü milli mücadeleye başladılar. Onlar kendi etrafına topladıkları kişilerle Bolşeviklerle karşı savaştılar.

Azərbaycan milli ordusunun Karabağdaki piyade alayları ve yerli silahlı birlikler isyana destek verdiler. Nuru Paşa Gürcistan'dan geçerek isyancılara yardım amacıyla Karabağa geldi.¹⁵ Fakat ordunun müteşekkil olmaması, techizat ve mühimmat yetersizliği isyancıları bir süre sonra geri çekilmeye vadar etti. XI. Kızıl Ordu'nun 2. Süvari Alayı ve 32. Atıcı Divizyonu Karabağ'a gönderildi. İsyancıların mücadelesine rağmen 1920 Haziran ayının 15'inde isyan burada da yatırıldı.¹⁶ Bolşevikler tarafından yapılan yargılamalar sonucunda binlerce insan Nargin Adası'na sürgün edildi.

Azerbaycan'ın ünlü bestecisi Üzeyir Bey HacıBeyli'nin küçük kardeşi Ceyhun Bey Hacıbeyli 1952 yılında Paris'te yayımlanan "Journaux d'Azerbaïdjan" dergisinin ikinci sayısında yazıyordu: "Gence isyanı milletimizin şeref ve namusunun yeniden kesbi-etibar kazandığı bir destandır. Gence'de Mayıs ayında dökülen Türk kanı 27 Nisan olayı akabinde milletimize atılan lekeyi anlımızdan silip götürdü."¹⁷

1920 yılında Gence'deki olaylar, o dönemin kayıtlarından gizli tutulsa da halkımız bu olaylarla ilgili bilgileri kendi hafızasında yaşattı. Bu gün Gence'de Bağmanlar mahallesinde isyan başçılarından olan Sarı Elekber, İsmayılhan Ziyathanov, Azerbaycan Halk Cumhuriyyetinin hükümet kabinesinin yerleştiği bina tarihimizin birer tanıkları olarak titizlikle korunmaktadır.

Zaman geçtikçe o yılların yeni-yeni sayfaları açılıyor, yeni bilgi ve bulgular, yapılan mücadelenin, Gence'nin milli özgürlük ruhunun ne kadar yüce olduğunu gösteriyor. Azerbaycan halkı ve Türk dünyası bireyleri olarak bizler, milli istiklal ideallerimiz uğruna canlarını kurban veren şehit ve kahramanlarımızı hiçbir zaman unutmayaacağız.

¹⁵ **Azerbaycan tarihi**, VI cilt, Bakü, 2008, s. 37.

¹⁶ **Azerbaycan Merkezi Devlet Arşivi**, Font. 7940, s. 2, i. 80, v. 49-51.

¹⁷ **Journaux d'Azerbaïdjan**, Paris, 1952, s. 7.

KAYNAKÇA

Azerbaycan tarihi, VI cilt, Bakü, 2008.

Azerbaycan Merkezi Devlet Arşivi, Font. 7940, s. 2, i. 80, v. 49-51.

M.E.Resultzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Bakü, 1990.

Azerbaycan Merkezi Devlet Arşivi, Font 267, Dosya 5-7.

Rusya Federasyonu Prezidentinin Arşivi, Font. 2, s. 1, i. 15449, v. 1.

Azerbaycan Dergisi, Ankara, Eylül 1968.

Hanlar Bayramov, **Samuhlu Mehmetkasımım hatıratı “Allah koruyunca”**
Bakü, 1998, s. 47.

Ahmet İsayev, “Gence isyanı”, **Azerbaycan gazetesi**, Bakü - 8 ağustos 2010.

Azerbaycan Dergisi, Ankara, Kasım 1969.

Mehmet Altunbey, **Hürriyete uçan ilk pilot**, Ankara, 1989.

Journaux d’Azerbaïdjan, Paris, 1952.

1806-1812 OSMANLI – RUS SAVAŞI'NDA KAFKAS CEPHESİ

NECDET HAYTA*

Özet

1783 yılında Kırım'ı ilhak eden Rusya bundan sonraki dönemde bölgedeki hâkimiyetini daha da geniş bir alana yaymak ve Balkan coğrafyasında da ilerlemek adına faaliyetlerine devam etmiştir. 1792 yılında imzalanan Yaş Antlaşması'ndan sonra aradan geçen on yıldan uzun bir sürede iki ülke arasında herhangi bir savaş yaşanmamıştır. Napoleon Bonaparte komutasındaki Fransız ordusunun Mısır'ı işgal girişiminde İngiltere ile birlikte Osmanlı Devleti'nin yanında yer almış olan Rusya, Bâb-ı Âlî'nin Fransa ile yakınlaşma siyaseti gütmesi ve Eflak ile Boğdan'da görev yapan voyvodaları görevden alması üzerine bir kez daha Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir.

Osmanlı idaresi voyvodaların azledilmesi kararından vazgeçmesine rağmen Eflak ve Boğdan Ekim 1806'da Rus birlikleri tarafından işgal edilmeye başlınca Osmanlı Devleti de savaş ilanında bulunmak zorunda kalmıştır. Bu savaşta Ruslar, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki son üslerini de etkisiz hale getirmek için kalelerine saldırmıştır. Rusya bölgenin Osmanlı'ya gönülden bağlı olan yerli halkının (Çerkez, Abhaz, Adige vs. kabilelerin) maneviyatını da tamamen kırma-yı düşünüyordu. Kafkasya'da yaşayan kabilelerin Rusya'dan hoşnutsuzluğunun hat safhaya ulaştığı bu dönemde Osmanlı Devleti toparlanarak, Rusların kendisi aleyhine cereyan eden faaliyetlerini tamamen etkisiz hale getirme başarısını gösterememiştir. Oysa Ruslara karşı daima kendi tarafını tutan bu Müslüman kabilelerin yanında, Hristiyan olan bazı Gürcü beyleri de Osmanlı Devleti'ne yeniden taraf olmak istemişlerdi. Ayrıca İran Şahı'nın Şehzadesi Abbas Mirza, 1810'da Ruslara karşı Osmanlı Devleti'ne ittifak teklifinde bulunmuştu. Osmanlı Devleti, lehine gözüken bu avantajları değerlendirememiş, bölgede bulunan komutanları arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden büyük bir askeri sefer de düzenleyememiş-

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Ankara, necdethayta@gmail.com

tir. Ama kendine bağılılıklarını her türlü şartlarda sürdüren Kafkas kabilelerinin Rus kuvvetleri karşısındaki mücadelelerini destekleyerek pozisyonunu korumaya çalışmıştır. 1811 yılı sonlarına gelirken Fransa'nın Rusya seferine hazırlanması Rusları da barışa mecbur kılmış ve yapılan görüşmeler neticesinde 16 Mayıs 1812 tarihinde Bükreş Antlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Tuna Nehri batıda Osmanlı-Rus sınırı olarak kabul edilirken, doğuda Rusların eski sınırlarına geri çekilmesi hususunda anlaşmaya varılmıştır.

THE CAUCASIAN FRONT IN OTTOMAN-RUSSIAN WAR (1806-1812)

Abstract

Russia which annexed Crimea in 1783 continued its operations in the Balkans in order to spread and proceed to an even wider area of dominance in the region in the next period. After Treaty of Yaş which was signed in 1792 any battle for ten years never happened between two countries for a long time, even Russia, which was near Ottoman Empire together with England while France which was directed by Napoleon Bonaparte was trying to occupy Egypt, announced war against Ottoman Empire one more time over Sublime Porte's policy which is being near France in this period and signing the voivodes out in Eflak and Boğdan.

Despite Ottoman administration dismissal of the voivodes signing out because Eflak and Boğdan began to be occupied by Russian troops on October 1806, the Ottoman Empire had to declare war on. In this war, the Russians surrounded Faş ve Anapa last lands of the Ottoman Empire in the Caucasus. Russia was trying to completely break the spiritual values of local people (Circassian, Abkhaz and Circassian tribes, etc) who devoted themselves to Ottoman Empire. In a period which Russia reached the top level of discontent , the Ottomans couldn't achieve to disarm the activities of Russian people that took place against them. However, together with these tribes that took place near with Ottoman Empire against Russia, some Georgian men also wanted to support Ottoman Empire. Also, the Prince Abbas Mirza, the Shah of Iran, in 1810, had offered an alliance to the Ottoman Empire against the Russians. Ottoman Empire couldn't make use of these advantages that seemed in favor of them, because of disagreements between the commanders in the region have not be able to edit a large military expedition. But Ottoman Empire supported the Caucasian tribes which continued their commitment in every situation and tried to keep their position safe. While near the end of the year 1811, because France got ready for a Russian campaign, Russia had to decide peace and 1812 the Treaty of Bucharest was signed on 16 May as a result of a number negotiations. With this Agreement, while the Danube River was considered to be the border in the west of the Ottoman-Russian, in the east it was agreed to withdraw of the Russians to the old borders.

1806 yılında başlayacak olan savaşın öncesinde Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri ile olan ilişkileri ele alındığında aslında ne Rusya ile ne de diğer devletlerle çok büyük bir meselenin olmadığını söylemek mümkündür. XIX. yüzyıla girerken Osmanlı topraklarındaki genişleme siyasetini oldukça başarılı bir biçimde yürütmeye devam eden Rusya ile Osmanlı Devleti, 1806 savaşından kısa bir süre önce, 24 Eylül 1805 tarihinde, bir dostluk antlaşması imzaladılar. Yapılan antlaşma gereği Rusya dokuz yıllık bir süre için diğer devletlere göre Boğazlarda geçiş üstünlüğü elde etmiştir¹.

Ancak bu dönemde Avrupa siyasetini alt üst etmiş olan Napoleon Bonaparte liderliğindeki Fransa ordusu 2 Aralık 1805'te Austerlitz'de yapılan Üç İmparator Savaşı'nda hem Avusturya hem de Rusya ordularını mağlup etmeyi başarmıştır. Fransız zaferinden sonra Osmanlı Devleti, Fransa ile bir yakınlaşma süreci başlatmıştır. Rusya ve İngiltere'ye rağmen Napoleon'un imparatorluğunu tanımaya karar veren Osmanlı Devleti'nde Ahmed Muhib Efendi Fransa'ya gönderilmiş, Fransız Generali Sebastiani de 18 Ağustos 1806'da elçi olarak İstanbul'a gelmiştir. Böylece 1978'deki Mısır işgali meselesinden sonra Osmanlı Devleti ile Fransa arasında yeniden dostluk ilişkileri tesis edilmiştir². Ancak bu yakınlaşma İngiltere ve Rusya'nın endişelenmesine neden olmuştur. Bu tarihlerde bozulmaya başlayan Osmanlı-Rus ilişkileri aynı yıl içerisinde bir savaşın patlak vermesi ile neticelenecektir.

Rusya'nın Balkanlarda Osmanlı idaresi aleyhine geniş bir propaganda faaliyeti yürütmesi ve Memleketeyn toprakları üzerindeki hâkimiyet hevesi Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda Rusya'ya karşı ihtiyatlı davranması gerekliliğini ortaya çıkartırken, normalleşen Osmanlı-Fransa ilişkileri bağlamında İstanbul'daki Fransız elçisi Sebastiani'nin girişimlerinin de etkisiyle Rumen prensliklerindeki yönetici değişimi girişimi Osmanlı Devleti'nin başını ağrıtmıştır. Rus tarafı olarak adlandırılan Eflak hospodarı Constantin Ypsilanti ve Boğdan hospodarı Alexandru Moruzi'yi azledilerek yerlerine Alexandru Sutu ve Scarlet Callimachi'yi ataması, ardından da Boğazları Rus gemilerine kapatması Rusların büyük tepkisine neden olmuştur³. Rumen prensliklerinin durumuna bakıldığı

¹ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, s. 68. Antlaşma metni için bk. Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C I, s. 221-232.

² Uçarol, a.g.e., s. 68. Ahmed Muhib Efendi'nin Fransa'daki elçilik görevine dair yapılmış bir çalışma için bk. Nihat Karaer, "Abdurrahman Muhib Efendi'nin Paris Büyükelçiliği (1806-1811) ve Döneminde Osmanlı-Fransız Diplomasi İlişkileri", **OTAM**, S 30, Güz 2011, ss. 1-26.

³ Uçarol, a.g.e., s. 69. Nisan 1807 tarihli bir arşiv belgesinde Eflak ve Boğdan'da görev yapmakta olan Ypsilanti ve Moruzi'nin devlet aleyhtarı oldukları ifade edilmektedir. **BOA. HAT. 145/6101**.

vakit her ne kadar Fransa'nın kıskırtmaları etkili olsa da bu şahısların Ruslara yakın bir siyaset izledikleri anlaşılmakta ve bu yönü ile Osmanlı idaresinin doğru bir karar aldığını söylemek mümkün olabilmektedir. Rumen tarihçi Iorga, Eflak Hospodarı Ypsilanti'nin Rusya desteği ile görev yaptığını Boğdan Prensi Moruzi'nin ise Ypsilanti'nin elinde bir kukla olduğunu ifade etmektedir. Nitekim görevden azledilmelerinin ardından Moruzi İstanbul'a gelmek için yola çıkmış, Ypsilanti ise Ruslara sığınmakta tereddüt etmemiştir⁴.

Ancak bu süreçte Osmanlı Devleti sadece Rusya'nın tepkisine maruz kalmamıştır. Bölge siyasetinde İngilizler de Rusya'nın yanında yer almıştır. İngiltere ve Rusya azledilen beylerin görevlerine iadesini ve Boğazların yeniden açılmasını Osmanlı idaresinden talep etmiş, aksi takdirde İngiliz donanmasının güç kullanarak Çanakale Boğazı'na gireceğini bildirmişlerdir⁵.

Rusya ve İngiltere'nin bu tehdidi karşısında geri adım atmak zorunda kalan Osmanlı idaresi Rus taraftarı olarak adlandırdığı eski beyleri yeniden Eflak ve Boğdan'daki görevlerine iade etmek ve Boğazları yeniden Rusya'ya açmak zorunda kalmıştır. 17 Ekim tarihinde Osmanlı idaresi Ypsilanti ve Moruzi'yi görevlerine iade etmiş olmasına rağmen 29 Ekim 1806'da Rus Generali Michelson emrindeki birliklerle Boğdan'ın merkezi Yaş'a girmiştir⁶. 60.000 kişilik bir kuvvetle Memleketeyn topraklarını işgale başlayan General Michelson, 8 Aralık 1806'da Bender, 16 Aralık'ta Hotin'i ele geçirmiş aynı tarihlerde Akkerman ve Kili de Rusların denetimi altına girmiştir⁷. Rusların büyük bir kuvvetle Eflak, Boğdan, Bucak ve Besarabya bölgelerini işgal ettiği ve Rumeli'nin her tarafında beyannameler dağıtarak halk üzerinde psikolojik bir etki kurmayı amaçladıkları görülmektedir⁸.

Rusya'nın saldırısı karşısında bir müddet savaş ilanında bulunmayan Osmanlı Devleti'nin savaş kararı aldığı tarihi 22 Aralık 1806'dır. Bu tarihteki savaş ilanı kararı ile birlikte Napoleon Bonaparte'nin Rusya'yı çift cepheli savaşa sokma

⁴ Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C V, s. 139-140.

⁵ Yaşar Yücel – Ali Sevim, **Türkiye Tarihi**, C IV, s. 147; **BOA. HAT. 142/5896**.

⁶ Jorga, a.g.e., C V, s. 140. Hammer eserinde Rus politikasını şu şekilde tasvir etmektedir: “Böylece Çar Alexander Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünden başka bir şey istemediği hakkında padişaha vermiş olduğu mükerrer teminatta asla samimi olmadığını ve şimdiki kadar kalbinin derinliklerinde gizli tutmuş bulunduğu II. Katerina'nın planını, yardımsız kalmış Türkiye'ye karşı gerçekleştirmek amacıyla bulunduğunu, pervasızca barışı bozan hareketiyle açığa vurmuş oluyordu.” Baron Joseph von Hammer Purgstall, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C 9, s. 2503.

⁷ İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C 4, s. 84.J

⁸ **BOA. HAT. 152/6413C; 124/5151**.

planı başarıya ulaşmıştır. Bu durumdan rahatsız olan İngiltere ise Osmanlı idaresinden savaşa son vermesini talep etmiştir. Bu talep kabul görmeyince İngiliz donanması 19 Şubat günü Çanakkale Boğazı'na doğru harekete geçmişti. Her ne kadar kalelerden ve Nağra Burnu tabyasından toplar ateşlenmiş ve İngiliz gemilerine biraz zarar verilmişse de geçmelerine engel olunamamıştır.⁹ Kısacası, İngiliz donanması boğaz kalelerinin önünden geçip ansızın Nağra Burnu'nun üst tarafında demirlemiş olan Osmanlı donanmasına hücum etmişti. Osmanlı askerinin çoğu bayram dolayısıyla karada bulunuyordu. Onun için demir alıp yelken açmaya vakit kalmadan donanma hemen savunmaya geçmişti. İçlerinden bir firkateyn çok iyi bir savunma göstermiş ise de Osmanlı donanması yenilgiye uğramış ve bütün gemiler karaya oturmuştu. İngilizler bu gemilerin ikisini ele geçirmişler diğerlerini ise yakmışlardı.¹⁰ Bu arada Osmanlı donanmasında bulunan süvari, İngiliz donanmasının gelişini görür görmez hemen yelken açarak pupa yelken İstanbul'a gelmişti. Amiral Sir John Thomas Duckworth'un raporuna göre, bu saldırıda İngilizlerin kaybı, çoğu Amiralin içinde bulunduğu Royal George gemisinde (3 ölü 29 yaralı) olmak üzere toplam 9 ölü ve 73 yaralı idi.¹¹ Zarar gören gemilerini tamir için bir süre Nağra Burnu civarında kaldıktan sonra akşam 17.15'te yelken açtılar ve sonraki gün yani ayın 20'sinde saat 22.00'de İstanbul'un sekiz mil yakınındaki Prens Adaları yakınında demir attılar.¹²

Bu gelişme İstanbul'da büyük bir telaş ve heyecana sebebiyet vermişti. İngilizler Osmanlı Devleti ile yeniden müzakereye girişmiştir¹³. Müzakerelerin yürütüldüğü tarihlerde Osmanlı idaresi şehrin savunma gücünü arttırmaya çalışmış, halka silah dağıtılmış ve Çanakkale Boğazı'na silah takviyesi yapılmış, böylece halkın korku ve endişesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. İngiltere ise kara ordusu olmaksızın bir netice elde edilemeyeceği için Osmanlı vatandaşlarının daha fazla nefretini kazanmamak adına 2 Mart 1807'den itibaren donanmanın geri çekilmesi sürecini başlatmış ve Çanakkale Boğazı'nı geçerken epeyce zayıf

⁹ Cevdet Paşa, Kaptan Paşa'nın bir batarya başında bizzat kendisi kumanda etmekte iken İngiliz gemilerinin şiddetli ateş açmaları karşısında duramayıp kaçtığı ve onun arkasından topçular da kaçınca topların iş görmez hâle geldiğini söylemektedir. Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, C 8, İstanbul, 1309, s. 111.

¹⁰ John Grehan-Martin Mace, **British Battles of the Napoleonic Wars 1807-1815**, South Yorkshire, 2013, s. 24.

¹¹ **The Naval Chronicle**, C 17, Edt. James Stanier- Clarke John Mc Arthur, Cambridge University Press, New York, 2010, s. 431.

¹² Grehan- Mace, a.g.e., s. 23-24..

¹³ Jorga, a.g.e., C V, s. 148-149.

vermiştir¹⁴. Ancak Boğazlardan çekilen İngiltere, Rusya ile savaşa devam eden Osmanlı Devleti'ne Doğu Akdeniz'de ikinci bir cephe açmıştır. İngiliz donanması Mısır'ı ele geçirmek için harekete geçmiş ve 17 Mart 1807'de İskenderiye'yi işgal etmiştir. Ancak Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın askeri başarısı neticesinde 22 Ağustos'ta İngilizler geri çekilmiş ve Eylül 1807'de Mısır'ı tamamen terk etmişlerdir¹⁵.

Rusya, Osmanlı Devleti ile mücadelesini başlattığı dönemde, 1806 yılı sonlarında, siyaseten mücadele halinde bulunduğu Kafkas hanlıklarının üzerine de yürümekten geri durmamıştır. 1801'de Gürcistan'ı ilhak eden Rusya için Azerbaycan hanlıkları büyük bir engel haline gelmiştir. Rusya hanlıkların direnişi nedeniyle Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'da rahat hareket etme imkânına ulaşamamıştır¹⁶. Savaşın başlamasının ardından Bakü Hanlığı Rusya'nın hedefi haline gelmiştir. 1806 yılı Şubat ayında gerçekleştirilen ilk Rus seferinde başarı elde edilememiş olmasına rağmen Osmanlı Devleti ile savaşa başlanılan 1806 yılı sonunda Rus ordusu Bakü üzerine bir kez daha askeri sefer başlatmış ve kaledeki savunmayı yıkmayı başararak kentin denetimini ele geçirmiş ve Bakü Hanlığı'nı lağvederek bölgeyi ilhak etmiştir¹⁷.

Kafkaslar bölgesinde Ermenilerin desteğine güvenen Rusya, bölgede kalıcı olmak ve Osmanlı Devleti ile İran'ın stratejik imkânlarını zayıflatmak adına 1806-1812 savaşında bölgede bir cephe açmıştır¹⁸. Gerek 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı ve gerekse 1806'da başlayan bu savaş esnasında Rusya, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki son üslerini de etkisiz hale getirebilmek adına Faş (Poti) ve Anapa kalelerini ele geçirmek için faaliyet göstermiş ve bölgede ikâmet

¹⁴ İngiliz kayıtlarına göre Boğaz'dan çıkarken 29 İngiliz askeri ölmüş, 133 İngiliz askeri yaralanmış, 4 İngiliz askeri de kaybolmuştu. İngilizlerin bu harekât sırasındaki toplam zayıatları ise 42 ölü, 235 yaralı ve 4 kayıba ulaşmıştı. The Naval Chronicle, s. 431-432.

¹⁵ Uçarol, a.g.e., s. 71.

¹⁶ **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri**, C I, s. 48.

¹⁷ Mehmet Ali Çakmak, **Hanlıklar Devrinde Azerbaycan-Türkiye Münâsebetleri (1723-1829)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996, s. 107.

¹⁸ Fahri Hacılar, "XIX. Yüzyılın İlk Türk-Rus Savaşı ve Karapapak Kara Bey", **Bizim Ahıska**, C 7, S 23, Yaz 2011, s. 18. Bu savaş öncesinde Kafkaslardaki Rus faaliyetleri hakkında yapılmış bir çalışma için bk. Cemal Gökçe, "1787-1806 Yılları Arasında Kafkasya'da Cereyan Eden Siyasi Olaylar", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S XXVI, 1972, ss. 1-66.

etmekte olan Çerkez, Abhaz, Adige ve sair yerli Müslüman halkın maneviyatını kırmayı hedeflemiştir. Ancak Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan bu topluluklara ek olarak Hıristiyan Gürcü beyleri de Osmanlı Devleti'nden taraf olmuşlardır¹⁹. Nitekim savaş sürecinde Osmanlı Devleti Gürcü prensliklerine lojistik destek sağlamaktan geri durmamıştır. Trabzon Valisi Şerif Mustafa Paşa bir miktar askerle Gürcistan'a girmiş, Rize Ayanı Tuzcuoğlu ise Faş bölgesine giderek Ruslarla savaşmıştır²⁰. Bu sırada, Gürcü asıllı Güryal adındaki bir kabile reisi, kendisine "sergedelik" unvanı verildiği takdirde Faş bölgesini Ruslardan koruyacağını Mustafa Şerif Paşa'ya bildirmiştir²¹.

1807 yılı başlarında Rus Generali Nesvetayev, Kafkas Genel Valisi Başkumandan Gudoviç'e gönderdiği raporda Kars'ta bulunan Ermenilerin Rus ordusunun gelişini sabırsızlıkla beklediğini ifade etmektedir. General Nesvetayev Kafkas Cephesi'nde ilk olarak Kars'ta bulunan Mehmed Paşa'ya temsilcilerini göndermiş ve kendisinden gönüllü olarak kendi tarafına geçmelerini talep etmiştir. Doğal olarak istediği cevabı alamayan Rus generali karşısında Mehmed Paşa, Revan Hanı Hüseyinkulu Han'dan yardım talep etmiştir. 1807 yılı Mart ayında söz konusu teklifini yineleyen Nesvetayev olumsuz gelen ikinci cevabın ardından 16 Mart 1807'de sınırı geçerek harekâtına başlamıştır²².

Kars üzerine harekete geçen Ruslar Erzurum'dan destek gelmeden bu şehri ele geçirmeye çalışmış ve büyük bir saldırı gerçekleştirmişlerdir. Ancak bu büyük Rus saldırısı büyük zayıyata rağmen şehrin düşmesi neticesini vermemiştir. Erzurum Valisi ve Kafkas Cephesi'nin seraskeri eski sadrazamlardan Yusuf Ziyaeddin Paşa, Kars'a 2.000 piyadeden oluşan bir takviye kuvvet göndermiş ve Kars'taki birliklerin kumandası Mehmed Paşa'dan alınarak Ali Paşa'ya verilmiştir. 9 Mart tarihinde beraberindeki 3.000 askerle bizzat Kars'a gelen Serasker Yusuf Paşa, kaledeki tedbirleri artırma cihetine gitmiştir²³. Bu dönemde Erzurum'da en az 7.000 süvari ve 5.000 piyadeden oluşan bir birliğin bulunduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır²⁴. Ancak Nisan 1807 tarihli bir başka belgede

¹⁹ Çakmak, a.g.e., s. 150.

²⁰ Zekeriya Türkmen, "XIX. Yüzyılın Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası", **Kırgızistan Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 10/1, s. 16.

²¹ Mustafa Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", **Türkler Ansiklopedisi**, C 18, s. 494.

²² Hacılar, a.g.m., s. 18-19.

²³ Hacılar, a.g.m., s. 19.

²⁴ **BOA. C. AS. 1120/49641**. Söz konusu belgede Yusuf Ziya Paşa'nın maiyetindeki 7.000 süvari ve 5.000 piyade için gereken zahirenin Kars ve Çıldır'dan tedarik edilmesi lüzumu ifade edilmektedir.

asker sayısının arttığı görülmekte, Yusuf Paşa'nın emrinde 40.000'den fazla asker bulunduğu ifade edilmektedir²⁵.

1807 yılı baharında Kafkaslarda başlayan mücadelede Ruslar ilk olarak 29 Nisan 1807'de Anapa'ya saldırmış ve iki saat içerisinde kaleyi ele geçirmiştir. Rusların Anapa'yı işgali Mayıs ayına kadar devam etmiştir. Mayıs ayında Ahılkelek'i ele geçiren Ruslar Kars'a doğru ilerleme şansını elde etmişlerdir. Ancak Rus generali Nesvetaev Kars'a yürümek yerine Gümrü'de kalmayı tercih etmiş, bu süreçte Osmanlı Devleti ise Rusların bu çekilişinden istifade edememiştir²⁶.

1807 yılı Mayıs ayında Yusuf Ziya Paşa Gümrü'ye doğru harekete geçmiş ve iki ordu Haziran ayında Arpaçay'da karşı karşıya gelmiştir. Yapılan mücadeleyi Osmanlı kuvvetleri kaybetmiş ve Kafkaslarda üstünlük Ruslara geçmiştir²⁷. Ardından Gümrü'ye sefere çıkan Yusuf Ziya Paşa, 19 Mayıs'ta Gümrü'ye saldırmış ve kanlı mücadelelerden sonra Ruslar bu kentten geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu başarının ardından Yusuf Paşa, Rus Generali Nesvetayev'e bulunduğu yerden çıkarak er meydanında yerini alması davetinde bulunmuş ve Rus birlikleri ile olan mücadelesine devam kararı almıştır. Ancak kendisine desteğe gelen birliklerle birleşen Nesvetayev'in ordusu Osmanlı birliklerine Arpaçay'da büyük zayıf vermiştir²⁸. Rusya'nın Kafkaslarda elde ettiği bu üstün konum sürdürülebilir bir hal almamıştır. Bunun da başlıca nedeni 1807 Ağustosunda imzalanan Slobozia Antlaşması ile ateşkes kararının alınması olmuştur.

Slobozia'da imzalanan ateşkesin ardından Mart 1809'a kadar Kafkas bölgesinde ateşkese genel manada riayet edilmiş ve her iki taraf da herhangi bir faaliyette bulunmamıştır. Osmanlı Devleti'nin Fransa'nın etkisiyle girişmiş olduğu Rus savaşı ve bunun üzerine ortaya çıkan İngilizlerle askerî mücadelesi sırasında Napoelon; Ekim 1806'da Jena Savaşı'nda Prusya'yı, Haziran 1807'de de Friedland Savaşı'nda Rusya'yı mağlup etmiştir. Bu savaşların ardından 9 Temmuz 1807'de imzalanan Tilsit Antlaşması Osmanlı Devleti'nin hem müttefiki olarak gördüğü Fransa ile hem de savaş içerisinde bulunduğu İngiltere ve Rusya ile olan ilişkilerini bambaşka bir boyuta taşımıştır. Çünkü yapılan bu antlaşma

²⁵ BOA. HAT. 145/6101.

²⁶ Mustafa Aydın, XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfuz Mücadeleleri, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2001, s. 87-88.

²⁷ Aydın, a.g.e.,s. 88.

²⁸ Nazım Mustafa, "Gümrü Tarihinden Sayfalar", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S 20, s. 254.

ile Fransa, Rusya'dan alacağı yardımlara karşılık olarak devam etmekte olan Osmanlı-Rus Savaşı'nda arabulucu olmayı kabul etmiş ve bir netice alınamaması durumunda Rusya ile birlikte Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarına saldırma kararı almıştır. Bu antlaşma ile Fransa askeri manada üstünlük sağladığı Rusya'yı İngiltere'den koparmak ve kendi yanına çekebilmek için Osmanlı Devleti ile olan dostluk ilişkilerini feda etmiştir. Bu dönemde Fransa ile Rusya arasında belirtilen diplomatik süreç yaşanırken, Osmanlı Devleti; Kabakçı Mustafa isyanı, Sultan III. Selim'in tahttan indirilerek yerine IV. Mustafa'nın tahta çıkışı gibi iç gelişmelerle uğraşmak zorunda kalmıştır.

Tilsit Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Osmanlı Devleti Fransa'nın arabuluculuğunda Rusya ile ateşkes imzalamayı kabul etmiştir. 9 Ağustos 1807'de iki ülke arasında başlayan görüşmeler 24 Ağustos 1807'de imzalanan Slobozia Ateşkesi ile neticelendirilmiştir. Buna göre her iki devlet de 35 gün içerisinde Eflak ve Boğdan'daki askerlerini çekmeyi ve savaş öncesi sınırlarına çekilmeyi kabul etmiş ve 8 aylık bir sükunet tesis edilmiştir²⁹. Nicolae Jorga, Osmanlı-Rus Savaşı'nın Slobozia Mütarekesi'ne kadar olan dönemini şu şekilde tasvir etmektedir: *“Napoleon Bonaparte'nin isteği üzerine başlatılan savaş, yine onun isteği üzerine aynı yılın yaz ayında tek bir nihai savaş yapılmadan kesilirken Osmanlı Devleti kendi iç karışıklıkları ile meşguldü.”* Ancak Rusya ile kalıcı barış görüşmeleri 1809 yılı ilkbaharına kadar devam etmiş ve bir uzlaşının sağlanamaması, savaşın 1812 yılına kadar devam edecek ikinci perdesinin açılmasına neden olmuştur. Bu dönemde Fransa ile Rusya arasında 12 Ekim 1808'de imzalanan Erfurt Antlaşması Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki çıkarlarının tehlikeye atılmaması şartına mukabil Rusya'nın Rumen prenslikleri ile Finlandiya'yı ilhakını öngörmüştür³⁰.

1809 yılına girilirken Osmanlı Devleti'nin tahtına yeni çıkmış olan Sultan II. Mahmud Osmanlı Devleti'nin iki yıldan bu yana biraz karmaşık bir biçimde ilerleyen İngiltere-Fransa-Rusya siyasetinde yeni bir sayfa açmıştır. Erfurt Antlaşması'na bir nevi cevap niteliğinde bir siyasi hamle olarak 5 Ocak 1809 tarihinde Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Kala-i Sultaniye Antlaşması imzalanmıştır. On iki maddeden ibaret bu antlaşma ile Osmanlı-İngiliz ticaret ve diplomasi ilişkileri normale döndürülmüştür. Aynı antlaşmanın gizli maddeleriyle de Osmanlı Devleti olası bir Fransız saldırısı karşısında İngilizlerden donan-

²⁹ Uçarol, a.g.e., s. 71-72.

³⁰ Jorga, a.g.e., C V, s. 155, 158-159.

ma desteği temin etmiş, ayrıca Rusya ile sulh için İngilizlerden destek almıştır³¹. Görüldüğü üzere antlaşmanın ardından Osmanlı Devleti Rusya ile süren savaş sürecini Fransa kanalıyla çözmek yerine İngiltere'ye yakınlaşmıştır.

Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin bir yakınlaşma içerisine girdiği bu dönemde Ruslarla olan barış görüşmelerinden herhangi bir anlaşma çıkmamıştır. Boğdan'ın merkezi olan Yaş kentinde taraflar bir araya gelmiş ancak iki yıla yakın bir sürede hiçbir uzlaşma sağlanamamıştır. İngiliz Elçisi Adari arabuluculuk rolünü üstlendikten sonra işler tamamen karmaşık bir hal almıştır. Çünkü Rus tarafı barış müzakereleri esnasında İngiliz Elçisi Adair'in İstanbul'dan gönderilmesini talep etmiş, Osmanlı Devleti bu talebe cevaben Kırım ile olan ticaretin yasaklanması kararını almış ve Rusya ile savaş yeniden başlamıştır³².

Bu dönemde Kafkaslardaki Osmanlı-Rus mücadelesine yeni bir boyut kazandırabilecek bir gelişme ise İran ile Osmanlı Devleti arasında Rusya aleyhine bir ittifak kurulması girişimidir. Osmanlı-İran ittifakının kurulması yolunda İngiltere de aktif rol üstlenmiştir. 1809 yılı Mart ayında İngiltere ile İran arasında bir antlaşma imzalanmış ve bu imzanın ardından Fransa'nın İran'daki elçisi Tahran'ı terk ederken, bir İran murahhası da İstanbul'a gelmiştir³³. 1810 yılında Osmanlı Devleti ile İran arasında Rusya'ya karşı bir ittifak tesis edilmiş ancak Şark Seraskeri Emin Paşa'ya düzenlenen suikast bu ortak teşebbüsün başarısızlıkla neticelenmesine sebebiyet vermiştir³⁴.

1809 yılında iki ülke arasında yeniden savaş hali hüküm sürmeye başlamıştır. Ancak bu dönemde Osmanlı ordusu Enver Ziya Karal'ın deyimiyle “*manasız bir insan kalabalığı*”ndan ibarettir³⁵. Buna rağmen Rusların 1809 yılı Nisan ayında İbrail, Yergöğü ve İsmail'e saldırılarıyla ikinci evresine giren savaşta aynı yılın Temmuz ayında Sadrazam Yusuf Ziya Paşa ordunun başında Tuna boylarına yürümüş, Rus kuşatması altında bulunan Silistre'yi kurtarmak için Tatarıçe'de yapılan savaşta Rusları Tuna'nın kuzeyine geri çekilmek zorunda bıraktırmıştır³⁶.

Kafkaslarda ilk olarak 1809 yılı Mayıs ayında Faş'a saldıran Ruslar bu seferlerinde başarılı olamamış ancak aynı yılın Kasım ayında bir kez daha kale-

³¹ Danişmend, a.g.e., C 4, s. 99. Antlaşma metni için bk. Erim, a.g.e., s. 235-240.

³² Jorga, a.g.e., C V, s. 169.

³³ Hammer, a.g.e., C 9, s. 2518.

³⁴ Çakmak, a.g.e., s. 150.

³⁵ Karal, a.g.e., C I, s. 100.

³⁶ Danişmend, a.g.e., C 4, s. 99.

yi ele geçirmek için harekete geçmişlerdir. Trabzon Valisi Şerif Paşa'dan 9.000 kişilik bir destek alan Faş Kalesi tüm mücadeleye rağmen 27 Kasım 1809'da Rusların eline geçmiştir³⁷. Bu süreçte Kafkas bölgesinde Osmanlı idarecileri arasında yaşanan ihtilaflar bu kayıplarda oldukça önemli rol oynamıştır. Kalenin düşmesinde Çıldır Valisi Selim Paşa ile Trabzon Valisi Şerif Paşa'nın ihtilafı Ruslara kaleyi alma imkânını vermiştir³⁸. Faş'ın düşmesinden sonra Osmanlılar için bir diğer stratejik nokta olan kuzeydeki Sohum'da da Rus tehdidi baş göstermiştir. Rusların Kuzey Kafkasya'yı bir çember içine alması fırsatını yakalaması karşısında Osmanlı Devleti daha ciddi tedbirler almaya çalışmış, Trabzon, Batum ve Sohum sahillerinin donanma ile korunması zorunluluğu anlaşılmıştır. Ayrıca, Ruslarla savaşmakta olan Abhaz ve Çerkez halkının ümitsizliğe kapılmaması için de çaba göstermek gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Anapa Muhafızı Hüseyin Paşa, bazı Çerkez ve Abhaz kabilelerinin yardımıyla Ruslara karşı kısmî başarılar kazanabilmiştir. Diğer taraftan Dağıstan hanlarına fermanlar göndererek Ruslarla savaşa teşvik edilmeye çalışılmıştır³⁹. Ancak Anapa havali-sine donanma yoluyla takviye gönderilememiştir. Şubat 1810 tarihli bir arşiv belgesinden Kafkaslarda mücadele veren Osmanlı kuvvetlerinin halen Anadolu'dan destek bekledikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu belgeye göre Anapa Muhafızı Hüseyin Paşa vermiş olduğu mücadele hakkında sarayı bilgilendirdikten sonra Trabzon'dan gelmesini beklediği levazımdan bahsetmekte, gereken levazımın ulaştırılması konusunda Trabzon'a tahrir gönderilmesi emredilmektedir⁴⁰. Nitekim Temmuz 1810'da Sohum önlerine gelerek iki gün boyunca denizden saldıran Ruslar 600 kişilik bir kuvveti karaya çıkartmaya muvaffak olmuş ve bu birlik Sohum Kalesi'ni Osmanlı muhafızlarının elinden almayı başarmıştır⁴¹.

1810 yılında kuşatma altında olan kalelerden İsmail, İbrail, Yergöğü, Rusçuk ve Niğbolu Rusların eline geçmiş, fakat başarılı bir şekilde neticelenen Osmanlı

³⁷ Aydın, a.g.e., s. 92-94.

³⁸ Nebi Gümüş, "Son Gürcü Kralı II. Solomon'un Ruslara Karşı Mücadelesi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S 22, 2006, s. 107.

³⁹ Budak, a.g.m., s. 494-495. Bu arada Anapa Muhafızı Hüseyin Paşa'nın savaşın ikinci evresinin başlamasından hemen önce görevden alınması gündeme gelmiştir. Söz konusu arşiv belgesinde Hüseyin Paşa'nın Anapa'daki görevini tam anlamıyla yerine getiremediğinden bahisle Anapa'nın müdafaası işinin Trabzon Valisi olan Hazine Darzade Süleyman Paşa, Kapudan-ı sabık Hafız Ali Paşa, Abbas Paşa ve Kapudan-ı sabık Seyyid Ali Paşa ve Mahmud paşalardan birine bırakılması düşünülmüştür. Ancak yaşanan gelişmelerden anlaşıldığına göre Hüseyin Paşa Anapa'daki görevine devam etmiştir. **BOA. HAT. 251/14220**.

⁴⁰ **BOA. HAT. 1006/42188**.

⁴¹ Aydın, a.g.e., s. 98.

karşı harekâtı neticesinde Rusçuk kurtarılarak Temmuz 1811'de Ruslar Kalafat'ta mağlup edilmiştir⁴². Eylül 1811'da Ahıska'ya saldırıya geçen Ruslar, Çıldır ve Erzurum'dan gelen destek kuvvetler sayesinde Osmanlı birliklerini geçememiştir. Bu saldırının savuşturulmasından sonra kale tahkim edilmeye çalışılmış ancak yine de Aralık 1811'de Rusların eline geçmiştir. Bu tarihlerde Ruslar Dağıstan'da hâkimiyetlerini kurmuşlardır⁴³. Yine bu süreçte Kafkaslar ile ilgili olarak eklenmesi gereken bir diğer husus ise Rus Generali Tormazof'un Tiflis'te hüküm süren Açıkbaş Hanlığı'nın hükümdarı Solomon'u tahtından indirerek Gürcistan bölgesini doğrudan merkezi Rus idaresine bağlamasıdır⁴⁴.

1811 yılının sonlarında iki taraf arasında barış görüşmelerine geçilmiştir. Ancak barış görüşmelerinin ilk evresinde Ruslar Kafkaslarda Faş Nehri'nden çizilecek bir sınır kapsamında Anapa'dan Kemhal'e kadar bütün Çerkez, Abhaz ve Gürcü topraklarını; Rumeli'de ise Besarabya, Eflak ve Boğdan'ı talep etmiştir. Buna mukabil Osmanlı Devleti ise toprak kaybetmeden bir barış yapmaya çalışmıştır. Ruslar özellikle Balkanlarda Siyret Nehri'nin sınır olarak çizildiği bir barış teklifinde ısrarcı olmuştur ki bu plan çerçevesinde Hotin, Bender, Akkerman, Kili ve İsmail'i ele geçirerek Tuna Nehri ağzında stratejik bir bölge elde etmek istemiştir. Ancak bu öneri Osmanlı Devleti'nce kabul görmemiştir⁴⁵. Bu dönemde Rusya ile savaşın yeniden alevlenmesi ihtimalinin doğduğu anlaşılmaktadır. Şubat 1812'de Ruslarla gerçekleştirilen müzakerelerden bir sonuç alınamayacağı kanaati hasıl olmuş ve savaşın yeniden başlaması durumunda Rusların Rusçuk'u hedef alacağı düşünülerek buradaki Osmanlı idarecileri uyarılmıştır⁴⁶. Yine 1812 yılı Mart ayında Osmanlı yönetimi Ruslarla yakında yeniden savaşılacağı gerekçesiyle Erzurum ve Kars gibi doğu cephesindeki önemli şehirlerde yeni bir idari yapılanmanın hazırlıklarına başlamıştır⁴⁷. Ancak bu dönemde Rusya antlaşma şartlarında fazla ısrarcı bir politika izleyememiştir. Mart ayında Osmanlı Devleti'nde yarısı piyade yarısı ise süvari askerlerden oluşan 64.000 kişilik yeni bir ordunun toplanması, Napoleon'un da Rusya aleyhine bir savaş hazırlığı içinde bulunması Rusya'yı barış teklifleri hususunda yumuşamaya mecbur etmiştir⁴⁸.

⁴² Yücel –Sevim, a.g.e., C IV, s. 152. 1810 yılında Hacıoğlu Pazarcık (Dobriç), Hezargrad (Razgrad) ve Silistre'nin Rusların eline geçmesi başkentte teessürle karşılanmış, 22 Haziran 1810'da Fatih Camii'nde umumi bir meclis toplanmış ve cihat ilanında bulunulmuştur. Danişmend, a.g.e., C 4, s. 100.

⁴³ Aydın, a.g.e., s. 104-105, 112.

⁴⁴ Budak, a.g.m., s. 495.

⁴⁵ Ahmed Cevdet Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C II, s. 229-231.

⁴⁶ **BOA. C. HR. 57/2842; 70/3491.**

⁴⁷ **BOA. HAT. 251/14226.**

⁴⁸ Cevdet Paşa, a.g.e., C II, s. 235.

1812 yılına gelindiğinde oldukça yorgun durumda olan Osmanlı Devleti de Fransız tehlikesinden çekinen Rusya da barış yapma niyetini ortaya koymuş ve böylece kesintili de olsa 6 yıldır devam eden savaşa son verilmiştir. Kasım 1811’de Yergöğü’de başlayan müzakereler Ocak 1812’den sonra Bükreş’te devam ettirilmiş ve 16 Mayıs 1812’de savaşa son verecek olan Bükreş Antlaşması imzalanmıştır⁴⁹.

Bükreş Antlaşması ile Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki savaş neticelendirilmiş (1. Madde), Prut Nehri üzerinden çizilen ve Boğdan’ın Osmanlı Devleti’nde kaldığı sınırla iki ülke toprakları birbirinden ayrılmış, Prut’un sol yakasındaki topraklar Rusya’ya bırakılmış (4. Madde), Prut’un sağ yakasında olup savaş döneminde Rusya’nın işgal ettiği topraklar ile yine savaş döneminde Anadolu’da işgal edilen yerler Osmanlı Devleti’ne iade edilmiş (5. ve 6. Maddeler), Rusya’nın geri çekiliş sürecinde denizden nasıl çekileceğine dair plan üzerinde anlaşılmış (11. Madde), ayrıca yapılan sınır düzenlemesine istinaden halkın nüfus hareketliliği (7. Madde) ve Sırların Osmanlı Devleti’ndeki statüsü (8. Madde), savaş esirlerinin iadesi (9. Madde) ve savaş sürecinde ülkesine muhalif hareketlerde bulunanların affına (2. Madde) da karar verilmiştir. Bükreş Antlaşması’nda son olarak Rusya-İran Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin arabuluculuk yapması (13. Madde) kararı da alınmıştır⁵⁰.

Bükreş Antlaşması’nın 13. maddesinde Osmanlı Devleti’nin Rusya ile İran devletleri arasında devam eden savaşa son verilmesi için aracı olması öngörülmüştür. Antlaşma ile İran ile Rusya arasındaki “*cenk ve cidalin indifai*” için Osmanlı Devleti’nin “*mesai-i cemile sarf etmesi*” kayıt altına alınmıştır⁵¹. Antlaşmanın imzalanmasından kısa süre sonra Osmanlı Devleti Boğdan’ın Ruslar tarafından iade edildiği, Prut’un sınır olarak kabul edildiği, Abhaz ve Çerkez bölgelerinin Osmanlı idaresinde kaldığı ve Rus işgaline giren Anadolu kalelerinin tekrar Osmanlı denetimine girdiği bir antlaşmanın imza edildiğini ve yine bu antlaşmada kendileri ile ilgili bir maddenin bulunduğunu İran tarafına bildirmiştir⁵².

Sonuç olarak Osmanlı Devleti bölgede bulunan komutanlarının anlaşmazlıklarından dolayı büyük bir askeri harekât düzenleyememiş olmasına rağmen kendisine bağlılığını devam ettiren Kafkas kabilelerinin Rus karşıtı mücadelelerine destek vermiş ve Faş, Kemhal ve Sohum dışındaki Kafkas topraklarını elde tutmaya muvaffak olmuştur⁵³. Ancak her ne kadar 1812 yılında imzalanan Bükreş

⁴⁹ Yücel –Sevim, a.g.e., C IV, s. 152-153. Antlaşma metni için bk. Erim, a.g.e., s. 245-254.

⁵⁰ Erim, a.g.e., s. 248-254.

⁵¹ Erim, a.g.e., s. 254.

⁵² **BOA. HAT. 251/14246.**

⁵³ Çakmak, a.g.e., s. 150.

Antlaşması ile Rusya işgal ettiği Osmanlı topraklarının çoğunu iade etmişse de Kafkaslarda ele geçirdiği diğer topraklarda hâkimiyetini sürdürme imkânına kavuşmuş ve bölgedeki hâkimiyetini perçinlemiştir⁵⁴. Keza 1783 yılından bu yana Rus idaresine karşı mücadele eden Karaçay-Balkar topluluğu bu antlaşmadan sonra Rus hâkimiyeti altına girmiştir⁵⁵. Neticede Anapa'dan Kemhal'e kadar olan bütün Çerkez, Abhaz ve Gürcü memleketleri Rusların eline geçmiştir⁵⁶. Buna ek olarak 1813 yılında İran ile Rusya arasında imzalanan Gülistan Antlaşması ile İran, Karabağ'ın Rus toprağı olduğunu kabul etmiş ve bu gelişme Rusya'nın bölgedeki hâkimiyetini bir kat daha arttırmıştır⁵⁷. Dağıstan ve Kuzeybatı Kafkasya haricinde bölgenin tamamında kurulan Rus hâkimiyeti 1812 yılındaki antlaşmadan sonra da devam etmiştir. Her ne kadar Osmanlı Devleti bu savaş dolayısıyla büyük bir toprak kaybı yaşamamışsa da devletin, bölgedeki Rus ilerleyişini durduramayacağı anlaşılmıştır. Buna mukabil savaş döneminde ele geçirdiği yerleri çok ağır bir tahribata uğratan Ruslardan geri alınan kentlerde Osmanlı Devleti için büyük bir imar ve inşa zorunluluğu ortaya çıkmıştır⁵⁸.

Genel olarak 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Kafkas Cephesi'ndeki gelişmeler Osmanlı Devleti'nin esaslı bir askerî harekâttan kaçınarak Anapa bölgesindeki Çerkez, Abhaz ve diğer kabilelerden yararlanmaya çalıştığı, donanma yerine top ve mühimmat gönderdiği bir savaş olmuştur. Bu dönemde, Kafkas kabilelerinin çoğu Osmanlılara bağlılığını sürdürmüşlerdir. 1812 tarihli Bükreş Antlaşması'ndan sonraki süreçte Osmanlı Devleti askeri açıdan Kafkaslarda pek bir varlık gösterememesine rağmen bu topluluklar arasında birlik sağlama-yaya yönelik faaliyetlerine devam etmiş, Rus baskısı altındaki Dağıstan hanlarının yardım taleplerine olumlu karşılık vermiş ve bölgeye lojistik manada yardımcı olmuştur. Rusya ise Bükreş Antlaşması'ndan sonraki süreçte Güney Kafkaslarda İran'a karşı serbest hareket etme imkanı kazanmış ve bu da Rusların Kafkasları işgal sürecini hızlandırmıştır⁵⁹.

⁵⁴ Türkmen, a.g.m., s. 16.

⁵⁵ İsmail Türkoğlu, "Karaçay-Balkarlar", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 24, s. 380.

⁵⁶ Aydın, a.g.e., s. 131.

⁵⁷ Hayri Çapraz, "19. Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası", **Belgi**, S 3, 2012/I, s. 234.

⁵⁸ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri**, s. 42-43.

⁵⁹ Budak, a.g.m., s. 495.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

BOA. HAT. 124/5151, 142/5896, 145/6101, 152/6413C, 175/7633, 251/14220, 251/14226, 251/14246, 1006/42188

BOA. C. AS. 1120/49641

BOA. C. HR. 57/2842; 70/3491

Kaynak ve Telif Eserler

Ahmed Cevdet Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C II, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

AYDIN, Mustafa, **XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfuz Mücadeleleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2001.

BUDAK, Mustafa, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", **Türkler Ansiklopedisi**, C 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ÇAKMAK, Mehmet Ali, **Hanlıklar Devrinde Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (1723-1829)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996.

ÇAPRAZ, Hayri; "19. Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası", **Belgi**, S 3, 2012/I.

DANIŞMEND, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947.

ERİM, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953.

GÖKÇE, Cemal, "1787-1806 Yılları Arasında Kafkasya'da Cereyan Eden Siyasi Olaylar", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S XXVI, 1972.

GREHAN, John -Martin Mace, **British Battles of the Napoleonic Wars 1807-1815**, South Yorkshire, 2013.

GÜMÜŞ, Nebi, "Son Gürcü Kralı II. Solomon'un Ruslara Karşı Mücadelesi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S 22, 2006.

- HACILAR, Fahri, “XIX. Yüzyılın İlk Türk-Rus Savaşı ve Karapapak Kara Bey”, **Bizim Ahıska**, C 7, S 23, Yaz 2011.
- HAMMER PURGSTALL, Baron Joseph von; **Büyük Osmanlı Tarihi**, C 9, Yay. Haz. Mümin ÇEVİK, Milliyet Yayınları, İstanbul, 2010.
- JORGA, Nicolae, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C V, Çev. Nilüfer EPÇELİ, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2009.
- KARAER, Nihat, “Abdurrahman Muhib Efendi'nin Paris Büyükelçiliği (1806-1811) ve Döneminde Osmanlı-Fransız Diploması İlişkileri”, **OTAM**, S 30, Güz 2011.
- KARAL, Enver Ziya, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, trh.
- Nazım Mustafa, “Gümrü Tarihinden Sayfalar”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 20, 2002.
- SEVİM, Ali - YÜCEL, Yaşar, **Türkiye Tarihi**, C IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, trh.
- The Naval Chronicle**, C 17, Edt. James Stanier- Clarke John Mc Arthur, Cambridge University Press, New York, 2010.
- TÜRKMEN, Zekeriya, “XIX. Yüzyılın Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası”, **Kırgızistan Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 10/1.
- TÜRKOĞLU, İsmail, “Karaçay-Balkarlar”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1985.
- Nazım Mustafa, “Gümrü Tarihinden Sayfalar”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 20, 2002.

XIX. ASRIN I. YARISINDA GÜNEY KAFKASYA VE BATI İRAN'DA ASKERÎ- SİYASÎ DURUM (RDATA'NIN BELGELERİNE GÖRE)

NERMİNE EMİRBEYOVA*

Özet

Rusya Federasyonu başkenti Moskova şehrinde bulunan Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivinde XIX. yüzyılın ilk yarısında Güney Kafkasya ve Batı İran'da askeri-siyasi durumu yansıtan yeterince belge vardır. Bu belgelerde yer alan ve Rus askerleri ve memurlarınca tertiplenen askeri istatistik veriler, rapor ve mektuplara dayanarak sözkonusu dönemde Güney Kafkasya ve Batı İran'da askeri-siyasi durum, İran ve Rus ordularının durumu, askeri operasyonlar araştırılacaktır.

Albay Eneholm tarafından 1827 yılının Ocak ayında Tiflis şehrinde hazırlanan ve günümüzde RDATA'da muhafaza olunan askeri istatistik rapor Fethali Şah'ın hâkimiyet döneminden Albay Eneholm'un sözkonusu belgeyi tertiplelediği döneme kadar olan zaman kesiyini kapsar.

Belge, esas itibariyle İran'ın askeri durumuna ilişkin istatistik verilerden oluşmaktadır. Eneholm İran'daki askeri kuvvetlerin icmalini, 3 çeşit askeri kuvvetlerden oluşan ordununun sayısını ve ayrıca ordunun yeniden kurulması fikrinin nereden kaynaklandığını açıklamaktadır. Bunun yanı sıra belgenin bir bölümü Abbas Mirza'dan ve kendisinin İran'ı değiştirmek düşüncelerinden bahsediyor. Eneholm'un hazırladığı belge İran'da savaş sanatına ve ordu durumuna dair çok ilginç bilgiler ihtiva etmektedir.

Makalede bu ve diğer belgelerden faydalanarak konu detaylı bir şekilde araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, askeri-siyasi durum, Batı İran, Albay Eneholm, Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi

* Doç.Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan, zamburek@mail.ru

**MILITARI –POLITICAL SITUATION IN THE SOUTH
CAUCASUS AND WESTERN IRAN IN FIRST HALF OF THE
XIX. CENTURY
(THE DOCUMENTS ON THE BASIS OF RSMHA)**

Abstract

The Federation of Russian in Moscow city there are documents on Russian State Military Historically Archive about with South Caucasus and Western Iran about the military political situation in the I half of the XIX century. There are reports by Russian soldiers and officials in these documents.

Military operations are investigated three kind of being based on reports and letters. Document have been devoted mostly to the statistical and military description of the Iran. In the Eneqolm description is showed Iranian the number of the troops consisting of three kind.

Wide information is given about documents in the article.

Key Words: South Caucasus, the military political situation, Western Iran, Colonel Eneqolm, Russian State Military Historically Archive

XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başlarında değişken uluslararası ilişkilerde Kafkasya, aynı zamanda Azerbaycan önemli yere sahipti. Azerbaycan topraklarının bir devlet dahilinde birleşmemesi tam bir dış politika sergilenmesine fırsat vermiyordu. Bu nedenle de, Azerbaycan hanlıkları kendilerini korumak, hanlıklar arasındaki ilişkilerde dengeyi sağlamak için ülkeye göz dikmiş çeşitli güçler ile hesaplaşmalı oluyorlardı. Bu kuvvetler bir yandan komşu İran ve Osmanlı Devleti, öbür yandan ise Avrupa devletleri olan Rusya, İngiltere ve Fransa ile temsil olunuyorlardı. XVIII. yüzyılın sonu – XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan Hanlıklarının komşusu olan iki devlet (İran ve Osmanlı Devleti) Azerbaycan hanlıkları için gerçekten tehlikeli değildi. Bu devletlerin tüm XIX. yüzyıl boyunca hiçbir yabancı toprakları işgal edememesi hiç de tesadüf değildi. Avrupa devletleri hakkında ise aynı fikir söylenemez. Geçen yüzyılda bu devletler etki alanlarını genişlemek uğruna geniş, sürekli ve keskin bir askeri mücadeleye başlamışlardı. İngiltere ve Fransa'nın Güney Kafkasya'ya, aynı zamanda Azerbaycan'a karşı gelince, bu onların İran'da kendi konumlarını sağlamlaştırmak uğruna mücadelesinden, Güney Kafkasya ülkelerine olan askeri-ekonomik çıkarlarından ileri geliyordu. Azerbaycan'a karşı başlıca tehlike kaynağı Çarlık Rusyası idi. Rusya'nın böyle bir politika yürütmesi İran'ın çıkarları ile çarpıştığı için Rusya-İran, Rusya-Türkiye ilişkilerinde Güney Kafkasya, özellikle de Azerbaycan başlıca öneme sahipti.¹

Hem Rusya, hem de İran hükümdarlarının ölümü bu devletler arasındaki ilişkilere, onların Azerbaycan politikalarına belirli etki gösterdi. Feteli Şah 1797 yılında İran'da tahta sahip olduktan sonra onun başlıca kaygısı merkeze tabi olmak isteyinde bulunmayan güçleri direnişini kırmak, kendi hâkimiyetini güçlendirmek oldu. Albay Enegolm tarafından 1827 yılının Ocak ayında ter-tiplenen İranın askeri istatistik tasvirine göre, Feteli Şah iktidara geldiği zaman ülkede sanatkârlık, ticaret felç durumda olmuştur. Bu nedenle Şah "... özunu Abbas'a ve Kerime benzedib, halkın yüzleştiyi felaketlerin sağaltılmasına ..." çalışıyordu.² Gerçek durum ise o zaman Feteli Şahı Azerbaycan hanları ile yumuşak davranmaya zorluyordu. Bununla Feteli Şah Kuzey Azerbaycan hanlıkları ile barış yaratmak girişimlerinde bulunuyordu. Aslında her iki taraf bunu istiyordu. Mirze Camal yazıyordu: "Karabağ vilayetinin durumu oldukça zor olduğundan ... İbrahim Han yumuşak davranmayı tercih etti, Ağa Muhammed Şah'ın cenazesini

¹ **Azerbaycan Tarihi**, II hisse (XIX-XXI esrin evveli). s. 10-13.

² **РГВИА**, ф.446, оп.1, д.11, л.39.

büyük ihtiramla Tahran'a gönderdi. Feteli Şah İbrahim Han'ın böyle hareketini kendisi için mutluluk sanıp onun adamlarını elbise ve bahşişle geri gönderdi. Ona elbise, kılıç gönderip, Karabağ Hükümetinin tüm gelirini İbrahim Han'a bağışladı ... Bunun yanı sıra Şah büyük hazırlıkta bulunarak, üst düzey hanları (İbrahim Han'ın) yanına gönderdi. Büyük saygı ve izzetle Ağabeyim ağanın (İbrahim Han'ın kızı - N.E) kebinini kestirdi; onu kadınlarının muhteremi ve harembaşısı etti. İbrahim Han'ın oğlu Ebülfet ağanı yanına getirip üst düzey hanlar sırasında, kendi meclisinde oturttu ... "Gence, Şeki ve Guba hanları da Feteli Şahı tahta sahiplenmesi ile ilgili kutladılar, onunla ilişkileri kötüleştirmek istemediler. Sadece şirvanlı Mustafa Han Feteli Şahın elçisini "Ağanıza deyin ki, benim de elimde Şah kalemi vardır", - diye kovdu. Şah Hükümeti Azerbaycan'ın Batı hanlıklarını kendisine tabi edilmesi için çok çaba harcıyordu, bunun yanı sıra Güney Azerbaycan hanlıklarını da unutmuyordu. Urmiye Hanlığını kendisine tabi eden Feteli Şahın bu işi iki yönde yürütmek için gücü yetmiyordu. I.Pavel 1801 yılının Ocak ayında Gürcistan Çarlığı'nın Rusya'ya birleştirilmesi hakkında manifest imzaladı. Fakat o, suikast sonucu öldürüldü. Rusya'da I. Aleksandr (1801-1825) çar oldu. Güney Kafkasya ülkeleri büyük sarsıntı ile karşı karşıya idi.

Gecenin işgali ve Rusya'nın git-gide Azerbaycan'ın içlerine doğru ilerlemesi İran'ı kesin önlemler almaya zorladı. Albay Eneqolm yazıyordu: "1799 yılında Gürcistan'ın Rusya tarafından işgali, İran (Azerbaycan - N.E.) hanlarının üzerinde Rus komutanlarının zaferi Feteli Şahı devletin askeri gücünü yeniden organize etmeye zorladı".³ Güney Kafkasya ülkelerinden vazgeçmek istemeyen İran Devleti kendi komşusu Rusya İmparatorluğu'nun bu topraklarda hüküm kazanması ile barışamıyordu. Uluslararası durum İran'ın Rusya işgaline karşı çıkması için ortam sağlıyordu. Bu savaş her iki taraf için adil değildi. Çünkü bu savaş yabancı topraklarını işgali uğruna yapılıyordu. Çarlık Rusyası sadece İran'la değil, aynı zamanda Kuzey Azerbaycan hanlıkları ile de savaşa giriyor, onları işgal ederek yerel halkın çıkarlarını eziyordu. Burada işgal ettiği toprakları Rusya, tam bir etnik toplum, etnik birliği olan bir toprak gibi kendine katmıyor, Balkanlar'da olduğu gibi devlet kurumları yaratmıyordu. Bu ise bu toprakların hukuku olmayan bir koloni olarak imparatorluğun sömürge sistemine dâhil edildiğini gösteriyordu⁴.

1804 yılının Mayıs ayında İran Rus birliklerinin Güney Kafkasya'dan geri çekilmesini talep etti. Rusya bu talebi reddetti, 1804 yılı 10 Haziran'da iki dev-

³ РГВИА, ф.446, оп.1,д.11 лл.41-42

⁴ АКАК, т. II, № 1665

let arasındaki diplomatik ilişkiler kesildi. Savaş başladı. İran tarafının planına göre ordu iki yönde: İrevan-Gazağ ve Şuşa-Gence üzerine saldırarak Tiflis'i işgal etmeli, Kafkasya'da möhkemlenmeli, Kuzey Kafkasya'yı Kızıyar hattına kadar "gavurlardan temizlemeli" idi⁵.

Feteli Şahın oğlu Güney Azerbaycan'ın hakimi Prens Abbas Mirza'nın 50 binlik ordu ile İrevan'a yaklaşması Sisianov için beklenmedik olmadı. O, bütün kış birlikleri ve yolculuk için tedarik hazırlamakla geçirmişti. İrevan hakimi Muhammed Han'ın onu "zaman kaybetmeden" İrevan'a çağırması dikkate alındı, 1804 yılı Haziran sonunda 3600 yaya, 3 bölük süvari ve 300 Kazaktan oluşan Rus ordusu 12 top ile artık İrevan yakınlarında idi. Üçkilise (Eçmiedzin) ve Gemerlide olan ilk savaşlarda Sisianov üstünlük kazandı. O, İrevan şehrini kuşattı. Oğlunun başarısızlığını duyan Feteli Şah kendisi de buraya geldi. Çift çember oluştu: Ruslar İrevanı, İranlılar ise Rusları arkadan kuşattı. Tüm giriş-çıkış yolları sonuncuların yüzüne kapandı. Sisianovun ağır durumda olması hemen onun geçici müttefikleri arasına panik düşürdü. İlk önce onunla yürüyüşe çıkmış Gürcü Knyazları savaş alanını bırakıp gittiler. Ancak kapalı yol keçidlerinde İran askerleri onları yakalayıp esir ettiler⁶.

1805 Yılın baharında Şah Hükümeti Rusların ilerleyişini önlemek ve onları Kuzey Azerbaycan'dan kovalamak istiyordu. Haziran ayının ilk çeyreğinde Abbas Mirza on bin asker ile Karabağ üzerine harekete başladı. Araz'ın suyu çokalarak kalktığı için Hudaferin Köprüsü'nden geçerek, Cebrail bağları yakınında Mehemedhesen Ağa'nın Karabağ ordusu ve binbaşı Lisaneviçin yeger alayı üzerinde zafer kazandı. Sonuncular Şuşa kalesine sığınmalı oldular. Kızıbaş ordusu iki kola ayrıldı. Biri Şuşa'nın dört ağaçlığında Açoğlanı zabt etti, öteki yarısı Asgeran, Şahbulağı kalelerini işgal etti. Başkomutan bir alayı onların üzerine gönderdi. On bir günlük savaşta ordunun yarısı kırıldı, Albay Koryagin ve Yarbay Kotlyarevski yaralandılar. Rus ordusu Şahbulağı alsa da, geri çekilip Gence'ye gitmeli oldu. Feteli Şah da kalan İran ordusu ile Açoğlana geliyor. Ancak Hazar Denizi üzerinden Talış ve Reşt vilayetlerine Rus ordusu çıkarılması hakkında haberi duyunca geriye, Erdebile gitti⁷.

Başkomutan Sisianov ise bu zaman orduyla Tiflis'ten Azerbaycan'a gitti. Bunu duyan Abbas Mirza onunla karşı-karşıya gelmeden Tiflis üzerine yön-

⁵ Х.М.Ибрагимбейли, указ. Соч., с.73.

⁶ Там же, указ..соч., 74-75

⁷ Ибрагимбейли Х.М. , указ. Соч., с. 73

lendi, Sisianovun orada bulunmamasından yararlanmak istedi. Ama Zeyem yakınında onun ardından koşan Koryaginə üstün gelemedi. İran ordusu burada büyük kayıplar verdi, Gazağ Sultanlığını bastı. Abbas Mirza Gürcü Çarı'nın oğlu Aleksandr'ın aracılığıyla Gazağlılara özel bir ferman göndererek onlardan onun tarafını tutmağı, Tiflis üzerine yürüşde ona yardımcı olmayı talep etti. Gazağlılar ise bu zaman artık Rusya kumandanlığına sadık kalacaklarına söz vermişlerdi. Onlar Aliğa Avçı oğlu adlı bir beyi Abbas Mirza ve Aleksandr'ın yanına konuşmaları için göndererek, sanki zamanı uzattılar. Gazağın sivil nüfusunu Senain ve Ehlatdaki Ermeni manastırlarından göçürerek, Rus komandanlığından yardım istediler ve sadece bundan sonra Abbas Mirza'nın sözünü reddettiklerini belirttiler. İran ordusu yukarı yol ile Gazağa geldiğinde artık hazırlık görmüş yerel birlikler çekinmeden onunla savaşa girdi. Gazağ halkı İran birliklerine direniş gösterdi. Hemen hemen her fersahde, bunların ise İrevan Ovası'nın başlangıcına gibi toplu sayısı 18 idi, Gazağlılar pusular kuruyor ve o derecede korku bilmiyorlardı ki, "hatta Prens Abbas Mirzeye bile kurşun atmışlardı". Savaşlardan sonra Gazağ hâkimi Rus kumandanlığına ayrıca rapor gönderdi:⁸ "Biz tüm askerleri toplayarak, kendi yaya ve süvari (savaşçılarımızla) onların üzerine gittik ... onları ezerek üzerlerinde zafer kazandık, ... bir çoğunu öldürdük, falkonet, silah ve barıtlarını, kurşun, gıda rezervini ve başka şeyleri, çok sayıda at, katır ve develerini ellerinden aldık"⁹. İran ordusunun Tiflis seferi Zeyem ve Gazağ savaşları ile bozuldu. Abbas Mirza Dilican deresi ile çıkıp gitmeli oldu. 1805'li yılın ilkbahar-yaz savaşları Karabağ, Gence, Gazağ bölgelerinde ziraata büyük hasar vurdu, ekim-biçme işleri, hasat bozuldu.¹⁰

Feteli Şah buraları artık terk etmiş olmasına rağmen, Sisianov Karabağ'da Honaşen ve Şuşaya gibi ilerledi. İbrahim Han'ın yanına gönderilen üç İran Elçisini yanına alarak, buradan "büyük saygı ve rıza" ile Tiflis'e gitti. Yeni yürüyüş hazırlığına son verip 1805 yılı Kasım ayında Mingeçevir yakınlarında Kürü geçti, "Şirvan, Bakü, Guba ve Derbendi işgalini gerşekleştirmek için Şekiye doğru hareket etti". Bu zaman o, 10 topu olan 1500 yaya ve bundan az olmayan süvari askere sahipti. Şirvan topraklarına girdikten sonra Sisianovun talebi ile 1500 Karabağ süvarisi da tuğgeneral Mehdigulu Ağa'nın önderliğinde bu orduya katıldı¹¹.

⁸ АКАК, т. II, док.1096, 1097, 1106.

⁹ АКАК, т. II, док.1115.

¹⁰ РГВИА, ф.846, д.4263, л.17-17 об.

¹¹ Утверждение русского владычества на Кавказе, т.I, с. 232.

Sisianov için bu yürüyüş çok önem taşıyordu. İrevan ve Mingreli işgal etmek, tüm Güney Kafkasya'da dayanak elde etmek için Şamahı-Bakü-Derbent yollarını kendi kontrolünde tutmak, böylece Rusya'ya çıkış elde etmek onun başlıca amacı idi. Mirze Adıgüzel Bey de bunu yazıyordu: "Onun temel fikri şuydu ki, iki deniz arasında alana sahiplensin ve her iki denizden halkın gidiş ve dönüşü sağlansın". Bu amaçla Karadeniz'e doğru kuvvetler gönderse de, Hazar Denizi üzerine çıkmayı başlıca amacı edinmişti. Yürüyüşe çıkmadan önce (1805 yılı Ekim 29'da) tuğgeneral P.D.Nesvetayeve yeni kuvvetler göndermekten vaz geçerek yazıyordu: "... Ben onları (asker - N.E.) Şirvan Hanı'nı ve Bakü'yü korku altında tutmak için burada yerleştirmişim... Eğer Bakü'nün işgali gerçekleşerse ve Şirvan eyaleti traktat imzalayarak Rusya'ya tabi olmağa rıza vererlerse, o zaman ben hemen bu kışta tek Sevastopol alayı ve 200 yeğerle ... İrevan üzerine gideceğim; şimdi ise, görükyor Bakü üzerine gitmek gerek olacak¹².

İlk başta Hazar Denizi'ne girmiş Rus donanmasına Bakü'nün zabtı için talimat verilmişti. Bu donanma 1805 Yılı'nın yazında Gilanın Enzeli ve Peribazar mıntıklarını işgal etti. Fakat Reşti zapt edemedi. Feteli Şahın Karabağ'dan buraya yaklaşması İran savaşılarının direniş azmini artırdı. Rus donanmasının komutanı tuğgeneral Zavalışın buradan Bakü'ye gitti. Avqustun 15'de Bakü şehri denizden sürekli top ateşine maaruz kaldı. Gemilerden karaya çıkarılan desant kuvveleri kaleyi çembere alıp yakın mıntıkları ele geçirse de, Bakü teslim olmadı. Bakü'yü savunanların yiğitliyi, Gubalı Şeyhali Han'ın orduyla yardıma gelmesi Zavalışını donanma ile Saray (Sara) adasına gerilemeye zorladı¹³.

1806 yılının Ocak ayında Sisianov Bakü'ye yetişti. Hazar'da şimdiye kadar başarısız dolaşan Zavalışın'ın donanması da yeniden buraya gelip Sisianovun buyruğu altına geçti. Hemen Bakü'nün ona teslim edilmesi konusunda kendisinin tertiplelediği sözleşme koşullarını Hüseyngulu Hana gönderdi. Bu projede çok ağır koşullar var idi: Bakü'nün tüm geliri Rusya hazinesine verilmeli, Han sadece Rusya'nın kendisi için ayırdığı aylıkla keçinmeli, Bakü şehri Rusların yaratacağı özel yönetimde bulunmalı, kalede 1000'e yakın Rus askeri ve topları yerleştirilmeli idi. Hüseyngulu Han bu koşulları kabulleneceğini belirtti. Görüş çift kale kapısı yakınlarında 8 Şubatta oldu. Kale anahtarları Sisianova sunulurken, o, hanın teyzesi oğlu İbrahim Bey'in tabanca ateşi ile öldürüldü¹⁴. Ünlü olmayı

¹² АКАК, т. II, док.1118.

¹³ История русской армии и флота. Т. I-XV. М, 1911. т. VI, с. 45-46.

¹⁴ Утверждение русского владычества на Кавказе., т. I, с. 290-291

çok seven, alçak, dalkavukluk düşkünü olan Sisianov, kendisini her şeye gücü yeten bir satrap gibi tutuyor, önünde kul gibi duran yerli feodallar ile dikbaşı ve dışarı davranıyordu, şiddeti çok uyguladığı için ölüm cezasını hakk etmişti¹⁵. Fakat onun öldürülmesi Bakünün işgalini sadece bir süre engelledi.

Artık Haziran ayında general-feldmarşal İ.V.Gudoviç Kafkasya'ya Başkomutan atandı. Bu zaman Rusya-İran savaşı yeni bir aşamaya geçmekte idi. 1806 yılının yazında Abbas Mirza 20 binlik orduyla yeniden Karabağ Hanlığına sokuldu. Kızılbaş ordusu Şuşa kalesinin iki ağacılığına ulaşmıştı. Bu zaman Karabağ Hanlığında siyasi durum çok gergindi. Bunun başlıca sebebi İran birliklerine karşı konulacak askeri gücün az sayıda olması idi. Rusya ise burada sadece bir tabur ve birkaç yüz yeger süvarisi tutuyordu. Öbür yandan Han'ın büyük oğlu Mehemedhesen ağanın ölümü ile siyasi tartışmalar güçlenmişti. İbrahim Han böyle bir durumda en çok "deli binbaşı" denilen, Gence Hanı Cavad Hanın katili Lisaneviç'ten korkuyordu. Lisaneviç 200 Rus askeri ile kaleden çıkıp, Han'ın evi üzerine geldi ve Han'ı ailesi ile birlikte öldürdü¹⁶.

Karabağ Hanı'nın ailesi ile katliamından on beş gün geçer-keçmez general Nebolsin ordu ile gelip Asgeran yakınlarında kamp kurdu. Mehdigulu Han Karabağ süvarileri ile gelip Rus ordusuna birleşti. Şuşa Lisaneviçin yönetiminde idi. 15 Temmuz'da Honaşen yakınında yedi saat süren büyük savaş oldu. Mehdigulu Han'ın yardımı zamanında yetiştirdi. Kızılbaş ordusu çok kayıp vererek yenildi. Abbas Mirza, orduyla Arazın o bürü kıyısına geçti. Ruslar otuza gibi asker ve subay kaybettiler.

İran ordusu Karabağ hanlığına iki yönünde hareket ediyordu. İkinci bir ordu birliği Mil güzergahından geçerek Şirvan ve Şeki hanlıklarını, üçüncüsü ise Bakü, Guba ve Derbendi zabtını gerçekleştirmeli idi. Üçüncü yön İran için çok önem taşıyordu. Sisianovun ölümünden sonra bu hanlıklarda durum İran'ın lehine değişmişti. Rus orduları hatta geldiği kara yolu ile geriye dönmek fırsatını bile kaybetmişti. Bu nedenle, Sisianov'un getirmiş olduğu ordusunu Zavalışın askerî gemilere bindirerek Heşterhana (Hacı Tarhana - N.E.) götürmüştü. Ancak bu şaşkınlık çok da uzun sürmedi. Çar'ın Kafkasya'daki kumandanlığı İran birliklerinin burada el-kol açmasına fırsat vermemeye çalıştı. Artık Haziran ayının ilk günlerinde 9 topa sahip üç bin askeri (bunun yarısı nizami süvari ordu idi) birlik Kuzey

¹⁵ Фадеев А.В., указ.,соч., с.125

¹⁶ Утверждение русского владычества на Кавказе, т.II, с. 6

Kafkasya'dan Derbent üzerine yöneldi. Tarku Şamhalının ordusu da yolda bu birliğe katıldı. Ruslar ciddi bir direniş ile karşılaşmadan Derbendi Haziran ayının 22'de işgal ettiler. Ama burada çok yavaşladıkları için Bakü'nün İran askerleri tarafından zapt edilmesinin mümkünlüyü korkusu oluştu. Bunun önlenmesi için Rus birlikleri Derbenden buraya yöneldi. General Glazenapı evezleyen general Bulgakov Guba meselesini sonraya bıraktı. Hüseyngulu Han'ın İran'a gitmesi 1806 yılının Eylül'ünde Bakü'nün da direniş olmadan işgali ile sonuçlandı. Bulgakov buradan Guba'ya döndü. Şeyhali Han'ın dağlara gitmesi Rus birliklerinin savaşa girmeden Guba'nı da zapt ederek Rusya'ya katılmasına neden oldu¹⁷.

1806 yılı savaşların Rusya için zor olmasına rağmen, onların burada çıkarları büyük oldu. Çarlık Rusyası Kuzey Azerbaycan'ın başlıca bölgelerinin işgalini gerçekleştirmiş oldu.

Rusya-İran savaşı devam ediyordu. İrevan Hanlığı'nın işgali Çarlık Rusyası'nın başlıca görevi olarak kalıyordu. 1808 Yılıının Eylül'ünde Gudoviç General Nebolsinə Nahçıvanı işgal etmeği emretti. Ekim sonunda Nahçıvan işgal edildi. Fakat İrevan'ın kuşatması başarısız oldu, Rus ordusu Nahçıvanı da terk etmek zorunda kaldı. 1808 yılı savaşları başarısız olduğundan Gudoviç istifaya çıktı, yerine general Tormasov başkomutan olarak atandı¹⁸.

1809'lu yılda Rusya ve İran arasında yeni çatışmalar yaşandı. Ağustos ortalarında Abbas Mirza Arazı geçerek Gence Hanlığı'ndaki Akbulağ'a yaklaştı. O, Gence'yi işgal edemeyince İrevan'a geri döndü. 1809 yılının Eylül ayında İran ordusu Lenkeranı zapt ederek onu yıktı. Ama Kars paşalığı aracılığıyla Gürcistan'a saldırıda amaçlanan sonuca ulaşamadı.

1810 yılının Nisan ayında Esgeranda yeniden barış konusunda görüşülmele başlandı. Burada Lenkeran Hanlığı'nın hangi devlete mahsus olacağı konusu çok keskin diplomasi tartışmalarına neden oldu. Ruslar bir zaman Kırım için kullandıkları yönteme el atarak, bu hanlığın hem Rusya'dan, hem de İran'dan bağımsız bir toprak (nötr) olarak görülmeyi önerdiler.¹⁹ General Tormasov kendi hükümetine belirtti ki, İngiltere de, Türkiye de barış istemiyorlar. Bu yüzden Asgeran'daki görüşmeler de bozuldu²⁰.

¹⁷ Ибрагимбейли Х.М. , указ. Соч., с.70

¹⁸ Ибрагимбейли Х.М. , указ соч., 99

¹⁹ Memmedova İ, **Lenkeran hanlığı Birinci Rusiya-İran müharibesi dövründe**. Bakü, 2007, S.81.

²⁰ Фадеев А.В., указ.соч., с. 154-155

Böylece, 1810 yılında Türkiye ve İran'ın Rusya'ya karşı savaş azmi tükenmemişti. Aynı yılın Ağustos ayında İran ve Türkiye arasında askeri ittifak oluştu. Bu ittifak İran birliklerine belirgin bir üstünlük kazandırmasa da, Rusya'nın İran'ı savaş alanında teklemesine fırsat sağlamadı. İngiltere Hükümeti İran ile Rusya arasında artık yürürlüğünü kaybetmiş barışa yol vermemeye çalışıyordu. 1810 yılında general Malcolm yeniden İran'a gelip, çok top ve tüfek getirdi. 1811 yılında Ouzli Tahran'da büyük elçi görevinde Harford Jones'i evezledi. O, 1809 yılındaki antlaşmanın maddeleri gereği öngörülen para yardımının yeni üç yıllık tutarını (360 bin sterlin veya 600 bin tümen) Feteli Şah'a ulaştırdı. Yakında İngiltere'den İran'a 12 top, 12 bin mermi, 12 bin tüfek ve 12 bin askerin giysisi için mahud gönderildi²¹.

1812 yılının başlarında Abbas Mirza'nın 20 binlik ordusu yeniden Karabağ'a yönelerek Şahbulağ'ı zapt etti. General Kotlyarevski'nin kuvvetleri Abbas Mirza'nın kuvvetlerini buradan çıkarmayı başardı. Aynı yılın yazında Fransa'nın büyük bir ordu ile Rusya'ya sokulması İran'da coşku ve sevinçle karşılandı. Artık Temmuz ayında İran'ın süvari birlikleri Gence'ye, sonra ise Şeki'ye saldırdı. Ağustos ayında 10 bin kişilik İran ordusu Lenkeran Hanlığı'na saldırdı. Ancak burada da kuvvetlerini mühkemplendirmeyi başaramadı. Ağoğlan'dan yola çıkan Kotlyarevski'nin komutanlığındaki Rus ordusu 18 Ekim'de yapılan Aslandüz savaşında Abbas Mirza'ya sarsıdıcı darbe indirdi²². Rus ordusu Lenkeran Hanlığı'na yöneldi. 1813 yılı 1 Ocak tarihinde Lenkeran Kalesi zapt edildi²³. Rusya'nın yeni Baş Komutanı Rtişsev inisiyatifi tamamen kendi eline aldı²⁴. Rusya'nın 1812 yılı Vatan savaşında başarılı olması İran'ın tüm beklentilerini olumsuz etkiledi. İran'ın savaşta yenilmesi ve uluslararası ilişkilerin kökten değişimi barış görüşmelerini hızlandırdı. Oluşmuş koşullardan yararlanan İngiltere Rusya-İran arasındaki görüşmelerde aracı olmayı başardı. 1813 yılı Ekim ayının 12'de Karabağ'da Gülüstan Antlaşması imzalandı.

Rusya'nın başkenti St. Petersburg'da 1825 yılında oluşan Dekabristler isyanı hakkında haberi Tahran'a İngiliz diplomatı Şilan ilettili. Şah Sarayı uygun zamanın geldiğini düşünerek savaşa girmeyi karar verdi. Temmuz ayında İran kuvvetle-

²¹ Х.М. Ибрагимбейли, указ. Соч.100-101

²² РГВИА, ф.846, д.4273, лл. 3-9 об.

²³ Hesen-zade T. XVIII- XIX əsr afşarlar ve Gacarlar dövrünün görkemli Azərbaycan türkləri, s.181.

²⁴ АКАК, т.V, док. 827, 831, 832, 834

ri sınırı geçti. İkinci Rusya-İran savaşı başladı. Bu zaman Knyaz Menşikov'un önderliğinde yeni Rusya Elçiliği Tahran'a yaklaşmakta idi. O, "yeni padişahı (Çar I Nikolayı - Red.) tanıttirmek» için gönderilmişti. İran askerlerinin artık Şuşa ve Gence kapıları ağzında olduğunu Rus Elçisi bilmiyordu. İran'ın başlıca amacı Tiflis'i tutmak, Rus ordusunu Güney Kafkasya'dan çıkarıp, Terekin o tarafına sürmekti. Rus birliklerinin başlıca darbesi ise Tebriz'e yönelikti²⁵.

Birliklerin sayısına göre avantaj İran tarafında idi. Şahın nizami yaya ordusu 25 serbaz ("başlarından geçenler" anlamına gelir) ve 10 canbaz ("canlarından geçenler") taburundan ibaretti. Ancak sadece "Abbas Mirza'nın Türk piyade ordusu" ve top birliğinin 43 topa hizmet yapan askerleri direk Abbas Mirza'ya tabi idi. İran yaya ordusu ve Serbaz taburlarının büyük bir kısmı ise Şahın emrinde kalıyordu. İran ordusu nizami süvari orduya malik deyildi, onun yerine (savaş sırasında) Güney Azerbaycan'dan 6 bine yakın ve terekeme aşiretlerden 15 bine yakın nizami olmayan süvari ordu toplanırdı. Bu sonuncu "süvari ordu" ne Rusya ordusundaki nizami süvari alaylar (kavaleri), ne de çocukluk yıllarından iyi askeri hazırlık geçen kazak süvari bölükler ile kıyaslanabilir. Abbas Mirza'nın 60 kişilik ordusu hakkında yazılar kendi başarılarını abartmaya çalışan Rus askeri görevlileri adı ile bağlıdır²⁶.

Rusya Özel Kafkasya korpusunun kuvveti sayıca büyük değildi. Ancak bu, on yıllarca Avrupa'nın kırsal ve dağlarında Avusturya, Osmanlı Devleti ve özellikle Fransa orduları ile sayısız savaşların savaş geleneklerine dayanan modern bir ordu idi. Güney Kafkasya'da sayısı 10 bine yakın olan 33 Rus Yaya Taburu ve 1. Nizami Süvari Alayı, 9 Don Kazak Alayı, Bakü ve Lenkerandaki 3 tabur, Gence, Şeki ve Şirvan'daki 2 tabur silah altındaydı. Ayrıca Şuşa'da 2 tabur, Pembek ve Şurayelde (İrevan sınırı) 3 tabur garnizon hizmetinde idi²⁷. Binlerce yerel süvari askerlerin de seferber edilerek savaşa katılması göz önünde bulundurulmalıdır. Savaşın başları Rusya için başarısız oldu. Abbas Mirza'nın komutanlığındaki birlikler Karadağ-Gülenber yayla yolu ile Karabağ'a gitti. İkinci ordusu da (çoğu gayri nizami süvarilerdi) Emirhan ve Mehdigulu Hanla birlikte Nahçıvan-Sisian dağ yolu ile sonradan Karabağ'a gönderdi. İbrahim Han Kaçarı ve şirvanlı Mustafa Hanı Şirvan'a, Mir Hasan Han'ı başka bir orduyla Lenkeran Hanlığı'na,

²⁵ Х.М.Ибрагимбейли, указ.соч.,

²⁶ РГВИА, ф. 446, оп.1 д.168, лл.5-8 об.; РГВИА, ф. 446, оп. 1, д. 11 ,л.50

²⁷ Утверждение русского владычества на Кавказе, т.IV, с.68-69, 16; РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 4261,лл.8-9

kardeşi Sarı Aslanı (Hasan Han) İrevan Serdarı Hüseyin Han ve İraklinin oğlu “Aleksandr Mirza” ile birlikte Tiflis üzerine gönderdi. Uğurlu Han Ziyadoğlu Gence’ye, Hüseyin Hanı (Selim Han’ın oğlu) kardeşi Hacı Hanla birlikte Şeki’ye - kendi dede topraklarına girdiler. İleride giden İran ordusu Hudaferin Köprüsü’nü hızla geçerek Rus sınır alayını ezdi. Ruslardan 300 gibi asker öldürüldü, bir kısmı esir düştü. Sonuncuların içinde albay Nazimov ve Binbaşı Kovalenski vardı. İran askerleri sınır boyunca savaşlarda Rusları geri tuttular²⁸.

Abbas Mirza’nın ordusu Şuşa Kalesi’ni Temmuz ayının 26’da kuşattı. Kuşatma 48 gün sürdü. Şuşa Garnizonunun Reisi Albay Reut iyi hazırlık yapmıştı. Kalenin zabtına yönelik saldırılar gözlemlenen sonuca varamadı. Şuşa’nın uzun süren ablukası savaşın tüm gidişine etki gösterdi. Abbas Mirza saldırıyı hızla sürdürerek dağınık Rus ordularını ezmek yerine, büyük bir güçle Şuşa altında durarak kaldı. Bu, Rus kumandanlığına dağınık birliklerini birleştirmek, stratejik inisiyatif ele geçirip aksi tarafa saldırıya geçmesine fırsat oluşturdu. Ağustos ayında Rus kumandanlığı kendini toparlamağa başladı. Dağınık ordu birlikleri Gence-Tiflis hattına toplandı. Rus birlikleri yeni alaylar hesabına güçlendirildi. I.Nikolay Rus ordusu kumandanlığına İ.Paskeviç’i görevlendirdi. Başkomutan kalan Yermolov az sonra bu görevi de ona vererek istifa etti. Rus birliklerinin saldırıya geçmesi için ortam sağlanmış oldu. Ağustos ayının sonunda İran askerleri Gürcü prensesi Aleksandr’ın başkanlığında Şemkir yakınlarında idi. Abbas Mirza’nın oğlu Muhammed Mirza yeni orduyla gelip Şemkiri zapt etti. Ama buradan ileri gidemedi. Eylül ayının 3’ünde Şemkir altındaki düzlükte Zeyem Dağı eteğinde İran ve Rusya birlikleri arasında savaş oldu. Ruslar zafer kazandılar. İran ordusu 1500 savaşçı kaybederek Gence’ye çekildi. Şuşa Kalesi altında ay yarımdan fazla hareketsiz duran Abbas Mirza hatasını anlayıp, başlıca ordu ile acele Gence semtine yola düştü. Ancak artık geçti. Azerbaycan’ın kuzey eyaletlerinde kitlesel halk çıkışlarının yarattığı elverişli durum elden verilmişti. Şemkir altında uğurdan sonra Rus birlikleri Eylül’ün 4’ünde Gence’yi işgal ettiler. Eylül’ün 9’unda Kafkas korpusunun başlıca güçleri onlarla birleşti. Şuşa’nın ablukasını bırakıp, buraya gelen Abbas Mirza yeni savaşın kaçınılmaz olduğunu biliyordu. 10 Eylül’de Paskeviç de orduyla Gence’ye geldi. Savaş, 13 Eylül’de Nizami Gencevi makberesinin yakınlarındaki çölde oldu. Rus ordusunda 8700, İran ordusunda ise 35 bin savaşçı vardı. İki ordu arasında korkunç savaş başladı. Ruslar yine başarı kazandılar. 2 kamp, 4 bayrak, bir top ve diğer askeri

²⁸ РГВИА, ф.846, д.4294 лл 67-72 об; РГВИА, ф. 446, оп. 1, д. 11, лл.51-52

ganimet ele geçirdiler. İran ordusu 1000'e gibi asker kaybetti. 1100 asker, 2 tabur komutanı ve 7 subay esir düştü. Uğurlu Han da esir alınanların sırasındaydı. İran ordusu dağınkı halde Araza doğru geri döndü ve nehrin o bürü kıyısına keçdi. Gence savaşı ikinci Rusya-İran savaşının en büyük savaşı oldu. Kafkasya'nın da, tüm savaşın da kaderi burada belirlendi²⁹.

Bu savaştan sonra İran ordusu bir daha toparlanamadı. Savaştan sonra Rus kumandanlığı için 1826 yıl isyanlarını ortadan kaldırmak için elverişli fırsat oluştu. Bu, Yermolovun Başkomutan görevinde son aktif savaşları oldu. Rus komutanları savaş sırasında bazen yerel güçleri de kullanmaya çalışıyordu. 1826 Yılı Kasım'ında Araz boyu sınırı korumak için "Karabağ Türklerinden" gayri-nizami süvari birlik oluşturuldu. 1827 yılı savaşlarında Borçalı Türkleri gönüllü süvari birlikleri de yer alıyordu. İran askerleri, Lenkeran Hanlığı sayılmazsa, artık bütün Kuzey Azerbaycan topraklarını terk etmişlerdi³⁰.

1827 yılının Ocak ayında Rus ordusu Karadağın merkez şehri olan Eheri işgal etti. Kışın ortalarında general Madatov, "kuşatma döneminde çekilen çileyi bedel etsin" - diye Karabağ ve Şirvan askerlerini alıp Mişkini ve Eheri yağmalamağa gitti. Mişkin'de o ki var soygunçuluk yaptılar ve oranı yağmaladılar³¹.

Nisan ayında Rus ordusunun Karabağ bölüğü Hudaferin Köprüsü'ne sahip olmak uğruna savaşıyordu. Bir bölük ise Ağzıböyük geçidi ile İrevan'a gidiyordu. Bu zaman Yermolov'un tamamen görevinden ayrılması general Madatov'a da etkisini göstermiş oldu. Kont Paskeviç onu Hudaferin Köprüsü üzerinden alıp Knyaz Abhazovla değiştirdi. Bu değişimin nedeni hiç de Madatovun "Mişkin yürüşünə" talimat almadan gitmesi değildi. Paskeviç kendisi de bir zamanlar Karabağ vilayetine böyle bir yağmalamaya gitmişti. Sebep yerel hüfusun, Han ve beylerin Yermolov-Madatov "politikasından" keskin şekilde rahatsız olması ve isyana kalkması idi. Bu değişimlerle çar hükümeti kendi ordusunun "Güney Kafkasya meselesini" hafifletmek istiyordu.

Ağustos ayında Alagözün eteklerinde, Aştarak ve Uşagan köyleri yakınlarındaki savaşlarda Ruslar zafer kazandı. Sonra Serdarabad Kalesi de düştü. İrevan Kalesi'nin kuşatılması Eylül ayının 26'da başladı. Paskeviç yazıyordu ki, İrevan vilayetinde 10000 Müslüman (Azerbaycan türkü – N.E.) ve sadece 3000 Ermeni

²⁹ РГВИА, 846,д. 4294, лл. 123-138 об

³⁰ РГВИА, ф. 846, д. 4294, лл. 146-147 об

³¹ РГВИА, ф.846, д. 4294, лл. 293-294 об.

ailesi yaşıyordu. Ekim ayının 1'inde gün kararınca yakın kanlı savaştan sonra İrevan Kalesi işgal edildi. I Nikolay'ın talimatı ile, onun glinyanıy gorşok, yani "kilden (topraktan) yapılan küp" olarak adlandırdığı İrevan Kalesi'nin adı Kont Paskeviçin titülüne ilave edildi ve onun soyadı Paskeviç- İrevanski adlanmağa başlandı³².

Rusya-İran savaşı sırasında İrevan Kalesi'ndeki zafer, onun düşmesi Rus kumandanlığı için çok önemli idi. Bu zamana kadar General Kristovun komutasında Güney Azerbaycan'ın sınırlarında duran Rus ordusu ülkenin içlerine doğru ilerlemeye başladı. 2 Ekim'de Merend, savaş olmadan işgal edildi.

Rus ordusu Hoy şehrine yaklaşırken direnişe rastlamadı. 11 Ekim 1827 yılında Rus orduları Tebriz'e doğru hareket etti. Eristov yazıyordu: "Şehri yönetmek için gönderilen Şahın damadı ve birinci nazırı (bakanı) Allahyar Han halkı ve orada bulunan 2 tabur serbazı savunulmaya ikna etmek için her türlü araçı kullandı". 13 Ekim 1827 yılında Rus orduları Tebriz'e girdi. Çoklu ganimet - 40 top, binden fazla tüfek, çok sayıda mermi ele geçirildi.³³

Şehri yönetmek için Tebriz'de geçici yönetim oluşturuldu. Geçici yönetime üst düzey rütbede olan Rus subaylarından başka, Tebriz ruhanilerinin başkanı Ağa Mirfettah, Tebriz'in eski valisi Feteli Han ve b. girdiler. Dekabristlere yakın olan İ.G.Burtsev Tebriz'in komendantı atandı. Tebriz'in ve tüm Azerbaycan'ın yönetilmesine dair talimat A.S.Griboyedov tarafından tertiplenmişti. Rus ordusunun Tebriz'i zabtı ile Tahran'a yol açılmış oldu. Korkuya düşen Şah Hükümeti barış istedi. Rusların yardımı ile yönetim sahiplenmeyi amaçlayan Güney Azerbaycan'ın feodal hakimleri Paskeviçə güneye hareket etmek, Tahran'ı tutmak isteği ile başvurular³⁴.

Bunun yanı sıra, iç ve uluslararası durum Rusya'yı İran'la savaşı sona erdirmeye sevk ediyordu, çünkü dağlıların özgürlük hareketi geniş kapsamı almıştı ve Rusya Türkiye ile savaşın yaklaştığını hissediyordu. 1827 yılı 7 Kasım tarihinde görüşülmelere başlandı. Rusya İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarının ona taviz gidilmesini, İran askerlerinin Lenkeran Hanlığını terk etmesini ve gümüş parayla 30 milyon lira tazminat verilmesini öneriyordu. Şah sarayı ise Rus kuvvetlerinin Azerbaycan topraklarını boşaltmasını talep ediyordu. Fakat İngiliz diplomasisi-

³² РГВИА, ф. 846, д.4294, лл 340-348 об,

³³ **Azerbaycan tarihi**, IV c., 38 s.

³⁴ Потто В. **Кавказская война**, т.3 с.531

nin tahriki ve Osmanlı Devleti'nin baskısı altında görüşmeler kesildi. 1828 Yılı 24 Ocak'da Paskeviç Rus ordusuna Erdebil ve Tahran'a doğru hareket etmeyi emretti. Rus birlikleri 28 Ocak'ta Urmıyanı, 8 Şubat'ta ise Erdebili işgal ettiler. Rus ordusunun yeni saldırısı İran'ın hâkim daireleri arasında panik doğurdu. İran'ın tamamen yıkılacağından kuşkulanan İngiliz Büyükelçisi Macdonald savaşan taraflar arasında aracı olmak teklifinde bulundu. 1828 yılı Şubat 6'da (18'de) Tebriz yakınlarındaki Türkmençay köyünde Abbas Mirza ile Paskeviç arasında barış görüşmeleri yeniden başladı. Rusya Hükümeti temsilcisi Paskeviçin başlıca görevi Güney Azerbaycan topraklarının Rusya'ya birleştirilmesini Şahdan talep etmek idi.

İngiliz diplomasisi görüşmelerde arabuluculuğa can atıyordu. O, İran'ın tamamen yıkılacağından, tüm Güney Azerbaycan'ın Rus birlikleri tarafından işgalinden kuşkulanıyordu ve tüm gücünü Rusya'nın kendisinin Güney Azerbaycana olan iddialarından el götürmesine harcıyordu. Osmanlı Devleti ile yaklaşmakta olan savaş tehlikesi koşullarında çar hükümeti İran ile barış anlaşması yapmayı hızlandırdı. Anlaşma 1828 Yılı Şubat ayınının 10'da (22'de) imzalandı.

Türkmençay Barış Antlaşması ile XIX. yüzyılın ilk çeyreğinin Rusya-İran savaşı sona erdi ve İran Güney Kafkasya ve Dağıstan'a olan iddialarından vazgeçtiğini tespit etti. O, Rusya'nın Kafkasya'daki stratejik konumunu pekiştirdi, onun komşu ülkelerde siyasi ve ekonomik etkisinin daha da genişlemesine zemin yarattı. Güney Azerbaycan İran'ın hâkimiyeti altında kaldı. Böylece, Azerbaycan iki kısma bölündü. Azerbaycan'ın bu iki bölünen topraklarında onun gelişimi farklı yollarla gitti³⁵.

Çarlık Rusyası İran'la savaşı kazandıktan sonra somürgeçi amaçlarının yeni aşamasına geçmiş oldu. Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarının işgalini gerçekleştirmeye başladı. Rusya'ya neredeyse tahılının üçte ikisi Karadeniz'den ihraç ediliyordu. Orta Doğu'ya Rusya mallarının gönderilmesi de genişlemişti. Satış için Asya'ya mal üretilmesi 1802-1827 yılları arasında 3,3 faizden 30,4 faize kalkmıştı. Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarına, Güney-Batı Gürcistan bölgelerine sahiplenmek ve bunun stratejik önemi de göz önünde bulunduruluyordu. Rusya Kafkasya'da kendi hükümlerini gerçekleştirmek ve güçlendirmek için çok güzel bir fırsat bulmuştu. Bu sebepten de İran ile savaşı bitiren gibi Rusya Nisan ayında Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Savaş Balkanlarda ve Kafkasya'da gi-

³⁵ Azerbaycan tarihi, IV C, 39-40 s.

diyordu. Kafkasya'da giden savaşlar çok önem taşıyordu. Kafkasya savaşlarının başlarında osmanlıların saldırı planları bozuldu. Ruslar Kafkasya'nın Karadeniz kalelerini, onun güneybatı bölgelerini gasb ettiler. Anadolu ordusuna güçlü darbe vuruldu³⁶.

1829 yılının kış ve bahar aylarında Ahalsıh ve Bayazit'de, Liman, Digur altında ve Kuzey Kafkasya'da Osmanlı ordusunun aksi hücumu gerçekleşmedi. Rusya'nın güney savunma hattını yarmak umutları doğrulmadı. Rus ordusu cephede kendi lehine dönüş yaratmağı başardı. Osmanlıların Anadolu birleşmesi yıkıldı, bazı şehirler işgal edildi. 1829 yılı Eylül ayında Edirne Antlaşması imzalandı. Rusya Transkafkasyanın işgalinin hukuki açıdan tanınmasına nail oldu. Çarlık Rusyası Karadeniz kıyılarına, Ahalsıh ve Ahalkalaki şehirleri de dâhil olmakla Ahalsıh Vilayeti'ne sahiplendi³⁷.

³⁶ В. И. Шеремет. Турция и Андрианопольский мир 1829 г., М., 1975, с.45-49.

³⁷ Там же с.64-65.

KAYNAKÇA

- Azərbaycan tarixi**, Yeddi cildde IV. cilt, Elm, Bakü, 1998.
- Azərbaycan tarixi**. Ali mekteblər üçün müəzireler kursu. II hisse (XIX-XXI esrin evveli). Bakü, 2010.
- İrade Memmedova, **Lenkeran hanlığı Birinci Rusiya-İran müharibesi dövründe**, Bakü, 2007.
- Tahire Həsənzadə, **XVIII- XIX esr efşarlar və Gacərlər dövrünün görkəmli Azərbaycan türkləri**, Bakü, 2014.
- Vidadi Umudlu, **Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğal və müstəmləkəçilik eleyhinə mübarizə (1801-1828)**, Bakü, 2004.
- Jan Junior, **Unudulmuş qəhrəmanlar. Çar Rusiyası ilə müharibədə unudulmuş qəhrəmanlarımız**. Bakü, 2004.
- А.В. Фадеев, **Россия и Кавказ в первой трети XIX века**, Москва, 1960.
- Акты, собранные Кавказской Археологической комиссией**, тт.I-VII. Тифлис, 1866-1878.
- В. И. Шерemet, **Турция и Андрианопольский мир 1829 г.**, Москва, 1975.
- В.Потто, **Кавказская война**. Т.1-5, Москва, 2007, т. 3.
- История русской армии и флота**, Т. I-XV . Москва, 1911. т. VI.
- П.И. Ковалевский, **Завоевание Кавказа Россией**, СПб, (без года).
- Российский Государственный Военно- Исторический Архив (РГВИА)**, ф.446,оп.1, д.11.
- РГВИА**, ф.446,оп.1, д.168.
- РГВИА**, ф. 846, оп. 16, д. 4261.
- РГВИА**, ф.846.оп.16, д.4263.
- РГВИА**, ф.846, оп.16, д. 4273.
- РГВИА**, ф. 846, оп. 16, д. 4289.
- РГВИА**, ф. 846, оп. 16,д. 4294.
- Утверждение русского владычества на Кавказе**, т.I-VI, Тифлис, 1901-1906.
- Х.М. Ибрагимбейли. **Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (из военно- политической истории)**. Москва, 1969.
- Щербатов. **Генерал- фельдмаршал кн. Паскевич**, т. III, СПб, 1891.

EKİM DEVRİMİ'NDE KAFKASYA'DA YAŞANAN DEĞİŞİM VE GELİŞMELER

SEZEN KILIÇ*

Özet

Ekim Devrimi, Şubat 1917'de Rusya'da başlayıp kısa sürede tüm Rus topraklarına yayıldığında tüm dünya ile birlikte Rusya coğrafyasında yaşayan halklar da şaşkınlık içindeydi, fakat çok geçmeden Devrim karşıtı mücadeleler başladı. Devrim daha birinci yılını doldurmadan Rusya coğrafyasında yaşayan Kuban ve Don Kazakları başta olmak üzere, Kafkas dağlıları, Türk ve Müslüman halklar Bolşevik karşıtı bu mücadelenin içinde yer almışlardı. Bolşevikler bir yandan kendilerine karşı olan halklarla mücadelelerini sürdürürken diğer yandan sosyalist sistemin temellerini teşkil edecek bir takım kanun ve kararname çıkararak yürürlüğe sokmakta ve bunları halka zorla benimsetmeye çalışmaktaydı. Bu kararname tipik bir örneğini Bolşevikler, 2 Temmuz 1918 tarihinde Şaratov şehrinde yürürlüğe koyarak aile yaşantısına müdahale etmeye başladı. Bunun yanı sıra Bolşevikler, bağımsızlığını ilan eden Türkistan'ın otonomisini tanımak yerine halkın silahlarını teslim etmemesini bahane ederek 30 Ocak 1918'te Kokand şehrinde başlattıkları savaşta binlerce Türkistanlıyı katletmiş, birçoğunu da tutuklamışlardı.

Ekim Devrimini birçok açıdan inceleyen yerli ve yabancı çalışmalar mevcut olmasına rağmen Türkiye'de belgelere dayanarak bu devrimi, Kafkasya ve civarında yaşanan değişim ve gelişmeler açısından ele alıp inceleyen çok az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu nedenle araştırmamız, devrim sırasında Kafkasya ve civarında yaşanan değişim ve gelişmeleri Bundesarchiv'de yer alan 19 Nisan–10 Ağustos 1918 tarihli arşiv belgeleriyle ortaya koymayı ve bu belgeler ışığında bir değerlendirme yapmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekim Devrimi, Bolşevikler, Kafkas halkları, Don Kazakları, Türkistan.

* Dr., Ataşehir Adıgüzel Meslek Yüksekokulu, İstanbul, sezenkilig@adiguzel.edu.tr

THE CHANGES AND DEVELOPMENTS EXPERIENCED IN CAUCASUS IN THE OCTOBER REVOLUTION

Abstract

When the October Revolution began in Russia in February 1917 and spreaded the entire Russian territory in a short time, with the whole world, the inhabitants of the Russian Empire were in shock, but soon the struggles against the revolution began. Before the Revolution had completed its first year, Kuban and Don Cossacks, mainly living in the Russian region, Caucasus highlanders, Turkish and Muslim people had taken part in this struggle against the Bolsheviks. On the one hand the Bolsheviks were struggling with people against them, on the other hand they were making and putting into effect a number of laws and decrees which would constitute the foundations of the socialist system and they were forcing people to adopt them. Having put a typical example of this decree into effect in Saratov on July 2, 1918, Bolsheviks began to interfere with family life. Furthermore, the Bolsheviks instead of recognizing the autonomy of Turkestan which declared its independence, murdered thousands of Turkestan, and arrested many of them in the war that began in January 30 1918 in Kokand with the excuse of not delivering the weapons owned by the people.

Although there exist many domestic and international studies examining the October Revolution, in Turkey few studies investigate this revolution on the basis of documents by looking at the shifts and developments in Caucasus and its surroundings. Therefore, with the documents located in the Bundesarchiv archives and dated between 19 April and 10 August 1918, our research aims to bring into light the changes and development made in the Caucasus and around during the revolution and to make an assessment in light of these documents.

Key Words: October Revolution, the Bolsheviks, the Caucasian peoples, Don Cossacks, Turkestan.

GİRİŞ

Araştırmamızda bahsi geçen olay ve kavramların daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla Şubat İhtilâli'nden Ağustos 1918'e kadar geçen sürede yaşanan olaylar hakkında kısaca bilgi verilecektir. Bilinenin aksine Rus Çarı, Ekim Devrimi'nden çok daha önce Rus Sosyal Demokratları, Anayasal Demokratlar (Kadetler) ve Sosyal Devrimciler tarafından 27 Şubat 1917'de başlatılan devrimle iktidardan uzaklaştırılarak Romanov Hanedanı'nın yüzyıllara dayanan hâkimiyeti sona erdirilmiştir. Rus Çarı'nın iktidardan uzaklaştırılması birçok sosyal, ekonomik ve siyasi problemi çözmediği gibi kaosu artmıştır. Bu kaos ortamından istifade Bolşevikler 24 Ekim (6 Kasım) 1917'de başlattıkları ayaklanma ile iktidarı ele geçirmiştir. Akabinde 25 Kasım 1915'te yaptıkları ilk demokratik seçimlerde toplam oyun ancak %25'ini alırlarken Sosyal Devrimciler %58'ini, Menşevikler ise ancak % 4'ünü alabilmiştir.¹ Yapılan seçimde oyların ancak dörtte birini alabilen Bolşevikler halka kendilerini ve fikirlerini kabul ettirmekte oldukça zorlanmıştır. Diğer yandan Birinci Dünya Savaşı'nda Avusturya ordusu saflarında Rus topraklarında çarpışırken esir düşen Çek ve Slovaplardan oluşan bir kolordu devrim sonrasında esaretten kurtulmuştur. Çek ve Slovak askerleri esaretten kurtulduktan sonra silahlanmış ve Fransız Komutanlığına bağlı ve kırk beş bin kişiden oluşan bir lejyon birliği halini almıştır. Önemli bir kısmı Sibiryâ'da bulunan bu lejyoner birliği, Vladivostok yoluyla Fransa'ya dönerek Almanlara karşı savaşmak istemiştir. Söz konusu lejyoner birliği Mayıs 1918'den itibaren Vladivostok şehrine çıkarma yapmış, Haziran ayından itibaren de Omsk, Samara ve Vladivostok arasındaki tüm önemli şehirleri işgal etmiştir. Çek-Slovak birlikleri işgal ettikleri yerlerdeki halkın desteğini kazanmanın ötesinde Rus gönüllüleri ve Sosyal Devrimcileri de saflarına katmayı başarmıştır. Batılı Müttefik Ülkeler ise bu fırsattan istifade ederek olaylara müdahale imkânı bulmuştur. Bu etkenlerle birlikte hızla yayılan iç savaşta çok kan dökülmüş, tutsaklar katledilmiş, rehinelere kurşuna dizilmiş, misillemeler birbirini kovalamış, köyler yakılmış, şüpheliler sorgusuz sualsiz infaz edilmiş, salgın hastalık, kıtlık ve açlık kol gezmiştir. Bu kanlı iç savaşta diğer topraklardaki Kazaklar gibi Volga bölgesindeki Krasnov Kazakları, Bolşevik karşıtı cepheye katılmıştır. Kuban'da ise Çar yanlısı General Denikin, Ukraynalı milliyetçilerden oluşan gönüllü birlikleri Bolşeviklere karşı seferber etmiştir. Bu birlikler hızlı bir şekilde ilerleyerek

¹ Baymirza Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, Otağ Yayınları, İstanbul, 1975, s. 213; Roland Gaucher, **Sovyet Rusya'da 50 Yıllık Muhalefet ve Siyasi Cinayetler**, Yeni Yayınlar, İstanbul, 1990, s. 17-18.

Harkov'u almış ve Saratov yakınlarına kadar gelmiştir. Çarıçin önlerinde de Kazak birlikleri karşısında Bolşevikler geri çekilmek durumunda kalmıştır.² Çekler tarafından işgal edilmiş bulunan Samara ve Omsk'ta Sosyal Devrimci iki hükümet komitesi teşkil edilmiştir.³

Ekim Devrimi sonrasında Rus, Ukrayna ve Sibirya topraklarında bunlar yaşanırken Rusya'nın stratejik ve askeri açıdan çok önemli bir merkezi haline gelmiş bulunan Türkistan şehri Taşkent'te, 17 Şubat 1917'de yapılan ihtilalin yaratmış olduğu serbest ortam sayesinde Mustafa Çokay başkanlığında Ubeydullah Hoca, Asadullah Hoca, Abidcan Mahmud, Mir Adil, Şah Ahmet, Şah İsmail ve Müfti Mahmut Hoca Behbüdi gibi birçok Müslüman temsilciden oluşan 440 delege, Nisan 1917'de ilk Türkistan-Müslüman Kongresi'ni yapmıştır. Rusya Devleti'nin ve Türkistan halkının geleceğinin tartışıldığı bu kongrede Türkistan'ın geleceği ile ilgili kesin bir karar alınamamıştır.⁴ Türkistan liderleri böylesine kararsızlık içindeyken Kolessov liderliğindeki Bolşevikler 11 Kasım 1917'de Taşkent'te iktidarı ele geçirmiştir. Bu tarihten itibaren Taşkent, Bolşevik iktidarın yayılma merkezi haline geldiği gibi Türkistan Sovyet Komiserliği ilan edilmiştir. Taşkent'teki Bolşevik iktidarı karşısında muhtariyet olmak ya da Sovyet Hükümeti ile birlikte hareket etmek konusunda bocalamakta olan Türkistanlı liderler, artan Bolşevik baskısı karşısında Taşkent'i terk ederek Kokand'a geçmiştir. Bundan kısa bir süre sonra 10 Aralık 1917'de Türkistanlı liderler bu şehirde Türkistan Mahalli Muhtar Cumhuriyetini ilan etmiştir. Kurulan bu cumhuriyeti kendilerine bir tehdit olarak gören Taşkent'teki Sovyet Hükümeti, 31 Ocak 1918'de Kokand muhtar hükümetini dağıtma ve liderlerini tutuklama kararı almıştır. Ağır silahlarla donatılmış ve Ermeni Taşnaksutyun Partisi mensupları tarafından takviye edilmiş Bolşevik birlikler, 7 Şubat 1918'de Kokand şehrine saldırmıştır. Bu saldırı karşısında 22 Şubata kadar dayanan Türkistanlı savaşılar daha fazla direnemeyerek teslim olmuştur. Aynı gün şehre giren Ermenilerden oluşan Bolşevik birlikleri 10000'den fazla Türkistanlıyı katletmiş, 50 Türkistanlı lideri tutuklamış ve 1000'den fazla dükkânı yakmışlardır.⁵

Yukarıda anlatılanlarda olduğu gibi Ekim Devrimi ve sonrasındaki gelişmeleri konu edinen Türkiye'de çok sayıda eser olmasına rağmen devrimin Bolşevik

² Şir Muhammed Dualı, **Başlangıcından Günümüze Rusya'da Din-Devlet İlişkileri**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 112; Gaucher, a.g.e. s., 25-27.

³ Gaucher, a.g.e., s. 30-35.

⁴ Hayit, a.g.e., s. 216-218.

⁵ Hayit, a.g.e., s. 232-252.

yanlısı veya karşıtı basında yansımaları ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu noktadan hareketle Ekim Devrimini Kafkasya başta olmak üzere Türkistan, Kırgızistan, Kırım ve Sibirya'da yaşanan değişim ve gelişmeler açısından ele almayı hedefleyen araştırmamızda Bundesarchiv'de (Alman Arşivi) yer alan 19 Nisan–10 Ağustos 1918 tarihleri arasındaki arşiv belgeleri incelenecektir. Bundesarchiv'in Doğu Haber Alma Birimi Rusya Şubesi dosyasında yer alan söz konusu arşiv belgeleri Vozrojenie (Yeniden Diriliş), Kievskaya Mısl (Kiev Düşüncesi), Golos Kieva (Kiev'in Sesi) ve Julduz (Yıldız) adlı gazetelerin değişik tarihteki sayılarını içermektedir. Basılı eserlerde herhangi bir bilgiye ulaşılamayan bu gazetelerin değişik tarihlerde çıkan sayılarını incelemeye önce, gazeteler ile ilgili kısaca bilgi vermekte yarar görülmüştür.

Vozrojenie (Yeniden Diriliş): Önce siyasi bir birlik olarak ortaya çıkan Vozrojenie, Moskova ve Leningrad'da faaliyete başlamış, birlik içinde yer alan Sosyal Devrimciler⁶, Halkçı Sosyalistler, Kadetler⁷ ve Menşevikler her iki başkentte de çalışmalar yürütmüştür. Sosyal Devrimciler 29 Mayıs 1918'te aynı isimde bir gazete çıkarmıştır. Birlik üyelerinin maddi desteğiyle yayımlanan Bolşevik karşıtı ve ılımlı muhafazakâr yapısıyla monarşiyi destekleyen gazete, Rusya'da Bolşeviklerin savaşı kazanıp iktidara tam olarak egemen olmalarının ardından Fransa'da yayın hayatını sürdürmüş ve birçok Avrupa ülkesinde satışa sunulmuştur.⁸

Kievskaya Mısl (Kiev Düşüncesi): 1906–1918 yılları arasında Kiev'de Rusça olarak çıkartılan, sol görüşlü ve hükümet karşıtı bir gazetedir. Resimli, siyasi ve

⁶ Sosyal Devrimciler: Marksist olmayan, tarım sosyalizmi ve federasyon ilkelerini benimseyen sol görüşlü en büyük örgütlerden biriydi. 1902–1921 yıllarında faaliyet gösteren partinin lideri V. Çernov'dur. 1904'te örgüt içinde Maksimalist ve Minimalist gruplara ayrılmış, Maksimalist kanat, terör eylemlerini, devrimin yapılmasını, işçi haklarını, toprakların paylaşılmasını savunmuştur. 1917'den sonra Maksimalistler Bolşeviklerle işbirliği yapmış, 1919 yılında ise dağılarak üyelerinin bir kısmı Bolşeviklerin partisine katılmıştır. Minimalist kanadın üyeleri ise, Ekim Devriminden sonra Bolşeviklere karşı çıkıp Beyaz Orduya katılmış, bazı üyeleri ise 1920'li yıllarda tutuklanıp sürgüne gönderilmiş ya da öldürülmüştür. <http://socialist.memo.ru/books/lit/morozov3/index>; http://www.hrono.ru/organ/sr_max.html.

⁷ Kadetler: 1905–1917 yılları arasında Rusya'da anayasal monarşiyi savunan bir partidir. Anayasal Demokrasi Partisi veya Milli Özgürlük Partisi olarak da adlandırılmıştır. Parti anayasal monarşi, yerel yönetim, demokratik temsil, toplumun refahı, eşitlik ve gizli seçme hakkı gibi ilkeleri benimserken şiddete dayalı sosyal devrimlere karşı çıkmıştır. Parti temsilcileri eğitim seviyesi oldukça yüksek ve farklı sosyal gruplardan oluşmuştur. Yayınları arasında Permskiy Kray, Kamskiy Kray, Uralskaya Jizn gibi gazeteler yer almıştır. <http://ural.academic.ru/970>.

⁸ <http://lib.rin.ru/doc/i/43419p7>; <http://diglib4.princeton.edu/historic>.

edebi içerikli olan gazete, özellikle Bolşevik karşıtı Rus entelektüelleri arasında popüler hale gelmiş ve dönemin en çok satan taşra gazeteleri arasında sayılmıştır. Aynı zamanda Yahudi kökenlilerin haklarını da dile getirmeyi amaçlayan gazete, birkaç kez isim değişikliğine uğramış ve 1916 yılında tirajı 70.000'e ulaşmıştır. Farklı dönemlerde Leo Troçki ve Maksim Gorki gibi meşhur Rus yazarları gazete yazmıştır.⁹

Golos Kieva (Kiev'in Sesi): İlk kez 1 Nisan 1918'de çıkan gazete bir nevi Rusya'da iki devlet sistemi arasında kalan vatandaşların sesi olmuştur. Önce liberal ve zamanla monarşi taraftarı ve muhafazakâr bir tutum içinde olan gazete, Ukrayna topraklarının en önemli yayın organı statüsündedir. Gazete 1918 yılında Kiev Almanların yönetimine geçince, Alman yanlısı, Bolşevik karşıtı tutum sergilemiştir.¹⁰

Hakkında hiçbir bilgiye ulaşılamayan Julduz dışındaki gazeteler hakkında kısaca bilgi sunulduktan sonra gazetelerde çıkan haberler, Kafkasya ve Kafkasya dışında yaşananlar olmak üzere iki başlık altında kronolojik sıraya göre incelenecektir. Çalışmamızda Ekim Devrimi ile birlikte devrim esnasında yaşanan iç savaşın ayrıntılı anlatılması amaçlanmamış, sadece Devrimin ilk yıllarında yaşanan gelişim ve değişimler o dönem Rusya coğrafyasında çıkan Bolşevik karşıtı gazetelerin bakış açısıyla aktarılıp değerlendirilmek istenmiştir.

1- KAFKASYA'DA YAŞANAN DEĞİŞİM VE GELİŞMELER

Ekim Devriminde Kafkasya'da yaşanan değişim ve gelişmelerle ilgili Bundesarchiv belgeleri arasında bulunan ilk yazı 2 Temmuz 1918 tarihinde Vozrojenie gazetesinde çıkan haberdur. Gazetenin ilk ve tek haberi, Saratov (Sarıdağ) şehrinde kadınların özel mülkiyetinin iptaline dair çıkartılan bir talimat ile ilgilidir. On yedi maddeden oluşan söz konusu talimat, Devrimin ilk yıllarında Bolşeviklerin aile hayatına nasıl müdahale etmeye çalıştıklarını göstermektedir. Nitekim bu talimata göre üçten fazla çocuğu olan kadınlar dışındaki tüm kadınların özel mülkiyeti devlet adına el konulup bir kamu mülkiyeti haline getirilmektedir. Evli erkeklerin eşleriyle birlikte olabilmeleri için bu talimata uymaları şart koşulmaktadır. Erkeklerle, haftada üç günden fazla olmamak ve her defasında üç saatlik bir süreyi aşmamak şartıyla bir kadınla birlikte olma hakkı tanın-

⁹ <http://rusplt.ru/www/press/kievskaya-myisl>; <http://feb-web.ru/feb/periodic>.

¹⁰ <http://www.hrono.ru/organ/rossiya/kievlyani>; <http://www.histrf.ru>; <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi>.

maktadır. Bunun için de bir kadınla birlikte olmak isteyen erkeğin, emekçi halkın bir üyesi olduğunu ispatlamak üzere fabrika komitesinden, meslek birliğinden veya parti konseyinden bir belge getirmesi şart koşulmakta, eğer emekçi halka mensup değilse de Halk Gelişimi adı verilen yardımlaşma ve dayanışma fonuna aylık 100 Ruble yardımda bulunma zorunluluğu getirilmektedir. Her emekçi aldığı ücretin %2'sini Halk Gelişimi Fonuna vermekle mükellef kılınmaktadır. Özel mülkiyetlerine el konulan ve devlet mülkü olarak ilan edilen kadınların tamamına Halk Gelişimi Fonundan 232 Ruble aylık sözü verilmektedir. Ailelerin, dört aylık olan bebeklerini, eğitim-öğretim için kreş ve halk çocuk yuvalarına göndermeleri mecbur tutulmaktadır. Bu talimatı uygulamaktan kaçınan herkesin ise sabotajcı ve halk düşmanı ilan edileceği duyurulmaktadır.¹¹

Vozrojenie gazetesi ile birlikte araştırma kapsamımız içinde yer alan ikinci gazete Golos Kieva'nın konuyla ilgili ilk haberi 23 Temmuz 1918 tarihlidir. Haberde Kazakların uzun menzilli toplarla donatılan Bolşeviklere karşı mücadelesi ve bu mücadeleye diğer Kafkas halklarının verdiği destek dile getirilmektedir: Hoper ve Ust-Medvedinsk şehirlerindeki Kazakların bir kısmı, Bolşevik karşıtı safa geçerek Kızıl Ordu ile mücadele etmek üzere birlikler teşkil etmiş ve Bolşevik taarruzunu durdurmuştur. Genelini Kazakların oluşturduğu gönüllüler ordusunun taarruzu ise Yekaterinodar, Kavkazskaya Kusevka ve Yeisk'te sürmektedir. General Erdel komutasındaki askeri birlikler, Staroleskov ve Itakliev Stanitsalarını¹² ele geçirmiştir. Yeisk şehri, denizaltı, torpidobot ve kruvazörler ile ateş altına alınmıştır. Bolşeviklere karşı savaşta yer almak üzere Kafkas dağlı halklarından oluşan bir askeri birlik Mogilev'den Rostov'a gelmiştir.¹³

Araştırmamızın üçüncü gazetesi Kievskaya Mısl'in ilk haberi ise yine 23 Temmuz 1918 tarihlidir. Bu haberde Kafkasya'da Bolşeviklere karşı mücadele ile birlikte Alman birliklerinin ilerleyişi anlatılmaktadır: Karadeniz bölgesindeki Bolşevikler sadece Tuapse noktasında tutunabilmiştir. Tuapse'den Sohum'a kadar olan kıyı bölgeleri Kafkasyalı Minimalist ve Sosyal Devrimciler tarafından işgal edilmiştir. Sohum Limanı Almanların eline geçmiştir.¹⁴

Don bölgesinde yer alan Çerkası'da toplanan Atamanlar Kongresi ile ilgili haberi Golos Kieva 24 Temmuz 1918 tarihinde vermektedir: Kongrede, devrim-

¹¹ **Vozrojenie**, 02. 07. 1918.

¹² Stanitsa bölgesinden adını alan Kozak süvari birlikleri.

¹³ **Golos Kieva**, 23.07. 1918.

¹⁴ **Kievskaya Mısl**, 23. 07. 1918.

den sonra Atamanların elinden alınan yetkilerin iade edilmesi, hatta bu yetkilerin genişletilmesinin yanı sıra Devrimle birlikte kadınlara verilen seçme ve seçilme hakkının iptal edilmesi tartışılmış, sonuçta bu hakkın iptali oy birliği ile kabul edilmiştir.¹⁵

Golos Kieva'nın 27 Temmuz tarihli sayısında ise Don bölgesi ve Astrahan Kazak hükümetleri arasında 25 Temmuz'da yapılan anlaşmanın şu esasları yer almaktadır: Ülkedeki otonomlar karşılıklı olarak tanınmalı, ekonomik ve askeri nedenlerle gasp edilen şehir ve büyük arazi meseleleri ele alınmalı, Astrahan, Don ve Kuzey Kafkasya'da hüküm süren anarşiye ve Bolşevizm'e karşı mücadele her tür araç ve gereçle desteklenmeli ve Güney Rusya'da federatif esaslar üzerine güçlü bir devlet oluşturulmalıdır.¹⁶

28 Temmuz tarihli aynı gazetenin haberinde Don ve Kuban bölgesinde yürütülen savaşta Kazakların Bolşevikler karşısında elde ettikleri başarılar dile getirilmektedir: Hoper bölgesindeki Kazaklar, üç günlük savaş sonunda Bolşevikleri 15 km geri püskürtmüş, Uryusinskaya köyünde ise zırhlı otomobiller, gıda maddesi ve 40 makineli tüfek ele geçirmiştir. Kazak filotillası gece fark edilmeksizin Yeisk Körfezi'ne girerek bir çıkartma yapmış, limanda bulunan topların ateşleme tertibatını gasp ederek çok az zayıyla geri dönmüştür. Bolşeviklerin elinde bulunan Yeisk şehri gönüllü birliklerce ele geçirilmiştir. Don İçişleri Bakanlığı, Bolşevikler tarafından geçersiz kılınan ailelerin medeni durumunu yeniden geçerli kılmıştır.¹⁷

Bolşeviklerin banka müşterilerine nasıl zarar verdiklerinin haberini Kievskaya Mısl vermektedir: Don bölgesi hükümeti devlet bankasına, mağdur durumda bulunan müşterilerin tamamına kredi kâğıtlarının Bolşevikler tarafından yakıldığına dair bir belge vermesini teklif etmiştir. Yakılan kâğıtların akıbeti ve telafisi konusu ise ilerleyen günlerde maliye komisyonunda görüşülecektir.¹⁸

Kazakların Don bölgesinde olduğu gibi Kuban bölgesinde de Bolşeviklere karşı zaferleri söz konusu olmuştur. Mağlup durumdaki Bolşeviklerin geri çekilirken Kuban bölgesinde yapmış oldukları katliam Kievskaya Mısl'de dile getirilmektedir: Don Cephesi'nden gelen haberlere göre Kazaklar, Povorino-

¹⁵ **Golos Kieva**, 24.07.1918.

¹⁶ **Golos Kieva**, 27.07.1918.

¹⁷ **Golos Kieva**, 28.07.1918.

¹⁸ **Kievskaya Mısl**, 30. 7. 18.

Tsaritsin hattındaki bir takım istasyonları zapt etmiş ve Tsaritsin ile Orta Rusya arasındaki irtibatı koparmıştır. Tsaritsin ile Rusya arasındaki su bağlantısı Çekoslovaklar tarafından tahrip edilmiştir. Bu arada Tsaritsin, Sovyet Cumhuriyeti'nden tamamıyla ayrılmıştır. Kuban bölgesindeki Bolşevikler tümüyle kontrolü kaybettikleri için korkunç bir teröre girişmiş, Yekaterinodar'da her gün bir grup insan Bolşevikler tarafından kurşuna dizilmiş ve yine her gün çok sayıda çürümüş ceset sahile vurmuş, Kuban Nehri Bolşeviklerin katlettiği kişilerin cesetleriyle dolup taşmıştır. Basının konu hakkında haber yapmasına ise sansür getirilmiştir.¹⁹

İç savaş ile birlikte Moskova'dan gönderilen provokatörlerin Don bölgesindeki faaliyetleri hakkında Kievskaya Mısl'da şunlar yer almaktadır: Yakın bir tarihte Don bölgesinde yapılacak seçimi provoke etmek üzere Sovyet Hükümeti tarafından Moskova'dan gönderilen binden fazla Bolşevik provokatörün Don bölgesine sinsice sızdığı haberleri gelmektedir. Provokatörler ellerinde çok miktarda parayla birçok şehirde, özellikle de Rostov'da faaliyete girişmiştir. Don bölgesinde daha önce yaşanan trajedilerin tekrarını önlemek üzere en şiddetli tedbirler alınmaktadır. Kuban'da çarpışan Bolşevik birlikleri, General Denikin'in birlikleri ile birlikte Gürcü birlikleri tarafından Taman, Yekaterinodar ve Tuapse arasında dar bir alana hapsedilmiştir. Mevcudu 30–40 bin olan Bolşevik birlikleri, ellerinde sadece Novorossiysk kaldığı için tamamıyla demoralize olmuştur.²⁰

Bolşeviklere karşı yürütülen 3 aylık savaşın bilançosunu Don Ordu Komutanlığı vermektedir: Don bölgesinin tamamına yakını; nitekim Çerkası bölgesi, İlk Don, Salsk, Donetsk bölgesi, Yukarı Don ve Ust-Medvedinsk, Hoper bölgeleri, İkinci Don bölgesi Bolşeviklerden temizlenmiştir. Don ordusu, on binlerce savaşçısı, birkaç yüz topu ve makineli tüfeği ile Bolşeviklere karşı 800 km uzunluğundaki cepheyi başarıyla savunmayı sürdürmekte ve kısa bir süre zarfında Bolşeviklerin tamamını tasfiye etmeyi planlamaktadır. Ordu komutanlığı, gönüllüler ordusunun cesaretini takdir etmekte ve Don ordusunun gönüllüler ordusuyla dayanışma içinde olduğunu açıklamaktadır.²¹

Rostov bölgesinde Bolşeviklere karşı alınan tedbirler ise şöyle sıralanmaktadır: Rostov bölge yönetimi, Don bölgesinin firarilerden derhal

¹⁹ Kievskaya Mısl, 01.08.1918.

²⁰ Kievskaya Mısl, 06.08.1918.

²¹ Kievskaya Mısl, 08.08.1918.

temizlenmesi ve tüm Bolşeviklerin Don bölgesinden sınır dışı edilerek mal ve mülklerinin devlet tarafından el konulması için gerekli tedbirlerin alınması yönünde karar vermiştir. Noterlerin, Kazak büyük arazilerinin yabancılara alım-satım işlemini yapması yasaklanmıştır. Don bölgesindeki hammadde varlığının tamamı ordunun dokunulmaz mülkiyeti olarak kabul edilmiştir.²²

2- KAFKASYA DIŞINDAKİ BÖLGELERDE (KIRIM, KIRGIZİSTAN, TÜRKİSTAN VE SİBİRYA) YAŞANAN DEĞİŞİM VE GELİŞMELER

Ekim Devrimi sonrasında Kafkasya’da bu gelişmeler yaşanırken Kafkasya dışında da bir takım gelişmeler olmuştur. Bu bölgeler arasında yer alan Kırım’da iç savaş nedeniyle ekmek kıtlığı çekildiği, un ve ekmek ile ilgili spekülasyonların büyük boyuta ulaştığı haberleri Kievskaya Mısl gazetesinde yer almıştır.²³ Gazetenin bir başka haberi ise Osmanlı Padişahının²⁴ ölümü üzerine Kırım Kurultay Başkanı Cafer Albayev’in Kurultay Üyesi Hattatov ile birlikte İstanbul’a taziye ziyaretine gittiği ile ilgilidir.²⁵ Bu haber Kırım’ın Osmanlı Devleti ile yakın ilişkisini yansıtmaya açısından önemlidir.

Kırım’dan Rus subaylarının sınır dışı edilmesine yönelik çabalar ile birlikte Kırım’a giriş ve çıkışların tamamen Kırım ordusunun kontrolü altında bulunduğu haberi Golos Kieva’da yer almıştır.²⁶

Kırgızistan ile ilgili ilk haber 24 Temmuz 1918’de Golos Kieva gazetesinde çıkmıştır. Bu haberde Orenburg şehrinde Kızıl Ordu desteğindeki Sosyal Devrimcilerden oluşan bir grup subayın suikast planının ortaya çıkarıldığı belirtilmektedir.²⁷ Aynı gazete Pravda’nın bir haberine dayanarak Jambay köyünde düzenlenen bir kongrede Kırgızların on yedi kişiden oluşan geçici bir hükümet kurduklarını ve bu hükümetin başına anayasa komisyonu üyesi Dosmuhamedov’u getirdiklerini dile getirmekte,²⁸ ardından Kırgızistan’ın geleceğinin tamamen Rus inisiyatifinde olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Rusya’nın pamuk açısından dışa bağımlılığını önlemek üzere Türkistan’da pamuk yetiştiriciliğinin geliştirileceği gibi Kırgız steplerinde de yün yetiştiriciliğinin geliştirileceği belirtilmektedir.²⁹

²² *Golos Kieva*, 10. 08. 1918.

²³ *Kievskaya Mısl*, 24. 07. 1918.

²⁴ 3 Temmuz 1918’de vefat eden Padişah V. Mehmet Reşat kastedilmiştir.

²⁵ *Kievskaya Mısl*, 08.08. 1918.

²⁶ *Golos Kieva*, 30. 07. 1918; 01. 08. 1918.

²⁷ *Golos Kieva*, 24. 07. 1918.

²⁸ *Kievskaya Mısl*, 08.08. 1918.

²⁹ *Kievskaya Mısl*, 10.08. 1918.

Diğer bir Orta Asya toprağı olan Türkmenistan'da çıkan 19 Nisan 1918 tarihli Julduz gazetesinde Ocak 1918'de Türkmenistan'ın bağımsızlığı konusunda yaşanan gelişmeler şu şekilde verilmektedir: Ekim Devrimi ile birlikte Rusya'da yaşayan halkların özerkliği konusunda bir düzenleme söz konusu olunca Türkmenistan'da bir kongre yapılarak bağımsızlık ilan edilmiştir. Bu ilan, Türkmenistan'ın her yerinde sevinçle karşılanmış, sadece küçük bir Bolşevik grup haricinde Türkmen halkının tamamına yakını bağımsızlık kutlamalarına katılmış ve canıyla malıyla bağımsızlığı müdafaaya hazır olduğunu açıklamıştır. Bağımsızlığı tanımayan bu Bolşevik grup düşmanca bir tavırla Taşkent'te düzenlenen kutlama gününde halka makineli tüfeklerle ateş açmıştır. Bununla da yetinmeyerek Kokand şehrinde Türkmenistan milli askeri birliklerinin üzerine haydut çeteleri göndermiş, 25 Ocak 1918'de de Türkmenistan ordusunun silahlarını teslim etmesini talep etmiştir. Bu talebe olumsuz karşılık veren Türkmenistan ordusuyla Bolşevikler, 30 Ocak'ta bir çatışmaya girişmiştir. Çatışma sonucunda Bolşevikler geri adım atmak zorunda kalmış ve barış isteğinde bulunmuştur. Barış görüşmeleri sürerken Bolşeviklere başta top olmak üzere her tür silah desteğı gelince savaş yeniden patlak vermiş, sonuçta topu dahi bulunmayan Türkmen ordusu teslim olmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Kokand'a giren Bolşevikler, korkunç kıyımlara girişerek Müslüman halkın bulunduğu bölgeyi tamamen yağmalamış, ateşe vermiş, ardında da şehrin kontrolünü Ermenilerin eline teslim etmiştir. Şehirde öldürülen Müslümanların sayısı on bini geçmiş, maddi zayıat ise 3 Milyar Rubleyi bulmuştur. Aynı zamanda Türkmen hükümetinin ileri gelenleri İslam-Şah Ahmedov, Mehdi Canısev, Gibadulla Gazin, Hafız Nurmuhamedov başta olmak üzere çok sayıda kişi tutuklanmıştır.³⁰

Türkmenistan'da tüm bunlar yaşandıktan üç ay sonra Golos Kieva şu ilginç haberi vermektedir: Lenin, Türkmenistan Halk Komiseri Kolessov'a çektiğı telgrafta Türkmenlere destek olmak üzere bir alay gönderdiğini, Çekoslovakları yeneceklerine dair herhangi bir tereddütleri olmadığını, bu nedenle Türkmenlerin ümitlerini yitirmek yerine Krasnovodsk ve Bakü ile birleşmelerini bildirmiştir.³¹

Görüldüğü üzere Türkmenistan artık tamamıyla Bolşevik kontrolüne geçmiş, sıra bölgenin Çekoslovaklardan temizlenmesine gelmiştir. Bu telgraftan yaklaşık iki hafta sonra Kievskaya Mısl, Türkmenistan'ın son durumunu şöyle aktarmaktadır: Tümöyle Rusya'ya ait olan Türkmenistan'ın pamuğı Rus tekstil

³⁰ Julduz, 19. 04. 1918.

³¹ Golos Kieva, 27. 07. 1918.

endüstrisi açısından çok önemlidir. Bilindiği üzere Rusya’da fabrikalar mevcut, ancak ham madde, özellikle de pamuk eksiktir. Bununla Türkmenistan’ın Rusya açısından önemi ifade edilirken bir nevi niçin bağımsız olmaması gerektiği de şu sözlerle açıklanır: “*Yıllardır Türkistan’da sulama çalışmaları yürütülmektedir... bitirilmesi için 50 milyon Ruble verilmiş... çalışmaların iki yılda bitirileceği tahmin edilmektedir. Bu gerçekleşirse Türkistan pamuğundan çok hızlı şekilde 30–35 milyon Ruble kazanç beklenmektedir, yani tüm Büyük Rusya’nın ihtiyacı karşılanacak ve pamuk ithaline gerek kalmayacaktır.*”³²

Aynı tarihlerde Sibiry’a da yaşanan gelişmeleri 30 Temmuz 1918 tarihinde Kievskaya Mısl vermiştir: Omsk, Çekoslovaklar tarafından değil, muharip askerler tarafından işgal edilmiştir. Muharip askerler ilk desteği Kazaklardan almış ancak beşinci gün Çekoslovaklar Omsk’a girmiştir. Hükümet binalarına beyaz-yeşil bayrak çekilmiş (Ormanların ve karın sembolü olan bağımsız Sibiry bayrağı) ve Sibiry Hükümeti, ordu ve seferberlik organizasyonuna başlamıştır. Sibiry’a da monarşi atmosferinin hâkim olduğu söylentileri gerçeği yansıtmamaktadır, çünkü Sibiry, demokratik bir cumhuriyet olmak için Sovyet devletine karşı savaşmaktadır. Omsk’ta Bolşeviklerin daha önce kamulaştırdığı mülkler, sahiplerine iade edilmiş ve belediye hizmetleri tekrar devreye sokulmuştur. Çelyabinsk’ten Nijniy-Ufimsk’e kadar olan şehirlerin tamamı Sibiry Hükümetinin eline geçmiştir. Sovyet birlikleri Omsk’tan kaçarken 279 milyon rublelik kamu ve özel mülkiyetini gasp etmiştir. Omsk’ta düzenlenen demiryolu çalışanları toplantısında, eldeki tüm imkânlarla Sibiry hükümetinin desteklenmesine ve Bolşeviklere karşı savaşılmasına karar verilmiştir.³³ 8 Ağustos 1918 tarihli haberde ise şunlar aktarılır: Geçici Sibiry hükümeti ve meclisi Sibiry’nın kaderinden sorumludur, başka devletlerle ilişkilerinde tamamen özgür ve bağımsızdır. Sibiry’da bağımsız kararlar alma ve Sibiry adına taahhüt altına girme konusunda geçici hükümet dışında başka hiçbir güç yetkili değildir. Geçici hükümet Rus İmparatorluğu’ndan ayrılmış olarak değerlendirilemez, herkesin imparatorluğun iyileştirilmesi için çaba sarf etmesi gerekir.³⁴

Ardından gazete Sibiry hükümetinin resmi talimatına yer vermiştir. Bu talimatta devrim sonrasında işçi ve çiftçi komitelerinin demokratik prensipler esasında oluşmadığı, devlet düzenine ve bölgesel hükümete karşı düşmanca

³² Kievskaya Mısl, 10. 08. 1918.

³³ Kievskaya Mısl, 30.07. 1918.

³⁴ Kievskaya Mısl, 08. 08. 1918.

bir tavır içinde olduğu, hatta Sibiryaya meclisinin egemenlik hakkına sabote etmeye çalıştığı belirtilmiştir. Ayrıca yerli halkın siyasi çıkarları siyasi partilerce, sınıf çıkarları ise meslek birliklerince temsil edildiği ve yerli halkta düşmanlık yarattığı gerekçesiyle söz konusu komite kapatılmış, mesleki veya sınaî yapıdaki birliklerden oluşan, fakat siyasi amaçlar güden yeni komitelerin veya başka organizasyonların kurulması yasaklanmış, siyasi amaç gütmeyen mesleki birliklerin oluşturulmasında ise herhangi bir sınırlama getirilmemiştir.³⁵

Sovyet Hükümet karşıtları Doğu ve Batı Rusya'da şu önemli noktaları işgal etmiştir: Samara, Ufa, Çelyabinsk, Kurgan, Petropavlovsk, Omsk, Novo-Nikolaevsk ve Krasnoyarsk. Ancak Irkutsk ile birlikte Doğu Sibiryaya henüz Bolşeviklerin elindedir; Omsk–Yekaterinburg (şuan için Çekoslovakların elindedir) hattı üzerindeki durum hala kesinleşmemiştir; Volga-Bugulma demiryolu tamamen Çekoslovakların işgali altındadır. Sovyetlerin elinde bulunan bölgeler dışında Sibiryaya iki hükümet tarafından yürütülmektedir: Birincisi Harbin'de bulunmakta, ancak pek etkili olamamaktadır, ikincisi ise Omsk'ta bulunmakta ve Batı Sibiryaya'nın tamamına ve Doğu Sibiryaya'nın bir kısmına egemen olmaktadır. Batı Sibiryaya yönetiminde, parti politikası gütmeyen, sadece somut işler yapan "partisiz sosyalist" diye tanımlananlardan oluşan bir bakanlık bulunmaktadır. Kadetler bu bakanlıkta temsil edilmeseler de destekte bulunma sözü vermişlerdir. Çekoslovakların desteğine haiz olan ancak Kazaklar ve Beyaz Muhafızlar³⁶ tarafından iktidara getirilen Batı Sibiryaya hükümeti, Sovyet talimatlarını yürürlükten kaldırmış, hububatta tekelleşme yerine serbest piyasa ekonomisi uygulanmasını sağlamış, Sovyetlerin kapattığı eski hükümet enstitülerini tekrar faaliyete geçirmiş ve bir anayasa komisyonu çağrısında bulunmuştur.³⁷

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bundesarchiv'de yer alan ve Bolşevik karşıtı olan Julduz, Vozrojdenie, Golos Kieva ve Kievskaya Mısl gazetelerinin Nisan-Ağustos 1918 sayılarını incelememiz neticesinde devrimin birinci yılında Bolşevikler, Kafkasya'da özel mülkiyetin iptaline dair çıkartılan bir talimat ile Rus topraklarında yaşayan halkların özel mülkiyetine el koyup kamulaştırmış, kişilerin özel, hatta mahrem yaşantısına müdahale etmenin ötesinde tamamen kontrol altına almaya çalışmıştır. Kafkas dağılı

³⁵ Kievskaya Mısl, 08. 08. 1918.

³⁶ Beyaz Ordunun diğer adıdır.

³⁷ Kievskaya Mısl, 08. 08. 1918.

haklarının ve gönüllüler ordusunun desteğini alan Don ve Kuban Kazakları, ağır silahlarla donatılmış bulunan Bolşeviklere karşı giriştikleri savaşta 1918 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında başarılar elde etmiştir. Bolşeviklere karşı savaşta sadece Kazaklar değil, aynı zamanda sol görüşlü olarak bilinen ancak Bolşevizm uygulamalarına karşı çıkan Sosyal Devrimciler, Kadetler ve Minimalistler de yer almıştır. Devrim sonrası kurulan Kazak hükümetleri, Bolşeviklere karşı mücadelede birbirlerine destekte bulunmak, Devrim ile birlikte geçersiz kılınan medeni durumları tekrar geçerli kılmak, otonomlarını karşılıklı olarak tanımak, hatta federatif esaslar üzerine güçlü bir devlet kurmak üzere anlaşmış, toprak bütünlüğünü korumak için büyük arazilerin yabancılara satışına yasak getirmiştir. Kazak liderleri Atamanların Bolşeviklere karşı mücadeleye destek verme nedeni, Ekim Devrimi ile birlikte ellerinden alınan yetkileri geri almak, mümkünse daha da genişletmektir. Hatta Atamanlar bu amaçla topladıkları kongrede kadınlara Devrim ile birlikte tanınan seçme ve seçilme hakkını oy birliği ile iptal etmiştir. Bolşevikler mağlup oldukları Kafkas bölgelerinden geri çekilirken acımasızca Kazakları katletmiştir. Çekoslovaklar, Bolşeviklere karşı mücadelede dış destek unsuru olarak yer almıştır. Sovyet hükümeti kendisine karşı mücadele eden bölgelerdeki seçimleri sabote etmek üzere Moskova'dan binlerce Bolşevik provokatörü maddi destekle Kafkasya'ya göndermiştir.

Kafkasya dışına geldiğinde ise Ekim Devrimi ile birlikte başlayan iç savaş sonucunda Rus subayların sınır dışı edilmeye çalışıldığı Kırım'da ekmek kıtlığı yaşanmış, gıda ürünleri ile ilgili spekülasyonlar çok büyük boyutlara ulaşmıştır. Devrim sonrası Bolşevikler, Sovyetlerin yün ihtiyacını karşılamak üzere Kırgızistan'ı merkez olarak seçerken Kırgızlar kendi hükümetlerini kurmaya çalışmıştır. Devrim ile birlikte halklara tanınan özerklikten yararlanmak isteyen Türkmenler, Ocak 1918'de bağımsızlığını ilan etmiş ve milli ordusunu kurmuştur. Türkmenlerin tamamına yakını bu kararı kutlarken karara karşı çıkan bir grup Bolşevik, Türkmen ordusunun silahlarını teslim etmemesini bahane ederek halkın üzerine ateş açmıştır. Bununla yetinmeyen Bolşevikler Kokand şehrini yağmalayıp yakmış, bölge yönetimini Ermenilerin eline bırakmış, on binlerce Müslüman'ı öldürmenin yanı sıra Türkmen ileri gelenlerini de tutuklamıştır. Çekoslovak ve Kazak desteğiyle Sibiry'a da hükümetler kurulmuş ve oluşturulan orduyla Bolşeviklere karşı mücadeleye girişilmiştir. Yapılan mücadelelerde geri çekilmek durumunda kalan Bolşevikler diğer yerlerde yaptıkları gibi özel ve kamu mülkiyetini yağmalamıştır. Sibiry'a hükümeti, Devrim ile birlikte kamulaş-

tırılan mülkleri sahiplerine iade etmiş, Bolşeviklerin oluşturduğu tüm komiteleri lağvetmiş ve siyasi olan hiçbir organizasyona izin vermeyeceğini açıklamıştır.

Sonuçta Bolşevik karşıtı gazete haberlerinden Rusya'nın pamukta dışa bağımlılıktan kurtulmak üzere Türkmenistan'a yaptığı büyük yatırımların Türkmenlerin bağımsızlığında oynadığı olumsuz rol okunabilmektedir. Özellikle Saratov bölgesinde özel mülkiyetin iptaline dair çıkartılan ancak içinde özel hayata müdahaleyi içeren birçok maddenin yer aldığı talimatın ne derece ve ne kadar süre ile uygulandığı konusunda net bilgiler mevcut olmasa da Sovyet sisteminin çöküşü öncesi yazılan *Iron Curtain for Love* gibi eserlerden bunların hiç de abartılı olmadığı görülmüştür. Söz konusu talimatta yer alan maddelerin kısa bir süre uygulandığı, ancak doğan tepkiler nedeniyle geri çekildiği anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA**Arşiv Belgeleri:**

Bundesarchiv, PH 3/ 356; Nachrichtenstelle für den Orient, S. 1–3; Vozrojdenie, 02. 07. 1918.

Bundesarchiv, PH 3/ 356; Nachrichtenstelle für den Orient, S. 4–6, 9–10, 14, 16–17; Golos Kieva, 23., 24., 27., 28., 30. 07. 1918, 01., 10. 08. 1918.

Bundesarchiv, PH 3/ 356; Nachrichtenstelle für den Orient, S. 7–10, 14, 18–25; Kievskaya Mysl, 23., 24., 30. 7. 1918, 01., 06., 08., 10.08. 1918.

Bundesarchiv, PH 3/ 356; Nachrichtenstelle für den Orient, S. 17–18; Julduz, 19. 04. 1918.

Eserler:

DUALI Şir Muhammed, **Başlangıcından Günümüze Rusya’da Din-Devlet İlişkileri**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014.

GAUCHER Roland, **Sovyet Rusya’da 50 Yıllık Muhalefet ve Siyasi Cinayetler**, Yeni Yayınlar, İstanbul, 1990.

HAYİT Baymirza, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, Otağ Yayınları, İstanbul, 1975.

STERN Mikail&August, **Iron Curtain for Love**, Stockholm, 1982.

İnternet Siteleri:

<http://www.histrf.ru>. (07.07.2015).

<http://www.hrono.ru/organ/rossiya/kievlyani>. (07.07.2015).

<http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi>. (07.07.2015).

<http://rusplt.ru/ww1/press/kievskaya-myisl>. (07.07.2015).

<http://feb-web.ru/feb/periodic>. (07.07.2015).

<http://lib.rin.ru/doc/i/43419p7>. (07.07.2015).

<http://diglib4.princeton.edu/historic>. (08.07.2015).

<http://socialist.memo.ru/books/lit/morozov3/index>. (08.07.2015).

http://www.hrono.ru/organ/sr_max.html. (07.07.2015).

<http://ural.academic.ru/970>. (07.07.2015).

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN KAFKASYA POLİTİKASI

İRRADE BAĞIROVA*

Özet

Makale Dünya Savaşı sırasında İtilaf ve İttifak Devletlerinin planları ve hedeflerini tanımlamaktadır. Alman yöneticileri Basra Körfezi'nden İskandinavya'ya kadar geniş arazileri kapsayan "Almaniya Reich"i oluşturmak için bir program geliştirmişti. Almanya'nın planlarında Türkiye önemli bir ekonomik ve askeri müttefik haline gelmişti. Buna karşılık, Türkiyenin de kendi planları vardı ve cihad ilan etti ve birleştirme amacıyla dünyada Müslümanları cihada çağırdı.

İngiltere ve Fransa sömürgeleri savaşta Almanya'yı zayıflatmak ve ele geçirmek için çalışıyordu ve Osmanlı Devleti'nin arazilerini kendi aralarında bölmüş-tüler. Rusya'nın Doğuya yayılmacı planlarının temel amacı İstanbul'u ve boğaz-ları istila etmektir. "Doğu sorunu" makalenin önemli araştırma bölümlerindedir. Yirminci yüzyılın başlarında Osmanlıya karşı Avrupa devletlerinin planlarının uygulanması için hazırlıklar başladı.

Osmanlı Devleti, 31 Ekim 1914'te Birinci Dünya Savaşı'na girdi. Kafkasya geleneksel Osmanlı Devleti'nin çıkarları alanında yer almaktadır. Kafkasya'da yeni devletler kuruldu. Makalede, bu ilişkilerin geliştirilmesini, özellikle as-keri eylem ve 1918 yılında Güney Kafkasya'da yeni devletlerin oluşumunda Türkiye'nin rolünü analiz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya, Rus İmparatorluğu, İtilaf, Dört Birliği, Kafkas Cephesi

* Prof. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan, seva.bagirova.1978@mail.ru

THE CAUCASIAN POLITICS OF THE OTTOMAN STATE IN THE FIRST WORLD WAR

Abstract

The article describes the plans and goals formed during I World War military alliances - Entente and the Quadruple Union. Although the war was the undisputed ringleader of Germany, one of the warring units pursued their goals in it. The German ruling circles have developed a program to create "All German Reich", which includes large areas from Scandinavia to the Persian Gulf. An important role in the plans of Germany was assigned to Turkey, which has become its economic and military ally. In turn, Turkey had its own plans, declaring war on jihad and urged Muslims around the world to unite.

Britain and France sought to weaken Germany during the war and seize its colonies and to divide the lands the Ottoman Empire among themselves. Russian expansionist plans were sent to the East, and its main purpose is to take possession of the Istanbul and the straits.

The article analyzes the problem of the "Eastern Question", by which is meant the struggle of the great powers - the Austro-Hungarian Empire, the United Kingdom, the Russian Empire, and later Germany and Italy for the division of weakening the Ottoman State. Extends at one time on three continents Ottoman State in the early twentieth century was nearing its end. It was during this period begins preparation for the implementation of the plans of the European powers against Turkey. Entered the First World War October 31, 1914 the Ottoman State led military action on five fronts, chief among which was Caucasian. The Caucasus is traditionally included in the sphere of interests of the Ottoman State. The transformation of the South Caucasus into an arena of fighting, and then in the frontline zone, brought relations with the Ottoman State to a new level. The article analyzes the development of these relations, especially military action and the role of Turkey in the formation of new states in the South Caucasus in 1918. The paper stresses that despite the defeat of the Ottoman Empire in this war and the failure of politics in the Caucasus, as a result of hostilities with Armenia and Georgia, instigated by the Entente; it retained its land - Kars, Ardahan, Sarikamis, Artvin and so on. As for Azerbaijan, the Ottoman army played an invaluable role in the liberation of this country from the Bolshevik-Menshevik-Dashnak dictatorship, which gave a powerful impetus to the formation of the independent Azerbaijan Republic.

Key Words: The First World War, the Ottoman State, the South Caucasus, the Russian Empire, Entente, the Quadruple Alliance, Caucasian Front

1914 yılının Temmuz ayında, insanlık tarihinde kendi boyutlarına ve insan kurbanlarının sayısına göre görülmemiş Birinci Dünya Savaşı başladı. Savaşın doğrudan suçlusu Almanya iken, savaşta yer alan koalisyonların - İtilaf ve İttifak Devletlerinin her biri kendi çıkarlarına uygun hareket ediyordu. İngiltere Hükümeti savaş yoluyla Almanya'yı zayıflatmak, onun sömürgelerinin bir bölümünü ele geçirmek, Osmanlı Devleti'ni paylaşmak amacındaydı. Fransız Hükümeti de buna ulaşmayı amaçlıyordu. Ama Fransızlar, 1870-1871 yıllarında Almanya ile olan savaşta kaybettiği Elzas (Alsace) ve Lotaringiya (Lorraine) vilayetlerini de geri almak, Almanya'nın Rhein Vilayetinin bir kısmını ele geçirmek arzusunda idi. Çarlık Rusyası sırayla Balkanlarda, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında söz sahibi olmayı, İstanbul'u (Konstantinopol'u) ele geçirmeyi planlıyordu. Böylece, küresel karakter almış çelişkilerin karmaşıklığı yüzünden bu savaşa genellikle 38 ülke dâhil edilmişti ki, bu onu dünya savaşına çevirdi.¹

Almanya yönetimi de sırayla İskandinavya'dan tutmuş Fars Körfezi'ne kadar uzanan toprakları "Umum Almanya" topraklarına katmayı düşünüyordu. Almanya'nın planlarında önemli rolü onun ekonomik ve askeri müttefiki olan Osmanlı Devleti oynamalı idi. Fakat Osmanlı Devleti'nin da kendi çıkarları vardı, o, savaşı cihat ilan etmekle tüm dünya Müslümanlarını bu savaşta birleşmeye sesliyordu. Kafkasya bölgesi ise Osmanlı Devleti'nin geleneksel amaçlarından biriydi.

Genellikle bu dönemde henüz XVII yüzyılda başlanmış ve Doğu sorunu olarak adlandırılan konu uluslararası anlaşmazlıkların en önemli problemlerinden biri olmuştu. Doğu meselesi dendiğinde, büyük devletlerin - Avusturya-Macaristan Devleti, İngiltere, Rusya Devleti, daha sonra ise Almanya ve İtalya'nın zayıflamakta olan Osmanlı topraklarını paylaşmak uğruna mücadelesi öngörülüyor. Vaktiyle üç kıtaya hükmetmiş Osmanlı Devleti XX yüzyılın başında yıkıma doğru gidiyordu. Yurt dışında ve yurt içinde yaşanan gelişmeler Osmanlı Devleti'ni çökertiyor, ülkeler bir bir elinden çıkıyor, gücünü kaybediyordu. Trablus ve Balkan savaşlarında yenilen Türkiye Doğu Trakya dışında Avrupa'daki bütün topraklarını kaybetmişti. İşte bu dönemde diğer emperyalist güçler kendi planlarını hayata geçirmeye hazırlanmaktaydılar. Rusya Boğazları ele geçirip "sıcak denizlere" çıkmayı hedeflerken, İngiltere Süveyş Kanalı ve Hint Okyanusu'na

¹ Crowe, David, **The Essentials of European History: 1914 to 1935, World War I and Europe in Crisis**, Research & Education Assoc. 2001, p. 4-5; Первая мировая война 1914-1918 гг., М. 1968, С 115.

giden yolun güvenliği için Filistin'i ele geçirmek planını hazırlar, Fransa Lübnan, Suriye ve Kilikya'nın idaresini istiyor, Almanlar Doğu'ya ulaşabilmek politikası yürütüyor, İtalyanlar ise Antalya'ya sahip olmak istiyordular. Yaranmış durumdan yararlanan Osmanlı Devleti'nin Hristiyan halkları, aynı zamanda Ermeniler de bağımsızlık kazanmak için mücadeleye başladılar.²

Savaş sırasında Almanya Rusya'da, özellikle de Güney Kafkasya'da kendi konumlarını sağlamlaştırmak için faaliyete başladı. Bu bölgeye istihbaratçı gruplar gönderildi. Onlar Alman firmalarının bu bölgedeki şubelerinde ve çeşitli Alman kültürel-maarif toplumlarında faaliyet göstererek, halk arasında teşvik edici edebiyat yayıyor, istihbaratla meşgul idiler. Tüm bu etkinliğin düzenlendiği ve ilişkilendirilmesinde Kont von Schulenburg başta olmak üzere Tiflis'teki Almanya Konsolosluğu, ayrıca Erzurum'daki Alman Konsolosu Edgar Anders büyük role sahipti. Onlar Almanya'yı Kafkas halklarının savunucusu, bağımsızlığının destekçileri olarak takdim ediyorlardı.³

1914 yılının başında Alman General Liman von Sanders Osmanlı silahlı kuvvetlerine başkanlık etmeye başladı. Onunla birlikte Türkiye'ye gelmiş Alman subaylarının büyük bir grubu orduda önemli görevler edinmişlerdi. Türkiye'nin askeri bakanı, birkaç yıl ülkenin askeri ataşesi gibi Almanya'da yaşamış Enver Paşa, II. Wilhemle bizzat dost idi. İçişleri Bakanı Talat Paşa ve hâkim "İttihat ve Terakki" Partisinin birçok Almanperestleri de önemli makamlardaydılar.

Alman Komutanlığı Osmanlıları çabuk harekete getirmek için savaşın zaferle sona ermesi halinde Kafkasya'nın Osmanlı'ya verileceği hakkında Osmanlı yönetici dairelerine vaatte bulundu. Osmanlının savaşa girmesi Almanya'nın çıkarlarına ondan dolayı uyuyordu ki, Rus ordusunu Kafkas Cephesi'nde oyalamakla Almanların Avrupa cephelerinde hareketi kolaylaşıyordu. Alman bankaları Türkiye Hükümetinin mali kurumlarını idare ediyordu, Alman politikasının uygulayıcısı rolünde konuşan "Deutsche Bank" Osmanlı ekonomisinde önemli bir role sahipti.⁴

Osmanlı Devleti için ise bölgedeki en büyük ve tehlikeli rakibi bu ülkeyi Balkanlardan ve Kafkasyadan sıkıştıran Rusya idi. Bu gergin jeopolitik durumda Osmanlı'nın doğal müttefiki sıfatıyla Osmanlı Devleti ile sınırı olmayan ve

² Чихачев П. А. **Великие державы и Восточный вопрос**. М.: Наука, 1970, С.17-35.

³ **Azerbaycan tarixi**, 7 cildde, Vcild, Bakı, Elm, 2001, s.163

⁴ Yenə orada, s.164

onun topraklarına ulaşabilmek istemeyen Almanya konuşma yapıyordu. Berlin'i İstanbul'a yaklaştıran, ayrıca her iki ülkenin Avrupa'nın Ortadoğu'ya genişlemesinin zayıflatılması ve Rusya'nın bölgede güçlenmesini önlemektir. Almanya'nın yönetici dairelerinde büyük kolonileri olan Rusya, Britanya Devleti ve Fransa'nın gücünü yok etmek için panislamist ideyalarından ingilabi güç olarak kullanmak çok popüler oldu. Bunun bariz örneği Kayzer II. Wilhelm'in Suriye'ye ziyareti döneminde yaptığı açıklama vardı ki, yeryüzünde yaşayan 300 milyon Müslüman onun şahsında daimi dost kazandı.⁵

Kendisinin çıkarları ile ilgili planları olan Osmanlı Devleti savaşa katılarak cihad ilan etti ve tüm dünya Müslümanlarını yardıma çağırdı. Kafkasya, Orta Asya, Kırım ve Volga boyunun istilası Turan Devleti kurma çalışmasının temel taşı idi. Genç Türkler Partisi'nin ünlü temsilcisi Rifat Mövlanzadenin verilerine, göre, askeri Bakan Enver Paşa genç türkler liderlerinin toplantısında açıklamıştı ki, Almanya'nın yardımıyla Türkler sadece Makedonya'yı değil, hem de Kafkasya ve Mısır'ı tutacak ve "İttihat ve Terakki" Parti hâkimiyetini dünyada en güçlü imparatorluğa çevirecekler.⁶

31 Ekim 1914 tarihinde de Alman gemileri Sevastopol, Odessa, Novorossiysk ve Feodosiyanı ateşe tuttuktan sonra Rusya Devleti Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye beş cephede çarpışıyordu, onlardan en önemlisi Kafkas Cephesi idi. Bu bakımdan Kafkasya halkları ile ilişkiler Osmanlılar için çok önemli idi. Hele savaş başlanmamış önce Osmanlı Devleti Gürcülerin bir kısmı ile görüşmeler yaparak, onlara Osmanlı Devleti'nin savaşta kazandığı takdirde bağımsız Gürcistan Devleti kurulması konusunda vaatler vermişti.⁷ Fakat bu görüşmeler sonuç vermedi ve sadece acarlar Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak hareket ettiler. Genç Türkler partisi hatta Taşnaklarla da görüşmelere başlamışlardı. 1914 yılında Erzurum'da düzenlenen Taşnak Kongresi'nde İttihat ve Terakki Partisi'nin temsilcileri Taşnaklara Osmanlı'nın Ermeniler yaşayan ve savaş sonucunda Güney Kafkasya'nın Rusya'dan alınacak bölümlerini kendisinde birleştirecek özerk Ermeni devleti kurulmasını teklif etmişlerdi.⁸

⁵ Reynolds M.A. **Shattering Empires: the Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918**. Cambridge. Eng. and N.Y.: Cambridge university press. 2011 –XIV.P.18

⁶ **Azərbaycan tarixi**, 7 cildə, V cild, s.164

⁷ **ARPIİSSA(Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi)**, F.276, Siy.8, İş 523, V.3A

⁸ Yenə orada, F.276. Siy. 8. İş 458. V.4

Fakat Taşnaklar ilerleyen zamanda Osmanlı aleyhine ayaklanması tercih ettiler ve böylece de kendi halklarının sonraki kaderini çizdiler. Osmanlı, Rusya ile savaşta Güney Kafkasya ve Dağıstan'daki Müslüman halklarının yardımını umut ediyordu.

Tabii ki, Osmanlı Devleti öncelikle kendi dindaşları ve kan kardeşleri olan Azerbaycan Türkleriyle görüşmelere başlamış ve onlara Osmanlı tarafında savaş-tıkları takdirde Bakü, Elisavetpol (Gence) guberniyaları ve Kuzey Kafkasya'nın bir bölümünü vaat etmişlerdi. Fakat en çok desteklenen plan Azerbaycanlıların yaşadığı bölgelerin Osmanlı Devleti'yle birleştirilmesiydi.

Güney Kafkasya'nın askeri operasyonların arenasına, sonra ise cepheyani eğilime dönüşmesi bu bölgenin siyasi ve ekonomik durumuna büyük etki göstermekle birlikte Osmanlı Devleti ile ilişkileri de yeni aşamaya çıkardı.

Rusya'dan sonra 1914 yılının 5 Kasımı'nda İngiltere, 6'sında ise Fransa Osmanlı'ya karşı savaş ilan etti. Suriye, Filistin ve Kafkaslarda yeni cephele açıldı. Rus tarihçilerinin bir kısmı düşünüyor ki, Konstantinopol ve Boğazların işgal edilmesi Rusya'nın stratejik hedeflerine dâhil değildi, onlar sadece kendi gemilerinin boğazlarda geçmesi için uygun koşullar yaratmak istiyorlardı.⁹ Fakat Rusya'nın işgalci ve genişleme planları hiç kimsede şüphe doğurmuyordu, bu planları somut olarak Dışişleri Bakanı S.Sazonov kendi memorandumunda 1914 yılında seslendirmişti: “Boğazların güçlü devletin eline geçmesi demektir ki, Rusya güneyinin tüm ekonomik gelişimi bu devletin bütün olarak teshir geçiyor. Boğazlara kontrol eden devlet sadece Kara ve Akdeniz Denizlerinin anahtarlarını değil, aynı zamanda Küçük Asya'da, Balkanlar'da da hegemonluğu eline geçirebilir”.¹⁰

Yukarıda belirtildiği gibi, Osmanlı Devleti askeri operasyonları beş cephede - Kafkasya ve Suriye-Filistin cephelerinde, Doğu Trakya'da ve İran'la sınırdaki götürüyordu. Fakat en büyük askeri güçler Kafkas Cephesi'nde yerleştirilmişti. Buradaki askeri operasyonlarda toplam sayısı 190 bin kişi olan 3. Ordu yer alıyordu.¹¹

⁹ Киняпина Н.С. Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX века. М. 1994

¹⁰ Адамов А.Е. Европейские державы и Турция в мировой войне. М., 1925, с.87

¹¹ Allen, William Edward David, Muratoff, Paul, **Caucasian Battlefields**. Cambridge University Press, 2011, s. 439

Kasım başlarında 3. Ordu Erzurum-Sarıkamış yönlerinden hücumla geçti, Batum Vilayeti'ne girdi ve Acaristan'a dek ilerledi. Burada Ruslara karşı kalkmış Müslüman Acarlar onları sevinçle karşıladılar.

İlk başarılarından esinlenerek ve buna büyük önem veren Enver Paşa orduya emir bizzat deruhte etti ve büyük saldırıya başlamak emrini verdi. Türklerin doğrudan görevi Kars ve Sarıkamış arasında Rus ordularını yenmek idi. Bu işlemin başarıyla sonuçlanacağı takdirde Güney Kafkasya'nın istilası aslında çözülmüş olurdu. Fakat 1914 yılı 9 Aralık'dan 1915 yılı 5 Ocak'a kadar Sarıkamış istikametinde giden savaşlarda yolsuzluk ve sert ayaz gibi çok ağır şartlar altında Türk ordusu yenildi. Türk askerlerinin büyük bir kısmı soğuktan ve açlıktan öldü, 3500 kişi ise esir götürüldü. Genel olarak, Sarıkamış operasyonunda Osmanlı Devleti savaşlarda yer almış güçlerinin yarısından fazlasını kaybetmişti.¹² Sarıkamış sonrası Kafkas Cephesi'ndeki savaşlar sırasında kritik bir dönüştürme başlandı.

1915 yılının yazında Ermeni silahlı birliklerinin yardım gösterdiği Rus birlikleri Doğu Türkiye'de Ermenilerin yaşadığı araziye girdiler. Aynı zamanda Taşnaklar yerli Ermenilerin Türklere karşı isyan kaldırmalarını başardılar. Taşnak liderleri silahlı çetelerle Türk köylerine saldırarak, ahalini katletmeye başladı. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti bu yıl Ermenilerin sözde soykırım günü olarak kutladıkları 24 Nisan günü 2345 Ermeni liderini tutuklattı. 1915 yılının 27 Mayıs gününde ise Osmanlı Devleti «Göç» kararı çıkarttı ve Ermenilerin toplu şekilde tehcirini emretti.¹³ Bu tehcir sırasında bol miktarda sivil zarar çekti. Aynı zamanda General Lyahovun Rus birlikleri Batum'a girerek Türklere yardım gösterdiğine göre Acar nüfusunun% 90'ni öldürdü.¹⁴

Belirtildiği gibi, henüz savaş başlamadan önce Büyük Devletler Osmanlı'ya etki alanlarına bölmüşüleri. Savaşın başlaması ise İngiltere, Fransa ve Rusya'ya Osmanlı Devleti'ni parçalamak hakkında somut görüşmelerin başlamasına revac verdiler. Görüşmeler 1915-1916 yılları arasında ikili formatta gidiyordu: Büyük Britanya- Rusya, İngiltere-Fransa, Fransa- Rusya. Bu görüşmelerin sonucunda imzalanan anlaşma Sykes-Piko Anlaşması adını aldı (Fransa'nın Beyrut'ta eski Başkonsolosu Jorj Piko ve İngiltere'nin Doğu uzmanı Uork Sayksın adı ile).¹⁵

¹² **I Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde: Sarıkamış Savaşı.** Türk Tarih Kurumu// <http://www.ttk.gov.tr/index.php>

¹³ Cemal Anadol, **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası,** İstanbul, 1982, s.380

¹⁴ Малевил Ж. **Армянская трагедия 1915 года.** Баку, 1990, с. 46

¹⁵ Gürün K. **Ermeni dosyesi.** Ankara, 1982, S.279

Anlaşma'nın maddelerine göre İngiliz gemileri Boğazlardan engelsiz geçebilmeleri ve İran'ın tarafsız olarak kabul edilen bölgesi'nin İngiltereye verilmesi kaydıyla İngiltere Rusya'ya İstanbul'u ve Boğazları vermeye rıza veriyordu.¹⁶ Fransızlarla İngilizlerin geldiği anlaşmaya göre İngiltere Irak'ın güneyinde bulunan ve Bağdat'la Basra'yı kapsayan bölgeyi kontrolü altına alıyor, Fransa ise Beyrut'u ve Suriye'yi alıyor, bu alanlarda bu iki devletin sömürgesi-mandası altında Mekke'li Emiri Hüseyin'in önderliğinde Arap Devletleri kuruluyordu. 1916 yılının Nisan ayında Fransa - Rusya anlaşması temelinde Rusya İngiltere-Fransa Antlaşması'nı tanıdığı takdirde Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis Vilayetlerini, ayrıca Dicle Nehri vadisini elde edecekti. Karşılığında Rusya Fransa'nın Osmanlı'dan alınan Aladağ ve Kayseri, Yıldızdağ ve Zara arasında bulunan arazileri tanımalı idi. Aynı özellikli anlaşma 16 Eylül İngiltere ve Rusya arasında bağlanmıştı.¹⁷

İtilaf devletleri İtalya'yı İttifak Devletlerinden uzaklaştırmak için bu ülke ile anlaştı. Buna göre, Antantanın savaşta galip geldiği ve Osmanlı Devleti'nin parçalanması durumunda İtalya Antalya'yı alacaktı ve Almanya'nın Afrika'daki sömürgelerini elde edecekti.¹⁸ Böylece, 1915 yılından itibaren artık savaş sonrası dünya bölgesünün sınırları çizilmeye başlamıştı.

İlginç olgu şudur ki, bu görüşmelerde Ermeni meselesi hakkında bir kelime bile kayıtlara geçmemiş, zikr edilmemişti.

Fakat olayların gidişatı bu planların gerçekleşmesine engel oldu. 1915 Şubatından başlayan ve 1916 yılının ocağına kadar süren Çanakkale Savaşı İngiltere ve Fransa askeri ve deniz birliklerinin darmadağın edilmesi ile sona erdi. Savaşlarda özel olarak Alman generali Liman von Sanders ve Yarbay Mustafa Kemal'in başkanlığındaki askeri birlikler kendi kahramanlığı ile seçildi. İngiltere ve Fransa birliklerinin bu savaşlarda kaybı 230 bine yakın olup, Osmanlı ordusu ise 253 bin şehit verdi, onların arasında Azerbaycanlı gönüllüler de vardı.¹⁹ İtilaf Devletleri Çanakkale Boğazı'nı geçemediler ve "Çanakkale geçilmez!" - deyimini kendi onayını buldu.

¹⁶ Howard H. N.. **The King-Crane Commission**. Beyrut, 1963, p. 1

¹⁷ Gürün K, **Ermeni dosyesi**, s. 280

¹⁸ Horne John, **A companion to World War I**.-Wiley-Blackwell, 2010, p. 97-98

¹⁹ Görgülü İsmet. "*Çanakkale zaferi ve Atatürk*". **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C 4, S 16, Yayın Tarihi: 1995; S. 492; Edward J. Erickson, **Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War**, Westport, CT: Greenwood Publishing, P.94-95.

Kafkas Cephesi'ndeki savaşlarla bir sırada Türk birlikleri Rusların dikkatini Kafkas Cephesi'nden dağıtmak amacıyla Güney Azerbaycan topraklarına girdiler. Türk keşif birliği Enver Paşa'nın amcası Halil Bey'in komutasında 1915 Yılı 1 Ocak'da Tebrizi, Nisan'da ise Urmiyanı ele geçirdi.²⁰

Genç Türkler hareketinin seçkin adamı, "İttihat ve terakki" Partisi'nin Azerbaycan ve Kafkasya baş müfettişi atanan Ömer Naci Azerbaycan'ın kuzey ve güney bölümlerinin Osmanlı Devleti'nin himayesi altında birleştireceği ümidiyle Tebriz'de Güney Azerbaycan'da Han soyundan olanların listesini tertiplemeye başlamıştı. Fakat bu planlar gerçekleşmedi. 1915 yılının Ocak ayında Sarıkamışta Türk ordusu Rus birlikleri tarafından mağlup edildi ve Osmanlılar eyaletten çıkmaya mecbur oldular. 17 Ocak ise Tebriz şehri yine de çar birlikleri tarafından işgal edildi. Dilman Savaşı'nda Halil Bey'in korpusu Güney Azerbaycan'dan çıkarıldı. Bunun ardından Rus seferi birliği General Baratovu'n komutasında Hemedan'ı işgal edip İsfahan'a yaklaştı.²¹ Sadece Ekim ihtilalinden sonra Rus birlikleri Güney Azerbaycan topraklarından tamamen çıkarıldılar.²²

1916 yazında tüm Kafkas Cephesi boyunca Rus birliklerinin Erzurum ve Trabzon'un tutulması ile sona eren saldırısı başladı. Fakat Rus askerlerinin cephedeki sonraki hamlesi Rusya'nın bu bölgede konumlarının güçlendirilmesinden çekinen İngiltere ve Fransa hükümetlerinin baskısı altında durduruldu. Osmanlı Devleti'nin Ermeniler yaşayan vilayetlerindeki askeri işlemler sonucunda yüz binlerce Ermeni Rusların himayesinde İrevan, Yelizavetpol ve Bakü guberniyaları arazisine yerleşti.

1916 yılının Haziran ayında Mehmet Vehib Paşa'nın komutasındaki 3. Osmanlı Ordusu Ruslara karşı başarılı savaşlar yaptı. Fakat artık Temmuz ayında Ruslar karşı saldırıya geçerek, Bayburt ve Erzincanı ele geçirdiler.²³

1917 Kafkas Cephesi'nde ve genellikle savaş durumu kökünden değişti. Rusya'da 1917 yılının Şubat ayında gerçekleşen burjuva-demokratik devrimi sonucu monarşi devrildi. Ekim'de ise Bolşevikler darbe yönetimi ele aldılar. 1917 yılının Aralık 18'de Bolşevik Rusyası Osmanlı Devleti ile barış anlaşması yaptı ve hemen hemen tüm işgal edilen bölgelerden çıkmalı oldu. 1918 yılının

²⁰ *Сəнуби Азәрбајсан тарихинин оçерки (1828- 1917)*, Bakı, 1985. s.193.

²¹ *Первая мировая война 1914 –1918 гг.*, с. 121.

²² *Кавказский календарь на 1917 г.*, Тифлис, 1917, с.392

²³ Horne John, Gösterilən əsəri,S.100

Şubat-Mart aylarında Türk ordusu saldırıya geçerek, Kars, Ardahan ve Batumu ele geçirdi ve Rusya ile savaş öncesi sınırlarını restore etti.²⁴ 3 Mart 1918'de Almanya ve Türkiye Rusya ile Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzaladılar. Brest-Litovsk barışının 14 maddeden oluşan anlaşmanın 4. maddesi Kafkasya'ya ait idi ve ona göre Kars, Batum, Ardahan Osmanlı Devleti'ne veriliyordu. Ancak Şubat ayından Tiflis'te faaliyet gösteren Kafkasya seymi Brest Barış Antlaşmasının bu vilayetlerin Osmanlı Devleti'ne verilmesi şartını kabul etmedi ve Petrograda - Halk Komisarları Kurulu adına telgraf göndererek, Sovyet Hükümetini tanımadığına göre Brest-Litovsk Antlaşması'nı da tanımadığını bildirdi.²⁵ Buna rağmen, Osmanlı Devleti Güney Kafkasya seyminde bu üç şehrin askeri birliklerden temizlenmesini talep etti. 14 Mart'ta başlanan Trabzon toplantısında Türkler Güney Kafkasya seyminin temsilci kurulunu tüzel kişi olarak tanımaya vazgeçtiler, çünkü bu Seym kendisinin Rusya'dan ayrılmasını ve bağımsız kurum olarak faaliyet göstermesini ilan etmemiştir.²⁶ Seymin oturumunda Musavat hizip temsilcileri türklerin ultimatumunu kabul etmeyi talep ettiler, aksi takdirde seymden çıkıp Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan edeceklerini açıkladılar. Musavatçıların bir bölümü ise Güney Kafkasya'nın Müslümanlar yaşayan topraklarının Osmanlıyla birleşmesini teklif ettiler.²⁷ Fakat Türk temsilcilerinin rehberi Rauf Bey ve Kafkas Cephesi'nin Komutanı Vehip Paşa'nın cevabında Osmanlı Devleti'nin büyük siyaseti Azerbaycan'ın diğer Kafkas halklarından ayrılmamasını ve konfederasyon şeklinde genel devlet biçiminin korunması talep ediliyordu.²⁸ İlginçtir ki, yaklaşık iki ay sonra Türklerin bu mevkii değişiyor ve artık ilhak konusunda fikirler geliyor. Osmanlı Devleti'nin ultimatoma cevap olarak Ermeni ve Gürcü milletvekilleri askerî operasyonların devam ettirilmesi konusunda karar çıkardılar. Fakat bu operasyonlar onlar için başarılı olmadı ve Türk birliklerinin Ermenilerle Gürcülerin yaşadığı toprakların işgal edilmesi ile sonuçlandı. Oluşan ortamdan tek çıkış yolu danışıkların sürdürülmesi idi ki, Gegeçkori'nin liderliğindeki Kafkasya Hükümeti Trabzon müzakerelerini kurtarmak için Türkiye temsilciliğine başvurdu.²⁹ Uzun süren tartışmalardan sonra nihayet 1918 yılı 22 Nisan Güney

²⁴ Süleymanov M, *Qafqaz İslam ordusu və Azərbaycan*. Bakı, 1999. s. 103

²⁵ *Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)*, Bakı, Elm, 1998, s.77

²⁶ *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии*, Тифлис, 1919, с. 145.

²⁷ *ARDA (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi)*, F.. 970, Siy. 1, İş. 7, V. 4

²⁸ Yənə orada

²⁹ "Azərbaycan" qəz. 1918, 13 noyabr

Kafkasya seymi Transkafkasya Demokratik Cumhuriyeti kurulması konusunda bir bildiri kabul etti.³⁰ Gegeçkori Hükümeti istifa etti ve A.İ.Çenkeli'nin başkanlığında yeni hükümet şekillendi. Gürcü Menşeviklerinin başkanı N. Jordaniya bu kararı Moskova'ya umutlar kesilenden sonra Güney Kafkasya'nın kurtulmak edilmesine yönelik bir hareket olarak kabul etmeye çağırdı.

Yeni hükümet Trabzon müzakerelerini sürdürmek için Osmanlı Devleti'nin temsilcilerine başvurdu ve bu müzakereler Mayıs'ın 11-de Batum'da sürdürüldü.³¹ Burada Kafkasya Hükümeti Osmanlı Devleti'nin Kars, Batum, Ardahan vilayetleri üzerinde kayyumluğunu tamamen tanımış ve böylece Brest-Litovsk Antlaşması'nın kararlarına onay vermiş oldu. Fakat Osmanlı tarafı bununla yetinmeyip, Ahalsih, Ahalkelek, Gümrü, Sürmeli ve Nahçıvan kazalarını da talep etti.³² Bilindiği gibi, General Otto von Lossov'un başkanlığında Almanya temsilci ekibi de gözlemci sıfatıyla konferansa katıldı ve gürcülerle ayrılıkçı danışıklara başladı. Bu görüşmeler sonucunda Gürcistan Kafkasya Federal Cumhuriyeti terkibinden çıkmayı ve bağımsızlığını ilan etmeğe karar verdi. Mayın 28-de ise Azerbaycan kendi bağımsızlığını ilan etti.³³

Gürcüler Güney Kafkasya Federasyonunun dağılmasına göre Müslüman fraksiyonunun türkyönlü politikası yüzünden Azerbaycan tarafını suçladı. Bu Azerbaycan tarafının keskin tepkisine neden oldu ve sırayla Azerbaycanlı milletvekilleri Gürcüleri ayrılıkçı görüşmelerde ve ayrımcılıkta itham ettiler.

1918 yılı 4 Haziran'da Batum'da Osmanlı, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında barış anlaşması imzalandı. Bu sözleşmeye göre genelde Müslümanlardan oluşan 1 mln.250 bin nüfuslu Batum, Kars Vilayetleri, Tiflis quberniyasının Ahalkelek ve Ahalsih kazaları, İrevan guberniyasının Sürmeli Kazası Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde olurdu.³⁴ Bu durum Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgisine kadar devam etti.

Sonraki olaylar yıldırım hızıyla geliyordu. Bakü petrolü uğruna Sovyet Rusya, Almanya ve Osmanlı Devleti arasında yürüten mücadele 1918 yılının Temmuz ayında İstanbul'da gerçekleştirilmiş konferansta kendini gösterdi, bu

³⁰ *Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)*, s .82

³¹ *Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)*, s. 83

³² *Azərbaycan dosyesi*, Ankara, 1980. S.39

³³ "Azərbaycan" qəz., 1919, 29 may

³⁴ *Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)*, s.84

konferansta Azerbaycan'ı M.E. Rəsulzadə temsil ediyordu. onun M.H.Hacinski'ye yazdığı mektuplarda Almanya'nın ve Osmanlı Devleti'nin bu konuda ne kadar ilgili olduğu açıkça gösteriliyor.³⁵ İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Berns-torff'u zor gücü ile Bakü'yü ele geçirdikleri takdirde Bolşeviklerin petrol madenlerini yakması tehlikesi çok korkutuyordu ve dolayısıyla Almanlar Bolşeviklerle anlaşmak istiyorlardı. Almanlar hatta Haziran başlarında Lenin Hükümeti ile Bakü petrolü hakkında müzakerelere başlamış, Bolşeviklerin onlara petrol verdiği takdirde Bakü'ye saldırısını durdurmaya söz vermişlerdi. Lenin sırayla Stalin aracılığıyla S.Şaumyanla bağlantı kurarak, Almanlara Kafkas İslam ordusunun saldırısını durdurduğu takdirde Bakü'den gelen petrolün bir kısmını onlara vermeye rıza bildirdi.³⁶

Türk tarafının mevkii ise daha başka idi, Azerbaycanla birlikte Bakü'yü ele almak ve Sovyetlerin hâkimiyetine son vermek. Oluşan bu karmaşık durumda Resulzade'nin başkanlığındaki Azerbaycan temsilci ekibi İstanbul'da tüm araçlarla, Almanya ve Osmanlı Devleti uzlaşmaya vararak birinciyi tarafsızlaştırmaya çalışıyordu. Resulzade defalarca Enver Paşa, Talat Paşa ve Alman Büyükelçisi Benstorffla görüşerek, Bakü muaf olduğu halde onlarla petrolün fiyatında taviz giderek, üçlü ekonomik anlaşma yapmayı vaat etmektedir.³⁷ Aynı zamanda, Azerbaycan Hükümeti çok iyi anlıyordu ki, onun tek umudu Osmanlı Devleti'ne ve ordusuna. Ulusal Konsey'in tüm üyeleri emindiler ki, sadece kardeş Osmanlı Devleti hem Azerbaycan'ı, hem de Güney Kafkasya Bolşeviklerden ve oluşmuş anarşiden kurtaracak.³⁸

1918 yılı 4 Haziran'da Azerbaycan Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti arasında dostluk ve işbirliği hakkında anlaşma imzalandı.³⁹ Barış anlaşmaları ayrıca Gürcistan ve Ermenistan ile da imzalanmıştı. Sözleşmenin ikinci maddesi Osmanlı Devleti ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında sınırların tesbit edilmesini öngörüyordu. Belirtmek gerekir ki, bu maddeye göre, Osmanlı Devleti ve Azerbaycan arasında geniş sınır şeridi olmalıydı. 3. paragrafa göre, Güney Kafkasya Devletleri kendi aralarında devlet sınırları hakkında anlaşma imzalamalı idi. Azerbaycan için en önemli olan 4. paragrafta Osmanlı Devleti

³⁵ ARDA, F.894, Siy. 10, İş.30, V.2

³⁶ *Большевик* (журнал), 1938, h. 2, s. 30.

³⁷ ARDA, F.970, Siy. 1, İş.7, V.51

³⁸ Rəsulzadə M.Ə, *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, S. 37 - 38

³⁹ ARDA, F. 894, Siy. 2, İş. 88,V. 1

barış ve huzurun güçlendirilmesi ve güvenliğin sağlanması amacıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'ne askeri yardım göstermesine teminat veriyordu. Sözleşmeyi Azerbaycan tarafından Milli Konsey Başkanı M.Ə.Rəsulzadə ve Dışişleri Bakanı M.H. Hacinski, Osmanlı Devleti tarafından ise Adalet Bakanı Halil Bey ve Kafkas Cephesi Komutanı Vehib Paşa imzalamışlardır.⁴⁰

Aynı gün Azerbaycan Hükümeti ülke topraklarında askeri durum ilan etti ve Batum Anlaşmasına göre Nuri Paşa'nın komutasında 5. (Kafkas), sonra ise 15. (Çanakkale) Türk diviziyaları Gence'ye gönderildi. Azerbaycan halkı Nuri Paşa'yı büyük sevinçle, kurtarıcı gibi karşıladı.⁴¹ İyunun 26'da Azerbaycan ve Osmanlı birlikleri Nuri Paşa'nın komutasındaki "Kafkas İslam Ordusu"nu yarattı.⁴² Azerbaycan tarafından kurulan Müslüman askeri korpusu da bu orduya dâhil oldu. Azerbaycan Askeri Bakanlığı geçici olarak yetkilerini Kafkas İslam Ordusuna tahsis etti. Nuri Paşa'nın kurmayı yanında sivil işler idaresi kurulmuş, ona başkanlığı ise Nuri Paşa'nın siyasi danışmanı Ahmed Bey Ağaoğlu'na verilmiştir.⁴³ Aynı zamanda Kazım Karabekir Paşa'nın komutasındaki Türk askerleri Taşnak birlikleri uygulama alanındaki Nahçıvan'a girdiler.

Kafkas İslam Ordusunun 1 Temmuz Göyçay'da, Eylül'ün 7'sinde ise Kürdemir'de Bakü Sovyeti ordularını yenmesi savaşların sonucunu belirledi. Sonraki olaylar bilinmektedir: Kafkas İslam Ordusunun 3 ay içinde Bakü Sovyeti Bolşevik-Taşnak ordusu ile sonra ise Sentrokaspi Hükümeti ve İngiliz birlikleri ile mücadelenin sonucunda setnyabrın 15'de Bakü'nün alınması ve ilk defa olarak Azerbaycanın başkenti ilan edilmesi.

1918 yılı Eylül 6'da İstanbul'da M.E.Rəsulzadə, H.Hasmemmedov ve A.Sefikürskidən oluşan Azerbaycan temsilci ekibi Enver Paşa tarafından Sultan VI. Mehmete sunuldu. Resulzade kendi konuşmasında Azerbaycan'ın özgür olunmasında özel olarak Osmanlı Devleti'nin kardeş yardımını vurguladı. Cevap konuşmasında Sultan Azerbaycan halkına en hoş arzularını ileterek, genel düşmanla mücadeleyi zafer çalana kadar sona erdirilmesini vaat etti.⁴⁴

Ağustos'un 26'sında artık Halil Paşa'nın komutasında bulunan Kafkas İslam Ordusu Bakü'ye doğru harekete geçtiler. Belirleyici savaş 15 Eylül'de sabah sa-

⁴⁰ Yene orada,V. 1

⁴¹ **Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)**, s. 85

⁴² Yene orada. S.86

⁴³ **ARDA**, F. 970, Siy. 1, İş. 33,V. 22.

⁴⁴ Yene orada, İş. 30, V. 1

atlerinde başladı ve günün sonunda Denstervil'in birlikleri artık Bakü'yü terk etmişlerdi. Bakü nüfusu Azerbaycan-Türk askerlerini kurtarıcı gibi karşıladılar, şehrin merkezinde muhteşem gösteri yapıldı. Hükümet temsilcileri halka seslenerek, Türk ordusuna teşekkür bildirerek, onun yardımı ile Azerbaycan Hükümetinin hâkimiyetini tüm ülke topraklarında tesisi olduğunu ilan ettiler.

Aynı zamanda Azerbaycan Hükümeti Osmanlı ekonomisinin savaştan sonra ağır durumunu dikkate alarak, Osmanlı Devleti'nin demiryolları ve askeri liman idaresi ile özel anlaşma yaptı. Anlaşma doğrultusunda, Azerbaycan Türkiye'yi 1 milyon lira değerinde petrol, pamuk, yün ve başka ürünlerle temin etmeliydi.⁴⁵

Türk Kumandanlığı petrol ürünlerini ihraç etmek için Bakü-Batum gazağı kemerini kurtarmak için tedbirler aldı, Batum üzerinden Bakü'den Türkiye'ye ve Almanya'ya günde 23 petrol sisterni ile trenler gidiyordu.⁴⁶

Fakat Türk ordusu bir ay yarımından sonra Azerbaycanı terk etmeli oldu. İngiliz-Fransız askerleri Suriye'de ve Filistin'de Türk ordusunun mağlup ettikten sonra Osmanlı Devleti İtilaf Ülkeleri ile 1918 yılının 30 Ekim de Mondros Mütarekesi'ni yapmaya mecbur oldu. Orta Doğu savaşlarında Türkler 73 bin asker kaybettiler.⁴⁷ Mondros sözleşmesinin 2. maddesine göre Osmanlı Devleti tüm Güney Kafkasya'dan kendi birliklerini çıkarmalı idi, 14'üncü maddeye göre Antant güçleri Bakü'ye ve Batum'a dâhil olurdu ve tüm demiryolu ağını kendi kontrolüne alıyordu.

11 Kasım 1918'de sabah Kompyen ormanında, General Foş'un karargâhında Almanya ile rakipleri arasında barış anlaşması imzalandı. 11 Kasım'da saat 11'de baş takımın karargâhının önünde duran sinyalci "Ateşi durdurun!" emrini verdi. Bu sinyal tüm cepheye ulaştırıldı. Aynı anda savaş işlemleri durduruldu ve böylece Birinci Dünya Savaşı İtilaf Devletlerin zaferi ile sona erdi.⁴⁸

Almanya, Rusya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imperiyaları dünya savaşı sınavından çıkamadı ve çöktüler. ABD, İngiltere ve Fransa kendilerinin başlıca rakiplerinin darmadağın edilmesine nail oldular ve dünyanın yeniden paylaşılmasını başladılar.

⁴⁵ АРПІІSSA, F. 277. Siy. 2, İş. 33, V. 34

⁴⁶ Yenə orada, Siy. 1, İş. 1, H. 28

⁴⁷ Qasımov M., **Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti**, 3 hissədə, h.2 (1917-ci il noyabr – 1918-ci il noyabr), Bakı, 2001, s. 76

⁴⁸ Шацилло В. К., **Первая мировая война 1914-1918: факты, документы**. С 198

Osmanlı Devleti için bu savaş asıl felakete dönüştü, ülkenin tüm ekonomisi, özellikle de tarım hayli dağılmıştı. 1918 yılının Ağustos ayında ülkenin dış borçları 2,2 mlrd.dollara ulaşmıştı. Savaş sırasında Osmanlı Devleti 771844 insan kaybetti.⁴⁹

Savaşın askeri-siyasi sonuçları Osmanlı Devleti için daha ağır olmuştur. Savaştan sonra İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'ni parçalamak planını hayata geçirmeye başladılar. Versay Barış konferansında “İttifak devletleri” savaşta İtilaf tarafında çıkış yaptığı için Yunanistan’a “hediye” kısmında İzmir’i ve çevredeki bölgeleri zabtlemeye izin verdiler.

1920 yılının Ağustos’un 10’unda Osmanlı Hükümeti müttefiklerle Sevr Antlaşması imzalamaya mecbur oldular. Anlaşma doğrultusunda Osmanlı toprakları İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan arasında bölüşdürüldü.⁵⁰ Bu o demek ki, Osmanlı Devleti aslında bağımsız devlet hakkından mahrum edilirdi.

Bilindiği gibi, o dönemde oluşmuş TBMM Atatürk başta olmakla bu sözleşmeyi tanımaktan vazgeçti. Aynı zamanda Taşnak Ermenistan’ı müttefiklerin baskısıyla Türkiye’ye savaş ilan etti ve bazı bölgeleri de dâhil olmak üzere Kars, Sarıkamış vs. işgal etti. Fakat bu zafer uzun sürmedi, Mustafa Kemal Hükümeti kısa bir zamanda, 1920 yılının Eylül-Ekim aylarında Sarıkamış’ı ve Kars’ı, sonra ise Gürcistan’ın elinde olan Ardahan’ı ve Artvin’i tahliye ettiler.⁵¹ Ertesi parlak zafer 1921 Eylül’ünde Yunan ordusu üzere Sakarya Savaşı’nda elde edildi ve bu zaferden sonra Mustafa Kemal Paşa’ya Mareşal rütbesi ve gazilik verildi. Fransa ve İtalya birlikleri Anadolu’dan sınır dışı edildi, 1922 yılının Eylül ayında ise İzmir Yunan birliklerinden tahliye edildi. Sultan saltanatı iptal edildikten ve VI. Mehmet Malta’ya kaçtıktan sonra Türkiye ve İtilaf Devletleri arasında 1923 yılının 24 Temmuz’unda Lozan Antlaşması imzalandı. Bu anlaşmaya göre Mondros ve Sevr Antlaşmaları iptal edildi, Türkiye bağımsız bir devlet olarak tanındı. Aynı yılın Ekim 29’da ise TBMM’de Türkiye Cumhuriyeti ilan edildi,

⁴⁹ Edward J. Erickson. **Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War**. Greenwood Publishing Group, 2001, p. 245

⁵⁰ Roderic H. Davison, Review “From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919—1920” by Paul C. Helmreich in **Slavic Review**, Vol. 34, No. 1 (Mar., 1975), pp. 186—187

⁵¹ *Ушаков А. Г. Феномен Ататюрка. Турецкий правитель, творец и диктатор*. М. 2002, с. 123

Mustafa Kemal Paşa Cumhurbaşkanı seçildi. Ekim 6'da Mustafa Kemal'in ordusu Antantanın terk ettiği İstanbul'a girdi.⁵²

Böylece, Birinci Dünya Savaşı sonucunda dört imparatorluk parçalanarak, yok oldu. Fakat en büyük kayıplara uğrayan Osmanlı Devleti oldu. Güç merkezlerinin henüz XIX. yüzyıldan tartışmaya başladığı Doğu meselesi kendi mantığı sonuna ulaştı. Versay toplantısı döneminde (1919-1920 yıllarında) oluşturulan Milletler Cemiyeti (Ligi) tarafından savaşta zafer kazanmış Fransa'ya Suriye ve Lübnan üzere; İngiltere'ye - Ürdün, Irak ve Filistin üzere yetki verildi. Ayrıca İngiltere'nin yardımıyla gelecekte Suudi Arabistan bünyesine giren Hicaz ve Yemen Devletleri kuruldu.⁵³ Aslında modern Suudi Arabistan ve Yemen Osmanlı Devleti'nin Arap yarımadasındaki topraklarından kurulmuş devletlerdir. Fakat Osmanlı Devleti'nin çöküşü modern Arap dünyası ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına da katkıda bulundu. Türkiye'nin Kafkasya politikasının bu savaşta yenilgiye uğramasına rağmen, o, Ermenistan ve Gürcistan'ın iddia ettiği Kars, Ardahan, Sarıkamış, Artvin vs. vilayetleri, İtilaf Devletlerinin ısrarına rağmen, sınırları içinde hıfzetti. Azerbaycan'a gelince, Osmanlı ordusu bu ülkenin Bolşevik-Taşnak ve Menşevik-İngiliz diktaturasından kurtulmasında önemli bir rol oynayarak, onun bağımsız cumhuriyet şekline düşmesine bir fırsat verdi. Bu unutulmaz tarihi sayfalar milletimizin hafızasında sürekli olarak yaşayacaktır.

⁵² John P. Kinross, **Atatürk: a biography of Mustafa Kemal, father of modern Turkey**, New York, 1965, c. 369-370

⁵³ Paul C. Helmreich, **From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919—1920** /Ohio University Press, 1974, p. 164

KAYNAKÇA

- Azərbaycan tarixi.** 7 cildə, V cild, Bakı, Elm, 2001.
- Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920).** Bakı, Elm, 1998.
- “Azərbaycan” qəz. 1918, 1919.
- Azerbaycan dosyesi,** Ankara, 1980.
- Allen, William Edward David; Muratoff, Paul **Caucasian Battlefields.** Cambridge University Press. 2011.
- ARDA (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi),** F. 970, Siy. 1.
- ARPIİSSA (Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi),** F.276.
- Cemal Anadol, **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası,** İstanbul–1982.
- Crowe, David. **The Essentials of European History: 1914 to 1935, World War I and Europe in Crisis.** Research & Education Assoc. 2001.
- Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828- 1917),** Bakı, 1985.
- Erickson Edward J., **Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War.** Greenwood Publishing Group, 2001.
- Görgülü, İsmet, “Çanakkale Zaferi ve Atatürk”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,** C 4, S 16, Yayın Tarihi: 1995.
- Gürün K. **Ermeni dosyesi,** Ankara, 1982.
- Helmreich Paul C., **From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919—1920,** Ohio University Press, 1974.
- Horne John. **A companion to World War I.-Wiley-Blackwell,** 2010.
- Howard H. N. **The King-Crane Commission.** Beyrut, 1963.
- Kinross John P. **Atatürk: a biography of Mustafa Kemal, father of modern Turkey,** New York, 1965.
- Qasimov M., **Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti, 3 hissədə, h.2 (1917-ci il noyabr – 1918-ci il noyabr),** Bakı, 2001.
- Rəsulzadə M.Ə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti.** Bakı, 1991.

Reynolds M.A. **Shattering Empires: the Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918**. Cambridge. Eng. and N.Y.: Cambridge university press. 2011 –XIV.

Review “From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919—1920” by Paul C. Helmreich in **Slavic Review**, Vol. 34, No. 1 (Mar., 1975).

Süleymanov M., **Qafqaz İslam ordusu və Azərbaycan**, Bakı, 1999.

Адамов А.Е., Европейские державы и Турция в мировой войне, М., 1925, с. 87.

Большевик (журнал), 1938, ч. 2.

Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919.

Кавказский календарь на 1917 г., Тифлис, 1917.

Киняпина Н.С., Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX века, М. 1994.

Малевил Ж., **Армянская трагедия 1915 года**, Баку, 1990.

Первая мировая война 1914 –1918 гг. М. 1968.

Ушаков А. Г., Феномен Ататюрка. Турецкий правитель, творец и диктатор. М. 2002.

Чихачев П. А., **Великие державы и Восточный вопрос**, М.: Наука, 1970.

Шацилло В. К. Первая мировая война 1914-1918: факты, документы. М. 2003.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRK BİRLİKLERİNİN AZERBAJYAN'I TAHLİYE ETMESİNE KADAR OLAN SÜREÇTE KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN GENÇE VE BAKÜ HAREKÂTI

F.REZZAN ÜNALP*

Özet

Rusya'da 1917'de patlak veren Bolşevik İhtilali Çarlığın sonunu getirmiş ve yönetimi ele geçiren Bolşevikler, bir taraftan savaş içinde yapılan gizli antlaşmaların geçersizliğini ilan ederken, diğer taraftan da 15 Kasım 1917'de 'Milletin Hakları Bildirisi'ni kabul ettiklerini açıklamışlardı. Böylece Güney Kafkasya'da Gürcü Menşeviklerin liderliğinde Gürcü, Ermeni ve Azerbaycanlılardan oluşan 'Mavera-yı Kafkas Komiserliği' (*Transkafkas Federasyonu*) 28 Kasım 1917'de kurulmuştur. Diğer taraftan 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması'na göre Ruslar tarafından boşaltılan Kars, Ardahan ve Batum Ermeni ve Gürcülerin işgaline uğramış ve müteakiben Mavera-yı Kafkas Hükümeti, Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımayarak 1914 yılındaki sınırı esas alacaklarını ilan etmiştir.

Bunun üzerine Bakü ve çevresinde 31 Mart 1918'de başlatılan ve yayılarak devam eden katliamlar gibi bölgedeki Ermeni zulmü altında inleyen Müslüman Türk ahaliyi kurtarabilmek amacıyla, Osmanlı Devleti yeni bir harekâta girişmiştir. Bu maksatla Enver Paşa, Kafkaslarda Türk ve Müslüman halkın yaşadığı bölgelerde gereken teşkilatlanmayı yapması ve onlardan meydana gelecek bir 'İslam Ordusu' kurması için kardeşi Nuri Bey'i görevlendirmiştir. Bakü petroleri üzerinde söz sahibi olmak isteyen Almanların desteğini sağlayan Gürcüler de bu süreçte, 26 Mayıs 1918'te bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bakü'nün işgal altında olması sebebiyle, ordu merkezinin Gence'de kurulmasına karar veren Türk Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa ise 25 Mayıs 1918 tarihinde Gence'ye girmiş ve 28 Mayıs'ta Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edilmiştir.

* Dr.Hv.Öğ.Alb., Gnkur.ATASE D.Bşk.lığı Askeri Tarih Ş.Md.ve TATK Gensek., Ankara, rezzanunalp@gmail.com

Bu bildiride ATASE Arşivi'nde yer alan Birinci Dünya Harbi Koleksiyonundaki belgeler kapsamında savaş sırasında Kafkasya ve harekât bölgesinin genel durumu ortaya konulacak, Gence ve Bakü Harekâtı, Bolşevik ve Ermenilerle yapılan savaşlar anlatılırken “*Rus ve Ermeni kuvvetlerine dair alınan istihbarat raporları, Kafkas Cephesi'ndeki Ermeni mezalimi ve tahribat raporları*” değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kafkas İslam Ordusu, Gence, Kafkasya, Azerbaycan, Birinci Dünya Savaşı, Nuri Paşa.

GANJA AND BAKU OPERATION BY THE CAUCASUS ISLAMIC ARMY UNTIL THE EVACUATION OF TURKISH TROOPS FROM AZERBAIJAN DURING WWI

Abstract

The 1917 Bolshevik Revolution put an end to the tsarist regime in Russia. The new-ruling Bolsheviks declared the wartime secret treaties null, and promulgated the 'Declaration of the Rights of Peoples' on 15 November 1917. Therefore, the Transcaucasian Federation (*Mavera-yı Kafkas Komiserliği*) consisting of the Georgians, Armenians and Azerbaijanis was established in Southern Caucasus on 28 November 1917 under the lead of Georgian Mensheviks. Meanwhile Kars, Ardahan and Batumi, which were evacuated by the Russians in accordance with the Treaty of Brest-Litovsk dated 3 March 1918, were occupied by the Armenians and Georgians. Yet, the Transcaucasian government did not recognize the Treaty of Brest-Litovsk and held the 1914 borders valid.

Thereupon, the Ottoman government launched a new operation to liberate the Muslim Turks around Baku from the Armenian atrocities and the ongoing massacres that started on 31 March 1918. Enver Pasha authorized his brother Nuri Bey to make necessary organizations in Turkish and Muslim regions of the Caucasus and to form an 'Army of Islam'. Meantime the Georgians, getting support of Germans who wanted to control the Baku oil reserves, declared independence on 26 May 1918. Nuri Pasha, Commander of Caucasus Islamic Army, decided to center his army in Ganja since Baku was under occupation. Her entered Ganja on 25 May 1918 and proclaimed Republic of Azerbaijan on 28 May.

Based on the documents available in the WWI collection of the ATASE Archives, this paper discusses the general situation of Caucasus and the operation region during the war; touches on the Ganja and Baku operations, and fights against the Bolsheviks and Armenians; and evaluates the 'Intelligence reports about the Russian and Armenian forces, and reports on the Armenian atrocities and damages in the Caucasus front'.

Key Words: Caucasus Islamic Army, Ganja, Caucasus, Azerbaijan, First World War, Nuri Pasha

Giriş

Kafkasya, coğrafi bir bölge olarak mihverinde Kafkas sıradağlarının yer aldığı, kuzeyde Don ağzı, Maniç Çukurluğu ve Kuma ağzı hattından, güneyde Aras Nehri ve Kars Platosu'na kadar uzanan bölgenin adıdır. Doğal sınırlarını batısında Karadeniz, doğusunda ise Hazar Denizi oluşturur. Kafkas Dağları Taman Yarımadasından başlayıp, güneydoğu istikametinde uzanarak Apşeron Yarımadasına ulaşır. Yaklaşık 440 bin kilometre karelik bu bölge, doğu-batı paralelinde uzanan, yüksekliği yer yer 5000 metreyi aşan, 1100 kilometre uzunluğundaki Kafkas sıradağlarıyla bölünür. Geleneksel olarak Ruslar dağların kuzeyini yani Kuzey Kafkasya'yı 'Kafkasya' olarak adlandırır. Dağların güney tarafı ise 'Kafkas Ötesi' dir. Aynı anlama gelen Transkafkasya terimine de Batı dillerinde ve daha seyrek olarak Türkçede (Mavera-yı Kafkas) olarak rastlanır.

Rusya, Derbend ile Bakü'yü 1722-1723'te ele geçirmiş olan Büyük Petro döneminden beri, Kafkasya'nın* fethine büyük ilgi göstermişti. Ancak Petro'nun başarıları kısa ömürlü oldu ve Ruslar İran hükümdarı Nadir Şah tarafından bölgeden çıkarıldı. İran, 1735'teki Gence Antlaşması ile Derbend ve Bakü'yü geri aldı. Bakü'nün, Gence (Elizavetpol) kenti ve yöresiyle birlikte kesin olarak Ruslarca zaptedilmesi ancak 1812'de gerçekleşmiştir. Gürcistan, 1783'te Rusya'ya bağımlı olmayı kabul etti¹ ve 1801'de Rusya'nın kontrolüne geçti. II. Katerina devrinde temelleri hazırlanan bu ilhak ile Rusya artık Kafkasya'ya yerleşmiştir. Bu tarihten itibaren İran ve Osmanlı İmparatorluğu Kafkas toplumlarında kültürlerini, yaşam tarzlarını ve İslam dinini sürdürmekle beraber, siyasi ve askeri yönden gerileme dönemine girmiştir. İran için bu dönem, 1828 Türkmençay Antlaşması ile Azerbaycan'ın kuzeyindeki hanlıklar üzerindeki kontrolünü kaybetmekle keskinleşmiştir. Osmanlı İmparatorluğu için ise; 1878 Berlin Antlaşması'na kadar Kafkaslar üzerinde daha yarım yüzyıl siyasi hâkimiyetin devamından söz etmek mümkündür.²

* Kafkasya terimi, Rusya'da Çar I. Petro tarafından Petersburg'ta kurulan Rus İlimler Akademisi aracılığıyla kullanılmaya başlanmıştır. Kafkas terimi ilk defa Türk literatüründe 1853-1856 Kırım savaşı sonrasında Paris Barış Konferansı'na görüşmelerde bulunmak üzere görevlendirilen Encümeni Daniş üyesi Ahmet Cevdet Paşa'nın hazırladığı "*Dağıstan, Gürcistan, Çerkezistan, Kabartay Ülkelerine Ait Bir Layiha*" ile olmuştur. Cevdet Paşa burada ilk olarak Kafkasya ve Cebeli Kafkas deyimlerini kullanmıştır. Ondan sonra da Türkçede geniş bir şekilde kullanılmıştır. bk. Mustafa ÖZTÜRK, "Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi", **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2003, s.1-2.

¹ Justin McCARTHY, **Ölüm ve Sürgün**, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1998, s.32-33.

² İlber ORTAYLI, "XIX.Asırda Kafkasya ve Rusya", **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2003, s.119-120.

1. Bolşevik Devrimi ve Kafkas Harekâtı Öncesinde Bölgede Cereyan Eden Gelişmeler:

Osmanlı Devleti'nin doğu bölgesinin ve Kafkasya'nın insanlarına, 1877 ile 1914 arasındaki yıllar arasında yaşanan olaylar, benzeri görülmemiş felaketler getirdi. Müslümanlar yurtlarından çoğu bölümünün Ruslarca zapt edildiğini gördüler, geri kalanına da ayrılıkçı Ermeniler el koymaya kalktı. Bir yüzyıl boyunca devam eden çekişme, Birinci Dünya Savaşı sırasında doruk noktasına ulaştı. Bir yandan Osmanlı ve Rus orduları savaşmakta, bir yandan da Doğu Anadolu'nun ve Güney Kafkasya'nın Ermenileriyle Müslümanları birbirine girmiş bulunuyorlardı.

Doğu Anadolu'da savaş, Rus birliklerinin sınırı geçmesiyle 2 Kasım 1914'te başlamıştı. 1915 Ocak ayının ortasında Türk birlikleri Sarıkamış'ta yenilmiş, askerlerinden dörtte üçünü kaybetmiş ve bu büyük kayıpla beraber Ruslara Anadolu yolu açılmıştı. 1916 yılının Ocak ayında ilerlemeye geçen Rus ordusu, 16 Şubat'ta Erzurum ve Muş'u, 3 Mart'ta Bitlis'i, 8 Mart'ta Rize'yi, 16 Nisan'da Trabzon'u ele geçirdi. Müteakiben 17 Temmuz'da Bayburt, 25 Temmuz'da Erzincan kaybedildi. Hiç kuşkusuz Rus Devrimi doğuda Osmanlı Devleti için kurtuluş sağladı.³

Rusya'da Ocak 1917'de halk ve işçiler arasındaki huzursuzluk had safhaya ulaşmış, ülkenin her yanında grevler başlamıştı. 26 Şubat 1917'de toplantılarına başlayan IV. Duma'nın Başkanı Mikhail Rodzyanko'nun halkın taleplerine kulak vermesi yolundaki uyarılarını dikkate almayan Çar II. Nikola, ihtilalci hareketin Meclisten geldiğine hükmederek 11 Mart 1917'de Duma'yı dağıtmak istemişti. Nihayet 12 Mart 1917'de Petrograd (St.Petersburg)'da çıkan büyük isyan sonunda II.Nikola kardeşi Mihail'i halef tayin ederek tahttan çekilmek zorunda bırakıldı. Ancak Mihail de 16 Mart 1917 günü tahttan vazgeçmiş ve 303 yıllık Romanovlar sülalesi sona ermiştir. Devlet işlerini yürütmek için Duma Başkanı idaresinde geçici bir komite teşkil edilmiş, yeni bir anayasa hazırlayacak olan Kurucu Meclis toplanıncaya kadar yüksek hâkimiyetin 23 Mart 1917'de Prens Georgiy Y.Lvov tarafından kurulan ve IV. Duma'nın Kadet, Menşevik ve SR'ler (Sosyalist İhtilalciler) mebuslarından meydana gelen Geçici Hükümette olduğu açıklanmıştı. Hükümette sosyalistlerden, yalnız 'İşçi ve Asker Mümessilleri Sovyeti' üyesi Aleksandr Kerensky Adalet Bakanı olarak görev almıştı.⁴

³ Justin McCARTHY, a.g.e., s. 193-198.

⁴ Halil BAL, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.58.

Transkafkasya'da⁵ halk, Mart 1917 Devrimine rağmen Rusya'daki rejime sadık kalmıştır. Rusya'nın diğer halklarında olduğu gibi, burada da yerel milliyetçilik hâkimiyetini korumuş, Ruslar 1917 Mart devriminden sonra bu yerel milliyetçilik anlayışını kabullenmek zorunda kalmışlardır. Kötü yönetimin yarattığı başarısızlıktan doğan boşluğun, yerel halkların iradesi tarafından kapatılmasını istemişlerdir.⁶ Harp sırasında Kont Vorontsov-Daşkov yerine Güney Kafkasya'ya Genel Vali olarak atanmış olan Grandük Nikolay Nikolayeviç, 18 Mart 1917'de görevinden alındıktan sonra Güney Kafkasya'nın idaresi için 22 Mart 1917'de, bölgenin milli gruplarını temsil eden vekillerden beş kişilik özel bir komite (Özel Maveray-yı Kafkas Komitesi) teşkil edilmiştir. Ancak Tiflis'te işe başlayan bu komite çok zayıftı ve mevcut problemlere çözüm getiremedi.⁷

Bu sırada Moskova'daki Prens Georgiy Y. Lvov idaresindeki geçici hükümet, 20 Temmuz 1917'de yıkıldı, yerine bu hükümette önce Adalet Bakanı ve daha sonra Savunma Bakanı olan Aleksandr Kerensky Hükümeti kuruldu. Kerensky'nin harbi devam ettirmek isteyişi Rus halkı tarafından iyi karşılanmamıştı, herkes harbin bir an evvel bitmesini istiyordu. General Brusilov kumandasında Avusturya Cephesi'ne karşı yapılan taarruz (Haziran 1916) durdurulmuş ve Rusların yenilgisi ile sona ermişti. Bu durum karşısında harbe isteksizlik büsbütün artmıştı. Geçici hükümet, o zaman Rusya'da hüküm süren şartları hiç nazarı itibara almadan, bir taraftan "*zafere kadar savaş*" ve diğer yandan "*toprak meselesinin ancak Kurucu Meclis tarafından halli*" parolalarına sadık kalmıştı. Buna karşılık Bolşevikler, "*derhal barışın akdi ve harbe son verilmesi*" ve "*toprağın derhal köylülere dağıtılması*" gibi sloganlarla propagandalar yapmakta ve halk kitlelelerini kazanmakta idiler. Bolşevik tahrikçilerin tesiriyle Rus ordusu artık tam bir çözülme halinde idi. Askerler kitle halinde cepheyi bırakıp, evlerine dönmekteydiler.⁸

⁵ Transkafkasya veya Kafkasya terimleri, İngilizler tarafından Kafkasya'nın güneyindeki dağlık alanların bulunduğu coğrafi bölgeyi ifade etmek için birbirinin yerine kullanılmıştır. bk.Gökhan BOLAT, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından İngiliz Hükümetine Sunulan Gizli Bir Rapora Göre I.Dünya Savaşı Sonrasında Transkafkasya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin Genel Durumu", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı/Middle East Special Issue, 2010, s.49.

⁶ Maurice LARCHER, *Kafkas Harekâtı*, Çeviren: Can Kapyalı, Omnia Yayınları, İstanbul, 2010, s.122.

⁷ Halil BAL, a.g.e., s.59.

⁸ Aralık 1917'de Rus Kafkas Ordusundan cephede 40 bin kişi kalmış, 200 bin kişi Kafkasya'ya çekilmişti. 1917 yılı sonunda Türk tarafında ise 3'üncü Ordu, Albay Kâzım (Karabekir)

Lenin'in idare ettiği Komünist-Bolşevik Partisi, 25 Ekim-7 Kasım 1917 tarihlerinde Petrograd'da yaptıkları bir hükümet darbesi ile '*Geçici Hükümeti*' (Kerensky'yi) devirerek iktidarı ele geçirdi. Birkaç gün içinde başta Moskova olmak üzere, Rusya'nın belli başlı şehirlerinde devlet idaresi Bolşeviklerin eline geçti. Bunu müteakip Rusya'nın her tarafında Sovyetler (Şuralar) sistemine dayanan, "Komünist (Bolşevik) Partisi"nin tahakkümü altında bir rejim kurulmaya başlandı.⁹ Bolşevik İhtilali, Rusya'yı Brest-Litovsk Ateşkesi'ni yapmaya zorladığı gibi Ukrayna, Letonya, Finlandiya, Sibirya ve Kafkasya'nın merkezden kopmasına, Rusya'nın birçok şehrinde iç savaşın çıkmasına, çok kan dökülmesine, açlığa ve sefalete yol açtı ve azınlıklarda bağımsızlık mücadelesine giriştiler.¹⁰ Bolşevikler Petrograd Geçici Hükümetine son vererek iktidarı ele geçirdince, "Mavera-yı Kafkas Komitesi"de 15 Kasım 1917'de Rusya'dan ayrılarak, '*Mavera-yı Kafkas Komiserliği*'ni ilan etti. Bir federasyon şeklindeki hükümetin başkenti, Tiflis'ti.

Yeni hükümet içinde en önemli görevleri Gürcüler üstlenmişti. Bununla beraber, Azerbaycanlılar ve Ermeniler de kendi iç işlerinde serbest olacaklardı. Askerlik bilgisi ve tecrübesi açısından Azerbaycanlılar oldukça zayıf durumdaydılar. Bu sebeple, Osmanlı Devleti'nin yardımına ihtiyaçları vardı. Bolşevikler daha ihtilalin başında Gürcü ve Ermenilerden oluşan taburlar meydana getirdikleri için, Kafkasya Müslümanlarının hayatları tehlike altına girmişti. Üstelik aynı taburlar Osmanlı ordusuna karşı silah kullanmaktan da çekinmediği için Osmanlı Devleti bu duruma kayıtsız kalmayacaktı. Rusya, 18 Aralık 1917 tarihinde Osmanlı Devleti ile imzalanan Erzincan Mütarekesi hükümlerine geçici nazarla bakarken, diğer taraftan da Ermenileri himaye etmeye çalışıyordu. Öncelikle tahliye mecbur oldukları bölgelerde Ermeni milis teşkilatlarının teşkiline baş-

komutasında 9, 10 ve 36^{ncı} Kafkas Piyade Tümenlerinden oluşan 1^{inci} Kafkas Kolordusu (Karargâhı Refahiye'de) ile Yakup Şevki (Subaşı) Paşa komutasındaki 5, 11 ve 37^{nci} Kafkas Piyade Tümenlerinden oluşan 2^{nci} Kafkas Kolordusu (Karargâhı Alucra'da), 10 Jandarma Taburu ve 7 Müstahfaz Taburu, 3 Topçu Taburundan (7 Batarya) ibarettir. 2^{nci} Ordudan bölgede kalan Ali İhsan (Sabis) Paşa komutasındaki 4^{üncü} Kolordu 3^{üncü} Ordu (Karargâhı Suşehri'nde) emrine verilmiştir. Böylelikle 3^{üncü} Ordu, 3 Kolordudan oluşuyordu. bk. **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3^{üncü} Ordu Harekâtı**, C II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s.428-429.

⁹ Akdes Nimet KURAT, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s.324-326.

¹⁰ Nadir DEVLET, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.220.

ladılar. Bu teşkilatların kurulmasının görünürdeki sebebi Kürt taarruzlarına karşı Ermenileri korumak gibi görünmekle beraber, gerçekte Rus subaylarının denetimi altında bir Ermeni ordusu meydana getirmeye çalışıyorlardı.¹¹

Ermenilerin Müslümanlara karşı kıyımlarının ve Müslüman köylerini yıkıp yıkmalarının en şiddetli dönemi, şu iki dönemdir: Birinci Dünya Harbi'nin başlangıcı ve sonu... Birinci dönem, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ve Osmanlılara karşı örgütlü Ermeni başkaldırmasının patlak vermesiyle başlamıştı. Bu dönem, Rusların 1916 yılında Doğu Anadolu'yu zapt etmesiyle sona erdi. İkinci dönem, Rus ordusunun Rusya'daki devrim nedeniyle dağılması ve Doğu Anadolu'dan çekilmesiyle başladı, savaş alanında Rusların yerini alan Ermeni kuvvetlerinin 1918'de yenilgiye uğratılmasıyla bitti.¹²

1917 yılının baharında, Rus ordusu, Doğu Anadolu'nun zaptedilmesini tamamlayacak gibiydi. Diyarbakır'ı, Harput'u, Irak'a kadar daha güneyde bulunan bütün yöreleri almaya hazırdı. Ne var ki, Rusların 1917 Şubat Devrimi bütün harekât planlarını alt üst etti. Devrimin gerçekleştiği haberi, Anadolu'daki birlikler arasında yayıldı ve artık hiç kimse yeni siyasal durum belirleninceye kadar bir eylemde bulunmak isteginde değildi. Her ne kadar Rusların Anadolu'daki birlikleri, Batı Cephesindekilere kıyasla daha uzun süre çözülmeden yerlerinde durmuş iseler de sonunda onlarda yığın halinde cepheden kaçmaya başladı. Bolşevik Devriminden sonra, Kasım 1917'de artık ortada Rus ordusu denebilecek bir ordu yoktu. Görev başında kalmış olanlar birkaç yüz Rus subaydan ve çoğu Ermeni olan Kafkasya birlikleri askerlerinden ibaretti. Kâğıt üzerinde bu birlikler, yeni kurulan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dan oluşan Transkafkasya Federasyonu'na bağlı idiler, ama üç cumhuriyet bir süre sonra birbirinden ayrılınca Anadolu'daki askerler Ermeni Cumhuriyetinin ordusunu oluşturdu.

Ermeni çete birlikleri, 1917 ile 1918 arasında olmayacak bir işi yapmaya çabalamışlardı. Ruslar olmaksızın Ermenilerin Türk ordusuna karşı durabilmesi olanaksızdı. Üstelik Ermeniler, Anadolu illerinden akıp gelmekte olan pek yoğun bir Ermeni sığınmacılar göçünü örgütlemek ve savunmak zorunluluğunda bulunuyorlardı. Güçsüzleşmiş askeri durumları nedeniyle, Ermeniler eski Erivan iline ve onu çevreleyen bölgelere çekilmek zorunda kaldılar. En azından bir bölgenin Ermeni bölgesi olmasını sağlamaya azmetmişlerdi ve bunun sağlanması da

¹¹ Selma YEL, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002, s.33-35.

¹² Justin McCARTHY, a.g.e. , s.220.

o bölgenin yerlisi Müslümanları kıyımdan geçirerek veya göç etmeye zorlayarak gerçekleşecekti. Anadolu'dan göç eden Ermeniler, Ermenistan Cumhuriyeti'ne geldikçe, göç etmiş Müslümanların çiftliklerini aldılar. Buna karşılık Doğu Beyazıt'ta olduğu gibi Müslümanlar ya kıyımdan geçirilmiş veya Anadolu'ya ya da Azerbaycan'a zorla sürülmüşlerdi.¹³

2. Türk Ordusunun Kafkas İleri Harekâtının Başlaması

Rus Ordu Karargâhı'nın Erzincan'dan Erzurum'a taşınmasından sonra Erzincan ve çevresindeki Müslüman ahaliye Ermenilerin baskı ve zulmü artmış, 10 Şubat 1918'de Brest-Litovsk görüşmelerinin kesilmesi üzerine Enver Paşa da Rus işgali altındaki bölgenin ancak askeri kuvvetle kurtarılacağına karar vermiş ve 3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya gerekli emirleri göndermiştir. 12 Şubat 1918'de harekete geçen Türk Ordusu*, 13 Şubat 1918'de Erzincan'ı, 24 Şubat'ta Trabzon'u, 12 Mart'ta Erzurum'u alarak ileri harekâtına devam etmiş ve 14 Mart 1918 tarihinde 1914 yılındaki sınırlarına ulaşmıştır.¹⁴

Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalandığı 3 Mart 1918 tarihinde, Türk ordusu Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünü kurtarmıştı. Brest-Litovsk Antlaşması'na göre Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından Rusların çekilmeleri gerekiyordu. Rus ordusu dağıldığı için bu sancaklar boşaltılmıştı. Fakat Ermeniler Kars ve Ardahan'ı, Gürcüler ise Batum'u işgalleri altında tutuyorlardı. 3'üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa, merkezi Tiflis olan Ermeni, Gürcü ve Azerbaycanlıların teşkil ettiği Maveraya-yı Kafkas Hükümetinden bu sancakların boşaltılmasını istedi. Ancak Maveraya-yı Kafkas Hükümetinden bu talep doğrultusunda herhangi bir hareket görülmediği gibi Brest-Litovsk Antlaşması'nı da tanımadıklarını açıkladılar. Osmanlı Devleti soruna siyasi alanda bir çözüm bulmak için hükümet temsilcilerini görüşmelerde bulunmak üzere Trabzon'a çağırdı.

* I.Kafkas Kolordusunun Kumandanı Miralay Kâzım Karabekir Bey olup, kolordu 9'uncu Kafkas Fırkası (Kumandanı Miralay Rüştü Bey), 10'uncu Kafkas Fırkası (Kumandanı Kaymakam Kadri Bey) ve 36'ncı Fırka (Kumandanı Miralay Cavit Bey)'dan meydana gelmekteydi. II. Kafkas Kolordusu Kumandanı Yakup Şevki Paşa olup, kolordu 5'nci Kafkas Fırkası (Kumandanı Kaymakam Alaattin Bey), 11'inci Kafkas Fırkası (Kumandanı Kaymakam Cavit Bey) ve 37'nci Kafkas Fırkasından (Kumandanı Miralay Kâzım Bey) oluşmaktaydı. 4'üncü Kolordu'nun Kumandanı Ali İhsan (Sabis) Paşa olup, kolordu 5'nci Fırka (Kumandanı Kaymakam Sıtkı Bey), 12'nci Fırka (Kumandanı Miralay Mürsel Bey) ve Van Güneyi Müfrezesinden (Kumandanı Binbaşı Ali Bey) müteşekkildi. Bkz.İsmet GÖRGÜLÜ, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, s.24.

¹³ Justin McCARTHY, a.g.e. , s. 241-243.

¹⁴ Nejdet KARAKÖSE, **Nuri Paşa**, Ötüken Yayınları, Ankara, 2012, s.128.

Heyet başkanı olan Gürcü Çenkeli, müzakerelerin başladığı gün olan 14 Mart 1918 tarihinde basına yaptığı açıklamada, “*Mavera-yı Kafkas Hükümetinin Brest-Litovsk Antlaşması’nı tanımadığını ve müzakerelerde 1914 yılındaki sınırın esas alınacağını*” vurgulamıştı. Diğer taraftan Kafkas heyetinde bulunan Müslüman delegelerin Osmanlı Devleti’ne karşı olan temayülleri açıkça görülüyor, Ermeni ve Gürcüler arasında da bir dava birliği bulunmuyordu. Çünkü İngilizler Ermenileri teşkilatlandırıyor, Almanlar ise Gürcülere destek olmaya taraftar görünüyordular.¹⁵ Böylece Osmanlı Devleti ile Maveraya-yı Kafkas Komiserliği arasında 14 Mart’ta başlayan ve tam bir ay süren Trabzon Konferansı müzakereleri bir anlaşmaya varılmadan sona ermişti. Müzakereler sırasında devam eden Türk ileri harekâtı ise görüşmelerin kaderine doğrudan tesir etmiş, görüşmelerin kesildiği 14 Nisan’da Türk ordusu Batum’a girmişti.¹⁶

Türk ordusu 14 Nisan’da Batum’u aldıktan sonra Çürüksu-Ozurgeti-Ahıska-Ahılkelek ve Kars istikametlerindeki askeri harekâtı hızlı ve başarılı bir şekilde yürütmekteydi. Böyle bir durumda Maveraya-yı Kafkas Hükümetinin önünde iki seçenek vardı; ya savaşa devam edecek ya da Osmanlı Devleti ile barış masasına oturacaktı. Bu durum karşısında 22 Nisan 1918’de toplanan ‘*Seym*’de*, Maveraya-yı Kafkaskasya’nın Rusya’dan ayrılarak bağımsız bir cumhuriyet olduğu resmen ilan edilmişti. Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan’dan oluşan devletin ismi, “*Mavera-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti*” oldu. Federasyonu oluşturan bu unsurlar, kendi işlerinde bağımsız fakat dışişlerinde Seym’e bağılıydılar.

Yeni hükümeti kurma görevi verilen Gürcü Çenkeli, 23 Nisan’da Vehip Paşa’ya gönderdiği telgrafta, “*Seym’in bağımsızlığını ilan ettiğini ve Maveraya-yı Kafkasya Federatif Cumhuriyeti’nin kurulduğunu belirterek barış müzakerelerinin yeniden başlaması için delegelerin Batum’a gelmesini ve Türk ileri harekâtının durmasını*” talep etmişti. Maveraya-yı Kafkas Devletinin Brest-Litovsk’u tanımasını ve barış görüşmelerine devam kararı almasını olumlu karşılayan Osmanlı Devleti, 25 Nisan’da Maveraya-yı Kafkasya Cumhuriyetini tanımıştır.¹⁷

¹⁵ Nasır YÜCEER, **Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 18-20.

¹⁶ Mustafa SARI, **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 96-97.

* Seym: Maveraya-yı Kafkas Komiserliğinin en yüksek yasama organı olan meclisin adıdır.

¹⁷ Mustafa SARI, a.g.e., s. 127-129.

11 Mayıs 1918 tarihinde görüşmelerin başladığı Batum Konferansı'nda Türk heyetine Şura-yı Devlet Reisi ve Adliye Nazırı Halil Bey (Menteşe) başkanlık etmekteydi. Hariciye Nezaretinden Ahmet Muhtar Bey ve 3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa da delege olarak katılıyordu. Halil Bey, Türk heyetinin görüşünü açıkça ortaya koyarak artık Brest-Litovsk Antlaşması'nın görüşmelere temel teşkil edemeyeceğini bildirdi. Maveraya-yı Kafkas Hükümeti Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul ettiğini bildirdikten sonra bile sözünden dönerek savaşa devam etmişti. Bu sebeple Türk heyeti, Batum'la birlikte 1829 Edirne Antlaşması ile Rusya'ya bırakılmış olan Ahıska ve Ahılkelek nahiyelerinin Türkiye'ye ilhakını istedi. Ahalisi esas itibarıyla Müslüman (Acarlar) ve Türklerden teşekkül eden Ahıska ve Ahılkelek nahiyeleri halkı, Sovyetlerin ilan ettiği kendi kaderini tayin hakkından (self-determinasyon) istifade ederek, 26 Nisan 1918 tarihinde aldıkları toplu bir kararla Osmanlı Devleti'ne katılmak istediklerini bildirmişlerdi.

Müzakereler sırasında Maveraya-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin istikrarlı bir devlet olmadığı, Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycan Türklerinin bir arada yaşamalarının imkânsız olduğu anlaşılmıştı. Bu durum karşısında Türk heyeti, yapılacak kati bir barışı temin etmek için her üç zümrenin ayrı birer müstakil hükümet haline gelmelerini istedi. Sonunda Seym'in kendini feshettiği gün 26 Mayıs 1918'de Gürcüler istiklallerini ilan ettiler. Bunun üzerine, Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri de aynı yolu takip ederek 28 Mayıs 1918'de istiklallerini ilan edeceklerdir. Bunlardan Gürcistan'ın başkenti Tiflis, Ermenistan'ın Erivan ve Azerbaycan'ın ise Bakü olacaktır. Fakat Bakü, Bolşeviklerin elinde bulunuyordu. Bundan dolayı Azerbaycan'ın başkenti geçici olarak Gence (Yelizavetpol) oldu. Üç yeni cumhuriyet ile görüşmeler kısa sürede tamamlandı. Azerbaycan bu sırada topraklarının hepsine hâkim olmadığından son derece sıkıntılıydı.¹⁸

28 Mayıs'ta Azerbaycan milli istiklalini ilan etse de 1918 yazında Bakü, Osmanlı Devleti, Almanya, İngiltere ve Sovyet Rusya arasında tartışmaların odak noktasını teşkil etmekteydi. Bakü petrolü dolayısıyla İtilaf Devletlerinin yanı sıra

¹⁸ Halil BAL, a.g.e., s.159-162. 1918 yılının 28 Mayıs tarihinde Azerbaycan bağımsızlığını ilan edip bağımsız bir cumhuriyete dönüşünce, Rusya Halk Komiserleri Sovyeti ile Bakü Halk Komiserleri Sovyeti ülkenin bağımsızlığını tanımadı. Buna ek olarak cumhuriyetin bağımsız faaliyetine engel olmaya çalıştılar. Hatta 6 Temmuz 1918'de Bakü Komitesinin Kara ve Deniz Kuvvetleri Komiseri G.N.Korganov Azerbaycan Milli Hükümetini yenilgiye uğratmak için Gence üzerine saldırı emri verdi. bk. Vasif QAFAROV, "Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu", **Akademik Bakış**, C 2, S 3, 2008, s.149.

Almanlar da Azerbaycan meselesinde müttefikleri olan Osmanlı Devleti'ne karşı oyun oynuyor, Gürcistan'a yakın durarak bu topraklardan Türk askerlerinin geçişini engellemeyi düşünüyorlardı. Bütün bu gelişmelere bağlı olarak Azerbaycan Milli Şûrasının Reisi Mehmet Emin Resulzade İstanbul'a yazdığı mektuplarda, Bakü'nün alınmasının hayat meselesi olduğuna dikkat çekiyordu.¹⁹ Kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında, 4 Haziran 1918'de bir Dostluk ve Barış Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma gereğince Azerbaycan herhangi bir saldırıya maruz kaldığı takdirde Osmanlı Devleti'nden yardım isteyebilecek, Osmanlı Devleti de maddi ve manevi yardımda bulunabilecekti. Nitekim Azerbaycan Hükümeti Bakü'nün kurtarılması hususunda yardım istemekte gecikmedi. Almanlar da Gürcistan ile ittifak yaparak bu devleti desteklemeye başlamışlardı.²⁰

3. Kafkas İslam Ordusunun Teşkili ve Nuri Paşa'nın Gence'ye Varışı:

Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa için Kafkasya'nın özel bir önemi vardı. Zira Kafkasya hem Orta Asya'ya hem de Hindistan'a uzanan yol üzerinde bulunuyordu. Ayrıca uzun yıllardır sürekli toprak kaybeden Osmanlı Devleti'nin önünde ilk defa toprak kazanma fırsatı doğmuştu. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin güney cephesinde İngilizler karşısında ölüm-kalım savaşı verdiği bir dönemde Enver Paşa, Kafkasya'da kardeşi Nuri Paşa²¹ ve gü-

¹⁹ Aygün ATTAR, "Birinci Cihan Savaşı ve Sonrası Türkiye'nin Kafkas Politikası", **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2003, s.5-6.

²⁰ Nasır YÜCEER, a.g.e., s. 55-58.

²¹ Nuri KİLLİGİL (325-P.7):5 Mayıs 1890 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Kasım 1322 (1906) tarihinde girdiği Mekteb-i Harbiye'den 1325 (1909) yılında Zabıt Vekili olarak mezun olmuş ve 13 Ağustos 1325'te Teğmenliğe nasbedilmiştir. İtalyan Harbi, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi'ne katılan Nuri Bey, Harbiye Nezareti yaverliğinde iken Bingazi'ye gönderilmiştir. Enver Paşa'nın kardeşidir. bk. **MSB Lodumlu Arşivi**, Nuri Killigil'in şahsi dosyası. 1918 yılında Kafkasya İslam Ordusu Komutanlığı'na (Gence'ye) gönderilen Nuri Killigil, ateşkesten sonra tutuklanarak Ardahan Cezaevine konmuştur. Ancak buradan iki İngiliz memur ile dört askerinin öldürülmesiyle sonuçlanan 8-9 Ağustos 1919 tarihli firarının ardından, Kuzey Kafkasya'ya ve Azerbaycan'a gitmiştir. Burada da Teşkilât-ı Mahsûsa'nın birliklerini organize ederek istihbarat çalışmalarına devam etmiştir. Daha sonra Anadolu'ya dönmüştür. bk. **NTV Tarih Dergisi**, S 4, İstanbul, Mayıs 2009. s. 67. Nuri Paşa, Birinci Dünya Harbi'nden sonra uzun yıllar Almanya'da yaşadı. Yurda döndükten sonra Killigil soyadını aldı. Önce 1938'de madeni eşya üreten bir fabrika kurdu. Bu fabrikayı 1945'te Sütlüce'ye taşıyarak silah üretmeye başladı. İkinci Dünya Harbi sırasında Almanlarla pek çok görüşme yaptı. 2 Mart 1949'da Sütlüce'deki fabrikada meydana gelen patlama neticesinde hayatını kaybetmiştir. bk. Nejdet KARAKÖSE, a.g.e., 429-430.

vendiği subaylara özel bir ordu teşkil ettirerek Kafkas Müslümanlarının bağımsızlığını sağlamayı düşünüyordu.

Nitekim Başkomutanlık Vekâleti Azerbaycan'da üçer piyade alaylı üç piyade tümeninden bir kolordu teşkilini kararlaştırdı. 2 Mart 1918'de, 1'inci ve 2'nci tümenlerin teşkili ile meşgul olacak iki heyetin subaylarının 6'ncı Ordu Komutanlığına Musul'a, 3'üncü tümenin subay heyetinin de 3'üncü Ordu Komutanlığına Trabzon'a gönderileceğini, 3 ve 6'ncı Ordu Komutanlıklarına bildirdi. Kafkasya'da teşkil edilecek bu kolorduda görev alan tüm general, üst subay ve subaylar bir üst rütbe taşıyacak ve bu rütbenin yetkisini taşıyacaklardı.

Bu sıralarda Kafkasya'da teşkilat yapmak vazifesi birkaç kişiye teklif edilmiş ve sonunda Genelkurmayın uygun bulması üzerine bu vazife Nuri Paşa'ya verilmişti. Nuri Paşa, 1918 Ocak ayının başında Trablusgarp'ın durumunu değerlendirmek için denizaltı ile Pola üzerinden İstanbul'a gelmişti. İslam Ordusu Kurmay Başkanı Kurmay Yarbey Nazım Bey ve 3'üncü Ordu nezdindeki Azerbaycan delegesi Naki Bey birlikte çalışarak Kafkasya için çalışacak kadroyu tamamlamışlardır.²²

Türk ordusunun Kafkasya'da ilerlemesinden endişelenen Almanya'nın Gürcistan temsilcisi General Lossow, Almanya'nın Kafkasya'da tutunabileceği bir yer elde etmesini ve Osmanlı Devleti'nin Gürcistan'a girmesinin engellenmesi gerektiğini belirtiyordu. Lossow'a göre İstanbul'daki devletin hedefi, tüm Kafkasya'yı fethetmekti ve Türkler bu amaçlarına ulaşmak için İran'a asker sevkiyatını bahane olarak kullanıyorlardı. Bu nedenle sorunu diplomatik yoldan çözümlenmek isteyen Alman Dışişleri sözcülerine karşın Alman Orduları Yüksek İdaresi, Transkafkasya'daki Alman çıkarlarının korunması için askeri çözümden yana tavır koymuş, Bakü'yü almaya hazırlanan Nuri Paşa'nın engellenmesini savunmuştur. Netice olarak Türk ordusunun Azerbaycan'da yapacağı operasyonlara onay vermeyen Almanya, kuruluş aşamasında olan Nuri Paşa'nın ordusunun ihtiyaç duyduğu silah, cephane ve teknik malzemenin naklini engellemeye çalışmış ve bu durum Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar devam etmiştir.²³

Bolşevikler Ermenilerin desteği ile 18 Mart 1918'de Bakü'de idareyi ele geçirmişlerdi. Dolayısıyla Bakü'deki Azerbaycanlıların durumu gün geçtikçe kötüleşiyor, fırsattan yararlanmaya çalışan Ermeniler de Müslümanlara karşı baskı ve

²² Halil BAL, *Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 112-113.

²³ Mustafa ÇOLAK, "Osmanlı-Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi", *History Studies*, Volume 6, Issue 1, January (Ocak) 2014, s. 31-35.

zulümlerini arttırıyorlardı. Nitekim 18 Mart ile 1 Nisan tarihleri arasında Bakü’de Ermeniler tarafından Azerbaycanlılara karşı katliam yapıldı. Ancak bu vahşet karşısında Sovyet Rus basınında tek bir haber bile çıkmamıştır.²⁴ 30-31 Mart ve 1 Nisan tarihleri arasında yapılan katliamda 11 binden fazla insan öldürülmüştü. Bu katliam sadece Bakü ile sınırlı kalmamış, Bakü’ye yakın olan Şamahı, Kuba, Haçmaz, Lenkeran, Hacıkabul ve Salyan’da da yapılmıştır. En çok zarar gören yer, Şamahı olmuştur.²⁵

Azerbaycan’da durum bu merkezdeyken Nuri Paşa Şubat 1918 sonunda Musul’a varmıştı. Maiyetine verilmiş bulunan 20 kadar subay da 25 Mart 1918’de Musul’a gelmişti. Azerbaycan’a bir an önce yetişmeyi gerekli gören Nuri Paşa ve heyeti, 8 Nisan 1918’de Musul’dan hareket etti.²⁶ Nuri Paşa’nın Azerbaycan’a giderken takip ettiği yol boyunca bizzat şahit olduğu manzaralar ve aldığı istihbarat bilgilerini içeren raporları, bölgedeki Türk ahalinin maruz kaldığı zulüm ve katliamı teyit etmekte idi. Rayak’tan İstanbul’daki Başkomutanlık Vekâleti’ne gönderdiği raporda, “*Nisan’ın 28’inde Savuçbulak’ta, Mayısın onunda Kafkaslarda bulunabileceğini tahmin ettiğini, İngiliz, Amerikan konsoloları ile İngiliz, Amerikan ve birkaç Rus zabitanın Azerbaycan Ermenilerinin teşkilatlarına kumanda ettiğini, Rusların bıraktıkları erzak ve mühimmatın ekserisinin Ermenilere geçtiğini, İngilizlerin güney İran’da güney polisi namıyla bir teşkilat bulundurduklarını*” belirttikten sonra, “İngilizlerin buraları işgalinden önce kendilerinin işgal ederek teşkilat yapmalarının çok lüzumlu olduğunu, Azerbaycan’ı işgal ile teşkilat yapacak müstakil bir kumanda lazım olduğunu, bunun için de amcasının (*Halil Paşa’yı kastediyor*) veya *Ali İhsan Paşa’nın uygun olduğunu*” yazmaktadır.²⁷

Tebriz’den gönderdiği raporunda da, “*Yirmi kadar zabitle Tebriz’e geldiğini, buraya gelinceye kadar geçtiği yerdeki Azerbaycan Türklerinin kendisini büyük bir sevinçle karşıladıklarını, Rusların huduttan yüz kilometre kadar dâhildeki bütün köyleri yaktıklarını ve pek çok kimseyi öldürdüklerini, Rumiye civarında toplanan Nasturiler ve Ermenilerin o civarda bulunan altmış bin kadar Müslümanı*

²⁴ Selami KILIÇ, “Brest-Litovsk Barışı Sonrası Kafkasya’daki Bazı Askeri ve Siyasi Gelişmeler”, **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2003, s.336.

²⁵ Elçin NECİYEYEV, **Kafkaslarda Türk Katliamı**, Emre Yayınları, İstanbul, 2006, S.88-89.

²⁶ **Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, C II**, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayını, Ankara, 1993, s. 553.

²⁷ **ATASE Arşivi**, BDH(Birinci Dünya SavaşıKatalogu), K:1857, D:133, F: 1-8.

kâmilten öldürdüklerini, Bakü'yü üç günlük muharebeden sonra Ermeni ve Bolşeviklerin aldığı, on bine yakın ahalinin telef olduğunu, Lenkeran'ı zapt ettiklerini ve katliamda bulduklarını, Dağıstanlıların Kazaklarla çarpıştığını" belirttiikten sonra *"Rusların Tebriz'de otuz kadar seri ateşli topla yirmi beş milyon fişenk ve on milyon kadar top mermisi ve pek çok askeri teçhizat bıraktıklarını, buradaki teçhizattan Kafkas ordusunun istifade edebileceği gibi yeniden teşkil olunacak kuvvetlerinde teçhizinin mümkün olabileceğini, ancak teşkilat için paraya ihtiyaç duyulduğunu, bu nedenle bir milyon rublenin Erzurum, Bayezid ve Hoy yoluyla süratle gönderilmesini"* talep etmiştir.²⁸

Nuri Paşa'nın Başkumandanlık Vekâleti'ne bu süreçte gönderdiği telgraflardan Revandiz, Savuçbulak, Tebriz yolu ile Azerbaycan'ın Zengezur mıntikasına vardığı, hem teşkilat için subaylara ve hem de cephane, özellikle paraya ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 20 Mayıs 1334'te (20 Mayıs 1918) Zengezur'dan gönderdiği telgrafta, *"Bir gün önce Kafkas'a dâhil olduğunu, Karabağ'daki yarım milyon ahalinin yüzde kırk beşinin Ermeni olduğunu ve duruma hâkim olduklarını, mühim yolları tahkim ve bazı köyler arasında telefon muhaberesini tesis ettiklerini"* açıkladıktan sonra *"Batum-Gence hattının ordu tarafından işgali mümkün olamaz ise Gürcülerle mutlaka uyuşmak gerektiğini, İngiliz ordusu Türklerden evvel Tebriz'i işgal eder ve Rumiye ve Kafkas Ermenileri ile birleşirse Türkün boş yere mahvolacağını, kendilerine süratle para, cephane ve zabıt yetiştirilmesi gerektiğini"* yazmıştır. Telgrafının sonunda ise beş gün sonra karargâhını Nuha'da (Şeki) kuracağını, bu hususun 3'üncü ve 6'ncı Ordulara tebliğ edilmesini rica etmektedir.²⁹ Ancak Azerbaycanlılar tarafından coşku ile karşılanan Nuri Paşa, 25 Mayıs 1918'de karargâhını Gence'de tesis etmek durumunda kalmıştır.

31 Mayıs 1918'de, *"Bolşeviklerin Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'yı tamamıyla ele geçirmek üzere olduklarını, her yerde Ermenilerin tecavüzünün arttığını"*³⁰

²⁸ ATASE Arşivi, BDH, K:1857, D:133, F: 1-11.

²⁹ ATASE Arşivi, BDH, K:1857, D:133, F: 1-19.

³⁰ Ermenilerin yapmış olduğu katliamlar, Kurt Kaşın'deki Bölük Kumandanı Mülazim-i evvel (Teğmen) Sıtkı'nın Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 31 Mayıs 334 tarihinde bildirdiği telgrafta da yer bulmaktaydı. Bu telgrafta, *"Mülazim-i evvel Sıtkı Kurt Kaşın mıntikasını teslim aldığı, Ermenilerin buraya gelmelerinden iki gün evvel Müslüman köylerine Ermenilerin hücum ettiklerini, ele geçemiş Müslümanları katl ve mallarını yağma ve hanelerini ihrak ettiklerini, eli silah tutan bütün genç Ermenilerin Teberdan istikametinden Kurt Kaşın havalisine doğru yürüyerek Ermeni kuvvetlerine iltihak ettiklerini, Şirvan istikametinden Bolşevik maskesi altında ilerlemiş Ermenilerin şimdiye kadar 24 Müslüman*

bildiren Nuri Paşa, “*Bakü’nün bir an evvel zaptının lüzumlu olduğunu, mevcut kuvvetlerle buradaki durumun muhafaza ve Bakü’nün zaptının mümkün olamayacağını, takviye gerektiğini*” Başkomutanlık Vekâleti’ne duyurmuştu. Bu takviye isteği, Şark Orduları Grubu Komutanı Vehip Paşa tarafından uygun görüldü ve Kafkas İslam Ordusunu takviyeye 5’inci Kafkas Tümeni tahsis edildi. 5’inci Kafkas tümeni, 9, 10 ve 13’üncü Kafkas Alayları ile bir topçu alayı ve tümen bağlı birliklerinden kurulu idi. Bu tümenin Binbaşı Cemil Cahit (Toydemir) Bey komutasındaki 9’uncu Kafkas Alayı 7 Haziran 1918’de Kazak’a, 9 Haziran 1918’de Gence’ye vardı. Binbaşı Zihni Bey komutasındaki 2’nci Süvari Alayı, Kazak ile Gence arasındaki demir yoluna Almanların müdahalesini önlemek ve gerekli emniyet tertibatını almak üzere, 9’uncu Kafkas Alayından önce 6 Haziran 1918’de bölgeye varmıştı. 9’uncu Kafkas Alayı ile Mürettep 2’nci Süvari Alayına “*Gence Müfrezesi*” adı verilmişti. 5’inci Kafkas Tümeni ile Mürettep 2’nci Süvari Alayı, 10 Haziran 1918’de Gence’ye geldi. Bu tümenin Bakü’ye yapacağı harekâtı, Nuri Paşa’nın emir ve komutası altında yapacağı, Nuri Paşa’nın harekât bakımından 3’üncü Ordu Komutanının emir ve komutası altında bulunacağı, Şark Grubu Komutanlığından bildirilmişti.³¹

4. Azerbaycan’ı Kurtarma Harekâtı ve Bakü’nün Zaptı:

Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan’ı kurtarma harekâtı, Gökçay Muharebesi (17-30 Haziran 1918) ile başladı. Salyan Muharebeleri sırasında, 6 Temmuz 1918’de Aksu, 14 Temmuz’da Şamahı ele geçirildi.³² İngilizlerin İran

köyünü ihrak ve ele geçirdikleri Müslümanları katletmiş olduklarını, bu nedenle yardıma ihtiyaç duyduklarını, gönderilecek kuvvetten ziyade talim ve terbiye için üç zabite ve on sekiz Türk neferine ihtiyaç duyduğunu” yazıyordu. Bkz.ATASE Arşivi, K: 3822, D: 18, F: 8.

³¹ **Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, C II, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayını, Ankara, 1993, s. 553-556. Kafkas İslam Ordusunu takviye etmek üzere 5’inci Kafkas Tümeni Gence’ye gönderilirken, 9 Haziran 1918’de (Mirliva) Yakup Şevki Paşa komutasında 1’inci Kafkas Kolordusu ile 4’üncü Kolordudan 9 ‘uncu Ordu oluşturuldu. 1’inci Kafkas Kolordusu 9’uncu, 10’uncu, 15’inci Tümenlerin; 4’üncü Kolordu ise 5’inci, 11’inci, 12’nci Tümenlerin birleşmesinden oluşuyordu. 3’üncü Orduda (Ferik) Esat Paşa komutasındaki 6’ncı Kolorduda 3’üncü, 37’nci Tümenler, 5’inci Kafkas Tümeni, 36’nci Tümen bulunuyordu. 3’üncü, 9’uncu Ordulara (Şark Orduları) Vehip Paşa komuta ediyordu. bk. Fevzi ÇAKMAK, **Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi**, Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2005, s.240. Eylül 1918’de Vehip Paşa’nın yerine Halil (Kut) Paşa atanacaktır.

³² Bilal N ŞİMŞİR, **Azerbaycan**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011, s.32. Nuri Paşa’nın 11/7/34 tarihinde Gence’den gönderdiği *Enver Paşa’ya* başlıklı telgrafında, üç şeye lüzum olduğundan bahsedilmekte, bunlar “*zabit ve heyet-i talimiye, cephane ve para*” olarak sıralanmaktadır. “*Yalnız bunlar temin olunduğu halde fevkalade iyi netice verecek işler için kabildir.*”

içindeki ileri hareketlerini durdurmak ve Bolşeviklerin İngilizlerden yardım görmesine mani olmak için, Rumiye Gölü ile Hazar Denizi arasındaki mıntıkeyi örtmek ve elde bulundurmak, sonra gerekirse 6'ncı Ordu ile Bağdat'ı geri almak olduğundan kıtaların bunu göz önünde tutarak sevk ve idare edilmesi, 11 Haziran 1918'de Şark Ordular Grubu Komutanlığından emredildi. Öncelikle Rumiye Gölü batısı Ermeni kuvvetlerinden temizlenecekti.

Kuzey İran, 4'üncü Kolordunun batıdan, 1'inci Kafkas Kolordusunun kuzeyden girişeceği harekât ile ele geçirilecekti³³. 4'üncü Kolordu, 18 Haziran'da Dilman'ı ve 31 Temmuz 1918'de Rumiye'yi ele geçirmiştir. Dilman'ın ve Selmas Ovası'nın Osmanlı kuvvetlerinin eline geçmesi üzerine Kafkas Cephesi'nden gelen Andranik* idaresindeki Ermeni kuvvetleri, Culfa'dan Aras Nehri'ni geçerek Hoy üzerinden güneye doğru ilerlemeye başlamıştır. Ermenilerin amacı Tebriz bölgesine kadar ilerleyen İngiliz kuvvetleriyle birleşerek Türk kuvvetlerini mağlup etmek ve Kafkas Cephesi'ne geri dönmektir. Fakat 9'uncu Orduya bağlı birlikler Ermenileri İngilizlerle birleşmelerine izin vermeden mağlup ederek Aras nehrinin kuzeyine doğru çekilmek zorunda bırakmıştır.³⁴ Türk birlikleri karşı-

Ellerinizden öperim." denilmiştir. bk. ATASE Arşivi, BDH, K:1857, D:133, F: 1-24a.

³³ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı**, C II/II, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 1993, s.528-529.

* Andranik Ozanyan: 1865 yılında Şebinkarahisar'da doğdu. 1890'da kaçarak geldiği İstanbul'da Hınçak Komitesine katıldı, daha sonra Batum'da Taşnak Komitesine girdi. Nisan 1904'de başlayan Sasun isyanının askeri idarecisi idi. 1906 yılında Bulgaristan'a geçti. Balkan Harbi sırasında çetesiyle birlikte Edirne, Keşan, Malkara ve **Tekirdağ'da mezalimde Türk-Müslüman ahaliye yönelik bulundu**. Birinci Dünya Harbi'nde Ruslarla birlikte Türk ordusuna karşı savaştı, katliamlarda bulundu. 2 Mart 1918'de Rus generali üniformasıyla Erzurum'a geldi. Rusya'daki ihtilalin ardından Doğu Anadolu Bölgesindeki şehirlerin kurtarılması ve 4 Haziran 1918'de Türklerle Ermeniler arasında imzalanan Batum Antlaşması'na itiraz etti. Ona göre Ermenistan toprakları Erzurum, Van, Muş ve Bitlis bölgelerini içerisine almalydı. Bu amaç doğrultusunda saldırılarına devam eden Andranik, 1918 Ekim sonuna kadar birliklerini Karabağ-Zengezur sınırına yığıdı. Şuşaya giren Andranik ve adamları, burada bulunan Türkleri katletti. 1'inci Azerbaycan Tümeni Komutanı Albay Cemil Cahit Bey komutasındaki Türk ordusu karşısında geri çekilmek zorunda kalan Andranik daha sonra 15 Mayıs 1919'da Batum'dan Paris'e geçti. 1919 yılı boyunca Londra, Paris ve Newyork'ta dolaşarak Türk topraklarında Büyük Ermenistan'ın kurulması için destek aradı. 1927 yılında Amerika Birleşik Devletlerinde öldü, Paris'te gömüldü. **200 yılında mezarı** Erivan'a nakledilmiştir. bk.Haluk SELVİ, Hangi Andranik, **2023 Dergisi**, S 12, Ankara, Nisan 2002, s. 30-35

³⁴ Barış METİN, **Birinci Dünya Savaşında İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012, s.194-195. Ayrıca bk. ATASE Arşivi, K:525, D: 2050, F: 90.

larına çıkan bütün engelleri aşarak Bakü istikametinde ilerlemiş, Kafkas İslam Ordusu'na mensup kıtalar Kürdemir kuzeyine vardıkları zaman Bolşevikler Bakü'den ilerleyerek Müslüman köylerini tahribe başlamışlardır. Azerbaycan kıtalarının kısmen geriye çekilmeleri üzerine bu tahribat ve katliamlar artmıştır. Müteakiben Kafkas İslam Ordusu'nun müdahalesiyle Ermeniler Bakü istikametinde püskürtülmüştür. Türk ordusu karşısında Ermeni Bolşevikler bulunmakta ve İngilizlerden yardım almaktaydılar. Bu muharebelerde İngilizlerden bir subay ve dört asker esir alınmıştır. Bölgede cereyan eden bu olaylar Nuri Paşa tarafından 29 Ağustos 1918 tarihinde Başkumandanlığa rapor edilmişti.³⁵

Bu sırada Ermeniler (Taşnak mensupları ve Menşevik zümreler) Stalin'in itirazlarına rağmen İran üzerinden İngilizleri yardıma çağırılmıştı. Stephan Şaumyan* ve arkadaşları buna şiddetle karşı koymak istedilerse de muvaffak olamamışlardı.³⁶ O sırada Enzeli'de bulunan İngiliz General Dunsterville komutasındaki 39'uncu İngiliz Tugayı yaklaşık bin beşyüz kişilik askeri kuvvetiyle 4-7 Ağustos 1918 tarihleri arasında vapurla Bakü'ye gelmiştir.³⁷ Bunun üzerine Bakü'de iktidar değişikliği olmuş, başta Şaumyan olmak üzere birçok Bolşevik komiseri hapse atılmıştı. Böylece Bakü Sovyetinde, Menşevikler ve Ermeniler (Taşnaklar) hâkim duruma gelmişlerdir.

2 ve 4 Ağustos 1918 tarihlerinde Bakü'ye yapılan Türk taarruzlarından bir netice alınamamıştı. Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycanlı gönüllülerinin takviye

³⁵ **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı II**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın Nu: 131, İstanbul, 2013, s.253.

* Stephan Georgiveç Şaumyan: 1878'de Tiflis'te doğdu. 1902 yılında Tiflis'te Ermeni Sosyal Demokrat Birliğini ve Proletarya gazetesini kurdu. Avrupa'da öğrenimini sürdürürken Rus sosyalizminin önde gelen kişileriyle karşılaştı. Lenin'in sadık yandaşıydı. Kafkasya'daki ve özellikle Tiflis ve Bakü'deki işçi hareketinde önemli rol oynadı. 1917 yılı ortalarında Bakü Sovyeti Başkanlığı yaptı ve Bolşevik Partisi Merkez Komitesine seçildi. Rusya'daki Ekim devriminden sonra Rusya'nın Kafkasya Olağanüstü Komiserliğine atandı. Nisan 1918'de Bakü Komünü Halk Komiserliği Konseyi başkanı oldu. 1918 yılında Bakü'de İngilizler tarafından kurşuna dizilen 26 halk komiserinden biridir. bk. Rüşti TÜRKER, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5'nci Kafkas Tümeni**, Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2006, s.4.

³⁶ Selma YEL, a.g.e. , s. 66. İngilizler, Rusların İran'dan çekilmeleri sonrası bir taraftan Rumiye bölgesindeki Ermeni ve Nasturilerle birleşerek Osmanlı Devleti'nin önünü kesmeyi hedeflerken diğer taraftan Tahran-Kazvin yoluyla Reş **vilayetini** oradan da Hazar Denizi sahilinde bulunan liman kenti Enzeli'yi ele geçirecek deniz yoluyla Bakü'ye ulaşmayı ve o dönemde şehri ellerinde bulunduran Ermenilerle birleşerek şehri işgal etmeyi planlamışlardı. bk.Bariş METİN, a.g.e., s.187.

³⁷ Bariş METİN, a.g.e., s. 200.

edilmeden şehri ele geçiremeyecekleri iyice anlaşılmıştı. Bu sıralarda ‘Şark Orduları Grubu Kumandanlığı’na da Vehip Paşa’nın yerine Enver Paşa’nın amcası Halil (Kut) Paşa tayin edilmişti. İngilizlerin Bakü’ye gelmesi ile şehrin ele geçirilmesi hususu büsbütün önem kazanmıştı. Diğer yandan 27 Ağustos tarihli Alman-Sovyet Anlaşması’nın mahiyeti de İstanbul’da öğrenilmiş ve Almanların Bakü meselesinde Sovyetleri tuttukları anlaşılmıştı. Bu anlaşma maddeleri İstanbul’da Almanlara karşı ağır tenkitlere yol açtığı gibi, Enver Paşa’da Bakü işinin kendi başına halledilmesi gerektiği kanaatini kuvvetlendirmişti.³⁸

Enver Paşa daha önce 8 Ağustos 1918 tarihinde, 3’üncü Ordu’ya gönderdiği ve Nuri Paşa’ya tebliğ edilmesini istediği şifre yazısında, “*Kafkasya’nın vaziyeti hakkında Almanya Hükümeti ile yapılan müzakerelerden bir sonuç elde edilemediğini, Almanların Brest-Litovsk Antlaşması’nın muhafazasını istediklerini ve Almanların Ruslarla sulhun bozulmasına meydan verilmemesini ileri sürdüklerini*” belirtmektedir. Aynı şifre yazıda Enver Paşa, “*Azerbaycan’ı müstakil bir hükümet-İslamiye olarak tanıttırabileceklerini, Bakü şehrini Almanlar Azerbaycanlılara bırakmak istemezlerse de teşekkül edecek Azerbaycan Hükümetinin Bakü’süz yaşayamayacağını ısrar edeceklerini, bununla beraber Ukrayna’da olduğu gibi Kafkasya’da Almanlara bazı ekonomik faydalar sağlamakta zarar görmediğini*”³⁹ söylemektedir. Telgrafın sonunda “*Almanların kuzey Kafkasya’nın Türk ordusu tarafından işgal edilmesine karşı oldukları, bu nedenle bölgede askeri teşkilat yapmak üzere Yusuf İzzet Paşa’yı tayin ettiği*” ifadeleri yer almaktadır.⁴⁰

Bu sırada Kafkasya’daki çıkarları için Gürcistan’ın hamisi rolüne soyunan Almanya, Albay Kress von Kressenstein’i emrinde bir kısım personel ve askerle birlikte Gürcistan’a göndermişti.⁴¹ Von Kress, Gence’de Nuri Paşa’yı ziyaret etmiş, Bakü’ye müşterek bir harekât yapmayı, Bakü Bolşevikleriyle bir mütareke yapılmasını teklif etmişti. Bu teklifler, Osmanlı Devleti’nin çıkarlarına aykırı olduğundan Nuri Paşa tarafından reddedilmiş idi. Görüşmenin tüm detayları Nuri Paşa tarafından ayrıca Başkumandanlığa bildirilecektir. Nuri Paşa raporunda; “*Azerbaycan’da halledilmemiş meseleler olduğunu, bunlardan birinin de Bakü meselesi olup, Azerbaycan namına halledilmesinin gerektiğini*” belirtmiştir.

³⁸ Akdes Nimet KURAT, a.g.e., s. 535-536. Ayrıca bk. **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı II**, s.255.

³⁹ **ATASE Arşivi**, BDH, K:1857, D:133, F: 1-30.

⁴⁰ **ATASE Arşivi**, BDH, K:1857, D:133, F: 1-31.

⁴¹ Halil BAL, a.g.e., s.163.

“Çünkü Ermeni ve Gürcülerin Kazak kazasının bir kısmıyla Zagatala’da gözleri olduğundan bir gün Alman parmağıyla buralarda da bir mesele çıkabileceğine” işaret etmiştir. “Tiflis’ten dönen Ermeni heyetinin içinde iki Alman zabitanın yer aldığını, Gürcü tecavüzü meselesinin tehlikeli olduğunu, kuzey Kafkasya’nın Alman entrikalarına maruz kalacağını, bölgeyi Kazak ve Gürcü tecavüzünden korumak için Almanları memnun etmeye mecbur olduğunu” belirttikten sonra, “Azerbaycan’daki teşkilatı yapmak için beklediği zabitanların geciktiğinden bahsetmekte, cephane ve silahların akıbetini” sormaktadır.⁴²

İkinci Bakü taarruzundan mutlak surette sonuç almayı ve şehri zapt etmeyi amaçlayan Kafkas İslam Odusu Komutanı Nuri Paşa, Bakü önündeki birlikleri takviye etmek için Şark Orduları Grubundan yeni bir yardım isteğinde bulundu. Bunun üzerine 15’inci Tümenin teçhizatı iyi olan 56’ncı Alay ve 36’ncı Kafkas Tümeninden 106’ncı Kafkas Alayı, 15’inci Tümen Komutanı Albay Süleyman İzzet Bey’in komutasında Kafkas İslam Ordusu’nun emrine girmek üzere 3 Eylül 1918’de Gümrü’den yola çıkarıldı ve 9 Eylül’de Bakü Cephesi’ne ulaştı. Taarruz öncesinde Şark Cephesi Komutanlığı ve bu komutanlığa bağlı Kuzey Grubu lağv edilerek cephedeki bütün birlikler harekâtı bizzat yönetecek olan Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına bağlanmıştı. Bu durumda 5’inci Kafkas Tümenine Mürsel Paşa, 15’inci Piyade Tümenine Kurmay Yarbay Süleyman İzzet, Güney Grubu birliklerine ise Albay Cemil Cahit Bey komuta edecekti. Yarbay Halim Pertev Bey Güney Grubu içinde bulunan ve Azerbaycan milislerinden meydana gelen 4’üncü Alaya komuta edecekti. 13 Eylül’de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı tümenlere gönderdiği emirle; 14 Eylül günü saat 02.00’den önce Bakü’ye karşı taarruzun başlayacağını bildirdi.⁴³

15 Eylül günü saat 15.00’e kadar devam eden harekât sonucunda Bakü’yü savunan Ermeni, Rus ve İngilizlerin direnişi tamamen kırıldı. Dolayısıyla şehrin teslim olmasından başka seçenek kalmamıştı. 9 Eylül’den beri ordu gözetleme mevkiî olan Gözdek’e gelerek harekâtı yakından izleyen Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa ve Bakü harekâtını bizzat yöneten Nuri Paşa, 16 Eylül’de birlikte şehre girmişlerdir. Bakü’nün zaptına kadar Gence’de bulunan Kafkas İslam Ordusu karargâhı, şehrin zapt edilmesiyle Bakü’ye nakledilmiştir. Bu sırada Türklerle Ermeniler arasında sokak çatışmaları yaşanmıştır.

⁴² ATASE Arşivi, BDH, K:1857, D:133, F: 1-34.

⁴³ Nasır YÜCEER, a.g.e., s 114-115.

5. Karabağ Harekâtı

Bakü'nün zapt edildiği tarihte henüz Karabağ'a yardım ulaşmadığından burada Ermeni Andranik ve adamlarının zulüm ve katliamları devam etmekte idi.⁴⁴ 20 Ağustos 1918 tarihinde Ağdam'daki Karabağ Mıntıkası Kumandanı Binbaşı İsmail Hakkı'nın Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına hitaben gönderdiği raporda, Ermenilerin zulmünden bahsedilmekte ve son nefesine kadar Türkler ile harbe karar vermiş olan Ermeni çete reisi Andranik ve adamlarının seferberliğini ikmal ettiği belirtilmektedir.⁴⁵

Andranik kuvvetlerinin yaptığı katliamlar üzerine İsmail Hakkı Bey, Kafkas İslam Ordusu'nun bir an önce askeri harekâta başlamasını, aksi takdirde kısa bir süre sonra Karabağ bölgesinde yaşayan Türklerin katledileceğini ve ortadan kaldırılmış olacağını bildirdi. Ermeniler Şuşa-Ağdam arasındaki Askeran Boğazı'nı ele geçirecek bölgede ciddi bir üstünlük sağladı. Nuri Paşa Bakü'nün ele geçirilmesinden sonra Karabağ bölgesinde topyekûn bir katliam hazırlığına başlayan Ermenileri durdurmak için harekete geçti. Harekât için 1'inci Azerbaycan Tümeni kuruldu. Komutanlığına da Bakü Garnizon Komutanı Albay Cemil Cahit Bey getirildi.⁴⁶ Bu tümenin asıl gücünü 5'inci Kafkas Piyade Tümeninin emrinde bulunan 106'ncı Piyade Alayı ile 9'uncu Kafkas Alayı meydana getiriyordu.⁴⁷ Bu iki alay Şuşa kasabasını kuşatmış olan Ermenilere karşı sevk edildi.⁴⁸

Karabağ harekâtını icra edecek olan kıtaların Ağdam mıntıkasında toplanmasını müteakip Kuzey Kafkasya için tertip edilen kıtaların sevkiyatına 4 Ekim 1918'de başlandı. Harekâtın dört günde tamamlanması emrediliyordu.⁴⁹ Bu sırada, 5 Ekim 1918'de Enver Paşa, Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na gönderdiği telgrafta, *"Elde edilen bir İngiliz telgrafından İngilizlerin Bakü'yü tekrar zapt etmeyi düşündüklerini anladıklarını ve bu nedenle Bakü'deki 36'ncı Fırkanın iki piyade alayının mütemediyen hazır tutulmasınının yeterli olduğunu ve o haldeki vaziyet hakkında kendisine malumat verilmesini"* istemiştir.⁵⁰ Gerçekten

⁴⁴ Nasır YÜCEER, a.g.e., s. 120-123.

⁴⁵ ATASE Arşivi, BDH, K. 3822, D: 18, F: 43-1,2.

⁴⁶ Mustafa GÖRÜRYILMAZ, a.g.e., s. 336.

⁴⁷ İsmail BERKOK, **Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15.Fırka'nın Harekât ve Muharebeleri**, s.55.

⁴⁸ Mustafa BUDAK, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu", **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul, 1998, s.79.

⁴⁹ ATASE Arşivi, BDH, K:3823, D: 23, F: 11.

⁵⁰ ATASE Arşivi, BDH, K:3825, D: 23, F: 49.

bu sırada Enzeli’de bir İngiliz fırkasının toplandığı haberi alınmıştır. Hatta bu nedenle Bakü’nün müdafaası için 5’inci Fırkanın bir müddet daha İslam Ordusu emrinde bırakılması Nuri Paşa tarafından Şark Ordular Grubu Komutanlığı’ndan talep edilmiştir.⁵¹ Grup Komutanı Halil Paşa’da 36’ncı Fırkanın her iki alayının 5’inci ve 15’inci Fırkaların nakliyatının sona ermesine kadar Nuri Paşa’nın emrinde kalacağını Gümrü’den bildirmiştir.⁵² Bu tedbirler alınırken Enver Paşa İngilizlerin Bakü’ye asker çıkarmalarını pek muhtemel görmediğini, ancak Hazar Denizindeki vapurlarla Bakü’yü denizden taciz etme ihtimallerine karşı Ruslardan ele geçirilen uzun menzilli toplardan bir iki bataryanın Nuri Paşa’ya gönderilmesini emretmiştir.⁵³

Bakü’nün Türkler tarafından alınmasından ve batı cephesindeki değişen durum karşısında, Sovyetler 25 Eylül’de Türklerle aralarındaki mevcut Brest-Litovsk Antlaşması’nı feshettiklerini beyanla Türk kıtalarının derhal Transkafkasya’dan çekilmelerini talep etmişlerdi.⁵⁴ Osmanlı Devleti’nin mütekele istemeye zorlandığı bu dönemde Talat Paşa Hükümetinin istifasından (8 Ekim 1918) iki üç gün önce Enver Paşa’nın Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa’ya gönderdiği telgraftan onun Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya’daki emellerinden vazgeçmediği anlaşılmaktadır. Şöyleki söz konusu telgrafında, *Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya’dan kuvvetlerin görünürde çekilmiş olacağını, bölge halkının kendi kuvvetlerine dayanmalarını, Kafkasya’da kalacak kuvvetlerin Azerbaycan ve Kuzey Kafkas kuvvetleri olarak kalmak için bu kuvvetleri esas kılmak kaydıyla hem bunları teslim ve hem de yeniden teşkilatlandırarak kuvvetlenmeye bakmaları gerektiğini, Ermenilerle kavga etmeyerek artık iyi geçinmeye gayretle sulh müzakeresinde onlarla birlikte olmalarını, Azerbaycan tebası olarak kalan subaylara -hükümet çekilme emri verse bile- Azerbaycan’a mümkün mertebe çokça silah gönderilmesini*” yazmaktadır.⁵⁵ Başkomutanlık emrini müteakip Gürcü ve Ermeni hudutlarının muhafazası için üç taburlu bir hudut alayı teşkil olunmuş ve 1’inci Azerbaycan Fırkası’na bağlanmıştır. Daha sonra Bakü şehrinin muhafazasından sorumlu 13’üncü Alayın esas teşkil ettiği kolordu-

⁵¹ ATASE Arşivi, BDH, K:3823, D: 23, F: 49-1.

⁵² ATASE Arşivi, BDH, K:3823, D: 23, F: 49-3.

⁵³ ATASE Arşivi, BDH, K:3823, D: 23, F: 49-4.

⁵⁴ W.E.D. ALLEN-Paul MURATOFF, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1966, S. 447.

⁵⁵ ATASE Arşivi, BDH, K:3823, D: 23, F: 51-1.

nun emrine girecektir. Buna göre 1'inci Hudut Taburu Zagatala'da, 2'inci Hudut Taburu Kazak'da, 3'üncü Hudut Taburu Karabağ'da teşekkül edecektir.⁵⁶

Aynı tarihlerde Kafkas İslam Ordusunun Karabağ'daki ileri Harekâtı devam etmekte, Ermeniler kısmen teslim olmakta kısmen de dağlara ya da ormanlara firar etmektedirler.⁵⁷ Karabağ harekâtı sırasında Şuşa'ya sığınan 20 bin civarındaki Türk'ün Andranik kuvvetlerinin eline geçmesi önlenmişti. Karabağ bölgesi de Ermeni çetelerinden temizlenmişti. Kafkaslarda bu gelişmeler yaşanırken, İstanbul'da Talat Paşa Hükümeti istifa etti. Sadrazamlığa getirilen Ahmet İzzet Paşa, 9'uncu Ordu ve Kafkas İslam Ordusu Komutanlıklarına gönderdiği emirde, Karabağ harekâtının derhal durdurulmasını istemişti. Yeni hükümet, Birinci Dünya Harbi'nin son günlerinde İtilaf Devletleriyle mütareke zemini aradığı için, Karabağ'daki askeri birliklerin çekilmesini gerekli görmüştü. Oysaki Türk birlikleri Karabağ'a girmemiş olsaydı, bölgede yaşayan Türkler, Andranik kuvvetleri tarafından tamamen imha edileceklerdi.⁵⁸

6. Dağıstan Harekâtı

Birinci Dünya Savaşı sırasında Azerbaycan gibi Kuzey Kafkasya'nın halkları da Osmanlı Devleti'nden yardım beklemiştir. Bunu temin etmek amacıyla Dağıstan namına Mehmet Kari Dibirof ile Haydar Bammar, Çeçenler namına Abdülmecit Çermoyef, Nisan 1918 başlarında Trabzon'a giderek Türk heyetinin başkanı Albay Hüseyin Rauf Bey ile daha sonra Batum'a geçerek buraya gelen Enver Paşa ile görüşmüşlerdi. Enver Paşa yardımı daha teferruatlı görüşmek için daha sonra heyeti İstanbul'a götürmüştür. 11 Mayıs 1918'de 'Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edilince bu durum Sovyet Rusya'yı kızdırmış, Dışişleri Komiseri Çiçerin 30 Mayıs 1918 tarihli protesto notasını, Osmanlı Devleti'nin Moskova Büyükelçisi Galip Kemali Bey'e vermiştir.

Osmanlı Devleti söz konusu notayı dikkate almamış ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti ile 8 Haziran 1918'de bir Dostluk Antlaşması imzalamıştır. Bu

⁵⁶ ATASE Arşivi, BDH, K:3823, D: 23, F: 78.

⁵⁷ ATASE Arşivi, BDH, K:3823, D: 23, F: 56.

⁵⁸ Mustafa GÖRÜRYILMAZ; a.g.e., s. 336-341. Arşiv belgelerinden de anlaşılacağı üzere Türk ordusu Bakü'nün zaptına uğraşırken Andranik ve çetesi Karabağ bölgesinde Müslümanlara karşı taarruzlarını sürdürmekteydi. Karabağ mıntıkası Kumandanı Binbaşı İsmail Hakkı'nın Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığı'na bildirdiğine göre, Andranik Ağdam'ın güney ve batısındaki tüm Ermeni köylerini Şuşa'nın kuzeyinde bulunan Hankendi karyesine davet ettiği gibi Müslümanlara taarruz etmek için tertibat almakta, Şuşa-Zengezur mıntıkasında ahaliyi harbe başlatmak için var gücüyle çalışmaktadır. bk. ATASE Arşivi, BDH, K.3822, D: 18, F.25.

antlaşma ile Osmanlı Devleti, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ne askeri yardımda bulunmayı ve dış tehditlerden (Rus Kazakları ve Bolşeviklerden) korumayı üzerine aldı. Kuzey Kafkas Cumhuriyeti, kurulduktan sonra Kazaklar ve Bolşeviklerin taarruzuna uğradı. Viladikafkas şehri Bolşeviklerin eline geçtiğinden merkez Nasran kasabasına taşındı.⁵⁹

Nuri Paşa 11 Temmuz 1918 tarihinde Gence'den Enver Paşa'ya gönderdiği 'Ağabey' başlıklı ve 'Kardeşiniz' imzalı telgrafında, "Kuzey Kafkasya'ya tertip edilen kuvvetin gidemediğini işittiğini, bu kuvvetin şimdilik açık bulunan Karakilise, Delican üzerinden Gence'ye gelebileceğini, eğer askeri kıtalar gönderilmesi imkânı yoksa mürettep olan kadroları sevk etmelerini, kendi elinde bulunan fırkanın kadrosunu büyüttüğünü, ikmal efradının bulunduğu yerde kolaylıkla tedarik edildiğini, gerek Gence'de ve gerekse kuzey Kafkasya'da subaylara ihtiyaç duyulduğunu"⁶⁰ belirttikten sonra, "subay ve eğitim verecek heyet, cephane, çok miktarda mavzer ve para"nın lazım olduğunu ve bunlar temin olunduğu takdirde iyi netice verecek işlerin başarılabileceğini yazmıştır."⁶¹ Bu da Kafkas İslam Ordusu'nun tüm Harekât süresince para, cephane ve subay temininde sıkıntı yaşadığını ortaya koymaktadır.

Kuzey Kafkas kuvvetleri 4 Ağustos'ta başlattıkları karşı taarruz ile on üç gün çarpıştıktan sonra Viladikafkas şehrini tekrar ele geçirdi. Fakat Kazak Albay Biçarekov'un kuvvetleriyle Bakü'den ayrılarak Derbent ve Petrovsk'a (Mahaçkale) gelmesi, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti için güneyden tehdit oluşturdu.⁶² Bunun üzerine Enver Paşa, Kuzey Kafkasya'da bir askeri teşkilat oluşturmak üzere Yusuf İzzet Paşa'yı tayin etti. 16 Ağustos 1918 tarihinde İstanbul'dan ayrılan Yusuf İzzet Paşa, Kuzey Kafkasya'ya geçmeden önce Bakü'de Nuri Paşa ile görüşmüştü.⁶³

Bakü'nün ele geçirilmesinden sonra Nuri Paşa; 15'inci Piyade Fırkasını, 38'inci ve 56'ncı Piyade Alayları ile birlikte Kuzey Kafkasya harekâtına memur edeceğini, harekât sonunda 15'inci Piyade Fırkasının 9'uncu Orduya iade olacağını bildirmişti. Yapılan hazırlıklardan sonra 15'inci Piyade Fırkası Kuzey

⁵⁹ Nejdet KARAKÖSE, a.g.e., s. 259.

⁶⁰ ATASE Arşivi, BDH, K:1857, D: 133, F: 1-24.

⁶¹ ATASE Arşivi, K:1857, D: 133, F: 1-24a.

⁶² Nejdet KARAKÖSE, a.g.e., s. 259.

⁶³ ATASE Arşivi, K:1857, D: 133, F: 1-31.

Kafkasya'daki harekâtına başladı.⁶⁴ Harekâta katılan askerler arasından Bakü'nün zaptından sonra Nargin (Narkin) Adası'ndaki esaretten kurtulan 300 kadar askerle bulunuyordu.⁶⁵ 6 Ekim 1918'de öncelikle Derbent ele geçirildi.⁶⁶ Nuri Paşa'nın emrine göre Derbent'in alınmasını müteakip süvariler Petrovski'ye (Mahaçkale) doğru ilerleyecekler,⁶⁷ 15'inci Fırka ise Batum'a nakledilecektir.⁶⁸

Yusuf İzzet Paşa yanında Kuzey Kafkasya Cumhurbaşkanı Abdülmecid Çermoyef olduğu halde 8 Ekim'de, Nuri Paşa da 12 Ekim 1918 günü Derbent'e geldi. 13 Ekim günü Nuri Paşa'nın da katıldığı bir törenle Derbent Hükümet Konağı'na Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin bayrağı çekildi ve hükümetin tescisi resmen ilan edildi.⁶⁹ Ancak bu arada Osmanlı Devleti de yenilgiyi kabul ederek mütareke için İtilaf Devletlerine başvurmuştu. Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Mondros Mütarekesi'nin çok ağır hükümlerinin Kafkasya ile ilgili olanları şöyleydi:

*“İran'ın kuzeybatı kısmındaki Osmanlı kuvvetlerinin derhal harpten evvelki hudut gerisine alınması hakkında evvelce verilmiş bulunan emrin yerine getirilmesi, Maverayı Kafkas'ın Osmanlı kuvvetleri tarafından kısmen boşaltılması emredilmiş olduğundan, kalan kısmı müttefikler tarafından mahalli durum tetkik edilerek talep olunursa boşaltılması ve Maverayı Kafkas demiryolları da dâhil tekmil demiryollarının İtilaf subay ve memurlarının idaresine bırakılması, İtilaf devletlerinin Batum ve Bakü'yü işgal edebilmeleri”*⁷⁰.

Öte yandan Sadrazam Ahmet İzzet Paşa da Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından önce 21 Ekim'de Kuzey Kafkas Ordu Komutanlığı'na gönderdiği şifre telgrafta *“müttefiklerle beraber bugün mağlup bir vaziyette kalarak şeref ve namus-ı millimize mugayir olmayarak gösterilecek şartlar ile sulh temennisinde buldukları”*nı belirttikten sonra sınırlar dışındaki İslamları koruma amacıyla

⁶⁴ Süleyman İzzet, **Büyük Harpte 15.Piyade FırkasınınŞimali Kafkasya'da Harekât ve Muharebeleri**, 103 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, S 44, 1936, s.93.

⁶⁵ **ATASE Arşivi**, K:3823, D: 25, F: 6-1. Nargin'den gelen 1291 esirden sağlan olanların sayısı 387 askerdir. Bunların 300'ü 107'nci i Alay 3'üncü Tabura, 250'si Hudut Alayına, 11'i Tayyare Müfrezesine verilmişti. bk. **ATASE Arşivi**, K:3823, D: 25, F: 6-2.

⁶⁶ **ATASE Arşivi**, K:3823, D: 23, F: 66.

⁶⁷ **ATASE Arşivi**, K:3823, D: 23, F: 39.

⁶⁸ **ATASE Arşivi**, K:3823, D: 23, F: 43-2.

⁶⁹ Süleyman İzzet, a.g.e., s.93.

⁷⁰ **Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, C I, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 1962, s.56.

yapılan faaliyetlerin ve şimdiye kadar Kafkasya'da İslam unsurlarına edilen yardımların devamına maalesef imkân kalmadığını söylemekteydi.⁷¹

Bu durumda Kafkasya'daki kuvvetlerin geri çağırılması ihtimali doğduğundan Yusuf İzzet Paşa'nın derhal harekete geçerek Derbent kuzeyindeki düşman kuvvetlerini imha etmesi ve Petrovsk'un (Mahaçkale) ele geçirilmesi gerekmektedir. Nitekim harekete geçen 15'inci Piyade Fırkası uzun süren muharebelerden sonra 8 Kasım'da Petrovsk'u (Mahaçkale) ele geçirdi.⁷² 6 Kasım günü yapılan muharebelerde yaralanan 15'inci Piyade Fırkası Komutanı Süleyman İzzet Bey'i ziyarete gelen Kuzey Kafkas Komutanı Yusuf İzzet Paşa, hükümetin İngilizlerle mütareke yaptığını, kabul edilen mütareke koşullarına göre, Brest-Litovsk Antlaşması dışında işgal edilen Kafkasya'daki kuvvetlerin geri çekileceğini bildirdi. Bu durumda bölgenin savunması yerli kuvvetlere bırakılacak, ancak Osmanlı askerlerinden isteyenler de bölgede kalabileceklerdir. Ancak Osmanlı Hükümetince alınan 20 Kasım 1918 tarihli yeni bir kararla Kafkasya'da hiçbir Osmanlı askerinin kalmayacağı, buradaki kıtaların süratle bölgeyi terk etmeleri emredildi. Bu karara uyularak 15'inci Piyade Fırkası, Derbent ve Petrovsk (Mahaçkale) istasyonlarından ayrıldı. Az sonra da 5'inci Piyade Fırkası Bakü'yü terk etti. Bu suretle Osmanlı Devleti'nin zor bir dönemde Azerbaycan ve Dağıstan'da gerçekleştirdiği askerî harekât sona erdi. Nitekim Bakü 17 Kasım 1918 sabahı, Azerbaycan Hükümetinin protestosuna rağmen İngilizler tarafından işgal edildi. Nuri Paşa'da Gence'den Harbiye Nezaretine, 30 Kasım 1918'de İstanbul'a döneceğini 9'uncu Ordu Kumandanlığı vasıtasıyla bildirecektir.⁷³

1918'de Mondros Mütarekesi'nin 11 ve 15'inci maddeleri gereği Türk birliklerinin Kafkaslardan çekilmeleri gerekiyordu. Türk birliklerinin Dağıstan ve Azerbaycan'ı tahliye etmesi büyük zorluklar altında gerçekleşti ve 20 Ocak 1919'da tamamlandı.⁷⁴

Sonuç

Kafkaslarda önemli bir yeri bulunan Bakü, Türk tarihi ve kültürünün Kafkaslardaki önemli sayılabilecek merkezlerinden biri olma özelliğini daima ko-

⁷¹ **Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, s. 221-26.

⁷² İsmail BERKOK, a.g.e.,s. 81.

⁷³ **ATASE Arşivi**, K: 3826, D:35, F: 7-161.

⁷⁴ Nejdet KARAKÖSE, a.g.e. ,s. 294.

rumuştu. Rusya'da, 1917 yılında St. Petersburg'da başlayan ayaklanmanın ardından Bolşevikler iktidara gelince, Lenin, başta petrol olmak üzere Azerbaycan'ın zenginliklerini elden çıkarmamak için harekete geçti. Emellerine ulaşabilmek için de Ermeni asıllı Stephan Şaumyan'ı Kafkaslar Fevkalâde Komiseri olarak geniş yetkilerle Bakü'ye gönderdi. Kafkaslar Fevkalâde Komiserinin görev alanını belirlemek için Rusya Komiserler Heyeti Başkanı Lenin ile Milletler Komiseri Stalin tarafından, 30 Aralık 1917 tarihinde Ermeni Şaumyan'a Güney Kafkaslar ve Doğu Anadolu'nun geleceğine ilişkin çalışmalarda bulunma yetkisi verildi. Bu kararnameye göre, Şaumyan'a verilen başlıca görev, Güney Kafkaslardaki milli istiklal hareketlerini önlemek, bölgede bir Komünist Sovyet rejimi tesis etmek ve Rus ordusunun işgali altında bulunan Doğu Anadolu topraklarında da Sovyet Rusya'nın himayesinde bir Ermenistan devleti kurmaktır.⁷⁵

Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun yaptığı muharebelerin sonuçlarına bakarak Azerbaycan ve Dağıstan'ı kurtarma görevini başarıyla yerine getirdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti bağımsızlığına gerçek manada Türk ordusunun Azerbaycan topraklarını işgalden kurtarmasıyla kavuşmuştur. Milli nitelikli bir devletin kurulması, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a yaptığı yardım ve demokrasi kültürüne sahip aydın Azerbaycan liderlerinin sayesinde başarılmıştır. 19'uncu yüzyılın başlarından itibaren Ruslar tarafından silinmeye çalışılan millî devlet bilinci bu sefer demokratik boyutta diriltiştir.

Azerbaycan ve Dağıstan harekâtını gerçekleştiren Türk subay ve erlerinin göstermiş oldukları fedakârlık ve kahramanlığı şükranla anmak gerekir. Uzun süren savaşların sonuna doğru yorgun ve moralsiz zannedilen Türk askerinin neler başarmaya muktedir olduğu burada bir kez daha görülmüştür. Ancak bütün bu zorlu mücadelenin ürünü olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti uzun süre yaşayamamış, 23 aylık bir bağımsızlık döneminden sonra 27 Nisan 1920'de yeniden Rus işgaline maruz kalmıştır. Bununla birlikte, dökülen bu kanların boşa gittiğine hükmetmek doğru olmaz. Bu dönemde yaratılan millî devlet bilinci, nesilden nesile tarihi miras olarak taşınarak canlı tutulmuş ve Moskova'daki 19 Ağustos 1991'deki hükümet darbesinden sonra doğan uygun ortamla birlikte Azerbaycan'ın bağımsızlığı 71 yıl aradan sonra sağlanacaktır.

⁷⁵ Mustafa GÖRÜRYILMAZ, **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler**, Korza Yayıncılık, Ankara, 2009, s.108-109.

EK-1: Cemil Cahit TOYDEMİR (Sağdaki subay)

EK-2: Nuri Paşa'nın Gence'den Ayrılmadan Önce Misafir Olduğu Evin Sahibine Hediye Ettiği Sancak

EK-3

Nuri (Killigil) Paşa Trablusgarp'ta

Kafkas 6'ncı Süvari Alayı

EK-4*

NURİ KİLLİGİL
ASKERİ SAFAHAT BELGESİ

Sicil No : 325-7
Adı Soyadı : Mustafa Nuri KİLLİGİL
Baba Adı : Ahmet Refik
Doğum Yeri : İstanbul
Doğum Tarihi : 05 Mayıs 1890
Sınıf-Rütbe : Piyade, Yarbay
Duhülü : Teşrin-i Sani 1332
Nasbı : 03 Mart 1918
Emeklilik Tarihi: 04 Ekim 1923
Vefat Tarihi : 02 Mart 1949

Askeri görevleri:

[26 Ağustos 1909, Teğmen] Kasım 1906 tarihinde girdiği Harp Okulu'ndan 26 Ağustos 1909'da teğmen olarak mezun oldu. Harp Okulundan mezun olduktan sonra 3'üncü Ordu emrinde görevlendirildi. 9 Ocak 1910'da 3'üncü Ordu 71'inci Alay 3'üncü Tabur 3'üncü Bölüğe, 12 Ekim 1910'da Padişah hizmetindeki Piyade Bölüğüne atandı.

[19 Ekim 1912, Üsteğmen] 19 Ekim 1912'de üsteğmenliğe terfi etmiş ve 1'inci Kolordu 6'ncı Alay 1'inci Tabur 3'üncü Bölüğe atanmıştır.

[6 Kasım 1913, Yüzbaşı] 6 Kasım 1913 tarihinde yüzbaşıliğe terfi etmiş ve 15 Haziran 1914'te Viyana Ataşemiliterliğine atanmıştır. 15 Ağustos 1914'te Harbiye Nezareti makam yaverliğinde görevlendirildi. Birinci Dünya Savaşı'nda Bingazi'deki muharebelerde bulundu.

Şubat 1915'te Trablusgarp'ta Afrika Grupları Genel Komutanlığına atandı ve 28 Haziran 1915 tarihinde padişah iradesiyle uhdesine fahri ferik (tuğgeneral) rütbesi tevcih buyrulmuştur.

[24 Eylül 1916, Binbaşı] 24 Eylül 1916 tarihinde binbaşıliğe terfi etmiş ve Ocak 1918'de fahri tümgeneral rütbesiyle Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na atanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar bu görevinde kalmıştır.

* Safahat belgesi, Nuri Paşa'nın MSB Lodumlu arşivindeki mevcut şahsi dosyasındaki bilgilerden hazırlanmıştır.

[03 Mart 1918, Yarbay] 03 Mart 1918'de yarbaylığa terfi etmiş ve 25 Mayıs 1918'de Gence'ye gelerek Kafkas İslam Ordusu'nun kurulması çalışmalarına başlatmıştır. 16 Haziran 1918'de fahri padişah yaverliği uhdesine verilmiştir. 21 Haziran 1918 tarihinde Levazım Umumiye Dairesine yazılan muhtıradan anlaşılacağı üzere Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa Azerbaycan Hükümeti nezdinde mümessil olarak tayin edilmiştir. Millî Mücadele döneminde Haziran 1920 tarihinde Azerbaycan'dan emrindeki kuvvetlerle gelerek Doğu Cephesi Komutanlığına gönüllü olarak katıldı ve Ermenilere karşı yapılan taarruz harekâtında 12'nci Tümen'in sağ kanadını teşkil ederek Sarıkamış'ın geri alınmasında görev almıştır. Daha sonra Doğu Cephesi imalathanelerinde hizmet etmiş ve Şark Cephesi Komutanlığına Gümrü'de bulunan Alet ve Edevat Fabrikasını sökerek memleket dâhiline geçirmiştir. Daha sonra Erzurum'da faaliyet gösteren İmalat-ı Harbiye Müdüriyet-i Umum emrinde faaliyet gösteren İş Ocağını tesis etmiştir. 04 Ekim 1923'te emekli oldu. Ancak daha sonra başvurusu üzerine 09 Kasım 1921'den itibaren istifasının kabulünü istemiş ve başvurusu 04 Aralık 1928 tarihinde onaylanmıştır.

Katıldığı Savaşlar

- 1911 Trablusgarp Savaşı,
- 1914 – 1918 Birinci Dünya Savaşı,
- 1919 – 1922 İstiklal Savaşı.

Nisan ve Madalyaları

- 29 Temmuz 1916'da Almanya İmparatoru tarafından Birinci Dereceden Demir Salıp Madalyası,
- 22 Kasım 1916'da Muharebe Altın Liyakat Madalyası,
- 3 Nisan 1917'de Avusturya - Macaristan Devleti tarafından Üçüncü Sınıf Askerî Meziyet Salıp Nişanı,
- 23 Eylül 1917'de Muharebe Altın İmtiyaz Madalyası,
- 6 Şubat 1918'de Üçüncü Dereceden Kılınçlı Osmanî,
- 6 Ağustos 1918'de Birinci Dereceden Kılınçlı Mecidî Nişanı,
- 31 Ocak 1929'da İstiklal Madalyası ile taltif edilmiştir.

KAYNAKÇA

Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Arşivi.

Milli Savunma Bakanlığı Arşivi.

ALLEN. W.E.D.-MURATOFF Paul, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1966.

ATTAR, Aygün, “Birinci Cihan Savaşı ve Sonrası Türkiye'nin Kafkas Politikası”, **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2003.

BAL, Halil, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2014.

BELEN, Fahri, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, 1917-1918 Yılı Hareketleri**, 2.Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964.

Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2009.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt: II, **Birinci Kitap**, Gnkur.Basımevi, Ankara, 1993.

Birinci Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, C II, İkinci Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

BERKOK, İsmail, **Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15.Fırkânın Harekâtı ve Muharebeleri**, İstanbul Askeri Matbaası, 1934.

BOLAT, Gökhan; “İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından İngiliz Hükümetine Sunulan Gizli Bir Rapora Göre I.Dünya Savaşı Sonrasında Transkafkasya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin Genel Durumu”, **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı/Middle East Special Issue, 2010.

BUDAK, Mustafa, “Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu”, **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul, 1998.

ÇAKMAK, Fevzi, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2005.

ÇALIŞLAR, İzzettin-GÖRGÜLÜ, İsmet, **On Yıllık Savaşın Günlüğü**, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2007.

ÇOLAK, Mustafa, “Osmanlı-Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi (1917-1918)”, **History Studies**, Volume 6, Issue 1, January 2014.

- DEVLET; Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- ERDOĞAN, Fahrettin, **Türk Ellerde Hatıralarım**, Mevsimsiz Yayınları, Ankara, 2007.
- ERICKSON, Edward J., **I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.
- ERKAN, Aydın O., **Tarih Boyunca Kafkasya**, Çivi Yazıları Yayınları, İstanbul, 1999.
- GASIMOV, Musa, "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi: 1918 Yılı", **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, C 7, S 1.
- GÖRGÜLÜ, İsmet, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- GÖRÜRYILMAZ, Mustafa, **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918)**, Korza Yayıncılık, Ankara, 2009.
- GUZE (Alman Yarbay), Felix, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, Çeviren: Yarbay Hakkı (AKOĞUZ), Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2007.
- KARAKÖSE, Nejdet, **Nuri Paşa**, Ötüken Yayınları, Ankara, 2012.
- KELEŞYILMAZ, Vahdet; "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XVI, S 47, Ankara, 2000.
- KILIÇ, Selami, "Brest-Litovsk Barışı Sonrası Kafkasya'daki Bazı Askeri ve Siyasi Gelişmeler", **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2003.
- KURAT, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- _____, **Türkiye ve Rusya XVIII.Yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- LARCHER, Maurice, **Kafkas Harekâtı**, Yayına Hazırlayan: Bingür SÖNMEZ, Omnia Yayınları, İstanbul, 2010.
- MCCARTHY, Justin, **Ölüm ve Sürgün**, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1998.
- METİN, Barış, **Birinci Dünya Savaşında İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadelesi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012.

- NECİYEYEV, Elçin, **Kafkaslarda Türk Katliamı**, Emre Yayınları, İstanbul, 2006.
- ORTAYLI, İlber, "XIX. Asırda Kafkasya ve Rusya", **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2003.
- Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2006.
- ÖZTÜRK, Mustafa, "Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi", **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2003.
- QAFAROV, Vasıf, "Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu", **Akademik Bakış**, Gazi Üniversitesi Yayınları, C 2, S 3, 2008.
- SARI, Mustafa, **Türkiye-Kafkas İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- SELVİ, Haluk, "Hangi Andranik", **2023 Dergisi**, S 12, Ankara, Nisan 2002.
- SPENCER, Edmund, **Türkiye, Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan**, Çeviren: Dilek CENKÇİLER, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Süleyman İzzet, **Büyük Harpte 15.Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Harekât ve Muharebeleri**, İstanbul Askeri Matbaa, 1936.
- ŞİMŞİR, N.Bilâl, **Azerbaycan**, Bilgi Yayınları, Ankara, 2011.
- TÜRKER, Rüştü, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5'inci Kafkas Tümeni**, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2006.
- Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Cilt:1, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 1962.
- WINTER, Jay –PARKER, Geoffrey,- R.HABECK, Mary, **I. Dünya Savaşı ve 20.Yüzyıl**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012.
- YANAR, Savaş, **Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya**, IQ Yayınları, İstanbul, 2002.
- YEL, Selma, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002.
- YÜCEER, Nasır, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

İSTİKLAL HARBİ'NDE ŞARK CEPHESİ'NDE KARS HAREKÂT PLANI'NIN ANALİZİ VE BÖLGENİN İŞGALDEN KURTULUŞU

HÜSNÜ ÖZLÜ*

Özet

Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Türk ordusunun Kafkaslardan çekilmesi ve bölgede dengelerin değişmesi üzerine Ermeniler topraklarını genişletmek için saldırılara başlamışlardır. İtilaf Devletlerinin Mondros Mütarekesi'nin 24'üncü maddesi ile Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurma planını gündeme getirmiş olmaları ve Ermenilere Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas'ın verilmesi düşüncesi ile Ermeniler bir süre sonra Doğu Anadolu'da işgallere başlamışlar, Gümrü, Kars ve Iğdır'a kadar girmişlerdir. Bu dönemde Ermeni saldırılarının artması üzerine bir askerî harekât yapılmasına karar verilmiş ve Kâzım Karabekir Paşa'nın komutasındaki "15'inci Kolordu Komutanlığı", "Şark Cephesi Komutanlığı" adı ile yeniden teşkilatlandırılarak yetkileri genişletilmiştir.

Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın 29 Ekim 1920 tarihli harp raporunda; "Kars Harekât Planı" detayları ile açıklanmaktadır. Bu planda bölgedeki Ermeni kuvvetleri ve yerleşimi, Şark Cephesi Komutanlığı'na bağlı 9'uncu ve 12'nci Tümenlere ait taarruz harekât planına ilişkin detaylar ayrıntıları ile anlatılmaktadır.

26 Ekim 1920 tarihinde başlayan ve 30 Ekim 1920 tarihinde Kars'ın kurtuluşu ile neticelenen "Kars Harekât Planı"nda Ermenilere karşı elde edilen başarıdan sonra Genelkurmay Başkanlığı'nın 31 Ekim 1920 tarihinde verdiği direktif emri ile Ermeni birlikleri üzerine Gümrü istikametinde takip harekâtı başlatılmış ve 4 Kasım 1920 tarihinde "Şahnalar Muharebesi" ile Ermeni birlikleri tamamen bölgeden atılmış, "Şahtatlı Taarruzu" ile de Iğdır ele geçirilmiştir.

* Dr.Öğ.Yb., Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE), Atatürk Araştırma ve Eğitim Merkezi (ATAREM) Genel Sekreterliği, Ankara, husnuozlu@hotmail.com

Bu bildiriyi hazırlamaktaki amacım, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire (ATASE) Başkanlığı Arşivinde yer alan belgeler ışığında (harp raporları, cerideler, harita ve krokiler), İstiklal Harbi'nde Doğu Anadolu'daki Ermeni işgal hareketine karşı Kars bölgesinde Türk ordusunun yaptığı mücadeleyi ve "Kars Harekât Planı"nı ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: İstiklal Harbi, Şark Cephesi, Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Kars,

ANALYSIS OF KARS OPERATIONAL PLAN IN THE EAST FRONT IN INDEPENDENCE WAR AND LIBERATION OF THE REGION FROM OCCUPATION

Abstract

Immediately after the First World War, the Armenians had begun to attack to expand their land upon the withdrawal of the Turkish army from the Caucasus and the change of balance in the region. The Armenians began occupations after a period in Eastern Anatolia, they entered Gyumri, Kars and Iğdır because of the fact that the Allied Powers brought into question of Foundation of Armenian State plan in Eastern Anatolia and with the idea of giving Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Elazığ and Sivas to Armenians associated with the 24th Article of Armistice of Montrose. In this period, it was decided to carry out a military operation upon the increase of the Armenian attacks and the powers of “15th Corps Command” at Kazım Karabekir Pasha Command were expanded by being organized with the name of “Eastern Front Command”.

Eastern Front Commander Kazım Karabekir Pasha’s “Kars Operations Plan” is described in detail in war report dated 29 October 1920. In this plan the Armenian forces and settlements in the region, the details concerning the attack operation appurtenant 9th and 12th Divisions related to the Eastern Front Commander are described in detail.

After the success achieved against the Armenians in “Kars Operational Plan” starting on 26 October 1920 and resulted on 30 October 1920 with the liberation of Kars, the follow-up operation in Gyumri direction was launched toward to Armenian troops with directives given by order of the General Staff on 31 October 1920 and Armenian troops were dismissed completely from the region with “Şahnalar Battle” on 4 November 1920, Iğdır was seized with “Şahtatlı Attack”.

My purpose in preparing this report is to reveal the Turkish army struggles in Kars Region against the Armenian occupation movement in eastern Anatolia in the War of Independence and the “Kars Operations Plan”, in consideration of documents (war reports, registers, maps and sketches) in Head of Department of General Staff Military History and Strategic Studies Archive (ATASE).

Key Words: War of Independence, Eastern Front, Mustafa Kemal Pasha, Kâzım Karabekir Pasha, Kars.

Giriş

Osmanlı Devleti 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'ndan itibaren yoğun olarak Rus ordularının işgal ve baskısına maruz kalmış, Birinci Dünya Savaşı'nda ise Doğu Cephesi'ndeki askerî harekât 1 Kasım 1914'de Rusların Osmanlı Devleti'nin sınırını geçmesi ile başlamıştır. Rusya'da Ekim 1917'de Bolşevik İhtilali'nin başlaması ile Kafkaslarda Osmanlı Devleti lehine gelişmeler yaşanmış, 15 Aralık 1917'de Ruslarla Osmanlı Devleti arasında imzalanan Erzincan Mütarekesi ve ardından Ruslar ile İttifak devletleri ve Osmanlı arasında imzalanan 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması ile barış sürecine girilmiştir. Bu süreçte bölgedeki Rus Kafkas ordusu dağılmış ve bu cephede bulunan Ermeni gönüllü tugayları ve Ermeni çeteleri güçlerini birleşerek Türk topraklarını işgal etmeye başlamışlardır.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve yapılan anlaşmalar neticesinde Ermeniler daha önce olduğu gibi yine aynı şekilde hayal ettikleri devleti kurmak için her fırsattan yararlanarak Anadolu'dan toprak elde etmeye çalışmışlardır. Nitekim Türk ordusunun Kafkaslardan çekilmesi ve bölgede dengelerin değişmesi üzerine İngilizler tarafından desteklenen Ermeniler, topraklarını genişletmek için saldırılara başlamışlardır. İtilaf Devletlerinin Mondros Mütarekesi'nin 24'üncü maddesi ile Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurma planını gündeme getirmiş olmaları ve Ermenilere Doğu Anadolu bölgesinde Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas'ın verilmesi düşüncesi Ermenileri büyük Ermenistan kurma konusunda daha da heveslendirmiştir. Nitekim Ermeniler bir süre sonra Doğu Anadolu'da işgallere başlamışlar, Gümrü, Kars ve Iğdır'a kadar girmişlerdir.

Bölgede yaşanan işgal hareketi üzerine süratli bir teşkilatlanma hareketi başlamış ve Ahıska ve Ahılkelek çevresinde Ahıska merkez olmak üzere 29 Ekim 1918'de Ömer Faik Bey başkanlığında "Ahıska Hükûmet-i Muvakkatı", 3 Kasım 1918'de Emir Bey Ekberzâde başkanlığında merkezi Iğdır olmak üzere "Aras Türk Hükümeti", 5 Kasım 1918'de Kepenkçi Emin Ağa ve Piroğlu Fahreddin Bey başkanlıklarında merkezi Kars olmak üzere, "Kars İslâm Şûrası" kurulmuştur. (Gökdemir, 1990:18)

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Kars'ta kurulan İslam Şurası, 13 Ocak 1919'da Kars'a giren İngiliz askeri kuvvetleriyle iyi ilişkiler kurmuştur. İngiliz Komutanı General Beach de İslam Şurası'nı tanımıştır. 17-18 Ocak 1919'da

Kars'ta toplanan diğer bir kongrede Kars Millî İslâm Şûrası Hükûmeti'nin adı, "Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-i Milliyesi" şeklinde değiştirilmiş, Hükümet başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey seçilmiştir. 25 Mart 1919'da Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-i Milliyesi, tam bağımsızlığını ilân ederek Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti adını almıştır.(Gökdemir, 1990:18) Nisan 1919 başında İngiliz Komutanlığının Kars bölgesine Ermeni göçmenlerin getirilmesini istemesi üzerine İslam Şura Hükümeti ile İngiliz Komutanlığının iyi ilişkileri ve anlaşmaları bozulmuş, 19 Nisan 1919'da bölgedeki İngilizler, İslam Şurası Parlamentosu'nu basmış, İbrahim Cihangiroğlu Hükümetinin üyelerini tutuklayarak Malta'ya sürmüştür. (Sakarya, 1984:334) Bu arada İngilizler Wilson ilkelerinin 14 üncü maddesini hiçe sayarak Kars ilinin orta ve güneyini Ermenilere, kuzeyini ve bütün Batum ilini de Gürcülere vermişlerdir. (Kırzioğlu, 1960:58) İngilizlerin teslim almaya çalıştığı bölgedeki birliklere ait silahların bir kısmı kaçırılarak halka dağıtılmış ve oluşturulan "Millî Şura Ordusu" ile Beyazıt, Eleşkirt, Pasin, Narman cephelerine çekilerek Arpaçay ve Aras'da Ermenilere, Kür boyu ve Acara Cephesi'nde Gürcülere karşı mücadele verilmiştir. (Gökdemir, 1998:70)

Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılan Osmanlı Devleti topraklarından pay alabilmek için mücadeleye başlamış, 24 Şubat 1919 tarihinde Paris'te "Ermeni Birleşik Kongresi"ni toplamışlardır. Kongreye, dünyanın her yerinden gelen temsilciler katılmış, Ermenilerin istek ve iddialarını saptamış, Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığında altı kişilik bir kurul oluşturulmuştur. (Sakarya, 1984:336)

Bu tarihte özellikle de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Doğu Anadolu'da başlayan Ermeni taarruzları bölgede çatışmaları artırmıştır. Bu dönemde Güneybatı Kafkas Müslüman Milli Komitesi Merkezi'nden 5 Ağustos 1919 gün ve 343 sayılı Kars'tan Güneybatı Kafkas Murahhaslar Heyeti'ne gönderilen mesaja göre; Türk birlikleri mütareke koşullarına göre Ocak 1919'da Kars ve Batum illerini boşaltınca, Ermeniler her yandan Kars'a saldırmışlar, Arpaçay'ın doğusundaki Pegler ve Koşavenk Köylerini yakarak Kağızman'a girmişlerdir. 5 Ocak 1919 tarihinde, Azerbaycan'ın Gürcistan'daki diplomatik temsilci yardımcısı F. Vekilov, Azerbaycan Hükümeti Başkanı ve Dışişleri Bakanı F.H.Hayski'ye Türk ordusu tarafından durdurulan Ermenilerin Kars'ı ele geçirememeleri için acil tedbirlerin alınması gerektiğini bildirdiği bir telgraf yollamıştır. (Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu, 2001:19)

İşgal sürecinde Güneybatı Kafkas Hükümetinin İngilizlere yaptığı başvurular hiçbir sonuç vermemiştir. Ermeni Hükümeti, düzenli Ermeni birliklerinin çeteler tarafından yönetilen hareketlere karışmadığını ve hükümetlerinin bu konuda hiçbir bilgisi olmadığını iddia etmişlerdir. Daha sonra 30 Nisan 1919 tarihinde İngilizler, Ermenilere Kars şehrini teslim etmekle durumu daha da ağırlaştırmış, Kars'ta Ermenilerin bırakıp gitmiş oldukları köylere yerleşmiş bulunan Erivanlı Türk göçmenler Ermeniler tarafından yok edilmişler ve mallarını da yağma etmişlerdir. (Sakarya, 1984:372)

8 Mayıs 1919 tarihli rapora göre; Elviye-i Selase'de bulunan İslam Şurası, İngilizler tarafından dağıtılmış ve Kars'a bir Ermeni vali atanmış (İSH, K.358, G.16, B.16a), 17 Mart 1919 tarihinde de askeri vali olarak bir İngiliz General Kars'a gelerek göreve başlamıştır. (İSH, K.289, G.6, B.6AA)

Bu dönemde Erzurum'da 15'inci Kolordu Komutanlığı görevinde bulunan Kâzım Karabekir Paşa bölgedeki olayları yakından takip etmekte ve yapılacak olan harekât ile ilgili hazırlıkları sürdürerek sürekli olarak Mustafa Kemal Paşa ile temas kurmaktadır. Bu arada bölgede işgal faaliyetlerini hızlandıran Ermeniler büyük zulümler yapmakta ve bölge halkı üzerinde baskı kurmaktadır. 15'inci Kolordu Komutanlığı'nın Milli Savunma Bakanlığı'na gönderdiği 25 Haziran 1919 gün ve 4106 sayılı mesajda; "Karaorgan'da bulunan Ermeni müfrezesinin, Sarıkamış'tan gelen yüz hane İslam muhacirinin, 90 inek, 6 at, 200 kilo yiyeceklerini ve mevcut paralarını aldığı, bunları bir ahıra doldurduğu, kadınları da aradıkları ve üzerlerinde buldukları kıymetli eşyaları alarak bu muhacirlerin gözleri önünde taksim ettikleri" bilgisi yer almaktadır. Ayrıca, Ermeniler Kars ile Oltu arasındaki Müslüman köylerine baskınlar yaparak özellikle Akçakale çukurundaki Müslümanların mallarını yağma etmişlerdir. (Sakarya, 1984:366-367) 14 Şubat 1920 tarihli rapora göre, Ermeniler Kars havalisindeki Müslümanlara hunharca saldırmışlar ve Müslüman köylerini yakmışlardır. (İSH, K.273, G.20, B.20a) 30 Mart 1920 tarihinde Kağızman yakınlarında 40 kişilik Ermeni kuvveti Aras geçidinde Müslüman halkı gasp ve katletmiş, Mayıs 1920'de Uluhanlı yakınlarında Karadağlı Köyü'nün halkını göçe zorlamışlar, 27 Haziran 1920'de Hacıbayram ve Haberbegli Köylerini basarak ahalinin mallarına el koymuşlar, 2 Temmuz 1920'de İğdir'in batısında Tuzluca bölgesinde 300 Müslüman'ı şehit etmişlerdir. (Kırzioğlu, 1970:109)

Bu arada 23 Haziran 1920 tarihinde harekât hazırlıkları tamamlanmış olmasına rağmen Çiçerin'den gelen mektup üzerine harekât bir süre daha

ertelenmiş ve hazırlıklara devam edilmiştir. (Güner, 2007:166) Hazırlıkların tamamlanmasını müteakip Şark Cephesi Komutanlığı Büyük Millet Meclisi'nden aldığı yetki ile 28 Eylül 1920 tarihinde Sarıkamış-Kars-Gümrü istikametinde genel taarruz hareketine başlamıştır. (Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler, 1975:87)

Kars Harekât Planı:

Bölgede sürekli artan Ermeni işgali ve zulmü üzerine Kars bölgesinde kapsamlı bir harekât yapılmasına karar verilerek hazırlıklara başlanmıştır. Ermenilere karşı yapılacak harekât hakkında Şark Cephesi Komutanlığı'na bildirilen 20 Eylül 1920 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile Şark Cephesi birliklerinin Kars bölgesinde harekât yapması ve harekâtın birinci evresinde Kağızman, Nova-Selim, Merdenek hattına kadar ilerlemesi talimatı verilmiştir. (Onar, 1995:189) Bu talimat gereği 9'uncu Kafkas Tümeni birlikleri söz konusu hattı ele geçirmişlerdir.

Bu dönemde askerî harekât yapılmasına karar verildikten sonra bölgedeki birlikler yeniden yapılandırılmış ve Kâzım Karabekir Paşa¹ komutanlığındaki "15'inci Kolordu Komutanlığı", "Şark Cephesi Komutanlığı" adı ile teşkilatlandırılarak yetkileri genişletilmiştir. Bu komutanlığa bağlı ve Kars Harekât planını çerçevesinde bölgede yer alan 9'uncu Kafkas Tümeni ve 12'nci Tümen Komutanlığı komuta heyeti şu şekildedir:(Görgülü, 1993:217-218)

"9'uncu Kafkas Tümen Komutanlığı Birlikleri:

9'uncu Kafkas Tümen Komutanı, Yarbay Halit (Deli) (Tümgeneral Karsıalan)

¹ Kâzım Karabekir; 1882 yılında Zeyrek'te doğdu. Karabekiroğullarından Mehmet Emin Paşa'nın oğludur. İlkokula İstanbul Zeyrek'te başladı. Daha sonra babasının görevi nedeniyle ilkokula Van, Harput ve Mekke'de devam etti. 1894 yılında İstanbul Fatih Askerî Ortaokulu, 1897 yılında Kuleli Askerî Lisesine girdi ve eğitimini başarıyla tamamladı. 14 Mart 1900'de girdiği Harp Okulu'ndan 16 Aralık 1902'de teğmen, devam ettiği Harp Akademisi'nden 5 Kasım 1905'te kurmay yüzbaşı rütbesiyle birincilikle mezun oldu. 31 Ekim 1920'de korgeneral oldu. 1912-1913 Balkan Savaşı, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı, 1919-1922 İstiklal Savaşına katıldı. 14 Haziran 1920'de Doğu Cephesi Komutanı olarak atandı. 21 Ekim 1923'te Doğu Cephesi Komutanlığının lağvı üzerine 1'inci Ordu Müfettişliğine atanmakla beraber, aynı zamanda milletvekili olduğundan, Büyük Millet Meclisinin kararıyla 19 Aralık 1923'te izinli sayıldı. 31 Ekim 1924'te 1inci Ordu Müfettişliğinden istifa ederek milletvekilliği görevine devam etti. (1 Mart 1927 tarihine kadar) ve bu devre Meclis'te muhalif Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'nin liderliğini yaptı. 5 Aralık 1927'de emekliye ayrıldı. 25 Ocak 1948'de vefat etti. Ankara Cebeci Askerî Şehitliğine defnedildi. Naaşı 30 Ağustos 1988'de devlet mezarlığına nakledildi. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri**, C 3, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara, 2009, s.240.

9'uncu Kafkas Tümen Komutanı Tuğgeneral Rüştü,

9'uncu Kafkas Tümen Kurmay Başkanı Binbaşı Fahri, 9'uncu Kafkas Tümen Kurmay Başkanı Binbaşı İ.Hakkı (Orgeneral Akoğuz),

17' nci Kafkas Alayı Komutanı Bnb. Osman Avni(Albay), Bnb. Ali Rıza(Albay),

28'inci Kafkas Alayı Komutanı Yb. Emin (Albay), Bnb. İbrahim (Yarbay),

29'uncu Kafkas Alayı Komutanı Bnb. Ali Rıza (Bnb), Bnb. Mehmet Tevfik (Albay), Yb. Necmettin (Yb.),

Oltu Müfrezesi Komutanı, Bnb. İbrahim,

9'uncu Topçu Alay komutanı Bnb. Hüseyin Ragıp (Albay),

12'nci Tümen Komutanlığı Birlikleri:

Tümen Komutanı Yarbay Osman Nuri (Tümg. Koptagel)

12'nci Piyade Alay Komutanı Yb.Reşat (Çiğiltepe),

34'üncü Piyade Alay Komutanı Bnb.Demir (Albay),

35'inci Piyade Alay Komutanı Bnb. M.Talat (Tuğgeneral Ogan),

36'ncı Piyade Alay Komutanı Bnb. Tahsin (Tuğgeneral Alpagut), Bnb. Mehmet ŞAHİN (Albay)

12'nci Topçu Alay Komutanı Bnb. Abdülkerim (Albay Sunday)

Mürettep Tümen Komutanlığı Birlikleri:

Tümen Komutanı Albay Rüştü olmak üzere emrinde; 1'inci Mürettep Tümen Karargâh Subaylığı, 28'inci Piyade Alay Komutanlığı, Merdenek (Göle) Müfreme Komutanlığı, Camadanlı Müfreme Komutanlığı ve 5'inci Aşiret Alay Komutanlığı bulunmaktadır. Bu komutanlık 21 Ekim 1920 tarihinde lağvedilmiş ve Albay Rüştü Kars Müstahkem Mevki Komutanı olmuştur."

Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın 27 Eylül 1920 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine çektiği telgrafta taarruz hazırlıkları şu şekilde bildirilmektedir. "12'nci Fırka ve 9'uncu Fırkalarla Sarıkamış istikametinde harekât-ı taarruziyeye başlanması mukarrerdir. Bidayette Karakurt-Sarıkamış-Allahuekber Dağı hattı işgal olunacak, Oltu Cephesi'nde şimdilik

tadilat yapılmayacaktır. Harekâtın vaktinden evvel başlamaması için aşiret alayları 27 Eylül 1920 den itibaren içtimaa davet olunacak ve kâfi kuvvetin içtimaından sonra Eleşkirt Karakilisesi-Kağızman istikametine taarruz ve Kağızman işgal olunacaktır. Nahcivan'daki müfrezemizin kırmızı kuvvetlerle beraber ve Sarıkamış taarruz günlerinde Şahtatlı'yı işgal etmeye çalışması, sağ cenah grubuna taarruzdan bir gün evvel yazılacaktır.” (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Eylül 1964: Vesika No.1134)

Mustafa Kemal Paşa Vekiller Heyeti adına 7 Ekim 1920 tarihinde Şark Cephesi Komutanlığı'na çektiği şifreli telgrafta, Kars üzerine yapılacak harekâtın sonuç alınana kadar uzatabileceği hakkında yetki vermekte ve bu yetkiyi şu şekilde ifade etmektedir. (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Eylül 1964: Vesika No.1136)

“1.Ermeniler aleyhine kazanılan Sarıkamış muzafferiyeti temin ettiği menafii askeriye ve iktisadiyeden başka şarktaki vaziyeti siyasiyeyi de lehimizez inkişaf ettirecek mahiyettedir. Harekât-ı vakianın sürat ve intizamı ile muvaffakiyeti şükran ve takdir ile yâd olunur.

2. Kars önünde tecemmü etmiş olan Ermeni kuvayı asliyesi aleyhine kazanılacak kat'i bir muzafferiyet ile Ermeni kuvayı müsellahasının kısmı aslisi imha olunabilir. Bu neticenin istihsali ile Kars'in işgali vaziyeti askeriyemizi esaslı olarak ıslah ve yalnız başına kalacak Gürcüleri atiyen de hareketten men edecek bir tesir icra edebilir.

Vaziyet-i siyasiyeye gelince: Bu kat'i darbe Ermenilerle aramızdaki muhasebatın gerek doğrudan doğruya ve gerekse Bolşeviklerin tavassutu ile sulhen halli imkânını hazırlayabileceği cihetle bu nokta-i nazardan da faydalı olacaktır. Esasen Ermeni harekâtından hedef-i siyasi Ermeni meselesinin halli için Rusları ve Ermenileri ciddi müzakereye sevk etmekten ibaret olup bu neticenin ise tarafımızdan faaliyet ve tazyik ile istihsal edilebileceği bittecrübe tahakkuk etmiştir. Ancak Kars'ta Ermenilerin tahşit ettikleri kuvvetlerle harekâtımız müşkül, insan ve malzemece ziyade fedakârlığa mal olabilmek ihtimal dâhilindedir. Askeri ve siyasi vaziyet-i umumiyemiz ise müşkül ve meşkûk netayice halen mütehammil değildir.

3. Binaenaleyh vekiller heyeti Şark Cephesi Komutanı'nın vaziyeti askeriye nin arz edebileceği fırsatlardan istifade sureti ile harekâtı temdide mezun olmasına karar vermiştir.”

20 Eylül 1920 tarihli Bakanlar Kurulu kararına göre, Kars Müstahkem Mevkiine ve bölgede Ermenilere karşı yapılacak harekât hakkında Şark Cephesi

Komutanlığı'na; “Şark Cephesi birliklerinin Kars genel istikametinde harekât yapması ve harekâtın birinci devresinde, Kağızman, Nova-Selim, Merdenek hattına kadar ilerlemesi” talimatı verilmişti. **EK-1** (İSH, K.615, G.58, B.58a) Bu talimat gereği harekâta başlayan Şark Cephesi Komutanlığı birlikleri Ermeni ordusunu 14 Ekim 1920 akşamı çekilmek zorunda bırakmış ve 9’uncu Kafkas Tümeni birlikleri de söz konusu hattı işgal etmiştir. Daha önce 1 Ekim 1920 tarihinde Sarıkamış’ın işgalden kurtarılmasından sonra Genelkurmay Başkanlığı Şark Cephesi Komutanlığı’na verdiği talimatla Kars’ın savunulması için bu bölgenin ele geçirilmesinin askeri bakımdan zorunlu olduğu ve bu harekâtın derhal başlatılmasını istemişti. (İSH, K.754, G.16, B.16a) Ayrıca yine Genelkurmay Başkanlığı; Kars harekâtı ile Ermeni ordusunun büyük kısmının yok edileceğini, bölgenin ele geçirilmesi ile birlikte askeri durumun önemli ölçüde düzeltileceğini ve Gürcülerin ileri harekete geçmelerinin önleneceğini, siyasi bakımdan da Ermenilerle aramızdaki düşmanlığın barış yoluyla halledilmesi imkânını sağlayacağını bildirmektedir.

Şark Cephesi Komutanlığı hazırladığı harekât planını şu şekilde açıklamıştır:

“9’uncu Kafkas Tümeni Kağızman bölgesinde, 12’nci Tümen’in sağ kanadından alınan 1 inci Mürettep Tuğay ve 15’inci Süvari Alayı ile Azerbaycan Süvari Alayı’ndan ibaret bir kuvvetle Kars Müstahkem Mevkii’ni doğudan, Vezirköy ve Yahniler bölgesinden kuşatmak ve doğu ile irtibatını kesmek suretiyle kesin darbeyi bu bölgeden vurmak;

12’nci Tümen’le de 9’uncu Kafkas Tümeni’nin solundan Kars Müstahkem Mevkii’nin güney tahkimat hattına taarruz etmek, Merdenek Müfrezesi, 9’uncu Kafkas Tümeni’nden alınacak bir alay ve bazı aşiret kuvvetlerinden kurulacak olan Albay Rüştü emrindeki bir kuvvetle de, Kars Çayı batısından Kars batı tahkimat hattına karşı harekete geçmek ve duruma göre, Kars’ın kuzeyinden, 9’uncu Kafkas Tümeni’nin kuşatmasını kolaylaştıracak şekilde taarruz etmek, bölgede Ermenileri sıkıştırmak ve muharebeyi kabul etmez çekilirse, bu çekilmeyi panik haline sokmaya çalışmak.” (Türk İstiklal Harbi, 3’üncü Cilt, Doğu Cephesi, 1995:196)

Şark Cephesi Komutanlığı, bu planı 20 Ekim 1920’de Genelkurmay Başkanlığı’na sunmuştur. Aynı zamanda Trabzon ili hariç olmak üzere 1884-1889 doğumlu erlerin silahlıta alınmasına izin ve bu iş için acele karar alınmasının emredilmesini istemiştir. (İSH, K.751, G.99, B.99a)

Şark Cephesi Komutanlığı'nın harekât planı Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal ve Fevzi (Çakmak) Paşa'ya iletilmiş ve kesin harekâtın derhal yapılması hakkındaki görüşler uygun bulunmuştur. Ayrıca Şark Cephesi Komutanlığı'na çekilen 21 Ekim 1920 tarihli telgrafla da “*Aras boyunda bulunan bütün müfrezelerle geniş ölçüde faaliyete geçilmesi, harekâtımızın hedefinin Ermeni ordusunun Kars içinde veya Kars'tan sonra takiple yok edilmesi olduğunu, bu sonuç alınıncaya kadar Doğu ordusunun serbest ve kesin hareket etmesinin lazım geldiği, Şark Cephesi'nin lüzumu kadar eratı silahaltına çağırabileceği*” bildirilmiştir.(İSH, K.751, G.30, B.30a) Yapılan hazırlıklar çerçevesinde 20 Ekim 1920 tarihinde taarruz öncesi tarafların durumu ve bölgedeki konuşlanması **EK-2** krokide belirtilmiştir.

20 Ekim 1920 tarihinde yapılan keşiflere göre Kars bölgesinde bulunan Ermeni kuvvetleri yaklaşık olarak şu şekildedir; Ermeniler, Üçler Tepesi - Akbaba Dağı - Aramvartan - Çalkuvar Dağı- Karatavuk tahkimli hattında bulunmaktadır. Bu cephede Ermenilerin, 1'inci, 4'üncü, 5'inci ve 7'nci Piyade Alaylarıyla Kars ve Gümrü Muhafız Taburları, 1'inci ve 2'nci Süvari Alayları ve bir milis taburu, 3'üncü Piyade Alayı ile bir kısım gönüllü ve komitacı çeteler bulunmaktadır. 8'inci Piyade Alayı, Zaruşat (Arpaçay) ve Çıldır bölgesindedir. Ermeni birliklerinin mevcudu 10.000'e yakın olduğu tahmin edilmekteyse de bu rakam Ermenistan'daki seferberlik neticesinde hızla artmıştır. (İSH, K.754, G.16, B.16bd)

Türk kuvvetleri, Merdenek Müfrezesi dâhil 10.000, muharip miktarı ise 7700 olup, bunlardan muharebe hattında 5000'i bulunmaktadır. Şark Cephesi Komutanlığı Ermenilere karşı sayı üstünlüğü olmamasına ve Ermenilerin tahkim mevzilerde savunma yapmalarına rağmen Türk birlikleri, Ermenilere karşı morallerinin yüksek olması ve manevra kabiliyetinin kendilerinde bulunmasından dolayı Ermenilere bir dış yardım olmadığı takdirde, Kars Müstahkem Mevkii'nin daha çok manevra ile düşürülmesinin mümkün olacağına inanıyordu.(Türk İstiklal Harbi, 3'üncü Cilt, Doğu Cephesi, 1995:195) Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa harekât hazırlıkları devam ederken 21 Ekim 1920'de, Erzurum, Van vilayetleriyle Erzincan, Doğubeyazıt sancaklarına ve oraların asker alma daire ve şubelerine verdiği emirde, Erzurum ve Van vilayetleriyle Erzincan ve Doğubeyazıt sancaklarına 1884-1888 doğumlu erlerin geçici bir görevin yapılması için silahaltına alınmasını emretmiş, biran önce bu askerlerin birliklere teslim olmalarını istemiştir. (İSH, K.751, G.30, B.30a)

Şark Cephesi Komutanlığı, Kars'a karşı yapılacak harekâtın ana fikrini 9'uncu Kafkas ve 12'nci Tümenlere, 18 Ekim 1920'de bildirmişti. Bundan sonra Cephe Komutanı 19 Ekim 1920'de 9'uncu Kafkas ve 12'nci Tümen Komutanlarıyla, Beşkaya Dağı'ndan durumu yerinde incelemiş ve tümen komutanlarının görüş ve düşüncelerini de aldıktan sonra, 20 Ekim 1920'de harekât hakkındaki kararını tümenlere bildirmiştir. Buna göre; 9'uncu Kafkas Tümeni; iki piyade alayı, 15'inci Süvari Alayı, Azerbaycan Süvari Alayı ve Mürettep 1'inci Tugay ve aşiret kuvvetleri, dört Osmanlı sahra, dört kudretli dağ, üç Rus dağ topundan oluşan kuvvetle, Yahniler - Vezirköy - Mağaracık hattından Kars'ın doğusundan asıl taarruzu planlamıştır. (Türk İstiklal Harbi, 3'üncü Cilt, Doğu Cephesi, 1995:196)

12'nci Tümen; iki piyade alayı, bir aşiret alayı, dört sahra, dört kudretli dağ, dört 10,5'lik obüs, iki Rus dağ tapu ile ilk önce Üçler Tepesi Akbaba Dağı hattını işgal, sonra da 9'uncu Kafkas Tümeni'nin yapacağı taarruzun sol kanadını koruyacak ve bu taarruza, Mağaracık, Azat Köyü bölgesinde katılacak şekilde harekât planı hazırlamıştır. 9'uncu Kafkas Tümeni'nden bir piyade alayı ile tümen süvari bölüğü, iki Osmanlı ve Azerbaycan kıtası emrindeki iki Rus sahra, 12'nci Tümen'den alınacak iki kudretli dağ topu, bir aşiret alayından ibaret kuvvet Kotanlı - Beşkaya - Germili - Tuynun hattında ve Albay Rüştü'nün emrinde geçici bir tümen teşkil edecek şekilde ve Merdenek Müfrezesi, Giresun Milli Taburu ile beraber bu tümenin emrine girmeyi planlamıştır. (Türk İstiklal Harbi, 3'üncü Cilt, Doğu Cephesi, 1995:197)

Bu plan çerçevesinde Mürettep Tümen başlangıçta savunmaya geçerek Ermeni kuvvetlerinin bu cepheden yapmaları muhtemel taarruzlarını geri atacak, cephesindeki Ermeni kuvvetlerinin diğer bölgelere kuvvet kaydırmalarına engel olacak ve Ermenilerin çekilmesi halinde takip ederek doğacak fırsatlardan faydalanarak, Kars'ın batı ve kuzeyine taarruz edecek, mümkün olursa Kars'tan kuzeye giden yolları kesecektir. (İSH, K.753, G.28, B.28a)

Şark Cephesi Komutanı, 21 Ekim 1920 tarihinde verdiği emirle harekât kararının kesinleştiğini, buna göre; 12'nci Tümen'e 21 Ekim 1920 akşamı Kotanlı bölgesine giderek Süphanazad, Benli Ahmet Köylerinin hemen doğusundaki sırtları örtecek şekilde tertibat alması ve 22 Ekim 1920'de Nova-Selim'in doğu sırtlarında bulunması talimatı verilmiştir. 9'uncu Kafkas Tümenine ise 21 Ekim 1920 akşamı cephe gerisinde toplanma emri verilmiştir. (İSH, K.751, G.30, B.30ab)

Şark Cephesi Komutanlığı, birliklerin tertiplenmeleri ve toplanma bölgelerine gitmeleri için 23 Ekim 1920'de bir emir yayınlamış ve şu şekilde duyurmuştur: (İSH, K.751, G.77, B.77a)

"1. 9'uncu Kafkas Tümeni'nden Kars'ın doğusunda harekât yapacak birlikler, 24-25 Ekim 1920 gecesi buldukları yerlerden hareketle Karakilise bölgesine geleceklerdir. Tümen Karakilise'ye varmasıyla Azerbaycan Süvari Alayı ve Mürettep 1'inci Tugay ile Türkmeşen - Yaban(Yemen) Çayı - Pazarlık bölgesine gidecek ve 26 Ekim 1920 gününü istirahatle geçirecek ve gerekli keşifleri yaptıracaktır.

2. 12'nci Tümen (35 inci Alay hariç) , 24-25 Ekim 1920 gecesi birliklerini Sanoköy - Ağadere Dağı - Berna bölgesinde toplayacak ve 25 Ekim 1920'de özellikle Sanoköy'deki birlikleri, Hacıhalil Dağı'ndaki düşmanın gözünden gizli ve hareketsiz olarak geçirecek, 25-26 gecesi Hacıhalil Dağı'nı baskınla işgal ve aynı gece birliklerini, Hacıhalil Dağı - Kurudere - Çermeli bölgesinde toplayarak 26 Ekim gününü istirahatla geçirecek ve Hacıhalil Dağı'na baskın yapan kuvvetin, nizamiye birliği olduğunu gizlemek için Hacıhalil Köyü'ne doğru aşiret birliklerinden kuvvet gönderilecektir.

3. Albay Rüştü, 24 Ekim 1920 akşamından itibaren Kars Çayı batısındaki birliklerin emir ve komutasını üzerine alacaktır, 5'inci Aşiret Alayı, Camadanlı Halil Bey Müfrezesi, 24 Ekim 1920'de Nova- Selim'e gönderilecek ve orada Albay Rüştü'nün emrine girecektir.

4. 35'inci Alay, 25-26 Ekim 1920 gecesi, Yılanlı - Süphanazad hattının kuzey sırtlarını işgal edecek, ağır topçu taburu, Akbaba Dağı, demiryolu ile Kars şosesi üzerinde ve Benliahmet - Beşkaya hattı kuzeyinde belirecek zırhlı tren ve diğer düşman hedeflerini ateş altına alacak şekilde, Süphanazad doğusunda mevziye girecektir. 35'inci Alay ile ağır Topçu taburundan ibaret olan bu müfreze, cephe ihtiyatı olarak, 25 Ekim 1920, saat 06.00'dan itibaren Cephe Komutanlığı emrinde olacaktır.

5. Harekât ve hazırlıklar hiçbir şekilde hissettirilmeyerek düşmana baskın ve etkili bir darbe vurulması sağlanmalıdır. Eski ordugâh yerlerinde, özellikle Kars Çayı batısındaki bölgede fazlaca ordugâh ateşleri çadırılı ordugâhlar ve mevzilerde sahte top mevzileri ve siperler gösterilmelidir.

6. Cephe Komutanlığı karargâhı, 25 Ekim 1920'de Sarıkamış'tan hareketle Berna'ya gidecektir."

Şark Cephesi Komutanlığı, tümenlerin Kars bölgesinde alacakları durumu belirledikten sonra taarruz emrini vermiştir. Bu emirde; 27 Ekim 1920 saat 10.00’da taarruza başlanacağı, tümenlerin birbirleriyle irtibatı muhafaza etmeleri bu maksatla 9’uncu Kafkas Tümeni’nin, Türkmeşen - Kursakkaya istikametinde topçu ile takviyeli bir yancı çıkarması, 9’uncu Kafkas Tümeni’nin, Yahniler-Vezirköy Mağaracık hattını işgalden sonra süvarilerini Halefoğlu ve daha doğudan kuzey istikametinde sürerek demir yolu ve şoseleri bir an önce kesip tahrip etmesi ve asıl kuvvetleriyle Kars tabyalarına çarpmaksızın Kars’ı doğu ve kuzeydoğudan kuşatmak ve geri ile irtibatını kesmek ve bu suretle Ermeni ordusunu bozguna uğratmasının önemli olduğu belirtilmiştir. (Türk İstiklal Harbi, 3’üncü Cilt, Doğu Cephesi, 1995:199)

12’nci Tümenin muharebe raporuna göre; 24-25 Ekim 1920’de 12’nci Tümenin 34’üncü Alayı, Karakilise-Berna-Ağadeveler bölgesinden Kurudere bölgesine kaydırılmış ve bu alay 25 Ekim de Hacihalil Dağı’nı boş bularak işgal etmiştir.(İSH, K.751, G.90, B.90aa)

27 Ekim 1920’de tümenlerin Kars Müstahkem Mevkii’ne taarruzları kararlaştırılmıştır. Fakat 9’uncu Kafkas Tümeni birliklerinin iki gece yağmur altında yaptıkları zorlu yürüyüş sebebiyle 26 Ekim 1920’de verilen cephe komutanlığı emriyle taarruz 28 Ekim 1920 saat 06.00’ya ertelenmiş ve tümenlere **EK-3** krokideki gibi taarruz hedefleri şu şekilde verilmiştir. “9’uncu Kafkas Tümeni Yahniler-Vezirköy-Mağaracık hattını; 12’nci Tümen Borluk Dağı’nın kuzeydoğu yamaçları-Hacihalil Köyü’nün batı sırtları hattını ele geçirecektir. 12’nci ve Mürettep Tümenler ise gösteri hareketleriyle düşmanın dikkatini bölgelerine çekmeye çalışacaklardır.”(İSH, K.752, G.132, B.132a)

Kars’ın İşgalden Kurtarılması:

Şark Cephesi Komutanlığı’nın, 26 Ekim 1920 tarihli emrine göre; 9’uncu Kafkas Tümeni Yahniler-Vezirköy hattını, 12’nci Tümen Borluk Dağı-Hacihalil Köyü hattını tutmak üzere harekâta başlamıştır. 17’nci Alay, 12’nci Tümen’in taarruzunu kolaylaştırmak için Mağaracık Köyü’nün doğusundaki 1022 rakımlı tepeyi ele geçirmekle görevlendirilmiştir. 29’uncu Alay, 28 Ekim saat 06.30’da Yahni Tepelerini ele geçirmiş, 17’nci Alay, Vezirköy’de bulunan bir tabur kadar Ermeni kuvvetini geri atmış, Yahniler Tepelerine ve Vezirköy’e hâkim olduktan sonra Kars- Gümrü yolunu ele geçirilmiştir. (İSH, K.752, G.90, B.90ab)

12’nci Tümen’in muharebe raporuna göre; 34’üncü Alay Borluk Dağı’ndaki Ermeni birliklerini geriye atmış, 28 Ekim’de buradan ve 36’ncı Alay Hacihalil

Dağı'ndan ileri harekete geçmiştir. (İSH, K.752, G.90, B.90ac) Tümenin sol kanadında bulunan 35'inci Alay'ın karşısında, Aktaş Köyü'nün güney sırtlarında bulunan bir tabur kadar Ermeni piyadesi, 36'ncı Alay'ın sol kanadına bir taarruz teşebbüsünde bulunduydu da yollarının kesileceği korkusuyla taarruzlarını yarıda keserek geri çekilmişlerdir.(İSH, K.751, G.90, B.90aa)

Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın 29 Ekim 1920 tarihli harp raporunda; "Kars Harekât Planı" detayları ile açıklanmaktadır. Bu planda bölgedeki Ermeni kuvvetleri ve bölgedeki yerleşimi, Şark Cephesi Komutanlığı'na bağlı 9'uncu ve 12'nci Tümenlere ait taarruz harekât planına ilişkin detaylar ayrıntıları ile anlatılmaktadır. Kâzım Karabekir Paşa bu plan gereği düşmanı bölgeden kesin olarak atmak maksadıyla 9'uncu ve 12'nci Tümenlere taarruz harekât emrini şu şekilde vermiştir:" (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Eylül 1964: Vesika No.1149)

"9'uncu Kafkas Tümeni Komutanı Yarbay Halit (Karsıalan)² komutasında Kağızman bölgesinde, Yarbay Osman Nuri (Koptagel)³ komutasındaki 12'nci

² Yarbay Halit (Tümgeneral Karsıalan);1883 yılında İstanbul'da doğdu. 1903'te Harp Okulunu bitirdi ve 3'üncü Ordu 1'inci Alay Takım Komutanlığı'na atandı. Çeşitli kıta komutanlıklarında bulunduktan sonra, 1917-1919'da Batı Dersim Mıntıka Komutanlığı'na, Erzurum Harekâtında Sağ Cenah Müfrezesi Komutanlığı'na, 3'üncü Kafkas Tümen Komutanlığı'na atandı. 1908'de Üsteğmen, 1911'de Yüzbaşı, 1915'te Binbaşı, 1916'da Yarbay oldu. 27 Kasım 1919'da 9'uncu Kafkas Tümen Komutanlığı'na atandı. Trabzon ve yöresinde millî örgütü kurdu. Bayburt'un Hart Köyü'nde ayaklanan sahte Mehdi (Şeyh Eşref) hareketini bastırdı. 6 Aralık 1919'da Kars'ın alınmasında önemli rol oynadı ve 1920 yılında Albay oldu. 21 Ocak 1921'de Tümen Komutanı yetkisiyle Kocaeli Grup Komutanı, 4 Mayıs 1921'de 12'nci Grup Komutanı, 13 Eylül 1921'de Kolordu Komutanı yetkisiyle Kocaeli Grup Komutanı oldu ve 1922'de Generallığe yükseltildi. Kars Milletvekili iken 14 Şubat 1925'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde tabanca ile vurularak öldürüldü. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri**, C 3, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara, 2009, s.312.

³ Yarbay Osman Nuri (Korgeneral Koptagel); 1874 yılında Erzincan'da doğdu. 1895'te Harp Okulu'nu bitirdi ve çeşitli birlik komutanlıklarında ve askeri okullarda öğretmenliklerde bulundu. Ekim 1916'da 7'nci Tümen Komutanlığı'na atandı. 1898'de Üsteğmen, 1902'de Yüzbaşı, 1912'de Binbaşı, 1915'te Yarbay oldu. 3 Haziran 1917'de 43'üncü Tümen Komutanlığı'na, 12 Ekim 1917'de 27'nci Tümen Komutanlığı'na atandı. 18 Ekim 1919'da 12'nci Tümen Komutanı olarak Kars'ın Ermenilerden kurtarılmasında büyük rol oynadı. 1920'de Albay oldu. 1921'de Tümeniyle Batı Cephesi emrine girdi. Büyük Taarruzdaki başarıları nedeniyle 1922'de Tümgeneral oldu ve 23 Şubat 1923'ten itibaren çeşitli askeri mahkemelerde üyelik ve başkanlık yaptı. 8 Mayıs 1934'te emekliye ayrıldı ve Kasım 1942'de Ankara'da vefat etti. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri**, C 2, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara, 2009, s.23-25.

Tümen'in sağ kanadından alınan 1'inci Mürettep Tugay ve 15'inci Süvari Alayı ile Azerbaycan Süvari Alayı'ndan oluşan bir kuvvetle Kars Müstahkem mevkiini doğudan kuşatacaktır. Bu arada 12'nci Tümen de 9'uncu Kafkas Tümeni'nin solundan Kars Müstahkem Mevkiini güney tahkimat hattına kadar kuşatacaktır.” Bölgeye ait keşif raporlarında Ermeni birlikleri, Üçler Tepesi, Akbaba Dağı, Aramvartan, Çalkuvar Dağı, Karatavuk tahkimli hattında bulunmaktadır. Bu Ermeni birlikleri arasında, 1'inci, 4'üncü, 5'inci, 7'nci Piyade Alayları ile Kars ve Gümrü Muhafız Taburları, 1'inci ve 2'nci Süvari Alayları ve bir milis taburu, bir kısım gönüllü ve komitacı çeteler yer almaktadır. Bu harekât ile Ermenilerin bölgede sıkıştırılarak muharebeden çekilmelerinin sağlanması amaçlanmıştır. (Türk İstiklal Harbi, 3'üncü Cilt, Doğu Cephesi, 1995:195)

Şark Cephesi Komutanlığı bölgede yapılan bu muharebelerden kesin sonuç almak için 30 Ekim harekâtı ile ilgili şu emri vermiştir: (İSH, K.752, G.181, B.181a)

“1. Şimdiye kadar yapılan keşif ve gözetleme sonunda düşmanın, Kars-Halefoğlu yoluyla Vezirköy'ün beş kilometre batısındaki bölgede yaklaşık olarak 2000 piyadesi ve Mürettep Tümen Cephesi'nde de 1000 ve ayrıca Novostanofka dolayında 300 kişilik bir kuvveti vardır.

2. 9'uncu Kafkas Tümeni, 30 Ekim 1920'de Kaleköy ve kuzeyinde bulunan düşmana taarruz edecektir. Kuvvetli süvari sağ kanattan muharebeye katılmalıdır.

12'nci Tümen, bir piyade alayı ve iki topla Mağaracık'tan kuzey istikametinde taarruzla 9'uncu Kafkas Tümeni'nin taarruzuna katılacak ve bu tümenin sol kanadıyla irtibatta bulunarak taarruzunu ilerletecektir.

12'nci Tümen, bir piyade alayını Azatköy dolayında hazır bulunduracak ve gelişecek duruma göre bu alayın harekâta katılmasını sağlayacaktır. Bu tümen, bir alayı ile Aleksandrofska güney ve Viladikars kuzey sırtlarını işgal ile duruma göre, bu alayını da Kars istikametine sevk edecektir.

Mürettep Tümen, cephedeki düşmanı geri atacak ve takip ederek Kars-Melikköy hattına ilerleyecektir.”

Tümen Komutanı Yarbay Halit, hava şartlarının kötü olmasından dolayı ve Ermeni kuvvetlerinin bölgedeki üstünlüğü nedeniyle Kars Kalesi'ne taarruz için daha büyük hazırlığa ihtiyaç duyduğundan taarruz planını geciktirmiş ve kararlaştırılmış harekât iki gün geç başlamıştır.(İSH, K.754, G.18, B.18aa)

Şark Cephesi Komutanlığı'nın 30 Ekim 1920 tarihli taarruz emrine göre birlikler derhal harekete geçerek taarruza başlamıştır. Taarruz öncesinde 29 Ekim 1920'de hava sisli, karlı ve fırtınalı olduğundan 9'uncu ve 12'nci Firkalar tarafından önemli bir taarruz harekâtı yapılmamıştır. Rüştü Bey komutasında Mürettep Tümen Fırkası Büyüktepe- Evliya Dağı hattını işgal ve Kars tabyalarına piyade ateşi mesafesine kadar girmiş, 12'nci Fırka 28-29 gecesi Akbaba Dağı'nı ele geçirmiştir. Cephe karargâhı 29 Ekim 1920 de Karakale Köyü'ne gelmiş ve 29-30 gecesi de orada kalmıştır. Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın 29 Ekim 1920 tarihinde hazırladığı ve firkalara gönderdiği harekât planının içeriği şu şekildedir; *“Şimdiye kadar yapılan istikşafat ve tarassudat neticesinde Kars-Halifeoğlu yoluyla Vertin Köyü'nün beş kilometre kadar garbindaki muntıkada takriben iki bin Ermeni piyadesi vardır. Novoistonka civarında da 300 kişilik bir kuvvet görülmüştür. 9'uncu Fırka cephesinde ve Kaleköyü şimalindeki düşmana taarruz edecektir. Kuvvetli süvari kıtaatı sağ cenahtan muharebeye iştirak ettirilmelidir. 12'nci Fırka, bir alay piyade ve iki kudretli toptan ibaret bir kuvvetle Mağaracık'tan şimal istikametinde taarruzla 9'uncu Fırka taarruzuna iştirak edecek ve 9'uncu Firkanın sol cenahtıyla irtibatla bulunarak taarruzunu ilerletecektir. 4 sahra topunu Mağaracığın garbı cenubisinde ki tepede 30 Ekim 1920'de fecirle beraber mevzide bulunduracak ve topların ateşiyle taarruz harekâtını teshil edecektir. Bir alay piyadesiyle Azat Köyü'nün şark ve şimal sırtlarını işgal edecek ve inkişaf edecek vaziyete göre bu alayını harekâta iştirak ettirecektir. Bir alayla da Aleksandrofka cenubunda Viladıkars şimal sırtlarını işgal edecek ve vaziyete göre bu alayını da Kars istikametine sevk edecektir. İş bu alay nezdindeki ağır ve cebel Rus toplarının esas hedefleri Novoestofka muntıkası olmalıdır. Mürettep Fırka Cephesi'ndeki düşmanı tard ve takipte devam ederek Kars-Melek Köyü hattına karşı ilerleyecektir. Ben Üçler Tepesinde bulunacağım. 9'uncu Fırka'nın Mağaracığa kadar telefonla kendisini rabt etmesi pek mühimdir.”* (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Eylül 1964: Vesika No.1149)

Kars harekât planı kapsamında esas harekâtı 9'uncu Kafkas Tümeni yönetmiştir. Tümen komutanının verdiği taarruz emrine göre; 2'nci Süvari Tugayı'na Bulanık ve Yahniler bölgesini koruma görevi verilmiştir. 17'nci ve 29'uncu alayların, Kaleköy'deki Ermeni kuvvetlerine taarruz etmesi planlanmıştır. Yapılan kuşatıcı taarruz sonucunda buradaki Ermeniler bozguna uğrayarak kaçmaya başlamıştır. 17'nci Alay'ın diğer birlikleri Ermenileri takip ederek ilk önce Hafızpaşa Tabyası'na sonra da Kars'a giderek Kars - Melikköy yolunda çekilmekte olan

Ermenileri takibe başlamıştır. Karadağ Tabyası'nı işgal eden 17'nci Alay'ın 3'üncü Taburu, Kars'tan kaçmak isteyen General Primof ve maiyeti ile bir kısım subay ve erleri esir alınmış ve Tümen Komutanı Yarbay Halit komutasındaki birlikler Kars'a girmiştir. Bu muharebede 9'uncu Kafkas Tümeni'nden bir şehit ve 17 yaralı vardır. Ermenilerin ölü miktarı ise 390 olup yaralı sayısı tespit edilememiştir. Ayrıca, üç General Primof, Ordu Topçu Komutanı General Araratof ve Başkomutanlık Kurmay Başkanı General Vekilof, iki yarbay, 16 yüzbaşı, 51 teğmen ve üsteğmen, 16 astsubay olmak üzere toplam 1193 esir alınmıştır. (Türk İstiklal Harbi, 3'üncü Cilt, Doğu Cephesi, 1995:208)

12'nci Tümen, Cephe Komutanlığı emrine uygun olarak 30 Ekim 1920 saat 06.00'dan itibaren taarruza başlamıştır. Taarruz planı çerçevesinde 34'üncü Alay'a gönderilen 12'nci Tümen Kurmay Başkanı Yüzbaşı Kamil'in komutasında 9'uncu Kafkas Tümeni cephesindeki Ermenilere yandan taarruz etmiştir. 34'üncü, 35'inci ve 36'nci Alaylar da cephelerindeki Ermenileri geri atarak 12'nci Tümen ile birlikte Kars'a girmişlerdir. (Türk İstiklal Harbi, 3'üncü Cilt, Doğu Cephesi, 1995:209) Ayrıca cephe komutanlığının 30 Ekim 1920 tarihli emri ile Mürettep Tümen Kars - Melikköy hattına karşı taarruz etmiş ve 28'inci Alay'ın 2'nci ve 3'üncü Taburlarına, Çakmak Köyü hedef olarak verilmiş, Merdenek Müfrezesi'ndeki 8 inci Alay'ın 1'inci Taburu ise Aramvartan'a getirilmiştir.

Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın 30 Ekim 1920 tarihinde hazırladığı raporda Kars'ın kurtuluşu şu şekilde anlatılmaktadır; (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Eylül 1964: Vesika No.1149)

“30 Ekim 1920’de fırkaların saat 9 evvelde başlayan müşterek taarruzu karşısında düşman hemen hiç bir yerde esaslı bir mukavemet gösteremeyerek çekilmeye başladı. Ve kıtaatımız adeta yürüyüş süratiyle ve pek hafif muharebe ile Kars istikametinde yürüdü ve saat 12’de Kars tamamen işgal edilerek Ermenilerden Kars Kale ve umum cephe Komutanı ile diğer iki general, birçok zabıt ve efrat esir alındı ve tekmil Kars Kalesi toplarıyla birçok malzeme, eşya vesaire iğtinam edildi. 9’uncu Fırka Kars Kasabasıyla, Karabağ, Araptabya, Muhlispaşa Tabyası; 12’nci Fırka Çakmak, Kanlıtabya hattında; Mürettep Fırka Melek Köyü muntkasında 30-31 Ekim gecesini geçirdi. Düşmanın Subatan, Kapaktepe-Romanov hattına kadar çekilmiş olduğu keşif kollarının raporlarında bildirildi.

Kars harekâtı süratle ve muvaffakiyetle neticelendi ve Ermenilere oldukça müessir bir darbe vuruldu. Yalnız verilen müteaddit emirlere rağmen 9’uncu

Fırka'nın esas maksat ve vazifeyi ihmal ederek tekmil kıtaatını Kars içersine sokması ve Kars ile Gümrü arasında düşman hutut-u muvasalasını kat' edememesi Kars'ın şark ve şarkı şimalisinde bulunan düşman kuvayı asliyesinin ve Majra İstasyonu civarında bulunan düşmanın iki zırhlı treninin Kars'ın işgalinden sonra serbestçe Gümrü istikametine çekilmeleri fırsatını düşmana bahşetti. Yalnız süvari alayının Halifeoğlu cihetinde bulunması düşmanın hattı ricatını kat' etmek maksadını temin edemedi.

Eğer verilen emir tamamen icra edilerek 9'uncu Fırka süvari ile beraber miktar-ı kâfi piyade ve topçu kuvveti Kars'ın şark-ı şimalisinde Kars ile Gümrü arasındaki muvasalayı kat' edecek bir mahalde bulundursaydı düşmanın zırhlı trenleri, seyyar topları ve kuvvetinin kısmı azamı esir edilecek ve muvaffakiyet pek parlak olacaktı."

Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa 30 Ekim 1920 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne çektiği telgrafta Kars'ın ele geçirilişini şu şekilde bildirmektedir. (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Eylül 1964: Vesika No.1139) **EK-4**

"Ermeni Ordusu ikiye bölünerek büyük bir hezimete uğratılmış ve Kars kıtaatımız tarafından işgal edilmiştir. Biri Nazır olmak üzere Erivan Hükümetinin ekabir-i memurinden bazıları ve Kars Hükümeti mülkiyesiyle Mevkii Müstahkem Komutanı General Primof dâhil olduğu halde üç general ve şimdilik tespit edilen elli kadar ümera ve zabitan beş yüz nefer esir alınmıştır. (Üsera ve ganaimin miktarı hakikisi bilahare arz edilecektir). Kars'tan şimali şarki istikametine çekilen düşman kuvveti süvari alaylarımız tarafından takip edilmektedir. Düşmanın zayıfatı henüz kati olarak tespit olunamamıştır. Demir yolunun kesilmesi dolayısıyla Kars'ta ve civarında bir sağlam lokomotif ve henüz muayene edilemeyen ve adedi tayin olunmayan ziyade miktarda vagon ele geçirilmiştir. Taarruz eden fedakâr kıtaatımızın azm-ü celadeti o kadar şedit oldu ki savletleri önünde Ermeni ordusu müstahkem mevaziinde bulunmasına rağmen üç saat zarfında perişan, münhezim edilmiş ve zayıyatımız beş, altı şehit ile on kadar yaralı vuku bulmuştur."

Şark Cephesi Komutanlığı, 31 Ekim 1920 tarihinde Kars'ın kurtuluşu hakkında Genelkurmay Başkanlığı'na çektiği telgrafta; Ermeni ordusunun ikiye bölünerek büyük bir yenilgiye uğratıldığı ve Kars'ın birliklerimiz tarafından ele geçirildiği bildirilmiştir. Ayrıca Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa Kars'ın kurtuluşu ile ilgili Büyük Millet Meclisi'ne 31 Ekim 1920 tarihli bir telgraf göndermiş ve zaferi müjdelemiştir. **EK-5**

Ayrıca, Kâzım Karabekir Paşa Şark Cephesi Komutanlığına bağlı birlikleri başarılarından dolayı kutlamış ve şu mesajı yayımlamıştır; *“Kars Müstahkem Mevkii’ne yerleşmiş olmasına rağmen, Ermeni ordusunu, kesin bir karar ve cesaretle üç saat içinde perişan ederek bir kısmını esir, bir kısmını da kaçmak zorunda bırakan ve Kars’ı zapt ve kendine bağlayan kahraman ve canını esirgemeyen subay ve erat arkadaşları bu parlak başarılarından dolayı tebrik eder, her birinin şanlı alınlarından öper, vatan ve milletimizin alın yazısını taşıyan şerefli omuzlarındaki yüksek vazifeden daima bu gibi başarılar göstermelerini Cenabi Hak’tan dilerim.”* (İSH, K.754, G.18, B.18bb)

Kars’ın ele geçirilmesinden sonra Şark Cephesi Komutanlığı’na 31 Ekim 1920’de verilen emir üzerine teşkilat değişikliği yapılmış, Kars’ın zaptı için geçici olarak teşkil edilmiş olan Mürettep Tümen 31 Ekim 1920’den itibaren lağvedilmiş, tümeni kuran birlikler daha önce bağlı oldukları tümen ve birliklere verilmiş, Mürettep Tümen Komutanı Albay Rüştü Müstahkem Mevki Komutanlığı’na atanmıştır.

Takip Harekâtı:

Şark Cephesi Komutanlığı’nın, 30 Ekim 1920 gününe ait Kars taarruzu hakkındaki muharebe raporunda, Ermenilerin büyük kısmıyla Kars’ı tahliye ve Gümrü istikametinde çekilmesinin sebebi şöyle açıklanmaktadır.

“...Yalnız Kars’tan kuzeye ve kuzeydoğuya giden yollar 9’uncu Kafkas Tümeni tarafından gerektiği gibi tutulmadığından, bu kuvvetin, hemen hepsi Gümrü istikametinde çekilerek esir olmaktan kurtulmuştur...

Halbuki; birliklerimiz çok zayıf bir mukavemetle karşılaşarak, hemen hemen yürüyüş hızı ile Kars istikametinde ilerledi ve saat 22.00’de Kars tamamen ele geçirildi. Bu sırada düşmanın bir uçağı da şehrin hemen yanında bulunan meydana havalandırarak kaçma imkânını buldu. Düşmanın iki zırhlı treni ile bir kısım kuvveti, Mezrea İstasyonu civarında bulunuyordu. Üçler Tepesi’nden gözetleme ile düşmanın Mezrea sırtlarından topçu ve dalgalar halinde piyade kuvvetlerinin Kars istikametinde ilerlediği ve birliklerimize ateş ettikleri görüldüğünden hemen 9’uncu Kafkas Tümeni’nin, taarruz emrinde bildirildiği gibi büyük kısmının Kars’a girmeyerek, Küçük Yahni Tepesi, Kaleköy ve daha kuzeyinde kalarak Gümrü istikametine giden yolları ve demir yolunu kesmesi ve düşmanın karşı bir hareketine hazır bulunması için dikkati çekildi.

12'nci Tümen Komutanı'nın da hemen Kars'a gitmesi ve tümen birliklerinin Kars'a sokulmayarak tabyalar civarında toplu bulundurulmasını ve kasabanın inzibatının sağlanması emrolundu.

Fakat 9'uncu Kafkas Tümeni verilmiş olan açık emre ve devamlı uyarmalara rağmen, başta Tümen Komutanı olduğu halde, bütün kuvvetleriyle Kars'a ilerledi ve girdi. Hatta Yahnilerin bile boş bırakıldığı ve Mezrea civarındaki Ermeni birliklerinin ve zırhlı trenlerinin Kars'ın işgalinden sonra çekip gittikleri yapılan incelemeden anlaşıldı.” (İSH, K.754, G.18, B.18ba)

Genelkurmay Başkanlığı, 31 Ekim 1920'de Şark Cephesi Komutanlığı'na verdiği direktifte; Kazanılan zaferden faydalanılarak kesin sonuç alınması lüzumunu belirtmiş ve Ermenileri silahtan tecrit ve mümkünse barışa mecbur edinceye kadar harekâta aralıksız devam etmek gerektiğini ileri sürülmüştür. Bu arada kesin sonuç alınması ile birlikte bölgedeki birliklerin önemli bir kısmı ile Ermenilerden alınan silah ve cephe batı cephesine kaydırılmaya başlanmıştır. (Türk İstiklal Harbi, 3'üncü Cilt, Doğu Cephesi, 1995:212) Bu sebeple Şark Cephesi Komutanlığı, Genelkurmay Başkanlığı'na takip harekâtı ile ilgili şu mesajı göndermiştir; “*Kesin sonucun alınması için harekâtın uzatılması, ya Kars - Erivan istikametinde ya da Kars - Gümrü istikametinde takip harekâtına devam ettirilmesi düşünülmelidir. Bunlardan birincisi, çabuk ve kesin bir darbe etkisi yapar ve başkaları tarafından Ermenilere yardım edilemez veya başka bir durum meydana gelmezse Doğu Ordusu kısmen serbest kalır. Fakat bu harekât alanı içinde iâşe maddeleri ve muhabere hatları eksik ve yolları mevsim itibariyle kötüdür; zorluklarla karşılaşırız. İkinci istikamette ise, kesin sonuç belki biraz gecikir ve kış dolayısıyla da fazla yorgunluk da olur. Fakat harekât emin olarak cereyan eder. Demir yollarından ve muhabere hatlarından faydalanılır ve Gümrü'nün zaptıyla, harekâtın Erivan ve Delican istikametlerinde uzatılmasına lüzum kalmadan mesele halledilebilir. Bu sebeple harekâtın Gümrü istikametine yöneltilmesini tercih ederim. Kıtalara gerekli istirahat verdikten sonra, 3 Kasım 1920'de harekâta başlamanın düşünüldüğünü arz ederim.” (İSH, K.753, G.28, B.28a)*

Şark Cephesi Komutanlığı'nın raporuna göre, Kars'ın alınışından sonra yapılacak olan takip harekâtı ile ilgili olarak şu emir verilmiştir; “*Sûrat ve şiddetle takip ve hattı ricatını kat' etmeye çalışacaktır. 12'nci Fırka Kars muntkasında ihtiyatta kalacak ve mürettep fırka Kars şimalinde Mazra-Meleköy muntkasında bulunacak ve süvarisiyle çekilen düşmanı takip edecektir. Bu vaziyette 9'uncu ve Mürettep Fırkalar arasındaki hattı fasıl Kars-Gümrü demiryoludur. Demiryolu*

9'uncu Fırka muntkasına dâhildir. Düşman 28 Ekim 1920 tarihinde vaziyetini muhafaza ettiği halde her fırkanın yekdiğerine sıkı bir irtibat ve muavenetle zuhur edecek fırsatlardan istifade etmesi 12'nci Fırka Akbaba Dağı'nı işgal ettikten sonra ileri kıtaatını Azadköyü-Viladıkars hattına kadar sürmesi ve 12'lik obüs toplarını Novomihailofka'ya kadar göndermesi ve mürettep fırkanın düşmanla yakından temas hasıl edinceye kadar kıtaatını ileri aldırması lazımdır. Düşmanın cephemizin her hangi bir kısmına taarruzu halinde bu taarruzun şiddetle tardı ve akamete uğratılması ve mücavir kıtaatın da mukabil hareket ve tesirleriyle taarruza uğrayan kısma yardım etmeleri muktazidir. Her bir halde Merdenek Müfrezesi ayrı bir emir verilinceye kadar bulunduğu mevkiye kalacaktır. “ (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Eylül 1964: Vesika No.1149)

2 Kasım 1920'de Genelkurmay Başkanlığı Şark Cephesi Komutanlığı'na bir mesaj yollamış ve Gümrü istikametinde yapılacak harekât hakkında aynı görüşte olduğunu bildirmiştir. (İSH, K.753, G.28, B.28ab)

3 Kasım 1920 tarihinde takip harekâtına yönelik taarruz başladı. Türk Şark Cephesi birliklerinin Ermenistan topraklarına doğru hızla ilerlemesi ve bu kuvvetlerin karşısında Ermeni kuvvetlerinin hiçbir direnme göstermemesi sonucunda Gümrü'deki Ermeni Komutanı, 6 Kasım 1920 tarihli mütareke ve barış isteyen mektubunu Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdi. Şark Cephesi Komutanlığı aynı gün ateşkes koşullarını Gümrü'deki Ermeni komutanlığına bildirdi. (Sakarya, 1984:392)

Şark Cephesi Komutanlığı, Kars'ın ele geçirilişinden hemen sonra Gümrü üzerinden yapılacak takip harekâtı ve bölgenin tamamen temizlenmesine yönelik olarak hazırlıklara devam etmiş ve 4 Kasım 1920 tarihinde Şahnalar Muharebesi'nde elde edilen başarı ile Kars'ın emniyeti tamamen sağlanmıştır. Ayrıca 13 Kasım günü 12'nci Tümen'in başlattığı takip harekâtı neticesinde yapılan Golgat-Cacur Muharebeleri ve Şahtatlı bölgesinde yapılan Dehne Muharebesi ile de Ermeniler bölgeden tamamen uzaklaştırılmıştır. Bu muharebelerin başlangıcında Şark Cephesi Komutanlığı Genelkurmay Başkanlığı ile anlaştıktan sonra, Gümrü istikametinde yapılacak harekât için, 2 Kasım 1920'de şu emri vermiştir. (Türk İstiklal Harbi, 3'üncü Cilt, Doğu Cephesi, 1995:215)

“1. Ermenilerin piyade ve süvarilerden mürekkep, yaklaşık olarak 2000 kişilik bir kuvveti, Kızılçakçak bölgesinde ve bunun ileri karakol postaları Karakuzu Dağı'nda görülmüştür. Çıldır Gölü kuzeybatısında; Çıldır (Zurzuna) - Rabat - Prut - Koravel bölgesinde 280 piyade ve Çıldır Gölü güney kıyısında Pekresin köyünde 130 kadar süvari kuvveti olduğu öğrenilmiştir.

2. Yarın (3 Kasım 1920) Gümrü istikametinde harekete geçilecektir.

a.12'nci Tümen Kars'ta bulunan büyük kısmıyla, saat 07.00'de Kars-Kaleköy- Subatan yolundan ilerleyecek ve 3-4 Kasım 1920 gecesini Subatan ve Hacıveli köyleri bölgesinde geçirecektir. Tümen büyük kısmı kolbaşısıyla Küçük Yahni hizasına geldiği zaman, ileri karakolda bulunan bir piyade alayı ile bir dağ bataryasından ibaret müfrezesi harekete geçerek Karakuş, Gölveren bölgesine gidecek ve Kızıltepe- Gölveren doğu sırtlarını işgal ederek büyük kısmının emniyetini sağlayacaktır. 1'inci Mürettep Tugay, esas itibariyle bulunduğu bölgede kalacak, kuvvetli keşif kollarını Arpaçayı'na kadar sürecektir.

b. 9'uncu Kafkas Tümeni büyük kısmıyla saat 07.00'de Kars'tan hareketle, 3-4 Kasım gecesini Kavalofka (Carçı) - Büyük Perkit - Gedik- Satılmış bölgesinde geçirecektir. Tümen büyük kısmından bir piyade taburunun, Romanof (Yeniköy) - Novopetrofka (Ağealar) yoluyla, Novopetrofka'ya gönderilmesi ve geceyi orada geçirmesi uygun olur; Ağır Topçu Taburuyla, Giresun Milis Taburu, 9'uncu Kafkas Tümeni emrinde bulunacaktır.

9'uncu Kafkas Tümeni'nin büyük kısmının kolbaşısı Romanof hizasına yaklaştığı zaman, ileri karakolda bulunan piyade alayı ile bir dağ bataryası ve süvari alayından mürekkep müfrezesi harekete geçerek Paldırvan bölgesine gidecek ve Karayel Dağı - Karakuzu Dağı - Paldırvan kuzeydoğu sırtları geçit hattını işgal ve tümen büyük kısmının emniyetini sağlayacaktır. Eğer bu hatta düşman varsa, herhalde düşmanı atarak bu hattı işgal edecektir.

3. Bu tertibat alınır alınmaz, düşmanın kuvvet ve mevzileri hakkında doğru bilgi alınmaya çalışılacak ve Ağın- Karakilise- Gümrü - Ortakilise - Çizikler hattına giden yollar, Kars Çayı ve Arpaçayı üzerindeki köprüler ve geçitler keşif olunacak ve kuvvetli keşif kolları düşmanla temas edilinceye kadar ileri sürülecektir.”

5 Kasım 1920 tarihinde yapılan keşif faaliyeti neticesinde; “Cephe karargâhının Petropanofka'ya geldiği, 6 Kasım sabahı Ermenilerin mütareke ve sulh teklifini içeren mektubunun Petropanofka'da cephe karargâhına ulaştığı, aynı gün cephe karargâhının Şahnalar Köyüne geldiği, Arpaçayın batısındaki arazinin ve Gümrü'nün 7 Kasım saat 10'a kadar tahliyesi ve saat 17'ye kadar da Ermeni kıtalarının Arpaçayı'nın onbeş kilometre doğusuna çekilmesi şartıyla çatışmaların sona ereceği bilgisi alınmış ve ayrıca Ermeni Ordusu Komutanlığına cevaben bildirilmiştir.” Ermeni Ordusu 7 Kasım 1920'de Arpaçay'ın batısından ve Gümrü'den çekilmeye başlamış, 7 Kasım günü Türk askeri Arpaçay'a ka-

dar olan bölgeyi ve Gümrü iç kalesiyle istasyonunu ele geçirmiştir. (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Eylül 1964: Vesika No.1149) Ermeni birlikleri 27 Kasım 1920 tarihinde Çaykent havalisindeki hattın gerisine çekilmişlerdir. (İSH, K.756, G.176, B.176a)

Sonuç:

Kâzım Karabekir Paşa 11 Mayıs 1918 tarihinde Kars'ın işgalden kurtarılması münasebetiyle "Kars müstahkem mevkiinin işgalinde kudret ve cesareti görüldüğünden iki yıl seferi kıdem zammı" ile taltif edilmiş ve 28 Mayıs 1918 tarihinde de Mirliya (Tümgeneral) rütbesine yükseltilmişti.(Taşkiran, 1993:33) Bu kez yine Kars'ın Millî Mücadele döneminde işgalden kurtarılmasına binaen Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından alınan karar ve yayımlanan kararname ile Ermeni ordusunu mağlup ederek 30 Ekim 1920 tarihinde Kars Mevki-i Müstahkemini zapt etmeyi başaran Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın rütbesi Ferikliğe terfi ettirilmiştir.(Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Haziran 1964: Vesika No.1130)

26 Ekim 1920 tarihinde başlayan ve 30 Ekim 1920 tarihinde Kars'ın kurtuluşu ile sonuçlanan "Kars Harekât Planı"nda Ermenilere karşı elde edilen başarıdan sonra Genelkurmay Başkanlığı'nın 31 Ekim 1920 tarihinde verdiği direktif emri ile Ermeni birlikleri üzerine Gümrü istikametinde takip harekâtı başlatılmış ve 4 Kasım 1920 tarihinde "Şahnalar Muharebesi" ile Ermeni birlikleri tamamen bölgeden atılmış, "Şahtatlı Taarruzu" ile Iğdır ele geçirilmiş, 8-9 Kasım 1920 tarihi itibarı ile Ermeni birlikleri Dehne- Sederek sınır hattına çekilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa 31 Ekim 1920 tarihinde Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya çektiği telgrafta; "...Şark ordumuzun avni hakla Kars Kalesi'ni zapt etmeye muvaffakiyeti bütün milletimizin en samimi minnet ve takdirlerini Şark Cephemizin Komutanlarına ve askerlerine tevcih etmiştir... Zat-ı devletleri ve Komutan ve asker bütün şanlı arkadaşlarımızı kemali iftihar ve itimat ile takdir ve tebrik ediyoruz..." sözleri ile tebrik etmiştir. (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Eylül 1964: Vesika No.1142) **EK-6** Ayrıca kahraman birliklerimiz Kars istihkâmlarına girdiğini müjdeleyen telgraf Büyük Millet Meclisine sunulduğunda büyük bir heyecan yaşanmış ve Meclis adına verilen cevapta "... Büyük Millet Meclisi olağanüstü bir coşku içinde sizi ve bağımsızlık yolundaki fedakârlıkları sayesinde milletimizin hayat hakkının insanlık dünyası tarafından onaylanıp tanınacağına güvendiğini belirtmiştir..." (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, 2006:381)

3 Ocak 1921 tarihli raporda Kars ve Gümrü'nün Türkler tarafından alınması sırasında Ermeni halkına yönelik hiçbir fena muamele yapılmadığı açıklanmaktadır. (İSH, K.660, G.41, B.1) Türk ordusunun büyük başarısı sonucunda asla katliam yapmadığı, Ermeni çocuklarına karşı şefkatli davrandığı, Kars'taki Amerikan heyetinin elinde 6000 fakir ve kimsesiz çocuk bulunduğu, aynı tablonun Gümrü'de de sergilendiği görülmektedir. (Karabekir, 1960:898) Ancak; Doğu Cephesi Komutanlığı tarafından 2 Aralık 1920 tarihinde yazılan raporda bölgedeki Ermenilerin yaptıkları şu şekilde özetlenmektedir. *“Kars Şehri 30 Ekim 1920 tarihinde kütalarımız tarafından geri alındıktan sonra, Kars Kenti'ne bağlı Şuragel ve Zavşat bölgelerinde Taşnak Ermenileri tarafından İslam halka yapıları zulüm ve işkencelere dair bir heyet tarafından yerlerinde yapılan ilk araştırmanın özeti şöyledir: 16 Ocak 1919 tarihinde Kars Valisi Karganof zamanında Ermeni komutanlarından Baratof ve Yazanof'un top ve makineli tüfeklerle donattığı Ermeni askerlerinin Kars'a bağlı 34 köyde toplam 2.385 Türk evini yıktıkları, mallarını yağma ettikleri ve halkının büyük kısmını öldürdükleri, Zavşat Kazası'na bağlı Tepeköy'ün Ermeniler tarafından harap edildiği, köyden 5 erkek bir kadın öldürüldüğü, mallarının yağma edildiği, yine Zavşat'ın Sasatlı Köyü'nden 30, Gecebor Köyü'nden 40, Gögercin Köyü'nden 150, Kizkilise'den 60 evin yakıldığı, 70-80 çoluk ve çocuğun ateşte yakıldığı ve 8.000 koyunun alındığı öğrenilmiştir.”* (Sakarya, 1984:390)

İstiklal Harbi'nde Şark Cephesi'nde savaşın kazanılmasından sonra, 2-3 Aralık 1920'de Gümrü (Aleksandropol) Antlaşması imzalanmış ve Ermenilerle olan savaş sona ermiştir. Antlaşma gereği Ermeniler işgal ettikleri toprakları boşaltmışlar ve doğu sınırı Ardahan'ın bir bölümü ve Artvin dışında bugünkü gibi belirlenmiş, Kars, Iğdır, Sarıkamış, Kağızman ve Kulp tekrar Türk topraklarına katılmıştır. TBMM'nin ilk siyasi başarısı olan Gümrü Antlaşması ile Ermeniler, Misakımillî'yi tanımış, Türkiye üzerindeki toprak taleplerinden vazgeçmişlerdir. Kars Harekât Planı ve neticesinde Kars'ın kurtuluşu Türk İstiklal Harbi açısından önem arz etmektedir. Bu askeri ve siyasi başarıdan sonra, İstiklal Harbi'nin bir cephesi kapanmış ve böylelikle doğudan gelebilecek bir saldırı olasılığı ortadan kalkmış, bu cephedeki birlikler Batı Cephesi'ne kaydırılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi; İstiklal Harbi Koleksiyonu (İSH)

İSH, Kutu.358, Gömlek.16, Belge.16a.

İSH, K.289, G.6, B.6AA

İSH, K.273, G.20, B.20a

İSH, K.615, G.58, B.58a

İSH, K.751, G.99, B.99aa

İSH, K.751, G.30, B.30a

İSH, K.751, G.30, B.30ab

İSH, K.751, G.77, B.77a

İSH, K.751, G.90, B.90aa

İSH, K.752, G.132, B.132a

İSH, K.752, G.90, B.90ab

İSH, K.752, G.90, B.90ac

İSH, K.752, G.181, B.181a

İSH, K.753, G.28, B.28a

İSH, K.753, G.28, B.28ab

İSH, K.754, G.18, B.18aa

İSH, K.754, G.18, B.18ba

İSH, K.754, G.18, B.18bb

İSH, K.754, G.16, B.16a

İSH, K.754, G.16, B.16bd

İSH, K.756, G.176, B.176a

İSH, K.660, G.41, B.1

Kitap ve Makaleler:

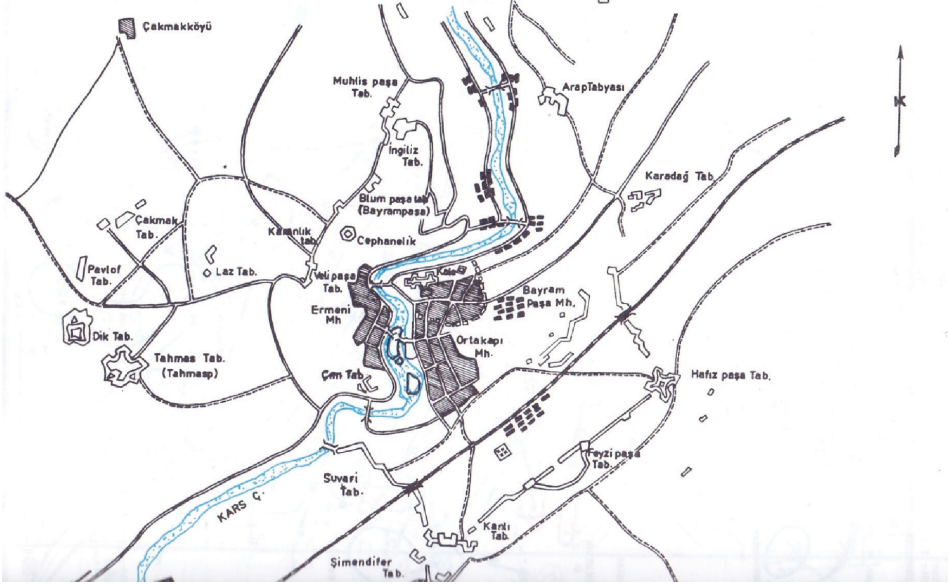
Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri; Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2006.

Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920); Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşiv Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 2001.

Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, C 3, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara, 2009.

- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayını, Haziran 1964, Yıl 13, S 48, Vesika No:1130.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**; Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayını, Eylül 1964, Yıl 13, S 49, Vesika No:1134.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**; Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayını, Eylül 1964, Yıl 13, S 49, Vesika No:1136.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**; Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayını, Eylül 1964, Yıl 13, S 49, Vesika No:1139.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**; Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayını, Eylül 1964, Yıl 13, S 49, Vesika No:1152.
- GÖKDEMİR, Ender Ahmet; “Milli Mücadelede Elviye-i Selase”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 19, C 7, Ankara, Kasım 1990.
- GÖKDEMİR, Ender Ahmet, **Cenub-ı Garbi Kafkas Hükümeti**, “Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1998.
- GÖRGÜLÜ, İsmet, **On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922), Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1993.
- GÜNER, Zekai, “Milli Mücadele Döneminde Türk Kamuoyunda Ermeni Meselesi”, **2’nci Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (21-22 Haziran 2007)** Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, Erzurum, 2007.
- KARABEKİR, Kâzım, **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, Ankara, 1970.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Millî Mücadele’de Kars**, İstanbul, 1960.
- ONAR, Mustafa, **Atatürk’ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1995.
- SAKARYA, İhsan, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1983.
- TAŞKIRAN, Cemalettin, **Kâzım Karabekir Paşa Askeri Hayatı ve Komutanlığı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.
- Türk İstiklal Harbi**, 3’üncü Cilt, Doğu Cephesi,(1919-1921), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara, 1995.
- Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)**; 7’nci Cilt, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayını, Ankara, 1975.

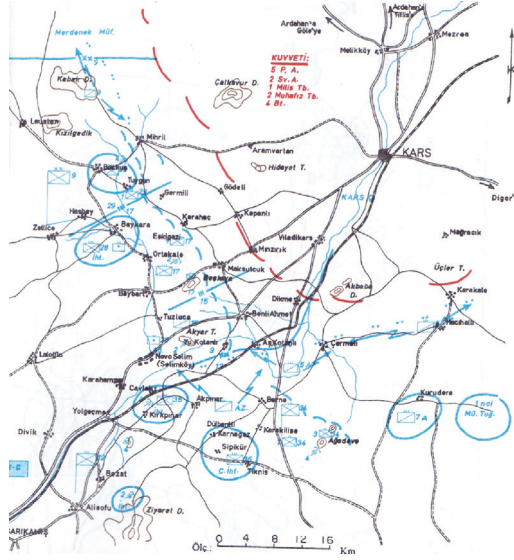
EK-1

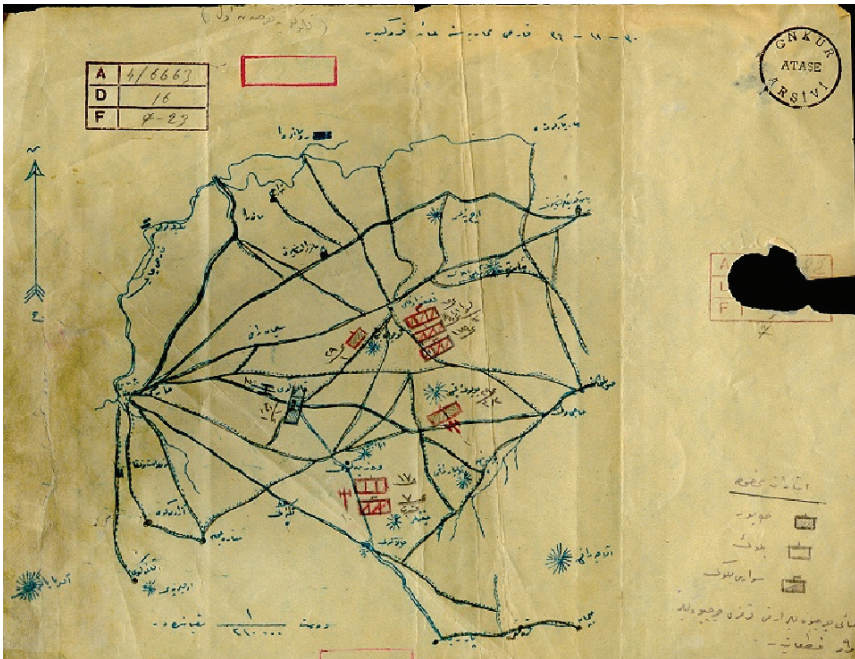
İstiklal Harbi'nde Kars Müstahkem Mevkii Krokisi.

Kaynak: Türk İstiklal Harbi, 3'üncü Cilt, Doğu Cephesi,(1919-1921), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara, 1995.

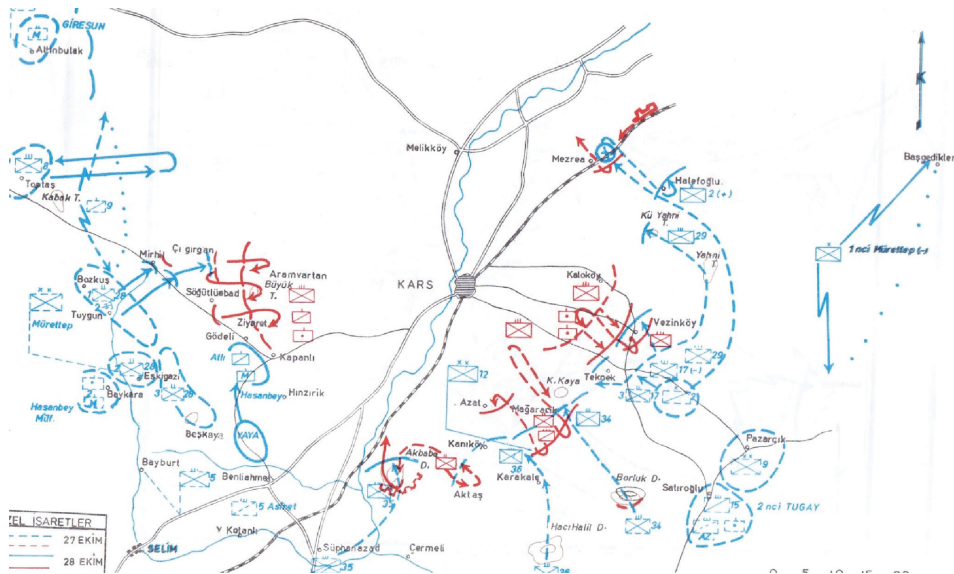
EK-2

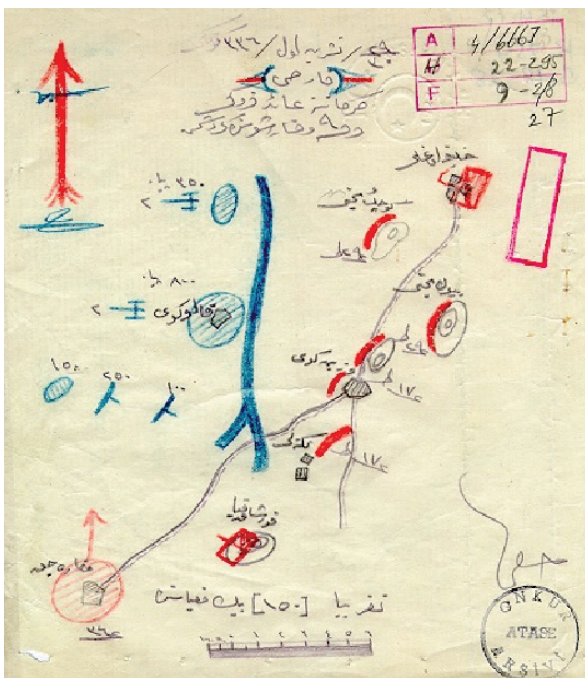
İstiklal Harbi'nde Kars taarruzundan önce tarafların genel durumu (20 Ekim 1920)

EK-3

İstiklal Harbi'nde Kars taarruzu genel durum krokisi (29-30 Ekim 1920)

EK-5

571

هـ

لحمه
تک

بیرک ملت مجلسی ریاسته

قرارداد هجرت
۲۶/۱۰/۲۰

فارسه سوغی و طرفه زره استغالی مناسبی ایلم اظلام- بیرک ملت
نوجه و تقذیره کسدم واردوم صانقانه و اقارای نامه ذات بیامباران
دیرک ملت مجلسی کعبت محرمه ~~کعبت~~ شکر آفری عرصه تنیم
ایلم . استقلال و استغالی ملک دولت بولنج بته بیر عزم دیلم
بیلیمه ملت استناد آسره اردوی وظیفه و طبعه و ملیمن ایفا اوغورته هیریندالار لغزیه
کلمه یه ذات ایله هر طرفه قزایدجه مؤتیت زطفارانه عهدیات و عفتت ملیمز
بینه جباره کوسریله بهر و ملت بیوت بیر نامه و سعاده حسه وانه عقیده .

[Signatures]

الفرقہ اذقیامہ
کا کھوار سولہ

Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın Büyük Millet Meclisi'ne Kars'ın kurtuluşu ile ilgili gönderdiği 31 Ekim 1920 tarihli telgrafı.

EK-6

۲۶/۱۰/۲۱
حزین محمدی
قا-صه شریفه سافریه ان کاظمیہ پاشا جعفریہ (۷۹)

شرفداروں کے عین قبضہ قاضی قندس صیغہ انجمن موقیہ سونہ
بائیکال ال صیغہ سہ و تقدیر لریما شریفہ سونہ فرغ نہ اندازہ
شرفداروں کے عین قبضہ قاضی قندس صیغہ انجمن موقیہ سونہ
نوبہ و ساکفہ موقیہ موصیہ متناشدہ ایچہ اقلعہ
ہائیکال عکرمزما سونہ مکتبہ فلک سونہ لریما انجمن
ایچہ (قا صی) بی بقیہ ند صیغہ سونہ صیغہ نادہ
ارلہ ندہ اندازہ ند خد عکرمزما قضا سونہ ایچہ
دافرد قاضی عکرمزما ندہ مداحہ سونہ ایچہ سونہ
اما کابانہ قاضی سونہ عکرمزما ایچہ ایچہ سونہ
و تقدیر سونہ برفقہ سونہ مدقق سونہ سونہ
و تقدیر سونہ سونہ سونہ سونہ سونہ

نوبہ سونہ ایچہ سونہ سونہ سونہ سونہ
بترک ایچہ سونہ (قا صی) موقیہ سونہ سونہ
کتاب سونہ سونہ سونہ سونہ سونہ
نوبہ سونہ سونہ سونہ سونہ سونہ
سونہ سونہ سونہ سونہ سونہ

Mustafa Kemal Paşa'nın Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya Kars'ın kurtuluşu ile ilgili gönderdiği 31 Ekim 1920 tarihli tebrik telgrafı.

TÜRKLERİN EMPERYALİZME KARŞI BOLŞEVİZM’İ STRATEJİK BİR ARAÇ OLARAK KULLANMALARI: BATUM ÖRNEĞİ

SAİME YÜCEER*

Özet

Batı emperyalizminin, Osmanlı Devleti’ni yıkma ve İmparatorluğun kurucu unsuru olan Türk varlığına son verme faaliyetlerine karşı Anadolu ayaklandı. Bu süreç tarihe, “Var ya da Yok Olma” mücadelesi olarak geçecekti. Türkleri tarihe intikal ettirmeye azmetmiş olan dönemin İngiltere Başbakanı Lloyd George, “Türkiye artık yok.” demişti. Özellikle enerji kaynaklarına hükmetmek isteyen emperyalist güçler, Anadolu’da ortaya çıkan “Bağımsızlık Hareketi”ni, doğduğu anda yok etmek için ellerindeki bütün araçlarla saldırıya geçtiler. İşte böyle bir güce karşı bağımsızlık mücadelesi başlatan Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki milliyetçiler, amaca ulaşmak için farklı stratejiler geliştirdiler. Bu stratejilerden birisi de Türklerle Ruslar arasında İngiltere tarafından oluşturulan “Kafkas Seddi”nin ortadan kaldırılması politikası oldu. Kafkaslardan İngiltere’yi uzaklaştırmak için bölgede kuvvetli olan Bolşeviklerin desteklenmesine karar verildi. Çünkü Ankara, söz konusu devletin bölgedeki nüfuzuna son vermek için Bolşevizm’i, stratejik bir araç olarak görüyordu. Bu nedenle Kafkasya’da, Bolşevik rejimin kurulması politikasını destekleyecekti.

Batum’da Bolşevikliğin ilanına, Ankara’nın verdiği destek, bu stratejinin uygulama alanına konulduğu örneklerden birisini oluşturdu. O günlerde gündemde olan Batum’da Bolşeviklik ilanı düşüncesi, 16 Mart 1920’de İstanbul’un işgali üzerine uygulamaya konuldu. Bunun için verilen destek, Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa ve 3. Fırka Komutanı Rüştü Bey arasındaki resmi yazışmalarda açık olarak gözlemlenmektedir. Batum’da Türkiye’nin de nüfuz ve etkisi altında olacak olan bir Bolşevik yönetimin, Türkiye’den gönderilen subayların destek ve yönlendirmesiyle kurulması planlandı. Kazım Karabekir Paşa, 16 Mart

* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Bursa, syuceer@uludag.edu.tr

1920 tarihinde Heyet-i Temsiliye'ye gönderdiği yazıda Batum'u da kapsayan Elviye-i selase, Gürcistan ve Azerbaycan'da Bolşeviklik ilanı için çalışılması teklifinde bulunuyordu. Aynı gün bu öneriye Ankara'dan olumlu cevap geldi. Bunun üzerine Kâzım Karabekir Paşa, 3. Fırka Komutanı Rüştü Bey'e Batum'da bu politikanın uygulamaya konulması emrini verdi. Bolşevik Komitesi'yle birlikte çalışması ve aynı zamanda İslam Teşkilatının kuvvetlendirilmesi için Batum'a, yedi Türk subay gönderildi. Sonra iki ihtiyat subayı daha gönderilecektir. Sonuçta İngiltere bölgede, Türk ve Rus ortak hareketi karşısında başarısızlığa uğrayacak ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, doğu sınırının güvenliğini sağlama yolunda önemli bir engeli ortadan kaldıracaktır.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Emperyalizm, Türkler, Batum, Bolşevizm.

TURKS’ USING BOLSHEVISM AS A STRATEGICAL TOOL AGAINST IMPERIALISM: BATUM EXAMPLE

Abstract

Anatolia revolted against the western imperialism’s activities aiming to destroy the Ottoman State and terminate the existence of Turks, the constituent element of the empire. This process would later go down in history as the fight for “Survival or Extinction”. Having determined to embed Turks in history, Lloyd George, the English PM of the period, said “Turkey no longer exists.” The imperialist powers desiring to dominate especially energy resources mounted an attack with all the weapons in their hands to destroy the “Liberation Movement” breaking out in Anatolia with the aim of destroying it the moment it emerged. Starting an independence struggle against such a power to, the nationalists under the lead of Mustafa Kemal Pasha developed different strategies in order to reach the aim. One of these strategies was the policy of removing the “Caucasian Wall” built by England between Turks and Russians. To send England away from the Caucasus, it was decided to support the Bolsheviks, who were powerful in the region. For Ankara regarded Bolshevism as a strategic tool to put an end to the influence of the mentioned state in the region. For this reason, it would support the establishment of the Bolshevik regime in Caucasia.

The support which Ankara provided for the declaration of Bolshevism in Batumi was one of the examples in which this strategy was put into practice. In those days, the thought of declaration of Bolshevism in Batumi, which was on the agenda, was put into practice upon the occupation of Istanbul on 16th March 1920. The support given for this purpose is clearly observed in the official correspondences between Mustafa Kemal Pasha, Kazim Karabekir Pasha and the 3rd Division Commander, Rustu Bey. It was planned to establish a Bolshevik government in Batumi under the power and influence of Turkey through the support and direction of the military officers sent from Turkey. In the correspondence which he sent to the Representative committee (Heyet-i Temsiliye) on 16th March 1920, Kazim Karabekir Pasha proposed to work for the declaration of Bolshevism in three sanjaks (elviye-i selase) including Batumi, Georgia and Azerbaijan. On the same day, this proposal was approved by Ankara. Then, Kazım Karabekir Pasha ordered the 3rd Division Commander, Rustu Bey, to put this policy into practice in Batumi. Seven Turkish officers were sent to Batumi to work together with the

Bolshevik Committee and at the same time strengthen the Islamic Organization. Later, two more reserve officers would be sent. In conclusion, England would fall through in the region against the Turkish-Russian joint movement and the Turkish Great National Assembly

Government would remove an important obstacle in the way towards maintaining the security of its eastern border.

Key Words: England, Imperialism, Turks, Batumi, Bolshevism.

Giriş

İngiltere’nin liderliğindeki İtilaf Devletleri, 16 Mart 1920’de İstanbul’u resmen işgal ettiler¹. O gün için Sultan’a dokunmadılar. Çünkü bu durum Müslüman sömürgeleri için önem arz etmekteydi. Batı Emperyalizmi için asıl sorun, İmparatorluğun asli unsuru olarak tanımlanan Türkleri Anadolu’dan da atmaktı. İngiltere Başbakanı Lloyd George ismiyle bütünleşen bu politika, aslında bir ütopya idi. İngiliz emperyalizminin bu ütopyasına kaşı Türkler ayaklandı. Anadolu’nun dört bir tarafında önce “Reddi ilhak” sonrasında “Müdafaa-i hukuk” adını alacak olan direniş örgütleri kurulmaya başlandı. Bu sürecin parolası “Ya İstiklal Ya Ölüm” olarak belirlendi. Bu ölüm kalım savaşı tarihe, “Var ya da Yok Olma” mücadelesi olarak geçecekti. Türkleri tarihe intikal ettirmeye azmetmiş olan dönemin İngiltere Başbakanı Lloyd George, “Türkiye artık yok.” demişti. Özellikle enerji kaynaklarına hükmetmek isteyen emperyalist güçler, Anadolu’da ortaya çıkan “Bağımsızlık Hareketi”ni, doğduğu anda yok etmek için ellerindeki bütün araçlarla saldırıya geçtiler. Çünkü sömürülen halklarda, bağımsızlık fikrini canlandıracak olan Türk Kurtuluş Hareketi’nin yok edilmesi gerekiyordu ki, bu olgu, sömürülen halklarda, düşünce olarak bile yaşayamasın. İşte böyle bir güce karşı bağımsızlık mücadelesi başlatan Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Milliyetçiler, amaca ulaşmak için farklı stratejiler geliştirdiler. Bu stratejilerden birisi de Türkiye ve Rusya arasında İngiltere tarafından oluşturulan “Kafkas Seddi”nin ortadan kaldırılması politikası oldu. Kafkaslardan İngiltere’yi uzaklaştırmak için bölgede kuvvetli olan Bolşeviklerin desteklenmesine karar verildi. Çünkü Ankara, söz konusu devletin bölgedeki nüfuzuna son vermek için Bolşevizm’i, stratejik bir mücadele aracı olarak görüyordu.

¹ Mustafa Kemal Paşa, işgalle ilgili Karabekir’e şu bilgileri ve talimatı verdi: “*Bu sabah 16/3/1920 İngilizler İstanbul’da Şehzadebaşı karakolunu basarak 6 erimizi şehit ve 15 erimizi yaraladıktan sonra adı geçen karakolu ve bir taraftan da Harbiye Nezâreti’ni, Tophane’yi ve bütün telgrafhaneleri işgal ederek payitahtın Anadolu ile bağlantısını kesmişlerdir. İngilizler rihuma deniz erleri çıkartmaya devam etmişlerdir. İzmit’e bir torpido ile gelen bir İngiliz, 1. Fırkaya ve oranın mutasarrıfına İstanbul’da alınan askeri tedbirlere karşı hükümetin korunmasından şahsen sorumlu olduklarını tebliğ eylemiştir. Hey’etimiz gelişecek durumlara göre tedbirler almak üzere vaziyeti takip etmektedir. Alınacak bilgileri ve durumun gerektirdiği tedbirler hakkındaki görüşlerimizi arz edeceğiz. İşbu bilgilerin bütün Müdafaa-i Hukuk Merkez Hey’etleri ve İdarelerine sür’atle tebliğ rica olunur. Hiç bir tarafta tek başına teşebbüs ve harekette bulunmayarak talihimizi milletin müşterek ve azimli tedbirleriyle müdafaa husûsuna umûmun dikkatlerini çekmeyi bir vatan vazifesi addeyleriz.*” Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, 2. Baskı, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1988, s.498.

1. Emperyalizme Karşı Bolşevizm

Anadolu’da oluşan yeni siyasi güç, topraklarında işgalci olarak bulunan Batı devletlerine karşı mücadelesinde, emperyalizme karşı olduklarını ilan eden Bolşeviklerle ortak çalışma prensibini kabul etti. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin bu yoldaki politikasını, 26 Nisan 1920 tarihli Sovyet Rusya’ya Mülazım İbrahim Efendi ile gönderilen ilk yazılı teklifte görüyoruz. Batı emperyalizmine karşı ortak hareketin kabul edildiğinin bildirildiği söz konusu belgenin ilgili maddelerinde:

“1.Emperyalist Hükümetler aleyhine harekâtı ve bunların sömürgesi olan ülkelerde yaşayan ve esaretinde bulunan zulüm gören insanların kurtarılması amacını benimseyen Bolşevik Ruslarla² birlikte çalışmayı ve harekâtı kabul ediyoruz.

2. Bolşevik kuvvetleri, Gürcistan üzerine askeri harekât yapar ya da takip edeceği siyaset ve nüfuzunu kullanarak Gürcistan’ın Bolşevik ittifakına katılmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını sağlarsa; Türkiye Hükümeti de emperyalist Ermeni Hükümeti üzerine askeri harekât gerçekleştirmeyi ve Azerbaycan Hükümetini de Bolşevik devletler grubuna dâhil etmeye söz verir.”³deniyordu.

Bu konudaki karşılıklı bildirimler daha sonra da devam etti: Mustafa Kemal, Çiçerin’in kendisine gönderdiği 2 Temmuz 1920 tarihli mektubuna cevap olarak

² Birinci Kafkas Kolordusunda görev yapmış, donanımlı bir subay olan Kurmay Yüzbaşı Mustafa Bey’in Rize’den gönderdiği raporda, Hopa’da bulunan ve 7 ay önce Lenin tarafından Bolşevikliğe meyilli cemiyet ve siyasi parti ile anlaşmak göreviyle İstanbul’a gönderilen; -pantolon kemerlerinin iç astarlarına yazılmış resmi damga ile mühürlenmiş belgelerini ibraz eden ve- birisinin 5-6 sene evvel Rusya’ya geçen Osmanlı Türkü olduğu; diğer ikisinin ise Kırımlı ve Yaltalı oldukları anlaşılan 3 Bolşevik temsilciyle görüşmesinde edindiği bilgileri aktardığı raporda, Bolşeviklerin Emperyalizmi yıkmak için İslam dünyasıyla ortak çalışmak istedikleri bildiriliyordu. Kurmay Yüzbaşı Mustafa Bey’in 17 Mart 1920’de Hopa’dan Batum’a geçtiği bilinmektedir. Karabekir, a.g.e., s. 509, 513.

³ Türk Tarih Kurumu Tefvik Bıyıklıoğlu Arşivi, No: 134. Karabekir 20 Nisan 1920 tarihli Azerbaycan gazetesini kaynak göstererek, “*Nasip Bey Yusufbeyli’nin başkanlığındaki Azerbaycan Hükümetinde Bolşevikliğe taraftar olan Sosyalist ve İttihatçı üyelerin istifası ve Azerbaycan millet ve ordusunun da Bolşeviklik lehindeki tesirleri neticesinde Azerbaycan Hükümeti düşmüştür. Yeni hükümetin kurulmasının Müsavat Fırkasından Mehmet Hasan Hacinski tarafından kabul edildiği... bu kişinin öteden beri bu makam için Sosyalistlerle Terakkiperver Müsavatçıların adayı olduğu, kendisinin Türkçü ve İngiliz aleyhtarı olduğu...*” bilgisini veriyor. Karabekir, a.g.e., s. 634-635.

gönderdiği 22 Ekim 1920 tarihli mektubunda: “... *Batı kapitalist koalisyona karşı gösterdiğimiz mücadeleye yüksek takdirlerinizden dolayı size teşekkürlerimi sunmaktan şeref duyarım...*

Asırlardan beri Avrupa’dan uzaklaştırılmış Müslüman ülkelerin müdafaası için bizzat asırlardan beri mücadele eden bizim halkımız, Rus halkının emperyalizme karşı yaptığı fedakârlıkları takdirle karşılıyor.

Bütün vatandaşlarımla derinden paylaştığım bir kanaatim var ki, o bir yandan Batı işçileri diğer taraftan Afrika ve Asya’nın köleleştirilmiş halkı anlamışlardır ki, günümüzde Batı sermayesi tarafından kullanılmakta olan onların bilinen sahiplerinin büyük yararlarına köleleştirilen, dünyadaki çalışan kitlenin kalbine girmiş kolonileştirme alçaklık bilincinin burjuva hâkimiyeti son bulacaktır... Batı emperyalizmine karşı samimi işbirliğimiz yetecektir.”⁴ diyordu.

Türkiye, Batı emperyalizmine karşı mücadelesini, İtilaf Devletlerinin İngiltere’nin öncülüğünde, Türk Milliyetçi yönetimi ile Rus Bolşevikleri arasında tampon bölge oluşturmak için Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan’da Taşnak, Menşevik ve Müsavatçı yönetimlerle oluşturduğu “Kafkas Seddi”ni, ortadan kaldırmak için de verecektir. Bu Seddin diğer iki amacı ise, Bakü petrol kaynaklarını kontrol etmek; İran ve Irak yolunu kapatmak idi. Topraklarında işgalci olarak bulunan İngiltere’nin, Kafkasya’daki işgal ve nüfuzuna son vermek için Bolşevizm bir stratejik çözüm olarak görülecektir. Bunun diğer bir nedeni de söz konusu bölgede, Bolşevik hareketin kuvvetli olmasıdır. İngiltere’nin desteklediği hükümetlerin ortadan kaldırılması durumunda; bunların yerini dost Bolşevik rejimin alması o gün için en gerçekçi politika olarak değerlendirilmiştir. İstanbul’un resmen işgal edilmesi, Ankara’nın bu stratejiyi uygulamaya koyma konusundaki tereddütlerini ortadan kaldıracaktır⁵.

⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls. 849, Dos. 2-4, Fih. 25, Belgenin aslı Fransızcadır.

⁵ Nitekim İstanbul’un işgali üzerine Kâzım Karabekir Paşa, Halil ve Nuri Paşalara gönderdiği Erzurum çıkışı ve 17.03.1336 (1920) tarihli yazıda: “*İstanbul’da herhangi telgrafhane ve makam aranırsa karşıya İngilizler çıktığından muharebe imkânı kalmamış ve İstanbul ile muhabere kat’edilmiş. İngiltere’nin milliyetçileri yok etmeye yönelik baskılarına karşı, Bu suretle tahaddüs eden vaziyet Anadolu halkının azim ve iradesine hiç bir halel getirmemiş, bilakis milli vahdeti tezyid ve İngilizlere karşı beslenen kin ve intikam hislerini teşdid eylemiştir. Ordu ve millet yekvücut bir kitle halinde Türklüğün ve Türkiye’nin halas ve necati için büyük bir azim ve imanla hazırlanmakta ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hey’et-i Temsiliyesi’nin mukarrerat ve evamirine intizar eylemektedir... Bolşevizmin zaten müheyya olan memleketimize ve hudutlarımıza bilfiil dayanması için derhal Kafkasların istilâsı ve*

2. Batum'da Bolşeviklik İlanı

Yukarıda da belirtildiği üzere İstanbul'un resmen işgal edilmesi ve Meclis'in basılması, Milliyetçilerin büyük tepkisine yol açtı. İngiliz yayılmacılığı, Bolşeviklerle ortak çalışma alanlarını genişletme eğilimini kuvvetlendirdi. Ortak çalışma alanlarından birisi de Batum idi. Burası, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Türklerin elinden çıkmıştı. Ekim Devrimi'nden sonra, Brest-Litovsk Antlaşması'nın oluşturduğu koşullarda referandum yapılmış ve tekrar Osmanlı Devleti sınırları içine dâhil olmuştu. Mondros Mütarekesi'ni takiben İngiltere'nin baskısı üzerine İstanbul Hükümeti Kars, Ardahan ve Batum'un acilen boşaltılmasını istedi⁶. 17 Aralık 1918'de 7000 asker taşıyan İngiliz savaş gemileri Batum'a geldi. İngilizler, Batum Limanı'na el koydular. İstanbul Hükümeti, Kars, Ardahan ve Batum'dan Türk memurların geri dönmesini emretti. 31 Ocak 1919'da, bu üç şehrin boşaltılması tamamlandı. Böylece Batum, tam olarak İngiliz işgali altına girmiş oldu. İlerleyen dönemde işgal altında olan Batum dört mebus seçerek Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne gönderecekti⁷. Diğer taraftan İngiliz işgali, 4 Temmuz 1920'ye kadar devam etti. İngiltere, şehri 7 Temmuz'da da Gürcülere teslim etmesi üzerine 25 Temmuz 1920'de Gürcü kuvvetleri tamamen Batum'a girdiler. Ankara Hükümeti, bu işgali protesto etmiş ve daha sonra 11 Mart 1921'de Türk ordusu Batum'a girmiştir.⁸

hattâ Bolşevikler küçük bir kuvvetle Azerbaycan'a gelerek Azerbaycanlılarla beraber hududumuza doğru hareketi halinde temin-i maksada pek kâfi gelecektir..." diyordu. Karabekir, a.g.e., s. 508.

⁶ bk. **İstiklal Harbi Hülasası 1919-1922**, Askeri Matbaa, İstanbul 1937.

⁷ TBMM'nin 5 Haziran 1920 tarihli oturumunda, Batum Milletvekilleri Mehmet Edip, Ahmet, Akif Nuri ve Ağazade Ahmet Fevzi'nin vekillikleri onaylandı. Mehmet Edip Bey aynı oturumda yaptığı konuşmada: "... İnşallah ittihadı İslâm'ın muavenetiyle memleketimiz, tekrar büsbütün Memalik-i Osmaniye'ye iltihak eder ve şimdiki İngiliz boyunduruğundan kurtulmuş oluruz. Cenabı Hak bütün milleti Osmaniye'yi, İslamları ve Türkleri yaşatsın." diyerek Batum'un Türkiye'ye bağlanması isteklerini dile getirdi. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 1, C 2, İctima Senesi: 1, Yirmi Dördüncü İctima, 5.6.1336 Cumartesi, s. 91.

⁸ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, I ve III, TTK Yayını, Ankara 1993, s. 48, 65, 67. a.g.e., III, s. 71, 111, 114, 115, 142. Selahattin. Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1991, s. 52. Moskova Antlaşması'nın Batum'la ilgili kararı şöyledir: "Madde 2- Türkiye, işbu antlaşmanın birinci maddesinde gösterilen sınırın kuzeyinde Batum Livasına ilişkin topraklar ile Batum kenti limanı üzerindeki egemenlik hakkını, şu koşullarla, Gürcistan'a bırakmaya razı olur: Birincisi: İşbu maddede belirtilen yerler halkının, her topluluğun kültürel ve dinsel haklarını sağlayacak ve bu halkın yukarıda sözü geçen yerlerde isteklerine uygun bir tarım toprakları rejimi kurma olanağına sahip olacak biçimde geniş bir yönetsel özerkliğe kavuşması; İkincisi: Batum Limanı üzerinden Türkiye'ye giden ya da oradan gelen ticaret malları ve tüm nesnelere gümrük verisine

Bu bağlamda ilk olarak İngiliz işgalinde olan Batum’un, Bolşevizm prensiplerini kabul etmesi hususunda Anadolu’nun fiilen katkısı gündeme geldi. Batum’da, 2000 kişilik bir Ermeni teşkilatı ve İngilizlerin emrinde 1000 kişilik bir milis kuvveti bulunmaktaydı⁹. İstanbul’un 16 Mart 1920’de resmen işgalinden önce; Batum’un, İngiliz işgalinde olması, Bir Türk-İngiliz savaşına karşı olan Karabekir’in buraya karşı daha temkinli bir politika izlemesi sonucunu doğuruyordu. Örneğin 11 Mart 1920’de 3. Fırka Komutanı Rüştü Bey’in ilettiği ve Batum’dan gelen bu yoldaki teklifi, Karabekir ihtiyatla karşılamıştı. Teklif şöyleydi:

*“Burada selamet Bolşeviklik ilanyıyla mümkün olacaktır. Binaenaleyh bugün burada mümkündür. Ali Efendi’nin Bolşeviklerle sıkı ve samimi bir ilişkisi vardır... Şimdiye kadar burada Bolşeviklik çıkardı. Fakat Ali Efendi Hükümeti Osmaniye’den bu hususta emir almadığı için girişimde bulunmadı. Lakin zamanın nezaketi bunu icap ettiriyor. Sabri Bey bu hususta Fırka ile görüşecek emir alacak. Ben de bu akşam Bolşevik ileri gelenleri ile görüşeceğim. Eğer uygun bulunursa Bolşeviklik ilan edeceğiz.”*¹⁰

Karabekir, buna 12 Mart 1920’de verdiği cevapta: İngiliz işgalinde olan Batum’da Bolşeviklik ilanının vakitsiz olduğunu bildiriyor; Ali ve Sabri Efendilerin kimler olduğunu sorduktan sonra; Bolşeviklik ilanı fikrinin nereden geldiği, bunu gerektiren sebeplerin incelenip yazı ile bildirilmesini istiyordu¹¹. Karabekir, İngiltere’nin Anadolu’daki hareketin Bolşevik olduğu bahanesini ileri sürerek, saldırıya geçeceği endişesini de taşıyordu. O nedenle bu konuda oldukça temkinli davranmaktaydı. Ancak söz konusu olaydan kısa süre sonra İstanbul’un işgal edilmesi, Karabekir’in bu konudaki politikasını değiştirmesine neden olacaktı. O, işgal günü olan 16 Mart 1920’de Heyet-i Temsiliye’ye, *“Batum’da Bolşeviklik ilanyıyla Bolşevikliğin Elviye-i selase, Gürcistan ve Azerbaycan’da da gerçekleşmesi”*¹² teklifinde bulundu.

bağlı tutulmayarak ve hiçbir engelle karşılaşmayarak, her türlü vergi ve ücretten bağışık biçimde, serbest transit hakkı ile birlikte, Türkiye’nin özel harcamalardan ayırık olarak, Batum Limanı’ndan yararlanmasının sağlanması.” İsmail Soysal, Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları, (1920–1945), C I, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 32- 36.

⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls. 852, Dos. 13-16, Fih. 29-1, 3. Kafkas Fırkası Komutanı Rüştü’den 15’inci Kolordu Komutanlığı’na 5/6 Mayıs 1920 tarihli yazı.

¹⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls. 324, Dos. 63-6/A, Fih. 61.

¹¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls. 324, Dos. 63-6/A, Fih. 66.

¹² Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls. 324, Dos. 4-9, Fih. 12-1; Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls. 325, Dos. 65-16, Fih. 4-2; K. Karabekir, a.g.e., s. 504.

Karabekir daha sonra 3. Fırka'ya gönderdiği yazıda ise, “İstanbul’un işgali üzerine Batum’un durumu önem kazanmıştır. Olay hakkında Heyet-i Temsiliye ile görüşülmektedir. Kesin karar verilinceye kadar Hopa’daki murahhasların bekletilmesini rica ederim.”¹³ demektedir.

Bahsedilen Hopa’daki temsilciler, 3. Fırka Komutanı Rüştü Bey’in bildirdiği; Batum’dan Hopa’ya gelen iki Bolşevik temsilcidir. Yine 3. Fırka Komutanı’nın verdiği bilgidir, bunların, Kafkas dâhilinde Bolşevik teşkilatını denetlemekle görevli olan Yuzak isimindeki Yahudi ile Abaza olan Yakup isiminde bir kişi olduğu anlaşılıyor¹⁴.

Söz konusu kişilerin İngiliz casusu olup olmadıkları araştırıldıktan sonra bunlara, “Emperyalizmin liderliğini yapan ve insanlığın amansız düşmanı olan İngilizlerin tahakküm ve saltanatını yıkmak için bütün İslam dünyasının Bolşeviklere yardıma hazır olduklarını; Türkiye’nin de tam bağımsızlık koşuluyla kendileriyle işbirliği yapacakları...”¹⁵ yolundaki görüşler ulaştırıldı.

Görüldüğü üzere İstanbul’un işgali, Ankara’daki yönetimi, karşı tedbirleri uygulamaya sevk etti. Mustafa Kemal Paşa, Karabekir’in önerisine tamamıyla katıldığını bildirdi ve bu konuda lazım gelenin yapılması emrini verdi¹⁶. Bunun üzerine Karabekir, 3. Fırka Komutanlığı’na şu yazıyı gönderdi:

“1. Batum’da Bolşeviklik ilanı memleketimizin geçirmekte olduğu yeni buhran içinde faydalı olacağı cihetle Heyet-i Temsiliyece de bu uygun görülerek sürecin hızlandırılması isteniyor. Bunun yanında Batum’dan gelip Hopa’da bekleyen temsilcilerin de bu şekilde bilgilendirilmesini ve sahil boyunca Yeşil Ordu ile irtibat kurulmasını ve bunun Elviye-i selase ve Gürcistan’da yayılmasının pek faydalı olacağını bildirilmesini rica ederim.

¹³ Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls. 325, Dos. 70-12, Fih. 15, Kâzım Karabekir’den 3. Fırka Komutanlığı’na 16 Mart 1920 tarihli yazı. Karabekir daha sonra, “Batum Cemiyet-i İslâmiyesi kendilerinin kurtuluşunun Bolşeviklik ilânında olduğunu ve bin kişilik bir kuvvete sahip olduklarını bildirmişler ve bu baddaki mütalaamızı anlamak üzere Hopa’ya iki murahhas göndermiş idiler. Kendilerine düşünce ve hatt-ı hareketlerinin muvafık olduğu 16 Mart 1336’da cevaben bildirilmiştir.” diyecektir. Karabekir, a.g.e., s. 508.

¹⁴ Yahudi olanın Almanca, Fransızca ve Rusça bildiği, Abaza olanın da Rusça bildiği ve bunların Kafkas Bolşevik Teşkilatını teftişe memur kişiler olduğu belirtiliyor. Karabekir, a.g.e., s. 541.

¹⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls. 324, Dos. 63-6/A, Fih. 103, 3. Fırka’dan 15’inci Kolordu Komutanlığı’na 22/23 Mart 1920 tarihli yazı.

¹⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls. 324, Dos. 4-9, Fih. 13, 13-1; Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls. 325, Dos. 65-16, Fih. 4, 4-1.

2. Olaydan günü gününe haber almak ve gerekiyorsa harekâtın da mükemmel bir şekilde idaresine yardım etmek üzere sizce uygun görülecek muvazzaf ihtiyat bir kaç subayın Batum’a gönderilmesi.

3. Hem subayların gönderildiğinin ve hem de tarafımızdan tebligat verildiğinin ve idare edildiğinin tamamen gizli kalmasının ve Batum olayının vakitsiz Trabzon’a yayılmamasının temin buyrulması.”¹⁷

3. Fırka Komutanı Rüştü Bey’in yukarıda bahsi geçen Yuzak ve Yakup isimli Bolşevik temsilcilerden 23 Mart’ta aldığı bilgilerden, Batum ve civarında Bolşevik teşkilatının günden güne kuvvetlendiği, hâlihazırda iki yüz kadarı Rum ve Ermeni olmak üzere toplam 7-8 bin üyelerinin bulunduğu anlaşılıyordu. Yine aynı kaynaktan İngilizlerin ise Batum’da 1400 askeri, 30 makineli tüfekleri ve 8 topları olduğu, burada bulunan İngiliz askerlerinin de eğlenceye düşkün ve maneviyatlarının bozuk olduğu bilgilerine ulaşılıyordu. Bu temsilciler, Bolşeviklerin, İngilizleri Batum’dan atmak için Tuapse yoluyla yüklü miktarda silah ve cephanenin gelmesini bekledikleri; ancak Türkiye’nin kendilerine 5-6 bin silah ve yeteri kadar cephane vermeleri durumunda hemen harekete geçecekleri ve birkaç gün içinde amaca ulaşacakları iddiasında bulunuyorlardı.

Yine bu görüşmede, Batum’da bulunan General Liyahof’un¹⁸, Bolşeviklere muhalif bulunan Terek Kazaklarından yeniden teşkilat yapmaya çalıştığını; kendilerinin ise Kazakların Batum’a demiryoluyla ulaşımını kesmek için Batum-Tiflis hattının tahribi amacıyla hazırlık yaptıklarını; ama ellerinde yeterli malzeme olmadığını söylemeleri üzerine, Trabzon “İstihkâm Parkı”nda Ruslar’dan saklanmış bir ateşleme makinesiyle bir miktar fûnyenin bu kişilere verilmek üzere Hopa’ya gönderileceği kararı alındı¹⁹.

3. Fırka Komutanı Rüştü Bey’in Karabekir’e gönderdiği 25 Mart tarihli yazıda ise, Bolşevik temsilcilerle yapılan görüşmeler sonucunda şu kararların alındığını bildiriliyordu²⁰:

¹⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls. 325, Dos. 65-16, Fih. 3, Kâzım Karabekir’den 3. Fırka Komutanlığına 16 Mart 1920 tarihli yazı; Karabekir, a.g.e., s. 505.

¹⁸ Bu kişi Trabzon’da işgal komutanı olarak da bulunmuştu.

¹⁹ Karabekir, a.g.e., s. 541.Yine bu kişiler, Gürcistan ordusunun ve halkının büyük kısmının Bolşevizm teşkilatına dâhil olduğu; ancak üç muhafız alayının muhalif bulunduğu ve bunları da ikna etmeye çalışmakta oldukları bu başarılamazsa dahi iki haftaya kadar Gürcistan’da Bolşeviklik ilan edileceği bilgilerini veriyorlar.

²⁰ Batum’a gönderilen 7. Alay Komutanı Rıza Bey’in, Batum Bolşevik Temsilcilerle hudutta yapılan görüşmede kararlaştırılan hususlara dair sağladığı bilgiler: 3. Fırka Komutanı Rüştü Bey’den 15. Kolordu Komutanlığı’na gönderilen 25.3.1336 tarihli ve Karargâh çıkışlı yazı, Karabekir, a.g.e., s. 542-543.

- Batum'daki komiteler vasıtasıyla teşkilatın hızlı bir şekilde tamamlanması,
- Yeşil ordudan yeterli miktarda silah ve cephane temin edilmesi,
- Denikin ordusu bakiyesi ile Fransız ve İtalyan kuvvetlerinin Batum'a gelmeden önce Bolşevikliği ilan etmek,
- Gürcistan'a da Bolşevikliği yayarak Kafkas geçitlerine yaklaşan Kızıl Ordu ile hızlı bir şekilde irtibat kurmak,
- Anadolu'dan gönderilen ateşleme makinesi geldiğinde de şimendifer tünelini havaya uçurmak,
- Tiflis'e yeni gelen delegeyi süratle Batum'a çağırıp Kafkasya'ya dair önemli hususları kararlaştırmak.

Ancak bu kararlar uygulamaya konulamadan, otuz bine yakın dağıntık Denikin Ordusuna mensup kuvvetin Gürcistan'a iltica ettiği; büyük rütbedeki birçok subayın ise firaren Batum'a gelmeyi başardığı anlaşılıyor²¹.

28 Mart 1920'de Karabekir, Heyet-i Temsiliye'ye gönderdiği yazıda: "... Bolşevik orduların en fazla bir aya kadar Güney Kafkas'ı da işgal edecekleri tahmin edilmektedir. Biz bunları kendi sınırlarımızda beklesek maneviyatımız üzerinde kötü bir etki bırakacak; gelen orduyu bize hâkim vaziyete koyacaktır. Bundan başka Ruslarla Brest-Litovsk Anlaşmasıyla belirlenen sınırlarımızı işgal fırsatını kaçırmakla millet ve tarih nazarında sorumlu oluruz. Binaenaleyh zamanı gelince Aras'a kadar olan bölgeyi ve Elviye-i selase'yi işgal etmek üzere Kolordu harekete geçecektir. Buna nazaran hazırlıklar yapılmaktadır... Nisan 15'den evvel harekâta başlamak mümkün olmayacağını arz eder ve görüşlerinizi beklerim."²² şeklindeki mevcut durumla ilgili değerlendirmelerine yer verdikten sonra hükümetin bu konudaki tutumuna ilişkin cevap istiyordu.

Bu yazıya cevap 29 Mart 1920'de geldi. Mustafa Kemal Paşa Karabekir'e gönderdiği söz konusu yazıda şöyle demektedir:

"15'inci Kolordu'nun Bolşevik orduları karşısında, Kafkaslarda egemen bir durumda konuşlanması ve bunun için olanaklar dâhilinde harekete geçmek gerektiği hakkındaki değerlendirmelerinize katılıyorum. Hareket gününe kadar bu görüşün gizli tutularak fakat hazırlıklara başlanması Kafkasya dâhilinde..."

²¹ Karabekir, a.g.e., s. 559.

²² Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls. 324, Dos. 4-9, Fih. 25, 25-1.

*Tasavvur buyrulan hareket, devlet ve milletimizin kurtuluşu ve bağımsızlığı için yegâne sebep olarak düşünülmektedir... Binaen aleyh İslamiyet’e karşı tevcih edilen halaskâr bu kuvveti uygun bir durumda karşılamak için toplu bulunmamız gerekmektedir. Bu amaçla Kolordunun konuşlanmasında aşağıda zikredilen bazı düzenlemeler yapılacaktır.”*²³ Görülüyor ki, Kemalistler, İngiliz emperyalizmine karşı Bolşeviklerle ortak politika yürütmelerine karşılık, bu ilişkiler bağlamında da her şeyden önce kendi gücüne dayanmayı esas olarak kabul etmişlerdir. Bu ilke Ankara’yı, dış politikada başarıya ulaştıran temel unsurlardan biri olmuştur.

7 Mayıs 1920 tarihinde Trabzon’dan 3. Fırka Komutanı Rüştü Bey’in, 2. Alay 3. Tabur Komutanlığı’na gönderdiği emirde: *“Batum’daki Bolşevik Komitesi’yle birlikte çalışılması ve aynı zamanda İslam Teşkilatının kuvvetlendirilmesi lazımdır. Oraya yedi Türk subayı gelmiştir. Bu subayları teşkilatınızda görevlendiriniz. İki ihtiyat subayı dahi ayrıca gönderilmiştir...”*²⁴. denilmektedir.

Batum İslam Cemiyeti tarafından Trabzon’a gönderilen ve 17 Mayıs 1920’de adı geçen şehre ulaşan temsilciye, İngilizlerin Batum’dan çıkartılması için Bolşeviklerle birlikte hareket edilmesi öneriliyor ve İngilizlerin aleyhinde birlikte çalışılması teklif ediliyordu²⁵. Ancak İngilizler, kısa bir süre daha kentin kontrolünü ellerinde tutacak ve belirtildiği üzere Temmuz ayında kenti Gürcülere teslim ederek Batum’dan çekileceklerdir. Diğer geçerli durumların yanında; hiç şüphe yok ki, bunu, Milliyetçilerle Bolşeviklerin İngiltere’ye karşı yürüttükleri ortak politikanın başarısı olarak da değerlendirmek gerekir.

²³ Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls. 324, Dos. 4-9, Fih. 25-1; Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls. 324, Dos. 4-9, Fih. 53, Kâzım Karabekir’den 9., 12., 3. ve 11. Fırka Komutanlıklarına Süvari ve Topçu Alaylarına 22 Mart 1920 tarihli yazı. Ancak ATASE Arşivi’nde sözü edilen bu tadilat yazısına ulaşılammıştır.

²⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls. 852, Dos. 13-16, Fih. 40. Karabekir, 17 Mart 1336 (1920) tarihli Halil ve Nuri Paşalara gönderdiği yazıda: *“Azerbaycan ve Dağıstan’da Bolşeviklik fikrinin hâkim olması ve icabında Batum Bolşeviklerine muavenet edilebilmesinin ve Gürcistan’ın da Bolşevik zümresine ithalinin temin buyrulması pek münasip olur. Harekâta başlanacağı zaman Nahcivan’a bir müfreze-i askeriye ile bir telsiz-telgraf istasyonu gönderilecektir. Bakü’den telsiz telgrafla Nahcivan’la muhabere edilmesi ve Nahcivan harekâtına Karabağ cihetinden Azerbaycan kuvvetlerinin de iştirak ve muavenet eylemesi muvafık olur. Tayyare ile Gence Erzurum arasında muhabere ve muvasalanın icrası kabil midir?”* diyordu.. Karabekir, a.g.e., s. 509.

²⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls. 849, Dos. 15-3, Fih. 29, 3. Kafkas Fırkası Komutanı Miralay Rüştü’den 15’inci Kolordu Komutanlığı’na 6 Haziran 1920 tarihli yazı.

Sonuç

Milli Mücadele Döneminde Türkiye, dış politikada Batı emperyalizmine karşı zaman zaman Bolşevizm'i stratejik bir araç olarak kullandı. Bu dönemde ilişkileri şekillendiren önemli unsurların başında güvenlik sorunu geliyordu. Nasıl Türkiye ve Rusya'nın Batıya karşı duyduğu güvenlik endişesi iki devletin dost olmasında rol oynamışsa; Komünist Rejim de İngiltere için bir güvenlik sorunu oluşturuyordu. O nedenle de Sovyet Rusya'yı uzun süre tanımadı. Türkiye, İngiltere üzerinde Sovyet Rusya'nın rejiminden kaynaklanan güvenlik sorununu kullanarak baskı kurmak istedi. İstanbul'un işgal edilmesi Ankara'yı bu yolda daha kararlı hale getirdi. Bu politikanın uygulandığı yerlerden birisi Batum oldu. Batum konusunda Türkiye ve Sovyet Rusya arasında çıkar çatışmasının olmasına rağmen İngiltere'nin bölgeden atılması söz konusu olduğunda; bu çatışma arka plana düştü. Batum'da Bolşevikliğin ilanına, Ankara'nın verdiği destek, bu stratejinin uygulama alanına konulduğu örneklerden birisini oluşturdu. Burada, Türkiye'nin de nüfuz ve etkisi altında olacak olan bir Bolşevik yönetim kurularak, İngiliz işgaline son verilmesi için Türkiye'den subaylar da gönderildi. Kafkasya'da zaman zaman Türk-Sovyet ortak askeri harekâtı da gündeme geldi. Aslında bu politika Batum'la da sınırlı değildi. Kâzım Karabekir Paşa, 16 Mart 1920 tarihinde Heyet-i Temsiliye'ye gönderdiği yazıda Batum'u da kapsayan Elviye-i Selase, Gürcistan ve Azerbaycan'da Bolşeviklik ilanı için çalışılması teklifinde bulunmuş; Ankara da bu teklife, olumlu yanıt vermişti. Sonuçta Bolşevizm, stratejik bir araç olarak kullanılarak; o gün için Milliyetçilerin en büyük düşmanı olan İngiltere, bölgeden uzaklaştırılacak; Türkiye Doğu sınırlarından emin olarak bütün gücünü Batı'ya yönlendirme olanağını elde edecekti.

KAYNAKÇA

1- ARŞİVLER

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Arşivi.

Türk Tarih Kurumu Tevfik Bıyıklıoğlu Arşivi.

2- KİTAPLAR

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk-Söylev**, C I, 1919-1920, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1986.

İstiklal Harbi Hülasası 1919-1922, Askeri Matbaa, İstanbul, 1937.

Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, 2. Baskı, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1988, s.498.

Sarıhan, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü, I ve III**, TTK Yayını, Ankara, 1993.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, (1920–1945)**, C I, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Tansel, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını İstanbul, 1991.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 2, İçtima Senesi: 1, Yirmi Dördüncü İçtima, 5.6.1336 Cumartesi.

BATUM CEMİYET-İ İSLÂMİYESİ VE TBMM İLE İLİŞKİLERİ (1918-1921)

ERCAN HAYTOĞLU*

Özet

Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından oluşan Elviye-i Selâse, 1878'den 1918'e yaklaşık kırk yıl Rus işgali altında kalmıştır. 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Antlaşması ile yeniden Osmanlı Devleti'ne katılmıştır. Mondros Mütarekesi'nden bir ay sonra 24 Aralık 1918'de İngilizler tarafından işgal edilen Elviye-i Selâse'de yeni bir dönem başlamıştır. İngiliz işgali üzerine Batum'dan Nahçıvan'a milli-İslâmi cemiyetler kurulmuştur.

Batum Livası Cemiyet-i İslâmiyesi, Mutasarrıf Cemil (Bilsen), Polis Müdürü Demir Ali Asaf (Beşler) Beyler ile Cemal ve Vehip Paşaların önderliğinde kurulmuştur. Kuruluş aşamasında varlığını ahalinin gayret ve fedakârlıklarıyla sürdüren cemiyet, daha sonra Doğu Cephesi Komutanlığı ile birlikte hareket etmeye başlamıştır.

Faaliyetlerini gizli yürüten cemiyet, Ermeni ve Gürcü kuvvetlerinin Batum ve Elviye-i Selâse üzerindeki hareketlerini durdurmak, İngilizlerin Türkiye aleyhindeki çalışmalarını engellemek, Batum livasını müdafaa ve muhafaza etmek için silahlı mücadeleyi benimsemiştir. Batum Livası Cemiyet-i İslâmiyesi ve Acaristan birlikte hareket etmiştir.

Batum Livası Cemiyet-i İslâmiyesi Ankara'da Meclis'in açılmasına destek vermiş ve TBMM'ne Batum'dan beş milletvekili gönderilmiştir. Milli Mücadele döneminde Cemiyet-i İslâmiye TBMM ile ilişkilerini somut şekilde sürdürmeye çalışmıştır.

İngilizlerin Batum'u Gürcülere terk ederek ayrılması cemiyetin mücadelesinin İngilizler yerine Gürcülere karşı sürdürülmesine yol açmıştır. Aynı zaman-

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Denizli, ehayt@pau.edu.tr

da Gürcülerin himayesinde muhtariyet oluşturmak amacıyla İslam Gürcistanı'nı Tahlis Cemiyeti'nin Batum'da oluşturmaya çalıştığı Meclis-i Umumi'ye, Batum Livası Cemiyet-i İslâmiyesi sert tepki göstermiştir.

Batum ve havalisi 1921'e kadar bağımsız Gürcistan sınırları içinde kalmıştır. Gürcistan'ın 25 Şubat 1921'de Bolşevikler tarafından işgal edilmesi ile Türk ordusu kuzeye ilerleyerek Batum, Artvin ve Ardahan'ı geri almıştır. Cemiyet-i İslâmiye bu aşamada Gürcülere karşı sürdürülen mücadelelerde önemli rol üstlenmiştir. Ancak, 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması gereğince Batum Bolşeviklerin kontrolünde olan Gürcistan'a bırakılmış ve TBMM kuvvetleri Batum'dan çekilmek durumunda kalmışlardır.

Moskova Anlaşmasına kadar cemiyeti maddi açıdan destekleyen TBMM, cemiyete olan desteğini anlaşma sonrası sürdürememiştir.

Anahtar Kelimeler: Batum, Cemiyet-i İslâmiye, Elviye- i Selâse, Türkiye Büyük Millet Meclisi.

ISLAMIC SOCIETY OF BATUM AND ITS RELATIONS WITH TBMM

Abstract

Elviye-i Selase (Three Sanjaks), composed of sanjaks of Kars, Ardahan and Batum, was under the Russian occupation for approximately forty years from 1878 to 1918. It rejoined to Ottoman Empire with the Treaty of Brest-Litovsk on March 3, 1918. A new era started in Elviye-i Selase when it was occupied by Britain on December 24, 1918, a month after the Armistice of Mudros. Upon British invasion, national-Islamic societies were founded.

Islamic society of Batum sanjak was founded under the guidance of governor Cemil (Bilsen) Bey, chief of police Demir Ali Asaf (Beşler) Bey, Cemal Pasha and Vehip Pasha. During foundation phase, the society maintained its existence with effort and devotion of people, later started to act in concert with Eastern Front Command.

Society, which conducted its activities clandestinely, adopted armed struggle to preserve and defend Batum sanjak, to prevent British activities against Turkey and to stop activities of Armenian and Georgian forces on Batum and Elviye-i Selase. Islamic society of Batum sanjak and Acaristan(Adjara) acted together.

Moreover, Islamic society of Batum sanjak supported foundation of an assembly in Ankara and sent five representatives to the Grand National Assembly (TBMM). During national struggle era Islamic society tried to sustain its relations discernibly with TBMM.

When Britain had ceded Batum to Georgia and left, this situation led society to resume its struggle against Georgia instead of Britain. At the same time, Rescue Society of Islamic Georgia, which was under the protection of Georgia, was trying to establish a general assembly in order to form autonomy. Islamic society of Batum sanjak reacted harshly to this development.

Batum and its vicinity remained within the border of independent Georgia until 1921. When Georgia was occupied by Bolshevik army on February 25, 1921, Turkish army advanced to the north and recaptured Batum, Artvin and Ardahan. Islamic society, at this stage, assumed an important role in the sustained struggle against Georgia. However, in accordance with the treaty of Moscow, signed on

March 16, 1921, Batum was surrendered to Georgia which was under Bolshevik control and TBMM forces were forced to withdraw from Batum.

TBMM, which supported the society economically until the treaty of Moscow, could not maintain its supports to the society after the treaty.

Key Words: Islamic Society of Batum Sanjak, Elviye-i Selase (Three Sanjaks), Turkish Grand National Assembly

GİRİŞ

Osmanlı Devleti 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yenilmiş ve Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum toprakları Rus işgali altına girmiştir. Ayastefanos Antlaşması ile Rusya'ya bırakılan Elviye-i Selâse'nin kaderi Berlin Antlaşması ile değişmemiştir. Böylece Batum ve havalisinin yaklaşık kırk yıl sürecek Rus esareti başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin 29 Ekim 1914'te Rusya'ya savaş ilanı ile I. Dünya Savaşı'na girmesi ve Kafkas Cephesi'nde başarılı olamayışı, Kafkasya'yı 1915'ten itibaren işgal eden Rusya'nın Anadolu'ya kadar inmesine yol açmıştır. Ancak, Ruslar 1917'de patlak veren Bolşevik İhtilali ile çekilmeye başlamışlardır¹. Rusya'nın çekilmesi ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan bağımsızlığına kavuşmuştur.

Rusya, 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile I. Dünya Savaşı'ndan ayrılırken, kabul ettiği şartlar arasında Doğu Anadolu'da işgal ettiği yerler ile Ardahan, Kars ve Batum'dan hemen çekilmek de yer almıştır². Brest-Litovsk Antlaşması'nda Elviye-i Selâse'den Rusların çekilmesi ile yerlerine Türklerin gelmesine dair açık bir hüküm yer almamasına rağmen, 14 Nisan saat 16.00 gibi Türk Ordusu tekrar Batum'a girmiştir³. Osmanlı Devleti, Batum Konferansı'nda Gürcistan ile imzaladığı 4 Haziran Anlaşması ile Batum, Ahıska ve Ahılkelek'i almıştır⁴. Batum I. Dünya Savaşı sonunda stratejik önemi nedeniyle Rus, İngiliz, Türk ve Gürcülerin çatışma alanı içinde olmuştur.

¹ 18 Aralık 1917 tarihli Erzincan Mütarekesi ile çekilmeye başlamışlardır. Hamit Pehlivanlı, "Mütareke Sonrası Güneybatı Kafkasya'da Durum ve Ermeniler", **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, 17-21 Haziran 1991**, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını, Ankara, 1992, s.266.

² Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih 1789-2010**, DER Yayınevi, İstanbul, 2010, s.587-588.

³ Selma Yel, "Mondros Mütarekesi ve Elviye- i Selâse'nin Tahliye Edilmesi", **Turkish Studies Dergisi**, S 10, Yıl: 2008, s.926.

⁴ Plebisit sonucunda Elviye- i Selâse Osmanlı Devleti'ne ilhak edildi. Uçarol, a.g.e., s.593-594. Sultan VI. Mehmet, 15 Ağustos 1918'de Elviye- i Selâse Ahalisine bir beyanname yayınlayarak genel idarenin ne şekilde düzenleneceğini bildirmiştir. Bu beyanname ele alınan Elviye- i Selâse 11 Eylül 1918 tarihinde şu şekilde belirlenmiştir; "*Madde 1: Batum, Kars ve Ardahan ile mülhakâtında Batum ve Kars Livalarından Mürekkep Batum Vilâyeti teşkil edilmiştir. Batum Livası: Orta Batum, Çürüksu, Borçka, Maradit, Aşağıacara, Yukarıacara, Artvin, Ardahan ve Şavşat Kazalarıyla, Otuzbeş nâhiyeden ve Kars Livası: Ardahan, Göle, Çıldır, nefs-i Kars, Şiregel, Akbaba, Zar-şat, Sarıkamış, Horasan, Kağızman, Nahçıvan, Oltu, Tavşukert ve Poshof Kazaları ve altmışbeş nahiye mürekkeptir*", Mustafa Gül, "Elviye- i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne İadesi ve Bazı Uygulamalar", **Atatürk Yolu**, C 4, S 15, Yıl:1995, s.373.

Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalaması ile Batum ve havalisinin yaklaşık kırk yıllık esaretten kurtuluş sevinci çok kısa sürmüştür. Mondros Mütarekesi'nin 15. maddesinde Türk ordusunun Güney Kafkasya'dan 1914 sınırlarına geri çekilmesi kabul edilmiştir⁵. Türk Ordusu çekilmeden önce, IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa ve III. Tümen Komutanı Halit (Deli) Paşa Ermeni çetelerine karşı ahalinin savunmasız kalmaması ve Ruslara karşı şuurulu hareket edilmesi amacıyla bölgede millî-İslâmi şuralar kurulmasına büyük ölçüde destek ve katkı sağlamışlardır⁶.

Batum'dan Nahçıvan'a kadar birçok millî-İslâmi şuralar kurulmuştur⁷. İngilizlerin yoğun baskısı ile Osmanlı Harbiye Nezareti 25 Kasım 1918'de IX. Ordu'ya Elviye-i Selâse'yi tahliye emri vermiştir⁸. IX. Ordu'nun 1877-1878 sınırlarına çekilmesi durumu daha vahim hale getirmiştir.

Bolşevik İhtilâli'nden beri Kafkasya'da hâkimiyet kurarak, Türk millî hareketi ile Bolşevikler arasındaki doğrudan bağlantıyı kesmek isteyen İngilizler, ilk olarak Osmanlı ordusunu bölgeden uzaklaştırmaya ve bölgeyi silahsızlandırmaya çalışmışlardır. Bunun sonrasında bölgenin önemli bir mevki olan Batum'u işgal ederek, Osmanlı silâhları ile beraber Ruslardan kalan silâhların bir kısmını kendi kontrolleri altında tuttıkları Ermeni, Rum ve Çar yanlısı Rus milislere dağıtmışlardır⁹. Bu gelişmeler yanında Batum ve havalisindeki belirsizlikler nedeniyle yönetim anlamında ciddi sıkıntılar yaşanmıştır¹⁰.

⁵ Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1994, s.106.

⁶ Pehlivan, a.g.b., s.267.

⁷ Nurhan Aydın, "Kars Antlaşması ve Tarihteki Önemi", **Kars-Akhalsikhe (Ahıska), Uluslararası Tarih Sempozyumu**, Kafkas Üniversitesi, 23-24 Mayıs 2001, Kars, 2001, s.118.

⁸ Ordunun tahliyesi ağır kış şartlarında 25 Ocak 1919'a kadar devam etmiştir. S. Esin Dayı, "Elviye-i Selâse/Üç Sancak (Kars, Ardahan ve Batum)", **Kars-Akhalsikhe (Ahıska), Uluslararası Tarih Sempozyumu**, Kafkas Üniversitesi, 23-24 Mayıs 2001, Kars, 2001, s.82.

⁹ Mehmet Okur, "Mütareke Sonrası İngilizlerin Türk Ordu Komutanlarını Sindirmeye Yönelik Bir Uygulaması; Ali Rifat ve Mürsel Beylerin Tutuklanmaları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-61/mutareke-sonrasi-ingilizlerin-turk-ordu-komutanlarini-sindirmeye-yonelik-bir-uygulamasi-ali-rifat-ve-mursel-beylerin-tutuklanmaları>, (Erişim Tarihi 05.06.2015)

¹⁰ Batum Mutasarrıfı Cemil Bey, maaşların ödenmesi ve memuriyetler ile ilgili sıkıntıları İstanbul Hükümeti ile paylaşmıştır. Selçuk URAL, "Kurtuluştan Mondros Mütarekesi'ne Elviye-i Selâse'de Yaşanan Sorunlar", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 47, Bahar 2011, s. 666, 668 ve 671.

İngiliz Yüksek Komiserliği ilk olarak 23 Aralık 1918’de Hariciye Nezareti’ne bir yazı göndererek IX. Ordu birliklerinin Elviye-i Selâse’yi tahliye ederken Mondros Mütarekesi’nin 13. maddesine aykırı hareket ettikleri iddiasında bulunmuştur. IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, XII. Fırka Komutanı Ali Rıfat Bey ve III. Kafkas Tümeni Komutanı Halit Bey’in Batum ve Kars’ta hükûmet teşkil etmek ve propaganda yapmak amacıyla pek çok subay ve eri buralara göndermekle suçlanmışlardır. İddiaların doğru olmadığı IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa ve Mürsel Bey tarafından İngilizlere bildirildiyse de Osmanlı ordusunu sindirmeye çalışan İngilizler üzerinde itirazların bir etkisi olmamıştır¹¹.

Elviye- i Selâse’de faaliyet gösteren millî-İslâmî şuraların ahali üzerinde yarattığı olumlu etki ve İngilizlerin Ermeniler lehine takındıkları tutuma gösterdikleri sert tepki durumu oldukça kritik hale getirmiştir¹². İngilizler tutumlarını sertleştirerek 24 Aralık 1918’de Batum’u işgal etmişlerdir. İngilizler Batum’da özellikle kendi ekonomik menfaatlerini sağlamlaştırmaya çalışmışlar, kurdukları geçici yönetime Rus ve Ermeni memurlar ile jandarmalar atamışlardır¹³. Batum ve havalisi Müslüman ahali için şartlar giderek aleyhte gelişmeye başlamıştır. Müdafaa-i Hukuk’a sarılan “*Batum Cemiyet-i İslâmiyesi*”nin yönü Anavatan’a dönük, muhtariyet peşinde koşmak olmuştur.

Batum Cemiyet-i İslâmiyesi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri

İngilizler Batum’u işgal ile Osmanlı Devleti’nin izlerini hızla silmeye çalışırken, Osmanlı Hükümeti memurlarını İstanbul’a çağırmıştır. Memurların İstanbul’a gitmek üzere Batum’u terk etmeye başlaması¹⁴, Batum ahali ve özellikle ileri gelenlerinin gelişmeleri üzüntü ve tepki ile karşılamalarına yol açmıştır. İşgal ve işgalle yaşanan acı gelişmeler sessiz şekilde izlenmek yerine ahalinin örgütlenmesi ve mücadele ruhunun güçlenmesiyle sonuçlanmıştır. Örgütlenme azmini tetikleyen en önemli neden İngilizlerin mütareke sonrası verilen sözleri bir kenara atması olmuştur.

Mücadelelerine Milli Cemiyet kurarak meşruiyet kazandırırken Wilson ilkelerininin 12. maddesinden güç almışlardır¹⁵. Milli cemiyet kuruluşuna güç veren

¹¹ Okur, a.g.m. (Erişim Tarihi 06.06.2015)

¹² Pehlivanlı, a.g.b., s.269.

¹³ S.Esin Dayı, **Elviye-i Selase’de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum 1997, s.170.

¹⁴ Şentürk, a.g.t., (adı geçen tez), s.18.

¹⁵ 12. Madde de “*Osmanlı İmparatorluğu’nun Türk olan kısımlarının egemenliği sağlanacak, fakat Türk olmayan milletlere muhtar gelişme imkânı verilecek*” hükmü yer almıştır. Fahir Armaoğlu, **20. YY Siyasi Tarihi (1914-1995)**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2012, s. 181.

diğer bir unsur da, IX. Ordu'nun Elviye-i Selâse'den çekilirken siyasi teşekküller ile milis teşkilatlarının oluşturulması yönünde cesaretlendirmesi olmuştur¹⁶.

Türk ordusu Elviye- i Selâse'yi tahliye ederken 1918'de Kars merkezli "Gizli İslâm Cemiyeti" kurulmuştur. Batum Cemiyet-i İslâmiyesi de bu cemiyetin bir şubesi olarak faaliyete geçmiştir¹⁷. Batum Cemiyet-i İslâmiyesi, Mutasarrıf Cemil Bilsen¹⁸, Polis Müdürü Demir Ali Asaf Beşler, Cemal ve Vehip Paşaların yaptığı gizli bir toplantı ile kurulmuştur¹⁹. Kuruluşunda ön ayak olanlar arasında Ali Rıza (Acara)da rol oynamıştır²⁰. Toplantıda ahalinin güvenini kazanmış kişiler de yanlarında hazır bulunmuşlardır. Acara'nın diğer yerleşim yerlerinde de Cemiyetin şubeleri açılmıştır. Abdi Ağa Zade Ali Haydar (Çaparidze) Bey Cemiyet-i İslâmiye'nin reisliğini yapmıştır²¹.

Batum Cemiyet-i İslâmiyesi'nin amacı²², Wilson prensiplerine dayanarak Batum ve Kafkasya'nın kurtuluşunu sağlamak ve Türkiye ile birleşmek olmuştur²³. Bu nedenle Ermeni ve Gürcülere karşı Kars Ardahan ve Batum'u savunmak

¹⁶ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s.226.

¹⁷ Kars merkezli cemiyet Batum, Ardahan ve Ahıska şubelerinden oluşmuştur. Mutlu, a.g.e., s.82.

¹⁸ Batum mutasarrıfı.

¹⁹ Sedat Tokgöz, **Polis Memuru Toruni-Zade Süleyman Sırrı Efendi**, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Denizli 2011, s., 34. Cemiyetin gün ve ay olarak kuruluş tarihi tespit edilememiştir. Ayrıca Cemal ve Vehip Paşaların Cemiyetin kuruluşunda bizzat Batum'da bulunmalarına rağmen kurucuları arasında adlarının yer alması dikkat çekicidir. Y.n.

²⁰ Yönetim kurulunda da yer almıştır. Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923**, III. Cilt, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s.147.

²¹ BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 030.10.197.349.18, s.4, BCA 030.10.197.349.18, s.12. Ali Haydar Bey; *"İngilizlerin Kafkasya'yı işgalinde Acaristan'da Cemiyet-i İslamiye reisi ve Acaristan'ın Batum Hükümetinde ticaret nazırı idim. Batum'un en zenginlerinden bir milyonerlerinden bulunmakta idim"* bilgisini de vermiştir. BCA 030.10.197.349.18, s.11. BCA) 030.10.197.349.18, s.6.

²² Cemiyetin adı BCA 030.10.197.349.18, s.6'da "Cenubi Garbi Kafkas Cemiyeti İslamiyesi" olarak geçerken, BCA 030.10.197.349.18, s.9'da "Kafkas Cemiyet-i İslamiye(si)" olarak geçmiştir.

²³ BCA 030.10.197.349.18, s.2, S. Esin Dayı; cemiyetin amacını; Osmanlı Devleti himayesinde bir muhtariyet olarak *"Anavatan'dan kopmadan, onun gölgesinde yaşamak istiyordu"* şeklinde belirtmiştir. Dayı, a.g.e., s.172.

için savaş kararı alınmıştır. İlk hedef Batum ve Acara bölgesini kurtararak mahalli bir hükümet kurmak ve Türkiye’den yardım istemek olmuştur²⁴.

Elviye-i Selâse’de 29 Ekim 1918’de Ahıska Hükümet-i Muvakkatı, 3 Kasım’da Aras Türk Hükümeti, 5 Kasım’da Kars İslâm Şurası kurulmuştur²⁵. Batum Cemiyet-i İslâmiyesi de 5 Kasım 1918’de Şura’ya dâhil olmuştur²⁶. Şura Kars, Ardahan, Batum, Ahıska, Ahılkelek sancak ve kazalarında 30 Kasım’da yapılacak kongre için delege göndermelerini ve bölgeden çekilen Türk ordusunun silah ve mevzilerinin de teslim alınmasını istemiştir²⁷.

II. Kars Kongresi Cihangiroğlu İbrahim Bey’in reisliğinde 30 Kasım – 2 Aralık 1918’de Kars’ta toplanmıştır²⁸. Kongrede Ahıska Hükümet-i Muvakkatı, Aras Türk Hükümeti ve Kars İslâm Şurası; “*Kars Millî İslâm Şûrası Merkez-i Umumi*” adı altında birleştirilmiştir²⁹. 1 Aralık 1918’de kurulan Merkez-i Umumi; “Kars - Batum Vilayetleri; Ahıska, Ahılkelek, Şerur, Nahçıvan, Sürmeli, Şark-ı Cenubi Revan Sancaklarını bir araya getirmiştir³⁰. Böylece Batum Milli Şurası ve bölgedeki diğer hükümetler de Osmanlı Devleti ile İslâm halifesine bağlı kalmak amacıyla bir araya gelmişlerdir. Kongre sonrasında Batum teşkilatını Yenibahçeli Şükrü Bey’in ağabeyi Nail Bey, Morgül teşkilatını Batum Mebusu Edip Bey ve Acara bölgesi teşkilatını da Müyesser Paşa ile Batum Mebusu Ali Rıza Bey kurmak üzere görevlendirilmişlerdir³¹.

Kars İslâm Şurası, yerel ve dar bölgeli iktidarları kucaklayan bölgesel bir örgütlenme olarak doğmuştur³². Kurulan “şura” bir ay geçmeden “hükümet” oluşturmak durumunda kalmıştır. Bu gelişmeyi Kars mebusu Ali Rıza Bey “ ...

²⁴ BCA 030.10.197.349.18, s.6.

²⁵ N. Yücel Mutlu, **Misak-ı Milli’den İlk Kazanç ve İlk Kayıp Kars/Ardahan ve Batum**, TTK, Ankara, 2007, s. 81.

²⁶ Yunus Zeyrek, **Acaristan ve Acarlar**, Ankara, 2001, s.33.

²⁷ Miraç Şentürk, **Milli Mücadele Döneminde Elviye-i Selase ve Milletvekilleri**, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 2010, s.20.

²⁸ Ahmet Ender Gökdemir, “Milli Mücadele’de Elviye-i Selase” **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 19, C 7, Kasım 1990, s.152.

²⁹ Mutlu, “Misak-ı Milli’den İlk Kazanç...”, s. 81-82.

³⁰ Dayı, a.g.b., s.83-84.

³¹ Dayı, “Elviye-i Selase’de...”, s.95-96.

³² Bülent Tanör, “Mondros Mütarekesi Döneminde Türklerin Kurduğu Hükümetler”, <http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/46/1/bulenttanor.pdf> (Erişim Tarihi:06.06.2015)

Ve o zaman bir ay geçmezden evvel bu hükümet teşkilatı Batum, Ardahan, Artvin, Ahıska ve Ardanuç'tan bir meclis intihabını emr vermiştik. O vakit bunlar kendi kendilerine intihap ederek bize iltihak ettiler. Bu düşünülürse ne büyük bir fedakârlık olduğu meydana çıkar. Bunlar derler ki; Burada bir İslâm kitlesi peyda oluyor. Biz de onlara kavuşalım”³³ demiştir. 17-18 Ocak 1919'da Kars'ta toplanan Büyük Kars Kongresinde “Cenubigarbi Kafkas Hükümet-i Muvakkat-ı Milliyesi” adlı geçici hükümet kurulmuş ve 25 Mart 1919'da bu hükümet “Cenubi Garbi Kafkas Hükümet-i Cumhuriyesi” adını almıştır³⁴.

Bölge millî-İslâmî heyecan ile artık ayağa kalkmıştır. Çürüksu Ahalisi namına İskender Fevzi Bey, Meclis-i Ayan Reis Vekili Rıza Paşa'ya gönderdiği yazıda, Müslümanlardan oluşan bölge ahalisinin Müslüman bir hükümetten başka hiçbir hükümetin yönetimi altında yaşamak istemedikleri yönündeki kararlılığı; “...Ya Osmanlı Devleti'nin eli altında Müslüman olarak yaşamaya veyahut çoluk çocuklarımızla beraber İslâm olarak ölmeğe karar kıldık. Ve kararımızla çarpı-şıyoruz” sözleriyle vurgulamıştır. İskender Fevzi Bey, yazısına gözyaşları içinde Osmanlı Devleti'nden yardım beklediklerini de eklemiştir³⁵. Bu gelişmeler olurken Osmanlı Hükümeti Batum'a, Saltanat-ı Seniye Gürcistan Mahal-i Siyasi ve Askerisi olarak Mirliva Abdülkerim Paşa'yı göndermiştir³⁶. IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın emriyle 10 Aralık'tan itibaren Batum'un tahliyesine başlanmıştır³⁷.

Kars Milli Şurası'nın temelinde yer alan Batum Cemiyet-i İslamiyesi, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin İngilizler tarafından Kars'taki meclis binasının basılarak dağıtılması ile³⁸ 13 Nisan 1919'dan itibaren Batum merkezli hare-

³³ Cemiyet-i İslâmiye, hükümet ile faaliyetini birleştirmiştir. Ali Rıza Bey bu durumu “Bize bir taraftan cemiyet-i İslâmiyenin hatt-u hareketi hükümetin hareketine tevfiik ediyor ve diğer taraftan Batum ve havalisinde ahalinin maddi ve kuvve-i manevilerini tanzime uğraşıyorduk” cümlesi ile ifade etmiştir. **TBMM Zabıt Ceridesi**, IV. İçtima, İkinci İçtima Senesi, On dördüncü Cilt, (Münderecat) 106. İçtima Birinci Celse, 7 Kasım 1921, s.100.

³⁴ Mutlu, “Misak-ı Millî'den İlk Kazanç...”, s. 81-82, Dayı, “Elviye-i Selâse'de...”, s.94; Mustafa Bakan, “Milli Mücadele Yıllarında Elviye-i Selâse ve Batum”, **Turkish Studies Dergisi**, S 13, Yıl:2008, s.738.

³⁵ **BOA**, HR.SYS. 02303.00012.051 (4 Kânunu Evvel 1334)

³⁶ Batum'dan Hariciye Nezaretine gönderilen telgraf deşifresidir. **BOA**, HR.SYS. 02303.00012.053, (26 Kânunu Evvel 1334).

³⁷ 9 Aralık'ta emir IX. Ordu Komutanına gelmiştir. M. Sait Dilek, “Mütareke Döneminde Türk Ordusu'nun Elviye-i Selâse'den Tahliye Edilmesi”, **Atatürk Dergisi**, C 3, S 3, 2003, s.236.

³⁸ Mutlu, a.g.e., s.82.

ket etmeye başlamıştır³⁹. Osmanlı himayesinde bir muhtariyet gerçekleştirmeye çalışan Cemiyet, bu amaçla İstanbul Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa, Heyet-i Temsiliye ve sonrasında Ankara Hükümeti ile işbirliği yapmaktan geri durmamıştır. Ayrıca Trabzon, Erzurum gibi merkezlerde bulunan askeri kuvvetler ile de devamlı işbirliği yapmıştır.

Erzurum Kongresi'ne Batum'dan Memişoğlu Necati Bey katılmıştır. Ancak kongreye Batum temsilcisi olarak değil, Rize Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti seçilmiş temsilcisi olarak katılmıştır⁴⁰. Erzurum Kongresi'nde Elviye-i Selâse sahiplenilmiş, *"Bizimle aynı fikirde, yani vatanın bütünlüğü ve milletin istiklali için Milli Mücadele fikrinde olan dindaşlarımız hakkında kongrenin üstü kapalı bir şekilde fikrini belirtmesi"* istenmiştir⁴¹. Elviye-i Selâse temsilcileri kongreye katılımlarının İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümeti nezdinde kongre safahatını sıkıntıya sokacağı düşünülerek kongrede resmi temsil gerçekleştirmelerine izin verilmemiştir⁴².

Cemiyeti Reisi Ali Haydar Bey, Batum'u işgal eden İngilizlerin Gürcistan himayesinde *"Muhtar Acaristan"* kurmak amacıyla kurdukları İslâm Gürcistan Cemiyeti'nin Osmanlı Devleti aleyhine çalışmalarına karşı ahaliyi bilgilendirme çalışmıştır⁴³. Bu amaçla sorumlu müdürlüğünü Hacı Ali Makayof'un yaptığı *"Sada-yı Millet"* gazetesini yayımlamıştır⁴⁴. Gazete cemiyetin resmi yayın organı

³⁹ Batum merkezli faaliyet sürdüren cemiyet, Kars havalisi, Ahıska ve Ardahan şubeleriyle temas halinde olmuştur. Dayı, "Elviye-i Selase'de..." s.172.

⁴⁰ S.Esin Dayı, **Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selase Meselesi**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1997, s.21. Ali Haydar Bey Erzurum Kongresi'ne "Atinalı Necati"yi delege olarak gönderdiği bilgisini vermiştir. BCA 030.10.197.349.18, s.2. Ayrıca Ali Haydar Bey, Necati Bey'i Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir'in *"ilk Erzurum kongresini akd edeceğini bildirmesi üzerine"* Erzurum'a gönderdiği bilgisini vermiştir. BCA 030.10.197.349.18, s.11.

⁴¹ Dayı, "Erzurum Kongresi ve...", s.33-34.

⁴² Bu murahhasların kim olduklarına dair açıklık bulunmamaktadır. Kongreye Elviye-i Selase'ye temsilen Hüseyin Avni Bey (Ulaş) katılmıştır. Dayı, *"Erzurum Kongresi ve..."*, s.35-36. Batum'da çıkan Sada-yı Millet gazetesi sahibi ve yazarı Memişoğlu Necati Hoca, Rize'yi temsilen katıldığı için Elviye-i Selase ile ilgili konuşma yapmamıştır. Dayı, "Erzurum Kongresi ve...", s.37.

⁴³ Ali Haydar Bey cemiyetin ve gazetenin masraflarının kendisi tarafından karşılandığı bilgisini vermiştir. BCA 030.10.197.349.18, s.2. S. Esin Dayı, Necati Hoca Efendi'nin (Memişoğlu Necati) gazetenin sahibi ve gazetede *"milli birliğe hizmet eden yazılar yazan muallim ve hukukçu"* olduğunu belirtmiştir. Dayı, "Erzurum Kongresi ve...", s.21.

⁴⁴ BCA 030.10.197.349.18, s.6., Mart 1919'dan itibaren gazete haftada üç kez yayınlanmıştır. Gazete adının altında "Cenubigarbi Kafkas Cemiyeti İslamiyesi'nin vasıta-i neşri-efkârıdır"

ve propaganda aracı olmuştur⁴⁵. Ayrıca Cemiyet, İngilizlerin Batum’u Gürcistan’a verdikleri takdirde Gürcülerin Ermenistan ile birleşecekleri ve Lazistan’ı almaları karşılığında Erzurum ile havalisinin Ermenilere teslimine karşı çıkmayacaklarının duyulmasıyla, Wilson Prensiplerine dayanarak İtilaf Devletleri nezdinde protestolarını hız vermiştir⁴⁶. Cemiyet varlığı ile İngilizler, Gürcistan, Ermenistan, İslâm Gürcistan Cemiyeti ve Batum’daki Pontuscuların faaliyetlerini önemli ölçüde etkisizleştirmişlerdir⁴⁷.

İngiltere’nin Batum’dan çekileceğine yönelik tebligat üzerine gazetede, İngiliz askeri valisinin de bilgisi ile kaleme alınmış bir bildiri yayınlanmıştır. 12 maddelik bildiride; Batum ve Acara’dan oluşan merkezi Batum şehri olan bir hükümetin kurulması, Acaristan’da yaşayan ahalinin etnik ve dini ayrıma tabii tutulmaksızın ülkenin kaynaklarından faydalandırılması, Acaristan’da ekonomik faaliyet yapan yabancı ahalinin ticari haklarının mensubu oldukları ülke konsolosları vasıtasıyla devam etmesi, Kafkas Hükümetlerinin ekonomik ve siyasi ilişkilerinin de konsolosları aracılığı ile yürütülmesi, önemli bir limanın serbest ticaret için faaliyete geçirilerek korunması için süratle bir askeri gücün oluşturulması, etnik ve mezhepsel ayırım güdülmeyeceği için ahalinin siyasi ve toplumsal olarak birlik ve beraberliğini sürdürme azim ve kararlılığında azimli olması, Rus cemiyeti ile kuvay-ı inzibatiye kurulması düşünüldüğünde birlikte hareket edilmesi, ülkenin idaresini ellerine aldıklarında ahalinin görüşü doğrultusunda derhal bir meclis kurulması yoluna gidilmesi, İngiltere’nin çekilmesi sonrası siyasî amaçlarının gerçekleşmesi yoluna gidilerek memlekette asayişin sağlanması ve komşu hükümetler ile dostane ilişkiler kurulması, Batum Limanı’ndan Kafkas hükümetlerinin dahi pay sahibi olarak faydalanabilmesinin sağlanması yer almıştır⁴⁸.

yazılmıştır. S. Esin Dayı, 1918’de Türkiye ile birleşme gayesi ile kurulan Batum Cemiyeti-i İslamiyesi karşısında, Sancak Bey-zade Mehmet Bey’in riyasetinde Batum’u Gürcistan’a ilhak ettirmek için çalışan “İslam Gürcistanını Tahlis Cemiyeti” nin kurulduğu bilgisini vermiştir. Dayı, “Elviye-i Selase’de...”, s.172.

⁴⁵ Dayı, “Elviye-i Selase’de...”, s.172. Ulaşabildiğimiz gazete nüshalarında “*Cenubigarbi Kafkas Cemiyeti İslamiyesi’nin vasıta-i neşr-i efkârıdır- Şimdilik haftada üç defa neşr olunur*” yazısı altında koyu harflerle “*Hilafeti-i Muazzama-i İslamiye’nin himayesinde Kars, Batum, Ardahan yekvucud bir muhtariyet için hem fikirdir*” yer almaktadır. **Sada-yı Millet**, 18 Teşrin-i Sani 1335, Numara 77; **Sada-yı Millet**, 13 Kânun-ı Evvel 1335, Numara 82; **Sada-yı Millet**, 20 Kânun-ı Evvel 1335, Numara 84, **Sada-yı Millet**, 31 Kânun-ı Evvel 1335 Numara 87.

⁴⁶ **BCA** 030.10.197.349.18, s.3.

⁴⁷ Bu faaliyetlerinden dolayı İngilizler tarafından defalarca cemiyet binası basılmış ve evrak ile muhaberat ele geçirilmeye çalışılmıştır. **BCA** 030.10.197.349.18, s.3.

⁴⁸ 28 Şubat 1336 tarihli ilan. **BCA** 030.10.197.349.18, s.8.

Batum ve havalisi ahalisinin gayret ve fedakârlıklarıyla varlığını sürdüren cemiyet daha sonra Doğu Cephesi Komutanlığı'na bağlanmıştır. Doğu Cephesi Komutanlığı ile haberleşmesini Hopa'da bulunan Piyade XI. Alay III. Tabur Komutanlığı eli ile Trabzon'da III. Kafkas Tümeni Komutanlığı ile yapmıştır⁴⁹. Doğu Cephesi Komutanlığı'ndan alınan emirlere göre faaliyet sürdüren cemiyet Ermeni ve Gürcü kuvvetlerinin Batum ve Elviye-i Selâse üzerindeki hareketlerini durdurmak üzere mücadele vermiştir. Doğu Cephesi Komutanlığı ile istihbarat cemiyet tarafından, Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir, IX. Fırka Komutanı Halit Paşa ve Hopa Hudut Tabur Komutanı Binbaşı Kâzım Beyler ile sağlanmıştır⁵⁰. Cemiyetin Reisi olan Ali Haydar Bey istihbarat faaliyetlerini gelen bir başka emir ile Ebusalah'taki Yüzbaşı Osman Nuri Bey ile irtibata geçerek sürdürmeye başlamıştır. Ayrıca Doğu Cephesi'nden ve Trabzon'dan Kafkasya'ya geçen tüm istihbarat memurlarına her türlü yardımda bulunulmuştur⁵¹.

Elviye-i Selâse ahalisi Osmanlı Hükümeti yönetiminde muhtariyet ilan etmek isteği ile mücadelesini sürdürmüştür. Cemiyet, Gürcü Hükümetinin Batum ve havalisini ele geçirme çalışmalarını sekteye uğratmaya çalışırken önündeki en büyük engel "*parasızlık*" olmuştur⁵². Batum Livası İslâm Cemiyeti Murahhası olarak Abdülkadir ve Celaleddin Beyler Cemiyet tarafından 10 Ocak 1920 tarihli evrak ile Trabzon'a gönderilmiştir. Evrakta, Batum ve havalisi İslâm ahalisinin Osmanlı himayesinde bir muhtariyet oluşturması için bir seneden beri büyük zorluklarla çalıştığı, Osmanlı Devleti tarafından yardım alınamaz ise cemiyetin atalete düşeceği vurgulanarak, Osmanlı Devleti'nden Cenubi Garbi Kafkas Ahali-i İslâmiyesi namına talep edilen yardımın Teşkilat-ı Milliye'nin propaganda faaliyetlerine harcanacağı için acilen gönderilmesi istenmiştir. Ayrıca, Bolşeviklerin Denikin'i ezerek Azerbaycan ve Gürcistan sınırlarına gelmesinin İngilizleri endişelendirdiği, İngilizlerin acele ile Bolşevikler bölgeye hâkim olmadan burada kurulacak bağımsız cumhuriyetleri barış konferansında onaylama yoluna gittikleri, Gürcistan Cumhuriyeti'nin Batum'u idaresine almak istediği halde, Cemiyetin

⁴⁹ BCA 030.10.197.349.18, s.6.

⁵⁰ Tokgöz, a.g.t, s.37. Batum ile istihbarat, yazışma ve haberleşme Batum'dan gönderilen güvenilir şahıslar vasıtasıyla sürdürülmüştür. Tokgöz, a.g.t, s.35.

⁵¹ BCA 030.10.197.349.18, s.2.

⁵² Durum 13. ve 15. Kolordu Komutanlıklarına bildirilmiştir. BOA, HR.SYS. 02463.00031.001, (3 Teşrini Sani 1335) ve BOA, HR.SYS. 02463.00031.003, (11 Teşrini Sani 1335), Ayrıca, cephane yokluğu ve teşkilatın haklılığını savunabilme konularında Osmanlı Devleti'ne ihtiyaç duyulmuştur. BOA, HR.SYS. 02877.00014.0001 (30 Ağustos 1335)

Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti sınırları içinde olması için mücadelesini devam ettirdiği belirtilmiştir⁵³.

Cemiyet adına yetkili olan murahhas Reşid Efendi 1920 Ocak ayı ortalarında sınır tabur komutanı ile görüşerek, cemiyete para, silah ve cephane sevki yapılmasını öncelikle üç yüz liranın akabinde her ay yüz liranın ve harekâtı idare etmek üzere komitacı ve mümtaz olan iki subayın gönderilmesini, Batum civarında bir iaşe ambarı kurulması ve milis kuvvetlerin yardıma ihtiyaç duyması halinde askeri kuvvet gönderilmesini istemiştir. Cemiyetin isteklerinin 9 Mart 1920'de Trabzon Vilayetince dernek hakkında yapılan inceleme sonucunda isteklerin doğruluğu teyit edildiği takdir de kabulüne karar verilmiştir. Hükümetin de uygun bulması ile gizli şekilde gerekli paranın gönderilmesi kabul edilmiştir⁵⁴.

Lazistan eşrafından bazıları bu süreçte İslâm ve Hristiyan Gürcüleri birleştirerek Batum'da bir Gürcistan Hükümeti kurmak için birçok toplantı yapmışlardır. Bu toplantılar ve yürütülmeye çalışılan faaliyetler çok sıkı takip edilmiştir. Gelişmeler Acara gazetesinde dahi yer almış, Osmanlı devletinin gerekli tedbiri olarak Lazistan vilayetine zabıta ve sivil memurlar göndermesi istenmiştir⁵⁵.

İngilizlerin Mayıs 1919'da Bakü'ye çekilmeye başlaması bölgede İngilizlerin etkisini zayıflatırken ⁵⁶ Gürcülerin Batum'u işgalinin önünü açmıştır. Bu durum İslâm ahali tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Aynı zamanda İngilizlerin çekilmeye başlaması Bolşevik Rusların bölge üzerindeki etkisini artırmıştır⁵⁷. Gürcülerin Batum üzerindeki planlarına karşı Batum İslâm Cemiyeti, Ocak 1920'de gerçekleştirdiği miting ile Batum'un Gürcistan'a bırakılmak istenmesine bir kez daha karşı çıkmıştır. Bu amaçla Paris Barış Konferansı'na Batum'un muhtariyetini isteyen bir telgraf gönderilmiştir⁵⁸.

Osmanlı Devleti'de Elviye-i Selâseye karşı ilgisiz kalmamıştır. 28 Ocak 1920'de Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda kabul edilen Misak-ı Milli'nin ikin-

⁵³ Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifre telgrafta Trabzon Valisi Hamid Bey'e ulaştırılan evrak içinde matbu cemiyet nizamnamesinin bulunduğu bilgisi yer almıştır. BOA, DH-ŞFR 00657.00058.001-008. (24 Ocak 1920)

⁵⁴ Dayı, "Elviye-i Selase'de...", s.179.

⁵⁵ En azından durumun önemine bağlı olarak oluşturulacak 300 jandarma ile tedbir alınması istenmiştir. BOA, DH.ŞFR 00611.00081.001-008 (22 Ocak 1920)

⁵⁶ Dayı, "Elviye-i Selase'de..." s.171.

⁵⁷ Dayı, "Elviye-i Selase'de..." s.171.

⁵⁸ Clemenceau cevabında, Elviye-i Selase meselesinin Türkiye meselesiyle birlikte çözüleceği belirtmiştir. Dayı, "Erzurum Kongresi ve...", s.56.

ci maddesinde; “*Ahalisi ilk serbest kaldıkları zamanda âra-yı âmmeleriyle Anavatana iltihak etmiş olan elviye-i selâse (Kars, Ardahan, Batum) için ledelicap tekrar serbestçe âra-yı müracaat edilmesini kabul ederiz*” hükmü yer almıştır. Bu madde ile Batum için plebisit yapılması ve Batum’un milli sınırlar içinde olduğu kabul edilmiştir⁵⁹.

Cemiyeti Reisi Ali Haydar Bey 15 Şubat 1920’de III. Tümen Komutanlığı’na gönderdiği yazıda 26 Şubat’a kadar İngilizlerin Batum’u kesin olarak boşaltacaklarını belirtilerek; “*Batum’un kime teslim edileceği henüz açıklanmamış ise de Gürcülere teslimi ihtimal dâhilindedir*” demiştir. Ali Haydar Bey devamında cemiyetin bu durumu engellemek için İngilizler ile temasa geçeceğini bildirmiştir. Bu gelişmeler çerçevesinde cemiyetin Osmanlı kuvvetleriyle desteklenmesi de istenmiştir⁶⁰.

Batum Cemiyet-i İslâmiyesi Reisi Ali Haydar Bey 17 Şubat 1920 de üç kişiyi Hüseyin Ağa Bakûrize, Ali Ağa Paşa-zâde ve Süleyman Sırrı Efendi Torunî-zâde’yi ahaliyi teşkilatlandırmak üzere görevlendirmiştir. “*Acara Ahali-i Muhteremesine*” başlıklı Hüseyin Ağa Bakûrize, Ali Ağa Paşa-zâde ve Süleyman Sırrı Efendi Torunî-zâde’nin isimlerinin yer aldığı belgede; “*Yukarıda ismi yazılı olan efendilerin Cemiyet-i İslâmiye tarafından ahali-i muhteremeye memleketin son aldığı vaziyet ve gerek buralardaki teşkilat ve milletin son aldığı vaziyet ve halet-î ruhiyesi hakkında tafsilat (açıklama) vermek üzere i’zâm edildiler. Binaenaleyh bu zevatın şifahi verecekleri talimat ve tafsilat dairesinde, dini ve halifesini seven Müslüman kardeşlerimizi silah başına davet ederek teşkilatın bir an evvel ve süratı mümkün ile ikmaline himmet buyrulması mütemennadır; kardeşlerimiz*” denilmiştir⁶¹.

Batum Livası Ahalisi adına Topçuzade Ali Bey, Osmanlı Meclis-i Mebusan’ına gönderdikleri telgraf ile Osmanlı Devleti ile bağlarını koparmamak için her türlü fedakârlığı yapmaya hazır olduklarını bildirmiştir. Meclis Riyasetine yazılan telgrafta adalet ve Wilson prensipleri doğrultusunda hareket edileceğine olan inançlarına vurgu yapılarak, Batum ve havalisinin Gürcü Hükümetinin yönetimi altına gireceğine dair kanaatlerinden dolayı üzüntülü ve şaşkın olduklarını belir-

⁵⁹ Mahmut T. Birsal, “Türk Milletinin Uygur ve Büyük Devlet Olma Azmi ve Ant”, **Hukuk Dergisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, C 15, Özel Sayı, Yıl:2013, s. 1252.

⁶⁰ Dayı, “Elviye-i Selase’de...”, s.180.

⁶¹ Tokgöz, a.g.t, s.36.

terek; “*Gürcü boyunduruğu altında kıvranmaktan ise namusumuzla, kanımızla, silahımızla ölmeyi müreccah görüyoruz... Hakk-ı sarîh-i meşruunu hiçbir veçhile çiğnetmeğe rıza göstermeyecek olan biz Batum Müslümanları ve milel-i saire cemiyetleri ile Gürcistan hâkimiyesini red ve protesto ederiz*” diyerek Osmanlı Devleti’nin desteğini istemişlerdir⁶².

Cemiyetin İstanbul’un işgali ve Osmanlı Mebusan Meclisi’nin dağıtılması ile yönünü İstanbul’dan Ankara’ya çevirmiştir.

Batum Cemiyet-i İslâmiyesi’nin TBMM ile İlişkileri

Mustafa Kemal Paşa’nın 19 Mart 1920’de Heyet-i Temsiliye Reisi olarak vilayet, müstakil liva ve kolordu komutanlıklarına gönderdiği Ankara’da toplanacak Meclis için seçim yapılmasına dair genelge Batum’da da karşılık bulmuştur⁶³. Batum Misak-ı Milli sınırları içerisinde olduğu için TBMM’nde Batum için beş mebus kontenjanı ayrılmıştır. Yapılan seçimler sonucunda Ahmet Akif (Suner), Ahmet Fevzi (Erdem), Ali Rıza (Acara), Mehmet Edip (Dinç) ve Hahutzade Ahmet Nurettin mebus seçilmişlerdir. Bu beş mebus TBMM’nin Birinci Dönem Batum Milletvekilleri olarak Meclis’e katılmışlardır. Meclis’e Ahmet Akif, Ahmet Fevzi, Ahmet Nurettin Beyler 3 Haziran’da katılırken, Mehmet Edip Bey 5 Haziran, Ali Rıza Bey’de 6 Eylül 1920’de katılmıştır⁶⁴. Batum’u müdafaa ve muhafaza etmek amacıyla kurulan cemiyetin Batum’dan beş milletvekilini Ankara’ya göndermesi ve bu milletvekillerinin Ankara Hükümeti tarafından kabul edilmesi cemiyetin resmen tanınması yönünde önemli bir gösterge olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa Meclis’in açılmasından sonra yapılan gizli oturumda komşu ülkeler, Kafkasya ve Azerbaycan ilişkilerini değerlendirirken Gürcistan için; “*Gürcistan Hükümeti bize karşı samimi bir vaziyet göstermiştir... Bizim eski hududumuzla Gürcistan’ın alakası malum olduğu üzere elviye-i selâsedir;*

⁶² Batum Livası Ahali-i Umumiye Vekilleri adına Topçu Alizade Kırzade Ali, Acara Ahalisi vekili Abdullah, Batum Livası Cemiyet-i İslamiye Reisi Ali Haydar, Keskinzade Mehmet, Şavşat Murahhası İsmailzade Bekir Ağa ve Batum Livası Cemiyet-i İslamiyesi Çürüksu Şubesi Reisi Hüseyin Müftüzade Abdullah imzalı telgraf. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre:4, Cilt:1, İçtima Senesi:1, Yirmi üçüncü İnikad, 13 Mart 1336 (1920), s.470-471.

⁶³ M. Kemal Atatürk, **Nutuk**, Cilt II (1919-1920) Cilt I, Yay. Haz: Zeynep Korkmaz, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984, s.287-288.

⁶⁴ Çoker, a.g.e., C III. s.143-149. Ali Haydar Bey Ankara’ya Atinalı Necati, Akif, Ali Rıza ve Mehmet Edip Beyler olmak üzere dört kişiyi delege olarak gönderdiği ve bu kişilerin Birinci Meclis’te milletvekili oldukları bilgisini vermiştir. **BCA** 030.10.197.349.18, s.4. Atinalı Necati ile ilgili bilgi doğru olmayıp, diğer isimlerde eksiktir.

Batum, Kars, Ardahan. Biz burasını eczayı memalikimizden addediyoruz ve oradaki ahali-i İslâmiye dahi bu telakkide bulunmaktadırlar. Fakat resmen bunu şimdiye kadar ifade etmiş değiliz. Ahali tamamen aynı fikre iştirak ettiği için, hatta bu mecliste bulunmak üzere dahi mebuslarını yola çıkarmışlardır”⁶⁵ demiştir. Paşa, 17 Mayıs 1920 tarihli gizli celse toplantısındaki değerlendirmeleri sırasında sorulan bir soruya cevap verirken Batum Cemiyet-i İslâmiyesi ile ilgili şu bilgiyi paylaşmıştır; “*Şark hakkında yeni bir malumat yoktur. Yalnız Batum’daki İslâm Cemiyeti azasından Mehmet Edip, Ahmet Akif, Mahmut Celal Efendiler mensup oldukları cemiyetler namına Büyük Millet Meclisi ile temas etmek üzere 13 Mayıs’ta Samsun’a geldiler ve 15 Mart 1336 (1920) da verdikleri malumat çok bir şey değil. Yalnız Batum’daki tezahürata karşı İngilizlerin hiçbir harekette bulunamadığını bildiriyorlar...*”⁶⁶.

Kırşehir Mebusu Müfid Efendi, TBMM’nin 17 Mayıs 1920 tarihli gizli celsede, Meclis’e mebus göndermek suretiyle Anavatan’a iltihak ettikleri sabit olan Elviye-i Selâse’nin gerekli teşkilatının yapılması ve her türlü saldırıya karşı korunması gerektiği için İcra Heyetine tam yetki verilmesi hakkında taktir vermiştir. Aynı gün Erzurum Mebusu Salih Bey’de Elviye-i Selâse’de askeri ve mülki teşkilatın kurulması için, İcra Heyetine tam yetki verilmesini isteyen ikinci taktiri vermiştir⁶⁷. İki taktirde oylanarak kabul edilmiştir.

Batum Cemiyet-i İslâmiye Reisi Müftüzade Abdullah Aşkın Efendi’ye Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir 25 Mayıs 1920’de şu şekilde bir telgraf yolamıştır; “*Türklük gayesi yolundaki Batum’da İslâm Cemiyeti’nin teşekkülü çok yerindedir. Memnuniyeti mucip mektuplarınız peyderpey alınmaktadır. Ermeni ve Gürcülerin hareketine karşı Milli Teşkilatın icrası ile muvaffakiyetli savaşınız sol cephe harekâtımızı takviye edecek vaziyettedir. Sahi gayretiniz şayan teşekkür ve tebrike ve takdire layıktır. Sıhhatinizle muvaffakiyetinizi temenni ve samimi selamlarını takdim etmekle gözlerinizden öperim*”⁶⁸.

⁶⁵ **TBMM, Gizli Celse Zabıtları**, (24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921), Cilt 1, (İçtima:1, 24.4.1336 Celse:4) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s.4; Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923**, I. Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s.84.

⁶⁶ Değerlendirmelerini Gürcüler, Ermeniler, İngiltere ve Bolşevik Rusya ile ilişkiler üzerine yapmıştır. **TBMM, Gizli Celse Zabıtları**, (24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921), Cilt 1, (İçtima:17, 17.5.1336 Celse:2), s.33.

⁶⁷ **TBMM, Gizli Celse Zabıtları**, (İçtima:17, 17.5.1336 Celse:2) s.30.

⁶⁸ IX. Fırka Komutanı Halit Bey de 10 Eylül’de Batum Cemiyet-i İslâmiye Reisi Müftüzade Abdullah Aşkın Efendi’yi verdikleri mücadeleden dolayı kutlamıştır. Tokgöz, *a.g.t.*, s.38.

İngilizlerin Karadeniz kıyısında bulunan Çürüksu İstasyonu'nu işgal ederek, yanlarında getirdikleri Gürcü kuvvetine istasyonu teslim etmişlerdir⁶⁹. Çürüksu ve Acara'da kuvvetli olan cemiyet, askeri mücadelesini Batum'dan ziyade Çürüksu ve Acara'da vermeye başlamıştır. Cemiyetin milis kuvvetleri Gürcülerin ilerlemesine izin vermemişler, bu başarıları Ankara'nın da takdirini toplamıştır⁷⁰. Paşa 3 Temmuz'da 1920'de Bolşevik Rusya'nın Kafkasya'daki durumunu gizli celsede değerlendirirken Gürcistan bahsinde; "*Gürcistan dahi bizimle münasebat-ı siyasiyeye girişmiştir. Binaenaleyh karşımızda, Batum havalisinde Gürcülerden ziyade ahali-i İslâmiyenin hâkim olduğu anlaşılıyor*"⁷¹ tespitini yapmıştır. Batum ve havalisinde İslâm ahalinin etkili olduğunun altını çizmiştir. Ancak, İngilizlerin destek verdiği Gürcüler 7 Temmuz 1920'de Batum'a gelmişler, Batum'u Gürcülere teslim eden İngilizler 9 Temmuz'da Batum'dan çekilmişlerdir⁷². Gürcü kuvvetlerinin Batum'u işgaline cemiyet sert tepki göstermiş ve protesto etmiştir⁷³. Cemiyet işgali tanımadığı ve karşı koyduğu için Gürcüler tarafından hedef alınmıştır. Ele geçirdikleri cemiyet ileri gelenleri ile işgalde kendilerine karşı koyanları tutuklamışlardır. Artan baskılar nedeniyle Batum Cemiyet-i İslâmiyesi merkezini geçici olarak Hopa'ya taşımak zorunda kalmıştır⁷⁴.

TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa 25 Temmuz 1920 günü Batum'un işgalini Brest-Litovsk ve Trabzon Anlaşmalarına aykırı olduğu için protesto etmiştir⁷⁵. Trabzon Vali Vekili ve III. Tümen Komutanı Rüştü Bey, TBMM'ne 7 Ağustos 1920'de Batum Cemiyet-i İslâmiye Riyaseti'nin; TBMM'nin Gürcistan'ın Batum'u işgalini protesto etmesinden memnuniyet duydukları, Türkiye'nin Acara Müslümanlarına karşı gösterdiği dini bağlılık ve ilgiye teşekkür ettikleri ve uzun yıllardır yaşadıkları ayrılık acılarının ancak Türkiye ile birleştikleri zaman unutableceklerine dair mesajını iletmiştir⁷⁶.

TBMM'ne Şavşat Mektebi Müdürü Zihni Bey, Batum işgalinde yaşananlar ve içinde buldukları durum ile ilgili olarak Oltu'dan bir telgraf göndermiştir. Meclis İkinci Reisi Celaleddin Arif Bey tarafından "*Büyük Millet Meclisi*

⁶⁹ Aydın, a.g.b., s.124.

⁷⁰ Dayı, "Elviye-i Selase'de...", s.198.

⁷¹ TBMM, Gizli Celse Zabıtları, Cilt 1, (İçtima:26, 3.7.1336 Celse:3), s.74.

⁷² Dayı, "Elviye-i Selase'de...", s.199

⁷³ Aydın, a.g.b., s.124., Dayı, "Elviye-i Selase'de...", s.199.

⁷⁴ Dayı, "Elviye-i Selase'de...", s.199.

⁷⁵ M. Kemal Atatürk, **Nutuk**, Cilt II (1920-1927), s.333.

⁷⁶ Dayı, "Elviye-i Selase'de...", s.201.

Meclisi'nde Şavşat Mebusu Ahmet Efendi'ye” başlıklı telgraf 7 Ağustos 1920 günü okutulmuştur. Telgrafta; “*Gürcüler Batum’u işgal eder etmez, ilk icraat olarak Cemiyet-i İslâmiyeyi dağıttılar ve azalar aleyhinde takibata başlayarak firara mecbur ettiler. Bilakaydu şart ilhakı kabul etmeyerek İslâm Gürcistanı fikrinde ısrar ettiğinden dolayı Sancak Bey-zade Mehmet Bey’i vurdular...*” cümleleri ile yaşanan sıkıntılar anlatılarak, bu sıkıntılardan Meclisin haberdar edilmesi için kendisinin görevlendirildiği bilgisi yer almıştır⁷⁷. Türkiye’nin açıktan Batum’a yardım göndermesi mümkün olmayacağı için gizli olarak subay, er, silah ve cep-hane gönderilmesi istenmiştir.

Telgraf nedeniyle söz alan Batum Mebusu Ahmet Fevzi Efendi Batum’da yaşanan acı günleri dile getirdikten sonra; “*...Bizim hesabımız Türkiye ile beraberdir diyorlar. Türkiyesiz biz yaşayamayız (Bravo sedaları) Türkiyesiz biz ne can, ne saltanat, ne hayat, ne istiklalîyet isteriz, olursa bizim din kardeşlerimizle beraber ve Türkiye ile beraber biz hür yaşamak isteriz diyorlar... Mademki bu kadar taziyek altında, bu kadar korku altında, kendi vicdanlarını satmıyorlar ve bizden vazgeçmiyorlar, bizi istiyorlar, bizim de onlar bizden her ne talep ediyorlar, o kuvveti vermekliğimiz lazımdır değil mi? (lazımdır sedaları) Şu halde biz, onlara eğer kuvvet vermezsek, Batum’u kaybetmiyoruz, böyle düşünmeyelim. Batum’u kaybetmiyoruz, bir ordu kaybediyoruz. Sonra dört tane cephe kaybediyoruz ki bugün bir ordu ile muhafaza ettiğimiz cepheyi yarın beş ordu ile muhafaza edemeyeceğiz*”⁷⁸ demiştir.

Hariciye Vekâleti Vekili Muhtar Bey söz alarak TBMM’ne Batum’dan gelen mebusların kabulünün önemli olduğunu, “*...Buranın Devlet-i Osmaniye’nin bir cüz’i bulunduğunu da ikinci bir defa olarak tasdik etmiş bulunuyorsunuz...*” diyerek Batum’un işgali üzerine değerlendirmelerde bulunmuş ve işgalin Gürcistan Hükümeti nezdinde şiddetle protesto edildiği bilgisini paylaşmıştır. Açıklamalarında tek başına durumun “*bir kuru protesto*” ile geçirilemeyeceğini, uygun zaman ve şartları bekleyecekleri bilgisini vermiştir⁷⁹.

20 Ağustos 1920’de “Cemiyet-i İslâmiye Reisi” Hüseyin imzalı TBMM’nden yardım isteyen bir telgraf ulaşımıştır. Gürcü askerlerinin açıktan perişan oldukları, durumun ağır olduğu, Hopa Nizamiye Taburu’nun cemiyet emrine verilmesi ile

⁷⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, 44. İctima, İkinci Celse, 8 Ağustos 1336, s.123.

⁷⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, 44. İctima, İkinci Celse, 8 Ağustos 1336, s.123.

⁷⁹ Hariciye Vekâleti Vekili Mecliste protesto metnini okumuştur. Açıklamalar karşısında söz alan mebuslar işgal karşısında hükümetin yaptıklarını yeterli bulmadıklarını belirtmişlerdir. TBMM Zabıt Ceridesi, IV. İctima, Birinci Celse, 8 Ağustos 1336, s.124-125.

başarı kazanılacağı belirtilen telgrafta; “...*Batum mesailinde Gürcü Hıristiyanına mağlubiyet, tarihen affedilmeyecektir. Üç aylık teşkilatımızın esaslı olması, bila yardım faik kuvvetlere mukavemet ettiriyor. Çoruk etrafındaki Gürcü kuvvetini izaleye cüz-i bir kuvvet vererek ve muavenet lütuflarınızla kabildir. Batum meselesi halledilebileceği gibi Ermeni meselesine de yardım edeceği maruzdur...*”⁸⁰ denilmiştir. IX. Fırka Komutanı Halit Bey 10 Eylül 1920’de Batum Cemiyet-i İslâmiye Reisi Müftüzade Abdullah Aşkın Efendiye aynı temenniyle gönderdiği mektubunda da; “*Candan bağlılığınızı müşir mektuplarınız alınmaktadır. Ermeni ve Gürcülere yapılan harekâtınız Doğu Cephesi Komutanlığı’nu son derece memnun etmiştir. Cansiperane düşmanlara karşı yapılan Milli ve Vatani savaşınız takdir, şayarı tebrik ve teşekkürdür. Yüksek muvaffakiyetinizi temenni eder ve arzı hürmetle gözlerinizden öperim*”⁸¹ denilmiştir. Bu mektuplar Cemiyet-i İslâmiye’nin TBMM ile birlikte hareket ettiğini göstermiştir.

Vekiller Heyetince görülen lüzum üzerine 8 Eylül 1920’de Batum mebuslarından Ahmet Fevzi, Ahmet Nureddin ve Ahmet Akif Beylerin süresiz izinli sayılarak; Batum’a gönderilmelerine yönelik karar Meclis tarafından kabul edilmiştir⁸². Batum Mebusu Edip Bey de benzer görev ile görevlendirilmiştir. Hopa’ya giden Edip Bey Batum’a giden mebusların gönderdiği raporları Ankara’ya, Ankara’nın talimatlarını da cemiyete ulaştırma işi ile meşgul olmuştur. Türk ordusu Batum’a girinceye kadar bu durum devam etmiştir⁸³.

Ahmet Fevzi Efendi ve diğer mebuslar bölgedeki faaliyetleri esnasında tutuklanma ve kötü muamele gibi önemli sıkıntılar ile karşılaşmışlardır. Fahrettin

⁸⁰ Kâzım Karabekir aynı tarihli şifresinde verilen bilgilerin abartılı olduğuna dikkat çekerek; “*Bu işle öteden beri Şark Cephesi iştilal ettiğinden ve doğrudan doğruya cephe ile alakadar olduğundan hareket ve mutalaat mevzuaları için Cemiyet-i İslamiye’nin yalnız Şark Cephesi ile muharebe etmesi münasip olacağı kanaatindeyim*” demiştir. Kâzım Karabekir cemiyetin doğrudan TBMM ile haberleşmek yerine Şark Cephesi Komutanlığı ile haberleşmesinin daha doğru olacağı ikazını yaparak, TBMM ve cemiyet arasında doğrudan haberleşme yapılmasına karşı çıkmıştır. Çünkü yapılan yardımlar ve askerî kuvvet verilerek yapılacak faaliyetin deşifre olmasının yaratacağı sorunlardan endişe duymuştur. Dayı, a.g.e., s.202-204.

⁸¹ Tokgöz, a.g.t., s.38.

⁸² Çoğunluk ile kabul edilen karar sonucunda Batum mebuslarından üçü Batum’a gitmiş, diğer iki milletvekili mecliste kalmıştır. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Altmış birinci İçtima, Üçüncü Celse, C 4, 8 Eylül 1921, s.22. Doğu Cephesi Komutanlığı, Batum mebusları Ahmet Akif Bey’e 24 Eylül 1921’de, Ahmet Fevzi Bey’e 7 Ağustos 1921’de görevlerinin sona erdiğini bildirmiştir. Çoker, a.g.e., s.143 ve 145.

⁸³ Ocak, Şubat ve Mart 1921’de Ankara’ya gönderilen Edip Bey’in raporları Batum’daki acı durumu açıkça ortaya koymuştur. Ahalinin malından canından vazgeçtiği ve dini varlığının kurtulması için yardım istediği anlaşılmıştır. Dayı, “*Elviye-i Selase’de...*”, s.252-254.

Erdoğan, Fevzi Bey'in faaliyetleri ve yaşadıklarına değinirken; *“Oradan uzak-tan uzağa askerın hattı hareketini takip ederek memleketlerine mufassal mektup yazıyorlar ve kendi daire-i intihabiyesinde bulunan ahaliye ümit veriyorlar. Diyolar ki; evet yedi seneden beri çalıştınız. Emin olunuz bugünkü gün Büyük Millet Meclisi sizi kurtaracaktır. Bir daha sizi Hıristiyan esaretine bırakmayacaktır. Bunlar böyle mektup yazıyorlar ve ahali de bu mektupları alıyor, bu mektuplardan ruh alıyorlar. Yoksa böyle gazel yaprağı gibi titriyorlar”*⁸⁴ bilgisine yer vermiştir.

TBMM'nde 17 Ekim 1920'de Kafkasya ile ilgili konular konuşulurken Batum Mebusu Edip Bey söz almış ve; *“... 15 Nisan'da Batum'da Bolşevik komitesi tarafından Sovyet Hükümeti komitesi tarafından belediye salonunda büyük bir miting akdedilerek Bolşevik komitesi orada Batum'un mukadderatı, Batum'un ahalişi ellerinde olduğunu resmen ilan etmişlerdir ve Batum'un hiçbir emperyalist hükümetin parmağı olmaksızın kendi mukadderatlarını kendileri halledecekler diye Rusya Hükümetinin bu kanaatte olduğunu orada alenen söylediler. Fakat maatteessüf işittiğimiz üç haziran tarihli mukavelede Batum Gürcülere terkedilmiş”* ve *“Efendiler bugün Batum havalisinde 250 bin nüfusa yakın İslâm ahalişi vardır. Ahalinin içinde tek bir Hıristiyan olmamak üzere kâmilten İslâmdır. Ahisha da ekseriyetle İslâmdır. Bu ahali yirmi sene Gürcü Hükümetinin idaresinde kalırsa Batum vilayetinde İslâm var diye hatırıma getirmemeliyiz...”*⁸⁵ demiştir. Bu sözleri ile Gürcülere karşı endişelerini paylaşırken, Bolşeviklerin *“ulusların kendi kaderlerini kendileri belirleme”* prensiplerinin Batum için geçerli olacağını belirtmelerinden duyduğu memnuniyeti gizleyememiştir. Bolşeviklere sempati ile yaklaşılan bu süreç çok kısa sürmüştür.

Kasım 1920'den itibaren Ruslar Bolşevik propagandasını Batum üzerinde artırmışlar ve Batum'u işgal düşüncesi geliştirmeye başlamışlardır⁸⁶. Ruslar başlangıçta Bolşeviklik propagandası ile Kafkasya'ya girmeye çalışırken artık askeri güçleri ile girmenin hesaplarını yapmaya başlamışlardır⁸⁷. Batum'da bu nedenle Bolşevik istilası endişesi duyanların bir kısmı Gürcistan Hükümetinin durumu dengeleyemeyeceği açık olduğu halde Gürcü politikalarına yakın hareket edilme-

⁸⁴ Nebahat Arslan - Süleyman Tekin, “Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nden TBMM'ne Fahrettin Erdoğan”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kafkas Üniversitesi, S 6, Sonbahar, 2010, s.17.

⁸⁵ **TBMM, Gizli Celse Zabıtları**, Cilt 1, (İçtima:85,17.10.1336 Celse:2), s.186.

⁸⁶ Dayı, “Elviye-i Selase'de...”, s.205.

⁸⁷ Dayı, “Elviye-i Selase'de...”, s.171.

sinden yana olmuşlardır. Batum'da ki Gürcü Heyeti, sorunların oluşacak kırk kişilik bir meclis ile çözüleceği ve muhtariyetin sağlanacağına inanmıştır. Durumu Batum havalisindeki gelişmeleri sağlıklı şekilde analiz eden Mebus Ahmet Efendi'nin raporuna göre paylaşan Edip Bey, gerçekçi çözümün; Batum'un Türkiye tarafından işgali olduğuna vurgu yapmıştır⁸⁸. Batum böylece Gürcistan, Bolşevik Rusya ve TBMM Hükümeti ilişkilerinin kesiştiği bir alan olmuştur.

Batum Cemiyet-i İslâmiyesi, Mehmet Bey Abaşidze'nin reisliğinde İslâm Gürcistanı Tahlis Cemiyetinin Batum'da oluşturmaya çalıştığı meclisi protesto etmiş ve şiddetle karşı çıkmıştır. Batum Cemiyet-i İslamiyesi bu meclisin; "... *Dağılmadığı ve Gürcü süngü ve silahının tazyikine istinaden ahalinin ara ve arzusunu gasben istimal eden birkaç menfaat-perestin arzusuna mümaşat olunduğu halde, kuvvetini ruh-i milletten alan İslâm cemiyeti, şimdiye kadar gayesine vüsul için yapmış olduğu mücahededatını teşdid edeceği gibi milletin hakkını gasp edenleri de münferiden ve mütecamian her nerelerde bulunurlarsa bulunsunlar, tecziye edeceği...*" tehdidinde bulunmuştur⁸⁹.

Gürcistan, Türkler Batum'a sahip olmadan kendi hâkimiyetini ne şekilde olursa olsun Batum üzerinde resmileştirmeye çalışmıştır. Bu amaçla kırk kişilik meclisi oluşturmak için harekete geçmesi ve temsil oranındaki usulsüzlük yapması tepkiyle karşılanmıştır. Batum Cemiyet-i İslamiyesi, Batum İslam Gürcistanı'nı Tahlis Cemiyeti'nin yaklaşımına çok sert tepki göstererek seçimleri açıkça protesto kararı almıştır. Gürcü Hükümetinin politikalarındaki belirsizliğe karşı Ankara Hükümeti ve Batum milletvekilleri Ocak sonu Şubat 1921 başı itibari ile teyakkuz halinde hareket etmişlerdir. Gürcülerin bu faaliyetleri Ankara Hükümeti tarafından yakından izlenmiş, Batum mebusu Edip Bey Gürcülerin Ankara Hükümetinin Batum'dan vazgeçtiği gibi olumsuz propagandalarının önüne geçmek için Batum'a bazı kişileri göndermiştir⁹⁰. Daha sonra Batum milletvekili İmamzade Mehmet Edip, Hahutzade Ahmet Nureddin ve Hicabizade Ahmet Akif Beyler "*Batum Cemiyet-i İslâmiyesine Mektup*" başlıklı, Batum'un Gürcistan'ın kontrolüne girmesinin karşısında olduklarını, buna isteyenlerin "*hain*" oldukları için tenkitlerinin gerekliliğine dikkat çeken mektubu göndermişlerdir⁹¹.

⁸⁸ Batum'da Türkçe ve dini eğitim veren okulların kapatılması, dini ve millî eğitimin yasaklanarak Gürcüce eğitimin zorunlu kılınması önemli olumsuz göstergelerdir. Dayı, "Elviye-i Selase'de...", s.256-257.

⁸⁹ Yunus Zeyrek, "Acara'nın Yakın Tarihine Ait Bir Belge", **Bizim Ahıska**, s.35-36. http://www.ahıska.org.tr/wp_pdf/sayi13/parcali/35_sayi13.pdf (Erişim Tarihi:05.06.2015)

⁹⁰ Dayı, "Elviye-i Selase'de...", s.259-260.

⁹¹ Dayı, "Elviye-i Selase'de...", s.260-262.

Batum, 24 Şubat 1921’de TBMM’nde Gürcistan’a verilen nota ile ilgili gelişmelere dair yapılan toplantıda gündeme gelmiştir. İcra Vekilleri Heyeti Reisi Fevzi Paşa, iki mebusun “*Notada Batum’un mukadderatı hakkında bahis yok!*” ve “*İşgal altındaki yerde halkoyuna başvurmak nasıl olur?*” şeklindeki sorularına karşılık olarak; “*Notamızda işgal edeceğimiz bölgeyi göstermiştik. Batum’u esasen işgal etmeyeceğiz. Yalnız imzalanacak anlaşmaya göre, halkın oyuna başvurulacaktır... İşgal eden iki tarafın kuvvetleri dışarı çıkarılarak güvenlik, jandarma birlikleri tarafından sağlanacak ve... Misak-ı Milli gereği halkoyuna başvurulacaktır*”⁹² cevabını vermiştir.

XI. Sovyet Kızıl Ordusu 14 Şubat’ta Gürcistan’a girmiş⁹³ ve 25 Şubat 1921’de Tiflis’i işgali etmiştir. Tiflis’in işgali sonrası Sovyet Ordusu Batum’a yönelmiştir⁹⁴. Sovyetlerin Batum’a doğru ilerleyişi Gürcistan Hükümetinin 8 Mart 1921’de Ahıska, Ahılkelek ve Batum’un Ankara Hükümeti tarafından işgal edilmesi talebine yol açmıştır. Ankara Hükümeti geçici işgale dair bu talebi olumlu karşılamış⁹⁵ ve Kâzım Karabekir 9 Mart’ta Ahıska’yı kurtarmıştır⁹⁶.

Artvin ve Ardahan’ın geri alınmasına rağmen Batum üzerinde belirsizliğin devam ediyor olması, Batum ve Acara ahalisinin kendilerinin dışarıda bırakıldıkları düşüncesine kapılmalarına yol açmıştır. Bu nedenle Batum mebusları Akif Nurettin ve Fevzi Beyler ahaliye; “*TBMM ve Hükümetinin bu İslâmlardan vazgeçmediğini ve siyasetin icap ettiği veçhile sabır ve tevekkülle eşref-i saati bekleme*”lerini telkin etmiştir⁹⁷.

10 Mart 1921 tarihli TBMM görüşmelerinde durum hakkında Hariciye Vekili Muhtar Bey; “*Heyet-i celileniz pekâlâ ve memnunen tehadür eder ki bu müzakerat-ı sulhiyenin ilk safıhası, Artvin ve Ardahan kazalarının bir fişenk atılmaksızın, bir vatandaşımızın kanı dökülmeksizin memlekete zamime-i memalik olmasını intaç etmiştir. O vakit Batum meselesini, meskutane geçmiş olan Heyet-i Vekile’nin muamelesine karşı belki kalbinde, fikrinde bazı istifham işaretleri beliren arkadaşlarımıza bugün şunu tebşir ederim ki müzakerat-ı sulhiyenin neticesinde Gürcistan hükümetinin muvafakati istihsal edilmek şartıyla, Batum liman, şehir*

⁹² **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1. 3. 1337 – 13.4.1337 arası I. Devre, 2. İctima yılı 9. Cilt Basım Yılı 1954, s.6.

⁹³ Dayı, “Elviye-i Selase’de...”, s.262.

⁹⁴ Mutlu, a.g.e., s.117.

⁹⁵ Dayı, a.g.b., s.87.

⁹⁶ Mutlu, a.g.e., s117.

⁹⁷ Dayı, “Elviye-i Selase’de...”, s.265; **TBMM Zabıt Ceridesi**, 2. İctima Senesi,106. İctima (Münderecat), Birinci Celse, C 14, 7 Teşrinisani 1337 (1921), s.107.

ve livasının işgaline karar verilmiş (alkışlar) ve ordu bu işgali taht-ı karara almıştır. (şiddetli, sürekli alkışlar)Ve kıtaat-ı işgalیه iki taraftan bu işgal muamelesini icra ve itmam etmek üzere hareket etmiştir. (alkışlar) Agleb-i ihtimale göre şu anda işgal edilmiştir.

Kars Eyalet-i sabıkasının muzafatından olan ve ekseriyet-i ahalisi Türk ve Müslüman bulunan Ahılkelek, Ahıska kazalarının dahi bu suretle tarafımızdan işgal için tarafeyn beyninde muvafakat hâsıl olmuştur. (alkışlar) Ve Ahıska'nın, sırf İslâmlarla meskûn olan aksam-ı şimaliyesi orada bulunan fırkamız tarafından işgal edilmiştir. Aksam-ı mutabakiyesi de derdest-i işgal bulunuyor.

Şurasını heyet-i aliyenize arz etmek isterim ki, Misak-ı Milli'de Elviye-i Selâseye tealük eden maddiyat-ı milliyemiz hakkında gerek Gürcülerin, gerek garb âleminin bir şüphesi var ise bu şüpheye mahal kalmamak üzere orada (plebisit) esasatını kabul edeceğimizi beyan eylemiştik” demiştir. Muhtar Bey, Artvin ve Ardahan için ahalinin reyine başvurmaya lüzum olmadığına Gürcistan Hükümeti'ne kabul ettirilirken, Batum üzerinde ahalinin oyuna başvurulması yoluna gidileceğinin altını çizmiştir⁹⁸. 24 Şubatdaki açıklamalar Batum'un işgal edilmeyeceği yönünde yapılırsa iken, 10 Mart'ta Batum'un işgaline karar verildiği yönünde yapılmıştır. Ankara Hükümeti'nin yaklaşımı Kars, Ardahan ve Artvin gibi uzlaşma içerisinde Batum'un kazanılmasına yönelik sürdürülmüştür⁹⁹.

Ankara Hükümetinin uzlaşmacı politika ile hedefe ulaşma çabası bir süre sonra Gürcülerin yerini Sovyetlerin almasıyla tehlikeli bir boyuta ulaşmıştır. TBMM kuvvetlerinin 11 Mart'ta Gürcülerin çekilmesi ile Batum'a ve 14 Mart'ta Ahılkelek'e girmesi, Sovyetler ile çatışmanın fitilini ateşlemiştir. Sovyetlerin ve Ankara Hükümeti'nin karşılıklı kararlı tutumu iki tarafı kısa süre sonra çatışmaya sevk etmiştir¹⁰⁰. Batum Livası Cemiyet-i İslâmiye Reisi Bekir Abuselize Efendi, Mart 1921'de dahi bu sıcak gelişmeler esnasında 11. Alay Komutanı Şükrü Bey ile cemiyet adına haberleşmeyi kesintisiz sürdürmüştür¹⁰¹. 17-18 Mart 1921 gecesi Gürcü hükümeti Batum'u Türkiye'ye teslim ettikten sonra TBMM Hükümetinin Gürcistan mümessili olan Albay Kâzım Bey (Dirik) Türk idaresini kurmuş ve Batum mutasarrıfı olmuştur¹⁰².

⁹⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 2. İctima Senesi, 5. İctima Birinci celse, C 9, 10 Mart 1337 (1921), s.69-70.

⁹⁹ Mutlu, a.g.e., s.116.

¹⁰⁰ Mutlu, a.g.e., s.117-118.

¹⁰¹ Bu haberleşmede Toruniz-Zade Süleyman Sırrı Efendi görevlendirilmiştir. Tokgöz, a.g.t., s.36-37.

¹⁰² Tokgöz, a.g.t., s.41, Dayı, a.g.b., s.87.

Batum, Batum'daki Menşevik Gürcü Hükümet Meclisi tarafından 16 Mart günü Bolşeviklere bırakılmış ve 17 Mart'ta Gürcüler tarafından terk edilmiştir¹⁰³. Batum'da Türk sivil idaresi kurulmuş ise de Bolşevikler ile başlayan çatışma büyük sıkıntı yaratmıştır. 16 Mart 1921'de Bolşevikler ile TBMM arasında Moskova antlaşması imzalanmıştır. TBMM, Batum için Sovyetler Birliği ile çatışmaya girerek Milli Mücadele'yi tehlikeye düşürüp düşürmeme konusunda ikilemde kalmıştır. Bu ikilemden Moskova anlaşması ile Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in anavatan sınırları dışında kalmasını kabul ederek çıkmıştır¹⁰⁴. Sovyet Kızılordusu 18 Mart günü Batum'a girerek 19 Mart 1921'de Gürcistan'da Sovyet Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir¹⁰⁵. Bolşevik Gürcülerin, Menşeviklere üstün gelmesi ve Sovyetlerle birlikte hareket etmeleri bu sonucun doğmasında etkili olmuştur. Bu durumda Batum ve havalisi Gürcistan'a terk edilmiş görünüyorsa da gerçekte Sovyetlere bırakılmıştır¹⁰⁶. Sonuçta Misak-ı Milli'nin parçası olan Batum Türkiye sınırları dışında kalmıştır.

TBMM'de bulunan Batum milletvekilleri 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması'nda Batum'un milli sınırlar dışında kalmasını, 21 Temmuz'da yapılan görüşmelerde tepki vererek ve ret oyu kullanarak göstermişlerdir. Antlaşmayı “*mu-zır ve âmâl-i milliyeye aykırı*” bularak karşı çıkmışlardır¹⁰⁷. Batum Mebusları bundan sonraki süreçte Meclis'te görev yapmaya devam etmişlerdir.

¹⁰³ Dayı, a.g.b., s.87.

¹⁰⁴ Çatışmalarda Türk askerleri şehit olmuştur. Aydın, a.g.b., s.125.

¹⁰⁵ Dayı, a.g.b., s.87.

¹⁰⁶ Mutlu, a.g.e., s.119.

¹⁰⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 2. İçtima Senesi, 53. İçtima (Münderecat), C.14, 21 Temmuz 1337 (1921), s.333. Konu ile ilgili Batum Mebuslarının takriri aynen şöyledir;

“*Riyaset-i Celileye*

Doksan Üç Harbi meşumunda vatanlarını kahramanane müdafaa eden Batumlular Berlin ve Ayestefanoz Muahedelerini fiilen protesto etmiş ve kabul eylememişlerdir. Berlin Muahedesini parçalamak için Harbi Umumiye fırsat addeden Batumlular defaatle vatanlarının istihlası uğrunda kan dökmüş ve zaman zaman memleketi istila eden düşman kuvvetlerine maddi ve manevi kuvvetleriyle karşı koymaktan geri durmamışlardır. Elyevm anavatana iltihaktan başka bir gaye takip etmiyen Batumlular için Türkiye Rusya Muhadenet Ahitnamesi muzır ve amali milliyeye muhalif olmakla, daire-i intihabiyemiz olan Batum namına bu Muahedeyi reddeder ve Heyet-i Aliyenizden reddini talebeyleriz.

21 Temmuz 1337

BatumBatum

Batum

Ali RızaAhmet Fevzi

M.Edib

BatumBatum

Ahmetd Nureddin

Ahmet Akif”

Acaristan Meclisi Umumi Reisi Vekili ve Baş Müftü Osman Nuri Efendi 24 Eylül 1921'de Kâzım Karabekir'e "*Şark Orduları Komutanı Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerinin Huzuru Şahanelerine*" başlıklı "*Acaristan Muhtariyeti hakkında Ankara'dan gelen mebusların fikirlerini tenvir ve lüzum görüldüğü takdirde Gürcistan ve Acaristan Cumhuriyetlerle beynlerinde(aralarında) münazaalı (tartışmalı) olan meseleleri, hükümeti muhtereme tarafından muvafakat edildiği takdirde konferansa istima (dinleme) edilmek üzere Keda kazası ahali vekillerinden Torunî-zâde Süleyman Sırrı Efendi salahiyeti tamme ile izam kılındığını mübeyyin itimatnamedir*" şeklinde bir itimatname göndermiştir. Bu itimatname Kars Antlaşmasına kadar bölgede ümidin sönmediği ve heyecanın kaybolmadığını göstermiştir.

Sakarya zaferinden sonra 13 Ekim 1921'de imzalanacak Kars Antlaşması için Sovyet Rusya'nın aracılığıyla üç Sovyet Cumhuriyeti Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ile Kâzım Karabekir'in temsil ettiği TBMM Hükümeti arasında Kars konferansı toplanmıştır. Bu konferansa Batum Mebusu Edip Dinç'te müşavir olarak katılmıştır¹⁰⁸. 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ile Acaristan (Batum ve havalisi) özerk statüyle, o bölgede yaşayan Müslüman ahalinin kültürel ve dinsel haklarının saklı kalması şartı ile Sovyet Gürcistan'ına bırakılmıştır.

Kars ve Batum mebusları 3 Kasım 1921'de Elviye- i Selâse'ye göç etmiş İslâm ahalisinin içinde bulunduğu durumun tahkikine yönelik bir heyet gönderilmesi için taktir vermişlerdir. Elviye- i Selâse'de "*Heyeti Tahkikiye*" kurulmasına yönelik TBMM Riyaseti'ne verilen taktirde, hükümet memurlarının bölgedeki beylerin ya da ileri gelenlerin lehine hareket ettikleri belirtilmiştir¹⁰⁹. Taktir 7 Kasım'da mecliste görüşülmüştür. Kars Mebusu Ali Rıza Bey söz alarak, durum ile ilgili uzun bir konuşma yapmıştır. Batum'un diğer milletvekilleri de söz almışlardır. Meclis Genel Kurulunda konuşan Ahmet Akif Bey; "*...Bizim saha-i faaliyetimiz bittabi Batum ve havalisi olduğu için yekdiğerimize tevdiatta bulduk. Ve görülen lüzum üzerine bir kuvvet-i iman ve mefkûre ile yürüyen ordu bize*

¹⁰⁸ Yunus Zeyrek, "Batum Mebusu Edip Dinç'in 1921 Yılı Günlüğü", **Bizim Ahıska**, s. 37 www.ahıska.org.tr/wp_pdf/sayi9/parcali/39_Sayi9.pdf (10.05.2015) Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey, Edip Dinç'in Moskova Anlaşması'nın TBMM'nde kabulü sırasında ret oyu kullandığı için Kars'ta tepki çekebileceği düşüncesi ile pek öne çıkmamasını ve gayri resmi orada bulunuyormuş gibi hareket etmesini rica etmiştir. Zeyrek, "Acaralılar Ne İstiyordu", s.35.

¹⁰⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, İkinci İçtima Senesi, 104. İçtima, C 14, (Münderecat) Birinci Celse 3 Teşrini Sani (Kasım)1337, s.31.

istikbal için Kafların öbür tarafındaki mazumlara da kâfi geleceği ve Türk gücünün her şeye kâfi geldiğini anlatıyordu. Biz bir taraftan Cemiyet-i İslâmiye'nin hattıhareketi, hükümetin harekâtına tevfik ediyor ve diğer taraftan Batum ve havalisinde ahalinin maddi ve kuvve-i maneviyelerini tanzime uğraşıyorduk... ” demiştir. Ardahan ve Artvin'in Anavatana katılması, ancak Batum ve Acara'nın dışarıda kalması bölge ahali üzerinde büyük moral çöküntüsüne yol açmıştır. Bu durumda ne yapıldığını da; “...Biz, derhal ahali arasına girdik. Büyük Millet Meclisi ve Hükümetin bu İslâmlardan vazgeçmediğini ve siyasetin icap ettiği vehile sabır ve tevekkülle eşref saati beklemeyi tefhim ve talim ettik...”¹¹⁰ sözleriyle belirtmiştir. Gürcülerin Bolşeviklere karşı mücadeleyi kaybettikleri süreçte harekete geçmeye çalışan Batum Cemiyet-i İslâmiyesi milislerine “sükûnet” tavsiye ettiklerini söyleyen Ahmet Akif Bey; Bolşeviklerin Çoruh Nehri'ni geçeceği sırada cemiyetin harekete geçmesine izin verildiğini belirterek; “...Maatteessüf Cemiyet-i İslâmiye rüesası müteferrik bulunan teşkilatın başına geçmek için Artvin'den hareket ettikleri gün Ruslar Gürcü arazisinden addettikleri Ahıska ve Çoruh nehri tarafından memlekete girmişlerdi. Yani siyasi fırsatlardan emrivaki ihraz etmişlerdi”¹¹¹ demiştir. Milletvekilleri işgal sonrası da Batum ve havalisi ile sürekli cemiyet aracılığı ile bağlantı içerisinde olmaya devam etmişlerdir¹¹².

¹¹⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 2. İctima Senesi,106, İctima (Münderecat), Birinci Celse, C 14, 7 Teşrinisani 1337 (1921), s.107.

¹¹¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C 14, 7 Teşrinisani 1337 (1921), s.107-108.

¹¹² Ahmet Akif Bey, Acara'ya gittiğinde ahaliye ümit veren nasihatlerde bulunmuştur. **TBMM Zabıt Ceridesi**, C 14, 7 Teşrinisani 1337 (1921), s.108.

SONUÇ

1878'den itibaren yaklaşık Rus işgali altında kalan Batum, İslâm kimliğini önemli ölçüde muhafaza etmiştir. I. Dünya Savaşı sonunda Rus işgalinden kurtarılarak yapılan plebisit sonucunda Osmanlı Devleti'ne katılan Batum, Mondros Mütarekesi ile İngiliz emperyalizminin hedef alanı içinde kalmıştır. Bu süreçte Batum ve Acara ahalisi Batum Cemiyet-i İslâmiyesi'ni ve şubelerini kurmuştur. Kuruluş ilhamını Wilson prensiplerinin 12. maddesinden alan cemiyete, kuruluş aşamasında IX. Ordu ve III. Tümen önemli ölçüde destek ve katkı vermiştir. Cemiyet, ahali üzerinde işgallere karşı örgütlenme bilinci ve mücadele ruhunun kuvvetlenmesinde rol oynamıştır. Cemiyet bölgede var olan İslâm varlığının; İngiliz, Ermeni ve Gürcü işgal ve saldırılarına karşı direnişe geçmesi ve milis kuvvetleri oluşturmaların sağlamıştır.

Cemiyetin temel amacı, Batum ve havalisini bağımsız bir muhtariyet olarak anavatana kazandırmak, yöntem ise propaganda yoluyla hakların dünya kamuoyuna duyurulması olmuştur. Propagandanın etkisiz kalması beraberinde silahlı mücadeleyi getirmiştir. Cemiyet bu amaç doğrultusunda İngiliz ve Gürcü kuvvetleri ile çatışmış, özellikle Gürcü Hükümetinin Batum ve havalisini ele geçirme çabalarının önündeki en büyük engeli oluşturmuştur. Cemiyet, İngilizlerin, Gürcistan'ın, Ermenistan'ın, İslâm Gürcistan Cemiyeti'nin ve Batum'daki Pontusçuların faaliyetlerini etkisiz kılmış, Batum'u Türkiye aleyhine çevirmek isteyenlerin çabalarını sonuçsuz bırakmıştır.

Osmanlı Devleti, cemiyet ve ahalinin yanında olduğunu göstermek için Batum ve havalisi için daima duyarlı olmuş, İngiliz işgali sonrasında bölgeye el altından silah, cephane, asker ve subay göndermiştir. Ancak bu çabalara rağmen "*parasızlık*" cemiyetin en büyük sıkıntısı olmuştur. Cemiyet, Osmanlı Devleti ile tamamen irtibatlı hareket etmiş ve bölge ile ilgili her türlü istihbaratı paylaşmıştır.

İstanbul Hükümeti ve Heyet-i Temsiliye ile bağlantıları bulunan cemiyet, Büyük Millet Meclisi'nin açılması ile yönünü Ankara'ya çevirmiştir. TBMM'nde Batum'u temsilen görev yapan beş mebus cemiyet ile Batum arasındaki ilişkilerin merkezinde yer almıştır. Meclis'de Batum ve havalisine her daim ilgi ve alaka göstermiştir. Cemiyet'in aynı, nakdi ve insani yardım talepleri imkânlar ölçüsünde karşılanmaya çalışılmış, TBMM'nin açıktan Batum'a yardım göndermesi mümkün olmadığından gizli olarak subay, er, silah ve cephane gönderilmesine çaba gösterilmiştir.

İngiliz işgali sonrası Gürcü işgaline uğrayan Batum'da, Bolşeviklerin güneye inmesi ile Ankara ve Sovyet Hükümetleri karşı karşıya gelmiş, Batum'da iki taraf arasında çatışma yaşanmıştır. Ancak Moskova antlaşması ile TBMM'nin Misak-ı Milli sınırları içinde bulunan Batum'dan vazgeçmesi ile sorun aşılmış, Batum'un Bolşevik Gürcistan'a bırakılarak Sovyet hâkimiyeti altına girmesinden sonra da, Cemiyet faaliyetlerini sürdürmüştür. Moskova Antlaşması sonrası Batum mebusları da TBMM'ndeki yasama görevlerine devam etmişlerdir.

Cemiyet önemli bir cemiyet olmasına rağmen kuruluş tarihinin tespit edilememiş olması önemli bir sorun olarak kalmıştır. Ayrıca kurucuları tespit edilebilmiş ise de kurucuları hakkında hiçbir bilgiye ulaşılamaması şaşırtıcı olmuştur.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

- BOA**, HR.SYS. 02463.00031.001, (3 Teşrin-i Sâni 1335)
BOA, HR.SYS. 02463.00031.003, (11 Teşrin-i Sâni 1335)
BOA, , HR.SYS. 02303.00012.051 (4 Kânûn-ı Evvel 1334)
BOA, HR.SYS. 02303.00012.053, (26 Kânûn-ı Evvel 1334)
BOA, HR.SYS. 02877.00014.0001 (30 Ağustos 1335)
BOA, DH.ŞFR 00611.00081.001-008 (22 Kânûn-ı Sâni 1336)
BOA, DH-ŞFR 00657.00058.001-008. (24 Kânûn-ı Sâni 1336)
BCA, 030.10.197.349.18, s.2.
BCA, 030.10.197.349.18, s.3.
BCA, 030.10.197.349.18, s.4.
BCA, 030.10.197.349.18, s.6.
BCA, 030.10.197.349.18, s.8.
BCA, 030.10.197.349.18, s.9
BCA, 030.10.197.349.18, s.11.
BCA, 030.10.197.349.18, s.12.

II. Resmi Yayınlar

- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre:4, Cilt:1, İçtima Senesi:1, Yirmi üçüncü İnikad, 13 Mart 1336 (1920).
- TBMM, Gizli Celse Zabıtları**, (24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921), Cilt 1, (İçtima:1, 24.4.1336 Celse:4)Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, 2. İçtima Senesi, 106. İçtima (Münderecat), Birinci Celse, C.14, 7 Teşrinisani 1337 (1921).
- TBMM, Gizli Celse Zabıtları**, (24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921), Cilt 1, (İçtima: 17, 17.5.1336 Celse:2) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985.
- TBMM, Gizli Celse Zabıtları**, (24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921), Cilt 1, (İçtima: 26, 3.7.1336 Celse:3) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985.

TBMM, Gizli Celse Zabıtları, (24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921), Cilt 1, (İçtima:85, 17.10.1336 Celse:2) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985.

TBMM Zabıt Ceridesi, 44. İçtima, İkinci Celse, 8 Ağustos 1336.

TBMM Zabıt Ceridesi, Altmış Birinci İçtima, Üçüncü Celse, Cilt:4, 8 Eylül 1336.

TBMM Zabıt Ceridesi, 2. İçtima Senesi, 104. İçtima, Cilt:14, (Münderecat) Birinci Celse 3 Teşrinî Sani (Kasım)1337.

TBMM Zabıt Ceridesi, 2. İçtima Senesi, 5. İçtima Birinci celse, C.9, 10 Mart 1337 (1921).

TBMM Zabıt Ceridesi, 2. İçtima Senesi, 53. İçtima (Münderecat), C.14, 21 Temmuz 1337 (1921).

TBMM Zabıt Ceridesi, 1. 3. 1337 – 13.4.1337 arası I. Devre, 2. İçtima yılı Cilt.9, Basım Yılı 1954.

III. Kitaplar ve Makaleler

ARMAOĞLU, Fahir, **20. YY Siyasi Tarihi (1914-1995)**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2012.

ARSLAN, Nebahat – TEKİN, Süleyman, “Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti’nden TBMM’ne Fahrettin Erdoğan”, **Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 6, Sonbahar 2010.

ATATÜRK, M.Kemal, **Nutuk**, (1919-1920) C I, Yay. Haz: Zeynep Korkmaz, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1984.

ATATÜRK, M. Kemal, **Nutuk**, (1920-1927), C II, Yay. Haz: Zeynep Korkmaz, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1984.

AYBARS, Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, 3. Baskı, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1994.

BİRSEL, Mahmut T., “Türk Milletinin Uygur ve Büyük Devlet Olma Azmi ve Ant”, **Hukuk Dergisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, C 15, Özel Sayı, Yıl:2013.

ÇOKER, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923**, I. Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, No:4, TBMM Basımevi Ankara, 1994.

ÇOKER, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923**, III. Cilt, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, No:6, TBMM Basımevi, Ankara, 1995.

- DAYI, S.Esin, **Erzurum Kongresi ve Elviye- i Selâse Meselesi**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1997.
- DAYI, S.Esin, **Elviye- i Selâse’de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum, 1997.
- DİLEK, M. Sait, “Mütareke Döneminde Türk Ordusu’nun Elviye- i Selâse’den Tahliye Edilmesi”, **Atatürk Dergisi**, C 3, S 3, 2003.
- GÜL, Mustafa, “Elviye- i Selâse’nin Osmanlı Devleti’ne İadesi ve Bazı Uygulamalar”, **Atatürk Yolu**, C 4, S 15, Yıl:1995.
- GÖKDEMİR, Ahmet Ender, “Milli Mücadele’de Elviye- i Selâse” **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 19, C 7, Kasım 1990.
- MUTLU, N. Yücel, **Misak-ı Milli’den İlk Kazanç ve İlk Kayıp Kars/Ardahan ve Batum**, Ekim 2007.
- TANSEL, Selahattin, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, C II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991.
- UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih 1789-2010**, 8. Basım, DER Yayınevi, İstanbul, 2010.
- URAL, Selçuk, “Kurtuluştan Mondros Mütarekesi’ne Elviye-i Selâse’de Yaşanan Sorunlar”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi** S 47, Bahar 2011.
- YEL, Selma, “Mondros Mütarekesi ve Elviye- i Selâse’nin Tahliye Edilmesi”, **Turkish Studies Dergisi**, S 10, Yıl:2008.
- ZEYREK, Yunus, **Acaristan ve Acarlar**, Ankara, 2001.

IV-Bildiriler

- PEHLİVANLI, Hamit, “Mütareke Sonrası Güneybatı Kafkasya’da Durum ve Ermeniler”, **Yakın Tarihimize Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, 17-21 Haziran 1991**, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını, Ankara, 1992, s.266.
- AYDIN, Nurhan Aydın, “Kars Antlaşması ve Tarihteki Önemi”, **Kars-Akhalsikhe (Ahıska) Uluslararası Tarih Sempozyumu**, Kafkas Üniversitesi, 23-24 Mayıs 2001, Kars, 2001.
- DAYI, (S) Esin, “Elviye- i Selâse/Üç Sancak (Kars, Ardahan ve Batum)”, **Kars-Akhalsikhe (Ahıska) Kafkas Üniversitesi, Uluslararası Tarih Sempozyumu, 23-24 Mayıs 2001**, Kars, 2001.

BAKAN, Mustafa, “Milli Mücadele Yıllarında Elviye- i Selâse ve Batum”, **Turkish Studies Dergisi**, S 13, Yıl:2008.

V.Tezler

ŞENTÜRK, Miraç, **Milli Mücadele Döneminde Elviye- i Selâse ve Milletvekilleri**, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 2010.

TOKGÖZ, Sedat, **Polis Memuru Toruni-Zade Süleyman Sırrı Efendi**, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Denizli, 2011.

VI.Gazeteler

Sada-yı Millet 18 Teşrin-i Sani 1335, Numara 77.

Sada-yı Millet 13 Kanun-ı Evvel 1335, Numara 82.

Sada-yı Millet 20 Kanun-ı Evvel 1335, Numara 84.

Sada-yı Millet 31 Kanun-ı Evvel 1335 Numara 87.

VII.İnternet

OKUR, Mehmet, “Mütareke Sonrası İngilizlerin Türk Ordu Kumandanlarını Sindirmeye Yönelik Bir Uygulaması; Ali Rıfat ve Mürsel Beylerin Tutuklanmaları”, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-61/mutareke-sonrasi-ingilizlerin-turk-ordu-kumandanlarini-sindirmeye-yonelik-bir-uygulamasi-ali-rifat-ve-mursel-beylerin-tutuklanmalari>, (Erişim Tarihi 05.06.2015)

TANÖR, Bülent, “Mondros Mütarekesi Döneminde Türklerin Kurduğu Hükümetler”, <http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/46/1/bulenttanor.pdf> (Erişim Tarihi:06.06.2015)

ZEYREK, Yunus, “Acaralılar Ne İstiyordu Batum Mebusu Edip Dinç’in 1921 Yılı Günlüğü”, **Bizim Ahıska**, www.ahıska.org.tr/wp_pdf/sayi9/parcali/39_Sayi9.pdf (10.05.2015)

ZEYREK, Yunus, “Acara’nın Yakın Tarihine Ait Bir Belge”, **Bizim Ahıska**, s.35-36. http://www.ahıska.org.tr/wp_pdf/sayi13/parcali/35_sayi13.pdf (Erişim Tarihi:05.06.2015)

BİRİNCİ TBMM'DE BATUM MİLLETVEKİLLERİ

MÜCAHİT ÖZÇELİK*

Özet

Son Osmanlı Meclisi'nde kabul edilen Misak-ı Milli kararlarına göre Batum'un geleceği konusunda halk oylaması yapılmasına karar verilmiştir. Batum halkı da I.Dünya Savaşı sonrasında kendi kaderini Anadolu ile birlikte görmüştür. Son Osmanlı Meclisi için seçilen Batum milletvekilleri İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgali üzerine Temsil Heyeti'nin kararı ile 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne kabul edilmişlerdir. Milli Mücadele'yi başarıyla gerçekleştirerek yeni Türk Devleti'ni kuran Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılmış ve 1920-1923 yılları arasında çalışmalarını yürütmüştür. Nüfus oranları dikkate alınmayarak her sancaktan 5 milletvekilinin seçilmesi esasına göre belirlenen I. TBMM'de; Ahmet Fevzi Efendi (Erdem), Ahmet Nurettin Efendi, Ali Rıza Efendi (Acara), Mehmet Edip Bey (Dinç) ve Ahmet Akif Bey (Suner) Batum milletvekilleri olarak görev yapmışlardır.

Milli Mücadele dönemin şartları gereği Batum, 13 Ekim 1921'de Moskova Antlaşması ile Gürcistan'a bırakılmışsa da Batum milletvekilleri Birinci Dönem TBMM çalışmalarında görev almaya devam etmişlerdir. Batum milletvekilleri ülke genelini ilgilendiren meselelerin yanında özellikle de Evliye-i Selâse'nin (Kars, Ardahan, Batum) durumuyla ilgili konuları meclise taşımışlardır. Batum milletvekillerinin Şer'îye ve Evkaf, Dışişleri, Adalet, Bayındırlık ve Tapu-Kadastro komisyonlarında aldıkları görevler, verdikleri teklifler, önergeler, yaptıkları konuşmalar gibi faaliyetleri dikkate alındığında Birinci Dönem TBMM'de önemli görevler ifa ettikleri söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Batum, Batum Milletvekilleri, TBMM, Milli Mücadele

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Kayseri, mucahitozcelik@hotmail.com

BATUM DEPUTIES IN THE FIRST GRAND NATIONAL ASSEMBLY OF TURKEY

Abstract

According to the decisions of National Oath accepted in the latest Ottoman parliament, a plebiscite was agreed upon the future of Batum. The people of Batum thought that their destiny was the same with Anatolia. After the occupation of Istanbul by the Allied Powers, Batum deputies, who were elected for the latest Ottoman parliament, were admitted with the approval of Representatives Committee to the Grand National Assembly of Turkey opened on the 23rd of April 1920. The Grand National Assembly of Turkey, which went through with the National Struggle in a very successful way and established the new Turkish State, was opened on the 23rd of April, 1920 and carried out its works between 1920 and 1923. In the first assembly, the population ratio was not taken into consideration; instead, 5 deputies were determined from each city. In the first assembly, Batum deputies were Ahmet Fevzi (Erdem), Ahmet Nurettin, Ali Rıza (Acar), Mehmet Edip (Dinç) and Ahmet Akif (Suner)

Batum, because of the negative conditions of the National Struggle period, was given to Georgia on the 13th of October, 1921 as was due to Moscow treaty; however, Batum deputies carried on their duties. Not only the general issues but also the situation of 3-cities (Kars, Ardahan, Batum) was brought up to the agenda of the Assembly by the deputies of Batum. We can say that Batum deputies played important roles when we consider their proposals, motions, speeches, tasks that were assigned to them in the commissions of Justice, Foreign Affairs, and Public Works.

Key Words: Batum, Batum Deputies, Grand National Assembly of Turkey, National Struggle

Giriş

I.Dünya Savaşı sırasında Rusya ile İttifak Devletleri arasında¹ 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovks Barış Antlaşması'nın² Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren maddelerine göre; Ruslar işgal altındaki Türk topraklarını asayiş ve emniyetini temin ettikten sonra derhal tahliye edecekti. Bu antlaşma sayesinde Rusya, Evliye-i Selâse'yi terk ve tahliye etmeyi kabul ettiğinden Rusya'nın bölgedeki hukuki hâkimiyeti tamamen sona ermekteydi.³ Evliye-i Selâse'nin (Kars, Ardahan, Batum) geleceği ise halk oylaması ile belirlenecekti.⁴

Fakat yine aynı antlaşmaya göre Elviye-i Selase'nin durumu komşu hükümetler, yani Rus İhtilali'nden sonra Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın oluşturdukları Maveraya-yı Kafkas Hükümeti'yle Osmanlı Devleti arasında halledilecekti.⁵ Rusya'dan bağımsız siyasî bir oluşum olarak ortaya çıkan "Maveraya-yı Kafkas Komitesi"⁶ ile Osmanlı Devleti arasında Trabzon'da yapılan konferansta, Maveraya-yı Kafkas Komiserliği'nin Türk tarafının 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Antlaşması ile kazandığı hakları kabule yanaşmaması ve 13 Nisan'da da Maveraya-yı Kafkasya'nın Türkiye'ye savaş ilan etmesinden dolayı bir sonuca ulaşılamamıştır.⁷ Nitekim görüşmelerin kesildiği 14 Nisan günü Türk ordusu Batum'a girmiştir.⁸

Trabzon Konferansı'nda Türk tarafının isteklerini kabule yanaşmayan Maveraya-yı Kafkas Hükümeti, Batum'un Türk ordusu tarafından ele geçirilmesi üzerine

¹ Akdes Nimet Kurat, "Brest – Litovsk Müzakereleri ve Barışı", **Bellekten**, C XXXI, S 123, Ankara, 1967, s.378

² Selami Kılıç, "Türk-Alman Belgeleri Işığı Altında "Elviye-i Selase" ve Enver Paşa'nın Oluşturduğu Kafkas Komitesi", **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 7 (1997), s.232- 378

³ Selçuk, Ural, "Kurtuluştan Mondros Mütarekesi'ne Elviye-i Selase'de Yaşanan Sorunlar", **Atatürk Yolu Dergisi**, S 47, Bahar 2011, s.650.

⁴ Selma Yel, , "Mondros Mütarekesi ve Elviye-i Selase'nin Tahliye Edilmesi", **International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 3/4 Summer 2008, s.925.

⁵ Kılıç, a.g.m., s. 201.

⁶ Enis ŞAHİN, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002, s.128

⁷ Enis Şahin, a.g.e., s.643-644

⁸ Mustafa Sarı, **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mart 2010, s.102.

yeni bir barış teklifinde bulunmuş ve Türk tarafının da olumlu yaklaşımı ile barış için Batum'da yeni bir konferans toplanmıştır. 11 Mayıs 1918'de Batum'da başlayan barış görüşmeleri⁹ 22 Nisan 1918'de bağımsızlığını ilan eden "Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti" heyeti ile başlamışsa da 26 Mayıs 1918'de Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti feshedilerek bağımsız Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan devletleri kurulduğu için bu cumhuriyetlerle ayrı ayrı görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler doğrultusunda 4 Haziran 1918'de Batum Anlaşması imzalanmıştır.¹⁰

Mondros Mütarekesi'nden önce, Elviye-i Selâse'de 16 Ağustos 1918'de yapılan halk oylamasında, Batum'da oy kullanma durumunda olan 4.312 kişiden 2.669'u Osmanlı Devleti'ni istemiş, 160 kişi hayır demiş ve 1483 kişi de çekimser kalmıştır. Üç sancak genelinde ise 87.048 kişiden 85.129'u Osmanlı Devleti'ni istemiş, 441'i hayır oyu vermiş ve 1693 kişi de çekimser oy kullanmıştır.¹¹ Kırk yıl Rus ve Gürcü işgalinde olan bölge halkı kendi kaderini Osmanlı Devleti'nden ayrı görmemiştir.

Bölge halkının plebisitte Osmanlı Devleti'ni tercih etmesi İtilaf Devletleri'nin emperyalist politikalarını etkilememiştir. I.Dünya Savaşı sonrasında başlayan Mondros Mütarekesi görüşmelerine Osmanlı Devleti'ni temsilen katılan Bahriye Nazırı Rauf Bey, Brest-Litovsk Antlaşması ile Ruslar tarafından Osmanlı Devleti'ne iade edilmiş olan Kars, Ardahan ve Batum bölgesinin boşaltılması meselesinin mutlak surette hükümsizlik ve anarşi doğuracağı endişesiyle üç sancağın boşaltılmaması fikrini İngilizlere kabul ettirmiştir.¹²

Fakat sonrasında İngilizler için stratejik bir önemi olan Kars, Ardahan ve Batum, Mondros Mütarekesi'nin Osmanlı askerlerinin Güney Kafkasya'dan tahliyesini öngörmemesine rağmen işgal edilmiştir. İngilizler bu amaçla Osmanlı Hükümeti'ne bir nota vererek Osmanlı askerleri ile lojistik destek unsurlarının I.Dünya Savaşı'ndan önceki Osmanlı-Rus sınırına kadar tamamen çekilmesini istedi. Bunun anlamı Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmasıydı. Ocak 1919 sonunda Batum Osmanlı askerlerince boşaltılmıştır.¹³

Türk ordusunun bölgeyi boşaltmasının ardından Batum'daki Müslümanlar kurdukları çeşitli cemiyetlerle Anadolu'daki gelişmeleri yakından takip ederek

⁹ Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s.473

¹⁰ Enis Şahin, a.g.e., s.644-645

¹¹ Kurat, a.g.e., s. 491-492.

¹² Rauf Orbay, **Siyasi Hatıralar**, Temel Yayınları, İstanbul, 2009, s.152-153.

¹³ Mustafa Budak, **İdealden Gerçeğe**, Küre Yayınları, İstanbul, 2002, s. 19.

Erzurum Kongresi'ne delege göndermişler, Sivas Kongresi'nde ise İstanbul'da Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin toplanacağını duymuşlardı. Bunun üzerine, Batum ve havalisi Müslümanları Osmanlı Mebusan Meclisi'ne seçilmelerinin Osmanlı siyaseti için uygun olup olmadığını sormuşlar ve Sivas'ta bulunan Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, Elviye-i Selâse'de de Meclis-i Mebusan seçimlerinin yapılmasını uygun görmüştür. Bu suretle Elviye-i Selâse'de mebus seçimlerinin yapılmasına başlanılmış ve bunun hukukî zemini 1918 senesinde halkoylaması ile verilen ilhak kararına dayandırılmıştır. Fakat Batum ve Elviye-i Selâse'nin diğer yerlerinde mebusların seçilmesi tamamlanmadan, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı 12 Ocak 1920'de toplanmış ve 28 Ocak 1920 tarihli gizli oturumunda Misâk-ı Milli'yi kabul etmişti. 17 Şubat 1920'de de kamuoyuna açıklanan Misâk-ı Milli'de, Elviye-i Selâse ile ilgili madde şu şekildeydi: "İlk serbest kaldıkları zaman, halkın genel oyu ile anavatana katılmış olan Elviye-i Selâse (Batum, Ardahan ve Kars) için gerekirse yeniden halkoylaması yapılmasını kabul ederiz". Böylece Elviye-i Selâse, Türk toprakları içinde kabul edilmiş ve onunla ilgili bağlayıcı bir hüküm metne dâhil edilmiştir. Elviye-i Selâse ahali de Meclis-i Mebusan'a bir telgraf göndererek Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirmişlerdir.¹⁴

Meclis-i Mebusan'da ilan edilen Misak-ı Milli kararları sonrasında ise Meclis'in kendinden istenileni değil, istediği bir kararı kabul etmesi üzerine 10 Şubat'ta Londra'da toplanan İtilaf Devletleri temsilcileri uzun tartışmalardan sonra İstanbul'un resmen işgaline karar vermişlerdir.¹⁵ İstanbul'un işgali ile Anadolu'da Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışından sonra işgallere karşı organize olmaya başlayan Türk milletine bir gözdağı verilmesi amaçlanıyordu.¹⁶ İstanbul'da azınlıkların güvenliğinin sağlanması bahanesiyle işgal kararını uygulama safhasına geçiren İtilaf Devletleri 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal ederek¹⁷ bazı milletvekillerini tutuklamışlardır. Sonrasında ise Meclis, 18 Mart 1920'de güvenli bir çalışma ortamı sağlanıncaya kadar çalışmalarına ara verme kararı almıştır. Bu kararı padişahın 11 Nisan 1920 tarihli Meclis-i Mebusan'ın kapatıldığını belirten iradesi izlemiştir.¹⁸

¹⁴ Sarı, a.g.e., s. 108

¹⁵ Serdar Sakin, **Uluslararası Bağımsızlık Projesi Misak-ı Milli ya da Büyük Güçlere Meydan Okuma**, Kayseri, 2010, s.135-142

¹⁶ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C II, Ankara, 1998, s.384

¹⁷ Mustafa Selçuk, **Hedef Şehir İstanbul**, İstanbul, 2005, s.189

¹⁸ İhsan Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, İstanbul, 2009, s.53

İstanbul'un işgaliyle Türk milletinin yok sayılmak istendiğini gören Mustafa Kemal 17 Mart 1920'de Temsil Heyeti Başkanı olarak ordu komutanlarına gönderdiği bir genelge ile Ankara'da yeni bir meclisin açılacağını duyurmuştur. Kâzım Karabekir Paşa gibi komutanların da görüşleri dikkate alınarak **19 Mart**'ta yayımlanan ikinci bir genelge ile de seçimin hangi şartlarda yapılacağı belirtilerek seçim süreci başlatılmış ve meclisin açılması çalışmalarına başlanmıştır.¹⁹ Nüfus oranları dikkate alınmaksızın her sancaktan 5 milletvekilinin seçilmesi esası üzerine TBMM için 66 seçim bölgesinden 349 milletvekili seçilmiştir.²⁰

Diğer taraftan, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Misâk-ı Millî kararlarının alındığı günlerde Elviye-i Selâse'de mebus seçimleri devam etmekteydi. Batum'da mebus seçimleri yapılmış ve seçilen mebuslar İstanbul'a gitmek üzere Hopa'ya ulaşmışlardı. Fakat bu arada İstanbul'da Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması nedeniyle, bu mebusların ne olacakları meselesi gündeme gelmiştir. Heyet-i Temsiliye de XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'ya bu mebuslardan, yanlarında mazbatasını olanların yeni açılacak meclise katılmalarının sağlanmasını istemiştir.

Davet üzerine Ankara'ya gelen Batum mebusları; Ahmet Fevzi Efendi (Erdem), Ahmet Nurettin Efendi, Ali Rıza Efendi (Acara), Mehmet Edip Bey (Dinç) ve Ahmet Akif Bey'in (Suner) 5 Haziran 1920 Cumartesi günü Meclis'te yapılan ikinci celsede Batum Livası İslam Cemiyeti Reisi Hüseyin Rahmi Bey tarafından gönderilen mazbataları okunarak mebuslukları kabul edildi.²¹ Daha sonra Batum mebusları kürsüye kadar gelerek TBMM Reis-i Sanisi Celaleddin Arif Bey ile el sıkışmış ve Batum mebusları adına Edip Bey bir teşekkür konuşması yapmıştı.

1. Ahmet Fevzi Efendi (Erdem)

1885'te Artvin ilinin Şavşat İlçesi Çayağzı Köyü'nde doğdu. Çiftçi Süleyman Ağa'nın oğludur. İlk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra 1904'te İstanbul'a gelerek Darulhilafe Medresesi'nde eğitim görmüştür. Darülfünun Hukuk Mektebi'ne devam ederken mütarekenin ilanı üzerine memleketinden

¹⁹ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2012, s. 287-289

²⁰ Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923**, Ankara, 1994, s.38-39

²¹ Sarı, a.g.e., s. 454-458.

çağrılarak Şavşat Müftülüğü'nü üstlenmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelmesinden sonra kendisiyle temas kurarak verdiği talimat çerçevesinde ulusal direniş için arkadaşlarıyla Kuva-yı Milliye teşkilatını kurmuştur. Batum milletvekili olarak seçilmiş ve 3 Haziran 1920'de Meclis'e katılmıştır. Şer'îye-Evkaf Komisyonu'na seçilmiştir. Bir süre Konya yöresinde Milli Mücadele'nin amaç ve hedefleri hakkında halkı aydınlatmak üzere görevlendirmiştir. İngilizlerin Batum'u tahliyelerinden sonra Gürcülerin işgali üzerine diğer Batum milletvekilleri Akif ve Nurettin Beylerle Doğu Cephesi'nde görev yapmak üzere genel kurulun 8 Eylül 1920 tarihli kararıyla süresiz izinli sayılmıştır. 7 Ağustos 1920'de görevinin sona ermesiyle meclisteki görevine dönmüştür. Şer'îye-Evkaf Komisyonu üyeliği devam etmekle beraber Bayındırlık ve İrşad Komisyonları'nda da çalışmıştır. Milletvekilliği süresi bitince memleketine dönmüştür. 1932-1936 yılları arasında Şavşat Belediye Başkanlığı, iki yıl Arazi Tahrir Komisyonu Başkanlığı ve 1940-1950 arası Çoruh İl Genel Meclisi Üyeliği yapmıştır. Sonraki yaşamını köyünde, köy kalkınmasına yönelik çalışmalarla geçirmiştir. 24 Ekim 1974'te ölmüştür. Ahmet Fevzi Efendi, evli olup, altı çocuk babasıdır.²²

1.1. Ahmet Fevzi Efendi'nin Meclisteki Faaliyetleri

Bursa'yı işgal eden Yunanlıların yaptıkları mezalimin her tarafa neşrine dair Meclis'e sunulan tahrir münasebetiyle söz alan Fevzi Efendi, Rusya dâhilinde bulunan ve bunun dışında Hint Müslümanları ile irtibatın sağlanabilmesiyle Anadolu'daki Müslümanların haklı davalarının tam olarak anlatılabileceğini ve neticesinde 110 milyon Müslümanın 1-1,5 sene zarfında harekete geçirilebileceğini belirtmiştir. Zira 110 milyonu birleştirebilecek ortak paydanın İslam dini olduğunu belirtmiştir. Diğer hatiplerin de bu konuda fikirlerini beyan etmesinin ardından tahrir kabul edilmiştir.²³

Fevzi Efendi'nin Meclis'te söz almasına yol açan bir diğer gelişme, Şavşat Mektebi Müdürü Zihni Bey tarafından TBMM'ye gönderilen bir mektuptur. Zihni Bey, Gürcülerin Batum'u işgallerinde özellikle Müslümanlara yönelik yaptıkları sindirme hareketlerinden bahsetmiş ve halkın büyük bir korku içinde olduğunu söylemiştir. Zihni Bey'in mektubu 7 Ağustos tarihinde Meclis'te okunmuş ve Batum Mebuslarından Ahmet Fevzi Efendi bu konuda; Batum hal-

²² Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, C III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 144-145.

²³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 2. Cilt, 30. Birleşim, 8.7.1920, s.243-244.

kının 93 Harbi'nde, seferberlikte ve savaş sonrasında da Türkiye'ye bağlılıklarını tasdik ettiğini, sadece Türkiye ile yaşamak istediğini ve dolayısıyla onlara yardım edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Meclis'teki uzun tartışmalardan sonra Batum ve Oltu havalesine cevap mahiyetinde bir telgraf gönderilmesine ve bu bölgeye yapılacak yardımın daha sonraya bırakılmasına karar verilmiştir.²⁴ Yine Fevzi Efendi, Batum ahalisinin eşraf ve avam tabakasının bölgedeki derebeyler tarafından ezildiğini o kişilerin zorbalığı ve çıkarları nedeni ile masum halkın hükümetçe korunmadığı, hükümet memurlarının bunların etkisine kapılıp onların lehine hareket ettiği, yapılan birçok işin kanunsuz olması dolayısıyla, bölge halkının hükümet memurlarına güvenmedikleri, özellikle Şavşat havalisinde devam eden derebeylerin zulüm ve yolsuzluklarını sona erdirmek maksadıyla bütün bu anlatılan meselelerin yerinde araştırılıp soruşturulması için, meclis tarafından seçilecek üç kişilik bir teftiş heyetinin Elviye-i Selase bölgesine gönderilmesi için arkadaşları Kars Mebusu Fahreddin, Ali Rıza, Cavit ve Batum Mebusu Akif'le beraber TBMM'ye bir takrir sunmuştur.²⁵ Arkadaşları ile verdiği takrir doğrultusunda söz alan Fevzi Efendi, derebeylerin halkı ezmesi ve sindirmesi neticesinde bölge halkının Erzurum ve Sivas Kongresi'ne katılmak için seçtiği insanların yine derebeyler tarafından darp edildiğini, tutuklandıklarını, millet uğrunda can feda etmiş bu insanların süngüler arasında getirilip dövüldüğünü, kendisinin de tutuklananlardan birisi olduğunu belirtmiştir.²⁶ Bu önerge ile ilgili görüşmeler sonunda Elviye-i Selase'ye gönderilmesi istenen teftiş heyetinin meclis içinden seçilmesini değil, bu hususun hükümet tarafından halledilmesi daha uygun görül-müş ve önerge Dâhiliye Vekâleti'ne havale edilmiştir.²⁷

Mecliste 7 Haziran 1920 tarihinde, İdare-i Kura ve Nevahi Kanunu layihası noktasında söz alan Fevzi Efendi, başından geçen bir olayı naklederek; başlan-gıçta, pusula usulü yapılan seçimin kaymakam tarafından yuvarlak usul ile ye-niden yapılmasıyla ilk seçimi kazananların, ikincisini kazanamamış olduklarını, zira insanların ikinci seçimde kimsenin baskısı altında kalmadan özgürce seçime katıldıklarını ifade etmiştir. Yuvarlak usul tekniğinin Rus tekniği olmadığını, Rus usulü eleme denilen bu tekniğin bilakis Türkler tarafından Ruslara kabul ettiril-diğini anlatmıştır.²⁸

²⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 3. Cilt, 44. Birleşim, 7.8.1920, s.117-121.

²⁵ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 14. Cilt, 104. Birleşim, 3.11.1921, s. 36.

²⁶ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 14. Cilt, 104. Birleşim, 3.11.1921, s. 54,55.

²⁷ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 14. Cilt, 104. Birleşim, 3.11.1921, s.120-121.

²⁸ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 20. Cilt, 49. Birleşim, 7.6.1922, s.186.

Yine, Elviye-i Selase bölgesinde devletin tahsil ettiği vergiler konusunda söz alan Fevzi Efendi, bir misli zam artışının bir de para farkından dolayı on banknot veren bir vatandaşın şimdi kırk banknot vermek durumuyla karşı karşıya kaldığını açıklamış ve bu konuda müşterek tavrının kabulünü istemiştir.²⁹

Muacceliyet-i Askeriye Vergisi Kanununu muadil kanun üzerine Fevzi Efendi; nişan ile şan ve şerefi yüksek olan hatipler ve imamlar Muacceliyet-i Askeriye Vergisi'nden muaf tutulmuştur. Fakat Elviye-i Selase işgal edildiğinde kimsenin elinde beratları olmadığı halde bölgedeki müftüler, imamlara ve hatiplere birer mektup vererek, sen şurada vazifelisin sen şuraya git diye o kimseleri göndermiştir. Konunun bu cihetini kendi bölgesinden örnek göstererek açıklamıştır.³⁰ Fevzi Efendi, Şavsat kazası merkezinde bulunan Medrese-i İlmiye'nin Darülhüfâ Medresesi'ne dönüştürülmesi hakkında meclise bir teklif vermiş fakat bu teklif kabul edilmemiştir.³¹

İzmit muharebelerinde önemli hizmeti görülen Geyveli Fuat ve Rıza Beylerin İstiklal Madalyası'yla ödüllendirilmesi hakkında yapılan görüşmeler esnasında söz alan Fevzi Efendi, "Doğu Cephesi'nde Ermeni ve Gürcülerle olan savaşların bitmesinde ve Erzurum, Sivas kongrelerinin yapılması dâhil TBMM'nin açılmasında Elviye-i Selase ahali etkin olmuştur." açıklamalarında bulduktan sonra, çok mühim hizmeti geçen, muazzam ordu komutanlarına İstiklal Madalyası verilmesi gerektiğini söylemiştir.³²

Meclis kapalı oturumunda, Moskova Sefareti'nde cereyan eden hadiseler hakkında, Meclis'te söz alan Fevzi Efendi, Gürcülerin Batum'da Müslümanlara zulüm yaparak bunu Rusların üzerine atıp Rusya ile aramızdaki münasebetin sekteye uğratılmasına yönelik çalışmaları hakkında hususunda Dışişleri Bakanlığı'nın ne düşündüğünü sormuştur.³³

1. Ahmet Nurettin Efendi (Batum)

TBMM'nin Birinci Dönemi için yapılan seçimlerde 1 Mayıs 1920'de Batum'dan milletvekili seçilmiş, 3 Haziran 1920'de Meclis'e katılmıştır. Hal

²⁹ TBMM Zabıt Cerideleri, 21. Cilt. 66. Birleşim, 1.7.1922, s.186.

³⁰ TBMM Zabıt Cerideleri, 21.Cilt, 77. Birleşim, 20.7.1922, s. 451-452.

³¹ TBMM Zabıt Cerideleri, 22.Cilt, 83. Birleşim, 31.7.1922, s.70.

³² TBMM Zabıt Cerideleri, 24. Cilt, 128. Birleşim, 28.10.1922, s. 217.

³³ TBMM Gizli Zabıt Cerideleri, 3. Cilt, 55. Birleşim, 15.6.1922, s.446.

Tercümesi Kâğıdı'nı doldurmaması dolayısıyla özgeçmişine dair bir bilgi edini-
lemediği gibi, nüfus kaydı da bulunamamıştır.

TBMM Arşivi'nde I. Döneme ait "Milletvekilleri Muamelat Defteri-II.2.b.2,1. Cildinde; babası, Mahmut Efendi, sanatı; hoca, mesleği; ilmiyeden, yaşı; 33, adresi; Çürüksu'da Hahutzade Ahmet Nurettin kayıtları mevcut olup ayrıca 13 Temmuz 1920'de PTT ve Tasarı, 4 Mart 1922'de Şer'iyeye-Evkaf komisyonlarına seçildiği, 9 Eylül 1920'de memuren bila müddet –süresiz- mezuniyetine karar verildiği, II. yılda beş kez, yoklamalarda bulunmadığı, üç ay izin aldığı, III. yılda sekiz ay, son yılda yine üç ay izinli olduğu yazılıdır.³⁴

1.1. Ahmet Nurettin Efendi'nin Meclisteki Faaliyetleri:

Ahmet Nurettin Efendi Meclis çalışmalarında çok faal bir isim olmamış sadece yedek subayların terhis ve terfileri hakkında çeşitli tedbirlerin alınmasına dair bir önerge vermiş ve bu önerge de Heyet-i Vekile Riyaseti'ne gönderilmiştir.³⁵

2. Ali Rıza Efendi (Acara)

Ali Rıza Efendi (Acara) 1879'da günümüzde Gürcistan sınırları içerisinde yer alan Batum ili Yukarı Acara ilçesi Cevizli Köyü'nde doğdu. Feyizade Dursun Efendi'nin oğludur. İlk ve ortaöğrenimini Yukarı Acara ve Batum'da medresede tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek Medresetü'l Kuzat'ta okudu ve 14 Haziran 1916'da mezun oldu. I. Dünya Savaşı içinde yörenin düşman işgaline uğraması üzerine Batum'a dönerek direnişçiler arasında yer aldı. İslam Cemiyeti kurulmasına ön ayak olarak yönetim kuruluna girdi. TBMM'nin I. Dönem'i için yapılan seçimlerde Batum'dan milletvekili olarak 6 Eylül 1920'de meclise katıldı. Meclis'te Dışişleri, Şer'iyeye-Evkaf ve Adalet Komisyonlarında çalıştı. Üçüncü toplantı yılında Şer'iyeye Komisyonu'nun kâtipliğini yürüttü. Dönem içinde kürsüde ikisi gizli oturumda on beş konuşma yaptı. İki soru önergesi verdi. Milletvekilliği sona erince Kocaeli-İhsaniye Köyü'nde bir süre çiftçilikle meşgul oldu. 1931'de Adalet Bakanlığı'ndan, hâkimliğe atanmasını istemesiyle 2 Haziran 1931'de Uşak Mahkemesi Aza Mülâzımlığı'na tayin edildi. 6 Şubat 1935'te hâkimlikten istifa ederek 20 Haziran 1935'ten itibaren PTT Genel Müdürlüğü'nde avukatlık yapmaya başladı. 12 Ağustos 1938'de bu görevi de son buldu. Sonraki yaşamını Ankara'da avukatlık yaparak geçirdi. 11 Ağustos 1969'da vefat eden Ali Rıza Efendi evli ve üç çocuk babasıydı.³⁶

³⁴ Çoker, a.g.e., s. 146.

³⁵ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 2.Cilt, 12. Birleşim, 2.12.1922, s.157.

³⁶ Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, C III, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.147-148.

2.1. Ali Rıza Efendi'nin Meclisteki Faaliyetleri

Ali Rıza Efendi yukarıda zikredildiği gibi, meclis içerisinde muhtelif komisyonlarda bulunmasından ötürü Batum milletvekilleri arasında en fazla öne çıkan isimdir. Ali Rıza Efendi 11.11.1920 tarihinde meclise sunduğu kanun teklifinde; evlilik öncesi kız tarafına verilen başlık parasının kaldırılması ile düğün öncesi, düğün sırasında yapılan harcamalarda israfın önlenmesini istemiştir. Bu noktada düğünlerde bir gün çalgı çalsın fakat kanunen onlara çalgı çalın demeyelim. Zira bu ifade de yer alan gün sınırlandırması dahi aynı israfa yol açabilir açıklamalarıyla çalgı kelimesinin tekliften çıkarılmasını önermiştir. Ali Rıza Bey'in değişiklik teklifi Genel Kurul'daki oylamada kabul görmemiş kanun teklifi ise 15.11.1920 tarihinde kabul edilmiştir.³⁷

İcra Vekilleri Heyeti'nin hazırladığı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 4. maddesinde Meclis üyelerinin seçimiyle ilgili tasarıda TBMM. üyelerinin vilayetlerdeki seçmenler tarafından seçileceği ve her 50.000 nüfusun bir vekil seçmesi öngörülmüştür.³⁸ Daha sonra encümen, TBMM için mebus seçimlerini meslek erbaplarının kendi aralarından doğrudan doğruya seçmesi şeklinde değiştiren Ali Rıza Bey söz alarak; idare yularını bizzat millete vermek doğaldır. Bu yüzden öncelik milletimizi ilim ve irfan noktasında eğitmektir. Bu nokta itibariyle kanuna itaat etmemek suçtur. Diğer taraftan vekil milletten ayrı değildir. Bizzat onun evladı ve kardeşidir. Buna rağmen köylü bir kaymakam ya da müdürün karşısına çıkıp meşru hukuk hakkını hükümetten elde edememesine rağmen eşrafı ya da avukatı elinde yağ ve balı ile ziyaret edebiliyor açıklamalarından sonra Mersin Mebusu Yusuf Ziya Bey'in “bu övülecek durum mudur?” sözüne karşın Ali Rıza Efendi, 4. maddenin bu haliyle kabul edilmesi durumunda eline kazma, çekiç, orak, tırpan gibi çeşitli aletleri alıp meclise gelenlerin meslek erbabıyım diye meclise girebilecek açıklamalarından sonra kanun maddesinin bu kısmının çıkarılmasını istemiştir. ³⁹ Uzun görüşmelerden sonra 30 Kasım 1920 tarihinde Trabzon Mebusu Hüsrev Bey'in “TBMM, vilayetler halkınca seçilen üyelerden meydana gelir” hükmünü getirmesi genel kurul tarafından kabul edildi.⁴⁰

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 7. maddesi her seçim bölgesinden gelen iki vekilin gizli oyla belirlenerek bir sonraki meclis dönemine katılmak üzere mem-

³⁷ TBMM Zabıt Cerideleri, 5. Cilt, 86. Birleşim, 19.10.1920, s.127.

³⁸ TBMM Zabıt Cerideleri, 4. Cilt, 87. Birleşim, 29.11.1920, s.154-156

³⁹ TBMM Zabıt Cerideleri, 6. Cilt,105. Birleşim, 29.11.1920, s.120-128.

⁴⁰ TBMM Zabıt Cerideleri, 6. Cilt,105. Birleşim, 29.11.1920, s.162.

leketlerine gönderilmesini içerir.⁴¹ Bu konu üzerine 13.12.1920'de söz alan Ali Rıza Efendi, milletin temsilcisi olan vekillerin daimi surette seçim dönemini bitirdikten sonra memleketlerine gidebileceklerini söyleyerek tartışılan usulün sakıncalı olmasından ötürü kaldırılmasını dile getirmiştir. Yine bu konuda söz alan vekillerin birçoğu bu maddenin çıkarılmasını istemiş, böylece tasarı maddesi komisyona havale edilmiştir⁴² ve gündemden düşürülmüştür.⁴³

Teşkilat-ı Esasiye kanun tasarısının 12. maddesinde vilayetlerin dışişleri, içişleri, adli, siyasi konular, uluslararası iktisadi ilişkiler haricinde mecliste kabul edilen kanunlar çerçevesinde eğitim, sağlık, iktisat, tarım ve sosyal destek işleri gibi mahalli konularda özerk bulunduğu ifade edilmiştir.⁴⁴

14.12.1920'de 12. maddenin 2. fıkrasına şer'i konular ifadesinin eklenmesi talebi karşısında Ali Rıza Efendi, şer'i konular ifadesinin ilgili fıkraya eklenmesinin kanun kısmında sayılmasını söylerken bir de müftülük meselesini gündeme taşımıştır. Müftülüğün durumunun ne olacağının açıkça belirtilmesini talep etmiştir. Diğer taraftan bu mevzuda encümen üyelerinin, hem merkezî hükümeti hem de vilayetleri sorumlu tutmasını başarılı bulduğunu da dile getirmiştir.

Karesi Mebusu Vehbi Bey ise, şer'i kelimesinin genel bir konu olduğunu dolayısıyla bu konunun vilayet kanununda ele alınmasının vilayetlerin şer'i hükümleri istediği gibi kullanmaya yetkilendirilmiş buldukları anlamının çıkacağını belirterek bu durumun doğru olmayacağını dile getirmiştir. Konuşmalardan sonra yeniden söz alan Ali Rıza Efendi eğitim, sağlık, ziraat gibi konuların hudutları nasıl belirleniyorsa müftülük içinde ayrıca bir kelimenin kullanılabilineceğini söylemiştir.

Bu tartışmalardan sonra kanun maddesine, vilayetlerin yetkili olmadığı konular arasına şer'i konular dâhil edilirken ikinci fıkraya böyle bir ifade eklenmemiştir. Böylece merkezi hükümet durumundaki TBMM Hükümeti'nin şer'i hüküm meselesinde yetkili olduğu kanun metninde yer almıştır.⁴⁵

Yine Teşkilat-ı Esasiye kanun tasarısının 5. maddesi tartışmalarında Ali Rıza Efendi söz almıştır. 5. madde; TBMM seçimleri iki senede bir gerçekleştirilir.

⁴¹ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 6. Cilt, 105. Birleşim, 29.11.1920, s.344.

⁴² **TBMM Zabıt Cerideleri**, 6. Cilt, 105. Birleşim, 29.11.1920, s.345.

⁴³ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 7. Cilt,131.Birleşim, 08.01.1921, s.328.

⁴⁴ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 6. Cilt,105. Birleşim, 29.11.1920, s.368.

⁴⁵ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 6. Cilt,105. Birleşim, 29.11.1920, s.369.

Seçilen aza iki yıl görevde kalır ve TBMM azasının her biri sadece kendi vilayetinin vekili değil bütün milletin vekilidir. Meclis seçimlerinin yapılamaması durumunda meclisin toplanma süresinin sadece bir yıl uzatılmasıyla ilgilidir.⁴⁶

İlgili tasarı hakkında söz alan Ali Rıza Efendi TBMM seçimlerinin üç yılda bir yapılmasını ve vekillik süresinin üç yıldan ibaret olmasını dile getirerek kanun tasarısının değiştirilmesini teklif etmiş fakat genel kurulda yapılan oylamada kabul edilmemiştir.⁴⁷

Yine Teşkilat-ı Esasiye kanun tasarısında 8. madde ise Meclis'in yetkilerinin belirlendiği maddedir. Kanun tasarısındaki 7. madde rafa kaldırıldığı için 8. maddenin numarası 7 olarak değiştirilmiştir. Bu madde genel kanunların korunması, değiştirilmesi, kaldırılması ve antlaşma imzalanması ve barışın sağlanması ile birlikte vatan savunmasının ilanı noktasında anayasa hukuku TBMM'ye aittir⁴⁸ şeklindeydi.

Ali Rıza Efendi İslam hukukunun korunması ve yürürlükte tutulması ile ilgili kanunun 7. maddeye ilave edilmesi gerektiğini teklif etmiştir. Genel Kurul'da yapılan oylama ile Ali Rıza Efendi'nin belirttiği husus 7. maddeye eklenmiştir.⁴⁹ Bu düzenleme ile Meclis'in dini hükümlerin de başlıca uygulayıcısı bulunduğu kabul edilmiştir.

19.03.1921'de genel kurulda İznik Müderrisi, İsmail Hakkı ve yardımcısı Osman Efendi hakkında Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na aykırılıktan beşer sene, aralarında Çakır İsmail Efendi'nin de olduğu dokuz kişinin üçer sene müddetle küreğe konulmalarına dair mahkeme kararı hakkında görüşmeler neticesinde Adliye Encümeni İsmail Hakkı ve yardımcısı Osman Efendi dışındaki kişiler hakkında verilen hükmü yeterli derecede bulmadığından tahliye şeklinde olmasını istemiştir. Ali Rıza Efendi bunun üzerine İsmail Efendi denilen zatı tanıdığını ve o kimsenin tepeden tırnağa kadar İslamiyet'in ve memleketin saadetine çalıştığını belirterek İsmail Efendi hakkında verilen hükmün yüz yüze verilmesini ve suçu sabit olursa ceza almasını talep etmiştir. Açıklamasının devam eden kısmında da hukukta işleyişin bu surette olmasını arzu ettiğini vurgulamıştır. Daha sonra Genel Kurul'da yapılan oylamada adliye encümeninin görüşleri doğrultusunda karara varılmıştır.⁵⁰

⁴⁶ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 7. Cilt,131. Birleşim, 08.01.1921, s.322.

⁴⁷ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 7. Cilt, 131. Birleşim, 08.01.1921, s.324.

⁴⁸ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 7. Cilt,131. Birleşim, 08.01.1921, s.327.

⁴⁹ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 7. Cilt,131. Birleşim, 08.01.1921, s.328-332.

⁵⁰ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 9. Cilt, 9. Birleşim, 19.03.1921, s.144-145.

03.08.1921'de TBMM'ye yeni seçilen Kars Mebusu Cavit Bey ile Fahrettin Bey'in seçim mazbataları ile ilgili lehte ve aleyhte çeşitli konuşmalar olmuştur. Mazbataların ele alındığı Meclis birinci şubedeki yirmi kişilik heyetten başkan dâhil on üye, Sarıkamış'tan altı kişilik ikinci seçmenlerden şikâyet geldiği ve orada usule aykırı davranıldığı gerekçesiyle mazbataların aleyhine görüş belirtmişlerdir. Bunun üzerine Ali Rıza Efendi mazbataların aleyhinde telgraf verenlerin yedi kişi olduğunu, aslında bir köyün Musa adında bir şahsı seçtirmek için uğraştığını, bunu başaramayınca seçim bozulsun diye seçimlerde usulsüzlük yapıldığına dair bir seçim entrikası düşündüklerini fakat sonrasında pişman olduklarını belirtmiştir. Fahrettin Bey'in Kars Şurası'nda hariciye vekilliği görevinde bulunduğunu Cavit Bey'in de o bölgede hizmet etmiş bir şahsiyet olduğundan bahisle hiç tereddüt göstermeden bu kimselere mazbataların verilmesi gerektiğini söylemiş ve konuşmanın ardından Kars mebusları mazbatalarını almışlardır.⁵¹

İzinsiz nikâhla evlilik yapanların affına dair kanun tasarısı 24.10.1921'de Meclis Genel Kurulu'nda görüşülürken gündem dışı söz alan Ali Rıza Efendi Evliye-i Selase'de yolsuzluklar ve kötü idarenin devam etmesinden ötürü bölge halkının buna dayanacak gücünün kalmadığından bahisle bölgeye bir teftiş heyeti gönderilmesini teklif ederek bunun gündeme dâhil edilmesini istemiştir.⁵²

Maliye Vekâlet'inin tavsiyesi üzerine Ardahan Mebusu Server Bey'in Çoruh Vadisi'nde yer alan bakır madenlerinde araştırma yapması için Meclis oturumunda üç ay müddetle izinli sayılması tartışmalarında söz alan Ali Rıza Efendi, Server Bey'in Batum bölgesine ulaşmasının bir ay süreceğini, bir ayın da dönüş yolunda harcanacağını böylelikle bir aylık sürenin çalışmalarda yeterli bulunup bulunmayacağını mebusların sorgulamasını belirtmiş ve sonrasında Meclis'te yapılan oylamada Server Bey'in üç ay süreyle vazifelenirilmesi kararlaştırılmıştır.⁵³

Ali Rıza Efendi altı liva dâhilinde devam eden posta, telgraf ve mektuplaşmada sansür uygulanması konusunda söz alarak sansür uygulanan vilayetlerde mektupların açık geldiğini ayrıca sansür denilen şeyin hürriyeti ihlal ettiğini belirterek elindeki sansürlenmiş mektubu göstererek bu konuda bir takrir vereceğini bunu gerçekleştiren posta müdürünün de kovuşturmayla tabi tutulmasını talep etmiştir.⁵⁴

⁵¹ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 11.Cilt, 60. Birleşim, 03.08.1921, s.404-406.

⁵² **TBMM Zabıt Cerideleri**, 13.Cilt, 99. Birleşim, 24.10.1921, s. 257-263.

⁵³ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 16. Cilt, 158. Birleşim, 11.02.1922, s.275-276.

⁵⁴ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 6. Cilt, 107. Birleşim, 02.12.1920, s. 179.

Müdafaa-i Milliye bütçesine üç milyon lira ilave edilmesine dair kanunla ilgili Ali Rıza Efendi Müdafaa-i Milliye Vekâleti Levazımat Müdürü Ali Rıza Bey'e biz buraya müdafaa-i vatan için toplandık. Burada toplanmamız ilgili bütçeyi tanzimi emretmez diyerek bir izah istemiştir. Levazım müdürü nakliyat ve teçhizat bakımından ellerinde on para kalmadığı için durumu Heyet-i Aliye'ye arz ettiğini söylemiştir.⁵⁵

26.12.1920'de frenginin önlenmesi ve sınırlı bulaşması hakkındaki kanunla ilgili olarak konuşan Ali Rıza Efendi memlekette frengili bir şahsa rastlamadığını Batum'da yine böyle bir hastalığı işitmediğini, resmi hükümet makamlarında doktor olmayan mahallerde evlenecek durumda bulunan bir kızını doktora muayene ettireceğiz deseler o doktoru öldürürler açıklamalarından sonra Batum'da frengi hastalığını taşıyan kimseler olsa bile bunun ortaya çıkarılmasının güç olduğunu belirtmiştir.⁵⁶

Dâhiliye Vekâlet'inin 1922 tarihli bütçe görüşmelerinde Ali Rıza Efendi dâhiliye memurlarının yapmış olduğu yolsuzluklara dikkat çekmiş ve bu memurların halen görev başında kaldıklarını aktarmıştır. Yolsuzlukların ortadan kaldırılması adına Meclis'in üzerine düşen vazifeyi ifa etmesi gerektiğinin altını çizmiştir.⁵⁷

Ali Rıza Efendi mekteplerin açılmamasına sebep olan memurun cezalandırılması hakkındaki taktir münasebetiyle söz alarak, ilgili encümenin izahat vermesini talep etmiştir. Ali Rıza Efendi'nin bu talebi üzerine Reis Efendi: "Encümen cevap verecek mi?" diye soru sormuştur. Bunun üzerine Karesi Mebusu Vehbi Bey, cevap verilecek bir noktanın kalmadığını izah etmiştir.⁵⁸

Ayrıca Ali Rıza Efendi'nin elli beş arkadaşı ile Dr. Behçet Sabit Bey'in gösterdiği başarılı faaliyetlerinden ötürü kendisine bir taltif verilmesine dair taktiri, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'ne havale edilmiştir.⁵⁹

Meclisteki faaliyetleri çerçevesinde Ali Rıza Bey iki kez de Meclis gizli oturumunda söz almıştır. Bunlardan ilki Burdur'da el konulan koyunların bir kısmının suiistimal edildiğine dair kanıt hakkında 4. Şube mazbatası ile ilgilidir. Ali

⁵⁵ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 6. Cilt, 107. Birleşim, 02.12.1920, s.176.

⁵⁶ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 7. Cilt, 127. Birleşim, 26.12.1920, s.45.

⁵⁷ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 26. Cilt, 161. Birleşim, 01.04.1922, s.454-455.

⁵⁸ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 6. Cilt, 113. Birleşim, 13.12.1920, s.342.

⁵⁹ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 26. Cilt, 161. Birleşim, 23.12.1922, s.6.

Rıza Efendi konunun evveliyatının araştırılmasının lüzumlu olduğunu bu yüzden mesele ile ilgili zevatın bölgeye gönderilmesi lazımdır diyerek inceleme heyetinin seçilmesinin hayırlı bir iş olacağını dile getirmiştir.⁶⁰

Gizli oturumlardaki ikinci konuşması ise Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey'in açıklamaları üzerine gerçekleşmiştir. Hasan Fehmi Bey, İstanbul'un milli iradeye katılması neticesinde 1 Şubat 1923'ten itibaren adli, idari, mali noktada kanunlara ait açıklamalarda bulunmuş sonra alkollü içeceklerin yasaklanmasına dair kanunun bir müddet daha uygulanmasına dair bir teklif sunmuştur. Bunun üzerine, Ali Rıza Efendi alkollü içeceklerin yasaklanmasına dair kanunun uygulanmasının zor olduğunu belirtmiştir.⁶¹

3. Mehmet Edip Bey (Dinç)

1885'te Artvin'de doğdu. İmam Zade Mustafa Efendi'nin oğludur. İlk ve orta öğretimini Murgul Medresesinde tamamladıktan sonra ticaret yapmaya başladı. Batum ve Tiflis Bölgesi'nde demiryolu yapımında müteahhit olarak çalıştı. I. Dünya Savaşı'nda yörenin düşman işgaline uğraması üzerine direnişe geçen örgütlerde görev aldı. Gönüllü kuvvetler kurarak Ruslar, Ermeniler ve Gürcülerle çatışmalara girdi. Erzurum Kongresi'nden sonra yörede kurulan Kuvay-i Milliye Cemiyeti'nde yönetici olarak çalıştı. TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimlerde Batum Milletvekili olarak 5 Haziran 1920'de Meclis'e katıldı. Dışişleri, Bayındırlık ve Tapu Kadastro Komisyonları'nda çalıştı. Bakanlar kurulunun 16 Ağustos 1921 tarihli kararıyla lüzum görülmesi üzerine Kars Konferansı'nda danışman olarak görevlendirildi. Görev sonunda 4 Mart 1922'de meclise döndü. Dönem içinde kürsüde beş konuşma yaptı. Bir soru önergesi verdi, iki de kanun teklifi verdi. Milletvekilliği sona erince memleketinde tüccar ve müteahhit olarak yaşamını sürdürdü. 8 Ekim 1963'te Artvin'de öldü. Evli olup 8 çocuk babasıydı. I. Dünya Savaşı, Milli Mücadele ile ilgili belgeleri içeren dosyalar ve kitapları oğlu Talat Erdinç tarafından Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesine bağışlanmıştır.⁶²

3.1. Mehmet Edip Bey'in TBMM'deki Faaliyetleri

Batum milletvekillerinin Meclise kabul edildiklerine dair 05.06.1920'de yapılan meclis oturumunda Edip Bey bir teşekkür konuşması yapmıştır. Bu

⁶⁰ TBMM Gizli Zabıt Cerideleri, 2. Cilt, 104. Birleşim, 23.02.1922, s.861.

⁶¹ TBMM Gizli Zabıt Cerideleri, 4. Cilt, 10. Birleşim, 24.03.1922, s.202.

⁶² Çoker, a.g.e., s. 149-150.

konuşmasında, kırk küsur sene Rus işgali altında kalan ve Brest-Litovsk Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne tek bir muhalif oy olmadan katılan Batum'un, Osmanlı Hükümetinin bölgeden çekilmesinden sonra yeniden yabancı işgaline uğramasına rağmen bölge halkının silaha sarılarak işgalcilerin bölgeye girmelerine izin vermediklerini ve yine halkın TBMM'ye kendilerini seçerek göndermelerinden ötürü Batum halkı adına hürmetlerini sunmuştur.⁶³

07.07.1921'de Meclis Genel Kurulu'nda Moskova ve Gümrü Antlaşması'yla Türkiye'ye katılan Evliye-i Selase bölgesinde Artvin, Kars, Ardahan livalarının teşkili için oluşturulacak mülki teşkilat hakkında söz alan Edip Bey biran evvel Kars, Artvin ve Ardahan'da mülki teşkilatın kurulmasını zaruri bulunduğunu Dâhiliye Vekilliği'nden istirahat ettiğini ve nahiye müdürlerinin oranın ahali tarafından seçilmelerinin hem bölge ahalisini memnun edeceğini hem de idarenin daha güzel işleyeceğini dile getirmiştir.

Genel Kurul'da yapılan görüşmelerde Moskova ve Gümrü antlaşmalarının Meclis'te onaylanmadığı ve onaylanmayan antlaşmaların kanun maddesinde atıf yapmanın doğru olmayacağı gerekçesiyle vekillerin talepleri doğrultusunda kanun tasarısındaki “ Moskova ve Gümrü antlaşmalarıyla Türkiye'ye terk edilmiş olan” ifadesi yerine “anavatana iltihak eden mahallerde” ifadesi getirilerek kabul edilmiştir. Kabul edilen kanunla; Artvin, Ardahan, Kars livaları kurulmuş, İğdır ve Tuzluca kazaları Beyazıt livasına bağlanmıştır.

Ardanuç nahiyesinin kaza yapılmaması üzerine söz alan Kastamonu Milletvekili Abdulkadir Kemali Bey'in, Ardanuç'un önemli bir konumda bulunduğunu, nüfusu ve gelirinin yeterliliğinden dolayı kaza yapılması gerektiğini belirten konuşmasından sonra Edip Bey de Ardanuç'un çok eskiden kaza olduğu hatırlatarak şimdi de kaza olmaya layık olduğunu zira bölgenin yeteri kadar gelirinin bulunduğunu ifade ederek Ardanuç'un kaza yapılması gerektiğini nedenleriyle açıklamıştır. Meclis'te görüşülmekte olan ilk kanunun hızlı bir şekilde çıkarılması gerektiği ve sonradan değişiklik yapılacağı belirtilerek teklif gündeme alınmamıştır.⁶⁴

Evliye-i Selase'de livaların teşkil edilmesiyle alakalı kanun tasarısının maddeleri 07.07.1921'de oylandıktan sonra Batum Mebusları Edip Bey, Ahmet Fevzi Efendi ve Ahmet Nurettin Efendi Elviye-i Selase'de nahiye müdürlerinin Rus

⁶³ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 2. Cilt, 124. Birleşim, 05.06.1920, s.91.

⁶⁴ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 11. Cilt, 47. Birleşim, 07.07.1921, s.173-178.

idaresinde iken halk tarafından seçildiği ve halkın bu uygulamayı çok iyi bildiği ve buna alışkın oldukları gerekçeleriyle bu bölgelerin Teşkilat-ı Esasiye kanununa uyum sağlayana kadar nahiye müdürlerinin yine halk tarafından seçilmesini teklif etmişlerdir. Meydana gelen tartışmalarda bazı vekiller seçimlerin nasıl yapılacağı ve bunun nasıl takip edileceğinin belirsizliği dile getirilince Edip Bey bölgedeki nahiyelerin 1877 senesinden beri kalan nahiyeler olduğunu nahiye müdürlerinin oradaki ahali tarafından seçildiğini ve kırk seneden beri bu uygulamanın halkın ruhuna işlemeden ötürü seçim usulünü çok iyi bildiklerini söyleyerek halkın kesinlikle aldanmayacağı açıklamalarında bulunmuştur.

Edip Bey ve arkadaşlarının sunduğu kanun teklifine Hakkâri Mebusu Mazhar Müfit Bey'in "eskiden olduğu gibi" ifadesinin eklenmesini talep etmesinin ardından teklif Genel Kurul'da yasalaşmıştır.⁶⁵ Buna göre Elviye-i Selase'deki nahiyelerde Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na uyum sağlanana kadar nahiye müdürlerinin eskiden olduğu gibi halk tarafından seçimle işbaşına getirilmesi usulü kabul edilmiştir.

14.07.1921'de Batum Vekili Edip Bey ve arkadaşlarının Artvin ve Ardahan ahalisine ait olan ve kışlamak üzere Batum'da bulunan hayvanlardan 1921(1337) Eylül'üne kadar getirilecek olanlardan vergi alınmamasına dair teklifi Layiha Encümeni'ne gönderilmiştir.⁶⁶ Yine Batum Vekili Edip Bey ve arkadaşlarının Batum yaylalarında otlayan hayvanlardan otlakıye vergisinin alınmamasına dair teklifi Kavanin-i Maliye ve İktisat encümenlerine gönderilmiştir.⁶⁷

Meclis'te Batı Cephesi'nde devam eden askeri harekât çerçevesinde aşar vergisinin toplanma şeklinin bir senelik süre için değiştirilmesi düşünülmüştür. Bu tasarı aşarın mültezimlerin harman yerine gitmesiyle değil ürün vergisi bedeli nakden ödenmesini öngörmüştür. ⁶⁸ 14.07.1921'de tasarı Genel Kurul'da ele alındığında Batum Mebusu Edip Bey Artvin, Ardahan ve Kars livalarında aşar ve emlak vergilerinin birleştirilip demirbaş namıyla tahsil edilmesine dair kanun teklifi hazırlayarak Garp Cephesi'nde aşarın toplanmasına dair hazırlanan kanun tasarısına dâhil edilmesini teklif etmiştir.⁶⁹ 16.07.1921'de Genel Kurul'da yeni-

⁶⁵ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 11. Cilt, 50. Birleşim, 14.07.1921, s.180-182.

⁶⁶ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 11. Cilt, 50. Birleşim, 14.07.1921, s.241.

⁶⁷ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 14. Cilt, 106. Birleşim, 07.11.1921, s.92.

⁶⁸ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 11. Cilt, 50. Birleşim, 14.07.1921, s.243-248.

⁶⁹ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 11. Cilt, 50. Birleşim, 14.07.1921, s.241.

den ele alınan kanun tasarısı hakkında konuşan Maliye Vekili Hasan Bey kanun tasarısının ivedilikle kanunlaşması gerektiğini ifade ederek kanun tasarısına eklenmesi istenen Evliye-i Selase'de aşarın toplanması ile ilgili önerisinin ileri bir tarihte ele alınmasını teklif etmiştir.⁷⁰ Dolayısıyla Edip Bey'in teklifi gündeme alınmamıştır.

11.08.1922'deki Meclis oturumunda Kütahya Vekili Cemil Bey'in bütçe açığının kapatılması için tüccar ve esnaftan alınacak vergilere dair kanun teklifi görüşülürken söz alan Edip Bey Evliye-i Selase bölgesinde önceden beri geçerli olan maktu verginin 1921 senesi içinde para farkı dikkate alınmak şartıyla tahsilini öneren ve bölgedeki aşarın bir heyet tarafından oranlanmasını içeren teklifinin Kavanin Maliye Encümeni'ne havale edildiğini fakat henüz bir netice alamadığını bu yüzden aşarın zamanının geçtiğinden bahisle bir an önce bu meselenin halledilmesini istemiştir.⁷¹

Evliye-i Selase'de uygulanması amacıyla vergi düzenlemesine dair kanun teklifinde, vergilerin ruble ile ödenebilmesi 1921 tarihine mahsus Rus işgalinde alınan tüm vergilerin birleştirilerek maktu vergi haline getirilmesi, Rus işgali esnasında Anadolu'ya göçmüş ancak yeniden Evliye-i Selase'ye dönmüş ailelerden vergi alınmamasını öngören Edip Bey'in bu teklifi Genel Kurul'da kabul edilmiştir.⁷²

TBMM Genel Kurulu'nda 1921 yılında kabul edilen Evliye-i Selase'de vergilerin toplanmasına dair geçici kanunun 1922 yılında da uygulanması noktasında verilen kanun tasarısı 01.07.1922'de gündeme alınmıştır. Kanun tasarısında 1921'de Evliye-i Selase bölgesinde uygulanan maktu vergilerin 1922 için de aynı şekilde uygulanması ayrıca göçmenler içinde kanunun 1923'e kadar uzatılması ele alınmıştır. Maliye encümeni bu kanun tasarısıyla ilgili olarak geçici kanunun sadece 1922'ye kadar değil, genel kanunun bölgede uygulanmasına kadar devam etmesini, maktu vergilerin iki misli toplanmasını ve Ruble olarak belirlenen ödemelerin de Türk parasına çevrilmesini dile getirmiştir. Kanun tasarısıyla alakalı söz alan Edip Bey esasında maktu verginin aleyhinde olmadığını fakat zammın oradaki ahali için Ruble'den dolayı neredeyse iki katına yakın olacağını belirtmiştir. Ayrıca bölgede alınan maktu verginin içinde ağnam vergisinin bulunma-

⁷⁰ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 11. Cilt, 50. Birleşim, 14.07.1921, s.288.

⁷¹ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 12. Cilt, 64. Birleşim, 11.08.1921, s.37-38.

⁷² **TBMM Zabıt Cerideleri**, 12. Cilt, 64. Birleşim, 11.08.1921, s.62-63.

dığını ağnam vergisinin bölge halkı tarafından ayrıca ödendiğini, bölgede görev yapan nahiye müdürlerinin ve diğer memurların maaş ve giderlerinin de halk tarafından karşılandığını dolayısıyla bununda ayrı bir vergi olduğunu söylemiştir. Edip Bey zamma karşı olmadığını fakat bunun bölge halkının karşılayabileceği düzeyde yapılmasını talep etmiştir.⁷³ Genel Kurul’da yapılan oylamada 1921’de Elviye-i Selase’de uygulanan maktu vergilerin 1922’ye kadar uzatılmasına karar verilmiştir.⁷⁴

4. Ahmet Akif Bey (Suner)

1876’da Artvin’de doğmuştur. Babası Ali Osman Bey annesi Fatma Hanım’dır. Akif Bey soyadı kanunundan sonra “Suner” soy ismini almıştır. Akif Bey’in iki çocuğu vardır. Medrese eğitimi alan Akif Bey Rusça bilmektedir. Çiftçilik yapan Akif Bey ticaretle de uğraşmıştır. Birinci Dönem Batum Milletvekili olarak TBMM’de görev yapmıştır. 18.02.1944 tarihinde vefat etmiştir.⁷⁵

4.1 Ahmet Akif Bey’in TBMM’deki Faaliyetleri

Batum ve çevresi ile ilgili konularla yakından ilgilenen Akif Bey, bölgeye yaptığı inceleme gezisi sonrasında Batum’un kaybedilmesi ve bölgedeki sorunlarla ilgili TBMM’de şu konuşmayı yapmıştır:

“Muhterem mebus arkadaşlar; Daire-i intihabiyemde deruhte etmiş olduğum vazifemi ifa için buradan gittiğim zaman Misak-ı Milli dairesinde bu ağır ve şümüllü vazife beni ürkütmüştü. Fakat Büyük Meclis’in azim ve iradesini haiz olduğum için vazife ne kadar müşkül olursa olsun, her halde Misakı Milli’nin benden istediği bir hediye olduğu için, millî azme ve oradaki milletin fedakârlığına dayanarak mıntıka-i faaliyetime girdim. Buradan hareketimizde bir sinema gibi geçtiğimiz Anadolu köylerinde ve şehir ve kasabalarında Büyük Millet Meclisi’ne büyük bir itimadı tamme olduğunu gördük ve hissettik. Ahali Büyük Millet Meclisi’nden dört şey istiyordu. Biri jandarmaların, ikincisi mültezimlerin tazyikinden kendilerinin kurtarılmasını, üçüncüsü ilim ve maarifin intişarı için mekteplerin küşad edilmesi keyfiyetleri hemen her uğradığımız yerlerde milletin derdi idi. Trabzon’a geldiğimizde Şark Cephesi kıtaatı, Ermenilerin üzerine hareket

⁷³ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 21. Cilt, 66. Birleşim, 01.07.1922, s.177-183.

⁷⁴ **TBMM Zabıt Cerideleri**, 21. Cilt, 66. Birleşim, 01.07.1922, s.192.

⁷⁵ **TBMM Albümü 1920-2010**, 1. Cilt 1920-1950, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010, s. 14.

ederek Kars'a gelmiştir. Müstacelen Şark Cephesi Kumandanlığı ile görüşmeye gittim. Kendileriyle Kars'ta görüştüm. Bizim sahai faaliyetimiz bittabi Batum ve havalisi olduğu için yekdiğerimize tevdiatta bulunduk. Ve görülen lüzum üzerine bir kuvvet-i iman ve mefkûre ile yürüyen ordunun istikbal için Kafkasların öbür tarafındaki mazlumlara da kâfi geleceği ve Türk gücünün her şeye kâfi geldiğini anlatıyordu. Biz bir taraftan Cemiyet-i İslimiye'nin hattihareketini hükümetin harekâtına tevfik ediyor ve diğer taraftan Batum ve havalisinde ahalinin kuvve-i maddiye ve maneviyelerini tanzime uğraşıyorduk. Ermeni meselesi bittiği sırada düşman ikileşti. Bunun önünü almak için hareket eden siyasete biz de tevfigi hareket etmek mecburiyetinde kaldık. Şu aralık Rusya dostlarımızla yine dostumuz Gürcüler arasında harb başladı. Bunda siyaset devreleri bittiğinden Batum'un tahtı işgale alınması hakkında cephe kumandanlığına müteaddit raporlar takdim edilmişti. Savaşın başlangıcında Gürcülerin muavenet edemeyeceğini bilemiyorduk. Fakat her halde Tiflis'e gönderilmiş olan siyasi memurlarımızın tecrübesiz olduğunu da bilmiyorduk. Gürcülerin her zaman istinat ettikleri iğfalkâr ve cazip vesait-i siyasiyelerine ek olarak raporlarıyla gerek merkezi hükümeti ve gerek Şark Cephesi'ni kandırılmışlardı. Bizim tecrübemizin vermiş olduğu kuvvetli deliller bunlar yanında sönüyordu. Ve bir taraftan dahi Büyük Millet Meclisi kürsüsünde Hariciye Vekilimiz Batum hakkında katı beyanatta bulunurken, bazı mahafilde Batum'un Gürcülerde kalması fikri müstevli bir hale gelmişti. Fakat hükümetin azmi sayesinde Ardahan ve Artvin'in siyaseten anavatana ilhaki ve Batum'la Acara'nın bundan mahrum bırakılması bir kısım ahali üzerinde çok suitesir hâsıl etti ve kendilerini inkisarı hayale uğrattı. Biz, derhal ahali arasına girdik. Büyük Millet Meclisi ve hükümetin bu İslamlardan vazgeçmediğini ve siyasetin icab ettiği veçhile sabır ve tevekkülle eşrefi saati beklemeyi tefhim ve talim ettik. Gürcüler Tiflis'i ve hattâ Gütayis'i bile kaybetmiş ve bütün partiyi kaybedecekleri tahakkuk etmişti. Bu esnada bizim diplomatlarımız Gürcülerin mukavemet ve muzafferiyetlerinden bahsediyorlardı. Aynı zamanda da ahali galeyana gelmiş, her gün bize müracaatla harekât için emir bekliyorlardı. Fakat biz yine sükûnet tavsiye ediyorduk. Müttefiklerimiz Bolşevikler, Çoruh Nehri'ni geçecekleri sırada Cemiyet-i İslâmiye'nin harekâta geçmesi emri verilmiş idi. Maatteessüf Cemiyet-i İslamiye rüesası müteferrik bulunan teşkilâtın başına geçmek için Artvin'den hareket ettikleri gün, Ruslar Gürcü arazisinden addettikleri Ahıska ve Çoruh Nehri tarafından memlekete girmişlerdi. Yani siyasi fırsatlardan emrivaki ihdas etmişlerdi. Şöyle ki:

1. Tiflis'teki heyeti siyasiyemizin huzuzatı gafilânelerine bedel, hükümeti iğfal etmeleri.

2. En son dakikaya kadar fikirlerinde müsait olup vakit kaybolması.

3. Gürcülerin kuvvetlerini iyice takdir edememiş olmaları.

4. Batum'a yirmi beş bin mükemmel ve mücehhez Gürcü kuvveti yığılmış iken askerin tahşidatından perakende ve irtibatsızlık hâsıl edilmiş olması idi. Batum'a giren askerin kumandasız ifayı vazife etmesidir. Fakat kumanda heyeti ne askerî, ne de Cemiyet-i İslamiye Teşkilâtını idare edebilmiştir. Çoruh Kumandanı Ali Rıza Beyle istinat ettikleri bazı kimseler kıtalarını terkle yağma-ya iştirak etmiş olduklarından kumandasız kalan asker esir edilmiş, üç gün tevkif edilerek aç bırakılmış bu açlara ve siperlerde yatan şehitlere bakan olmamıştır. Bu yağma mumailleh Ali Rıza Bey'in dayısı Ahmed Bey tarafından tertip ve ifa edilmiştir. Askerî mağlûbiyetten ziyade siyasi bir mağlûbiyet olan Batum meselesinin günahkârlarını aramak ve cezalarını tertib etmek lâzimedenden idi. Batum havalisi bu sebepler tahtında başka ellere geçti.”⁷⁶

Akif Bey konuşmasının devamında bölgedeki sıkıntıları anlatırken söylediği, “İşgalden sonra Acara'ya tekrar gittim. Bilcümle ahaliye lazım gelen surette ümitkâr nesayithe bulundum. Avdette yeni işgal edilmiş Artvin ve Ardanuç ve Şavşat eşrafından on kişi ile beraber büyük bir faaliyette bulunduk. Cemiyeti İslâmiye nezdinde mühim hizmetler ifasından sonra yine Cemiyet-i İslâmiye ve işgal ordusuyla Artvin'e gitmiş idik. Orada kaymakam vekâletine tayin edilmiş olan Ömer Kâmil Bey hapsedilmişti. Sokaklarda müteheyyiç ve süngülü efradı askeriye devriye geziyordu. Bu hale hayret ettim. Ertesi günü mevküfları ziyarete gittim. Ömer Kâmil Beyle görüştüm, hapsedilmesinin sebebini bilmiyordu. Hâlbuki dışardaki ahali, mevküfların, memleketin en münevver ve namuslu adamları olduklarını söylüyorlardı. Bilhassa kaymakam vekilinin geceli gündüzlü vatanın selâmeti yolunda ahaliyi irşada ve memleketi Büyük Millet Meclisi'nin umde-i fazilet-kâranesine, dürüst muameleleriyle, kıymetli nutuklarıyla raptetmeye muvaffak olmuş ve hatta efendiler, her hangi bir dost ve düşmana karşı Artvin ahalisinden üç bin fedakâr da hazırlamıştı. Oraları işgal eden alayları beslemiş, kışın tesiriyle irtibatsız kalmış olan kıtaata mühim müzaheretler yapmış olan Müdafaa-i Milliye ve belediye heyetleriyle kaymakam tevkif edilmişti. Şavşat'ta ise arkadaşımız Mebus Ahmed Fevzi Efendi askeri müsellâh takibata mâruz

⁷⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 14. Cilt 106. Birleşim, 7.11.1921, s. 114-117.

kalmış, maahaza kendisi Ardahan'a savuşmaya muvaffak olmuştu. Ardahan'a gittiğim zaman tevkifat işlerini İkinci Fırka Erkânı Harbiye Reisi Yanyalı Mustafa Bey'in idare ve tahkik etmekte olduğunu öğrendim. Tevkif edilenler bin türlü mezahim ile mitralyözler, müsellâh efrat ile Ardahan'a sevk edilmişlerdi. Mustafa Bey'i Mebus Ahmet Efendi'yi de tevkif ile süngülü efradın muhafazası altında Kars'a sevk etmiş ve orada hapsedirmiştir. Mustafa Bey'e yanlış hareket etmekte olduğunu ve bilâlüzum namuslu adamları, ötekinin berikinin keyfi için hapsedtirmenin, bilhassa işgal ferdasında, muvafık olmadığını ve Ahmet Efendi'nin tevkifi Kanunu Esasiye muhalif olduğunu söylediğim zaman, beni idam etseler böyle yapacağım demekle Kanunu Esasiyi de tanımamakta olduğunu işrabetti.

Hâlbuki mesele şundan ibarettir. İşgal akabinde Nuri nam hüviyeti meçhul bir şahıs Batum'dan Artvin'e gelmiş ve işgal kumandanı Şükrü Bey'e kendisini takdim etmiş ve yollar açılıncaya kadar kayrılmak üzere kaymakam vekiline tavsiye etmiş, alayın Batum üzerine hareketinden sonra kaymakam vekili bu çocuğun etvar ve ifadelerinden şüphelenerek hakkında tarassutta bulunmuş ve herhalde şüpheli olduğunu keşfetmiş ise de tahkikatı hafiyi ile işi tahkik etmekte iken, bu Mehmed Nuri de, ötekine berikine, Gürcü taraftarı diye tahdidatta bulunarak celb-i menafie başlamış olmakla, tahkikatı teşdid ettiği sırada Şavşat'a kaçırılmış ve orada Hilmi Bey'in yanında bir müddet kaldıktan sonra Ömer Kâmil Bey'in bunu tutup kendisine teslim edilmesi için Mebus Fevzi ve Yüzbaşı Ali Rıza Beyler vasıtasıyla haber göndermesine, rağmen, Ardahan'a aşırılarak orada Erkân-ı Harp Mustafa Bey'e derdest ettirilmiştir. Mustafa Bey Şavşat'tan aldığı, talimat üzerine bu çocuğu darp ile Artvin'de tevkif edilenlerle Mebus Ahmet Fevzi Efendi'nin, Gürcü Bolşevikleriyle teşriki mesai ederek hükümete isyan etmiş olduğu şeklinde tevkif ettirmiştir. Meselenin tahakkuk eden şekli Nuri'nin evrakı tahkikiyesinde mufassalan mevcuttur. Bunun sırf bir dolap ve iftira olduğu ve Hilmi Beyin oğlu Necip Bey ve refikasının tavsiyesiyle Fevzi Efendi'yi mebusluktan iskat ve kaymakam vekilinin nezdinde mahfuz olan mektupta yazdığı veçhile, Artvin mevkıflarına husumeti şahsiyesinden ileri geldiği tahakkuk etti. Buna da Nuri'yi alet ittihaz eyledi. Bir kişinin keyfi için hükümete istinaden yapılmış olan ve baştan aşağı kadar zulüm ve kanunsuzluk olan bu işin önüne Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa geçerek Büyük Millet Meclisi'nin fazileti adaletkâranesini ispat eyledi. Fakat henüz müsebbipleri ceza görmedi. Bundan hâsıl olan zararlar, askerinin bu memleketleri fethinin aksi kıymetiyle ölçülebilir.

1. İşgal kuvvetlerine arkalarında zahire taşıyarak muavenet eden orduya müselleshan müzaharete hazırlanmış olan ahalinin kuvve-i mânevîyelerini kökünden kırdı.

2. Büyük Millet Meclisi'nin fazileti adaletkâranesini şaibedar etti.

3. Bir zümre-i İslâmiyenin vahdet-i İslâmiyeden ayrıldığı şayia-i kâzibeleriyle o ahalinin kadir ve haysiyetleri rencide edildi. Bu zararlardan başka yapılan cina-yetleri, tâdadetmek kabil değildir.

4. Hafi ve celi hiçbir tahkikat yapmadan Yüzbaşı Recep Efendi'nin eline İkinci Fırka Kumandanı Mehmet Ziya imzasıyla "Artvin mülkiye Kaymakamlığı Vekâletine İkinci Fırka Birinci Şubesine memur Yüzbaşı Recep Efendi tayin olunmuştur. Mumailayh her istediğini tevkif edebilecektir." ibaresini nâtk açık bono bir emir veriyor ki, dünyanın hiçbir yerinde böyle bir tevkif emri verilemez. Kaymakam vekilinin mevkiî memuriyeti itibariyle kanunen muraat edilmesi lazım gelen hiçbir usule riayet edilmiyor.

5. Kanunu Esasi çiğnenerek Mebus Ahmed Fevzi Efendi tevkif ediliyor.

6. Adliye Vekili'nden, serapa cürüm olan bu darb ve tevkifat hakkında tahkikat ve takibat icrasını tekrar rica ederiz.

7. Elyevm tahtı işgalde olan memleketler havalisinde hükümet idaresinin anarşi şeklinde hükümferma olması calibi nazarı dikkat ahvaldendir. Çünkü bu memleketlerde teşkilâtı mülkiye olmadığı gibi muktedir memurlar da yok. Keşmekeşin tulü müddet devamının, yeni işgal edilmiş aksamı memleket için iyi neticeler vermeyeceği şüphesizdir. Bu hususta uzun söz söylemekten ise maruzatımı işpat ve itminan için oralara bir heyeti mebusa gitsin, hafi, celi tahkikatta bulunsun."⁷⁷ sözleriyle dokuz aylık incelemeden sonra Elviye-i Selase'de yaşanan sorunları aktarmıştır. Akif Bey, özellikle işgal altındaki yerlerin tamamında anarşinin hüküm sürdüğünü bazı yöneticilerinde işin içinde olduğunu belirterek bölgeye TBMM tarafından yeni bir heyetin gönderilmesini istemiştir.

Batum Mebusu Akif Bey'in meclisteki diğer bir faaliyeti ise, Acara ahalisinden yüz çocuğun Türk mekteplerine kabul edilmelerine dair tahrir sunması olmuştur.⁷⁸ Akif Bey ile arkadaşının Acara ahalisinden yüz çocuğun mekteplere ka-

⁷⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1. Dönem, 14. Cilt 106. Birleşim, 7.11.1921, s. 114-117.

⁷⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1. Dönem, 28. Cilt 7. Birleşim, 8.3.1339, s. 36- 37.

bulü hakkındaki takriri kabul edilmiş ve Maarif, Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye vekâletlerine gönderilmiştir.

Sonuç

Batum, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin kontrolüne girmiştir. Fakat Mondros Mütarekesi sonrasında Anadolu'yu işgale başlayan İtilaf Devletleri Mondros'a rağmen Batum'u da işgal etmişlerdir.

Son Osmanlı Meclisi'nde kabul edilen Misak-ı Milli kararlarına göre geleceği konusunda halk oylaması yapılmasına karar verilen Batum halkı kendi kaderini Anadolu ile birlikte görmüştür. Son Osmanlı Meclisi için seçilen Batum mebusları İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgali üzerine Temsil Heyeti'nin kararı ile 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne kabul edilmişlerdir. Dönemin şartları gereği 13 Ekim 1921'de Moskova Antlaşması ile Batum Gürcistan'a bırakılmışsa da Batum Mebusları Birinci Dönem TBMM. çalışmalarında görev almaya devam etmişlerdir. Milletvekillerinin çoğunluğu Artvinli oldukları için sonraki yaşamlarına da Türk vatandaşı olarak devam etmişlerdir.

Batum Milletvekilleri meclis çalışmalarında ülkenin geleceğini ilgilendiren önemli konularda fikirlerini açıkça beyan etmekten çekinmemişlerdir. Batum milletvekilleri ülke genelini ilgilendiren meselelerin yanında özellikle de uzun süre Rus idaresinde kalan mütareke sonrasında kargaşa içinde kalan Evliye-i Selase'nin durumuyla ilgili konuları meclise taşımışlardır. Batum milletvekillerinin I. TBMM.'de; verdikleri teklifler ve yaptıkları konuşmalar ile Şer'iyeye ve Evkaf, Dışişleri, Adalet, Bayındırlık ve Tapu-Kadastro komisyonlarında aldıkları vazifeler gibi faaliyetleri dikkate alındığında önemli görevler ifa ettikleri söylenebilir.

KAYNAKÇA**TBMM 1. Dönem Zabıt Cerideleri****TBMM 1. Dönem Gizli Zabıt Cerideleri**

- AKŞİN, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C II, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1998.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2012.
- ÇOKER, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923**, Ankara, 1994.
- ÇOKER, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi**, C III, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- GÜNEŞ, İhsan, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.
- KILIÇ, Selami, "Türk-Alman Belgeleri Işığı Altında Elviye-i Selase ve Enver Paşa'nın Oluşturduğu Kafkas Komitesi", **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 1997
- KURAT Akdes Nimet, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı", **Belleten**, C XXXI, S 123, Ankara, 1967.
- ORBAY, Rauf, **Siyasi Hatıralar**, Temel Yayınları, İstanbul, 2009.
- SAKİN, Serdar, **Uluslararası Bağımsızlık Projesi Misak-ı Milli ya da Büyük Güçlere Meydan Okuma**, Erciyes Üniversitesi yayınları, Kayseri, 2010.
- SARI Mustafa, **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mart 2010.
- SELÇUK, Mustafa, **Hedef Şehir İstanbul**, İstanbul, 2005.
- ŞAHİN, Enis, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.
- TBMM Albümü 1920-2010**, 1. Cilt 1920-1950, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010.

TİFLİS ŞEHBENDERLİK RAPORLARI IŞIĞINDA 1878 BERLİN ANTLAŞMASI SONRASI KAFKASYA VE ERMENİ FAALİYETLERİ

HAMİYET SEZER FEYZİOĞLU*

Özet

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecini hızlandıran olaylardan birisidir. Yaklaşık bir yıl süren savaş, Balkanlarda ve Kafkasya'da olmak üzere iki cephede sürmüştür ve başlangıçta başarılar kazanılmakla beraber ilerleyen süreçte Rusya'nın üstünlüğüyle sonuçlanmıştır. Savaş sırasında Rus kuvvetlerini destekleyen Ermeniler, sonrasında da bazı ıslahatlar yapılacağına ilişkin taahhütler elde etmiştir. Ayrıca, savaş sonrası 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile Osmanlı hâkimiyeti Balkanlarda ve Kafkasya'da geri çekilmek zorunda kalmıştır. Balkanlardan ve Kafkasya'dan Osmanlı'ya binlerce göçmen gelmiştir. Bu göçmenler, Osmanlı topraklarında çeşitli vilayetlerde yerleştirilmişlerdir. Sırbistan, Karadağ, Romanya bağımsız olurken doğuda Kars, Ardahan, Batum ve Doğubayazıt Rusya'nın eline geçmiştir. Kafkasya bölgesinde Rusya'nın hâkimiyeti kurulmuştur. Burada, Rusya askeri faaliyetlerini ve teşkilatlanmasını artırmış, yine bölgedeki Ermeniler de çeşitli faaliyetlerde bulunmaktadır. Bu faaliyetler arasında, Kafkasya'daki Ermeniler ile Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri birlikte hareket etmeye sevk etmek de vardır.

Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki gelişmeleri de diğer yerlerde olduğu gibi oradaki temsilcilerinden öğrenmektedir. Bunlardan birisi de Tiflis Şehbenderliği'dir. Tiflis Şehbenderliği'nden Ermenilerin çeşitli faaliyetleri ve Rusların askeri hareketleri, planları konusunda bilgiler gelmektedir. Tiflis Şehbenderi, bir yazısında; Rusya'nın Kafkasya'da yeni askeri birlikler kurduğundan ve bölgedeki halkın durumundan bahsetmektedir. 1878 Berlin Antlaşması sonrası Kafkasya'daki gelişmeleri ele alacağımız bu çalışmada şehbenderlikten gelen bilgiler ve bu bilgiler doğrultusunda Kafkasya'daki durum incelenmeye çalışılacaktır. Yayımlanmış literatür ile beraber, Osmanlı Arşivinden tespit edilen belgeler kaynak olarak kullanılmıştır.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Ankara, hamisezer@yahoo.com

THE CAUCASIA AND ARMENIAN ACTIVITIES AFTER TREATY OF BERLIN OF 1878 ACCORDING TO REPORTS OF TIFLIS CONSULATE (TIFLIS ŞEBBENDERLİĞİ) OF THE OTTOMAN EMPIRE

Abstract

The Ottoman-Russian War of 1877-78 accelerated the dissolution process of the Ottoman Empire. War; which took for almost a year in the Balkans and the Caucasia, despite success accomplished to some extent, ended with supremacy of Russia. Armenians supported Russian forces during the war; were pledged for some reforms. Furthermore, the Ottoman hegemony ended in the Balkans and the Caucasia with Berlin Treaty of 1878, which was signed subsequent to the war in 1877. Thousands of refugees came from Balkans and Caucasia to Ottoman lands after Russian-Ottoman War. They were settled to the Ottoman provinces. As a result of this war, Serbia, Montenegro and Romania became independent; Kars, Ardahan, Batum and Dogubeyazit were conquered by Russia. Russian hegemony was settled in the Caucasia. Here on these lands, Russia became militarily more organized and Armenians extended their political and military activities. These activities included the collaboration of Armenians of Caucasia and Ottoman lands.

The Ottoman State took information on the process from its representatives in Caucasia. Tiflis Consulate (Tiflis Şebbenderliği) was one of those sources. Information on Armenian activities, Russian military movements and plans flew from Tiflis Consulate. Şebbender of Tiflis informed state units about Russia constituting new military troops and the situation of the people of Caucasia in one of his reports. In our study, we will analyze the process in the Caucasia according to the reports on the situation there after Berlin Treaty of 1878. Along with the secondary literature on the issue, the Ottoman State archive documents were employed for this study.

Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki bazı yerler dışında, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde dağınık olarak yaşamaktaydı. Hiçbir yerde nüfus çoğunlukları bulunmuyordu. Hatta Rus dış işleri bakanı Gorçakov Paris Kongresi'nden önce Osmanlı Devleti'ndeki etnik grupların bir millet oluşturamayacaklarını, çünkü bir millet halinde olmadıklarını ve bunun için kendilerinin dini ve toplumsal esaslar üzerine örgütlenerek bir millet haline gelmeleri gerektiğini söylemiştir¹. XVIII. yüzyıla kadar Gregoryen olan Ermeniler, bundan sonra Katolik ve Protestanlığı kabul ederek mezhep olarak da farklılıklar göstermekteydi. XIX. yüzyılda özellikle Amerikan propagandası ve İngilizlerin desteği ile birçok Ermeni Protestan mezhebine geçmiş ve bir Protestan kilisesine sahip olarak ayrı bir örgüt ve millet grubu oluşturmuştur. Rusya ve Fransa da bu mezhep ilişkileri nedeniyle onlarla ilgilenmekteydi².

İlk devirlerdeki Ermeni halkı kendilerine “Hayasdan (Hay) ” derlerdi. Fakat Ermenistan uzun zaman İranlıların idaresi altında kaldığından, İranlıların bu memlekete verdikleri “Armania” kelimesi kökleşmiş ve bütün dünyada tanınmıştır. Bu bölgeye diğer dillerde de çeşitli adlar verilmiştir. Asurîler, Urartular, İbraniler “Ararat” demişlerdir. Dede Korkut ve Oğuznamelerinde, bu bölge halkı ve tarihi ile ilgili geniş bilgi verildiği halde, “Ermeni” kelimesine hiç rastlanılmamıştır. Bazı Ermeni tarihçileri, Ermenilerin doğuşunu mukaddes kitapların rivayetlerine bağlayarak Nuh Peygamberin oğlu, Yafes'in torunu olan Hayk'tan başladığını iddia ederler. Bunlar, Tufan olayında sular çekildikten sonra Ağrı Dağı (Ararat-Masis) üzerine oturan Nuh'un gemisinden çıkan Yafes'in oğlu “Gomer” in torunu 130 yaşındaki Hayk'ın Ağrı Dağı ve Aras Vadisi boylarına yerleştiklerini ileri sürerler.³ Yine bazı Ermeni tarihçileri, Ermenilerin Trakya'dan Anadolu'ya göç ettiklerini yazmak suretiyle Ermenilere yeni ve esaslı bir orijin bulmaya ve eski yazarların iddialarını çürütmeye çalışmışlardır.⁴ İlk devirlerde Ermeni reisleri bir krallık kurmuşlarsa da İran hükümdarı Dara, milattan 516 sene önce buralarını zapt etmiş ve Ermenistan da İran'ın bir eyaleti olarak, İranlı valilerce idare olunmuştur⁵.

¹ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1987, s.182.

² İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C IV, İstanbul, 1985, s.996; Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, İstanbul, 1996, s. 186.

³ Ali Güler – Suat Akgül, **Sorun Olan Ermeniler**, Ankara, 2003, s. 2.

⁴ Uras, a.g.e., s. 99 vd.

⁵ Uras, a.g.e., s.98.

Bundan sonra Ermeni milleti, daha geniş bölgelere dağılarak, Karadeniz - Hazar Denizi - İran - Mezopotamya - Akdeniz arasındaki topraklarda yerleşmişlerdir. 960.000 km² büyüklüğünde geniş bir bölgeye dağılan bu millet, beraber yaşadıkları Türk, Kafkas, Acem, Arap ve Rum gibi milletlere nazaran daima azınlıkta kalmak suretiyle hükümdarlık kudret ve kabiliyetlerini gösterememişlerdir. Bütün tarih boyunca, diğer milletlerin hâkimiyetleri altında yaşamışlardır. Ermeniler, sırasıyla; Babilliler, Asuriler, İranlılar, Partlar, Makedonyalılar Romalılar, Bizanslılar, Araplar, Selçuklular ve Anadolu Türk devletlerinin egemenliği altında kaldıktan sonra, XIV. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti hâkimiyeti altına girdiler. Ermenilerin geçmişte bağımsız bir devlet halinde yaşamaları mümkün olmamış, kurdukları küçük krallıklarda büyük devletlerin vassalı olarak hayatlarını kısa süreli olarak devam ettirmişlerdir. Örneğin Kilikya denilen Toros ve Nur Dağları ile Akdeniz'in çevrelediği Adana ve Mersin vilayetleri bölgesinde de milattan sonra, daha kuvvetli devletlerin himayesi XI. ve XIV. yüzyılda Selçukluların ve Memlukların hâkimiyeti altında yaşamışlar ve bu müddet zarfında hiçbir varlık gösterememişlerdir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi de Ermeni milletinin birçok milletler arasında geniş bir bölgeye dağılmış olması ve bu kalabalık milletler arasında küçük azınlıklar halinde kalmasıdır.⁶

Türkler'in İstanbul'u almalarından sonra ise Fatih Sultan Mehmet 1462 yılında Bursa Ermeni Piskoposu Ovakim'i bir kısım Ermeni aileleriyle birlikte İstanbul'a getirtmiş ve Ermeni Patriği ilan etmiştir. Samatya'daki Sulu Manastır denilen kilisede kendilerine patrikhane olarak verilmiştir.⁷ Osmanlı Devleti'nin çalışan, liyakatli, dürüst ve becerikli her teb'asına sağladığı imkânlardan gayrimüslimlerin içinde en çok faydalananlar Ermeniler olmuştur. Askerlikten, kısmen de vergiden muaf tutulurken, ticarete, zanaatta, çiftçilikte ve idari işlerde yükselme fırsatını elde etmişler ve devlete bağlı, milletle kaynaşmış ve anlaşmış olduklarından dolayı haklı olarak "millet-i sadıka", "teba-yı sadıka" olarak kabul edilmişlerdir. Her çevrede Türkçe konuşan, ayinlerini bile Türkçe yapan bu topluluktan devlet kademelerinde önemli görevlere yükselenler, hatta Bayındırlık, Bahriye, Hariciye, Maliye, Hazine, Posta-Telgraf, Darphane Bakanlıkları ve Müsteşarlıkları yapanlar (Birinci Meşrutiyette dokuz, İkinci Meşrutiyet'te 11, 1914 Meclisi'nde 12 milletvekili ve 20 bin civarında devlet memuru vardır) Osmanlı Devleti'nin meseleleri üzerinde Türkçe ve yabancı dillerde eserler yazarlar da olmuştur.⁸

⁶ Güler, Akgül, a.g.e. s.2-3.

⁷ Halil İnalçık, "Mehmed II", **İslam Ansiklopedisi**, C VII. s.506-535.

⁸ Hüsamettin Yıldırım, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Ankara, 2000, s. 7.

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde sorun çıkarmadan yaşayan Ermeniler bu yüzyılın son çeyreğinde problem olmaya başlayacaktır. Bu yüzyılda, Yunanistan'ın bağımsızlığına kavuşması ve diğer Balkan uluslarının da özerk bir statüye sahip olmaları sonucu Osmanlı Devleti'nde en önemli azınlık unsuru olarak geriye Ermeniler kalmıştır. Avrupa devletlerinin Ermenilerle ilgilenmelerinin en önemli nedenlerinden biri de budur. Çünkü Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarında Ermenilerin dışında himaye edecekleri ve kışkırtacakları başka bir topluluk kalmamıştır⁹. Ermeni meselesinin ortaya çıkışında Rusya'nın Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki politikaları etkili oldu. Rusya, Doğu Anadolu hakkındaki düşüncelerini gerçekleştirmek için 1828-1829 savaşında ve 1877-78 savaşı sonrasında elde ettikleri yerler ile amaçlarına daha da yaklaştı. 1828-29 savaşı sonrasında 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması'yla savaş sona erdi. Rusya Tuna Nehri'nin ağzındaki adalar ve Kafkasya'daki stratejik önemi olan bazı yerleri ele geçirdi ve böylece Karadeniz'in batısından ve doğusundan biraz daha güneye indi. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile ilişkisi kesilerek bütün Kafkasya Rusların eline geçti¹⁰. Savaş sırasında Ruslar Erzurum'a doğru ilerlerken Ermeniler onları sevinçle karşılamışlar, barıştan sonra 100.000 kadarı da Erzurum ve Eleşkirt bölgesinden Rusya'ya gitmiştir. Rusya'ya giden bu Ermeniler, Erivan, Ahılkelek, ve Ahıska bölgelerine yerleştirildi.¹¹

Sözü edilen 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda olduğu gibi 1877-78 savaşında da Ruslar, bölgede yaşayan Rus taraftarı Ermenileri silah araç-gereç vererek kullanmıştır. Böylece Rus ordusu yerli halktan lojistik destek sağladı. Hatta Rus ordusunda Ermeni subay ve komutanlar da görev almıştır¹². Rusya aynı zamanda İran ile yapılan Türkmençay Antlaşması (1828)¹³ sayesinde İran'dan ele geçirdiği

⁹ Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Sorunu", **Yeni Türkiye 38 Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, Ankara, 2001, s.639.

¹⁰ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1983, s. 57; Yusuf Sarınoy, "Rusya'nın Türkiye Siyaseti'nde Ermeni Kartı (1878-1918)", **Gazi Akademik Bakış**, 1-2, 2008, s.73.

¹¹ Sarınoy, a.g.m., s.73-74. Bu savaş sonrası Ermenilerden Rusya'ya göç edenlerle ilgili bk. Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **Belgeler**, XIII/17, 1988, s.365-434.

¹² Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C VII, Ankara, 1988, s.129, Stanford Shaw, E. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, II, İstanbul, 1983, s.252. Osmanlı Ermenileri için bu savaş bir fırsat olmuştur. Ruslar Doğu Anadolu'yu işgal ettiğinde Yerli Ermenilerden bir kısmı onlarla işbirliği yapmış ve Rus ordusu hizmetine girmiştir. Rus ordusunda Ermeni asıllı subaylar vardı. Kars'ta Korgeneral Lazaref, Erzurum'da Binbaşı Kamsagaran gibi. Bunların gayretleriyle birçok Ermeni Rus polis hizmetine alındı. bk. Sarınoy, a.g.m., s.74-75.

¹³ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 14/36, 2008, s. 187-199.

topraklarda yer alan Eçmiyazın Kilisesi'nin etkinliğini de kullandı. Eçmiyazın Kilisesi aracılığıyla Osmanlı Ermenilerini kontrol etmek isteyen Rusya'nın hedeflerinden biri Doğu Anadolu'dan Basra'ya veya Çukurova'ya kadar uzanan kendi kontrolünde bir Ermenistan oluşturmaktı. Rusya'nın bu politikasını sezen İngilizlerin müdahalesi olayların yönünü değiştirdi. Bu arada Rus ajanları Ruslar çekilir çekilmez Müslümanların Ermenileri öldüreceği propagandası yapmaktaydı. Bu propagandaların etkisiyle Ermeniler telaşlandı ve Doğu Anadolu'dan göç etmeye başladı. Göç eden Ermenilerin büyük kısmı Erivan'a gitti. Bu himaye ve yönlendirme gerçekte din kisvesi altında emperyalist amaçlarla yapılmaktaydı¹⁴. Rus çarı II. Aleksandr'ın 1881 Martında ölmesi ve yerine oğlu III. Aleksandr'ın geçmesi ile Rusya'nın Doğu Anadolu politikasında da bir değişiklik oldu. Bu tarihten sonra Ruslaştırma siyasetine ağırlık verilmeye, Kafkas Ermenilerinin milli duygularını bastırmaya, kiliselerine el uzatmaya ve baskı yapılmaya başlandı¹⁵. Rusya artık Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler lehine ıslahat yapılması konusuna da ilgi göstermiyordu. 1883 yılından itibaren de hâkimiyeti altındaki Ermenilere karşı davranışlarını şiddetlendirdi ve baskıları arttırdı. Hatta kendi tabiiyetindeki Ermenilerin, daha önceki dönemlerdeki gibi Osmanlı Ermenileri ile ilişkilerini de iyi karşılamıyordu¹⁶. Rusya'nın politikasındaki bu değişiklik Ermenilerin hayallerini kırmış ve bağımsızlık düşüncelerini perçinlemiş olmalıdır ki faaliyetlerine gizli gizli devam edebilmişlerdir. Bu süreçte Ermeniler Anadolu'da faaliyet göstermeye münasip ortam olunca da Ermenistan devletinin çekirdeğini Osmanlı topraklarında atmaya uğraşacaktır. Bu durum Osmanlı doğu vilayetlerindeki Ermeni faaliyetlerinin yoğunluğunu daha da artıracak-

¹⁴ Mehmet Saray, "Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim 1984)**, Ankara, 1985, s.128; Bilal Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, I, Ankara, 1989, s.210, Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı (1878-1897)**, İstanbul, 1986, s.31, Davut Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915)", **Türk Kültürü**, 39/461, s.538-539.

¹⁵ Batı basınında da buna ilişkin haberler çıkmaktaydı. Örneğin, Eastern Express gazetesinde 11 Aralık 1882 tarihinde yayınlanan bir yazıda Masis gazetesinden öğrenilen bilgilere göre bölgeden bilgiler verilmekte ve bu durum anlatılmaktaydı. Habere göre "*Ermenistan hakkında söz söylemek ve Ermenistan'ın coğrafyasını gazetelerde yayınlamak, Ermeniler arasında vatanseverlik hissiyatı uyandıracak sözler söylemek*" yetkililerce yasaklanmaktaydı. bk. **Osmanlı Belgelerinde Ermeni Rus İlişkileri (1841-1898)**, Başbakanlık Devlet Arşivi yay. Ankara, 2006, s.21-22.

¹⁶ Küçük, a.g.e., s.89, Kâzım Karabekir, **Ermeni Dosyası**, yay. F. Özerengin, İstanbul, 1994, s.143, Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1988, s.159-163. Kılıç, a.g.m., s.541-543.

tır¹⁷. Ermeniler, teşkilatlanmaya, silahlanmaya ve Komitaler kurmaya başladı. 1880'lerde Komitaler gizli cemiyetler halini alarak, silahlı mücadele için hazırlıklara girişildi. 1885'te Van'da kurulan Armenakan Komitası silahlı mücadeleyi ve terörü yöntem olarak seçen ilk Ermeni örgütü oldu. Bu Komitayı takip eden ve iki büyük olay düzenleyen iki örgüt daha kurulmuştur. Bunlardan birisi 1887'de Cenevre'de kurulan Hınçak Komitası diğeri Tiflis'te kurulan Taşnak Komitasıdır. Her iki örgüt de Avrupa müdahalesini sağlayarak bağımsız Ermenistan'ı kurma yolunda terörü bir yöntem olarak uygulamaya koyarak dikkat çekmeyi başarmışlardır¹⁸.

Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanan 1877-78 Osmanlı - Rus Savaşı'nın sonunda imzalanan Berlin Antlaşması¹⁹ ile Ermeni meselesi uluslararası bir mahiyet kazandı. Antlaşmanın 61. maddesi Osmanlı Hükümeti'nin Doğu Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahatlar yapması ve söz konusu ıslahatların antlaşmayı imzalayan devletler tarafından denetlenmesi hükmünü getiriyordu. Bu çerçevede Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine ıslahatların yapılması ve söz konusu ıslahatların denetlenmesi meselesi, Rusya başta olmak üzere dönemin Avrupa devletlerinin, ihtiyaç duydukları zaman Osmanlı Devleti'ne baskı yapmak için başvurdukları önemli bir unsur oldu. İngilizler Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalışan Baker Paşa'nın 1879 yılında Doğu Anadolu'ya genel vali olarak atanmasını istediler. İngiltere, Fransa ve Rusya 1895 yılında bekledikleri ıslahata dair 40 maddelik bir proje verdiler. Osmanlı Hükümeti 27 Haziran 1895 tarihinde Baker Paşa'yı Anadolu Vilayetleri Genel Müfettişliği'ne atayarak beklentileri karşılamaya çalıştı.²⁰ Büyük devletler bir yandan Ermeniler lehine ıslahat yapılması için Osmanlı Devleti'ne baskı yaparlarken, öte yandan Doğu Anadolu'daki konsolosları ve temsilcileri vasıtasıyla Ermenileri ayaklanmaya

¹⁷ Eryılmaz, a.g.m., s.642, Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi**, C III/3, Ankara, 1986, s. 128-129.

¹⁸ Aslında ilk örgütlenmeler 1860'larda başlamıştır. 1860'da Kilikya'yı yükseltmek amacıyla "Hayırseverler Cemiyeti", 1870-1880 arasında Van'da "Araratlı"ı Muş'ta "Okulsevenler" ve "Doğu", Erzurum'da "Milliyetçi Kadınlar" Cemiyetleri kurulmuş bunları diğerleri takip etmiştir. bk. Uras, a.g.e, s. 421 vd., Ergünöz Akçura, "Ermeni Sorunu ve Türklere Yaptıkları Katliamlarda Ermeni Komitelerinin Yeri", **Yeni Türkiye** 38, **Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, Ankara, 2001, s.747-764; Özlem Karsandık, "Ayrılıkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin İlk Önlemleri ve Eleştiriler", **Ermeni Araştırmaları**, 16-17, 2004-2005, s. 134-150.

¹⁹ Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", **DİA**, C V, İstanbul, 1992, s.516-517.

²⁰ Küçük, a.g.e ,s.45

tahrir ve teşvik ediyorlar, ayaklanan Ermenilere sahip çıkıyorlardı. Uluslararası konjonktüre bağlı olarak Ermeniler lehine Doğu Anadolu'da ıslahatlar yapılması tartışmaları Birinci Dünya Savaşı arifesine kadar bazen şiddetlendi, bazen yavaşladı ama hep devam etti. 1913 yılı başlarından itibaren Ermeniler lehine ıslahatlar yapılması tartışmalarının diğer zamanlardan daha bir yoğunluk kazandığını görüyoruz. Gerek Osmanlı hükümetleri gerekse büyük devletlerin İstanbul'daki büyükelçileri ayrı ayrı tasarılar hazırladılar²¹. Bütün bunları özetleyecek olursak, Ermeni sorununun çıkmasında, Batı Devletlerinin (Fransa-İngiltere-Rusya) dini açıdan Ermenileri himaye etmeye çalışmaları ve Osmanlı Devleti'ndeki çıkarları, bu çıkarları doğrultusunda onları Osmanlıya karşı kışkırtmaları, özellikle de Ermeni Patrikhanesi'nin imtiyazlarını ve üstünlüğünü kaybetmemek için bağımsız bir devlet kurmak isteği etkili olmuştur diyebiliriz.

Yukarıda kısaca özetlenmeye çalışılan Osmanlı-Ermeni-Rus ilişkileri ve olayları çok çeşitli çalışmalarda genişçe konu edinilmiştir. Burada bu çalışmalara küçük bir katkıda bulunmaya gayret gösterilecektir. Özellikle Kafkasya'nın Rus işgali sonrasındaki durumu, buradaki Ermeniler ile Osmanlı topraklarında yapmayı planladıkları hayallerine ilişkin önemli olabileceğini düşündüğümüz bazı belgelerden söz edilerek konuya ışık tutulmaya çalışılacaktır. Belgeler Tiflis Baş şebbenderi Edward'ın gönderdiği raporları içermektedir.

Tiflis Baş şebbenderi Edward bölgeye ilişkin İstanbul'a çeşitli bilgiler göndermiştir. Belgelerden 1882-1884 yılları arasında Tiflis'te bulunduğu anlaşılmaktadır. Bölgeden gelen haberlerin ilki bazı kişilerin sınırdan geçiş yapması ile ilgilidir. Temmuz 1882'de bildirdiğine göre; Osmanlı tebaası ekmeççi esnafından 300 kadar kişi Baş şebbenderlikten vize ettirmeden dönmek için Tiflis'ten hareket etmişlerdir. Bunlardan çoğu necester, martin gibi çeşitli silah satın almışlardır. Bu konuda Erzurum Valiliğine bilgi verilmiş böyle uygunsuz yolculuk yapanlara pasaport nizamnamesinin uygulanması gerektiği bildirilmiştir. Bu girişimle şebbender hazineye 15 bin kuruş kazandırmak ve hudutta bulunan vilayetlere yasak silahların girişini engellemek gibi iki hizmette bulunacağını ümit etmektedir.²² Tiflis Baş şebbenderi Edward'ın dikkat çeken diğer bir yazısı ise Tiflis'te yayın yapan Mışak adlı bir Ermeni gazetesinin yaptığı yayın ile ilgilidir. Eylül 1882'de Hariciye Nezaretine bu gazetenin Osmanlı Devleti aleyhine bir yazı yayınladığı bildirilmektedir. Konuyu Kafkasya valisine şikâyet ettiği valinin

²¹ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul, 2005, s. 28.

²² BOA. Y.EE- 97/58.

de bu tür yayınları engellemeye çalışacaklarını söylediğini de iletmektedir. Söz edilen yazıya ilişkin bilgi vermekte ve örnekler sunmaktadır.²³ Hariciye Nazırı Said Paşa cevaben bu çalışmasından memnuniyetleri bildirilmiştir. Mışak'ta çıkan yazı "Türkiye'den Mektup" başlığını taşımaktadır. Devamında Osmanlı'da çıkan Sırp, Bulgar, Mısır'daki isyanlardan söz edilmekte ve bunların cezalandırılmadığı dile getirilmektedir. Ermenilerin yerlerinden ayrılmasının doğru olmadığı anlatılmaktadır. Beyazıt ve Eleşkirt'teki Ermenilerin Kürtlerin faaliyetleri nedeniyle göç etmek zorunda kaldığı, aslında Ermenilerin ticari girişimleri sebebiyle devlete faydaları olduğu, ancak devlet yetkililerinin olup bitenden bihaber bir tavır içinde bulunduğu dile getirilmektedir. Yazıda bunlar şöyle ifade edilmektedir; *"Beyazıt ve Eleşkirt'te Kürtlerin bölgedeki faaliyetleri nedeniyle Ermeniler ayrılmaktadır. Kötü finansal durumu yönetmenin en iyi yolu vergileri artırmak değildir denilmekte öneride bulunmaktadır. Buna göre hükümet oradaki Ermenileri ticari ve sanatsal yönden desteklemelidir. Ermenilerin ayrılmasıyla dükkânlar ve iş yerleri boş kalmaktadır. İstanbul'daki Ermeniler ve Türk hükümeti bunların farkında olamamaktadır. Doğu'da ki sorun Türk Hükümetinin bölgedeki hâkimiyetinin zayıflaması ve geleneksel Türk ihmalkârlığıyla arttı. Hükümet "teşkilat" adında bir kanun çıkardı. Bu kanunla, köylülerin ödediği vergiler ikiye üçe katlandı. Bu durum köylülerin anavatanlarından ayrılmaya başlamasına sebep oldu. Köylüler topraklarından ayrılmamalıdır. Hükümet fakir köylüler için durumu kolaylaştıracak hiçbir önlem almadı. Dönemin bir olgusu haline gelen, Hristiyan- Müslüman çatışmalarının "onlar borçlarını ödemededen kaçıyorlar" görüşüyle artmaya başlaması da bir neden olarak karşımıza çıkmaktadır". Yazıda Hristiyanlara sadece kötü davranılmasından söz edilmemektedir. "Yine de belirtmek gerekir ki, Hükümetin silahlarının, Türkler tarafından evleri boşaltmak için kullanıldığı doğru değildir. Hatta bazıları (bazı Türkler) Hristiyanlara karşı iyi niyetlerini dahi göstermişlerdir. Diğerlerine katılıp canice hareketlerde bulunmayarak, değer verdikleri Ermenilerin anavatanları Cela'da (bugünkü Kahramanmaraş'ın Ekinözü ilçesi) kalmasına yardım etmişlerdir" denilmektedir. Devamında " Ermeni tüccarlar genelde kendi mallarını kendi dükkânlarında satarlar; dükkânlarındaki satışın bir kısmını, başka yerlerden temin ettikleri parçaları satmak görürler. Satış amacıyla Türkler için çalışmaksa onlara bir zorluk olarak görünmez. Dükkânlarda olan malların benzerleri, pazarlardan veya üzüm bağlarından da alınabilir. Hiçbir dükkânda silah yoktur*

²³ BOA. Y.EE-97/60. Mışak'taki Ermenice yazısının Türkçe'ye çevirisini yapan Yüksek Lisans tez öğrencim Seda Erköseoğlu'na teşekkür ederim.

fakat neredeyse her gün bir Ermeni öldürülüyor. Bu işler bu kadar kolay olurken –ki Türklerin amacı budur- Türkler birbirine bakarlar. Böyle akılsız bir Türk hükümeti hakkında ne düşünürdünüz”. Yazan kişi²⁴, Türk Hükümeti’nin gece uykusundaki bir çocuğun rahatlığı içinde Ruslardan korkan Türklerden ve genel durumdan rahatsız olduğunu ifade etmektedir. Yazar bölgede ki durumun halk için vahimliğinden bahsetmektedir. Şeyh Ubeydullah doğuda bir isyan çıkarmıştır. Bu isyan bölgeyi karıştırmıştır. İsyân sonucu İran ile Osmanlı Devleti ordusu karşı karşıya kalacak duruma gelmiştir. Silah satışının arttığı söylenmektedir. Bu durumda Ermeniler ne yapacaktır diye sormaktadır. Burada yazar Türklerin ve Ermenilerin zor durumda kaldığını ifade etmektedir. Yazar daha çok Kürtlerin yaptıklarından da bahsetmektedir. Örneğin, “*gece, Natanyan Bey’in kaldığı ev, Kürtlerin 17 atlı adamı tarafından kuşatıldı, ev sahibi uykudaydı ve onun da uyanmasını istediler. Natanyan ve onun tek arkadaşı Karekin Pağeştean büyük çiftlik sahibi beylerin Ermeniler üzerindeki tavırlarının gittikçe daha da kötü bir hal aldığını biliyordu. Bu durumda ev sahibi onları Kürtlere teslim etmek zorunda kalabilirdi. Natanyan bir arkadaşıyla birlikte evden fırladı ve köyden 5 dakika uzaklıkta bir tepeye çıktı. Kürtleri köyden uzaklaştırıp oraya çekmek için bir kayanın üstüne çıkıp “cesareti olan varsa gelsin” der gibi havaya iki el ateş açtı. Bu durum karşısında Kürtler millerce uzağa kaçtı. Kimse bugüne kadar Kürtlere karşı böyle dik durmamıştı.”* Mışak gazetesinde yayınlanan yukarıda içeriğini aktardığımız yazıdan, Anadolu’nun doğusunda bir karışıklık olduğunu, bunun ekonomik ve güvenlik sorunlarına yol açtığını, Ermenilerin zor durumda kaldığını, öldürüldüğünü ve sorumlunun beceriksiz ve olayları iyi değerlendiremeyen hükümet yetkilileri olduğunu anlamaktayız. Yazıyı yazan kişi bunları dile getirip Ermeniler ne yapacak diye sormaktadır.

Baş şebender Edward Bey tarafından Petersburg’da bulunan Osmanlı Sefiri Şakir Paşa’ya 8 ve 27 Ağustos 1883 tarihlerinde yazı ile bilgi paylaşımında bulunmuştur²⁵. Bu yazısında Tiflis Baş şebenderi Revan(Erivan)’da çıkan bir olay hakkında bilgi vermektedir. Bir süredir Ermeniler, kendileri hakkında kötü düşünceleri olduğuna inandıkları Erivan Koleji Müdürü Mösyö Brajuikoff’un

²⁴ Yazının sonunda yazar olarak “Geveze” rumuzu vardır.

²⁵ **BOA.** Y.EE. 97/78. Bu belge dosyası içeriğindeki dokümanlar Petersburg Elçisi Şakir Paşa’ya Fransızca olarak yazılmış evrak ile onların Eski Türkçe’ye çevrilmiş nüshalarından oluşmaktadır. Biz burada olayı aktarırken her iki gruptan da faydalandık. Ayrıca burada Fransızca belgelerin çevirilerinde yardımcı olan meslektaşım Doç.Dr. Nihat Karaer’e teşekkür ederim.

yakın zamanda vuku bulan çeşitli olaylarda Ermeni meselesiyle ilişkilerinin düşmanca olduğunu açıkça göstermişti. Mayıs ayında Mihryanis(Meheriantz) adlı kişi sokakta karşılaştığı Mösyö Brajuikoff'un yanına giderek okuldan bir sene evvel mezun olan kardeşinin evrak ve belgelerini ister. Müdürün cevabı sert olur. Mihryanis de şiddet kullanarak karşılık verir. Müdür hemen savcıya giderek saldırganı tutuklatarak hapse attırmıştır. Mihriyanis'in dinine mensup kişiler kanuna aykırı bir şekilde gerçekleştirilen bu tutuklamaya karşı ayaklandı. Arkadaşlarından birçok kişi Mihriyanis'in serbest bırakılmasını ve işlediği suçun cezasını ancak mahkemede hâkimin verebileceğini ve yasalar gereği yargılama sonucu hapis cezası veya para cezası alabileceğini belirtmek için savcıya gittiler. Savcı, şahsın serbest bırakılması için 5000 ruble kefalet talep etti. Bir saatten daha kısa sürede, oldukça yüksek olan bu miktar savcıya teslim edildi. Revan Koleji rahiplerinden ismi Meguerditch Balakhanian olan bir rahip, bir kesimin kışkırtması olmadan Mihriyanis'in açıkça bir devlet memuruna saldırma cesaretini asla gösteremeyeceğini söyledi. Ayrıca böyle bir heyetin mevcut olduğunu İmal-i Hayriye Şirketi adı altında yardım kuruluşu kisvesi altında politika ile uğraştığını, kuruluş nizamnamesinin bir gereği gelirlerini Erzurum'daki bağımsızlık taraftarı ayrılıkçı Ermenilerin yasadışı silahlandırılması için kullandığını da bu söylemlerine ekledi. Mihriyanis'in para cezasının bu kadar hızlı bir biçimde toplanması rahip Meguerditch'in uyandırdığı şüpheleri destekliyordu. Bu rahibin verdiği bilgilerle, ilgili makamlar ikametgâhlarında aramalar yaptı. Bu aramalar sonucunda Ermenileri ayaklanmaya çağıran taşbaskıyla çoğaltılmış kâğıtlar bulundu. Söz edilen kuruluş azasından 5 kişi tutuklandı.

Ayrıca Mihriyanis'in evinde 20 sene içerisinde Ermenileri Rus hâkimiyetinden kurtarmak için izlenecek yola dair bir nutuk bulunmuştur. Bu sırada Tiflis'te yayınlanan Mışak adlı Ermeni gazetesi matbaasında da arama yapıldı. Arama yapılmasının sebebi Mihriyanis'in Mışak gazetesinin Erivan temsilcisi olmasının anlaşılmasıydı. Bu hususta bilgi almanın zorluğu idarenin bu olayı örtbas etmek için büyük çaba harcamasından ve olaya hiçbir şekilde siyasi bir özellik kazandırmamak için uğraşmasındandır. İşte bunun için burada kimse bir isyan hazırlığından veya komplodan bahsetmemiştir. Yönetimin bu amaçla Erivan olayını bir öğrencinin öğretmenine karşı itaatsizlikte sınır tanımadığı veya beceriksizliğini gizlemek ya da kendini önemli göstermek için basit bir sınıf tartışmasını bir isyanmış gibi göstermeye çalışan bir yöneticinin gereksiz gayretine indirgemıştır. Sonuçta tüm tutuklular kefaletle serbest bırakılmıştır. Şebender, bütün bu bil-

gileri tamamlamak için, kendi düşüncelerini eklemeyen, Meheriantz'ın evinde bulunan evrakları hazırlayanın bizzat rahip Meguerdith olduğunun söylendiğini belirtmektedir. Jurnalcılığı sonrasında bu rahibin Ermeni dinini terk ederek Ortodoks kilisesine geçtiği doğrudur. Yine şebendeye gelen bilgilere göre, Eçmiazin ruhani meclisi Erivan Kilisesi'nin hesaplarında bazı zimmete geçirme olayları tespit edildiği için sorgulanmak üzere Meguerdith'in kendilerine teslim edilmesi için makamlara bir başvuru yapmıştır. Ancak makamlar bu talebi yerine getirmemiştir.

Erivan olayının tüm evrakları savcının elinde bulunduğu ve iddianame henüz tamamlanmadığından bir örneğini şebender alamamıştır. Ancak, iddianame hazır olur olmaz, Bab-ı Âli'nin ilgisini çekecek tüm bilgilerin yer aldığı bir örneğini Prens Dandoukoff'un Adalet Bakanı General Schepebew'den alma sözünü almıştır.

Şebender Edward, olaylardan şu sonuca varmıştır. Erivan'da gerçek bir komplo olmadığı, fakat aynı amaç için çalışan ve ancak otoritenin elinde bulunan başkaldırı evrak ve belgelerinin okunmasıyla, açık bir şekilde bilinebileceği, ancak bu olay makamların Erzurum'daki ayrılıkçı Ermenilerle suç ortağı olan, aynı amaç için çalışan bir toplumun varlığı konusunda bilgi sahibi olunmasına vesile olmuştur.

Ermenilere hitaben yazılan Baş şebender Edward'ın yukarıda sözünü ettiği ele geçen evraklar içerisinde taşbasma nutuk 26 madde olup "İlanname" başlığı ile başlamaktadır. İlannamede şunlar dile getirilmektedir²⁶: "*Ey Ermeniler! Uyanacak vakit geldi. Artık esnemek yetişir. Rumlara ve Sırlara bakınız da onlardan ibret alınız. Bu iki kavim az miktarda olmalarına rağmen silahlanarak kendi hükümetlerini kurmuşlardır. Hâlbuki biz yalnız kendi menfaatimizi düşünerek suskun ve kayıtsız bekliyoruz. Bu hal ne zamana kadar sürecek, imtiyaz kuru bir kelimeden ibaret, vatanperverliğimizi fiiliyat ile gösterip öyle boş kelimelerle yetinmemeliyiz. Eski durumunuzu, hükümetinizi, ahlak ve adetlerinizi milli namusunuzu hatırlayın bugün elimizde ne kaldı. Şan ve şerefimiz nedir? Hepsi iki devletin istilasıyla mahv ve perişan oldu. İstikbalde Ermenistan'ın tamamen mahvından başka ne görüyoruz. Bu halde ne yapmamız gerekir*" denildikten sonra yapılacak şeyler sıralanmaktadır.

²⁶ BOA. Y.MTV. 14/81.

1- Eçmiyazin'deki Katolikos tahtını Ahtamar Adası'na nakletmek lazımdır. Çünkü patrikhaneyi Rusya'nın taht-ı hükümetinde bıraktıkça bir adım ilerleme elde edemeyiz.

2- Ermenilere muhtariyet vermek üzere Devlet-i Âliyye'yi zorlamaya Avrupa kabinelerini mecbur etmeliyiz.

3- Türkistan'da ve Rusya'da bulunan Ermenilere yardım edebilmek üzere Ararat Cemiyeti'nin servetini arttırmalıyız.

4- Ermenileri uyandırarak vatan sevgileri ve vazifelerini kendilerine öğretici bir takım şarkılar tanzim ve neşr etmeli.

5- Esir durumda bulunan kardeşlerimize yardım etmek üzere bir takım genç Ermenileri Ararat Cemiyeti tarafından masrafları verilerek Osmanlı memleketine göndermeli

6- Kısa sürede ahaliyi uyandırmak için genç talebeler hazırlanıp gönderilmelidir.

7- Yine bu maksada hizmet etmek üzere büyük kıraathaneler tesis etmeli

8- Masraflar için kuvvetli yardımlar ile desteklenecek bir cemiyet kurulmalı.

9- Halkın kendi ihtiyaçları karşılayabilmesi için bir takım sanayii mektepleri kurulmalı.

10- Halkı ikaz etmek üzere papazlara talimat vermeli

11- Mektep hocalarının Eçmiyazin Darülfünunu talebesinden seçilmesi tercih edilmeli.

12- İki devlet ve tebaa ahalisinin sevgi ve iyi bakış açısı kazanmak için her türlü yoldan istifadeye gayret etmeli

13- Lehlilerle ittifaka çalışıp anlarla birlikte harekete gayret etmeli zira anların yardımı daha etkilidir.

14- İki devlet tebaasından olan Ermenileri yeni usul silahlar ile silahlandırmaya çalışmalı

15- Cemiyet tarafından lazım gelen yerlerde yalnız Ermenilere satılmak üzere tabanca ve tüfek mağazaları kurulmalı.

16- Osmanlı memleketine giden gençlere ailelerini muhafaza ve sıyanet için silah ve akçe vermeli

17- Her hafta patrikhanenin salonunda ücretsiz dersler namıyla umumi dersler açılarak bundan yalnız ahaliyi teşvik maksadına hizmet etmeli

18- Hizmet-i devlette bulunan ecnebileri yani cemiyetimize dâhil olmayanları terk-i hizmete mecbur etmek için birer vesile ile tahkir eylemeli

19- Bu ecnebilerin yerlerine cemiyetimize mensup Ermenileri tayin ettirmeğe çalışmalıyız ki gerektiğinde bize yardım edebilsinler

20-Maksadımıza hizmet sırasında hapis ve esir düşen kişilerin diyet itasıyla kurtulması için külliyetli sermaye ile bir cemiyet tesis eylemeli

21-Hasılatı cemiyete ait olmak üzere tiyatrolar kurulması ve icrası

22- Papazlık için yalnız Eçmiyazın Darülfünunundan çıkanlar intihap edilmelidir. Zira şimdiki papazlarla böyle mühim maksatta hizmet müşkül olur.

23- Cemiyete mensup kişilerden birinin diğerini tanıyabilmek için bir alamet-i farikası vardır.

24- İnanat-ı nakdiyenin toplanması ve kullanılması konusunda ileride bir talimat-ı mahsusa neşr olunacaktır.

25- Cemiyetin liderlerini tanıyabilmek için birer alamet-i farika taşıyacaklardır.

26- Cemiyet, ifa-yı vazifeye başlayacak ve der-dest tab' olan bir takım talimatlar ileride neşr ve tevzi' edilecektir.

Bütün bu yazışmalardan Erivan'daki Ermenilerin bir takım faaliyetlerde bulunduğu ve diğer yerlerdeki -Osmanlı, Türkistan ve Rusya'daki- Ermenilerle işbirliği yaptıkları anlaşılmaktadır.

Edward yukarıdaki olaylar dışında Kafkasya ile ilgili de bir layiha hazırlayarak İstanbul'a göndermiştir²⁷. Bu layihasında Kafkasya'nın durumundan bahsetmektedir. Layihaya göre; bu dönemde önemi açısından en dikkati çeken konu, kavmiyet ve mezhebe bakmaksızın fark olmaksızın mecbur tutulan asker yazımıdır. Konu bölgedeki yöneticileri oldukça meşgul etmiştir. Uygulamanın nasıl olacağı konusunda bir rapor hazırlanmış, Petersburg'daki yöneticilerin onayını almak üzere Prens Dondukoff tarafından Petersburg'a götürülmüştür. Kafkasya halkı tahminen 5,5 milyondan ibarettir. Bunun 1 milyonu Rus, 800 bini Gürcü, 900 bini Ermeni, 3 milyonu (bunun üçte biri Sünni kalanı Şii) da Müslümandır. Ruslar hariç diğer halklar kavmiyet ve mezhep ihtilafları sebebiyle her ne kadar aralarında birlik yoksa da eğilimleri ve istekleri açısından hepsinin ortak hedefleri Rus Hükümeti'nin idaresinden kurtulmaktır. Ermeniler, diğer

²⁷ BOA.Y.MTV- 14/81- 26 Temmuz 1884 (2 Şevval 1301) tarihli belge.

milletler tarafından sevilmedikleri gibi onlara düşmanlık yapmakta ve Rusya Hükümeti'ni zulmün sebebi olarak görmekte bu yüzden de istiklallerini kazanmak istemekteydi. Gürcüler, ellerinde bulunan zenginlikleri kaybetmiş olup övündükleri asaletlerinden başka bir şeyleri kalmamıştı. Harap olmalarının sebebi olarak Rus Hükümeti'ni görmekte ve kurtularak cengâverlikleri sayesinde eski Gürcü Krallığı'nı uyandırmak için her fırsatı değerlendirmektedirler. İslam ahaliden Sünni olan kısmı Osmanlı Devletine meyletmekte ve bir başarısını beklemektedir. Şii kısmı da İran'dan yardım beklemeleri gerekirken o taraftan her hangi bir yardım olmamakta ve onlarda Osmanlı Devleti'nin himayesini istemektedir. Durum böyle iken Rusya mecburi asker yazımına teşebbüs etmektedir. Bu uygulama konusunda yetkililer herhangi bir sorun ve karşı koyma ile karşılaşmamak için dikkatli davranmaktaydı. Geçen senelerde ilhak olunan yerler hariç bütün Kafkasya ahalisi Rusya'nın diğer eyaletlerinde uygulanan asker yazımı usulüne tabi olacaktı. Ancak, subayların yerli halktan olmayacağı ilan olunmuştu. Bu ilana daha meşru bir renk kazandırmak amacıyla halkın çeşitli kesimlerinin bu konuda olan niyetlerini ve isteklerini anlamak için her bir kazadan bir iki temsilci seçilmesi istendi. Bunun üzerine Hristiyanlar Kafkasya'nın dışında olan alaylarda bulundurulmamaları ve subaylarının yerliden tayin olunması şartıyla askerlik hizmetine katılacaklarını açıkladılar. İslam halk ise kesinlikle askerlik hizmetine katılmayacakları ısrar edilmesi halinde hicret edeceklerini beyan etmişlerdir. Bölge bölge dolaşan Prens Donduloff ile söz edilen temsilciler arasında şifâhen gerçekleşen görüşmeden sonra uzlaşmaya varılmak üzere nihai kararı verecek olan Petersburg'daki yöneticilere sunulmak üzere verilen kararları içeren bir rapor hazırlandı. Buna göre; Önce Hristiyanlar askerlik hizmetine tabii olacak ve memleketin muhafazasına mahsus alaylar oluşturulacaktı. Subayların yarısı yerliden olacaktı.

İkincisi, İslam halk yerleşmiş oldukları mahalde hizmet etmek ve binde bir nispette yazılmak üzere bir milis teşkil edilecekti. Teçhizat masrafları kendilerine ait olacaktı. Buna karşılık hizmette bulunacakları sürede kendileri ve çocukları vergiden muaf olacak ve erkek çocukları her alayda oluşturulacak özel okulda askerlik eğitimi alacaktı. Bu şartlardan anlaşılacağı üzere Hristiyanlar Rus ordusunda özel bir grup oluşturmak emeline kapılarak Rusya'nın uygulamalarına razı olurken, İslam halk ise, bunlardan daha az adam olarak buna karşılık daha menfaatli hale getirerek meyl etmelerini sağlamak mecburiyetinde kalmıştır. Rusya'nın tahmini bu usul ve şartlarla on seneye kadar asker yazımı konusunda diğer bölge-

lerde olduğu gibi Kafkasya'da da uygulanabileceğiydi. Ancak bu usul ve şartlar geçici tedbirler olduğundan, devlete yük getireceğinden Petersburg'da harbiye nezaretinden kabul görmesi kesin değildir. Özellikle yerli alayların teşkiliyle olsa olsa 15 bin asker yazılabilecekken, masrafları da 5 milyon ruble tahmin edilmekteydi. Böyle az bir fayda için bu kadar fazla masrafın yapılmasına müsaade olunması belirsizdi. İslam halk, haklarında alınan kararın kesin sonucundan habersiz olup sonucun iyi etkisi olacağına inanan idare bunu birden bire ilan edecektir. Her ne kadar hicret yasak ise de birkaç bölgede ahalden bazıları hicret etti. Bu hicret edenler arazi sahibi olmadığından çoğunun memlekette kalmaları Ruslarca arzu edilmemektedir. Diğer taraftan Ahıska Kazası'ndan birkaç İslam hanesi Osmanlı Devleti'ne göç etme iznini almış ve bu konuda gereken vergiyi ödemişti. Ancak, göçleri diğerlerine de yayılır düşüncesiyle bu izinden vazgeçilmişti. Bu göç meselesi gelecek baharda yani asker yazımı hakkında yapılacak kanunun ilanı zamanında kesinleşecekti. Hatta prens Dandikoff İslam ileri gelenlerinden bazıları ile bu meseleden bahsettiği zaman göç edebilirsiniz ama uyarırım ki göç edenlerin bir daha geri dönmesine müsaade edilmeyecektir demiştir. Her ne kadar prens bu şekilde konuşmuşsa da kimsenin göç etmeyeceğini düşünmektedir. Göç gibi ağır bir meselede âcizane görüşüm (şehbenderin) Kafkasya İslam halkının genellikle göç etmesi Osmanlı Devleti için yararlı değildir. Çünkü halk Osmanlı Devleti'ne meyletse de Rusya memleketinde kalması halinde fiilen Osmanlı'ya hizmet edebilir ve sadakatini gösterebilir. Ayrıca bu grubun çoğu fakir kesimendir. Bunların boş bıraktıkları yerlere Ruslar yerleştirilecektir. Şehbenderin görüşüne göre; Rusya her türlü teşebbüsüne ve gösterdiği müsaadeye rağmen ahalinin kalbini kendine ısındıramamıştır. Ermenilerden başka diğer halklar Osmanlı Devleti'ne sevgi beslemekte ve hatta bir münasip fırsat olduğunda Devlet-i Âliyye'ce pek büyük fedakârlıklara gerek kalmadan Kafkasya kıtasının geri alınmasına halk da hazır olacaktı. Bu konuda şimdiden hazır olmak için Dağıstan, Karabağ, Kanca, Borcalı, Bakü, Tersek, Revan, Abastoman, Acaralı, Kabartay bölgelerinde oturan ileri gelenlerin bazılarıyla görüşmüştür. Gürcülerin temayülü başkadır. Buna rağmen Gürcülerle de temas kurmuştur. Zira Ermeniler nüfusça Gürcülere üstün olsa da Gürcülerin cengâverliği nedeniyle bunları kazanan taraf Ermenilerden vazgeçebilir. Kafkasya Ermenileri Ruslar aleyhinde olup Sibir'e kadar yerleştirilmek korkusu bunların teşebbüslerine engeldir. Rusların bunlar hakkında maksadı Eçmiyazin Katogikosu'nun imtiyazlarını azaltmak ve Ermeni mezhebini yavaş yavaş değiştirerek Ermenileri bütünüyle Rus kilisesine bağlamaktı. Bunun için katogikos seçilecek bu amaca uygun olması önemliydi. Ruslar maksatlarına sa-

dık olabilecek vekâleten bu görevi yürüten piskopos Magar'a Moskova'da olduğu sürece oldukça iltifat etmişlerdi. Diğer taraftan Katogoni adlı piskopos vefat eden patriğin hayatta iken yanında ve meclisinde bulunmuş, Osmanlı Devleti'ne taraftarlığı olan biridir. Bu özellikleri ile Katogoni'nin göreve gelmemesi için Rusların alıkoyduğunu şebbender düşünmektedir. Ruslar Ermeniler olduğu gibi Müslümanları da nüfuzları altına almak istemektedir. Kazalarda bulunan müftü adeta bir Rus memuru gibi hareket etmekte. Görevini kaybedeceği korkusuyla hükümet tarafından verilen emirleri yerine getirmekte hatta camilerde okutulacak dualar da hükümetçe düzenlenmekte idi. Şebbender bir Osmanlı memuru olarak Kafkasya halkının Osmanlı Devleti'ne çevirmek için mesleğinin önemi ve gayretini ve bunda da başarılı olduğunu belirtmektedir. Öyle ki Rusya'ya karşı gruplarla gizli görüşmelerde bulunmuştu. Hatta Tiflis'ten dönmeden birkaç gün önce Gürcü ileri gelenlerinden oluşan bir gizli cemiyete davet edilmişti. Cemiyetin amacı Rusya ile Almaya savaşa girdiklerinde Kafkasya'da bir isyan çıkarsa Osmanlı Devleti'nin tutumunu anlamaktı. Ahalisi İslam olan kazalara casuslar gönderdiği, kendisinin de Dağıstan tarafına gitmeye hariciye nezaretinden izin almıştı. Bütün bu çalışmalarına rağmen sebebini anlamadığı şekilde görevden alınan Şebbender Edward sitem etmektedir.

Şebbender Edward, bu raporlarıyla Kafkasya'da Rus işgali sonrası meydana gelen gelişmeleri gözlemleyerek aktarmıştır. Bölgede 5,5 milyon halk yaşamaktadır. Bunlar, Rus, Gürcü, Ermeni ve Müslümandır. Büyük bir kısmı Rus Hükümeti'nden kurtulmak için fırsat beklemektedir. Rusya ise hâkimiyetini güçlendirmek için asker yazımı uygulaması gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Müslüman halk Osmanlı Devleti'ne, bunların Şii olan kesimi İran'a meyletmektedir. Rus yetkililer mecburi asker yazımı için bir sorunla karşılaşmamak için dikkatli davranmaya özen göstermektedir. Bunun için de değişik kesimlere değişik uygulamalar yapmayı düşünmektedir. Örneğin İslam kesim bu hizmette buldukları sürede kendileri ve çocukları vergiden muaf olacak, erkek çocukları özel okulda asker eğitimi alacaktı. Ancak, İslam kesim askerlik hizmetine katılmak istemiyor hatta gerekirse göç etmeyi düşünüyordu.

Sonuç olarak, bütün bu bilgiler bize Kafkasya'nın karmaşa içinde olduğunu özellikle de Ermenilerin faaliyetlerini artırdığını göstermektedir. Çünkü diğerlerine göre daha çok bağımsızlık düşünmekte ve bunun için gayret ettikleri anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA. Y.EE- 97/58.

BOA. Y.EE-97/60

BOA. Y.EE. 97/78

BOA. Y.MTV. 14/81.

Araştırma Eserler

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılap Tarihi**, C III/3, Ankara, 1986.

Beydilli, Kemal, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, **Belgeler**, XIII/17, 1988, s.365-434.

Güler, Ali, Akgül, Suat, **Sorun Olan Ermeniler**, Ankara, 2003.

Akçura, Ergünöz, “Ermeni Sorunu ve Türklere Yaptıkları Katliamlarda Ermeni Komitalarının Yeri”, **Yeni Türkiye 38, Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, Ankara, 2001, s.747-764.

Eryılmaz, Bilal, **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, İstanbul, 1996.

_____, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Sorunu”, **Yeni Türkiye 38, Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, Ankara, 2001, s. 639-650.

Gencer, Ali İhsan, “Berlin Antlaşması”, **DİA**, C V, İstanbul, 1992, s.516-517.

Gürün, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1983.

Halaçoğlu, Yusuf , **Ermeni Tehciri**, İstanbul, 2005.

İnalcık, Halil, “Mehmed II” , **İslam Ansiklopedisi**, C VII. , s.506-535.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C VII., Ankara, 1988.

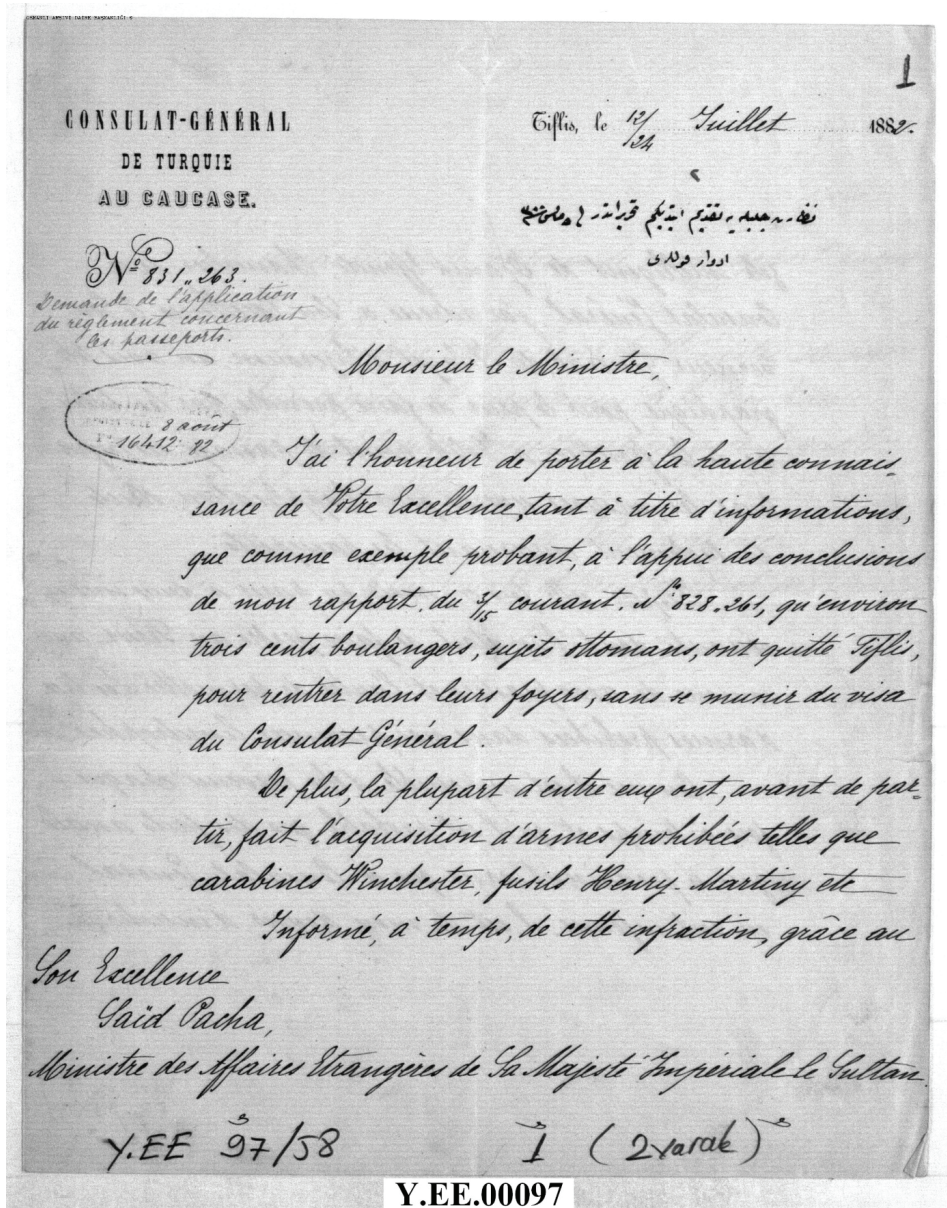
Karabekir, Kazım, **Ermeni Dosyası**, Yay. Faruk Özerengin, İstanbul, 1984.

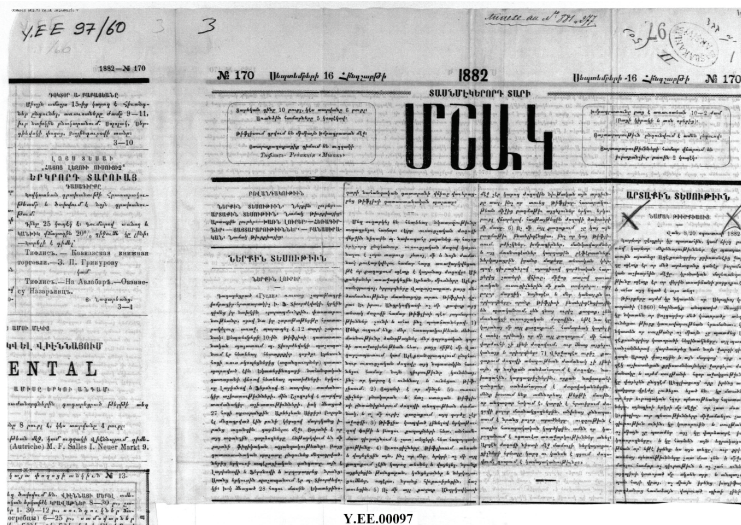
Karsandık, Özlem, “ Ayrılıkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devleti’nin İlk Önlemleri ve Eleştiriler”, **Ermeni Araştırmaları**, 16-17, 2004-2005, s. 134-150.

Kılıç, Davut, “Rusya’nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesi’nin Rolü (1828-1915)”, **Türk Kültürü**, 39/461, s.535-548.

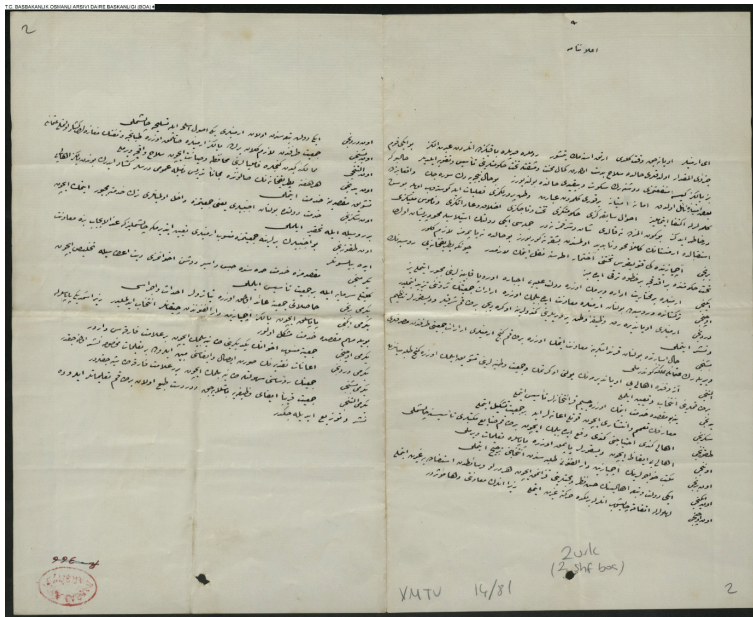
Küçük, Cevdet, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi’nin Ortaya Çıkışı (1878–1897)**, İstanbul,1986.

- Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C IV, İstanbul, 1985.
- Saray, Mehmet, “Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu**, (8-12 Ekim 1984), Ankara, 1985, s.125-131.
- Sarınay, Yusuf, “Rusya’nın Türkiye Siyaseti’nde Ermeni Kartı (1878-1918)”, **Gazi Akademik Bakış**, 1-2, 2008, s.69-105.
- Shaw, Stanford, Shaw, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, II, İstanbul, 1983.
- Şimşir, Bilal, **British Documents on Ottoman Armenians**, I, Ankara, 1989.
- Uras, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1987.
- Yeşilot, Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 14/36, 2008, s. 187-199.
- Yıldırım, Hüsamettin, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Ankara, 2000.

Mşak Gazetesi'nden bir sayfa.

ÇARLIK RUSYASI'NIN GÜNEY KAFKASYA'YI İŞGALİNDE ERMENİ FAKTÖRÜ

GÜNTEKİN NECEFLİ*

Özet

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusyası'nın dış politikasında Güney Kafkasya'nın işgali aktüel olmaya başlamıştır. Çarlık Rusyası Güney Kafkasya'yı, hemçinin Azerbaycan topraklarını ele geçirmek ve bölgede kendi mövkeyini korumak için tüm vasitelerden istifade etti. Şu vasitelerden en esaslı 'Ermeni kartı'ndan ustalıkla yararlanmak idi.

Sunulan makalede daha fazla rus kaynakları ışığında Çarlık Rusyası'nın Güney Kafkasya ve esasen Kuzey Azerbaycan Hanlıklarının işgali zamanı Ermeni amilinden yararlanmak politikası açıklanmıştır.

Arazisinde yaşadıkları devlete ihanet eden Ermeniler ise Kuzey Azerbaycan hanlıklarının işgali zamanı Rusya askerlerine tüm vasitelerle yardım ettiler. Onlar Rus kumandanına fazla şekilde gizli haberler çattırarak onları Kuzey Azerbaycan topraklarının işgaline sevk edirdi.

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan, guntekin.cemil@gmail.com

ARMENIAN FACTOR IN THE OCCUPATION OF THE SOUTH CAUCASUS BY CZARIST RUSSIA

Abstract

Since the beginning of the nineteenth century, the occupation of the South Caucasus became an important issue in the foreign policy of the Russian Empire. Tsarist Russia was using all means to seize the lands of the South Caucasus, including Azerbaijan, and to keep its position in the region. The most important of these means was to use the “Armenian card” skillfully.

In this article is reflected on the basis of mostly the Russian- language sources the use of the Armenian factor by Tsarist Russia in the course of the occupation of the South Caucasus, including Northern Azerbaijan khanates.

Armenians betraying the country they lived closely helped Russian troops during the occupation of the Northern khanates by them. They gave to the Russian command different kind of information of the confidential nature and thus inspired them to the occupation of the Northern Azerbaijani territories.

XVIII əsrin sonu – XIX əsrin başlanğıcında Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı siyasî rəqiblərinin zəifləməsi onun burada işğalçılıq planlarının reallaşmasına əlverişli şərait yaratdı. Çar Rusiyası 1792-ci ilin yanvarında bağladığı Yassı müqaviləsi ilə onun bu regionda güclənməsinə mane olan Osmanlı imperiyasını Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Azərbaycanda fəal siyasət yeritmək imkanından məhrum etdi. Digər tərəfdən, həmin dövrdə Qacarlar İrənında yaranmış siyasî qeyri-sabitlik də Rusiyanın regionda irimiqyaslı hərbi əməliyyatlara başlamasına yol açdı.

Qeyd etdiyimiz dövrdə Rusiya imperiyasının xarici siyasətində Cənubi Qafqazın işgali mühüm yer tuturdu. **İşğalçılıq siyasəti yürüdərək imperiyanın ərazisini genişləndirən və xalqları əsarət altına alan çar Rusiyası Cənubi Qafqazda da öz planlarını həyata keçirmək üçün geniş hazırlıq işləri görürdü. Və bu hazırlıq Gürcüstanın Rusiyanın himayəsinə qəbul olunduğunu elan edən 1800-cü il 18 dekabr manifesti ilə başa çatdı. Bununla da Cənubi Qafqazda fəal hərbi müdaxilənin əsası qoyuldu və Şərqi Gürcüstan (Kartli-Kaxeti çarlığı – G.N) cənubda yeni torpaqlar ələ keçirməyə çalışan çar Rusiyasının hərbi istinadgahına çevrildi. Elə “Qafqazın və Zaqafqaziyanın qəti işgali Gürcüstanın birləşdirilməsindən sonra başlandı”.**¹

İstər I Pyotrun, istərsə də II Yekaterinanın zamanında çar Rusiyasının Azərbaycan torpaqlarında “Ararat krallığı”, “gürcü-erməni çarlığı” və yaxud “alban çarlığı” yaratmaq siyasətini gerçəkləşdirmək mümkün olmadı. Lakin çar Rusiyasının ermənilərdən bir alət kimi istifadə etmək taktikası qüvvədə qalırdı. Şimali Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işgali gedişində “erməni amili”ndən yararlanmaq Rusiya hakim dairələrinin ən aparıcı siyasəti xəttinə çevrildi. Rusiya hakim dairələri Azərbaycandakı azsaylı xristianları əvvəlki tək özünə dayaq hesab edərək himayə etməkdə davam edirdi. Məhz bu səbəbdəndir ki, Rusiya imperatoru I Pavel (1796-1801) hələ 1797-ci il oktyabrın 1-də verdiyi fərmanı ilə “İrənli erməni mülklərinin və onların itaətində olan erməni əhalisinin (2 min nəfər) çar Rusiyasının təbəəliyinə qəbul edilməsi və onların Qafqaz xətti boyunca yerləşdirilməsi” qərara alınmışdı.²

Bundan əlavə, rus çarı I Pavelin Üçmüədzin katolikosu Qukas Qarnetsiyə göndərdiyi 1798-ci il 26 fevral tarixli fərmanında “...özünün əziz sələfləri I Pyotr

¹ Bax: Umudlu V. *Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828)*, Bakı, 2004, s.27.

² *Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа*, ч.I, М.,1833, С 32; Arzumanlı V, Mustafa N, *Tarixin qara səhifələri. Deportasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq*, Bakı, 1998, s.15-16.

və II Yekaterina kimi... “Böyük Ermənistan ərazisində – Vaqarşapad şəhəri ətrafında yaşayan bütün erməni xalqını mühafizə etdiyini və himayəsinə götürdüyünü” bildirirdi.³

I Pavelin 1799-cu il mayın 9-da vermiş olduğu digər bir fərmanı ilə İ. Arqutinski birinci dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif edildi. Vərəndə məliyi Cəmşid Şahnəzərov və Gülüstan məliyinin qardaşı oğlu Firudun Bəylərov Peterburqa gələrək imperatordan Qarabağ vilayətini Rusiya himayəsinə götürməsinə, yaxud məliklərin təbəələrini məskunlaşdırmaq üçün Yekaterinoqrad ətrafında yer ayırıb onların köçürülməsini təmin etmək məqsədi ilə qoşun göndərməsini, yaxud da Qoriyə qədər uzanan Qazax torpağını onlara vermək haqqında Gürcüstan çarına göstəriş verməsini xahiş etdilər.⁴ Bu məsələyə baxan I Pavel 1799-cu il iyun ayının 3-də Kartli-Kaxeti çarı Georgiyə ünvanlanan “Qazax adlanan ərazidə erməni məliklərini və onların itaətində olan erməniləri məskunlaşmaqdan məhrum etməmək” haqda ali fərman verdi.⁵ Lakin o zaman Kartli-Kaxeti çarlığının tabeçiliyində olan Azərbaycanın tarixi parçası olan Qazax torpaqlarının Qarabağ xristianlarının məskunlaşmasını nəzərdə tutan çarın vermiş olduğu bu fərmanı reallaşmadı.

Cənubi Qafqazın işgali prosesi Rusiya hakim dairələri tərəfindən bir neçə istiqamətdə – hərbi, diplomatik, dini, və s. vasitələrlə həyata keçirilməsinə baxmayaraq, ən mühüm vasitələrdən biri “erməni amili”ndən yararlanmaq idi. Rusiya hakim dairələri təcavüzün yeni mərhələsində ermənilərdən hər vasitə ilə istifadə etməyə çalışırdı. Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı bütün bölgələri, o cümlədən Azərbaycan hanlıqları haqqında məxfi məlumatların toplanmasında, xanlara qarşı təcavüzkar planların icra olunmasında Rusiyanın “sədaqətli” xidmətçiləri olan ermənilər rus qoşunlarına kifayət qədər kömək edirdilər.

I Pavelin qısamüddətli hakimiyyətindən sonra onu əvəz etmiş xələfi I Aleksandr (1801-1825) nənəsi II Yekaterinanın həyata keçirə bilmədiyi Şərqi siyasətini reallaşdırmağa başladı. Onun dövründə Rusiyanın Cənubi Qafqazın işgali üçün başlanan təcavüzkar siyasəti daha da kəskinləşdi.

³ АВПРИ, ф.СРА, оп.100/1, док. 1, л.1-2.

⁴ Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа, ч.II, М. 1838, с.200-201; Mustafazadə T.T. Qarabağ xanlığı. Bakı, 2010, s.182.

⁵ Собрание актов, относящихся..., ч.I, С 33; Arzumanlı V. Mustafa N. Göstərilən əsəri, s.16.

1800-cü ilin dekabrında Şərqi Gürcüstanın (Kartli-Kaxeti çarlığının – G.N) Rusiyaya ilhaq olunması haqqında manifest qəbul olundu. Beləliklə Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işgalinin başlanğıcı qoyuldu.

Kartli-Kaxeti çarlığının ilhaqından sonra çar Rusiyasının qarşısında duran mühüm məsələ Cənubi Qafqazın strateji bölgəsi olan Azərbaycanın şimal hanlıqlarını işğal etmək idi. I Aleksandrın dövründə Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazdakı nümayəndələrinə daha fəal siyasət yeritmək tapşırıldı. Rusiya hakim dairələri Azərbaycan torpaqlarının işğalında ermənilərin köməyindən, erməni xəyanətindən dövlət səviyyəsində istifadə edirdi. I Aleksandr sələfləri kimi ermənilərlə daima əlaqə yaradılmasına ciddi əhəmiyyət verərək general Knorringdən Üçmüədzin kilsəsinə mümkün himayədarlıq göstərilməsini tələb edir və kilsənin rəhbəri ilə daim əlaqə saxlanılmasının vacibliyini bildirirdi. I Aleksandrın general Knorringə həmin dövrdə verilmiş bir fərmanına bununla bağlı ayrıca bənd daxil edilmişdi: "...Hər cür nəvazişlə erməniləri öz tərəfinizə çəkməyi xüsusi olaraq sizin ixtiyarınıza buraxıram".⁶

General Knorringin 1801-ci il yanvarın 8-də verdiyi göstərişə əsasən tabeçiliyində olanların hamısından tələb etdirdi ki, ermənilər həmişə nəvazişlə əhatə olunsunlar və erməni kilsəsinin rəhbərinə qayğı göstərsin. Erməni kilsəsinə göstərilən qayğı və himayənin nəticəsi kimi yüksək vəzifəli erməni ruhaniləri, o cümlədən İ.Arqutinski bir yerdən başqa yerə gedəndə rus qoşunları tərəfindən müşayiət olunsunlar.⁷ 1801-ci ilin oktyabrında bütün ermənilərin katalikosu təsdiq edilən İ.Arqutinskinin **Üçmüədzinə** səfərini I Pavelin fərmanı ilə xüsusi mühafizə dəstəsi müşayiət etməli və ona 1000 rubl yol xərci ayrılırdı.⁸

Əslində I Aleksandrın ermənilərə belə qayğı və diqqət göstərməsi çar Rusiyasının bölgədəki siyasətinin davamı, onun ifadəsi idi. **Çar Rusiyasının ermənilərdən hər vasitə ilə istifadə edilməsi siyasətini dövrün qaynaqlarında izləmək mümkündür.** Podpolkovnik Soleniusun erməni mənşəli general-mayor Lazaryevə 5 oktyabr 1802-ci il tarixli raportu⁹ və Kovalevskinin general Knorringə 14 oktyabr 1802-ci il tarixli¹⁰ göndərmiş olduqları raportlarından məlum olur ki, Rusiya komandanlığı tərəfindən Car-Balakənə göndərilmiş Sığnaqdan olan

⁶ Вах: АКАК, т. I, док. 548, с.436.

⁷ Вах: АКАК, т. I, док. 658, с.538.

⁸ **Собрание актов, относящихся...**, ч.I, с.46-49; Arzumanlı V. Mustafa N. Göstərilən əsəri, s.16.

⁹ Вах: АКАК, т. I..., док. 957, с.672, док. 958, с.672-673.

¹⁰ Вах: АКАК, т. I..., док. 960, с.673.

erməni casuslar Poqos, Semyon Alaverdov, Sərkis Aryutinov, Sərkis Nikoqosov bölgədəki vəziyyət barədə məlumat toplayaraq onlara çatdırırdılar. Qafqazdakı rus ordularının komandanlığı isə əldə etdiyi məlumatlara müvafiq olaraq təhlükəsizlik tədbirləri görürdü.

Cənubi Qafqazda rus ordusunun baş komandanı K.F.Knoring gürcü əsilli P.D.Sisianovla əvəz olunduqdan sonra Rusiyanın bölgədəki siyasəti daha da kəskinləşdi. Rus çarı P.Sisianovun təyinatından dərhal sonra, yəni 1802-ci il sentyabrın 26-da göndərdiyi məktubunda onu da ermənilərə nəvaziş göstərməyə çağırırdı. I Aleksandr bildirirdi ki, ermənilər ticarətlə məşğul olan xalqdır və Asiyanın bütün ticarətini öz əllərində cəmləşdirmişlər. Onun yazdığına görə, ermənilər Azərbaycan hanlıqlarının ərazisində çox əziyyət çəkirdilər və ən yaxın vaxtlarda onlar öz hökumətləri ilə təmin edilməli idilər.¹¹ **Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazın** işğalında öz məqsədinə çatmaq üçün ermənilərdən hərtərəfli istifadə etmək siyasətini məşhur qafqazşünas P.İ.Kovalevsiki də təsdiq edərək yazır ki, general Sisianova “ermənilər Rusiyaya sədaqətlidirlər, Rusiya onları öz himayəsinə sevgi ilə qəbul etməlidir” tapşırığı verilmişdir.¹² Göründüyü kimi, çar Rusiyasının ermənilərə nəvaziş və qayğı göstərməsi ilk öncə özünün işğalçılıq niyyətini həyata keçirmək üçün bir vasitə idi.

Yenicə baş komandan təyin olunan P.Sisianov İrəvan xanlığını ələ keçirmək və ermənilərin etimadını doğrultmaq məqsədilə Tehrandə həbsdə saxlanılan Danili İrəvana qaytarmağı qərara aldı. Rusiya imperiyası ilə münasibətləri gərginləşdirmək istəməyən Məhəmməd xan Danilin həbsdən azad olunması haqda göstəriş versə də, onu yenə də patriarx təyin etməir və öz nəzarəti altında saxlayırdı.¹³ P.D.Sisianov öz nümayəndəsi Tomas Orbelianini danışıqlar üçün İrəvana göndərsə İrəvan xanı Məhəmməd xan Qacar Rusiya komandanlığının bütün tələblərini rədd etdi.¹⁴ Bu hadisədən hiddətlənən P.D.Sisianov 1803-cü ilin martın 12-də çara göndərdiyi məlumatında yazırdı ki, irəvanlı Məhəmməd xan, Əlahəzrət imperatorun Danilin erməni patriarxı təyin olunması barədə yüksək göstərişini yerinə yetirməkdən imtina edir. Onun cəzasız qalması silahla ələ keçirdiyimiz yerlərdə Əlahəzrətin nüfuzunu zəiflədir. Ona görə də mən, Məhəmməd

¹¹ Вах: **Присоединение Восточной Армении к России...** т.I, С 9; Süleymanov M. **Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən.** Bakı, 2008, s.285.

¹² Ковалевский П.И. **Завоевание Кавказа Россией.** (Исторические очерки. С картами и рисунками), СПб., (без выходных данных) с.80.

¹³ Дубровин Н.Ф. **Закавказье от 1803 до 1806 г.** СПб., 1866, с.120; Хубов Е. **Описание достопамятных происшествий в Армении.** СПб, 1811, с.19.

¹⁴ Вах: **АКАК**, т. II, док.1215, с.610; **İrəvan xanlığı.** Şimali Azərbaycanını..., s.292.

xanı cəzalandırmaq və Danili erməni patriarxı təyin etmək üçün 6 taborla İrəvana getməli və orada qarnizon yerləşdirməliyəm. Yerli erməni tacirləri bu qarnizonu ərzaqla təmin edəcəklərini vəd edirlər.¹⁵

P.D.Sisianov hələ 1803-cü ilin yazında İrəvan xanlığı üzərinə hücum etməyi planlaşdırsa da hadisələrin inkişafı buna imkan vermədi. İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacarın müdafiə üçün ciddi hazırlıq işləri görməsi də Sisaianovu öz planını təxirə salmağa məcbur etdi.

Bu zaman çar Rusiyası mühüm strateji məntəqə olan Gəncənin işgalına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Sisianov dəfələrlə Cavad xanla danışıqlar aparmağa cəhd etsə də, bu bir nəticə vermədi və Gəncəni silah gücünə almağa qərar verdi.¹⁶

Rusiya hakim dairələri bu yürüşdə ermənilərin yardımından istifadə etməyi xüsusi olaraq planlaşdırmışdı. Rus qoşunlarının komandanı knyaz Sisianov Gəncə xanlığının ərazisində yaşayan erməni əhalisinin xidmətindən istifadə etmək qərarına gəlir və bu məqsədlə 1803-cü il noyabrın 30-da Şəmkirdəki düşərgəsindən rus qoşunlarına dəstək olmaq çağırışı ilə onlara müraciət etdi: “Mən müzəffər ümumrusiya qoşunları ilə Gəncə vilayətinin torpaqlarına ayaq basaraq, sizi öz hökmdarım əlahəzrət imperatorun adından əmin edirəm ki, sizin hansınız qüdrətli, ali ümumrusiya taxtının müdafiəsinə qalxsanız, bütün şəxsi və mülki təhlükələrdən qorunacaq, heç nədə, azca da olsun ziyan çəkməyəcək, Məhəmməd ümmətinin törətdiyi bütün zülm və talanlardan canınız qurtaracaq, Gürcüstanın hansısa bir hissəsində yaşamaq üçün tam hüququnuz olacaq və biləcəksiniz ki, orada dövlət kəndlisi olacaqsınız və nə mülklərə, nə də bir başqa mülkədarlara mənsub olmayacaqsınız”.¹⁷

Ermənilər rus qoşunlarının Gəncə üzərinə hücumunu çoxdan gözləyirdilər. XIX əsr tarixçisi B.A.Potto yazır ki, Sisianovun və Qudoviçin Gəncə və İrəvan yürüşləri zamanı arxiyepiskop Yohannes və rahib Nerses 1500 nəfərdən ibarət erməni dəstəsini topladılar və özləri də bu dəstənin başında durdular. Ermənilər Gəncəyə hücum edən qoşunların daim ön cərgəsində olurdular. Ermənilərə böyük vədlər verən Sisianov Gəncənin işgalında həm şəhərin daxilində yaşayan ermənilərdən, həm də Gəncənin ətrafından hücumda iştirak etmək üçün erməni din xadimləri tərəfindən toplanmış erməni könüllülərindən istifadə etdi.¹⁸

¹⁵ Вах: АКАК, т. II, док.1216, с.610; **İrəvan xanlığı**. Şimali Azərbaycanını..., s.292.

¹⁶ Вах: Babazadə E. **Gəncə xanlığının tarixindən**. Bakı, 2012.

¹⁷ АКАК, т. II, док.1174, с.590; Babazadə E. Göstərilən əsəri, s.116.

¹⁸ Потто В.А. **Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях**, т.III, вып.1-4, СПб., 1886 (7), s.722; Kərimova S. **Çarizmin Azərbaycanın işgalında və müstəmləkəçilik siyasətində erməni siyasətbazlarının rolu**. Bakı, 1995.s.86.

1803-cü ilin sonlarında Sisianov Gəncə xanlığı üzərinə hücumla keçdi. Çoxsaylı rus qoşunlarının qarşısında uzun sürən müdafiə döyüşlərindən sonra Gəncə qalası işğal olundu. Sisianov Gəncənin bir aylıq mühasirəsi zamanı orada yaşayan ermənilərdən mümkün olduğu qədər istifadə etdi. Baş komandandan böyük vədlər alan ermənilər onun tapşırığını yerinə yetirərək şəhərin su kəmərlərini murdarladılar, oraya meyit və s. çirkəblər tulladılar. Beləliklə, Gəncənin müsəlman əhalisini içməli sudan məhrum etdilər. Ermənilər həmçinin qalanın zəif müdafiə olunan yerlərinin rus qoşunlarına xəbər verdilər. Ermənilər Gəncədə təxribatçılıq və pozuculuq işlərini fəallaşdırdılar. Təsadüf deyil ki, Gəncə işğal olunan kimi 300 nəfər erməni rusların tərəfinə keçmişdi.¹⁹

Ermənilər hər vaxtlə çalışırdılar ki, rus qoşunlarını qızıqsıdırıb şəhərdə daha çox azərbaycanlı qırdırsınlar. Bu zaman dinc əhalinin bir hissəsi şəhərin cümə məscidinə sığınmışdılar. Sisianovun özünün çara raportuna görə “500-dək tatar (azərbaycanlı)... məsciddə gizlənmişdi. Lakin bir erməni bizim əsgərlərə dedi ki, onların arasında bir neçə nəfər Dağıstan ləzgilərindən var. Bircə ləzgi adı məsciddə olanların hamısının ölümü üçün işarə idi.” Qeyd etməliyik ki, hələ Gürcüstan ərazisində tez-tez ruslara basqınlar törədən ləzgilər onların qanlı düşmənləri hesab olunurdular. Nəticədə, Cümə məscidində sığınacaq tapmış 500-dən çox dinc sakin son nəfərədək qətlə yetirildi.²⁰

Gəncənin işğalı zamanı Gəncə xanlığına xəyanət edərək rus qoşunlarına yardım edən ermənilərin fəaliyyəti farsdilli ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. “Ahənge-Soruş” müəllifinin yazdığına görə, Gəncə xanlığının daxilində keşiş Aramın başçılığı altında ermənilər Cavad xanın əleyhinə sui-qəsd hazırlayırdılar. Ermənilərin çoxu Sisianovla əlaqə saxlamağa başladılar. Gecə qaranlığında şəhəri tərk edib xəyanətlə Rusiya qoşununa birləşdilər.²¹

N.F.Dubrovinin yazdığına görə, Gəncənin işğalı zamanı 1500-dən çox azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, 8.585 kişi, 8.639 qadın ruslar tərəfindən əsir alınmışdı. Rusiya qoşunları tərəfindən itkinin sayı isə cəmi 38 nəfər olmuşdu.²²

¹⁹ Məmmədli A. **Ermənilərin gerçək tarixi**. Bakı, 2005, s.232.

²⁰ Babazadə E. Göstərilən əsəri, s.122-123.

²¹ سروش، تاریخ جنگهای ایران و روس. یادداشت‌های میرزا محمد صادق وقایع نگار. هنگا

از آغاز تا عهدنامه ی ترکمانچای. گردآورنده: حسین آذر ، مصحح: امیر هوشنگ آذر ، تهران ، 1369 ، 80

// Ahənge Soruş, **İran-Rusiya müharibələrinin tarixi**. Mirzə Məhəmməd Sadiq və Qayə Nigarın qeydləri. Müharibə başlanandan Türkmənçay müqaviləsinədək, toplananı Hüseyin Azər, Əmir Hüsəng Azərin təşihisi, Tehran, 1369 (1990), s.80.

²² Дубровин Н.Ф. **История войны**...., т.IV, с.148; Məmmədli A. Göstərilən əsəri, s.232.

Beləliklə, Rusiya qoşunlarının Car-Balakəni (1803-cü il mart-aprel), inadlı və qanlı mübarizədən sonra Gəncə xanlığını (1804-cü il 3 yanvar) işğal etməsi P.D.Sisianovun digər Azərbaycan hanlıqlarını ələ keçirmək iştahasını daha da artırdı. Azərbaycanın strateji bölgəsində yerləşən Gəncə xanlığının süqutu Qarabağ və İrəvan hanlıqlarının işğalına yol açdı və bu hadisə Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə etnik dövlət yaradılması arzusunda olan erməniləri daha da ruhlandırdı.

Sisianov Gəncənin işğalından dərhal sonra Qarabağ xanı İbrahimxəlil xana hədələyici məktublar göndərərək ondan Rusiya hakimiyyətini qəbul etməsini və ermənilərə qayğı göstərməsini tələb etdi. P.D.Sisianovun İbrahimxəlil xana göndərmiş olduğu 8 yanvar 1804-cü il tarixli məktubunda baş komandan Gəncə üzərində qazandığı qələbə münasibətilə onu təbrik etmədiyinə görə xanı təhqiredici şəkildə qınayırdı: “Təəccüb edirəm ki, mənim məğlubedilməz rus ordusu ilə qalanı almağımdan bir ay altı gün keçsə də siz yaxın məsafədə olmağınıza baxmayaraq, kimsəni yanıma salamlamağa belə göndərməyibsiniz. ...Cavad xanın qüruru qana boyandı, mənim ona yazığım gəlmir. Sanki qürurluları Allah da sevmir. Güman edirəm ki, siz onun yolunu getmək istəməzsiz və xatırlayın ki, zəif güclüyə tabe olur və onunla çəkişməyi arzulamır”. Baş komandan məktubunun sonunda Gürcüstana qaçmış Qarabağ məliyi Cümşüdün oğlu Bəhramı və onun nəvəsi Astvatsaturun Gəncəyə onun yanına göndərilməsini tələb edirdi.²³ İbrahimxəlil xan öz nümayəndəsini P.D.Sisianovun yanına göndərsə də, nümayəndəyə hər hansı bir sənədə imza atmaq və möhür basmaq səlahiyyəti vermədi. Bundan narazı qalan komandan birbaşa hədələrə keçdi.²⁴

P.D.Sisianovun İbrahimxəlil xana göndərmiş olduğu növbəti 4 fevral 1804-cü il tarixli məktubunda baş komandan daha çox təhdid edərək yazırdı ki, təkcə Gəncədə qərarlaşan rus qoşunları sizi darmadağın etmək üçün kifayətdir. Məktubunun sonunda baş komandan yenə də Qarabağ xristianlarını himayə edərək iki həftə ərzində Gəncədən aparılan mal-qaranın qaytarılmasını və məlik Cümşüdün oğlu Bəhramı, onun nəvəsi Astvatsaturun Gəncəyə gömrük rəisinin yanına göndərilməsini tələb edir və İbrahimxəlil xanı ona itaət göstərməyə məcbur edəcəyini yazırdı.²⁵

Sisianov İbrahim xanı cəzalandırmaq üçün İrandan Qarabağ xanlığı ərazisinə gəlmiş ermənilərin bir hissəsinin tovlayaraq işğal olunmuş Gəncə xanlığı

²³ АКАК, т. II, док.1416, с.696.

²⁴ Mustafazadə T. Göstərilən əsəri, s.183-184.

²⁵ АКАК, т. II, док.1417, с.696.

ərazisinə köçürülməsini planlaşdırdı. M.Süleymanovun fikrincə, baş komandan bununla Qarabağın iqtisadiyyatını zəiflətmək istəyirdi. Ermənilərin köçürülməsi ilə Qarabağ xanlığında işçi qüvvəsinin sayı və hanlıq xəzinəsinə verilən vergilərin miqdarı azalacaqdı.²⁶ Polkovnik Karyaginın knyaz Sisianova 1804-cü il 14 mart tarixli məktubundan aydın olur ki, artıq mayor Lisaneviçin rəhbərliyi altında Qarabağ xanlığı ərazisindən 250 xristian ailəsi köçürülərək işğal olunmuş Gəncə ətrafında yerləşdirilmişdi.²⁷

Lakin unutmamaq lazımdır ki, Cənubi Qafqazın strateji bölgələrini ələ keçirən Rusiya imperiyası həmin ərazilərdə özünə etibarlı dayaq yaratmaq məqsədilə ciddi-cəhdlə oraya erməniləri yerləşdirmək siyasəti yürüdü. Göründüyü kimi, bu siyasət Gəncə xanlığının işğalından dərhal sonra həyata keçirilməyə başlandı və sonrakı dövrlərdə də davam etdirildi.

Azərbaycan torpaqlarının işgali gedişində Rusiya imperiyası əsas diqqətini İrəvan xanlığının işğalına yönəlmişdi. Çünki, Rusiyanın xarici siyasət idarələrində İran, Türkiyə və Gürcüstanla həmsərhəd olan İrəvan xanlığının işğalına xüsusi önəm verilir, “xüsusilə Tiflis-Təbriz tranzit yolunun üstündə yerləşən İrəvan qalasının alınmasının vacibliyi” qızğın müzakirə olunurdu. Rusiya İrəvan xanlığına strateji baxımdan mühüm bir ərazi kimi yanaşmaqla yanaşı bu Azərbaycan torpağını Gürcüstanda sakitliyin bərpa olunması, Cənubi Qafqazda İran və Türkiyənin siyasi təsir dairəsinin zəiflədilməsindən ötrü strateji bir istinadgah hesab edirdi. Məhz buna görədir ki, çar I Aleksandrın verdiyi fərmanda Rusiyaya tabe ediləcək ərazilər sırasında İrəvan xanlığının adı birinci çəkilirdi.²⁸

İrəvan xanlığını digər hanlıklardan fərqləndirən digər cəhət dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş ermənilərin əsas kilsəsinin – Üçkilsənin bu xanlığın ərazisində yerləşməsi idi. Erməni kilsəsinə himayədarlıq pərdəsi altında İrəvan xanlığının daxili işlərinə qarışmağın Rusiya hakim dairələri **üçün əvəzolunmaz bəhanə olduğunu erməni müəllifləri özləri də etiraf edir. “Həqiqətən də, İranın və Türkiyənin sərhədində yerləşən İrəvan xanlığının ərazisinə müdaxilə etmək, burada möhkəmlənmək üçün Üçmüədzin kilsəsinə himayədarlıq iddiası Rusiyanın əlində çox real bir bəhanə idi”.**²⁹

²⁶ Süleymanov M. Göstərilən əsəri, s.298.

²⁷ АКАК, т. II, док.1418, с.696-697.

²⁸ Потто В.А. **Утверждение русского...**, т.I, с.38; АКАК, т. II., док. 548, с.436; **İrəvan xanlığı**. Şimali Azərbaycanını..., s.289.

²⁹ Вах: **Присоединение Восточной Армении к России...** т.I, с.9; Süleymanov M. Göstərilən əsəri, s.288.

Bu məqsədinə yetişmək istəyən hiyləgər çar generalı İrəvan xanına məktublar yazaraq onu gah şirnikləndirir, gah hədələyir, gah da dilə tutaraq müqavimətsiz təslim olmasını tələb edirdi. Şərtlər isə olduğu kimi qalırdı: Danil Üçkilsə patriarxı elan edilməli, David isə Tiflisə göndərilib rus komandanlığına təslim edilməli idi; bundan əlavə, Məhəmməd xan İrəvan qalasında rus qoşunlarının yerləşdirilməsinə razılıq verməli, işğalçılara xərac ödəməli və sadıq qalacağı barədə and içməli idi.³⁰

Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərir ki, bütün bunlar əslində Rusiya imperiyasının bölgədə yeritdiyi işğalçı siyasətini, əsl məqsədini pərdələmək üçün baş komandanın irəli sürdüyü müxtəlif bəhanələr idi. Gürcü əsilli çar generalı Sisianovun əsas məqsədi rus tarixçisi P.Kovalevskinin təbirincə desək “İrəvan yürüşünü tezliklə başa çatdırmaq, bu vilayəti Rusiyanın tərkibinə daxil etməklə yanaşı, İranla baş verəcək gələcək müharibədə hərbi əməliyyat meydanını Gürcüstan sərhədlərindən uzaqlaşdırmaq idi”.³¹

Beləliklə, Pəmbək vilayətində möhkəmlənmiş rus qoşunlarının İrəvana soxulması üçün Davidin Danillə əvəz olunması məsələsi yenidən gündəmə gətirildi. Rus qafqazşünası V.A.Potto və eyni zamanda erməni tarixçisi V.A.Parsamyan bu həqiqəti etiraf edərək yazırdı: “Bizim İrəvan xanlığının işlərinə qarışmağımıza bəhanə Üçkilsə taxtı üstündə David və Danilin mübarizəsi oldu”.³²

Qeyd etmək lazımdır ki, bəhs olunan dövrdə İrəvan xanı olduqca mürəkkəb vəziyyət qarşısında qalmışdı. Mühüm strateji məntəqə olan İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalına yol vermək istəməyən Qacarlar dövləti də xanlığın ərazisini ələ keçirməyə çalışırdı. Sisianovla danışıqlar zamanı cənubdan İran qoşunlarının İrəvan istiqamətində hücum xəbərini alan Məhəmməd xan hadisələrin gedişinə uyğun olaraq siyasi manevr etmək məcburiyyətində qaldı, daha doğrusu, daha güclü düşmən hesab etdiyi Rusiya ilə münasibətlərini nizama salmaq, Rusiya hərbi qüvvələrinin köməyi ilə Qacarlar İranının İrəvanı ələ keçirməsinin qarşısını almaq istədi. Məhəmməd xan bu məqsədlə Tiflisə təcili qasid göndərərək Rusiyaya xidmət etmək arzusunda olduğunu bildirdi. Bunun əvəzində Sisianovdan qoşunları ilə İrəvana yaxınlaşaraq İran qoşunlarının yolunu kəsməsini xahiş etdi.

³⁰ АКАК, т. II. док. 1224, с. 613.

³¹ Ковалевский П. И. **Завоевание Кавказа Россией.** (Исторический очерк), СПб., (без выходных данных), с. 95, 97.

³² Потто В. А. **Утверждение русского...**, с. 129; Парсамян В. А. **История армянского народа 1801-1900 гг.** Ереван, 1972, с. 20.

Sisianov bu təklifə o şərtlə razılıq verdi ki, Məhəmməd xan Üçkilsə monastırının rəhbərliyinə ruspərəst İosif Arqutinskinin ölümündən sonra təyin etdiyi özünə “sədaqətli” olan Davidi rusiyapərəst Danillə əvəz etsin və 500 nəfər rus əsgərinin İrəvanda yerləşdirilməsini təmin etsin. Məhəmməd xan Sisianovun hiyləsini başa düşərək nə Üçkilsə patriarxının dəyişilməsinə, nə də rus qoşunlarının İrəvan qalasına daxil olmasına razılıq vermədi.³³ Göründüyü kimi, general Sisianov bu hadisədən İrəvan xanlığına hücum üçün bəhanə kimi istifadə etdi.

P.D.Sisianovun İrəvan xanının yanına dəfələrlə nümayəndə göndərilib ona döyüşsüz təslim olaraq Rusiya dövlətinin itaətini qəbul etməsini təklif etsə də, bu danışıqlar heç bir nəticə vermədi. Məhəmməd xan Qacar şəxsən P.Sisianovun nümayəndəsi Tomas Orbelianiyə Rusiyanın təbəəliyini qəbul etmədiyini qəti şəkildə bildirdi. Məhəmməd xandan rədd cavabı alan P.D.Sisianov İrəvana hücum planı hazırlamağa başladı. Artıq 1804-cü ilin mayında P.D.Sisianovun əmrinə əsasən İrəvana yürüş etməyə hazırlaşan müxtəlif növ seçmə qoşun hissələri hazır vəziyyətə gətirilərək Tiflisdə cəmləşdirməyə başladı.³⁴

Hadisələrin gedişi zamanı çar Rusiyanın “erməni amili”ndən yararlanmaq siyasətini aydın şəkildə izləmək mümkündür. Rusiya hakim dairələri xristian dini amilindən istifadə edərək, türk-müsəlman dövlətləri olan Osmanlı imperiyası və Qacarlar İranına qarşı gələcək işğalları həyata keçirmək üçün özünə dayaq kimi “bufer xristian dövləti” yaratmaq planını həyata keçirməyə çalışırdı. Təsadüfi deyildi ki, rus tarixçisi P.İ.Kovalevski özü etiraf edirdi ki, Qafqazı işğal etməyə göndərilən P.D.Sisianova öz hərbi planlarının həyata keçirilməsində “ermənilərə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmaq”, “ermənilərin xristian olması və Rusiyaya sədaqətli olması baxımından onları sevgi ilə öz himayədarlığına almaq”, onları “müdafiə etmək” və onlardan istifadə etmək tapşırılmışdır.³⁵ Məhz buna görə də, P.Sisianovun komandanlığı altında olan xristian hərbi birləşmələri İrəvan xanlığı ərazisində yerləşən Üçkilsəni müqavimətsiz ələ keçirə bildi. Qeyd etmək lazımdır ki, Sisianovun İrəvan xanlığı üzərinə işğalçı yürüşündə rus hərbi qüvvələri ilə birlikdə gürcü knyazları da iştirak edirdilər.³⁶

Digər tərəfdən, P.D.Sisianovun İrəvan xanlığı üzərinə hücumu ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında özlərinə milli dövlət yaratmaq ümidlərinin yenidən

³³ Вах: **İrəvan xanlığı**. Şimali Azərbaycanını..., s.294-295.

³⁴ **Присоединение Восточной Армении к России**. т.І. (1801-1813). (сб.док. под ред. Ц.П.Агаян). Ереван, 1972, с.258; Вах: **İrəvan xanlığı**. Şimali Azərbaycanını..., s.295-314.

³⁵ Ковалевский П.И. **Завоевание Кавказа...**, с.79-82.

³⁶ Вах: Потто В.А. **Кавказская война в отдельных...**, т.І, s,137.

canlanmasına səbəb oldu. Yaşadıqları dövlətə xəyanət edən ermənilər Rusiya hakim dairələrinə saxta məlumatlarla dolu məktublar göndərirdi. Rusiyanın Gürcüstandakı mülki müşaviri Kovalenski çara göndərdiyi bir arayışda İrəvan xanının yanındakı erməni məmurlarından biri olan ...məlik Avramın İrəvan xanlığında yaşayan bütün ermənilərin Rusiyaya meyilli olduğunu yazırdı.³⁷

Buna görə də, P.D.Sisianovun İrəvana yürüşü zamanı İrəvan xanlarına xəyanət edən ermənilər ona bələdçilik edir və rus qoşunlarına maddi yardım göstərdilər. Erməni müəllifləri bu kimi faktları xüsusi iftixarla qeyd edirlər.³⁸ Bu cür faktları rus müəlliflərinin əsərlərində də izləmək mümkündür. Məsələn, V.A.Potto yazırdı: “Sisianov və Qudoviçin Gəncə və İrəvan xanlığına yürüşləri zamanı arxiyepiskop Yohannes və rahib Nerses 1500 nəfərdən ibarət erməni dəstəsi topladı və özləri də bu dəstənin başında dayanırdı”.³⁹

Ərazisində yaşadıqları dövlətə xəyanət edən ermənilər isə rus qoşunlarının İrəvan xanlığı üzərinə yürüşünə böyük ümid bəsləyirdilər. Vaxtilə Qarabağ xanı İbrahimxəlilə xəyanət edərək ailəsi ilə birlikdə Qarabağdan Gürcüstana qaçmış məlik Abovun (Gülüstan məliyi – G.N.) oğlu Rüstəm, Qriqor Manuçaryan öz atlı dəstələri ilə rus qoşunlarına kömək edirdilər. Hətta, Rüstəm Montrezora bələdçiliyi öz öhdəsinə götürmüşdü.⁴⁰

Bütün bu faktlar ermənilərin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycan ərazisinə gəlmə olduqlarının, buna görə də yaşadıqları torpaqları deyil, işğalçıların mənafeyini müdafiə etdiklərinin bariz nümunəsidir.

İrəvan qalasının Rusiya işğalçıları tərəfindən mühasirəsi zamanı (2 iyul-3 sentyabr 1804-cü il) qalanın müdafiəsinə rəhbərlik edən Məhəmməd xan Qacar və qayını naxçıvanlı Kəlbəli xan qala sakinlərini ciddi nəzarət altında saxlayırdı. Ermənilərin xəyanətinə bələd olan Məhəmməd xan Qacar inandığı adamların başçılığı ilə qala divarlarında güclü nəzarətçi dəstələr yerləşdirdi. Hətta, gecə vaxtı öz adamlarını tanımaq üçün onlara xüsusi parol təyin etmişdi və bu parollar tez-tez dəyişdirilirdi.⁴¹ **Məhz buna görə də, döyüşlərin qaynar vaxtında**

³⁷ АКАК, т.І. док.34, с.119.

³⁸ Вах: Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в. Москва, 1959, с.95-96.

³⁹ Потто В.А. Кавказская война в отдельных..., т.ІІІ, вып.1-4, с.722; Потто В.А. Утверждение русского..., с.138.

⁴⁰ Вах: Потто В.А. Утверждение русского..., с.150.

⁴¹ Хубов Е., Göstərilən əsəri, s.49; **İrəvan xanlığı**. Şimali Azərbaycanını..., s.299.

ermənilər Sisianova onun ümidində olduğu yardımları göstərə bilmədilər. Ərazisində yaşadıkları xanlığa xəyanət edən bir çox ermənilər İrəvan xanının qəzəbinə gəlməkdən qorxduqları üçün döyüşlər bir qədər səngiyən kimi İrəvan xanlığı ərazisindən Rusiyanın işgali altında olan digər Azərbaycan torpaqlarına köçürülmələri üçün Sisianovdan yardım istədilər. Sisianov isə onları işğal olunmuş Gəncə ətrafında məskunlaşmağa çağırdı. Sisianov vəd etdi ki, köçmək istəyənlər monastır, ya məlik, ya yüzbaşı kəndliləri olmayan azad kəndlilərdirsə onların ailələri Yelizavetpol ətrafında hazır ev, bağ və əkin sahələri ilə təmin ediləcəklər. Bundan başqa köçən ailələrə üç il ərzində hər cürə vergilərdən güzəştlər vəd olunurdu. Bir şərtlə ki, köçüb gələnlər aldıkları torpaq sahələrini becərsinlər və məhsul yetişdirdinlər.⁴²

P.D.Sisianov tərəfindən gen-bol verilən vədlər digər erməniləri də köçməyə həvəsləndirirdi. Belə ki, məlik Abraham və yüzbaşı Qavril 200 ailə ilə birlikdə Rusiyanın nəzarəti altında olan Qarakilsəyə köçərək Sisianova “İrəvan qalası ətrafında yaşayan və qaçmaq imkanı olmayan 500 erməni ailəsinin də xilas edilməsi” üçün yalvarırdılar.⁴³

Beləliklə, ermənilərin xəyanəti nəticəsində Üçkilsəyə daxil olan Rusiya hərbi qüvvələri İrəvan qalasını 2 aydan artıq mühasirədə saxlasa da Azərbaycan vətənpərvərlərinin rəşadəti nəticəsində qalanı ələ keçirə bilmədi.⁴⁴ Və beləliklə Sisianov nəzarəti altına aldığı Üçkilsədə Danili patriarx kürsüsünə əyləşdirə bilmədi, İrəvan xanlığını işğal etmək niyyətinə yetişmədən geri qayıtmaq məcburiyyətində qaldı.

Çar Rusiyanın hələ II Yekaterina zamanından Qarabağ xanlığı ərazisində erməni çarlığı yaratmaq siyasəti davam edirdi. P.D.Sisianov İrəvan xanlığında olduğu kimi, Qarabağ xanlığına da nümayəndə göndərərək xana döyüşsüz təslim olaraq Rusiya dövlətinin itaətini qəbul etməsini təklif edirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Gəncə xanlığının işğalından dərhal sonra Qarabağ xanlığına göstərdiyi hədə-qorxu dolu məktubları daha çox şirnikləşdirici məktublara əvəz etdi. “Hədələrlə İbrahimxəlil xanın dəyanətinin sarsılmadığını görəndə Sisianov, Qarabağ xanlığının hərbi gücünün Gəncə xanlığının hərbi gücündən çox olmasını və Şuşanı almağın çətinliyini göz önünə gətirərək danışıq tərzi dəyişməli oldu. Sonrakı məktublarında əvvəlki kimi hədələr yox idi”.⁴⁵

⁴² Дубровин Н.Ф. *История войны...*, т.IV, с.404.

⁴³ АКАК, т.II. док.1256, с.626; Григорян З.Т. *Присоединение Восточной Армении...*, с.283.

⁴⁴ Вах: Nəcəfli G. *İrəvan qalası – qəhrəmanlıq qalası*. Bakı, 2015, s.16-22.

⁴⁵ Вах: Mustafazadə Т. Göstərilən əsəri, s.184.

Kartli-Kaxeti çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsi və rus ordusunun Azərbaycan ərazisində apardığı işğalçı müharibələr Qacar sarayını narahat etməyə bilməzdi. Elə bu səbəbdən də şahın fəvqəladə səfiri Yaqub bəy 1804-cü ilin may ayında öz hökuməti adından general Sisianova ultimatum verərək rus qoşunlarının qəti olaraq Azərbaycandan və Gürcüstandan çıxarılmasını tələb etdi. Bu tələbə rədd cavabı alan şah 1804-cü ilin iyun ayında Rusiyaya müharibə elan etdi. Bununla da 1813-cü ilə qədər davam edən I Rusiya-İran müharibəsi başlandı.⁴⁶

Hərbi əməliyyatların başlanması Gəncədə əhalinin vəziyyətinə olduqca pis təsir göstərdi. Çünki xanlığının işğalından sonra Rusiya imperiyasının orada yeritdiyi siyasət azərbaycanlı əhalinin öz evlərini və əmlakını qoyub getməsinə səbəb olmuşdu. Belə vəziyyətdən istifadə edən general Sisyanov qətlə yetirilmiş və köçüb getmiş azərbaycanlıların boş qalmış evlərində və yurdlarında erməniləri məskunlaşdırmağa başladı. Bu münasibətlə, o, erməni keşişi Yohannesə 13 avqust 1805-ci il tarixli məktubunda yazırdı: “çoxlu boş evlər var... Sizdən xahiş edirəm, İrəvan ermənilərini təcili buraya köçürəsiniz. Mən əmr edəcəyəm ki, hər bir ailəyə hazır ev, bağ və həyət verilsin. Üç il müddətinə töycü onlardan güzəştə yığılacaq və heç bir mükəlləfiyyət daşmayacaqlar”.⁴⁷

Qarabağ xanlığının ərazisində baş verən proseslər də ermənilərin arzu və niyyətlərinə cavab vermirdi. Ermənilərin istər İrəvan xanlığı, istərsə də Qarabağ xanlığı ərazisində erməni dövləti qurmaq planı baş tutmurdu. Doğrudur, İbrahim xan Rusiyanın təbəəliyini qəbul etdi, ancaq xanlığın məhv olaraq yerində erməni qurumu yaradılmasına imkan vermədi. Kənardan hər hansı kömək almaq ümidi olmayan İbrahimxəlil xan yaxşı anlayırdı ki, Sisianovun qoşunlarının qarşısını saxlaya bilməyəcəkdir. ...İbrahim xanın Sisianovla müharibəyə girməsi onun məhv olması, xanlığın viranə hala düşməsinə gətirib çıxaracaqdı. Belə vəziyyət erməniləri təmin edə bilərdi. Onda İbrahim xan məcburiyyət qarşısında Rusiyanın təbəəliyini qəbul etməli oldu və bununla bağlı 1805-ci il may ayının 21-də Kürəkçay yaxınlığında tərtib edilmiş müqaviləyə imza atdı.⁴⁸

⁴⁶ Бах: Mustafazadə Т. Göstərilən əsəri, s.184.

⁴⁷ АКАК, т. II, док.1255, с.626; **Присоединение Восточной Армении...**, с.325; Kərimova S. Göstərilən əsəri, s.88.

⁴⁸ Дубровин Н.Ф. **История войны...**, т.IV, с. 425; Süleymanov M. Göstərilən əsəri, s.301; Kürəkçay müqaviləsi haqda ətraflı bax: Mustafazadə Т. Göstərilən əsəri, s.186-191.

Sisianovun Qarabağ xanı ilə məktublaşdığı dövrdə erməni keşişi Aram Qarabağ ərazisindəki xristianlara ruslarla əlbir olmağı və rus ordusunun irəliləməsinə kömək göstərməyi tövsiyə etdi. Erməni keşişi öz məktubunda yazırdı: “ruslar mahalın ətrafına gəlib hücum etdikdə ermənilərin rus qoşunu başçılarına hər cür kömək göstərməsi və yardım etməsi vacibdir, ermənilər bunu əsirgəməməlidirlər və imkan daxilində Azərbaycan məmləkətinin yollarında rus əsgərlərinə irəliləmək üçün kömək etməlidirlər”.⁴⁹

Sisianov Qarabağı və eləcə də onun xanını nəzarət altında saxlamaq üçün mayor Lisaneviçin rəhbərliyi altında Qarabağa 300 nəfərlik bir dəstə göndərdi. Bu dəstə Şuşa qalasında yerləşərək onun Rusiyaya bağlılığını təmin etməli idi. Lisaneviçin dəstəsinin təminatı İbrahim xan tərəfindən aparılmalı idi. Qarşılıqlı razılaşmaya əsasən həmin dəstənin ən azı üç aylıq ehtiyatı olmalı idi. Qarabağ və eləcə də Şəki xanlığının Rusiyanın təbəəliyini qəbul etməsi İranda çox pis qarşılandı. Cənubi Qafqazın getdikcə daha əsaslı şəkildə Rusiyanın əlinə keçməsi ilə İran razı deyildi və elə buna görə də qoşunların Azərbaycan hanlıqları ərazisinə yeridilməsi qərara alındı. 1805-ci ilin yayında Azərbaycan hanlıqları, o cümlədən də Qarabağ xanlığının ərazisi yenidən müharibə meydanına çevrildi. Qarabağ xanını cəzalandırmaq üçün qoşun çəkən İranın qarşısında dayanmaq da İbrahimxəlil xan üçün asan deyildi.

XIX yüzilin əvvəllərində Cənubi Qafqazın işgali **dövründə rus çarizmi bir tərəfdən Türkiyə və İranın regiondakı mövqeyini zəiflətmək, digər tərəfdən isə burada möhkəmlənmək üçün yerli azərbaycanlıları buradan sürgün edərək erməniləri köçürüb yerləşdirməyə başladı. Rusiya hakim dairələri “Azərbaycanın və İranın darvazası” saydıqları Qarabağa xüsusi diqqət yetirirdilər. Qarabağ xanlığı ilhaq edilən kimi Qafqazdakı Rusiya qoşunlarının komandanlığı Qarabağda mövqelərini möhkəmləndirmək üçün dərhal Cənubi Qafqazın digər yerlərindən erməniləri bura köçürdü. Məsələn, 1806-cı ildə Xoylu Cəfərqulu xanla Rusiya himayəsinə çoxlu erməni köçmüş və onlar Qarabağın Məcəlis, Qaradağlı, Çinarbulaq və başqa kəndlərində yerləşdirilmişdir.**⁵⁰

1806-cı ilin əvvəllərində Sisianov yenidən İrəvan istiqamətində hücumla keçmək qərarına gəldi. Lakin, onun Bakı əməliyyatı zamanı öldürülməsi bu

⁴⁹ *Ahənge Soruş...*, s.81-82

⁵⁰ Вердиева Х. *Переселенческая политика Российской Империи в Северном Азербайджане*. Баку. 1999. с.109-120.

işğalçı yürüşün həyata keçirilməsinə mane oldu. Həmin ilin iyununda Sisianovun yerinə İ.V.Qudoviç Qafqaz ali baş komandanı təyin edildi və ona Azərbaycan hanlıklarını tamamilə zəbt edib Rusiya imperiyasının tərkibinə qatmaq tapşırığı verildi.

Cənubi Qafqazı güzəştə getmək istəməyən Qacarlar İrani Rusiyanın sülh təklifini qəbul etmədi. Rus qoşunları bundan bir bəhanə kimi istifadə edərək 1808-ci ilin baharında İrəvan istiqamətində yenidən hücumla keçdilər. Rus qoşunlarının tərkibi 240 zabit heyəti və 7506 süvari əsgərdən ibarət idi. Bu yürüşdə 500 nəfərdən çox erməni süvarisi də işğalçı orduya qoşulmuşdu.⁵¹

Təcavüzkar Rusiya ordusu və onlara köməklik göstərən ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirdikləri işğallarda hərəsinin öz marağı vardı. İran və Osmanlı imperiyası ərazisindən İrəvan xanlığı ərazisinə axışmağa başlayan ermənilər yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycanın qərb torpaqları hesabına “erməni dövləti” yaratmaq məqsədlərinə çatmağa çalışırdılar. Məqsədlərinə yetmək üçün dəridən-qabıqdan çıxan ermənilər rus komandanlığına müxtəlif cür məxfi xarakterli məlumatlar verir, Rusiya hakim dairələrinə müxtəlif məzmunlu məktublar göndərir, onları “özlərinin xilaskarı” hesab edir, rus qoşunlarını İrəvanın işgalına şirnikləndirir və səbirsizliklə onların yollarını gözlədiklərini qeyd edirdilər.⁵² Rusiya dövləti isə öz növbəsində Cənubi Qafqazı ələ keçirdikdən sonra Azərbaycanın qərb torpaqlarında yerli azərbaycanlılara və qonşu müsəlman dövlətlərinə qarşı “erməni bufer vilayəti” yaratmaq məqsədi ilə ermənilərin göstərdikləri bütün köməklərdən, o cümlədən maliyyə vəsaitlərindən istifadə edirdilər. Rus zabitləri onlara kömək edən ermənilərin “cəsurluğunu” yüksək qiymətləndirir, onlara tez-tez yazılı təşəkkürlər verməkdə öz səxavətlərini əsirgəmirdilər.⁵³

1808-ci il kompaniyası zamanı İrəvan xanlığı üzərinə yenidən yürüş edən rus qoşunlarına həmin ilin sentyabr ayında Üçkilsəni tutan zaman erməni ruhaniləri tərəfindən sevinclə qarşılandılar.⁵⁴ İrəvan qalasını oktyabrın 3-dən noyabrın 30-dək mühasirədə saxlayan Qudoviç heç bir nəticə əldə edə bilmədi.⁵⁵

⁵¹ Дубровин Н.Ф. **История войны...**, т.IV, с.209; **İrəvan xanlığı**. Şimali Azərbaycanın..., s.306.

⁵² **АКАК**, т.II. док.1259, с.627-628.

⁵³ **КВ**, т. I. Тифлис, 1900, с.62; **СМОМПК**, вып.VI, Тифлис, 1888, с.103.

⁵⁴ **АКАК**, т. III, док.453, с.243.

⁵⁵ Вах: Nəcəfli G. Göstərilən əsəri, s.23-28.

İrəvanı ələ keçirmək ümidindən əli üzülən Qudoviç Naxçıvandan geri çəkilən general Nebolsinə 1808-ci il noyabrın 23-də rus qoşunları ilə getmək istəyənləri (Azərbaycana xəyanət etmiş ermənilər nəzərdə tutulur – G.N.) Qarabağa aparması tapşırırdı.⁵⁶ Bu yürüş rus qoşunlarına çox baha başa gəldi və demək olar ki, hərbi əməliyyatlarda iştirak edənlərin yarısı məhv oldu.

Beləliklə, Rusiya qoşunlarının İrəvan üzərinə ikinci yürüşündə rüsveyçı məğlubiyyətə uğrayan və Quba yürüşündə heç bir nəticə əldə edə biləməyən Qudoviç 1809-cu ilin aprelində erməni mənşəli Tormosovla əvəz olundu.

Rusiya hərbi dairələri həm Gəncə xanlığının işğali zamanı, həm də I Rusiya-İran müharibəsinin gedişi zamanı dəfələrlə İrəvan və Qarabağ hanlıqları üzərinə hücumlarında “erməni amili”ndən kifayət qədər yararlanmağa çalışdı. Lakin qeyd etdiyimiz dövrdə çar Rusiyasının bu siyasəti istənilən nəticəni vermədi.

II Rusiya-İran müharibəsi (1826-1828) zamanı çar Rusiyası artıq ermənilərdən açıq-aşkar nizami hərbi hissələr yaradaraq istifadə etməyi qərara aldı.

Mühüm strateji mövqedə yerləşən İrəvan xanlığının ələ keçirilməsini öz sələfləri kimi imperator I Nikolay (1825-1855) (1825-ci ilin 12 dekabrında taxta çıxmışdı – G.N.) da diqqət mərkəzində saxlayır və bu məsələni tez-tez Qafqazdakı Rusiya qoşunlarının baş komandanı general Yermolova xatırladırdı.⁵⁷ Nəhayət, 1826-cı ilin yazında rus komandanlığı İrəvan xanlığına qarşı yeni hücum kompaniyası başladı.

Rus qoşunlarının getdikcə İrəvan xanlığının mərkəzinə yaxınlaşmasından narahat olan xan qoşunlarını sərhəddə cəmləşdirdi. Bundan vahiməyə düşən Dəlıcanda yaşayan ermənilər qaçmağa başladılar. Sərhəddəki rus qoşunlarının komandiri Seversamidze ermənilərin iç üzünü açaraq, bununla bağlı yazırdı: “Əsgər olmayan bu sərhədlərdə ermənilər tatarsız (azərbaycanlılar nəzərdə tutulur – G.N.) qala bilməzlər. Ermənilər sülh vaxtı daha çox yararlı və sadıqdirlər”.⁵⁸

Rusiya hərbiçilərinə hərtərəfli yardım etmək üçün hətta erməni keşişi Nerses Əştərəkli 1826-cı il iyulun 29-da bütün erməni xalqına xüsusi çağırışla müraciət

⁵⁶ АКАК, т. III, док.462, с.250-251.

⁵⁷ Шербатов М. *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность*, т. II, СПб., 1890, с.122; *Покоренный Кавказ* (очерки исторического прошлого и современного положения Кавказа с иллюстрациями). Книга I-V, СПб., с.410-411.

⁵⁸ АКАК, т. VI. ч.I, Тифлис, 1874, док.1372, с.892; *İrəvan xanlığı*. Şimali Azərbaycanın..., s.328.

etmişdi. Müraciətdə deyilirdi “..son damla qanınıza qədər Rusiya hərbi hissələri ilə birlikdə vuruşun, ehtiyac olmasa döyüşü tərk etməyin”.⁵⁹ 1827-ci il martın 26-da baron Dibiç İrəvan xanlığına qarşı hərbi əməliyyatların başlandığını elan etdi. Rus qoşunları İrəvan xanlığı üzərinə hərəkət etdi. Aprelin 13-də Üçkilsə monastırını tutan Benkendorf ayın 16-da Sərdarabada doğru istiqamət götürdü. Burada Həsən xanın süvariləri ilə şiddətli döyüş baş verdi. Qalanı ala bilməyən rus qoşunları yenidən Üçkilsəyə çəkildi.⁶⁰

I Nikolay general Yermolovun dekabrıslərlə əlaqəsindən şübhələndiyi üçün, çox keçmədən onu Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı vəzifəsindən azad etdi. 1827-ci il martın sonlarında çara sadıq olan general İ.F.Paskeviç Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı (1827-1831) təyin edildi. Az sonra isə Velyaminov və Madatovu general Sinyagin və Pankratov əvəz etdilər. Yeni baş komandan İrəvan xanlığının strateji əhəmiyyətini dərk etdiyi üçün ilk zərbəni bu xanlığa endirməyi qərar aldı.⁶¹

1827-ci il 11 may tarixində knyaz-adyutant Paskeviç Tiflis hərbi qubernatoru gen.-adyutant Sipyaginə erməni batalyonu yaratmaq üçün 12 bənddən ibarət təklif verdi. Təklifin ilk bəndində qeyd olunurdu: “...yaşı 18-30 arası olan könüllü erməniləri mümkün olduğu qədər tez toplayıb yürüşə göndərməliyik ki, onlar qoşunu İrəvana qədər apara bilsinlər”.⁶² Tiflis hərbi qubernatoru gen.-adyutant Sipyaginın İmperator həzrətlərinin Baş qərargah rəisi, gen.-adyutant baron Dibiçə 15 may 1827-ci il tarixli raportundan bəlli olur ki, Sipyagin xüsusi Qafqaz korpusunun komandiri general-adyutant Paskeviçin tapşırığına əsasən könüllü ermənilərdən 117 nəfərlik 1-ci dəstəni formalaşdıraraq silahlandırmış və Tiflisdən Üçkilsəyə doğru yürüşə çıxan qoşunla birləşməyə göndərmişdir.⁶³

Dövrün tarixçisi Potto bu hadisəni belə şərh edirdi: “Paskeviç özünün başçılıq etdiyi qoşun hissələri, ona qoşulmuş erməni və gürcü dəstələrinin müşayiəti ilə mayın 12-də hərəkətə başladı. İmperator I Nikolayın rəzalıği ilə təşkil edilən ilk erməni atlı alayı mayın 17-də Paskeviçin ardınca İrəvan xanlığının ərazisinə doğru hərəkət etdi. İrəvan sərhədlərində onların sayı 1000 nəfərə çatırdı”.⁶⁴

⁵⁹ Тунян Б.Г. **Восточная Армения в составе России (1828-1853 гг.)**. Ереван, 1989. с.67.

⁶⁰ Шербатов М. **Генерал-фельдмаршал...**, т. II, с.243-244.

⁶¹ Вах: **İrəvan xanlığı**. Şimali Azərbaycanın..., s.332.

⁶² РГВИА, ф.846. оп.16, док. 4336, лл.1-5.

⁶³ РГВИА, ф.846. оп.16, док. 4336, л.6.

⁶⁴ Потто В.А. **Кавказская война в отдельных...**, т. III, вып.1-4, с.323-324.

General Sipyagin hələ 1826-cı ildə ermənilərin iranlıların (İrəvan xanının və Qacarlar İranının qoşunları nəzərdə tutulur – G.N.) əleyhinə göstərdikləri xidmətlərdən fəxrlə danışdı. Ona görə də ermənilərdən ibarət dəstələrin yaradılmasına diqqət yetirən Sipyagin 1827-ci il mayın 24-də dəstələrə daxil olmaq istəyənlər üçün xüsusi qaydanı imzaladı.⁶⁵

Baron Dibiçin general Paskeviçə yazdığı 2 iyun 1827-il tarixli cavab məktubunda erməni dəstələrinin yaradılması haqqında imperator I Nikolaya məlumat verdiyini və imperatorun bu tədbirlərin “indiki zaman üçün vacib olduğunu və daimi erməni dəstələrinin yaradılması üçün xüsusi sərəncam” verəcəyini bildirdiyini qeyd edirdi.⁶⁶

Gen.-adyutant Sipyaginın baron Dibiçə 17 iyun 1827-ci il tarixli raportundan bəlli olur ki, Tiflisdə 100 nəfərdən ibarət 2-ci erməni dəstəsi yaradılaraq, silahlandırılmış və hər cür ləvazimatla təchiz edilmiş, Xerson qrenadyor alayının podporuçiki Akimovun komandası altında Tiflisdən İrəvan ətrafında hərəkətdə olan qoşunlarla birləşmək üçün yola salınmışdır.⁶⁷

Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi. Rusiyanın işğalçılıq niyyətindən yararlanmağa çalışan ermənilər isə onlara hər vasitə ilə kömək göstərirdilər. Məsələn, İrəvan xanının qoşunları Üçkilsə monastırını mühasirəyə alan zaman bir neçə erməni monastırdan qaçaraq general Krasovskini xəbərdar edə bilmişdi. Krasovskinin 2 tabor və 4 topla iyulun 5-də köməyə gəlməsi İrəvan xanının qoşunlarının Üçkilsə monastırından geri çəkilməsinə səbəb oldu.⁶⁸ Məhz buna görə də alman tarixçisi F.Noyman: “Rus silahı – xaçın (xristian qüvvələrinin – G.N.) silahıdır” ifadəsini yazmaqdan çəkinmirdi.⁶⁹

Rusiya imperatorunun göstərişi ilə yaradılmış erməni hərbi qüvvələrinin də iştirak etdiyi birləşmiş xristian qüvvələri tərəfindən İrəvan qalası aprelin 27-dən iyunun 21-ə qədər mühasirədə qalsa da qala müdafiəçiləri qəhrəmanlıqla vuruşaraq qalanı düşməinə təslim etmədilər və nəticədə düşmən mühasirədən əl çəkərək geri çəkilməyə məcbur oldular.⁷⁰

⁶⁵ Ениколопов И. **Грибоедов и Восток**. Ереван, 1954. с.62-64.

⁶⁶ РГВИА, ф.846. оп.16, док. 4336, л.7.

⁶⁷ РГВИА, ф.846. оп.16, док. 4336, лл.9-10.

⁶⁸ Потто В.А. **Кавказская война в отдельных...**, т.III, вып.1-4, с.454-455.

⁶⁹ Neumann F. **Geschichte der Übersiedlung von vierzigtausend Armeniern, welche im Jahre 1828 aus den persischen Provinz Adarbaidshan nach Russland auswanderten**. Leipzig, 1834, s.28.

⁷⁰ Вах: Nəcəfli G. Göstərilən əsəri, s.28-34.

Cənubi Qafqazın fəthinin başa çatdırılması üçün İrəvan xanlığının işgalını qarşısına məqsəd qoyan Rusiya imperiyası generallarının 1827-ci ilin aprel-iyun aylarında ardıcıl olaraq gördüyü bu tədbirlər məhz İrəvan qalasının 57 gün (27 aprel-23 iyun) davam edən qəhrəman müdafiəsi (işğalçı ordu tərəfindən III mühasirəsi – G.N.) dövrünə təsadüf edir. 3-cü erməni dəstəsinin yaradılması isə məhz Sərdarabad və İrəvan qalasının sonuncu qəhrəman müdafiəsi dövrünə təsadüf edir.⁷¹

Qeyd olunan dövrdə Tiflis hərbi qubernatoru gen-adyutant Sipyaginın qraf Dibiçə 21 avqust 1827-ci il tarixli raportunda gen.-adyutant Sipyagin qraf Dibiçə 67 nəfərdən ibarət 3-cü erməni dəstəsinin yaradıldığını və ehtiyatda olan kapitan Beburovun rəhbərliyi ilə avqust ayının 21-də lazımı ləvazimatlarla təchiz edilərək general-leytenant Krassovskinin dəstəsi ilə eyni marşrut üzrə İrəvana yürüşə başladığını bildirirdi.⁷²

1827-ci il sentyabrın 24-də İrəvan qalasının rus qoşunları tərəfindən növbəti mühasirəsi başlandı. Həmin vaxt ermənilər knyaz Paskeviçlə əlaqə yaradaraq qala müdafiəçilərinin mivqeyi, sayı, topların yerləşdirmə vəziyyəti və s. hərbi sirləri onlara çatdırırdılar.⁷³ Qaladan bayırda olan ermənilər də, İrəvan qalasının ələ keçirilməsi üçün rus qoşunlarına yardım edirdilər. Bundan başqa, İrəvan qalasının müdafiəsi zamanı şəhərdəki azsaylı ermənilər rus qoşunlarına hər cür yardım göstərirdi. Hələ 1827-ci ilin aprelində şəhər əhalisi öz yerlərini tərk edib qalaya köçəndə ermənilər azərbaycanlılardan təcrid olunmuş şəkildə qalada yerləşdirilmişdi.⁷⁴ Ermənilər qala divarlarının üstünə qalxıb papaqlarını yelləyərək təslim olduqları barədə işğalçılara işarə verdikləri halda,⁷⁵ qalanın azərbaycanlı əhalisi özlərinin qədim şəhərini qəhrəmancasına müdafiə etməkdə davam edirdilər.

Sentyabrın 30-da qalanın mühasirəsi daha da daraldıldı. Toplar yeni, daha yaxın mövqelərə gətirildi. Qala divarları bütün mövqelərdən atəşə tutuldu. Oktyabrın 1-də qaladakı ermənilər işğalçılarla əlbir hərəkət edərək qiyam qaldırdılar və Həsən xandan qalanı təslim etməyi tələb etdilər, onlar xanın bütün

⁷¹ Вах: **İrəvan xanlığı**. Şimali Azərbaycanını..., s.334-345.

⁷² РГВИА, ф.846. оп.16, док. 4336, л.14.

⁷³ СМОМПК, вып. IV, Тифлис, 1884, с.36; Yenikolopov İ. Göstərilən əsəri, c.86.

⁷⁴ Yenikolopov İ. Göstərilən əsəri, c.85-86.

⁷⁵ Вах: Галоян Г.А. **Россия и народы Закавказья**. М. 1976, 164.

səylərinə baxmayaraq qalanın şimal qapılarını rus qoşunlarının üzünə açdılar.⁷⁶ Ermənilər həmçinin yaşadıkları dövlətə xəyanət edərək qala qapıları üzərində təslimçilik rəmzi olaraq ağ bayraq qaldırdılar.⁷⁷

Erməni xəyanətindən istifadə edərək qalaya daxil olan rus qoşunları ilə onun qəhrəman müdafiəçiləri arasında qanlı döyüş baş verdi. Müqavimət göstərməyin heç bir nəticə verməyəcəyini görən Həsən xan 200-dək əyanla qaladakı məscidlərin birinə çəkildi. Axşama yaxın İrəvan qalası işğalçıların əlinə keçdi. ...Bundan əlavə, qala müdafiəçilərinin 4 bayrağı, qala üzərindəki bütün toplar, silah və sursat ehtiyatı da işğalçıların əlinə keçdi.⁷⁸ İşğalçı Rusiya qoşunlarının İrəvanda törətdikləri dağıntılar və şəhərə vurduqları zərərle bağlı V.Potto bu hadisənin canlı şahidinin dediklərini olduğu kimi qələmə alaraq yazırdı: “Qalanın cənub-şərq küncünə çatarkən divar və bürclərin dağıntısı məni heyrətə saldı. Mənə elə gəlir ki, rus mühasirə artilleriyasının dörd gündə elədiyini çərx-i-fələk dörd əsrdə belə edə bilməzdi”.⁷⁹

Erməni xəyanətindən istifadə edərək İrəvan qalasını ələ keçirən və xanlığı işğal edən rus qoşunlarının baş komandanı İ.F.Paskeviç bu “qələbəyə” görə qraf titulu, 2-ci dərəcəli Georgi ordeni, 1 milyon rubl məbləğində pul mükafatı və İrəvan qalasını ələ keçirilməsinə görə “Erivanski” titulu aldı.⁸⁰

İrəvan xanlığının işgali ilə Şimali Azərbaycanın bütün ərazisi Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Məğlub edilmiş Qacarlar İrəvanı ilə 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçayda müqavilə imzalandı. Müqavilənin üçüncü maddəsinə əsasən Şimali Azərbaycanın Gülistan müqaviləsinə (1813) daxil edilməmiş İrəvan və Naxçıvan hanlıqları da Rusiya imperiyasına ilhaq edildi.

Alman tarixçisi F.Noyman yazır: “1826-cı ilin yayında başlanan Rusiya-İrəvan müharibəsi I Pyotrın arzu etdiyindən daha çox artığını gerçəkləşdirmiş oldu. Qısa zamanda ələ keçirilən ərazilər yalnız rus silahının gücü ilə deyil, eyni zamanda ermənilərin ruslarla işbirliyi və yaxından yardımını hesabına əldə olundu.”⁸¹

⁷⁶ Вах: АКАК, т. VII. Тифлис, 1878, док.523, с.566.

⁷⁷ Потто В.А. *Кавказская война в отдельных...*, т.III, вып.1-4, с.512-513.

⁷⁸ Вах: *İrəvan xanlığı*. Şimali Azərbaycanını..., s.349-350.

⁷⁹ Потто В.А. *Кавказская война в отдельных...*, т.III, вып.1-4, с.516.

⁸⁰ Потто В.А. *Кавказская война в отдельных...*, т.III, вып.1-4, с.591; *İrəvan xanlığı*. Şimali Azərbaycanını..., s.350-351.

⁸¹ Noyman F. Göstərilən əsəri, s.34-35.

Beləliklə, Çar Rusiyasının hakim dairələri Cənubi Qafqazı ələ keçirmək uğrunda Qacarlar İrani və Osmanlı imperiyasını ilə apardığı müharibələr zamanı erməni amilindən yararlanaraq, ermənilərdən bir alət kimi istifadə etdi. Çar Rusiyası XVIII əsrdə Cənubi Qafqaz, əsasən Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərə dövlət yaratmağa söz versə də, XIX əsrdə bu planından imtina etdi. Çünki, silah gücünə işğal etdiyi torpaqlarda ermənilər üçün dövlət yaratmaq Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə zidd idi. Lakin, Cənubi Qafqazı, o cümlədən Şimali Azərbaycanı türk-müsəlman əhalidən təmizləmək məqsədilə mənşəcə erməni və gürcü olan çar generalları hərbi əməliyyatlara cəlb olundu. Çar ordusunda xidmət edən erməni zabitləri isə öz növbəsində onlar üçün yaradılmış imkandan istifadə edərək Azərbaycan xalqına divan tutdu.

KAYNAKÇA

- АКАК** (Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией), т. I. Тифлис, 1866.
- АКАК**, т. II. Тифлис, 1868.
- АКАК**, т. III. Тифлис, 1869.
- АКАК**, т. VI. ч. I, Тифлис, 1874.
- АКАК**, т. VII. Тифлис, 1878.
- Армяно-русские отношения XVIII века. 1760-1800 гг.** т. IV, ч. II, Ереван, 1990.
- Arzumanlı V, Mustafa N. **Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq.** Bakı, 1998.
- АВПРИ (Архив Внешней Политики Российской Империи), ф. 100 СРА (Сношения России с Арменией).
- Babazadə E. **Gəncə xanlığının tarixindən.** Bakı, 2012.
- Дубровин Н.Ф. **Закавказье от 1803 до 1806 г.** СПб., 1866.
- Дубровин Н.Ф. **История войны и владычества русских на Кавказе.** т. IV, СПб., 1886.
- Ениколопов И. **Грибоедов и Восток.** Ереван, 1954.
- Хубов Е. **Описание достопамятных происшествий в Армении.** СПб, 1811.
- İrəvan xanlığı. Rusiya işğali və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi.** Bakı, 2009.
- КВ** (Кавказский вестник), т. I. Тифлис, 1900.
- Kərimova S. **Çarizmin Azərbaycanın işğalında və müstəmləkəçilik siyasətində erməni siyasətbazlarının rolu.** Bakı, 1995.
- Ковалевский П.И. **Завоевание Кавказа Россией.** (Исторические очерки. С картами и рисунками), СПб., (без выходных данных).
- Галоян Г.А. **Россия и народы Закавказья.** Москва, 1976.
- Григорян З.Т. **Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в.** Москва, 1959.
- Məmmədli A. **Ermənilərin gerçək tarixi.** Bakı, 2005.
- Mustafazadə T.T. **Qarabağ xanlığı.** Bakı, 2010.
- Neumann F. **Geschichte der Übersiedlung von vierzigtausend Armeniern, welche im Jahre 1828 aus den persischen Provinz Adarbaidshan nach Russland auswanderten.** Leipzig, 1834.

- Nəcəfli G. **İrəvan qalası – qəhrəmanlıq qalası**. Bakı, 2015.
- Парсамян В.А. **История армянского народа 1801-1900 гг.** Ереван, 1972.
- Покоренный Кавказ** (очерки исторического прошлого и современного положения Кавказа с иллюстрациями). Книга I-V, СПб., 1904.
- Потто В.А. **Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях**. т. I-III, СПб, 1836.
- Присоединение Восточной Армении к России**. т.I. (1801-1813). (сб.док. под ред. Ц.П.Агаян). Ереван, 1972.
- РГВИА (Российский Государственный Военно-Исторический Архив) ф.846. оп.16, док. 4336.
- СМОМПК** (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа), вып. IV, Тифлис, 1884.
- СМОМПК**, вып. VI, Тифлис, 1888.
- Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа**. ч.I, Москва, 1833; ч.II, Москва, 1838.
- Süleymanov M. **Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən**. Bakı, 2008.
- Шербатов М. **Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность**. т.II, СПб., 1890.
- Тунян Б.Г. **Восточная Армения в составе России (1828-1853)**. Ереван, 1989.
- Umudlu V. **Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işgali və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828)**. Bakı, 2004.
- Вердиева Х. **Переселенческая политика Российской Империи в Северном Азербайджане**. Баку, 1999.
- سروش، تاریخ جنگهای ایران و روس. یادداشت‌های میرزا محمد صادق وقایع نگار. هنگاً
1. از آغاز تا عهدنامه ی ترکمانچای. گردآورنده: حسین آذر ، مصحح: امیر هوشنگ آذر ، تهران، 1369
- // [Ahənge Soruş, **İran-Rusiya müharibələrinin tarixi**. Mirzə Məhəmmədə Sadıq və Qayə Nigarın qeydləri. Müharibə başlandıdan Türkmənçay müqaviləsinədək, toplayanı Hüseyn Azər, Əmir Hüsəng Azərin təshihli, Tehran, 1369 (1990)].

HATIRALAR IŒIĒINDA KAFKAS CEPHESİ

YASEMİN DOĒANER*

Özet

Dört yıl süren Birinci Dünya Savaşı'nın cephelerinden biri fiilen muharebelerin 1 Kasım 1914'te başlayıp dört yıl sürdüğü Kafkas Cephesi'dir. Osmanlı Devleti'nin Ruslara karşı mücadele ettiği cephede amaç, 1878'de Ruslara bırakılmış olan Kars, Ardahan ve Batum'u geri almaktır. Sarıkamış harekâtı adını alan harekâta Enver Paşa, hem Rusların Doğu Anadolu'yu istilasını önleyecek, hem de bölgedeki Türk ve Müslüman halkın ayaklanarak Osmanlı ordusunu desteklemesiyle daha önce Rus boyunduruğuna giren Kafkas halkını özgürlüğüne kavuşturacaktı. Dahası Hazar Denizi çevresinde ve Orta Asya'da yaşayan Türklerle temasa geçilerek Hindistan'a kadar ilerlenecekti. Bilindiği gibi ağır kış koşullarında gerçekleştirilen harekât çok ağır kayıplar verilerek geri çekilmeyle sonuçlanacak, Rus ordusu, Ardahan, Oltu, Van, Muş ve Bitlis'i işgal edecek, denizden yapılmaya çalışılan yardımlara da Rusya tarafından izin verilmeyecektir. Ruslar 1916 baharında yeniden saldırıya geçerek Karadeniz'e çıkardıkları bir kolordu ile Erzurum, Erzincan ve Trabzon'u da işgal edecektir. 1917'de Rusya'da patlak veren Bolşevik İhtilali ile Rusya savaştan erken çekilecek ve Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Doğu Cephesi'ndeki Rus işgali sona erecektir. 1878'den itibaren Rus işgali altında kalan Kars, Ardahan ve Batum geri alınacak, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya harekâtı ile Eylül 1918'de Bakü'ye ulaşılacak, Enver Paşa'nın hedefi kısmen de olsa gerçekleşmiş olacaktır. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesiyle üstün durumda olunmasına rağmen cephenin terk edilmesi emrini uygulamayı mümkün olduğunca geciktiren ordu komutanı Yakup Şevki Paşa, Ocak 1919'da kuvvetlerini Batum'a getirmiş ve İtilaf kumandanlıklarına teslim edilmesi gereken silahların bir kısmını da Ermeni çetelerine karşı kullanılmak üzere Kafkas İslam Şuralarına dağıtmıştır.

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Ankara, ydoganer@hacettepe.edu.tr

Kafkas Cephesi'nde önce ağır kış koşulları daha sonra da açlık, hastalık ve cephane yetersizliği gibi pek çok nedenle şehit olan Türk askerlerinin yanı sıra pek çoğu da mütareke sonrası savaş esiri olarak Rus esareti altında kalmıştır. Türk esirlerinin durumunu tespit etmek ve koşulları hakkında bilgi edinmek amacıyla Yusuf Akçura, Ocak 1918-Şubat 1919 tarihleri arasında görevlendirilmiştir. Cephede savaş sürerken ve sonrasında yaşanan insanlık dramının boyutları, bizzat süreci yaşayanların kaleme aldıkları anılarında tüm açıklığıyla dile getirilmektedir. Bu tebliğde anılan ve aşağıda kısmen bibliyografyası verilen anılardan ve konuya ilişkin basılı çalışmalardan hareketle, Kafkas Cephesi'nde yaşananların insani boyutu ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kafkas Cephesi, Birinci Dünya Savaşı, Anılar, Hatıralar, Sarıkamış

Yaşanılmış olayların anlatıldığı otobiyografik eserlerin ortak adı olan hatıra kavramı ve terimi edebi bir tür olarak yeni olmakla birlikte yazılı en eski metinlerin arasında hatıraların yer aldığı bilinmektedir.¹ Hatıra türüne dair eserlerin tarih yazıcılığı için oldukça önemli kaynaklar olduğu bir gerçektir. Devletin resmi kaynaklarına karşı, karşı tarafın en manalı sesinin hatıra türü eserlerden çıktığı ve bu kaynakların yerinin ancak diğer hatıralarla doldurulabileceği bu konuda metodolojik çalışmalar yapanlar tarafından vurgulanmaktadır.² Birinci'ye göre hatırat türü esere beşeri bilginin zamana tescil edilmesi veya zamanın elinden kurtarılması gözüyle de bakılabilir. Bu türün bilinen en eski örneği Sezar'ın Gallia Savaşı olarak kabul edilmektedir. Bizans İmparatoru Kantakuzenos hatıralarını kaleme almış, daha sonra Fransa'da Fransız İhtilali öncesi ve sonrasında yaşananların anlatıldığı hatıralar ortaya çıkmıştır. Türkçede bilinen ilk örnek ise Bilge Kağan'ın Göktürk Kitabeleridir. II. Mahmut döneminden itibaren hatırat türünde gözle görülür bir artış bulunmakla birlikte örneklerin yaygınlaşması İkinci Meşrutiyet sonrasına rastlamaktadır.³ II. Abdülhamit döneminin devlet ricali kendilerini eski devrin günahlarından hariç tutmak ve mesuliyetleri olmadığını göstermek için kimisi alelacele, kimisi daha sonra hatıralarını kaleme almışlardır. Bu bakımdan hatıraların yazılış sebeplerine göre dönemlere ayrılması mümkündür. İkinci Meşrutiyet döneminde kendilerini savunma amaçlı yazarların yanı sıra Meşrutiyet'in ilanında şeref payı olduğunu ifade etmek için, büyük harplerden sonra yaşananları tasvir etmek ve kendi kusurunun olmadığını ve hizmetlerini anlatmak üzere yazarlarla, Balkan savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele sonrası hatıralarını yazan binlerce sivil ve askerinin eserleri bulunmaktadır. Daha sonra Demokrat Parti dönemi milletvekilleri ve 1960 İhtilalini gerçekleştirenlerin hatıralarını yayınladıkları görülmektedir.⁴ Bu tebliğde incelenen Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'ne dair yaşananların ele alındığı hatıralar çoğunlukla askerler tarafından kaleme alınmış olup, kısmen yazarının bulunduğu rütbeye göre taşıdığı sorumluluğun büyüklüğü, savaş sırasında görülen hizmetler, ordunun cephedeki askeri stratejisine veya ordu komutanlarına dair eleştirileri içerir. Üstesinden gelinemeyen doğal ve resmi güçlükler, esir düşmüş

¹ M. Orhan Okay, "Hatırat", İslam Ansiklopedisi, C 16, İstanbul, 1997, s.445.

² Ali Birinci, **Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri**, Dergah Yay., İstanbul, 2012, s.38.

³ Ali Birinci, "Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XIV, Temmuz 1998, S 41, s. 612-613.

⁴ Birinci, a.g.m, s.613-614.

olanların esaret hayatında karşılaştıkları zorluklar, başka kültürlerle dair bilgi ve gözlemler ve sonunda kazanılan başarılarından veya uğranılan hayal kırıklıklarından söz etmektedir.

Anılan sebeplerle hatıraların yazılış amaçlarının dikkate alınarak kullanılması, açık veya gizli bir hedefinin olup olmadığına dikkat edilmesi, metinlerin bu bağlamda bir süzgeçten geçirilmesi gerekir. Yazarın iyi tanınması ve hatıratı hangi amaçla yazmış olduğu araştırılmalıdır. Eserin güvenilirliği yazarının kişiliği ve hayatı ile ilgili bilgilerin tespiti ile daha sağlıklı olarak değerlendirilebilecektir. Hatıratın yaşandığı dönemde mi yoksa daha sonra hatırlananlardan hareketle mi kaleme alındığı da doğruluğu açısından önem taşımaktadır. Şüphesiz günü gününe tutulan notlardan hareketle yazılan bir eserle hafızaya dayalı olarak yazılan hatırat arasında bir fark olacaktır. Bazen de siyasi konjonktür gereği üzerinden zaman geçmiş bir konunun zamanında yazılamayacak bir dille kaleme alınması söz konusu olabilir. Diğer yandan kaleme alındığı tarihle yayınlandığı tarih arasındaki zaman farkı da dikkate alınması gereken bir diğer unsurdur. Sarıkamış Faciası olarak bilinen tarihi olayı içinde barındıran Kafkas Cephesi'ndeki gelişmeler, Köprülülü Şerif İlden⁵'in olayın gerçekleşmesinden yedi yıl sonra *Akşam* gazetesinde hatıralarını tefrika ettirmesiyle ortaya çıkmıştır. Hatıratın 1921 yılında yayımlanması o günkü siyasi süreç düşünüldüğünde manidardır. Henüz Enver Paşa'nın yaşadığı ancak yurt dışında olduğu bir döneme rastlaması nedeniyle en çok suçlanan iki muhataptan biri olan Hafız Hakkı⁶ 1915'te cephede şehit olduğu

⁵ Şerif İlden, 24 Şubat 1877'de bugün Makedonya sınırları içinde kalan Köprülü'de doğdu. Sırasıyla Manastır Askeri Rüştiye'sini, İstanbul Topçu Harbiyesi'ni bitirdi. 1904'de Kurmay Yüzbaşı, 1907'de binbaşı rütbesini aldı. 1909'da Belgrad Ataşemiliterliği'ne, 1912'de Genelkurmay 4.Şube Müdürlüğü'ne getirildi. 8 Ocak 1914'te Erzurum'daki 9. Kolordu Kurmay Başkanlığına atandı. 29 Ocak 1915'de Sarıkamış Cephesi'nde Ruslara esir oldu. Sibirya'daki üç yıllık esaret hayatından sonra İstanbul'a döndü ve 31 Mart 1918'de emekli edildi. 1923'ten sonra çeşitli diplomatik görevlerde bulunduktan sonra 8 Şubat 1935'te Kastamonu Milletvekili olarak TBMM'ye girdi. 1939'dan sonraki hayatına dair pek bilgi bulunmamaktadır. Köprülülü Şerif (İlden), *Sarıkamış*, Yay. Haz: Sami Önal, İstanbul, 1999, s.viii-ix. TBMM albümünde evli ve 3 çocuk babası olduğu ve 16.1.1953 tarihinde vefat ettiği belirtilmektedir. https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html, s.295 Erişim tarihi: 18.08.2015.

⁶ Hafız Hakkı Paşa, 1879'da Manastır'da doğdu. Serez'de ve Köprü'de ilk tahsilini yaptığı sırada Kur'an'ı hıfzetti ve artık Hafız Hakkı olarak bilindi. Manastır'da askeri Rüştiye ve İdadî'yi, İstanbul'da Harbiye Mektebi'ni bitirdi.1904'te Kolağası, dört sene sonra binbaşı oldu. O yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılan Hafız Hakkı, İkinci Meşrutiyetin ilanının ardından Genelkurmay Dördüncü Şubesinde görev aldı, oradan Viyana Ataşemiliterliği'ne

için, Enver Paşa⁷ da 1922 yılında Türkistan'da hayatını kaybedeceğinden pek çok suçlamanın cevaplanması söz konusu olmamıştır.

Metnin asıl nüsha olup olmadığı da önemli konulardan birisidir. Sadeleştirilmiş metinler yayına hazırlayanlar tarafından yeniden yorumlandığı için tarih araştırmalarında kullanılmaları pek çok yanlışlığa neden olabilecektir.⁸ Ele aldığımız hatıralardan bir kısmı orijinal metinlerin muhafaza edilerek yayınlanmış hali olup, bir kısmı ise sadeleştirilmiş metinlerden oluşmaktadır. Yalnız kelimelerin anlaşılabilirliği kaygısıyla Türkçeleştirildiği metinlerin yanı sıra özellikle de yakınları tarafından hatırat sahibinin notlarından hareketle kaleme alınan bazı hatıralarda zaman zaman kişinin kahramanlığının derecesini artırmak ve böylece kendisine duyulan minneti dile getirmek amacıyla bazı yorum ve değerlendirmelere yer verildiği görülmektedir. Hatırat türünün öznel bir anlatım olduğu gerçeğinden hareketle eser sahibi veya yayına hazırlayanlar tarafından bilinçli veya bilinçsiz bazı konuların gerçeğinden uzaklaştırılabileceği çekincesi her zaman taşınmalı, bu nedenle en çok da aynı türdeki diğer eserlerde ne tür yaklaşımlar sergilendiği

tayin edildi. 31 Mart ayaklanması patlak verince Selanik'e geçti ve Hareket Ordusu ile İstanbul'a geldi. 17 Şubat 1910'da Ortaköy Sarayı'nda Sultan V. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed Salahadin Efendi'nin kızı Behiye Sultan ile evlenerek hanedana damat oldu. Balkan Savaşı'ndaki başarısı üzerine 1913 Ocak ayında yarbaylığa yükseltildi ve ordunun gençleştirilmesi sırasında Genelkurmay İkinci Başkanı oldu. 7 Aralık 1914'de albay, 10 Ocak 1915'de 3. Ordu Kumandanı İzzet Paşa'nın kumandanlıktan alınması üzerine ordu kumandanı ve paşa oldu, rütbesi Tuğgeneralliğe yükseltildi. 15 Şubat 1915'te Erzurum'da vefat etti. **Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü**, Haz. Murat Bardakçı, İstanbul, 2014, s.10-11.

⁷ Enver Paşa (1881-1922), 1902'de Harp Akademilerini bitirerek Selanik'te göreve başladı. 1906'da İttihat ve Terakki'ye üye oldu. II. Meşrutiyetin ilanında önemli rol oynadı. 31 Mart isyanına karşı Balkanlarda toplanan Hareket Ordusuna katıldı. Bingazi'de Mustafa Kemal ile aynı cephelerde İtalyanlara karşı savaştı. İstanbul'dan döndükten sonra İttihat ve Terakki'nin iktidarının pekişmesinde önemli yeri olan Babıali Baskını'na katıldı. Edirne'nin kurtarılışının öncülerindendi. 1914'te Sait Halim Paşa kabinesinde Harbiye Nazırı oldu. Hanedandan Naciye Sultan ile evlendi. Osmanlı-Alman ittifakının gelişmesinde ve ülkenin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinde önemli rol oynadı. Ancak savaş öncesindeki askeri başarılarını savaş sırasında tekrarlamadı. Başkomutan vekili olarak görev yaptığı Sarıkamış Harekâtı kayıplarla sonuçlandı. Mondros Mütarekesi'nin ardından Odessa ve Berlin üzerinden Orta Asya'ya gitti. Türkistan'ın bağımsızlığı için çalışırken, Tacikistan'da bir çarpışmada hayatını kaybetti. Mezarı 1996'da İstanbul'da Abide-i Hürriyet Tepesine nakledildi. **Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)**, Haz: Halil Erdoğan Cengiz, İstanbul, 1991, arka kapak yazısı.

⁸ Birinci, a.g.m, s.619. Birinci'ye göre bu tür hatıralar kesinlikle kullanılmamalıdır. Ancak orijinal metinlerine ulaşma şansının olmadığı bu eserlerin tamamen yok sayılmasındansa metodolojik çekincelerin dikkate alınması kaydıyla bu çalışmaların değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

irdelenerek verilen bilginin teyidi sağlanmalıdır.

Birinci Dünya Savaşı'nın cephelerinden biri olan Kafkas Cephesi hakkında askeri, stratejik veya lojistik vb. konularda çeşitli kitaplar, makaleler ve raporlar aracılığıyla bilgi edinmek mümkün olup bu konuda askeri ağırlıklı bir literatür olduğu bilinmektedir.⁹ Bu tebliğin amacı Kafkas Cephesi'nin askerî veya stratejik önemini anlatmak olmayıp, cepheye dair yaşananların cephedeki askerlerin gözünden anlatılmaya çalışılmasıdır. Yedek subaydan generale çeşitli rütbelerdeki Türk askerlerinin yazdıkları doğrultusunda savaşın az bilinen insani yönüne hatıralar aracılığıyla ışık tutulacaktır. Kafkas Cephesi'ne dair gelişmeleri üç kısımda anlatmak mümkündür. Öncelikle savaşın başlamasının ardından cepheye çağrılanların Kafkas Cephesi yolculuğu ele alınacaktır. Yolculuk sırasında yaşananlar, Osmanlı Devleti'nin o günkü siyasî ve sosyal atmosferi hakkında ilginç ipuçları içermektedir. Daha sonra cephede yaşananlar farklı komuta düzeyindeki askerlerin bakışı üzerinden takip edilecektir. Son kısımda ise savaş sürerken veya sonunda esir düşen askerlerin yazdıklarından hareketle Birinci Dünya Savaşı'nı kaybeden bir ülkenin insanının psikolojisine ilişkin değerlendirmeler yapılacaktır.

Kafkas Cephesi'ne dair hatıraların önemli bir kısmı doğrudan bu cepheye ilişkin olup, bir kısmı da yazarının birden çok cephede görev alması nedeniyle Birinci Dünya Savaşı anıları şeklinde Çanakkale ve Irak vb. diğer cepheleri de kapsayacak şekilde kaleme alınmıştır.¹⁰ Bir kısmı doğrudan hatıra sahibi tarafından kaleme alınan eserlerin¹¹ yanı sıra başka birine anlatılanlardan hareketle yazılan hatıralar da bulunmaktadır.¹² Bazı hatıralar ise sahibinin tuttuğu notların

⁹ Bu konuda geniş bilgi için bk. T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II. Cilt 2. Kısım Kafkas Cephesi, 2.Ordu Harekâtı**, Ankara, 1978; **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Birinci Dünya Harbi**, Ankara, 1985; Çakmak, Fevzi, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi**, Haz: Ahmet Tetik, Ankara, 2005.

¹⁰ İ. Hakkı Sunata, Mülazım Ahmet Hilmi ve Mülazım Mehmet Sinan'ın hatıraları bu türe örnektir. Bazı hatıralar Birinci Dünya Savaşı anıları şeklinde genel bir ifade ile yayınlanmış olup yalnız Kafkas Cephesi hatıraları anlatılmaktadır. Faik Tonguç ve İhsan Latif Paşa'nın hatıraları bunlara örnektir. Doğrudan Kafkas Cephesi'nden bahsetmeyip duyum yoluyla veya anılan hatıralara atıf yaparak dolaylı yoldan aktarım yapan hatıralara burada yer verilmemiştir.

¹¹ Arif Baytın, İ.Hakkı Sunata, Faik Tonguç ve Hüsametdin Tuğaç'ın eserleri kendi kalemlerinden hareketle yayınlanmış hatıralara örnektir.

¹² Ahmet Göze'nin anıları oğlu Ergun Göze tarafından kaleme alınarak yayınlanmış, Metin

başkaları tarafından yayına hazırlanarak kitaplaştırılması şeklinde ortaya çıkmıştır.¹³ Daha önce söz edildiği gibi Şerif İlden'in hatıraları önce gazetede tefrika halinde yayınlanmış, daha sonra kitaplaştırılmış, Latin harfleriyle ve sadeleştirilerek 1999 yılında Sami Önal tarafından yeniden yayınlanmıştır. Faik Tonguç¹⁴ ve İhsan Latif Paşa¹⁵'nin anılarında olduğu gibi bazı hatıralar birden fazla ve zaman zaman da farklı kişiler ve yayınevlerince yeniden yayınlanmıştır. Bunda bazı yayınevlerinin örneğin Türkiye İş Bankası Yayınları'nın 1999 yılında daha önce basılmış hatıraları seri şeklinde yeniden yayın hayatına kazandırmak istemesinin etkisinin olduğunu söylemek mümkündür.

Hatıraların içeriğine bakıldığında bazılarının cephedeki askerî ve stratejik gelişmelere ağırlık veren bir anlatım tarzı geliştirip esir düşmelerine karşın esaret

Tekin de bir kısmı akrabası olan köyündeki "dedelerinin" hatıralarını Milli Savunma Bakanlığı Arşivi kayıtlarından da faydalanarak kitaplaştırmıştır. Mülazım Ahmet Hilmi'nin anıları ise Merih Baran Erbuğ tarafından onun tuttuğu notlardan ve daha sonra sağlığında naklettiği bilgilerden hareketle Erbuğ'un tabiriyle anı-roman şeklinde yayınlanmıştır.

- ¹³ Mehmet Arif Ölçen, Mülazım Mehmet Sinan, İhsan Latif Paşa, Tuğgeneral Ziya Yergök ve Hafız Hakkı Paşa'nın hatıraları buna örnektir.
- ¹⁴ Faik Tonguç, 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine Londra'da tahsil görmekte iken, önce Paris'e geçer, oradan da İstanbul'a gelir. Harbiye Mektebi'ne yedek subay olmak üzere kaydolur. Dört aylık bir talimin ardından 12 Ocak 1915'de İstanbul'dan cepheye hareket eder. 11 Temmuz 1916'da Ruslara esir düşer. Önce Tiflis'e daha sonra Moskova'ya ve en son Vetluga Kasabası'na gönderilir. 27 Haziran 1918'de esareten İstanbul'a döner. Önce ticaretle uğraşır umduğunu bulamaz. Dâhiliye Nezareti'ne başvurarak memuriyet talep eder. Rumkale Kaymakamlığı'na görevlendirilir ancak bir tesadüfle bu işten vazgeçerek Samsun'da ticarete atılmak üzere yola çıkar ancak bu amacına da ulaşamaz. Kısa bir mahpusluk dönemi sonrası Anadolu'daki harekete katılmayarak izlemekle yetinir ve sonrasında müteahhitlik yapmaya başlar hatıralarının sonunda her ne kadar kendisi fiilen Milli Mücadelede görev almasa da Gazi Mustafa Kemal'i takdir eden cümlelere yer verir. Faik Tonguç, **Birinci Cihan Harbinde Bir Yedek Subayın Hatıraları**, Ankara, 1960.
- ¹⁵ İhsan Latif Paşa, 1873'te İstanbul'da doğdu. 1890'da Harp Okuluna girmiş, 1893'te subay olmuştur. 1895'te Harp Akademisi'nden mezun oldu. 1897'de Yunan Savaşı, 1911'de Balkan Savaşı ve daha sonra Birinci Dünya Savaşı'na katıldı. IX. Kolordu Komutanı iken Sarıkamış Meydan Muharebesinde Ocak 1915'te Ruslara esir düştü. 29 Ocak 1915'te esarete iken emekliye sevk edildi. Sibiryadaki Çita esir kampından firar ederek Mançuri-Çin-Japonya-Amerika ve Yunanistan üzerinden İstanbul'a dönmeyi başardı. İstanbul'da bazı askeri ve sivil hizmetlerde bulundu. İstanbul'un işgali sırasında Anadolu'ya silah ve cephane kaçırılmasında büyük yararlıkları oldu. Daha sonra TBMM'de İstanbul Milletvekili oldu. 1925'te İzmir Valiliği'ne atandı. Altı Osmanlı madalyasına ek olarak İstiklal Madalyası sahibidir. Burhan Gökse, **Bir Serencam-ı Harp**, Ankara, 1988, s.4. Bundan sonra TBMM'nin VII. Dönemine kadar milletvekilliği yapmıştır. 27 Aralık 1955'te vefat etmiştir. https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0hsan_S%C3%B6kmen, Erişim tarihi 18.08.2015.

sürecinden hiç bahsetmedikleri görülür.¹⁶ Bir kısmı önce cephedeki gelişmeleri ve esarete giden süreci ve sonrasını anlatırken, kimisi kısa bir girizgâh sonrası doğrudan esaret yıllarının güçlüklerinden söz etmektedir. Hatıraların bir kısmı içindekiler kısmına sahipken, eski baskı olanlarda ve doğrudan yazarının çabasıyla kaleme alınmış olanlarda içindekiler kısmına yer verilmemiştir. Pek azında dizin bulunmaktadır. Diğer yandan bazıları kitabın sonuna harekât planlarına dair haritaları, bazıları da önemli belgeleri ek olarak vermiştir. Hatıraların pek çoğunda yazarın veya aile üyeleri ile meslektaşlarının fotoğrafları bulunmaktadır.

KAFKAS CEPHESİ'NDE GENEL DURUM

Kafkas Cephesi'nin genel durumuna dair hatıralarda derli toplu bilgiler olmayıp ağırlıklı olarak askeri bilgilerle, karşılaşılan güçlüklerden hareketle ortaya çıkan durumlara ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sırasında -daha önce orduda reform yapmak amacıyla Almanya'dan subay getirilmesi geleceğinin bir devamı olarak- Osmanlı ordusunda 1914 yılında Liman Von Sanders¹⁷ başkanlığında 42 kişiden oluşan bir askeri heyet görev almıştır.¹⁸ Bunlardan biri olan 3. Ordu Kurmay Başkanı -savaşın başından Brest Litovsk Antlaşması'na kadar cephede bulunan- Alman Yarbay Guze'nin gözlemlerinden hareketle kaleme aldığı eserinde askeri konuların dışında da epeyce bilgi ve gözleme yer verilmiştir. Bölgenin coğrafi konumuna dair verdiği bilgilerde, şehirlerin nüfusunun ve ticaretinin azlığından, yolların ve köprülerin yetersizliğinden ve ilkel şekilde yapılan ziraattan bahsetmektedir. Kasaplık hayvanların çokluğuna rağmen konserve fabrikasının bulunmaması en önemli sorunlardan birini oluşturur. Fasulye ve bamya kurutulmakta, buğdaydan bulgur yapılmakta ve başlıca yemekler bu bulgur ve pirinçten yapılmaktadır. Etler kavurma yapılarak tenekelerde muhafaza

¹⁶ Yüzbaşı Şerif İlden ve Albay Arif Baytın'ın hatıraları buna örnektir.

¹⁷ Liman Von Sanders, 17 Şubat 1855'te doğdu. Babası bir Yahudi asilzade idi. 1877 yılında Amelie Von Sanders ile evlenerek soyadını eşinden aldı. 1904 yılında albay rütbesine terfi etti. 1908'de Tümgeneral, 1911'de Korgeneral oldu. 30 Haziran 1913'te Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman Askeri Misyon Başkanlığı ve 1. Ordu Komutanlığı görevine atandı. 1915 yılında Gelibolu ve Çanakkale Boğazını savunan 5. Ordu Komutanlığı'na atandı. Bu görevindeki başarısından dolayı kendisine Müşirlik rütbesi verildi. 1918 yılında Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı'na atandı. 1918 sonunda İngiliz General Allenby tarafından yenilgiye uğratıldı ve savaş suçu işlediği gerekçesiyle Malta'da tutuklandı. Altı ay sonra serbest bırakıldı ve emekliye ayrıldı. 22 Ağustos 1929'da Münih'te öldü. https://tr.wikipedia.org/wiki/Otto_Liman_von_Sanders, Erişim tarihi 18.08.2015.

¹⁸ Savaşın başında sayıları 42 olan Alman askeri heyetinin emrindeki subayların sayısı 1918 yılında 800'ü bulmuş, astsubay ve erler de dâhil edildiğinde bu sayı 6686'ya ulaşmıştır.

edilmekte, ancak bu tenekeler Bakü'den geldiği ve sınırlı sayıda olduğu için istenilen miktarda kavurma üretilmemektedir. Bölgede demiryolu ve otomobil olmadığından erzak nakliyatı ve diğer nakil işleri hayvan kuvvetiyle yapılmaktadır. Bu hayvanların miktarı oldukça fazladır ancak iyi bakılmadıkları için erken telef olurlar. Yük hayvanları ve kağnı arabaları iyi durumda olmayan yolları daha da bozmaktadır. Başlangıçta Sivas'a kadar olan 3. Orduya, daha sonra Sivas da dâhil edilmiştir. Alman İslah Heyeti bölgeye gelinceye kadar, ordunun ihtiyaçlarını ikmal için barış zamanında hazırlık yapılmadığını belirtmektedir. Karargâhı Erzurum'da olan 3.Ordu'nun Lojistik ve İkmal Komutanlığı Vali Tahsin Bey'in de desteğiyle ikmal işleri konusunda seferberlik sonrasında faaliyetlerine başlamıştır. Hayvan miktarının çok oluşu, deri ve yün bulmayı kolaylaştırmaktadır ancak Erzincan'daki bir şayak (Yünlü Kumaş) fabrikası dışında fabrika yoktur ve el tezgâhlarında dokunan kumaşlar da dayanıksızdır. Sivas'ta yalnız kılıç yapılmakta, ateşli silahlar, cephane, teknik malzeme, sıhhiye malzemesi vb. dışarıdan ordu bölgesine sevk edilmektedir. Barış zamanında İstanbul'dan Sivas veya Erzurum'a karadan gidilmeyip nakliye malzemeleri deniz yoluyla Samsun veya Trabzon'a kadar getirilmekte, oradan hayvanlarla iç kısımlara gönderilmektedir. Cepheye gönderilecek her türlü savaş malzemesi tek hatlı Anadolu demiryolu ile nakledilmektedir. Ankara'ya kadar olan hattın Sivas'a kadar uzatılması savaş esnasında kararlaştırılmış ancak arazinin güç koşulları bunun ertelenmesine yol açmıştır. Menzil yolu olarak da Toros'un kuzeyindeki Anadolu demiryolunun son istasyonlarından biri olan Ulukışla'dan itibaren Kayseri-Sivas-Suşehri-Erzincan-Erzurum hattı kabul edilmiştir. 900 km'lik bu menzil hattı çok güç koşullara sahip olmasına rağmen amele taburlarının gayretli çalışmalarıyla nispeten kullanılabilir hale getirilmiştir.¹⁹

Alman Yarbay Guze anılan şartlara bağlı olarak ordunun savaş konusundaki hazırlığının yetersizliğine vurgu yaparken, Hafız Hakkı günlüklerinde “devletin bu sefer harbe girerken yakın zaman tarihlerinde misli görülmemiş bir derecede kuvvetli olduğunu” söylemektedir.²⁰ Hatıralardaki öznel anlatımlara bazen askeri

¹⁹ Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesindeki Muharebeler**, çev. Yarbay Hakkı (Akoğuz), Ankara, 2007, s.3-6.

²⁰ **Hafız Hakkı Paşa'nın...**, s.46. Diğer pek çok hatırat veya günlükten farklı olarak Hafız Hakkı Paşa'nın savaş sırasında günü gününe tutmaya çalıştığı notlar herhangi bir düzeltme veya gözden geçirmeye maruz kalmaksızın Latin harflerine çevrilerek orijinal haliyle Murat Bardakçı tarafından yakın zamanda yayınlanmıştır. Sarıkamış harekâtının önemli aktörlerinden biri olan Hafız Hakkı Paşa'nın savaşa dair davranış ve düşüncelerinin yer aldığı önemli bir eserdir.

ve stratejik konularda da rastlamak mümkündür. Yazarı kendi gördüğü pencereden yorum ve değerlendirme yapmakta kimi zaman aynı konuda muhatapların birbirinin hilafına olan değerlendirmelere rastlanmaktadır.

CEPHEYE GİDERKEN

Kafkas Cephesi'ne gidenlerin bir kısmı -yüksek rütbeli subaylar- daha önce Çanakkale veya bir başka cephede görevlerini tamamlamış olup bu cepheye sevk edilenlerden, bir kısmı ise çoğunlukla ihtiyat zabiti sıfatıyla ilk kez cepheye gidenlerden oluşmaktadır. Daha önce cephede bulunmuş olanların Kafkas Cephesi'ne sevki buldukları yerden trenle veya eşek, at ve yaylı arabalarla gerçekleşirken, ilk kez cepheye gidecek olanların pek çoğunun evlerine yakın merkezlerde toplanarak yaya olarak hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Hareket öncesi orduya katılma zamanlarına göre kimi birkaç ay, kimi talimgâhlarda yaklaşık yirmi gün eğitim gören adaylar, daha sonra terfileri yapılmak üzere onbaşı rütbeyle veya yedek subay olarak yola çıkarılmış, Balkan Harbi'nden sonra önemli miktarda bir aydın kütlesi vatan hizmetine alınmıştır.²¹ Bu gençlerin büyük bir kısmı idadi eğitimini tamamlamış, bir kısmı fakülteden mezun olmak üzere olan İttihatçı gelenekten etkilenen idealist gençlerden oluşmaktaydı. Aralarında yurt dışında tahsil görenler de vardı. Seferberlik emri verildikten hemen sonra cephelere hareket etmeye başlamışlardı.

Hukuk Fakültesi son sınıf öğrencisi Vasfi Şensözen²² Darülfünun'daki bir imtihan çıkışında duvarda kırmızı ve yeşil renklerle top ve tüfek resimleri yapılmış "Seferberlik var, asker olan silâhına" yazılı bir levha gördüklerinde zihinlerinin bulandığını söyler.²³ Aslında cepheye gidişin her zaman büyük bir

²¹ Tonguç, a.g.e, s.8-9.

²² Vasfi Şensözen, 1892'de Bandırma'da doğdu. İlköğrenimini Bandırma'daki İptidai Mektebi'nde, orta ve lise eğitimini İstanbul Vefa Lisesi'nde tamamladı. Darülfünun Hukuk şubesi son sınıfında iken yedek subay olarak askere alındı. Savaş süresince Kafkas Cephesi'nde bulundu ve 1918'de terhis oldu. Eylül 1919'da Hukuk Fakültesi'ndeki eğitimini tamamladı. Bandırma'da avukatlık yaparken Kuva-yı Milliye adına gönüllü kuvvetler toplayarak cepheye gönderdi. IV. Dönem TBMM'de Balıkesir milletvekili oldu. 1935'te Maliye Vekâleti Hukuk Müşavirliği avukatlığı, 1941'de hukuk müşavirliği yaptı. Mayıs 1954'te emekli oldu. 1975 yılına kadar avukatlığa devam etti. 28 Ekim 1985'te vefat etti. Vasfi Şensözen, **Birinci Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları**, Yay. Haz: Saro Dadyan, İstanbul, 2013, s. 5.

²³ Birkaç günü teredditle geçiren Şensözen, Tanin gazetesi yazarı Necmettin Sahir Bey'in bir arkadaşıyla kendisine doğru elini ihtar gibi kaldırarak "Askersiniz!" dediğini, içinde bulunulan devrin ruh halinin memlekete ve insanlara kanun ve nizamdan ziyade, idareyi elinde bulunduranların isteklerinin hâkim olacağı zihniyetinin genelleştirildiğini ifade etmektedir. O günlerde çıkmış olan gazetelerde Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın yüksek tahsil gençliği için yayınladığı beyanamesini hatırlatarak "Vatanperverlik ancak ordu hakkında gösterilecek

istekle olmadığı görülür. Sınavlarını tamamlamayanların birçoğunun kendilerine izin verilmesini istemeleri üzerine Harbiye Kumandanı Naci (Eldeniz) Bey “Efendiler, şimdi mühim olan vatanın kurtarılmasıdır. Önce istiklal, sonra istikbal düşüneceğiz. İnşallah, sağlıklı terhis olunur ve sınavları verir, istikbalinizi yaparsınız” der.²⁴ Cepheye yolculuğun hayli zahmetli geçtiği hatıralardan anlaşılmaktadır. İstanbul’dan hareket eden bir tren İzmit, Eskişehir, Afyon, Akşehir, Konya, Ulukışla, Niğde, Kayseri ve Sarıkışla yoluyla Sivas’a kadar gitmektedir. Buradan sonra ise Erzincan ve Erzurum üzerinden Kars’a kadar ilerler. Yolculuğun tamamı her zaman araçlarla gerçekleşmez yolun önemli bir kısmının yürüyerek kat edildiği çok olur.

20 Temmuz 1914’te verilen seferberlik emriyle orduda savaş hazırlığı başlar. Talimghâhlarda toplanan yaşları 18 ile 35 arasında değişen asker adayları kendilerine emredilen görev yerlerine yani uzun sürecek bir yolculuğa başlarlar. Şensözen, yola çıkacak olan askerlerin kıyafetlerinin yetersizliğinden hareketle hükümetin hazırlıksızlığına vurgu yapar.²⁵

Cepheye yolculuk bir süre sonra kışın bastırması ile hayli güçleşir. Pek çok hatırat sahibi, 23 Ekim’den itibaren fiilen başlayan savaşın Kasım ve özellikle Aralık aylarına rastlayan dönemlerinde hava sıcaklığının eksi 25-30 dereceye kadar düştüğünü ve pek çok askerın mevzilere varamadan yollarda hayatını kaybettiğini söylerler. Aziz Samih²⁶ 16 Teşrinievvel (Ekim)’de eksi beş derece soğuk olan Erzurum Velibaba’da üzerlerinde kışlık giysi olmayan köy çocuklarının ka-

ilgi ile ölçülebilir. Vatanperver olduklarına şüphemiz bulunmayan gençlerimizden bu ilgiyi beklemek hakkımızdır” dediğini aktarır. bk. Şensözen, a.g.e, s.15-16.

²⁴ Şensözen, a.g.e, s.17.

²⁵ “Hepimize tam elbise verilmemişti. Parası olanlar dışarıdan elbise yaptırıyor, olmayanlar kullanılmış olarak verilen nefer elbiseleriyle yetiniyordu. Onların bile yetmediği oluyor, sivil pantolon üzerine aşağıdan dize kadar dolak sarılarak idare olunuyordu. Hele postal denilen askeri ayakkabı çok azdı. Birçoğumuz kendi potin ve iskarpinimizle idare olunuyorduk. Tüfeklerin bir kısmı kayıpsız idi. Parası olanlar dışarıdan kayış alıp taktı. Bazıları da ip askı ile idare ediyordu. O sırada Enver Paşa’nın icat ettiği ‘kabalak’ isimli başlık da yetersizdi. Benim bir müddet başımdaki fesle talime çıktığımı gören iki Harbiyeli beni silahhaneye götürerek kasatura kuvvetiyle açtıkları bir döşeme tahtası altından oraya saklanmış bir kabalığı çıkarıp bana vermişlerdi. Bu hal dahi malzeme eksikliğinin ne dereceye kadar olduğunu göstermeye yeter sanırım.” Şensözen, a.g.e., s.41.

²⁶ Aziz Samih (İlter) (1877-1948) Erkânı Harbiye mezunudur. Şam, Hicaz, Karadağ’da çeşitli komutanlıklarda bulundu. Hareket Ordusu, İstanbul Merkez Komutanlığı, Hareket Ordusu 1.Tümen Kurmaylığı, Türk-İran Hududunun Tahdidi Komisyonu Türk Heyeti Başkanlığı, Birinci Dünya Savaşı sırasında Süvari Kolordusu ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Tümen komutan vekillikleri, Batum Şehbenderliği, Samsun Sahil Demiryolları Komiserliği vb. çeşitli görevler yaptı. III. Dönemden VIII. Döneme kadar TBMM’de milletvekilliği görevinde bulundu. https://tr.wikipedia.org/wiki/Aziz_Samih_%C4%B0lter, Erişim tarihi 18.08.2015.

pının önüne nöbet tutmak için çıkmalarının bile işkence olduğunu, sabah ayazında ata binip çıplak ayaklarını üzenliğe basmaktan korkarak kıvrıkdıklarını ve bu halden bir komutan olarak çok utandığını anlatır. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa²⁷'ya süvari alaylarının halini, teçhizatını ve harp kıymetlerini anlattığında, Balkan muharebesinde ordunun mükemmelen teçhiz edilip mağlup olduğunu, bu sefer de teçhizatsız harp edelim şeklinde cevap aldığını aktarır.²⁸ 28 Kasım'da ise kar yağmaya başlamış, her yer ayna gibi parlayıp, yol üstünde arabalar, hastalar, deve ve mekkârelerle, yol kenarları ise ölümlerle dolmuştur. Hasankale'de 4000 hasta için bir tek doktorun olduğunu, hastanelerin yeterli olmayıp hastaların açıkta kaldığını, bütün bu hastaları tedavi etmek şöyle dursun bir bardak su vermek için bile yetişilemediğini, kağınlarla hasta ve yaralıların naklinin yapıldığını, sağlıklı olanları bile donduran bu soğukta Erzurum'a varmalarının mucize olduğunu anlatır.

10 Aralık'ta Onuncu Kolordu eksi 13 derece soğuk bir havada Oltu'ya girer. Ordunun çektiği güçlüğü düşmandan bir an evvel kurtulmak isteyen fedakâr halk da iştirak eder. *"Havadaki zerrelere uçuyor, yapıştığı yere kalıyor, toplanıyor çoğalıyor. Telgraf telleri beyaz ve kalın bir halat olmuş. Ağaçlar gelin gibi beyazlara bürünmüş, hayvanların her kılının ucunda bir kar ve buz zerresi hâsıl olmuş, hayvanların umumi kırmızı renkte görünüyor... On birinci Kolordu erzak kalmadığından çabuk yetiştirilmesi için feryat ediyor, menzil vasıtaları kâfi değil. Vali Bey bir defalık yüz elli bin kilo erzakı ahali sırtında taşımaya üzerine aldı. Erzurum ahalisi denenmiş vatan sevgileriyle bu yükü taşımaya seve seve kabul ettiler. Otuz kiloluk torbalar yaptırıldı. Mektep çocuklarının sırtlarında un torbalarıyla hükümet konağı önünden hareket etmelerindeki fedakârlık ve hamiyet numunesi herkesi ağılattı."*²⁹

²⁷ Hasan İzzet Paşa (Arolat), 1871 yılında İstanbul'da doğdu. 1890'da Kara Harp Okulu'ndan, 1893'te Harp Akademisi'nden mezun oldu. 1895'te Kolağası rütbesine terfi etti. 1987'de Binbaşı rütbesi ile Türk-Yunan Savaşı'nda görevlendirildi. 1897'de Edirne Askeri İdadisi Müfettişliği'ne, 1989'de Kara Harp Akademisi'nde öğretmenliğe, daha sonra Şam Askeri İdadisi Müfettişliği görevine atandı. 1900'de Kaymakam, 1905'te Miralay rütbesine terfi etti. Balkan Savaşı sırasında Miralvalığa yükseltildi. Birinci Dünya Savaşı başlamadan Kafkas Cephesi'nde bulunan 3. Ordu Komutanlığı'na atandı. Doğu sınırındaki Köprüköy ve Azap Muharebelerini yönetti. Sarıkamış harekâtının uygulanmasının mümkün olmadığını söylemesi üzerine öğrencisi Enver Paşa tarafından görevinden alındı. 1 Ekim 1915'te Ferik rütbesine terfi ettikten sonra emekliye sevk edildi. Bir süre Reji İdaresi Müdürlüğü yaptı. Bir süre tavukçulukla ilgilendi. 1931'de hayatını kaybetti. https://tr.wikipedia.org/wiki/Hasan_%C4%B0zzet_Pa%C5%9Fa, Erişim tarihi 18.08.2015.

²⁸ Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe**, Ankara, 1934, s.3-4.

²⁹ Aziz Samih, a.g.e., s.11.

İstanbul'dan 10 Ocak 1915'te hareket eden bir kafileyle cepheye giden yedek subay Faik Tonguç sadece kendi yaşadığı güçlükleri değil, geçtikleri şehirlerdeki halkın sefaletini de anlatır. Niğde, Konya ve Kayseri'den Alman bir doktorla birlikte geçen Tonguç, şehirlerin harabeliğinden, etrafın kirliliğinden, insanların kılık kıyafetlerinin perişanlığından üzüntüyle söz eder.³⁰ Türk askeri Doğu Anadolu'da özellikle Erzincan, Sivas ve yöresinde halk tarafından çok iyi karşılanır. Hem Rus esaretinden hem de Ermeni zulmünden bıkan halk kurtarıcı olarak gördükleri bu insanlara evlerini, yiyeceklerini ve sahip oldukları pek çok şeyi ikram etmekten çekinmezler. Sarıkamış yenilgisi sonrası Şubat ayı başında Erzincan'dan Erzurum'a geçen subayın hatıralarında, o ana kadar ordunun başarılı taarruzlarıyla avundukları ancak gördükleri manzara karşısında kapıldığı teessürü anlatmakta güçlük çektiği ifadeleri yer alır.³¹ Yollarda hasta, yaralı binlerce asker perişan ve bitkin bir halde geriye gitmeye çalışırken, yol kenarlarında açıktaki cesetler ve başıboş sefil kalmış insanların Allahuekber Dağlarından ve Sarıkamış ormanlarından söz ettiklerini ancak kendilerinin tam olarak ne olup bittiğini anlamadıklarını söyler. Erzurum'a geldiklerinde daha önceki iyi karşılanmalarının aksine burada harpten bıkkınlığın hâkim olduğu bir hava olduğunu ve 93 Harbi'ndeki kahramanlığı görmeyi umduklarını belirtir.

Yolculuk sırasında ve tabii tüm savaş boyunca en önemli sorunlardan birini bulaşıcı hastalıklar oluşturur. Başta tifüs, humma ve tifo olmak üzere pek çok bulaşıcı hastalık bazen yöre halkından askere, bazen de tersine askerden yöre halkına bulaşarak toplu ölümlere yol açar. İncelediğimiz hatıra sahiplerinden bu hastalıklardan birine yakalanmayan neredeyse yok gibidir. Tonguç, bulaşıcı hastalığa yakalanmamak için özen gösterdikleri yolculuk esnasında hastalık olduğunu düşündükleri yerlerde kalmayıp temiz yer aradıklarını, ancak uğradıkları köylerde birkaç yaşlının dışında kimsenin kalmadığını, hastalıkların verdiği zararın düşmanın verdiği zararın birkaç katı olduğunu ve gördüklerini anlatmakta güçlük çektiğini söyler.³²

³⁰ Faik Tonguç, a.g.e., s.10.

³¹ Sarıkamış felaketi basına uygulanan sansür nedeniyle bölgede duruma tanık olan subaylar dışında pek bilinmemektedir. İstanbul'dan bu konunun duyurulmaması konusunda ciddi ikazlar yapıldığı için, verilen kaybın miktarı ve ordunun durumu hakkında harp ceridelerinde dahi bilgi verilmemiştir. Uzunca bir süre bu konu söz konusu edilmeyecektir.

³² Şimdiye kadar gördüğümüz kasaba ve köyler içinde İd (Erzurum'un bugünkü Narman İlçesi) birinciliği kazanmıştı. Sokaklardan geçerken topuğa kadar yükselen çamur içerisinde daha gömülmelerine vakit bulunamamış bir cesedin koluna, bacağına basmadan geçmek mümkün olmuyordu. Dam içlerinde tüyler ürpertici manzaralar, kapısının üstünde 'Şüheda Mezarlığı' yazılı levhası bulunan dört duvar arasındaki ölü yığınları, harpten önce kışla olan büyük bir

Ordunun yürüyüşü sırasında çok büyük kayıp vermesinin en önemli sebeplerinden biri de günde en fazla 22 km yürüyüş yapıp dinlenme molalarının verilmesi zorunluluğuna uyulmamasıdır.³³ Bazen bu mesafenin iki katına veya daha fazlasına çıkarıldığı, üç günlük yürüyüşün ardından mutlaka bir gün dinlenme ile geçirileceği emrine uyulmadığı görülür. Şensözen sırt çantalarıyla günde 45 km yürüyüş yapıldığından söz etmektedir.³⁴ Yol üzerinde askerler bazen kendi inşa ettikleri zeminlik³⁵ denilen yerlerde kalmaktadır. Erler yakacak olmadığına birbirinin nefes sıcaklığında zeminliklerde yatıp kalkmakta ancak fırtınalı gecelerde zeminlikleri kar kapattığı için sabahleyin yerleri bulsun diye kapılarının önüne uzun sııklar konularak asker bunların yardımıyla dışarı çıkarılmaktadır.³⁶ Bağlı bulunulan tümenin askeri teçhizatının yanında seyyar mutfakları, hamamları, hastaneleri ve tüm bunların taşınmasını sağlayan hayvan katarları bulunmaktadır. Herhangi bir muharebe sonrası geri çekilmek zorunda kalındığında ağırlık diye tabir edilen bu malzemelerin bırakılmak zorunda kalındığı ve asıl güçlüğü ondan sonra başladığından sıkça söz edilir. Isının yüksek olduğu mevsimde kendi imkânlarıyla konaklayan ordunun soğuk havalarda halkın ikâmet yerlerine yerleştiği ve zaman zaman da yiyecek ihtiyacını buradan karşıladığı görülür. Kafkas Cephesi'ne dair hatıralarda özellikle subayların aldığı notlardan hareketle mühimmat ve malzeme miktarlarından söz edilir. Kafkas Cephesi yani 9. Kolordu bölgesinde en bol olan şey erlerdir. Asker alma dairelerinden toplanan cetvellere göre redif, usta ve acemi erlerin toplamı 130.000, yaş sınırına varma-

binadan, birbiri üzerine yığılmış, kereste taşır gibi iplerle sıkı sıkı sarılmış düşüncesizlik, ataklık kurbanlarının yüklü bulunduğu kağnıların hazin hazin ses vererek gelişleri, ağızları yarı açık; sönmüş gözleri arasından toprağın doymak bilmeyen midesine atılmalarını bekleyen ölümler, insan eti yiyerek domuz gibi olmuş, yamyamlaşmış bir sürü köpeğin korkunç bakışları insanın duygularını, düşüncelerini felce uğratacak ve yaşadıkça hafızasından silinmeyecek hatıralar. Birbiri üzerine yığılmış, tepecikler meydana gelmiş olan bu cehalet şehitlerinin hemen hepsi tifo, humma-i racia ve bilhassa tifüsün yaptığı tahribattan ileri gelmiştir. Tonguç, a.g.e., s.13-14.

³³ Seferberliğin 38. Gününde 27 Ağustos 1914'te 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet'in imzasıyla yayınlanan 3 numaralı ordu emrine göre "Günde ortalama olarak 22 km mesafe gidilecek, üç günlük yürüyüşten sonra bir gün dinlenilecektir" Köprülülü (İlden), a.g.e., s.28.

³⁴ Şensözen, a.g.e., s.57.

³⁵ Zeminlik, ateş hattının gerisinde toprağın kazılarak odacık haline getirilerek üstünün çadır bezleri ve ağaç dallarıyla örtüldüğü bir platformdur. Kış aylarında içinde ocak ve soba yakılabilir. Tonguç, a.g.e., s.17.

³⁶ Rıfat Erdal, "Bir Yedek Subayın Birinci Dünya Harbi Hatıraları", **Hayat Tarihi Mecmuası**, 1 Eylül 1971, 7(79).sayı-1 Ekim 1971, 9 (81). Sayılardan aktaran Yusuf Gedikli, **Cephe ve Esaret Hatıraları**, İstanbul, 2009, s.36-37.

miş yedek, usta ve acemi erlerin toplamı 43.000 olmak üzere toplam 173.000 er bulunmaktadır. Bu Anadolu'nun tükenmez hazinesi olmakla birlikte İlden'e göre bu cephe için 70.000 er yeterlidir.³⁷ Başlangıçta sayının çokluğu yeterli iâşe sağlanmasını güçleştirdiğinden düşmandan sayıca üstün olmak cephede bir avantaj değil dezavantaj oluşturmuştur. Sona doğru bu sayının ciddi miktarda azaldığı görülecektir.³⁸

CEPHEDE HAYAT

Doğu Anadolu bölgesinin önemli bir kısmını içine alan Kafkas Cephesi'nde gündelik hayat hayli zorlu bir şekilde geçer. Daha önce anıldığı gibi bu zorlukların en önemli nedenlerinden biri soğuk hava ise en az onun kadar önemli olan diğer bir zorluk da coğrafi koşulların çetin oluşudur. Muharebelerin yapıldığı yerler zaman zaman 2500-3000 rakımı bulan dağlar veya düz bir zeminin bulunmadığı kayalıklar ile korunaklı derelerdir. Düşmanla çok yakın temasın kurulduğu cephede coğrafi koşullar, kimi zaman siper niyetine her iki tarafın da kullandığı bir unsur olarak görülür. Siper kazmak ise hem arazinin güçlüğü hem de iki tarafın siperlerinin yakınlığı nedeniyle güçlüklerle gerçekleşir. Sisin yoğun olduğu günlerde yakın siperlerde düşmanla kendi tarafından olanların ayırt edilemediği anlar yaşanır. Bazen yanlışlıkla kendi askerine ateş açılırken, bazen de sisli hava ayırt edilemeyen düşman askerinin tuzağına düşülmesine neden olur.³⁹

İâşe ve erzak temini ile beslenme konusu savaş boyunca cephenin en önemli sorunlarından birini oluşturmuştur.⁴⁰ Dört yıl süren savaşta kış koşulları da göz

³⁷ İlden, a.g.e., s.24.

³⁸ Hatıralarda bulunduğu bölgenin asker sayısını kendi kaynaklarına göre yazarları zaman zaman belirtmişlerdir. Bu sayıların doğruluğunu teyit etmek oldukça güçtür. Üstelik bu sayıların eksik veya fazla olduğu kanaate dayalı olarak dile getirildiği için bu yaklaşıma da ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

³⁹ Önce düşmanın ağır baskınına uğrayan ve kaçmaya başlayan bölüğünü toparlamaya çalışan Faik Tonguç "Atmayın yahu düşman değiliz, bizi vuruyorsunuz" denilince ateşi kesmiş, karaltıların olduğu yere yaklaşınca alaycı kahkahalarla şiddetli bir yaylım ateşi altında kaldıklarını, Türkçe bilen Ermeni fedailerinin bu tuzağı yüzünden kendisinin yaralanıp askerlerinin şehit olduğunu anlatır. Tonguç, a.g.e., s.26.

⁴⁰ Bu sorun sadece Türk tarafının sorunu olmayıp Ruslar için de anılan sert iklim koşullarında soğukla mücadele ve yiyecek temini en önemli sorunlardan biridir. Yazışmalarında yiyecek sıkıntısına vurgu yaparak General Berkman, General Zubof'a şu mesajı çekmek zorunda kalır. "Sarıkamış'a nereden ve ne miktarda olursa olsun un ve ekmeç gönderilmesini rica ederim. Yiyeceğe ihtiyacımız vardır. Esirleri tahliye eden arabaların geriye dönüşlerinde erzakı onlarla gönderebilirsiniz." General Nikolski, **Sarıkamış Harekâtı (12-24 Aralık 1914)**, çev: Emekli Kaymakam Yarbay Nazmi, Ankara, 1990, s.51.

önüne alındığında erzak temin etmek ve askeri doyurmak için Erzurum başta olmak üzere Van, Trabzon ve Harput'un en önemli iâşe yerleri olduğu söylenebilir. Buralarda hasat yapıldıktan sonra kış için saklamak üzere, erzakın gerilere getirilmesi gerekmektedir. Bayburt'un kaybedilmesi ve halkın Suşehri bölgesinden gerilere göç etmesi iâşe durumunu alt üst eder. Bazen bir bölgede bol miktarda iâşe maddesi vardır ancak bunların ileriye götürülmesi yani cepheye taşınması çok zordur. İâşe maddelerinin tedarik ve sevki şu şekilde yapılmaktadır. Önce üreticiden aşar alınır aşardan fazlası ise satın alınır. Alınan malzemeler menzil yolarındaki dağıtım merkezlerine en çok da kadınlar tarafından çoğunluğu yaya olarak götürülür. Buralardan da ücretli araba ve yük hayvanları ile daha ileriye nakledilir. Hayvan sahipleri kendi köylerinden çok uzağa gitmek istemediklerinden ücreti nakliye araçlarının sayısı her bölgede farklılık gösterir. Araçların az olduğu yerlerde devlete ait demirbaş araçlarla durum telafi edilmektedir.⁴¹ Ordunun iâşe vaziyeti hakkında epeyce rakam veren Aziz Samih, Kafkas Cephesi için her nefere yevmiye bir kilo yiyecek ve her hayvana 3 kilo yem hesabıyla gündelik 70 ton erzak ve 82 ton yem gerekli olduğunu ve bunların naklinin sorun olduğunu söyler. İâşe konusunda zaman zaman yaşanan bazı olumsuzluklar da sıkıntıya neden olmaktadır. Başvekâlet tarafından vilayetler ordular arasında mıntıklar şeklinde taksim edilmiştir. Her ordu kendi mıntıkasında olan malları kendisinin varsayarak diğer mıntıklardan iâşe temin etmeye çalışmakta bu da hem fiyatların yükselmesine hem de kıtalar arasında anlaşmazlıklara yol açmaktadır. Zaman zaman da kendi mıntıklarına gizlice erzak sevk etmektedirler. Samih'e göre "seferber ordu, doymak bilmez bir deve benziyor"⁴²du. Savaşın başında cephede üç iâşe mıntıkası bulunmaktaydı. İlki olan Erzurum ambarlarında orduyu ancak 10 gün idare edecek kadar erzak bulunuyordu. İkinci iâşe mıntıkasından toplanacak erzakla ordunun 60-70 gün beslenmesi sağlanabilirdi. 3. İâşe mıntıkası ise 3. Ordu'yu ancak 3-4 ay idare edebilirdi. İâşe sıkıntısı yaşanmaması için 2000 araba ve 1000 tane deveye ihtiyaç vardı.⁴³

⁴¹ Yarbay Guze, a.g.e. s.88-89.

⁴² Aziz Samih, a.g.e.,s.32.

⁴³ 3 Ekim 1914'te iâşe mıntıklarında durum şu şekildeydi:1. İâşe mıntıkası: Ambarlarda mevcut 500 bin kg buğday, 450 bin kg arpa; Tekâlif-i Milliye Yoluyla alınacak 2 milyon kg buğday 500 bin kg arpa; Satın alınacak 1 milyon kg buğday,200 bin kg arpa. 2.iâşe mıntıkası: mevcut 3 milyon kg buğday, 300 bin kg arpa, Tekâlif-i Milliye yolu ile alınacak 1 milyon kg buğday, 1 milyon kg arpa, satın alınacak 2 milyon kg buğday, 1.5 milyon kg arpa; 3.İâşe mıntıkası: 28 milyon kg buğday, 10milyon 573 bin kg arpa. bk. Hikmet Aras, **Sarıkamış Harekâtı ve Enver Paşa**, İstanbul, 2013, s.57-58.

İaşe meselesinin en önemli sorunlardan biri olduğundan Hafız Hakkı da günlüğünde bahseder. Menzil Şubesi Müdürüne ordunun iaşe hesabını yaptırır. 200 bin insan ve 60 bin hayvandan mürekkep ordunun iaşesi için yalnız iki günlük mesafede menzil kolları tesis etmek için 40 bin hayvana ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkar. Ordunun farklı yerlerde iaşe edildiği dikkate alındığında bu ihtiyacın daha da artacağı, 3. Ordu ilerlediği takdirde nakil işinin daha da güçleşeceğini belirtir. Buna karşın yine de itirazlara rağmen ordunun ilerleyişini sürdürmesinden yanadır. “Napolyon’un aç ve çıplak askerlerine İtalya’yı gösterdiği gibi biz de Kafkasya’ya girmeliyiz” der.⁴⁴ İaşe konusundaki diğer bir sorun da kıtaların gizli erzak depolarının olmasıdır. Her ordu bulunduğu bölgede bulabildiği her türlü erzakı kayıt altına almaksızın gizli depolarda tutmakta ve gerektiğinde kullanmaktadır. O nedenle eldeki malzemenin miktarı hakkında net bir rakam vermek hiçbir zaman mümkün olmamaktadır. Erzak konusundaki bazı kişisel istismarların olduğu ve bunun namuslu subayları çok rahatsız ettiği hatıralarındaki serzenişlerden anlaşılmaktadır.⁴⁵

⁴⁴ “...Bitlis, Trabzon, Erzincan ambarları da dâhil olmak üzere 200 bin nefer ve 60 bin hayvandan mürekkep ordunun azami 60 günlük yiyeceği ve 22 günlük arpası olduğu bildiriliyor. Bu vaziyet karşısında Bronsart Paşa ordunun ileri gitmesi katiyen hayal olduğunu söylüyor. Bence mesele müşkül olmakla beraber gayrı kabil-i hal değildir... Ordu süratle taarruzla Kars-Ardahan hattını tutmaya muvaffak olursa orada Rusların birçok erzakını da bulur. Oradan firar edecek Rus ahalinin bırakacağı kışlık zahire de ayrıca üzerine caba!” **Hafız Hakkı...**, s.58.

⁴⁵ “Orduya katıldığımdan beri gördüğüm bazı ahvali nefret ve istikrahla karşılamamak mümkün değildi. Ordudan bölüklere kadar eşya ve erzak suiistimal deryası içinde yüzmekte idi. Hükümetin, milletin bindir zorlukla tedarik ederek gönderdiği eşya Erzurum menziline gelir, subaylar ve efrat iyilerini seçer, arkalarındaki elbise ve çamaşırları değiştirirler. Kolordu, Tümen, Alay, Taburda da birer elekten geçtikten sonra geri kalan, bir işe yaramayacak beş on parça eşya bölüklere ancak gelebilirdi. Bu elbise ve çamaşırlarsa daima kirli, kullanılmış, yamalı olurdu. Diğer taraftan karargâhtaki efradın üzerinde her vakit yeni, temiz elbiseler görüldü. Kış mevsiminde dağ başlarında yemek, elbise kadar kıymetli olan şekeri, biz bölük subayları pek seyrek görebilirdik. Keskin soğuklar, karlar içinde sade su kaynatıp içerek ısınmaya çalışırken, karargâhlarda helva sohbetleri yapıldığını da işitiyorduk. Yaralı olarak Erzurum’da bulunurken menzil lokantasında, ucuz fiyatlarla hazırlanan tatlıların her çeşidi, nefis yemeklerden, hazardous, sulhta olduğundan daha bol olarak Ordu ve Menzil Karargâhı’ndaki beylerin istifadesine arz olunduğunu görmüştüm. Karargâhlardan artarak tabura kadar gelebilen iki üç okka şeker de tabur kumandanının elinde kalır, o da helva yaptırır, kokusunu etrafa yayarak zifflenir. Mis gibi helva kokusunu hisseden bazı arkadaşlar, burunlarını çekerek tabur kumandanının çadırı etrafını tavaf ettikleri görüldü. Birkaç arkadaş bir araya geldiğimiz zamanlar bu mevzuları görüşür, birbirimize içimizi döker hiçbir vakit yese, fütura kapılmak hatırımıza gelmezdi. Tonguç, a.g.e., s.83.

Yiyecek temin etmenin bir yolu da, Rusların terk ettikleri ambarlardaki erzakı kullanmaktır. Rifat Erdal, Şubat 1918'de Rusların Erzincan'dan geri çekilmesi sonrası şehre girdiklerinde ambarlar dolusu un, et ve balık konservesi ve tonlarca şeker ele geçirdiklerini anlatır. Rusların bıraktıkları hayvanlara bu erzaklardan yükleyip beraberlerinde götürmüşler, akşamları konakladıkları yerlerde kazanlarda su kaynatıp 50-60 et konservesi ve peksimeti içine atarak papara yapıp askere yedirmişlerdir. Askerler çantalarına şeker ve konserve koyarak bunları da yürüyüş esnasında tüketmişler, bir hafta içinde hem askerler hem de elde edilen arpa, saman ve hayvan küspeleri sayesinde hayvanlar kendilerine gelmişlerdir.⁴⁶ Arif Baytın, Bardız'a girildiğinde ele geçirilen yiyecek ve giyeceğin yalnız tümene değil, kolorduya yetecek miktarda olduğunu söylemektedir.⁴⁷

Eratın temel besin maddesi ekmek, kavurma ve ekmek yetişmediği takdirde tüketilen peksimettir. Çantalarında uzun süre taşıyabilmeleri nedeniyle peksimet tercih edilmektedir. Erzincan'daki orduya ait un fabrikası tümen için bulunmaz bir nimettir. Sıcak bir şeyler yedirilmesi amacıyla bulgur çorbası ile bulgur ve pirinç pilavı da en çok tüketilen diğer yemeklerdir. Yiyecek ihtiyacı kadar cephede su temini de sıkıntılıdır. Temiz su bulmak hayli zordur ve çoğunlukla karları eritip çay yaparak veya ağızlarında karları eritip su niyetine içerek bu ihtiyaçlarını karşılarlar.⁴⁸

Kılık kıyafet konusu da cephedeki diğer problemlerden birini oluşturur. Eratın kıyafetleri çoğunlukla yazlık kıyafetlerden oluşmaktadır. Mithat Paşa Vapuru'nun Karadeniz'de batırılmış olması, İstanbul'dan gönderilen kıyafetlerin ulaşmasını engellemiş ve askerlerin kıyafetleri yenilenememiştir. Çoğunluğunun ayaklarında çarık bulunmaktadır. Subayların dahi potinleri eskidiğinde kolay kolay yenilenemediği, tamir ettirebilmek için epey uğraşmak zorunda kaldıkları olur. Yarbay Guze çarık giymeye alışkın olan Türk askerinin kendilerine dağıtılan potinleri bağlamadıkları için yürümekte güçlük çektiklerini, yine yakasız ve düğmesiz giysiler giymeye alışkın olup, kıyafetlerinin düğmelerini iliklemedikleri için zorluk çekildiğini anlatır.⁴⁹ İç çamaşırı ve çorap ihtiyacı da çok dile getirilen konular arasındadır. Özellikle bitle bulaşan hastalıkların tedavisi için çamaşırların sık değiştirilmesine, yıkanmasına hatta etüv aracılığıyla steril edilmesine

⁴⁶ Gedikli, a.g.e., s.39.

⁴⁷ Arif Baytın, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi**, İstanbul, 1946, s.73.

⁴⁸ Baytın, a.g.e.,s.118.

⁴⁹ Yarbay Guze, a.g.e., s. 88.

ihtiyaç duyulmaktadır. Seyyar etüvlerin getirilmesi ile bu durum kısmen savaşın ilerleyen sürecinde halledilecektir.

Temizlik konusu da yine gündelik yaşamın en önemli sorunlarından biridir. Temiz su kaynaklarının sınırlı oluşu, banyo yapma imkânının azlığı ve tuvalet ihtiyacının gelişigüzel yerlerde karşılanması, cephede sağlık problemlerinin kolayca yayılmasına neden olmaktadır. Hastanelerin personel ve malzeme konusunda yetersiz oluşu, muharebelerdeki yaralanmalardan çok bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek zorunda olunması, cephedeki hayatı epeyce güçleştirmektedir. Eratın dinlenme esnasında en çok yaptığı şeylerden biri kıyafetlerini ve vücudunu saran bitleri ayıklamaya çalışmaktır.⁵⁰ Bitlerin en çok sebep olduğu hastalık olan tifüse neredeyse yakalanmayan yok gibidir. Hafız Hakkı Paşa da Sarıkamış yenilgisinin manevi çöküntüsünün ardından tifüse yakalanarak hayatını kaybetmiştir.⁵¹

Ulaşım konusundaki güçlükler de hatıralarda en çok zikredilen konulardandır. Şose diye tabir edilen şehirleri birbirine bağlayan yolların bile o günün ulaşım araçlarına dayanmadığı, daha küçük yerleşim birimlerindeki yolların ise derme çatma olduğu anlaşılmaktadır. Az miktarda motorlu taşıt bulunmakla birlikte onlar için de benzin tedariki zordur. Faik Tonguç'un İstanbul'dan hareketle Kafkas Cephesi'ne yolculuğu esnasında ulaşım konusuna dair yazdıkları bilgilendiricidir.

⁵⁰ “Her tarafımızı sarmış olan haşarat tahammül olunmayacak bir hal alıyor, ayıklamakla bitmiyordu. Dolaklarımın içinde taşıdığım kaşığın sapını ateşte kızdırarak, elbisenin dikiş yerlerine sıvaşmış olan bit yumurtalarını yok etmeye çalışıyordum”, Tonguç, a.g.e., s.23.

⁵¹ Günlüğünün 16 Kasım 1914 tarihli sayfalarında savaşın başlangıcında ihtiyatlı olduğu halde daha sonra vaziyetin hallini cüret ve şiddette gördüğünü söyleyen Hafız Hakkı Paşa, cüretkâr kararlara Enver Paşa'nın da taraftar olduğunu, doğruluğuna kanaat ettiği kararların aynen tatbik ve icra edildiğini söylerken, (s.65) yenilginin ardından 16 Ocak 1915'te büyük bir üzüntüyle şunları kaydetmektedir: “Muhacirler meselesi bir felaket. Topların nakli için zavallıların öküzlerini de almışlar. ‘Keşke Rus elinde olup şehit olsa idik’ diye bağıranlardan gece gündüz kadın, çocuk vaveylası! Ah Enver! Ah! Bu kış seferini ta’cil etmek, sonra da bu parlak taarruzda 9. Kolorduyu dörtnele kaldırmakla yüz bin masumun kanına girdin! Allah seni affetsin.(s.95), 19 Ocak 1915'te ise hastalara para ile eklemek ve su satmaya çalışan bir çavuş ve hastalar ağasını öldüresiye dövdüğünü anlattıktan sonra “Yarabbi ben bu sefalete sebep olmadım, ben bu harbi tehir için çalıştım. Ben bu muzafferiyeti tam yapmak için uğraştım. Olsun! Bu felaketleri de tamire çalışacağım ve elbette muvaffak olacağım.” demektedir. Günlüklerinden ruh halinin gün geçtikçe bozulduğu ve 21 Ocak 1915'te başlayan rahatsızlığının hayal ettiği muvaffakiyeti sağlayamadan 15 Şubat 1915'te ölümüyle sonuçlandığı anlaşılmaktadır.

“Benzin tedarik etmekle seyahat zorluğu halledilmiş olmuyor, bizim şose ve köprülerimizin yabancısı olan bu nakil vasıtasına dayanamıyor, sık sık yol üstündeki hendeklere düşüyor, pek çok çalışma, heyamolalarla kamyonu yolun pençesinden kurtarıyoruz. Hele o zavallı köprüler, üzerinden geçerken inim inim inliyorlar, dereye yuvarlanmamak için, yirmi yedi kuvvetli kol büyük ağaçlarla köprüyü destekliyor, bazen bu yardımlar da yetmiyor, suya, batağa saplanıp kalıyoruz. Yakındaki köylülerin mandalarına ihtiyaç hâsıl oluyordu. Bu yollar kağını ve arabalar için yapılmış, yapıldığından beri bir defa tamir yüzü görmemiş. Köylülerin su geçirmek için şosedede açtıkları derin hendekler şosedede yol manzarası bırakmamış”⁵²

Birinci Dünya Savaşı yıllarında ordunun kullandığı en önemli haberleşme aracı telgraftır. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde yaygınlaşan telgraf hatları aracılığıyla askeri ve stratejik konularda cephele arasında hızlı bir bilgi akışı gerçekleşmiştir. Hatıralarda telgraflaşmanın özellikle muharebeler sırasında çok yoğun bir biçimde kullanıldığına tanıklık edilmektedir. Bu konudaki en önemli sorun çok soğuklarda telgraf tellerinin donması sonucu iletişimin kesilmesidir. O sırada daha yeni olarak kullanılmaya başlanan bir başka iletişim aracı ise sahra telefonlarıdır. Balkan Harbinden itibaren kullanılmaya başlanan sahra telefonları Kafkas Cephesi’nde yeni görüldüğü için erlerin bilgisizlikten kabloları çarık bağı yapmak üzere kopardıkları, henüz telefonla tanışmayan bazılarının ise telefonun sesinden korktukları ifade edilmektedir.⁵³ Haberleşme kadar önemli olan bir diğer konu da istihbarat olarak karşımıza çıkmaktadır. Karşı tarafın insan, cephane ve malzeme gücü, harekât planı vb. konularda bilgi almanın savaşın seyri üzerinde çok etkili olacağı muhakkaktır. Keşif hizmetleri olarak adlandırılabilir bu konunun zayıflığından söz edilmekte veya çoğu hatıradaki buna dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Harita olmadığı için birlikler bazen yanlış yöne doğru ilerlemekte, düşmanla aradaki mesafe çok azalmasına rağmen cephe gerisine nüfuz edilmesi mümkün olamamaktadır. Düşmana dair alınan malumat köylülerin verdikleri haberlerle, ara sıra esir edilen düşman askerlerinin ifadelerine dayanmaktadır.⁵⁴

Zaman zaman düşmanla muharebe sonrasında karşılaşılan Türk askerlerinin onlara dair düşünceleri ve tutumlarına dair ilginç örneklerle rastlanır. Her iki ta-

⁵² Tonguç, a.g.e., s.10.

⁵³ Baytın, a.g.e., s.59-60.

⁵⁴ Baytın, a.g.e., s.129.

rafin birbirlerine dair pekişmiş olumsuz kanaatleri vardır. Ruslar, Türklerin ele geçirdiği esirlere eziyet ettiklerini, hatta esir etme âdeti olmayıp direk kestikleri söylentisini yaymaktadırlar. Bu nedenle kendilerine iyi davranılan esirlerin büyük şaşkınlık yaşadığı dile getirilmektedir. Türk askerinin Ruslar ve Ermeniler hakkındaki düşünceleri de farklılık göstermektedir. Ermeni çetelerinin bilinen zulümleri, Türklerin de onlara karşı sert bir tutum takınmalarına yol açmakta, hatıralarda kendilerinden hiç de iyi söz edilmemektedir. Oysa Ruslar için kısmen savaşın kurallarına uygun bir tavır sergilediklerine dair izlenimler aktarılmaktadır.⁵⁵ Ermenilerin bölgede yaptıkları zulüm ve Türk ordusuna karşı giriştikleri faaliyetler pek çok hatıranın sayfalarında yer almaktadır. Özellikle nüfuslarının daha çok olduğu Van ve çevresindeki isyanlarda jandarma ve memurun az olduğu yerlerde ahaliyi, kadın ve çocukları öldürmüş, kadınlara tecavüz etmiş, vilayeti kan ve ateş içinde bırakmışlardır.⁵⁶

Yine en çok bahsi geçen konulardan birisi de ordudaki firarlardır. Kış koşulları zorlaştığında ve yiyecek sıkıntısı arttığında firarların çok arttığı görülmektedir. Bir başka neden de evleri cepheye yakın olanların düşman istilası karşısında ailelerini korumak amacıyla memleketlerine gitmeleridir. İşgal tehdidi geçtikten sonra ise ordu hızla görev yerinde yeniden toplanır. Bundan dolayı pek çok komutan, eratin kendi bölgesinden uzakta askerlik görevi yapması gerektiğini belirtmektedir. Nitekim Galiçya Cephesi gibi uzak cephelerde savaşan erler arasında firara neredeyse hiç rastlanmaz. Firarların önüne geçebilmek için idam cezası konulmuş ancak yine de bu konuda tam bir başarı sağlanamamıştır. 2 Aralık 1914 günü yine Enver Paşa'nın cepheyi ziyaretine denk gelen bir günde 10 asker firara teşebbüs ettikleri için kurşuna dizilmiş, yine Başkumandan Vekili Sarıkamış harekâtı sırasında mevziinden biraz geride gördüğü bir teğmeni idamla cezalandırarak kurşuna dizdirmiştir.⁵⁷ Her iki tarafın askerlerinden zaman zaman karşı tarafa ilticaların gerçekleştiğine de tanık olunur. Yine bunun da asıl sebebinin aç-

⁵⁵ Faik Tonguç, kendilerinin de Ermenileri ele geçirdiklerinde Şer'an esir muamelesi görmemeleri gerektiğini düşündüklerini söyler. Ermenilerin yanlarında Rus askeri bulunmadığında subay ve erlere çok kötü şeyler yaptıklarını, Sivri muharebelerinde ağzı burnu kesilmiş, gözleri oyulmuş, tenasül aletleri kesilerek ağızlarına sokulmuş şehit subay ve erlerin az olmadığını yazar. Esir Rus subaylarına bu vahşet gösterildiğinde son derece müteessir olarak, bu vahşice hareketi hiçbir Rus askerinin yapamayacağını yeminlerle teyit ettiklerini anlatır. bk. Tonguç, a.g.e., s.78-79.

⁵⁶ Aziz Samih, a.g.e., s.43-44.

⁵⁷ Baytın, a.g.e., s.63, 91.

lık ve bezginlik olduğu söylenmektedir. Bunun için Ruslar Türk askerlerini ikna etmek için onları cezbeden yiyecek tekliflerinde bulunmaktadır.⁵⁸ Türklerden Ruslara yapılan sığınmalarda bazen bu sebeplerin dışında geçişlerin olduğuna rastlandığı da olur. Vasfi Şensözen, bir makineli tüfek bölüğünün tüm subay ve erlerinin tüfekleriyle birlikte düşman tarafına geçmesine çok şaşırıldıklarını söyler. Yine değerli bir kurmay olan telsiz uzmanı Nevres Bey için de benzer hisleri taşıdığını ancak daha sonra öğrendiklerinden hareketle, onun istihbarat amacıyla karşı tarafa geçmiş olabileceğini ifade eder.⁵⁹

CEPHEDEN ESARETE

Hatıralarını kaleme alanlar arasında esarete maruz kalmayan yok denecek kadar azdır. Bir kısım hatıranın tamamını, bir kısmının ise yarısını esaret hatıraları oluşturmaktadır. Esir olan subayların yaşadıkları güçlüklerin ve çoğunlukla sonradan kendilerine sahip çıkılmamasının –pek çoğu esaret sırasında emekli edilmiş veya döndükten sonra bekledikleri görevleri alamamışlardır–yarattığı hayal kırıklığıyla sitemkâr bir dil kullandıkları görülür. Esaret yolculuğunun detayları çok acı resimlerle doludur. Kaç kişinin esir olduğu konusunda o günlerde elde kesin rakamlar yoktur. 30 binden 60 bine kadar çıkan rakamlardan söz edilir. Birazı kötü koşullara dayanamadığı için bu yolculuğu tamamlayamayacak, tamamlayanlar da esir kamplarındaki olumsuz şartların üstesinden gelemeyecektir. Çoğunlukla Sibiryâ bölgesine gönderilen esirler, esirlik hayatlarının oldukça uzun sürmesi ve Türkiye’den de pek fazla yardım alamamaları sonucunda hayatlarının kalan kısmını kendilerini derinden etkileyecek izlerle sürdürmüşlerdir. Türk Hükümeti 1918-1919 yıllarını kapsayan bir dönemde Yusuf Akçura⁶⁰’yı

⁵⁸ Şensözen, yiyecek için askerlerin toprağı kazarak bitki köklerini yediklerini ancak bir bitkinin askeri yirmi dört saat içinde delirttiğini ve saçma sözler söyleyip hareketlerinin bozuk düzen olduğunu ve böyle durumlarda başlarında düzelineye kadar nöbetçi bekletildiğini aktarır. “Bizden Ruslara olan ilticalarda bu hal anlatılmış olacak ki bazı akşamlar siperlerin ilerisinden bir yayılım ateşi alınır; ateşin arkası gelmez, sabahleyin baktığımızda bir değnek üzerine asılmış bir kâğıt görülür ve bunda şu sözler okunurdu, ‘Ey Türk askeri! Sizde açlık var, sıkıntı var; bizde ise güzel konserve ve yiyecekler var; geliniz, bizde rahat ediniz’”. Şensözen, a.g.e., s.107.

⁵⁹ Şensözen, a.g.e., s.105-106.

⁶⁰ Yusuf Akçura, 2 Aralık 1876’da Ulyanovsk, Simbir’de doğdu. Türkçülük akımının önde gelen temsilcilerinden olan Tatar yazar ve siyasetçidir. TTK kurucu üyelerindedir. TBMM’de II, III, IV. Dönemde İstanbul, V. Dönemde Kars Milletvekili oldu.1904’de yayımladığı “Üç tarzı Siyaset” adlı makalesi Türkçülük akımının manifestosu olarak kabul edilir. Akçura’nın Türk düşünce tarihindeki yeri çağdaşı Ziya Gökalp’in gölgesinde kalmış, ancak Mustafa

bölgeyi tanıyan biri olarak esir kamplarını incelemek üzere Rusya'ya gönderecektir. Akçura'nın yaptığı görevin çok sınırlı düzeyde kaldığı hatıralarda hiçbir şekilde anılmayışından anlaşılmaktadır.

Firar ederek ülkelerine dönmeyi göze alanlar, büyük tehlikelere maruz kalarak çok uzun ve meşakkatli bir yolculuğun sonunda vatanlarına gelebilmişlerdir. Esir düşenler arasında Mehmet Arif Ölçen örneğinde olduğu gibi yurduna dönmek için tam bir dünya turu yapanlar vardır.⁶¹ Ruslar da tıpkı ordudaki firarlara uygulanan müsamahasız tutumda olduğu gibi, firar ederken yakalananları çok ağır şekilde cezalandırırlar. Pek çok Türk askerinin firar girişimindeki başarısızlık sonucu hayatını kaybettiği hatıralarda kaydedilir. Rusya'daki Müslüman Tatarlar, Türk askerlerinin firarında ve esir kamplarında kaldıkları sırada her türlü ihtiyaçlarını karşılamaları konusunda pek çok fedakârlık yapmışlardır. Hatta kurdukları yardım cemiyeti aracılığıyla düzenli olarak Türk esirlerine yardım etmişlerdir.⁶² Türk esirler burada kaldıkları süre boyunca yabancı dil öğrenmişler, Tatarlara Türkçe öğretmişler, başta eğitim olmak üzere buldukları fırsatlar çerçevesinde buldukları bölgedeki tarihi akrabaları için çeşitli hizmetlerde bulunmuşlardır. Alman, Avusturyalı ve Macar esirlerle aynı kampları paylaşmışlar ve bu milletlerin ve yaşadıkları coğrafyadaki milletlerin kültürlerine dair bilgi edinme ve gözlem yapma şansını edinmişlerdir. Hatıralarda bunlara dair epeyce bilgi bulmak da mümkündür.

Kemal Atatürk'ün yakın çalışma arkadaşı olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kültürel yapısının oluşmasında katkıları olmuştur. 11 Mart 1935'te İstanbul'da öldü. https://tr.wikipedia.org/wiki/Yusuf_Ak%C3%A7ura, Erişim tarihi 18.08.2015.

⁶¹ Mehmet Arif Ölçen, **Vetluga Irmağı/Çarlık Rusya'sında Bir Türk Subayının Tutsaklık Anıları (1916-1918)**, Ankara, 2006.

⁶² Betül Aslan, **Kardaş Kömeği Yardımı ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, AAM, Ankara, 2000.

SONUÇ

Uzun süren bir savaşı onu birebir yaşayanların gözünden anlatan hatıraların satır araları, bir yandan yoksulluk, hastalık, hayal kırıklığı, acı, üzüntü, hasret gibi zorlukları barındırırken bir yandan da umudu, dostluğu, vatan ve millet sevgisini içerir. Kamuoyunu olumsuz yönde etkilememek amacıyla yapılan yayın yasakları nedeniyle hatıralarda ulaşılan pek çok bilgiyi o günkü gazetelerde veya harp ceridelerinde görmek mümkün değildir. Farklı amaçlarla yazılmış olsalar da dönemin sosyal ve kültürel atmosferine dair çok değerli bilgiler içeren kaynaklardır. Hatıraların öznel bir anlatım olduğu gerçeği göz ardı edilmeksizin ve mümkün olduğunca orijinal metinlere ulaşarak savaşın insani boyutunun ortaya konmasını sağlayacak bu eserlerin tarih yazıcılığında değerlendirilmesi bu alanı zenginleştirecektir.

KAYNAKÇA

- Akkor, Mahmut, **Birinci Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Aksun, Ziya Nur, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, İstanbul, 2005.
- Aras, Hikmet, **Sarıkamış Harekâtı ve Enver Paşa**, İstanbul, 2013.
- Aslan, Betül, **Kardeş Kömeği Yardımı ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, AAM, Ankara, 2000.
- _____, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası’nda Türk Esirler”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum, S 42, 2010, s.283-305.
- Aşırılı, Akif, **Nargin Sarıkamış Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı**, İstanbul, 2013.
- Ataman, Halil, **Esaret Yılları/Bir Yedek Subayın Birinci Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları**, İstanbul, 1990.
- _____, **Doğu Cephesinden Sibirya’ya**, İstanbul, 2011.
- Aydın, Nurhan, **Kafkas Cephesinin Kilit Noktası Sarıkamış ve Sarıkamış Harekâtı**, 2015.
- Aziz, Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları**, Ankara, 1934.
- Balcı, Ramazan, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, İstanbul, 2007.
- _____, **Sarıkamış Yolun Sonu**, İstanbul, 2009.
- Bardakçı, Murat, **Hafız Hakkı Paşa’nın Sarıkamış Günlüğü**, İstanbul, 2014.
- Baytın, Arif, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi Sessiz Ölüm Sarıkamış Günlüğü**, İstanbul, 2007.
- Binler, Mehmet Ziya, “Dedemin Esaret Yılları”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S 16, Nisan 1988, s.45-49.
- Birinci, Ali, **Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri**, Dergah Yay., İstanbul, 2012.
- Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesinde Sağlık Hizmetleri**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yay., Ankara, 2011.
- Birinci, İhsan, “Sarıkamış Kahramanları”, **Hayat Tarihi Mecmuası**, S 1, Şubat 1967, s.88-91.

- Butbay, Mustafa, **Kafkasya Hatıraları**, Haz: A.Cevdet Canbulat, Ankara, 1990.
- Cebesoy, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, Ankara, 1982.
- Cengiz, Halil Erdoğan, **Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)**, İstanbul, 1991.
- Çakmak, Fevzi, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**
_____, **Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi**, Haz: Ahmet Tetik, Ankara, 2005.
- Çalışlar, İzzet, **Atatürk'le İki buçuk Yıl**, İstanbul, 1993.
- Çetinkaya, Mehmet, **Vatan Yıldızlardan Uzak mı**, İstanbul, 2011.
- Çukurova, Bülent, "Milli Mücadele Anıları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi",
A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, C VI, No:23, s.321-356.
- Çulcu, Murat-O.Koloğlu, T.Sorgun, **Şu İngilizler Canımı Çok Sıkıyor**, İstanbul, 2009.
- Erbuğ, Merih Baran, **Kaybolan Yıllar (Mülazım Ahmet Hilmi'nin Sarıkamış, Sibiryaya, Afganistan Hatıraları ve Hayatı)**, Ankara, 2007.
- Ercan, Yavuz, **Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknik**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2010.
- Erdal, Rıfat, "Bir Yedek Subayın Birinci Dünya Harbi Hatıraları", **Hayat Tarihi Mecmuası**, S 7, Ağustos 1971, sayı 9 Ekim 1971.
- Erdoğan, Fahrettin, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, Ankara, 2007.
- Gedikli, Yusuf, **Cephe ve Esaret Hatıraları**, İstanbul, 2009.
- General Nikolski, **Sarıkamış Harekâtı (12-24 Aralık 1914)**, Çev. Emekli Kaymakam Yarıbay Nazmi, Ankara, 1990.
- Gökçay, Fahri, **Bir Türk'ün Hatırat ve İntikamı**, İstanbul, 1958.
- Göze, Ergun, **Rusya'da Üç Esaret Yılı (Ahmet Göze'nin Anıları)**, İstanbul, 1991.
- Guze, Alman Yarıbay, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, ATASE Yay., Ankara, 2007.
- Gürün, Kâmuran, "Tarih ve Hatırat", **Bellekten**, C LX, No:227 (Nisan 1996), s.227-232.
- Halil Paşa (Kut), **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş**, İstanbul, 1972.

- Hopkirk, Peter, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, 1995.
- İlden, Şerif (Köprülülü), **Sarıkamış**, Haz: Sami Önal, İstanbul, 2009.
- Jenkins, Keith, **Tarihi Yeniden Düşünürken**, çev. Ayhan Şahin, Bileşik Yay.,Ankara, 2011.
- Karabekir, Kazım, **Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, Erzurum, 1990.
- Karabiber, Osman, **Kırım'lı Bir Türk'ün Rusya'daki Maceraları**, Ankara, 1954.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, IX. Cilt, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**, İstanbul, TTK, 2011.
- Kızıldağ, Selçuk, **Nargin Sarıkamış'tan Sibiryaya**, 2007.
- Köprülü, A. Kadri, **Anadolu'da Hayat ve Hatıratım**, TTK, Ankara, 2011.
- Kütükoğlu, Mübahat, **Tarih Araştırmalarında Usul**, TTK, Ankara, 2011.
- Langlois, Charles Victor-Charles Seignobos, **Tarih Tetkiklerine Giriş**, çev. Galip Ataç, TTK, Ankara, 2010.
- Lincoln, W. Bruce, **Vahşi Batı Sibiryaya ve Ruslar**, İstanbul, 1996.
- Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, çev. Nazmi, Ankara, 1935.
- Müderrişoğlu, Alptekin, **Sarıkamış Dramı**, C 1-2, İstanbul, 1988.
- Mülazım Mehmet Sinan, **Harp Hatıralarım Çanakkale Irak Kafkas Cephesi**, Vadi Yay.,2006.
- Nikolski, **Sarıkamış Hareketleri**, çev. Nazmi, Ankara, 1935.
- Öğün, Tuncay, **Kafkas Cephesi'nin Birinci Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği**, Ankara, 1999.
- Öklem, Necdet, **Birinci Cihan Savaşı ve Sarıkamış İhsan Paşa'nın Anıları**, İzmir, 1985.
- Ölçen, Mehmet Arif, **Vetluga Irmağı/Çarlık Rusya'sında Bir Türk Subayının Tutsaklık Anıları (1916-1918)**, Ankara, 2006.
- Özdemir, Yavuz, **Enver Paşa'nın Üçüncü Ordu Günleri**, Atatürk Üniv., Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994.
- Sabah**, (13 Ocak 1918-1 Şubat 1919)
- Sanders, Liman Von, **Türkiye'de Beş Yıl**, İstanbul, 1968.
- Sabis, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım**, İstanbul, 1990.

- Selçuk, Sadi, **Esaretin Acı Hatıraları**, Konya, 1955.
- Sönmez, Bingür-Reyhan Yıldız, **Ateşe Dönen Dünya; Sibiryaya**, İstanbul, 2011.
- Sunata, İ.Hakkı, **Gelibolu'dan Kafkaslara Birinci Dünya Savaşı Anılarım**, İstanbul, 2015.
- Şensözen, Vasfi, **Birinci Dünya Savaşı Yılları Kafkas Cephesi Anıları**, İstanbul, 2013.
- Taşkıran, Cemalettin, **Birinci Dünya Savaşında Türk Esirleri Ana Ben Ölmedim**, İstanbul, 2008.
- Tengirşek, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, Ankara, 1981.
- Tekin, Metin, **Birinci Dünya Savaşı Anıları Sarıkamış'tan Sibiryaya**, İstanbul, 2007.
- Tonguç, Faik, **Birinci Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Hatıraları**, İstanbul, 1999.
- Tuğaç, Hüsamettin, **Bir Neslin Dramı**, İstanbul, 1975.
- Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları/Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)**, Haz: Sami Önal, İstanbul, 2006.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Birinci Dünya Harbi**, Ankara, 1985.
- T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II. Cilt 2. Kısım Kafkas Cephesi, 2.Ordu Harekâtı**, Ankara, 1978.
- Üner, Merve, **Kafkas Cephesi'nde Rusların Eline Düşen Türkler**, Balıkesir Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Y.L.Tezi, 2012.
- Vandemir, Baki, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi**, C II, İstanbul, 1933.
- Yalman, Ahmet Emin, **Görüp Geçirdiklerim**, İstanbul, t.y.
- Yel, Selma, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, Ankara, 2002.

BİR ROMAN VE ANI KİTABI EŞLİĞİNDE KAFKAS CEPHESİ'Nİ OKUMAK

ÖZLEM FEDAI*

Özet

Bu çalışmada, Sara Gürbüz Özeren'in *Donmuş Umutlar: Sarıkamış* adlı romanı ve I. Dünya Savaşı yıllarında Kafkas Cephesi'nde yaşanan olaylar, savaşa katılmış bir yüzbaşı olan Balıkesir eski milletvekili Vasfi Şensözen'in *I. Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları* adlı kitabı eşliğinde yorumlanmıştır.

Böylece Erzurum'da doğmuş bir yazarın kaleme aldığı roman ve bu cephede yer almış eski bir asker ve milletvekilinin tanıklıklarından oluşan anı kitabından hareketle; İttihatçıların yönetimindeki ülkenin ve ordunun durumu, Almanya'nın hileleriyle savaşa giren Osmanlı Devleti'nin Kafkas Cephesi'nde ve cephe ardında yaşananlar, Anadolu'nun durumu, Ermenilerin durumu, alınan yanlış kararlar, savaşın seyrini değiştirebilecek olaylar, Sarıkamış'ta donarak ölüme yürüyen on binlerce Türk askerinin kahramanlığı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkas Cephesi, Sarıkamış, ordu, kahramanlık.

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, ozlem.durmaz@deu.edu.tr

UNDERSTANDING THE CAUCASUS CAMPAIGN WITH A NOVEL AND A MEMOIR

Abstract

In this study, the novel of *Sarıkaş-Donmuş Umutlar* by writer Sara Gürbüz Özeren and important events during Caucasus Campaign in World War I will be interpreted by the help of with *I. Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları*, the book written by Vasfi Şensözen, who was ex-MP from Bursa and served as a soldier.

Thus, with the help of a novel that was written by a writer from Erzurum and a memoir which consist of witnesses from ex-soldier; the situation of the country and army under the tutelage of İttihat-Terakki, Engagement of Ottoman Empire in World War I with German diplomatic tricks realities that were lived behind the battlefield in Caucasus Campaign, remainings of Turkish soldiers, the situation of army and Anatolia during wartimes, armed conflicts between Russian and Turkish army, the situation of Armenians in Ottoman Empire, decisions that were taken wrongly by army officials.

Key Words: Caucasus Campaign, Sarıkamış, army, bravery.

GİRİŞ

Milletlerin tarihinde savaş gibi toplumsal olaylar büyük yıkımlar ve acıları da beraberinde getirir. Aslında kazanan tarafın olmadığı savaşlar, hafızalarda karamsarlık, yıkım dolu zamanları çağrıştırdığı gibi milletlerin yeniden doğuşu/toparlanması için zemin de hazırlayabilir. Bu sebeple yalnız tarih kitaplarında değil, anı, roman, hikâye gibi edebî eserlerde de hâfizalarda iz bırakan bu olaylara sıkça yer verilir.

Tarih ve edebiyat, çalışma yöntemleri, olaylara/gerçeklere bakış tarzları itibariyle birbirinden farklı iki disiplinmiş gibi görünseler de aslında birbirleriyle ilişkili iki ilim dalıdır. Edebiyatın bir sanat olması, sanatçının olayları yorumlayarak/ yeniden kurgulayarak eserine alması meselesi tarihçilerce –edebiyat-tarih ilişkisi açısından- hoş karşılanmasa da Fransa’da öncülüğünü Marc Bloch, Lucien Febvre, Fernand Braudel’in yaptığı Annales Okulu (Ekolü)’nun *Total History* anlayışı, tarihe bütüncül bir yaklaşım getirmiş; son dönem tarih araştırmalarının perspektifini genişletmiştir. Böylece bu anlayış, toplumun sosyo-ekonomik kurumları, kültür, zihniyet, yaşam şartları ile toplum ve devletin bir bütün halinde ele alınmasını öngörmüştür. Annales Okulu’nun tarih araştırmalarına boyut katan anlayışı, Türk tarih yazımında da tesirini göstererek¹; Fuat Köprülü, Halil İnalçık, Ömer Lütfü Barkan, Mustafa Akdağ gibi isimlerle 1950’lerden itibaren tarih araştırmalarında algı değişikliği yaşanmıştır. Böylece özellikle yerel tarih konusunda araştırmalar artmış; yapılan çalışmalarda edebiyat dâhil güzel sanatların birçok dalından ve sosyoloji, coğrafya vb. diğer disiplinlerden daha çok yararlanılmaya başlanmıştır².

Tarih ve edebiyat gibi iki disiplinin iş birliği, edebiyatın tarihin “gerçek (olmuş)”ini kurgu ve hayal ile yoğurup anlatması şeklindedir. Bu iki disiplinin yakınlığı, edebiyat araştırmalarına, eleştirilerine, edebiyatın malzemelerine bakış şeklinde değişiklikler yaptığı gibi, tarihe bakış açısını da değiştirmiş onun sadece siyasî, ideolojik değil daha geniş bakış açılarıyla incelenmesini sağlamıştır.

¹ Halil İnalçık, “Fransız Annales Ekolü ve Türk Tarihçiliği”, Makaleler-II, **Doğu-Batı Dergisi**, Ankara, 2009, s. 312.

² Bu konuda bir örnek için bk. Ahmet Gökhan Kaynakçı, **17. ve 19. Yüzyıllar Arasında Edremit Bölgesinde Giyim-Kuşamdaki Değişim (Arşiv Belgelerinin Etnografya ve Kent Müzelerinin Oluşumunda Kullanılması)**, Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, Ankara Üni., DTCE, Ankara, 2010, 89 s.

Tarih ve edebiyatı birlikte değerlendirme düşüncesi ilk olarak Louis Montrose tarafından “Yeni Tarihselcilik” anlayışı ile doğmuştur. “Montrose, tarihin metinselliği ve metnin tarihselliği” formülünde bu yaklaşımı açıklar³.

Günümüz tarih anlayışında araştırma alanları çeşitlenmiş, veri ve kaynaklar da değişmiştir. Hem tarih hem edebiyat bir kültür sentezinin ve bu sentezin kaynaklarının arayışıyla meşgul olduklarından yollarının kesişmesi doğaldır. Her ne kadar, tarihçiler bu noktada tarihî olayları yorumlayarak edebî esere katan yazarlara kızabilseler de tarihî romanlar üzerine çalışmaları bulunan Prof. Dr. S. Dilek Yalçın Çelik, “Kültür araştırmalarına bağlı olarak, günümüz tarihçisi, mektuplardan, günlüklerden, roman-şiir gibi edebiyat metinlerinden, istatistikten, modadan hatta yiyecek fiyatlarından bile yararlanabilir hâle gelmiştir. Antropoloji, psikoloji, sosyoloji, edebiyat, teoloji, ekonomi gibi yan disiplinler, tarih ile sıkı bir iletişim içine girmiştir” ifadeleriyle tarih ve edebiyatın disiplin olarak yakınlığına işaret etmiştir⁴.

Tahkiyeli eserlerden olan roman ve anı, hâfizalarda iz bırakmış tarihî hadiseleri anlatmakta oldukça etkili iki türdür. Elbette tarih kitaplarındaki bilimsel tavrın bu türlerde görülmesi beklenemez. Zira kurmaca anlatı içinde, karakterler ve hareketler gerçek bir dünyayı temsil etseler de, “gerçeklik bir olayın çıkış noktasını oluşturabilir, yaşanmış bir olayın hiçbir şey çıkarılmadan olduğu gibi anlatılmasından gerçekten üstün nitelikte bir yapıt da doğabilir; ama genellikle “olmuş”, “yazınsal”ın niteliklerinden değildir⁵. Yani edebî eserin yüzde yüz olmuş’a/gerçek’e bağlı kalması beklenemez Tarihsel olayların nedenleri, sonuçları etkileri, yan olaylarla kurgulanarak bu tür eserlerde de tarih kitaplarının yazabileceğinden daha etkili biçimde anlatılabilir. Özellikle Çanakkale, Dünya veya Kurtuluş Savaşı gibi büyük savaşlara yahut Atatürk gibi liderlere dair anı ve romanlar, yazarların tarihsel olay ve kişilere dair bilinmeyen yanlara dair araştırmalarını, kurguyla birleştirerek halka ulaştırmalarına, o tarihsel olay ya da kişiyi gündeme getirmelerine ya da olayların farklı bakış açılarından değerlendirilmesine sebep olacağından toplumsal hâfizaya katkıda bulunurlar.

Biraz tartışmalı olmakla birlikte anıların tarih bilimi/ ya da yazımı için katkı sağladıkları bilinmektedir. Gerçi anıları kaleme alanların konumları, yaşları,

³ Serpil Opperman, **Postmodern Tarih Kuramı: Tarih Yazımı Yeni Tarihselcilik ve Roman**, Evin Yay., Ankara, 1999, s. 18.

⁴ **Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları**, Akçağ Yay., Ankara, 2005, s. 22-23.

⁵ Tahsin Yücel, **Yazın Gene Yazın**, YKY, İst., 1995, s. 12-13.

meslekleri, siyasî görüşleri, iktidara olan yakınlıkları, anıların hemen mi yoksa üzerinden uzun yıllar geçmesiyle mi yazıldığı, anıları yazan kişinin edebiyatçı olup olmadığı, eserini kurgu ve hayalle süsleyip süslemediği gibi faktörler onların tarihin aydınlatılması için kullanımında -tıpkı roman türü gibi- bazı mahzurlar taşımaktadır.

Bu çalışmada da bir anı kitabı (Vasfi Şensözen'in *Kafkas Cephesi Anıları*) ve bir roman (Sara Gürbüz Özeren'in *Sarıkamış-Donmuş Umutlar*) üzerinden Kafkas Cephesi'nin açılması ve burada sadece Ruslara karşı değil olanca yoksulluğuyla soğuk ve karla da savaşılan kahraman Türk askerinin durumu ele alınmıştır. Böylece Trablusgarp ve Balkan savaşlarında bozguna uğramış zaten yorulmuş olan ordu-suyla Osmanlı'yı savaşa götüren nedenler, çeşitli sebeplerle faciayla sonuçlanan harekât neticesinde Rusların, zafer kazanarak Doğu Anadolu'ya hâkim olup yöre halkını esir etmesi, Ermenilerin savaş sırasındaki durumu üzerinde durulmuştur. Öncelikle Kafkas Cephesi'nin açılması üzerinde kısaca durmakta fayda vardır.

KAFKAS CEPHESİ'NİN AÇILMASI

Belki de dünya tarihindeki en acı kayıpların verildiği savaşlardan biri Sarıkamış Harekâtıdır. Savaşın sebebi ne olursa olsun, askerlerin savaşıyor değil donarak veya tifüsten ölmesi tarih ve millet açısından en acı tarafıdır.

Here şeyden evvel belirtmek gerekir ki, incelediğimiz eserlerin yazarlarının her ikisi de Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na girmesinin bir hata olduğunu, Kafkas Cephesi'nde savaşın galibi Ruslar gibi görülse de aslında tek galip, Allahüekber Dağlarını üzerlerindeki yazlık asker kıyafetleriyle aşmaya çalışırken donarak ölen fedakâr, vatansever Türk evlatlarıdır.

Kafkas Cephesi, I. Dünya Savaşı'nda 1 Kasım 1914'te Rusların Doğu'dan sınıırı geçip saldırılarına üzerine açılmış bir cephedir. Sıcak denizlere ulaşmak, boğazları almak isteyen Ruslara karşı Osmanlı, 14 Kasım'da cihat ilan eder. I. Dünya Savaşı'nda ayrıldığı Brest-Litovsk Antlaşması'yla (3 Mart 1918) bu cephe kapanmıştır. 93 Harbi'nde zaten Kars-Ardahan İğdır gibi yerleri 40 yıl boyunca işgal eden Ruslar, şimdi yine Doğu'dan saldırmışlardır.

Bu cephenin açılması için Almanlar, bir Alman hayranı olan ve Orta Asya'ya açılmak isteyen, Enver Paşa'yı türlü yollardan cesaretlendirmişlerdir. Zira Ruslarla Almanlar Polonya'da şiddetli bir savaş halindedir. Buradaki Rusların gücünü azaltmak, kuvvetlerini bölmek böylece de Alman ordusunu rahatlatmak

isteyen Alman Generaller, zaten Alman hayranı olan Enver Paşa'yı ikna edip Türk ordusunu hiç de hazır olmadığı bu savaşa sokmuşlardır. Balkan Savaşlarından bozgunla çıkmış olan yorgun Türk ordusu, erzak, cephane hatta giysi bakımından bile yetersiz bir halde iken, Doğu Anadolu'nun çetin kış şartlarında Ruslardan çok soğuğa karşı savaş vermiş ve sonunda 90 bin askerimiz donarak şehit düşmüştür. Ancak bu sayı Genelkurmay Başkanlığı'nın verdiği bilgilere göre 32.000 ölü, 15.000 hasta (tifüs vb.) olmak üzere 60.000 ölü olarak açıklanmıştır. 120.000 kişilik 3. Orduya karşılık 100.000 kişilik Rus Kafkasya Ordusu da yaklaşık 30.000 kişi zayıt vermiştir⁶. Osmanlı'da Doğu'yu korumakla görevli 3. Ordu'nun içinde 2 süvari tümeni, aslında Sarıkamış Harekâtına karşı olan Ahmet Fevzi Paşa'nın başında bulunduğu 9. Kolordu; Enver Paşa gibi padişah damadı olan, Damat Hafız Hakkı Paşa'nın başında bulunduğu 10. Kolordu, Abdülkerim Paşa'nın başında olduğu XI. Kolordu'dan oluşmaktadır. Rus Kafkas Ordusu sayıca az olmakla beraber, ağır silah, top, malzeme, askerî donanım bakımında Balkan Osmanlı ordusundan üstündür. Kafkas Cephesi'nde sadece Ruslarla değil, açlık, bit, tifüs ve aşırı soğukla da savaşan fedakâr Osmanlı askeri, daha çok aşırı soğuk yüzünden ellerindeki tüfeklerle yol kenarlarında donarak ölmüştür.

Tarih kitapları ve anılardan öğrendiğimiz kadarıyla Enver Paşa'nın kâğıt üzerindeki planı aslında başarılı görülmektedir. Plana göre 11. Kolordu Tümeni ve süvari alayı düşmanı Erzurum'da cepheden karşılayacak, 9. Kolordu Çatak-Pitkir tarafından, Damat Hafız Hakkı Paşa komutasındaki 10. Kolordu Oltu üzerinden kestirmeden Bardız istikametinde düşmanı karşılayacaktır. Böylece üç taraftan geniş bir çevirme hareketiyle Rus ordusunun alt edilmesi planlanmıştır⁷. Ancak orduda yapılan haksızlıklar sebebiyle göreve getirilen tecrübesiz paşalar arasındaki haberleşme noksanlığı, uyumsuzluklar, yarışlar sebebiyle emirlere itaatsizlikler görülmüş ve savaşın rengi değişmiştir.

Sarıkamış Harekâtına katılan Tuğgeneral Ziya Yergök de *Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)* adlı anı kitabında da tıpkı Özeren'in *Sarıkamış Donmuş Umutlar* romanı ile Kafkas Cephesi'nde Yüzbaşı olan Vasfi Şensözen'in *Kafkas*

⁶ Tarihçi-yazar Mehmet Niyazi ise, bu sayının toplamda 23.000 olduğunu, 90.000 rakamının 60 bin kayıp veren Rusların yalanı olduğunu iddia eder. <http://www.haberturk.com/polemik/haber/710163-sarikamistaki-sehit-sayisinin-23-bin-oldugu-iddiasi>

⁷ Bu konuda ayrıca bk. Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C 1-2, YKY, İst., 2012; Özhan Eren, *Sarıkamış'a Giden Yol* (Rehin Alınan İmparatorluk), Alfa Yay., İst., 2005; Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yay., İst., 1975.

Cephesi Anıları adlı eserinde anlattıklarıyla neredeyse aynı bilgiler vermiştir. Böylece incelediğimiz iki eserde anlatılanların bu cephede bizzat yer almış bir Tuğgeneralce doğrulanması eserlerde anlatılanların bir kurgu ya da hayal ürünü olmadığının gerçeklere hatta gözlemlere⁸ dayandığının göstergesidir.

Tuğgeneral Ziya Yergök'ün *Sarıkamış'tan Esarete* (1915-1920) adlı anılarında da binlerce askerin donarak ölümü, kalanların Ruslara esir düşmesinin nedenleri benzer şekilde sıralanmış; “kış mevsiminin çetinliği, orduyu tanımayan, tecrübesiz ve maceraperest Enver Paşa'nın durumu ilk sıralara yerleştirilmiştir. Diğer maddeler ise, “*Ordu komutanlığının* fırka komutanlığına çevrilmesi, (...) *planları tutmayan Enver Paşa'nın paniğe kapılıp yanlış kararlar alması, Hafız Hakkı Paşa'nın tecrübesizliği ve çulğunca hareketleri, subaylarımızda görev aşkının yokluğu, erlerin komutanlarına güvenlerinin kalmaması, Sarıkamış bölgesinin ormanlık oluşu harekâtın görünmesini engellemesi*”⁹ dir.

Yergök'e ait anılarda da Şensözen'in incelediğimiz anıları ve Özeren'in romanında anlattıklarıyla neredeyse aynı bilgilerin yer alması, edebiyat ürünlerinin de savaşı bizzat yaşayan kişilerin anılarından beslenilmiş olabileceğini göstermektedir. Bu da bize “hayal” ve “kurgu”dan ibaret gibi gösterilip hafife alınan tarihî roman ve anı türlerinin de aslında yaşanmış tarihî gerçeklere (birinci elden kişilerin anıları üzerinden), belge ve arşiv araştırmalarına dayanabileceğini, anı ve romanların da tarih araştırmalarında göz ardı edilemeyecek bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

SARIKAMIŞ'TA DONAN UMUTLAR

Erzurum doğumlu olan ve o yörenin şartlarını iyi bilen Sara Gürbüz Özeren'in, araştırmaları, çocukluğunda dinledikleri ve okuduğu anılardan hareketle kaleme aldığı *Sarıkamış- Donmuş Umutlar*¹⁰ adlı eseri de aslında hiçbir açıdan hazır olmadığımız bir savaşa girmenin nedenleri ve sonuçlarını anlatmak kurgu içinde anlatmak üzere yazılmış ve savaşmadan donarak ölen şehitlerimize hediye edilmiştir.

⁸ Elbette Özeren, o yılları yaşayarak roman yazmamıştır ancak romanının sonunda yararlandığı tarih kitaplarının listesini vermesi, yazarın tarafsız olma çabasını ve tarihsel gerçeklere uymak konusundaki titizliğini göstermektedir.

⁹ **Sarıkamış'tan Esarete Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları (1915-1930)**, (Haz. Sami Önal), Remzi Kitb. Yay., 4. b., İst. 2006, s. 125-126.

¹⁰ Damla Yayınevi, İst., 2014, 288 s.

Romanın başlangıç zamanı 1960 yılıdır. 1960 İhtilalinin olduğu sırada Ankara’da bir paşanın eşi, bir rüya görür. Rüyasında Sarıkamış’ta bir albay ona, Allahüekber Dağı’nda yol ortasında yattığını, “bari yerimi işaretlesinler de rahat uyuyayım” demiştir. Böylece Sarıkamış’a uçaklar ve askerler gelmiş; Allahüekber Dağı’nda ölen 90 bin şehit adına bir anıt dikilmiş ve düzenlenen törene halk da davet edilmiştir. Olaylar, romanın ‘anlatıcı ben’inin (o yıllarda 4-5 yaşlarında bir çocuk olan yazar) çocuk gözüyle izlediği tören anından, I. Dünya Savaşı’nın başlangıcına 1914 yılına geri dönülerek anlatılmıştır.

“Enver Paşa’nın Yıldızı Parlıyor”, “Bir Yalanla Başlayan Savaş”, “Sevkiyat Ya da Ölüme Yürüyüş”, “Ruslar Sınırı Geçti Savaş Başladı”, “Sarıkamış Harekâtı Başlarken”, “Perde Kapanıyor” gibi on üç bölümden oluşan roman, padişahı devirip Meşrutiyeti ilan ederek “Hürriyet kahramanı” olan Enver Paşa ve İttihatçıların durumunun anlatımı ve Almanlarca zorla I. Dünya Savaşı’na çekilişimiz ile başlar. Enver Paşa’nın ordu kademelerini hızla çıkışı, Berlin’de geçirdiği yıllar ve aşırı Alman hayranlığı, ordunun önemli mevkilerine Alman subay ve komutanlar getiren yorgun Osmanlı ordusunun içler acısı hâli, Sarıkamış Harekâtının kışın ordunun intiharı olacağına inanıp direnen Ahmet Fevzi Paşa gibi komutanların emekli edilmesi, 10. Kolordu’nun başına getirilen korkak ve yetersiz Hasan İzzet Paşa’nın Azap Meydan Savaşı’nda, Osmanlı askeri Rus askerini yense de geri çekilme emri vererek kazandığı bir cepheyi kaybetmesine neden oluşu ile devam eder. Yazar, özellikle Hafız Hakkı Paşa’nın, Enver Paşa’dan gelen emirlere uymayıp başına buyruk davranmasıyla yaşanan faciayı uzun uzun ele almıştır.

Yazara göre, Harbiye’de iyi eğitim almasına karşılık demiryolu yapıyorum diye Osmanlı’nın her karışının haritasını çıkaran Almanlara aşırı güvenen, hem donanmanın hem ordunun çeşitli mevkilerine onlardan komutanlar atayan Enver Bey, Doğu’daki zorlu kış artlarında bir savaşın hezimet olacağını bilen I. Dünya Savaşı’na girmemize şiddetle karşı çıkan tecrübeli Kâzım Karabekir’in ikazlarına aldırılmaması, onu pohpohlayan Almanların ve bilinçsiz İttihatçıların teşvikiyle savaşa girmişti.

Roman, yazarın her bölümün başına bir dörtlüğünü epigraf olarak eklediği, şehitlerin sevdiklerince yakılmış bir ağıtla süslenmiştir. Bu ağıt aslında romanı ve Sarıkamış’ta tarih sahnesinde yaşananları özetlemektedir. Örneğin;

Sarıkamış'ta var maşın (tren)

Urus yığılmış ağır koşun,

Bizim asker açık çıplak,

Dağlarda buyudu kışın.

Çadırlar dağa kuruldu

Hücum borusu vuruldu

Bir Sarıkamış uğruna,

Doksan bin fidan kırıldı.

Yaşa padişahım yaşa

Kan bulaşmış çatık kaşa

Biz Urus'a esir düştük

Sebep oldu Enver Paşa

Sara Gürbüz Özeren'in doğum yeri olan Erzurum'da, muhtemelen halktan duyduğu bu ağıt, ordunun malzeme noksanlığını, hazırlıksız girilen bu savaş sebebiyle halkın Enver Paşa'ya olan öfkesini dile getirmesi açısından önemlidir.

Enver Paşa'nın Naciye Sultan'la evlenip, "damad-ı şehriyar" (padişah damadı) olması ve hızlı yükselişinden, I. Dünya Savaşı'na dâhil oluşumuza, Kafkas Cephesi'nin açılışından, yoksul Anadolu halkının durumuna, Rusların saldırısından güç bulup şımaran Ermenilerin psikolojisinden, yazlık kıyafetlerle cepheye koşup devletinden kışlık asker giysisi uyan Osmanlı askerinin durumuna dek birçok tarihî ve sosyal olaya yer vermiştir.

Yazarın ifade ettiği gibi, bu yıllarda Ruslarla Almanlar Polonya'da şiddetli bir savaş halindedir. Buradaki Rusların kuvvetlerini bölüp gücünü azaltmak, Alman ordusunu rahatlatıp zaman kazanmak isteyen Alman Generaller, zaten Alman hayranı olan Enver Paşa'yı ikna edip Türk ordusunu hiç de hazır olmadığı bu savaşa sokmuşlardır. Romana göre, zaten Balkan Savaşlarından yeni çıkmış ve bir bozgun yaşamış olan yorgun Türk ordusu, erzak, cephane hatta giysi bakımından bile yetersiz bir halde iken, Doğu Anadolu'nun çetin kış şartlarında Ruslardan çok soğuğa karşı savaş vermiş ve sonunda –farklı rakamlar telaffuz edilse de- 90 bin askerimiz donarak şehit düşmüştür¹¹.

¹¹ Ancak bu sayı Genelkurmay Başkanlığı'nın verdiği bilgilere göre 32.000 ölü, 15.000 hasta (tifüs vb.) olmak üzere 60.000 ölü olarak açıklanmıştır. 120.000 kişilik 3. Orduya karşılık 100.000 kişilik Rus Kafkasya Ordusu da yaklaşık 30.000 kişilik zayıat vermiştir.

Osmanlı'da Doğu'yu korumakla görevli 3. Ordu'nun içinde 2 süvari tümeni, Sarıkamış Harekâtına aslında karşı olan Ahmet Fevzi Paşa'nın başında bulunduğu 9. Kolordu; Enver Paşa gibi padişah damadı olan, Damat Hafız Hakkı Paşa'nın başında bulunduğu 10. Kolordu, Abdülkerim Paşa'nın başında olduğu XI. Kolordu yer almaktadır.

Yazar romanda, Rus Kafkas Ordusu'nun sayıca az olmakla birlikte, ağır silah ve askerî donanım bakımından Osmanlı askerinden üstün olduğunu, ayrıca Osmanlı askerinin Balkan savaşı yorgunu olduğunu sıklıkla ifade eder. Enver Paşa'nın Rus ordusunu kuzeyden yapılacak bir çevirme hareketiyle düşmanı yenmek üzere yaptığı planın kâğıt üzerinde iyi olduğundan bahseden yazar, ancak orduda yapılan haksızlıklar sebebiyle göreve getirilen tecrübesiz paşalar arasındaki haberleşme noksanlığı, uyumsuzluklar, yarışlar sebebiyle oluşan itaatsizlikler savaşın rengini değiştirmiştir. Özeren'in tarihî roman içinde yer verdiği bu bilgileri, tarih kitaplarından ve savaşta bizzat yer almış komutanların anılarından da aynen okumak mümkündür¹². Yazar, kurmaca bir tür olan romanın edebîliğine zarar verme pahasına roman içindeki tarihî olayların nedenlerini izah etme yoluna gitmiştir.

Yazar, Osmanlı ordusuna malzeme taşıyan ve Almanlar tarafından gönderilen bir geminin Ruslarca batırılmasının da savaşın seyrini Osmanlı aleyhine değiştirdiğini ifade eder.

Roman boyunca tarihî kişilikler karşısında tarafsız kalmak için kendisi ile mücadele ettiğini gördüğümüz Özeren'in, özellikle Enver Paşa'nın Alman hayranlığı meselesinde tarafsız kalamadığı gözlenmiştir. Kâzım Karabekir'in her türlü karşı çıkışlarına rağmen Enver Paşa'nın orduyu Almanlaştırması ve onlara fazla güvenmesi yazarın onu en çok eleştirmesine sebep olan konulardandır. Hatta Enver Paşa'nın, Anadolu'da demiryolu boylarına bir miktar Alman göçmeni getirmeyi planladığını, ziraat, zanaat gibi alanlarda bunların halkı eğiteceklerini Anadolu'yu sözde bu Almanların "adam edeceği"ne inandığını, tecrübeli Kâzım Karabekir'in "Anadolu'ya Almanlar hâkim olur" itirazlarına aldırış etmeyip Ermenilerin durumunu unutarak, "Biz silah vermezsek onlar nereden silahlana-caklar?" (s. 55) diyecek kadar saf oluşuna da değinir.

¹² Bu konuda ayrıca bk. Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, C 1-2, YKY, İst., 2012; Özhan Eren, **Sarıkamış'a Giden Yol (Rehin Alınan İmparatorluk)**, Alfa Yay., İst., 2005; Hüsamettin Tuğaç, **Bir Neslin Dramı**, Çağdaş Yay., İst., 1975.

Enver Paşa'nın; harekâta rol oynayacak önemli mevkilere Alman komutanlar (Felix Guse, Feldman, Bronsart von Schellendorf) atadığına (s. 183) da değinen yazara göre, kendini Napolyon'a benzeten Enver Paşa, tıpkı onun gibi Rusya'yla savaşmak istemiş; Almanlar, onun bu idealini kullanıp hazırlıksız Doğu'ya sürmüşlerdir. Yazar, Enver Paşa'nın kararlarına oldukça yer verdiği romanında, Paşanın yöre şartlarını ve harbi iyi bilen tecrübeli Osmanlı komutanlarını emekliye ayırmasına, harekâtın ertelenmesi hususunda Kâzım Karabekir gibi paşaların, yöre halkının, doktorların, münevverlerin uyarı ve eleştirilerini kabul etmemesine de işaret ederek bunların orduyu nasıl bir felakete sürüklediğini neden-sonuç ilişkisi içinde anlatmıştır.

Yine Almanların Enver Paşa'ya, "Avrupa'dan kovulan Türkler, geldikleri yere, Orta Asya'ya açılmalıdır" fikrini, gerek gazeteleri gerekse generalleri yoluyla empoze ettiklerinden bahseden romancı Alman İmparatorunun Enver Paşa'nın portresini sigara paketlerine bastırıldığını (s. 36), Osmanlı topraklarına "Enverland", trenlerine "Enverland'a gider" denir olduğunu (s. 40) dile getirerek Enver Paşa'nın Almanlarca ikna edilmiş serüvenini halka/okura romancı gözünden anlatmıştır.

Kendini "Kafkas Fatihi" olarak görmek isteyen Enver Paşa'nın hedefi ve büyük hayali, romanda "Orta Asya'daki Türklerle birleşip Mete'nin yaptığı gibi büyük bir Turan devleti kurmak" (s. 53) şeklinde yazar tarafından edebî esere zarar verecek şekilde bir izahatla Özeren tarafından okura açıklanmıştır. Böylece Kafkas Cephesi ve Afganistan üzerinden Hindistan'a kadar uzanılacak (s. 133), hatta Kafkasya'daki, Türkistan'daki Türklerden de yardım alınacaktır (s. 53, 133). Ancak heyecanlı ve hayalci Enver Paşa'nın bilmediği ve hesaplayamadığı şeylerden biri de Türk ordusuna silah doğrultan Rus ordusunda çok sayıda Orta Asya Türkünün olmasıdır.

Romanın tarihî gerçeklik taşımayan tek kurgusal (hayalî) kişilikleri Erzurum/Beydüzlü Hasan ve ailesidir. Allahüekber Dağlarında donarak ya da imkânsızlıklar yüzünden tifüsten ölen vatan evlatlarını ve geride bıraktıklarını temsil eden bu kişilerden Erzurum- Beydüzlü Hasan, yeni evlenmiş ve gebe karısı Ayşe'yi geride bırakarak cepheye koşmuştur. Hasan, savaş sonrası baba ocağına dönebilen şanslı askerlerdendir. Ancak bitlenme sonucu asker arkadaşından kapıldığı tifüsü, karısı Ayşe'ye de bulaştırmış sonunda onun da kendisi gibi ölümüne neden olmuştur. Yazar, bir yandan savaşın sonunda "Sarı Moskof'un verdiği zararı bu ailenin acı sonu üzerinden anlatırken diğer yandan Hasanların komşuları olan Ermenilerin

psikolojilerini de yansıtmıştır. Tıpkı İstanbul'un zengin muhitlerdeki evlerinde taşkınlıklar yaparak Osmanlı'nın hazırlıksız savaşa girmesine sevinen gayrimüslimler gibi- Ruslara güvenerek küstahlaşmış ve onlarla iş birliği yapmış, cepheye bilgi sızdırmışlardır.

Tüm bunlara rağmen yazar, Sarıkamış Harekâtında 90 bin civarında şehit verilmesinin tek suçlusu olarak Enver Paşa'yı görmenin gaddarlık olacağı hususunda da "tanrısal anlatıcı" kimliğiyle ve roman kurgusunu zedeleyecek biçimde uzun izahatlarda bulunur:

"Başarısızlıkta birçok kumandanın suçu vardı. Başta İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin askerlikten zerre kadar anlamadıkları hâlde münevver Türk subaylarını şikâyet ederek ordudan uzaklaştırılmasına vesile olan elemanları suçluydu.

"Orduyu gençleştiriyorum" diye tecrübeli Paşaları görevden alan, yelerine genç ve toy subayları atayan, bol keseden rütbe dağıtanlar suçluydu. Tıpkı on beş gün içinde Enver Bey'i Enver Paşa yaptıkları gibi!..

Kıskançlığı ve hırsları yüzünden Enver Paşa'ya yanlış kararlar aldırان Hafız Hakkı Paşa suçluydu. Bu yetmezmiş gibi harekât planını hiçe sayarak Oltu'dan geçip Kotik, Pertus ve Bardız üzerinden Sarıkamış'a gitmesi gerekirken Penek yoluna sapmış, Kosor Boğazı'nda askere zor anlar yaşatmış, Binbaşı Nasuh Bey'in esir düşmesiyle ordu kararları Rusların eline geçmiş, süre dört gün uzamış, asker Allahuekber Dağı'nda kara saplanıp donmuştu. Koskoca 10. Kolordu, bir avuç askerle ve günler sonra Sarıkamış yakınlarına gelebilmişti. Binlerce vatan evladı tipide mahvolmuş, 9. Kolordu, Sarıkamış önünde yalnız bırakılmıştı.

İhsan Paşa ve kurmayları suçluydu. Eğer Sarıkamış'a geldikleri gece rica minnet Enver Paşa'dan dinlenme izni koparmasalardı, o gece Sarıkamış'a hücum etme cesaretini gösterelelerdi, sadece iki bin yaşlı asker tarafından savunulan Sarıkamış'ı alır, askerın karnını doyurur ve Rus ordusunu Kars'a kadar sürebilirlerdi. *Galip Paşa, suçluydu. Başta gösterdiği azim ve kararlılığı, harekât başladıktan sonra gösterememiş, küçük küçük birliklerle Ruslara saldırmış, 11. Kolordu'yu yavaş yavaş eritip tüketmişti. (...)*

Nihayet Enver Paşa suçluydu. İleri karakollar oluşturmadan, depolar meydana getirmeden, yol açmadan, sağlık hizmetlerini ayarlamadan, askeri kışın şartlarına göre giydirmeden yalın kılıç ileri atılmış, orduyu cebri yürütmüş, (...) askerde moral ve azim bırakmamıştı. Cepheye hâkim bir noktada karargâh kura-

*rak orduyu sevk ve idare edeceği yerde (...) komutanların görevlerini yapmalarını engelleyerek gereksiz husumetler yaratmıştı. (...) Siyasete bulaşmış komutanlar, hak etmediği mevkiye gelmiş paşalar, her şeye burnunu sokan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin elemanları... Bütün bunların üstünde olmak şartıyla Alman subayları!.. Onların derdi Türklerin kazanacağı zafer değildi. Donuklar ve tifüs de! Onlar sadece Rus ordusunu doğuda oyalayıp kendi cephelerini rahatlatmak istiyorlardı*¹³

Romanda sabırsız, maceraperest ve öfkeli bir kişilik olarak çizilen Enver Paşa'dan; askerlerin, yük hayvanlarının donarak öldüklerini ispatlamak adına hayvanın bacağına kesecek kadar korktukları dile getirilmiş; bir askerın söylediği, *"Bunca insan Enver Paşa'ya zimmetli değil mi? O hangi donanın hesabını verecek?"*¹⁴ sözleri ise bizce yazarın bilinçaltını ve romanı yazma sebebini yansıtmaktadır.

Olayların geçtiği mekân olarak Doğu Anadolu'daki cephe atmosferi ve yoksul Anadolu'nun durumu da romanda duygusal biçimde anlatılmıştır:

*"(...) Son gücünü harcayan erler, biraz soluklanmak için oturuyor, bir daha kalkamıyorlardı. (...) Fazladan harcanan enerji mutlak ölüm demektir. Düşen kalıyordu. (...) Çantalarındaki kuru kuru tayınlara açlıklarını bastıran askerlerin gözleri, karın beyazından karık olmuş, çoğu önünü bile göremez hâle gelmişti. (...) Oltu vadisinin keskin soğuşuna dayanamayanlar, birer ikişer dökülmeye başladı. Önce hissizleşiyorlar, bastıkları yeri göremiyorlar, sonra yere yığılı veriyorlardı. Yol kenarları, yar başları, çalı dipleri bu zavallılarla dolup taşmıştı"*¹⁵

Romanda Erzurum yöresinde tarihte de bildiğimiz bir başka gerçek de aynen yer almıştır. Yörede yaşlılar ve çocuklardan başka malzeme taşıyacak kimse kalmadığı için on üç- on dört yaşlarındaki 120 çocuğun soğukta donma bahasına fedakârca cepheye cephe taşıması da dile getirilmiştir (s. 152).

*"Bunca insan Enver Paşa'ya zimmetli değil mi? O hangi donanın hesabını verecek?"*¹⁶ sözleri, yazarın bilinçaltını da yansıtmaktadır. Yazarın anlattığına göre, geceyi geçirmek üzere soğuktan sığındığı ağaç dallarından bile sabahleyin donmuş bedenleri düşen Türk askeri, ömründe görmediğinden nasıl kullanacağı-

¹³ a.g.e., s. 283-285.

¹⁴ a.g.e., s. 192.

¹⁵ a.g.e., s. 180-182.

¹⁶ a.g.e., s. 192.

nı bilmediği telefon kablolarını keserek çarıklarına kopça yapmıştır. Tüm bunlar, askerin cephede yaşadığı çetin savaş koşullarını dramatik biçimde yansıtmaktadır.

Yazarın anlattıklarına göre, çetin kış şartları ve tipi görüş mesafesini öyle azaltmıştır ki, Albay Abdülkerim yönetimindeki 32. Tümen, 31. Tümenle ateş etmiş yani tipi yüzünden Türk ordusu birbirine ateş etmiş yaklaşık iki bin kişi şehit olmuştur (s. 186-187). Yürümekten yorulan 29. Tümenin komutanı İhsan Paşa'nın, Enver Paşa'dan zorla bir gecelik dinlenme izni alması, 2000 kişilik yaşlı bir orduyla savunulan Sarıkamış'a Rusya'nın takviye göndermesine ve zaferin kazanılmasına engel olmuştur.

Tüm bunlara rağmen yazar, Sarıkamış Harekâtında 90 bin şehit, (ki araştırmacılar bu sayı hakkında farklı bilgiler verir) verilmesinin tek suçlusu olarak Enver Paşa'yı görmenin gaddarlık olacağı hususunda da "tanrısal anlatıcı" kimliğiyle şöyle çıkarımlarda bulunur:

"Başarısızlıkta birçok kumandanın suçu vardı. Başta İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin askerlikten zerre kadar anlamadıkları hâlde münevver Türk subaylarını şikâyet ederek ordudan uzaklaştırılmasına vesile olan elemanları suçluydu.

"Orduyu gençleştiriyorum" diye tecrübeli Paşaları görevden alan, yelerine genç ve toy subayları atayan, bol keseden rütbe dağıtanlar suçluydu. Tıpkı on beş gün içinde Enver Bey'i Enver Paşa yaptıkları gibi!..

Kıskançlığı ve hırsları yüzünden Enver Paşa'ya yanlış kararlar aldırın Hafız Hakkı Paşa suçluydu. Bu yetmezmiş gibi harekât planını hiçe sayarak Oltu'dan geçip Kotik, Pertus ve Bardız üzerinden Sarıkamış'a gitmesi gerekirken Penek yoluna sapmış, Kosor Boğazı'nda askere zor anlar yaşatmış, Binbaşı Nasuh Bey'in esir düşmesiyle ordu kararları Rusların eline geçmiş, süre dört gün uzamış, asker Allahuekber Dağı'nda kara saplanıp donmuştu. Koskoca 10. Kolordu, bir avuç askerle ve günler sonra Sarıkamış yakınlarına gelebilmişti. Binlerce vatan evladı tipide mahvolmuş, 9. Kolordu, Sarıkamış önünde yalnız bırakılmıştı.

Galip Paşa, suçluydu. Başta gösterdiği azim ve kararlılığı, harekât başladıktan sonra gösterememiş, küçük küçük birliklerle Ruslara saldırmış, 11. Kolordu'yu yavaş yavaş eritip tüketmişti. (...)

Nihayet Enver Paşa suçluydu. İleri karakollar oluşturmadan, depolar meydana getirmeden, yol açmadan, sağlık hizmetlerini ayarlamadan, askeri kışın

şartlarına göre giydirmeden yalın kılıç ileri atılmış, orduyu cebri yürütmüş, (...) askerde moral ve azim bırakmamıştı. Cepheye hâkim bir noktada karargâh kurarak orduyu sevk ve idare edeceği yerde (...) komutanların görevlerini yapmalarını engelleyerek gereksiz husumetler yaratmıştı.

(...) Siyasete bulaşmış komutanlar, hak etmediği mevkiye gelmiş paşalar, her şeye burnunu sokan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin elemanları... Bütün bunların üstünde olmak şartıyla Alman subayları!.. Onların derdi Türklerin kazanacağı zafer değildi. Donuklar ve tifüs de! Onlar sadece Rus ordusunu doğuda oyalayıp kendi cephelerini rahatlatmak istiyorlardı¹⁷

Her ne kadar bir savaş için suçlu aramak pek de doğru olmasa da o yöreden olması sebebiyle olaylara biraz da duygusal bakan yazara göre, orduda hoşlanmadığı komutanları İstanbul'a ispiyonlayıp görevden aldırılan, Harekâtına Enver Paşa'yı ikna eden İttihatçı Bahaeddin Şakir Bey de suçlular arasındadır.

Sarıkamış- Donmuş Umutlar romanında yazar 21 Aralık 1914'te başlayan harekâtın ve tarihin gidişatını değiştirecek bir olaydan da söz eder. Bu hâdise, bir keşif kolunun gözlem yapmak üzere Rusların yakınlarına yollanan Teğmen İsmail Hakkı ve on dokuz erinin kendilerine verilen emir sebebiyle önlerinden geçen Kazak süvarilerine ve çok yakınlarından bir araba içinde geçen Rus Çarı Nicholas, Kafkas Ordusu Komutan Yardımcısı General Myshlayevski, Kurmay başkanı General Yudenich ve Birinci Kafkas Kolordu Komutanı General Bergman'a bir tek kurşun bile atamamalarıdır. Yazar, komutanının "kesinlikle ateş etmeyeceksiniz" emrine uyan Teğmen ve 19 erinin Rus Çarı ve komutanlarını öldürmemelerinin nelere sebep olduğunu şöyle özetler:

"Acaba Rus çarı ve yanındakiler, o gün bizim keşif kolumuz tarafından vurulsaydı neler olurdu? Kafkas cephesinde bir zafer kazanırdık! 90 bin askerimiz heder olup toprağa karışmazdı. Osmanlı Devleti, emperyalizme yumruğunu indirmiş olurdu. Sevinçten zil takıp oynayan Ermenilerin sevinçleri kursaklarında kalırdı. Olmadı..."¹⁸

Özeren, Kafkas Cephesi'ni ve Sarıkamış Faciasını anlatırken, hezimetin nedenleri üzerinde tekrar tekrar durur. İstanbul'da "Harp isteriz" diye nara atan genç subayların, Doğu'nun soğuğuyla karşılaşınca gerçekleri gördüğünü ifade eder.

¹⁷ a.g.e., s. 283-285.

¹⁸ a.g.e., s. 211.

Başarısızlıkta Komutanlar arasında düşünce birliği olmamasının ve haberleşme yetersizliğinin de etkisi vardır. Özellikle Rus komutan Yudenich'in bildiği Enver Paşa'nın bilmediği Doğu Anadolu coğrafyasındaki çetin koşullar düşünmeden harekât kararı almak, Enver Paşa'dan gelen emirleri dinlemeyen komutanlar, İstanbul'dan gelen malzeme ve cephanelerle dolu üç geminin Karadeniz kıyılarında Ruslar tarafından batırılması gibi olaylar, başarısızlığa neden olur. Asker, "devlet baba"nın göndereceği kalın kışlık asker kıyafetleri beklerken Sarıkamış'ın ayazında yazlık elbiseleri ve çarıklarıyla donmuştur. Yazarın cephe atmosferini ve yoksul Anadolu'nun durumunu oldukça duygusal biçimde anlattığı görülür:

Hastaneler yaralılarla dolup taşmış, ağır yaralılar için hiçbir şey yapılamaz olmuştur. Romanda cepheye malzeme taşıyacak yaşlılar ve çocuklardan başka kimse kalmadığı için on üç- on dört yaşlarındaki 120 çocuğun soğukta donma bahasına fedakârca cephane taşıması da dile getirilmiştir (s. 152). Yoksul askerle az miktardaki tüm kışlık erzağını paylaşan, askerden tifo ve tifüs kapan Erzurum halkının fedakârlığına Alman komutanları bile hayran olmuştur.

Özeren, başarısızlıkla sonuçlanan Sarıkamış Harekâtı'nın 4 Ocak 1915'te bitmediğini, yıllarca Rusların köyleri yakıp yıkıp işgal ettiğini, yöre halkını esir ettiğini, Hasankale'den Kars'a kadar bütün köylerin boşaldığını, Anadolu'da eli iş tutacak erkek kalmadığını, tarlaların ekilmeyip, salgın hastalıkla ocakların söndüğünü anlatarak romana son verir. (s. 281). Özeren'in birçok tarih kitabı, anı ve belgelerden de yararlanarak yazdığı kitabında yaptığı çıkarımlar, aslında Sarıkamış Harekâtının aslında iyi niyetle planlandığını ancak tecrübesiz İttihatçıların aldıkları kararlardaki hatalarını bize gösterir. Ermeni tehcirinden hiç bahsetmemiştir.

Romanda duygu, hayal ve sanatın belki de en çok konuştuğu satırlar, yazarın sorduğu aşağıdaki sorularda gizlidir:

*"Bir taşın altından doğarak meyile uyup ince arkçıklar oluşturan gözeler; çoluğuna çocuğuna hasret giden Mehmetçiklerin hiç dinmeyen gözyaşları gibi geliyordu bize. (...) Acaba Allahüekber yaylalarında gelinciklerin bu kadar kırmızı oluşlarının sebebi, koç yiğitlerin donduğu için toprağa akamayan kanları mıydı?"*¹⁹

¹⁹ a.g.e., s. 21.

KAFKAS CEPHESİ ANILARI

Çalışmada ele aldığımız ikinci eser olan *I. Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları*²⁰, hukukçu, Kafkas Cephesinde Yüzbaşı ve Balıkesir eski milletvekili olan Vasfi Şensözen'e aittir. Kalemle alınışından bir asır sonra basılmıştır. İncelememizin bu aşamasında Vasfi Şensözen'in *Kafkas Cephesi Anıları*'nda savaşa dair verilen bilgiler, S. G. Özeren'in *Sarıkamış: Donmuş Umutlar* romanıyla karşılaştırılarak yansıtılacaktır.

Şensözen, İstanbul'da Darülfünûn'un Hukuk şubesinde son sınıf öğrencisiyken patlak veren I. Dünya Savaşı nedeniyle askere alınmış ve önce Harbiye'de bir süre savaş talimi eğitimi almış; Ağustos 1914'te Yedek Subay Taburuna gönderilmiş, savaş boyunca da Kafkas Cephesi'nde bulunmuştur. Şensözen'in anılarında anlattıklarıyla, Özeren'in romanında anlattıkları arasında oldukça paralellik vardır. Ancak Özeren, yoğunlukla Sarıkamış'a odaklanmışken, Vasfi Şensözen, I. Dünya Savaşı'nın geneline de odaklanmıştır. Nitekim onun anıları Özeren'in romanı aksine 4 Ocak 1915'te Sarıkamış Harekâtı'nın bitişiyle son bulmaz; 1918'de ateşkesin imzalanmasına ve Rusların çekilişine dek geçen 4 yıllık zaman bu anılarda yer alır. Savaşın başlangıcından itibaren Harbiye'deki talimleri, Çanakkale Cephesi'ndeki durum, ölen ve yaralıların gelen haberler de anılarda dikkat çeker. Örneğin, Nurullah Ataç'ın, Avrupa'da Tıp tahsili gören küçük kardeşi Refik Bey'in Çanakkale'de şehit oluşunu, Çanakkale'den İstanbul'a gelen yaralıların Harbiye'ye getirilip onların ranzalarında yatırıldığını da bu anılardan öğreniriz (s. 39-40).

Vasfi Şensözen, Harbiye'den Kafkas Cephesi'ne gönderildiklerinde "ölüm gönderildiklerinin farkında olduklarını dile getirir (s. 53). Enver Paşa'nın Hindistan'a kadar gidiş hülyasıyla Harbiye'de kendi aralarında alay ettiklerinden de bahseder (s. 53). Vasfi Bey kendisinin, bölük arkadaşlarının başkanı olmuş; "Hazır ol! Adi adım marş! İstikamet Tibet Yaylası!" (s. 53) emrini vererek cepheye doğru yola çıkmışlardır.

Enver Paşa'nın Orta Asya'ya, Hindistan'a açılma hülyasından, bunun diğer tecrübeli komutanlarca alayla karşılandığından Özeren de romanında bahsetmiştir.

Savaşa dâhil olduğumuzda tren vagonlarında genç subay ve askerlerin İstanbul'dan Kafkas Cephesine gönderilişleri sırasında yoksul Anadolu'ya, as-

²⁰ Yay. haz. Saro Dadyan, Okyanus Yay., İst., 2013, 173 s.

kerin malzeme noksanlığına dair gözlemleri her iki eserde de ortaktır. Öyle ki Şensözen, kendisinin hâlâ fesli olduğunu, tüfeklerin askılarının, asker kıyafetlerinin eksik olduğunu, Enver Paşa'nın asker için icat ettiği "kabalak" adlı başlığın dahi yetersiz olduğunu belirtir (s. 41)

Özeren'in romanında olduğu gibi Şensözen'in anılarında da, Enver Paşa'nın hızlı yükselişi, Almanlarla olan dostluğu ve onlara aşırı güveni yansıtılmıştır. Alman Von der Goltz Paşa'nın, savaş tatbikatı yapan Harbiye'deki öğrencilerin harekât planına dahi karıştığı dile getirilir (s. 34). Ancak Özeren tarihi vakaları sıralamış; Vasfi Şensözen ise savaşta bizzat yer aldığı için yorum yapmış hatta ordudaki yorumları yansıtmıştır.

Şensözen, orduda Enver Paşa aleyhine yükselen rahatsızlıkları ve yorumları da dile getirmiştir. Bunlardan biri Enver Paşa'nın evliliği ve hızlı yükselişine dair yorumlar, diğeri de onun bir gün düşeceği ve Mustafa Kemal'in onun yerini alacağı yönünde orduda yapılan tahminleridir. Enver Paşa'nın orduda pek sevilmediğini ancak Mustafa Kemal'in, Çanakkale'deki başarılı kumandasıyla herkesçe takdir edildiğini de bu sözlerden anlayabiliriz:

*"O günlerde Necmettin Sahir'i ziyaret ettiğim bekâr odasında bana Enver Paşa'nın yürüyüşünü taklit etmişti. (...) "Enver düşüyor, küçülüyor; Enver nedir ki? Onun yerini Çanakkale Kahramanı Mustafa Kemal alacaktır, Harbiye Nazırlığına layık olan odur" demişti. Gerçekten de Mustafa Kemal'in Anafartalar Cephesi'ndeki emir ve kumanda hareketi Çanakkale'yi ve dolayısıyla İstanbul'u düşman istilasından kurtarmış bulunuyordu."*²¹

Enver Paşa ile orduda alay edildiğini şöyle yansıtır: *"Vaktiyle Meşrutiyet için saraya isyan eden Enver Paşa'nın bir sultanla evlenmesi de tuhaf görülmüştü"*²²

Sarıkamış-Donmuş Umutlar romanında savaşa dâhil edilişimizin, Almanların hileleri, oldubittileriyle gerçekleştiği üzerinde ayrıntıyla durulmuş; Çanakkale boğazından geçen Goben ve Breslau gemilerinin Osmanlı malı gibi gösterilip sancak çekildiğinden bahsedilmiş; ancak Türklerin dostu gibi görülen Alman General Souchon'un gizli talimatıyla Odesa Limanı'nı topa tutarak Ruslara karşı savaşa sokulduğumuz anlatılmıştır. Şensözen de anılarında Osmanlı'nın savaşa dâhil edililişinin üzerinde durmuş; ancak Özeren'den daha tarafsız yorumlar yapmıştır:

²¹ Şensözen, a.g.e., s. 51.

²² a.g.e., s. 51.

“ (...) Bu hadise o zaman, bu zırhlıların Almanlardan satın alındığı şeklinde gösterilmiş ve zırhlılara Yavuz ve Midilli isimleri verilmiş idi. Gemilere Türk bayrağı da asılmış bulunuyordu; fakat Amiral Souchon rahat durmamış, Karadeniz'e çıkarak Rusların Odesa Limanı'nı topa tutmuştu. Bu noktada Amiral Souchon'a gizli bir emir verdiği yolunda bir iddia varsa da umumî kanaat amiralin bu işi kendiliğinden yaparak kendi hükümeti hesabına bizim savaşa girmemizi oldubittiye getirdiği yolundadır. Esasen, sonradan anlaşıldığına göre İngilizler; o zaman bizi kendi taraflarına kabul etmemişlerdi ve zaten Mahmud Şevket Paşa'nın yurda getirdiği Alman talim ve terbiye heyeti de bizi daha önceden Alman tarafını tutmuş hale getiriyordu.”²³

Dünya Savaşı boyunca Doğu Cephesi'nde kalmış bir subay olarak Şensözen de anılarında, Alman komutanlardan savaş talim eğitimi aldıklarından, hem cephedeki durumu hem de yoksul Anadolu'nun hâlini Özeren'in romanında anlatılanlara benzer şekilde anlatmıştır. Her iki yazar, savaşın başında başarılı giden harekâtın yanlış planlarla hezimeteye dönüştüğünden bahsederek.

Vasfi Bey hatta çetin geçen savaş koşullarında ordudan firarların olduğundan, kaçanların vurulduğundan da bahsetmiştir.²⁴

Vasfi Bey de kendisinin de yer aldığı 5. Kafkas Fırkası'nın 10. Alayının. 1. Takımında Kafkas Cephesi'nde askerinin uykusuzluk, yorgunluk, açlık ve soğukla mücadele ettiğini, tütün içenlerin nefessiz kalıp öksürmekten ilerleyemediğini tıpkı Özeren'in anlattıklarına benzer şekilde dile getirmiştir.

Soğukla mücadele eden aç askerinin firar ettiğinden ve köylere sığındığından bahseden yazar, köyleri yağmalamalarına komutanların izin vermek zorunda kaldıklarını dile getirir:

“Asker, yiyecek bahsinde çok zayıf kalıyordu. Bunun için bize bir teklifte bulundular. Gerideki kırlara gidecekler, oradan sığır cinsi hayvan alacaklar ve getirip onu keserek, etlerini taksim edecekler veya kavurma yapacaklar, derisini de çarık yapılmak üzere arkadaşlara dağıtacaklardı. (...) Bizler, yani takım ve bölük kumandanları, sorumluluğu kendi üzerimize alarak, güvendiğimiz bir çavuşla, iki erin böyle bir şey yapmalarına izin verdik.”²⁵

²³ a.g.e., s. 36

²⁴ a.g.e., s. 80.

²⁵ a.g.e., s. 94.

Ermeniler, Özeren'in romanında savaşın başlamasıyla Ruslardan güç bulan sınırlık tavırları, onlara ajanlık yapmaları ile ele alınırken Vasfi Şensözen'in anılarında Ermeniler, köylerinin zenginliği de ele alınmıştır. Onların meyve bahçelerine ve zenginliklerine karşılık, Türk köylerinin fakirliğinden söz eder. Hatta Özeren'in değinmediği önemli bir noktaya da değinir ki, o da Ruslardan güç almış olan Ermenilerin Türk köylerine saldırıp onları köylerinden çıkarmaları, yani zorbalıklarıdır:

*"(...) Bir Türk köyü civarında birkaç gün istirahate geçmiştik. (...) O sırada, tümenden doğrudan doğruya aldığımız emirde, 40 km ilerdeki Karababa, Arınç ve Bademli köylerindeki Türk halkın Ermeniler tarafından zorla çıkarıldığı, (...) çıkan Türk halkına ve etraf köylere saldırılar da yapıldığı anlatılarak, bu köylerin gereği gibi terbiye edilmesi ve yapılacak harekette tümenle telefon bağlantısı kurulması bildirilmişti."*²⁶

Her iki eserde de yüzyıllardır birlikte yaşadıkları komşularına yaptıkları hainliklerin anlatıldığı Ermeniler, Vasfi Bey'in anılarında, zorbalıklarıyla "Rus askerlerinin yerini Ermeniler alıyor" (s. 111) şeklinde yansıtılmıştır. Özellikle "Cehri köyü"nü kırıldığından bahsedilir. Ancak bu esere göre Türk köylüleri de Ermenilerden öğ almak için mallarını yağmalamıştır.

Yazarı en çok şaşırtan hadiselerden biri, "bir makineli tüfek bölüğünün subay, er ve tüfekleriyle düşman tarafına geçmesi (s. 105), diğeri ise Rusların Türk askerini savaştan alıkoymak için değneklere astıkları kâğıtlarda yazılı olan "Ey Türk askeri Sizde açlık var, sıkıntı var; bizde ise güzel konserveler ve yiyecekler var; geliniz, bizde rahat ediniz" (s. 107) ilanlarıdır. Yazarın düşmana sığındığını sandığı Nevres Bey ise aslında sığınır gibi görünmüş oysa Türk ordusu için ajanlık yapmıştır (s. 106).

Şensözen, Sarıkamış Harekâtı ve Kafkas Cephesi'ne dair anılarında romancı Özeren kadar karamsar değildir. Zira Özeren'in roman kurgusu içinde oldukça trajik biçimde anlattığı, Türk ordusunun Kafkas Cephesi'ndeki dramı, Şensözen'in anı kitabında o denli trajik olarak yansıtılmaz. Yalnız tipi ve malzeme noksanlığı ve kolera salgını sebebiyle çok zor anlar yaşadıkları (s. 140) üzerinde durulur (s. 100-101). Bunda biraz askerine moral vermek isteyen bir yüzbaşı olmasının etkisi olduğu gibi biraz da bu anıları yıllar sonra kaleme almış olmasının etkisini aramak gerektir.

²⁶ a.g.e., s. 141.

Şensözen, Sarıkamış'tan arta kalan Kâzım Karabekir'in kumandasındaki askerlerle birlikte Karabekir'in "Sizlerin direnmenizle karşınızdaki Rus ordusu çözülmüştür. Ermeniler de gayretlerinizle terbiye edilmiştir Bakü'ye geçen birçok arkadaşımız orada bir Türk hükümeti kurmak üzeredirler; fakat İran'daki İngilizler buna engel olmak için Ermeniler kadar Gürcüleri de kışkırtmakta ve onlara silah yardımı yapmaktadırlar"²⁷ cümleleriyle duruma engel olmak üzere orduyu İran'a sevk ettiğine değinmiştir.

Şensözen, anılarını I. Dünya savaşının son bulması ve eve dönüşleriyle bitirir. Eserde, I. Dünya Savaşı sonunda Doğu Cephesi'ndeki durum şöyle özetlenir:

*"Bunların çoğu doğu illeri çocuklarıdır. Köyleri yerli Ermenilerimizle olan savaşma sırasında yanmış, yıkılmıştır. Bunların her biri köylerine gidip yakınlarını arayacak, bulamayacak, yıkılmış evlerinin taşları üzerinde oturup ağlayacak, biraz sonra bir ağanın hizmetine girip köle gibi çalışacaktır"*²⁸

Hukukçu Yüzbaşı ve Balıkesir eski milletvekili Şensözen'in bu cümleleri, Özeren'in, yukarıda ele aldığımız romanında savaş bitse de aslında olumsuz etkilerinin yıllarca sürdüğü konusundaki cümleleriyle benzeşmektedir.

Özeren'e mukabil Şensözen, Enver Paşa ve komutanlarının hatalı kararlarıyla neden oldukları üzerinde değil, savaş öncesindeki durum ve Kafkas Cephesi'nde geçirdikleri günler üzerinde durmuştur.

SONUÇ

Her ne şekilde olursa savaş, milletlerin yaşadığı, hafızalarında unutulmayacak izler bırakan en derin sosyal hâdiselerden biridir. Aslında kazananın olmadığı savaşlar, sosyal ve psikolojik olarak bir millet için hem yıkım hem de diriliş olabilir. İşte I. Dünya Savaşında Osmanlı Devleti, Çanakkale cephesinde de aslında Ruslara karşı yenik düştüğü Kafkas cephesinde de büyük zorluklarla mücadele ederek onuruyla savaşmış ve çok sayıda şehit vermiştir.

Bu çalışmada Sarıkamış Harekâtı üzerinden incelediğimiz her iki yazar da Bakü petrollerine ulaşmak isteyen Almanların, sıcak denizlere inmek ve boğazları ele geçirmek isteyen Ruslar'ın I. Dünya Savaşı'na girmek için kendilerine göre gerekçeleri olsa da Osmanlı'nın bu savaşa girmemesi gerektiği konusunda birleşmişlerdir.

²⁷ a.g.e., s. 141.

²⁸ a.g.e., s. 165.

Sonuç olarak her iki yazarın roman ve anı türü dâhilinde üzerinde durdukları ortak noktalar;

-Trablusgarp ve Balkanları kaybetmiş, zaten yorulmuş olan ordusuyla Osmanlı'yı I. Dünya Savaşı'na götüren nedenler,

-Ordunun yanlış kararlarla Alman komutanların eline bırakılışı,

-Savaşa hazır olmayan yoksul Anadolu'nun ve askerinin hâli,

-Hırslı, tecrübesiz, maceraperest komutanlara (özellikle harekâttan sorumlu tutulan Enver Paşa'ya karşılık), gerçekçi ve savaş taktiklerini bilen Mustafa Kemal'in o yıllardaki yükselişi,

-Faciayla sonuçlanan harekât sebebiyle Rusların, zafer kazanması ve zaten ellerinde olan Kars, Ardahan Iğdır'a, Erzurum, Muş, Bitlis'i de katarak buralardaki halkı esir etmesidir.

Ayrıca Sarıkamış Harekâtına katılan Tuğgeneral Ziya Yergök'ün *Sarıkamış'tan Esarete* (1915-1920) adlı anılarında da binlerce askerin donarak ölümü, kalanların Ruslara esir düşmesinin nedenleri yukarıda ifade ettiğimiz gibi benzer şekilde sıralanmış; "kış mevsiminin çetinliği, orduyu tanımayan, tecrübesiz ve maceraperest Enver Paşa'nın durumu ilk sıralara yerleştirilmiştir.

Her ne şekilde olursa savaş, milletlerin yaşadığı, hafızalarında unutulmamacak izler bırakan en derin sosyal hâdiselerden biridir. Aslında kazananın olmadığı savaşlar, sosyal ve psikolojik olarak bir millet için hem yıkım hem de diriliş olabilir. İşte I. Dünya Savaşında Osmanlı Devleti, Çanakkale Cephesi'nde de aslında Ruslara karşı yenik düştüğü Kafkas Cephesi'nde de büyük zorluklarla mücadele ederek onuruyla savaşmış çok sayıda şehit vermiştir.

Eserlerini incelediğimiz her iki yazar da sonuç olarak bir gerçeğe işaret etmiştir. O da, savaşın/cephenin galibi Ruslar gibi görünse de aslında asıl galip, Allahüekber Dağlarını; *üzerlerindeki yazlık asker kıyafetleri, delinmiş çarıkları içinde donmuş ayaklarıyla aşmaya çalışırken ya bitlerden ve tifiüsten hastalanarak ya da soğuktan bir gecede donup ölen fedakâr, vatansever Türk evlatları olduğudur.*

KAYNAKÇA

- EREN, Özhan, **Sarıkamış'a Giden Yol (Rehin Alınan İmparatorluk)**, Alfa Yay., İst., 2005.
- İNALCIK, Halil, "Fransız Annales Ekolü ve Türk Tarihçiliği", Makaleler-II, **Doğu-Batı Dergisi**, Ankara, 2009.
- KARABEKİR, Kâzım, **İstiklal Harbimiz**, C 1-2, YKY, İst., 2012.
- KAYNAKÇI, Ahmet Gökhan, **17. ve 19. Yüzyıllar Arasında Edremit Bölgesinde Giyim-Kuşamdaki Değişim (Arşiv Belgelerinin Etnografya ve Kent Müzelerinin Oluşumunda Kullanılması)**, Yayınlanmamış Uzmanlık tezi, Ankara Üni., DTCF, Ankara, 2010.
- NİYZAZİ, Mehmet, bk. <http://www.haberturk.com/polemik/haber/710163>
- OPPERMAN, Serpil, **Postmodern Tarih Kuramı: Tarihyazımı Yeni Tarihselcilik ve Roman**, Evin Yay., Ankara, 1999.
- ÖNAL, Önal **Sarıkamış'tan Esarete Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları (1915-1930)**, Remzi Kitb. Yay., 4. b., İst. 2006.
- ÖZEREN, Sara Gürbüz, **Sarıkamış- Donmuş Umutlar**, Damla Yayınevi, İst., 2014, 288 s.
- ŞENSÖZEN, Vasfi, **I. Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları** (yay. haz. Saro Dadyan), Okuyanus Yay., İst., 2013, 173 s.
- TUĞAÇ, Hüsamettin, **Bir Neslin Dramı**, Çağdaş Yay., İst., 1975.
- YALÇIN ÇELİK, S. Dilek, **Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları**, Akçağ Yay., Ankara, 2005.
- YÜCEL, Tahsin, **Yazın Gene Yazın**, YKY, İst., 1995.

BİRİNCİ DÜNYA MUHAREBESİ DEVRİNDE CENUBİ KAFKASYA'DA (ZAKAFKASYA) DEMOGRAFİK VAZİYET

KERİM ŞÜKÜROV*

Xülasə

Rusiya imperiyası tərəfindən Cənubi Qafqazın (Rusiya geopolitik anlayışına görə Zaqafqaziya-Qafqaz arxası) işğalı və burada müvafiq idarə sisteminin yaranması mürəkkəb tarixi yol keçmişdir. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində imperiyanın inzibati-ərazi bölgüsünə görə bu regionda (215,7 min kv.verst ərazini əhatə edirdi) altı quberniya (Bakı, Yelizavetpol (Gəncə), Kutais, Tiflis, Qara dəniz, İrəvan), bir şəhər rəisliyi (Bakı), üç vilayət (Batum, Dağıstan, Kars) və iki dairə (Zaqatala və Suxumi) mövcud idi. Rusiya imperiyasının Birinci Dünya müharibəsinə girməsilə Cənubi Qafqaz regionu və burada yaşayan xalqlar da müharibəyə cəlb edildi.

Müharibə ilə eyni zamanda, müharibə dövründə Rusiyada və Qafqazda baş verən siyasi hadisələr (1917-ci ilin fevralında çar hakimiyyətinin devrilməsi, oktyabr ayında bolşeviklərin hakimiyyəti ələ alması və imperiyanın dağılması, Zaqafqaziya hökuməti dövrü (1917, noyabr-1918, may), Cənubi Qafqazda müstəqil respublikaların (Gürcüstan (1918, 26 may), Azərbaycan və Ermənistan (1918, 28 may) yaranması və s.) əhalinin say dinamikasında, yerləşməsində və tərkibində köklü dəyişikliklər yaratdı. 1918-ci ilin martında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım Şimali Azərbaycanda dərin demoqrafik fəlakətə səbəb oldu. Birinci Dünya müharibəsinin Cənubi Qafqazda yaratdığı irs müharibədən sonra da ərazi və sərhədlərə, o cümlədən demoqrafik vəziyyətə də ciddi təsir göstərmişdir.

* Prof. Dr., Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Azərbaycan, kkshukurov@mail.ru

DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE SOUTH CAUCASUS DURING WORLD WAR I

Abstract

The occupation of the South Caucasus (Russian geopolitical theory refers to it as Transcaucasia, the area beyond the Caucasus) and the establishment of a governance system was a long historical process. In line with this administrative-territorial division, the region (215, 7 thousand square verst) comprised six governorates (Baku, Yelizavetpol (Ganja), Kutaisi, Tbilisi, Black Sea and Irevan), one city authority (Baku), three provinces (Batumi, Daghestan, Kars) and two okrugs (Zagatala and Sukhumi). Due to the Russian entry into World War I, the South Caucasus region and population were dragged into the conflict.

The fateful political events that took place in Russia and Caucasus during the war, including the collapse of the Tsarist government in February 1917, the Bolsheviks' rise to power in October, the period of the Transcaucasian government from November 1917– May 1918, and the establishment of the independent republics, namely Georgia (26 May 1918), and Azerbaijan and Armenia (28 May 1918), led to considerable changes in the dynamics, movement and composition of the population. The Genocide committed by Armenians against Azerbaijanis in Northern Azerbaijan resulted in a deep demographic tragedy. The legacy of World War I has had a considerable impact on subsequent territorial issues, together with those of a demographic nature.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə dünyanın, o cümlədən müharibədə iştirak edən dövlətlərin və ya onun tərkibində olan ayrı-ayrı bölgələrin demografik vəziyyətini müəyyən etmək ən mürəkkəb problemlərdəndir. Rusiya imperiyasının tərkibində Birinci Dünya müharibəsinə cəlb edilmiş Cənubi Qafqazda özünəməxsus tarixi demografik vəziyyət mövcud olmuşdur.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə Cənubi Qafqazda demografik vəziyyət problemi bir sıra məsələləri əhatə edir. İlk əvvəl əhalinin say dinamikası və yerləşməsinin müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Bu universal göstərici əhalinin inkişafına təsir göstərən digər faktorların (əhalinin yeniləşməsi, miqrasiyası, demografik itkilər və s.) müəyyənləşdirilməsinə də kömək edə bilər. Bilavasitə müharibə ilə bağlı olan əhali problemləri də vardır. Onlardan qaçqınlar, əsirlər və s. qeyd etmək olar. Cənubi Qafqazın Birinci Dünya müharibəsi dövrü əhali tarixində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımına çevrilən qətləmi da vacib yer tutur.

Ona görə də qarşıya qoyulan problemin həlli üçün bəzi terminoloji, inzibati-coğrafi, metodoloji və mənbəşünaslıq məsələlərini müəyyən etmək lazımdır.

Rusiya tərkibində və geopolitik leksikonda Cənubi Qafqaz bölgəsi Zaqafqaziya (Qafqazın arxası (Rusiyanın mərkəzinə nisbətən) mənasındadır. Buna uyğun olaraq Şimali Qafqaza- Predkafkazyə, yəni Ön Qafqaz deyilirdi) kimi adlandırılırdı. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Cənubi Qafqaz ərazisindəki Azərbaycan və gürcü dövlət qurumlarını işğal prosesində meydana gələn za Kavkazyə sözləri tədricən terminləşməyə başlamış, əsasən, 1836-cı ildə imperiyanın paytaxtı Sankt-Peterburqda nəşr edilən dörd hissədən ibarət “Opisaniye rossiyskix vladenyi za Kavkazom” kitabından sonra bu proses başa çatmışdır.¹

Digər mühüm bir məsələ Zaqafqaziya bölgəsinin ərazisi və inzibati coğrafiyası ilə bağlıdır. Zaqafqaziyaya aid edilən ərazinin dinamikası Rusiyanın burada xronoloji ardıcılıqla həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasətinin miqyasına uyğun olaraq genişlənməmişdir. Rusiyanın çar hakimiyyəti tərəfindən Cənubi Qafqazda 1806-1812, 1828-1829 və 1877-1878-ci illər rus-türk və 1804-1813 və 1826-1828-ci illər rus-İran müharibələri zamanı yeni topruqlar işğal edildikcə Zaqafqaziyanın ərazisi də genişləndirilmişdir. Birinci Dünya müharibəsi ərzində Zaqafqaziyanın ərazisi 214693,57 kvadrat verst (1 verst= 1,0668 km.) təşkil edirdi.

¹ **Obozreniye rossiyskix vladenyi za Kavkazom**, V 4-x çastyax, SPb., 1836.

Rusiya imperiyası tərkibində Zaqafqaziyanın ərazisi kimi, bu ərazinin inzibati coğrafiyası da dəfələrlə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu sahədə dövlətin həyata keçirdiyi siyasəti ümumiləşdirsək qeyd etmək olar ki, hakimiyyət imperiyanın süqutunadək bu ərazidə optimal inzibati-ərazi bölgü sistemi yaratmağa nail ola bilməmişdir. Daha iri inzibati-ərazi vahidlərini əsas götürsək Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Cənubi Qafqazda altı quberniya (Bakı, Yelizavetpol, Kutais, Tiflis, Qara dəniz, İrəvan); üç vilayət (Batum, Dağıstan, Kars), iki dairə (Zaqatala, Suxumi) və bir şəhər rəisliyi (Bakı) var idi. Bu inzibati-ərazi vahidlərinin ərazisi çoxdan aza olmaqla belə idi: 1) Yelizavetpol (tarixi Gəncə) quberniyası - 38992,22; 2) Tiflis quberniyası - 35904,14; 3) Bakı quberniyası - 33345,25; 4) Dağıstan vilayəti - 26105,43; 5) İrəvan quberniyası - 23194,79; 6) Kutais quberniyası - 18535,12; 7) Qars vilayəti - 16466,15; 8) Batum vilayəti - 6129,41; 9) Qara dəniz quberniyası - 5865,83; 10) Suxumi dairəsi - 5791,79; 11) Zaqatala dairəsi - 3502,24 və 12) Bakı şəhər rəisliyi - 931,20 kvadrat verst.²

Problemin araşdırılması bəzi metodoloji məsələlərin də həllini tələb edir. Bunun üçün 1) dövr ərzində müqayisələr aparılması üçün ərazinin eyni miqyasının müəyyənləşdirilməsi; 2) siyasi hakimiyyətin dəyişməsi və demoqrafik vəziyyətə təsiri; 3) Birinci Dünya müharibəsinin qəbul edilmiş xronologiyası ilə birgə, müharibədən sonrakı dövrdə qalib dövlətlərin bölgə üzrə hərbi-siyasi fəaliyyəti, Cənubi Qafqaz dövlətlərinin de-fakto tanınması və s. bu kimi məsələlərin dairəsi də qeyd edilməlidir.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə Cənubi Qafqazın demoqrafik vəziyyətinin bütövlükdə dövr üzrə dəyişməsinə izləmək üçün mexaniki olaraq, Rusiya imperiyası tərkibində Zaqafqaziyanın ərazisini götürmək elmi baxımdan doğru görünür. Məsələ ondadır ki, Birinci Dünya müharibəsinin sonlarına doğru Zaqafqaziyanın ərazisində dəyişikliklər baş verir. Rusiyanın Osmanlı dövlətindən qopardığı Qars vilayəti və İrəvan quberniyası tərkibində olan Sürməli qəzası (ərazisi 3147,09 kvadrat verst və ya,) yenidən Türkiyənin tərkibinə daxil edilir. Qara dəniz quberniyası isə sovet Rusiyası tərəfindən ələ keçirilir. Dağıstan vilayəti isə müəyyən tarixi hadisələrdən sonra sovet Rusiyasına birləşdirilir. Beləliklə, bölgə olaraq araşdırılan dövrdə Cənubi Qafqazın əhalisini öyrənmək üçün bu vəziyyət nəzərə alınmalıdır. Belə olduqda, Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Zaqafqaziyanın ərazisindən bəzi istisnalarla göstərilən inzibati vahidlərin (Qara dəniz quberniyası, Dağıstan və Qars vilayətləri, Sürməli qəzası) ərazisini (51585,

² *Kavkazskiy kalendar na 1915 q.*, Otdel statiçeskiy, Tiflis, 1916, s. 218-257.

5 kvadrat verst) çıxmaq lazımdır. Bu halda qalan ərazi 163108,07 kvadrat verst və ya 185633,3 kvadrat kilometr təşkil edəcəkdir. Bu rəqəm Birinci Dünya müharibəsinin sonlarında Zaqafqaziyada yaranan yeni respublikaların faktik ərazisinə, əsasən, uyğundur. 1920/21-ci illərdəki sovetləşmədən sonra Azərbaycan SSR-in ərazisi-86,6; Gürcüstan SSR-in ərazisi-69,7; Ermənistan SSR-in ərazisi isə 69,7 min kv.km. (cəmi 186,1 min kv.km.) olur. Müqayisələr aparılması üçün bu əraziyə uyğun əhali əsas götürülməlidir. Digər ərazilərin əhalisinin tədqiqi isə başqa bir araşdırmanın mövzusuudur.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə Cənubi Qafqazda demoqrafik vəziyyətin ümumi mənzərəsinin müəyyənləşdirilməsində ciddi sarsıntılarla müşayiət olunan siyasi dəyişiklikləri də nəzərə almaq lazımdır.³ Birinci Dünya müharibəsinin gedişi zamanı, 1917-ci ilin fevralında Rusiyada çar hakimiyyəti devrildi, Müvəqqəti Hökumət quruldu. Bu hökumət də uzun zaman davam etmədi və oktyabrda bolşeviklər tərəfindən devrildi. Rusiya imperiyası faktik olaraq süqut etdi. İmperiyanın müstəmləkə rejimindən xilas olan Zaqafqaziyada yerli hakimiyyət - Zaqafqaziya Komissarlığı (1917, noyabr-1918, aprel) quruldu. 1918—ci ilin aprelinə Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası (1918, aprel-may) elan edildi. 1918-ci il may ayının 26-da Gürcüstan, 28-də isə Azərbaycan və Ermənistan müstəqilliyini elan etdi. Beləliklə, Rusiya imperiyası tərkibində Birinci Dünya müharibəsinə daxil olan Cənubi Qafqazda müharibə başa çatdığı zaman üç müstəqil dövlət meydana gəlmiş oldu. Zaqafqaziya hökuməti dövründə güclənən demoqrafik fəlakət, ondan sonra yaranan müstəqil respublikalar arasındakı ziddiyyətlər nəticəsində daha da kəskinləşdi.

Birinci Dünya müharibəsi rəsmən 1914-cü ilin avqustu-1918-ci ilin noyabrını əhatə edir. Müharibənin yekunları ilə əlaqədar qəbul edilən hərbi-siyasi qərarlar və onların həyata keçirilməsi də demoqrafik vəziyyətin tədqiqi üçün vacibdir. Bu daha çox Cənubi Qafqaz respublikalarının ərazi məsələsinə ehtiyatla yanaşmada özünü göstərirdi.

Qarşıya qoyulan elmi problemin həllində ən mürəkkəb məsələlərdən biri qaynaqların vəziyyəti ilə əlaqədardır. Rusiya əhali statistikasına ABŞ və Avropanın inkişaf etmiş əhali statistikasına müqayisədə geridə qalmışdı. Belə bir faktı qeyd

³ Bax: Kərim Şükürov. "Birinci dünya müharibəsinin Qafqaz cəbhəsi: Rusiyada və regionda hakimiyyət dəyişikliklərinin təsiri və dağılmasına dair" **Tarixin qaranlıq səhifələri, keçmişin ibrət dərsləri və gələcəyə çağırışı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları**, Bakı, 2014, s.281-287.

etmək lazımdır ki, ilk əhali siyahıya almaları 1790-cı ildə ABŞ-da, 1800-cü ildə İsveç və Finlandiyada, 1801-ci ildə İngiltərə, Danimarka, Norveç və Fransada keçirildiyi halda, Rusiya imperiyasında ilk Ümumrusiya əhali siyahıya alması, yalnız 1897-ci ildə keçirilmişdi. Növbəti əhali siyahıya almasının 1916-cı ildə keçirilməsi nəzərdə tutulurdu ki, Birinci Dünya müharibəsinin başlaması ilə bu tədbirin həyata keçirilməsi təxirə salındı.

Rusiya imperiyasının mərkəzi quberniyalarına nisbətən Qafqaz, o cümlədən Cənubi Qafqazın əhalisi haqqında qaynaqlar, ən əsası onların toplanması, sistemləşdirilməsi və nəşri daha məhduddur. “Kavkazskiy kalendar” (Qafqaz təqvimi) adlı toplu bir sıra məlumatlar ilə eyni zamanda, demostatistik materiallar da nəşr etmişdir. Bütün qüsurlarına baxmayaraq, yeganə mənbədir ki, Birinci Dünya müharibəsinin ilk illəri haqqında əhaliyə dair materiallar vermişdir. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Birinci Dünya müharibəsinin sonlarında bölgədə əhali siyahıya alması aparılmamışdır. Bu da demografik vəziyyətin öyrənilməsində problemlər yaradır. Ona görə də qarşıya qoyulan problemin həlli üçün mövcud materialların əsasında əlavə hesablamalar aparmaq, yaxud qismən sonrakı dövrlərə aid rəqəmlərə müraciət etmək lazım gəlir.

“Qafqaz təqvimi”nin 1915, 1916 və 1917-ci illərə aid nəşrlərində müvafiq olaraq 1914, 1915 və 1916-cı il 1 yanvara aid əhalinin sayı verilmişdir.

1914-cü il yanvarın 1-nə olan məlumat Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Cənubi Qafqaz əhalisinin sayını müəyyən etməyə imkan verir. Həmin məlumatlar üzrə müasir Cənubi Qafqaz sərhədlərində, yuxarıda qeyd etdiyimiz prinsiplər əsasında (Zaqafqaziya üzrə ümumi rəqəmdən (7593445 nəfər) Qars (391213 nəfər) və Dağıstan (702237 nəfər) vilayətləri, Qara dəniz quberniyası (194463 nəfər) və Sürməli qəzasının (99017 nəfər) əhalisini çıxmaqla) əhalinin ümumi sayını (6206515 nəfər) müəyyən etmək mümkündür. 1914-cü il yanvarın 1-də Rusiya imperiyasında 185,2 milyon nəfər əhali yaşadığı nəzərə alınsa, Cənubi Qafqazın əhalisinin imperiya əhalisinin 3,35%-ni təşkil etdiyi aydın olar. Bu əhalinin 802021 nəfəri (12,92%) Bakı quberniyasında, 379886 nəfəri (6,12%) Bakı şəhər rəisliyi ərazisində, 191138 nəfəri (3,08%) Batum vilayətində, 1165836 nəfəri (18,78%) Yelizavetpol quberniyasında, 84657 nəfəri (1,36%) Zaqatala dairəsində, 1037934 nəfəri (16,72%) Kutais quberniyasında, 189907 nəfəri (3,06%) Suxumi dairəsində, 1410056 nəfəri (22,72%) Tiflis quberniyasında və 945080 nəfəri (15,23%) İrəvan quberniyasında (Sürməli qəzası olmadan) yaşayırdı.⁴

⁴ **Kavkazskiy kalendar na 1915 q**, Otdel statiçeskiy, Tiflis, 1914, s. 218-257.

1914-cü il avqustun 1-də Birinci Dünya müharibəsi başlayır. Müharibənin ilk beş ayı ərzində əhalinin sayının dəyişməsi barədə 1915-ci il yanvarın 1-nə olan məlumat müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. 1915-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə Zaqafqaziyada yaşayan 7474794 nəfərin (Qarsda yaşayan 255461 nəfər, Dağıstanda yaşayan 706419 nəfər, Qara dəniz quberniyasında yaşayan 159141 nəfər və Sürməli qəzasında yaşayan 100324 nəfər, cəmi 1221346 nəfər nəzərə alınmadan) 6253448 nəfəri Cənubi Qafqaz ərazisində (burada və sonra yalnız yuxarıda göstərilən sərhədlər nəzərdə tutulur ki, müqayisə aparmaq doğru olsun) yaşayırdı.

Beləliklə, 1914-cü il yanvarın 1-nə olan məlumatla müqayisə etsək 1915-ci il yanvarın 1-də Cənubi Qafqazda əhalinin sayının 6206515 nəfərdən 6253448 nəfərədək (+46933 nəfər) artdığını görə bilərik. Artım əsas etibarilə qaçqınların hesabına baş vermişdir. Bakı quberniyasının əhalisi 23967 nəfər, Bakı şəhər rəisliyinin əhalisi 26602 nəfər, Yelizavetpol quberniyasının əhalisi 77671 nəfər, Kutais quberniyasının əhalisi 19571 nəfər, Suxumi dairəsinin əhalisi 8687 nəfər, İrəvan quberniyasının əhalisi (Sürməli qəzası ilə birləşərək) 21817 nəfər artmışdır. Bunun əksinə olaraq Batum vilayətinin əhalisi 106572 nəfər, Zaqatala dairəsinin əhalisi 5079 nəfər, Tiflis quberniyasının əhalisi 8423 nəfər azalmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müasir Cənubi Qafqazın sərhədlərindən kənar qalan Qars vilayətinin əhalisi 135752 nəfər, Qara dəniz quberniyasının əhalisi isə 35322 nəfər azalmışdır.⁵

1916-cı il yanvarın 1-nə olan məlumat Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasından keçən il yarım ərzində Cənubi Qafqazda əhalinin say dinamikasında olan dəyişiklik haqqında təsəvvür yarada bilər. Bu dövrdə Zaqafqaziyada 7865676 nəfər qeydə alınmışdır. Bu rəqəmdən müvafiq olaraq Dağıstan vilayəti (713342 nəfər), Qars vilayəti (364214 nəfər), Qara dəniz quberniyası (178306 nəfər) və Sürməli qəzasının (104791 nəfər) əhalisinin sayını (cəmi 1360653 nəfər) çıxsaq müasir Cənubi Qafqaz ərazisində həmin dövrdə 6505023 nəfərin yaşadığını müəyyən edə bilərik. Bu 1915-ci il yanvarın 1-nə olan əhali sayından 251575 nəfər çoxdur.

Artım Bakı quberniyasında (49758 nəfər), Batum vilayətində (38245 nəfər), Yelizavetpol quberniyasında (31624 nəfər), Zaqatala dairəsində (13030 nəfər), Suxumi dairəsində (11077 nəfər), Tiflis quberniyasında (71675 nəfər), İrəvan

⁵ **Kavkazskiy kalendar na 1916 q.**, Otdel statiçeskiy, Tiflis, 1915, s. 38-49.

quberniyasında (Sürməli qəzası ilə bigə) baş verir. Əhali Bakı şəhər rəisliyi ərazisində 659 nəfər, Kutais quberniyasında 23037 nəfər azalır.⁶

1915 və 1916-cı il yanvarın 1-nə olan artma və azalma rəqəmləri əhalinin yerləşməsində olan mürəkkəb dəyişiklikləri ortaya çıxarır. Əvvəlki ildə Batum vilayətinin, Zaqatala dairəsinin və Tiflis quberniyasının əhalisi azalmışdırsa, 1916-cı il 1 yanvar məlumatına görə həmin əraziləri əhalisi artmış, əksinə əvvəlki ildə əhalisi artmış Bakı şəhər rəisliyi və Kutais quberniyasının əhalisi azalmışdır. Bu vəziyyətbir tərəfdən Rusiyanın Qafqaz cəbhəsindəki uğurları, digər tərəfdən isə hökumətin qaçqınların yerləşdirilməsinə dair siyasəti ilə izah edilə bilər. Bu dövrdə Qars vilayətində də əks prose baş vermişdir. 1916-cı il yanvarın 1-də əvvəlki il ilə müqayisədə bu vilayətin əhalisi 108753 nəfər artmışdır. Belə bir vəziyyət də Qafqaz cəbhəsində Rusiyanın uğurları nəticəsində ermənilərin ora köçləri ilə əlaqədar idi.

Beləliklə, ümumiləşdirmə aparsaq 1914-cü il yanvarın 1-də Cənubi Qafqaz ərazisində 6206515 nəfərin, 1915-ci il yanvarın 1-də 6253448 nəfərin (+46933 nəfər), 1916-cı il yanvarın 1-də isə 6505023 nəfərin (+251575 nəfər) qeydə alındığını müəyyən edə bilərik. Bu illər ərzində mövcud olan orta əhali artımına $(46933+251575:2=149524)$ dair mühakimələri əsas götürərək, Qafqaz cəbhəsində və bölgədə baş verən demografik faktorları da nəzərə almaqla 1917 və 1918-ci ilin əvvəllərinə olan əhali sayını təxmini müəyyən edə bilərik. Göründüyü kimi qaynaqların məlumat verdiyi 1914, 1915 və 1916-cı ilə aid məlumatlarda orta əhali artımı təxminən 150 min təşkil edir. Əsaslı dəyişikliklərin məhz müharibənin ilk dövründə baş verdiyini nəzərə alsaq, sonrakı illərdə orta əhali artımının (həm təbii, həm də mexaniki) nisbətən aşağı düşərək 100-120 min nəfər olduğunu qəbul edə bilərik. Bu onunla izah edilə bilər ki, 1917-ci ilin sonlarına qədər bölgə hələ Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil idi və əhali ilə bağlı məsələlər imperiya hakimiyyət orqanları tərəfindən tənzimlənirdi. Bu qeydləri nəzərə alaraq hesablama aparsaq 1917-ci ilin əvvəllərində bölgədə əhalinin təxminən 6625000 nəfər, 1918-ci ilin əvvəlində 6725000 nəfər olduğunu güman edə bilərik.

Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra yaranan Zaqafqaziya hökuməti şəraitində bölgə vahid siyasi məkan kimi ayrılmışdı. Buna baxmayaraq, bu dövrdə demografik proseslərdə ciddi sarsıntılarla müşayiət olunan yeni mərhələ əmələ gəldi. Bu siyasi məkanda Rusiya sovet hakimiyyətinə itaət edən, Bakı Soveti, sonralar Bakı Xalq Komissarları Soveti meydana gəlmişdi. Rusiya imperiyasının

⁶ *Kavkazskiy kalendar na 1917 q*, Otdel statiçeskiy, Tiflis, 1916, s. 178-221.

Qafqaz cəbhəsi dağılmış, Rusiya ordusunun əsgərləri Cənubi Qafqaza yönəlmişdi. Cənubi Qafqaz hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilməyə başlamışdır. İmperiya dövründə əsas hədəfini Osmanlı dövlətinə qarşı çevirən erməni hərbi hissələri bu dövrdə Cənubi Qafqazda da fəallaşmışdı. Bakı Sovetinin təşkilatçılığı və rəhbərliyi ilə azərbaycanlılara qarşı soyqırımını geniş vüsət almışdı.

1918-ci ilin mayında Cənubi Qafqazda müstəqil respublikaların elan edilməsi ilə ərazi məsələsində, o cümlədən demoqrafik vəziyyətdə daha bir fərqli situasiya yarandı. Zaqafqaziya parçalandı və onun ərazisində müstəqil dövlətlər əmələ gəldi. Azərbaycan Demokratik Respublikasının bu məsələ üzrə baxışları “Parisdəki Sülh konfransına Qafqaz Azərbaycanı Sülh nümayəndəliyinin tələbləri” adlı sənəddə əksini tapmışdır. Həmin sənədin X bölməsi Azərbaycan Respublikasının ərazisinin sahəsi və əhalisinin sayına həsr edilmişdir. Burada qeyd edilirdi ki, “...respublikanın tabeliyində olan ərazisi şərqdə Xəzər dənizi, şimalda Dağıstan, Şimali Qafqaz və Gürcüstan, qərbdə Gürcüstan və Ermənistan, cənubda İranla həmsərhəddir. Azərbaycan Respublikası hökumətinin həqiqi hakimiyyəti altında olan ərazi 83278,66 kv. verst, yaxud 94137,38 kv. km.-dir...Bu Qafqazın 217 kv.verst, yaxud 247376,15 kv.km. olan ümumi ərazisinin 30 faizinə bərabərdir. Əgər biz hələlik Azərbaycan hakimiyyətinin yayıldığı Azərbaycan ərazilərini də buraya əlavə etsək, onda respublikanın ümumi ərazisi 132003,25 kv.verst, yaxud 150184,88 kv.km. olar ki, bu da bütün Qafqaz torpaqlarının 60 faizini təşkil edir.”⁷ Bu sənəddə ərazi ilə bərabər, əhali məsələsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Orada qeyd edilirdi ki, “Azərbaycan Respublikası əhalisinin sayı yuxarıda göstərilən ərazilərə müvafiqdir. Əhalinin sayı haqqındakı məlumat Rusiyanın rəsmi statistika məlumatlarından götürülmüşdür. Bu məlumatlar bir qayda olaraq qeyri-dəqiqliyi ilə seçilir və həmişə çox gec nəşr olunur.”⁸ Mənbədə əhalinin sayını müəyyən etmək üçün tətbiq edilən üsul barədə də məlumat verilir. Bunun üçün 1897-ci il əhali siyahıya almasının materialları əsas götürülür və aradan keçən iyirmi il üçün əhalinin sayı 25% artırılır. Bu hesablamadan sonra göstərilir ki, “Əgər bütün Zaqafqaziya miqyasında hər iki cinsdən ibarət olan əhalinin sayını götürsək, burada 8081668 nəfərin yaşadığını görürük. Onların yarısından çoxu Azərbaycan Respublikasının payına düşür ki, burada əhalinin ümumi sayı 4617671 nəfərə çatır.”⁹ Bu parçada göstərilən faktlar Azərbaycan Demokratik Respublikasının ərazi və əhalisinə dair mühüm faktik məlumat olub, eyni zamanda onun siyasi tarixinin

⁷ “Parisdəki Sülh konfransında Qafqaz Azərbaycanı Sülh nümayəndəliyinin tələbləri” **Azərbaycan Demokratik Respublikası** (Məqalələr toplusu), Azərənəşr, Bakı 1992, s.178.

⁸ Yenə orada, s.178-179.

⁹ Yenə orada, s.179.

mühüm tərkib hissəsidir. Həm Azərbaycan Demokratik Respublikasının, həm də müqayisəli şəkildə Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının ərazi və əhaliyə dair məlumatlarının tədqiqi xüsusi bir mövzudur. Cənubi Qafqazın ümumi demoqrafik vəziyyətini müəyyən etmək üçün, yenidən yuxarıda qeyd etdiyimiz ərazi və əhaliyə dair mühakimələrə qayıtmaq lazımdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, 1918-ci ilin əvvəllərində Cənubi Qafqazda hesablamalara görə 6725000 nəfər əhali olmalı idi. Bu rəqəmi Zaqafqaziya hökumətinin fəaliyyətinin ilk dövrünə də aid etmək olar. Demoqrafik vəziyyətdəki sonrakı dəyişiklikləri müəyyən etmək üçün Cənubi Qafqazda meydana gələn respublikaların sovetləşmə dövrünə (Azərbaycan SSR-1920, aprel; Ermənistan SSR-1920, noyabr; Gürcüstan SSR-1921-ci il, fevral) aid müəyyən edilmiş rəqəmlərə müraciət edək. Hesablamalara görə həmin dövrdə Azərbaycan SSR-də 1952,0 min nəfər, Ermənistanda 720 min nəfər, Gürcüstanda 2411 min nəfər əhali olduğu (cəmi 5083 min nəfər) bildirilir.¹⁰ Beləliklə, 1918-ci ilin əvvəlləri ilə müqayisədə sovetləşmənin ilk dövründə Cənubi Qafqazda əhalinin sayının (6725000-5083000=1642000) təxminən 1,64 milyon nəfər azaldığını görə bilərik.

Bu azalmanın strukturu haqqında bəzi mühakimələr bildirmək olar. Azalmanın əsas hissəsini ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımını nəticəsində azərbaycanlı əhalinin faktiki itkisi təşkil edirdi.¹¹ Bununla eyni zamanda Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra vaxtilə bölgəyə köçürülən rus əhalisi həmin dövrdə intensiv şəkildə buranı tərk edirdi, Osmanlı imperiyasının Rusiya işğalı altındakı torpaqlarını azad etməsi ilə bölgədə olan müsəlman əhalinin müəyyən hissəsi bu torpaqlara qayıdır və ya köçürdü, Qafqaz cəbhəsindən qayıdaraq Cənubi Qafqazda məskunlaşan rus ordu hissələri də bölgədən çıxırdı və s.

Qeyd edilən azalmanın orta hesabla üç il ərzində hər il 547 min nəfər düşdüyü aydındır. Bu rəqəmi əsas götürərək 1919-cu ilin əvvəllərinə əhalinin sayının təxminən (6725000-547000=6178000) 6,17 milyon nəfər olduğu müəyyən edilə bilər. Bu da müharibənin sonuna Cənubi Qafqazda olan əhalinin sayı haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Beləliklə, müəyyən edilən rəqəmlər əsasında Birinci Dünya müharibəsi dövründə müqayisə edilən ərazi üzrə Cənubi Qafqaz əhalisinin say dinamikasının aşağıdakı kimi dəyişdiyini müəyyən etmək olar.

¹⁰ **Naselenie soyuznix respublik**, Sbornik statey, "Statistika", Moskva, 1977, s. 139, 157, 266.

¹¹ Azərbaycan əhalisinin azalması tendensiyası müharibənin ilk dövründən özünü göstərirdi. Bax: Y.A. Polyakov, **Sovetskaya strana posle qrajdanskoy voyni: territoriya i naselenie**, Nauka, Moskva, 1986, s.124.

**Birinci Dünya müharibəsi illərində Cənubi Qafqaz əhalisinin say dinamikası
(ilin əvvəlinə)**

İllər	Əhali (min nəfərlə)		
	Ümumi sayı	Artma+ Azalma-	%-lə
1914	6206	-	-
1915	6253	+47	+0,75
1916	6505	+252	+4,03
1917 ^{1*}	6625	+120	+1,78
1918 ^{2*}	6725	+100	+1,51
1919 ^{3*}	6178	-547	-8,13
1920/21	5083	-1095	-17,72

Qaynaq: *Kavkazskiy kalendar na 1915 q.* Otdel statiçeskiy, Tiflis, 1916, s. 218-257; *Kavkazskiy kalendar na 1916 q.* Otdel statiçeskiy, Tiflis, 1915, s. 38-49; *Kavkazskiy kalendar na 1917 q.* Otdel statiçeskiy, Tiflis, 1916, s. 178-221; *Naselenie soyuznix respublik.* Sbornik stately. "Statistika", Moskva, 1977, s. 139, 157, 266.

Təqdim edilən cədvəl Birinci Dünya müharibəsi dövründə Cənubi Qafqaz əhalisinin say dinamikasının dəyişməsi haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir. Cədvəldən aydın olur ki, 1918-ci ilin əvvəllərinə qədər Cənubi Qafqaz əhalisinin say dinamikasının əsas tendensiyası onun artması ilə xarakterizə olunur. Həmin dövrdə Cənubi Qafqaz hələ Rusiya imperiyası tərkibində idi. Əhalinin artması bölgənin Qafqaz cəbhəsinin arxa hissəsini təşkil etməsi, cəbhə bölgələrindən qaçqınların əsasən burada yerləşdirilməsi ilə bağlı idi. Müsəlman əhalinin orduya çağrılmaması nəticəsində onların işərisindəki ənənəvi təbii artım da davam etməkdə idi.

Cənubi Qafqazın demoqrafik vəziyyətində əsaslı dəyişikliklər Rusiya imperiyasının süqutu və Qafqaz cəbhəsinin dağılması ilə başladı. Rusiya imperiyasının bölgədə 1800-cü illərdən bərqərar etdiyi müstəmləkəçilik sistemi, imperiyanın dağılmasından sonra burada stabillik yaradılmasına imkan vermədi. Birinci Dünya müharibəsinin gedişində Rusiya imperiyası tərəfindən yaradılan və silahlandırılan erməni hərbi birlikləri Qafqaz cəbhəsinin dağılmasından sonra Osmanlı imperiyasındakı qırğın siyasətini Cənubi Qafqaza keçirərək, Azərbaycan xalqına qarşı yönəltdi. Bu və digər faktorlar post Rusiya imperiyası şəraitində milli dövlət quruculuğu prosesinə ağır zərbə vurdu. Cənubi Qafqaz ərazisində ermənilərə dövlət yaradılması ilə onların təcavüzkarlıq siyasəti daha da kəskinləşdi. Bütün bunlar demoqrafik proseslərə də ciddi təsir göstərərək bölgəni demoqrafik fəlakətə düşür etdi.

KAYNAKÇA

“Parısdəki Sülh konfransına Qafqaz Azərbaycanı Sülh nümayəndəliyinin tələbləri”, **Azərbaycan Demokratik Respublikası** (Məqalələr toplusu), Azərneşr, Bakı, 1992, s.162-190.

Kərim Şükürov. “Birinci dünya müharibəsinin Qafqaz cəbhəsi: Rusiyada və regionda hakimiyyət dəyişikliklərinin təsiri və dağılmasına dair”, **Tarixn qaranlıq səhifələri, keçmişin ibrət dərsləri və gələcəyə çağırış**. Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2014, s.281-287.

Kavkazskiy kalendar na 1915 q, Tiflis, 1916.

Kavkazskiy kalendar na 1916 q, Tiflis, 1915.

Kavkazskiy kalendar na 1917 q, Tiflis, 1916.

Naselenie soyuznix respublik, Sbornik statey. Statistika, Moskva, 1977.

Y.A.Polyakov, **Sovetskaya strana posle qrajdanskoy voyni: territoriya i naselenie**, Nauka, Moskva, 1986.

ERKEN DÖNEM TÜRK ROMANINDA KAFKASYA: İNSAN, KÜLTÜR, COĞRAFYA

TANER NAMLI*

Özet

Bir Türk coğrafyası olan Kafkasya, hem tarihi hem kültürel birikimiyle müşterek tarihimizin ayrılmaz bir parçasıdır. Kafkas insanı, kültürü ve coğrafyası ekseninde hazırladığımız çalışmayla, erken dönem Türk romanında, bu köklü münasebetin hangi yollarla gerçekleştiğinin, dönem romancısının hafızasında nasıl yer edindiğinin ve bakış açısının ortaya konulması amaçlanmaktadır. Erken dönem romanında özellikle esaret kavramı etrafında gelişen bir imgesel odakla Kafkas insanının kendine yer bulduğunu görüyoruz. Çalışma hazırlanırken erken dönem Türk romanından eser örnekleri seçilmiş, “Kafkasya” coğrafyasının insanı, kültürü ve coğrafyasıyla bıraktığı izler tespit edilmeye çalışılmıştır. İlk romanlarımızdan Ahmed Midhat Efendi’nin *Kafkas*, *Felâh Bey ile Rakım Efendi*, *Acayib-i Alem* ve *Gürcü Kızı Yahut İntikam* adlı romanlarındaki Kafkasya’ya dair meseleler Türk romancısının dimağında bıraktığı izin ilk işaretleridir. Yine Samipaşazade Sezai’nin *Sergüzeşt* adlı romanı, Kafkas bir esir kız olan Dilber’in trajedisini işlemektedir. Mizancı Murat’ın *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* adlı romanında ise Kafkasya’yı, İslam birliğinin ayrılmaz bir parçası olarak görürüz.

Anahtar Kelimeler: Türk Romanı, Kafkasya, Türklük, kölelik, sürgün.

* Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, Malatya, taner.namli@inonu.edu.tr

CAUCASUS IN EARLY PERIOD TURKISH NOVEL: MAN, CULTURE, GEOGRAPHY

Abstract

A Turkish geography of the Caucasus, as an integral part of our common history and cultural heritage and history. Caucasian man, with the work we have prepared the culture and geography of the axis, in early Turkish novel, this deep-rooted relations that took place in what ways, the term is aimed how to reveal the location check that and perspectives in the memory of the novelist. Early in the novel, particularly focused around the concept of a fictional developing human slavery found its place we see that the Caucasus. Work preparing early works selected examples from the Turkish novel, "Caucasian" people of geography, culture and geography has been studied tracks left to be determined. Our first novelist Ahmed Mithat Efendi's, *Kafkas*, *Felâhât-ı Bey ile Rakım Efendi*, *Acayib-i Alem ve Gürcü Kızı Yahut İntikam* on Caucasus issues in the novel, the first signs left by permission of the Turkish novelist tab may say. Again Samipaşazade Sezai's named *Sergüzeşt* novel, Caucasian Dilber which operates the tragedy of a slave girl. Mizancı Murat's *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* in the novel, the Caucasus, we see as an integral part of Islamic unity.

Key Words: Turkish Novel, The Caucasus, Turkic, slavery, exile.

Tanzimat dönemi Osmanlı siyasal ve sosyal varlığı, Kafkasya'yı, bütün yapısının ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirmiştir. Bugünkü algıyla âdeta öteki semsiyesi altında görülen bu coğrafya ve buraya ait unsurlar, 19. Yüzyıl Osmanlı algısında daha yakın ve içtenlikli bir yerde konumlanmıştır. Buna bağlı olarak dönem edebiyatının kurgu dünyasında bu coğrafyaya ait kavramlara sık rastlanır. Erken dönem Türk romanı içinde nicelik bakımından en çok eser vermiş olan Ahmed Midhat Efendi'nin romanlarında, Kafkasya kavramının azımsanmayacak bir yer edindiğini görmekteyiz. Romanlarından birine *Kafkas* birine de *Gürcü Kızı Yahut İntikam* isimlerini vermesi, çeşitli romanlarında sosyo-kültürel düzeyde Kafkasya ile ilgili sosyo-kültürel değinilerde bulunması bunun göstergesidir. Dönemin diğer romancılarının roman türündeki eserlerinin Ahmed Midhat Efendi'ye nazaran az olması, değinilerinin daha dar bir çerçevede kalmasına neden olmuştur.

Ahmed Midhat Efendi'nin 1877 yılında kaleme aldığı *Kafkas* adlı romanı, uzunca bir Kafkasya övgüsüyle başlar. Anlatıcı, romanın Mukaddime kısmında Ruslara karşı girilen Kafkas kıyamını, “*yüreğimde uyandırmış olduğu hissiyattan ne kadarını tasvir edebilmek mümkün olur*” diyerek heyecanla vurgular. O'nun bu sevgi ve muhabbetinin kaynağı, annesinin Kafkasya'nın Adige denilen bölgesinden olması dolayısıyladır. Çocukluk yaşlarından itibaren annesinden, Kafkas coğrafyasına ait hikâyeler dinleyerek büyümüştür. “*Mübarek memleket*” dediği Kafkasya'yı tasvir ederken âdeta bir cenneti tasvir eder gibidir. Tabiat güzellikleriyle, insanların emniyet içinde yaşadıkları, herkesin saygı ve sevgiyle birbirine bağlı olduğu, beylerinin buyruğuna itaat eden, savaştan ve barıştan kaçmayan, herkesin sağlık için de yaşadığı, “*nev-civanan-ı Kafkas bütün âlemin zaten lisanlarında destan olmak mertebesinde iştihar eylemiştir*” ifadesiyle kahramanlıkları övülen, ediplerin yeryüzünde şiir ve hikâyesini yazabilecekleri yegâne yer olarak tasvir edilen bir düş ülkesi gibidir. Tabi bu anlatı dili, Ahmed Midhat'ın abartılı tahkiye anlayışının bir ürünüdür. Ahmed Midhat Efendi, eserin yazıldığı dönemde Kafkasya'nın sosyo-politik yönüyle dünya gündemini meşgul etmekle beraber Osmanlı için çok daha mühim bir coğrafya olduğunun altını çizme ihtiyacı hisseder. Çünkü bu yıllarda Kafkasya “*istirdad-ı hürriyete kıyam etmiştir*”. Elli yıldan bu yana Rusya'ya karşı kahramanlığın destanını yazmaktadır. Bu anlatılanlar, Mukaddime kısmında uzun izahatla aktarılmasına rağmen, romanın asıl girişinde de yine geniş coğrafi betimlemeler eşliğinde bölgenin nüfus yapısından tarihi vakaların seyrine ve bugüne tesirine kadar ayrıntılı ansiklopedik bilgiler verilir. Romanın hikâyesi de, o yıllarda Kafkasya'da yaşanan sosyal olayların fonunda aktarılır.

Anlatıcı, en basit bir betimlemeyi bile kimi zaman bir abartı ve hayranlık halesiyle verir. Bir Çerkez süvarisinin betimlemesi şöyle yapılmıştır:

“*Hayvanı eşgin yürüttüğü zaman üzerinde o kadar doğru durur ki, insan yaya yürüdüğü zaman bile bu kadar doğru durarak bu derece latif bir hırama muktedir olamaz. Vücudundan hiçbir uzvu sallanmaz... Çerkez bindiği hayvan üzerinde o kadar rahat oturur ki iktiza edip de arka tarafına dönerek bakacağı zaman âdeta piyade olarak yürüyen adamdan daha ziyade bir kolaylıkla dönebilir.*” (Kafkas, 218-219)

Erken dönem romanında Kafkasya hakkındaki değinilerin başlıcalarından biri, esaret meselesidir. Eski dünyanın sosyal hayatında esaret nasıl bir gerçeklik idiyse, Osmanlı sosyal hayatında da esaret belirgin bir kurum olarak yaşamaktaydı. Esirlik, 20 yy.’ın başlarına kadar dünyanın hemen her yerinde, farklı görünümler altında varlığını devam ettire gelmişti. Fransız İhtilali’nden sonra Avrupa devletlerinin hukukî ve siyasî çabalarıyla köleliğin kaldırılmasına yönelik birtakım düzenlemeler getirilmesine rağmen gizli olarak ya da Rusya’da olduğu gibi esir kampları şeklinde 1900’lü yıllara kadar bu durum sürmüştür. Osmanlı Devleti’nde de, 19. yüzyılda kölelikle ilgili bazı kanunî düzenlemeler yapılmış, 1846’da yayınlanan bir fermanla Abdülmecid esir pazarlarını yasaklamıştır. Şunun altını çizmek lazım ki, Osmanlı’nın esarete bakışı Avrupa’nın esarete bakışından çok farklı olmuştur. “Burada, üzerinde önemle durulması gereken nokta, İslamiyet’in kölelik kurumuna, eskiye göre, daha toleranslı bir bakış tarzı getirmesidir. Şöyle ki Kur’ân-ı Kerîm’de: ‘Köle ve câriyelere iyilik ve güzellikle muamele edilmesi, onlara karşı cabbarlıktan kaçınılması’ önerilmektedir. Ayrıca, ‘kölelerin korunması, rızklarının tam ve eksiksiz verilmesi, çünkü o rızkın da Allah’tan geldiği’ öğütlenmektedir¹ Hazret-i Peygamber’in kölelere iyi muamele edilmesine dair hadisleri ve bizzat kendi hayatındaki uygulamaları, köle azat edilmesinin büyük bir sevap sayılmasına da yol açmıştır.² Osmanlı sosyal ahlakı da, genel mânâda esirlerini aile fertlerinden ayırt etmemiş, onlarla evlilikler yapmış, istidadı olanların toplum hayatında yükselmelerine imkân vermiştir. Erken dönem romancılarımızın yazarlarımızın bir kaçının annelerinin kadın esireler olması ve bu kurumun işlerliğini o dönemde halen sürdürüyor olması, onların bu durumu daha net gözlemlmelerine ve daha duyarlı davranmalarına neden olmuştur.

¹ İsmail Parlatır, **Tanzimat Edebiyatında Kölelik**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ank., 1987, s.6-7

² Zeynep Kerem, “Tanzimat Devri Türk Edebiyatında Esaret Temi ve Sergüzeşt Romanı”, **Millî Kültür**, Aralık 1981, C 3, S 7

Esaret, sosyal ve bireysel bir trajiktir. Küçük yaşta memleket ve aile bağlarından koparılan çocukların muzdaripliği, edebî anlatılarda işlenişini de trajik olarak belirlemiştir. Bu bağlamda, erken dönem romanında esaret teminin işlenişini üzerine belki de ilk ciddi tespitleri Tanpınar yapar. Dönem romancılığında ikinci büyük tema olarak gördüğü bu meseleyi, trajiklik ve hikâye bağlamında değerlendirmeye çalışır. Küçük yaşta bütün varlıklarından koparılan ve “kırbacıla, zulümle terbiye edilen ve sadece müsait bir para mukabilinde bilinmeyen bir talihe teslim edilen” bu zavallıların, hikâyenin aradığı bütün özellikleri hayatlarında barındırdığını düşünür. Tanzimat yazarı, bizatihi hayatı ile iç içe yaşadığı bu meselelerin işlenmesinde; “yabancı erkekle hür kadınlar arasındaki kaç-göçün tesiri”nin de olduğunu düşünmekle birlikte, o dönemin “romanesk gelişmeleri”nin ve Şark masallarının etkisinin de rol oynadığına inanır.

Bu değiniye bağlı olarak esaret denilince edebiyatımızda akla ilk gelen eser, şüphesiz *Sergüzeşt*'tir. Sezai'nin bu eseri, esaretin dramatik tablosunu gözler önüne sermekte, başından sonuna kadar esaretin insan ruhunda açtığı derin yaraları konu edinmektedir. Yazarın bu ağır dramatik işleyişini Tanpınar, tecrübesizliğin bir neticesi olarak görür. Amerika'daki esirlerin savaşı ve bunun Avrupa edebiyatında estirdiği “heyecan serpintisi, romanesk edebiyatın en esaslı cevheri sanılan ağlamaklı bir mevzuun el altında bulunuşu ve bilhassa bu ilk yenilenme devrinin tek fikri kılmıdaticısı olan hürriyet fikrine en rahatça yanaşabilmek imkânı, romancılarımızı işin sadece teessür tarafına sevk etti.”³ hükmüne varır. Bütün bu derin acıyı yüklenen *Sergüzeşt*'in küçük kahramanı Çerkez kızı Dilber, satıldığı evde kendisine yapılan muamelelerden şu sözlerle şikâyet eder:

“Beni çok dövüyorlar, çok hizmet ettiriyorlar. Sonra her dakika “Pis Çerkez, pis halayık” diyorlar. Oyun oynasam yasak. Üşüdüğüm zaman mangalın kenarına otursam Taravet maşa ile elimi yakıyor.” (Sergüzeşt, 20)

Bu durum, esirlere karşı toplumun genel tutumunu yansıtmassa da, özeldeki kötü muameleler ve esirlerin ruh hâli, esareti korkunç bir insanlık manzarası olarak önümüze koyar. Sezai, Dilber bir yana, onun gibi bütün esir çocukların yaşadığı acıya kendini ortak etmektedir. Roman bu bakımdan “bir kişinin trajik koşullarını anlatarak toplumsal bir kurumun insanlık dışı yönlerini teşhir etmeyi hedefleyen tezli romanın duygusal bir versiyonu”⁴ olarak karşımıza çıkar. Zeynep

³ Ahmet Hamdi Tanpınar, **19. Asır Türk Edebiyat Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, İst., 1997, s. 291-292-293

⁴ Ahmet Ö. Evin, **Türk Romanının Kökenleri ve Gelişimi**, (Çev. Osman Akınhay), Agora-kitaplığı Yay., İst., 2004, s.199.

Kerman, Samipaşazade Sezai'nin, esareti yalnız doğuya has bir müessese gibi görmesini buna karşın Amerika'daki köleliği ve Avrupa sömürgeciliğini görmezlikten gelmesini esere yönelik bir eleştiri olarak dile getirmiştir.⁵ Sezai, romanın küçük kahramanına bütün acıma duygusuyla yönelir ve esir çocuklara seslenir:

“Zavallı çocuklar! Sizin o mini mini elleriniz Asya vahşet-i kadimesinin istimal ettiği ve birkaç asırdan beri insaniyetin zir-i bâr-ı tahakkümünde inlediği esaret zincirlerini kırmak için değil, belki kendiniz gibi küçük kuşları, güzel çiçekleri okşamak içindir.” (Sergüzeşt, 21)

Romanda Kafkasyalı esir kızların bir araya toplandıkları zaman bile kendi dillerinde konuşmalarına izin verilmez. Satıldıkları zaman da kendilerini beğendirmek zorundadırlar.

“*Bu evde kızlar geceleri bir odaya toplanır, birbirleriyle konuşurlardı; fakat çok gülmek, Çerkezce konuşmak yasaktı. Bir müşteriye gidip de, her ne sebepten dolayı olursa olsun, beğenilmeyerek gelen esirlere, on, on beş kırbaç vurulurdu.*” (Sergüzeşt, 5)

Sezai, Asya'nın ve insanlığın utancı olarak gördüğü esaretin, çocukları kendi dünyalarından kopararak kimsesizliğin batağına atmasını kabul edemez. “Sergüzeşt”te bir çocuk ruhunun romanıyla değil de çocuk sefaleti ile karşılaşırız. “Hikâyede karşımıza çıkan Dilber, belki de muharririn bilerek veya bilmeyerek sembolize ettiği bütün bir esir Türk milleti olabilir. Hürriyete ait idealini ifade için devrine ait zaruretlerle esir ticareti gibi, politika bakımından zararsız bir tem almağa mecbur olmuş” denilebilir ki bundan da, yazarın çocukla ilgisinin ikinci plânda geldiği anlaşılır.⁶ Dolayısıyla yazar, hiç bir kalbin seyretmeye dayanamayacağı acı yüklü bir tabloyu, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde okutmak gibi zor sayılabilecek bir görevi üstlenir.

“*Müessir manzara... Rikkat-engiz temaşa... Kırbaç hükmünü şiddet ve savletle icra etmeye başlayınca kızlar feryat ederek kaçıyorlardı. En büyük familyaların ikbal ve nevaşiyle perveriş-yâb-ı terbiyet olan bu güzel kızların çıplak vücutlarına degen kırbacı görmek kendilerini birer küçük bahaneyle satan efendilerinin bile taş yüreklerine tesir ederdi.*” (Sergüzeşt, 33–34)

Esirlik ve cariyelik, Osmanlı toplumunun sosyal gerçekliği bağlamında, gündelik hayatın bir parçası olarak görülmüştür. Cariyeler, kimi zaman evin bir

⁵ Kerman, Zeynep, “Tanzimat Devri Türk Edebiyatında Esaret Temi ve Sergüzeşt Romanı”, **Milli Kültür**, Aralık 1981, C 3, S 7

⁶ Gökşen, E.Naci, “Türk Romanında Çocuk”, **Türk Dili**, C VI, S 69, Haziran 1957, s. 486-488

ferdi olarak ev işlerini görürken; kimi zaman âşık olunan kadın, kimi zaman da yapıcı, kılıcı rolüyle romanların değişmeyen figürleri olarak karşımıza çıkarlar.

Ahmed Midhat'ın *Müşahedat*'ında da, Osmanlı'nın esaret meselesine bakışının ipuçları yakalanır. Her ne kadar yukarıda verdiğimiz örnekler, esaretin Osmanlı toplumunda da bireyi soyutlayan ve yok sayan bir bakışın izlerini taşıdığını gösterse de esaret temi bizde, hiçbir zaman Batı'daki şekilde anlaşılmamış ve uygulanmamıştır. Ahmed Midhat, Osmanlı esirlerinin, özgürlükleri kısıtlanan değil, bilakis himaye edilen ve insanî her türlü ihtiyaçları karşılanan bahtiyarlardan sayılması gerektiğini savunur. Esaret meselesine Avrupalı'nın yaklaşımını tenkit ederek onların "besleme" adı altında kızları nasıl kullandıklarını, alafrangalık adetleriyle bu kızların ya ahlaken bozulduklarını ya da kendilerini beden kullandırarak hayatlarını nasıl mahvettiklerini anlatır. Cariyelik kurumunun, gerek İslamiyet'te gerekse örfümüzde geçerli bir himaye şekli olarak meşruluğunu vurgular.

"Frenk ukalâsı, bizdeki esareti muâheze ederler ha? "Esaret" kelimesindeki hüküm, bizim maişet-i İslâmiyemiz âleminin neresinde görülmüştür? Hangi cariye esareten dolayı dûçâr-ı sefâlet olmuştur? İçlerinde kaç tanesi kocasız kalmağa mahkûmdur? Bilâkis bizdeki cariyelerin ev bark, çoluk çocuk sahibi olmak yüzünden nail olageldikleri bahtiyarlık, Beyoğlu'nca değme nîk-baht familya kızlarında bile görülemiyor.

Hele cariye istihdamını tervîc-i esârettir diye redd ederek, beslemeler istihdamını, muvâfık-ı medeniyettir diye kabul eyleyen alafrangalık âleminin, besleme biçareleri meyânında kendisini o sefaletten kurtarabilip de ev bark sahibi olabilenleri güç tahattur edilebilecek, parmakla sayılacak kadar nevadirdendir." (Müşahedat, 138–139)

Ahmed Midhat, Osmanlı cariyelerinin hayatını, Beyoğlu'nun alafranga aile kızlarının sosyal hayatından bile daha şanslı olarak görür. Cariyelerin etrafındaki Müslümanlık ve Türklük'ün koruma halesini, onların hayatlarının en büyük şansı olarak değerlendirilir. "Türk sosyal hayatında çoğunlukla iyi davranışlarla karşılaşan köleler, zamanla özgürlüklerini kazanarak halk arasına katılabilirlerdi... eğer efendisi köleyi 'âzâd' etmişse, bu kişi, kanun önünde kendi varlığından da köleye bir takım hak bırakabiliyordu. Üstelik birçok efendi, çocukları ile birlikte 'âzâd' edilmiş kölelerine de yüklü bağışlarda bulunmuşlardı. Öte yandan câriyesini 'âzâd' ederek onunla resmen evlenen ya da kölesinin çeyizini düzerek onu bir başkası ile evlendiren efendilere de rastlanmıştır."⁷ *Felâtu Bey ile Rakım*

⁷ İsmail Parlatır, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ank., 1987, s.6-7

Efendi'de, Rakım'ın dostluk kurduğu İngiliz ailesinin kızları, Rakım Efendi'nin cariyesi olan Canan'la tanıştıklarında büyük bir şaşkınlık yaşarlar. "Onun kendilerine piyano çalmasından ve Fransızca bilmesinden etkilenen misafirler "kölelik kurumunun Batı'daki köhnemişliğine karşılık Doğu'daki uygulamasının insanca olduğuna inanmakta güçlük çekerler." Rakım Efendi, cariyesi olan Canan'ı âdeta evin hanımı gibi terbiye yoluna gitmiş, okuma yazma öğretmiş ve romanın sonunda görüldüğü üzere de onunla evlenmiştir. Rakım'ın evinin içi huzurunu sağlayan iki kaynak da, cariyelik yoluyla Osmanlı hanesine girmiş olan iki kadındır. Burada Fedai Kalfa'nın konumunu gözden kaçırmamak gerekir. Kalfa kadın, Rakım kimsesiz kaldığında elişi yaparak çamaşır yıkayarak ona bakmaya çalışmış fedakâr bir kadındır. Canan ile birlikte tamamlayıcı ve uzlaştırıcı bir fonksiyona bürünmüş olurlar.

Romanlarda, köleliğin coğrafyadan coğrafyaya farklılık göstermesine de göndermede bulunulur. Rusya'daki kölelerin işgücüne veya toprağa dayalı çalıştırıldığı gerçeğinden hareketle, Osmanlı'daki kölelerin çalışma alanının daha az işgücüne dayalı ev içi işlevselliğe yöneldiğini görürüz. Bu durum, Osmanlı aile fertlerinin esirleriyle daha sıcak ve yakın ilişkilerin kurulmasına sebep olmuştur. Bu bahisle ilintili olarak Taner Timur, özellikle doğu toplumlarında köleliğin bir "ikbal yolu" olmasını tartışmaya açtığı bölümde 19. yüzyılda Osmanlı'yı ziyarete gelen bazı Batılı gözlemcilerin Osmanlı köleliğine hoşgörü ile bakmalarını ve C. Rogier'in: "Bir Türk evinde köle, ailenin bir parçasıdır" tespitini verir. Bu görüşünü kendince sebeplerle çürütse de, romanın dünyasında bu gerçeğin belirdiğini söyleyebiliriz.⁸

Acayib-i Âlem romanında, Osmanlı ile Rusya'daki köleliğe bakış üzerine yapılan karşılaştırma dikkate değerdir. Rusya'daki esaret kurumunu eleştiren Ahmed Mithat: "*Zaten bizde esaret var mıdır?*" sorusu ile bu meselenin bizde hiçbir zaman olumsuz ve vicdan incitici bir hale dönüşmediğini savunur. Osmanlı vicdanının, Allah'ın bir emaneti olarak gördüğü esirlerine karşı her zaman sevgi ve iyiliği esas tuttuğunu vurgular.

"Rusya'daki esareti bizde olan esarete kıyas etmeye hiç bir imkân yoktur. Zaten bizde esaret var mıdır? Hizmet-i beytiyyede kullanmak için alınan Arap cariyeler bizim ellerimize düşünceye kadar belki esir addolunabilir. Hanelerimize geldikten sonra ise kendilerini şu ilk esaretten kurtarabilmek için birkaç sene hıdemât-ı âdiyye ile mükellef oluyorlar demek olur. Yani onları mubayaa için

⁸ Timur, Taner, (2002), *Osmanlı Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, İmge Kitabevi, Ank., s.34

verdiğimiz akçeyi hizmetleriyle öder ödemez hakk-ı âzâda dahi mürüvvetimiz hasbiyle nail oluyorlar. O zamana kadar dahi sair familyamız azası misillü yemeklerine, elbiselerine dikkat olunur. Onlar hakkında esir muamelesi edecek kadar taş yüreklilerimiz hemen ender olup bilâkis onlar tarafından şükrân-ı nimet biraz nadirce görülür. Hele istifraş edilen beyaz cariyelere esir diyebilmek nasıl mümkün olabilir ki nikâhlı kadınlar ile bunlar arasında hiçbir fark aramıyoruz. Doğurdukları çocuklar evlâd-ı meşrûamız olup kendileri dahi âğüş-ı niyâzımızda murabba-nişîn oluyorlar.” (Acâyib-i Âlem, 122- 123)

Roman, Rusya’daki esaret sistemi üzerine detaylar vermeye devam eder. Osmanlı’nın karşısında konumlandırılan öteki toplumda, esirlerin nasıl kategorize edildikleri, insanlık dışı tutumlara maruz bırakıldıkları bir tenkit dili eşliğinde sunulur. Rusya’daki ağır işçiliğe dayanan kölelik müessesesi, işkenceler ve ölümler yoluyla vahşi bir görünüm kazanır.

“Rusya’daki esareti milel-i şâire ve kadîmeye dahi kıyas etmek mümkün değildir. Milel-i kadîme esir olanları artık insan addettiklerinden onları hayvânât-ı şâire ile beraber görürlerdi ki üserânın bir kere insan olmadıkları tahakkuk eyledikten sonra artık onları hayvânât-ı âdiyye gibi değirmene koşmak dahi istibâd olunamaz.

...Üserânın ecsam ve ecsadı efendilerinin malı olup bunları öldürseler bile âdeta kendi malları olan bir köpeği öldürmüş olmaktan fazla hiçbir ehemmiyeti olamayacağı gibi maneviyatça dahi üserâ efendilerine tabidirler. Bir efendi dişi ve erkek üserayı istediği gibi tezvic eder. İsteddiği kızı istediği erkeğe vermesi âdeta bir kısrağı istediği aygıra çekmesinden farklı bir şey değildir.” (Acâyib-i Âlem, 123)

Erken dönem romanında Kafkasya ile ilintili olarak karşımıza çıkan bir diğer husus, Rus sefahat hayatının yani eğlencede aşırılığın, bölge insanının ahlakı üzerindeki olumsuz tesiri üzerinedir. Romancının kurgu merceği, elbette Kafkas coğrafyasının bir parçası olarak Rus toplumuna odaklandığında bazı sosyal bozuklukları da görmezden gelemez. Ahmed Midhat’ın *Kafkas* ve *Acaib-i Âlem* gibi romanlarında, Rusların sefahat hayatını hikâye ettiğini ve eleştirdiğini görürüz. Rusların ve Fransızların sefahat âlemleri birbirleriyle mukayese edilerek aralarındaki farklar ortaya konmaya çalışılır. Rusları, sefahat hevesi bakımından daha ileride görersek onların bu özelliklerinin yaradılışlarından kaynaklandığını düşünür. Ahmed Midhat, *Kırkambar* mecmuasında yazdığı “*Fransa’nın Devr-i Şehvanisi*” başlıklı makalesinde “Fransa’nın zevk ve safa âleminin” zirvede ol-

duğu bir dönemden bahsederken Fransız eğlence hayatının, insanı hayrete düşürecek kadar abartılı sahnelerle dolu olduğunu ifade etmesine rağmen Rusların sefahat yaşamları ve arzuları bakımından onlardan ileri gittiğini düşünür.

“...o bentte hikâye eylediğimiz ahval muhayyirü’l-ukuldür. Ancak ne kadar muhayyirü’l-ukul olsa yine Rusların bu yoldaki ahvali derecesine varamaz. Aralarında şu fark vardır ki Fransızların sefahati bütün bütün ciddi ve hulki ve cibilli olmayıp, bu yoldaki tehalüklerinin yüzde yetmiş zevzekçesine bir mübalağadan ibarettir. Ruslar ise o yolda hangi dereceye varmışlar ise hilkat ve cibilletlerinin müstait olduğu dereceye nispetle derece-i mezkure yine pek aşağıda kalmış ve kendi istidatları daima derece-i mezkurenin ma-fevkini hurs ve tahassürle kendilerine özetlemiştir.” (Kafkas, 203)

Acaib-i Âlem’de Suphi, bir İngiliz hanımefendisi olan Miss Haft’a sefahat ve fuhuş gibi genel ahlaka mugayir kavramların, Rus sosyal hayatı ile âdeta özdeşleştiğini anlatır. Onun nazarında Rus toplumu, birkaç iyi özelliğinin dışında ahlak bakımından oldukça düşük bir toplumdur. Romanda, Rus sefahatının derecesini Suphi’nin ve Miss Haft’ın diyaloglarından öğrenebiliriz. Suphi’ye göre; Rusların sefahat hayatları eğer tarihlerinden çıkarılacak olursa geriye hiç bir şey kalmayacaktır. Bunları konuşurken roman türünün “öğretici” vasfına da vurgu yapan Miss Haft, Ruslardaki sefahat düşkünlüğünü buradan öğrendiğinin altını çizer. “Toplumsal rollerin ve ilişkiler ağının düzenlenmesi ve icrasında yaşam tarzlarının doğrudan bir etkisi izlenebilmektedir. Bireysel ve toplumsal reflekslerin yaşam tarzlarına göre ortaya çıkmasına, romanın satırlarında bir kez daha tanık olunmaktadır.”⁹ Miss Haft ve Suphi’nin gittikleri bir davette gördükleri manzara, onları son derece rahatsız etmiştir:

“Suphi- Yalanı zaten sevmediğim gibi bilhassa size yalan söylemeyi cinâyâtın eâzımından addederim. Evet, Miss Rusların maîşet-i sefihânelerine dair bendeniz dahi bir hayli malûmat peyda etmişimdir. Zaten fuhuş ve sefahat Rusların târih-i milliyesine ol kadar karışmış, imtizaç eylemiştir ki bu bahsi tarihlerinden çıkacak olursak sayfaları hemen boşalır. Maahaza edilen davetin sizi bu derecelere kadar gazaplandırmasındaki hikmeti takdir edebilecek surette hiçbir gune fikir ve malûmatım olmadığına inanınız, emin olunuz.” (Acâyib-i Âlem, 224 -225)

Kafkasya’nın Osmanlı coğrafyasıyla akrabalığı ve kopmaz bağları göz önünde bulundurularak ve romancıların sosyo-kültürel bağlar kurmaya çalıştıklarını görürüz. Eğitim, sosyo-kültürel hayatın en temel öğelerinden biri olarak karşımı-

⁹ Alver, Köksal, “Üç İstanbul Romanı Üzerine Sosyolojik Okuma Denemesi”, *İlmi Araştırmalar*, İstanbul, 2002, S 15

za çıkmakta, bireyin sosyal hayatın içerisinde kendine yer edinebilmesi; varlığını kendisi ve toplum menfaatine yönelik geliştirebilmesi de ancak eğitimle sağlanabilmektedir. Bu noktada eğitimin, bireyi ve toplumu dönüştürücü ve ilerletici işlevi gözden uzak tutulmamalıdır. Osmanlı'nın 19. yy.'daki eğitim hayatını bu bakımdan değerlendirmek gerekir. Bilgi temelli ve akıl odaklı bir ilerleme kaydeden Batı karşısında Osmanlı, her alanda olduğu gibi, eğitim alanındaki ciddi eksikliklerini de fark etmiş ve 19. yüzyıl başlarından itibaren eğitim reformlarını gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Erken dönem romanında eğitim meselesine en çok, Mizancı Murad ve Ahmed Midhat Efendi yer vermişlerdir. Tek romanıyla edebiyatımızda güçlü bir iz bırakan Mizancı Murad'ın, eğitimin; sosyal hayatın en temel meselesi olduğunu savunduğu *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* adlı romanı, dönem aydınlarının savunduğu idealist eğitim anlayışından izler taşımaktadır. Bu tezli romanda, Osmanlı'nın dolayısıyla İslam ümmetinin yegâne kurtuluş yolunun "maarif" olduğuna işaret edilir. Yazarın bütün derdi, dünya Müslümanlarının çağdaş bilimlerle donanmış ve iyi eğitim görmüş bireyler olarak yetişmesi ve geleceğin İslam birliğini kurabilmesidir. Bütün romanı boyunca yazar, döneminin sosyo-politik/kültürel ve ekonomik problemlerinin çözümünü eğitime getirip dayandırmıştır.

Mizancı Murad, eğitimi, sosyal ve siyasi hayatın düzelmesindeki en büyük etken olarak kabul ettiği için, eğitim tekniklerinde ve zihniyetinde Batı'dan çok geri kalan İslam toplumlarının bu kompleksle başa çıkabilmesi için başkahramanı Mansur'a olağanüstü bir gayret ve enerji yükler. Henüz gencecik bir çocukken Cezayir'deki amcasının arkadaşı olan bir Yüzbaşı'nın yaptığı tavsiye, onun "eğitilmiş olma" idealini belirlemiştir. Yüzbaşı, ona özellikle Fransa'da "ikmal-i tahsil" yapması gerektiğini söylediğinde, ilk önce karşı çıktığı bu fikri sonrasında benimsemiştir. Anlatıcı eğitimin dönüştürücü gücünü Rusya üzerinden verir.

— *Canım kime anlatacaksınız? Dinleyecek adamları nerede bulacaksınız?*

— *Mektep sıralarında!*

— *... ortalığın hâlini görmüyor musunuz? Düşmanlarımız her taraftan bizi ihata etmiş, muttasıl aleyhimizde dolaplar çeviriyorlar. Çocuklarımız adam oluncaya kadar adamlıklarından istifade edecek yer kalacak mı?*

— *Bence bu gibi meyusiyetkârane fikirler cehl ve aczin neticesi bulunan evhamdan ibarettir. Hiç yoktan neler husule getiriliyor. Küçücük Prusya az müddet*

içinde bir devlet-i muazzama oldu. Deli Petro'dan evvel Rusya neydi, şimdi nasıldır?

... Terbiye görmüş bir heyet-i içtimaiye nelere muvaffak olmuyor? (Turfanda mı Yoksa Turfa mı?, 144–145)

Mansur, bir Arap milliyetçisi olarak karşısına çıkan ve kendisini emelleri doğrultusunda kullanmaya çalışan Ahmed Şunudî ile gerçekleştirdiği diyalogda, İslam dünyasının muhtaç olduğu tek şeyin yine eğitim olduğunu vurgular. Şunudî, romanda İslam toplumunu kavmî endişelerle birbirinden ayıran insanların temsilcisi olarak öne çıkar. “Müslüman halkların Müslümanlıklarının kendilerine has olarak geliştiği muhakkaktır. Çok farklı ayrılıklar Müslüman milletleri birbirinden farklı kılmıştır. ...İbadet şekillerine, cami ve minare mimarisine bile tesir eden bu başkalıkları ayrıca keskinleştiren amil, dinin artık bu asırda bağlayıcı rolünü ifa edememesi, kavmî şuuru yenememesi idi. Hulasâ asır XIX.'uncu asır olmasaydı belki Tanzimattan evvel başlayan Osmanlıcılık, iyi neticeler doğururdu, ‘bilâ tefrikı cinsü mezhep’ formülünden güdülen maksat belki gerçekleşmeğe yüz tutardı.”¹⁰ Mansur’un Şunudî’ye ve onun zihniyetine karşı söyledikleri, bir dava adamının nutkundan farksızdır. Onlarla ancak “mektep kurmak”, “adam yetiştirmek” konularında birlikte hareket edebileceğini söyleyen Mansur, İslam birliğini kurabilmenin ancak böyle mümkün olabileceğine dair olan inancını yineler. Mansur’un hedefi, çevresindeki herkesi bu “terbiye ahlakı” etrafında buluşturmaktır. O, toplum bünyesinde eğitim odaklı bir hareketlenme ve uyanış gerçekleştirerek Afrika’dan Kafkas Müslümanlarına kadar herkesi birleştirerek ayağa kaldırmak ister.

“...Eksik olan yalnız maarıftır. Onun neşri o kadar güç müdür?”

Hükümet, neşr-i maarıfe henüz ciddî surette başlamamıştır. Cennetmekân Adlî ‘nin, tesisine muvaffak oldukları iki mektebin bu âna kadar verdiği semereler ciddî teşebbüs üzerine ne gibi bir süratle kat’-ı merahil edeceğimizi gösteriyor. Rical henüz maarıfın kadrini takdir edememişler. Takdir etmeleri için hatta bir batnın değişmesine intizar etmek bile lâzım değildir. Hususî teşebbüsler, derece-i iptidaiye ve taliyede mektepleri husule getirir. Fransa’da, Rusya’da, İngiltere’de tahsil-i ilim etmiş Afrika, Kafkasya, Hint Müslümanlarını bunun için iptida merkeze celbetmek lâzımdır. (Turfanda mı Yoksa Turfa mı?, 162–163)

Romanda, Hersek topraklarında meydana gelen ihtilalden sonra gazete muhabiri gibi bölgeye gelen Mansur’un bu meselelerin iç yüzünü öğrenmek için

¹⁰ Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, **Tanzimat’ta İçtimai Hayat**, Maarif Matbaası, İst., 1940

gösterdiği çaba ve edindiği izlenimler nakledilir. Bu ihtilalin gerçekleşmesinde Avusturya'nın desteğinin yanında Rusya'nın da katkısının olmasına hayret eder, çünkü bu iki ülkenin siyasî çıkarları çatışmaktadır. Zıt politika yürüten iki ülkenin neden aynı noktada buluştuklarını anlamaya çalışır. Bu bahiste Rus politikası hakkında çok belirgin tespitler yapılmasa da, dönemin sosyo-politik ortamında Osmanlı-Rus rekabeti üzerine göndermeler yapılır.

Ahmed Midhat Efendi, bütün Osmanlı dünyasını kucaklayabilmek için coğrafyasını geniş tuttuğunu düşündüğümüz romanlarında “bizim insanımızı, özellikle yabancılaşmayan insanımızı aramıştır. Yabancılaşmanın karşısında olanca gücüyle direnmiştir. Gözlerini koskocaman bir İmparatorluğa çevirmiştir. Kafkasya'dan Cezayir'e kadar tüm ülkeyi ve halkları görmeye çalışmıştır.” (Yılmaz, 1987: 84) Yine *Kafkas* romanında birtakım siyasî mevzulara da gönderme yaparak Osmanlı-Avrupa-Rusya ekseninde gelişen siyasi meseleleri de görmezden gelmemiştir. Romanda, Kaplan Bey ile Dö Brano arasında geçen bir diyalogda, Kaplan Bey'in Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesinin ne kadar güzel gelişme olduğunu söylemesi karşısında, Dö Brano “*Babıali'nin ilan eylediği Kanun-ı Esasi bu defa da Avrupa'yu aldatmaktan başka bir şey için değildir.*” (Kafkas, 176) diyerek farklı bir pencere açar. Osmanlı'nın özellikle uluslararası denge güttüğü bir dönemde roman kahramanı tarafından böyle değerlendirilmesi, Osmanlı'nın bu çalışmasının siyasi manevralarından biri olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca romanın başka bir bahsinde uzun uzadıya Osmanlı teb'ası arasında Hristiyanlara gösterilen hoşgörü tekrarlanmış, Osmanlı'nın bu tutumu, Rusya'nın emelleri karşısında en büyük tehlikelerden biri olarak görülmüştür. (Kafkas, 54-55)

Kafkas coğrafyasıyla ilintili bir diğer husus evlilik hayatı ve eğlence hayatı ile ilgilidir. Ahmed Midhat'ın *Kafkas* romanında Kafkas coğrafyasının batısında yer aldığı belirtilen Abazalara mensup Yunus adlı kahramanın, Esmâ ile münasipliğinin ve onunla evlenebilmesinin tek şartı küfüvlük yani maddi ve manevi bakımlardan denk olabilmeleri olarak gösterilir. Küfüv sayılmamalarının nedeni de maddi engellerdir. Burada evliliklerde paranın gücüne ve belirleyici unsur olmasına bir sitem sezilir. Paranın gücü; cehaleti ve soyca düşüklüğü giderebilmektedir.

“... *Kafkasya'da medar-ı servet ü saman addolunan şeylerin pek çoğuna malik olduğundan ve dünyanın her yerinde olduğu gibi Kafkas'ta dahi zenginlik insanı pek çok kimselere küfüv edip kibarlıkta ve beylik, efendilik, ağalık gibi unvanında tesavi şöyle dursun, hatta cahil olanı bile erbab-ı ilm ve irfan ile beraber ve belki onlardan daha bala-ter bir mertebeye bilisal zengin cahilin sehviyat ve*

hatiyyatını, fakir âlemin arz eylediği hakayıktan ziyade tervic edebildikten sonra...” (Kafkas, 305)

Aynı romanda, Ruslardaki âşık-maşuka ilişkisinin de kendisini tamamıyla şehvani isteklerin pençesine bıraktığı, aşk ilişkilerinde birbirini aldatmanın sıkça görülen bir durum olduğu Katerina adlı kahramanın ağzından eleştirel bir dille aktarılır. Katerina, sevdiği erkek olan Kaplan’ın şahsında Müslüman-Türk milletinin bir mensubu bulunan Çerkezleri, sahip oldukları ahlak, sadakat ve zihniyet bakımlarından Ruslardan üstün görür. Bu eleştiri Ruslarla da kalmaz, oklar Avrupalılara da yöneltilir. Rusların kadını ve erkeğiyle birbirlerini bir tatmin aracı olarak görmeleri, evlilik hayatlarında sadakati ortadan kaldırmıştır. Fakat Çerkez kadınları ve erkeklerinin asla birbirlerini aldatmayacakları ve ölene kadar namuslarını lekelemeyecekleri vurgulanır. Özellikle Çerkez erkeklerinin çok eşliliğini de onların yine vücut ve zihin sağlıklarına dayandırır.

“Katerina – ... Kaplan senin tanıdığın Moskoflara benzemez. Bir haftalık, bir aylık muhabbet için bir kızı aldatmak bizim Ruslarda görülür denaetlerdendir. Karısı da öyledir erkeği de. Bir erkek bir haftalık, on beş günlük muhabbet için bir karyı alır ise, o karı kendisini aldanmış saymayıp belki o da on beş günlük bir muhabbet için erkeği aldatmış olmakla iftihar eyler. Bir Çerkez bir kızı sever ise ölünceye kadar sevmek için sever.

Bir kızı sever ise sair dört beş cariye ile beraber sevmek için sever. Fakat şunu da bil ki o Çerkez beyi beş karının beşini de ayrı ayrı sevmeye muktedirdir. Sen onları vücudunu, zihnini, insanlığını işretle berbat etmiş, harap eylemiş olan Moskoflara, Avrupalılara mı kıyas ediyorsun? Dikkat etmedin mi ki böyle harap bir Moskofa bir karı bile çoktur. Çok olduğunu her yerde her zaman görüyorsun? Fakat şu latif dağlarda, latif hava, latif sularla serbest büyümüş ahu gibi bir Çerkeze elbette bir karı az gelir. (Kafkas, 240)

Gürcü Kızı Yahut İntikam’da, Gilliom Sanç, Tiflis’te yanında kaldığı Gürcü ailesinden ayrıldığı zaman, yaşadığı ayrılık hüznünü çok alışık olmadığı bir duygu olarak nitelendirir. Bu duygu yabancılığını da, Avrupalı olmanın verdiği bir tür “ihsâsât-ı mübâreke-i derûnu” kaybetmiş olmakla bağdaştırır. İnsanın sevdiği birinden ayrılırken yaşayabileceği keder, özlem gibi duygular, Avrupalı’nın artık tamamen yitirdiği duygulardır. Kahramanın kaybettiklerini tattığı yer, bir Şark toplumu olan Gürcüler olmuştur. Doğru, bu anlamda samimiyetin, Batı ise yitirilmiş duyguların adresi olarak gösterilir. (Gürcü Kızı Yahut İntikam, 121)

SONUÇ

Erken dönem Türk romanı, Kafkasya'yı insanı, coğrafi, siyasî ve kültürel varlığıyla kendine konu edinerek sosyolojik bir bakışla hikâye etmiştir. Bu durum, Ahmed Midhat anlatılarında olduğu gibi bir muhabbet duygusu eşliğinde gerçekleşmiş ve sürekli bir övgüyle anlatılmıştır. Bazen Sergüzeşt'te olduğu gibi esaret meselesinin vicdanlarda açtığı yarayı konu edinmiştir. Mizancı Murat'ın bakış açısıyla da Kafkasya, ittihad-ı İslam'ın ayrılmaz bir parçasıdır. Hemen bütün dönem yazarlarında ortak sayılabilecek bakış açıları vardır. Kafkas erkeği tartışmasız kahramanlığıyla ahlakıyla eşsizdir. Kafkas kadını ise güzelliğiyle anılmış, aynı zamanda acı kaderleriyle de okurun duyarlılığı harekete geçirilmeye çalışılmıştır. Kültür bağlamında; Kafkasya'ya ait evlilik adetleri, ahlaki güzellikleri, esaret müessesinin sebep olduğu trajediler, Rus toplumunda yaygın eğlence ve sefahat hayatı, Rusların esirlerine muamelesi işlenmiştir. Coğrafya bağlamında ise; siyasi meselelere bağlı olarak Türk-İslam birliğinin bir parçası olarak takdim edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmed Hamdi Tanpınar, **19.Asır Türk Edebiyat Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, İst., 1997, s. 291-292-293.
- Ahmed Mithat Efendi, **Felatun Bey ile Rakım Efendi**, (2000), Haz. Nejat Birinci, TDK Yay., Ank.
- _____, **Kafkas**, (2000), Haz. Erol Ülgen, TDK Yay., Ank.
- _____, **Acâyib-i Âlem**, (2000), Haz: Kazım Yetiş, TDK Yay., Ank.
- _____, **Gürcü Kızı Yahut İntikam**, (2002), Haz. Kazım Yetiş, TDK Yay., Ank.
- _____, **Letaif-i Rivayat**, (2001), Haz. Fazıl Gökçek-Sabahattin Çağın, Çağrı Yay., İst.
- Ahmed Ö. Evin, **Türk Romanının Kökenleri ve Gelişimi**, (Çev. Osman Akınhay), Agorakitaplığı Yay., İst., 2004, s.199.
- Alver, Köksal, “Üç İstanbul Romanı Üzerine Sosyolojik Okuma Denemesi”, **İlmi Araştırmalar**, S 15, İstanbul, 2002.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, **Tanzimat'ta İçtimaî Hayat**, Maarif Matbaası, İst., 1940.
- Gökşen, E.Naci, “Türk Romanında Çocuk”, **Türk Dili**, C VI, S 69, Haziran 1957, s. 486-488.
- İsmail Parlatır, **Tanzimat Edebiyatında Kölelik**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ank., 1987, s.6-7.
- Kerman, Zeynep, “Tanzimat Devri Türk Edebiyatında Esaret Temi ve Sergüzeşt Romanı”, **Milli Kültür**, Aralık 1981, C 3, S 7.
- Mizancı Mehmed Murat, (1999), **Turfanda mı yoksa Turfa mı?**, Haz. Tacettin Şimşek, Akçağ Yay., Ank.
- Namık Kemal, (1984), **İntibah yahut Sergüzeşt-i Ali Bey**, Haz. Seyit Kemal Karaalioğlu, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İst.
- Okay, Orhan, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Mithat Efendi**, MEB Yay., Ank., 1991, s.154.
- Samipaşazade Sezai, (1999), **Sergüzeşt**, Haz. Zeynep Kerman, M.E.B. Yay., Ank.
- Timur, Taner, (2002), **Osmanlı Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik**, İmge Kitabevi, Ank., s.34.
- Vahapoğlu, M. Hidayet, **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, M.E.B. İst., 2005

RUSYA'NIN KAFKASYA'YA YAPTIRDIĞI BİLİMSEL GEZİLER

ÖMER TURAN*

Özet

Rus İmparatoriçesi II. Katerina, İmparatorluğu ve bilhassa İmparatorluğa yeni katılmış bölgeleri daha iyi tanıyabilmek için Rus Bilimler Akademisi üyelerine bilimsel geziler yaptırdı. Dönemin en önemli bilim adamları İmparatorluğun farklı yerlerine gittiler, topografyayı, insanları ve ürettiklerini rapor ettiler. Bu çerçevede Baltık-Alman kökenli bir fizikçi ve tabiat bilimcisi olan Profesör Johann Anton Gölldenstädt Kafkasya'ya gönderildi. Gölldenstädt, Kafkasya ve Ukrayna'nın coğrafyası, tabiat örtüsü ve etnografik yapısı hakkında çok değerli bilgiler içeren notlarını Akademi'ye sundu. Rus hükümetinin Kafkasya'ya yaptırdığı ikinci gezi Alman zoolog ve botanikçi Peter Simon Pallas, üçüncü gezi de Alman oryantalist ve dilci Julius von Klaproth tarafından gerçekleştirildi. Bu gezilerden sonra da elde edilen bilgiler Rus Bilimler Akademisi'ne ve kamuoyuna sunuldu. Rusya'nın on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında Kafkasya'yı ve Kafkas halklarını tanımak için bilim adamları istihdam etmesini konu alan bildirimiz, gerçekleştirilen seyahatleri ve kaleme alınan seyahatnameleri tanıtacak ve üzerinde durulan hususları tartışacaktır.

* Prof. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, omert@metu.edu.tr

RUSSIA'S EXPEDITIONS TO THE CAUCASUS

Abstract

The Russian Empress Catherine the Great wanted to know more about her Empire, especially its recently acquired lands. The Russian Academy of Sciences gathered the most well known scientists and sent to different areas of the Empire in order to record their topographies, peoples and products. Baltic German Professor Johann Anton Gldenstdt was sent to the Caucasus. After completing his expedition, Gldenstdt presented his travel notes to the Academy that contained extremely important information about geographical, biological and ethnographical structure of the Caucasus and Ukraine. German zoologist and botanist Peter Simon Pallas was the second, and German linguist and orientalist Julius von Klaproth was the third traveler of the Russian government that were sent to the Caucasus. Their travel notes were also presented to the Russian Academy of Sciences and academic circles. This paper will present how the Russian government employed scientists to learn more about the Caucasus and its peoples, introduce the stories of their travels and travel books, and discuss the subjects emphasized.

Rusya tarihinde II. Katerina döneminin (1762-1796) özel bir önemi vardır. Altın Çağ olarak değerlendirilir. Bu dönemde Polonya ve Kırım'ın alınmasıyla İmparatorluk hem batıda hem güneyde genişlemiş, Rus donanması Karadeniz'e inmiştir. Akla ve bilime çok önem veren II. Katerina, hâkimiyeti altına aldığı ve hâkimiyeti altına almayı planladığı yerleri coğrafi, siyasi, ekonomik, dini ve kültürel bakımlardan tanımayı istedi. Bu amaçla bilim adamlarına araştırma gezileri yaptırdı. Bildirimizde bu amaçla Kafkaslara yapılan üç araştırma gezisi ve bu gezilerin sonunda hazırlanan üç seyahatname tanıtılacak ve tartışılacaktır.

II. Katherina, "Enlightened despots" olarak adlandırılan, on sekizinci yüzyıl Avrupası'nın monarklarındanır. Aydınlanma düşüncesinin etkisi altında bulunan aydınlanmış despotlar halk için reformlar yapma taraftarıdır. Akla ve bilime önem verirler. Büyük Petro'nun takipçisi olarak Katherina da Rusya'da idari reformlar yapmış, İmparatorluğun Avrupa yolunda modernleşmesi için çalışmıştır. Rusya'da bilime, sanata ve eğitime sahip çıkmıştır. İlk kütüphane, ilk tiyatro, ilk müze onun döneminde açılmıştır.¹

1725 yılında, Büyük Petro döneminde açılmış bulunan Rus Bilimler Akademisi,

II. Katerina döneminde daha bir desteklenmiş ve takviye edilmiştir. Önemli isimler celbedilmiş, masraftan kaçılmamıştır. Akademi'nin bünyesinde anavatan Rusya'nın yanı sıra, yeni ele geçirilmiş Güney Rusya, Kırım ve Kafkasya'nın kuzeyi gibi bölgelerin de her bakımdan daha yakından öğrenilmesi için araştırma gezileri düzenlenmiştir. Bu gezilerde devletin yararı ve bilime katkı gibi iki ana hedef ortaya konulmuştur. Araştırılması istenilen hususları gösteren talimatnameler Akademi ve II. Katerina tarafından zirai ekonominin gelişimi için kurulan Serbest Ekonomi Cemiyeti gibi kuruluşlar tarafından hazırlanarak ekiplere verilmiştir. Bilimsel gözlemlerle İmparatorluğun insanından bitkisine, madeninden suyuna, toprağın altında ve üstünde bulunan bütün tabii kaynakla-

¹ II. Katherina dönemi dahil olmak üzere on sekizinci yüzyılın başından itibaren Rus İmparatorluğu'nun yayılışı konusunda bk. John P. Ledonne, **The Russian Empire and the World, 1700-1917, The Geopolitics of Expansion and Containment**, Oxford University Press, New York, Oxford, 1997. II. Katherina'nın hayatı, görüşleri ve yaptıkları konusunda bk. John T. Alexander, **Catherine the Great: Life and Legend**, Oxford University Press, Oxford, 1989; Carolly Erickson, **Great Catherine; The Life of Catherine the Great, Empress of Russia**, Crown Publisher, Inc., New York, 1994; Isabel De Madariaga, **Russia in the Age of Catherine the Great**, Phoeix, London, 2002.

rının tespiti ve bu kaynakların ekonomik bakımdan da değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Boş ve sahipsiz araziler, evcil hayvanlar, balıklar, kuşlar, böcekler, sebze ve meyve yetiştirilmesi, üretim, iklim, hastalıklar, gelenekler, topluluklar, tarihi mekânlar vs. kaydedilecek, gerekirse resmedilecek veya örnek alınacaktır. Önceki yıllarda gerçekleştirilen çalışmalar, muhtemel saldırı yollarının belirlenmesi ve savunma hatlarının oluşturulması gibi askeri ve stratejik amaçlara yönelik iken bu dönemde ekonomik ve bilimsel boyut da katılıyordu.²

Rus Bilimler Akademisi'nin 1768-1774 yılları arasında düzenlediği bu araştırma gezilerini gerçekleştiren bilim adamlarının biri hariç tamamı yabancıydı. Ve bu yabancı bilim adamlarının da biri hariç tamamı Alman'dı. Bu gezilerde yer alan tek Rus bilim adamı Ivan Ivanovich Lepekhin Strazburg Üniversitesi'nde doktorasını yapmıştı. O dönemde Rusya'da istenen evsafa Rus bilim adamı olmadığı için yabancı bilim adamları istihdam edilmiş, geleceğin Rus bilim adamlarını yetiştirme arzusuyla bu gezi ekiplerine Rus gimnazyum öğrencileri dâhil edilmişti. Söz konusu bilimsel gezilerin düzenlenmesinde aşağıda Johann Anton Güldenstadt'ın seyahatnamesini yayına hazırlaması ve Kuzey Kafkasya'ya gerçekleştirdiği gezisi çerçevesinde kendisinden daha fazla bahsedeceğimiz Alman Peter Simon Pallas önemli bir rol oynadı. Orenburg ve Astrahan şeklinde iki ana grup oluşturuldu. Pallas, Ivan Ivanovich Lepekhin ve İsveçli botanikçi Johann Peter Falk birinci grupta yer aldılar. Falk'a yardım etmesi için öğrencisi Alman Johann Gottlieb Georgi de sonradan görevlendirildi. İkinci grupta ise Alman Samuel Gottlieb Gmelin ve Baltık Almanı Güldenstandt bulunuyordu. Bu isimler ekip başlarıydı. Ekiplerde öğrenci, ressam vs. gibi insanlar bulunuyordu. İmparatorluğun farklı farklı bölgelerine dağıldılar. Pallas, Samara, Orta Volga, Orenburg, Ural Dağları, Sibiry ve Aşağı Volga'yı dolaştı. Lepekhin, Volga, Astrahan, Urallar ve Sibiry'yı gezdi. Falck, Volga dâhil yukarı Rusya'yı dolaştı, dönüşte Kuzey Kafkasya'ya uğradı. Gmelin, Don nehrini, Kazakların merkezi Cherkassk'ı, Azov'u ve Tsaritsin'i dolaştı. Güldenstandt ise aşağıda daha uzun anlatacağımız gibi Don, Volga, Kuzey Kafkasya, Gürcistan ve Ukrayna'yı gezdi.³

² David Moon, "The Russian Academy of Sciences Expeditions to the Steppes in the Late Eighteenth Century", *The Slavonic and East European Review*, Vol.88, No.1/2, January/April 2010, s.204-206.

³ Moon, s.209-211.

Güldenstadt

Hâkimiyeti altına almak için verdiği siyasî ve askerî mücadeleye rağmen Rusya'nın Kuzey Kafkasya ve Gürcistan hakkındaki bilgileri çok sınırlıydı. 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı başında, II. Katherine Dış İlişkiler Koleji'nden Gürcistan hakkında bilgi istedi. Tiflis'in Karadeniz'in kıyısında mı, Doğu Gürcistan'da mı yoksa ortalarda bir yerde mi olduğunu sordu. Kendisine sunulan raporda beş Gürcü eyaleti sıralandı, Kuzey Gürcistan'daki dağlı halklar barbarlar olarak takdim edildi. Batı Gürcistan Mingrelia'da kimin gücü elinde tuttuğu gösterilemedi. Açıkça ortaya çıkan bu bilgi kıtlığı Güldenstadt'ın görevlendirilmesinin en önemli sebeplerinden birisidir.

Rus Bilimler Akademisi araştırma gezileri çerçevesinde, Kuzey Kafkasya ve Gürcistan'a giden Johann Anton Güldenstadt, Nisan 1745'te bugün Latvia'nın başşehri olan Riga'da doğdu. Alman bir ailenin çocuğudur. Aydınlanmacı bir eğitim aldı. Tabiat Bilimleri ve Tıp okumak için Kasım 1763'te Berlin'de Tıp Fakültesi'ne kaydoldu. Botanik alanındaki çalışmalarıyla kısa bir sürede kendini gösterdi. Kabiliyetli elemanlar arayan Rus Bilimler Akademisi'nin dikkatini çekti. Parlak bir tabiat bilimci olarak Akademi'nin düzenleyeceği gezide yer alması istendi. 1767 yılında Berlin'de tıp tahsilini tamamlayıp Frankfurt-on-Oder'de doktora tezini verdiği 22 yaşındaydı. Mayıs 1768'de St. Petersburg'a gitti. Tabiat Bilimleri ve Tıp tahsil etmiş bir kişi olarak söz konusu geziye başlama-dan evvel St Petersburg'da Kafkasya hakkında toplayabildiği kadar bilgi topladı. Okumalar yaptı. Herhalde en büyük zaafı gideceği bölgenin yerel dillerini bilememesiydi. Mamafih Kafkasya'ya ulaştıktan sonra bu dilleri öğrenmeye ve bu diller hakkında bilgi toplamaya çalıştı.⁴

Güldenstadt'ın gezisi için Rus Bilimler Akademisi'nin yanı sıra, Serbest Ekonomi Cemiyeti, Tıp Fakültesi, Ticaret Fakültesi ve Maden Fakültesi araştırılmasını istedikleri hususları belirten talimatlar hazırlandılar. Akademi'den verilen talimatta, gidilen yerlerin daha iyi gözlenebilmesi bakımından mümkün olduğu zamanlarda ana yolların dışına çıkılması, ekip liderinin bir günlük tutması, yetişmeleri bakımından ekibe geleceğin bilim adamları olacak lise öğrencilerinden birer kişinin katılması tavsiye edildikten sonra araştırılması istenen hususlar sıralandı. Akademinin talimatında ekonomik hususlar en önde yer alıyordu.

⁴ Güldenstadt'ın biyografisi için bk. Iudif'Khaimovna Kopelevich, **Johann Anton Gil'denshtedt, 1745-1781**, Nauka, Moscow, 1997.

Toprakların ve suların kalitesi, tahıl üretimi, meskûn mahallerin ekonomik durumları, buraların nasıl kalkındırılabilceği, karşılaşılan hastalıkların tanımlanması, balıkçılık, ipek üretimi ve diğer üretilen yararlı maddelerin araştırılması isteniliyordu. Sadece meskûn mahallerin ekonomik durumları tasvir edilmeyecek, görülen aksaklıklara da dikkat çekilecek ve tarımdan daha fazla yararlanabilmek için önerilerde bulunulacaktı. Ekipler yeterince zaman bulabildikleri takdirde siyasete ve yönetime ilişkin olanlar da dâhil olmak üzere gözlemledikleri yerel ve genel gelenekleri, efsaneleri, ruhsal pratikleri ve arkeolojik yerleri de kaydedeceklerdi.⁵

Serbest Ekonomi Cemiyeti ve Tıp Fakültesi'nin talimatlarında Akademi'nin talimatıyla örtüşen kısımlar vardı. Buna ilaveten farklı yerlerdeki farklı şap ve güherçile üretimine; pirinç, zeytin ve üzümün işlenmesine, tarımı geliştirmenin şartlarına, ayrıca iş araçlarına, hastalıklara, salgın hastalıklara, tıbbi yönleri dâhil kaynaklardaki ve göllerdeki suların kalitelerine, büyükbaş hayvanların muhafaza ve iyileştirilme yollarına ve genel olarak insanların hayat tarzlarına (örneğin Kalmuklar arasında çocuk yetiştirme) özellikle dikkat edilmesi isteniliyordu. Ticaret ve Maden fakülteleri ise talimatnamelerinde madenler, cevher, imalathaneler, iş hayatı ve ticaret üzerinde durdular. Bu talimatnamelerin hepsinin merkez noktasında bütün boyutlarıyla ekonomi bulunuyordu. Tabii kaynaklar ve onların şap ve güherçile gibi askeri malzeme haline getirilişi elbette özel olarak dikkati çekiyordu. Rusya açısından bölgenin stratejik ve jeopolitik öneminin hesaplanmasında ekonomik boyut ayrı bir değer unsuruuydu.⁶

Güldenstadt'ın ekibinde kendisinden başka iki lise öğrencisi, bir ressam ve bir hayvan derisi doldurucusu bulunuyordu. 19 Haziran 1768 tarihinde St. Petersburg'dan yola çıktılar. İki öğrenci kendisine yardımcı olacaktı. Daha sonraki bilimsel çalışmalarda yararlanmak için, ressam karşılaştıkları örnekleri ve mahalli kıyafetleri çizecek, hayvan derisi doldurucusu ise öldürdükleri hayvanların içini dolduracaktı. Evvela Orta ve Güney Rusya gezildi, sonra Ukrayna'ya gidildi. Bu fasıl iki yıla yakın sürdü. Ekip Kuzey Kafkasya sınırındaki Terek nehri üzerindeki Kizliar'a vardığında tarihler 23 Ocak 1770'i gösteriyordu. Kizliar ve Mozdok ekibin esas karargâhı oldular. Ekip, Terek nehri ve nehrin kollarının

⁵ James William Honan-Hallock, **For Creator, Sovereign, Academy, and Science, Johann Anton Güldenstadt and the 1768-1775 Russian Expedition to the Caucasus**, Unpublished Thesis (A.B. Honors in History), Harvard University, Massachusetts, 2006, s.11.

⁶ Honan-Hallock, s.12.

çevresinde bölgedeki coğrafi ve tabii hayatı çalıştı. Çeçen akıncılarının üzerine gönderilen General Johann Friedrich von Medem'in komutasındaki Rus kuvvetlerine de katıldı. Rus askerlerinin refakatinde bulunmak bakımından bu bir ilkti. Son olmadı. Ekibin güvenliği bakımından Mozdok-Kizliar hattının güneyindeki her yerde Rus askerlerinden oluşan bir eskortla birlikte hareket edildi. Güldenstandt bilimsel çalışma bakımından kalınacak yerleri belirlemede serbest değildi. Güvenlik endişesini hep taşıdılar.

Güldenstadt 1770 kışından evvel Tiflis'e ulaşmayı planlıyordu. Ancak orada veba salgınının hüküm sürdüğünü öğrenince planını değiştirdi. Terek nehri boyundaki ve dağlardaki araştırmalarını uzattı. Bir grup Rus askeri kendisine koruma sağladı. 1771 sonbaharında Doğu Gürcistan'a ulaştı. Eylül ayında Tiflis'e geldi. Doğu Gürcistan Kralı Erekle burada kendisini Alman samimiyeti ve sıcaklığıyla karşıladı. Güldenstandt'ın gelişini Rusya ile bağlarını kuvvetlendirmek için bir fırsat olarak değerlendirdi. O dönemde Osmanlı-Rus Savaşı devam ediyordu. Kendisi Osmanlı'ya karşı Rusya'nın müttefikiydi. Güldenstadt'a her türlü kolaylığı ve yardımı gösterdi. Hatta Güldenstadt'ın Gürcü kuvvetlerinin Dağlılara karşı yürüttüğü askerî harekâtlara katılmasına izin verdi. Güldenstadt bir yıla yakın Doğu Gürcistan'da bulunduktan sonra Haziran 1772'de Batı Gürcistan'a geçti. Burada Kral Solomon'un misafiri olarak birkaç ay kaldıktan sonra Kasım 1772'de Kizliar'a döndü. Terek boyunda ve civarında yeniden gözlemler yaptıktan ve Çeçenistan'a gittikten sonra, 12 Haziran 1773'te Kafkasya'dan ayrıldı. Cherkassk üzerinden Kırım'a gitti. Takip eden yıl Kırım ve Ukrayna'da araştırma gezileri yaptı. Nihayet Mart 1775'te St Petersburg'a döndü. Artık büyük bir şöhret sahibiydi. Seyahati esnasında evvela Ekim 1769'da Akademi'ye dış üye, sonra Nisan 1771'de tam üye seçilmişti. Mart 1781'de St Petersburg'da öldü.

Güldenstadt bu seyahati Rusya için yapmıştır. Gittiği yerlere Rusya için bakmıştır. Rus hükümetinin sağladığı imkânlarla, Rus askerlerinin korumasıyla, Rus resmi ve yarı resmi kurumlarının verdiği talimatlar çerçevesinde seyahatini gerçekleştirmiştir. Güldenstadt'ın bu durumu yadırgadığına dair bir işaret yoktur. Bilakis kendisine bu imkânları sağlayan Rusya'ya müteşekkirdir. Gürcistan'da kalışını müteakip 1772 yılında Rusya sınırlarına girdiğinde, duyduğu mutluluğu ifade eder. Kraliçenin şanına, Akademi'nin hizmetine ve bilimin gelişmesine katkıda bulunabildiği, Dünyada çok az bilinen bu yerlerdeki doğal çevre ve halklarla ilgili bilgiler toplayabildiği için mutludur. Yaptığı subjektif etnografik değerlendirmelerde kendisinin etnografik ve bilimsel önyargılarının da payı vardır.

Gürcüleri sıcakkanlı, Ruslarla ve Avrupalılarla pek çok ortak yönü olan medeni insanlar olarak tanımlarken, Rus emperyalizmine karşı bağımsızlıklarını savunan “Dağlı halkları” ilkel, düşman ve yabancı olarak niteler. Kafkasya’nın Rusya için hayati derecede önemli olduğunu, Rusya’nın bölgeyi ekonomik ve siyasi bakımlardan kontrol etmesinin gerekliliğini savunur.

Güldenstadt öncesinde Kafkasya’ya ilişkin bilgiler buralardan bir şekilde geçen diplomatların, maceraperestlerin ve Rus askerlerinin yazdıklarından ibaretti. Güldenstadt’ın inceleme gezisinden sonra ortaya çıkan seyahatnamesi kendi türünde bir ilktir. Güldenstadt gittiği yerleri ekonomik açıdan tasvir etmiş, eksiklikleri ve yetersizlikleri bilhassa göstermiş, Rusya’ya buraları geliştirmeyi önermiştir. Siyasî bakımdan da Gürcistan’ın ve Kuzey Kafkasya’nın nasıl yönetildiklerini anlatmış, yine Rusya’ya Gürcistan’da siyasi bir rol önerirken Kuzey Kafkasya’ya bu anlamda karışmamayı tavsiye etmiştir. Bu seyahat bir keşif gezisi olarak da değerlendirilebilir. Güldenstadt’ın bulguları bu toprakları ele geçirmek isteyen güçler için yararlı bilgiler olarak değerlendirilmiştir.⁷

Güldenstadt’ın seyahat günlüğünün orijinal nüshası St Petersburg’da Bilimler Akademisi Arşivi’nde muhafaza edilmektedir. Seyahatnamenin Kafkasya ile ilgili bölümü Güldenstadt’ın ölümünden sonra 1787 yılında diğer inceleme gezisi ekiplerinin birinin lideri olan Peter Simon Pallas tarafından redakte edilerek bastırılmıştır. İki cilt halinde yayınlanan günlük, farklı tarihler altında kaydedilmiş bilgiler ve Kuzey Kafkasya ve Gürcistan’ın siyasî, ekonomik ve etnik yapısını değerlendiren bir analiz bölümünden oluşmaktadır. Eser resimler ve haritalar içermektedir. James William Honan-Hallock’a göre, bu redaksiyonda Pallas eserdeki yer adlarını bir iç sistematığe sokmuş, botaniğe ve zoolojiye dair ayrıntılı bilgileri ayrı bir basımda değerlendirmek üzere çıkarmış, Güldenstadt’ın Bilimler Akademisi’ne yazdığı mektupları da kitaba eklemiştir.⁸

Mamafih bu redaksiyonu şiddetle tenkid edenler ve eserin yanlışlarının çoğaltıldığını söyleyenler de vardır. Daha sonra Güldenstadt gibi Kafkasya’ya bir araştırma gezisi yaptığından aşağıda bahsedeceğimiz Julius von Klaproth’a göre, sistemli ve mükemmel bir plana sahip olmasına rağmen Güldenstadt’ın eseri başta isimler olmak üzere yanlışlıklarla doludur. Notları eksiktir. Hafızasına dayanarak kaleme aldığı için bilhassa Kafkaslıların hayat tarzları ve gelenekleri

⁷ Honan-Hallock, s.21-22.

⁸ Honan-Hallock, s.21-22.

konusundaki gözlemleri problemlidir. Bölgeyi bilmeyen editor hataları gidermek yerine çoğaltmıştır. Bütün bu sebeplerden dolayı Güldenstadt'ın Kafkasya seyahatnamesini edit ederek yeniden yayınlamıştır.⁹

Pallas

Güldenstadt'dan sonra Kafkasya'ya benzer ikinci seyahat, Güldenstadt'ın seyahatnamesinin Kafkasya ile ilgili kısımlarını yayına hazırlayan Peter Simon Pallas tarafından yapıldı. Pallas Eylül 1741'de Berlin'de doğdu. Zoolog ve botanikçidir. Leiden Üniversitesi'nden 19 yaşında doktorasını aldı. 1767 yılında Güldenstadt gibi Rusya Bilimler Akademisi'ne davet edildi. Akademi'nin söz konusu gezilerinin planlanmasında görev aldı. Bu çerçevede 1768-74 yılları arasında Orta Rusya eyaletlerinde bir araştırma gezisi yaptı. Urallar, Batı Sibirya, Altay ve Transbaykal'da incelemeler yaptı, malzemeler topladı. Gittiği yerlerdeki coğrafi yapıyı, madenleri, yerli insanları ve dinlerini, bitkileri ve hayvanları anlattı. Bu seyahati esnasında gönderdiği raporları üç ciltlik bir kitap halinde basıldı.¹⁰

Seyahatinden sonra St Petersburg'da kalan ve Akademi'nin yabancı üyesi olarak çalışmalarını sürdüren Pallas, Kraliçe'nin gözde bilim adamlarından biri oldu. Grand Dük Alexander ve Constantin'e Tabiat Tarihi öğretti. Pallas ikinci inceleme gezisini Rusya'nın güneyine yaptı. Kitabının başında seyahatinin hikâyesini anlatırken, İmparatorluğun güney eyaletlerini ziyaret etmek için 1792 sonlarında II. Katerina'ya müracaat ettiğini belirtir. Bu seyahatle sağlığını toparlamak, fiziksel varlıklarla ilgili genel gözlemler yapmak ve botanik çizimler koleksiyonunu tamamlamak düşüncesindedir. İmparatoriçe talebini kabul eder. Gitmeyi önerdiği eyaletlerin valilerine tavsiye mektupları hazırlanır. 1 Şubat 1793 sabahı saat ikide St. Petersburg'dan ayrılır. Yanında Leibzig'den C.G.H. Geissler isimli bir ressam, eşi ve kızı vardır. Elbette yeteri sayıda hizmetçiler ve askeri korumalar da. Yolun ve havanın durumunu, ne kadar yolu ne kadar zamanda aldıklarını ve etrafta gördüklerini anlatarak seyahatnamesine başlar.

⁹ **Dr. J. A. Güldenstädt's Reisen nach Georgien und Imerethi. Aus seinen Papieren gänzlich ungearbeitet und verbessert herausgegeben, und mit erklärenden Anmerkungen begleitet.** Von Julius von Klaproth, Berlin, In der Maurerschen Buchhandlung, Berlin, 1815.

¹⁰ Peter Simon Pallas, **Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs**, 3 vols., St. Petersburg, 1771-1776. Pallas'ın hayatı ve çalışmaları konusunda geniş bilgi için bk. Paul Magnus, **Peter Simon Pallas**, Abh.Bot.Vereins Brandenb, 1887; Folkwart Wendland, **Peter Simon Pallas, 1741-1811: Materialien einer Biographie**, 2 vols., W.de Gruyter, Berlin, New York, 1992.

Önce Saratov'a ve sonra akıntı boyunca Tsaritsyn'a gider. 1793 baharını doğuda araştırma yaparak geçirir. Ağustos'ta Hazar kıyılarında ve Kafkas Dağları'nda incelemeler yapar. Eylül'de Kırım'a geçer. Kışı Simferol'de geçirir. 1794 baharında güneydoğuda incelemeler yapar. Temmuz'da Dinyeper vadisine kadar çıktıktan sonra Eylül 1794'te St Petersburg'a döner.

Pallas bu seyahati esnasında aldığı notları *Bemerkungen auf einer Reise in die Südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794* isimli kitabında yayınladı.¹¹ İki cilt halinde yayınlanan kitabını Rus İmparatoru Alexander'a ithaf etti. Pallas kitabın başındaki ithaf yazısında, İmparatorun büyükannesine otuz yıla yakın hizmet ettiğini hatırlatmakta, altmış yaşına ulaştığını belirtmekte, İmparatorun insanî ve yardımsever tutumuna duyduğu hayranlığı ve saygıyı ifade etmektedir. Bu sayede büyük Katerina'nın altın çağına yeniden dönüleceğine, İmparatorlukta anarşinin son bulup medeniyetin, ilmin ve sanatın gelişeceğine olan inancını bildirmekte, bundan dolayı duyduğu mutluluğu yazmaktadır. Eser Almanca yayımlandıktan kısa bir süre sonra İngilizce'ye çevrilmiş ve Londra'da iki cilt olarak yayınlanmıştır.¹²

Pallas kitabının takdim yazısında eseri niçin bastırıldığını anlatır: Topladığı bilgilerin kamuoyuna sunulmaya layık olduğu kanaatindedir. Eser 1768-69 yıllarındaki seyahatine ilişkin yazdıklarından farklı bilgiler içermektedir. Zaman içerisinde çeşitli yerlerde vukubulan değişiklikleri ve buralara ilişkin yeni bilgileri veren olmadığı için bunların kamuoyuna sunulması uygun görülmiştir. Kamuoyunun bu kitaptaki bilgileri, önceki seyahat kitaplarındaki bilgiler gibi ilgiyle karşılayacağı kanaatindedir. Önemsiz ayrıntıları dikkatle ayıklamış, sadece diğer seyyahların gözlerinden kaçan değerli bilgilere yer vermiştir. Kitabın birinci cildi Kafkasya, ikinci cildi Kırım hakkındadır. Daha evvel Kırım hakkında küçük bir araştırma eserini Fransızca olarak kaleme almış olmakla birlikte burada tabiat şartları, toprak, konum ve tarih konularında pek çok yeni bilgiye yer vermektedir. Bu uzun seyahatte pek çok bitki ve böcek keşfetmiştir. Bu konular yazarın botanik ve zooloji çalışmalarıyla ilişkili olduğu ve bu bilgilerin sistemli bir şekilde takdimi zaman alacağı için, bu seyahatnamede bunlardan sathi bir şekilde bahsetmiştir. Ömrü vefa ederse bunları müstakil bir çalışma olarak takdim edecektir.

¹¹ Peter Simon Pallas, **Bemerkungen auf einer Reise in die Südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794**, Leipzig, 1799-1801.

¹² Peter Simon Pallas, **Travels Through the Southern Provinces of the Russian Empire**, 2 vols., London, 1802.

Kitabın birinci cildinin başlangıcında, St Petersburg'dan Tsaritzin'e gidiş esnasında rastlanılan köylerdeki ipek üretimi, meşe ormanları, Pensa şehrinin durumu, buralarda ziraat ve yönetim, evcil kediler, iklim, Saratov, Volga kıyılarında Alman yerleşimleri anlatılmakta, Hazar Denizi ve Karadeniz arasındaki madenlere ilişkin değerlendirmeler yapılmaktadır. Sonra Volga nehrinin güney kıyılarındaki incelemelere değinilmekte, Tzaritzin şehri, Volga'nın hususiyetleri ve Sarepta kolonisi ele alınmaktadır. Astrahan'a gidiş anlatılırken Tshernoyarsk kalesi, Kalmukların durumu, askeri kordon, bazı tepeliklerde yetişen nadir bitkiler, tarihi notlar, Kundure Tatarları, Saffikol'deki tuz yatakları, antik yerler, Kuma stepleri üzerinden Kafkas Dağları'na giden yol, Sharenoi Bugor tepelerindeki gühercile, Astrahan'a ilişkin gözlemler, kereste fiatları, ticari hayat, Volga nehrinin özellikleri, Hazar Denizi'nde gemicilik, pamuk üretimi, Astrahan ve civarında şarap kültürü, buradaki farklı inançlar ve ibadetler, Ermenilerin ibadetleri ve İran valilerine değinilmektedir.

Astrahan'dan Kafkaslara giderken görülen göllerin özellikleri, Hazar Denizi kıyısından Kiflar'a giden yol, Kuma nehrinin ağzı, Hazar Denizi ve Azov Denizi arasındaki antik bağlantının izleri, Türkmenler, Malya Madshary'e yolculuk ve buranın ekonomik durumu, Kafkaslar boyunca koloniler, Yukarı Madshary'deki ören yerleri ve Tatarların anıt mezarları anlatılır. Kafkaslarla ilgili kısımda Alexandrof'taki mineral kaynağın özellikleri ve kimyasal analizi, Metshuka Dağı, buradaki bitkiler, farklı su kaynakları ve sıcak banyolar, Beshtau Dağı'nın özellikleri ve burada yetişen ağaçlar ve bitkiler tasvir edilir. Kafkas Dağları'nda yaşayan milletlerin ve Çerkezlerin özellikleri, Çerkez prenslerin soy kütüğü, Çerkezlerin Amazonlarla ilişkileri, Kuban'ın ötesinde yaşayan kabileler, Nogaylar ve aralarındaki farklılıklar, Osetler, özel bir kabile olarak İnguşlar, Suaniler ve Kubethanian dili üzerinde durulur. Daha sonra Georgievsk'ten Tsherkask ve Taganrof'a giderken karşılaşılan Elbruz'un bir kolu, hususiyetleri, iklimi, Don Kazaklarının milli karakterleri, Kazak kadın ve kızları, zengin Ermenilerle meskun Nahçıvan, Taganrof kalesi, bu şehrin deniz ticareti, iklimi, Donetsk civarındaki taş kömürü ve Azov Denizi'nin kuzey kıyılarındaki kalsiyum ve kireç yatakları anlatılır. Taganrog'dan Taurida'ya giderken Kalmius kıyılarındaki koloniler, denizdeki eski kalıntılar, duvar yapımında kullanılan tabii harç, granit yatakları, Kuban Tatarları ve Kırgız Tatarlarına değinilir.

Kitabın ikinci cildi ise Kırım ve civarı hakkındadır. Kitabın ikinci cildinin başına koyduğu açıklamada birinci cildin basımından sonra ikinci cilt için ne-

den beklediğini anlatmakta, karşılaştığı güçlükleri sıralamakta, nihayet her şeye rağmen ikinci cildi bu haliyle yayınladığını belirtmektedir. Burada birinci ciltte yapmış olduğu bazı yanlışlıklara değinmekte, 1800 yılında kendi imkânlarıyla Kafkasya'ya bir seyahat gerçekleştirmiş olan Kont Apollos Mussin-Pushkin'in kendisine göndermiş olduğu bazı minerallerle bu yanlışlığı düzeltmektedir. Kırım stepleri, şehirleri, şehirlerdeki belli başlı yapıları, ırmakları, gölleri, dağları, volkanları, madenleri, bitki örtüsü, yolları, iklimi, meyve bahçeleri, şarap üretimi, eski mezarlıklar ve antik yerler, kaleler, insanların yüz hatları, tarım, kullandıkları tarım aletleri, fosiller, Kırım Tatar halkı, Tatarlar arasındaki sınıflar, belli başlı asil aileler, Kırım Tatarlarının gelenekleri, kıyafetleri, yemekleri, dilleri; Kırım'ın ekonomik durumu, gelişmeyi engelleyen unsurlar, Rusların Tatarlara verdiği imtiyazlar, Tatarların evlenme ve boşanmaları, mevsimleri tasnifleri, bahçecilikleri, yetiştirdikleri ürünler, şarap yapımları, tıbbî bitkileri, Kırım'da hayvancılık, atlar, koyunlar, keçiler, yabancı hayvanlar, tuz üretimi, imalat, ticaret, ihracat ve ithalat kitabın ikinci cildinde yer alan belli başlı başlıkları oluşturmaktadır.

Pallas'ın eseri sathi gözlemlere dayalı bir seyahat kitabı değildir. Evvela bir tabiat bilimcisi olduğu için rastladığı bitkilere ilişkin ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bunun yanı sıra umumi bitki örtüsüne, dağlara, ırmaklara, göllere, yollara ve iklime ilişkin değerli bilgileri içerir. Kitapta ele alınan konularla ilgili çok sayıda çizim de vardır. Dağlar, ırmaklar, maden yatakları, hayvanlar, kuşlar, atlar, bitkiler, farklı topluluklardan insanlar ve kıyafetler, yerleşimler, çadırlar, ibadethaneler, kaleler, yollar gibi görseller kitabın değerini arttırmaktadır. Kitapta gidilen yerlere ilişkin çizilmiş haritalar da vardır. Rus hükümetinin desteği ile bu seyahati gerçekleştirdiği, gittiği yerlerde Rus birliklerinin korumasında ve Rus idarecilerin ev sahipliğinde araştırmalarını yürüttüğü için onlardan aldığını tahmin ettiğimiz teknik bilgiler önemlidir. Bazı vilayetlerin ve bağlı ilçelerinin nüfusu, nüfusun etnik dağılımı ve toprağın yüzölçümü, yıllar itibarıyla Volga nehrinin taşıdığı su miktarı, farklı Kalmuk kabilelerinin çadır sayısı, Kırgız sınırındaki karakolların birbirlerine olan mesafeleri, fiatlar, belli yerlerden çıkarılan balıkların miktarı ve değeri, Rusya'nın Kafkasya'ya girebilmek için 1781'den itibaren Kuma, Kalas ve Kura, Malk ve Terek ve Tashla kıyılarında oluşturduğu koloniler, bu köylerin kuruluş tarihleri ve nüfusları bu kabil bilgilerdir. Karşılaştıkları toplulukların etnik, kültürel, sosyal ve ekonomik durumlarına ilişkin verdiği bilgiler de değerlidir.

Pallas kitabında ele aldığı konulara ilişkin başka bilim adamı ve seyyahların verdikleri bilgileri doğrulayan veya tenkid eden pasajlara bol bol yer vermek-

tedir. Bu kitabında, kendisinin daha önce yapmış olduğu seyahatte toplamış olduğu notlardan oluşan 1771 yılında St Petersburg'da basılmış olan kitabına atıflar vardır. Ancak eserde atıfta bulunulan kitabın cilt ve sayfa numarası verilmemiştir. Kitabın İngilizce tercümesinde anlatılan konuya ilişkin daha önceki eserinde verilen bilgiler, tırnak içerisinde gösterilmektedir. Eserde pek çok yerde Güldenstadt'a atıflar vardır. 1790'lı yıllarda Kafkasya ve Gürcistan'a bir seyahat gerçekleştiren Jacob Reineggs'in kitabına da atıfta bulunulmuştur.¹³

Pallas'ın Rus İmparatorluğu'na ne kadar bağlı olduğunu, Rusya sayesinde, Rusya için bu seyahati gerçekleştirmekten ne kadar kıvanç duyduğunu yukarıda aktarmıştık. Pallas için Kafkaslar Rusya'nın yakın gelecekte ele geçireceği topraklardır. Çerkezlerin boylarını, geleneklerini, sosyal hayatlarını, kadın-erkek ilişkilerini ve dini durumlarını anlatırken, muhtemel Rus hâkimiyetinde nasıl olacaklarına dair öngörülerde de bulunmaktadır. Buna göre Çerkezler Müslümandır. Ancak Ruslar bölgeye hâkim olduklarında Hristiyanlığa geçmeleri için çok zorlanmaları gerekmeyecektir. Yani Pallas'a göre Rus hâkimiyetine geçen yerlerde insanların Hristiyanlığa geçirilmeleri tabiidir. Müslüman Çerkezler de Hristiyanlığa geçeceklerdir. Ruslar az bir zorlamayla bunu başaracaklardır.

Klaproth

Takip eden yıllarda Rus hükümetinin yine Bilimler Akademisi üzerinden Kafkasya'ya yaptırmış olduğu diğer önemli araştırma gezisini Julius von Klaproth gerçekleştirdi. Eylül 1807'de başlayan seyahat Ocak 1809'da bitti. Tipik bir si-pariş edilmiş seyahat olması dolayısıyla, bu gezinin nasıl başladığını ve seyrini yakından izlemenin konumuz bakımından yararlı olacağını düşünüyorum.

Klaproth 1783 yılında önemli bir kimyacınn oğlu olarak Berlin'de doğdu. Küçük yaşlarda Doğu dillerine ve kültürüne merak sardı. Çince, Moğolca, Sanskritçe, Türkçe, Farsça, Arapça gibi Doğu dillerini, hatta bazı Kafkas dillerini öğrendi. Dileğinin yanında tarihçi, etnolog, oryantalist ve kaşıftır. Bilhassa Uzak Asya çalışmalarında çığır açmış iki isimden biridir. Daha ondokuz yaşında iken 1802 yılında *Asiatisches Magazin* isimli dergisini çıkarmaya başladı. Genç yaşta bilim çevrelerinde tanındı, bilindi; Rus Bilimler Akademisi'ne davet edildi. 1805 yılında Kont Gulovnik ile birlikte Çin'deki Rus elçiliğinde çalışmaya başladı. Orada iken kendi ifadesiyle Kafkasya'da bir müddet kalmış Polonyalı

¹³ Jacob Reineggs, *Allgemeine Historisch-Topographische Beschrieten des Kaukasus*, 2 vols., Gotha und St. Petersburg, 1796-1797.

Kont John Potocki ile tanıştı. Potocki kendisine bölgede topografya, tarih ve dil incelemeleri yapmak üzere bir araştırma gezisi yapmasını önerdi. Daha sonra Bilimler Akademisi'nin başkanı ile görüştü. Böylece Klaproth'un bu geziyi gerçekleştirmesi kararlaştırıldı.¹⁴

Klaproth'un ne şekilde ve hangi şartlarda bu seyahati gerçekleştirdiğinin hikayesini Almanca yazılıp iki cilt halinde basılan seyahatnamesinde bulmak mümkündür.¹⁵ Eser hemen sonra İngilizce'ye de çevrilmiştir.¹⁶ Bilimler Akademisi'nin veya Rus hükümetinin bu seyahatten bekledikleri ve Klaproth'un neleri araştırmasını istediklerini görmek bakımından Kont Potocki'nin Klaproth'a verdiği talimat çok önemlidir. Talimatın başlangıcında bu seyahati gerçekleştirecek kişide olması gereken özellikler üzerinde durulmaktadır: Bilimin botanik veya madencilik gibi sadece bir dalında uzman olan bir kişi böyle bir seyahati gerçekleştiremez, komple bir bilim adamı olması sebebiyle Klaproth seçilmiştir. Takip eden satırlar seyahatin maksadına ilişkindir; siyasi ve bilimsel olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Siyasî kısımda, Kafkasya'yı onlara tanıtmayı, dikkatini çeken ve yararlı olacağını düşündüğü şeyleri yazması istenmektedir. Kafkasya'daki her bir prensliği ayrı bir bölüm olarak ele alması, buraların ahalisinin ortak özelliklerinin yanında aralarındaki farklılıkları da göstermesi beklenmektedir. Bu

¹⁴ Klaproth'un 300'den fazla yayını vardır. Bu bildirimizde belli açılardan değerlendirmeye çalıştığımız seyahatnamesi Kafkasya ile ilgili en önemli çalışmasıdır. Güldenstadt'ın Gürcistan ve Imerethi seyahatnamesini edit ederek yeniden yayınladığından yukarıda bahsetmiştik. Klaproth arkadaşı Potocki'nin üç çalışmasını yayınladı. **Voyage dans les steps d'Astrakhan et du Caucase. Histoire primitive des peuples qui ont habité anciennement ces contrées; Nouveau périple du Pont-Euxin, par le comte J. Potocki, membre des Sociétés Asiatiques de Paris, de Londres et de Bombay. Avec 7 planches et 2 cartes. Ouvrages publiés et accompagnés de notes et de tables**, par M. Klaproth, 2 vols., Merlin, Paris, 1829. Klaproth'un Gürcüce'ye ilişkin **Vocabulaire et grammaire de langue géorgienne** (1827) isimli çalışması ise Marie-Felicité Brosset tarafından 1837 yılında tamamlandı. Hayatı ve çalışmaları hakkında daha geniş bilgi için bk. Hartmut Walravens, "Julius Klaproth, His Life and Works with Special Emphasis on Japan," **Japonica Humboldtiana**, S. 10, 2006, s.177-191.

¹⁵ Julius von Klaproth, **Reise in den Kaukasus und nach Georgien. Unternommen in d. Jahren 1807 u. 1808**, 2 vols., Halle, Berlin, 1812-1814. Eser çok geçmeden Fransızca'ya da çevrildi: Julius von Klaproth, **Voyage au Mont Caucase et en Géorgie**, C.Gosselin, Paris, 1836.

¹⁶ Julius von Klaproth, **Travels in the Caucasus and Georgia, Performed in the Years 1807 and 1808, by Comand of the Russian Government**, Translated from the German by F.Shoberl, London, Printed for Henry Colburn, British and Foreign Public Library, Conduit Street, Hanover Square, and Sold by G.Goldie, Edinburg; and J. Cumming, Dublin, 1814.

halkların bazıları “medeniyete” yakın, bazıları uzak, bazıları Ruslar tarafından yönetilmeye müsait, bazıları değildir. Klaproth bunların üzerinde duracaktır.

Talimatnamede devlete hizmet mülâhazasının her zaman bilimsel vs. mülahazaların önünde olduğu vurgulanmaktadır. Klaproth’un seyahatinden sonra Kafkasların daha iyi bilineceği, seyahatin maksadının da bu olduğu açıkça ifade edilmektedir. Bunun nasıl gerçekleştirilebileceği seyyahın irfanına bırakılmıştır. Her bir bölgede belli kişileri görüp konuşacak ve onlardan topladığı bilgileri St Petersburg’a aktaracak, Rus subayları hakkında mümkün olduğu kadar az şey söyleyecektir. Seyahatin amacının Kafkasları yakından tanımak olduğu tekrar edilerek, Klaproth’a en geniş enlemin verilmesi gerektiği, Olivier veya Volner’in bu bakımdan bir model olabileceği söylenmiş; Rusya’da uzak eyaletler hakkında bilgi toplamak ihtiyacının pek çok felakete yol açtığı hatırlatılarak, toplanacak bilginin devlete büyük bir hizmet olacağı vurgulanmıştır.

Talimatın bilimsel kısmında araştırılması istenen konuların bir kısmı tarihî bir kısmı etnolojik ve filolojiktir. Don’dan Mozdok’a kadar olan bölgeyi gezerken eski Gürcistan tarihini iyi bilen Mareşal de Biberstein ile görüşeceği hatırlanmakta, kendisinin Gürcü kroniklerinde, Herodot’un Kimmerler işgali olarak tanımladığı dönemde bir Magogs işgalini bulduğuna dikkat çekilerek bu hususun açığa kavuşturulması istenmektedir. Çerkezlerin ve Abhazların hakimiyetinde ve onların içinde yaşayan Pagan Tatarlarla ilgilenecek; Herodot’un bahsettiği Scythiansın çocukları olan bu insanların hayat tarzları, dilleri, dinleri, ve kahinlik sanatlarını inceleyecektir. Mozdok’da Osetlerle karşılaşacak ve Osetler hakkında bilgi bulacak olması hasebiyle bir Median diyalektiğine benzeyen Talischanca ile karşılaştırmak için toplayabildiği kadar Oset kelimesi toplayacaktır.

Talimatnamenin bilimsel kısmındaki bazı konular, hem siyasal hem de askerîdir. Ruslar Kafkas halklarına nüfuz edebilmek, Kafkasya içlerine girebilmek için yollar aramaktadırlar. Dönemin diğer Hristiyan ülkelerinde olduğu gibi Hristiyanlığı medeniyet olarak isimlendirmekte, toplulukları Hristiyanlığa yakın durmaları nisbetinde medenileşmeye müsait, uzak durmaları nisbetinde medeniyet karşıtı olarak nitelendirmektedirler. Bu çerçevede Hristiyanlaştırmaya çalıştıkları Osetleri, bütün Kafkas kavimleri içinde medeniyete en yakın duran topluluk olarak tavsif etmektedirler. Klaproth, Osetlerin Hristiyanlaştırılmasını geciktiren ve hızlandırabilecek hususları, Osetlerin arasında Hristiyanlığı yaymaya çalışan ve Oset dilinde kitaplar basan Cajus isimli bir başpiskoposun neler yaptığını araştıracaktır. Klapston ayrıca Hazar geçitleri ve Sarmatian geçitleri konusunda,

üzerinde çalıştığı ve yanındaki kaynaklarda geçen eski insanların kullandıkları geçitlerle ilgili bilgileri karşılaştığı insanlardan toplayacağı bilgilerle birleştirerek, bu problemin aşılmasına yardımcı olacaktır. Klapston ilaveten Tiflis'te iken Hazar Denizi ile Karadeniz arasında yaşayan ve seyahat etmiş, girilmesi çok zor vadilerine dalmış insanları bulacak, bu insanlardan böyle yerlerle ilgili mümkün olduğu kadar bilgi derleyecek, 1808 yazında seyahatinden dönerken buralardan geçmeye çalışacaktır.

Görüldüğü gibi, Rus hükümeti ve Bilimler Akademisi, Kafkaslardaki etnik ve dini topluluklarla, bu toplulukların dili, tarihi, kültürüyle, ve bu toplulukların birbirleriyle etnik ve dilsel ilişkileriyle ilgileniyor, bu hususlarda daha fazla bilgi sahibi olmak istiyordu. Talimatname o zamana kadar neleri bildiklerini ve bilhassa neleri öğrenmek istediklerini de göstermektedir. Talimatnameye göre, Quzmey'e bağımlı *Kaitaks* dışında, Hazar Denizi kıyılarında yaşayan toplulukların hepsi biliniyordu. George Interiano'da yazdığına göre, bunlar eski Hazarlılardı; ve muhtemelen Legi veya Lesghiler *advena* idiler. Problemi bir çözüme kavuşturmak için Klapston, bir Kaitak sözlüğü ve Kara-Kaitak veya Arapların söylediği gibi Faytak sözlüğü bulmaya çalışacaktı. Aynı bölgede etnik değil ama dini bakımdan Yahudiler yaşıyorlardı. Bunların Yahudiliği benimsemiş Carnanianlar oldukları tahmin ediliyordu. Klapston bunları ziyaret edip inceleyecek, dini kitaplarının olup olmadığını, varsa ne olduğunu araştıracaktı. Hazar Denizi'nden Karadeniz'e gidildiğinde çok sayıda araştırılacak konu ile karşılaşacağı için girilmesi çok zor yerlerle ilgili yerel bilgilere yoğunlaşacaktı. Anapa'dan Mingrelia'ya kadar olan Abhazya kıyıları, hakkında neredeyse hiçbir şey bilmedikleri bölgelerin başında geliyordu. Bildikleri, dağların eteklerinde yaşayan bu kabilelerin diğer Kafkas halklarından çok farklı olduğu, ve yüksek yerlerde Ubbuch kaynaklarına göre Azge, başka kaynaklara göre Alanların varlığından ibaretti. Kendilerine mahsus bir dile sahip oldukları ve başlık giydikleri söyleniyordu. Eski coğrafyacıların Asyalı ve Ascipourgians olarak niteledikleri bu topluluklar hakkında daha fazla bilgi toplamak şüphesiz çok yararlı olacaktı.

Talimatnamede Kafkasya hakkında bilgi veren bazı kaynakların bir değerlendirilmesi de yapılıyor, kendisine yol gösteriliyordu. Seyahati boyunca Stritter'in dört cildinin daima elinin altında bulunması tavsiye ediliyordu. Diğer Alanların Lezgilerin kuzeyinde yaşadıklarına dair Reineggs'in verdiği bilgiye şüphe ile bakılıyordu. Bir maceraperest olduğu, yazdıklarının doğru olması kaygısı taşımadığı ve eseri kendisinden sonra basıldığı için Reineggs'in sunduğu her bilgi ihtiyatla karşılanmalıydı. Esasen her bir seyyah bir öncekinin yazdıklarını

kontrol etmeliydi, bilim böyle gelişirdi. Klapston dağların arasında yaşayan ama yeri tam bilinmeyen Ermeni Patriğini bulmalı ve kendisinden bilgi toplamalıydı. Söz konusu Patriğin derecesi Ararat Patriği'nin derecesine eşitti.¹⁷

Klaproth, Cadusians veya Median dağlılarının konuştuğu saf Madian bir dil olan Talischa diyaleği, ve Tat olarak adlandırılan ve halen Yahudiler ve Ermeniler arasında yaşayan antik Median diyaleği hakkında bilgi toplayacak; Türk sınırlarında rastlayabileceği Lazlardan kelimeler derlemeye çalışacaktır. Daha sonra bu Lazca kelimeler Mingrelia'daki aşağı sınıftakilerinkiyle karşılaştırılacak, ve Procopius ve diğerlerinde rastlanıldığı gibi Antic Colchis diline ulaşılacaktır. Klapston Tiflis'ten ayrılıp Bakü'ye doğru yol aldığına araştırmalarını Schirvan'ın antik mensuplarına yöneltecek; Bakü'de iken Farsça'ya eğilip Akademi'ye gerekli olan el yazmalarını temin etmeye çalışacaktır. Ancak seyahatin esas amacı devlet hizmetidir. Bakü ve diğer yerlerde karşılaşacağı İranlılardan yararlanarak farklı eyaletleri, onların yönetim esasları, ürettikleri, onları yöneten prensleri, fraksiyonlarıyla İran'ı daha yakından tanıtmayı beklenmektedir. Daha önce de olduğu gibi, bir kaza vukuunda toplanan bilgileri muhafaza etmesi için bir öğrenci seyyahımıza eşlik edecek; seyyahımıza yardımcı olması için Kont John Potocki Kont Gudowitch'e ayrıntılı bir mektup yazacaktı. Veba, isyan, savaş sebebiyle seyahat ertelenebilir; seyyahımız uygun gördüğü şekilde güzergahını belirleyebilirdi.

Akademinin en yetkin üyelerinden ve Kafkasya konusunda çalışmalarını yürüten Von Lehrberg de, bu seyahatta cevaplanmasını istediği soruları ve gözlemlerini içeren otuzsekiz maddelik bir metni 28 Ağustos 1807 tarihinde hazırladı. Bu metindeki sorular ve açıklığa kavuşturulması istenen bilgiler, Kafkasların coğrafyası, etnik toplulukların dili, tarihi ve birbirleriyle ilişkilerine dairdi. Kaynaklar gösterilerek ileri sürülen görüşlerin tahkiki isteniyordu. Philip Krug da benzer şekilde seyahate yönelik onbir maddelik bir sorular listesi verdi. Liste daha önceki seyahatnamelerin tespitlerinin tahkiki, etnik gruplar, bunların dilleri, ve eski paralarla ilgili soruları içeriyordu. Rusçasının zayıflığı sebebiyle Akademi Klaproth'a St. Petersburg Gimnaziyumu'nda okuyan bir öğrenciyi tercüman olarak yanına almasına izin verdi. Klaproth da Fransızca ve Almanca bilen Feodor Bobrinzow'u seçti.

Klaproth 1807 Eylülü'nün ortalarında St Petersburg'dan çıktı, Moskova ve Charkow üzerinden Don Kazaklarının başşehri Old Tscherkassk'a gelerek

¹⁷ Burada herhalde bir yanlışlık yapılmış, Ermeni deneceğine Arnavut denmişti.

Kalmukların komşuları arasında incelemeler yaptı. Daha evvel Sibiry'a da ve başka yerlerde Lama dini gelenekleri ile ilgili olarak yapmış olduğu incelemelerini tamamladı. 1807 Kasımı'nda güneye yöneldi. Don stepleri üzerinden Kafkas hükümetinin başşehri olan Georgiewsk'e gitti. Burada Kuban'ın öbür tarafındaki Çerkezler ve kabileler hakkında araştırmalar yaptı. Kuma'daki Madstar harabelerini ve ilk Kafkas dağlarındaki maden sularını inceledi, Besch-tau'daki İngiliz misyonerlerini ziyaret etti ve bu gezdiği bölgelerdeki diller ve antik yerlerle ilgili bilgi topladı.

Seyahatinin başlangıcında Kafkasların kuzeyini baştan başa geçmeyi planlamıştı, ancak bölgenin valisinin ertesi yıla kadar sürecek uzun bir karantina mecburiyeti uyarısı üzerine yönünü Tiflis'e çevirdi. Büyük bir konvoyla katılarak Tiflis'ten Mosdok'a gitti. Buradaki yerlilerden ve bir Katolik kilisesi kurmuş olan Cizvit misyonerlerden Osetler ve Kistler hakkında bilgi topladı. Mosdok'tan Küçük Kabardah yoluyla Terek nehri üzerindeki Wladikafkas'a gitti. Oset köyü Kobi'de Terek'ten ayrıldı, 26 Aralık'ta karlarla kaplı Gud Dağı'nı geçti. Sonra Ananuri ve Mzchetha üzerinden Aragwi'nin Kur'a karıştığı vadiye girdi. 14 Ocak'ta Tiflis'e ulaştı, ve Mart'ın başlangıcına kadar burada kaldı. Seyahatine devam edebilmek için Tiflis'te havaların iyileşmesini beklerken, Gürcistan ve Gürcistan'ın tarihi hakkında bilgi topladı; bununla ilgili bir tercüme kitap buldu; Gürcistan'ın ileri gelenleriyle dostluklar kurdu, onların tavsiyelerini aldı. Seyahati için kendisine her türlü kolaylığın gösterilmesine ilişkin İçişleri Bakanı'nın genel talimatına rağmen, Rus subayları kendisine yardımcı olmak için uğraşmadılar. Seyahatnamesinde talimata aykırı ve Rusları tenkid eden tek ifade budur.

5 Mart'ta Tiflis'ten ayrılarak Mzchetha'ya döndü. Muchrani ve Achalgori üzerinden karlı Chochi Dağı'nın eteklerindeki Ksani Nehri'nin kaynağına gitti. Bu da Terek Nehri'nin doğudaki kaynaklarından biriydi. Buralara ulaşabilmek için büyük zorluklar çekti. Terek Nehri'nin kaynağını bulma ve ziyaret etme şerefının kendisinden sonra buralara gelmiş olan Dorpat'ın iki öğrencisine değil, kendisine ait olduğunu özellikle vurgular. Bu gezide vahşi fakat misafirperver Osetlerin köyü Tirsau veya Turso'da kaldı. Terek boyunca Kobi'ye kadar gitti ve dağları aşarak Ananuri ve Mzchetha üzerinden Tiflis'e döndü.

29 Mayıs'ta Tiflis'ten ayrılarak Thianethi'ye ve Jöri Nehri'nin üzerindeki Kachethi'ya doğru yola çıktı. Lesgi, Tuschi, ve Pschawi hakkında malzeme topladı. Mayıs ayının sonuna kadar Gürcistan'da çeşitli geziler yaptı. Sonra Aragwi Vadisi yoluyla karlı dağları aşıp Wladikafkas'a gitti. 12 Haziran'da Tiflis'e döne-

rek kendisine gönderilen parayı aldı. Burada topladığı belgelerle koleksiyonunu zenginleştirdi. Gürcistan ile vedalaşarak 14 Temmuz'da Terek üzerinde Mosdok'a geldi. Kurp Nehri'ni geçerek Küçük Kabardah'da yıkılmış Dshulat şehrine ulaştı. Burada Tartartup harabelerini ziyaret etti. Burada Terek Nehri'ni geçerek Durdur Nehri'nin üzerindeki aynı ismi taşıyan Durdur'a gitti. Buradan dağların arasından yukarı çıkıp Dugor isimli Oset kabilesinin yaşadığı Uruch Nehri'nin kıyısına ve kaynağına ulaştı. Karlı dağları aşarak Imerethi'de Onni'ye vardı. Ancak burada Ruslara karşı düşmanlıklar ve olayların varlığı sebebiyle Dugor'a döndü. Çerkez köyü Elmursina'dan Baltasch yoluyla Wladikafkas'a, oradan da Küçük Kabardah üzerinden Mosdok'a geldi. Sonra Georgiewsk'e gitti, tekrar Madshar ve Ckuban'ın bir kısmını ziyaret etti. Çeşitli sebeplerle Kafkasların doğusunu ve Dağıstan'ı ziyaret edemeden Ocak 1809'da St Petersburg'a döndü.

Seyahatin akabinde seyahatnamenin yazımının tamamlandığını anlıyoruz. Klaproth, Nisan 1812 tarihinde seyahatnamesinin Almanca baskısına yazdığı ön sözde, Rusya'da kitap yayınlamanın zorluğundan dolayı bu seyahatnamenin basılmasının geciktiğini, ayrıca Rusya'da yayınlanan kitapların diğer ülkelerin entelektüeline ulaşamadığı için seyahatnamesini Almanca yayınlamak durumunda kaldığını belirtir. Seyahatnamenin başında Kont Potocki'nin talimatnamesi, ayrı ayrı Lehrberg'in ve Krug'un soruları ve Krug'un sorularına madde madde Klaproth'un cevapları yer alır.

Klaproth bir sosyal bilimcidir. Seyahatnamesi on dokuzuncu yüzyıl başlarında Kafkasya'nın coğrafyasına, halklarına, dillerine, dinlerine ve kültürlerine ilişkin önemli bilgileri içerir. Diğer seyahatnamelerin aksine burada resim veya harita yoktur. Paraların üzerindeki sembollerin çizimleriyle yetinilmiştir. Seyahatnamesinde verdiği bilgiler kullanılırken hangi şartlarda bu seyahati gerçekleştirdiği hatırd tutulmalıdır. Yani Rus hükümeti ilgi duyduğu Kafkasya'yı daha yakından tanımak için, kendisine gerekli olan bilgileri toplaması için Klaproth'u bu seyahate göndermiştir. Kafkasya'ya ilişkin hangi bilgilere ihtiyaç duyduğunu ve bu seyahatten elde edilmesini istediği bilgileri içeren bir talimatnamayı kendisine vermiştir. Bu talimatnamenin birkaç yerinde seyahatin esas amacının siyasal olduğu vurgulanmıştır. Kafkasya'nın girilmesi zor iç kesimlerindeki geçitler, halklar, ve buralara dair her tür bilginin istendiği açıkça yazılmıştır; Osetlerin "medeniyet" olarak niteledikleri Hristiyanlığa nasıl yaklaştırılabileceği, bölgedeki topluluklar arasında Rus etkisinin nasıl artırılabilceğine ilişkin tespitler yapılması istenmektedir. Aynı şekilde kendi pratik ihtiyaçları için İran'ın içindeki etnik gruplar ve siyasal hizipler hakkında bilgiler toplanması istenmiştir.

Klaproth kendisinden ne istendiğini bilmektedir. İtirazsız bu seyahati kabul etmiş, talimatnameye uygun olarak kendisinden beklenen bilgileri toplamaya ve sunmaya çalışmıştır. Seyahatnamesine koyduğu takdim yazısında Kafkasya ve Kafkasya’da yaşayanlar hakkında mümkün olduğu kadar tam bir kaynak olması için, “aldığı talimata uygun olarak” kendisinden öncekilerin yazdıklarından yararlandığını, yanlışlıklarını düzelttiğini yazar. Klaproth, seyahati esnasında Hristiyan olmayan toplulukların bağımsız kalmak ve Rus hakimiyetine girmemek için verdikleri mücadeleye soğuk bakmış, bu bakış açısını yansıtmaya yeterince gayret göstermemiştir. Kendisine verilen talimatnameye uygun olarak hareket etmek cümlesinden olarak Tiflis’te iken bir Gürcü Patriği, bir Gürcü Başpiskoposu, 55 Gürcü papazı, bir Rum başpapazı, üç Rum başkeşişi, bir Ermeni başpiskopos, 73 Ermeni papazı, sekiz Ermeni başpapazı, dört Katolik papazı, 160 Gürcü prensi, 216 Gürcü asili, 1983 vatandaşı, 251 Rus İmparatoru’na bağlı insan, 426 asillere bağlı insan, ve 3684 Rus İmparatoru’na bağlı özel ev sahibine karşılık bir Tatar Efendi ile görüşmüştür. Gittiği yolun her iki tarafındaki yerleri yazma usulünü takip ettiğini, “daha mükemmel” olmaları gayesiyle Osetya ve Büyük Kabardah’ın özellikleri üzerinde daha çok durduğunu söylemektedir. Ancak kendisine verilen talimatta, Osetlerin Hristiyanlaştırılması konusundaki imkanları ve problemleri çalışmasının istendiğini hatırlarsak, buradaki “daha mükemmel” olmanın anlamı netleşir.

Klaproth Rusya’ya ve Rusya’nın Kafkasya’yı hakimiyetine alma politikasına sempatiyle bakmaktadır. Daha seyahatnamenin başlangıcında Kafkas Dağları’nın geçit vermezliğinden söz ederken Timur’dan sonra sadece Rus ordularının bunu başardıkları, Rusların Gürcülere yardım etmek için Gürcistan’ı hakimiyetlerine aldıkları şeklindeki ifadelerle Rusları övmektedir. Yani Klaproth Kafkasya’da Rusya için gezmiş, Kafkasya’ya Rusya için bakmıştır. Kitabının isminde bile bunu vurgular. Bu durum Klaproth’un profesyonellik anlayışı kadar, bölgeye ve bölge insanına yönelik Rusya’nın emperyalist bakışı ile Klaproth’un oryantalist bakışı arasındaki paralellikle de alakalıdır.

KAYNAKÇA

- Alexander, John T., **Catherine the Great: Life and Legend**, Oxford University Press, Oxford, 1989.
- Erickson, Carolly, **Great Catherine; The Life of Catherine the Great, Empress of Russia**, Crown Publisher, Inc., New York, 1994.
- Honan-Hallock, James William, **For Creator, Sovereign, Academy, and Science, Johann Anton Güldenstadt and the 1768-1775 Russian Expedition to the Caucasus**, Unpublished Thesis (A.B. Honors in History), Harvard University, Massachusetts, 2006.
- Klaproth, Julius von (Ed.), **Dr. J. A. Gldenstdt's Reisen nach Georgien und Imerethi. Aus seinen Papieren gänzlich umgearbeitet und verbessert herausgegeben, und mit erklärenden Anmerkungen begleitet**, Berlin, In der Maurerschen Buchhandlung, Berlin, 1815.
- Klaproth, Julius von, **Reise in den Kaukasus und nach Georgien. Unternommen in d. Jahren 1807 u. 1808**, 2 vols., Halle, Berlin, 1812-1814.
- Klaproth, Julius von, **Travels in the Caucasus and Georgia, Performed in the Years 1807 and 1808, by Comand of the Russian Government**, Translated from the German by F.Shoberl, London, Printed for Henry Colburn, British and Foreign Public Library, Conduit Street, Hanover Square, and Sold by G.Goldie, Edinburg; and J. Cumming, Dublin, 1814.
- Klaproth, Julius von, **Voyage au Mont Caucase et en Géorgie**, C.Gosselin, Paris, 1836.
- Kopelevich, Iudif'Khaimovna, **Iogann Anton Gil'denshtedt, 1745-1781**, Nauka, Moscow, 1997.
- Ledonne, John P., **The Russian Empire and the World, 1700-1917, The Geopolitics of Expansion and Containment**, Oxford University Press, New York, Oxford, 1997.
- Madariaga, Isabel De, **Russia in the Age of Catherine the Great**, Phoneix, London, 2002.
- Magnus, Paul, **Peter Simon Pallas**, Abh.Bot.Vereins Brandenb, 1887.
- Moon, David, "The Russian Academy of Sciences Expeditions to the Steppes in the Late Eighteenth Century", **The Slavonic and East European Review**, Vol.88, No.1/2, January/April 2010, s.204-236.

- Pallas, Peter Simon, **Bemerkungen auf einer Reise in die Südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794**, Leipzig, 1799-1801.
- Pallas, Peter Simon, **Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs**, 3 vols., St. Petersburg, 1771–1776.
- Pallas, Peter Simon, **Travels Through the Southern Provinces of the Russian Empire**, 2 vols., London, 1802.
- Reineggs, Jacop, **Allgemeine Historisch-Topographische Bescrihten des Kaukasus**, 2 vols., Gotha und St. Petersburg, 1796-1797.
- Walravens, Hartmut, “Julius Klaproth, His Life and Works with Special Emphasis on Japan,” **Japonica Humboldtiana**, S 10, 2006, s.177-191.
- Wendland, Folkwart, **Peter Simon Pallas, 1741-1811: Materialien einer Biographie**, 2 vols., W.de Gruyter, Berlin, New York, 1992.

CAUCASUS THROUGH THE EYES OF ITALIAN DIPLOMATS AND MILITARY OFFICERS (1918-1926)

STEFANO TRINCHESE*

Abstract

Italy had an official diplomatic delegation in the South Caucasus from 1919 to 1922. Such a circumstance had arisen in the framework of the Entente policies which urged the Allied Powers to reach full international recognition of the peoples' rights in the wake of Wilson's principles. Specifically, those policies aimed at protecting the Republic of Azerbaijan from the goals of the Soviet Union. The four powers that won the First World War, namely the United States of America, the United Kingdom, France and Italy, guaranteed the independence of the Caucasian countries -- Georgia, Armenia and Azerbaijan - from the difficult and uncertain struggle between the White Army and the Soviet Army. The Italian political and military presence in the Caucasus followed the withdrawal of the British forces after January 1919 which were substituted by two Italian divisions in March 1919 as decided by Orlando's government. An exploratory mission, composed by a dozen of Italian Army and Navy officers led by col. Melchiade Gabba, was sent to the South and Central Caucasus in order to prepare the best political conditions for the military expedition. Such a mission also assured full diplomatic relations not only with Azerbaijan but also with Georgia and Armenia. After the end of Orlando's government, which had favoured the Italian presence in the Caucasus, Nitti's government decided not to continue with the military occupation, and the mission led by Gabba was transformed into political agency in order to promote Italian commercial activity in that region. Therefore, the Italian delegation led by Gabba remained in Azerbaijan till June 1920 as a commercial and economic delegation and moreover like unofficial observer to 1924-26. It was replaced by an actual embassy with the arrival of a career diplomat, Luigi Mercatelli, later substituted by Consul Francesco Fransoni, in the period of the first independent Republic of Azerbaijan.

* Prof.Dr., Univ. G.D'Annunzio Chieti Pescara, Italy, s.trinchese@unich.it

The Origins of the Italian-Azerbaijani Direct Relations

Italy kept an official diplomatic delegation in the South Caucasus from 1919 to 1922. This circumstance had arisen in the framework of the Entente policy: such a political perspective urged the Allied Powers to achieve full international recognition of the peoples' rights, just in the wake of Wilson's principles. Specifically, those policies aimed to protect the Republic of Azerbaijan from the ambitions of the Soviet Union. The four powers winning the First World War, namely United States of America, United Kingdom, France and Italy, guaranteed the independence of the Caucasian countries – Georgia, Armenia and Azerbaijan – from the difficult and uncertain struggle between the White Army and the Soviet Army.

Italian political and military presence into the Caucasus followed the withdrawal of the British forces after January 1919, which were substituted by two Italian divisions in March 1919 as decided by Orlando's government. An exploratory mission, composed by a dozen of Italian Army and Navy officers led by col. Melchiade Gabba, was sent to South and Central Caucasus in order to prepare the best political conditions for a military expedition. Such a mission also assured full diplomatic relations, not only with Azerbaijan, but also with Georgia and Armenia¹.

After the end of Orlando's government, which had favoured a form of Italian presence into the Caucasus, Nitti's government decided not to continue with any military occupation, and the mission led by Gabba was transformed into political agency in order to promote Italian commercial activities in that region. Therefore, the Italian delegation led by Gabba remained in Azerbaijan till June 1920 as a commercial and economic delegation and also as an unofficial observer until 1924-26. It was replaced by an actual embassy with the arrival of a career diplomat, Luigi Mercatelli, later substituted by Consul Francesco Franson, in the period of the first independent Republic of Azerbaijan.

Historians Framing Notes about Azerbaijan

The period of the Democratic Republic, 1918-1920, was a discussed and scarcely mentioned page in the history of Azerbaijan during the Soviet era. As

¹ Vincenzo Strika, "L'Azerbaijan dopo la I guerra mondiale. Alcune considerazioni sulle fonti italiane", in "Annali Università di Napoli L'Orientale", 51-1, 1991, pp. 65-81. IDEM, "La missione del colonnello Gabba", in "Osservatorio strategico-Cemiss", February 2008, pp. 77-84.

archive documents in this period had always been kept closed, researchers could not find out the real history, and those who knew about it deliberately described it as anti-national. But after Azerbaijan restored its independence, the “secret” and “top secret” archives were opened and a completely different view emerged. The new point of view was based on the real history of the republic.

After Azerbaijan was divided between the Russian and the Persian Empires in 1813 and 1828, the following years saw the raising of a national consciousness: the national movement, founded by intellectuals, ended with an agreement to achieve national independence. Thanks to Alimardan bey Topchibashov (1862-1934), named as Chairman of Azerbaijan’s Parliament (1918-1920), but also to the sacrifice of thousands of people who had been imprisoned or sent into exile, never to return, and to many other sufferings, that important agreement was concluded. The opportunity to achieve independence, after the overthrow of Tsarism during the February Revolution and the creation of a Provisional Government in 1917, the following seizure of power by the Bolsheviks and the overthrow of the Provisional Government, the later withdrawal from the war and the consequent peace agreements changed the whole situation in the South Caucasus completely.

Consequences of Brest-Litowsk Treaty 1917

After the fall of the Russian Empire, by the treaty of Brest-Litowsk with Germany, the Russian armies were evacuated from the eastern provinces of Batumi, Ardahan and Kars, since such provinces had been reclaimed by the Ottoman Empire. In order to take control of those provinces and to assert its supremacy on the area, an Ottoman army was sent to Transcaucasia, also with the ambitious aim to open a direct access to Turkistan. In the attempt to do so, the Ottomans came into conflict with the Armenian nationalist interests as well as with their German allies who aimed to reach the economic control of that same area. In the attempt to reach the borders of the Caspian Sea, Turkey and Germany were near to a real conflict.

Before the conclusion of the Brest-Litowsk treaty in 1917, no particular agreement had been proposed to evacuate Russian troops from the Caucasus. The only remark was that every border agreement or any question relating to territory ownership, should be concluded by pour-parlers between the local military headquarters of both Turkey and Germany. Only on 18 December 1917, three days after the Brest-Litowsk treaty, an agreement was reached and signed in Erzincan,

between an Ottoman delegation and the provisional government of a newly rising Transcaucasia, shortly formed by Armenian, Georgian and Azeri representatives in view of a future convention for a Constitution.

However, notwithstanding that agreement, the convention was not recognized by Istanbul, and the Ottoman army invaded the Caucasus, under the command of Vehib Pasha, with the official task to guarantee the security and interests of the Muslim population who was advancing rapidly into the region, but in reality to assure that the total control of the Caucasian area was exclusive of the Ottomans, who would arrive at the Caspian Sea in a short time and open a way to Turkistan.

In February, Vehib Pasha occupied Erzincan; in April Batumi; at the end of the same month, Kars; in May Alexandropol, an important crossroad of railways to Georgia and Persia. At the very beginning of June, the Ottoman military authorities signed a preliminary treaty in Batumi with Georgian, Armenian and Azeri representatives. Together with the Georgians, the Ottomans obtained the direct control of the railways, some restrictions on army organization and on borders definition; with the Armenians, the total control of the national part of the same Transcaucasian railway and a reduction of territory; with the Azeri, the recognition of the new-born republic and the provision of military and economic supplies by the Ottomans.

The Seim and Transcaucasian Democratic Republic

As the deputies elected to the All-Russian Constituent Assembly could not begin their work in the capital, the assembly was dissolved and on 23 February 1918 the Caucasian deputies formed the *Seim* (Parliament) of the Transcaucasia in Tbilisi. The Azeri faction consisted of more than forty delegates. On 22 April, the Parliament declared the independence of all southern Caucasus and formed the Transcaucasian Democratic Federative Republic. But, as a result of internal disagreements, the Georgians left the Seim and declared their own independence. On 27 May the Azeri faction held a separate meeting and decided to declare its own independence. The faction proclaimed itself as National Council of Azerbaijan. Mahmed Emin Rasulzadeh, who was participating in the negotiations between the Ottomans and the Transcaucasia in Batumi at that time, was elected chairman of the National Council. The National Council meeting on 28 May adopted the declaration of full independence of Azerbaijan.

Azerbaijan Former Administrative Organization

The first reference to the territory of the Azerbaijan Democratic Republic is in the declaration of independence. The document says that Azerbaijan, located in the south-east of Transcaucasia, is an independent State. The memorandum, submitted by the Azerbaijani delegation to the Paris Peace Conference by Fatali Khan Khoiski (1875-1920), Prime Minister (1918-1919) on November 1918, sets out the territory of the new republic as follows: Baku Province (Baku district, Javad district, Goychay district, Shamakhi district, Quba district, Lankaran district together with the Baku Circle); Yelizavetpol (Ganja) Province (Ganja district, Javanshir district, Nukha district, Arash district, Shusha district, Karyagi [Jabrayil] district, Zangezur district, Qazakh district [one-third of these territories which consisted of mountainous areas, were disputed between Azerbaijan and Armenia]); Erevan Province (Nakhchivan district, Sharur-Daralayaz district, Surmeli district, New Bayazid district, a part of Echmiadzin and Alexandropol districts); Tbilisi Province (Borchali district, a part of Tbilisi and Signakh districts); Zagatala region, Dagestan Province (a part of the Kur and Samur areas, also Derbent city and its suburbs together with part of Gaytar-Tabasaran Province).

The borders in the northern territories were determined by the River Samur and the Greater Caucasus Range. The border with Georgia in the west was the same as the present border of the Republic of Azerbaijan. The only difference was the borderline between the Borchali and Qazakh regions, crossing through Poylu. The border with Armenia reached the Goycha Lake in the south and, crossing through the middle of the lake, went as far as to the Turkish border, west of Bash Norashen, including Bazarkecher and Zangezur. Only 8,700 kmq of the land were under discussion (Borchali, Garayazi and Signakh districts). The corresponding areas (7,900 kmq) of Erevan, Echmiadzin, Surmeli and New Bayazid districts, which were subordinate to Armenia, were disputed by the government of Azerbaijan.

Political and Demographic Presentation

The Arzerbaijan Democratic Republic was the first parliamentary republic in the east. The law on the formation of the Azerbaijani Parliament was adopted on 19 November 1918. The National Council, which consisted of 44 Azerbaijanis, suspended its work in Ganja on 17 June 1918 and resumed initiative under the

chairmanship of Mammed Emin Rasulzadeh. The National Council decided to form a Parliament of 120 people.

The document submitted to the Paris Peace Conference by the government of Azerbaijan showed that the population of the South Caucasus was 8,081,668 of which 4,617,671 lived in Azerbaijan. A total of 75.4 per cent of the Azerbaijani population – that is 3,481,889 people – were properly Azeri. The other ethnic groups had appeared as the result of the tsarist resettlement racial policies in different periods of modern history. Overall, 43.1 per cent of the population in the South Caucasus was Muslim.

The Parliament consisted of 80 Azeri and representatives of other nations on the basis of their proportion in the population. But the Armenians and the others, who resisted to the independence of Azerbaijan did not participate in the activities of the Parliament. The last Parliament meeting was held on 27 April 1920. The Parliament held 155 meetings, ten of which while the National Council was still operating from 27 May to 19 November 1918, and the other 145 from 7 December 1918 till 27 April 1920. The Parliament discussed more than 270 draft laws, 230 of which were adopted. There were 11 factions in Parliament. The chairman of the Parliament was Alimardan bey Topchubashov, and his eminent members were Hasan bey Agayev and Mammadyusif Jafarov.

Interior and Foreign Policy

The Executive power was held by the Azeri government. The Prime Minister was Fatali khan Khoyski. The government was initially based in Tbilisi from 28 May to 16 June 1918, then in Ganja from 16 June to 17 September 1918 and finally in Baku from 17 September 1918 to 28 April 1920. The head of the first, second and third cabinets was Fatali Khan Khoysk; the head of the fourth and fifth cabinets was Nasib bey Yusifbeyli.

The government conducted an active domestic policy. A temporary map of the Azerbaijan Democratic Republic was issued in Russian in 1920 by the Ministry of Foreign Affairs of the Azerbaijan Democratic Republic. After the independence in 1991, Azerbaijan's Ministry of Foreign Affairs published a map of the Azerbaijan Democratic Republic still written in Russian in 1920. During the Soviet period, this map was hidden in secret archives, so Azerbaijani historians were not able to learn about the territorial boundaries of the Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920). Only after the independence in 1991, the Azerbaijani Ministry of Foreign Affairs published that historical map.

The National Army was created in a short time. Azerbaijani was declared the state language and special attention was paid to culture. Baku State University was founded, schools, libraries and clubs were opened and several newspapers were edited.

The main effort of the foreign policy of the Azerbaijan Democratic Republic was to promote the newly established state abroad. The new government, therefore, conducted an active foreign policy since its inception. Information was sent to a number of European countries about the establishment of the new State. The government signed a friendship treaty with the Ottoman Empire in Batumi. The first step in foreign policy was to send a delegation, consisting of Mammad Emin Rasulzadeh and Aslan Saikurdski, to the Istanbul Conference, which was going to be held among the Entente Powers. The main allies were France, Imperial Russia, British Empire, Italy and the United States, apart from the other South-Caucasus newly- formed States. Alimardan bey Topchubashov was sent to Istanbul to introduce diplomatic relations with the European States.

Military Position

After that the Central Powers (Germany, Austria-Hungary, the Ottoman Empire, and Bulgaria) were defeated in World War I, the Allied army reached Baku, led by Gen W.M. Thomson, on 17 November 1918. Despite the activity of the Armenian and Russian national councils against Azerbaijan, once General Thomson had familiarized himself with the situation, he declared that he recognized and guaranteed the government of the Azerbaijan Republic. Around 1919, the infantry unit of the Azerbaijan national army and its government would be the only legally recognized and visible powers in the country, until the formation of a new coalition government.

One of the first steps of Azerbaijan was to determine the makeup of the delegation to the Paris Peace Conference. The delegation, led by Alimardan bey Topchubashov, left for Paris after holding a number of meetings with the representatives of different countries in Istanbul. The Azerbaijan issue was discussed at the Council of Allied Powers on 2 May 1919 for the first time. The delegation of Azerbaijan held several meetings. On 23 May a member of the British delegation, L. Mallet, met Topchubashov: they discussed political, military and economic issues. On 28 May Topchubashov met a member of the USA delegation, Henry Morgenthau, during the first half of the day and President Woodrow

Wilson, during the second half. A memorandum from Azerbaijan was presented to the US President. The US government openly showed that cooperation with Azerbaijan would be effective.

In late June, the British government adopted a decision on the withdrawal of troops from Azerbaijan. It was not possible to implement an Italian mandate in Azerbaijan, in place of the British one². At the suggestion of the British foreign secretary, Lord Curzon, the independence of Azerbaijan was recognized *de-facto* by the Supreme Council of the Paris Peace Conference on 11 January 1920. As a consequence, some countries opened their representative offices in Baku and some established diplomatic relations with Azerbaijan too.

However, taking advantage of the international situation, Russia suddenly occupied Azerbaijan and put really an end to its independence. The Azerbaijan Republic was substituted with a Soviet Azerbaijan after only two years of existence.

Sources and Documents about the Italian Mission

The documents which we refer to are kept in the Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (Historical Archives of Foreign Ministry) in Rome (Italy). They are kept in the following series: *Serie Affari Politici 1919-1930: GEORGIA, b. 1121 (1919-1920), and 1122 (1920); CAUCASO, b. 14, peace conference (1919-1922); Riconoscimento delle Repubbliche di Azerbaijan, Daghestan, Georgia*. These documents are composed of telegrams, memoranda, reports and appeals, and all of them are written in Italian or in French. They were sent by various political subjects: Foreign Ministers like Sidney Sonnino, Tommaso Tittoni, Vittorio Scialoja and Carlo Sforza, on behalf of various Italian Prime Ministers like Orlando, Giolitti, Nitti (1919-1920). Apart from that, there are documents sent by Italian agents or *chargé d'affaires* in the Caucasus, like Colonel Melchiade Gabba (till June 1920), ambassador Luigi Mercatelli (August 1920), delegate Francesco Frasoni (August 1920)³.

² Marta Petricioli, *L'occupazione italiana del Caucaso: un "ingrato servizio" da rendere a Londra*, Giuffrè, Milano 1972. Ilaria Maria Sale, *La missione militare italiana in Transcaucasia*, Ufficio storico Stato Maggiore Esercito, Roma 2007.

³ Daniel Pommier Vincelli, Andrea Carteny, *La Repubblica democratica dell'Azerbaijan. I documenti militari italiano 1919-1920*, Nuova Cultura ed., Roma 2012. IDEM, *L'Azerbaijan nei documenti diplomatici italiani (1919-1920)*, Nuova Cultura ed., Roma 2013.

Further reports were written by inferior officers, or diplomatic mission members, sent to Gabba about political, economical and social topics on Azerbaijan. Azeri documents were contained in the *Peace Conference* fund: they were from the President of the Parliament Topçubasov, and were concerned about both the period of the discussions for the recognition of the independence (1919-1920), and the period after the Soviet conquest, when Topçubasov was in exile. Particularly, in Topçubasov's memorandum, ethnic, economic and political features of Transcaucasia are described from the very beginning of World War I to the early 1920s. Topçubashov traced a short history of the Transcaucasian region, aiming at its greater political autonomy.

The concept of autonomy may be dated back to the early beginning of the nineteenth century, in the years of the Georgian reign and Azeri khanats. During the nineteenth century, Russian politics of nationalization clashed against the national sentiments of the principal ethnic groups all over the region. Despite the strong differences among religious and cultural groups, the Transcaucasian Commissariat made evident a general disposition to cooperate. The Ottoman invasion caused the origin of three independent republics: Georgia, Armenia and Azerbaijan.

Azeri national claims moved principally from the European democratic tradition against tsarist autocracy. As to the economic situation, Topçubashov describes the peculiarities and possibilities of the local economy with particular attention to the oil industry. After the conquest of Baku, the natural Capital City of the state, Azeri people were convinced to join an alliance with the last Ottoman Empire under Sultan Mehmet VI and with the Army of Nuri Pasha against the Bolshevik soldiers, also in reaction to the Muslim programme of March 1918. After having conquered Baku, the point was to guarantee integrity of the borders and international acknowledgement.

A Confederation of Three States in Transcaucasia and Italian Presence

Topçubashov's opinion was that of a confederation of three peoples, on the Swiss model: in any case, Armenians, Georgians, and Azeris had to keep their positions united in the peace conference in Paris. Italian Foreign Minister Sonnino asked Carlo Sforza news about Topçubashov delegation: he declared interest in Italy, in contrast with the Ottoman policy, which aimed to guarantee its presence in Paris. Commissar Sforza communicated that the Azeri delegation was still in

Istanbul, assuring that the Italian aid would be present at Paris Conference. The next Italian commercial mission was sent to Baku in the last months of 1919.

The Italian military presence in Azerbaijan was withdrawn by the Italian Military Consul before delegate Gabba, general Diaz and Admiral Thaon de Revel on 27 June 1919: high costs and international political difficulties were the reasons why the Prime Minister Nitti and Ministers Tittoni and Schanzer decided to stop that experience. The military mission was transformed into an economic mission, with the aim to study the means of pacific penetration, especially in terms of economic matters. Moreover, Gabba noted the Azeri attitude to prefer the Italian military presence, rather than the British one.

Gabba's report in July 1919 is about the transformation of the military mission into the political one and about the Italian presence in southern Caucasus. After renouncing to the military occupation of Azerbaijani territories, Gabba introduced some political precepts: supporting Azeri and Georgian independence; protecting the Transcaucasian states against Soviet aims. In the same period, an interesting report of the second lieutenant Marcora on the economic perspectives of Transcaucasia, discussed economic and marketing possibilities of that region in which oil industries, agricultural and textile sectors could be interested⁴.

With regard to Azerbaijan, Marcora describes some Azeri factories, such as Haci Taghief's, one of the best in the region. Marcora considers Azerbaijan and the Transcaucasian region as economically dynamic and autonomous. In particular, Azerbaijan was considered as able to adopt western ways of living and potentially open to export/import goods to/from Italy. About the oil question, a report of Italian lieutenant Insom from Baku speaks of better relations with Italy, after the British troops' departure. Difficulties in organizing oil infrastructure are described by Gabba with particular attention to foreign interests (especially from the United States) and to a restart of the commercial relations with Italy. Military aid – mainly clothes, weapons and supplies – is described by other documents of the time.

Ibrahim Usubov was at the head of a military Azeri mission aiming to obtain Italian goods such as uniforms and boots. Gabba, being mindful of the good

⁴ Luigi De Matteo, "L'economia della Transcaucasia nelle relazioni della missione militare italiana Gabba (1919)", in "Nuova Rivista Storica", LXXIII, 1989. Luigi De Matteo, **Alla ricerca di materie prime e nuovi mercati nella crisi postbellica: L'Italia e la Transcaucasia 1919-1921**, Istituto italiano studi filosofici, Napoli 1990.

reception of the Italian demands from Baku government, tried to support the requests of that Azeri mission. In October 1919 Gabba presented a relation on Transcaucasian politics and relations among the Caucasian republics: the independence of the local States, especially of Azerbaijan, is the focus of Gabba's documents which aim at preserving the Italian economic initiatives from the American initiatives and Russian imperialism.

The guarantee of autonomy for the region by the Great Powers had to be managed by the Nations League. But British and French opposition to Italian military aids transformed the offer of cannons and shotguns into supplies of other goods useful to support even indirectly the Azeri army. Undersecretary Sforza tried to promote exportation of Italian basic uniforms while the Foreign Ministry of Azerbaijan entrusted Usubov with the delicate task to provide his own national army with the necessary equipments.

It was not easy at all to prevent suspicion of the Allied Powers and satisfy some needs of the Italian political control: Italy attributed great relevance to that supplies in order to promote political, military and economic relations between the Italians and the Azeri. After a while, Italy, France and Great Britain, with the assent of the United States, recognized the independence of Georgia and Azerbaijan. The progressive defeat of the White Armies contributed to such a result. On January 10, the Foreign Ministers of the four Great Powers rewarded the two Caucasian Republics except for France that had some doubts about a free Armenia, which was waiting for a treaty with Turkey.

The failure of Italian-Azeri negotiations, especially for logistic and financial reasons, interrupted any attempts of Italian economic penetration in Azerbaijan. Sforza gave up his project, but negotiations were committed to the Administrative Counsellor of Banca Commerciale, Ettore Conti. However, French authorities protested against weapons and military supplies from Italy, to which the Italian Supreme Counsellor replied affirming the opportunity to introduce weaponry in Azerbaijan, as it was already taken into consideration by the Allied Forces in Paris.

An Azeri call to the Great Powers against Armenian violence versus Muslim villages in Karabach was transmitted by Conti to Rome upon verification of the denounced facts, and together with some proposals to solve conflicts among the Caucasian republics. Colonel Gabba observed that the controversy could be

solved only by a direct intervention of the Allied Powers in order to stop violence and prepare the attribution of territories on an ethnical ground. On April 27 1920 Soviet troops invaded Azerbaijan and occupied Baku and thus the Italian delegation was isolated in Tiflis.

Soviet Ambitions in Italian Delegation's View

It is now worth considering the contrast between the political aims of the Soviet occupants and the claims of the Turkish-Tatary forces under the guide of Halil Pasha at the presence of Enver Pasha. Gabba's reports were concerned about Soviet action and territorial occupation, with particular attention to Italian interests in economic matters: the reasons for the occupation, the political and military situation, the government of the new Soviet republic, the occupation of Baku, and the Soviet aims towards the other two Caucasian States are described in Nariman Narimanov's report of May 1920. The most part of the Azeri ruling class was sent to exile in the still free Georgia, where they got in touch with the Italian diplomatic authorities to spread the news about the inner situation in Azerbaijan. Hasan bey Aghayev, Vice-president of the Parliament gave Gabba a long memorandum which described the protagonists of the Soviet occupation: Kirov, Mikoyan, Ordzonikidze and so on.

In summer 1920 the new Italian delegate, Francesco Fransoni sent the Soviet Azeri's request for a delegation in Italy to the Italian government: Fransoni tried to keep good relations with the Soviet Azerbaijan as long as possible after considering the favourable position of Italy in that Republic. Fransoni's reports, with other military reports, tried to clarify the complex situation of the Soviet occupation, especially with regard to the economic relations. According to the Italian delegate, Soviet occupation was not sure, but the Soviets tried to keep their dominant position because of their aversion to Tatory and Azeri population.

Soviet authorities in Azerbaijan spread revolutionary ideas about the anti-colonialist struggle throughout the world, and therefore tried to promote better relations with the Italian delegation represented by Mercatelli, an agent of Giolitti's government. Azeri delegates called for an international conference to stabilize their relations with the Soviet Union, asking for an intervention of the Allied diplomacy.

Last but not least, the Congress of the Asiatic People in Baku, with delegates from all over Asia, was related in a document of the High Commissar Arlotta: at

the Baku Congress, also the delegates of the last Turkish Empire, Enver Pasha and Cemal Pasha – representatives of the Young Turks – arrived. A new revolutionary programme against colonialism was announced at that Congress. A new period of the Soviet power would start with the occupation of Armenia and, after a short time, Georgia: Italy renounced diplomatic delegation. It was the end of the Italian-Azeri official relations, strongly supported by the Italian governments in 1919-1920, and broken up by the Soviet occupation of Caucasian territories.

The Democratic Republic of Azerbaijan is correctly considered as the first parliamentary experience in the Islamic world. It was a short and fast experience: two years during which wars were continuous in the Caucasus region – among Turkey, Russia, England and Germany. In the first ten months there was a limited supremacy of British administration: the blockade of Russian market, the revolutionary events also after the expulsion of the Bolshevik members from Baku, the menace of the White Army by general Denikin, conflicts for and disputes about the contended territories of Karabach with Armenia.

The following period of transition from the Russian subjection to the national independence was managed by the new ruling class with difficulty: it was a transition from a colonial system to an administrative and economic self-administration – the independence act was not fully recognized by the Powers, the territorial borders were not clearly defined, a national identity was to be found into a new nation-building process, the presence of a federalist political hypothesis contrasted with the unitary independent ones. The Azerbaijan Republic was born after the end of the Russian Empire and the beginning of the war into the Caucasus region. After the short experience of a Transcaucasian commissariat and the former Federal republic of Transcaucasia (Azerbaijan, Armenia and Georgia), there was a Bolshevik Commune (April-July 1918), and after that there was a coalition regime between Russian revolutionary socialists and Armenian *dashnak*, named Central-Caspian Dictatorship. After the Georgian independence, and under the German protection to defend its autonomy from the Ottoman invasion, Azerbaijan proclaimed its independence on 28 May 1918, which was favourable to the Ottoman positions.

The new government, whose president was Fətəli İsgəndər Oğlu, supported the military operations of the Third Ottoman Army under the command of Enver's brother, Nuri Pasha, with the aim to free Baku. The Siege of Baku was supported by the Islamic Caucasus Army, composed by Azeri forces. Abandoned by the

British troops, Baku fell down in September. Turkish operations into Caucasus were interrupted by Mudros armistice on 30 October 1918. Nuri's attitude towards Azeri political and social programmes was cautious and unfavourable: he overthrew the government and imposed a new regime.

Nuri Pasha's Military Action and Panturanist Inspiration

Nuri Pasha, at the head of an Ottoman-Azeri army, named Army of Islam, moved forward Baku in June, where a mighty struggle between Armenians and Azeri Muslims had caused the preeminence of a commissariat, under the Bolshevik control. Inner divisions in the different factions, resistance to Bolshevism and military weakness produced an invitation to the British forces, under the command of major general Dunsterville from the Persian front, to occupy the city and to preserve it against Ottoman-Muslim invasion. At first, German military authorities supported Turkish plans and ambitions for the old Ottoman districts of Batumi, Kars and Ardahan, lost in the Russian war of 1878; but they did not want to support further the Ottoman impulses toward the Caucasus and the Caspian Sea. Germany was interested to keep full control on the abundant oil and mining resources of the area, but also to give impulse to a direct position of exportation and commercial activities towards Persia. Such a contrast in political opinions had heavy consequences on Enver Pasha's position and on his attitude towards the German ally. Notwithstanding the influence of Feldmarshall Ludendorff, Enver held his position and Nuri continued his offensive action on Azerbaijan.

It is a common opinion, and as a matter of fact an interesting topic of discussion, to believe that Enver directly influenced Turkish action in Transcaucasia on the ground of panturkish ideas. According to British and French observers of the time (e.g. Arnold Toynbee), the new ideas of Young Turks had definitely replaced any panislamic illusions, which were disseminated during the reign of Sultan Abdulhamid II, and described a plan of conquest, establishing Turkish political authority from the Caspian Sea to Turkestan: the old and mythical *Turan*.

Of course, it is possible that some ideological issues of panturkish ideas moved Enver's political action. But more probably the reasons of Enver's action were: the control of the oil fields in Baku and the Caspian area; the acquisition of mining resources and supplies that could support the war; the enlargement of the eastern borders of the Ottoman Empire with the abolition of territories and provinces that had belonged to Turks in the centuries before; the creation of a buffer

line of allied autonomous States in Transcaucasia to prevent any Russian return in that area; the opening of a territorial basis of expansion towards Baghdad; and, at least in the last months of the First World War, when Enver was almost sure about the defeat of the Central Powers, the construction of a more certain and more defensible position which, at least, could resist to the Entente invasion in the East.

To this aim, Enver distracted important forces from Galicia and Dobruja, forces that had fought to help Austrians with German equipment and support. Such forces, combined with other groups from Mesopotamia were united to this army, after being taken from the southern fronts, in the moment of the final resistance against the British invasion.

The British had quite an indirect administration of the territory: on the other hand, the British were contrary to the republic, although they were confederate with the Turkish, and were waiting for the victory of the White Army⁵. The composition of the new Parliament, on December 1918, was multiethnic: Muslims, Armenians and others minorities; the *Musavat* majority was contrasted by the *Ittihad* Islamic opposition and the *Himmat* left opponents, and was influenced by bolshevism as well. In this sense, there was not only a nationalist dominance, like in Georgia and Armenia, but also a complex and pluralistic ethnic and political adjustment.

The Azerbaijan army was engaged in territorial struggles against Armenia for the control of Nahcivan, Nagorno-Karabach and Zangeur, in a controversial definition of the national borders between the two States. Villages on the borders were often mixed, Armenian or Azeri, while Azerbaijan was allied with Georgia against Russia.

Both the Germans and the Russians did not acknowledge that Turkey could have a role of power in the Caucasus, although the German authorities at first tried to promote this possibility for the Russians. These latter ones at last accepted the German presence in Baku, but not a Turkish one. Oil interests were too important to open to a Turkish presence in the area. Ludendorff was not able to force Enver Pasha to give up to an expedition to Baku and tried to allow Turkey a better share in incoming oil and further military advantages. The only result was the invasion of the region by the Turkish troops and a Russian acknowledgement of the German supremacy in the Caucasian area.

⁵ Francesco Sidari, *L'Inghilterra e il mandato italiano sul Caucaso nella guerra civile russa (1919)*, Cedam, Padova 1970.

The project of a State of Transcaucasia, elaborated by the Ottomans, was not completely supported by Germany, in respect of the treaty with Russia. In September 1918, forced to explain their plans clearly, the Ottoman authorities presented in Berlin a plan of the region arranged in three national entities, regrouped under the name of “Transcaucasia”, as it was a potential bastion against Russian revanchisme: Georgia, Armenia and Azerbaijan with the Baku province, and the organisation of a military force to fight both Russians and British troops. Although Germany regarded a buffer line as under its direct control or, at least, as under Turkish indirect control, that plan did not obtain any real support by Germany; crucial points were a reduction of the Georgian borders, the belonging of Baku to Azerbaijan, and any military organisation of a Muslim army.

On 14 September the Army of Islam, reinforced by Azeri voluntary militias, reached and conquered Baku, preventing any British resistance in the area: but the heavy defeats of the German troops in the western front and the approaching war with Bulgaria made that battle a fruitless one.

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Sources

Documents, mostly unpublished, are available at:

Historical Archives of Foreign Ministry in Rome

Cp. 1918-1922

Historical Archive of Italian Army, Rome

Ap. 1919-1920

Auswärtiges Amtes Archive, Berlin

Documents on Transcaucasia 1918-1920

Short Bibliography

Specific bibliography about this topic is not extended; it would be useful to look at:

Luigi De Matteo, **“L’economia della Transcaucasia nelle relazioni della missione militare italiana Gabba (1919)”**, in “Nuova Rivista Storica”, LXXIII, 1989

Luigi De Matteo, **Alla ricerca di materie prime e nuovi mercati nella crisi postbellica: L’Italia e la Transcaucasia 1919-1921**, Istituto italiano studi filosofici, Napoli 1990

Marta Petricioli, **L’occupazione italiana del Caucaso: un “ingrato servizio” da rendere a Londra**, Giuffrè, Milano 1972

Ilaria Maria Sale, **La missione militare italiana in Transcaucasia**, Ufficio storico Stato Maggiore Esercito, Roma 2007

Francesco Sidari, **L’Inghilterra e il mandato italiano sul Caucaso nella guerra civile russa (1919)**, Cedam, Padova 1970

Vincenzo Strika, **“L’Azerbaijan dopo la I guerra mondiale. Alcune considerazioni sulle fonti italiane”**, in “Annali Università di Napoli L’Orientale”, 51-1, 1991, pp. 65-81

Vincenzo Strika, **“La missione del colonnello Gabba”**, in “Osservatorio strategico-Cemiss”, February 2008, pp. 77-84

Daniel Pommier Vincelli, Andrea Carteny, **La Repubblica democratica dell’Azerbaijan. I documenti militari italiano 1919-1920**, Nuova Cultura ed., Roma 2012.

Daniel Pommier Vincelli, Andrea Carteny, **L’Azerbaijan nei documenti diplomatici italiani (1919-1920)**, Nuova Cultura ed., Roma 2013.

İTALYAN DİPLOMATLARIN VE SUBAYLARIN GÖZÜNDEN KAFKASYA (1918-1926)*

STEFANO TRINCHESE**

Özet

İtalya 1919'dan 1922'ye kadar Güney Kafkasya'da resmî diplomatik delegasyona sahip olmuştur. Bu durum İtilaf Devletlerini Wilson İlkeleri'ni takiben insan haklarını uluslararası alanda tam olarak tanımaya zorlayan Antant politikaları çerçevesinde ortaya çıktı. Özellikle bu politikalar Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Sovyetler Birliği'nden korumayı amaçlıyordu. I.Dünya Savaşı'nı kazanan 4 ülke -Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, Fransa ve İtalya-Beyaz Ordu ve Sovyet Ordusu arasındaki zor ve belirsiz mücadeleden Kafkas ülkelerinin -Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan-bağımsızlığını teminat altına almışlardı. Kafkaslardaki politik ve askerî İtalyan varlığı, Orlando Hükümeti tarafından karar verildiği üzere Mart 1919'da iki İtalyan tümenininin yerine geçtiği İngiliz güçlerinin Ocak 1919'dan sonra çekilmesini takip etti. Albay Melchiade Gabba öncülüğünde bir düzine deniz kuvvetleri subayı ve İtalyan Ordusu'ndan oluşturulan bir araştırmacı grup, askerî gezi için en elverişli politik koşulları hazırlamak amacıyla Güney ve Orta Kafkaslara gönderildi. Böyle bir grup yalnızca Azerbaycan ile değil, aynı zamanda Gürcistan ve Ermenistan'la da tam diplomatik ilişkileri ayrıca garanti altına almıştır. Kafkaslardaki İtalyan varlığını destekleyen Orlando Hükümeti'nin sonlanmasından sonra, Nitti Hükümeti askerî işgale devam etmemeye karar vermiş ve Gabba öncülüğündeki heyet o bölgedeki İtalyan ticarî eylemi güçlendirmek adına siyasal bir birime dönüştürülmüştür. Böylece, Gabba liderliğindeki İtalyan delegasyonu Haziran 1920'ye kadar Azerbaycan'da ticarî ve ekonomik temsilciler olarak ve 1924-26 arasında da daha çok gayr-i resmi bir gözlemci olarak kalmıştır. Kariyer diplomatı olan daha sonra ilk bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde Konsolos Francesco Franson ile değiştirilen Luigi Mercatelli'nin gelişi üzerine gerçek bir elçilikle değiştirilmiştir.

* çev. Gonca AŞUT, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, goncaasut@gmail.com

** Prof.Dr., Univ. G.D'Annunzio Chieti Pescara, İtalya, s.trinchese@unich.it

İtalyan-Azerbaycan Doğrudan İlişkilerinin Temelleri

İtalya Güney Kafkasya'da 1919'dan 1922'ye kadar resmî diplomatik delegasyonunu sürdürdü. Bu durum Antant politikası çerçevesinde ortaya çıkmıştı. Böyle bir siyasal perspektif İtilaf Devletlerini Wilson İlkeleri ilan edilir edilmez insan haklarını tam olarak tanımaya zorladı. Özellikle bu politikalar Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Sovyetler Birliği'nin hırslarından korumayı amaçlıyordu. I. Dünya Savaşı'nı kazanan dört ülke, yani Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, Fransa ve İtalya, Kafkas Ülkelerinin –Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan- Beyaz Ordu ve Sovyet Ordusu arasındaki zorlu ve belirsiz mücadelede bağımsızlığını garanti altına almışlardı.

Kafkaslardaki politik ve askerî İtalyan varlığı, Orlando Hükümeti tarafından karar verildiği üzere Mart 1919'da iki İtalyan tümeninine yerine geçtiği İngiliz güçlerinin Ocak 1919'dan sonra çekilmesini takip etmiştir. Albay Melchiade Gabba öncülüğünde bir düzine deniz kuvvetleri subayı ve İtalyan Ordusu'ndan oluşturulan bir araştırmacı grup, askerî gezi için en elverişli politik koşulları hazırlamak amacıyla Güney ve Orta Kafkaslara gönderildi. Böyle bir grup yalnızca Azerbaycan ile değil, aynı zamanda Gürcistan ve Ermenistan'la da tam diplomatik ilişkileri ayrıca garanti altına aldı¹.

Kafkaslardaki İtalyan varlığını destekleyen Orlando Hükümeti'nin sonlanmasından sonra, Nitti Hükümeti askerî işgale devam etmemeye karar vermiş ve Gabba öncülüğündeki heyet o bölgedeki İtalyan ticari eylemi güçlendirmek adına siyasal bir birime dönüştürülmüştü. Böylece, Gabba liderliğindeki İtalyan delegasyonu Haziran 1920'ye kadar Azerbaycan'da ticari ve ekonomik temsilciler olarak ve 1924-1926 arasında da daha çok gayr-i resmî bir gözlemci olarak kaldı. Kariyer diplomatı olan daha sonra ilk bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde Konsolos Francesco Fransoni ile değiştirilen Luigi Mercatelli'nin gelişi üzerine gerçek bir elçilikle değiştirildi.

Azerbaycan Hakkındaki Belgeleri Şekillendiren Tarihçiler

1918-1920 Demokratik Cumhuriyet dönemi, Sovyet dönemi boyunca Azerbaycan tarihinde tartışmalı ve nadiren bahsedilmiş bir sayfa olmuştur. Bu

¹ Vincenzo Strika, "L'Azerbaijan dopo la I guerra mondiale. Alcune considerazioni sulle fonti italiane", Annali Università di Napoli L'Orientale'de, 51-1, 1991, ss. 65-81. IDEM, "Osservatorio strategico-Cemiss"de "La missione del colonnello Gabba", Şubat 2008, s. 77-84.

dönemdeki arşiv belgeleri daima kapalı tutulduğu için araştırmacılar gerçek tarihi öğrenememiş, bilenler de kasıtlı olarak milliyetçilik karşıtı olarak tanımlamışlardı. Ancak Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra, “gizli” ve “çok gizli” arşivler açılmış ve tamamen farklı bir bakış açısı ortaya çıkmıştır. Yeni bakış açısı cumhuriyetin gerçek tarihine dayanmaktaydı.

Azerbaycan, Rusya ve İran imparatorlukları arasında 1813 ve 1828’de bölündükten sonrasını takip eden yıllar milli bilincin yükselişine şahit olmuş, aydınlar tarafından başlatılan bu ulusal hareket milli bağımsızlığı sağlayan bir anlaşmayla bitmiştir. Azerbaycan Meclis Başkanı (1918-1920) olarak adlandırılan Alimerdan Bey Topçubaşı (1862-1934), ayrıca hapsedilmiş ya da asla dönmek üzere sürgüne gönderilmiş binlerce insanın fedakârlığı ve daha başka pek çok çekilen acı sayesinde bu önemli anlaşma akdedildi. Şubat Devrimi sırasında Çarlık’ın devrilmesinden sonra bağımsızlığı elde etme fırsatı, 1917’de geçici hükümet kurulması, akabinde Bolşevikler tarafından güce el konulması ve geçici hükümetin devrilmesi, daha sonra da savaştan çekilme ve sonuç olarak gerçekleşen barış anlaşmaları Güney Kafkasya’daki tüm durumu tamamen değiştirdi.

1917 Brest-Litowsk Antlaşması’nın Sonuçları

Rus İmparatorluğu’nun çöküşünden sonra, Almanya’yla yapılan Brest-Litowsk Antlaşması ile Rus orduları Batum, Ardahan ve Kars doğu vilayetlerinden çekildi. Çünkü bu vilayetler Osmanlı İmparatorluğu tarafından geri alındı. Bu vilayetlerin kontrolünü ele almak ve bölgedeki üstünlüğünü temin etmek ve ayrıca Türkistan’a doğrudan ulaşım açmak amacıyla Transkafkasya’ya bir Osmanlı ordusu gönderildi. Bunu gerçekleştirmeye çalışırken Osmanlılar Ermeni milliyetçilerin ve bunun yanı sıra aynı bölgenin ekonomik kontrolünü ele geçirmeyi amaçlayan Alman müttefiklerinin de çıkar çatışmasıyla karşılaştılar. Hazar Denizi sınırlarına ulaşma çabası içinde Türkiye ve Almanya gerçek bir anlaşmazlığa çok yaklaştılar.

1917’de Brest-Litowsk Antlaşması’nın akdedilmesinden önce, Rus taburlarını Kafkaslardan atmayı öngören herhangi bir anlaşma yapılmamıştı. Tek mütalaa bölgenin sahipliğine ilişkin her türlü soru veya anlaşmanın Türkiye ve Almanya yerel askerî karargâhlar arasındaki ön müzakereler dolayısıyla yapılması gerektiği idi. 18 Aralık 1917’de Brest-Litowsk Antlaşması’ndan üç gün sonra, bir Osmanlı heyeti ile yeni yükselen Transkafkasya, kısaca Ermeni, Gürcü ve Azeri temsilcilerden oluşan geçici hükümet arasında bir anayasa için ileriki bir sözleşme sonucunda bir anlaşmaya varıldı ve Erzincan’da imzalandı.

Ancak bu anlaşmaya rağmen sözleşme İstanbul tarafından tanınmadı ve Osmanlı ordusu, resmî görevi bölgeye hızla ilerleyen Müslüman nüfusun çıkar ve güvenliğini garanti altına almak olan, ancak gerçekte kısa süre içinde Hazar Denizi'ne ulaşıp Türkistan'a bir yol açacak olan Osmanlıların Kafkas bölgesinin tüm kontrolünün ellerinde olduğunu kesinleştirmek olan Vehib Paşa emrinde Kafkasları işgal etti.

Şubat'ta Vehib Paşa Erzincan'ı, Nisan'da Batum'u, aynı ayın sonunda Kars'ı, Mayıs'ta Gürcistan ve İran demiryollarının önemli bir kesişim noktası olan Gümrü'yü işgal etti. Haziran başlarında Osmanlı askerî makamları Batum'da Gürcü, Ermeni ve Azeri temsilcilerle bir ön antlaşma imzaladılar. Gürcülerle birlikte, Osmanlılar ordu düzenlemesi ve sınır belirleme konularında bazı sınırlamalarla demiryollarının doğrudan kontrolünü elde etmiş, Ermenilerle aynı Transkafkasya demiryolu üzerinde tam hâkimiyet ve bir kısım toprak kaybı, Azerilerle yeni doğmuş cumhuriyetin tanınması ve Osmanlılar tarafından askerî ve ekonomik kaynak sağlanması sonucunu elde etmişlerdi.

Seim ve Transkafkasya Demokratik Cumhuriyeti

Tamamı Rus olan Kurucu Meclis'e seçilen mebuslar başkentte görevlerine başlayamadığı için meclis dağıtıldı ve 23 Şubat 1918'de Kafkas temsilcileri Tiflis'te Transkafkasya Seim'ini (parlamento) oluşturdular. Azeri grubu kırktan fazla delegeden oluşmaktaydı. 22 Nisan'da Parlamento tüm Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını beyan etmiş ve Transkafkas Demokratik Federal Cumhuriyeti'ni oluşturmuştu. Lakin iç anlaşmazlıklar sonucunda Gürcüler Seim'i terkedip kendi bağımsızlıklarını ilan ettiler. 27 Mayıs'ta da Azeri grubu ayrı bir toplantı düzenlemiş ve kendi bağımsızlığını ilan etmeye karar vermişti. Grup kendisini Azerbaycan Millî Şurası olarak duyurdu. O sırada Batum'da Transkafkasya ve Osmanlılar arasındaki müzakerelere katılan Mehmet Emin Resulzade, Millî Şura Başkanı seçildi. 28 Mayıs'taki Millî Şura toplantısı Azerbaycan'ın tam bağımsızlık beyanını kabul etti.

Azerbaycan'ın Önceki İdari Teşkilatı

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne ilk atıf bağımsızlık bildirgesindedir. Belge, Transkafkasya'nın güneydoğusunda yer alan Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olduğunu belirtir. 1918-1919 yılları arasında Başbakan olan Fetalı Han Hoyski (1875-1920) tarafından Paris Barış Konferansı'na gönderilen heyet tarafından Kasım 1918'de öne sürülen genelge yeni cumhuriyetin sınırlarını şu şekil-

de çizer: Bakü Vilayeti (Bakü çevresiyle birlikte Bakü Merkez, Javad, Göyçay, Şamahı, Guba, Lankaran İlçeleri; Yelizavetpol (Gence) İli (Gence Merkez, Cavanşir, Nukha (Şeki), Aras, Şuşa, Karyagi (Cebrayıl), Zangezür, Kazah İlçeleri- bu bölgelerin dağlık alanlardan oluşan üçte biri Azerbaycan ve Ermenistan arasında tartışılmıştır-; Erivan Vilayeti (Nahcivan, Şarur-Daralayaz, Sürmeli, Yeni Bayezid, Eçmiadzin ve Gümrü İlçeleri) Zagatala Bölgesi, Dağıstan İlçesi (Kur ve Samur bölgelerinin bir bölümü, ayrıca Gaytar-Tabasaran İlçelerinin bir kısmıyla birlikte Derbent Şehri ve kırsalı).

Kuzey bölgelerdeki sınırlar Samur Nehri ve Büyük Kafkas Sıradağları tarafından belirlenmiştir. Batıda Gürcistan'la olan sınır, günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti sınırıyla aynıydı. Tek fark Borçalı ve Kazak bölgeleri arasındaki Poylu içinden geçen sınırdı. Ermenistan ile olan sınır güneyde Goyça Gölü'ne ulaşmış ve gölün ortasından boylu boyunca geçerek Türk sınırı, Bazarkecher ve Zangezür da dâhil olmak üzere Celilkent'in batısına kadar uzanmaktaydı. Toprağın yalnızca 8700 km'lik kısmı (Borçalı, Karayazı ve Siğnağı İlçeleri) müzakerede idi. Ermenistan'a bağlı Erivan, Eçmiadzin, Sürmeli ve Yeni Bayezid ilçelerine mutabık olan bölgeler (7,900 km) Azerbaycan hükümeti tarafından tartışılıyordu.

Politik ve Demografik Sunum

Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti doğudaki ilk parlamenter cumhuriyetti. Azerbaycan Parlamentosu'nun oluşumuna ilişkin kanun 19 Kasım 1918'de kabul edildi. 44 Azeri'den oluşan Millî Şura, Gence'deki işine 17 Haziran 1918'de ara verdi ve Mehmet Emin Resulzade başkanlığındaki girişimine devam etti. Millî Şura 120 kişiden oluşan bir meclis kurmaya karar verdi.

Azerbaycan hükümeti tarafından Paris Barış Konferansı'na sunulan belge Güney Kafkasya'nın, 4,617,671'i Azerbaycan'da yaşayan 8,081,668 nüfusu olduğunu göstermişti. Azerbaycan nüfusunun toplam yüzde 75.4'ü -3,481,889 kişi- tamamen Azeriydi. Diğer etnik gruplar Çarlık rejiminin ırksal iskan politikaları sonucunda modern tarihin farklı dönemlerinde ortaya çıkmıştı. Bütününe bakıldığında, Güney Kafkasya'daki nüfusun yüzde 43.1'i Müslüman'dı.

Parlamento 80 Azeri ve nüfus oranları bazında diğer ulusların temsilcilerinden oluşuyordu. Ancak Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı çıkan Ermeniler ve diğerleri Parlamento aktivitelerine katılmadılar. Son Parlamento toplantısı 27 Nisan 1920'de gerçekleşti. Meclis, Millî Şura 27 Mayıs'tan 19 Kasım 1918'e ka-

dar halen çalışmaktayken 10 ve 7 Aralık 1918'den 27 Nisan 1920'ye kadar diğer 145'i olmak üzere 155 toplantı düzenlemiştir. Parlamento, 230'u kabul edilen 270'ten fazla kanun tasarısını müzakere etmiştir. Mecliste 11 fırka bulunmaktaydı. Meclis Başkanı Alimardan Bey Topçubaşı'ydı ve onun saygın üyeleri Hasan Bey Ağayev ve Memmed Yusuf Ceferov'du.

İç ve Dış Politika

Yürütme erki Azeri Hükümeti'nin elinde bulunmaktaydı. Başbakan ise Fetali Han Hoyski'ydi. Hükümet ilk olarak Tiflis'te 28 Mayıs'tan 16 Haziran 1918'e kadar, daha sonra Gence'de 16 Haziran'dan 17 Eylül 1918'e kadar ve son olarak 17 Eylül 1918'den 28 Nisan 1920'ye kadar Bakü'de kurulmuştu. Birinci, ikinci ve üçüncü kabinelerin başkanı Fetali Han Hoyski iken, dördüncü ve beşinci kabine başkanı ise Nasib Bey Yusufbeyli'ydi.

Hükümet aktif bir iç politika yürütmüştür. Geçici bir Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti haritası Rusça olarak 1920'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı tarafından yayımlandı. 1991'de bağımsızlıktan sonra, Azeri Dışişleri Bakanı Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti haritasını yine de 1920'de Rusça olarak yazılan haliyle yayımladı. Sovyet Dönemi boyunca bu harita gizli arşivlerde saklanmış, bu yüzden Azeri tarihçiler Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ülkesel sınırları hakkında bilgi sahibi olamamışlardı (1918-1920). 1991'de bağımsızlıktan hemen sonra, Azerbaycan Dışişleri Bakanı bu tarihî haritayı yayımlatmıştır.

Milli Ordu kısa sürede oluşturuldu. Azerice devlet dili ilan edilerek kültür özel olarak önemsendi. Bakü Devlet Üniversitesi kurulmuş, okullar, kütüphaneler ve kulüpler açılmış ve çeşitli gazeteler baskıya sokulmuştu.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti dış politikasının esas çabası yeni kurulmuş devleti yurtdışına tanıtmaktı. Yeni hükümet, dolayısıyla başlangıcından itibaren aktif bir dış politika izlemişti. Birçok Avrupa ülkesine yeni devletin kuruluşuyla ilgili bilgi gönderilmişti. Hükümet Osmanlı İmparatorluğu ile Batum'da bir dostluk antlaşması imzaladı. Dış politikadaki ilk adım, İtilaf Güçleri arasında düzenlenecek olan İstanbul Konferansı'na Mehmed Emin Resulzade ve Aslan Saikurdski'den oluşan bir heyet göndermek oldu. Diğer yeni oluşmuş Güney Kafkasya devletleri dışında esas müttefik kuvvetler Fransa, Rusya İmparatorluğu, Britanya İmparatorluğu, İtalya ve Amerika Birleşik Devletleri'ydi. Alimardan Bey Topçubaşı Avrupa Devletleri ile diplomatik ilişkileri başlatmak için İstanbul'a gönderilmişti.

Askerî Durum

İttifak Devletleri (Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan) I.Dünya Savaşı'nda yenildikten sonra Gen W.M. Thomson liderliğindeki İtilaf ordusu 17 Kasım 1918'de Bakü'ye ulaşmıştı. Ermeni ve Rus ulusal konseylerinin Azerbaycan'a karşı eylemlerine rağmen, General Thomson durumla ilgili bilgi edindiğinde Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetini tanıdığını ve taahhüt ettiğini açıkladı. 1919 civarında Azerbaycan ulusal ordusu piyade bölükleri ve hükümeti, yeni bir koalisyon hükümeti oluşumuna kadar ülkede resmi olarak tek tanınan ve görülen güç olacaktı.

Azerbaycan'ın ilk adımlarından biri Paris Barış Konferansı'na gidecek olan heyetin içeriğini belirlemektir. Alimardan Bey Topçubaşı yönetimindeki heyet, farklı ülkelerin temsilcileriyle İstanbul'da birçok toplantı düzenledikten sonra Paris için yola koyuldular. Azerbaycan konusu ilk kez İtilaf Güçleri Konseyi'nde 2 Mayıs 1919'da tartışıldı. Azerbaycan heyeti birkaç toplantı düzenledi. 23 Mayıs'ta Britanya heyeti üyesi L.Mallet Topçubaşı'yla görüşerek politik, askerî ve ekonomik konuları tartıştılar. 28 Mayıs'ta Topçubaşı, günün ilk yarısında ABD heyeti üyesi Henry Morgenthau ve günün ikinci yarısında Devlet Başkanı Woodrow Wilson ile görüştü. Azerbaycan'dan ABD Başkanına bir protokol sunulmuştur. ABD hükümeti Azerbaycan ile işbirliğinin etkili olacağını açıkça göstermiştir.

Haziran sonunda, Britanya hükümeti birliklerin Azerbaycan'dan çekilmesine yönelik bir karar aldı. Azerbaycan'da İngiliz yerine İtalyan mandası gerçekleştirmek mümkün değildi². İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un önerisi üzerine Azerbaycan'ın bağımsızlığı 11 Ocak 1920'de Paris Barış Konferansı Yüksek Kurumu'nda fiilen tanındı. Sonuç olarak bazı ülkeler Bakü'de temsilcilik ofislerini açmış ve bazıları da Azerbaycan'la diplomatik ilişkiler kurmuştur.

Yine de, uluslararası durumdan faydalanarak Rusya aniden Azerbaycan'ı işgal etmiş ve bağımsızlığına gerçekten son vermiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti yalnızca iki yıllık varlığından sonra bir Sovyet Azerbaycan Devleti ile yer değiştirildi.

² Marta Petricioli, *L'occupazione italiana del Caucaso: un "ingrato servizio" da rendere a Londra*, Giuffrè, Milano 1972. Ilaria Maria Sale, *La missione militare italiana in Transcaucasia*, Ufficio storico Stato Maggiore Esercito, Roma 2007.

İtalyan Misyonu ile Alakalı Kaynak ve Belgeler

Başvurduğumuz kaynaklar Roma (İtalya)'daki Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (Dışişleri Bakanlığı Tarih Arşivleri)'nde saklanmaktadır. Tutuldukları sıra şu şekildedir: *Serie Affari Politici 1919-1930: GÜRCİSTAN, b. 1121 (1919-1920), ve 1122 (1920); KAFKASYA, b. 14, barış konferansı (1919-1922); Riconoscimento delle Repubbliche di Azerbaijan, Daghestan, Georgia.* Bu belgeler telegraflar, muhtıralar, raporlar ve temyizlerden oluşmuş ve hepsi de İtalyanca ya da Fransızca yazılmıştır. Orlando, Giolitti, Nitti (1919-1920) gibi çeşitli İtalyan Başbakanlar adına Sidney Sonnino, Tommaso Tittoni, Vittorio Scialoja ve Carlo Sforza gibi Dışişleri Bakanları olarak çeşitli politik özneler tarafından gönderilmişlerdir. Bunun dışında, Colonel Melchiade Gabba (Haziran 1920'ye kadar), büyükelçi Luigi Mercatelli (Ağustos 1920), vekil Francesco Fransoni (Ağustos 1920) gibi İtalyan ajanları ya da Kafkaslardaki büyükelçi yardımcıları tarafından gönderilen belgeler mevcuttur³.

Diğer belgeler alt kademedeki memurlar ya da diplomatik görev üyeleri tarafından yazılarak Azerbaycan üzerine politik, ekonomik ve sosyal konular hakkında Gabba'ya gönderildi. Azeri belgeler ise Barış Konferansı kaynaklarında ihtiva edilmiş ve Topçubaşı Meclisi'nin Başkanından gelmişlerdir ve hem bağımsızlığın tanınması için yapılan müzakere dönemiyle (1919-1920), hem de Topçubaşı'nın sürgünde olduğu Sovyet İşgali sonrası dönemle ilgilidiler. Özellikle, Topçubaşı'nın genelgesinde, Transkafkasya'nın etnik, ekonomik ve politik özellikleri 1. Dünya Savaşı'nın en başından 1920lerin başlarına kadar tasvir edildi. Topçubaşı Transkafkasya bölgesinin daha büyük siyasi özerkliğini amaçlayarak kısa bir tarihini ortaya çıkardı.

Özerklik kavramı 19. yüzyılın başlangıç dönemi Gürcistan hükümdarlığı ve Azeri Hanlığı yıllarına dayandırılabilir. 19. yüzyıl boyunca, Rus kamulaştırma politikaları bölge çapında başlıca etnik grupların milli duyarlılığına uymuyordu. Dini ve kültürel gruplar arasındaki güçlü farklılıklara rağmen, Transkafkas Levazım Dairesi el birliği etmek için genel bir eğilimi açığa kavuşturdu. Osmanlı işgali ise üç bağımsız cumhuriyetin doğuşuna sebebiyet vermişti: Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan.

Azeri ulusal talepleri esasen çarlık aristokrasisine karşı Avrupa demokratik geleneğinden uzaklaşmaktaydı. Ekonomik duruma gelince, Topçubaşı yerli eko-

³ Daniel Pommier Vincelli, Andrea Carteny, **La Repubblica democratica dell'Azerbaijan. I documenti militari italiano 1919-1920**, Nuova Cultura ed., Roma 2012. IDEM, **L'Azerbaijan nei documenti diplomatici italiani (1919-1920)**, Nuova Cultura ed., Roma 2013.

nominin özellikleri ve fırsatlarını, petrol endüstrisine özgü bir ilgiyle tanımlar. Devletin doğal başkenti Bakü'nün işgalinden sonra, Azeriler Sultan VI. Mehmet yönetimindeki son Osmanlı İmparatorluğu ve Bolşevik askerlerine Nuri Paşa'nın ordusu ile ve ayrıca 1918 Mart'ının Müslüman programına bir tepki olarak bir ittifaka katılmaya ikna oldular. Bakü'yü işgal ettikten sonraki amaç sınırların bütünlüğünü ve uluslararası kabulü garanti altına almaktı.

Transkafkasya'da Üç Devlet Konfederasyonu ve İtalyan Varlığı

Topçubaşı'nın fikri İsviçre modelindeki gibi üç halktan oluşan bir konfederasyon fikriydi, her halükarda Ermeniler, Gürcüler ve Azeriler Paris'teki barış konferansında pozisyonlarını birlik olarak tutmak zorundaydılar. İtalyan Dışişleri Bakanı Sonnino, Topçubaşı heyeti hakkındaki haberleri Carlo Sforza'ya sormuş, Osmanlı politikasına karşılık Paris'teki varlığını garanti altına almayı amaçlayan İtalya'ya olan ilgisini açıklamıştı. Komiser Sforza, Azeri heyetinin hala İstanbul'da olduğunu, Paris Konferansı'nda İtalyan yardımının hazır bulunacağına teminat vererek iletmışti. Bir sonraki İtalyan ticari heyeti 1919'un son aylarında Bakü'ye gönderildi.

Azerbaycan'daki askeri İtalyan varlığı, delege Gabba, General Diaz ve Amiral Thaon de Revel'den önce İtalyan Askeri Konsolosu tarafından 27 Haziran 1919'da geri çekilmişti. Yüksek maliyetler ve uluslararası politik zorluklar, Başbakan Nitti ve Bakanlar Tittoni ve Schanzer'in bu deneyimi durdurmaya karar vermesinin sebebi oldu. Askerî görev, özellikle ekonomik konular açısından barışçıl nüfuz etmenin yollarını araştırmak amacıyla ekonomik bir göreve dönüştürüldü. Dahası Gabba, Azeri tutumunun İngilizlerden ziyade İtalyan askeri varlığını tercih ettiklerine dikkat çekmekteydi.

Gabba'nın 1919 Temmuz'undaki raporu, askerî görevin politik olana dönüşmesi ve güney Kafkasya'daki İtalyan varlığı ile ilgilidir. Azerbaycan topraklarındaki askerî işgali feshettikten sonra, Gabba Azeri ve Gürcü bağımsızlığını destekleme, Transkafkas devletlerini Sovyet emellerinden koruma gibi bazı siyasi yönergeler ortaya koydu. Aynı dönemde, Teğmen Marcora'nın Transkafkasya'nın ekonomik perspektifleri üzerine ilginç raporu, petrol endüstrileri, tarım ve tekstil sektörlerinin ilgilenebileceği bölgenin ekonomik ve pazarlama imkanlarını tartışmıştır.⁴

⁴ Luigi De Matteo, "L'economia della Transcaucasia nelle relazioni della missione militare italiana Gabba (1919)", "Nuova Rivista Storica", LXXIII, 1989. Luigi De Matteo, **Alla ricerca di materie prime e nuovi mercati nella crisi postbellica: L'Italia e la Transcaucasia 1919-1921**, Istituto italiano studi filosofici, Napoli 1990.

Azerbaycan'a gelince, Marcora Hacı Tağıyev'inki gibi bazı Azeri fabrikalarının bölgede en iyilerden olduğunu belirtir. Marcora, Azerbaycan ve Transkafkasya bölgesinin ekonomik olarak dinamik ve bağımsız olduğunu düşünmekteydi. Özellikle, Azerbaycan'ın batı tarzı yaşama ayak uydurabileceği düşünülmekteydi ve olanak dahilinde İtalya ile ithalat-ihracata açık olabilecekti. Petrol mevzusunda ise Bakü'deki İtalyan Teğmen İnsom'un raporu İngiliz birliklerinin ayrılmasından sonra İtalya ile daha iyi ilişkilerden bahsediyordu. Petrol altyapısını düzenlemedeki zorluklar Gabba tarafından yabancı çıkarlara (özellikle Amerika) ve İtalya'yla ticari ilişkilerin yeniden başlatılmasına özel bir dikkat çekerek izah edilmiştir. Askerî yardım – başlıca giysi, silah ve kaynaklar-dönemin diğer belgelerinde açıklanmıştır.

İbrahim Usubov, üniforma ve bot gibi İtalyan mallarını elde etmeyi amaçlayarak askerî Azeri heyetinin başındaydı. Gabba, Bakü hükümetinden İtalyan taleplerinin iyi karşılanacağını farkında olarak Azeri heyetinin isteklerini desteklemeye çabalamıştı. Ekim 1919'da Gabba, Transkafkas politikaları ve Kafkas cumhuriyetlerinin ilişkileriyle ilgili bir bağ sunmuştur: yerel devletlerin bağımsızlıkları, özellikle Azerbaycan'inki, İtalyan ekonomik girişimlerini Amerika girişimlerinden ve Rus emperyalizminden korumayı amaçlayan Gabba belgelerinin odak noktası olmuştur.

Bölge için özerkliğin büyük devletler tarafından teminatı Milletler Cemiyeti tarafından yönetilmek zorundaydı. Ancak İtalyan askerî yardımlarına İngiliz ve Fransızların karşı çıkması top ve tüfek tekliflerini Azeri ordusunu dolaylı da olsa desteklemeye yardımcı diğer mallara dönüştürmüştü. Azerbaycan Dışişleri Bakanı kendi ulusal ordusuna gerekli teçhizatı sağlamadaki hassas görevde Usubov'a itimat ederken, Müsteşar Sforza temel İtalyan üniformalarının ihracatını ilerletmeye çabalamaktaydı.

İtilaf Güçlerinin şüphesini engellemek ve İtalyan siyasi kontrolünün bazı ihtiyaçlarını karşılamak hiç de kolay değildi. İtalya sözkonusu malzemelere Azeriler ve İtalyanlar arasındaki siyasal, askerî ve ekonomik ilişkileri geliştirmek için büyük ilgi atfetmişti. Bir süre sonra İtalya, Fransa ve Büyük Britanya, Amerika'nın da rızasıyla Gürcistan'ın ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıdılar. Beyaz Ordu'nun gitgide ağırlaşan yenilgisi böyle bir sonuca katkıda bulunmuştu. 10 Ocak'ta Türkiye ile bir antlaşma bekleyen özgür bir Ermenistan ile ilgili şüpheleri olan Fransa hariç dört büyük gücün dışişleri bakanları bu iki Kafkas cumhuriyetini ödüllendirmişti.

İtalyan-Azeri müzakerelerinin özellikle lojistik ve ekonomik sebeplerden kaynaklanan başarısızlığı Azerbaycan'daki her türlü İtalyan ekonomik nüfuzunu yarıda kesmiştir. Sforza projesinden vazgeçmiş, ancak müzakereler Banca Commerciale İdari İşler Müşaviri Ettore Conti'ye bağlanmıştır. Lakin İtalyan Yüksek Başmüsavirliğinin Azerbaycan'a silah tanıtma fırsatına olumlu yanıt verdiği İtalya'dan giden silah ve askeri teçhizatlara İtilaf Güçleri tarafından Paris'te halihazırda göz önünde bulundurulduğu için Fransız yönetimler karşı çıkmıştır.

Karabağ'daki Müslüman köyleri karşısındaki Ermeni şiddetine karşı bir Azeri çağrısı, Conti tarafından Kafkas cumhuriyetleri arasındaki anlaşmazlıkları çözmek amaçlı önerilerle birlikte ihbar edilmiş gerçeklerin doğrulanması üzerine Roma'ya iletildi. Albay Gabba şiddeti durdurmak ve bölgeleri etnik bir zemine dayandırmayı hazırlamak amacıyla çekişmenin yalnızca İtilaf güçlerinin doğrudan araya girmesiyle çözülebileceğini gözlemlemiştir. 27 Nisan 1920'de Sovyet birlikleri Azerbaycan'ı işgal etmiş ve Bakü'yü ele geçirmiş, böylece İtalyan heyeti Tiflis'te mahsur kalmıştır.

İtalyan Heyeti'nin Gözünde Sovyet Emelleri

Sovyet işgalcilerinin siyasî amaçları ve Enver Paşa huzurundaki Halil Paşa rehberliğinde Türk-Tatar güçlerinin talepleri arasındaki tezatlık artık kayda değerdi. Gabba'nın raporları, özellikle ekonomik konulardaki İtalyan çıkarlarına dikkat çekerek Sovyet eylemi ve bölgesel işgal hakkında endişeliydi. İşgalin sebepleri, politik ve askerî durum, yeni Sovyet Cumhuriyeti hükümeti, Bakü'nün işgali ve diğer iki Kafkas devletine karşı Sovyet Rusya'nın emelleri Nariman Narimanov'un Mayıs 1920 raporunda belirtilmişti. Azeri yönetim sınıfının büyük bir bölümü, Azerbaycan'daki durum hakkındaki haberleri yaymak için İtalyan yönetimlerle bağlantı kurdukları hâlâ özgür olan Gürcistan'a sürgüne gönderildiler. Meclis Başkan Yardımcısı Hasan Bey Ağayev, Gabba'ya Sovyet işgalinin Kirov, Mikoyan, Ordzonikidze gibi elebaşlarını tasvir eden uzun bir muhtıra vermişti.

1920 yazında yeni İtalyan delegesi Francesco Fransoni, Sovyet Azerilerin İtalya'da bir heyet oluşturma taleplerini İtalyan hükümetine sundu. Fransoni, Sovyet Azerbaycan ile olan ilişkileri İtalya'nın bu cumhuriyetteki avantajlı konumunu düşündükten sonra mümkün olduğunca iyi tutmaya çalışıyordu. Fransoni'nin raporları diğer askerî raporlarla birlikte Sovyet işgalinin özellikle ekonomik ilişkilere dair karmaşık durumunu netleştirmeye çalışmıştır. İtalyan

delegeye göre, Sovyet istilasını mutlak değildi, ancak Sovyetler, Tatar ve Azeri nüfusa karşı nefretleri sebebiyle baskın konumlarını sürdürmeye çalışmışlardı.

Azerbaycan'daki Sovyet otoriteleri dünya çapında sömürge karşıtı mücadele hakkında devrimci düşünceler yaydılar ve böylece Giolitti hükümeti ajanı Mercatelli temsilindeki İtalyan heyetiyle daha iyi ilişkiler kurmaya çalıştılar. Azeri delegeler Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerini istikrara kavuşturmak için İtilaf diplomasisinin müdahalesini isteyerek uluslararası bir konferans talebinde bulundular.

Son ama aynı derecede önemli olarak Bakü'deki Birinci Doğu Halkları Kongresi, Asya'nın dört bir yanından gelen delegelerle Yüksek Komiser Arlotta'nın belgesinde nakledilmiş, Bakü Kongresi'ne ayrıca son Türk İmparatorluğu'nun delegeleri –Genç Türklerin temsilcileri- Enver Paşa ve Cemal Paşa gelmişlerdi. Sömürgecilğe karşı yepyeni devrim niteliğinde bir program bu kongrede duyuruldu. Ermenistan'ın ve kısa bir süre sonra da Gürcistan'ın işgaliyle yeni bir Sovyet gücü dönemi başlayacaktı. İtalya diplomatik delegasyonundan vazgeçti. Bu, 1919-1920'de İtalyan hükümetleri tarafından güçlü bir şekilde desteklenen İtalyan-Azeri resmi ilişkilerinin sonuydu ve Kafkas topraklarının Sovyet işgaliyle sona erdi.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, doğru şekilde İslam dünyasındaki ilk parlamenter deneyim olarak düşünülmektedir. Bu, Kafkas bölgesinde Türkiye, Rusya, İngiltere ve Almanya arasındaki savaşların devamlı olduğu iki yıl süresince kısa ve hızlı bir deneyimdi. İlk on ayda İngiliz idaresinin sınırlı bir üstünlüğü vardı; bunlar, Rus piyasasının ablukası, Bakü'den Bolşevik üyelerin ayrıca çıkarılmasından sonraki inkılapçı hadiseler, General Denikin tarafından Beyaz Ordu tehlikesi, Ermenistan ile rekabet edilen Karabağ toprakları için çatışmalar ve tartışmalardı.

Rus bağımlılığından milli bağımsızlığa müteakiben geçiş dönemi yeni yönetici kesim tarafından zorlukla başarılmıştı; bu sömürge sisteminden idarî ve ekonomik olarak kendi kendini yönetmeye bir geçişti. Bağımsızlık hareketi güçler tarafından tam olarak tanınmamış, bölgesel sınırlar kesin olarak belirlenmemiş, ulusal kimlik yeni bir ulus kurma sürecinde bulunacak federalist siyasal hipotezinin varlığı bağımsız üniterlerinkilerle çelişmişti. Azerbaycan Cumhuriyeti, Rus İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Kafkas bölgesindeki savaşın başlangıcına doğmuştu. Transkafkas komiserliğinin ve önceki Transkafkasya

Federal Cumhuriyeti (Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan)'nin kısa deneyiminden sonra, bir Bolşevik Sovyeti mevcuttu (Nisan-Temmuz 1918) ve ondan sonra da Rus devrimci sosyalistler ve Ermeni Taşnakları arasında Merkezi Hazar Diktatörlüğü adında bir koalisyon rejimi ortaya çıktı. Gürcü bağımsızlığından sonra ve Osmanlı işgalinden istiklâlini savunmak için Alman koruması altındaki Azerbaycan'ın 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmesi Osmanlı mevzilerinin lehine olmuştur.

Başkanı Fetali Han Hoyski olan yeni hükümet Bakü'yü özgürleştirmek amacıyla, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın emri altındaki Üçüncü Osmanlı Ordusu askerî operasyonlarını savundu. Bakü Kuşatması, Azeri kuvvetlerden oluşturulan Kafkas İslam Ordusu tarafından desteklendi.

İngiliz birlikleri tarafından terkedilince, Bakü Eylül'de düştü. Kafkaslara Türk operasyonları ise 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi tarafından yarıda kesildi. Nuri Paşa'nın Azeri siyasi ve sosyal programlarına olan tutumu tedbirli ve olumsuzdu; hükümeti devirerek yeni bir rejim getirdi.

Nuri Paşa'nın Askerî Harekatı ve Turancılık Fikri

İslam Ordusu adı verilen Osmanlı-Azeri ordusunun başındaki Nuri Paşa, Haziran'da Ermeniler ve Azeri Müslümanlar arasındaki büyük mücadelenin Bolşevik kontrolü altındaki komiserliğin üstünlüğüne sebep olduğu Bakü'ye doğru hareket etti. Farklı gruplar arasındaki iç ayrılıklar, Bolşevizme karşı koyma ve askerî güçsüzlük İran Cephesi'nden Tümgeneral Dunsterville emir altındaki İngiliz kuvvetlerine şehri işgal etmek ve Osmanlı-Müslüman istilasına karşı şehri korumak için davetiye çıkardı. Başlangıçta Alman askerî makamları Türk planlarını ve 1878 Rus Savaşı'nda kaybedilen eski Osmanlı vilayetleri Batum, Kars ve Ardahan için emellerini desteklemiş, ancak Kafkasya ve Hazar Denizi'ne daha fazla Osmanlı etkisi istememişlerdi. Almanya bölgenin bereketli petrol ve maden kaynaklarının tam kontrolünü elinde tutmakla ve ayrıca İran'a karşı ihracat ve ticari eylemlerin durumuna doğrudan etki etmeyikle ilgileniyordu. Siyasi görüşlerdeki bu denli karşıtlık, Enver Paşa'nın pozisyonu ve Alman müttefikine karşı tutumu üzerinde ağır sonuçlar doğurdu. Feldmarshall Ludendorff'un etkisine rağmen, Enver Paşa konumunu korudu, Nuri Paşa da Azerbaycan üzerindeki saldırgan hareketini sürdürdü.

Enver Paşa'nın Transkafkasya'daki Türk hareketini Türkçülük fikirlerine dayanarak doğrudan etkilediği yaygın bir fikirdir ve doğrusu ilginç bir tartışma

konusudur. Dönemin İngiliz ve Fransız gözlemcilerle göre (örn. Arnold Toynbee), Genç Türklerin yeni fikirleri, Sultan II. Abdülhamit devri boyunca yayılan ümmetçilik düşlerinin kuşkusuz yerini almıştı ve Hazar Denizi'nden Türkistan'a kadar Türk siyasi otoritesini kuracak bir fetih planı tanımlamıştı: eski ve mitolojik Turan planını.

Elbette Türkçülük fikirlerinin bazı ideolojik konuları Enver Paşa'nın siyasi tutumunu harekete geçirdi. Ama daha büyük olasılıkla Enver Paşa'nın eylemlerinin sebepleri Bakü ve Hazar bölgesindeki petrol yataklarının kontrolü, maden yataklarının ve savaşa destek olabilecek kaynakların ele geçirilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyıllar önce Türklere ait olan toprakların ve vilayetlerin kaybedilmesiyle birlikte doğu sınırlarının genişlemesi, bölgedeki herhangi bir Rus dönüşünü engellemek amacıyla Transkafkasya'daki dost özerk Devletlerden tampon bir bölge oluşturulması, Bağdat'a doğru genişleme için bölgesel bir üs açılması ve Enver Paşa İttifak Devletlerinin yenilgisinden neredeyse emin olduğunda Birinci Dünya Savaşı'nın son aylarında, en azından Doğu'daki İtilaf işgaline dayanabilecek daha kesin ve daha savunulabilir bir mevzinin yapılması olmuştu.

Bu amaca yönelik olarak, Enver Paşa Galiçya ve Dobruca'dan Avusturyalılara Alman araç-gereç ve destek yardımı yapmak için savaşmış önemli kuvvetleri dağıtmıştı. Bu gibi güçler Mezopotamya'dan diğer birliklerle birleştirildiğinde güney cephelerinden alındıktan sonra İngiliz işgaline karşı son bir direniş anında bu orduya katılmıştı.

İngilizler oldukça dolaylı yoldan bölgenin idaresine sahipti. Bir diğer yünden, İngilizler cumhuriyete karşıydı. Türklerle birleşmelerine rağmen, Beyaz Ordu'nun zaferini bekliyorlardı⁵. Yeni Parlamentonun Aralık 1918'deki oluşumu çok uluslu: Müslümanlar, Ermeniler ve diğer azınlıklar; çoğunluğu Müsavat İttihat İslamcı muhalefet ve Himmət sol muhalefetle çelişiyor ve Bolşevizmden de etkileniyordu. Bu anlamda Gürcistan ve Ermenistan'daki gibi yalnızca milliyetçi hakimiyet değil, ayrıca komplike ve çoğulcu etnik ve siyasi uyarılma mevcuttu.

Azerbaycan ordusu Nahçıvan, Dağlık Karabağ ve Zangezur'un kontrolü için Ermenistan'a karşı iki devlet arasındaki milli sınırların belirlenmesi husu-

⁵ Francesco Sidari, *L'Inghilterra e il mandato italiano sul Caucaso nella guerra civile russa (1919)*, Cedam, Padova 1970.

sunda anlaşmazlığa yol açan bölgesel mücadelelerle meşguldü. Sınırlardaki köyler Ermeni ya da Azeri olmak üzere genelde karışıktı. Buna rağmen Azerbaycan Rusya'ya karşı Gürcistan ile ittifak yapmıştı.

Hem Almanlar hem de Ruslar, Türkiye'nin Kafkaslar'da bir güç rolünün olabileceğini kabullenmediler, buna karşın Alman otoriteleri başlangıçta bu ihtimali Ruslar için desteklemişlerdi. Bu sonuncular en sonunda Bakü'de Türk değil Alman varlığını kabul ettiler. Petrol çıkarları bölgeyi Türk varlığına açamayacak kadar çok önemliydi. Ludendorff Enver Paşa'yı Bakü'ye bir keşif gezisinden vazgeçirmeye zorlayacak durumda değildi ve Türkiye'ye gelen petrol ve askeri çıkarılarda daha iyi bir pay vermeye çalışmıştı. Tek sonuç bölgenin Türk birlikleri tarafından işgali ve Kafkas bölgesinde Alman üstünlüğünün Rusya tarafından onayı oldu.

Osmanlılar tarafından ayrıntılı olarak hazırlanan bir Transkafkasya Devleti projesi Almanya tarafından Rusya ile yapılan bir antlaşma itibarıyla tam olarak destek görmemişti. Eylül 1918'de planlarını net bir şekilde açıklamaya zorlanan Osmanlı makamları, Berlin'de üç milli oluşum halinde düzenlenen, "Transkafkasya" ismi altında yeniden gruplandırılmış bölgenin planını sundu, çünkü Rus rövanşizmine karşı Gürcistan, Ermenistan ve Bakü iliyle birlikte Azerbaycan, hem Rus hem de İngiliz birlikleriyle savaşmak için bir askeri gücün oluşturulması hususunda potansiyel bir kaleydi. Almanya doğrudan kendi kontrolü altında, ya da en azından dolaylı olarak Türk kontrolünde olacak şekilde bir tampon hattı düşündüğü halde plan Almanya'dan hiç gerçek bir destek görmedi. Can alıcı noktalar Gürcistan sınırının küçültülmesi, Bakü'nün Azerbaycan'a ait olması ve Müslüman ordusunun herhangi bir şekilde askeri teşkilatlanmasıydı.

14 Eylül'de Azeri gönüllü milisleri tarafından güçlendirilen İslam Ordusu bölgedeki herhangi bir İngiliz mukavemetini önleyerek Bakü'ye ulaşmış ve Bakü'yü işgal etmişti. Ancak Alman birliklerinin Batı Cephesi'ndeki ağır yenilgileri ve Bulgaristan'la yaklaşan savaş bu çatışmayı verimsiz kılmıştı.

KAYNAKÇA

Kaynaklar

Çoğu basılmamış belgeler şurada mevcuttur :

Dışişleri Bakanlığı Tarih Arşivleri, Roma

Cp. 1918-1922

İtalyan Ordusu Tarihi Arşivi, Roma

Ap. 1919-1920

Auswärtiges Amtes Arşivi, Berlin

Transkafkasya Belgeleri 1918-1920

Kısa Bibliyografya

Bu konuyla ilgili belirli bir bibliyografya sağlanmamıştır, belirtilen yerlere bakmak faydalı olacaktır :

Luigi De Matteo, **“L’economia della Transcaucasia nelle relazioni della missione militare italiana Gabba (1919)”**, “Nuova Rivista Storica”, LXXIII, 1989

Luigi De Matteo, **“Alla ricerca di materie prime e nuovi mercati nella crisi postbellica: L’Italia e la Transcaucasia 1919-1921,”** Istituto italiano studi filosofici, Napoli 1990

Marta Petricoli, **L’occupazione italiana del Caucaso: un “ingrato servizio” da rendere a Londra**, Giuffrè, Milano 1972

Ilaria Maria Sale, **La missione militare italiana in Transcaucasia**, Ufficio storico Stato Maggiore Esercito, Roma 2007

Francesco Sidari, **L’Inghilterra e il mandato italiano sul Caucaso nella guerra civile russa (1919)**, Cedam, Padova 1970

Vincenzo Strika, **“L’Azerbaïjan dopo la I guerra mondiale. Alcune considerazioni sulle fonti italiane”**, “Annali Università di Napoli L’Orientale”, 51-1, 1991, ss. 65-81

Vincenzo Strika, **“La missione del colonnello Gabba”**, “Osservatorio strategico-Cemiss”, February 2008, ss. 77-84

Daniel Pommier Vincelli, Andrea Carteny, **La Repubblica democratica dell’Azerbaïgian. I documenti militari italiano 1919-1920**, Nuova Cultura ed., Roma 2012.

Daniel Pommier Vincelli, Andrea Carteny, **L’Azerbaïgian nei documenti diplomatici italiani (1919-1920)**, Nuova Cultura ed., Roma 2013.

ÖZGÜRLÜK AŞIĞI ŞAİR ALMAS İLDIRIM'IN HAYATININ ELAZIĞ SAYFASI VE ATATÜRK

ALMAZ ULVİ BİNNATOVA*

Özet

Türkiyənin Elazığ şəhərinin kənarında yerləşən Xəzər (Hazar) gölünün adı böyük Atatürk və Azərbaycanın mühacir şairi Almas İldırım ilə bağlıdır. Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinin söykəndiyi Böyük Xəzər gölü (dənizi) sahillərindən Azad Azərbaycan eşqi ilə suçlanaraq doğulduğu vətəmindən sürgünlərə, zülmətlərə göndərilən şair Türkiyənin Elazığ şəhərində məskunlaşır və böyük Atatürklə görüşündən sonra oradakı gölə şairin vətən həsrəti eşqinə Atatürk Xəzər adını verir. Almas İldırım özünü həmin torpaqlarda görsə də Azərbaycan eşqi ilə qovrulur yanır:

Oğlu Azərin qeydlərinə nəzər salırıq: “Mən Almas İldırımın ilk, didərgini olduğu torpağının adını daşıyan Azər oğluyam. Sonralar hiss etmişəm ki, atam adımla çəkəndə xəyalən, fikrən mən Azərlə yox, azər torpağıyla, azər xalqıyladır. Onun oturduğu stolun arxasından asdığı Türkiyə xəritəsinin yanında daim Azərbaycan xəritəsi olardı. Yanında isə anamın səliqə ilə üç rəngdə toxuduğu Azərbaycan bayrağı. Atam çox az danışardı. Onun kədər dolu zümməsi hələ qulağımdadır. Azərbaycan torpağı uğrunda atam tək özünü yox, bütün bir nəslin, oğul-uşağının həyatını girov qoyanlardan biri oldu. Almas İldırım sürgündə olduğu Aşqabaddan Türkiyəyə gedəndə (1933) mən üç aylıq körpə olmuşam. Anam Zivər xanım bu gün də o dəhşətli anları nöqtəbənöqtə xatırlayır. Atam Elazığ rayonunun Kəbən qəzasında nahiyə müdiri işləyirdi”.

Məqələdə Azərbaycanın mühacir şairi, azadlıq aşığı Almas İldırımın Elazığda yaşadığı dövrlə bağlı yaradıcılıq irsinə, həyatına, o cümlədən Xəzərin simvolu hesab etdiyi Gölçüyə həsr etdiyi “Gölcüklə həsbi-hal” şeirinin təhlili xüsusi yer almışdır.

* Prof. Dr., Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Azərbaycan, almazulvi1960@mail.ru

Türkiyənin Elazığ şəhərinin kənarında yerləşən Xəzər (Hazar) gölünün adı böyük Atatürk və Azərbaycanın mühacir şairi Almas İldırım ilə bağlıdır. Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinin söykəndiyi Böyük Xəzər gölü (dənizi) sahillərindən Azad Azərbaycan eşqi ilə suçlanaraq doğulduğu vətəmindən sürgünlərə, zülmətlərə göndərilən şair Türkiyənin Elazığ şəhərində məskunlaşır və böyük Atatürklə görüşündən sonra oradakı gölə şairin vətən həsrəti eşqinə Atatürk Xəzər adını verir. Almas İldırım özünü əmin torpaqlarda görsə də Azərbaycan eşqi ilə qovrulur yanır:

Azərbaycan, mənim bəxtsiz anam, oy!
 Neçə ildir həsrətinlə yanam, oy!...
 Azərbaycan, mənim eşsiz yurdum oy,
 Ölməz eşqim, içimdəki dərdim, oy!.. (2,115)

nəhayətdə qardaş Türkiyədə - onun Elazığ şəhərində işiq yolu tapır.

Milli məfkurəsinə, milli düşüncəsinə görə Vətəmindən didərgin düşən oğullarından bir də Almas İldırım olmuşdur. Qəlbi dərdlə, ağrılarla dolu bir ömür başa vurmuş şairin həyat və ədəbi-ictimai fəaliyyəti haqqında bu gün kifayət qədər elmi-tədqiqat əsərləri yazılaraq nəşr olunmuş, şeirləri kitab halında dəfələrlə çapdan buraxılmışdır. 1994 – cü ildə üz qabığı qara rəngdə olan “Almas Yıldırım. Qara dastan. Şe’rlər və poemalar” (1, 143) kitabı onun qürbətdəki hiss və duyğularını ədəbiyyat aləminin diqqətinə bir daha çatdırdı. Kitabdakı şeir və poemaların yüksək poetik sənətkarlıqla işlənməsi və müəllifin acı taleyi əsas verdi ki, həmin kitab əsasında Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında ölkə prezidentinin 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə nəşr olunaraq dövlət kitabxanalarına hədiyyə edilən Seçilmiş əsərləri yaqın ki, şairin ruhuna ən yüksək hədiyyə olmuşdur.

Almas İldırımın bu kitabına müəllifin milli istiqlal, azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizəyə həsr olunmuş şeirləri toplanmışdır. Şeirlərdə Vətən həsrəti, tarixi keçmişimizlə bağlı poetik düşüncələr öz parlaq əksini tapmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının cəfəkeş əlyazmalar qoruyucusu Maarif Teymurun kitaba yazdığı giriş sözündə (2, 6-13) şairin ağrıları bircə-bircə “dindirilmiş”, yaradıcı ömrünün hər günü vərəqlənmişdir.

Həmin qeydləri oxuduqca, hələ 1990-cı ildə çalışdığım “Ədəbiyyat və incəsənət” (4) qəzetinə gələn qərib bir oxucumuz ilə olan söhbət-müsahibəni

xatırladım. Bu şəxs indi haqqında söhbət açdığımız Almas İldırımın böyük oğlu Azər Almas idi. Sərhədlər dağılan kimi onun Azərbaycanı ziyarət etməsində ilk məqsədi atasının doğulduğu torpağa baş əymək, onu öpmək, ata yurduna – evinə baş çəkmək olmuşdur. Məqsədini həyata keçirəndən sonra mötəbər bir ədəbiyyat ocağına gedib atasının illər uzununu keçirdiyi hislərini bölüşmək fürsətini də əldən vermək istəməmişdi və beləcə sayıb-seçdiyi, o zamanlar üçün ən ali ədəbiyyat orqanı olan “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinə gəlib çıxmışdı – ata ocağında onu qarşılayan doğma əmisi oğlanları ilə birgə.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, 1988-ci ildən sonrakı illərin hər günü gözlənilməz hadisələr, gözlənilməz görüşlər ünvanı ilə xatirəyə dönür, yaddaşlarda silinməz iz qoyaraq tarixə çevrilirdi. Türkiyədən gəlmiş Azər bəy Almas və onun həyat yoldaşı alman əsilli Katerina Almasın gəlişi belə tarixlərdən biri oldu.

Beləcə, adına ədəbiyyat kitablarında təkəm-seyrək rast gəldiyimiz, şeirləri haqqında az bilgimiz olan Almas İldırım haqqında, daha doğrusu, onun acı taleyi haqqında oğlu Azər bəyin dediklərini qəzetimiz 10 avqust 1990-cı il (4) sayında dərc etdik:

- Mən Almas İldırımın ilk, didərgini olduğu torpağın adını daşıyan Azər oğluyam. Sonralar hiss etmişəm ki, atam adımı çəkəndə xəyalən, fikrən mən Azərlə yox, azəri torpağı, azəri xalqı ilə imiş. Onun oturduğu stolun arxasından asdığı Türkiyə xəritəsinin üstündə daim Azərbaycan xəritəsi olardı. Yanında isə anamın səliqə ilə üç rəngdə toxuduğu bayraq. Atam çox az danışırdı. Onun zümzüməsi hələ qulağımdadır. (Azər bəy bir anlıq hər şeyi unudub xeyli zümzümə çəkdi). Kədər dolu zümzüməli atamı daha çox belə xatırlayıram. Atasının keçirdiyi ağır günləri, vətən, xalq azadlığının həsrət yangısını bircə-bircə nəql edərək ürəyindəki ağırlı tikanları nəhayət ki, çıxarıb atmaq istəyirdi. Üstündə gəzdiyiniz, həm də param-parça nankor qonşulara verilən bu torpaq uğrunda atam tək özünü yox, bütün bir nəslin, ciyərparalarının, oğul-uşaqlarının həyatını girov qoyanlardan biri oldu.

Almas İldırım sürgündə olduğu Aşqabaddan Türkiyəyə (1933) gedəndə mən üç aylıq körpə olmuşam. Anam Zivər xanım bu gün də o dəhşətli anları nöqtəbənöqtə xatırlayır. Türkiyədə, dünyaya gəldikləri ilə köçdükləri bir ilə düşən rəhmətlik əkiz qardaşlarım – Eldəgəz və Yurdavardan sonra daha üç qardaşım həyata göz açdılar. Araz (1937), Odqan (1945) və Bakuxan (1950). Atam Elazığın Kəban qəzasında müdir işləyirdi.

Mən 1952-ci ildə gimnazyanı bitirən vaxt böyrəklərindən xəstə olan atam rəhmətə getdi. Biz artıq kimsəsiz qaldıq. Üstəlik qoyub getdiyi bir xeyli borc da üstümüzdə. Gimnaziyada oxuyan vaxt mən də şeir yazırdım.

Ey sən Almas, etmə fəryad,
Açma könlün dərđini.
Sonra peşiman olma sən,
Ehsanı böhtandır onun.

Evin böyük oğlu kimi üç qardaşımı, anamı dolandırmaq üçün məsuliyyəti üstümə düşdüyümdən qələmi yerə qoydum. Pul qazanıb ailə dolandırma-
lı idim. Atamın, bir neft quyusunun başçısı olarsan arzusuyla İstanbul Texnik Universitetinin mədənl fakültəsinə daxil oldum. Əlaçı olduğumdan dövlət hesabına təhsil alırdım. İkinci kursda mənı Almaniyaya göndərdilər. Təhsilimi əla diplomla tamamlayıb İstanbula qayıtdım. Tələbəlill illərimdə gecələr işləyirdim. Hazırda İstanbulda Milten şirkətinin texniki işlər üzrə planlaşdırma şöbəsinin müdiriyəm. İki oğlum var – İldırım Rutil (1969) və Ömər Səlcuq (1972). İki il əvvələcən qohumlarım haqda heç bir xəbər bilmirdim. İndi isə budur, doğma əmimin evində, həsrətini çəkdiyimiz Bakıdayam. Bununla yanaşı, mənı ən çox sevindirən o oldu ki, atam Almas İldırımı burada Türkiyə şairi kimi, Azərbaycan şairi kimi tanıyırlar. Üstəlik, onun yaradıcılığı alimlər tərəfindən tədqiq olunur, öyrənilir. Atam Türkiyədə, dərsləklərdə və müxtəlif mətbuat səhifələrində, eləcə də xalq arasında Türkiyə şairi kimi məşhurlaşmışdır. Demək, atam torpağının, xalqının haqq oğlu imiş.

Almas İldırımın “Gölcüklə həsbi-hal” şeirini məqaləmə əsas mövzu olaraq seçəndə tam 25 il əvvəl Almas İldırımın oğlu Azər bəylə olan söhbətim - qeyd-xatirələr könlümdə dolandı.

“Gölcüklə həsbi-hal” şeirini dəfələrlə oxumuşdum. Hər sətirdə verilən insanı düşünməyə vadar edən lirik – romantik baxışlar, təsvirlər, poetik rənglər onun doğma Xəzəri xatırladan

Məlumdur ki, artıq 23 ildir ki, Türkiyənin Elazığ şəhərində Xəzər Şeir Aşşamları bayram olaraq keçirilir. Belə məclislərin birinə - Yunus Əmrə xatirəsinə toplanan 20-ci Xəzər Şeir aşşamlarına məruzəçi olaraq dəvət almışdım. Orada bu törənin nədən Xəzər adlanması ilə maraqlandım. Xəzər Bakının üz örpəyi kimi könlümüzə qala qurduğundan içimdə bir az da qışqanclıq duyğusu dolandığını hiss etdim. Orada – şəhərə yaxın məsafədə yerləşən bir gölün Xəzər adlanması,

həm də bir Azərbaycanın şairinin xatirəsinə Atatürk tərəfindən bu gölün Xəzər deyə rəsmiləşdirilməsi qəlbimi sevindirib coşdurduğu qədər də sızlatdı, göynətdi.

Yurd qəribçiliyini, Azərbaycan ağrısını gör nə qədər yangılı yaşayıbsa, onun bu halına “Gölcü”ün suyunu məlhəm bilib, ciyərlərinə səpiqlər. Orada öyrəndim ki, şairin yaşadığı balaca evi muzey-mənzil kimi qorunur, onun adına küçə-park salınıb, şeirləri dərsliklərdə öyrənilir, ən başlıcası isə böyük Atatürk onun hiss və duyğularına ən böyük mükafat təqdim edib. “Gölcük” “Xəzər” deyə şairi özünü Xəzər sahillərindəki kimi hiss etməsini ərnağan edib. Böyük insanların ehtiramının dəyəri-qiyəti ölçüsüz olar, Xəzər suları kimi.

Şairin beş bəndlik iyirmi sətirlik bu şeirinin adında lirik lövhə dayanır: el arasında misal var deyərlər ki, dərдинə suya danışsan yüngülləşərsən, - məqsəd bumu, ya da özünə, könlünə doğmalığ hissi aşıl原因 bir oxşarlıqımı və ya nə? Bu sualların cavabı şairin xitab etdiyi Gölcüyə “anlatdıqları”nda tapmaq mümkündür.

“Gölcüklə həsbi-hal”(2,102) – Gölcüklə baş-başa söhbətləşmə, hallaşma, hal-əhvaltutma, dərdləşmə, bir-birinə öz halından danışma.

Söhbəti “lirik mən” başlayır, Gölcük sadəcə dinləyir. Gölün suyunun dalğalanması təbiət hadisəsidir, yəni, gölə, dənizə, okeana məxsus “yaşam”dır. Həzin bir ruzgardan doğulan dalğaların sahilə qədər sevinə-sevinə “uçması” onun ömrüdür, həyatıdır. Lakin “lirik mən”ə elə gəlir ki, dalğaların coşması, coşduqca dərin xəyallara dalması dərd bölüşməsidir. Hər kəs həyatı öz düşündüyü kimi görər hikmətindən doğan misralar. Dalğalar coşduqca dərdli könlünün fırtınasına lal sular dərinliyinə dalmış qəlbi evinin sevinməyən, gülməyən halına, tufanları səngimiş dərдинin ağırlığına dözə bilməyən şair Gölcükdən dinçəlmək amarı istəyir -

Dalğın mavi göz kimi dərd andıran dalğalar,
Coşduqca könül coşar, durma, amandır, Gölcük!
Çoxdan bəri qəlbimin telləri oynamadı,
Dərdim başımdan aşqın, halım yamandır, Gölcük! (2,102)

Onu anlayan biləcə, dərдинə yana biləcə həmdəminə üz tutub sanki yalvarır . Eli, yurdu talanmış, işğal olmuş, ona qucaq açmış Gölcüyə “qərib bir Qafqazlıyam” – deyərək dərd anlatması, dərди- halını bölüşməsi Gölcüyün dalğalarını daha da coşdurur -

Aç qoynunu, uzaqdan gəlmişəm, çox yaşlıyam,
Eli, yurdu çalınmış bir qərib Qafqaslıyam,
Zənn etmə ki, yoxsulam, Kürlüyəm, Arazlıyam,
Bakıdan ayrılalı yaxın zamandır, Gölcük! (2,102)

Dərdi yoxsulluq yox, Vətən dərdindən dərdlərə düçar olması onu pərişan etmişdir. Şair bu halından danışır.

Vətən aşiqi olaraq dərbədiyar olan şair ayağı dəydiyi, amma qərarlaşıb yaşaya bilmədiyini, daha doğrusu yaşamağa macal verilmədiyini Gölcüklə bölüşür -

Dolaşıb Türkünstanı, İrani addım-addım.
Qəlbimi oxşayacaq bir beldə bulamadım.
Səndəmi əks edəcək bilməm ki, indi yadım,
Könül özgə bir aşqa bəlkə düşmandır, Gölcük! (2,102)

İctimai-siyasi təzyiqlərlə yanaşı, qəlbinin də qərarlaşa bilməməsi onu çox-cox ellərdən-ellərə daşıdırıb. Türkünstan-Aşqabad, İran, Arazın dərinliyinə baş vuraraq sərhədləri aşması, çox fəlakətlərlə üz-üzə qalması onu aşıqindən usandırmayıb. Vətəndən başqasına aşıq olacağına gümanı gəlmir. Vətən torpağındakı Göygöl səfasından sonra rastlaşdığı Gölcük gözəlliyi, işvəsi ilə onu özünə məftun edəcəyinə inanmır. Vətənlə əhdi-peymanını poza biləcək aşıqlərdən olmadığına inanır və bu halını Gölcüyə də bəyan edir -

Yolsuz bir aşıq kimi sanma ki, səni buldum,
Mən uzaq bir "Göygöl"ün yolunda böylə soldum.
Bu doğrudur, bir dostun uğrunda qurban oldum,
Bu bizim etdiyimiz əhdi-peymandır, Gölcük! (2,102)

Amma şair bütün bunları bir tale oyunu, qismət işi, alın yazısı bilərək heç kimi suçlamır, daha doğrusu lirik duyğularla dolu könlündə düşməni toxumu bəsləmir. Qədər işi, dünyanın gedişi deyərək Gölcüyə sığır -

Eh... hər bir aşınanın, hər bir dostun işi bu,
Kimsədə yoxdur günah, dünyanın gedişi bu,
Mənim də ilk eşqimin fırtınalı qışı bu,
Könlümdə yalnız qalan kəskin imandır, Gölcük!.. (2,102)

Bakıdan sürgün olunandan sonra başına min oyunlar gələn Almas İldırım hara gedirsə, özünü qərib, kimsəsiz hiss edir. Atatürk qüdrəti ilə yenice pöhrələnən Türkiyə Cümhuriyyətinə pənahlanan şair ona qucaq açmış, hətta

yaşadığı ərazinin böyüyü vəzifəsinə irəli çəkilib. Mühacir ömrü yaşayan şair Türkiyədə özünü tapır, ailə həyatını nizama qoymaq qüvvəsi tapır. Şair taleyini burada davam etdirir - “Çınaraltı”, “Göyboru”, “Boz qurd”, “Orkun”, “Özləyiş”, “Kommunizmlə mücadilə” (2, 11) kimi məcmuələrdə şeirlərini nəşr etdirir. Qeyd etdiyimiz kimi, Elazığ yaxınlığındakı Gölcüyə könül bağlantısı qurur. Və günlərin birində böyük Atatürk Elazığa bir günlük səfərindən sonra Gölcük adı Xəzər adı ilə əvəzlənir. Atatürkün Azərbaycana sevgisi, ona sığınan şair övladına məhəbbətinin təcəssümüdür. Bir qurtum məlhəm suyudur. Gölcük şair dərdinin ağırlığına, zülmünə dözməyərək ona verilən Xəzər adına könül verir. Sulara söylənən dərdin ağırlığı Gölcüyü yalnız bu adla xilas edir. Şair qəlbini sevindirmək həm Azərbaycan adına, həm də qərrib, qüssəli köntüllərə qarşı dayığıdır.

Elazığda keçirilən 20-ci Xəzər Şeir Axşamlarında bu mənəxərənin şahidi olduqdan sonra qərara alındı ki, hər il böyük Xəzərdən kiçik Xəzərə bir ovuc dəniz suyu gətirilib qarışdırılsın, böyük Atatürk ruhuna, Almas İldırım ruhuna ehtiram olaraq.

Ədəbiyyat, şeir belə hiss və düşüncələrin, duyğu və lirik-romantik yaşantıların məqamlarıdır.

Sən aldırma içimdən yaralıyam, yaralı,
Burax keçsin gənc ömrüm fırtınalı, boralı.
Mən bilirəm, sonunda çıxmam üzü qaralı,
Yurdumun gənclərinə ümidim, imanım var. (2,113)

KAYNAKÇA

- İldırım Almas, **Qara dastan (şeir və poemalar)**, Bakı, Azərənəşr, 1994, 143 s.
- İldırım Almas, **Seçilmiş əsərləri**, Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Maarif Teymur Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 160 səh.
- Nəbiyev B., **Didərgin** şair, Bakı, Sabah, 134 s.
- Ülvi Almaz, Almas, “İldırımın oğlu qonağımızdır”, **Ədəbiyyat və incəsənət**, 1990,10 avqust
- Ülvi Almaz, Almas, “İldırım-90”, **Xalq qəzeti**, 1997, 18 oktyabr.

HASAN HİLMİ DAĞISTANI'NİN HAYATI, ESERLERİ VE GÖRÜŞLERİ

HALİM GÜL*

Özet

Nakşî-Halidî ve Şâzelî Tarikatı şeyhi olan Hasan Hilmi Dağıstanî, 19. ve 20. yüzyılda Kuzey Kafkasya'nın Dağıstan bölgesinde yaşamış âlim ve mutasavvıflardan biridir.

Bilindiği gibi Dağıstan'da ve Çeçenistan'da Rus istilasına karşı Nakşî-Halidi şeyh ve müritleri tarafından organize edilen bir direniş hareketi başlamıştır. Ruslar, bu direnişleri “müridizm” olarak isimlendirmişlerdir.

Nakşî-Halidî şeyhleri Kuzey Kafkasya'da halkın, Rus istilasına karşı direnişini gerçekleştirebilmesi için İslam'ın emir ve yasaklarına sıkı sıkıya bağlı kalmasının önemini vurgulayarak, batıl adetler ile savaşıarak halkı bid'atlerden uzaklaştırıp ve gündelik hayatı İslam dinin kurallarına göre tanzim etmenin gerekliliği üzerinde sıklıkla durmuşlardır. Çünkü onlar kendi nefsinin arzu ve isteklerine karşı direnişini gerçekleştirmenin, dış düşmanlara karşı direniş sergilemekten daha zor olduğunu bilmekteydiler.

Rusların asırlarca sıcak denizlere inme politikasına ket vuran, engelleyen Kuzey Kafkasyalıları bu bilinci veren Nakşî-Halidî şeyhleridir. O şeyhlerden birisi de Hasan Hilmi Dağıstanî'dir.¹

Bu tebliğimizde, Hasan Hilmi Dağıstanî'nin hayatı, eserleri ve görüşleri üzerinde durulacaktır. Müellifimiz çok velüd bir sufi olduğundan, tasavvuf ilminin birçok konusunu eserlerinde izah etmektedir. Onun bütün görüşlerini bu kısa tebliğimizde ele alıp değerlendirmemiz mümkün olmadığından biz bu çalışmamızda kısaca hayatı, eserleri ve özellikle “nefs ile cihad”ın anlam ve önemi ile ilgili görüş ve düşüncelerini değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Nakşî, Halidî, Hasan Hilmi Dağıstanî, Nefis, Mücâhede

* Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Karabük, halimgul@hotmail.com

¹ John F. Baddeley, **Rusların Kafkasya'yı İstilasını ve Şeyh Samil**, çev. Murat Özden, İstanbul, 1996, s. 52-53.

BIOGRAPHY OF HASAN HILMI DAGHISTANI, HIS WORKS AND HIS SUFI VIEWS

Abstract

Hasan Hilmi Daghistani, a sheikh of both Naqshi-Khalidi and Shazeli sufi order is one of the scholars and sufis living in the region of Daghistan, the North Caucasus in the 19th and 20th centuries.

Nakshi-Khalidi sheikhs and disciples organized a resistance movement against invasion of Russia at Daghistan and Chechnya. Russians called this resistance as muridism.

Nakshi-Khalidi sheikhs believed that people should obey Islamic rules strictly in order to be successful against Russian invasion. They put emphasis on fighting by regulating the daily life according to Islamic rules, because they knew that resisting against desires of self (*nafs*) was more difficult than resisting against the enemy.

The factor that prevented the Soviet Union from accomplishing their policies to access to the warm waters was the guidance of Nakshi-Khalidi sheikhs in the North Caucasus. Hasan Hilmi Daghistani was one of these sheiks who raised awareness among the people.

In this study, we will deal with the biography of Hasan Hilmi Daghistani, his works and his sufi views. Since he was a interpretationsprolific author, he commented upon many issues of Sufism in his works. However, we will only discuss his biography, his works and especially his ideas about the meaning and the importance of jihad against self (*nafs*).

Key Words: Nakshi, Khalidi, Hasan Hilmi Daghistani, Self (*nafs*), Struggle (jihad)

GİRİŞ

Kafkasya, sahip olduğu jeopolitik ve jeostratejik önemi sebebi ile öteden beri dönemin uluslararası güçlerinin mücadele alanı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kurulmasından sonra bölgede Osmanlı İran çatışmaları yaşanmış, daha sonra bu iki güce sıcak denizlere Kafkaslar yolu ile inmeyi planlayan Rusya da katılmıştır.²

Rusya, 1604 yılında Dağıstan'a saldırmıştır. Fakat burada Osmanlı gücü ile karşılaşınca yenilgiye uğramış ve bu tarihten 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar Rusya'nın Kafkaslar politikası duraklamaya başlamıştır.³

Ruslar Dağıstan'da yeniden nüfuz kazanma yolları aramaya başladılar. 1813 yılında İranlılarla Ruslar arasında imzalanan Gülistan Antlaşması ile Dağıstan Ruslara verildi. Fakat Ruslar, Dağıstan'da uzun müddet hâkimiyet kuramadılar. Baddeley'in ifadesiyle "gökyüzünden yağmurun düşmesi gibi" bir savaşçı lider ve vaiz olarak dağlardan çıkan imam Mansur, ilk defa dağlı kabileleri birleştirmeye teşebbüs ederek Ruslara karşı cihad ilan etti.⁴

Böylece Rusya'nın sıcak denizlere doğru ilerleyişini yaklaşık bir asır geciktiren Kafkasya savaşları, 1783 yılında İmam Mansur Uşurma'nın kutsal cihadı ile başlamış, Nakşibendî tarikatı tarafından organize edilip yönetilen 1824-1859 yılları arasındaki Müridizm hareketinin sonuna kadar devam etmiştir. Sogratlı Hacı Abdurrahman'ın önderliğinde 1877-1878'de Dağıstan ayaklanmasıyla tekrar başlamıştır.⁵

Nakşibendî tarikatının düşüncelerini Çeçen-Dağıstan bölgesinde yayan İmam Mansur Uşurma'nın vaaz ve sohbetleri hızlı bir başarı elde etmiş ve Dağıstan halkları onun birlik çağrısına kayıtsız kalmayıp, onun etrafında toplanmışlardır. 1785 yılında Rus ordusuna karşı elde ettiği başarıdan sonra Çeçen ve Dağıstan bölgelerini birleştirmeye muvaffak olan Mansur, orta ve batı Kafkasya'daki Çerkez kabilelerini de Ruslara karşı ayaklandırmaya teşebbüs etmiş, ancak Çerkez kabilelerinin toplumsal yapıları sebebiyle başarılı olamamıştır. İmam Mansur'un 1791'de Anapa'daki Osmanlı kalesinde Ruslar tarafından yakalanmış ve bir asi

² Mustafa Aydın, Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı, Bilimevi Basın Yay., İstanbul, 2005, s.25.

³ Aydın, a.g.e., s. 52.

⁴ John Baddeley, **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Samil**, çev. Sedat Özden, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995, s.72.

⁵ Bennigsen, Alexandre- Chantal Lemercier-Quelquejau, **Sûfi ve Komiser (Rusya'da İslam Tarikatlar)**, çev. Osman Türer, Akçağ Yay., Ankara, 1988, s. 51, 97.

olmakla suçlanarak ömür boyu hapse mahkûm edilmiştir. İki yıl sonra hapsedildiği kalede vefat etmiştir. Kafkasya’da Ruslara karşı Müslümanları cihada teşvik eden ilk Nakşibendî olan İmam Mansûr, kendisinden sonra hiçbir halef bırakmamıştır. Rus baskısı çok sert olunca onun müntesipleri dağılmış, Nakşibendîler o dönemde Kafkasya’da fazla bir varlık gösterememişlerdir.⁶

Yirmi yedi yıl aradan sonra Nakşibendî-Halidî tarikatı 1820’li yılların başında Şirvan’da tekrar ortaya çıkmış ve oradan Dağıstan’a yayılmıştır. Kuzey Kafkasya’da ortaya çıkan Nakşibendîlerin bu ikinci safhası çok ayrıntılı bir şekilde bilinmekte, mürşitlerin silsilesi çok detaylı bir şekilde tespit edilmesi bunu ortaya koymaktadır. Bu ikinci dönem, Kuzey Şirvan’da faaliyet gösteren ilk Nakşibendî mürşidi Kürdemirli Şeyh İsmail ile başlayıp, Gazi Muhammed’in ve Şeyh Şamil’in mürşidi Kazikumuhlu Cemaleddin ile devam etmiştir. Kafkasya tarihinde önemli rol oynayan Nakşibendî tarikatı sağlam disiplini, ideallerine tam bağlılıkları ve tarikatın dayandığı sıkı hiyerarşi, Kafkasyalıların 1824’ten 1859’a kadar süren Rus istilasına karşı gösterdikleri destanî direnişi ifade etmektedir. Kafkasya’daki Nakşibendîlerin, Ruslara karşı başlattıkları cihad, Çarlık İmparatorluğu’nun maddi ve ahlakî yıkılışına kesin bir şekilde etki ettiği, Rusya’da Bolşevik rejimin, iktidara gelişini çabuklaştırdığı iddia edilmektedir. Bu nedenle bu tarikatın dünya tarihinde oynamış olduğu rolün ihmal edilmemesi gerektiği belirtilmektedir.⁷

Nakşibendî tarikatına mensup olanların başlattığı müridizm hareketi 1859’da Şeyh Şamil’in yakalanması ile yenilgiye uğraması ve Kafkasya’lı Müslümanların bu yenilginin sonucu olarak kitleler halinde Osmanlı topraklarına göç etmeleri, Dağıstan ve Çeçenistan’da Nakşibendiyye’nin faaliyetini sona erdirmemiştir. Nitekim bu bildirimizde hayatını ve eserlerini incelediğimiz Dağıstanlı Nakşi Halidi şeyhi, Hasan Hilmi Efendi’nin eserleri ve etkileri bu düşüncemizi desteklemektedir.

Diğer taraftan, şeyh şamil’in 1859’da tutuklanmasından beri terk edilmiş olan imamlık geleneği, Ağustos 1917 yılında, Kuzey Dağıstan’daki Andi köyünde Dağıstan’ın bütün dini liderlerinin ve ulemasının katılımıyla gerçekleştirilen kongrede, Nakşibendî şeyhi Necmeddîn Godsinski’nin Dağıstan ve Çeçenistan’ın imamı olarak ilan edilmesi ile tekrar başlamış oluyordu.⁸

⁶ Bennigsen, a.g.e., s. 95.

⁷ Bennigsen, a.g.e.. s. 95-96.

⁸ Bennigsen, a.g.e.. s. 103-104.

Ekim 1917'de Rusya'da ihtilâlin patlak vermesi üzerine Kuzey Kafkasya'daki Müslümanlar direnişe geçtiler ve onlara Nakşibendî tarikatına mensup, Hotsolu İmam Necmeddin, Uzun Hacı ve Şeyh Şamil'in torunu Said Şâmil gibi şeyhler liderlik ederek 1925'e kadar burada Bolşevik (Rus) hâkimiyetinin yerleşmesine karşı mücadele ettiler. Ancak bu mücadele sonunda Ruslar, Avar ülkesini Rus Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı Dağıstan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir parçası haline getirdiler.⁹ Her dönemde olduğu gibi yine Ruslar pek çok müridi tutuklamış, yargılamış ve idama mahkûm etmiştir. Fakat bu idamlar ve sürgünler sufileri mücadelelerinden vazgeçirmemiş, bugüne kadar devam etmiştir.

Sovyet kaynakları, yapılan baskıların bugün, II. Dünya Savaşı hatta pek muhtemelen ihtilal öncesinden daha güçlü ve etkili bir şekilde ortaya çıkan tarikatların yayılmasını engelleyemediklerini belirtmektedirler.¹⁰

Kafkasya'daki dini hayatın en ciddi Sovyet gözlemcilerinden biri olan V. G. Pivovarov 1975'te şu bilgileri vermektedir: “Çeçen-İnguş Otonom Cumhuriyeti Müslümanlarının yarısından fazlası bir tarikatın üyesidir.”¹¹

Bu kısa girişten sonra büyük bir âlim olan, Nakşî-Halidî Şeyhi Hasan Hilmi Dağıstanî'nin hayatı, eserleri ve görüşlerine geçebiliriz. Müellifimizin kendi döneminde Nakşî-Halidî şeyhlerinin Ruslara karşı organize ettikleri müridizm hareketinin içinde olup olmadığı ile ilgili bir bilgiye tetkik ettiğimiz kaynaklarda ulaşamadık. Ancak bazı kaynaklarda 1937 yılında Bolşevikler tarafından tutuklanarak ölüme mahkûm edildiği, kabrinin yeri hala bilinmediği ifade edilmektedir.¹² Bu da onun Ruslarla yapılan mücadelenin içinde olduğunu göstermektedir.

Hasan Hilmi Dağıstanî, velüd bir sufi olduğundan, tasavvuf ilminin birçok konusunu eserlerinde izah ettiği görülmektedir. Onun eserlerinde ortaya koyduğu tasavvufî görüşlerine yönelik daha kapsamlı bir çalışmamız halen devam etmektedir. Biz bu tebliğimizde sufimizin kısaca hayatı, eserleri ve özellikle “nefs ile cihad”ın anlam ve önemi ile ilgili görüş ve düşünceleri üzerinde duracağız.

⁹ Nadir Devlet, “Avarlar”, **DİA**, IV. 110-111.

¹⁰ Bennigsen, a.g.e.. s. 113-114.

¹¹ Bennigsen, a.g.e.. s. 114.

¹² <http://islam.ru/en/content/story/shaykh-hassan-afandi-al-kahibi-knower-profane-and-concealed>; <http://islamdag.info/story/3203/> Erişim31/08/2015.

A-Hasan Hilmi Dağıstanî'in Hayatı¹³

1-İsmi, Doğum Yeri ve Tarihi

Müellifimizin tam ismi; Hasan Hilmi Efendi Bin Muhammed Bin Hüseyin el-Kahî ed-Dağıstânî en-Nakşibendî eş-Şazelî el-Kadirî şeklinde zikredilmektedir.

Hasan Hilmi Efendi, h.1280/m.1870 yılında Dağıstan'ın "Hid" bölgesinin "Kahib" köyünde dünyaya geldi.¹⁴ Bir başka kaynağa göre; Şemvil kazasının Kahib köyünde 1268-9/1852 yılında doğdu.¹⁵ Babası, fazıl ve takva sahibi bir âlim olan el-Hac Muhammed el-Kahî el-Hidelî, hac ibadetini yapıp dönerken Cidde de vefat etti. Hz. Havva'nın kabrinin yakınlarına defnedildi. Babası vefat ettiğinde, Hasan Hilmi Efendi beşikte idi. Babası vefat edince terbiyesini annesi Zehîde Hanım üstlendi.¹⁶

2-İlim Tahsili

Hasan Hilmi Dağıstanî'nin yedi yaşına ulaştığında kendi kendine Kur'an okumaya başlayıp daha sonra babasının ihlâslı ve vera sahibi arkadaşı kâdı Hasan Bîk adında bir âlimden ders okumaya başladı.¹⁷ Hasan Hilmi Efendi'nin zahiri ilimleri tahsil ettiği âlimlerden biri de kendi köylüsü, el-Hâc İsa el-Kahî'dir.¹⁸

Kaynaklarda *Hasan Hilmi Dağıstanî'nin* çalışmaya, araştırmaya ve ilim tahsili ile ilgili bütün vesilelere başvurmakla birlikte, ilmi elde etmesinin Allah Teâlâ'nın fütahatı ile olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca zamanını dünya ve ahre-

¹³ Hasan Hilmi Efendi'nin hayatı ile ilgili bilgiler, müellifin eserlerini tahkik edip yayına hazırlayan Abdulcelil Ata el-Bekrî tarafından yazılan, eserlerin birçoğunun giriş kısmında yer alan bilgilere ve bizzat müellifin kendisinin, eserlerinde verdiği malumata dayanmaktadır. Müellifimizin hayatı eserleri ve tasavvufi görüşleri hakkında daha geniş bir çalışmamız halen devam etmektedir.

¹⁴ Hasan Hilmi Dağıstânî, **Tenbîhü's-Sâlikîn İlä Ğurûri'l-Müteşeyyihîn**, http://files.darulfikir.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi (30/05/2015), s.6.

¹⁵ Dağıstânî, **El-Bürûcü'l-Müşeyyede bi'n-Nusûsu'l-Müeyyede**, http://files.darulfikir.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi (30/05/2015), s. 4.

¹⁶ Dağıstânî, **Tenbîh**, s. 6; **Bürûc**, s. 4.

¹⁷ Dağıstânî, **Tenbîh**, s.6.

¹⁸ "**Tenbîhü's-Salikîn**" adlı kitabında İmam Gazalî'nin tasavvufa intisap etmeden önce okuduğu ilimlerin kendisi için bir perde olduğunu ifade ettiğini aktarırken dipnotta, zahiri ilimlerde üstadım diye bahsettiği el-Hâc İsa el-Kahî'nin de tarikata intisap ettikten sonra benzer ifadeler söylediğini belirtmektedir. bk. Dağıstânî, **Tenbîh**, s. 366.

tini kazanmak için taksim ettiği; her gün sabah erkenden hocası ile derse başlayıp, hemen akabinde koyun çobanlığı yaptığı, çobanlık yaparken dağda akşama kadar ders çalıştığı, eve döndüğünde de vaktini arkadaşları ile oynayarak boşa harcamadığı, yine hocası ile sabahleyin okuduğu dersleri yazdığı ve bu derslerini mütalaaya başladığında gecelerinin çoğunu sabaha kadar uyanık geçirdiği ve çok az uyuduğu belirtilmektedir.¹⁹

Hasan Hilmi Efendi, yukarıda isimlerini zikrettiğimiz bu iki âlimden başka vera sahibi ihlaslı ve çok değerli âlimlerden de ilim öğrenmiş ve bütün ilimlerde yetkinlik kazanmıştır. Bu nedenle aklı, ilmi ve anlayışı bakımından âlimlerin ve akıllıların en mükemmeli olduğu kabul edilmiştir.²⁰

Müellifimiz gençliğinde ilme ve ibadete sarılıp, zamanının âlimlerinden ihlaslı ve vera sahibi olanlarından zahiri ilimleri tahsille meşgul oldu. Bu konuda bütün akranlarına üstün gelirdi. Okuduğu ders kitaplarının metinlerini ezberledi. Kendisini herhangi bir konuda soru sorulduğu zaman ilgili kitabın sahife ve satır numarasını vererek cevapları.²¹ Müellifin yazmış olduğu eserler bu görüşü destekler mahiyettedir. Çünkü inceldiğimiz bütün eserlerinde, bir konu hakkında bilgi verirken selef âlimlerinin görüşlerini aktarmakta ve bunun hangi eserde bulunduğuna işarette bulunmaktadır. Buda onun gerçekten bätini ilimlerin yanında zahiri ilimlerde de yetkin bir âlim olduğunu ortaya koymaktadır.

Ayrıca “Burûcü’l-Müşeyyede” adlı eserinde, bizzat kendisi, zahiri ve bätini ilimleri tahsil ettiği şeyh ve üstadlarının senedlerini çok detaylı olarak zikrettiğini görüyoruz.²²

Örneğin, İmam Cezûlî'nin “Delâilü'l-Hayrât” adlı eserini ise iki kanaldan icazet aldığı belirtilmektedir. Birincisi Nakşî ve Şazelî icazetini aldığı şeyhi Seyfullah Gumûkî diğeri ise ilk intisap ederek sülükünü yanında tamamladığı ve kendisinden Nakşî icazetini aldığı şeyhi, Abdurrahman el-Asevî'dir. Hatta şeyhi Abdurrahman el-Asevî'ye bu kitabı okutmak için icazet veren Muhammed Abduh el-Mekki'nin, kendisine de icazet verdiğini zikretmektedir.²³ Müellif birkaç kanaldan aldığı icazetlerin senetlerini tek tek zikretmekte, hatta icazet aldığı

¹⁹ Dağistanî, **Tenbîh**, s. 6

²⁰ Dağistanî, **Tenbîh**, s. 8.

²¹ Dağistanî, **Tenbîh**, s. 8.

²² Dağistanî, **Tenbîh**, s. 377 vd.

²³ Dağistanî, **Bürûc**, s. 340.

hocasının senedi ayrı ayrı senede dayanıyorsa, ayrıca onu da zikrettiği görülmektedir. Örneğin şeyhi Seyfüllah Hüseyinî'nin hocası ve şeyhi Zeynullah Şerifi, öğrencisine maddi ve manevi ilimlerle ilgili iki yolla icazet verdiğini, bunlardan birincisinin Zeynullah Şerifi'nin hocası Muhammed Ali b. Zahir'e dayanmakta olduğu, diğer senedin ise Zeynullah Şerifi'nin intisap ettiği şeyhi ve hocası Ahmed Ziyaüddîn Gümüşhanevî'ye dayandığı belirtilmektedir.²⁴

Hasan Hilmi Efendi hocası ve şeyhi Seyfüllah Hüseyinî'nin kendisine kütübü sitte ve diğer birçok eserler ve akli ve naklî ilimlerle ilgili icazet yazdığını belirtmekte ve bunları uzun uzun zikretmektedir. Bunun sebebinin ise, İmam-ı Rabbanî'nin Mektubât'ında belirttiği şu görüşü olduğunu ifade etmektedir: “Bir ilimden tam bir fayda elde edebilmek ancak o ilmi okuduğu hocasının izniyle mümkündür.”²⁵

Fıkıh ilminde şeyhi Seyfullah Hüseyinî'nin senedinin Molla Celal Muhakkik Devvânî'ye dayandığını, dolayısı ile kendisinin de bu yolla fıkıh ilminde icazet aldığını belirtmektedir.²⁶ Aynı kitabın ilerleyen sayfalarında Gümüşhanevî'nin şeyhi Ahmed b. Süleyman Tırablusî'nin zahiri ilimlerde Mısır ve Şam âlimlerinden okuduğu kitapların senedini çok detaylı olarak zikrettikten sonra şöyle demektedir: Bütün bu eserleri Süleyman Tırablusî, Ahmed Ziyaüddîn Gümüşhanevî'ye, o da Zeynullah Şerifi'ye, o da şeyhim Seyfullah Hüseyinî'ye okuyup ve okutmak için icazet vermiştir. Hocam ve şeyhim Seyfullah Efendi de bana okuyup okutabileceğime dair mutlak bir icazet vermiştir.”²⁷

Bütün bu bilgiler Hasan Hilmi Efendi'nin de diğer birçok Nakşî-Halidî şeyhleri gibi zahiri ve batini ilimlerde yetkin bir âlim ve mutasavvıf olduğunu ve onu da şeyhleri gibi “zülcenahayn” olarak adlandırabileceğimizi göstermektedir.

3-Tasavvuf Yoluna Girişi

Hasan Hilmi Efendi'nin bu yola ne zaman sülük ettiği ile ilgili kesin bir bilgiye sahip değiliz. Yalnız kaynaklarda, bir gün insanları Allah yoluna davet ederken gönlünde evliyaullah ve mutasavvıflarla sohbet etme iştiağı parladığı ve onların yoluna girme arzusu ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Şeyh el-Hâc Abdurrahman el-Aselî'nin müritlerinden birinin kendisine rehberlik ederek şeyh

²⁴ Dağıstanî, **Bürûc**, s. 339-340.

²⁵ Dağıstanî, **Bürûc**, s. 341 vd.

²⁶ Dağıstanî, **Bürûc**, s. 345.

²⁷ Dağıstanî, **Bürûc**, s.370-386.

efendiye gidip intisap ettiğini ve onu kısa sürede yetiştirerek hilafet verdiğini, fakat Hasan Hilmi Efendi kendisinin bu göreve layık olmadığını düşünerek yedi yıl bu görevi gizleyip inzivaya çekildiği belirtilmektedir. Şeyhi bu haline vakıf olunca onu yanına çağırarak şöyle der: “ Ben seni, emirlerin amiri, sultanların sultanı, resulün ve benim halifem yaptım. Sana dünya ve ahreti verdim böylece irşatla emrolundun.”²⁸

Hasan Hilmi Efendi bu görevi istemediğinden, birkaç kez kendisini bağışlamasını isteyerek şöyle der: “ Ey hocam; sen benden bu büyük işi alıver, çünkü ben ailemle birlikte ne kadar menkûl ve gayr-i menkûl varsa onların hepsini terk ederek insanlardan uzak bir mağarada yaşıyorum.” Bunun üzerine şeyh, ikinci kez emri vurgulayarak bunun mümkün olmadığını; “Sen halifemsin, senin elin benim elim, senin kabulün benim kabulümdür.” der. Bunun üzerine H.Hilmi Efendi şöyle der: “Hocam ben bu yüce görev için ehil değilim.” Şeyh efendi ise emrolunduğun şeyi yap der.. Sonra onun sözünü “işitim ve itaat ettim” diyerek kabul eder. Böylece hilafet seccadesine oturarak insanları irşada başlar.²⁹

Müellifimiz H. Hilmi bu büyük makama geldikten sonra, şeyhi el-Hâc Abdurrahman el-Asevî (k.s) ikinci kez hacca gidince, yerine de H. Hilmi Efendi'yi görevlendirdi. Abdurrahman Efendi haccını tamamlayıp dönerken Cidde'de vefat etti. O da sufimizin babası gibi orada Hz. Havva (r.anha)'nın kabri yanına defnedildi. Şeyhi Abdurrahman el Asevî vefat edince H. Hilmi Efendi, el-Hâfız el-Hâc Şuayb Efendi el Bâkkînî diye meşhur olan Nakşi şeyhinin yanına gidip intisap etti. O da onu güzel bir karşılamaıyla karşılayıp terbiyesi altına alıp terbiye etti. Onun için Nakşibendî tarikatından icazetli olduğunu gösteren bir belge yazdı. Eş-Şeyh Bâkkînî de Rabb'ine intikal edince H. Hilmi Efendi Mir Seyfullah en-Nakşibendî eş-Şazelî el-Kadirî el- Uveysî el-Huseyni en-Nujbekrî el-Ġâzî Ġamûġî'nin³⁰ yanına gidip intisap etti. H.Hilmi Efendi ondan manevi olarak çok istifade etti. Zamanının en büyük kutbu ve şeyhi olan Seyfullah Efendi kalbinde bulunan bütün manevi ilimleri Şeyh Hasan Hilmi Efendi'nin kalbine aktardığını “Kalbimde bulunan her şeyi senin kalbine düktüm.” İfadeleriyle söyledi. Seyfullah Efendi, H.Hilmi Efendi'ye, Nakşî, Şazelî ve Kadrî tarikatlarından icazet verdi. Bunun yanında adı geçen şeyh efendinin zahir ilimlerle ilgili birçok icazet verdiğini yukarıda ifade etmiştik. Okutmaya icazet verdiği Sahih-i Buhari,

²⁸ Dağistanî, **Tenbîh**, s. 10.

²⁹ Dağistanî, **Tenbîh**, aynı yer.

³⁰ Dağistanî, **Tenbîh**, s. 11.

Miškâtü'l-Mesâbîh, Delâilü'l-Hayrât, et-Tarîku'l-Âliye, el-Bürdetü's-Şerîfe, Hizbü'l-İmam en-Nevevî gibi kitapların yanında daha birçok akli ve nakli ilimlerle ilgili ve müselsel sahih hadis kitaplarının da olduğu anlaşılmaktadır.³¹

Seyfullah Nujbetrî (k.s) vefet edince Yukarı Ğazanşah'a defnedildi. Bu şeyh efendinin vefatından sonra Hasan Hilmi Efendi, Dağistan'da Nakşi, Şazeli tarikatlarında icazetli tek şeyh olarak kaldı. Sözlü olarak Kadiri tarikatından da icazetli olduğu halde yazılı belgesi olmadığı için o tarikatta müritlere seyr ü sülük yaptırmıyordu. Çünkü o sahih bir silsile ile Hz. Peygambere ulaştığını gösteren bir icazet olmadan bu alanda görev yapmanın doğru olmadığı kanaatindeydi.³² Eserlerinde; Dağistan bölgesinde, herhangi bir şeyh efendinin gözetiminde eğitimi tamamlayarak icazet almadan şeyhlik yapanların çoğaldığını, bu nedenle tasavvuf ve tarikatlarla ilgili birçok bidatlerin zuhur ettiğine dikkatleri çekmektedir.

Kaynaklarda, Hasan Hilmi Efendi, Hicri on dördüncü asrın müceddidi olduğu belirtilmekte, fakat irşad faaliyeti hakkında detaylı bilgi verilmemekte, yalnız Nakşibendî ve Şazeli tarikatındaki mürid ve saliklerinin çoğaldığı, çok kısa zamanda ününün ülkenin en ücra yerlerine kadar yayıldığı ve Allah'a vasıl olmak isteyen kimselerin ülkenin doğu ve batısından kendisine yönelmeye başladığı ifade edilmektedir.³³

Hasan Hilmi Efendi intisap ettiği üç şeyhi değerlendirirken son intisap ettiği şeyhi, Seyfullah Nujbetrî'nin manevi derecesinin, diğer iki şeyhinden daha yüksek olduğunu ifade etmektedir.³⁴

4-Silsilesi

Hasan Hilmi Dağistanî, "el-Bürûc" adlı eserinde yukarıda da ifade edildiği gibi Nakşibendi tarikatına mensup Abdurrahman el-Asevî'ye intisap etmiştir. Yıllarca onun sohbetlerine devam etmiş ve ölümünden sonra şeyhinin tekke arkadaşı ve dostu âlim el-Hâc Şuayb Efendi el Bâkinî'ye intisap etmiştir. Şuayb Efendi'nin vefatından sonra da hem Nakşî ve hem de Şazeli icazetini aldığı Seyfullah Hüseyinî Nojbetrî Gazî Gamûkî Nakşibendî Şazeli Kadirî Uveysî'ye intisap etmiştir. Mezkur eserinde her üç şeyhten de irşad için kendisine mutlak

³¹ Dağistanî,, **Tenbîh**, s. 11-12.

³² Dağistanî,, **Tenbîh**, s. 12.

³³ Dağistanî, **Tenbîh**, s. 13.

³⁴ Dağistanî, **Bürûc**, s. 357.

icazet verildiğini belirtmektedir.³⁵ Müellif bu üç şeyhin silsilesine kitabında detaylı olarak yer vermektedir. Söz konusu Nakşî silsilesi şöyle belirtilmektedir:

a- Silsile: 1- Hasan Hilmi el-Kahî, 2- el-Hac Abdurrahman el-Asevî, 2- Cebrâil Efendi, 4- Mahmud Efendi, 5- Yunus Efendi, 6- İbrahim Kadkaşî, 7- Muhammed Salih, 9- İsmail Kürdemirî, 10- Mevlânâ Halid Bağdadî, 11- Abdullah Dehlevî. Bundan sonraki silsile diğer Nakşî silsile ile aynıdır. Bu silsilede Mahmud Efendi'nin Halidi Bağdadî'nin Dağıstan halifesi olan İsmail Kürdemirî'nin diğer halifesi Haşim Yemşânî'ye de intisap ettiği belirtilmektedir.³⁶

b- Silsile: 1- Hasan Hilmi el-Kahî, 2- Şuayb Efendi, 3- Ahmed Telâlî, 4- Mahmud Efendi. Bundan sonraki isimler birinci silsile ile aynıdır.³⁷

c- Silsile: 1- Hasan Hilmi el-Kahî, 2- Seyfullah Üveysî (1850-1919), 3- Muhammed Zakir, Mahmud Efendi. Bundan sonra yukarıdaki silsilelerin aynıdır. Seyfüllah Uveysî'nin silsilesi diğer bir koldan Zeynullah Nuri b. Habibullah Şerifî vasıtasıyla Ahmed Ziyaeddîn Gümüşhanevî'ye dayanmaktadır.³⁸

Hasan Hilmi Efendi eserinde bu şeyhlerin kendisine yazmış olduğu icazetleri detaylı bir şekilde zikretmektedir.³⁹

5-Ahlâkı

Hasan Hilmi Efendi, güzel ahlak, selim tabiat ve büyük hayâ sahibiydi. Bütün ilimlerde yetkin bir kimse idi. Güzel yüzlü ve konuşması etkili idi. Onu gören herkes severdi. Vakarlı, hilm sahibi, cömert, ahlakı ismine mutabık idi. Sesi güzel, yüzünün rengi siyaha yakın beyaz, sakalı uzun, saçları sık ve beyazlamıştı. Bedeni zayıf, orta boylu idi.

³⁵ Dağıstanî, **Bürûc**, s. 345.

³⁶ Dağıstanî, **Bürûc**, s. 349; Eseri tahkik eden Abdülcelil Ata el-Bekrî ise "Dağıstan'da Nakşibendî Tarikatı Silsilesi" başlığı altında Hasan Hilmi Efendi'nin birinci silsilede verdiği isimleri zikrettikten sonra, Hasan Hilmi Efendi'ye sonra silsilede yer alan şeyh efendilerin isimlerini zikretmektedir. Söz konusu silsile şöyledir: 1-Hasan Hilmi Efendi 2- Muhammed Ya'sûb 3- Humeyd Efendi 4- Hüsünîl Muhammed Efendi 5- Muhammed Arif Efendi 6- Muhammed Sa'd Hâccî el-Baklûhî 7- Abdulhamid Efendi 8- Hamzat Efendi 9- Muhammed el-Hacdi Efendi 10- Sa'îd el-Çerkevî Efendi bk. Dağıstanî, **Bürûc**, s. 8.

³⁷ Dağıstanî, **Bürûc**, s. 349.

³⁸ Dağıstanî, **Bürûc**, s.349-351; Ayrıca bk. Hamit Algar, "Volga-Ural Bölgesinin Son Büyük Nakşibendî Şeyhi: Şeyh Zevnullah Resulev" **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C XXXVII/1997, s. 133.

³⁹ bk. Dağıstanî, **Bürûc**, s.352-363.

Kendisini aldatmak için yanına gelen kimseyle konuşur, durumuna uygun bir şekilde ahlakını güzelleştirirdi. Olağan üstü şeylerin, keşfin gösterilmesine izin vermez, şöyle derdi: “Keşf, erkeğin hayzı, şeytanın makamıdır.” Kendisinde ortaya çıkan ilahi keşifleri ortaya koymaz, ancak daha önceki mutasavvıflarda ortaya çıkmış keşifleri anlatırdı. Velev ki en ufak bir şey dahi olsa, kendisinden şeriata muhalif bir durum görülmemiştir. Dünya ve makam sevgisinden yüz çevirmişti. Nefis riyazetini, az yiyerek, az uyuyarak, çok namaz kılarak, sadaka vererek ve oruç tutarak güzel yapardı. Yetimlere, miskinler ve fakirlere karşı çok merhametli ve yardım severdi. Takva sahibi, fakir ve sabırlı idi. Dünyadan kolay ve helal olan şeyleri isterdi. Hediye olarak ancak ucuz olan kek ve ekmeğe gibi şeyleri kabul ederdi. Bunları da ihtiyaç sahiplerine dağıtılmasını söylerdi.⁴⁰

Çok lütfkâr ve iffetli idi. Dostlarını ve çocuklarını hediye ve karşılıksız yapılan bağışları kabul etmemeleri için uyarırdı. Onlara şöyle derdi: “Ben teke gibi olmak istiyorum, keçi gibi olmak istemiyorum. İnsan kendisine yapılan iyiliğin kölesidir.” Kendisine iyilikte bulunan bir kimseye en az yaptığı iyiliğin on katı ile karşılık vermesi onun âdetiydi. Müritlerine şöyle derdi: bana hediye olarak getirdiklerinizi fakirler ve miskinler arasında dağıtmaz mısınız? Kendisine gelen küçük bir hediye de olsa yanında alıkoymaz hemen bir başkasına verirdi.⁴¹

Hasan Hilmi Dağıstanî, herkes için hüsn-ü zan besler ve yumuşak konuşurdu. Kendisinden “kesinlikle, mutlaka” sözcüğü sadır olmamıştır. Hangi durumda olursa olsun hiçbir kimseye su-i zan beslememiştir. Şöyle derdi: Mürşidim ve üstatım el-Hâc Abdurrahman el-Asevî, bana icazeti vermeden önce şöyle dedi: “Ey çocuğum; bir kimsenin kalbini kıracak söz söyleme. Zina eden erkek ve kadını görsen bile, ancak Allah’ın onları, bu çirkin ve haram olan şeyden uzaklaştırması için dua et.”⁴²

İnsanlar, Hasan Hilmi Efendi’yi cahil ve fasık insanların arkasında namaz kıldığından dolayı ayıplayınca onlara şöyle derdi: Ben sü-i zanna sebep olmamak için onların arkasında namaz kılıyorum. Şayet namazımın sıhhatinden bir şüpheye düşersem, namaz bittikten sonra eda edilmesi caiz değil mi?⁴³

Yine Hasan Hilmi Efendiye birisi, müritlerinin haram ve sakıncalı olan şeyleri yaptıklarını; niçin onlara, bu fiilleri terk etmelerini söylemediğini sorunca şu

⁴⁰ Dağıstanî, **Tenbîh**, s. 14.

⁴¹ Dağıstanî, **Tenbîh**, s.14-15.

⁴² Dağıstanî, **Tenbîh**, s. 16

⁴³ Dağıstanî, **Tenbîh**, s. 17.

karşılığı verir: “Ben Allah’a davetçiğim. Eğer bu anlattığım şeyleri söylersem onlar benden kaçarlar. İşte o zaman insanları Allah’tan (c.) men etmiş olurum. Bu ise uygun değildir. Ben ancak böyle durumda olanın düzelmesi için Allah’a dua ederim. Şu ana kadar hiçbir kimseye şu fiili niçin yapıyorsun demedim.”⁴⁴

Bütün bu bilgiler, sufilerin aynı zamanda iyi bir psikolog ve eğitimci olduklarını da ortaya koymaktadır.

6-Vefatı

Hasan Hilmi Efendi’in vatanından, dost ve akrabalarından uzaklaştırılması yaşadığı hayat yönünden Resulullah’a benzediğinin göstergesidir. O da birçok âlim ve sufi gibi zulme uğramış ve devlet tarafından hapis cezasına maruz bırakılmıştır. Sufimiz hapsedilmeden iki ay önce bu olayı çocuklarına haber vererek şu nasihatte bulunur: “Ey evlatlarım! Ben, Allah Teâlâ’nın takdir ettiği şeye razıyım. Sizler de buna razı olun.”⁴⁵ 1937 yılında Bolşevikler tarafından tutuklanarak ölüme mahkûm edildi. Kabrinin yeri hala bilinmemektedir. Onu ziyaret etmek isteyenler için, şeyhi ve hocası Seyfullah Kadı’nın Yukarı Kazanşah’da bulunan kabrinin yanına sembolik bir mezar taşı konulmuştur.

B-Eserleri

Kaynaklarda Hasan Hilmi Dağıstanî’nin on bir eserinin ismi zikredilmektedir. Bu eserleri, şeyhlik görevine başladıktan sonra kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Eserlerinin dilinin hem Arapça hem de başka dillerde olduğu belirtilmektedir. Biz sadece Arapça yazılan eserlerinden altı tanesinin internette bulunan dosyasına ulaşabildik. Söz konusu eserleri şunlardır:

1. Tenbîhü’s-Sâlikîn İlâ Gurûri’l-Müteşeyyihîn
2. Telhîsü’l-Me ‘ârif fi Terğîb-i Muhammed Ârif
3. El-Bürücü’l-Müşeyyede bi’n-Nusûsu’l-Müeyyede
4. Ed-Dürretü’l-Beydâü fi Raddi’l-Bid’i ve’l-Ehvâ
5. Cehdü’l-Mükıl fi Raddi Şatahâti’l-Münkiri’l-Mudıllı
6. Feyzü’r-Rahmân fi Zikri Kelam-i Abdurrahmân

⁴⁴ Dağıstanî, **Tenbîh**, s. 17-18.

⁴⁵ Dağıstanî, **Tenbîh**, s. 36.

7.Hülasatü'l-Edeb

8.Es-Seferü'l-Esnâ fi'r-Râbitati'l-Hüsna

9.Sirâcü's-Seâdât fi Seyri's-Seâdât

10.Vesâilü'l-Mürîd fi Resâli'l-Üstâz el-Ferîd

11.El-Cevheretü'n-Nefise fi İânati't-Tarîkati'n-Nakşibendiyye⁴⁶

Sufimizin bu eserleri sayesinde tarikatının Dağıstan bölgesinde duyulduğu ve irşat haberlerinin ülkenin her yerine ulaştığı, bu eserleri sayesinde bidat ve cehaletin karanlıklarının zail olduğu, ilminin bereketi, marifet nurlarının etkisi ile batıl düşüncelerin yerle bir olduğu ve bidatlerin azaldığı ifade edilmektedir. Müellifin bu eserlerini Allah'ın yardımıyla çok kısa sürede yazdığı, bu durumunda kendisinin ilm-i ledün sahibi biri olduğunu göstermektedir. Örneğin, çok kapsamlı bir eser olan "El-Bürücü'l-Müşeyyede bi'n-Nusûsu'l-Müeyyede" yi, -her gün kendisine gelen en az kırk salikin terbiyesi ile meşgul olduğu halde- on üç gün gibi kısa bir sürede tamamladığı vurgulanmaktadır.⁴⁷

Bu eserlerden ancak altı tanesinin internette bulunan PDF dosyalarına ulaşabildik. Şimdi ulaşabildiğimiz bu eserleri kısaca tanımaya çalışalım.

1-Tenbîhü's-Sâlikîn İlâ Ğurûri'l-Müteşeyyihîn

Müellif bu eserinde Dağıstan'da Nakşibendî Tarikatı ile ilgili sahte şeyhlerin ortaya atmış oldukları bidatlere karşı salıklere uyarıda bulunmaktadır. Bu müteşeyyihler tarafından Nakşi tarikatının bu bölgede garip duruma düşürüldüğü ileri sürülmektedir. Eserde sahte şeyhlerin ortaya koydukları bidatlerden bazılarının şunlar olduğu beyan edilmektedir:

Sahte şeyhler, şeyhlerinin Hz. Peygamber (s) olduğunu, ondan uykuda vâsıtasız olarak bu görevi aldıklarını veya uykuda kâmil bir şeyhin ruhaniyetinin onlara izin verdiğini iddia etmektedirler.

Nakşibendi usulü üzere halka kalbi zikir telkin etmenin haram olduğu, nefsi-i mutmainne mertebesine ulaşmayan kimseye bu zikri telkin etmeye izin verilmediği, bu nedenle halka dil ile zikir telkini yapılmalıdır. Çünkü bu şeriat, diğerinin ise tarikat olduğunu iddia edilmektedirler.

⁴⁶ Dağıstanî, **Tenbîh**, s. 15-16.

⁴⁷ Dağıstanî, **Tenbîh**, s. 16.

Müellif, sahte şeyhler tarafından ortaya atılan bunun gibi pek çok konuyu zikretmekte ve bunların bidat olduğunu, Nakşibendî anlayış içerisinde bunların bulunmadığını açıklamaktadır. Eserin sonunda Nakşibendî tarikatının esaslarını ve özelliklerini sebep ve hikmetlerini çok geniş bir şekilde izah ettiği görülmektedir.

Hasan Hilmi Dağıstanî yukarıda zikrettiğimiz konuları açıklarken selef âlimlerinin eserlerinden alıntı yaparak izah etmekte ve şöyle demektedir: “Şayet söylediğim şeylerden şüphesi olan varsa kaynağını ve sayfasını zikrettiğim eserler yanımda mevcuttur. İsteyene kaynağı ve sayfasını gösterebilirim.”⁴⁸

Eserin, 10 Rebülevvel 1325/ 23 Nisan 1907 yılında tamamlandığı kitabın sonundaki kayıttan anlaşılmaktadır.⁴⁹ Bu eserin “el-Bürûc” adlı eserden önce yazıldığını, bu eserin konularını işlerken zaman zaman bu esere atıfta bulunarak daha geniş bilginin orada bulunabileceğini hatırlatmaktadır.⁵⁰

Müellif kitabını bitirdikten yaklaşık beş yıl sonra 17 Raceb 1330/3 Temmuz 1912 tarihinde zeyl yazıldığı, bunun da kitabın sonuna ilave edildiği görülmektedir.⁵¹ Ayrıca esere, başta şeyh Mir Seyfüllah Hüseyinî olmak üzere birçok âlim ve sûfi tarafından takriz yazılmış ve bu yazılar kitabın sonunda yer almıştır.

Kitap, 1996 yılında Suriye’de Daru’n-Numaniye yayınevi tarafından, Abdulcelil Ata el-Bekrî’nin tahkiki ile yayınlanmıştır.

PDF kopyasının bulunduğu elektronik adresler ise şöyledir:

http://files.darulfikir.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi, Erişim, 30/05/2015.

2-Telhîsü'l-Me ‘ârif fi Terğîb-i Muhammed Ârif

Hasan Hilmi Efendi bu eseri, oğlu Muhammed Arif’in kendisinden tarikatta yapılan vazifelerin esrarını açıklayan özet bir bilgi talep etmesi üzerine yazdığını beyan etmektedir. Söz konusu eser on bölüm ve bir sonuçtan oluşmakta, sonradan kitabın sonuna yine müellif tarafından zeyl ilave edildiği görülmektedir. Eserde; şeyhe tabi olmanın fazileti ve faydaları, istiğfarın önemi, Peygamber (s)’e salavat

⁴⁸ Dağıstanî, **Tenbîh**, s. 587.

⁴⁹ Dağıstanî, **Tenbîh**, s. 587.

⁵⁰ bk. Dağıstanî, **Bürûc**, s. 43.

⁵¹ Dağıstanî, **Tenbîh**, s. 607.

getirmenin fazileti, mutlak zikrin özellikle “Allah” ve “Lailahe illallâh” zikirlerinin önemi ve zikrin adâbı, Şazeli tarikatında yapılması gereken vazifelerin beyanı, toplu halde zikir yaparken cehri veya gizli zikir yapmanın hükmü, şeyhlerin müridlerini terbiye ederken tertip ettikleri vazifelerin fazileti gibi konular yer almaktadır.

Bu eser, “el-Burûc” adlı risalesinden önce yazıldığını hem kelime-i tevhid ile lafzatullah zikrinin faziletini anlatırken hem de bir kısım atıflarda bulunurken daha teferruatlı bilginin “Telhîs” adlı risalesine müracaat edilmesini istemesinden anlaşılmaktadır.⁵²

Kitap, Dımaşk: Dâru'n-Nu'mân li'l-ulûm, 2003 tarihinde Abdulcelil Ata el-Bekrî'nin tahkiki ile yayınlanmıştır.

PDF kopyasının bulunduğu elektronik adresler ise şöyledir: http://files.darulfikir.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi Erişim 30/05/201

3-El-Bürücü'l-Müşeyyede bi'n-Nusûsu'l-Müeyyede

Müellif bu eseri, Âlim Kadı Muhammed el-Burcî tarafından kendisine yöneltilen soruları izah etmek için kaleme aldığını belirtmektedir. Hasan Hilmi Efendi, bu soruların uzun zamandan beri gönlünü meşgul ettiğini, bir âlim ve kadı tarafından kendisine sorulmasından dolayı Allah'a hamd ettiğini ve bu soruların tasavvuf ilmine ve tecrübeye sahip olmayan herkes için problem olduğunu belirtmektedir. Kadı Muhammed el-Burcî tarafından yöneltilen sorulardan bazıları şunlardır:

Bir kimse şeyhe tabi olmadan yapmış olduğu ibadet ve evradına sevap verilir mi verilmez mi?

Şeyhe tabi olanla almayanın su-i hatimesinden korkma konusunda bir fark var mı?

Hasan eş-Şazeli bir sözünde; “Allah'tan başka şefaathiler edinmek şirktir” buyurmaktadır. O halde onun müridleri hocalarından ne talepte bulunuyorlar. Ona tabi olmanın faydası nedir?

Müridler birbirlerinin şeyhlerini inkâr edip, birbirlerine karşı su-i zanda bulunuyorlar. Aralarında hased, istihza ve küfürleşme mevcud. O halde şeyhe tabi olmanın bunlara faydası nedir?

⁵² bk. Dağistanî, **Bürûc**, s. 46.

Ayrıca müellif, kitabının sonuç bölümünde, tasavvuf kitaplarında zikredilen bazı duaları da zikretmektedir.

Kitaba sonradan yazıldığı anlaşılan zeyl bölümünde ise müellif ilm-i batın ve ilm-i zahir ile ilgili icazet aldığı şeyhlerinin senedini zikretmektedir. Bu eserin h.1341/m.1923-24 yıllarında yazıldığı görülmektedir.

(nşr. Abdülcelil Atâ), Dımaşk: Dâru'n-Nu'mân li'l-ulûm, 1996.

Pdf kopyasının bulunduğu elektronik adresler ise şöyledir:

http://files.darulfikir.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi / erişim 30/05/201

4-Ed-Dürretü'l-Beydâü fî Raddi'l-Bid'i ve'l-Ehvâ

Müellif bu eserinde bir nevi “Tenbihü's-Salikin” de geçen konuların özetini sunmaktadır. Çünkü konuların yüzde doksanı benzerlik oluşturmaktadır.

Pdf kopyasının bulunduğu elektronik adresler ise şöyledir:

http://files.darulfikir.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi / Erişim 30/05/2015

5-Cehdü'l-Mükıl fî Raddi Şatahâti'l-Münkiri'l-Mudilli

Müellif bu eserinde zahiri ilimleri tahsil etmiş, fakat kalbi ilimlerden habersiz olan ve aynı zamanda şeyhlik iddia eden bir kimse ile büyük bir topluluğun -ki bu gurup içerisinde âlim ve mürşid olan el-Hâc Habibullah el-Kahî en-Nakşibendî ve Âlim el-Evhadî İbrahim Haşedî gibi zevatın bulunduğu belirtilmektedir. Önünde tartıştığı konuları zikrederek izah etmektedir. Eserin içeriğine baktığımızda diğer eserlerle benzerlik gösterdiğini görmekteyiz. Müellif bu eseri H.1323 tarihinde kaleme aldığını belirtmektedir.

Pdf kopyasının bulunduğu elektronik adresler ise şöyledir:

http://files.darulfikir.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi / Erişim 30/05/2015

6-Feyzü'r-Rahmân fî Zikri Kelam-i Abdurrahmân

Hasan Hilmi Efendi bu eserinde şeyhi Abdurrahman el Asevî'den duyduğu sözleri bir araya getirerek müridlerinin ve muhiplerinin istifadesine sunmuştur. Eser tamamen şeyhinin sözlerinden oluşmaktadır. Müellif şeyhinin fikirlerini

aktarıken “işittim” sözcüğü ile başlamakta kendi görüşüne çok az yer verdiği görülmektedir.

Pdf kopyasının bulunduğu elektronik adresler ise şöyledir:

http://files.darulfikr.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi/Tasawwuf_Fayzu_rahman.pdf/ Erişim 30/05/2015

C- Hasan Hilmi Dağstânî'nin “Nefs ile Cihad” Konusundaki Görüşleri

Hasan Hilmi Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verdikten sonra onun nefis ve onunla mücahede etmenin anlam ve önemi üzerinde duralım. Önce insanın yapısında bulunan nefsin özelliklerinden, daha sonra da onunla mücahede etme konusunu ele alalım.

1-Nefsin Mahiyet

Nefis kelimesi lügatte, can, ruh, kan, cesed, nazar değdiren göz, herhangi bir şeyin özü, cevheri, azamet, izzet, hamiyet ve gayb gibi anlamlara gelmektedir.⁵³

Büyük sufi Kaşânî, nefsi, his, hayat ve bilinçli hareket kuvvetlerini taşıyan latîf buharlı bir cevher, şeklinde tanımlamış ve Hâkim Tirmizi'nin ise nefse, rûh-i hayvanî dediğini aktardıktan sonra onun da nefis-i nâtika olan kalb ile beden arasında bir vasita olduğunu ifade etmektedir.⁵⁴

Nefis kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de Zâtullah,⁵⁵ insan ruhu,⁵⁶ kalb, sadır,⁵⁷ insan bedeni,⁵⁸ bedenle beraber ruh,⁵⁹ insan bedeninde bulunan ve insana kötülüğü, fesadı emreden cevher,⁶⁰ zât (canlı cansız, cin, insan ve hayvanlardan bahsedilirken

⁵³ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-Mısrî, **Lisânu'l-Arab**, I-XV, Beyrut trs. C XV., s. 117; Fîruzâbâdî, Muhammedb. Ya'kûb, **el-Kâmûsu'l-Muhît** I-IV, Beyrut 1991, C IV., s. 413; Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir, **Muhtârû's-Sıhâh**, thk.: Muhammed Hatır, Beyrut 1415/1995, s. 280; Münâvî, Muhammed Abdurraûf, **et-Tevkîf ala Mühimmâtî't Te'ârîf**, thk.: Dr. Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Beyrut 1410, s. 707; Cürçânî, eş-Şerîf Ali b. Muhammed, **et-Ta'rifât**, by. trs. , ss.-242-43; Asım Efendi, **Kamus Tercümesi**, I- IV, el-Matbaatu'l-Bahriyye, İstanbul, 1305/1887, C II., s. 1031.

⁵⁴ Kaşânî, Abdurrazzak, **İstılâhâtu's-Sûfiyye**, Kahire, 1992, s. 115.

⁵⁵ Al-i İmrân, 28; Mâide, 116; En'âm, 12,54.

⁵⁶ En'âm, 93; Zümer, 42; Fecr, 27.

⁵⁷ Bakara, 77.109.235; Al-i İmrân, 154; Nisaâ, 113.

⁵⁸ Al-i İmrân, 146,185; Yûsûf, 26; İsrâ, 33.

⁵⁹ Bakara 286; En'âm, 152; Yunûs, 23,30,44, 49,,54.

⁶⁰ Tahâ, 96; Mâide, 30; Yusuf, 18,53.

kullanılır)⁶¹ ve cins⁶² gibi, çeşitli manalarda ikiyüz altmış sekiz yerde geçmektedir.⁶³

Nefs, Kur'ân-ı Kerim'de üzerinde en çok durulan kavramlardan biridir. Hatta Mevlânâ'ya göre; Kur'ân bütünüyle nefsin pislüğünü anlatır.⁶⁴

Hasan Hilmi Efendi de diğer birçok mutasavvıf gibi, genellikle insan bedninde bulunan ve ona fesadı, kötülüğü emreden cevher manasına gelen nefisten bahsetmekte ve ona dikkatleri çekmektedir.

İşte bu saydığımız nedenlerden dolayı tasavvufta üzerinde en çok durulan ve hakkında birçok eser verilen konulardan biri de şüphesiz nefsin bu yönüdür.⁶⁵ Bu nedenle nefse muhalefet bütün ibadetlerin başı ve mücâhedelerin kemâli olduğu ifade edilmiştir.⁶⁶ Kul, bundan başka Hakk'a giden bir yol bulamaz. Çünkü nefse muvafakat, kul için helâk olmaktır, kurtuluş ise ona muhalefet etmektir.⁶⁷ Nefsi hakkında bir şey bilmeyenin, başkası hakkında bir şey bilemeyeceği, bu nedenle Allah'ı tanımakla mükellef olan kulun, nefsinde de tanınması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bu suretle kul, hudusunun sıhhati ile Allah'ın Kıdemini öğrenmiş, kendisinin fânî bir varlık oluşuna istinat ederek Allah Teâlâ'nın Bâkî olduğunu bilir.⁶⁸

Hasan Hilmi Efendi, nefsin en önemli özelliklerinden birinin baş olma ve şöhrat sevgisi olduğunu söylemektedir. Nefsin, hiçbir şeye muhtaç olmamayı ve

⁶¹ Bakara, 48; Lokman, 28,34; Müddessir, 38.

⁶² A'raf, 188; Tevbe, 128; Rûm, 28; Şûrâ, 11.

⁶³ Nefs kelimesinin Kur'ân'da kullanımı ile ilgili olarak bk. Mehmet Ali Aynî, "Nefs Kelimesinin Mânâları", **Darülfünûn İlhîyât Fakültesi Mecmuası**, İstanbul, 1930, S 14, ss. 46-52; İbn Kayyim el-Cevziyye, **Kitâbu'r-Rûh**, thk.: Muhammed Şerîf Sükker, Beyrut 1991, s. 462-63; **Regis Blachere**, "Nefs Kelimesinin Kur'ân'da Kullanılışı Hakkında Bazı Notlar", çev. Sadık Kılıç, Atatürk ÜİFKD. Erzurum, 1982, S 5, ss. 189-966; Cebecioğlu, Ethem, **Hacı Bayram-ı Veli ve Tasavvuf Anlayışı**, Ankara, 2002, s. 166-67.

⁶⁴ Mevlânâ Celâleddîn Muhammed b. Muhammed b. El-Hüseyn el-Belhî er-Rûmî, **Mesnevî-i Şerif, Aslı ve Sadeleştirilmişle Manzûm Nahifî tercümesi I-VI**, haz. Amil çelebioğlu, MEB Yay., İstanbul, 2000. C VI., 4873.

⁶⁵ Meselâ, Sülemî, Nefsin kusurları ve bunların tedavisi ile ilgili "Uyûbu'n-Nefs ve Mudâvâtuhâ" adlı eseri kaleme almış ve bu eserde nefsin altmış dokuz kusurunu sayarak tedâvi yollarını göstermiştir. bk. Sülemî "Uyûbu'n-Nefs ve Mudâvâtuhâ", Ter.: Süleyman Ateş) İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, Ankara, 1977, ss. 233-38.

⁶⁶ Kuşeyri, Abdülkerim b. Havâzin, **er-Risaletü'l-Kuşeyriyye**, thk, Ali Abdulhamid Baltacı-Ma'rûf Zerik, Beyrut trs. s. 222.

⁶⁷ Hucvirî, Keşfu'l-Mahcûb, s. 390.

⁶⁸ Hucvirî, a.g.e., s. 310.

hiç bir kimseye mahkûm olmayı kabullenmediğini ifade ederek onun bu olumsuz kötü davranışlarının altında yatan şeyin, ilah olma, her türlü benzerden uzak olan Yaratıcısına ilahlıkta ortak olma sevdasını taşımasından kaynaklandığı belirtilmektedir. Bu nedenle nefis mutluluktan uzaktır. İlahlık konusunda ortaklığı kabul etmez. O sadece kendisinin hâkim olmasını ister, başkasının hâkim ve söz sahibi olmasına asla rıza göstermez.⁶⁹

Mutasavvıfımızın özelliklerini beyan ettiği nefis şüphesiz ki tasavvuf ilminde üzerinde önemle durulan nefis-i emmaredir. Hasan Hilmi Efendi, bu nefsin özelliklerini İmam-ı Gazali'nin "İhyâ" adlı eserinden nakiller yaparak şöyle beyan etmektedir: "İyi bil ki senin en kötü düşmanın iki kaşımın arasındaki nefisindir. Kötülüğü çokça emreden, kötülüğe çok meyleden, hayırdan çokça kaçan bir fitratta yaratılmıştır."⁷⁰

Hasan Hilmi Efendi, Yahya b. Muâz (rh.a)'ın "Kim nefisini seviyor olduğu halde Allah'ı sevdiğini ileri sürerse, o yalan söylemiştir."⁷¹ dediğini naklederek nefsin kötülüğüne dikkat çekmiştir.

Hasan Hilmi Efendi, insanın bir an bile olsa nefisini ayıplama ve ona nasihatte bulunma hususunda gaflete düşmemesi gerektiğini, kendi nefsine vaaz ile meşgul olmadan başkasına vaaz etmekle meşgul olmanın doğru olmadığını, Allah'ın (c.) Hz. İsa (a.s)'a vahyettiği şu ifadelerle ortaya koymaktadır: "Ey Meryem oğlu! Nefsine vaaz et (öğüt ver.) Eğer kendin öğüt alabiliyorsan o zaman diğer insanlara da öğüt ver. Eğer kendin öğüt alamıyorsan o zaman benden hayâ et."⁷²

Sufimiz nefsin insana yapmış olduğu kötülükleri anlatmak için Bîşr-i Hafî'nin (rh.a) şu sözünü nakletmektedir: "Altmış tane kudurmuş Şeytan, bir kötü dostun bir anda yaptığı ifsadı yapamaz. Altmış kötü dost da nefsin bir anda yaptığı ifsadı yapamaz."⁷³

Hasan Hilmi Efendi, Yahya b. Muâz (rh.a)'ın şunları dediğini nakletmektedir: "Biz bugün artık sünnete göre amel etmeye muvafakat etmiş bir tek kimseyi görmüyoruz. Çünkü herkes hevâsına göre ameller işlemeye muvafakat etmiş bir haldedir." (Maalesef) Âlimi de böyle câhili de, abid de böyle zâhid de, yaşlısı

⁶⁹ Dağıstanî, **Bürûc**, s. 271.

⁷⁰ Dağıstanî, **Bürûc**, s. 271.

⁷¹ Dağıstanî, **Bürûc**, s. 263

⁷² Dağıstanî, **Bürûc**, s. 272.

⁷³ Dağıstanî, **Bürûc**, s. 262.

da böyle genci de. İster Allah'ın övgüsünü kazanmak için olsun, isterse insanlar tarafından övülmek için. Bugün artık herkes övülmek için amel ediyor. Tıpkı bunun gibi, insanlar Allah'tan korktuğu için değil, insanların kınamasından korktuğu için günahları terk ediyor. İnsanlar arasında kötü biri diye anılmaya kızmayan kim var? Allah bizi ıslah etsin! Biz övülmeyi istiyoruz, birbirimizi (kalpten değil) dilde seviyoruz... Birbirimize olan öfkemiz ise kalpten... Amel etmek için değil, tam tersine; (dilimizi) güzelleştirmek, övünmek/övülmek ve insanları yönetebilmek için ilim tahsil ediyoruz. Biz kesinlikle cehennem ilk alçaltıcı azabına uğrayacak kimseleriz.”⁷⁴ İslam dininde ameller niyetlere göre değerlendirildiğinden, salikin tüm amellerinde samimi ve ihlâslı olması gerekir. Bu nedenle niyeti halis hale getirmek nefsi terbiye etmeye, onu eğitmek ise sürekli onunla mücahede etmeye bağlıdır.

Hasan Hilmi Efendi'nin naklettiğine göre Ebû Abbâs el-Mavsılî diyor ki: “- Kim nefsinin arzuluğu şeyleri yemenin kendisine hiçbir zararı olmadığını söylerse, o kimse en büyük yalancıdır.”⁷⁵ Ebu Süleyman ed-Dârânî (rh.a) ise şöyle diyor: “-Şehvî arzularına yönelmiş olan birinin ibadetlerinden haz duyması muhal şeylerdendir.”⁷⁶ Yine Yahya b. Muâz (rh.a) da şunları ifade ediyor: “- Zâhidlerin savaşı şehvetlerine, tevbekârların savaşı ise günahlarına karşıdır. Kim kendisini cehenneme girmekten korumak istiyorsa nefsinin dünyevî arzularını terk etsin.”⁷⁷

Hasan Hilmi Dağıstani, şekil yönünden sufilere benzeyen fakat hal ve tavırları ile uzaktan yakından onlarla ilişkisi olmayan sahte sufilere şu nasihatte bulunmaktadır: “Ey kardeşim! Nefsinin halini düşün ve hâline ağla! Onu başıboş bırakıp şehvetlerine sarıldın. Birçok vakti Rabbin ile aranda perde olduğu halde geçirdin. İbadetlerinden hiçbir lezzet alamadın. Halvette Rabbin ile murakabe yapmadın. Bu durumda sen, hem de onların hallerine zıt hallerin olduğu halde nasıl olur da salihlerden olduğunu iddia edersin? Eğer sen iç dünyanda onlara (Salihlere) göre davranman gerektiğine muvafakat etmiyorsan, dışındaki (zâhid) kılığını çıkar. Sufilere has cübbeni de, sarığını da.”⁷⁸

Bütün bu bilgiler bize nefsin tabiatında şehvete, günaha ve kötülüğe meylinin olduğunu, gücünü hep o yönde kullandığını göstermektedir. Yine bu nefis

⁷⁴ Dağıstani, **Bürûc**, s. 262-63.

⁷⁵ Dağıstani, **Bürûc**, s. 265.

⁷⁶ Dağıstani, **Bürûc**, s. 265.

⁷⁷ Dağıstani, **Bürûc**, s. 265.

⁷⁸ Dağıstani, **Bürûc**, s. 268.

yedi başlı bir ejderhadır. Haset, riyâ, kin, kibir, şehvet, gadap, yalancılık gibi hayvânî sıfatlardan hangi sıfatta kişiyi yakalarsa, onu alır cehennemın ortasına kadar götürür. Tahribatı dış düşmandan daha büyüktür. Eğer dizginlenmezse Allah Teâlâ'nın koyduğu hudutları aşar, gayesine ulaşır. Nefis insanı bu kadar tehlikeli işlere sevk ettiğine göre acaba onunla mücahede etmenin hükmü nedir?

2-Nefs ile Mücâhede

Hasan Hilmi Dağıstani bu konuda şöyle demektedir: “Şeriat ve hakikat âlimleri, nefisle mücahede ederek onu, haset, kibir, dünya sevgisi ve kendini beğenme gibi batını hastalıklardan temizleme konusunda fikir birliğine varmışlardır. Hatta bir evladın nefisle mücahede konusunda anne-babasına itaat etmese günahkâr olmayacağını belirtmişlerdir.”⁷⁹

Müellif, Allahu Teâlâ'nın hidayeti, nefis ile mücahedeye bağladığını şu ayeti zikrederek ifade etmektedir: “Yolumuzda cihad edenleri biz hidayete erdiririz.”⁸⁰ Hasan Hilmi Efendi'ye göre nefis; Peygamberler dışında herkes için en büyük put ve kendisine tapınılan bir ilâhtır. Ne var ki halkın büyük bir kısmı bundan gafildir. Rabbimiz bu hususta buyurdu ki: “-(Ey Rasûlüm) Heva-u hevesini kendisine ilâh edinen kimseyi gördün mü?”⁸¹

Sufimiz kitabında kendisine “Şayet itirazcılar nefis terbiyesi ve onunla mücahede etmenin gerekliliği konusunda delilin nedir?” diye soracak olurlarsa, bu konuda onlara şöyle cevap veririm.” diyerek şunları anlatmaktadır: “ Bunun delili, hasetçi, mütekebbir, mürâî, münafık ve kendini beğenmiş kimseler, şayet tövbe etmeden ahirete giderlerse cehennemle cezalandırılacaklarını haber veren ayet ve hadislerdir.” Yine nefsi, batını hastalıklardan temizlemenin vucubiyyeti; kulun namaz kılariken bedenini, elbisesini ve namaz kılacak yeri, pis olan şeylerden temizlemesi gibidir. Nasıl ki melekler maddi pisliklerle pislenmiş yerlerde bulunmadıkları gibi manevi necaset dediğimiz kibir, haset, nifak, dünya sevgisi ve kendini beğenmek vb. pisliklerden arınmayan bir kimse ile de bulunmazlar. Çünkü bunların hepsi zahiri pislikler gibi kabul edilmektedir. Şa'ranî, şeyhi Ali el-Havvâs'ın; “Her mükellef kimsenin zahirini görünen pisliklerden, batınını ise şeytani sıfatlardan temizlemesi vaciptir.” dediğin nakletmektedir. Allah'a davet eden bütün davetçilerin en büyük amaçları; kulun yaptığı bütün amellerinde za-

⁷⁹ Dağıstani, **Tenbîh**, s. 362.

⁸⁰ Ankebut, 69.

⁸¹ Furkan, 43; **Dağıstani**, **Bürûc**, s. 260.

hirini, görünen necasetten temizlediği gibi batınını da manevi kirlerden temizleyerek ihlâs sahibi olmasıdır. İnsan bu işi nasıl başarabilir? Mutasavvıfımıza göre bunun da ancak bir mürşid-i kâmilin gözetiminde mümkün olabilir.⁸²

Görüldüğü gibi mutasavvıfımız zahiri ilimlerde de büyük bir âlim olduğundan cevabında ayet ve hadislerden delil getirmekle birlikte fıkıh ilmindeki hükümlerle karşılaştırma yaparak konuyu izah etmeye çalışmaktadır. Çünkü bu konuda itiraz edenlerin çoğunun zahiri ilimler konusunda âlim olan kimselerdir.

Hasan Hilmi Efendi'nin naklettiğine göre, Şeyh Süleyman Zühdi "Sahîfetü'-Sefâ li Ehli'l-Vefâ" isimli eserinde salikin ihsan makamını ancak kalbini manevi kirlerden yani Allah'tan başka her şeyden arındırdıktan sonra elde edebileceğini, bunun da ancak bir tarikata girmekle mümkün olacağını belirtir ve iman edilecek hususlardan sonra kadın ve erkeklere emredilen ilk farzın kalp tasfiyesi ve ihlâs olduğunu beyan eder.⁸³

Hasan Hilmi Dağıstani, Sâvî'de⁸⁴ "-Allah yolunda/Allah için cihad edin!" ayetinin tefsirinde; "Allah yolunda, yani zahirî (dış) ve batinî (iç) düşmanlarınızla cihad edin" şeklinde tefsir edildiğini ve zâhir ve batin düşmanlar ise şu şekilde izah edildiğini ifade etmektedir: Zahirî düşmanlar; sapık fırkalar ve küfür ehlidir ki; onlarla mücadelenin yolu zaten malumdur. Bu mücadelenin adı ise Küçük Cihad'dır. (Cihâd-ı Asğar). Batinî düşmanlar; nefis ve onun hevâsı ve Şeytandır. Bunlarla mücahede yolu ise onların her türlü shevî arzularından birer birer uzak durmaktır. Bu ise, bir Hadis-i Şerif'te buyrulduğu gibi Büyük Cihad'dır. (Cihâd-ı Ekber).⁸⁵

Hasan Hilmi Dağıstani'ye göre bu cihadın "büyük cihad" diye adlandırılmış olması şu yöndendir: Zahirî düşmanlar bazen karşında hazır haldedir, bazen de kaybolur, onunla (gerektiği zaman) barış sağlanabilir, bir insan onu öldürdüğünde veya onun tarafından öldürüldüğünde cennetliktir. Batinî düşmanlar ise bunun tam tersi olarak asla yok olmaz/kaybolmaz, onunla barışmak da imkânsızdır ve o düşman, sahibini öldürse veya sahibine üstün gelse o kimse cehennemliktir.

Bu işin aslı böyle olunca; kulun nefis ve onun hevasına -tıpkı Selef-i Sâlihîn'in

⁸² Dağıstani, **Tenbîh**, s. 362-63.

⁸³ Dağıstani, **Tenbîh**, s. 363

⁸⁴ Sâvî, Celâleyn Tefsiri Şerhi

⁸⁵ Bedir Savaşı'ndan sonra Medine-i Münevvere'ye dönerken Efendimiz (sav)'in: "-Şimdi Büyük Cihad'a gidiyoruz..." ifadelerine atıftır.

düşmanlarına karşı takındığı tavır gibi- muhalefet etmesi, onunla dostluktan ve ona muhabbet beslemekten kaçınması lazım gelir.

Bu konuda İmam Bûsirî (rh.a) şöyle dedi: “- Nefis, süt çağındaki bebek gibidir. Onu ihmal edersen (süt içerken kendi haline bırakırsan, doysa bile ne zaman bırakacağını bilmediğinden) süte/memeye düşkün olur. Tamamen engellersen de bu defa süt içmez olur (yani yeterince beslenemez.)⁸⁶

Biz o nefsi tezkiye etmek ve mukavemet göstermekle emrolunduk. Nefsin yakıtı, yani onu terbiye etmenin yolu, Yaraticısı olan Rabb’ine ibadete kahır zincirleri ile bağlamak, onu şehvetlerinden men etmek, lezzet duyduğu şeylerden uzaklaştırmaktır. Eğer onu ihmal edersek iyice azıtır ve bundan sonra asla ona karşı zafer elde edemeyiz. Şayet onu kınamaya, ayıplamaya, azarlamaya ve kötülemeye devam edersek, o zaman nefsimizin, Allah’ın kendisinden razı, onun da Rabb’inden razı olarak Allah’ın kulları arasına girmeye çağrılan nefis-i mutmainne olmasını ümit edebiliriz.

İslam tasavvufunda nefsi terbiye etme metotlarından biri de onu aç bırakmak veya az yemektir.

2.1- Açlık

Allah Teâlâ “ Biz sizi biraz korku, biraz açlık ile imtihan ederiz,”⁸⁷ buyurmuş, ayetin sonunda “Sabredenleri müjdele” demiştir. İmam Kuşeyri bunun şu anlama geldiğini ifade etmektedir; “Açlığın sıkıntısına sabredenlere güzel sevap ve mükâfat müjdele.”⁸⁸

İşte bu sebepten dolayı açlık sûfilerin vasıflarından bir vasıf, mücahedenin de rükünlerinden bir rükün sayılmıştır. Şüphesiz sülûk erbabı yemeyi terk ederek hikmetin kaynağını açlıkta bulmuşlardır.⁸⁹

⁸⁶ Dağıstanî, **Bürûc**, s. 260-61.

⁸⁷ Bakara, 155.

⁸⁸ Kuşeyrî, **Risale** s. 140.

⁸⁹ Kuşeyrî, **Risale**, s. 141./ Yahya b. Muaz, “Açlık müritler için riyazat, temrin, tevbe edenler için tecrübe, zahidler için siyaset, arifler için ikramdır,” demiştir. bk. Kuşeyri, **Risale**, s. 141. Açlığın tasavvufî terbiyede hiç şüphesiz büyük faydaları vardır. Bu faydaları Hacı Bayram Velî’nin halifelerinden Eşrefoğlu Rûmî, şöyle sıralamaktadır: “Açlıkla, göz şerri terk eder, böylece perde kalkıp basiret gözü, batın kulağı açılır, ilâhî ilhamı duyar hale gelir. İçeride gönül dili açılır, maddi dil, bu dile tercüman olur. Batın eli ilâhî hazinelere erişir. Batın ayağı, bir adımda her yeri gezer, tayy-ı mekân eder, ona gizli bir şey kalmaz. Nefsi ıslah eder.

Nefis terbiyesinde açlığın, diğer bir ifade ile az yemenin önemi ile ilgili Hasan Hilmi Dağıstanî'nin abid ve zahidlerin sözlerini eserlerinde zikrettiği görülmektedir. Meleklerin hastalanmamalarını yeme içme özelliklerinin olmamasına bağlamakta ve Tâvûs (rh.a)'un hastalığı "çok yemek" şeklinde tarif ederek şöyle dediğini nakletmektedir: "- Allahu Teâlâ sağlıklı olan için de hasta olan için de (çok) yemeyi terk etmekten daha etkili bir ilaç yaratmamıştır. Hastalık, hasta olana çok yeme yolundan gelir. Melekler ise bu nedenle, yeme içme özelliklerinin olmayışı sebebiyle hastalanmazlar." Yine başka bir sufi Yahya b. Muâz (rh.a) şöyle diyor: "- Nefsin şehvetleri nefsi yakan ateştir. Odunu da o şehvetlerden aldığı hazlardır. Açlık ise o ateşi söndürecek olan sudur." Emîru'l-Mü'minîn Ömer b. Hattâb (r.a) nefsinin aç bırakır ve böylece onu (n direncini) öldürür ve şöyle derdi: "- İşte önünde yiyecekler!" Bîşr b. Seriyî (rh.a) şöyle diyor: "- Sabah kahvaltısından ve akşam yemeğinden bir zerrecik olsun eksiltmek bana âbidlerin (nâfile) ibadetinden, namaz kılanların (nâfile) namazından, haccedenlerin (nâfile) ibadetlerinden, oruç tutanların (nâfile) oruçlarından ve mücâhidlerin cihâdından daha sevimli geliyor."⁹⁰

Hasan Hilmi Efendi açlığın salihlerin yolu olduğunu Yahya b. Muâz (rh.a) şu sözünü naklederek izah etmektedir. "-Açlık bütün sâlihlerin yoludur. Kim bu yoldan kaçarsa fâsıklardandır. Biz baharlar gibi nice âlimler gördük, şimdilerde dünyanın mezbeleliği haline geldiler, yani toprak olup gittiler. Yeme-içme şehvetine düşkün bir zâhid görürseniz, biliniz ki o zâhidlikten (zühdden) rucû' etmiştir. Zira yemeğe düşkünlük ârifler için fîsk sayılmıştır. Allah'a yemin olsun ki artık bu zamanda gördüğümüzde gözlerimizin içini ışıldatacak zâhidler kalmamıştır. Biz, şimdilerin elde etmek için hırsıyla uğraştığı şeyleri terk etme hususunda hırsıyla çaba gösteren insanlar görmüştük. Biliniz ki; tokluğu yemek yemeğe bağlayan aç kalır ve yine biliniz ki; kim Allah Teâlâ dışında halka dayanırsa (yalnız kalmamayı halkla beraber olmaya bağlarsa) o yapayalnızdır."⁹¹

Müellif, tokluğun afetlerini ise, şöyle ifade etmektedir: "Biliniz ki; kim çok yerse karnında et çoğalır, kimin karnında et çoğalırsa shevî arzuları çoğalır, kimin shevî arzuları çoğalırsa günahları çoğalır, kimin günahları çoğalırsa kalbi katılaştır, kimin kalbi katılaşırsa günahlara ve âfetlere gark olur, kim günah ve

Allah'a karşı nefsin aciz olduğunu bildirir. Nefisteki benliği giderir. Kulu, kulluk makamına yükseltir. Gönül safî olur, zihin kuvvetli olur ve kişiyi mütevazı hale getirir. Bkz. Eşrefoğlu, Rûmî, **Müzekki'n-Nüfûs**, İstanbul, 1976, s.364-365.

⁹⁰ Dağıstanî, **Bürûc**, s. 266.

⁹¹ Dağıstanî, **Bürûc**, s. 266.

âfetlere gark olursa cehenneme girer.” Sufimiz, Ma‘rûf-i Kerhi’nin (rh.a) tam otuz yıl havuç yemeyi arzuladığı halde bunu yapmadan öldüğünü ve şöyle bir olay naklettiğini belirtmektedir. “- Bir defasında Mü’minlerin Emiri Ömer b. Hattâb (r.a)’ın önüne içinde süt ve bal bulunan bir tepsi getirilmişti. Halife ise: - Bunun lezzeti gider ağırlığı kalır, diyerek reddetti ve onları yemedi. Bir başka zamanda ise oğlu Abdullah (r.a)’ı ekme ve yağ yerken (ekmeği yağlayarak yediğini) görmüştü. Değneğini ona doğru kaldırıp (tehdid ederek) şöyle dedi: - Ekmeği tuzla ye! Yağı da başkalarına bırak...”⁹²

Bişr der ki: “-Şüphesiz açlık kalpleri tertemiz kılar, hevayı öldürür, incelikli ilimlerin tevârüs edilmesini sağlar.”

İhya’dan nakil ile Fethu’l-Mavsilî der ki: “- Otuz tane şeyhin sohbetinde buldum. Yanlarından ayrılacağı zaman hepsinin de (ortak) tavsiyesi sadece oyun ve eğlenceden uzak kalmak ve az yeme ile ilgili idi.”

Nefisle mücadele ve mücahede de zafer kazanmak için insan, sürekli acziyet içerisinde dua ederek Allah’tan yardım istemelidir. Her şeyin olduğu gibi, nefsin de şeytanın da sahibinin Allah olduğunu düşünerek, onların şerlerinden Allah’a sığındığımızda, bizleri muhafaza edecek ve onlara karşı bizlere zafer nasip edecektir. İşte bu nedenle Hasan Hilmi Efendi de konun anlam ve önemini izah ettikten sonra şöyle dua etmektedir: “Allahım! Senden şehvânî arzuları terk etmede, nefsimizle dost olup onunla birlikte olmaktan uzaklaşmada, en büyük put olan nefsimizle cihada gücümüz yetmediğinde senden başarı hususunda yardım istiyoruz. Bizi nefislerimizle bir an bile baş başa bırakma. Allahım! bizi onunla gururlanmaktan ve onun fitnelerinden koru.”⁹³

Hasan Hilmi Efendi, peygamberlerin gönderilmesinin amacı ve şeri hükümlerin teklifinin hikmetinin “nefs-i emmare”nin aciz bırakılarak terbiye edilmesi olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle nefsanî arzu ve isteklerle mücadele etmenin en iyi yolu, şeriatın emrettiği emir ve yasaklara göre hayatı dizayn etmektir. Örneğin şeriatın emrettiği zekâtı vermek, nefsanî istek ve arzuların yönlendirilmesiyle sarf edilen bin dinardan daha fazla nefsi terbiye etmede etkindir. Aynı şekilde, nefis ile mücahede de; ramazan bayram günlerinde oruç tutmak, şeriat tarafından yasaklandığı için o gün oruç tutmamak; nefsin arzu ve istekleri doğrultusunda senelerce oruç tutmaktan daha etkili ve faziletlidir.⁹⁴

⁹² Dağıstanî, **Bürûc**, s. 267-68.

⁹³ Dağıstanî, **Bürûc**, s. 270.

⁹⁴ **Dağıstanî, Telhîsü'l-Me ‘ârif fi Terğîb-i Muhammed Ârif**, http://files.darulfikr.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi (30/05/2015), s. 245.

Sonuç

1852-1937 yıllarında yaşayan Halidî-Nakşî ve Şazelî şeyhi Hasan Hilmi Dağıstanî üzerinde yaptığımız bu kısa çalışmada şu sonuçlara ulaştık.

Bizim araştırmalarımıza göre bugüne kadar Sufimizle ilgili Türkiye’de herhangi bir araştırma yapılmamıştır. Hasan Hilmi Dağıstanî büyük bir âlim ve velüd bir yazardır. Eserlerinde ilmi bir üslup takip ederek alıntı yaptığı kaynakların birçoğunun ismi ve sayfa numarası gösterilmektedir. Yine eserlerinin içeriğinden anlaşıldığı gibi, zahir ulemanın tasavvufi konularda dile getirdiği itirazlar ile o dönemde Dağıstan’da ortaya çıkan sahte şeyhlerin tasavvuf ve tarikat adına icat ettikleri bidatlere cevap vermeyi amaçladığı ve cevaplarda daha çok onların anlayacağı dilden hareketle açıklamalar yaptığı görülmektedir. Hasan Hilmi Efendi cevap verirken kendi görüşlerinden çok selef ulemanın eserlerinden nakiller yapmaktadır. Çünkü müteşeyyihlerin tarikatlar adına ortaya koydukları birçok bidatleri selef âlimlerine dayandırmaktadırlar. Müellif, böylece mütekaddim bilginlerden alıntı yaparak, sahte şeyhlerin onlara nispet edip tarikatlar adına ortaya koydukları görüş ve düşüncelerin onların görüşleri olmadığını ortaya koymakta, hatta şöyle demektedir: “Şayet söylediğim şeylerden şüphesi olan varsa kaynağını ve sayfasını zikrettiğim eserler yanımda mevcuttur. İsteyene kaynağı ve sayfasını gösterebilirim.”⁹⁵

Hasan Hilmi Efendi nefsi ile ilgili görüşlerinde daha çok, tasavvuf düşüncesinde nefsin ilk basamağı olan “nefs-i emare” üzerinde durmakta ve onun en önemli özelliklerinden birinin baş olma ve şöhret sevgisi olduğundan sürekli kötülüğü emrettiğine dikkatleri çekmektedir. Sufimiz bu nefsi yedi başlı bir ejderhaya benzeterek, haset, riyâ, kin, kibir, şehvet, gadap, yalancılık gibi kötü huyların kaynağının da bu nefis olduğunu; onun insana verdiği zararın dış düşmanların verdiği zarardan daha büyük olduğunu, eğer dizginlenmezse Allah Teâlâ’nın koyduğu hudutları aşırıp gayesine ulaşacağını belirtmektedir.

Mutasavvıfımız, bütün bu nedenlerden dolayı, şeriat ve hakikat âlimlerinin, nefisle mücadele ederek onu, haset, kibir, dünya sevgisi ve kendini beğenme gibi batini hastalıklardan temizleme konusunda görüş birliğinde ve hatta bir evladın nefisle mücadele konusunda anne-babasına itaat etmese günahkâr olmayacağı görüşünde olduklarını ifade etmektedir.

⁹⁵ Dağıstanî, **Tenbîh**, s. 587.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, tasavvuf kitaplarında yer alan şu kaide ortaya çıkmaktadır. “Kendini bilen Rabbini bilir.”⁹⁶ Hayatın bütün karmaşası içinde bulunan insanın kendine, nefesine dönmesi gerçekten büyük bir eylemdir. Bu hal tamamıyla içe dönüş metodudur. Bunu yaparken de Kur’ân ve sünnet çizgisinden ayrılmadan yaparsak Allah katında bir değer ifade edeceğini, aksi takdirde bütün eylemlerimizin O’nun indinde hiçbir değer ifade etmeyeceğini diğer mutasavvıflar gibi sufimizin de ifade ettiği görülmektedir.

⁹⁶ Es-Sülemî, Ebû Abdurrahman, **Tasavvufun Ana İlkeleri, Sülemi’nin Risaleleri**, çev. Süleyman Ateş, Ankara 1981, s. 118; Ayrıca bk. **Aclûnî, Keşfu’l-Hafâ**, C II, s. 343.

KAYNAKÇA

- Asım Efendi, **Kamus Tercümesi**, I- IV, el-Matbaatu'l-Bahriyye, İstanbul, 1305/1887.
- Cebecioğlu, Ethem, **Hacı Bayram-ı Veli ve Tasavvuf Anlayışı**, Ankara, 2002.
- Cürcânî, eş-Şerîf Ali b. Muhammed, **et-Ta'rifât**, by. trs.
- Dağistanî, Hasan Hilmi, **Tenbîhü's-Sâlikîn İlâ Ğurûri'l-Müteşeyyihîn**, http://files.darulfikr.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi (30/05/2015).
 _____; **Telhîsü'l-Me 'ârif fi Terğîb-i Muhammed Ârif**, http://files.darulfikr.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi (30/05/2015).
 _____; **El-Bürûcü'l-Müşeyyede bi'n-Nusûsu'l-Müeyyede**, http://files.darulfikr.ru/books/Tasawwuf_Knigi_Hasan_Hilmi_Afandi (30/05/2015).
- Eşrefoğlu, Rûmî, **Müzekki'n-Nüfûs**, İstanbul, 1976.
- Fîruzâbâdî, Muhammedb. Ya'kûb, **el-Kâmûsu'l-Muhît** I-IV, Beyrut, 1991.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, **Kitâbu'r-Rûh**, thk.: Muhammed Şerîf Sükker, Beyrut, 1991.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-Mısrî, **Lisânu'l-Arab**, I-XV, Beyrut trs.
- John F. Baddeley, **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, çev. Murat Özden, İstanbul 1996.
- Kaşânî, Abdurrazzak, **İstîlâhâtu's-Sûfiyye**, Kahire 1992.
- Kuşeyri, Abdulkerim b. Havâzin, **er-Risaletü'l-Kuşeyriyye**, thk.: Ali Abdulhamid Baltacı-Ma'rûf Zerik, Beyrut trs.
- Mehmet Ali Aynî, "Nefs Kelimesinin Mânâları", **Darülfünûn İlâhiyât Fakültesi Mecmuası**, S 14, İstanbul, 1930.
- Mevlânâ Celâleddîn Muhammed b. Muhammed b. El-Hüseyn el-Belhî er-Rûmî, **Mesnevî-i Şerif, Aslı ve Sadeleştirilmesiyle Manzûm Nahifî Tercümesi I-VI**, haz.: Amil Çelebioğlu, MEB Yay., İstanbul, 2000.
- Münâvî, Muhammed Abdurraûf, **et-Tevkîf ala Mühimmâti't Te'ârîf**, thk.: Dr. Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Beyrut, 1410.
- Öztürk, Yaşar Nuri, **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf**, İstanbul, 1989.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir, **Muhtârû's-Sihâh**, thk.: Muhammed Hatır, Beyrut, 1415/1995.

Regis Blachere, “Nefs Kelimesinin Kur’ân’da Kullanılışı Hakkında Bazı Notlar”,
çev.: Sadık Kılıç, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S 5,
Erzurum, 1982,

Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Huseyn, “Uyûbu’n-Nefs ve
Mudâvâtuhâ” çev. Süleyman Ateş, **İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**,
Ankara, 1977.

MATEUSZ GRALEWSKI – THE POLISH EXILE TO THE CAUCASUS AND HIS CONTRIBUTION TO STUDY ON HISTORY, GEOGRAPHY AND ETNOGRAPHY OF THE CAUCASUS

EWA SIEMIENIEC-GOŁAŚ*

Abstract

The first Polish descriptions of the Caucasus appeared in the eighteenth century thanks to some accounts of emissaries or missionaries who travelled there. But in reality, until the nineteenth century the Caucasus remained rather unknown for Poles.

The situation changed diametrically in the first half of the nineteenth century when tsar's authorities began to send to the Caucasus some Poles, earlier incorporating them by force into Russian troops which were there for occupation purposes. The process of obligatory incorporation of Poles into the Russian army constituted an act of punishment for Polish anti-Russian, patriotic movements, among which the most famous was "November Uprising 1830".

Among Poles, who were sent into exile to the Caucasus was a young patriot – Mateusz Gralewski. During his compulsory military service, which lasted twelve years, Gralewski was moving with his company to various Caucasian regions – from Dagestan, to Azerbaijan, Georgia and Ossetia. During his journeys he made notes concerning the history of these regions, the peoples living there, geography, customs and traditions which he observed in detail. As the result of his observations, in 1877 he published the book entitled "Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli" ["The Caucasus. Recollections from a twelve-year captivity"] which is still waiting to be scholarly edited.

Key Words: Polish exile to the Caucasus, Gralewski's work.

* Prof. Dr., Jagiellonian University Institute of Oriental Studies, Krakow, Poland,
ewa.siemieniec-golas@uj.edu.pl

Özet

Mateusz Gralewski — Polonyalı Kafkasya Sürgünü Ve Kafkasya Tarihi, Coğrafya Ve Etnografya Çalışmalarına Katkıları

Kafkasya hakkında ilk Lehçe metinler 18. yüzyılda bölgeye seyahat eden misyoner ve elçilerin yazdıkları sayesinde ortaya çıkmıştır. Fakat gerçekte Kafkasya 19. yüzyıla kadar Lehler tarafından pek de bilinmiyordu.

Durum, 19. yüzyılın ilk yarısında Çarlık tarafından bazı Lehlerin, orada daha önceden işgal amacıyla bulunan Rus birliklerine zorunlu olarak dâhil edilip Kafkasya'ya gönderilmeye başlanmasıyla tamamen değişti. Polonyalıların Rus ordusuna zorunlu olarak katılması işlemi, Polonyalıların Rus karşıtı vatansever hareketlerine ki bunlardan biri de ünlü “Kasım İsyanı”ydı (1830), karşı bir ceza teşkil ediyordu.

Genç vatansever Mateusz Gralewski de Kafkasya'ya sürgün edilen Polonyalıları arasında bulunuyordu. Gralewski 12 yıl süren mecburi askerlik hizmeti sırasında arkadaşları ile Dağıstan'dan Azerbaycan'a, Gürcistan'dan Osetya'ya, Kafkasya'nın farklı bölgelerine gitti. Yolculukları boyunca bölge tarihi, orada yaşayan haklar, coğrafya, örf adet ve gelenekleri hakkındaki detaylı gözlemlerini not etti. Gözlemlerinin sonucu olarak 1877 yılında, hâlâ tenkitli neşri yapılmayı bekleyen, “Kafkasya. 12 Yıllık Esaretin Hatıraları” adlı bir kitap yayınladı.

Anahtar Kelimeler: Polonyalı Kafkasya sürgünü, Gralewski'nin eseri.

Until the nineteenth century the Caucasus remained practically unknown for the Polish society. Although in previous centuries some Poles travelled through that region to Persia or India, nevertheless they did not stop there for any length of time. The first but rather brief Polish description of the Caucasus appeared in the eighteenth century as the result of journeys made by emissaries and missionaries¹.

The situation changed diametrically in the first half of the nineteenth century when tsar's authorities began to send to the Caucasus some Poles, earlier incorporating them by force into Russian troops whose aim was to conquer the Caucasus. The process of obligatory incorporation Poles into Russian army constituted an act of punishment for Polish anti-Russian patriotic movements, among which the most famous was "November Uprising 1830".

Among Poles who were sent into exile to the Caucasus was a young patriot – Mateusz Gralewski.

Gralewski's biography

According to the information provided by Polish Biographical Dictionary² Mateusz Gralewski was born in the village Mazew as a son of a countryman – Wojciech Grala. The owner of the village – Prof. Waław, Aleksander Maciejowski aware of Mateusz's skill and talents sent him to the grammar-school in Łęczycza changing at the same time his last name into Gralewski. As a student Mateusz Gralewski joined the local patriotic organization which organized anti-Russian plots. For participation in this organization he was imprisoned in Warsaw citadel and subsequently in 1844 sent via southern Syberia to one of Russian garrisons which were stationed on the northern part of the Caucasus, probably in Dagestan.

On the Caucasus Gralewski spent twelve years serving in Shirvan regiment where he was promoted from ordinary soldier to the officer. Most of his military service he spent in the regimental headquarter. During his compulsory military service he was moving with his company to various Caucasian regions – from Dagestan to Azerbaijan, Georgia and Ossetia. During his frequent journeys on the Caucasus he observed local lifestyle, some customs, learned local history and

¹ Jan Reychman, **Podróznicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w.**, Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa 1972, p. 176.

² **Polski Słownik Biograficzny**, t. VIII, Zakład Naukowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, 1959-1960, pp. 540-541.

languages. His literary abilities helped him to make some notes which in the future would constitute the base for his book describing the Caucasus. After twelve years of compulsory service in a Russian troop he was released under amnesty in 1856 and returned home to his home Mazew. What is interesting – according to information from already mentioned source that is Polish Biographical Dictionary – before he left the Caucasus he allegedly destroyed all the notes he made during his stay there³. Probably he was afraid of some restrictions from Russian side, all the more so as he continued his anti-Russian patriotic activity after return from the exile. In 1861 he moved to Warsaw where he published some articles concerning both patriotic and democratic issues and also he edited some contributors' work on Polish ethnography. He also gave several lectures, among the others, in Paris where he presented the subject related to Poles on the Caucasus. Gralewski died in 1891 in Lwow where he moved several years before.

Gralewski's work

In 1873 he published in a form of brochure his article entitled “Leaves from captivity – the memoir”. In this work, in a poetic form he presented in a very emotional way his imprisonment full of sufferings and humiliation and exile to Syberia, from where he was sent to the Caucasus. On the other hand, in the meantime, with great efforts he worked on literary elaboration of his Caucasian reminiscences. His book entitled “Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli” [“The Caucasus. Recollections from a twelve-year captivity”] came out in Lwow in 1877 in the publishing house “Ksiğgarnia Polska”. The voluminous book numbering almost 600 pages consists of eleven chapters which follow the introductory part. The titles of these chapters are the following:

- I. Płaszczyzna kaukaska [Caucasian Plain];
- II. Płaszczyzna Kumycka [Kumyk Plain];
- III. Pomorze Dagestańskie [Dagestan Maritime Region];
- IV. Chaństwo Kubińskie [Cuba Khanate];
- V. Miurydyzm na Kaukazie [Movement of Mürids on the Caucasus];
- VI. Dagestan Środkowy i Obraz walk [Central Dagestan and the Conflicts];
- VII. Szyrwan [Shirvan];

³ **Polski Słownik Biograficzny**, t. VIII, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1959-1960, pp. 540-541.

- VIII. Gruzja z Osetją [Georgia and Ossetia];
- IX. Ziemie Czerkiesów [Circassian lands];
- X. Szamil [Shamil];
- XI. Polacy na Kaukazie [Poles on the Caucasus].

Judging by the titles of individual chapters of the book one can notice that Gralewski's book with its content comprises whole Caucasus in terms of geography. However, the author's intension was probably not only to give general information about particular regions including the geographic and historical data, as in the chapters "Cuba Khanate" or "Shirvan". As we see, Gralewski also wanted to make some unknown, and let's say, local subjects more familiar for the readers, as for example the chapter entitled "Shamil", or "Movement of Mürids on the Caucasus". As for the last chapter, it is in a certain sense, exceptional because it does not discuss very local Caucasian issues. On the contrary, it concerns the questions of "strangers" constituting the synthesis of knowledge about the situation of Poles who found themselves on the Caucasus, most often, not from their own free will. Let us come closer to the subject matters presented by Gralewski in his book.

Nature and Its Descriptions

Gralewski, as a very scrupulous observer of nature and landscapes he was travelling on could not skip typical features characterizing particular region he visited. Therefore, each chapter of his book includes some basic geographic data. On the other hand however, those geographic descriptions are very laconic such as these two presented below. The first one regards Baku and its vicinity where the author states that land of Baku produces little grain but has the sea shore, numerous saline lakes and dozens wells of oil liquid⁴. In another passage concerning the region of Shirvan Gralewski also gives very basic information stating that from the eastern side Shirvan is adjacent to the sea, from south-eastern is bordered by the river Cura and from the northern side by the mountain "Kaladar"⁵. According to Gralewski this region has fertile soil, rocky mountains and numerous orchards and gardens⁶.

⁴ Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, p. 315.

⁵ The name of this mountain is quoted after Gralewski's spelling.

⁶ Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, pp. 313-356.

Historical Data

Undoubtedly, Gralewski was more interested in some historical regional facts. When travelling through the Caucasus he learned from the local people some historical data which he worked into each chapter of the book. Sometimes the historical data he mentioned were dating back to very remote period of time as in the passage where he was describing the history of the land of Baku. In this passage he mentioned that that territory constituted the aim of attacks from Warego-Russian tribes in the tenth century, then being in Persian hands became the object of trades and treaties between Persian shahs and Russian tsars. The final occupation of that territory took place after Russian six-month siege in 1806⁷. Another example of historical fact he reports when describing the Cuba city concerns Russians who in 1796 promoted a riot among local people against the ruling sheik in order to subdue Cuba themselves⁸.

Wars and Conflicts

Some of the chapters from his book Gralewski dedicates to problem of wars, conflicts with enemies. However, almost all pieces of information regarding wars do not concern historical, ancient times but contemporary days, exactly conflicts with Russians whose genesis dates from the beginning of the eighteenth century during the reign of Peter the Great who conquered Derbent and many places of Dagestan. In the beginning, expansive policy of Russian authorities tending towards the annexation of the Northern Caucasus and Dagestan did not meet major obstacles. Even some local rulers inclined to accept tsar's supremacy. However, the situation began to change gradually when the local leader – Shamil united predominant part of highlanders of the Northern Caucasus and Dagestan and began to fight with the tsar's squads. In several places of his book Gralewski mentioned about help which Polish exiles gave to local people fighting against the Russians⁹. He even reported the cases of Poles passing over from Russian army to the Caucassian highlanders's side. With the subject of fights between Russian squads and Caucassian highlanders is related the question

⁷ Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, p. 315.

⁸ Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, pp. 142-145.

⁹ Jan Reychman, **Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX wieku**, Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa 1972, p.196.

of movement of Mürids on the Caucasus. This religious Sunna movement dates from the beginning of the nineteenth century. In its development very important role played the highlanders from the Northern Caucasus and Dagestan. The main focus of the movement was to fight for independences against Russians who were regarded as invaders¹⁰. The subjects afore mentioned were discussed by Gralewski in the chapters: “Dagestan Środkowy i obraz walk” [Central Dagestan and the Conflicts], “Miurydyzm na Kaukazie” [Movement of Mürids on the Caucasus] and “Szamil” [Shamil].

Descriptions of Some Places and Cities.

Gralewski was also interested in the history of places and cities he visited during his journey through the Caucasus. In chapter IV entitled “Chaństwo kubińskie” [Cuba Khanate] he presents the history of the city Cuba beginning its story from the time of reign of Peter the Great. In the eighteenth century Russia conquered Cuba which at that time constituted already an important commercial and industrial center. After the conquest the city was ruined to the ground where the Russians build first earthworks and next they built new city called “New Cuba” placing it more to the south. According to Gralewski New Cuba was a very modern city, with nice, new buildings and paved streets. The number of inhabitants was approximately 10 thousand people who represented both various nations such as: Persians, Turkmens, Armenians, Jews, Lezgi and various religions as well¹¹. The next city he described was Baku. Judging by Gralewski’s descriptions one can presume that this city made a very strong impression upon the author. As usual, Gralewski begins his story about the city from its history, both that very old and this contemporary one. Gralewski emphasizes that this several thousand years old city has a very ancient history confirmed by numerous architectonic elements, ancient ruins and stone wall which surrounds Baku. The Virgin Tower, the old caravanserai and the ruins of the castle built by the Persian king are, according to Gralewski, the most magnificent relics of the past¹². During his pe-

¹⁰ Bohdan Baranowski, Krzysztof Baranowski, **Historia Azerbajdżanu**, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1987, pp. 140-141.

¹¹ Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, pp. 142-145.

¹² Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, pp. 315-317.

reginations along the city he even had chance to come across some Polish traces there, namely, some old coins. Gralewski's admiration refers not only to the ancient monuments and history but also to the present time. The author stresses that in his opinion Baku has a great future and perspectives¹³.

The next major city on Gralewski's way was Shemakhy. "He mentions that the city is relatively new since it was built according to the Russian urban plans in 1824 on the places of the ancient city destroyed by wars and earthquakes. In Gralewski's (1877: 329) opinion the city is not interesting and has no any aesthetic taste. The buildings constructed in the same style, with flat roofs are similar to each other. The Russian Orthodox church is the highest building in the city since Russians never allowed any other building like mosques or Catholic churches to be higher than this edifice. Apparently, the author is not enthusiastic about Shemakhy yet to pay justice to the city's features, however he adds the information that the city is famous for silk textiles and some musical instruments (Gralewski 1877: 329)"¹⁴. Apart from the aforementioned cities Gralewski mentions in his book some other places such as Nukha, Ganja, Tiflis but without or with a very brief reference.

Local People, Their Customs and Events, Religion.

When reading Gralewski's book everyone can notice that he was not only interested in geography or history of the regions he travelled on but also local people, their customs, lifestyle, religion, languages constituted the object of his real and deep interest. In the passage where he described Cuba he not only paid attention to the city itself but also gave very numerous descriptions concerning the ceremony of the engagement, celebrations of Moslem holidays and feasts. Gralewski also placed in one of the chapter a very detailed description of the wedding ceremony which took place in one Lezgi village in 1849. As a very open-eyed observer he even memorized and quoted the menu which was served during the wedding¹⁵. In turn of his visit to Baku he took opportunity to visit the

¹³ Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, p. 320.

¹⁴ This quotation comes from: Ewa Siemienieć-Gołaś, "Azerbaijan in the Eyes of Polish Travellers and Exiles to the Caucasus", Khazar University Press, Khazar Journal of Humanities and Social Sciences, volume 14, number 2, 2011, pp. 70-78.

¹⁵ Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, p. 180.

local pharmacy ran by an old Persian chemist and a doctor at the same time. This fact gave the author occasion to present the subject of medical practice adhibited on the Caucasus. Gralewski states that in some severe cases, especially during the epidemic, the Caucasian inhabitants did not reject the European style of treatment, however they preferred the local methods, offered by the local healers¹⁶. One of the most interesting passage the reader can find when reading the chapter about Baku and its vicinity is the passage where Gralewski describes the sect of fire-worshippers. He sketches the origin of this sect, describes the place and the ceremonials. However, he is aware of the fact that both the subject and the described place are widely known in world literature, nevertheless still attractive for many visitors¹⁷.

Poles on the Caucasus

The last, rather comprehensive chapter of his book Gralewski designed for presentation the vicissitudes of Poles living on the Caucasus. First, he presents a dozen or so Poles whose contribution to study and exploration the Caucasus and its popularization was significant. The character of their works was differentiated. Among some Poles who dedicated their work to the Caucasus were poets, historians, writers, doctors, travellers, cartographers, linguists and others. Here are the names mentioned by Gralewski: Władysław Strzelnicki, Ksawery Petraszkiwicz, Michał Butowd-Andrzejkowicz, Tadeusz Łada-Zabłocki, Leon Janiszewski, Wincenty Dawid Kalinowski, Wojciech Potocki, Hipolit Jaworski, Julian Surzycki, Minkiewicz, Strutyński, Józef Chodźko.

The second question Gralewski intends to discuss in this chapter is the history of appearance of Poles on the Caucasus. The author sketches the history of deportation of Poles by Russia beginning from the first partition of Poland by three empires (Russia, Austria and Prussia) in 1773. He presents ups and downs of Poles who found themselves far from homeland in severe rules of captivity, nevertheless they tried to organize there their lives anew undertaking various tasks and activity. Despite those positive remarks about Polish activity on the Caucasus Gralewski did not fail to write in this chapter some data concerning casualties among Poles living on the Caucasus. According to Gralewski the number

¹⁶ Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, p. 320.

¹⁷ Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, pp. 321-327.

of Poles who lost their life on the Caucasus beginning from the period of the first deportations is estimated at five hundred thousand people¹⁸.

Instead of the Conclusion

Coming to the conclusion one should ascertain that the book by Gralewski constitutes a very valuable and comprehensive source of information on remote, in terms of time and geography, region. However, some historical data, names of rulers or some geographic names should be verified since the spelling used by the author is not always correct. Undoubtedly this book deserved critical description and reedition in a form of scientific publication.

¹⁸ Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, pp. 503-560.

REFERENCES

- Baranowski, Bohdan; Baranowski, Krzysztof, **Historia Azerbejdżanu**, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1987.
- Gralewski, Mateusz, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów, 1877.
- Polski Słownik Biograficzny**, t. VIII, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław, 1959-1960.
- Reychman, Jan, **Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w.**, Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa, 1972.
- Siemieniec-Gołaś, Ewa, “**Azerbaijan in the Eyes of Polish Travellers and Exiles to the Caucasus**”, *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences*, volume 14, number 2, 2011, pp. 70-78.

MATEUSZ GRALEWSKI — POLONYALI KAFKASYA SÜRGÜNÜ VE KAFKASYA TARİHİ, COĞRAFYA VE ETNOGRAFYA ÇALIŞMALARINA KATKILARI*

EWA SIEMIENIEC-GOŁAŚ**

Özet

Kafkasya hakkında ilk Lehçe metinler 18. yüzyılda bölgeye seyahat eden misyoner ve elçilerin yazdıkları sayesinde ortaya çıkmıştır. Fakat gerçekte Kafkasya 19. yüzyıla kadar Lehler tarafından pek de bilinmiyordu.

Durum, 19. yüzyılın ilk yarısında Çarlık tarafından bazı Lehlerin, orada daha önceden işgal amacıyla bulunan Rus birliklerine zorunlu olarak dâhil edilip Kafkasya'ya gönderilmeye başlanmasıyla tamamen değişti. Polonyalıların Rus ordusuna zorunlu olarak katılması işlemi, Polonyalıların Rus karşıtı vatansever hareketlerine ki bunlardan biri de ünlü “Kasım İsyanı”ydı (1830), karşı bir ceza teşkil ediyordu.

Genç vatansever Mateusz Gralewski de Kafkasya'ya sürgün edilen Polonyalılar arasında bulunuyordu. Gralewski 12 yıl süren mecburi askerlik hizmeti sırasında arkadaşları ile Dağıstan'dan Azerbaycan'a, Gürcistan'dan Osetya'ya, Kafkasya'nın farklı bölgelerine gitti. Yolculukları boyunca bölge tarihi, orada yaşayan halklar, coğrafya, örf-adet ve gelenekleri hakkındaki detaylı gözlemlerini not etti. Gözlemlerinin sonucu olarak 1877 yılında, hala tenkitli neşri yapılmayı bekleyen, “Kafkasya. 12 Yıllık Esaretin Hatıraları” adlı bir kitap yayımladı.

Anahtar Kelimeler: Polonyalı Kafkasya sürgünü, Gralewski'nin eseri.

* çev. Gonca AŞUT, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, goncaasut@gmail.com

** Prof. Dr., Jagiellonian Üniversitesi Doğu Bilimleri Enstitüsü, Polonya, ewa.siemieniec-golas@uj.edu.pl

19. yüzyıla kadar Kafkasya, Leh toplumu tarafından neredeyse hiç bilinmiyordu. Daha önceki yüzyıllarda bazı Lehler o bölge üzerinden İran'a ya da Hindistan'a seyahat etmelerine rağmen yine de orada hiç belirli bir süre bulunmamışlardı. Kafkasya'nın ilk ama oldukça kısa Lehçe tasviri 18. yüzyılda elçiler ve misyonerler tarafından gerçekleştirilen seyahatler sonucunda ortaya çıkmıştır¹.

19. yüzyılın ilk yarısında Çarlık yönetimin bazı Lehleri, amaçları Kafkasya'yı işgal etmek olan Rus birliklerine daha önceden zorla katarak Kafkasya'ya göndermeye başlamasıyla durum tamamen değişti. Polonyalıların Rus ordusuna zorunlu olarak katılma süreci Polonyalıların, aralarında en ünlüsünün "1830 Kasım Ayaklanması" olan Rus karşıtı vatansever hareketleri için bir ceza işlemi teşkil ediyordu.

Kafkasya'ya sürgüne gönderilen Polonyalılarından biri de genç vatansever Mateusz Gralewski'ydi.

Gralewski'nin Hayatı

Lehçe Biyografi Sözlüğü tarafından sağlanan bilgiye göre Mateusz Gralewski Mazew köyünde köylü Wojciech Grala'nın oğlu olarak dünyaya geldi². Köyün sahibi Prof. Waclaw, Aleksander Maciejowski Mateusz'un beceri ve yeteneklerinin farkında olup onu aynı zamanda soy ismini Gralewski olarak değiştirerek Łęczycya'da bir dil okuluna gönderdi. Öğrenciyken Mateusz Gralewski, Rus karşıtı komplolar düzenleyen yerel vatansever örgütüne katıldı. Bu örgüte katılımı yüzünden Varşova sığınağında hapsedilmiş ve akabinde 1844'te Güney Sibirya üzerinden Kafkasya'nın kuzey bölgelerinden birinde, muhtemelen Dağıstan'da, konumlandırılmış Rus garnizonlarından birine gönderilmişti.

Gralewski erlikten subaylığa terfi edildiği Şirvan alayına hizmet ederek Kafkasya'da 12 yıl geçirdi. Askeri görevinin çoğunu alay karargâhında geçirdi. Zorunlu askerlik görevi boyunca bölüğüyle birlikte çeşitli Kafkas bölgelerine-Dağıstan'dan Azerbaycan, Gürcistan ve Osetya'ya-hareket ediyordu. Kafkasya'ya olan sık seyahatleri süresince yerel yaşamı, bazı gelenekleri gözlemlemiş yerel tarihi ve dilleri öğrenmişti.

¹ Jan Reychman, **Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w.**, Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa 1972, s. 176.

² **Polski Słownik Biograficzny**, t. VIII, Zakład Naukowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, 1959-1960, s. 540-541.

Kendisinin edebi yetenekleri, ilerde Kafkasya'yı betimleyen kitabı için temel oluşturacak bazı notlar almasına yardım etmişti. Bir Rus birliğinde 12 yıllık zorunlu hizmetten sonra 1856'da aflu beraat etti ve Mazew'deki evine döndü. İlginç olan şey ise – daha önce bahsedilmiş Lehçe Biyografi Sözlüğü'ndeki bilgilere göre- Kafkaslardan ayrılmadan önce orada kalış süresince çıkardığı bütün notları söylentilere göre yok etmiştir³.

Büyük olasılıkla Rus tarafından kaynaklanan bazı kısıtlamalardan korkmuş, Rus karşıtı vatansever eylemine sürgünden döndükten sonra daha da çok devam etmiştir. 1861'de hem vatansever hem de demokratik konular hakkında bazı makaleler yayımladığı Varşova'ya taşındı ve ayrıca Leh etnografyası üzerine bazı yazarların eserlerini düzenledi. Bunun yanı sıra diğerlerinin içinde Kafkasya'daki Polonyalılar ile bağlantılı konuyu sunduğu Paris'te birkaç ders vermişti. Gralewski 1891'de birkaç yıl önce taşındığı Lwow'da hayatını kaybetti.

Gralewski'nin Eseri

1873'te, "Tutsaklıktan Yapraklar – Hatırat" başlıklı makalesini bir tür broşürde yayımladı. Bu eserde, şairane bir biçimde acı ve küçük düşürülmeye dolu tutsaklığını ve Sibirya'ya, oradan Kafkasya'ya gönderildiği sürgününü çok duygusal bir şekilde sunmuştu. Bir diğer yönden, bu sırada Kafkasya anılarının edebi detayları için büyük çabalarla çalışmıştı. "Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli" ("Kafkasya.On İki Yıllık Tutsaklıktan Hatıralar") isimli kitabı 1877'de "Ksiğgarnia Polska" yayım evinde Lwow'da çıktı. Neredeyse 600 sayfa sayısına sahip kalın kitap, giriş bölümünü takip eden on bir bölümden oluşur. Bu bölümlerin isimleri aşağıdadır:

- I. Płasczyzna kaukaska [Kafkas Ovası],
- II. Płasczyzna Kumycka [Kumuk Ovası],
- III. Pomorze Dagestańskie [Dağıstan Kıyı Bölgesi],
- IV. Chaństwo Kubińskie [Kuba Hanlığı],
- V. Miurydyzm na Kaukazie [Müritlerin Kafkaslardaki Hareketi],
- VI. Dagestan Środkowy i Obraz walk [Orta Dağıstan ve Çatışmalar],
- VII. Szyrwan [Şirvan],
- VIII. Gruzja z Osetją [Gürcistan ve Osetya],

³ **Polski Słownik Biograficzny**, t. VIII, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1959-1960, s. 540-541.

- IX. Ziemie Czerkiesów [Çerkez Diyarları],
 X. Szamil [Şamil],
 XI. Polacy na Kaukazie [Kafkaslardaki Polonyalılar].

Kitabın tek tek bölümlerinin başlıklarından yargıya vararak herhangi biri Gralowski'nin kitabının içeriğiyle bütün Kafkasya'yı coğrafya bağlamında içerdiğini fark edebilir. Ancak, yazarın niyeti büyük olasılıkla yalnızca coğrafi ve tarihî verileri içeren belirli bölgelerle ilgili "Kuba Hanlığı" ya da "Şirvan"da olduğu gibi genel bilgi vermek değildi. Gördüğümüz kadarıyla Gralowski ayrıca bazı bilinmeyen, örneğin yerel konuları, "Şamil" ya da "Kafkaslardaki Müritlerin Hareketi" başlıklı bölümlerde olduğu gibi okuyucular için daha çok yakınlaştırmak istemiştir. Son bölüme gelirse bir anlamda istisnadır çünkü çok fazla yerel Kafkas konularını tartışmaz. Bilakis, büyük çoğunlukla özgür iradeleri dışında kendilerini Kafkasya'da bulan Polonyalıların durumu hakkındaki bilgi sentezini oluşturan "yabancıların" sorularıyla ilgilenir. Şimdi Gralowski'nin kitabında sunulan asıl hususlara yaklaşalım.

Doğa ve Doğa Tasvirleri

Gralewski, doğa ve seyahat ettiği manzaraların çok dikkatli bir gözlemcisi olarak ziyaret ettiği belirli bölgeyi şekillendiren tipik özellikleri atlayamazdı. Bu sebeple, kitabının her bir bölümü bazı coğrafi veriler içermektedir. Ancak bir diğer yönden, bu coğrafi betimlemeler aşağıdaki iki tanesinde sunulduğu gibi çok kısa ve özdür. İlki, yazarın Bakü toprağının çok az tahıl ürettiğini ancak deniz kıyısı, pek çok tuzlu gölü ve düzinelerce ham petrol kuyuları olduğunu belirttiği Bakü ve çevresi ile ilgilidir⁴.

Şirvan bölgesi ile ilgili başka bir metinde Gralowski ayrıca Şirvan'ın doğu yönünden denize bağlı olduğunu, güneydoğu yönünden Kura Nehri ve kuzey yönünden "Kaladar"⁵ Dağı ile sınırlandığını belirterek çok genel bir bilgi vermiştir. Gralowski'ye göre bu bölge verimli topraklara, kayalık dağlara ve pek çok meyve bahçeleri ve bahçelere sahiptir⁶.

⁴ Mateusz Gralowski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, s. 315.

⁵ Bu dağın adı Gralowski'nin yazımından yola çıkarak alıntılanmıştır.

⁶ Mateusz Gralowski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, s. 313-356.

Tarihsel Veriler

Şüphesiz ki Gralewski bazı tarihî bölgesel gerçeklere daha fazla ilgiliydi. Kafkaslar boyunca seyahat ederken, kitabın her bir bölümünde işlediği bazı tarihî verileri yerli insanlardan öğrendi. Bazen bahsettiği tarihî veriler, Bakü toprağının tarihini betimlediği parçada olduğu gibi çok uzak bir zaman dilimine dayanıyordu. Bu parçada, o bölgenin 10. yüzyılda Warego Ruslarının saldırılarının amacını teşkil ettiğinden, sonraları İran elinde olmasının İran şahları ve Rus çarları arasında ticaret ve antlaşmaların hedefi olduğundan bahsetmiştir. Bu bölgenin son işgali altı aylık Rus kuşatmasından sonra 1806'da yer almıştı⁷. Kuba şehrini tasvir ederken belirttiği bir başka tarihî gerçek 1796'da Kuba'yı kendi boyunduruğu altına almak amacıyla yerel halk arasında iktidardaki şeyhe karşı ayaklanmayı teşvik eden Ruslarla ilgilidir⁸.

Savaşlar ve Çatışmalar

Kitabından bazı bölümlerde Gralewski düşmanlarla olan savaşlar, çatışmalar problemine ithaf eder. Yine de, savaşlarla ilgili neredeyse bütün bilgi parçaları tarihî, antik zamanları değil; çağdaş dönemi, tam olarak da başlangıcı on sekizinci yüzyılın başlarında Derbent ve Dağıstan'ın büyük kısmını fetheden I.Petro döneminden itibaren Ruslarla olan çatışmaları ilgilendirir. Başlangıçta Rus otoritelerinin Kuzey Kafkasları ve Dağıstan'ı ilhak etmeye yönelen yayılcı politikası büyük engellerle karşılaşmadı. Hatta bazı yerel yöneticiler Çar'ın üstünlüğünü kabul etmeye meyillilerdi. Ancak yerel lider Şamil, Kuzey Kafkasların ve Dağıstan'ın dağ halkının en nüfuzlu kısmını birleştirip Çar'ın mangalarıyla savaşmaya başladığında durum değişmeye başladı. Kitabının birkaç kısmında Gralewski Polonyalı sürgünlerin yerel halka Ruslara karşı savaşmada ettiği yardımdan bahsetmiştir. Hatta Rus ordusundan Kafkas dağlılarının tarafına geçen Polonyalı vakalarını raporlamıştır⁹. Rus mangaları ve Kafkas dağlıları arasındaki savaşların konusuyla Kafkaslardaki müritlerin hareketi sorusu bağlantılıdır. Bu Sünnî hareketi 19. yüzyılın başlarına dayanır. Gelişiminde Kuzey Kafkaslar ve Dağıstan'ın dağlık kesiminde yaşayan insanlar çok önemli bir rol oynadılar.

⁷ Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, s. 315.

⁸ Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, s. 142-145.

⁹ Jan Reychman, **Podróznicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX wieku**, Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa 1972, s.196.

Hareketin temel odağı işgalci olarak görülen Ruslara karşı bağımsızlık için savaştı¹⁰. Daha önce bahsedilen konular Gralewski tarafından “Orta Dağıstan ve Çatışmalar”, “Kafkaslardaki Mürit Hareketi” ve “Şamil” bölümlerinde tartışılmıştır.

Bazı Yerlerin ve Şehirlerin Tasviri

Gralewski ayrıca Kafkaslar seyahati boyunca ziyaret ettiği yerlerin ve şehirlerin tarihine de meraklıydı. “Kuba Hanlığı” başlıklı IV. bölümde, Kuba şehrinin I.Petro’nun hüküm sürdüğü zamandan başlayan tarihini sunar. 18. yüzyılda Rusya, o dönemde hâlihazırda önemli bir ticaret ve sanayi merkezi olan Kuba’yı işgal etti. İşgalden sonra, Rusların ilk siperleri inşa ettiği şehir yerle bir olmuştu ve sonrasında daha güneye yerleştirilen “Yeni Kuba” adı verilen bir şehir kurdular. Gralewski’ye göre güzel, yeni binaları ve taş döşenmiş caddeleriyle çok modern bir şehirdi. İranlılar, Türkmenler, Ermeniler, Yahudiler, Lezgiler gibi hem farklı ulusları hem de farklı dinleri temsil eden yerleşik halkın nüfusu yaklaşık 10.000 kişiydi¹¹. Betimlediği bir sonraki şehir ise Bakü’yü. Gralewski’nin tasvirlerinden yola çıkarak herhangi biri bu şehrin yazar üzerinde çok güçlü bir etki bıraktığını varsayabilir. Her zamanki gibi Gralewski şehir hakkındaki hikâyesine şehrin hem çok eski hem de çağdaş tarihiyle başlar. Gralewski, bu birkaç bin yıllık şehrin sayısız mimarî unsurlar, antik harabeler ve Bakü’yü çevreleyen taş duvar tarafından doğrulanmış çok eski bir tarihi olduğunu vurgular. Kız Kulesi, eski kervansaray ve İran kralı tarafından yaptırılmış kalenin harabeleri, Gralewski’ye göre, geçmişin en görkemli yadigârlarıdır¹². Şehirdeki seyahatleri boyunca orada bazı Polonyalı izlerine, madeni paralara bile, rastlamıştı. Gralewski’nin hayranlığı yalnızca antik anıtlara ve tarihe değil, aynı zamanda içinde bulunduğu zamana da işaret ediyordu. Yazar, kendi bakış açısına göre Bakü’nün muhteşem bir geleceğe ve perspektife sahip olacağını altını çizmiştir¹³.

¹⁰ Bohdan Baranowski, Krzysztof Baranowski, **Historia Azerbajdzanu**, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1987, ss. 140-141.

¹¹ Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, ss. 142-145.

¹² Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, ss. 315-317.

¹³ Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, s. 320.

Gralewski'nin yolundaki bir diğer şehir Şamahı'ydı. "Şehrin nispeten yeni olduğundan bahseder çünkü şehir 1824'te Rus şehircilik planlarına göre savaşlar ve depremlerle yıkılmış antik kentin yerine inşa edilmişti. Gralewski'nin (1877: 329) fikrinde şehir ilgi çekici değildir ve hiçbir estetik zevki yoktur. Aynı tarzda inşa edilmiş binalar düz çatılarla birbirlerine benzemektedir. Rus Ortodoks Kilisesi şehirdeki en yüksek binaadır çünkü Ruslar hiçbir zaman cami ya da Katolik kiliseler gibi başka hiçbir binanın bu görkemli yapıdan daha yüksek olmasına izin vermediler. Görünen o ki, yazar Şamahı hakkında hevesli değildir, ama aynı zamanda şehrin özelliklerine hakkını verir; şehrin ipek tekstilleri ve bazı müzikal enstrümanları ile meşhur olduğu bilgisini de ekler. (Gralewski 1877: 329)"¹⁴. Yukarıda bahsedilen şehirler dışında Gralewski kitabında Şeki, Gence, Tiflis gibi şehirlerden çok kısa söz ederek farklı yerlerden bahseder.

Yerel Halk, Görenekleri ve Etkinlikleri

Gralewski'nin kitabını okurken herkes onun yalnızca seyahat ettiği bölgele-
rin coğrafyası ya da tarihine meraklı olduğunu değil, ayrıca yerel halkın, onların
göreneklerinin, yaşam tarzlarının, dinin, dillerinin onun gerçek ve derin ilgisi-
ni teşkil ettiğini görebilir. Kuba'yı betimlediği parçada sadece şehrin kendisine
dikkat çekmemiş, aynı zamanda nişan törenleri, Müslüman tatilleri ve bayram
kutlamaları ile ilgili sayısız tasvirde bulunmuştu. Gralewski ayrıca bölümlerden
birinde Lezgi köyünde 1849'da yer alan bir düğün töreninin çok detaylı bir tas-
virine yer verdi. Oldukça gözü açık bir gözlemci olarak düğün sırasında servis
edilen menüyü bile ezberlemiş ve alıntılamıştı¹⁵. Bakü seyahatinden dönüşte ise
yaşlı bir İranlı eczacı tarafından işletilen yerel bir eczaneyi ve aynı zamanda bir
doktoru ziyaret etme fırsatını bulmuştu. Bu gerçek, yazara Kafkaslarda uygu-
lanan tıbbî uygulamaların konusunu sunma fırsatı verdi. Gralewski bazı ciddi
vakalarda, özellikle salgın hastalık süresince, Kafkas insanların Avrupa tarzı
tedaviyi reddetmediklerini, ancak yerli şifacılar tarafından verilen yerel metotları
tercih ettiklerini belirtiyordu¹⁶.

¹⁴ Bu alıntı şuradan gelmektedir : Ewa Siemienieć-Gołaś, "Polonyalı Seyyahların ve Kafkas Sürgünlerinin Gözünden Azerbaycan", **Khazar Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Khazar Üniversitesi Basımevi, , S 14, no 2, 2011, s. 70-78.

¹⁵ Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, s. 180.

¹⁶ Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, s. 320.

Okuyucunun Bakü ve dolayları hakkındaki bölümü okurken bulabileceği en ilginç paragraf Gralewski'nin ateşperest tarikatını betimlediği paragraftır. Bu tarikatın kökenini kısaca anlatmış, mekânı ve ayinleri tarif etmiştir. Ancak, hem konunun hem de betimlenen yerin dünya edebiyatında geniş çapta bilindiğinin, bununla beraber halen ziyaretçiler için çekici olduğu gerçeğinin farkındadır¹⁷.

Kafkaslardaki Polonyalılar

Kitabının son, oldukça da kapsayıcı bölümünde Gralewski Kafkaslarda yaşayan Polonyalıların durumlarındaki değişiklikleri sunuma hazırladı. Öncelikle Kafkaslar ve onun popülerleştirilmesine ilişkin keşif ve araştırmaya katkıları büyük olan yaklaşık bir düzine Polonyalıyı takdim etti. Onların çalışmalarının karakteri ayırt ediliyordu. Eserlerini Kafkaslara adayan bazı Polonyalılar arasında şairler, tarihçiler, yazarlar, doktorlar, gezginler, haritacılar, dilbilimciler ve diğerleri vardı. Gralewski tarafından bahsedilen isimler şöyleydi: Władysław Strzelnicki, Ksawery Petraszkiewicz, Michał Butowd-Andrzejkiewicz, Tadeusz Łada-Zabłocki, Leon Janiszewski, Wincenty Dawid Kalinowski, Wojciech Potocki, Hipolit Jaworski, Julian Surzycki, Minkiewicz, Strutyński, Józef Chodźko.

Gralewski'nin bu bölümde tartışma niyetinde olduğu ikinci soru ise Polonyalıların Kafkaslarda ortaya çıkışlarının tarihidir. Yazar, Polonya'nın 1771'de üç imparatorluk (Rusya, Avusturya ve Prusya) tarafından ilk kez bölünmesiyle başlayarak Polonyalıların Ruslar tarafından sınır dışı edilmesinin hikâyesine kısa bir şekilde değinir. Kendilerini anayurtlarından uzakta tutsaklığın zorlu koşullarında bulan Polonyalıların hayattaki iniş ve çıkışlarını ortaya koymuş, yine de çeşitli görevler ve aktiviteler üstlenerek hayatlarını yeniden düzenlemeye çalışmışlardı. Kafkaslardaki Polonyalı hareketlerine ilişkin bu olumlu görüşlere rağmen Gralewski bu bölümde Kafkaslarda yaşayan Polonyalılar arasındaki zayıflatma ilgili olarak bazı verileri yazmayı ihmal etmedi. Gralewski'ye göre ilk tehirden itibaren Kafkaslarda hayatını kaybeden Polonyalı sayısı 500.000 kişi olarak hesaplanmıştı.¹⁸

¹⁷ Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, ss. 321-327.

¹⁸ Mateusz Gralewski, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów 1877, ss. 503-560.

Sonuç

Sonuca gelirken, herhangi biri Gralowski'nin kitabının zaman ve coğrafya yönünden uzak bir bölge hakkında çok değerli ve kapsayıcı bir bilgi kaynağı teşkil ettiğini öğrenebilir. Yine de, bazı tarihî veriler, yönetici isimleri ya da kimi coğrafi isimlerin doğrulanması gerekmektedir. Çünkü yazar tarafından kullanılan imla her zaman doğru değildir. Şüphesiz ki bu kitap eleştirel bir açıklamayı ve bilimsel yayım şeklinde yeni bir baskıyı hak etmiştir.

KAYNAKÇA

- Baranowski, Bohdan; Baranowski, Krzysztof, **Historia Azerbejdżanu**, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1987.
- Gralewski, Mateusz, **Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli**, Księgarnia Polska, Lwów, 1877.
- Polski Słownik Biograficzny**, t. VIII, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław, 1959-1960.
- Reychman, Jan, **Podróznicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w.**, Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa, 1972.
- Siemieniec-Gołaś, Ewa, “Polonyalı Gezinlerin ve Kafkasya Sürgünlerinin Gözünden Azerbaycan” , **Hazar Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi**, C14, S 2, 2011, s. 70-78.

XIX. YÜZYILDAKİ FRANSIZ ARMENİSTLERİN KAFKASYA TARİHİYLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

İBRAHİM TELLİOĞLU*

Özet

Avrupa'da Kafkasya tarihine ilgi XVIII. yüzyılla birlikte yükselmeye başlar. Özellikle Fransız oryantalistlerin araştırmaları sayesinde Kafkasya tarihi araştırmaları yoğunlaşmıştır. M. F. Brosset, V. Langlois, M. E. Dulaurier gibi âlimlerin 1841'de başlayan ve 1876'ya kadar devam eden çalışmaları sayesinde Kafkas topluluklarına ait kaynaklar Fransızcaya çevrilmiştir. Bu kitaplardaki bilgilerin yaygınlaşmasıyla dünya, Kafkasya'nın tarihi, kültürel, sosyal ve dinî dokusu hakkında bilgi sahibi oldu. Ancak çeviriler tenkitli olarak yapılmadığı için Orta Çağ Ermeni tarihçilerinin bazı iddiaları Fransız Armenistler aracılığıyla günümüze kadar taşındı. Onların XIX. yüzyılın ortalarından itibaren bu kaynaklardan yola çıkılarak hazırladıkları eserlerle önemli bir külliyat ortaya çıkmıştır. Böylece Kafkasya tarihi aydınlanmaya başladı. Ancak yaptıkları çevirilerde kaynaklardaki bilgilerin niteliğini tartışmayan Armenistler, yazdıkları bu eserlerde de aynı tutumu büyük ölçüde sürdürünce önceki hataları tekrarlamaktan kurtulamamışlardır.

XIX. yüzyılda Kafkasya ile ilgili eserlerin hazırlanan büyük kısmı Ermeni ve Gürcülerle alakalıdır. Fransız Armenistlerin hazırladığı bu eserler sonraki yüzyılla da damgasını vurmuş, onlarda yer alan bilgiler önemli ölçüde günümüze kadar tekrarlanmaya gelmiştir. Bu eserlerde genel itibarıyla, Ermenilerin Kafkasya'nın kadim halklarından biri olduğu, Urartulardan geldiği, Kafkasların ilk Hristiyan topluluğu olduğu gibi vurgular öne çıkmıştır. Ancak Urartucanın tam anlamıyla çözülmesinden sonra bu dilin Hint-Avrupai değil Ural-Altay ailesine mensup olduğu ortaya çıktı ve böylece Ermenileri bölgenin köklü medeniyetlerinden birine bağlayan görüş iflas etti. Bazı Armenistler tarafından günümüze taşınan Selçuklu göçüyle birlikte Türklerin, Ermenilerin bağımsızlığına son verdiği iddiası da

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, telliogluibrahim@gmail.com

gerçeklerle bağdaşmaz. Ermenilerin prenslikleri 1021-1045 arasında Bizans İmparatorluğu tarafından ortadan kaldırılmıştı. Dolayısıyla Selçuklular Kafkasya ve Anadolu'ya girdiğinde bağımsız bir Ermeni prensliği kalmamıştı. Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde çoğunluk olduğu iddiası ise XI. yüzyılın ortalarına gelene kadar doğrudur. Ancak Selçuklular zamanından günümüze Türkler nüfus olarak Kafkasya'nın en önemli unsuru haline gelmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Fransız Armenistler, Kafkasya, Ermeniler, Gürcüler, tarih, coğrafya, kültür.

AN EVALUATION UPON THE OPINIONS OF THE FRENCH ARMENISTS REGARDING THE HISTORY OF THE CAUCASUS

Abstract

The interest in the Caucasian history started to rise in the 18th century. Especially with the studies of the orientalist the studies on the Caucasian history have gone up. As a result of the studies of the scholars such as M. F. Brosset, V. Langlois, M. E. Dulaurier from 1841 to 1876, the sources related to the Caucasian tribes were translated into French. When the information in these books became widespread the world learned more about the historic, cultural, social and religious structure of the Caucasus. However, as the translations were not done critically, the claims of the medieval Armenian historians have reached up to our own time by means of the French Armenists. A great amount of information emerged in the books that they wrote in the middle of the 19th century. Thus the history of the Caucaus started to appear. The Armenists keeping the same attitude in these books as they do in their tranlations by not discussing the quality of the information in the sources, they could not get rid of the repeating the same mistakes.

Most of the books that were written about Caucasus in the 19th century are related to Armenians and Georgians. These books written by French Armenists also had influence upon the the next century and the information in these books have been repeated up to this age. Generally, in these books it is claimed that Armenians are one of the ancient tribes of the Caucasus, they descend from Urartians and they were the first Christian tribe. However, when the Urartian language was completely solved, it is understood that this language does not belong to Indo-European but to Ural-Altaiic. Thus, the argument that relates Armenians to one of the ancient civilisations has been falsified. The claim made by some French Armenists and which has come to our own time that the Turks put an end to Armenians' independence with the Seljuks immigration is not in accordance with the realities. Actually the Armenian princedoms were abolished by the Byzantine Empire between 1021-1045. When the Seljuks came to Caucasus and Anatolia, there was no an independent Armenian princedom. The claim that Armenias are the majority in the region is true until the middle of the 11th century. But the Turks have become dominant in terms of the population from the Seljuks up to our own age.

Key Words: French Armenists, Caucasus, Armenians, Georgians, history, geography, culture.

XVIII. yüzyılda ortaya çıkan ve o zamandan beri doğu halklarının tarihi ve kültürünün aydınlanmasında büyük bir adım olarak kabul edilen araştırmalar oryantizm adıyla anılır. Oryantalizm, en geniş anlamı ile Yakın ve Uzak Doğu toplumlarının kültürü, dili ve halklarını araştıran batı kökenli araştırmalara verilen isimdir. Doğuculuk, doğu bilimi anlamlarına gelir. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Amerikalı ve Avrupalıların doğu araştırmalarını tanımlamakta kullanılmıştır. Oryantalizmin temelinde doğuyu tanımanın getirdiği merak vardır. Bu merak ilmî çalışmaların ortaya çıkmasında önemli bir itici güçtür. Ancak doğunun tanınmasıyla ortaya çıkan birikim batıda hayatın her alanında etkili olmaya başlamıştır.¹ Oryantalistler doğunun dili, kültürü, inançları vb. alanlarda çalışmalar yürütürken en çok ilgi gösterdikleri sahalardan birisi de Kafkasya olmuştur. Bu çalışmalarda uluslararası bilim camiasının en dikkat çekici grubu Fransızların yetiştirdiği Ermeni uzmanlarıdır.

Fransız Armenistler XIX. yüzyılın başlarında Kafkas dilleri üzerine eğitim almış kişiler arasından çıkmıştır. Eski Ermenice ve Gürcüceye iyi derecede vakıf bu kişiler sayesinde dünya, Kafkasya'nın tarihî, kültürel, sosyal ve dinî dokusu hakkında bilgi sahibi oldu. Fransız Armenistlerin Kafkasya tarihi ile ilgili çalışmaları iki yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bir yandan Kafkas topluluklarına ait kaynaklar çevrilirken diğer yandan bölgeyle ilgili müstakil eserler yazılmıştır. XIX. yüzyılın ilk çeyreği bitmeden başlayan bu çalışmaların ilk önemli olanı M. J. Saint-Martin'in 1818-1819'da neşredilen Ermenistan tarihi ve coğrafyası konulu çalışmasıdır.² İlk olması bakımından büyük önem taşıyan bir araştırmadır. Ermeniler hakkında yazılan eserlerin pek çoğunda bu kitabın izlerini görmek mümkündür. Onu takiben 1827'de J. H. Klaproth'un iki önemli eseri yayınlandı. Bunlardan birincisi Kafkasya'nın tarihî, coğrafi, etnografik ve coğrafi yapısını konu alan kitabıydı.³ Diğeri ise Gürcü grameri ve sözlüğü ile ilgiliydi.⁴ Aynı yazar iki yıl sonra Polonyalı seyyah Jean Potocki'nin XVIII. yüzyıl sonlarında Kafkasya'ya yaptığı seyahatin notlarını açıklamalı bir şekilde neşrettiğinin

¹ Oryantalizm hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Edward W. Said, *Şarkiyatçılık* (nşr. B. Ülner), İstanbul, 2003; Vassilij Viladimiroviç Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi* (nşr. K. Bayraktar-A. Meral), İstanbul, 2000.

² M. J. Saint-Martin, *Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie, I*, Paris, 1818; *II*, Paris, 1819.

³ Julius Heinrich Klaproth, *Tableau Historique, Géographique, Ethnographique et Politique du Caucase et des Provinces Limitrophes entre la Russie et la Perse*, Paris, 1827.

⁴ Julius Heinrich Klaproth, *Vocabulaire et Grammaire de la Language Géorgienne*, Paris, 1827.

de⁵ bölgeye ilgi çoğaldı. M. F. Brosset'nin 1834 ve 1837'de yayınlanan benzer konulardaki çalışmalarıyla Gürcü dili ve edebiyatı konusundaki birikim artmaya başlamıştır.⁶

Kafkasya tarihiyle ilgili neşredilen bu ilk eserlerden sonra Kafkasya tarihine ve kültürüne ilgi birdenbire arttı. Bölgeye yapılan gezilerin çoğalmasında bunun bir göstergesidir.⁷ Diğer yandan yöreye ilgili araştırmalar da çoğalarak devam etti. 1839'da yayınlanan Ermeni sikkeleri ile ilgili eser⁸ bu konudaki ilk dikkat çekendir. Aynı yıl de Montpéroux, Kafkasya'ya yapılan seyahatlerle ilgili kitaplarının ilki ni yayınlamıştır.⁹ 1841'de ise dört önemli çalışma yayınlandı. İlk olarak Orta Çağ Ermeni tarihçilerinin en önemli temsilcilerinden kabul edilen V. yüzyıl tarihçisi Horenli Musa'nın Ermenilerin Tarihi isimli eseri neşredilmiştir.¹⁰ Bu eserle birlikte Avrupa'da Eski Çağ Ermeni tarihine olan ilgide büyük bir artış gözlenir. İkinci olarak de Florival'in Ermeni tarihi ve edebiyatı ile ilgili eseri basıldı.¹¹ Üçüncü çalışma patrik VI. Jean'ın Ermeni tarihi konulu eserinin Fransızcaya çevirisiydi.¹² Son olarak ise M. F. Brosset Gürcistan tarihi ile ilgili ilk eserini yayınladı.¹³

⁵ Julius Heinrich Klaproth, **Voyage dans les Steps d'Astrakhan et du Caucase par le Comte Jean Potocki, I**, Paris, 1829.

⁶ Marie-Félicité Brosset, **L'art Libéral ou Grammaire Géorgienne**, Paris 1834; **Eléments de la Language Géorgienne**, Saint Pétersburg, 1837; **Histoire et Littérature de la Géorgie**, Saint Pétersburg, 1837.

⁷ Julius Heinrich Klaproth, **Voyage au Mont Caucase et en Géorgie, I**, Paris, 1823; Jean François Gamba, **Voyage dans la Russie Méridionale et Particulièrement dans les Provinces Situées au-delà du Caucase fait depuis 1820 jusqu'en 1824, I-III**, Paris, 1826; Adolph Theodor von Kupffer, **Voyage dans les Environs du Mont Elbrouz dans le Caucase, Entrepris par Ordre de La Majeste l'Empereur en 1829**, Saint Pétersburg, 1830; Charles Bélanger, **Voyage aux Indes-Orientales par le Nord de l'Europe les Provinces du Caucase, la Géorgie, l'Arménie et la Perse**, Paris, 1834; Jean-Charles de Besse, **Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Arménie et en Asie Mineure en 1829 et 1830**, Paris, 1838.

⁸ Marie-Félicité Brosset, **Monographic des Monnais Arméniennes**, Paris, 1839. Aynı yazar daha önce de Gürcü Krallığı ile Fransa arasındaki diplomatik belgeleri yayınlamıştı. Bk. **Documents Originiaux sur Les Relations Diplomatiques de la Géorgie avec la France**, Paris, 1832.

⁹ Frédéric Du Bois de Montpéroux, **Voyage Autour du Caucase, chez les Tscherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, I**, Paris, 1839.

¹⁰ Moise de Khorene, **Histoire d'Arménie, I-II** (nşr. E. V. de Florival), Paris, 1841.

¹¹ Paul Émile Le Vaillant de Florival, **Mékhitaristes de Saint-Lazare Histoire d'Arménie, Littérature Arménienne**, Venise, 1841.

¹² **Histoire d'Arménie par le Patriarche Jean VI** (nşr. M. J. Saint-Martin), Paris, 1841.

¹³ Marie-Félicité Brosset, **Matériaux pour Servir a l'Histoire de la Géorgie depuis l'an 1201 jusqu'en 1755**, Saint Pétersburg, 1841.

1839'da başlayıp 1841'de sona eren dönem zaman aralığı itibariyle Kafkasya ile ilgili çalışmaların en yoğunlaştığı dönemdir. Her biri sahasında ilk olarak kabul edilebilecek altı önemli eser yayınlanmıştır. Kısa bir süre sonra M. F. Brosset'nin 1847-48'de Gürcistan ve Ermenistan'a yapılan arkeolojik gezilerin raporlarını yayınlaması¹⁴ ile çalışmalar tekrar başlarken bölgenin eski çağına olan ilgi daha da artırmıştır. Aynı yazar 1851'de Gürcistan tarihine ait eklemeler yaptığı eserini neşretmiştir. Bu çalışmasında bölge tarihine ait pek çok meseleye ilk kez temas eden M. F. Brosset, hala tartışılan Bagratlı ailesinden menşeyinden Lazika'nın tarihî coğrafya açısından gelişimine kadar çeşitli konuları aydınlatmıştır. Eserin girişinde ise uzun bir şekilde Ermenilerin tarihi hakkında genel bir değerlendirme yapmıştır.¹⁵ V. Langlois, 1852'de Orta Çağda Gürcistan paraları, 1855'te de Orta Çağda Ermeni paraları ile ilgili çalışmasını yayınladı.¹⁶ 1858'de M. E. Dulaurier, Ermeni tarihçilerinin en meşhurlarından birisi belki de en tanınanı olan Urfalı Mateos Vekayinamesi'ni ve Papaz Grigor'un bu esere yaptığı eklemeyi neşretti.¹⁷ XI. yüzyıl sonları ile ve XII. yüzyılın başları hakkında en önemli Ermeni tarihi olarak kabul edilen bu eserin yayınlanması ile birlikte 952-1162 arasında Türklerin Anadolu'yu fethi, Haçlıların ülkedeki faaliyetleri gibi pek çok meseleye Ermenilerin nasıl baktığı dünya tarafından öğrenildi. 1859, Ermeni araştırmaları açısından oldukça verimli geçti. Bu yıl V. Langlois, Ermeni paralarıyla ilgili¹⁸ araştırmalarını, M. E. Dulaurier, Ermeni Kronolojisi konulu eserini¹⁹ M. F. Brosset de Ermeni yazmalarıyla ilgili çalışmasını yayınlamıştır.²⁰

Kafkasya ile ilgili kaynakların başka dillere çevrilmesinde en yoğun dönem 1860'lı yıllardır. İlk olarak 1862'de Simbat Vekayinamesi neşredilmiştir.²¹

¹⁴ Marie-Félicité Brosset, **Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie Exécuté en 1847-1848 sous les Auspices du Prince Vorontzof**, Saint Pétersburg, 1851.

¹⁵ bk. Marie- Félicité Brosset, **Additions et Éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie**, Saint Pétersburg, 1851.

¹⁶ Victor Langlois, **Numismatique de la Géorgie au Moyen Age**, Paris, 1852; **Numismatique de l'Arménie au Moyen Age**, Paris, 1855.

¹⁷ M. E. Dulaurier, **Bibliothèque Historique Arménienne, Chronique de Matthieu d'Edesse (962-1136) avec la Continuation de Gregoire le Pretre Jusqu'en 1162**, Paris, 1858.

¹⁸ Victor Langlois, **Numismatique Générale de l'Arménie**, Paris, 1859; **Numismatique de l'Arménie dans l'Antiquité**, Paris, 1859.

¹⁹ M. E. Dulaurier, **Recherches sur la Chronologie Arménienne, I**, Paris, 1859.

²⁰ Marie-Félicité Brosset, **De Quelques Incriptions Arméniennes Remarquables au Point de Vue Chronologique**, Paris, 1859.

²¹ **Extrait de la Chronique de Sembad** (nşr. V. Langlois), Saint Pétersburg, 1862.

Ermeni tarihçileri içerisinde din adamı olmaması sebebiyle farklılık kazanan kişiliği ile dikkat çeken Simbat, XIII. yüzyılın en önemli kaynaklarından sayılırdı ve onun sayesinde özellikle Kilikya Ermeni Baronluğu dünya tarafından tanındı. O Çukurova Ermenilerinin aristokratlarından birisi olarak bu bölgede Ermeni varlığını tanıtırken bölgedeki Türk, Haçlı vb. farklı unsurların faaliyetlerinden de söz etmişti. Simbat'ın yazdıklarıyla Çukurova'nın 950-1272 yılları arasındaki dönemi karanlıkta kalmaktan kurtuldu. 1864'te XI. yüzyılın en önemli Ermeni tarihçisi olarak bilinen Lasdivertli Aristakes'in Tarih isimli kitabı Fransızcaya çevrildi.²² 1072 civarında ölen yazarın bizzat yaşadığı 82 yılın olaylarını kaydettiği bu eseri ile dünya, Selçukluların Anadolu'ya girişine birinci elden bir göz ile tanıklık etti. Aristakes din adamı hüviyetiyle Türkler hakkında o kadar abartılı ifadeler kullandı ki onun yazdıkları yapılan bu çeviri sayesinde yaygınlaşınca Türklerin kıyamet alameti olduğu gibi yaygınlık kazanan çeşitli inanışlara kaynaklık etti. Aristakes'in eserinin yayınlanmasından sonra 1864'te başlayıp iki yıl devam eden çalışmalar sonucunda Stephanos Orbelian'ın Karabağ Tarihi ile ilgili eseri neşredildi.²³ Bu eserle dünya XIII. yüzyılın sonlarından XIV. yüzyıl başlarına bölgenin tarihini metropolit olmuş bir aristokratın gözünden tanıma fırsatı bulmuştur. Bu eserin yayınlanmasından kısa süre sonra V. Langlois, 1869'da Eski ve Yakın Çağdaki Ermeni tarihçilerinin eserlerini Fransızca olarak neşretti. Langlois eserinin birinci cildinin ilk kısmında Ermeniceye tercüme edilmiş Romalı tarihçilerin Ermenilerle ilgili yazdıklarının tercümesini yayınladı. Burada Mar Apas Catina, Bardesane, Agathange, Pseudo Agathange ve Faustus'un Ermenilerle ilgili kayıtlarını tercüme etti. Cildin ikinci kısmında ise Ermeniceye tercüme edilmiş Süryani tarihçilerin kayıtlarını neşretti. Urfalı Leroubna, Zenob de Glag ve Jean Mamikonyan burada yer verilen tarihçilerdir. Eserinin ikinci cildinde ise beşinci yüzyıldaki Ermeni tarihçilerinin eserlerini Fransızca olarak yayınlamıştır. Gorion, Horenli Movses, Elisee ve Parbli Lazare bu bölümde yer alan tarihçilerdir.²⁴ 1869 senesinde Langlois'nun eserinin yanı sıra üç önemli çalışma daha ortaya çıktı. Bunların ilkinde Dulaurier öncülüğünde Ermeni kaynaklarının Haçlılarla ilgili kısımları neşredildi.²⁵ Yine XIII. yüzyıl Ermeni tarihçilerinin

²² **Histoire d'Arménie par Arisdauges de Lasdiverd** (nşr. Ev. Prud'home) Paris, 1864.

²³ Stephannos Orbelian, **Histoire de la Siounie, I-II** (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1864-1866.

²⁴ Victor Langlois, **Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie, I-II**, Paris, 1869.

²⁵ **Recueil des Historiens des Croisades, I, Documents Arméniens** (nşr. E. Dulaurier), Paris, 1869. Aynı serinin ikinci cildi 1906'da Paris'te neşredilmiştir.

den Ayrıvanlı Mkhitar'ın Tarih isimli kitabı yayınlandı.²⁶ Bu eserle başlangıçtan 1279'a Ermenilerin tarihini bir arada görme imkânına sahip olundu. 1869'da Anili Samuel'in Kronoloji isimli eserinin Haçlı Seferleriyle ilgili kısmı neşredildi.²⁷ Ertesi yıl M. Brosset, Urfalı Uhtanes'in eserini çevirdi.²⁸ 1871'de ise XIII. asrın en önemli Ermeni tarihçilerinden Genceli Kiragos'un Ermeni Tarihi isimli eseri yayınlandı.²⁹ Bu kitap sayesinde dünya XIII. asrın başlarından 1265'e kadar geçen olayları özellikle de Moğolların Kafkasya ve Anadolu'daki faaliyetlerini birinci elden bir tanığın gözlerinden anlamaya çalışmıştır. Avrupa'da Moğol tarihi ve kültürüne ilginin üst düzeyde olduğu yıllarda yapılan bu çeviri büyük alaka toplamıştır. 1876'da ise Anili Samuel'in Kronoloji isimli eseri M. F. Brosset'nin yaptığı Ermeni tarihçileri koleksiyonu içerisinde yayınlandı.³⁰ Bu eser Hz. Âdem'den 1179'a kadar olan olayları konu edinen ilk kronoloji denemesi olması bakımından büyük önem taşır. Samuel'in Kronolojisi çevrildikten sonra dünya, Ermenilerin insanlık tarihine nasıl baktığına, kendileri açısından hangi olayları önemli gördüğüne tanıklık etti. Ermeni kaynakları dışındaki kaynaklardan da faydalanılarak hazırlanan bu eserde Selçukluların Anadolu'ya yayılması, Haçlı seferleri, Kilikya Ermenileri, Eyyubiler gibi pek çok konu hakkındaki bilgi seviyesi önemli ölçüde artmıştır. Kronoloji Fransızcaya çevrildiği yıl, Ermeni araştırmaları hakkında ilk büyük uluslararası bibliyografya denemesi olarak kabul edilen, aynı zamanda Eski ve Orta Çağda Ermenilerin yaşadığı yerler hakkında Ermeni kaynakları için çok önemli bir çalışma da yayınlanmıştır.³¹

Ermeni kaynakları tercüme edilip Ermenilerle ilgili bu çalışmalar yapılırken, Fransız Armenistlerin önde gelenlerinden birisi olan M. F. Brosset, Kafkasya ve Gürcüler üzerine de önemli çalışmalara imza atmaktaydı. Hatta dünyada Gürcüler hakkında yapılan çalışmalar onunla birlikte başladı dense mübalağa olmaz. Yunanca, Latince, İbranice ve Arapça bilen M. F. Brosset 1826'dan itibaren

²⁶ **Histoire Chronologique par Mkhithar d'Airivank** (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1869.

²⁷ **Recueil des Historiens des Croisades, I, Documents Arméniens** (nşr. E. Dulaurier), Paris, 1869.

²⁸ Oukhtanes D'Ourha, **Histoire en Trois Parties** (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1870.

²⁹ **Histoire d'Arménie par le Vartabet Kiracos de Gantzac** (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1871.

³⁰ Samuel d'Ani, **Table Chronologique, Collection d'Historiens Arméniens, II** (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1876, s. 339-483.

³¹ M. Miansarof, **Bibliographia Caucasica et Transcaucasica, I**, Saint Pétersburg, 1874-1876.

kendini Ermeni ve Gürcü dillerini, tarihlerini, kültürlerini öğrenmeye adanmıştır. 1830'da Gürcü Kronikleri adıyla yayınladığı kitapta Gürcistan'da Yaşam başlığı altında 1373'ten 1703'e kadar olan olayları anlatır. Ardından Kartli, Cakheti, İmereti, Mingrelia ve Guria krallarının listesini yayınlayan M. F. Brosset, eserin sonunda eski Gürcüce yazıtlar hakkında bilgi vermiştir.³² Aynı yıl Gürcü şiirlerinden örneklerin yer aldığı bir eser neşretmiştir.³³ 1837'de Saint Petersburg'a davet edilen yazar aynı yıl bir Gürcüce sözlük yayınlamıştır.³⁴ 1842'de Gürcistan'ın coğrafi yapısını anlatan bir eseri Fransızcaya çevirmiştir.³⁵ 1847-48 yıllarında Kafkasya'ya gitmiş, Orta Çağ ve İlk Çağa ait bütün Gürcü kroniklerini çevirmiş, 1849'dan 1858'e kadar yedi kısım halinde, Histoire de la Géorgie adıyla yayınlamıştır.³⁶ 1864'te Sargisian'ın derlediği Gürcüce yazıtları neşretti.³⁷ 1887'de ise 1824-1879'a kadar olan Çarlar ve Gürcü Kralları arasındaki yazışmaları neşretmiştir.³⁸ 1880 yılında Rusya'dan ayrılan Brosset, Ermeni ve Gürcüler hakkında iki yüz elliden fazla eser yazmıştır.³⁹

Fransız Armenistlerin Kafkasya tarihine ilişkin çalışmaları sırasında takip ettikleri yöntem, günümüze kadar devam eden bazı tartışmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ermeni kaynaklarını dünyaya tanıtan kişiler olma sıfatına sahip olan bu araştırmacılar, iç tenkide tabi tutmadan yaptıkları çeviriler ile Orta Çağ Ermeni tarihçilerinin iddialarını bugünlere taşımışlardır. Oysa aynı dönemde yapılan D'Ohsson'un, Ebu'l Kasım'ın Kafkasya'yı da içine alan seyahatnamesine yaptığı izahat⁴⁰ ya da M. F. Brosset'nin, Vardan'ın eserine yaptığı analiz⁴¹ gibi

³² Marie- Félicité Brosset, **Chronique Géorgienne**, Saint Pétersburg, 1830.

³³ Marie- Félicité Brosset, **De la Poésie Géorgienne**, Paris, 1830.

³⁴ Marie- Félicité Brosset, **Éléments de la Langue Géorgienne**, Paris, 1837.

³⁵ Marie- Félicité Brosset, **Description Géographique de la Géorgie par le Tsarévitch Waktoucht**, Saint Pétersburg, 1842.

³⁶ Marie-Félicité Brosset, **Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'au XIXe Siècle**, Saint Pétersburg, 1848-58.

³⁷ Marie-Félicité Brosset, **Inscriptions Géorgiennes**, Saint Pétersburg, 1864.

³⁸ Marie-Félicité Brosset, **Bibliographie Analytique des Ouvrages de 1824-1879**, Saint Pétersburg, 1887.

³⁹ Zeynep Topal, "Dünyada ve Türkiye'de Gürcüler ve Gürcistan Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Bir İnceleme", **V. Karadeniz Uluslararası Sempozyumu (Giresun 6-7 Aralık 2012)**, Ankara, 2014, s. 490.

⁴⁰ M. C. D'Ohsson, **Des Peuples du Caucase ou Voyage d'Abou-el-Cassim**, Paris, 1828.

⁴¹ Marie-Félicité Brosset, **Analyse Critique de la Vseobsçaja Istorija de Vardan**, Saint Pétersburg, 1862.

çalışmalar çoğalsaydı Ermeni tarihçilerinin hataları ve tarafgirlikleri günümüze kadar gelmezdi. Zira Armenistlerin eserlerini çevirdikleri tarihçilerin büyük kısmını din adamıydı. Meselelere Gregoryen bir din adamının gözünden bakmaktaydılar. Çoğunluğunun entelektüel seviyesi vasatın altındaydı. Neredeyse hiç biri yabancı bir dil bilmediği için başka kaynaklara bakma imkânına sahip değildi. Buna çok da ihtiyaç hissetmemişlerdi. Orta Çağ tarihçilerinin pek çoğunu etkileyen dinî ve millî baskılar Ermeni tarihçilerinde kendisini fazlasıyla hissettirmiştir. Kendilerini dünyanın en kadim topluluklarından birisi olarak gören Ermeni tarihçileri en büyük medeniyeti kendilerinin kurduğundan tutun da dünyanın en güçlü ordularının onlara ait olduğunu yazar. Ermeni krallarının inançlarının koruyucusu olduğunu kaydeden bu tarihçiler en samimi müminler olarak kendileri görmekten ya da prensliklerini bölgenin en büyük gücü olarak göstermekten tereddüt etmezler.⁴²

Orta Çağ Ermeni tarihçilerinin eserlerini kaleme aldığı ruh hali onları dünyaya tanıtan Armenistler tarafından ortaya konmadığı için eserlerinde yer verdikleri bilgilerin niteliği üzerinde durulmamıştır. Haliyle yaptıkları hatalar, saptırma- lar, yönlendirmeler, abartmalar günümüze kadar tekrarlanmaya devam etmiştir. Bu eserleri değerlendirme birikiminden yoksun okuyucu Ermeni din adamlarının gözünden Orta Çağ'a bakmak zorunda bırakılmıştır. Oysa Armenistler bu bilgileri değerlendirecek birikime sahiptir. Bununla ilgili en çarpıcı örnek M. F. Brosset'nin Ani harabeleri ile ilgili çalışmasıdır. M. F. Brosset bölgede yaptığı bu araştırma ile Ani harabelerinin XIX. yüzyıl ortalarındaki durumunu ortaya koymuştu.⁴³ Oradaki kilise ve manastırlar başta olmak üzere Hristiyanlara ait yapıların büyük kısmının ayakta olduğuna bizzat şahit olmuştu. Ancak çevirdiği eserlerin büyük kısmında Selçuklular Ani'yi fethettiğinde bölgedeki kilise ve manastırları yakıp yıktıkları, adeta taş üstünde taş bırakmadıkları yazılıdır. M. F. Brosset çevirisini yaptığı eserlerin bu kısmına gördüklerini yazsaydı, Ermeni kaynaklarında günümüze kadar tekrarlanarak gelen ve dönemi anlatan bütün çalışmalarında aynı üslupla anılan tarihî yanlışlıklar yapılmazdı.

⁴² Bu konuda ayrıntılı değerlendirmeler için bk. Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 1 (1949), s. 98-118; 1/2 (1950), s. 401-438; Mehlika Aktok Kaşgarlı, "Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (Erzurum 8-12 Ekim 1984)**, Ankara, 1985, s. 323-330.

⁴³ Marie- Félicité Brosset, **Les Ruines d'Ani Capitale de l'Arménie sous les Rois Bagratides Histoire et Description**, Saint Pétersburg, 1861.

Ermeni tarihçilerinin günümüze ulaşan iddialarının en önemlilerinden birisi “Büyük Ermenistan”dır. Bazı Ermeni tarihçileri Kafkasya’nın batı ve güneyi ile Doğu Anadolu ve Irak’ın kuzeyinin bir kısmını ana yurtları olarak ilan etmiştir. İlk kez Horenli Musa tarafından sınırları konan⁴⁴ bu ülke 15 eyaletten oluşmaktaydı.⁴⁵ Onu takip eden Ermeni tarihçileri de bu iddiaları tekrarlayınca yukarıdaki yerler Ermenilerin ana yurdu olarak bilinmeye başlamıştır. Ermeni kaynaklarını tercüme eden Armenistler, bahsi geçen iddiaların kökeni üzerinde durmaksızın çeviri işlemlerini yapmışlardır. Böyle olunca da çevirdikleri kaynaklardaki bu bilgiler doğruluğu tartışılmaksızın yaygınlaşmıştır. M. J. Saint-Martin’le birlikte bu iddiaları kendileri de dillendirmeye başlayınca⁴⁶ Fırat’ın doğusundan güneyde Toroslara uzanan, doğuda Azerbaycan ve Hazar Denizi’ni, kuzeyde de Dağıstan sınırına kadar olan yerleri içine alan “Büyük Ermenistan” ortaya çıkmıştır.

“Büyük Ermenistan” en yumuşak ifadeyle muhayyel bir ana yurttur. Subaru, Sümer, Asur, Urartu ve Med gibi kadim medeniyetlerin var olduğu yerde Ermenilerin bölgenin otokton halkı olmadığını söylemek için derin bir tarih bilgisine gerek yoktur. Yapılan tercümelerde ya da yazılan telif eserlerde Ermenilerin muhtemelen MÖ VIII. yüzyıldaki Trak göçleri sırasında bölgeye gelmiş olabileceği göz önünde tutulsa idi tarihî seyre uygun değerlendirme yapma imkânı ortaya çıkabilirdi. Onlar göç etmeden yaklaşık 1600 yıl önce çivi yazılı belgelerde Doğu Anadolu’nun Armanu ya da Armenia adıyla anıldığı, buraya yerleştikten sonra coğrafyaya izafeten onlara Ermeni denmeye başladığı⁴⁷ yazılıysa bölgenin tarihî

⁴⁴ Moise de Khorene, **Histoire d’Arménie**, I, s. 47 vd.

⁴⁵ Ermenilerin 15 eyaletten oluştuğu iddia edilen ana yurtları Ermenilerle ilgili yapılan ilk araştırmalardan günümüze kadar tekrarlına gelmiştir. bk. Chevalier d’Arco, **Histoire Generale des Guerres, I, Contenant l’Histoire de la Grande Arménie, celle des deux Petites Arménies, celle de la Cappadoce**, Paris 1756, s. 47-157; Paul Émile Le Vaillant de Florival, **Coup-d’Oeil sur l’Arménie**, Paris, 1846, s. 5 vd.; James D. Issaverdens, **Armenia and the Armenians**, Venice, 1874, s. 12; M. Miansarof, **Bibliographia Caucasica et Transcaucasica**, I, s. 62-73; Claude Mutafian, “La Place de l’Arménie Cilicienne dans l’Arménologie”, **Iran and the Caucasus**, 10/1 (2006), s. 10; Emin Arif (Şihaliyev), “Ermenilerin Kimliği ve Büyük Ermenistan Efsanesi (Rus ve Ermeni Kaynaklarına Göre)”, **OTAM**, 17 (2005), s. 367-386; Aygün Attar, “Ermeni Kimliği’nin Anatomisi”, **Akademik İncelemeler**, 2/1 (2007), s. 295-301.

⁴⁶ M. J. Saint-Martin, **Mémoires Historiques et Géographiques sur l’Arménie**, I, s. 65-180; Victor Langlois, **Description the Armenian Monastery of St. Lazarus-Venice** (nşr. F. Schröder), Venice, 1874, s. 55 vd.

⁴⁷ Ekrem Memiş, “Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk Ermeni İlişkileri”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 7/1 (Haziran 2005), s. 4.

dokusu daha açık olarak ortaya çıkardı. Bütün bunlar bir kenara Ermeni adının ilk defa MÖ 518’de yazılan Behistun kitabesinde geçtiği XIX. yüzyılın ortalarında bilinmekteydi.⁴⁸ Sadece bu bilgi bile Ermenilerin bölgede yaşayan topluluklar arasındaki sıralamasını ortaya koymaya yeterdi. Böylece Ermenilerin Kafkasya ve Doğu Anadolu’nun kadim halkı olduğu yönündeki bilgilerin de temeli olmadığı anlaşılırdı.⁴⁹ Üstelik bu ihmali sadece yaptıkları çevirilerle bırakmayan Fransız Armenistler, yazdıkları eserlerde de Ermeni kaynaklarındaki bilgileri tekrarlayarak altına imza atma cesaretini göstermişlerdir.

Horenli Musa’nın yukarıda çizdiği “ana yurdun” dışında Hristiyanlığın ortaya çıkmasından sonra Ermeni ve Gürcüler için başka bir ana yurt tarifi daha yapılır. Ermeni ve Gürcülerin ana yurdu ile ilgili Tevrat kaynaklı bir bilgi Orta Çağ tarihçileri ve onlardan esinlenen bütün kaynaklar tarafından yazılır. Buna göre Hz. Nuh’un torunu Targamos’un çocukları Karadeniz ile Hazar denizi arasındaki bölgeye yayılmıştı.⁵⁰ Ermeniler, bu dağılımda ataları olan Hayk’a Ağrı dağı çevresi düştüğünü yazarlar.⁵¹ Targamos’un diğer oğlu ve Gürcülerin atası olan Kartlos’a da Tiflis ve civarındaki düzlük bölge düşmüştü. Zamanla buradan Karadeniz kıyısına kadar olan yerlere de Gürcülerin ilk ataları yayılmıştı.⁵² Tevrat’ın Tekvin kısmındaki bu rivayet tarihi bir bilgi olarak kabul edilmiş, Ermeni ve Gürcü tarihçileri ana yurtlarının buralar olduğunu iddia etmiştir. Ancak arkeolojik deliller bunun aksini söylemektedir.⁵³

Fransız Armenistlerin yazdığı eserlerde en çok dikkat çeken ve günümüze kadar tekrarlanan bir diğer bilgi Ermenilerin Urartulardan geldiği önermesidir. İlk ve Orta Çağ Ermeni kaynakları yazıldığında Urartular hakkında bir şey bilinmediği için onlar, MÖ 2342’den yani Ermenilerin ilk atası olarak kabul ettikleri Hz. Nuh’un torunu Gomer’den itibaren kendilerine önderlik yaptığını iddia

⁴⁸ bk. H. C. Rawlinson, **The Persian Cuneiform Inscription at Behistun**, London, 1846, s. 218.

⁴⁹ Aslında XX. yüzyılın başlarından beri Ermenilerin Kafkasya tarihi içerisindeki yeri bilinmekteydi. bk. Kevork Aslan, **Armenia and the Armenians**, New York, 1920, s. 7-13.

⁵⁰ **Kitabı Mukaddes**, Tekvin, Bap 10.

⁵¹ Ermeni kaynaklarına göre ilk ataları olan Hayk, Hz. Nuh’un oğlu Yafes’in oğlu Gomer’in torununun oğludur. Bk. George H. Filian, **Armenia and Her People**, Hartford, 1896, s. 40; Paul Émile Le Vaillant de Florival, **Coup-d’Oeil sur l’Arménie**, s. 6.

⁵² **Histoire de la Georgie, I**, s. 17 vd.

⁵³ bk. David Marshall Lang, **Gürcüler** (nşr. N. Domaniç), İstanbul, 1997, s. 27-36; Alla Movsesian-Nvard Kochar, “On the Origin of the Armenians (In the Light of non-Metric Cranial Traits Data)”, **Iran and the Caucasus**, 8/2 (2004), s. 183-197.

ettikleri Ermeni kralları listesi verirler.⁵⁴ Fransız Armenistler, Van Gölü ve çevresini Ermenilerin ana yurdu olarak kabul edince buradaki en eski topluluklardan birisini de onların atası olarak ilan etmek zorunluluğu ortaya çıktı. Çeşitli denemelerden sonra Urartuların, Ermenilerin atası olduğu fikri ortaya atıldı. Bu iddia o kadar itibar gördü ki Ermenilerle ilgili herhangi bir kitaba bakılsa girişte “Ermeniler Urartulardan gelmektedir” şeklinde bir önerme ile karşılaşmak mümkündür. Yakın zamana kadar tekrarlanan bu iddialar artık son buldu. Zira Urartuca çözüldü ve bu dilin Hint-Avrupa grubuna değil Ural-Altay dil ailesine mensup olduğu ortaya çıktı. Dolayısıyla Ermenileri Urartular ile özdeşleştiren tarih görüşü de bir anda geçerliliğini yitirdi. Ermenilerin kökeni hakkındaki tartışmalar günümüzde devam etse de MÖ VI. yüzyıldan V. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen sürede Orta Aras havzasına yerleşen halkları onların atası olarak kabul etmek⁵⁵ en makul olanıdır.

Ermeni tarihçilerinin eserlerinde sıklıkla vurguladıkları en önemli iddialardan birisi de yaşadıkları yerlerde çoğunluk olduklarıdır. O yüzden buldukları bölgelerde bağımsızlığı hak ettiklerini ileri sürdükleri bu iddialar günümüze kadar sürmektedir. Kafkasya’da çoğunluk oldukları tezine de Armenistlerin çevirisini yaptığı kaynaklar delil olarak gösterilmiştir. Oysa tarih boyunca hiçbir zaman yaşadıkları yerlerin kaderini belirleyebilecek bir insan sayısına sahip olmamışlardır. Bugün dünyadaki tek bağımsız devletleri olan Ermenistan bile Türklere arındırılarak Ermenilere teslim edilmiş bir yerdir.⁵⁶ Tarihî Revan’ı Türksüz bı-

⁵⁴ **History of Armenia by Father Michael Chamich, I** (nşr. J. Avdall), Calcutta 1827; Louis Chasot de Nantigny, **Les Généalogies Historiques des Rois, Empereurs, I**, Paris 1736, s. 222 vd; Antranig Azhdarian, **The Turk and the Land of Haig**, New York, 1898, s. 36-58; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1976, s. 40 vd.

⁵⁵ Salim Cöğce, “Ermenistan’ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler, I** (nşr. M. Hülagü vd.), Ankara, 2014, s. 2.

⁵⁶ Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, **İrevan Xanlığı Rusiya İşğalı ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpaqlarına Köçürülmesi**, Bakı, 2010; Yavuz Aslan, “Bugünkü Ermenistan Arazisinden Türklere Çıkarılması Meselesi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 1** (1994), s. 157-167; Vefa Guliyeva, “Rusların Ermenileri Güney Kafkasya’ya Yerleştirme Siyaseti ve Azerbaycan Topraklarının Parçalanması” (nşr. S. Alyılmaz), **Karadeniz Araştırmaları, 2** (Yaz 2004), s. 7-12; Gaffar Çakmaklı Mehdiyev, “Türksüz Ermenistan İdeolojisinin Sonuçları: Ermenistan’ın Tek Uluslu ve Monoetnik Devlete Dönüştürülme Süreçleri”, **Tesam Akademisi Dergisi, 2.1.** (Ocak 2015), s. 7-28. Ermeniler 1935’ten sonra çıkardıkları kararnamelerle Ermenistan’ın yer isimlerinin büyük kısmını değiştirerek bölgedeki Türk izlerini yok etmeye çalışmışlardır. Bk. Yavuz Aslan, “Ermenistan’daki Dünkü ve Bugünkü Yer İsimleri”, **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, 1/6** (1993), s. 41-51.

rakan Ruslar bölgede bir Ermeni devleti kurulmasını sağlayarak Kafkasya'da kendilerine devamlı müttefik olabilecek bir unsur yaratmışlardır. Bunun dışında Kafkasya'da Ermenilerin çoğunluğu sağlayabildiği yer hiçbir zaman olmamıştır. Ermeni tarihçileri kendilerine özgü narsistlik ile pek çok yerin onlara ait olduğunu yazmakla ortaçağ tarihçilerine has dinî ve millî hislerin etkisinde kalmış olabilir. Ancak onların eserlerini neşreden Armenistler küçük bir iç tenkit yaparak meseleyi aydınlatma yoluna gitselerdi tartışmalar günümüze kadar uzamazdı.

Türkler, Selçuklular zamanında bölgeye yeniden geldiğinde Ermenilerin Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki nüfusu önemli bir seviyede değildi. Çağrı Bey keşif seferi yaptığında 1018'de bölgeye geldiğinde nüfussuz bir coğrafya ile karşılaşmıştı.⁵⁷ 1021'de ülkesine geri dönerken hem az insanın yaşadığı, hem de ciddi bir güç tarafından savunulmayan bir yer görmüş olarak kardeşi Tuğrul'a, ideal bir yurt bulduklarının müjdesini vermekteydi.⁵⁸ Üstelik buradaki Ermeni nüfusu Bizans İmparatorluğu tarafından seyreltilmişti. Diyofizit inancını benimsemeyen Ermenilerin önemli bir kısmı yurtlarından alınarak Balkanlar gibi çok uzak yerlere dağıtılmıştı.⁵⁹ Selçuklular ise bölgeye o kadar kalabalık geldi ki bir Kafkas kaynağının ifadesiyle çekirge sürüsü gibiydiler.⁶⁰ Bu göçün tanığı olan bir Bizans tarihçisi Türklerin "ayakaltında çatırdayan kum taneleri" kadar kalabalık⁶¹ olduğunu yazarken bir Süryani tarihçisi de adeta dünyayı kapladıklarını kaydetmekteydi.⁶² Hal böyle olunca dönemin kaynaklarından açıkça anlaşılacağı üzere Ermeniler ve Gürcüler bir anda küçük bir azınlık haline dönüştü. Bu durum XX. yüzyılın başlarına kadar da böyle devam etti.

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Fransız Armenistler, Kafkasya tarihinin aydınlatılması açısından emsalsiz hizmetler yapmışlardır. Bu ekol mensuplarının yaptığı çalışmaların bir benzeri daha yoktur. Daha XIX. yüzyılın başlarında Kafkasya tarihinden arkeolojisine, edebiyatından dinî tarihine kadar ilk önemli eserleri kaleme almışlardır. Aynı asrın ortalarında Ermeni ve Gürcü kaynakla-

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", **Fuat Köprülü Armağanı**, İstanbul, 1943, s. 259-274.

⁵⁸ Gregory Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi, I** (nşr. Ö. R. Doğrul), Ankara, 1987, s. 293.

⁵⁹ René Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi** (nşr. S. Dolanoğlu), İstanbul, 2005, s. 540-568.

⁶⁰ **Histoire de la Georgie, I**, s. 346.

⁶¹ Anna Kommena, **Alexiad** (nşr. B. Umar), İstanbul, 1996, s. 16.

⁶² **Chronique de Michel le Syrien, III/II** (nşr. J. B. Chabot), Paris, 1906, s. 155.

rımı Fransızcaya çevirerek bu toplulukların dünyada tanınmasına büyük hizmet etmişlerdir. Onların müellifi oldukları eserlerin pek çoğu günümüze kadar aşılammıştır.

Kafkasya tarihi üzerine büyük çalışmalar hazırlayan Fransız Armenistler, tercüme ettikleri eserleri içerik yönünden yeterince değerlendirmemişlerdir. Ermeni tarihi ve kültürü üzerine uzmanlaşan bu kişilerin bir süre sonra Ermenilere sempati beslemesi böyle bir sonuca yol açmış gibi gözükmektedir. Orta Çağ Ermeni tarihçilerinin büyük kısmı dinî ve millî hislerin etkisi altında tarih yazarken Fransız Armenistler, onların bu üslubunu tenkit etmeyerek eserlerde yer alan iddiaların günümüze kadar taşınmasına sebep olmuşlardır. Ermeni tarihçilerinin muhayyel “Büyük Ermenistan”ı, hayali kadim yurtları, kurgu büyük medeniyetleri Armenistler tarafından tarihî gerçekliği sorgulanmaksızın dünyaya tanıtılmıştır. Hal böyle olunca onları referans gösteren pek çok tarihçi de aynı iddiaları bugüne kadar tekrarlamakta bir mahzur görmemiştir. Bunlardan bazıları o kadar sık tekrarlanır olmuştur ki onların dile getirildiği eserler büyük bir külliyat haline gelince bu iddialar da gerçek sanılmaya başlanmıştır.

Fransız Armenistlerin Kafkasya ile ilgili görüşleri arasında Tevrat’ta yer alan bir bilgiyi kullanarak Ermeni ve Gürcülere köken ve ana yurt çizmeleri dikkat çekicidir. Buna göre Ermenilerin kökeni Hz. Nuh’un torunu Hayk’a Gürcülerinki Kartlos’a bağlanır. Ermenilerin ana yurdu Ağrı Dağı ve çevresi iken Gürcüler, Tiflis’ten Karadeniz sahiline kadar olan bölgenin sahibi olarak gözükmektedir. Tevrat’taki bu kaynak kullanılarak her iki topluluğun ana yurdu bu şekilde izah edilmekle birlikte arkeolojik deliller gerçeğin farklı olduğunu söyler. Ermeniler de Gürcüler de Asur Devleti dağılana kadar varlıkları bilinen topluluklar değildi. Dolayısıyla ancak Asur sonrası dönemde onlardan bahsedebilmek mümkündür. Hal böyle iken her iki topluluğu Kafkasya’nın kadim halkları haline getirmek tarihin akışına uygun düşmemektedir.

Ermenilerin, V. yüzyılda Horenli Musa ile başlayıp günümüze kadar dillendirdikleri 15 eyaletten oluşan ve Kafkasya’nın büyük kısmını içine alan “Büyük Ermenistan” ülkesi Armenistler tarafından bütün dünyaya tanıtılmıştır. Onlar yaptıkları tercümelerde bu iddianın tarihî gerçekliğini sorgulamadığı gibi yazdıkları eserlerde de yer vererek meşruiyet kazandırmışlardır. Ancak arkeolojik ve tarihî kayıtlar hata yaptıklarını açık bir şekilde göstermektedir. Aynı şekilde Hz. Nuh’tan sonra Ermenilerin önderi olarak gösterilen kişilerle alakalı şecerelerin de tarihî bir kıymeti yoktur. Ermenilerin kökenini Urartulara bağlayanların hata yaptığı ise Urartucanın Ural-Altay dil ailesine mensup olduğunun ortaya çıkmasından sonra anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abû'l-Farac, Gregory, **Abu'l-Farac Tarihi, I** (nşr. Ö. R. Doğrul), Ankara 1987.
- Andreasyan, Hrand D., “Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 1 (1949), s. 98-118; 1/2 (1950), s. 401-438.
- Aslan, Kevork, **Armenia and the Armenians**, New York, 1920.
- Aslan, Yavuz, “Bugünkü Ermenistan Arazisinden Türklerin Çıkarılması Meselesi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 1 (1994), s. 157-167.
- _____, “Ermenistan’daki Dünkü ve Bugünkü Yer İsimleri”, **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, 1/6 (1993), s. 41-51.
- Attar, Aygün, “Ermeni Kimliği’nin Anatomisi”, **Akademik İncelemeler**, 2/1 (2007), s. 290-308.
- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, **İrevan Xanlığı Rusiya İşğalı ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpaqlarına Köçürülmesi**, Bakı, 2010.
- Azhderian, Antranig, **The Turk and the Land of Haig**, New York, 1898.
- Barthold, Vassilij Viladimiroviç, **Rusya ve Avrupa’da Şarkiyatçılığın Tarihi** (nşr. K. Bayraktar-A. Meral), İstanbul, 2000.
- Bélanger, Charles, **Voyage aux Indes-Orientales par le nord de l’Europe les provinces du Caucase, la Géorgie, l’Arménie et la Perse**, Paris, 1834.
- Brosset, Marie-Félicité, **Additions et Éclaircissements à l’Histoire de la Géorgie**, Saint Pétersburg, 1851.
- _____, **Analyse Critique de la Vseobscaja Istorija de Vardan**, Saint Pétersburg, 1862.
- _____, **Chronique Géorgienne**, Saint Pétersburg, 1830.
- _____, **Description Géographique de la Géorgie par le Tsarévitch Waktoucht**, Saint Pétersburg, 1842.
- _____, **De la Poésie Géorgienne**, Paris, 1830.
- _____, **De Quelques Incriptions Arméniennes Remarquables au Point de Vue Chronologique**, Paris, 1859.

- _____, **Documents Originaux sur Les Relations Diplomatiques de la Géorgie avec la France**, Paris 1832.
- _____, **Eléments de la Language Géorgienne**, Saint Pétersburg, 1837.
- _____, **Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'au XIXe Siècle**, Saint Pétersburg, 1848-58.
- _____, **Histoire et Littérature de la Géorgie**, Saint Pétersburg, 1837.
- _____, **Inscriptions Géorgiennes**, Saint Pétersburg, 1864.
- _____, **L'art Libéral ou Grammaire Géorgienne**, Paris, 1834.
- _____, **Les Ruines d'Ani Capitale de l'Arménie sous les Rois Bagratides Histoire et Description**, Saint Pétersburg, 1861.
- _____, **Matériaux pour servir a l'Histoire de la Géorgie depuis l'an 1201 jusqu'en 1755**, Saint Pétersburg, 1841.
- _____, **Monographic des Monnais Arméniennes**, Paris, 1839.
- _____, **Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie exécuté en 1847-1848 sous les Auspices du Prince Vorontzof**, Saint Pétersburg, 1851.
- Chevalier d'Arco, **Histoire Generale des Guerres, I, Contenant l'Histoire de la Grande Arménie, celle des deux Petites Arménies, celle de la Cappadoce**, Paris, 1756.
- Cöhce, Salim, "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler", **Tarihte Türkler ve Ermeniler, I** (nşr. M. Hülagü vd.), Ankara, 2014, s. 1-14.
- Chronique de Michel le Syrien, III/II** (nşr. J. B. Chabot), Paris, 1906.
- de Besse, Jean-Charles , **Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Arménie et en Asie Mineure en 1829 et 1830**, Paris, 1838.
- de Florival, Paul Émile Le Vaillant, **Mékhitaristes de Saint-Lazare Histoire d'Arménie**, Littérature Arménienne, Venise, 1841
- _____, **Coup-d'Oeil sur l'Arménie**, Paris, 1846.
- de Khorene, Moise, **Histoire d'Arménie, I-II** (nşr. E. V. de Florival), Paris, 1841.
- de Montpéreau, Frédéric Du Bois, **Voyage autour du Caucase, chez les Tscherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, I**, Paris, 1839.
- de Nantigny, Louis Chasot, **Les Généalogies Historiques des Rois, Empereurs, I**, Paris, 1736.

- d'Ohsson, M. C., **Des Peuples du Caucase ou Voyage d'Abou-el-Cassim**, Paris, 1828.
- Dulaurier, M. E., **Bibliothèque Historique Arménienne, Chronique de Matthieu d'Edesse (962-1136) avec la Continuation de Gregoire le Pretre Jusqu'en 1162**, Paris, 1858.
- _____, **Recherches sur la Chronologie Arménienne**, I, Paris, 1859.
- Extrait de la Chronique de Sembad** (nşr. V. Langlois), Saint Pétersburg, 1862.
- Filian, George H., **Armenia and Her People**, Hartford, 1896.
- Gamba, Jean François, **Voyage dans la Russie Méridionale et Particulièrement dans les Provinces Situées au-delà du Caucase fait depuis 1820 jusqu'en 1824, I-III**, Paris, 1826.
- Guliyeva, Vefa, "Rusların Ermenileri Güney Kafkasya'ya Yerleştirme Siyaseti ve Azerbaycan Topraklarının Parçalanması" (nşr. S. Alyılmaz), **Karadeniz Araştırmaları**, 2 (Yaz 2004), s. 7-12.
- Histoire d'Arménie par Arisdauges de Lasdiverd** (nşr. Ev. Prud'home) Paris, 1864.
- Histoire d'Arménie par le Vartabet Kiracos de Gantzac** (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1871.
- Histoire Chronologique par Mkhithar d'Airivank** (nşr.M. Brosset), Saint Pétersburg, 1869.
- History of Armenia by Father Michael Chamich, I** (nşr. J. Avdall), Calcutta, 1827.
- Issaverdens, James D., **Armenia and the Armenians**, Venice, 1874.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akımı (1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti", **Fuat Köprülü Armağanı**, İstanbul, 1943, s. 259-274.
- Kaşgarlı, Mehlika Aktok, "Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (Erzurum 8-12 Ekim 1984)**, Ankara, 1985, s. 323-330.
- Klaproth, Julius Heinrich, **Tableau Historique, Géographique, Ethnographique et Politique du Caucase et des Provinces Limitrophes entre la Russie et la Perse**, Paris 1827.
- _____, **Vocabulaire et Grammaire de la Language Géorgienne**, Paris, 1827.
- _____, **Voyage au Mont Caucase et en Géorgie, I**, Paris, 1823.

- _____, **Voyage dans les Steps d'Astrakhan et du Caucase par le Comte Jean Potocki, I**, Paris, 1829.
- Kommena, Anna, **Alexiad** (nşr. B. Umar), İstanbul, 1996.
- Lang, David Marshall, **Gürcüler** (nşr. N. Domaniç), İstanbul, 1997.
- Langlois, Victor, **Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie, I-II**, Paris, 1869.
- _____, **Description the Armenian Monastery of St. Lazarus-Venice** (nşr. F. Schröder), Venice, 1874
- _____, **Numismatique de la Géorgie au Moyen Age**, Paris, 1852;
- _____, **Numismatique de l'Arménie au Moyen Age**, Paris, 1855.
- _____, **Numismatique de l'Arménie dans l'Antiquité**, Paris, 1859.
- _____, **Numismatique Générale de l'Arménie**, Paris, 1859.
- Mehdiyev, Gaffar Çakmaklı, "Türksüz Ermenistan İdeolojisinin Sonuçları: Ermenistan'ın Tek Uluslu ve Monoetnik Devlete Dönüştürülme Süreçleri", **Tesam Akademi Dergisi**, **2.1**. (Ocak 2015), s. 7-28.
- Memiş, Ekrem, "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk Ermeni İlişkileri", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, **7/1** (Haziran 2005), s. 1-11.
- Miansarof, M., **Bibliographia Caucasica et Transcaucasica, I**, Saint Pétersburg, 1874-1876.
- Movsesian, Alla-Nvard Kochar, "On the Origin of the Armenians (In the Light of non-Metric Cranial Traits Data)", **Iran and the Caucasus**, **8/2** (2004), s. 183-197.
- Mutafian, Claude, "La Place de l'Arménie Cilicienne dans l'Arménologie", **Iran and the Caucasus**, **10/1** (2006), s. 7-16.
- Orbelian, Stephannos, **Histoire de la Siounie, I-II** (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1864-1866.
- Oukhtanes D'Ourha, Histoire en Trois Parties** (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1870.
- Rawlinson, H. C., **The Persian Cuneiform Inscription at Behistun**, London, 1846.
- Recueil des Historiens des Croisades, I, Documents Arméniens** (nşr. E. Dulaurier), Paris, 1869.

Said, Edward W., **Şarkiyatçılık**, (nşr. B. Ülner), İstanbul, 2003.

Saint-Martin, M. J., **Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie**, I, Paris, 1818; II, Paris 1819.

Samuel d'Ani, **Table Chronologique, Collection d'Historiens Arméniens**, II (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg, 1876, s. 339-483.

Şihaliyev, Emin Arif, "Ermenilerin Kimliği ve Büyük Ermenistan Efsanesi (Rus ve Ermeni Kaynaklarına Göre)", **OTAM**, 17 (2005), s. 367-386.

Topal, Zeynep, "Dünyada ve Türkiye'de Gürcüler ve Gürcistan Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Bir İnceleme", **V. Karadeniz Uluslararası Sempozyumu (Giresun 6-7 Aralık 2012)**, Ankara, 2014, s. 489-500.

Uras, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1976.

von Kupffer, Adolph Theodor, **Voyage dans les Environs du Mont Elbrouz dans le Caucase, Entrepris par Ordre de La Majeste l'Empereur en 1829**, Saint Pétersburg, 1830.

MEHMET FETGEREY ŞOENU VE KAFKASYA SERVET MEMBALARI

HATİCE MUMYAKMAZ*

Özet

Kafkasya Servet Membaları isimli eser, Kafkasyalı Mehmet Fetgerey Şoenu, tarafından kaleme alınarak, 1924'te (1340), İstanbul'da A. Garoban Matbaası'nda basılmıştır. Osmanlıca (eski Türkçe) olan eser, 134 sayfadır. Mehmet Fetgerey, 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nde, Türkiye'ye göç eden Kafkasya kökenli bir ailenin çocuğudur. Tarih, sosyoloji ve spor alanlarına merak duymuştur. Yakın dönem batıcı düşünürlerinden Celâl Nuri ile Çerkez Kadınları üzerine yaptığı bir tartışma ve Çerkezler ile ilgili "Türk Vicdan-ı Umumisine" yazdığı iki âriza ile bilinmektedir. Çerkezler, Rus Emperyalizmi ve jimnastik gibi konularda yayımlanmış ve yayımlanmamış çok sayıda eseri bulunmaktadır.

Fetgerey, *Kafkasya Servet Membaları* isimli eserinde, Kafkasya'yı; Efsanelerde Kafkasya, Sınırları, Sakinleri, İklimi, İktisadî Durumu, Ticaret Merkezleri, Kafkasyalılar, Maden Kaynakları, Ziraat Mıntıkları, Bitkileri, Hayvanları, Arıcılık, Balıkçılık ve Kafkasya'nın Stratejik Önemi başlıkları ile incelemiştir.

Fetgerey, menkıbelere göre Kafkasya'nın, beşerin menşei, dünyanın merkezi, zeminin semaya direği olduğunu aktarmaktadır. Şark masallarında Kûh-i Kaf, dünya dağlarının en büyüğü ve anası diye takdis edilmiştir. Cenubî Kafkasya'da, hayatı ilerleten madenler, şimalde bâkir bir haldedir. En mühim ticaret merkez ve şehirleri garpta Batum, Sohum, şarkta Bakü, Derbent, Petrovsk, dağların arasında Tiflis, Vladikafkas vs.dir. Bu şehirlerden Batum ve Bakü petrol istihsâlât ve ihracatıyla, Sohum Kafkasya'nın ve şimali garbi Gürcistan'ın yegâne ithalat - ihracat iskelesi, Maykop şimalin olduğu kadar bütün Kafkasya'nın en büyük hububat pazarı olarak ön plana çıkmıştır. Harb-i Umumi'nin başlangıcında Kafkasya'da çe-

* Yrd.Doç.Dr., Bozok Üniversitesi, Yozgat, hatice.mumyakmaz@bozok.edu.tr

şitli maden ocakları 22-30 bin, çalışan amele yekunu ise 750. 000 ile 900. 000 idi. Ancak bütün Kafkasya nüfusunun 1/10'u amelelikle meşguldü. Azerbaycanlılar, Bakü ve Karabağ madenlerinin hissedarları, Türkistan, İran ticaretinin vasıtaları olup, kanaatkâr ve mütevekkil oldukları kadar çalışkandırlar.

Çalışma, bir Kafkasyalının gözüyle, 20. yüzyılın başında kaleme alınmış olan eserin ve eserde anlatılân Kafkasya'nın siyasi, sosyal ve ekonomik olarak değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Çalışma için eserin kendisi ve yazarın, kaleme aldığı diğer eserlerden faydalanılacaktır. Fetgerey, eserde coğrafi, iktisadi, sosyal şartları itibariyle Kafkasya'nın sahip olduğu kaynakları Servet Membaları olarak tanımlayarak, ayrıntılı şekilde anlatmıştır. Coğrafyanın ve iklimin Kafkasya'daki bütün milletler, bilhassa dağlılar dediği Çerkezlerin ruh hallerine etkisini ise ayrıntılı şekilde analiz etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fetgerey, Kafkasya, Tarihi, Siyasi, Sosyal, Ekonomik Durum, 20.Yüzyıl Başı

MEHMET FETGEREY ŞOENU AND THE CAUCASIAN SOURCES OF WEALTH

Abstract

The book titled "Caucasia Wealth Resources" was written by Caucasian Mehmet Fetgerey Soenu and published in 1924 at Garoban Printing Office in İstanbul. The language of the book is Ottoman Turkish and it consists of 134 pages. Mehmet Fetgerey was a child of a Caucasian family, which was emigrated to Turkey during the Ottoman-Russian War in 1877-1878. He was interested in history, sociology and sport. He has known with one debate on Circassians' Women made with Celal Nuri, who was supporter of a western opinion, and two open letters related to Circassians for Turkish Public Opinion and Turkish Parliament. He had published and non-published numerous works about Circassians, Russian Imperialism and gymnastics.

Fetgerey investigated in his book with several subtitles including "Caucasus in legends, boundaries, residents, climate, economic conditions, trade centers, Caucasians, mineral resources, agricultural zones, plants, animals, beekeeping, fishing, and strategic importance of Caucasus".

According to Myths, Fetgerey explained that Caucasus was the origin of the mankind, center of the world, post of the ground to the sky. Mountain of Kaf in east folk tales were blessed as the highest mountain and the mother of mountain of the world. Mines that were developed live in the South of the Caucasus, but it was virgin in North of the Caucasus. The most important trade center and cities were Batum, Sohum in the west; Baku, Derbent, and Petrovsk in the east; among the mountains Tiflis, Vilâdikavkaz etc.

Among these cities Batum and Baku came to the forefront related to producing and exporting of the petroleum; Sohum where only the city of harbor of Caucasus and northwestern of Georgia; Maykop is biggest cereal bazaar of all of the Caucasus especially, north Caucasus. At the beginning of the First World War, there were 22-33 thousands of mines, and there were 750-900 thousands of workers in those mines. However, one-tenth of percentages of the population of all Caucasus were workers. Azerbaijani Turks were hardworking, satisfied and resigned as well as shareholder of the mines in Baku and Karabag, means of the trade of Turkistan, and Iran.

This study aims to evaluate political, social and economical of Caucasus mentioned in the work which was written at the beginning of 20th century, from a Caucasian's perspective. This study will use documents including book titled "Caucasia Wealth Resources" and other books of the writer. In his book, Fetgerrey mentioned in detail that resources of Caucasus referred to Wealth Resources that Caucasus has in terms of geographical, economical, social conditions. Besides, he analyzed the sensation of geographical and climate effect on the all nations in Caucasus, especially Circassians who were described as highlander.

Key Words: Fetgerrey, Caucasus, Historical, Political, Social and Economical Structure, At The Begining Of 20th Century

I. Bir Kafkas Göçmeni: Mehmet Fetgerrey Şoenu (1890-1931)

Mehmet Fetgerrey, 1890'da Sapanca'nın Yanık Köyü'nde doğmuştur. Babası Kuzey Kafkasya'nın Gdowta-Vendriş bölgesinden bir Abhaz ailesinden Atkug Musa Şoenu olup, 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nden sonra, Osmanlı topraklarına iltica etmiş ve Sapanca'ya yerleştirilmiştir.

5-6 yaşlarında babasının vefatı üzerine annesi ve iki kardeşi ile birlikte İstanbul'a dayısı Habip Beyin yanına gelmiştir. Düzenli bir okul hayatı olamamış, kendi kendini yetiştirmeye çalışmıştır. Fransızca öğrenerek, tercüme yapmıştır. Beşiktaş Kulübü'nün kurucuları arasında yer almıştır. Üsküp ve Bursa'da beden eğitimi öğretmenliği yapmıştır.

Sosyoloji, tarih ve jimnastikle ilgilenmiş ve bu konularla ilgili eserler kaleme almıştır. Basilân ilk eseri, "Hayat-ı İçtimaiye"dir¹. Celal Nuri'nin Çerkez Kadınlarının Osmanlı'nın gerilemesine sebep olduğu iddiasına yönelik bir cevap olarak, "Osmanlı İçtimai Âleminde Çerkez Kadınları"(1914) adlı eserini kaleme almıştır². "Çerkezler ve Çerkezlerin Aslı" (1922), "Terbiye-i Bedeniyye Yahut 20 Hareketle Kendi Kendine Jimnastik" ve "Kafkasya Servet Menbaaları"(1924) isimli eserleri basılı diğer eserleridir³.

Milli Mücadele'nin bitişinin ardından "Çerkez Meselesi Hakkında Türk Vicdan-ı Umumisine" ve "Büyük Millet Meclisine" iki arıza" yazmıştır. Adapazarı Maden İşletmesi Türk Anonim Şirketi'nde çalışan Şoenu, şirket idaresinin bulunduğu Agopyan Hanı'nda çıkan yangında 19.01.1931'de vefat etmiştir⁴.

A. Mehmet Fetgerrey'e Göre Çerkezler ve Türklerle Münasebetleri

Fetgerrey, insanların milliyet ve ırkiyetlerini, dinlerinden daha eski, daha nâfiz, daha cüretkâr hatta onları halk eden bir şey olarak değerlendirmiştir. Ona

¹ Sefer Berzeg, **Muhacerette Kuzey Kafkasyalı Yazarlar**, Şen Yuva Matbaası, Ankara, 1968, s.17.

² Celal Nuri, **Kadınlarımız**, Matbaa-i İctihad, İstanbul 1331.; Celal Nuri'nin "Kadınlarımız" eseri, bahsi geçen tartışma ve kadınlara dair fikirleri ilgili yapılmış ayrıntılı çalışmalar için bk. Hüseyin Kılıç, "Kadınlarımız", **Tarih ve Toplum**, S 37, Ocak, 1987, s.59-61.; Necmi Uyanık, "Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri ve Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Kadınına Bakış", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 36, 2014,s.137-161.

³ Berzeg, **a.g.e.**, s.17.; Mehmet Fetgerrey Şoenu, **Terbiye-i Bedeniyye Yahud 20 Hareketle Kendi Kendine Jimnastik**, isimli kitabında jimnastiğin faydaları ve herkes için faydalı jimnastik hareketlerini anlatmıştır. Naşiri: Garbis Fikri, Zerafet Matbaası.

⁴ Şoenu, **Çerkez Meselesi**, Ed. Abdullah Er, Çev. Muhammed Safi, Bedir, İstanbul 2007, s.9.

göre, beşeriyetin mazisinde dinin adem-i mevcudiyeti, meçhuliyeti hissedilecek bir devreye tesadüf edilebilir. Lakin ırkiyetin milliyetin boşluğu hiçbir devirde görülmez. En ibtidâî ve ilk nesilden itibaren tevârüs edilen umumî hâller, karakterler ırkiyeti oluşturmuşlardır. Din ise beşerin fikrinde kilit şeklinde tesirli bir cüzdür.

Fetgerey, yaşadığı dönemde Türkçülerin, Çerkezlik ve Müslüman kavimlerin Türklüğü hakkındaki fikirlerini hatalı görmüş bunu da açıkça ifade etmiştir⁵.

Ona göre Çerkezler, Türk değildir. Çerkezlerin yahut “Adige”lerin yalnız lisanlarının tetkiki bile, “Hati”lerin öz evlatları olduklarına delildir. “Hati” hükümeti ve medeniyeti kadimesinin evlâd-ı bakıyyesinde, Çerkezler millî âdât, ananât ve ahlakını saklamış, istilâlar, muhaceretler, uzun veya kısa esaret devirleri onların aslını değiştirmemiştir.

Çerkezlerin ecdatlarının, yani “Hitit”lerin tarihleri, adet ve ananeleri,⁶ hâli hazırdaki durumları tetkik ve mukayese edildiğinde geçmişleriyle ayniyet ve sadakat görülecektir. Bugün hangi ırktan olursa olsun mevcutları Türk yapmak iddiasıyla hareket etmek mantıksızdır. Onlar hakiki Türk olamazlar. Yaşlanmış bir kimseye milliyetini unutturmak tesiri altında bulunduğu ananeyi, maziyi, terbiyeyi, teamülleri tebdile kalkışmak abesle iştigalden başka bir şey olamaz. Eğer Türk mefkûreciliği mantıklı davranmak istiyorsa yetişmişlerden vazgeçmeli, yeni nesille gelecek ile meşgul olmalıdır. Başka fikirlerin tesirinde yetişmemeleri sağlanmalıdır⁷.

Osmanlı Devleti’nde, Yeniçeri Ocağı, Devşirme ve İçoğlanları Teşkilâtı hiç hissettirmeksizin Türkleştirmeye yarayan büyük müesseselerdir. Osmanlılığa sınırsız rical yetiştiren bu ocaklardan başka bir yer değildir. Bunlar doğrudan doğruya millileştirici merkezlerdir. En sağlam temsil vasıtası umumiyetle mektep ve irfandır. Spor cemiyetleri, müsabakalar, milli tiyatro ve sinemalar millileştirmede azami kolaylığı sağlar. Bunlara emniyet, huzur, refah ve servet de ilâve edilirse durum kendiliğinden gerçekleşebilecektir. Çünkü milliyet duygusu, şahsi menfaatlerin hududunu aşamayacaktır. Türk olmayanlara ve olamayacaklara kapıları açıp buyurun efendiler demek, öz ruhlardan duyulacak mecburiyet ve samimi-

⁵ Mehmet Fetgerey Şoenu, **Osmanlı Âlem-i İctimâisinde Çerkez Kadınları Çerkezlik Türklük**, Zerafet Matbaası, İstanbul 1914(1330), s.22.

⁶ Şoenu, **Osmanlı Âlem-i İctimâisinde....**, s.23-24.

⁷ Şoenu, **Osmanlı Âlem-i İctimâisinde....**, s.31.

yetle Türk olmalarına hizmet edecektir. Bugünkü Türkler, dün olduğundan daha fazilet göstermelidir, hakşinas olmalıdırlar⁸.

Müslümanlık, Türklerin Çerkezlerin istiklâllerine duyduğu saygı, sarayların ve ricalin harem dairelerindeki hanımların Çerkez oluşu, Türklerle Çerkezlerin birbirlerine muhabbet duymalarına sebep olmuştur. Tarih daima bu iki unsuru yan yana omuz omuza görmüştür. Çerkezlerden devlet hizmetinde büyük rütbe-ler alanlar da olmuştur. Rusların Kafkasya'yı istilâsına karşı, kendilerine verilen desteği unutmamışlardır. Düzce kıyama ya da Yunanistan'daki bir avuç Çerkez, bu ilişkinin tersine misal kabul edilemez. Bugün hayatta olan hiçbir Çerkez, Türkiye'de istiklâl iddiasına kalkacak bir tarihi hakka sahip olduğunu hayal edemez.

Çerkezler bu vatanda istiklâl aramazlar, buraya Türk vatanından pay almaya gelmediler. Onlar bu memleketin ve Türklüğün misafirleridir. Yurtlarından kovulan bu insanları, kollarını açarak kabul edenler Türklerdir. Kudret-i ezeliye bu topraklara birlik ve beraberlik ihsan etsin. Her Türkiyelinin mefkuresi bir olsun. Her sofranın başında "Türkiye'yi ve Türkiyelileri daim eyle" diye dua etsinler⁹.

Çerkez Türk'e ihanet edemez, bu onun erkek ruhuna sığmaz. Türkler için, Çerkezlerin elindekini almak değil, kendilerini onların üzerine çıkaracak asrî tedbirleri almak daha makuldür. Faydalı ekalliyetlerin Türkleşmesini asri ve ilmi teşkilât yavaş yavaş hâsıl eder. Bunun yavaş yavaş gerçekleşmesi hem millete hem memlekete faydalıdır. Çabuk zarar vermekten başka bir şey yapmamıştır¹⁰.

B. Çerkez Kızlarının Türk Ailesindeki Yeri

Kendi ahlâk ve tabiatını sadakat ve ehemmiyetle koruyan bir neslin kızlarıyla teşrik-i hayat eden Türklerin, Çerkez kadınlarının muhit-i Osmaniye'de âmil-i inhitât olduklarını söylemeleri yanlış ve haksızdır.

İhtimal ki Türkler Çerkez kızlarını bir zevk ve eğlence olarak almışlar, talip olmuşlardır. Lakin onlar vazife-i terbiyelerini belki bilmeyerek icra etmişler, Türkleri evsâf-ı ruhiye ve eşkâl-i bedeniyeye yükseltmişlerdir. Türklerin belki ırkiyetlerinde kemâle doğru bir inkilâp vücuda getirmişlerdir. Aksi halde Çerkez kızları Osmanlı Türklüğünde muhit-i aileye girmekle safiyet ve ruhiyet-i irkiye-

⁸ Şoenu, *Osmanlı Âlem-i İçtimâisinde*...., s.32-33.

⁹ Şoenu, *Osmanlı Âlem-i İçtimâisinde*...., s.36-37, 40-42.

¹⁰ Şoenu, *Osmanlı Âlem-i İçtimâisinde*...., s.50,53.

sini kayb etmiş, türediyeye sapmış, âmil-i inhitat olmuşsa bunun mesuliyetini Türk muhitinde, Türklükte aramak icap eder. Bugün ne Turan ne Kafkas kalmıştır. Yeni bir “Osmanlı ırkıyeti” vücut bulmuştur.

Afrika'nın zencileri, Amerika'nın purujları (putuj), Kafkasya'nın sefil kızları kız satmak denilen beşerin muhteris çılgınlıklarına maruz kalmışlardır. Prujlar, zenciler, lalalar, harem ağaları kısmen kurtulmuşlardır. Yalnız Kafkas'ın talihsiz evlatları, bu esareti taşır kalmışlardır. Kafkasya'nın beyaz cariyeleri sefil şehvete vasıta olmuşlardır. Evvelden pazar ve esirciler vardı, şimdi hatıra binaen takdimcilik var, parasız vermek ve gizli satış vardır¹¹.

Esir pazarlarında kız satmak muhaceretle aynı tarihtedir. Diyar-ı İslâm'da ölmek için Osmanlı ülkesine dehâlet eden Çerkezler, ilk defa kızlarını insan pazarına gönderenler olmuşlardır ancak bu satılânlar kendi kızları değildir. Belki kölelerinin mahsulleridir. Muhaceretle gelen sefalet, müşkülât bir babaya öz kızını satmak fikrini vermiş olabilir. Açlıkla ve zorlukla mücadele, elinden cebren alınma tehdidi, saraya hizmet için verilirse kendisi ve ailesinin refahının temini buna sebep olabilmektedir. Kölezâde cariyelerin gördüğü fevkalade rağbet, ana babaların elinden üç beş liraya karşılık öz kızları almıştır¹².

Saray-ı padişahiye giden kızların pederlerine giydirilen sırmalar, takılan kılıçlar bu satışı hızlandırmıştı. Çerkezler bununla Kafkasya'da zayı ettikleri onuru tekrar elde etmiş oluyorlardı. Saraya kız göndermek ismiyle kız evladı satmak zulümdür. Bir fincan suya katılmış, bir parça siyah boya gibi muhteşem mazili koca bir neslin tarihine kara sürmektir. Bununla beraber bu durumdan Osmanlı Türkleri de hissedardır. Çerkezler, bu hürriyet asrında müsaade edilen esaret ve esirciliğin men edilmesi için feryat etmelidirler¹³.

Çerkez kızları Osmanlı toplumunun gerilemesine sebep ise alınmamalıdır. Mütefekkirler, Çerkez kızını alınmaması hususunda telkinde bulunmalıdırlar¹⁴.

Çerkezler arasında daima hasım kalanlar bilhassa Abazalarla diğer Çerkez kabileleridir. Bu husumet, birbirinin kızlarını çalıp satmaya kadar gitmişti. İstanbul esir pazarlarında satılanlar bu çalınmış kişilerdi. Her iki tarafında lisanlarında şarkilârda, destanlarda mücadele ve husumet anlatılmaktadır. Azami yarım asır evveline kadar Abazaların şarkilârında, hasım Çerkezler bir parça ekmeğin için kız satmakla itham ve tahkir edilmektedir.

¹¹ Şoenu, **Osmanlı Âlem-i İçtimâisinde....**, s.26-28.

¹² Şoenu, **Osmanlı Âlem-i İçtimâisinde....**, s.40-41.

¹³ Şoenu, **Osmanlı Âlem-i İçtimâisinde....**, s.42-46.

¹⁴ Şoenu, **Osmanlı Âlem-i İçtimâisinde....**, s.47.

O zamanlarda pazarda satışa çıkarılanlar hür ailelere mensup değildirler. Çerkezlerde, beyzâde, asilzâde ve bütün hür ahali bir aile ismi taşımak mecburiyetinde buldukları gibi köleleri de bu mecburiyet ve âdete tâbiydiler. “Ruszâde, kazakzâde, tatarzâde... vs” hep köle tabakasından aileler ismî olup asıllarını göstermektedir. Aslında bu durum Çerkezlerin ahlak ve ruhiyet üstünlükleri sebebiyle Türklerin hiç farkına varmadan Çerkez kızlarına rağbet ve tâlip olmasına sebeptir.

Bu ruh-ı milli belki Türklere zarardı. Onlardan Türklüğü silecek ilk vasıtaydı. Bu bakışla Türkler haklıdır ancak kabahat ve mesuliyet yine kendilerindedir. Bu iki ırk arasındaki değişim ve kaynaşma yeni olgunlaşmış bir ırkın doğuşuna sebep olmuştur.

Türklük, Turanilik kendi vasıf ve seciyesiyle Çerkezlerden önce başka ırklarla da tabii bir surette tesisi münasebet etmişti¹⁵. Hususıyla Türklere, Türklüklerini unutturan öteden beri Çerkezler olmamıştır. Bir milletin aslının tamamen zayı olması uzun asırlara muhtaçtır. Çerkezlerin Osmanlı Türklerinde oluşturdukları değişiklik, sınırlı bir zamanın mahsulüdür, maneviyata nüfuz edememiştir. Bir Osmanlı Türküyle maddi manevi Turanîliğini muhafaza etmiş bir Türk’ün mukayesesi şekilce değişiklik gösterse de ruhça yakındırlar. Osmanlı Türkleri gerek ruh ve şekil olarak asıllarından daha yüksek bir nesildirler. Ruhlarında yine de Turanîlik bulunur¹⁶. Tarihi ve eski bir ırkın evladı mevki değiştirmekle, başka hayat şartlarına uymaya mecbur olarak ruhunu yükseltmekle aslını tamamen zayı etmiş olmaz. Ona bazı ilâvelerde bulunur. Çerkezler, Türkleri yalnız şekli ve faydalı değişikliklere sevk etmişlerdir. Çerkez kızlarının Osmanlı muhitinde her evde duhul ve hululleri ancak bir asır evvelinden başlar. Çerkez kızları Türk ailelerine girmekle mazilerinin tadil ve ıslahına yol açmışlardır. Türkler bu durumu bugün dahi anlamadıkları gibi Çerkezler de bu vazifeyi anlamayarak yapmışlardır. Binaenaleyh inhitat-ı Osmaniye’de Çerkez kadınlarının mevki yoktur. İnhitat bir milletin ruhen gerileme ve yozlaşması olarak tanımlanır¹⁷.

II. Kafkasya Servet Membaları

Kafkasya Servet Membaları isimli eser, Kafkasyalı Mehmet Fetgerye Şoenu, tarafından kaleme alınarak, 1924’te (1340), İstanbul’da A. Garoban Matbaası’nda

¹⁵ Şoenu, *Osmanlı Âlem-i İçtimâisinde....*, s. 48.

¹⁶ Şoenu, *Osmanlı Âlem-i İçtimâisinde....*, s. 54.

¹⁷ Şoenu, *Osmanlı Âlem-i İçtimâisinde....*, s. 57-59.

basılmıştır. Eski Türkçe (Osmanlıca) olan eser, 134 sayfadır. Eserde Kafkasya; Efsanelerde Kafkasya, Sınırları, Sakinleri, İklimi, İktisadi Durumu, Ticaret Merkezleri, Kafkasyalılar, Maden Kaynakları, Ziraat Mıntıkaları, Bitkileri, Hayvanları, Arıcılık, Balıkçılık ve Kafkasya'nın Stratejik Önemi başlıkları ile incelemiştir.

A. Efsanelerde Kafkasya

Kafkasya kadim dünyanın esrarengiz kutsiyetlerle taçlayarak, takdis ettiği eski bir medeniyetin beşiğidir. Efsaneye göre “Promete” “Prométhée”, on beş asır Kafkasya'da Kazbek veya Elburuz'da yaşamıştı. Kafkasya, beşerin menşei, dünyanın merkezi, zeminin semaya direği idi. O tıpkı Hintlilerin Meru'su(Himalayalara uzanan bir dağdır) yahut Pamir'inin aynıydı. Şark Masallarının Kûh-i Kaf'ı, kadim İran medeniyeti ve bütün zend kitâb-ı mukaddesince dünya dağlarının en büyüğü ve anası diye takdis edilmişti. Kûh-i Elburuz ve Bahr-i Sefid dünya cenneti, Kazbek ise menkıbelerin tasfir ettiği mukaddes dağdı.

Bu menkıbeler şarkın velut muhayyilesinde büyümüş, yükselmiş ve inceleyerek hayal ile hakikati birbirine karıştırmıştı. Efsaneye göre, irade-i Rabbaniye ile cennet derelerinden çıkan lacivert cevherden Kûh-i Kaf ortaya çıkmıştı. Üreyip türeyin hitabı ile her tarafta sular çağlamaya, kuşlar ötmeye, koyunlar melemeye başlamıştı. Kûh-i Kaf insandan hürmet ve tazim görmüştü. Bu kişiler, Hz. Adem, Hz. Süleyman, Hz. Zülkarneyn ve Hz. Muhammed'dir. Hz. Muhammed Kûh-i Kaf'a miraçta güzergâhı olmak suretiyle şahit olmuştu. Birçok efsaneler şark âlemince Kafkasya'nın kadim ve başlı başına bir âlem olduğuna delâlet ediyordu¹⁸.

B. Coğrafi, İdari Yapı ve İklim

Yüce dağlarla taçlanan Kafkasya'nın yüzölçümü 420.000 km'dir. Arazi, garbında Bahr-ı Sefid, şarkında Bahr-ı Hazer ile kuzeyde Terek nehrinden daha yukarıda, Kara Nogay'ın Türkmenlerle olan tabii hududunu oluşturan Kama nehriyle Azak Denizi'nin en şimalinde denize mansub olan Eisk ve Omânîç nehirleri, güneyde Türkiye ve İran ile çevrilidir.

Bu arazinin 3/1'i ya da 140.000 km'lik kısmını, Anapa şehri civarından başlayarak, şarkta Hazar Denizi sahilindeki Bakü petrollerinin dayandığı Apşeron'da

¹⁸ Mehmet Fetgeray Şoenu, **Kafkasya Servet Membaları**, Garoban Matbaası, İstanbul 1924, s.7-10.

son bulan bir dağ silsilesi işgal eder. Bu dağlar kuzey batıdan, güney doğuya doğru bir manzara sunmaktadır.

Çarlık zamanındaki teşkilât-ı mülkiyeye nazaran, İtalya ve Romanya'dan biraz daha büyük olan Kafkasya'nın yüzde kırk yedisini işgal eden kısmı Kuman, Terek ve Dağıstan gibi üç eyalete taksim edilmiş, diğer yüzde elli üçü ise, Tiflis, Bakü, Elizavetpol (Gence), Erivan, Kutaisi, Kars ve Bahr-ı Siyah gibi yedi sancak ve vilâyetine ayrılmıştı¹⁹.

Bu taksimât hâl-i hazırda mevcut değildir denebilir. Rus inkilâbının ardından değişiklikler olmuştur. 1917'deki ihtilâl devrinde Terek, Dağıstan ve Kuban'ın bir kısmıyla Bahr-i Siyah ve Kütâis'in bir kısmı "Şimalî Kafkas Cumhuriyeti" Tiflis ve Kutaisi'in diğer kısmı Gürcistan Cumhuriyeti, Bakü ve Elizavetpol'ün bir kısmı "Azerbaycan Cumhuriyeti", Erivan ve Elizavetpol'ün diğer kısmı "Ermenistan Cumhuriyeti" adlarında birer müstakil hükümet teşkil etmişlerdi. Kars havalisi ise Harb-i Umumi neticesinde Türk idaresine intikal etmişti.

Bu vaziyet oldukça değişmiş bir halde hâlâ yaşamaktadır. Rus General Denikin'in Çarlığın ihyası gayesiyle İngiliz kuvvet ve parasıyla yaptığı muharebe ve mücadeleler, henüz hayata geçişini tamamıyla başaramayan "Şimâlî Kafkas Cumhuriyeti"ni ya da "Kafkas Dağlilârı İttihâdı"nı ortadan silmişti. Onun yerine Terek eyaleti ile Bakü'nün bir kısmından mürekkep Dağıstan Muhtariyeti, yine Terek ve Kuban arasındaki steplerle dağların şimal merkezinde Çeçen ve Kabartay muhtariyetleri, Sohum ve Kutaisi'den bir kısım ile Abhazy Cumhuriyeti, yukarıda Kuban Muhtariyeti gibi birçok muhtar taife türemişti. Bu durum Çarlığın eski zamanlarından beri kurduğu bir siyasetin Kafkas birliğine mani olan endişesinin son bir neticesidir. Kafkasya'nın bugünkü idari hali orası için pek mühim bir adımdır. Bugünün Sovyet sistemine kadar Kafkasya'da kurulan hiçbir hükümet tarzı mahalli ahalinin hükümet işleriyle bilfiil işgaline sebep olmamıştı. Bugün ise, istediği kadar ayrı ve müteferrik olsun, her unsur kendi kendini idare etmek, mukadderatına hâkim olmak düşüncesinden hoşlanmaktadır.

Elizavetpol tamamıyla Azerbaycan'a intikal etmişken son zamanlarda orası da bir muhtariyete bağlandı. Garbî cenubîdeki Acaralılar da bu muhtariyet yağmasından mahrum edilmediler. Türk hududunda kalan yerlerden Erivan'ın bir kısmı daha Kars'a bağlandı. Kafkasya'nın bu siyâsî vaziyetini Türkiye ve

¹⁹ Şoenu, *Kafkasya Servet...*, s.14-16.

Rusya arasında tespit eden “Kars Konferansı” ismini taşıyan mukarrerâtın bendnâmesidir²⁰.

12 milyon kadar tadat edilen bütün nüfus, aşağıdaki gibidir;

Yüzde 20 ilâ 25 Rus, bunların çoğunluğu şehirlerde bir kısmı hususu köylerde meskûndurlar. Şehirlerdeki Kafkasya’da yerleşmiş değildirlere. Bunların eskiden Çarlık zamanında olduğu gibi şimdi de asker, memur, tâcir, sanatkâr, seyyah ve en ziyade ameledirler. Köylerdeki, Kafkasya’da yerleşmiş, yerleştirilmiş olup tamamına yakını çiftçidirler. Şu halde Rusların bu nispeti Kafkas nüfusuna dâhil sayılmazlar. Onları misafir kabul etmek daha doğrudur. Çarlığın zulüm ve haksızlık vasıtaları oldukları için Kafkasya’da imtiyazlı bir unsur telakki edilen Kazaklar, 1917 inkilâbını müteakip umumiyetle dağlılar arasından çıkıp Rusya içlerine gitmişler. Geri kalan yüzde 15 Türk ve Tatarlar, yüzde 15 buçuk Gürcüler, (Harb-i Umumi muhaceretlerinden önce), yüzde 12 buçuk Ermenilerdir. Kalan yüzde 20 şark ve garp dağlıları, yani Çerkezler, Yahudiler, Almanlar, Rumlar, İranîler vesairedir. Bu nispetler Rus müddeiklerinden Semenov’dan alınmıştır²¹.

Kafkasya, taksimâtı itibariyle aksâm-ı şimâliye, aksâm-ı cibâliye, aksâm-ı cenubiye olmak üzere üç kısımdan oluşur. Bu taksimde esas, asıl Kafkasya isminin zuhuruna sebep olan ve iki deniz arasını boydan boya dolduran yüksek ve yol vermez dağlar, yani aksâm-ı cibâliyedir.

Bu dağların üst tarafı aksâm-ı şimâliye, alt tarafı ise aksâm-ı cenubiye diye mütalaa edilmektedir. Cenuptan şimale geçmek için iki üçten fazla geçit yoktur. Geçitlerin en meşhuru Dâryâl’dır. Bu gece Vladikafkas ile Tiflis yani Cenubî Kafkas ile Şimalî Kafkas’ın en büyük şehir ve merkezlerini birbirine bağlayan en büyük askeri yoldur.

Bu kısma nazaran Kafkasya’nın aksâm-ı şimâliye ve cenubiyesi dağların şimal ve cenuba doğru uzandığı vadilerden ibarettir. Aksâm-ı şimâliye hemen yalnız düz ovalardan ibaret gibidir şimal rüzgârlarına fazlaca maruzdur. En yu-

²⁰ Şoenu, **Kafkasya Servet.....**, s.12-14. Yazar, Karabekir Paşa’nın karargâhında kabul edilen zikri geçen bentnâmeyi başarısızlık olarak değerlendirmektedir. Yazara göre, bu konferansın mevzuu hiçbir suretle Kafkasya olmamıştı. Bu Konferansın konusu belki yalnız Küçük Kafkas ve oranın milletleri olmuştu. Esas Kafkas ve Çerkezler, nutuklar ve alkışlarla akisler bırakan itilâftan tamamıyla hariç kalmışlardı, s.14.

²¹ Şoenu, **Kafkasya Servet.....**, s. 15.

karı kısımlar, cenubî Rusya steplerini hatırlatacak ovalardan yaylalardan oluşur. Yukarı Kuban, Terek ve Kuman nehirleri arasında yükselen mıntıka hemen bütün Kafkasya'nın en mühim ziraat havzasıdır. Stavropol ismini taşıyan bu mevkiin yüksekliği, takriben 730 metredir.

İkinci kısım aksâm-ı cibâliye, büyük Kafkas ismini de taşıyan asıl Kafkasya yüce ve zirveleri karlarla taçlı dağlardan mürekkeptir. Birçok vadileri ihtiva etmektedir. Aynı şekilde şimal ve cenubu irva eden nehirlerin bir kısmı azami kaynaklarını bu dağlardan alırlar. Şimalin Terek, Kuban, Samur, Sulak gibi cenubun Rion, Aynigor, Kura nehirleri de bu dağlardan doğmaktadırlar. Dağlar garp-tan şarka yukarıdan aşağı doğru uzanarak bütün Kafkasya'nın takriben üçte birini işgal ederler²².

En yüksek dağlar garpta Elburuz, şarkta Kazbek'tir. Elburuz'un yüksekliği bir iddiaya göre 5540, Kazbek'in yüksekliği 4940'tır. Diğer bir mütalaaya göre 5640 ve 5045 metredir. Bu hâl ile Kafkas dağları Alplerden daha yüksektir. Kafkasya'da Avrupa garbının ve İsviçre'nin en yüksek dağı olan Mont Blanc'tan çok daha yüksek 25 zirve sayılâbilmektedir.

Üçüncü kısım aksâm-ı cenubiye, cebel ve ova kısımları olmak üzere başlı başına iki manzara arz eder. Bu mıntıkanın dağlık aksamına küçük Kafkas namı verilmektedir. Bütün cenubî Kafkas'ın merkez ve şimali garbiyesini ihtivâ etmektedir.

Küçük Kafkas, Kura, Aras, Rion, Çoruh vadilerinde şimali garbiyeden cenubi garbiye doğru 600 km uzunluğa ve 300 km genişliğe mâliktir. Burası birçok küçük tâli dağlarla hakikaten küçük Kafkas ismine liyakatini ispat eden bir hal ve heyettedir. Şimal rüzgârlarından tamamen mahfuzdur²³.

Bütün Kafkasya'nın nazar boncuğu gibi, yegâne gölü olan Gökçe Gölü (Kökce Gölü) Küçük Kafkasta'dır. Bunun mesâhe-i sathiyyesi 1400 km'dir. Cenubi kısmı şimale nispetle ovoidan mahrum gibidir. Arazisi hemen her yerde dalgalıdır. Cenubun ovaları Rion (Fâzi) Kura, Aras vadilerinden ibarettir. Rion havzası rutubetlidir.

Kafkasya iki deniz arasında bir memleket olması itibariyle geniş sahillere de sahiptir. Bahr-ı Hazar sahilleri Orta Asya ticaretinin en mühim limanlarını, iskelelerini ihtivâ ettiği gibi Bahr-ı Siyah da Küçük Asya ve Avrupa'yı cenup

²² Şoenu, **Kafkasya Servet.....**, s.16-19.

²³ Şoenu, **Kafkasya Servet.....**, s.19-20.

ticaretinin ehemmiyetli iskelelerini hâvîdir. Kafkasya'nın Bahr-ı Siyah sahilleri 700 km civarındadır. Bu uzun sahillerde her manasıyla emin sığınaklar, limanlar, sığıklar mevcut değildir. Karadeniz'in en müsait şartlara sahip limanı yalnız Novorossisk'tir.

Kafkasya'nın her tarafındaki nehirlerin çoğunluğu bu denizlere dökülür. Azak Denizi'ne ve Karadeniz'e dökülen Kuban, 810 km uzunluktadır, mecrası 60.000 km murabbai araziye sulayıp geçmektedir. Muhteşem Dâryâl Boğazı'ndan ve Vladikafkas'tan geçerek Bahr-ı Hazer'a dökülen Terek'in uzunluğu 581 km, mecrasının işgal ettiği arazi 44000 km murabbaidir.

Bu nehirler Kafkasya'nın ziraat, bağcılık, bahçıvanlık gibi işlerine yardımcı olmaktadır. Yazın marttan ekim ayına kadar sekiz ay çoğu mintikalarda tarla ve bahçelerle su ihtiyacı bu nehirlerden temin edilmektedir. Kafkasya'nın nispeten kuru olan şark kısımlarında irva edilen arazinin yekûnu takriben 2 milyon hektardır. Bunun 1 milyonundan fazlası cenuptadır²⁴.

Anapa'dan Bakü'ye kuzeybatıdan güneydoğuya doğru yükselen dağların kuzeyinde kalan kısımlarda sıcak ve soğuklar kuru havalar şiddetlidir. Bu dağların güneyi ikiye ayrılır, doğu tarafı kara iklimi, batı tarafı ise latif ve bahri bir iklim özelliği taşır.

Kafkasya genel itibariyle batıda bahri, doğuda ise berrî iklime sahiptir. Karadeniz'e cephelenmiş kısımların iklimi latiftir. Kafkasya genel olarak mutedil bir iklimin bütün özelliklerine sahiptir²⁵.

C. Kafkas Milletleri

Şimali Kafkasya kâmilen Çerkezlerle meskündür. Abhazlar ve Adıgeylerin yani Abhazlarla Çerkezlerin vatanıdır. 1864'ten sonra bir kısmında Kazaklarla Ruslar da iskân edilmiştir.

Merkezî Kafkasya, Kuban membaından Burbalu Dağı'na kadar 300 km'lik bir kısım olup kâmilen dağlıklardan oluşur. Kafkasya'nın en yüksek iki dağı, Kazbek'le Elburuz buradadır. Bu kısım Kabartay Çerkezleri ve Abhazlarla meskündür.

Şarkî Kafkas, Burbalu dağından Bahr-ı Hazer'e kadar olan 450 km'lik kısım. Kâmilen Lezgi ve Çeçenlerle meskündür. Bahr-i Hazer sahillerinde ve en

²⁴ Şoenu, *Kafkasya Servet.....*, s. 20-22.

²⁵ Şoenu, *Kafkasya Servet.....*, s. 71.

şimalde Kumuklar vardır. Merkez kısmında Karaçaylar, Nogaylar vesaire mevcuttur. Sayılan anasırın hepsi Kafkasya Çerkezleridir.

Cenubî Kafkas, Küçük Kafkas ile Ermeni yaylasını ihtiva eden bu kısım silsile-i cibâlin cenub taraflarından Ağrı Dağı'na kadar uzanan dalgalı araziden ibaret olup garben Gürcü unsurları, şarken Azerîler, merkezde Ermenilerle meskündür. Bu üç milletin nüfus nispetleri hemen hemen birbirine eşit derecededir. Bununla beraber halen Ermenistan mıntikasında mevcut Ermeni adedi, coğrafya kitaplarının verdiği rakamlara uygun bir derecede değildir. Muhtelif sebepler onları azaltmıştır²⁶.

Kafkasyalılarda, özellikle Abhazya, Adige, Oset, Lezgi, Çeçen gibi Çerkez taifesinden ibaret olan dağlılarda hak önemli bir mefhumdur ve aileden alınmaktadır. Kafkas dağlısı bu mânâda hem cemiyetçi hem ferdiyetçidir.

Asırlardan beri tabiatın bahşettiği bir aşk içindedirler. Bir şark tetkiknâmesinde denildiği gibi oradaki his ve hassasiyetin hâkimi yalnız kadın, kadın sesi ve bir sazdan ibarettir. Fakat bu hiçbir zaman behimât (hayvanlık) ifade etmez, insaniyet kaim olmuştur. Arkadaşlık, kardeşlik orada kendini tanıtmıştır. Bir zamanlar şövalyelerin kahramanlıkları bugün bu ruhu doldurmuştur. Çar ordularına karşı yüz sene süren mücadeleleri bu kahramanlığın delilidir. Ayrıca bu ortam, bu grubu cömert yapmıştır. “Şeref” ve “fazilet” endişesi onları müsrif yapmıştır. Cesur ve fedakârdırlar.

Garbi cenuptan, garbi şimale doğru çıkıldıkça bir merasim memleketine girilmiş olur. O memlekette, her şeyin, yeyip içmenin, oturup kalkmanın, hatta yürümenin, konuşmanın asırlardan beri teamül ve düstur olmuş tarzları merasimleri vardır. Elbise ve elbise tarzları bile bu teamüllere tâbidir. Elbiselerinde kahramanlığın izleri vardır. Sıradan bir dağlı köle bile İngiliz sarayında olduğundan fazla merasimperesttir. Bu merasimi kuran muhabbettir.

Abhazlar ve Adigelerde, Çarlık Rusya'sının istilâsına kadar ya da istiklâllerine sahip oldukları dönemde, Çerkez hayatını yalnız Çerkez teamülleri yönetmekteydi. Yalnız aşk ve muhabbetten mütevellit kanunlar vardı. Cemiyetin huzurunu bozan fertler, bu tür durumlarda kanunların icap ettirdiği görevi yerine getirmedi. Cemiyete dâhil olamazdı. Lezgi ve Çeçen gibi şarkî Kafkas dağlılarında vatan sevgisi ve vatan edinme Çerkez telakkileri ve Şeyh Şamil'in müridizm teşkilâtının hatıralarıyla karışmıştır.

²⁶ Şoenü, *Kafkasya Servet.....*, s.70.

Kafkas dağlılârında hem ferdi, hem içtimai ahlak çok önemlidir ve ferdi ahlak içtimai ahlak tarafından tanzim edilir. Kafkasya dağlılârında bir erkeğin kabahatini genç bir kadının dillendirmesi ona verilecek en büyük cezadır ve idamdan daha kötüdür. Mükâfatların en semerelisi de yine kadınlar tarafından takdir olunur.

Bu bölgede ziraat ilerlemiştir. Şimal anasırından şarkta Lezgiler, hayvan ehlileş-tirmek ve dokumacılıkla ön plana çıkmıştır. Onların şimali şarki kıyısında Kumuklar, sanatkârdırlar. El işlerinde kuyumculuk ve saatçilikte büyük maharet göstermişlerdir. Çeçen ve İnguşlar, çiftçi oldukları kadar bir nevi Kafkas şövalyeleridirler. Osetler, şimalî Kafkasya'nın şövalyeleridir. Azerbaycanlılar, Bakü ve Karabağ madenlerinin hissedarları, Türkistan, İran ticaretinin vasıtaları olup kanaatkâr ve mütevekkil oldukları kadar çalışkandırlar. Ermeniler, umumiyetle Kafkasya'nın meyancılârı, tellalları ve ameledirler. Bilhassa Gürcistan iktisadî hayatına hâkim denebilecek bir vaziyettedirler. Gürcüler, sermayedarlık satan müteazzım (kibirli) bir halde olup, her şeyden evvel ehl-i keyiftirler. Hayatlarının bütün safhalarını raks ve ahenk mesailerinin vezni tanzim eder. Abhazyalılar da kısmen böyledir. Hatta Abhazlar ve Adigeler tarlalar ve ziraatın hâmisidir²⁷.

D. İktisadî Şartları Açısından Kafkasya

İklim, Kafkasya'da az çalışarak çok refah kazandıracak pamuk, iplik, tütün, çay gibi birçok mahsullerin ucuz yetişmesini sağlamaktadır. Ormanları çeşitlendirmekte ve kendiliğinden türlü meyvelerle doldurmaktadır²⁸.

Dağların vaziyeti Kafkasya'da iktisadi açıdan da bir kuzey güney ayrımına sebep olmuştur. Güney daha ziyade sanat ve amele memleketidir. En eski zamanlardan beri güney, kavimlerin gelip geçişine daha uygun ve daha açıktır. Bakü, Karabağ gibi yerler servet, refah ve saadetin yanı sıra sermaye ve ameleye de kaynak sağlıyordu. Bu sermaye Kafkasyalılar, Ruslar vesaireden temin edildiği gibi amelede Türk, Tatar, Kafkaslı, Ermeni, Rus vesaireden meydan geliyordu. Bu itibarla o hâvali beynelmilel bir sanayi ve üretim merkezi hâlini almıştır.

²⁷ Şoenu, **Kafkasya Servet....**, s.49-53. Yazar, 44 ve 72 sayfalar arasında Kafkas Milletleri, Kafkasyalılar ve Kafkasya Dağlıları başlıkları altında bu bölgenin sakinlerini anlatmıştır. Bununla beraber daha ziyade Çerkezler ya da Dağlılar dediği grubun karakter ve anelerini analiz etmiştir. Esasen bu sayfalar arasında diğer milletlerle ilgili bahis iki üç sayfayı geçmemektedir.

²⁸ Şoenu, **Kafkasya Servet....**, s.33.

Hayat değişmiş, âdetler değişmiş, telakkiler değişmiş, teceddüde Avrupalılığa doğru bir yöneliş olmuştur. Amele ve sanatkâr bir sınıf vücut bulmuştur. Bu iddia hiçbir suretle mübâlağa değildir. Bu durum, sanayiyle ilgili olmayan diğer çalışma alanlarının, toprağın, hububâtın ve hayvanâtın ihmal edilmesine çok iyi bir dereceye ulaşamamasına sebep olmuştur.

Hâlbuki kuzey daha ziyade çiftçidir ve muhafazakâr kalmıştır. Bir kurun-ı vustâ feodalitesi yani araziye dayanan asalet idaresi olmakla beraber aile yapısı güneye benzememektedir. Kafkas ruhiyeti ve teamülleri bir dereceye kadar asıllarına mutabık kalabilmiştir. O dağlarda herkes hürdür. Yaşamak için başkasına değil, bizzat kendisine ve arazisine istinat eder.

Şimal dağlilârı yani Çerkezler, yarım asır önce ilga edilen bir geleneğe göre, derecelere göre asil sayılmışlar ve toprağın asıl sahibi olmuşlardır. Ancak tasarruf hakkına sahip değildirler. Yalnız beylerin ve arazi sahiplerinin toprağında çalışırlar, çalışmaları karşılığında yarı derecesine kadar çıkan bir hisse alırlardı. Hâl-i hazırda bu yoktur. Herkes tasarruf hakkına sahiptir. Hürriyeti ve şahsı, sahiplerinin emrinde bulunan köleler bile uzun süredir kendi kendilerinin sahibi olmuşlar, istedikleri gibi çalışıp kazanmak, çiftlik sahibi olmak hakkını herkes gibi kazanmışlardır. Şimdi onlar da yalnız kendileri için çalışırlar.

Cenûbi Kafkas'ta büsbütün yeni bir hayat sahifesi açan, hatta o hayatı pek ilerleten madenler şimalde henüz bâkir bir haldedir. Groznı, Maykop gibi pek zengin olduğu tahmin edilen petrol kaynaklarının Kazbek'teki meşhur bakır madenlerinin, Abhazya ile Yukarı Kuban'daki kömür ve vesairenin işletilmesine başlanmış, hatta Groznı benzininin Bakü'ye tercih edilmiş olduğu hakkında bir genel kanaat hâsil olmuştur²⁹.

Her iki Kafkas'ta müşterek bir gelişme gösteren diğer bir safhada ticarettir. Gerek cenupta gerek şimalde bütün şehirleri, iskeleleri merkez ittihaz etmiştir. Kafkasyalı, Rus, Ukraynalı, Lehli, Rum, Alman, Ermeni, Yahudi, İranlı, Kürt, Buharalı vesaire bütün Avrupalılarla Orta Asyalılardan numuneler gösteren bu ticaret merkezleri gerek şimalin mahsulâtı gerek cenubun istihsâlâtı ile ithalat emtiası üzerinde oynamakta ve bu suretle menâfi-i azime temin etmektedirler. Son Rus inkılâbından ve bilhassa Türk Rus mukarenetinden sonra, Yahudilerin geniş fakat ihtiyatkâr faaliyetleri müşahede edilmeye başlanmıştır.

²⁹ Şoenü, *Kafkasya Servet....*, s.34-35.

En mühim ticaret merkezi ve şehirleri garpta; Batum, Sohum, Tuapse, Novorossisk'tir. Şarkta; Bakü, Derbent, Petrovsk'tur. Dağların arasında; Tiflis, Vladikafkas, Maykop vesairedir. Bu şehirlerden Batum ve Bakü bilhassa petrol istihsâlât ve ihrâcâtıyla meşhurdur. Sohum Kafkasya'nın en münbit ve en zengin mıntıkası addedilen Kütaisi ve Abhazya ile şimali garbi Gürcistan'ın yegâne ihracat ve ithalat iskelesi olmakla Tuapse ve Novorossisk ise şimalin hububât ihracatına aracılıkla meşhurdurlar. Derbend ve Petrovsk'ta şarka açılmış iki Kafkas kapısı gibidir. Dağların arasındaki şehirlerin muameleleri bizzat kendileri ve komşularıyla. Yalnız Maykop şimalin olduğu kadar bütün Kafkasya'nın en mühim ve en büyük hububat pazarı, ziraat sergisidir. Kuban Nehri'nin mansıbına 160 km mesafede ve nehrin seyrü sefere müsait bir mahallinde kurulan Ekaterina, ithalat ve ihracat için bir kıymet ve ehemmiyeti vardır³⁰.

İki kısım böyle olduğu gibi Kafkasya'nın sanayisi şimalin bir şark kolu olan Dağıstan'da ilerlemiş ve yaygındır. Özellikle Kafkas dağlarının vaziyeti sebebiyle her aile kendi ihtiyacını temin edecek sanayii öğrenmekle mükellefti. Mutlaka demircilik, ince ve kaba doğramacılık, duvarcılık, marangozluk, sarraçlık, sıvacılık gibi sanayii bilmekle mükellefti. Bunları azcık bilmemek büyük bir noksan, bir ayıptı. Bu hâl bugün hâlâ en kuytu bölgelerde yaşayanlarda dahi vardır.

Doğramacılık, sıvacılık bilhassa Lezgiler arasında fazla inkişaf etmiştir. Hama, Halep ve Ayıntap'ın ipek mensucâtına üstün gelecek derecede zarif ipek ve büyük ince mensucat vücuda getirilmektedir. Esasen Harb-i Umumi'den beri bütün Kafkasya Lezgi mensucatından müstağni kalamamaktadır. Gürcistan gibi garp limanlarına sahip bir memleket bile bu ihtiyaçtan vâreste kalamamaktadır bilhassa harp esnasında kalamamıştı.

Merkezi Kafkasya Gürcü, Mıngıral, Suvan vesaire kısmen gıda ihtiyacını temin edebilecek bir vaziyete sahiptir. Oralarda ihrâcâta müsait hububât üretilemese de meyvecilik uygun şartlara sahip olmuştur. Hele üzüm, şarap ve ispirtoyla ipek, çay, tütün Gürcistan'a hususi bir servet küşat etmektedir. Çaydan başkası Abhazya için de aynı haldedir. En şimaldeki Kabarda ise kâmilen ziraatçilikle ve hayvan yetiştirmekle meşguldür.

Yirminci asrın bidayetinde Kafkasya'da takriben 20.000 imalathane ve maden ocağı vardı. Bu müessesâtin senelik vâridâtı 70 milyon altın rubleydi. Çalışan, iş bulan amele miktarı da 67.000 raddesindeydi. Bu adetler az bir zaman zarfında pek mühim farklarla terfi etmiştir. Harb-i Umumi'nin bidayetinde

³⁰ Şoenu, **Kafkasya Servet...**, s.38-40.

sanayi-i muhtelifeye ait olarak sayılân imalathanelerle maden ocakları 22 ilâ 30 bin, buralarda çalışan amele yekûnu ise 750.000 ilâ 900. 000 diye gösteriliyordu. Bu hesaba nazaran bütün Kafkasya nüfusunun 10/1 miktarı amelelikle meşguldü. Bu yekûn ziraat amelesiyile rençperleri, aşağı tabakadaki yavaşmaları ve serbest ameleyi ihtiva etmekte olduğundan gözden geçirilmesi gerekir. Buna göre Kafkasya'da, 1,5 ilâ 2 milyon işçi iş buluyordu. Yani nüfusun 6/1'i iş sahibi ve ameleden mürekkepti³¹.

Kafkasya'nın başlıca servet kaynaklarını madenler, ziraat, ormanlar ve hayvanlar teşkil etmektedir³².

E. Servet Kaynakları

a. Madenler

Kafkasya'ya eski zamanlardan beri en değerli özelliğini veren hususların başında madenleri gelmektedir. Milâttan önceki zamanlarda, Karadeniz kıyılarında, bugünkü Azak Denizi civarında, petrolün yoğun biçimde çıkışı bu yerlere, cehennem ağızları denilmesine sebep olmuştu. Bakü ocaklarının eski fevârları Zerdüştdine birçok parlak efsaneler hediye etmişti. Hatta Bakü kelimesi, Lezgi lisanında doğrudan doğruya ateşin çıktığı yer manasına gelmektedir. Dağlarını teşkil eden kayalar porfir ve çeşitli kömür, Mingrelistan, Abhazy ve Yukarı Kuban'dadır. Fakat istihsâlâtı çok ileri bir seviyede değildir. Şimdiye kadar senelik 40 ilâ 50 bin ton dahi gerçekleşmemiştir. Bununla beraber Kafkasya'daki kömürün cinsi sıradan değildir³³.

Bakır Kafkasya'nın müteaddit mıntıklarındadır. Bilhassa Karabağ madenleri, en ziyade vesâit-i istihsâliyesi ikmâl edilmiş olanlar olup, harpten önce seneliği birkaç milyon kilo ihraç edilmekteydi. Kazbek ise, Kafkasya'nın en zengin ve en geniş bakır madenlerine sahiptir.

Simli kurşun, çeşitli mıntıklarındadır. Alagir'deki ocaklar seneliği, yüz yüz elli kg gümüş, seksen yüz bin kg kurşun vermekteydi. Bütün Kafkasya'nın simli kurşun istihsâlâtı ise on bin tonu bulmaktadır.

Müşhil tozu, yalnız Merkezi Kafkasya'da Mingrelistan ve havalisinde 2500 ilâ 3000 ton civarında istihsâl edilmektedir. Kars ve Erivan havalisinde 30 ilâ 40

³¹ Şoenu, *Kafkasya Servet....*, s.40-44.

³² Şoenu, *Kafkasya Servet....*, s.39.

³³ Şoenu, *Kafkasya Servet....*, s.75.

bin ton kaya tuzu. Dağıstan, Azerbaycan memleahalarından (tuzlalar, tuz çıkarılan yer) 15 ilâ 20 bin ton mutfak tuzu istihsâl ediliyordu.

Kafkasya'daki demir madenleri, cenubî Kafkasya'da Gürcistan, Mingrelistan ile Ermenistan'ın bir kısmında boldur. Dağıstan dâhilinde Temirhan-Şura'da kilitli kükürt olduğu gibi, Alagir Vadisi ile civar vadilerde, kilitli simli kurşun ve kalay, Yukarı Kuban ve Abhazy'a da iyi cins kömür bulunmaktadır.

Güneyde Gürcistan ve Mingrelistan'da, özellikle halen muhtar bir idare olan Karabağ mıntıklarında demir, bakır, kurşun boldur. Aras Vadisi'ndeki tuzlalar (tuz ocakları), Kütaiisi'deki kömür dikkat çekicidir.

Kafkasya'nın en kıymetli maden kaynağı, yukarıda sayılânlardan ziyade nefttir. Neftin büyük yekûnu yanında, sayılânlar mukayese edilemez. Neft, Kafkasya'nın şark ve garbında dağların denize doğru inen mailelerinde aynı seviyede fişkırmaktadır. Şarkta Bakü, garpta Maykop, biraz merkezde Grozni en meşhur yerlerdir. Bu kaynakların istihsâlât ve ihrâcâtı Kafkasya'nın yüzünü güldüren başlıca servetlerdir. 1917 İhtilâliyle Sovyet idaresinin tesisine kadar, Bakü'de olduğu gibi Grozni ve Maykop'ta da istihsâlât başlamıştı. Grozni'dan senelik 2 milyon ton kadar ihracat yapılmaktaydı. Bu menbain benzini de pekiyi sayıldığı gibi Bakü benzinine nispetle daha çok ve daha faik ve bütün Rusya dâhilinde tercihen aranmaktadır³⁴.

Çok önemli bir sanayi merkezi olan Bakü, yalnız nefti sayesinde mutlu olabiliyordu. Yakın geçmişte, orada yalnız bir kuyu beş sene mütemadiyen 664 tonilâto (1 tona eşit) neft vermişti. Bu kaynak, ticareti vesaireyle yüz binlerce nüfusun refah ve huzurunu sağlıyordu. Azerbaycan'ın geçirdiği son buhranlar, neft hasilâtını dikkat çekici surette düşürmüştür. Harpten önce aylık (şehrî) 40 milyon puddan (1 pud=16, 38 kg) aşağı düşmeyen istihsâl, Çarlığın ortadan kalkışı ile 1917'den itibaren iki sene 24 milyon puta kadar düşmüştü. Bunun sebebi, o zamanki arbedelerde birçok kuyular iptal edilmiş, kapatılmış, tezgâhların harap edilmiş olmasıydı. Buna rağmen harpten evvelki yekûnun yarısına karşılık bir istihsâl yapılabilmekteydi. Daha sonraları bu adetler aylık 24 ve 30 yerine 5 ilâ 6 milyon puda kadar düşmüştü. Bu ise bir hiç demektir ve yavaş yavaş cenubî Kafkas iktisadî mutluluğunun felakete dönüşmesi anlamına geliyordu. Bu durum henüz tamamen mutlu bir hedefe teveccüh etmiş olmamakla beraber son senelerde düzelmeye başlamıştır. İhtilâl ve inkilâbın yıkan tebdil eden patlamalarının tesirleri silinmiş, bitmiş değildir.

³⁴ Şoenu, *Kafkasya Servet...*, s.77-79.

M.P. de Semenov'un yakınlardaki gözlemine göre, yalnız Bakü'de 1100'den fazla petrol kuyusu vardır. Bu kuyuların derinliği yekûnunun 320 km tuttuğunu söyleyerek bütün istihşâlâtın 8 ilâ 9 milyon tona karşılık geldiğini, bu miktarın dünyanın en çok petrol istihşâl eden memleketi Amerika'dan iki milyon ton fazla olduğunu gösteriyor. Semenov'a göre, Kafkasya, dünyanın en çok petrol istihşâl eden bir merkezidir. Lanier'e göre, Bakü'nün senelik petrol istihşâlâtı yaklaşık 100 milyon varildir. Başlangıcından 1886 senesine kadar yaklaşık 3 milyon litre gaz yağı, 6 milyon ton rezid kombosit, 18 milyon ton makine yağı, 1886'da muhtelif maddelerin ihracat miktarı 73 milyon pud, 1,168 ton idi. Bu rakamlar petrol istihşâlâtında 1888'de, 3.128.000 tona, 1893'te 5.135.830 tona, 1901'de de 10.845.000 tona kadar çıkmıştı³⁵.

Son yayınlanan eserlerden Charle Stiénon, *Les Campagnes d'orient et les interest de l'entente* isimli eserinde, yalnız Bakü'de 2000'den fazla petrol kuyusu olduğu ifade edilmektedir. Bunların büyük çoğunluğu Nobel ve Rothschild'e aittir. Yalnız Nobel, senelik 100 milyon pud petrol istihşâl ediyordu. (Bir pud, 40 Rus Libresi veya 16kg 38 gramdır). Stiénon'da, Kafkasya'nın Amerika'dan 2 milyon tondan fazla petrol istihşâl ettiğini söyleyerek Semenov'u teyid etmektedir. Şu halde bu rakamlar en yenileri olmamakla beraber Kafkasya, yalnız Rusya'nın veya Avrupa'nın değil bütün dünyanın petrol şampiyonudur. Yedi sekiz sene öncesine kadar Rothschild, Nobel, Azeri ve Rus sermayedarların taht-ı tasarrufunda olan kaynaklar, artık doğrudan doğruya Sovyet Cumhuriyetleri İttihadının uhdesine intikal etmiştir, şahsî sermaye olmaktan çıkmıştır³⁶.

b. Kafkasya'nın Önemli Diğer Madenleri ve Maden Suları

Çarlık zamanında da hemen bütün Rusya fabrikalarını harekete geçiren petrol olup, bu petrolün 3/2'den fazlası Kafkasya'dan 3/1'ini ise yakın mesafelerdeki mahdut yerlerden alıyordu. İnkilâp Rusyası'nda Kafkasya, kendisine paha biçilmeyen pek kıymetli bir inci gibi, yükselmekten gerek istihşâlâtı gerek sanayi havzalığı itibariyle birinci derecede ehemmiyet almaktan geri kalmıyor. Fehâs nehrinden akan altın zerrelere koyun pöstekisi ile avlayan bugünkü Abhazya ve Mingrelistan hükümdarları ve onlar hakkında şiirler ve alevden efsaneler bilinmektedir. Sohum, tarihi kadimde altın ihracatı ile meşhurdur. Bu açıdan yüzlerce yıl ihtiras nazarlarını celp etmiştir ve mazisiyle mukayese edilemeyecek kadar

³⁵ Şoenu, *Kafkasya Servet...*, 79-81.

³⁶ Şoenu, *Kafkasya Servet...*, s.81-83.

büyümüştür. Bütün bu kaynaklar, bu bölgeye Rusya dâhilinden, İran'dan binlerce işçinin gelmesine sebep oluyor, bu zenginlik kaynakları komşuların gelişimine de destek oluyordu. Bugün gerek madenî, gerek ziraî istihsâlât günden güne artmaktadır³⁷.

Madeni, bu denli ileride olan bir memleketin maden suları ve ılıcaları da göz ardı edilemeyecek bir yekûn tutar. Şimdiye kadar tespit edilen envain adedi 600'e tekabül eder. Kükürtlü, çelikli, iyotlu gibi çok çeşitlidir. 10 ilâ 62 derece arasındadırlar ve Avrupa'nın en meşhur sularından daha ilerdedirler.

Kafkasya'nın en meşhur maden suları Terek havalisindedir. Bu menbaların hemen hepsi şimal akşamında olup, Vladikafkas şimendifer güzergâhı üzerindedirler. Bu kaynaklardan bir tanesi bütün Rusya dahilinde ve Avrupa'da da tanınan Narsâne'dir. Menâkıb-ı kadimenin kahramanları olan Nartlar, sefere çıkarken bu sudan içtikleri için adına Nartsane demişlerdi. Bu kelimenin aslı Adige dilinde mukaddes su anlamına gelen Sannouh Faddé ya da Psinah Fadéydi. Dağlîlâr, buradan su içmek için birtakım merasimler yaparlardı. Ruslar ise, Narsan kelimesini kahraman diye tercüme etmişlerdi. Dağların cenup eteklerinde böyle pek meşhur bir kaynak vardır. Bu suların terkiyatı, çıktıkları yerlerin harikuladeliği civardan ve Rusya'dan birçok ziyaretçi ve hastayı çekmektedir³⁸.

c. Ziraî Kaynaklar

Kafkasya'nın ziraati de ileri ve çeşitlidir. Bütün ziraat son sistem makineler ve traktörlerle yapılmaktadır. Yalnız Şimalî Kafkas, Kuban ve Stavropol havallisi bütün Kafkasya'nın hububat ihtiyacını karşılayacak miktarın birkaç mislini istihsâl edebilir durumdadır. Harp ve ihtilâl idaresinin tesisinden bu yana son iki sene ahalinin yüzünü güldürmektedir. Kafkasya'nın hububat ve ziraat işlerinin mühim bir kısmı, 1864'te Kafkasya'dan tehcir edilen Çerkezlerin yerine yerleştirilen 1 milyon civarında imtiyazlı Kazaklara aitti. Arazinin en iyi yerleri bütün Kuban ve Karadeniz havallisi Stavropol'e doğru olan mıntıklar, bilâhire de imtiyazlar bahşedilmişti. Kazaklar, bütün bunlara rağmen çalışkanlıkta yerlilerle rekabete girmiyorlardı. Mahsul fazlası, Karadeniz limanları yoluyla, İstanbul'a, İtalya'ya, Yunanistan'a ve diğer Avrupa memleketlerine gidiyordu. Şimalî Kafkas'ın şimalî garbî limanları yalnız kendisinin değil, aynı zamanda daha yukarılardaki Kazakların ve şarkî şimalideki Tatarların hatta Türkmenlerin de ihraat merkeziydi. Çarlık zamanlarında Tuapse ve Novorossisk limanları yoluyla

³⁷ Şoenu, *Kafkasya Servet...*, s.84-87.

³⁸ Şoenu, *Kafkasya Servet...*, s.87-89.

Avrupa'ya ihraç edilen buğdayın yekûnu 10-15 milyon tonlâtoya baliğ oluyordu. Bu hal o ait oldukları iskelelerle ait oldukları memleket için ihmal edilmeyecek bir varidat, bir servet oluyordu³⁹.

Kafkasya, cenubu ve şimali itibariyle ziraatçilikte bazı farklar göstermektedir. Cenup şimal derecesinde tarlada meşgul olmaz. Sanayi ve madencilğe daha çok ehemmiyet verir. Lakin bu hal çiftçiliğin Kafkasya'nın ezeli bir sıfatı olmasına engel değildir. Herkes kendisini idare edecek kadar çiftçidir.

Kafkasya'nın başlıca ziraatı, büyük ziraat, bahçıvanlık, meyvecilik, bağcılık, ipekçilik, pamukçuluk, tütüncülük ile sanayi-i ziraîyye çeşidinden ibarettir. Hayvan yetiştirmek de toprağa bağlı bir meseledir. Herkes kendi ihtiyacı çerçevesinde hayvan yetiştirmeyi de görev bilmektedir. Ekseri mıntıkalarda 2000 ilâ 2500 irtifada buğday yetiştiriciliği yapılmaktadır. Her hektar arazi asgari 10 ilâ 16 kile (hekto litre) takriben 400 kg mahsul verir. Maverâ-yı Kafkas'ın şark taraflarında bazı mıntıklar hektar başına 40 hekto litre verebildiği gibi Kura Nehri'nin suladığı arazide bu miktar 45 hekto litreye bâliğ olur. Bu ise her hektar için takriben 1500 kg demektir. Kafkasya'da bir hektar arazinin asgari mahsulü 300 azam mahsulü 1500kg demektir⁴⁰.

Buğday, Kafkasya'nın en önemli mahsulü olup iki mevsimlik ilkbahar ve kış buğdayı olmak üzere ziraat yapılır. Sonraki, evvelkine göre dört defa daha fazla ziraî istihsâl edilmektedir. Arpa, buğdaya nispetle yarı derecede senelik takriben 15 milyon hekto litre kadardır. Bunlardan sonra önemli bir mahsul mısır olup, Dağıstan, Gürcistan ve Mingrelistan ve Abhazya ile cenubun bazı mıntıklarında fazlaca yetiştirilir. Dağlık kısımlardaki köylüler, buna ehemmiyet atfederler. Her hektar arazi vasati olarak 18 hektara tane mısır verir. Dağlarda bazı mıntıklarda bu miktar, 10 hekto litreye kadar tenzil eder. Bütün Kafkasya'nın mısır mahsulünün takriben 3/2'si merkez garbiye yani Gürcistan, Mingrelistan, Abhazya ve Savanati'ye aittir.

Pirinç, hemen yalnız cenubî Kafkasya'ya münhasır gibidir. Bilhassa Azerbaycan ve Ermenistan'da ehemmiyetlidir. Bakü, Karabağ, Erivan ve Batum mıntıkları pirincin asıl yetiştigi alanlardır. Bunun için bu bölgede sıtma fazlacadır.

Zikri geçen mıntıklarda bir hektar arazi takriben 35 ilâ 40 hektolitre pirinç mahsul verir. Erivan gibi yerlerde senede iki defa mahsul almak mümkündür. Mahsulün 4'te 2.5-3 miktarı Azerbaycan'a bilhassa Bakü mıntikasına aittir.

³⁹ Şoenü, **Kafkasya Servet....**, s.91-93.

⁴⁰ Şoenü, **Kafkasya Servet....**, s.94-95.

Kafkasya için darı da mühim bir mahsuldür. Darı en ziyade şimalde, şimali şarkidedir. Cenupta yalnız Karabağ meşgul olur. Beher hektar arazi 8 ilâ 27 hekto litre mahsul verir. Bunlardan başka mühim miktarda çavdar, kızılca buğday, yulaf, patates vs. yetiştirilmektedir. Patates 4 milyon civarında olup hemen tamamen şimale aittir. Cenup bu miktarın ancak 4'te ½'sini yetiştirebiliyor.

Şimalin muhtelif bölgelerinde 1918'de hububat mahsulü yekûnu 4.203.505.10 kg'dır⁴¹.

Kuba ve Zakatala sancakları ile Dağıstan eyaleti nüfusu 1.537.557, Battal Paşa ve Maykop sancaklarının umumiyeti ile Ekatarinodar Sancağı'nın bir kısmı ve Kuban eyaletinin bir kısmı ile Terek eyaleti 2.417.847, Bahr-ı Siyah eyaleti ve Sohum Sancağı 230.456, yekûn 4.221.860'dur⁴².

Bu rakam ve aşağıdaki tablo çerçevesinde, kişi başına senelik bir tonilâto hububat isabet etmektedir⁴³.

Mevkisi	Senesi	Cinsi	Kg Hesabıyla Miktarı
Zakatala Sancağı	1917	Hububat Mahsulü	12.803. 55
Kuban Sancağı	1917	Hububat Mahsulü	38. 520. 45
Dağıstan Eyaleti	1917	Hububat Mahsulü	209.163.90
Terek Eyaleti	1917	Hububat Mahsulü	1.412.297.185
Kuban Eyaleti	1917	Hububat Mahsulü	2.415.203.55
Sohum Sancağı	1917	Hububat Mahsulü	45.121. 80
Karadeniz	1917	Hububat Mahsulü	20. 394
Yekûn			4.203.505.10

Cenubun saadet kaynağı madenken şimalde saadet kaynağı ziraattir. Bu ürünler; pamuk, tütün, safran ve bahçe tarımıdır. Bilhassa Abhazy'a'nın pamuğu, mühim bir şöhet kazanmıştır. Bu pamuk, Abhazy'a kadınlarının tezgâhlarında dokunmaktadır. Trabzon, İzmit, Selanik gibi şehirler bu dokumalar için iyi birer mahreçtir. Kafkasya'nın diğer yerlerinde de pamuk üretimi yapılmakta olup, İstanbul'da Kafkasya pamuğu fazlaca yer bulmaktadır. Bakü, Karabağ, Erivan,

⁴¹ Şoenu, **Kafkasya Servet....**, s.95-97.

⁴² Şoenu, **Kafkasya Servet....**, s.98.

⁴³ Şoenu, **Kafkasya Servet....**, s.99.

Merkezi ve Garbî Kafkasya'da Abhazya, Mingrelistan ve Svaneti başlıca pamuk şehirleridir. Buralardaki pamuk kırk sene öncesinden ıslah edilmişti. Her senenin mahsulü 10 ilâ 15 milyon kilo civarındadır. Birçok mıntikalarda her hektar arazi 240 ilâ 300 kg pamuk verir.

Tütün üretimi ve ihracatı son senelerde ilerleme eğilimi göstermiştir. 1915 senesi yekûnu 7.671.000 kg'dır. Tütün ticareti bugünlerde doğrudan doğruya Avrupa ile dir. Tütün, Sohum limanından İstanbul'a yollanmaktadır. Kafkas tütünlerinin çeşidi, Türk tütünlerinin aynıdır. Başlıca ziraat mevkii dağların güneye eğilen kısımlarıyla Kuban'dadır. Abhazya ve Mingrelistan, en birinci tütün mıntikalarıdır⁴⁴.

Kafkasya'da safran ziraati ehemmiyetli ve ilerlemiştir. Bir zamanlar Bakü civarında 3500 kg kadar senelik üretim yapılyordu. Bu rakam o zamanın altın parasıyla 15 bin ruble ediyordu.

Bahçıvanlık da Kafkasya'da bir hayli ileri seviyededir. Kafkasya'da 1500 metre irtifada her çeşit bahçe yetiştirmek mümkündür.

Cenupta, zeytin, limon, portakal, okalıptüs, akasya, kamelya, manolya ve palmyelerin çeşitleri bulunmaktadır. Hatta Batum gibi bazı cenup şehirlerinde kaldırım kenarlarında palmyeler dikilmiştir.

Abhazya, Gürcistan ve Dağistan'ın bağları meşhurdur. Kafkasya'nın her yerinde bağ yetiştirilmektedir. Kafkas teamülünde asma bağları vardır. Abhazya ve Gürcistan üretimi şarap, bütün Rusya'da meşhurdur. Siyah, beyaz, kırmızı gibi çeşitleri vardır. Hatta şarap, Gürcistan'ın sembolü olmuştur.

Kafkasya'da beher hektar bağdan, 12 ilâ 60 hekto litre şarap üretimi yapılmıştır. Bütün Kafkasya'da 150 ilâ 200 bin hektar bağ vardır. Bunların % 85'i Abhazya, Gürcistan ve Kars havalisindedir. Kafkasya'nın senelik şarap üretimi 1.500.000 hekto litreden aşağı düşmez⁴⁵.

Dağların çoğu kısımlarında meyve ağaçları vardır. Abhazya, Gürcistan, Mingrelistan ve Dağistan meyveleri ormanlık ve dağlık alanlardadır. Buralardaki ormanlar, yarı bahçe yarı ormandır. Kendiliğinden oluşan meyveler; elma, armut, erik, muşmula, fındık, kestane, ceviz, kızılıçık vesairedir. En meşhuru elma ve armuttur. Kestanelik ve cevizlikler adeta geniş ormanlara benzerler. Palamut ve

⁴⁴ Şoenu, **Kafkasya Servet....**, s.100-102.

⁴⁵ Şoenu, **Kafkasya Servet....**, s.103-15.

meyan kökü ihracat emtiasıdır. Bütün Kafkasya'da takriben 7 ilâ 8 milyon hektardan fazla orman vardır. Kuban, Abhazya, Mingrelistan, Kütaisi ve Karadeniz havalisi en kesif ormanları havi mıntikalardır. Kayın, meşe, gürgen, akça ağaç, ıhlamur, karaağaç, çam çeşitleri, elma, armut, kızılçık ve ceviz ağaçları mevcuttur. Çoğunlukla 3000 metre irtifada vasi ormanlar bulunmaktadır. Gürcistan ve Abhazya'da 100'den fazla buharla çalışan bıçkı fabrikaları vardır⁴⁶.

Kafkasya'da eski zamanlardan beri Gürcü memleketi ipekçilikte şöhret kazanmıştı. Bazı kimseler muazzam servet kazanmıştı. 30-40 sene önce Batum civarında çay bahçeleri yapılmıştı. Bu bahçelerin istihşâlâtı bugün dikkat çekici seviyededir. Kafkasya'da çay bahçelerinin ilk müessis ve müteşebbisi Aleksandr Pupof'tur. Bu bahçeler henüz 200 hektarı geçememiştir⁴⁷.

d. Hayvancılık

Kafkasya'da her köylünün kendi ihtiyacını karşılamaya yetecek kadar hayvan yetiştiriciliği olduğu gibi kuzey ve güney steplerinde büyük sürüler halinde koyun, keçi ve sığır hayvanları beslenir. Özellikle haralar meşhurdur. Hayvanlar, Avrupa hayvanlarının aynıdır.

Dağlarda bulunan ehlileştirilmemiş hayvanlar, geyik, karaca, dağ keçisi, ayı, çakal, kurt, yaban ineği vs.dir. Cenubi Kafkas'da ve şark taraflarında rastlandığı söylenen bir çeşit kaplan ile sırtlana şimal dağlarında tesadüf edilememiştir. Kafkasya'da meralar yazlık ve kışlık olarak ikiye tefrik edilmiştir⁴⁸.

Hayvancılık daha ziyade şimalde ilerlemiştir. Özellikle beygir yetiştirmek, şimal ve cenupta, Kuban, Karabağ mıntikalarında önemlidir. Geniş ve fenni haralar mevcuttur. Palilâs, ikinci seyahatnamesinde Abhazya'nın pek meşhur beygirleri olduğundan bahsediyordu. Bundan sonra Şövalye Gamba, bir asır kadar önceki seyahatinde Abhazya'nın meşhur beygirlerinden ve şarkın en iyi hayvan yetiştiren diyarlarından olduğunu yazmıştır. Kalaberut'ta Abhazya'nın müstesna beygirlerinden söz ediyordu. Bütün Kafkasya'da bugün, Abhazya ve Kabarda cinsleri, Nogay ve Kalmuk cinslerinden ziyade rağbet görmektedir. Cenupta en meşhur olan Karabağ cinsidir. Bunların hemen hepsi binek cinsidir. En şimalde Kalmuk ve Tatar cinsleri vardır. 1918'deki Cumhuriyet hudutlarında, 629.990

⁴⁶ Şoenu, **Kafkasya Servet....**, s.105-107.

⁴⁷ Şoenu, **Kafkasya Servet....**, s.116.

⁴⁸ Şoenu, **Kafkasya Servet....**, s.117.

beygir mevcuttu. Bu takriben bütün Kafkasyanın nısfı anlamına gelmektedir. Buna rağmen merkep ve katır azdır. Çarlık zamanında Rus hafif süvari alaylarının binek ve nakliye hayvanları yalnız Kafkasya'nın bu mntıkalarından temin ediliyordu. Kafkasya'da hemen her evde, manda, inek, öküz bulunur. Cenubi garbi ile şimal steplerinde hayvanât-ı ganimeye önem verilirdi. Bilhassa Osetlerle, Karabağlarda ve Kazaklarda yetiştirilenlerdir. Şimalde Kalmuk, Çerkez, Nogay; cenupta Gürcü, Kevesur, Oset cinsleri makbuldür⁴⁹.

Koyun Kafkasya'da et gıdası olarak en çok tercih edilendir. Bu hayvan, şimal steplerinde, şarki cenupta ve merkezi garbide çoktur. Büyük sürüler halinde beslenirler. Şimal Kafkasyalılar, koyunun yün veren cinsini isterler. Cenupta ise Tuş, Gürcü ve Karaçay cinsleri meşhurdur. Bunlar yağ ve et için yetiştirilirler. Bununla beraber yünleri de göz ardı edilmez. Tıpkı şimalin yağ ve eti göz ardı etmediği gibi. Kafkasya'nın koyun miktarı 12.500.000 olarak sayılmaktadır. 1918'de bunun 4.723.214'ü yalnız Şimal Kafkas Cumhuriyeti sınırlarındadır⁵⁰.

Kafkasya'nın mandaları, 5 milyon kadar gösterilmekte olup, pek kuvvetli süt vermektedirler. Bunların sütünden bilhassa tereyağı üretimi için faydalanılmaktadır. Kafkasya'nın peynir ve tereyağı kıymetlidir. Çerkez peyniri, Türkiye'de de bilinen kıymeti meşhur bir peynirdir. Kafkas peynirini İsviçre'nin Gravyer peyniri ile mukayese eden bir Rus müdekkiki, maalesef bu peynirin senelik 260.000 kg üretildiğini belirtmektedir.

Kafkasya'nın merkezi ve cenubundaki Hristiyan mntıkalarında ve bilhassa şimali Kafkasya'da Ruslar, domuz yetiştiriciliği yapmaktadırlar⁵¹.

Kafkasya'da her köylü evinde yüzlerle ifade edilen kovanlarda arı beslenir. Kafkasya'nın en ziyade arıcılık yapılan yeri Abhazya'dır. Avrupalı seyyahların bunu yazdığı gibi aslı Abhaz olan Evliya Çelebi de bunu yazmaktadır. Kafkasya'da beyaz, kokulu ve lezzetli bal üreten yerler, Kütaisi ve Abhazya'dır.

Kafkasya'da balıkçılık, arıcılıktan çok daha müterakkidir. Bahr-ı Siyah ve Bahr-i Hazar gibi denizlerle çevrilmiş, Terek, Kuban, Sulak, Kura ve Rion gibi denizlere açılan bir memleketin balıkçılıkta ileri olması tabiidir. Terek bölgesi, Bahr-i Siyah ve Bahr-i Hazar sahilleri, Kura mntıkalarıdır. Senelik 80 ilâ 100

⁴⁹ Şoenu, **Kafkasya Servet....**, s.118-119.

⁵⁰ Şoenu, **Kafkasya Servet....**, s.120-121.

⁵¹ Şoenu, **Kafkasya Servet....**, s.121.

milyon kg balık avlanmaktadır. Bu miktarın bir kısmı taze, bir kısmı tuzlu sarf ve ihraç edilir. Balıklar; büyük mersin, alaca mersin, som balığı, sazan, çapak sazanı, kefal vs. dir. Balıkçılığın ileri olması, havyar, balık yumurtası, balık tutkalı gibi mahsullerin de bir hayli olması tabiidir⁵².

Kafkasya'nın kara avcılığı da meşhurdur. Tüyünden, etinden, kemiğinden, derisinden, yününden, dişinden, yağından istifade edilen her türlü avlara rağbet fazladır. Çoğu mıntikalarda yalnız zevk için de av yapılır.

Kafkasya'da yünün büyük kısmı içerde işlenirken, az bir kısmı da işlenmek üzere Rusya ve Avrupa'ya verilir. Dağıstan'da yün sanayi gelişmiştir. Halıcılık, bütün Kafkasya'nın tanıdığı bir sanat olup, Azerbaycan'da inkişaf etmiştir. Bakü ve Karabağ mıntıkları her sene bir iki milyon altın rublelik halı ticareti yapmaktadır. Bu halılar hemen tamamen Rusya'ya ihraç edilmektedir. Bunlardan başka keçecilik, ipekçilik ve ipek mensucatu da ileri seviyededir⁵³.

SONUÇ

Mehmet Fetgery, Abhaz etnisitesinden Türkiye doğumlu bir göçmendir. Çerkez milliyetçisi olarak tanımlanabilir. Çerkezlerin menşeiini Hattilere dayandırmakta, Türkçülerin Çerkezleri Türklüğün bir cüzü olarak tanımlamasının ilmi olarak yanlış olduğunu düşünmektedir. Bununla beraber Osmanlı ve Türkiye'nin bütünlüğü ve birliğine destek olmanın Çerkezler için bir vicdan borcu olduğunu söylemiştir. Bununla beraber yeni Cumhuriyetin Türkleştirme politikasının zorlama ile değil, eğitim ve zamana bırakılması gerektiğini düşünür. Celal Nuri'nin Çerkez kızlarının Osmanlı toplumunu geriletliği iddiasına birçok açılardan bir reddiye denilebilecek bir kitap kaleme almıştır. Beşiktaş Jimnastik Kulübünün kurucusu olmuş ve jimnastiğin faydalarını ve yapılış biçimini anlatan bir de eser kaleme almıştır.

Fetgery, *Kafkasya Servet Menbaaları* kitabını Kafkasya'nın kaynaklarını tanıtmak ve incelemek için kaleme almıştır. Eser, istatistiki ve sıralı ansiklopedik bilgilerin yanı sıra yazarının mensubu olduğu Çerkez etnisitesi ve Abhazya'ya sık sık atıfta bulunmaktadır. Diğer Kafkasya mıntıkları ihmal edilmemekle beraber Abhazya'nın zenginlikleri, Çerkezlerin karakterleri ve hayat biçimleri diğer anlatılardan daha uzun yer bulmuştur.

⁵² Şoenu, *Kafkasya Servet....*, s.122-123.

⁵³ Şoenu, *Kafkasya Servet....*, s.124-125.

Kafkasya'nın yüz ölçümü, dağları, ormanları, nehirleri, idari taksimatı sakinleri, madenleri, ziraat ve hayvancılığı bütün ayrıntıları ile anlatılmaya çalışılmıştır. Eserde Kafkasya, dağları, nehirleri, ormanları ve bütün doğal güzellikleri ile dünyanın müstesna coğrafyalarından biri hatta bir yeryüzü cenneti olarak resmedilmiş, bu resimde reel veriler efsanelerle süslenmiştir. Kafkasya'nın en büyük maden zenginliği olarak petrol gösterilmektedir. Gerek ziraatta gerek hayvancılıkta iklimin verdiği imkânlar çerçevesinde çok çeşitli ve nitelikli ürün ve kaynaklardan bahsedilmektedir.

Yazarın atıflarından, bilgi ve verilerin bir kısmında batılı ve Rus araştırmacılar ile batılı ve doğulu seyyahların eserlerinden yararlandığı anlaşılmaktadır. Eser sık sık istatistik ve rakamlara yer vermektedir. Bunların bir kısmı sözü geçen araştırmacılardan nakledilmiştir. Eserde Harb-i Umumi öncesi ve sonrası, Rus İnkilâbı, 1918 Cumhuriyetindeki durum ve öncesi ile mukayeseler dikkat çekicidir. Sovyet yönetimin iktidarı ile mülkiyet yapısındaki ve kurumların yönetimindeki değişim cümle aralarında anlatılmıştır. Eserde Rus İnkilâbı esnasındaki bozulma ve gerilemenin son iki yıldır düzelmeye yöneldiği ifade edilerek; “şimdi”, “bugün” gibi anlatılar kullanılmıştır. Bu anlatıların değerlendirmesinde eserin neşir yılı olan 1924 gözden kaçırılmaması gereken bir husustur.

KAYNAKÇA

- ALTINAY, Ahmet Refik, **İki Komite, İki Kıtâl; Kafkas Yollarında**, Çev. Ziver Öktem; Yay. Haz. Yücel Demirel, Ziver Öktem, Tarih Vakfı, İstanbul, 2010.
- BERKOK, İsmail, **Büyük Harpte [334] Şimalî Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri**, Askeri Matbaa, İstanbul, 1934.
- BERKOK, İsmail, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1958.
- BERZEG, Sefer, **Muhacerette Kuzey Kafkasya'lı Yazarlar**, Şen Yuva Matbaası, Ankara, 1968.
- BERZEG, Sefer E., **Gurbetteki Kafkasya'dan Belgeler**, Ankara, 1985.
- _____, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922, Kafkasya Dağlıları Birliği'nin Kuruluşu**, C1, Birleşik Kafkasya Derneği, İstanbul, 2003.
- _____, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti, 1917-1922 Bağımsızlık Mücadelesi**, C2, Birleşik Kafkasya Derneği, İstanbul, 2004.
- _____, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C3, Sovyet Karanlığına Girenler, Birleşik Kafkasya Derneği, İstanbul, 2006.
- _____, **Kafkasya Bibliyografyası**, Chiviyazılârı, İstanbul, 2005.
- BİCE, Hayati, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1991.
- BİLGE, M. Sadık, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya: Osmanlı Varlığı döneminde Kafkasya'nın Siyasî-Askerî Tarihi ve İdarî Taksimâtı (1454-1829)**, Yay. Haz. Muhittin Salih Eren, Eren, İstanbul, 2005.
- BOURNOUTIAN, A. George, (By), **Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889: A Documentary Record Annotated Translation and Commentary**, Mazda Publishers, California, 1998.
- BURDETT, Anita L. P, **Caucasian Boundaries: Documents and Maps 1802-1946**, Archive Editions, 1996.
- BUTBAY, Mustafa, **Kafkasya Hatıraları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990.
- CAFEROĞLU, Ahmet, **Kafkasya Türkleri**, Matbaa-i Amedi, Ankara, 1976.
- ÇAĞLAYAN, K. Tuncer, **Birinci Dünya Savaşı sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001.

- ÇAKMAK, Fevzi, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri: Şark Vilâyetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da: 1935'te Akademide Verilen Konferanslar**, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1936.
- ÇELİK, Osman, **İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya**, Gelişim, Ankara, 1992.
- ÇOLAK, Mustafa, **Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Samsun, 1999.
- DARYAL, F., **Kafkasya**, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul, 1938.
- ERDOĞAN, Fahrettin, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998.
- ERSOY, Hayri, **Dili Edebiyatı ve Tarihi İle Çerkesler**, Nart Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- GÖKAY, Bülent, **A Clash of Empires: Turkey Between Russian Bolshevism and British Imperialism, 1918-1923**, London; New York, Tauris Academic Studie, 1997.
- HENZE, Paul, **Kafkaslarda Ateş ve Kılıç 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi**, Çev. Akın Kösetorunu, Ank, ODTÜ, 1985.
- İLERİ, Celal Nuri, **Kadınlarımız**, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1331.
- İZZET PAŞA (Met Çunatuka), **1876-1922 Kafkas Tarihi**, Hürriyet Matbaası, İstanbul, 1330.
- KAFLI, Kadircan, **Şimali Kafkasya**, Vakıt Matbaası, İstanbul, 1942.
- KALAFAT, Yaşar, **Güney Kafkasya: Sosyal Antropoloji Araştırmaları: Kuzey Azerbaycan - Gürcistan - Nahçıvan Gezi Notları ve Türk Halk İnançları**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara, 2000.
- KILIÇ, Hüseyin, "Kadınlarımız", **Tarih ve Toplum**, S 37, Ocak, 1987, ss.59-61.
- KÜREKONOV, Sapar, **Kafkasya Oğuzları veya Türkmenleri**, Ötüken, İstanbul, 1995.
- LUXEMBOURG, N., **Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil**, Çev. Sedat Özden, İstanbul, 1998.
- NUMANZADE, Ömer Faik, **Kafkasya'dan İstanbul'a Hatıralar**, Haz. İrfan Murat Yıldırım, Fazıl Gökçek, Akademi Kitabevi, İzmir, 2000.
- ORAT AKYÜZ, Julide, Nebahat ORAN ARSLAN, Mustafa TANRIVERDİ,

- Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)**, Kars Kafkas Üniversitesi, 2011.
- ŞİMŞİR, Sebahattin, **Mehmet Emin Resulzade Hatıralar ve Kafkasya**, Doğu Yay., İstanbul, 2011.
- ÖZBAY, Özdemir, **Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya**, Ankara, Kaf-Der, 1995.
- ŞAHİN, Enis, **Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2002.
- ŞOENU, Mehmet Fetgeri, **Terbiye-i Bedeniye Yahud 20 Hareketle Kendi Kendine Jimnastik**, Tarihsiz, Naşiri: Garbis Fikri, Zerafet Matbaası.
- _____, **Osmanlı Âlem-i İctimaisinde Çerkes Kadınları-Çerkezlik, Türklük**, Zerâfet Matbaası, İstanbul, 1330.
- _____, **Kafkasya Servet Membaları**, A. Garoban Matbaası, İstanbul, 1340.
- _____, **Çerkes Meselesi**, Çev. Muhammed Safi, Bedir, İstanbul, 2007.
- ŞOENÜ, Mehmet Fetgeri, **Tüm Eserleriyle Mehmet Fetgeri Şoenü**, Türkçeleştirenler: Doğan Erdiç, Metin Bozkurt, Ankara, Kafdav, 2007.
- UYANIK, Necmi, "Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri ve Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Kadınına Bakış", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 36, 2014, s. 137-161.
- YILDIRIM, Fuat, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya'da Türk-Alman Rekabeti**, İstanbul, 2001.
- YILMAZ, Hasan, KAŞIKÇI, Nihat, (Haz.), **1874-1958 Hatıralar Kafkasya Raporu**, Çankaya Vakfı, Ankara, [1999?].

THE RUSSIAN GENERALS: FOUNDERS AND FIGHTERS FOR RUSSIAN NATIONAL POLICY IN THE CAUCASUS

SHALALA MAMMADOVA*

Abstract

In 1819, General Aleksey Yermolov, a chief commander of Russian Army in the Caucasus, reached Akusha, a 2000 meter height village on the Dagestan Mountain. Standing at one of the highest peaks of the region and observing whole Dagestan, Russian general said, “This land is not worth even a drop of blood of Russian soldiers”. Meanwhile, official Russian historiography argues that Caucasian War (1817-1864) served by 250.000 militants of Imperial Russia led to the death of more than 70.000 lives.

Generals of Imperial Russia, fighters and founders of the Russian national policy in the Caucasus, acting mostly as defenders of Slavophilism, resisted against policy of the Western Powers in the East. Five generals of Russian Empire served as chief commanders at the Caucasian military line Yermolov, Paskevich, Vorontsov, Baryatinskiy, and Yevdokimov had created plans and projects, expounding their own thoughts for organizing newly obtained lands. These ideas changed not just administrative system of the Caucasus, but deeply influenced on the social order, religious believes, and national affiliation of the entire societies.

This paper examines the role of the military forces in the formation of national ideology through analysis of activity three prominent persons of the Russian army: Aleksey Yermolov, Ivan Paskevich, and Michael Vorontsov. They were promoters of Pan Slavism and Eastern policy of the Russian Empire during Caucasian campaign. Two of these generals, Yermolov and Vorontsov, were not just fighters and founders of the Empire’s Caucasian policy, but also the vicegerents and policymakers of the region.

Key Words: Russian army, eastern policy, ethnic minorities, extirpation, re-settlement, mass migration

* Prof.Dr., Baku State University, Azerbaijan, shalale01@gmail.com

During his visit to the Russian Emperor Alexander II, 1861, General Nikolas Yevdokimov, “conqueror of the Caucasus”, asked “five years and one fighting generation” for completion of Caucasus subjugation. “Otherwise”, he added, “we will extend the war for decades, losing more than one generation.” Five years later, 1865, the Russian Empire officially declared an end of the Caucasian war. It was a victory of a pleiad of Russian army generals who had gotten a title “conqueror of the Caucasus”. They had not just fought for expanding territory of the Empire. They were founders of the national ideology and Eastern policy of the Russian Empire.

Caucasian policy of Imperial Russia became one of the popular issues of the world historiography immediately after collapse of the Soviet Union. At the end of the 20th century struggle of the North Caucasus people against aggression of Russian Federation riveted public attention to the region. Scholars, politicians, and militants start to meticulously research starting point of Caucasian subjugation to exposure the main guidance and direction of fighters and ideologists of the Caucasian policy.

Observing historical background of the Caucasian conquest, Russian historiography has circulated several interesting researches, archive documents, diaries, personal letters, and projects created by the region’s conquerors, Russian authorities, and thinkers. “Struggle with West”, “Geopolitics of Panslavism”, “State order: Russian and Caucasus”, “Strategy of Eastern territories”, etc. are the series of publications prepared by the Institute of Russian Civilization. These publications have drawn the new attitude, approach toward Eastern and Caucasian policy of the Imperial Russia, helping to understand the main points, motives, and goals of the Russian authorities in the eastern frontiers. These publications also allow to observe the Caucasian policy of Imperial Russia from different point of view, from the outskirts, colony to the center of the empire, metropolitan power.

The first clash between Russia and Caucasian civilization happened early medieval ages; however, strong Russian advance into the region occurred at the turn of the 18th century. Starting its Caspian campaign immediately after North War, Russian Empire had prepared ambitious plans concerning former Caspian provinces of Persia. The first project, which supposed to launch a study of the region in geographical, historical, and economic terms to justify invasion of the Caucasus, implemented by the famous German scientist Samuel Georg Gottlieb Gmelin.

Gmelin spent last seven years of his life for gathering information of the southern borders of the Russian Empire. This project presented a comprehensive description of the natural resources of the provinces in the eastern and western coasts of the Caspian Sea and had to explain why the Empire need this territory. A further step had been how to reach this territory, which was answered by the Russian generals.

Early 19th century Russian authorities strengthened their position in the region using favorable international situation. The first military mission, dramatically changed Russian presence in the Caucasus, was led by General Aleksey Yermolov. Getting plenary powers from Russian Emperor Alexander I, Aleksey Yermolov started gradual merging the Caucasus with the Russian Empire.

In 1816, Aleksey Yermolov was appointed as a commander of the separate Georgian regiment. A year later he as an Ambassador extraordinary and preliminary to the Persian court reached unstable Russian-Persian border for talks to the Persian king Fatkh-Ali shah. Yermolov was the first Russian general who radically changed tactics and strategy of the Russian policy in the Caucasus, refusing luring of the local nobility. Starting his activity with building two important fortresses in the North Caucasus, Groznaya (Fearsome, 1818) and Vnezapnaya (Surprise, 1819), Yermolov chose tough military policy toward indigenous mountaineers. 'He was as brutal as indigenous tribes', wrote Russian general Erkert. During his meeting with defeated Shamil, September, 22, 1859 in Moscow, in response to Shamil's "You, Yarmul, are evil, if would not you, our people could live in peace", Yermolov said that he "wanted to bring to Caucasus peace, enlightenment, and order". Did really Yermolov, Vorontsov, Paskevich, and other generals of Imperial Russia think of the peace, enlightenment, and prosperity of the Caucasus? What were their main goals? What motivated their actions, their attitudes towards the local population? How did their human qualities and relationship influence, direct their activity, behavior in the subjugated territory?

Private correspondence, letters, diaries, reports, and projects prepared and introduced to the Russian Emperors by the Chief Commanders of the Caucasus Army during Caucasian campaign have been principal sources for answer to these questions. Three prominent persons of that period, Aleksey Yermolov, who served in the Caucasus from 1816 to 1827; Ivan Paskevich, who led Russian Army in Russian-Persian and Russian-Turkish war, 1826-1829; and Michael Vorontsov, who was the vice-regent of the Caucasus more than 10 years, 1844-1853; became the object of the study.

Russian advance to the Caucasus accompanied by ideological justification of the aggressive policy toward Mountaineers. Michael Vorontsov, vice-regent and follower of Yermolov's policy in the Caucasus, in his letter to the latter emphasized backwardness of the indigenous peoples. According to the general, mountaineers "created huge jeopardy for the security of the Eastern borders of the Russian Empire." He also complained of the "impossibility of regeneration of the Eastern societies with the European spirit."¹ It was a starting point for formation of the negative stereotypes of locals, Caucasians, 'illiterate, immoral, indifferent masses'. According to Vorontsov the mass which like a flock of sheep, a herd of cattle, deserves cruel treatment; and a "single possible method to defend civilized Russia from the ignoramus Caucasus is an offensive war."²

Conquered and subjugated the Caucasus should be protected security of the Eastern borders of the Russian Empire. Connecting Empire's political stability and military sustainability with the safety of the Caucasian borders, Russian generals suggested immediate Russification and Christianization of the indigenous population. Lack of democracy, law, and order are the indicators of the Caucasians backwardness. "In the East", wrote Yermolov, "rule-of-law and protection of private property are the crucial advantage of tyranny."³

Russian generals and military forces were the first real witnesses of the social conditions and political situation of the Caucasian societies. It seemed to be disunited, disorganized, and deeply religious society. However, Mountaineers had their own laws and orders, incomprehensible, obscure for the European men. According to the first records sent to the Russian authorities and personally to the Emperors Alexander I and Nicolas I, generals of Imperial Russia noted two important things concerning the Caucasus invasion. First, if we don't strengthen our position in the Caucasus, the region will fall under the European authority. European presence in the Caucasus would have fatal consequences for us. Second, Russian advance to the region crucially complicated life conditions of the Ottoman Turkey and Persian populations. These conditions might work in our favor.

¹ *Kavkazskiiie pisma M.S.Vorotnsova k A.P.Ermolovu*. Moscow: Molodaia gvardiia, 2000, pp.318

² *Zapiski A.P.Ermolova*. 1798–1826, Moscow: Visshaia shkola, 1991, pp.200

³ *Ibid.*, pp.204

Russian chief commanders, acquitting aggressive policy towards the Caucasus, outlined future eastern borders of the Empire. According to the Russian *Generalitat* Caucasus Army may act only in three directions: in the West to Asian Turkey; in the South to the northern Persia; in the East to Turkestan. Fighters for the Russian Imperial interests had evaluated Nicolas I “strange plan” to attack India through the Caspian Sea as “a dangerous and senseless undertaking”, warning him not to be flattered by this idea.⁴ Russian generals indicated where the Emperor had to stop and what he had not to do. During his travel from Tbilisi to the Persian court Yermolov reported to Alexander I who for that time was ready to give up some territories and sit down at the negotiation table with the Shah of Persia for the sake of peace: “The rumors that Russia is giving back some khanates to Persia made some troubles. I left a proclamation where I promised to the inhabitants of our khanates not to concede a single step of our territory.”⁵ Yermolov in fact, notified Emperor that any deviation even for the name of the peace would be destructive for the Empire. Without providing any information to the Emperor Alexander I, Yermolov had also sent a diplomatic mission to Turkestan, to Khiva khanate, to establish trade relations with this region.⁶ Another general of the Caucasian Army Paskevich during second Russian-Persian war, rejecting conditions put forward by the Persian prince Abbas-Mirza, announced the beginning of military operations, again without the Emperor’s permission. Explaining his decision, Russian general sent to the Emperor an apology letter: “As a result of a movement on Tehran it is expected the imminent overthrow of the Qajar dynasty and Persians’ resentment against their legitimate sovereign.”⁷ Only the Russian Emperor’s urgent requests saved the Persian throne from the violent overthrow.

Chief Commanders of the Caucasian Army in their dispatches and reports indicated that Russian presence in the region pushed authorities of the Border States to increase their arms’ expenditures which in turn led to tax increase and deteriorated living conditions of the masses. “Local people are looking at their government, for which the national state does make no sense, with hatred. This fact creates favorable conditions for further advance of our troops”, proclaimed

⁴ Fadeiev R. *Gosudarstvennyi poriadok. Rossiia i Kavkaz*. Moscow: I nstitut Russkoi sivilizatsii, 2010, pp.299

⁵ Zapiski, pp.203

⁶ Ibid., pp.229-230

⁷ V.K.P. Feldmarshal Paskevich i diplomatiya v 1827-1829-m godakh, *Istoricheskii vestnik*, 1892, v.48, N5 pp.500

generals.⁸ Information and arguments substantiated by the chief commanders had significant meaning for construction the Russian Eastern policy. This policy defined not just activity of the invaders, but outlined future of the Caucasian societies.

Russian authorities and society had limited information and knowledge of the Caucasus till mid19th century. The first completed information about the Caucasus was reports sent to the center by the Russian generals, who served and ruled in the Caucasus. Basically, Russian generals preferred subornation policy to lead the armies until Yermolov appeared in the political scene of the Caucasus. Yermolov was the first military who had detailed knowledge of the social structure, psychological condition, and religious setting of the indigenous peoples. Yermolov and after him vice-regent of the Caucasus in the mid of 19th Vorontsov were more than sure that lack of civil society traditions, deficiency of the civic management granted upper class unprecedented privileges which turned an ordinary man to a slaver.⁹ Absence of the political institutes, national unity, and national identity on the one hand, miserable existence and powerless position of the mass on the other were the main vindications of the brutal offensive war of the Imperial Russia against the Caucasian communities. This war justified by the reports, messages of the Russian generals.

Russian generals who had not just fought against the mountaineers but also drawn their future existence, claimed that Russian colonialism completely differ from European one. Considering Asian possessions of the European countries, mainly England and France, as accidentally obtained territories, the warriors of the Russian army recognized the Caucasian conquest as a pure Russian case. "The fate of the people living along our immense southern border, from the Black Sea to the Pacific Ocean, is our personal matter", wrote one of the generals and founders of the Russian nationalistic ideology General Rostislav Fadeyev.¹⁰ Declaring full authority to the Caucasus and announcing good intentions for their arrangement, Russian militants were going to rule this region with a special program based on the two points: Russification and Christianization.

All administrative and military representatives of the Imperial Russia marked crucial role of religion in the life of the Caucasian societies. Islam was one of the key points for identification social, spiritual, and political circumstances

⁸ Fadeiev, pp.285

⁹ Zapiski, pp.208

¹⁰ Fadeiev, pp.290

of the indigenous population. “Religion, destroying Asiatic peoples’ sense of nationality, turned them into the dead nations. Any updates are impossible in such kind of societies”, considered Russian generals. Russian authorities, evaluating any sectarianism, like Muridizm, Babizim, etc., as a way to express discontent with the upper classes’ policy, proposed ‘to be Russified’ as an only right way for liberation of the nations from the religious bigotry.¹¹

The first step for assimilation of Asiatic nations to the Russian civilization, creation civic legal system, court, was introduced by Yermolov in Nalchik, 1822. Russian administration simultaneously attempted to equalize civil rights and eliminated memories of the former dependence relationship. This policy, unfortunately, didn’t support by the Russian Emperors. Till early 20th century Caucasian population could not feel themselves safely under Russian jurisdiction. Generals Yermolov, Vorontsov, and Fadeyev often touched a lack of citizenship sense of ordinary people in their private correspondence. Fadeyev, characterizing Circassians’ moral shock after Caucasian invasion, wrote that “Circassian doesn’t figure out his status as a Russian citizen, when gingerly gets out of the Russian peasants, when steadily bears Cossacks’ violence.”¹²

The first constellation of the Caucasus invaders like Yermolov, Paskevich, and Vorontsov, endeavored to subordinate natives’ will to the Russian spirit, breaking local customs, *adats*, and religious prejudices, while the next generation, like Baryatinsky, Dondukov-Korsakov, Golitsin, preferred to create a Russian citizen in the face of Caucasian. The first half of the 19th century when the authority and power of the local upper class didn’t completely broken and Russia still was fighting against the certain tribes, chief commanders were forced to consider the local rulers’ opinion. It was a period when ordinary people didn’t have any civil rights and were under double pressure, local rulers and Russian Army. “Cossacks had always assumed an attitude of defiance, humiliation towards Circassian; mountaineers didn’t have any rights”, wrote one of the generals of the Russian Army.¹³ Army helped to suppress the local uprising, supporting local tyrants, khans and shamkhals. In his letter from April, 1827 to the Emperor Nicolas I, Russian general Ivan Diebitsch-Zabalkansky, checking Yermolov’s activity as a chief commander and “Caucasus proconsul”, reported about poor civil status conditions and high quantity of the death penalty among the Moslem

¹¹ Ibid., pp.281

¹² Ibid., pp.399

¹³ Ibid., pp.405

population.¹⁴ This report convincingly demonstrated position of the Russian administration towards the ordinary people of the Caucasus.

Situation deeply changed after crushing Muridizm and suppression Shamil's movement. Reports and messages prepared by the Russian generals and provided comprehensive analysis of the Russian authorities', civil servants' behavior towards Moslem population, became a starting point for revising administrative policy in the whole region. Russian authorities began to understand that supreme power in the Eastern provinces subordinated to the European nation should be a special government, must have special goals and methods. This government ought to provide supremacy of the ruling nation.¹⁵ According to the Russian generals "creation such kind of government and representation demand presence of orientalist in the region, who got education not at the Eastern Department of the Universities, but in the Cadet Corps." All generals agreed that the Caucasus should be ruled by the servicemen, militants, even Russia is ready to provide civil rights to the newly obtained subjects.

Caucasus improvement and landscaping, the Russian authorities' urgent arrangements in the region, consisted of three elements: 1) construction of fortifications, 2) economic development, and 3) administrative reforms. The projects mainly depended on the head of the Caucasian office. And no wonder the Russian generals had not explicitly evaluated economic and trade potential of the region. Yermolov, first vice-regent of Caucasus, a person who spent much time and finance for rehabilitation of the region, believed the region economically is poor and hopeless. Vorontsov, Fadeyev, and Baryatinsky, on the contrary, considered Caucasus as a rich and profitable region. Administrative activity of the Russian generals had largely defined by their perception of the Caucasian actuality.

Relationship of the Russian authorities in the Caucasus had considerably impacted on the administrative and economic reforms carried out in the region. Paskevich in his letter to the Emperor complained of everything done by his predecessor Yermolov, including army outfit, military logistics, food supply, and even community relationships. Yermolov who was recognized as an expert on the region by the contemporaries, was accused of creating complicated situation around Yerevan and Nakhchivan khanates. Paskevich in his letter to Nicolas I, February, 1827, wrote that "Yermolov, trusting his representative in Persia who reported about concentration of the Persian military forces on the frontier zone,

¹⁴ Ermolov, Dibich, Paskevich, **Russkaia starina**, 1872, N17, pp.71

¹⁵ Fadeiev, pp.466

didn't want to go to the open military confrontation. Starting Persian campaign we can check how honest he was."¹⁶

One of the principal problems of the Caucasian invasion was extirpation, migration and resettlement of the population. Resettlement of the Western colonists was probably only one that had not been discussed to generals. Yermolov, for example, was against foreign colonists in the Caucasus supporting mainly Cossacks and Russian settlers in the region. Vorontsov, Baryatinsky, Fadeyev did believe that ethnic cleansing would be prerequisite for strengthening in the region. All in all changing demographic structure of the region through extirpation and resettlements, Russian generals at the same time didn't support migration of the ordinary people. "Circassia's peasants could not be our enemy", wrote general Fadeyev, "only free and militant class fought against us. We need to emancipate all peasants whose masters migrated to Turkey."¹⁷

Private correspondence, letters, memoirs, and reports, prepared by the Russian chief commanders present not just whole picture of the Caucasian invasion but also provide comprehensive view of the Russian administration on the vital problems of the region. These documentations present main stages of the social, political, and economic reconstruction of the Caucasian societies. Russian militants, heads of the Army, chief commanders, having deep influence on the Emperors, measured public opinion of the Russian society about Caucasus in many ways. They behavior, service, and management had double meaning. Acting in the name of the Imperial ideas, Russian generals earned eternal glory, honor, and titles. Expansion of the Russian borders strengthened Russian influence in the world political arena and provided the growing influence of the Russian generals not only in the court, but also in high society.

Private correspondence, reports, and messages of the Russian generals involved in the Caucasian campaign of the Russian Empire present information about their personal characters, competence, and abilities. Private qualities of the chief commanders of the Russian Army had left deep imprint in the memory of the mountaineers, crucially changing fate of the Caucasian communities.

¹⁶ Ermolov, Dibich, Paskevich, *Russkaya starina*, 1872, N9, pp.47

¹⁷ Fadeiev, pp.404

REFERENCES

- Ermolov, Dibich, Paskevich, **Russkaya starina**, 1872, vol.6. issue 7-12, 17
- Fadeiev R. Gosudarstvennyi poriadik, **Rossia i Kavkaz**, Moscow: Institut Russkoi sivilizatsii, 2010
- Istoricheskiy vestnik**, 1892, vol.48, N5
- Kavkazskiie pisma M.S.Vorontsova k A.P.Ermolovu, Moscow: Molodaya gvardiya, 2004
- V.K.P.Feldmarshal Paskevich i diplomatiia v 1827-1829-m godakh, **Istoricheskii vestnik**, 1892, v.48, N5
- Zapiski A.P.Ermolova. 1798–1826 gg. Moscow: Vysshaia shkola, 1991

RUS GENERALLERİ : KAFKASLARDAKİ MİLLİ RUS POLİTİKASI KURUCULARI VE SAVAŞÇILARI*

SHALALA MAMMADOVA**

Özet

1819'da Kafkaslardaki Rus Ordusu'nun Başkomutanı General Aleksey Yermolov, Dağıstan Dağı'nda 2000 metre yüksekliğindeki Akusha'ya ulaştı. Bölgenin en yüksek zirvelerinden birinde ve tüm Dağıstan'ı görecek şekilde durarak, Rus Generali "Bu topraklar Rus askerlerinin bir damla kanına bile değmez" dedi. O sırada resmî Rus tarihçisi, 250.000 Çarlık Rus militanının hizmet ettiği Kafkas Savaşı'nın (1817-1864) 70.000'den fazla ölüme sebep olduğunu öne sürüyordu.

Kraliyet Rusyası'nın generalleri, savaşçıları ve Kafkaslardaki milli Rus politikasının kurucuları, çoğunlukla Slavofil savunucuları olarak davranıp Doğu'daki Batı Güçleri'nin siyasetine karşı çıktılar. Rus İmparatorluğu'nda başkomutan olarak hizmet etmiş beş general- Yermolov, Paskevich, Vorontsov, Beryatinskiy ve Yevdokimov- Kafkasya askerî hattında yeni ele geçirilen toprakları düzenleme için şahsi fikirlerini açıklayarak plan ve projeler üretti. Bu fikirler Kafkasların yalnızca idari sistemini değiştirmekle kalmayıp, aynı zamanda sosyal düzen, dinî inançlar ve tüm toplulukların ulusal ortaklığını derinden etkiledi.

Bu çalışma milli ideolojinin oluşumunda askeri güçlerin rolünü Rus Ordusu'nun önde gelen üç şahsı, Aleksey Yermolov, Ivan Paskevich ve Michael Vorontsov'un analizleri yoluyla incelemektedir. Panslavizm'in ve Kafkasya Cephesi süresince Rus İmparatorluğu'nun doğu politikasının kurucularıydılar. Bu generallerden ikisi, Yermolov ve Voronstov, sadece savaşçı ve imparatorluğun Kafkas politikasının kurucuları değil, ayrıca bölgenin temsilcileri ve karar vericileriydiler.

Anahtar Kelimeler: Rus ordusu, doğu politikası, etnik azınlıklar, imha, yeniden iskan, toplu göç

* çev. Gonca AŞUT, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, goncaasut@gmail.com

** Prof.Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan, shalale01@gmail.com

Rus İmparatoru II. Alexander'ı 1861'de ziyaret ettiği sırada, "Kafkasların Fatihi" General Nikolas Yevdokimov, Kafkas fethinin tamamlanması için "beş yıl ve savaşan bir nesil" istedi. "Yoksa, bir nesilden fazlasını kaybederek savaşı on yıllara yayacağız." diye de ekledi. Beş yıl sonra, 1865'te, Rus İmparatorluğu resmen Kafkas Savaşı'na son verdiğini ilan etti. Bu, "Kafkas Fatihi" unvanını almış olan yedi meşhur Rus generalin zaferiydi. Yalnızca imparatorluğun topraklarını genişletmek için savaşmamışlardı, milli ideolojinin ve Rus İmparatorluğu'nun doğu politikasının da kurucularıydılar.

Emperyal Rusya'nın Kafkas politikası Sovyetler Birliği'nin çöküşünün hemen ardından dünya tarih yazımının popüler konularından biri haline geldi. 20. yüzyılın sonunda Kuzey Kafkasyalı insanların Rusya Federasyonu'nun saldırıganlığına karşı mücadelesi kamunun dikkatini bölgeye perçinlemişti. Aydınlar, siyasetçiler ve militanlar, Kafkas politikasının savaşçıları ve ideologlarının ana rehberliğini ve yönünü ortaya çıkarmak amacıyla Kafkas fethinin başlangıç noktasını titizlikle araştırmaya koyuldular.

Kafkas kuşatmasının arka planını gözlemleyerek Rus tarih yazıcılığı birkaç ilginç araştırma, arşiv belgeleri, günlükler, kişisel mektuplar ve bölgenin fetihçileri, Rus yönetimleri ve düşünürler tarafından oluşturulan projeler yaymıştır. "Batı ile Mücadele", "Panslavizm'in Jeopolitiği", "Devlet Düzeni: Rusya ve Kafkaslar", "Doğu Topraklarının Stratejisi" vb. Rus Medeniyetler Enstitüsü tarafından hazırlanan yayın serileridir. Bu yayımlar, ana hususları, motifleri ve doğu hudutlarındaki Rus yönetimlerinin amaçlarını anlamaya yardımcı olarak emperyal Rusya'nın Doğu ve Kafkas politikasına karşı yeni bir tutum, yaklaşım çizmiştir. Ayrıca bu yayınlar emperyal Rusya'nın Kafkas politikasını, kenar semtler, koloniden imparatorluğun merkezine, metropoliten güce karşı farklı bakış açısından gözlemlemeyi sağlamaktadır.

Rusya ve Kafkas medeniyeti arasındaki ilk çatışma Orta Çağ'ın erken dönemlerinde meydana geldi ancak bölgeye güçlü Rus ilerlemesi 18. yüzyılın sonunda oldu. Kuzey Savaşı'ndan hemen sonra Hazar seferine başlayan Rusya, İran'ın önceki Hazar vilayetlerine dair büyük planlar hazırladı. Kafkasların işgalini meşrulaştırmak için coğrafi, tarihî ve ekonomik yönlerden bölgenin bir araştırmasını başlatmaya yönelik ilk proje ünlü Alman bilim adamı Samuel Georg Gottlieb Gmelin tarafından yerine getirildi.

Gmelin, hayatının yedi yılını Rusya İmparatorluğu'nun güney sınırları hakkında bilgi toplayarak geçirdi. Bu proje Hazar Denizi'nin doğu ve batı kıyıların-

daki illerin doğal kaynaklarına dair kapsamlı tasvirler sunmuş ve İmparatorluğun bu bölgeye niçin ihtiyacı olduğunu açıklamak durumunda kalmıştı. Bir sonraki adım ise Rus generaller tarafından cevaplanan, bu bölgeye nasıl ulaşılacağı sorusuydu.

19. yüzyılın başlarında Rus yönetimleri kendi lehlerindeki uluslararası durumlarını da kullanarak bölgedeki konumlarını güçlendirdiler. General Aleksey Yermolov liderliğindeki ilk askerî görev, Kafkaslardaki Rus varlığını ciddi ölçüde değiştirdi. Rus İmparatoru I.Alexander'dan mutlak yetkileri alarak Aleksey Yermolov Kafkasya'yi Rusya İmparatorluğu ile aşamalı olarak birleştirmeye başladı.

1816'da Aleksey Yermolov ayrı Gürcistan rejiminin komutanı olarak atandı. Bir yıl sonra Olağanüstü Büyükelçi olarak ve başta İran mahkemesi olmak üzere İran kralı Fatkh-Ali Şah ile görüşmek için sürekli değişen Rus-İran sınırına ulaştı. Yermolov, Kafkaslardaki Rus politikasının taktiklerini ve stratejisini, yerel soyluları cezbetmeyi reddederek radikal bir şekilde değiştiren ilk generaldi. Kuzey Kafkasya'da Groznaya (Korkutucu, 1818) ve Vnezapnaya (Hayret, 1819) olmak üzere iki önemli kale inşasıyla başlayarak Yermolov, dağ yerlilerine karşı sert askerî gücü seçti. Rus general Erkert "Yerli kabileler kadar gaddardı." demiştir. Yenilgiye uğrayan Şamil ile 22 Eylül 1859'da Moskova'da görüşmesi sırasında Şamil'in "Sen, Yarmul, bir şeytansın. Sen olmasaydın insanlarımız barış içinde yaşayabilirdi." sözüne karşılık Yermolov Kafkaslara barış, aydınlanma ve düzen getirmek istediğini söylemiştir. Gerçekten de Yermolov, Voronstov, Paskevich ve emperyal Rusya'nın diğer generalleri Kafkaslar için barışı, aydınlanmayı ve zenginliği düşünmüşler miydi? Esas amaçları neydi? Yerel halka karşı olan eylemlerini, tutumlarını ne güdülemişti? İnsanı özellikleri ve ilişkileri zapt edilmiş topraklardaki eylemlerini, davranışlarını nasıl etkilemiş ve yönlendirmişti?

Kafkasya seferi boyunca bu soruları cevaplamada temel kaynak olmuş özel yazışmalar, mektuplar, günlükler raporlar ve projeler hazırlanıp Kafkas Ordusu başkomutanları tarafından Rus imparatorlarına sunuldu. Dönemin üç seçkin kişisi; Kafkaslarda 1816'dan 1827'ye kadar hizmet etmiş Aleksey Yermolov, Rus ordusunu 1826-1829 arasında Rus-İran ve Rus-Türk savaşına sürüklemiş İvan Paskevich ve 1844-1853 yıllarında 10 yıldan fazladır Kafkas temsilciliği yapmış Michael Vorontsov çalışma konusu olmuşlardır.

Ruslar, dağdakilere karşı agresif politikalarını ideolojik olarak haklı çıkarma çabasıyla Kafkaslara doğru ilerledi. Kafkaslar'da Yermolov'un politikası-

nın takipçisi ve temsilcisi olan Michael Vorontsov, mektubunda yerel insanların geri kalmış olduğunu vurguladı. General'in düşüncesine göre, yerli halk Rus İmparatorluğu'nun doğu sınırları için büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Ayrıca doğu toplumunun Avrupa ruhu ile yenilenmesinin imkansız olduğunu da belirtti¹. Bu durum, Kafkas yerlilerinin "cahil, ahlaksız, kayıtsız topluluklar" olduğuna yönelik negatif klişelerin oluşmasının başlangıç noktasıydı. Vorontsov'a göre, tıpkı bir koyun veya sığır sürüsü gibi olan bu topluluk, gaddar bir muameleyi hak ediyordu ve modern Rusya'yı bu cahil Kafkaslılardan korumanın tek mümkün yolu saldırı savaşıydı².

İşgal edilmiş ve zaptedilmiş Kafkaslar Rus İmparatorluğu'nun doğu sınırlarının güvenliği için korunmalıydı. Kafkas sınırlarının güvenliğini sağlayarak, Rusya'nın politik sürerliliği ve ordunun sürdürülebilirliği için, Rus generaller yerel halk için ivedi bir Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma hareketi önerdiler. Demokrasi, hukuk ve düzenin olmayışı, yerel halkın geri kalmışlığının bir göstergesiydi. Yermolov "Doğu'da hukukun egemenliği ve özel mülkün korunması despot yönetimin lehine önemli bir etmendir." şeklinde yazmıştır³.

Rus generaller ve askeri güçler Kafkas halkının sosyal ve politik durumunun ilk gerçek görgü tanıklarıydı. Onlara göre bu toplum, bölünmüş, organize olamamış ve koyu bir dini topluluk gibi görünüyordu. Ancak dağ halkı için de kendilerine göre Avrupalılar'ın anlaşılmayan, tanımlanamayan yasaları ve düzenleri vardı. Rus otoritelerine ve bizzat İmparator I.Alexander ve I. Nicholas'a yollanan kayıtlara göre, emperyal Rus generalleri, Kafkas işgali hakkında iki önemli şey belirtti: "Öncelikle eğer Kafkaslardaki pozisyonumuzu güçlendirmezsek, bölge Avrupa egemenliği altına girecektir. Kafkaslarda Avrupa'nın varlığı bizim için ölümcül sonuçlar doğurur. İkinci olarak, Rusların Kafkaslarda ilerlemesi İran ve Osmanlı Türklerinin hayat şartlarını karmaşıklştırmaktadır. Bu durumlar bizim lehimize işleyebilir."

Rus başkomutanları, Kafkaslara karşı olan agresif tutumlarını haklı çıkarmak için, imparatorluğun gelecekteki doğu sınırlarını vurguladı. Rus generallerine göre, Kafkas ordusu sadece üç yolda hareket edebilirdi: Batıda Türk Asyası'na,

¹ **Kavkazskiie pisma M.S.Vorotnsova k A.P.Ermolovu.** Moskova: Molodaia gvardiia, 2000, s. 318

² **Zapiski A.P.Ermolova.** 1798–1826, Moskova: Visshaia shkola, 1991, s. 200

³ *Ibid.*, s. 204

güneyde İran'ın kuzeyine ve doğuda Türkistan'a doğru. Rus emperyalizminin çıkarları için mücadele edenler, I. Nicholas'ın Hazar Denizi'nden Hindistan'a saldırmak yönündeki tuhaf planını tehlikeli ve mantıksız bir girişim olduğu şeklinde değerlendirerek onu bu fikirden güç almaması konusunda uyardılar⁴. Rus generaller, imparatoru nerede durması ve ne yapmaması gerektiği konusunda da ikaz etmişlerdi. Tiflis'ten İran'a yolculuğu esnasında Yermolov, o sırada bazı bölgelerden vazgeçmeye hazır olan ve barış namına İran Şahı ile görüşme masasına oturmaya hazır olan I. Alexander'a, Rusya'nın İran'a bazı hanlıkları geri verdiği söylentilerinin sıkıntı yaratmaya başladığını rapor etti. "Yerlilere, hanlığımızdan bir karış bölgeyi bile vermeyeceğime söz verdiğim bir bildiri bıraktım."⁵ Yermolov, İmparatora barış namına dahi olsa en ufak bir sapmanın, İmparatorluk için yıkıcı olacağını belirtti. İmparator I. Alexander'a bilgi vermeden, Yermolov ayrıca bölgede ticari ilişkileri geliştirmek için Kiva ve Türkmenistan Hanlığı'na diplomatik bir heyet gönderdi⁶. 2. Rus-İran Savaşı'nda Kafkas ordusunun generallerinden Paskevich, İran Prensi Abbas-Mirza'nın şartlarını reddederek İmparatorun haberi olmadan askerî bir operasyon başlattı. Rus general imparatora bu davranışını açıklayan bir özür mektubu gönderdi. Tahran'daki harekâtın sonucu olarak Kaçar Hanedanlığı ve İran'ın yakın zamanda devrilmesi bekleniyordu⁷. Yalnızca Rus imparatorunun ivedi talebi, İran'ı şiddetli bir yıkımdan kurtardı.

Kafkas komutanları yazışmalarında ve raporlarında, bölgedeki Rus varlığının sınır devletlerinin ordularını güçlendirmeye ittiğini ve sonuç olarak, vergilerin arttırıldığını, bunun da toplumların yaşam şartlarını olumsuz etkilediğini vurguladı. "Generaller, yerel halkın devletin anlamsız hareketlerinden dolayı hükümetlerine nefretle baktığını, bu durumun, taburlarının ilerlemesi için uygun ortamı yarattığını raporlamıştır⁸. Başkumandanlar tarafından elde edilen bilgilerin ve görüşlerin, Rusya'nın doğu politikasını oluşturmasında önemli bir yeri olmuştur. Bu politika sadece işgalcilerin hareketlerini belirlememiş, aynı zamanda Kafkas toplumlarının geleceğine de yön vermiştir.

⁴ Fadeiev R. *Gosudarstvennyi poriadok. Rossiia i Kavkaz*. Moscow: Institut Russkoi sivilizatsii, 2010, s. 299

⁵ Zapiski, s. 203

⁶ Ibid., ss.229-230

⁷ V.K.P. Feldmarshal Paskevich i diplomatiya v 1827-1829-m godakh, *Istoricheskii vestnik*, 1892, v.48, N5 s. 500

⁸ Fadeiev, s. 285

Rus otoritelerinin ve toplumunun 19. yüzyılın ortasına kadar Kafkaslar hakkında sınırlı bilgisi ve fikri vardı. Kafkaslar hakkında ilk tam bilgiler, Kafkasya’da görev yapan ve yöneten Rus generaller tarafından merkeze gönderilen raporlardı. Temelde, Yermolov Kafkas politikasında boy gösterene kadar Rus generaller taburları yönetmek için irtikap politikasını tercih ediyorlardı. Yermolov, yerel halkın sosyal yapısı, psikolojik durumları ve dini yapıları hakkında detaylı bilgiye sahip olan ilk askerdi. Yermolov ve 19. yüzyılın ortalarında Kafkasya’da yardımcı olan Voronstov, sivil toplum geleneklerinin ve yerel yönetim eksikliğinin üst sınıfa, sıradan bir insanı köle tüccarı haline getiren emsalsiz bir ayrıcalık tanıdığından fazlasıyla emindi⁹. Bir yandan politik kurumların yokluğu, milli birliğin ve kimliğin olmayışı, diğer yandan toplumun sefil yaşamı ve güçsüz pozisyonda olması, Emperyal Rusya’nın Kafkas toplumuna karşı acımasız savaşını doğrulama yoluydu. Bu savaş Rus generallerinin raporları ve mesajları ile haklı çıkartıldı.

Sadece Kafkasyalılar ile savaşmayıp onların geleceğine de yön veren generaller, Rus koloniciliğinin Avrupa’nıkinden farklı olduğunu iddia ediyorlardı. Çoğunlukla İngiltere ve Fransa’nın hakimiyet sürdüğü Avrupa’nın doğu hakimiyetini, kazara elde edilmiş bölgeler olarak gören Rus ordusundaki savaşçılar, Rusya’nın Kafkasya işgalini saf bir mücadele olarak değerlendirdiler. Rus milli ideolojisinin kurucularından biri olan General Rostislav Fadeyev, “Karadeniz’den Pasifik Okyanusu’na kadarki geniş sınırlarımızda yaşayan insanların kaderi bizim için kişisel bir meseledir.” yazmıştır¹⁰. Rus militanlar, Kafkaslarda tam hakimiyet ilan ederek ve düzen için iyi niyetli amaçlarının olduğunu duyurarak bölgeyi iki şekilde yöneteceklerdi: Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma.

Emperyal Rusya’nın tüm idarî ve askerî temsilcileri, dinin Kafkasların toplum hayatı üzerinde önemli yeri olduğunu belirtti. Bölgedeki insanların politik, ruhsal ve sosyal durumlarını tanımlamak için İslam anahtar bir öğeydi. Rus generaller “Din, Asyalı toplumların ulus kimliğini yok ederek onları ölü bir topluma dönüştürmektedir. Bu tarz toplumlarda herhangi bir gelişme mümkün değildir.” şeklinde belirtmiştir. Rus otoriteler, Müridizm ve Babizim gibi herhangi bir tarikatchılığı, üst sınıfın politikalarından duyulan hoşnutsuzluğun bir ifadesi olarak değerlendirmiş ve “Ruslaşmanın”, ulusların dini bağınazlıktan kurtulmalarının tek yolu olarak görmüştür¹¹.

⁹ Zapiski, s. 208

¹⁰ Fadeiev, s. 290

¹¹ Ibid., ss.281

Asya toplumlarının, Rus toplumuna asimile edilmesinin ilk adımı olarak, Yermolov Nalchik tarafından 1822’de sivil hukuk sistemi uygulamaya konuldu. Rus yönetimi, eş zamanlı olarak sivil hakları eşitleme ve önceki bağılılık ilişkilerini elimine etme çabalarına girişti. Bu politika ne yazık ki Rus imparatorları tarafından desteklenmedi. 20. yüzyılın başlarına kadar Kafkaslar kendilerini Rus yargısı altında güvende hissetmedi. General Yermolov, Vorontsov ve Fadeyev, günlük hayatta karşılaştıkları insanlardaki vatandaşlık hissini noksanlığına değindi. Fadeyev, Çerkezlerin Kafkas işgali sonrası yaşadıkları manevi şoku anlatırken, “Çerkezler Rus köylülerinden ihtiyatla sakınırken de, Kazakların hidde-tine katlanırken de Rus vatandaşı olarak durumlarını anlayamıyorlar.” şeklinde yazmıştır¹².

Yermolov, Paskevich ve Vorontsov’un içinde olduğu ilk işgal grupları, boyun eğen yerlilerin iradelerini Rus değerleri altına alarak, yerel gelenekleri ve dini önyargıları kırmak için mücadele etmişken Baryatinsky, Dondukov-Korsakov, Golitsin gibi bir sonraki nesil, Kafkaslara karşı bir Rus toplumu oluşturmaya çalışmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında yönetim ve yerel üst sınıfın güçleri tamamen kırılmamıştı ve Rusya hala bazı kabilelere karşı mücadele ediyordu ve başkumandanlar yerel yöneticilerinin fikrini göz önünde bulundurmamak zorundaydı. Bu dönemde sivil halk Rus ordusu ve yerel yönetim tarafından iki kat baskı altındaydı. Rus ordusundan bir general “Kazaklar her zaman bir başkaldırı tavrı içindeydi, bu Çerkezlere karşı bir utançtı, dağdakilerin hiçbir hakkı yoktu.”¹³ şeklinde yazmıştır. Ordu yerel isyanları bastırarak, yerel diktatörlere, hanlara ve şahlara destek vermiştir. 1928’in Nisan ayında İmparator I.Nicholas’a yazdığı mektupta Rus general Ivan Diebitsch-Zabalkansky, Yermolov’un başkumandan ve Çerkez valisi olarak hareketlerini kontrol ettiğini ve Müslüman toplum içinde yüksek oranda idamlar olduğunu ve sivil durumun da oldukça zayıf olduğunu rapor etmiştir¹⁴. Bu rapor Rus yönetiminin sıradan Kafkas halkına karşı pozisyonunu açıkça göz önüne sermiştir.

Şartlar, Müridizm’in yok edilmesi ve Şamil hareketinin bastırılmasının ardından büyük oranda değişmiştir. Rus generalleri tarafından hazırlanan raporlar ve Rus yönetimlere kamu personelinin Müslüman nüfusa karşı tavrını açıklayan kapsamlı analizler, bütün bölgede yönetimin yeniden düzenlenmesinin başlangıç

¹² Ibid., ss.399

¹³ Ibid., ss.405

¹⁴ Ermolov, Dibich, Paskevich, **Russkaia starina**, 1872, N17, ss.71

noktası oldu. Rus otoriteleri, Avrupa uluslarına tabi' olan doğu bölgelerindeki üstün güçlerin, özel amaçları ve yöntemleri olan özel bir hükümetinin olması gerektiğini anlamaya başladı. Bu hükümet, yöneten toplumun üstünlüğünü sağlamalıydı. Rus generallerine göre böyle bir hükümet oluşturmak bölgede üniversitelerin doğu bölümlerinden değil askerî okullarda eğitim görmüş oryantalistlerin varlığını gerektiriyordu¹⁵. Tüm generaller, Kafkasya'nın asker ve militanlar tarafından yönetilmesi konusunda hem fikirdi ve Rusya bile yeni kazanılmış vatandaşlara sivil haklar sağlamaya hazırdı.

Rus yönetimlerin Kafkasya gelişimi ve bölge yönetimi için düzenlemele-ri 3 ögeden oluşuyordu; 1) surların inşaatı, 2) ekonomik gelişim 3) yönetsel reformlar. Projeler çoğunlukla Kafkas yetkililerince yürütüldü. Rus general-ler ise bölgenin ticarî ve ekonomik potansiyelini tam olarak değerlendiremedi. Bölgenin kalkınması için oldukça zaman ve para harcayan Kafkasya'nın ilk valisi Yermolov, bölgenin ekonomik olarak zayıf ve ümitsiz olduğuna kanaat getirdi. Bunun aksine Vorontsov, Fadeyev ve Baryatinsky, Kafkasya'yı zengin ve kârlı bir bölge olarak görmekteydi. Rus generallarının yönetim hareketleri, büyük öl-çüde aslında onların bölgeyi nasıl gördüğüne göre değişti.

Rus otoritelerinin Kafkasya'daki ilişkileri bölgede yürütülen yönetim ve eko-nomi reformlarını büyük ölçüde etkiledi. İmparatora mektubunda Paskevich, ken-dinden önceki Yermolov'un ordu üniformaları, askerî lojistikler, yiyecek tedarigi ve hatta toplum ilişkilerine kadar yaptığı her şeyden şikayet etti. Çağdaşları tara-fından bölgede bir uzman kabul edilen Yermolov, Yerevan ve Nahçıvan Hanlığı arasında bir anlaşmazlık yaratmakla suçlandı. I. Nicholas'a Şubat 1827'de yaz-dığı mektupta Paskevich "İran'da sınır bölgelerde İran güçlerini kontrol altına aldıklarını söyleyen temsilcilerine güvenen Yermolov, askerî bir çatışma isteme-miştir. İran kamplarını kontrol ederek ne kadar dürüst olduğunu kontrol edebil-riiz." şeklinde yazmıştır¹⁶.

Kafkas işgalinin önemli sorunlarından biri, halkın kökünü kazımak, halkı göç ettirmek veya yeniden iskân uygulamaktı. Batı sömürgecilerinin yeniden iskânı, generaller arasında tartışılmayan tek konuydu. Örneğin Yermolov, bölge-de başlıca Rus yerleşimcilerini ve Kazakları destekleyen yabancı sömürgecilere karşıydı. Vorontsov, Baryatinsky, Fadeyev bölgede güçlenmenin ön koşulunun

¹⁵ Fadeiev, ss.466

¹⁶ Ermolov, Dibich, Paskevich, *Russkaya starina*, 1872, N9, ss.47

etnik temizlik olduğuna inanıyordu. Kısacası, imha ve yeniden iskân ile bölgenin değişen demografik yapısı nedeniyle Rus generalleri aynı zamanda sıradan insanların göç etmesini de desteklemiyordu¹⁷.

General Fadeyev “Çerkez köylüleri bizim düşmanımız olamaz, sadece özgür ve askerî sınıf bize karşı savaştı. Efendileri Türkiye’ye göç etmiş olan tüm köylüleri serbest bırakmalıyız.” şeklinde yazmıştır.

Rus başkumandanlar tarafından hazırlanan özel yazışmalar, mektuplar, anılar ve raporlar sadece Kafkas işgalini değil, bölgede Rus yönetiminin karşılaştığı sorunların da önemli bir portresini çizmiştir. Bu belgeler, Kafkas toplumunun sosyal, politik ve ekonomik yapılanmasının başlıca dönemlerini ortaya koymuştur. Rus militanları, ordu komutanları ve başkumandanlar, imparatorlar üzerinde büyük etkiler bırakarak Rus halkının Kafkaslar hakkındaki düşüncelerini etkilemiştir. Onların davranışlarının, hizmetlerinin ve yönetimlerinin iki anlamı vardır. Emperyal fikirler doğrultusunda hareket ederek Rus generalleri sonsuz şöhret, onur ve rütbe kazanmıştır. Rus sınırlarının genişlemesi dünya politikasında Rusya’nın etkisini güçlendirmiş ve Rus generallerine sadece meydanlarda değil, toplumun üst kesiminde de yükselen bir unvan kazandırmıştır.

Rus İmparatorluğu’nun Kafkasya üzerindeki mücadelesini içeren özel yazışmalar, raporlar ve mesajlar, onların yeterlilikleri, kabiliyetleri ve kişisel özellikleri konusunda bilgiler içermektedir. Rus ordusunun başkumandanlarının kişisel özellikleri, dağcılarının hafızalarında derin izler bırakmış, Kafkas halkının kaderini önemli ölçüde değiştirmiştir.

¹⁷ Fadeiev, ss.404

KAYNAKÇA

- Ermolov, Dibich, Paskevich, **Russkaya starina**, 1872, vol.6. issue 7-12, 17
- Fadeiev R. Gosudarstvennyi poriadik. **Rossia i Kavkaz**. Moskova: Institut Russkoi sivilizatsii, 2010.
- Istoricheskiy vestnik**, 1892, vol.48, N5
- Kavkazskiie pisma M.S.Vorontsova k A.P.Ermolovu, Moskova: Molodaya gvardiya, 2004.
- V.K.P.Feldmarshal Paskevich i diplomatiia v 1827-1829-m godakh, **Istoricheskii vestnik**, 1892, v.48, N5
- ZapiskiA.P.Ermolova. 1798–1826 gg. Moskova: Vysshiaia shkola, 1991.

QUESTION OF CAUCASUS AND RUSSIA'S POLICY – THE YERMOLOV PERIOD (1816–1827)

DANKO LEOVAC*

Abstract

This paper sets out to examine Russian engagement in the Caucasus region from 1816 to 1827, period notable for intensity of Russian offensive against local tribes. Russian losses in the Napoleonic War of 1812 impeded their ability to devote economic resources to the Caucasus and led to the appointment of a military strongman in the form of General Alexey Petrovich Yermolov in 1816, “the furious *shaitan* [devil]” as the local people called him. Yermolov built the Caucasus Line, which was to link the Black Sea and the Caspian with a chain of fortresses, fortifications, guard posts, and Cossack villages. He began the “pacification” of the Caucasus in Chechnya, imposing military terror against the local population. By analyzing many factors, I will show the Russian policy towards the Caucasus region in this period. The paper deals with international and local aspects. Special focus is put on a Russian commander-in-chief, Yermolov, who is a highly controversial historical figure. He is respected by the Russian people for his military skills, and hated by many Caucasus nations for his brutality.

Key Words: Russia, the Caucasus region, Foreign Policy, A. P. Yermolov, Dagestan, Chechnya.

* Assist. Prof. Dr., University of Belgrade, Republic of Serbia, danko.leovac@f.bg.ac.rs

A turning period in the political history of Caucasus began in the 18th century. At that time in the region, new geopolitical forces changed the composition of the participants in the “Great Game” for the Caucasus. The situation was determined by the decline of influence of the Ottoman Empire and Persia, and the transformation of Russia into a Great Power, active not only in Europe but in Asia as well. The Caucasian problem, which became a part of the issue of domination in the Middle East, was now worrying not only the Ottoman Empire and Persia, but also the European Great Powers (Britain, France, Austria) who tried to support the Ottoman Empire and Persia, opposing the rapidly evolving Russia.

The main events in the Russian foreign policy in the North Caucasus in the 18th century were the Caspian campaign of Peter the Great in 1722–1723, and especially fortification of the Russian border in the Caucasus under Catherine II, as well as parts of the Ottoman and Crimean campaigns in the North-West Caucasus, and finally, a series of Russian–Turkish wars in the second half of the 18th century. By the end of the century the North Caucasus was gradually drawn into a circle of the world politics major problems. The position at the crossroads of Europe and Asia, between the Black Sea and the Caspian Sea, on the main roads leading to the Transcaucasia, the Middle East, make this region attractive for external expansion and subject to military rivalry between the Great Powers. Adoption of Russian rule in the Caucasus in the period of Peter the Great in Petersburg politics circles was considered as a way to establish trade relations with the countries of the Middle East, Central and South Asia, and even China. During the period of Catherine the Great’s rule acquisition of the Caucasus was necessary to implement the Empress’s most ambitious Greek Project.¹

Foundations of the Russian expansion were fixed in 1785, when a Caucasus Viceroyalty was formed from the Astrakhan and Kutaisi regions. In the first decades of the 19th century Russia took advantage of the engagement of other Great Powers in Europe, especially the Napoleonic wars, and managed to extend its power in the Caucasus. At the beginning of the 19th century Russia’s territory inclu-

¹ The Greek Plan or the Greek Project is an early solution to the Eastern Question which was advanced by Catherine the Great in the early 1780s. It envisaged the partition of the Ottoman Empire between the Russian and Habsburg Empires followed by the restoration of the Byzantine Empire centered in Constantinople. **Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА)**, Ф. 52, Оп. 2, д. 2, л. 47–63; **Российский государственный архив древних актов (РГАДА)**, Ф. 1, д. 26, л. 26; “Переписка Екатерины II с Иосифом II”, Русский архив 1 (1880), 281–291.

ded Georgia (1800–1801), Khanate of Shirvan (1805), Khanate of Ganja (1804–1805), Khanate of Karabakh (1805–1822), Khanate of Kuba (1806), Khanate of Derbend (1806), Khanate of Baku (1806).² After the victories in 1806–12 against the Ottoman Empire and against Persia during the first decades of the nineteenth century, which were concluded by the Treaties of Bucharest (1812) and Gulistan (1813), Russia decisively eliminated two rivaling powers for the domination of the Caucasus, and it could deem itself the sole and legitimate ruler of this land. However, the control of the Caucasus should yet to be realized by the pacification of the indigenous highland population. The Russian strategists thought that it would not take long. They were wrong, however, as the defense of the indigenous population in the Northern Caucasus would be so stiff that the war was to continue for decades to come.³

In the early 19th century the Caucasus was called “warm Siberia” among the members of the Russian political scene. It was an unfriendly region because of constant wars, skirmishes with the mountain tribes, unhealthy climate.⁴ Military service in the Caucasus was not among the prestigious ones, but at the same time many officers, especially those who had no patronage, sought the Caucasus as a place where one could easily make a great military career, because of a constant war with the Ottoman Empire, Persia and the highlanders.

² Furthermore: Thomas Barrett, “Lines of Uncertainty: the Frontiers of the North Caucasus”, *Slavic Review*, Vol. 54, No. 3 (Fall 1995), 578–601; Надырпаша А. Сотавов, **Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в.**, Наука, Москва, 1991; Василий Потто, **Кавказская война от древнейших времен до Ермолова**, Центрполиграф, Москва, 2006; Зураб Д. Авалов, **Присоединение Грузии к России**, Типография А. С. Суворина, С. Петербург, 1901; Николай Ф. Дубровин, **Георгий XII последний царь Грузии и присоединение ее к России**, Типография Д. В. Чичинадзе, С. Петербург, 1897, 62–254; Елена И. Дружинина, **Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года**, Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1955, 90–333.

³ İbrahim Köremezli, **The place of the Ottoman Empire in the Russo-Circassian War (1830–1864)**, A Master's thesis, Department of International Relations, Bilkent University Ankara, 2004, 10–13; Владимир О. Бобровников, Ирина Л. Бабич, **Северный Кавказ в составе Российской империи**, Новое литературное обозрение, Москва, 2007, 33–58; King Charles, **The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus**, Oxford University Press, USA, 2008, 28–63.

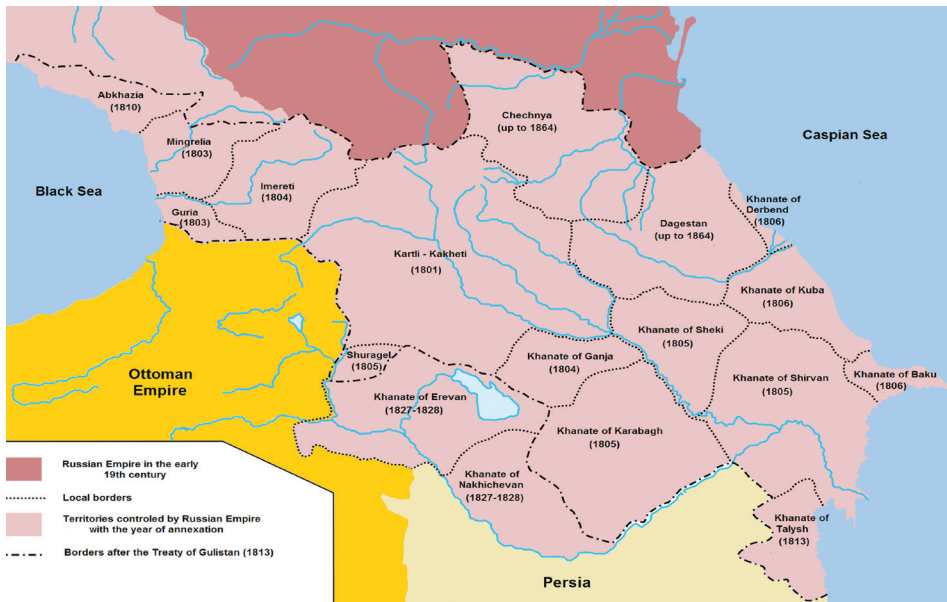
⁴ See: **РГВИА**, Ф. Военно-ученный архив Главного штаба (ВУА), Д. 18.490, л. 1–4.

“Humble yourself the Caucasus – goes Yermolov!”⁵

The victory over Napoleon Bonaparte following his invasion of Russia in 1812 made Russia temporarily a dominant European power. Its generous frontiers, confirmed by the Congress of Vienna in 1815, established the most favorable position in Europe for the Russian Empire. By acquiring Finland, most of Poland, and Bessarabia, Russia advanced westward far beyond the previous borders. Allied informally with the Habsburg Empire and the Prussian Monarchy, and with weakened France and still divided Germany, Russia, with the largest army in Europe, enjoyed a highly enviable position of power. In such circumstances, Russia focused its attention to the European part of the Empire, to its position in the Eastern Question, and particularly to its policy on the Balkans. Russia would demand no more territory in Europe, but in the right circumstances it could consider an annexation of small, though strategically significant, ports and provinces in the Caucasus. The general situation in Europe enabled Russia to consolidate and expand the imperial authority in the Caucasus, protect and strengthen the southern border and prevent the influence of the Ottoman Empire and Persia.⁶

⁵ “Смирись, Кавказ: идет Ермолов!” are a verses from a poem “Кавказский пленник” written by Alexander Sergeyevich Pushkin in 1821. For full text see: Александр С. Пушкин, Собрание сочинений в десяти томах, том третий (поэмы, сказки), под общей редакцией: Д. Д. Благого, С. М. Бонди, В. В. Виноградова, Ю. Г. Оксмана, Государственное издательство художественной литературы, Москва, 1960, 87–120.

⁶ Furthermore: Barbara Jelavich, **A Century of Russian Foreign Policy 1814–1914**, Indiana University, Philadelphia and New York, 1964, 34–70; David MacKenzie, **Imperial Dreams Harsh Realities. Tsarist Russian Foreign Policy 1815–1917**, University of North Carolina, Greensboro, 32–38; Олег Р. Айрапетов, **Дорога на Гюлистан... Из истории российской политики на Кавказе во второй половине XVIII – первой четверти XIX в.**, Книжный Мир, Международный Институт Новейших Государств, Москва, 2014, 296–330.

Map 1: Expansion of Russia in the first half of the 19th century

However, exhausted by wars and new territorial expansion, Russia was not able to send more military detachments in the Caucasus. There was needed a man who could use his authority and resourcefulness to further strengthen and expand Russian authority in the Caucasus.

In these circumstances, the Russian government decided to send General Alexey Petrovich Yermolov to the Caucasus, a hero of the 1812 Patriotic War, hoping that his experience would help to strengthen Russia's position in the region and to avoid a new war with Persia.⁷ Caucasian troops enthusiastically

⁷ Alexey Petrovich Yermolov was born to a Russian noble family in Moscow on 4 June 1772. His father, Peter Alexeyevich, belonged to the nobility of the Orlov province and had enjoyed a relatively successful military career. Young Alexey was initially educated at home before going to a boarding school of the Moscow University in 1784–1791. He was enlisted as master-at-arms (capitaine d'armes) in the Life Guard Preobrazhensk Regiment on January 1787 and promoted to a sergeant in 1788 and a lieutenant in 1791. That same year, Yermolov decided to participate in the military operations against the Ottoman Empire. However, by the time Yermolov reached his regiment in Moldavia, the war was over. In the following year, he was recalled to St. Petersburg, where he was appointed an adjutant to General Prosecutor A.

received the news about the appointment of the hero of Borodino and Kulm, who acquired a great glory and qualities of an experienced and talented leader, popular among the troops. In early May 1816, A. P. Yermolov was appointed as commander in chief in the Caucasus, and in June as extraordinary ambassador to Persia, deployed in the Caucasus policy of decisive action. Yermolov arrived in Tiflis, the ancient capital of Georgia, in October 1816 and spent almost six months studying the region. In April–October 1817, he traveled to Persia to negotiate with Fath Ali Shah and succeeded in confirming the Russian conquests recognized by the Treaty of Gulistan of 1813. The negotiations with Persia represented the first Yermolov's effort to reassert the Russian power in the Caucasus. Despite specific Imperial instructions, he deliberately ignored the formalities of diplomacy to persuade the Persians to negotiate. He persistently refused to recognize Crown Prince Abbas Mirza as an heir to the throne and as a result, Abbas Mirza remained very hostile to any rapprochement with Russia and later turned into the bitterest enemy of Yermolov.⁸

Samoilov. In March 1793, he got an appointment as the quartermaster of the 2nd Bombardier Battalion and began studying for the exams at the prestigious Artillery and Engineer Cadet Corps. In August of the same year, he received the rank of captain of artillery and entered the Cadet Corps. In 1794, Yermolov once again requested a transfer to the regular army. This time, he wished to get a place in the Russian army under the legendary General Alexander Suvorov, who marched against the Polish insurgents. Yermolov's request was granted and he joined General Derfelden's staff, distinguishing himself on the Bug River in October 1794 and then in the assault on Praga, suburb of Warsaw. Returning to St. Petersburg, Yermolov was instructed to accompany a Russian diplomatic mission to Italy and took advantage of this opportunity to travel extensively throughout that region. Furthermore, he volunteered for service in the Austrian army and took part in the operations against the French in the Alps in the summer of 1795. In late 1795, Yermolov heard the rumors of an impending war against Persia, whose armies ravaged eastern Georgian principalities of Kartli-Kakheti, Russian allies. He immediately returned to St. Petersburg and secured an appointment to the Russian expeditionary force. In the course of the expedition, the Russian corps advanced along the Caspian coastline and Yermolov proved himself an able and courageous officer. Returning to St. Petersburg, Yermolov joined artillery battalion, becoming a major on January 1797. In 1805, Russia joined the Third Coalition and mobilized its forces against Napoleonic France. During the campaign in Moravia, Yermolov commanded a horse artillery company. In late 1806, Yermolov participated in the campaign against Napoleon in Poland. Serving in the western provinces, Yermolov earned a promotion to a major general on 28 March 1808 and was then appointed inspector of horse artillery companies. During the 1812 Campaign, Yermolov was appointed Chief of Staff of the 1st Western Army showed extreme courage. See: Михаил Погодин, **Алексей Петрович Ермолов. Материалы для его биографии**, Университетская типография, Москва, 1864; Яков Гордин, **Ермолов, Молодая гвардия**, Москва, 2012, 12–333; Алексей В. Шишов, **Полководцы кавказских войн**, Центрполиграф, Москва, 2001, 135–153.

⁸ РГАДА, Ф. 1406, Оп. 1, Д. 346, 347, 355.

Returning to Tiflis, Yermolov now felt prepared to take on the Caucasian tribes of Chechnya and Dagestan, whose resistance undermined Russian efforts to introduce imperial administration in the region. He developed a plan to transfer the military line from the Terek River to the foothills of the Caucasus Mountains and to put subordinate mountain communities and local lords to the Russian administrative authority.⁹ Unlike his predecessors, Yermolov rejected the notion of indirect rule and negotiations with local tribes and adopted a strategy of systematic subjugation and expansion instead. He proudly declared, “I believe that having taken the responsibility of protecting this land... we must reign by force, not appeals.” He firmly believed that “... only executions can save the lives of hundreds of Russians and keep thousands of Muslims from betraying us.”¹⁰

As an experienced and knowledgeable military leader, General A. P. Yermolov's major importance was attached to Dagestan and Chechnya. His expression that the Caucasus is a huge fortress is well-known. He considered Dagestan as a stronghold of this fortress, “where ... the brave garrison could fend off the attacker and defend independence ...”¹¹ However, he came to a conclusion that it was impossible to fully conquer Dagestan without the conquest of Chechnya, because Chechnya was the source of military assistance for Dagestan. So, Dagestan and Chechnya, whose peoples had centuries-old traditions of friendship, mutual trade and economic cooperation, were linked to a single node in the strategic plans of the Russian command. At the beginning of his stay in the Caucasus, General Yermolov thought that the conquest of Chechnya, where there was no centralized state and the people were scattered into many independent companies, would be “far less of a problems” than in “a harsh and inaccessible

⁹ **Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ)**, Ф. СПб. Гл. архив 1-7, Оп. 8, 1818 г, Д. 2, л. 1–8; **Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Архив главного управления наместника кавказского**, т. VI, ч. II, Типография главного управления наместника кавказского, Тифлис, 1875, 448–499; Яков Гордин, **Кавказ: Земля и кровь. Россия в Кавказской войне XIX века**, Журнал “Звезда”, Санкт-Петербург, 2000, 127–133; Федор М. Уманец, “Проконсул Кавказа”, **Исторический вестник**, 33/8 (1888), 258–295.

¹⁰ **Письма А. П. Ермолова к А. А. Закревскому 1812–1828**, Русское историческое общество, Санкт Петербург, 1890, 218; Александр Г. Кавтардзе, **Генерал А. П. Ермолов**, Приокское книжное издательство, Тула, 1977, 75–76.

¹¹ **Утверждение русского владычества на Кавказе: К столетию присоединения Грузии к России**, т. III, ч. I, Типография Я. И. Либермана, Тифлис, 401; РГАДА, Ф. 1406, Оп. 1, Д. 269; See: John F. Baddeley, **The Russian Conquest of the Caucasus: with maps, plans, and illustrations**, Longmans, London, 1908, 105–122.

Dagestan”. However, he soon realized that the Chechens were a very serious force.

The Georgian (Caucasus) corps numbered 45,000 bayonets and about 7,000 sabers, but in reality there were about 37,000 bayonets in service and about 6,000 sabers. Artillery Park numbered 132 guns. It was a serious force but the Georgian Corps had to cover a vast and dangerous border with Persia and the Ottoman Empire. Also, its garrisons maintained order in the Caucasus and guarded the Caucasus fortified line and road. In his keynote report to the Emperor he wrote about the beginning of the conquest of Chechnya, and announced a transfer of the left flank and the center of the fortified line from the banks of the Terek River to Sunzha River. First of all, from the policy of individual punitive expeditions, Yermolov moved to the deep breakthrough into the territory of the highland tribes. There were built roads, in the mountain forests clearings were made, fortifications raised. Around the new villages the forests were cut down for hundreds of meters for safety.

Picture 1: Portrait of General Alexey Yermolov 1823, by George Dawe

First Pro-Consul' Steps – “Chechens need to be crushed”

In 1817, Yermolov began the construction of a new line of a Russian fortification near the foothills of the Caucasian mountains, in the Terek and Sunzha River Valleys, which later became the famous Georgian Military Road. First, Yermolov gave orders to build a small fort called Pregradnyi Stan. The start of construction of the fortress increased Chechen attacks on the Caucasian line. The few units of the Russian army were powerless. Assertiveness of Chechens in 1817 held all Russian garrisons in a constant state of anxiety. Convinced in the final military significance of Chechnya, Yermolov began the conquest of the North Caucasus with Chechnya. “Chechens need to be crushed” – wrote Yermolov to the Emperor – because they are “the strongest and most dangerous people...”.¹² At the beginning of April 1818, elders of Chechen villages along the Terek River were called in to a Yermolov's order. In a repressive and ultimate tone he demanded unconditional obedience from them. To ensure protection of the Russian troops against the Chechen attacks he held the elders hostage.¹³ Also, Yermolov appealed to the Chechens in a threatening letter, which left no doubt as to his intentions and methods of his actions. He demanded from them to immediately surrender prisoners and fugitive soldiers or face a terrible vengeance. On May 24, 1818 the Russian troops crossed the Terek River and at the beginning of June they started building the fortress of Grozny, “which by its position, standing on a convenient road” should close the way to the Chechens towards the Terek River.¹⁴ The Chechens living along the Terek and Sunzha Rivers were levied by heavy duties: shipping timber, grain, providing 500 wagons with oxen to the Russian army.¹⁵ In the construction of the military fortifications and roads, the Russian authorities forcibly mobilized the local people. In addition, the local population was obliged to carry a transportation service of various goods, lumber for bridges, postal service, etc. There were also introduced new taxes on wine, silk, the

¹² Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Архив главного управления наместника кавказского, т. VI, ч. II, 447, 498.

¹³ Записки А. П. Ермолова 1798–1826 гг, част II (1816–1827), Университетская типография, Москва, 1868, 304–305.

¹⁴ Записки А. П. Ермолова 1798–1826 гг, част II (1816–1827), 303; Владимир О. Бобровников, Ирина Л. Бабич, Северный Кавказ в составе Российской империи, 116–117.

¹⁵ Письма А. П. Ермолова к А. А. Закревскому 1812–1828, 287.

use of water, land, etc.¹⁶ At the same time, Russian authorities generously handed out ranks, titles, lands, money to the pro-Russian local rulers. Many of the local authorities, for their pro-Russian politics, were awarded gold medals with diamonds and an inscription “For Diligence”.¹⁷

Yermolov also organized a resettlement of Chechens in the spring of 1818, but the residents between the rivers Terek and Sunzha did not provide resistance to the Russian troops. In almost the entire period of his stay in the North Caucasus, Yermolov was looking for an excuse (and sometimes even directly provoked the Highlanders, particularly their lords) to “punish” them by force of arms and he never sought a mutually acceptable compromise with them.¹⁸ The repressive policy against the Chechens Yermolov conducted with a remarkable persistence. For his sites of the resettlement of the Chechens living along the Terek and Sunzha Rivers we can find some explanation, for example, their proximity to the Russian settlements along the Terek, but his actions against other Chechens were totally senseless. In addition to repressive measures, General Yermolov began to use another method increasingly – involve “peaceful” Highlanders in conflicts with the “non-peaceful villages”. This tactic had been used before, but Yermolov made it of a special importance, and to this end even forced mobilization was conducted. The broad involvement of the Highlanders – Christians and later Muslims in a regular military service was widely practiced.¹⁹

After the completion of the Grozny fortress construction in September 1818, an offensive on Chechnya began in all areas: fortresses were being built in its territory, deportation of the Chechens to the mountains began and the settlement of Cossacks, the establishment of the Russian administration. The slightest disobedience of the Chechens authorities were brutally suppressed by military force.²⁰

¹⁶ Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Архив главного управления наместника кавказского, т. VI, ч. II, 39.

¹⁷ Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Архив главного управления наместника кавказского, т. VI, ч. II, 563; Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Серия вторая, том пятый (тринадцатый), Январь 1823 г. – декабрь 1824 г., Наука, Москва, 1982, 34.

¹⁸ Письма А. П. Ермолова к А. А. Закревскому 1812–1828, 293; РГАДА, Ф. 1406, Оп. 1, Д. 254.

¹⁹ РГВИА, Ф. 482 (Кавказские войны 1735–1879 гг.), Оп. 1, Д. 2.

²⁰ РГВИА, Ф. ВУА, Д. 6164, Ч. 77 (3), Л. 159 об.

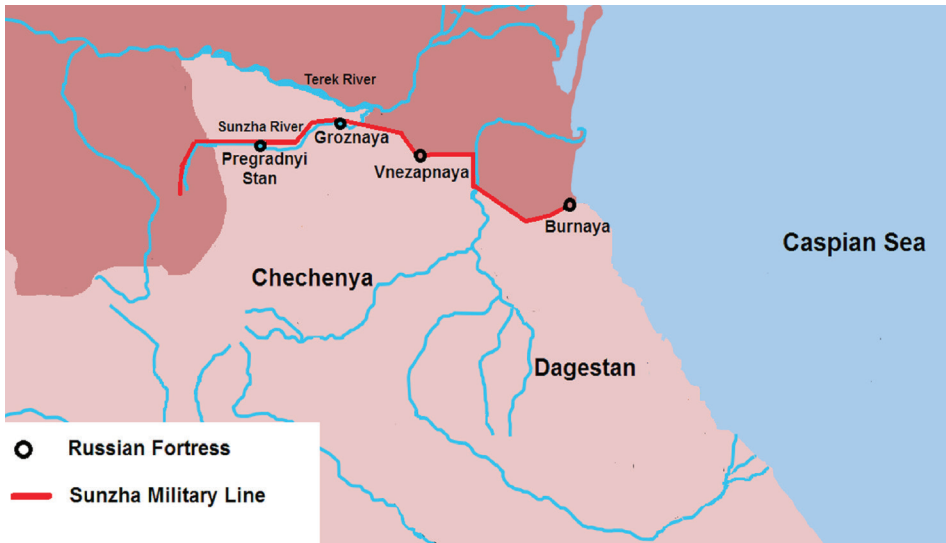
During 1819 the Russian army implemented a series of punitive expeditions in Chechnya. One of the best examples is a Russian attack on the village of Dadi Yurt in September 1819 where the entire population was killed and the village was literally burnt to the ground.²¹ General Yermolov sentenced the village of Dadi Yurt to destruction with all its inhabitants. It was an example of terror as a warning to any future rebellions. He writes about it in only one letter.²² It is obvious that by these actions Yermolov forced the Chechens to war, opening a bloody page in the history of Russia. By 1820 a system of military and economic blockade of many regions of Chechnya and Dagestan was almost completely established. Yermolov banned any trade transactions outside the Chechen Mountains, the import of food in Chechnya and Dagestan was also banned. Moreover, Yermolov banned trade even within Dagestan and Chechnya (between their separate areas).²³ How far Yermolov went in implementing the Russian administration and violence we can see from one example – a text of prayer for the Emperor. He personally composed the text in 1820 and ordered the reading of the prayer in all the prayer and feast days. Saying the prayer text meant recognition of obedience to the Emperor – “God almighty and merciful, God bounty, we pray to you for every solace, that by your will appointed over us beloved Autocratic Great Emperor Alexander Pavlovich whole Russia keeps in size and glory. Enlarge the days of his life in health and happiness; grant him wisdom that he may judge to people sincerely yours... Establish good understanding and mutual power with our neighbors ... Thee be glory and dominion forever and ever. Amen!”²⁴ However, carrying out a brutal policy of the Russian authorities in the North Caucasus caused widespread discontent among the local population, and an open anti-Russian activities.

²¹ **Утверждение русского владычества на Кавказе: К столетию присоединения Грузии к России**, т. III, ч. I, 277; РГАДА, Ф. 1406, Оп. 1, Д. 255; Julius O. Adekunle, Hettie V. Williams, **Color Struck: Essays on Race and Ethnicity in Global Perspective**, University Press of America, Lanham, 2010, 461; John F. Baddeley, **The Russian Conquest of the Caucasus: with maps, plans, and illustrations**, 123–134.

²² **Письма А. П. Ермолова к А. А. Закревскому 1812–1828**, 356.

²³ **Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Архив главного управления наместника кавказского**, т. VI, ч. II, 20–30.

²⁴ Алексей П. Берже, “Молитва для мусульман на Кавказе, составленная в 1820 г. А. П. Ермоловым”, **Русская старина** 10 (1881), 454; Владимир О. Бобровников, Ирина Л. Бабич, **Северный Кавказ в составе Российской империи**, 370–372.

Map 2: Building of Sunzha Military Line during the Yermolov period

Appeasement of Dagestan – Country “fallen at the sacred feet of Your Imperial Majesty”

The building of fortresses, along with what was known of Yermolov’s further intentions, alarmed not only the Chechens but their neighbors to the south and southeast. In winter 1818–1919 most rulers of Dagestan acted against the Russian rule. The rulers of Avaria, Kazi-Kumukh, Mekhtuli, Karakaytag and Tabasaran and the confederation of Akusha formed an alliance against the Russians. Yermolov’s response was an order to the local troops in Dagestan to conduct a military expedition to the mountains and crush the rebellion. But Colonel Pestel, the Commander of Dagestan, underestimated the level of threat and experienced a great defeat near the village of Bashli, the chief town of Karakaytag, and escaped to Derbend. The military unit suffered heavy losses – twelve officers and about 500 men were killed and wounded. The victory over the Russian troops was celebrated even in Persia. In 1819 Yermolov had no choice but to move into the mountains himself. Bashli, Piri Aul and Jengutay were stormed and destroyed, the Khan of Mekhtuli fled and the Khanate was abolished. By late 1819, he had succeeded in subduing northern Dagestan and destroying the Kazikum Khanate. Yermolov then returned to complete Grozny and in 1819 erected the Vnezapnaya fortress in the main pass into Dagestan and connected it with fortifications to Grozny.

But the allies were not beaten yet. In the spring of 1819 they attacked from two directions: in the north, the Khan of Avaria attacked the Russian force building Vnezapnii. In mid-September, in the south, the Daghestanis cut off communications with Derbend. The Russians counter-attacked and in October 1819 marched into Karakaytag, annexed the principality to the Empire. Completing the construction of Vnezapnii, Yermolov moved against the confederation of Akusha and on 31 December 1819 won a decisive battle near Lavashi. Accepting the confederation's submission, Yermolov appointed a new *qadi*, and twenty four hostages from the most important families were held in Derbend. In early 1820, the Black Sea Cossack Army (up to 40,000 men) was attached to the Georgian Corps. After that, Yermolov decided to capture Gazi-Kumukh, the stronghold of anti-colonial struggle of highlanders, in a direct attack. A decisive battle took place on June 12 near Khosrekh village. In 1820 after 25 years of war of Surkhaykhan II, the Gazi-Kumukh Khanate was conquered by the Russian empire. After capturing Gazi-Kumukh, Yermolov wrote: "Russian army appeared in this place for the first time". "The subjugation of Daghestan", reported Yermolov to the Emperor, "started last year is now complete; and this country, proud, warlike, and hitherto unconquered, has fallen at the sacred feet of Your Imperial Majesty".²⁵ But he did not notice "that although the crater of the volcano had been cleansed, the internal fire was far from extinguished".

In 1821, the Avar Khanate suffered its final defeat. The construction of the fortress Burnaya (Stormy, present Makhachkala) was completed near Tarki, on the coast of the Caspian Sea was completed. To forestall the strengthening of pro-Iranian sentiments, General Yermolov undertook devastating raids deep into Dagestan. Meanwhile, Europe was hit by another wave of revolutions. Starting in Spain in early 1821, revolt quickly spread into Naples. The European powers quickly convened a congress to address the situation. Yermolov was recalled to St. Petersburg and then to Laibach, where Emperor Alexander attended the congress. He was given command over the Russian corps that was to march into Italy and support Austrian efforts to suppress revolutionary activities. However, the Austrian troops soon succeeded in capturing Naples and restoring the royal

²⁵ РГАДА, Ф. 1406, Оп. 1, Д. 256, 276, 277; **Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Серия вторая, том пятый (тринадцатый), Январь 1823 г. – декабрь 1824 г.**, 474–477; Василий Потто, **Кавказская война. Ермоловское время**, Центрполиграф, Москва, 2008, 58–82, 155–172; John F. Baddeley, **The Russian Conquest of the Caucasus: with maps, plans, and illustrations**, 135–150.

authority there, so Yermolov had to return to Russia and then to the Caucasus. In October 1822, General Yermolov conducted a punitive expedition against Dagestan, which continued to February the following year, and led to a situation that “the rebellious villages Erpeli and Karanai were exterminated”.²⁶ When Emperor Alexander criticized his methods of conquest, Yermolov replied, “I desire that the terror of my name shall guard our frontiers more potently than chains or fortresses.”²⁷ His decisive actions soon pacified the eastern North Caucasus, but he faced an uphill struggle in the western part of the mountains, where powerful Circassians, supported by the Ottomans, refused to acknowledge Russian sovereignty despite Yermolov’s incessant campaigning later on. In the coming years, Yermolov organized some punitive expeditions which practically “cleansed” the local mountains. The policy of terror was omnipresent. It was only a matter of time when a new uprising would be. It turned out that it happened only a few years later.

Old – New Battles and the Removal of Yermolov

In 1825 a new uprising broke out in Chechnya. Initially, the rebels were successful, they occupied the weak fortifications with a few garrisons – a post on the Terek River, Pregradnyi Stan and several other smaller fortifications. The greatest danger to the Russian army was the siege of the settlement of Verkhniy Gerzel which was located between Vnezapnaya and Grozny fortresses protecting the road in between. The Russians fought off the attack and the local commander Dmitry Lisanevich decided to establish a wanted list, since not all of the local residents participated in the attack. To find out who was to blame and who was not, he summoned the local elders and respected people. Fear of the Russian troops was so great that 318 local elders were gathered in Verkhniy Gerzel. On 18 July, during interviews with the elders, Kumyk Mullah Outchar Hadji rushed to Lisanevich legs and knifed him in the stomach. Enraged, the soldiers killed all the elders.²⁸ Yermolov had to leave Tiflis and go to the site. With a series of serious military expeditions, he occupied and devastated many of the “non-peaceful” villages. By February 1826, Chechnya was “pacified”. The actions of

²⁶ Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Архив главного управления наместника кавказского, т. VI, ч. II, 17–19, 74–76; РГАДА, Ф. 1406, Оп. 1, Д. 257, 258, 282.

²⁷ РГАДА, Ф. 1406, Оп. 1, Д. 249.

²⁸ Василий Потто, *Кавказская война. Ермоловское время*, 298–311; John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus: with maps, plans, and illustrations*, 150–152.

the Russian troops were so successful and effective that when in the summer of 1826 a new Russian-Persian war broke out, the Chechens did not dare to raise a new rebellion. There was a short break in the local wars in the Caucasus, but in the mountains there was still some unrest, and the final peace was still far away. Also, for Yermolov it was the final battle, because in 1826 the question of his removal was opened up.

The main prerequisite for the Emperor Nicholas I's decision to remove A. P. Yermolov from his post of the governor of Georgia and the Caucasus, was the Decembrists revolt. Yermolov delayed the Caucasian Army oath of allegiance to the new emperor, Nicholas I, for a few days, which aroused suspicion in the capital. Also, the Caucasian Corps reacted favourably to the exiled Decembrists, who were demoted officers. There was a number of reports that Yermolov supported a secret "Caucasian society," the former part of the Decembrists organization. Later, these rumors were not confirmed. But the damage had already been done. Yermolov was under suspicion. However, Yermolov was so a great military and political figure, that his removal was not to be simple. Meantime, relations between Russia and Persia rapidly deteriorated. In July 1826, the Persian army invaded Transcaucasia. Yermolov was criticized for his failure to contain the Persian invasion and Emperor Nicholas appointed General Ivan Paskevich the deputy commander of the Russian armies, although Paskevich's actual task was to replace Yermolov. The two commanders quickly conflicted. In February 1827, Chief of Staff General Diebitch was dispatched to the Caucasus to reconcile the two generals, but he coerced Yermolov into resigning. Realizing that he lost his command, Yermolov resigned on 15 March 1827, and fourteen days later he was relieved of all posts.²⁹ And finally after the Yermolov's period, Caucasus entered into a new phase not only in terms of internal struggle, but also on an international level, especially because of the increased interest of Great Britain in the whole region.³⁰

Yermolov's period – A view from inside

Harsh with the enemies of the fatherland, Yermolov was the "father" to the junior officers and soldiers. He forbade exhausting the troops by meaningless

²⁹ РГАДА, Ф. 1406, Оп. 1, Д. 301; Glynn R. Barratt, "A Note on the Russian Conquest of Armenia (1827)", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 50, No. 120 (Jul., 1972), 386–409; Алексей В. Шишов, *Полководцы кавказских войн*, 174–179; John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus: with maps, plans, and illustrations*, 152–163.

³⁰ See: Владимир В. Дегоев, *Кавказский вопрос в международных отношениях 30–60-х годов XIX в.*, Северо-Осетинский государственный университет им. К. Л. Хетагурова, Владикавказ, 1992, 48–67.

drills, improved the food supply – increased portions of meat and wine, and introduced more appropriate field clothing and uniforms items. In places where the army stayed he built provisional houses. Alexey Petrovich Yermolov was loved and respected by the troops, both by ordinary soldiers and officers. He was an incorruptible man of simple, even Spartan habits, but always watchful of the well-being of his troops; disliking formality and protocol, he addressed his men as “comrades”, even in writing orders, and made a point of never receiving anyone while seated, even if his visitor was just a private.

Yermolov was not only focused on military operations and strengthening of the Caucasus “fortress”, but he also gave by a number of successful solutions in the civil area. His administrative achievements were remarkable. First of all, he liquidated many of the local khanates, especially in the present Northern Azerbaijan (Sheki, Karabakh and Shirvan khanates).³¹ Under the Yermolov’s rule in the Caucasus region road network was expanding, the Georgian Military Road and other roads were modernized and their security strengthened. Trade and industry were encouraged, caravan routes guarded, those subordinates who were found guilty of corruption removed and educated men encouraged.³² He patronized the development of industrial life of the region, especially mining. On his initiative in 1824 a mineralogical expedition was sent to the Imereti region. Health care institutions were built on the Caucasian Mineral Waters in Pyatigorye, and the city of Pyatigorsk founded.³³ It was not a coincidence that one of the wisest statesmen of the Empire, the Minister of Finance Yegor Cancrin, who did a lot to improve the efficiency of the financial system of Russia, said in a conversation with the Emperor: “Although Yermolov never imagined himself as an administrator, he went deep into the region and everything he made in the Caucasus, was very good ...”.

In the Caucasus capital of Tiflis, Yermolov built his headquarters, Central Square, a military hospital, established some sort of a bank, a copper foundry

³¹ **Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Серия вторая, том пятый (тринадцатый), Январь 1823 г. – декабрь 1824 г.**, 33; See also: **Административная практика Российской Империи на центральном Кавказе с конца XVIII в. до 1870 г. (на материале Осетии). Сборник документов**, ФГБУН Северо-Осетинский институт гуманитарных и социальных исследований им. В.И. Абаева ВНИЦ РАН И Правительства РСО-А, Владикавказ, 2012, 112–136.

³² Анатолий В. Фадеев, **Россия и Кавказ первой трети XIX в.**, Издательство Академии наук СССР, Москва, 1960, 54–59.

³³ **Письма А. П. Ермолова к А. А. Закревскому 1812–1828**, 242.

and gunpowder factories, an Armenian school; restored caravanserais and other buildings. Also, in Tiflis an officers' club with a large library was opened. The officers' club was provided with the leading west-European and Russian newspapers and reviews; in 1819–1820 the first Georgian-language literary journal was founded. Yermolov gradually gathered around himself talented and enlightened assistants, civilian and military Georgians and Russians, Moslems as well as Christians (Griboedov, special envoy to the Shah, intimate of Pushkin, and a revolutionary conspirator; the Georgian prince Alexander Chavchavadze, a poet and soldier; Yermolov's chief of staff, Velyaminov, good organizer and a military strategist). The Georgian capital in Yermolov's time became an intellectual as well as a political center of the Caucasus. Also, Yermolov helped an influx of Russian settlers, especially attracting the Cossacks from the Don River. Also, on his initiative in 1817 500 settlers from German Württemberg settled in Georgia. A special committee to assist the settlers was established.³⁴

Yermolov restored the Russian hegemony in the Caucasus in a very short time by a systematic and subtle combination of force and intrigue, threats and blandishments, superb tactical skill and cynical diplomacy. “Yarmul” or “the furious *shaitan*”, as the tribesmen called him, soon made himself feared, hated and respected throughout the Caucasus. He crushed all opposition to the Russian rule by fire and sword. Many settlements throughout Chechnya, Dagestan and elsewhere were destroyed during his “reign”. The locals were in constant fear from the Russian punitive expeditions. It is noteworthy that the names of fortresses, branching south from the Terek, protecting the exposed flank of the Georgian Military Road and reaching down into the densely wooded hills of Chechnya, bore particular meanings – Grozny (Terrible), Burnaya (Stormy), Pregradnii (Defending), Vnezapnii (Unexpected), etc. – which Yermolov made a use of to project the Russian might in the region and to intimidate the local tribes.

³⁴ Further: Thomas M. Barret, “Lines of Uncertainty: The Frontiers of the North Caucasus”, *Slavic Review*, Vol. 54, No: 3 (1995), 578-601.

LIST OF REFERENCES

Unpublished Sources

Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ)

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА)

Российский государственный архив древних актов (РГАДА)

Published Sources

Авалов Зураб Д., **Присоединение Грузии к России**, Типография А. С. Суворина, С. Петербург, 1901.

Adekunle Julius O. , Williams Hettie V., **Color Struck: Essays on Race and Ethnicity in Global Perspective**, University Press of America, Lanham, 2010.

Административная практика Российской Империи на центральном Кавказе с конца XVIII в. до 1870 г. (на материале Осетии). Сборник документов, ФГБУН Северо-Осетинский институт гуманитарных и социальных исследований им. В.И. Абаева ВНЦ РАН И Правительства РСО-А, Владикавказ, 2012.

Айрапетов Олег Р., **Дорога на Гюлистан... Из истории российской политики на Кавказе во второй половине XVIII – первой четверти XIX в.**, Книжный Мир, Международный Институт Новейших Государств, Москва, 2014.

Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Архив главного управления наместника кавказского, т. VI, ч. II, Типография главного управления наместника кавказского, Тифлис, 1875.

Baddeley John F., **The Russian Conquest of the Caucasus: with maps, plans, and illustrations**, Longmans, London, 1908.

Barratt Glynn R., “A Note on the Russian Conquest of Armenia (1827)”, **The Slavonic and East European Review**, Vol. 50, No. 120 (Jul., 1972).

Barrett Thomas, “Lines of Uncertainty: the Frontiers of the North Caucasus”, **Slavic Review**, Vol. 54, No. 3 (1995).

Берже Алексей П., “*Молитва для мусульман на Кавказе, составленная в 1820 г. А. П. Ермоловым*”, Русская старина 10 (1881).

Бобровников Владимир О., Бабич Ирина Л., **Северный Кавказ в составе Российской империи**, Новое литературное обозрение, Москва, 2007.

- Charles King, **The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus**, Oxford University Press, USA, 2008.
- Дегоев Владимир В., **Кавказский вопрос в международных отношениях 30–60-х годов XIX в.**, Северо-Осетинский государственный университет им. К. Л. Хетагурова, Владикавказ, 1992.
- Дружинина Елена И., **Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года**, Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1955.
- Дубровин Николай Ф., **Георгий XII последний царь Грузии и присоединение ее к России**, Типография Д. В. Чичинадзе, С. Петербург, 1897.
- Фадеев Анатолий В., **Россия и Кавказ первой трети XIX в.**, Издательство Академии наук СССР, Москва, 1960.
- Гордин Яков, **Ермолов**, Молодая гвардия, Москва, 2012.
- Гордин Яков, **Кавказ: Земля и кровь. Россия в Кавказской войне XIX века**, Журнал “Звезда”, Санкт-Петербург, 2000.
- Jelavich Barbara, **A Century of Russian Foreign Policy 1814–1914**, Indiana University, Philadelphia and New York, 1964.
- Кавтардзе Александр Г., **Генерал А. П. Ермолов**, Приокское книжное издательство, Тула, 1977.
- Köremezli İbrahim, **The place of the Ottoman Empire in the Russo-Circassian War (1830–1864)**, A Master's thesis, Department of International Relations, Bilkent University Ankara, 2004.
- MacKenzie David, **Imperial Dreams Harsh Realities. Tsarist Russian Foreign Policy 1815–1917**, University of North Carolina, Greensboro.
- “Переписка Екатерины II с Иосифом II”, **Русский архив** 1 (1880).
- Письма А. П. Ермолова к А. А. Закревскому 1812–1828**, Русское историческое общество, Санкт Петербург, 1890.
- Погодин Михаил, **Алексей Петрович Ермолов. Материалы для его биографии**, Университетская типография, Москва, 1864.
- Потто Василий, **Кавказская война от древнейших времен до Ермолова**, Центрполиграф, Москва, 2006.
- Потто Василий, **Кавказская война. Ермоловское время**, Центрполиграф, Москва, 2008.
- Пушкин Александр С., **Собрание сочинений в десяти томах, том третий (поэмы, сказки)**, под общей редакцией: Д. Д. Благого, С. М. Бонди, В.

В. Виноградова, Ю. Г. Оксмана, Государственное издательство художественной литературы, Москва, 1960.

Сотавов Надырпаша А., **Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в.**, Наука, Москва, 1991.

Уманец Федор М., “Проконсул Кавказа”, **Исторический вестник**, 33/8 (1888), 258–295.

Утверждение русского владычества на Кавказе: К столетию присоединения Грузии к России, т. III, ч. I, Типография Я. И. Либермана, Тифлис.

Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Серия вторая, том пятый (тринадцатый), Январь 1823 г. – декабрь 1824 г., Наука, Москва, 1982.

Записки А. П. Ермолова 1798–1826 гг., часть II (1816–1827), Университетская типография, Москва, 1868.

Шишов Алексей В., **Полководцы кавказских войн**, Центрполиграф, Москва, 2001.

KAFKASLAR VE RUSYA POLİTİKASI SORUNU- YERMOLOV DÖNEMİ (1816-1827)*

DANKO LEOVAC**

Özet

Bu bildiri Kafkasya bölgesindeki Rus katılımını, yerel gruplara karşı Rus saldırganlığının yoğunluğuyla göze çarpan 1816 yılından 1827 tarihine kadar incelemeyi amaçlamaktadır. 1812 Napolyon savaşlarındaki Rus kayıpları, Kafkaslara ekonomik kaynak tahsis etmelerini engellemiş ve General Alexey Petrovich Yermolov suretinde, yerel halkın “öfkeli şeytan” olarak adlandırdığı askerî yönden güçlü bir adamın 1816’da atanmasına sebep olmuştu. Yermolov, Karadeniz ve Hazar Denizi’ni bir dizi kale, sur, sancak ve Kazak köyleri ile bağlayacak Kafkas Hattı’nı inşa etti. Kafkaslarda “asayişi sağlama” işine yerel nüfusa karşı askerî terör uygulayarak Çeçenistan’da başlamıştı. Bu çalışmada pek çok faktörü analiz ederek bu dönemde Kafkasya bölgesine karşı güdülen Rus politikası gösterilecektir. Bu çalışma uluslararası ve yerel konuları ele almaktadır. Oldukça tartışmalı tarihsel bir figür olan Rus Başkomutanı Yermolov’a özel bir vurgu yapılmıştır. Rus halkı tarafından saygı duyulmuş ancak pek çok Kafkas ulusu tarafından da gaddarlığı yüzünden nefret edilmiş biridir.

Anahtar Sözcükler: Rusya, Kafkas bölgesi, Dış Politika, A.P. Yermolov, Dağıstan, Çeçenistan.

* çev. Gonca AŞUT, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, goncaasut@gmail.com

** Yrd. Doç. Dr., Belgrad Üniversitesi, Sırbistan, danko.leovac@f.bg.ac.rs

Kafkasların siyasi tarihindeki dönüm noktası 18. yüzyılda başladı. O sırada bölgede, yeni jeopolitik güçler Kafkaslar için “Büyük Oyun”un katılımcılarının yapısını değiştirdi. Osmanlı İmparatorluğu’nun ve İran’ın etkisinin azalmasıyla ve Avrupa’daki etkinliğinin yanı sıra Asya’da da aktif hale gelen Rusya’nın Büyük Güç haline gelmesi vaziyeti belirledi. Orta Doğu’da hakimiyet meselesinin bir parçası haline gelen Kafkas sorunu artık yalnızca Osmanlı İmparatorluğu’nu ve İran’ı değil, aynı zamanda Osmanlı’yı ve İran’ı desteklemeye çalışan ve hızla büyüyen Rusya’ya karşı çıkan Avrupa’nın büyük güçlerini (İngiltere, Fransa, Avusturya) de endişelendiriyordu.

Kuzey Kafkaslardaki 18. yüzyıl Rus dış politikasının temel hadiseleri, I. Petro’nun 1722-1723’teki Hazar Cephesi, özellikle de II. Katerina yönetiminde Kafkaslardaki Rus sınırının güçlendirilmesi, ayrıca Kuzeybatı Kafkasya’da Osmanlı ve Kırım cepheleri tarafları ve son olarak 18.yüzyılın ikinci yarısında bir dizi Rus-Türk savaşları olmasıydı. Yüzyılın sonuna kadar Kuzey Kafkasya giderek dünya siyasetinin temel problemlerinin çemberine çekilmeye başlandı. Avrupa ve Asya’nın kesişimi, Karadeniz ve Hazar Denizi’nin arası, Transkafkasya’ya çıkan ana yol üzerindeki ve Orta Doğu konumunda oluşu bu bölgeyi dışa açık ve büyük güçler arasında askerî rekabet konusu haline getirmiştir. I. Petro döneminde Petersburg siyasetinde Rus yönetiminin benimsenmesi Orta Doğu, Orta ve Güney Asya ve hatta Çin ile ticari ilişkiler kurmanın bir yolu olarak düşünülüyordu. Büyük Katerina hakimiyeti süresince ise Kafkasların ele geçirilmesi imparatoriçenin nihai Grek Projesi’ni hayata geçirmek için gerekliydi¹.

Rus yayılmasının temelleri, Astrahan ve Kutaisi bölgelerinden Kafkas Genel Valiliği’nin oluşturulduğu 1785’te atıldı. 19. yüzyılın ilk birkaç on yılında Rusya, Avrupa’daki diğer büyük güçlerin meşguliyetinden, özellikle de Napolyon savaşlarından faydalanmış ve Kafkaslardaki gücünü ilerletmeyi başarmıştı. 19. yüzyılın başlarında Rusya, Gürcistan (1800–1801), Şirvan Hanlığı (1805), Gence Hanlığı (1804–1805), Karabağ Hanlığı (1805–1822), Kuba Hanlığı (1806),

¹ Grek Planı ya da Grek Projesi 1780lerin başında Büyük Katerina tarafından ileri sürülen Doğu Problemi’ne erken bir çözümdür. Osmanlı İmparatorluğu’nun Rusya ve Habsburg İmparatorlukları arasında paylaşımını takiben İstanbul merkezli bir Bizans İmparatorluğu’nu yeniden canlandırmayı öngörüyordu. **Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА)**, Ф. 52, Оп. 2, д. 2, л. 47–63; **Российский государственный архив древних актов (РГАДА)**, Ф. 1, д. 26, л. 26; “Переписка Екатерины II с Иосифом II”, Русский архив 1 (1880), 281–291.

Derbend Hanlığı (1806) ve Bakü Hanlığı (1806)'nı topraklarına kattı.² Bükreş (1812) ve Gülistan (1813) antlaşmaları ile sonuçlanan 19. yüzyılın ilk birkaç on yıllık süresince 1806-1812'de Osmanlı İmparatorluğu ve İran'a karşı kazanılan zaferlerden sonra, Rusya kararlı bir şekilde Kafkaslara hükmetmek için iki rakip gücü eledi ve kendisinin bu toprakların yegâne ve meşru hakimi olduğunu var sayabildi. Lakin, Kafkasların kontrolü yine de yerli dağ nüfusunun pasifize edilmesi yoluyla gerçekleştirilmeliydi. Rus strateji uzmanları bunun çok zaman almayacağını düşündüler. Halbuki yanılıyorlardı. Çünkü Kuzey Kafkasya'daki yerli halkın savunması o kadar çetin olacaktı ki savaş gelecek on yıllarca devam edecekti.³

19. yüzyıl başlarında Kafkaslar Rus siyasi sahnesi üyeleri arasında "ılık Siberya" olarak adlandırılıyordu. Sürekli savaşlar, dağ kabileleriyle çarpışmalar, sağlıksız iklim sebebiyle nahoş bir bölgeydi⁴. Kafkaslarda askerlik prestijliler arasında değildi ancak aynı zamanda pek çok subay, özellikle de himayesi olmayanlar, Osmanlı İmparatorluğu, İran ve dağ halkıyla yapılan sürekli savaşlar yüzünden Kafkasları askerî kariyer yapılabilecek mükemmel bir yer olarak görüyordu.

² Аугца: Thomas Barrett, "Belirsizlik Hatları: Kuzey Kafkasya Hudutları", *Slavic Review*, Vol. 54, No. 3 (Sonbahar 1995), 578–601; Надырпаша А. Сотавов, *Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в.*, Наука, Москва, 1991; Василий Потто, *Кавказская война от древнейших времен до Ермолова*, Центрполиграф, Москва, 2006; Зураб Д. Авалов, *Присоединение Грузии к России*, Типография А. С. Суворина, С. Петербург, 1901; *Николай Ф. Дубровин, Георгий XII последний царь Грузии и присоединение ее к России*, Типография Д. В. Чичинадзе, С. Петербург, 1897, 62–254; Елена И. Дружинина, *Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года*, Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1955, 90–333.

³ İbrahim Köremezli, *Rus-Çerkez Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun Yeri (1830–1864)*, Doktora Tezi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2004, 10–13; Владимир О. Бобровников, Ирина Л. Бабич, *Северный Кавказ в составе Российской империи*, Новое литературное обозрение, Москва, 2007, 33–58; King Charles, *Özgürlüğün Ruhü: Kafkaslar Tarihi*, Oxford University Press, USA, 2008, 28–63.

⁴ bk. РГВИА, Ф. Военно-ученный архив Главного штаба (ВУА), Д. 18.490, л. 1–4.

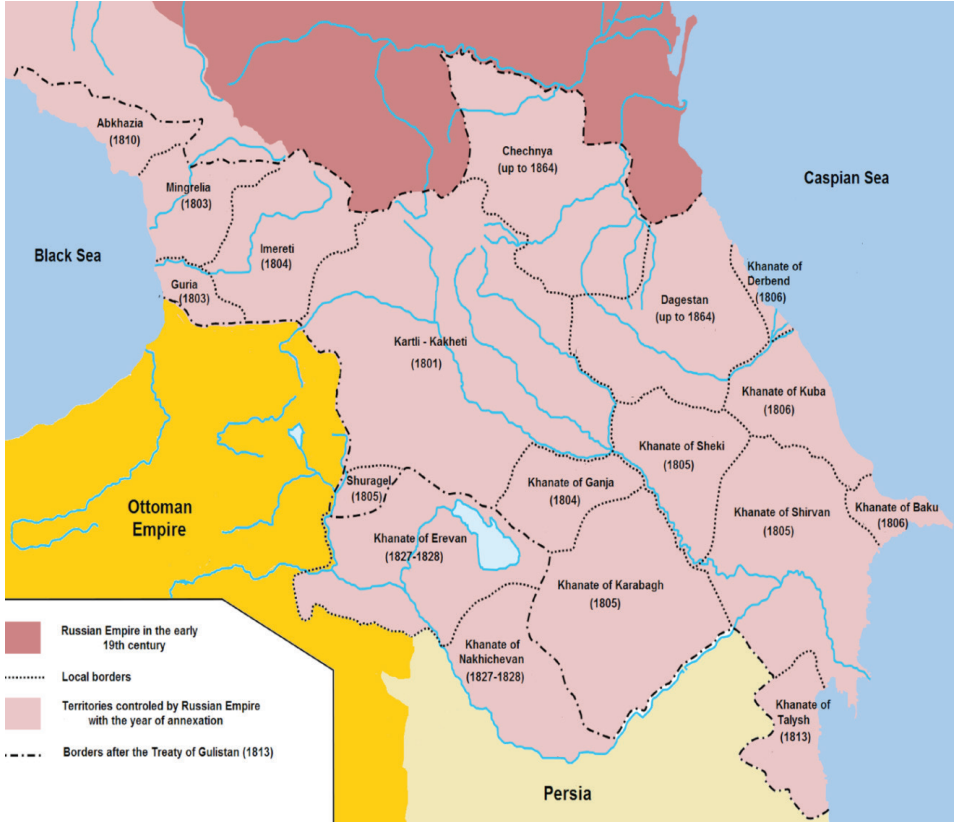
“Kendini Topla Kafkasya – Yermolov Gidiyor!⁵”

Napolyon Bonapart’a karşı 1812’de Rusya’yı işgalini takiben kazandığı zafer Rusya’yı geçici olarak baskın bir Avrupa gücü yaptı. 1815’te Viyana Kongresi tarafından doğrulanan zengin sınırları Rusya İmparatorluğu için Avrupa’da en elverişli konumu tesis etti. Finlandiya, Polonya’nın büyük kısmı ve Besarabya’yı ele geçirerek Rusya batıya doğru önceki sınırlarından çok daha ileri yürüdü. Habsburg İmparatorluğu, Prusya Monarşisi, zayıflamış Fransa ve halen bölünmüş durumda olan Almanya ile gayr-i resmi müttefik olan Avrupa’nın en büyük ordusuna sahip Rusya oldukça imrenilecek bu gücün tadını çıkardı. Böyle koşullar altında Rusya, dikkatini imparatorluğun Avrupa ayağına, Doğu Sorunu’ndaki konumuna ve özellikle Balkan politikasına verdi. Avrupa’dan daha fazla toprak talep edemezdi ancak doğru koşullar altında Kafkaslar’da küçük ancak stratejik olarak çok önemli liman ve vilayetlerin ilhakını düşünebilir, güney sınırını koruyup güçlendirebilir ve Osmanlı İmparatorluğu’nun ve İran’ın etkisini önleyebilirdi.⁶

Ancak, savaşıardan bitkin düşmüş ve yeni toprak genişlemeleri yüzünden Rusya, Kafkaslara daha fazla müfreze gönderebilecek durumda değildi. Kafkaslardaki Rus otoritesini daha da güçlendirmek ve genişletmek adına otoritesini ve becerilerini kullanabilecek bir adama ihtiyaç duyuluyordu.

⁵ “Смирись, Кавказ: идет Ермолов!” adlı şiirden dizeler “Кавказский пленник” Alexander Sergeevich Pushkin tarafından 1821’de yazılmıştır. Metnin tamamı için bkz: Александр С. Пушкин, Собрание сочинений в десяти томах, том третий (поэмы, сказки), под общей редакцией: Д. Д. Благого, С. М. Бонди, В. В. Виноградова, Ю. Г. Оксмана, Государственное издательство художественной литературы, Москва, 1960, 87–120.

⁶ Аугса bk. Barbara Jelavich, **Rus Dış Politikasının Bir Yüzyılı 1814–1914**, Indiana Üniversitesi, Philadelphia ve New York, 1964, 34–70; David MacKenzie, **Emperyal Hayaller Acı Gerçekler. Çarlık Rusyası’nın Dış Politikası 1815–1917**, North Carolina Üniversitesi, Greensboro, 32–38; Олег Р. Айрапетов, **Дорога на Гюлистан... Из истории российской политики на Кавказе во второй половине XVIII – первой четверти XIX в.**, Книжный Мир, Международный Институт Новейших Государств, Москва, 2014, 296–330.

Harita 1: 19.yüzyılın ilk yarısında Rusya'nın genişlemesi

Bu şartlarda Rus hükümeti Kafkaslara, Napolyon'un 1812 Rusya Seferi'nin kahramanı olan General Alexey Petrovich Yermolov'u, Rusya'nın bölgedeki konumunu güçlendirmeyi ve İran ile yeni bir savaştan kaçınmayı umarak göndermeye karar verdi.⁷ Kafkas birlikleri, birlikler arasında popülerleşmiş, muhteşem

⁷ Alexey Yermolov 4 Haziran 1772'de asil bir Rus ailesinde dünyaya geldi. Babası Peter Alexeyevich Ovlov vilayeti soyluluğundandı ve nispeten başarılı bir askerî kariyerin tadını çıkardı. Genç Alexey, 1784-1791 yıllarında Moskova Üniversitesi'ne yatılı olarak gitmeden önce başlangıçta evde eğitim gördü. Ocak 1787'de Preobrazhensk Rejimi Cankurtaranlığı'na sefîne emini ve 1791'de de yüzbaşı olarak kaydedildi. Aynı yıl, Yermolov Osmanlı İmparatorluğu'na karşı askerî operasyonlara katılma kararı aldı. Bir sonraki yıl General Savcı A. Samoïlov'a yaver olarak St. Petersburg'a geri çağırıldı. Mart 1793'te 2.Topçu Taburuna levazım subayı olarak atandı ve prestijli Topçu ve Mühendis Askerî Birliği sınavlarına çalışmaya başladı.

bir zafer sahibi ve tecrübeli, yetenekli bir liderin özelliklerini kazanan Borodino ve Kulm kahramanının atanmasını hevesle karşıladı. 1816 Mayıs'ının başında, Yermolov Kafkaslarda başkomutan ve Temmuz'da da İran'a olağanüstü büyükelçi olarak görevlendirildi. Kafkasya'da nihaî muharebe politikasını uyguladı. Yermolov Gürcistan'ın antik başkenti Tiflis'e Ekim 1816'da vardı ve bölgeyi araştırarak yaklaşık 6 ay geçirdi. 1817'de Nisan-Ekim arası Fath Ali Şah ile müzakere etmek için İran'a seyahat etti ve 1813 Gülistan Antlaşması ile tanınan Rus işgallerini doğrulatmada başarılı oldu. İran ile görüşmeler Yermolov'un Kafkaslardaki Rus gücünü ilk garantileme çabasını temsil ediyordu. Belirli emperyal kısıtlamalara rağmen İranlıları müzakereye ikna etmek için diplomasi formalitelerini kasıtlı olarak görmezden geldi. İnatla Prens Abbas Mirza'yı tahtın varisi olarak tanımayı reddetti ve sonuç olarak Abbas Mirza Rusya ile yeniden herhangi bir yakınlaşmaya düşmanca yaklaştı; daha sonra da Yermolov'un en azılı düşmanı haline geldi⁸.

Tiflis'e döndüğünde Yermolov artık kendisini bölgeye emperyal yönetimi aşılama çalışan, Rusları hafife alan Çeçenistan ve Dağıstan boyları ile vuruşmaya hazır biri olarak hissediyordu. Askerî hattı Terek Nehri'nden Kafkas Dağıları eteklerine taşımaya yönelik bir plan geliştirdi ve bağılı dağ topluluklarını

Aynı yılın Ağustos ayında topçu yüzbaşı rütbesini aldı ve askeri öğrenci olarak birliğe girdi. Bu kez, Polonyalı isyancılara karşı yürümüş efsanevi General Alexander Suvorov'a bağılı Rus ordusunda yer almayı hedefliyordu. Yermolov'un isteğı kendisine bahşedildi ve Ekim 1794'te Bug Nehri'nde ve Rus taşrası Praga saldırısında kendisini kanıtlayarak General Derfelden'in karargâhına katıldı. St. Petersburg'a dönerek, İtalya'ya giden diplomatik Rus heyetine eşlik etmesi emredildi ve o bölgeyi baştanbaşa seyahat etme fırsatını elde etti. Dahası Avusturya ordusunda hizmet etmek için gönüllü oldu ve 1795 yazında Alplerdeki Fransızlara karşı operasyonlarda yer aldı. 1795 sonlarında ordularının Rus müttefiki olan doğı Gürcistan'ın Kartlı-Kakheti eyaletlerini yağımaladığı İran'la yaklaşan savaşın haberlerini aldı. Derhal St. Petersburg'a dönerek Rus sefer kuvvetine atanmayı garantiledi. Sefer sırasında Rus birlikleri Hazar kıyılarına ilerledi ve Yermolov yetenekli ve cesur bir subay olarak kendisini kanıtladı. St. Petersburg'a dönerek topçu birliklerine katıldı ve 1797 Ocak'ta binbaşı oldu. 1805'te Rusya Üçüncü Koalisyon'a katıldı ve Napolyonik Fransa'ya karşı güçlerini seferber etti. Moravya seferi boyunca Yermolov atlı topçu birliğini yönetti. 1806 sonlarında, Polonya'da Napolyon'a karşı seferde yer aldı. Batı vilayetlerinde hizmet ederek 28 Mart 1808'de Tümgeneralliğe terfi edildi ve daha sonra atlı topçu birlikleri müfettişliğine atandı. 1812 Seferi boyunca Yermolov 1. Batı Ordusu Kurmay Başkanlığına atandı ve büyük bir cesaret gösterdi. bk. Михаил Погдин, **Алексей Петрович Ермолов. Материалы для его биографии**, Университетская типография, Москва, 1864; Яков Гордин, Ермолов, Молодая гвардия, Москва, 2012, 12–333; Алексей В. Шишов, **Полководцы кавказских войн**, Центрполиграф, Москва, 2001, 135–153.

⁸ РГАДА, Ф. 1406, Оп. 1, Д. 346, 347, 355.

ve yerli beyleri Rus idarî makamlarına yerleştirdi⁹. Kendisinden öncekilerden farklı olarak Yermolov dolaylı yönetimi ve yerel boylarla müzakereleri reddetti ve bunun yerine sistematik olarak boyun eğdirme ve genişleme stratejisini benimsemişti. Gururla “Bu toprakları koruma sorumluluğunu üstlendiğime inanıyorum... Ricayla değil, zorla hükmetmeliyiz.” şeklinde bir açıklamada bulundu. Yalnızca idamların yüzlerce Rus’un hayatını kurtarabileceğine ve binlerce Müslüman’ı kendilerine ihanet etmekten alıkoyabileceğine sıkı sıkıya inanıyordu¹⁰.

Tecrübeli ve bilgili bir askerî lider olarak General A.P. Yermolov’un en büyük önemi Dağıstan ve Çeçenistan ile ilgiliydi. Kafkasya’nın devasa bir kale olduğuna dair ifadesi büyük çapta bilinmektedir. “Cesur garnizonların saldırısını uzaklaştırabildiği ve bağımsızlığı savunabildiği yer” olan Dağıstan’ı bu kalenin sığınağı olarak görüyordu¹¹. Ancak Çeçenistan alınmadan Dağıstan’ı tam olarak fethetmenin imkansız olduğu sonucuna vardı çünkü Çeçenistan Dağıstan için askerî yardım kaynağıydı. Dolayısıyla insanların yüzlerce yıllık arkadaşlık, karşılıklı ticaret ve ekonomik işbirliği geleneğine sahip olduğu Dağıstan ve Çeçenistan Rus komutanlığının stratejik planlarında tek bir düğüme bağlandı. Kafkaslarda kalışının başlangıcında Yermolov, merkezî bir devlet olmayan ve halkın pek çok bağımsız topluluğa saçıldığı Çeçenistan fethinin “çok daha az problem yaratacağı” fikrindeydi. Fakat kısa süre sonra Çeçenlerin çok ciddi bir güç olduğunu anladı.

Gürcü müfrezeleri 45.000 süngü ve yaklaşık 7.000 kılıç olarak sayıldı, ama hakikatte yaklaşık 37.000 kullanılabilir durumda süngü ve 6.000 kılıç vardı. Topçu birliği sayısı 132 silahtan oluşuyordu. Ciddi bir gücü fakat Gürcistan Kolorduları, İran’la ve Osmanlı’yla olan geniş ve tehlikeli sınırı kapatmak

⁹ **Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ)**, Ф. СПб. Гл. архив 1-7, Оп. 8, 1818 г, Д. 2, л. 1–8; **Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Архив главного управления наместника кавказского**, т. VI, ч. II, Типография главного управления наместника кавказского, Тифлис, 1875, 448–499; Яков Гордин, **Кавказ: Земля и кровь. Россия в Кавказской войне XIX века**, Журнал “Звезда”, Санкт-Петербург, 2000, 127–133; Федор М. Уманец, “Проконсул Кавказа”, **Исторический вестник**, 33/8 (1888), 258–295.

¹⁰ **Письма А. П. Ермолова к А. А. Закревскому 1812–1828**, Русское историческое общество, Санкт Петербург, 1890, 218; Александр Г. Кавтардзе, **Генерал А. П. Ермолов**, Приокское книжное издательство, Тула, 1977, 75–76.

¹¹ **Утверждение русского владычества на Кавказе: К столетию присоединения Грузии к России**, т. III, ч. I, Типография Я. И. Либермана, Тифлис, 401; РГАДА, Ф. 1406, Оп. 1, Д. 269; Bkz. John F. Baddeley, **Haritalar, Planlar ve Örneklerle Kafkaslarda Rus Fethi**, Longmans, Londra, 1908, 105–122.

zorundaydı. Ayrıca, garnizonları Kafkaslarda düzeni sağlamış, Kafkasya tahkim sınırı ve yolunu müdafaa etmişlerdi. İmparatora ana raporunda Çeçenistan fethinin başlangıcından bahsederek, sol kanadın ve müstahkem sınırın Terek Nehri kıyısından Sunzha Nehri'ne taşınması hakkında yazmıştı. Öncelikle, Yermolov bireysel cezalandırma gezileri politikasından dağ boylarının topraklarına derin bir ilerlemeye yöneldi. Yollar inşa edildi, dağ ormanlarında açıklık alanlar oluşturuldu, kaleler yükseltildi. Yeni köylerin etrafındaki ormanlar güvenlik için yüzlerce metre çapında yok edildi.

Fotoğraf 1: General Alexey Yermolov'un Portresi, fotoğraf: George Dawe

İlk Genel Valinin Adımları – “Çeçenler parçalanmalıdır.”

1817'de Yermolov, Kafkas Dağları etekleri yakınlarında, daha sonra meşhur Gürcistan Askerî Yolu olacak Terek ve Sunzha Nehri vadilerinde yeni bir Rus kale hattı inşalarına başladı. İlk olarak Yermolov Pregradnyi Stan adı verilen küçük bir kale inşa edilmesi emrini verdi. Kale inşaatının başlangıcı Kafkas hattında Çeçen saldırılarını artırdı. Rus ordusunun birkaç birliği güçsüzdü. 1817'de Çeçenlerin kararlılığı Rus garnizonlarını endişeye düşürdü. Çeçenistan'ın askerî önemine son

kez ikna olduktan sonra Yermolov Çeçenistan ile birlikte Kuzey Kafkasya'nın fetihine başladı. "Çeçenler paramparça edilmelidir" yazmıştı Yermolov İmparator'a, çünkü onlar "en güçlü ve en tehlikeli halk"tı¹². 1818 Nisanı başında, Terek Nehri dolaylarındaki Çeçen köylerinin büyükleri Yermolov'un emri altına girmeye çağrıldı. Baskıcı ve nihaî bir tonlama ile onlardan koşulsuz itaat talep etti. Çeçen saldırılarına karşı Rus birliklerinin korunmasını garanti altına almak için köy büklerini rehin aldı¹³. Ayrıca, Yermolov Çeçenlere, niyet ve eylemleri hakkında şüpheye yer bırakmayacak tehditkâr bir mektup ile seslendi. Derhal mahkumları ve asker kaçaklarını teslim etmelerini, aksi takdirde korkunç bir intikamla yüzleşeceklerini bildirdi. 24 Mayıs 1818'de Rus birlikleri, Terek Nehri'ni geçti ve Haziran başında "konumu dolayısıyla elverişli bir yolda bulunarak Çeçenlere Terek Nehri yolunu kapatacak" Grozny kalesini inşa etmeye başladılar¹⁴. Terek ve Sunzha boyunca yaşayan Çeçenler Rus ordusuna kalas, tahıl, 500 vagon öküz gönderme gibi ağır görevlere çarptırıldılar¹⁵. Askerî kale ve yol inşasında, Rus yönetimleri yerel halkın zorla yerini değiştirdi. Buna ek olarak, yerel halk çeşitli eşyalar, köprüler için odun, posta servisi gibi taşıma hizmetlerine zorlandı. Şarap, ipek, su kullanımı, toprak vb. alanlarda ayrıca yeni vergiler kondu¹⁶. Aynı zamanda Rus yönetimleri cömertçe Rus yanlısı yöneticilere rütbe, unvan, toprak ve para dağıtıyordu. Pek çok yerel yönetim Rus yanlısı politikaları için elmaslı altın ve üzeri "çabalarından dolayı" yazılı madalyalarla ödüllendirildiler¹⁷.

Yermolov ayrıca 1818 baharında Çeçenlerin yeniden iskanını düzenlemiş, ama Terek ve Sunzha nehirleri arasındaki yerleşik halk Rus birliklerine direnç göstermemişlerdi. Kuzey Kafkaslarda kalışının hemen hemen tamamında,

¹² Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Архив главного управления наместника кавказского, т. VI, ч. II, 447, 498.

¹³ Записки А. П. Ермолова 1798–1826 гг, часть II (1816–1827), Университетская типография, Москва, 1868, 304–305.

¹⁴ Записки А. П. Ермолова 1798–1826 гг, часть II (1816–1827), 303; Владимир О. Бобровников, Ирина Л. Бабич, Северный Кавказ в составе Российской империи, 116–117.

¹⁵ Письма А. П. Ермолова к А. А. Закревскому 1812–1828, 287.

¹⁶ Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Архив главного управления наместника кавказского, т. VI, ч. II, 39.

¹⁷ Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Архив главного управления наместника кавказского, т. VI, ч. II, 563; Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Серия вторая, том пятый (тринадцатый), Январь 1823 г. – декабрь 1824 г., Наука, Москва, 1982, 34.

Yermolov askerî güç ile onları “cezalandırmaya” bir bahane arıyordu (hatta bazen doğrudan dağlık nüfusu ve özellikle beyleri kışkırtıyordu) ve asla onlarla karşılıklı kabul edilebilir bir uzlaşmaya yanaşmadı¹⁸. Çeçenlere karşı baskıcı politikasını Yermolov fevkalade bir kararlılıkla devam ettirdi. Terek ve Sunzha Nehirleri kıyısında yaşayan Çeçenlerin iskan uygulamasını bir şekilde, örneğin Terek boyunca Rus yerleşkelerine coğrafi yakınlığını, anlamlandırabiliriz ancak diğer Çeçenlere yönelik eylemleri tamamıyla mantıksızdı. Baskıcı önlemlerin yanı sıra, General Yermolov gitgide bir başka yöntem kullanmaya başladı – bu yöntem “barışçıl” dağ kesimini “barış karşıtı” köylerle çatıştırmayı kapsıyordu. Bu taktik daha önce kullanılmıştı ama Yermolov bundan özel bir önem çıkarmış ve buna göre zorunlu taşınma bile uygulanmıştı. Düzenli askerlik hizmetinde geniş çapta dağlık nüfus olmak üzere, Hristiyanlar ve daha sonra da Müslümanların dahil olması yaygın olarak uygulandı¹⁹.

Grozny Kalesi’nin Eylül 1818’de tamamlanmasından sonra, Çeçenistan’ın her bölgesinde saldırılar başladı: toprakları içinde kaleler inşa edildi, Çeçenlerin dağlara tehir edilmesi ve Kazakların yerleştirilmesine başlandı ve Rus yönetimi kuruldu. Çeçenlerin en ufak itaatsizliği askerî güç yoluyla yönetimler tarafından vahşice bastırıldı²⁰. 1819 yılı boyunca Rus ordusu Çeçenistan’da cezai seferler düzenledi. Bunun en iyi örneklerinden biri Eylül 1819’da bütün nüfusun katledildiği ve köyün tamamıyla yakılıp yıkıldığı Dadi Yurt köyüne olan Rus saldırısıdır²¹. General Yermolov, Dadi Yurt köyünü tüm sakinleriyle birlikte yok olmaya mahkum etmişti. Bu, gelecek herhangi bir isyana karşı uyarı niteliğindeki dehşet örneğiydi. Bu konuyla ilgili yalnızca bir mektupta bahsetmiştir²². Belli ki bu eylemlerle Yermolov Rusya tarihinde kanlı bir sayfa açarak Çeçenleri savaşa zorlamıştır. 1820’ye kadar Çeçenistan ve Dağıstan’ın pek çok bölgesinin askeri ve ekonomik abluka altına alınması neredeyse tamamen belirlenmişti. Yermolov Çeçen Dağları dışındaki her türlü ticari işlemi yasakladı, Çeçenistan

¹⁸ Письма А. П. Ермолова к А. А. Закревскому 1812–1828, 293; РГАДА, Ф. 1406, Оп. 1, Д. 254.

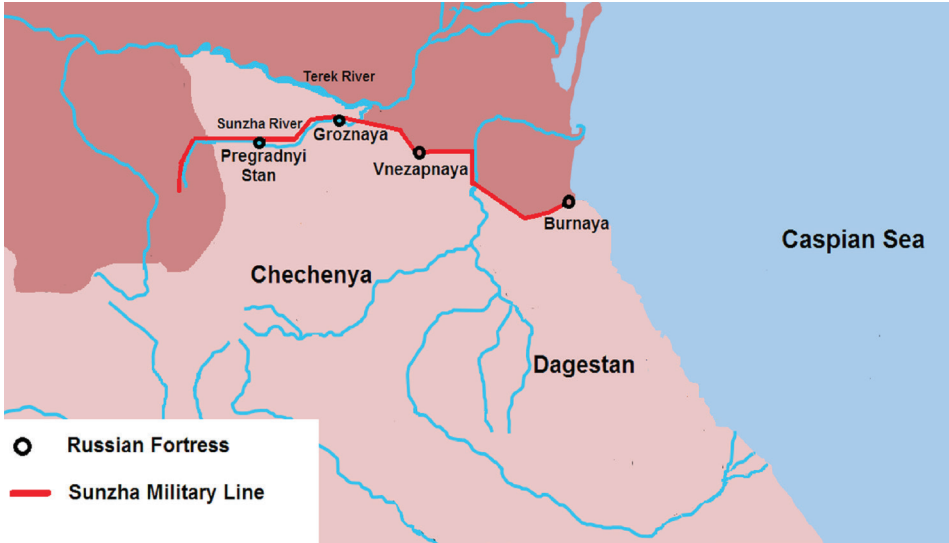
¹⁹ РГВИА, Ф. 482 (Кавказские войны 1735–1879 гг.), Оп. 1, Д. 2.

²⁰ РГВИА, Ф. ВУА, Д. 6164, Ч. 77 (3), Л. 159 об.

²¹ Утверждение русского владычества на Кавказе: К столетию присоединения Грузии к России, т. III, ч. I, 277; РГАДА, Ф. 1406, Оп. 1, Д. 255; Julius O. Adekunle, Hettie V. Williams, Ten Rengi Aygını: Küresel Perspektifte Irk ve Etnik Köken üzerine Makaleler, University Press of America, Lanham, 2010, 461; John F. Baddeley, Haritalar, Planlar ve Örneklerle Kafkaslarda Rus Fethi, 123–134.

²² Письма А. П. Ермолова к А. А. Закревскому 1812–1828, 356.

ve Dağıstan'da yiyecek ithali ayrıca yasaklandı. Dahası, Yermolov Dağıstan ve Çeçenistan'ın içinde (ayrı bölgeleri arasındaki) bile ticareti yasakladı²³. Yermolov'un Rus yönetimini ve şiddeti uygulamada ne kadar ileri gittiğini bir örnekle görebiliriz: İmparator için dua metninde. 1820'de metni şahsen oluşturmuş ve duanın her türlü ibadet ve ziyafet günlerinde okunmasını emretmişti. Dua metninin İmparator'a itaatin tanınması anlamına geldiğini belirterek "Yüce ve merhametli Tanrı, cömert Tanrımız, sana tüm Rusya'nın cismen ve ahiret saadetini mazhar kıldığı sevgili Büyük Otokrat İmparator Alexander Pavlovich'i iradenle görevlendirdiğin için dua ediyoruz. Onun hayatını sağlık ve mutlulukla uzat, insanlara hükmedebilsin diye ona bilgelik bahşetmeni içtenlikle arzuluyoruz. Komşularımıza hükmetmeyi ve onlarla karşılıklı güç ilişkileri tesis et. Sonsuza kadar haşmetli hükümdarımızsın. Amen!"²⁴. Lakin, Kuzey Kafkaslarda Rus otoritelerinin vahşi politika uygulamaları yerel nüfus arasında geniş çaplı nefrete ve alenen Rus karşıtı eylemlere yol açtı.

Harita 2: Yermolov Döneminde Sunzha Askeri Hattının Oluşumu

²³ Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Архив главного управления наместника кавказского, т. VI, ч. II, 20–30.

²⁴ Алексей П. Берже, "Молитва для мусульман на Кавказе, соствяления в 1820 г. А. П. Ермоловым", Русская старина 10 (1881), 454; Владимир О. Бобровников, Ирина Л. Бабич, Северный Кавказ в составе Российской империи, 370–372.

Dağıstan'ın Bastırılması – “Haşmetli Krallığınızın Kutsal Ayaklarında Düşen” Ülke

Yermolov'un ileriki niyetlerinden bilinenlerle birlikte kalelerin inşası yalnızca Çeçenleri değil aynı zamanda güney ve güneydoğudaki komşularını da alarma geçirdi. 1818-1819 kışında Dağıstan'ın pek çok yöneticisi Rus yönetimine karşı harekete geçti. Avar, Gazikumuk, Mekhtuli, Karakaytag ve Tabasaran ve Akusha Konfederasyonu yöneticileri Ruslara karşı birlik oldular. Yermolov'un cevabı ise Dağıstan'daki yerel birliklere dağlara sefer düzenleme ve isyanı bastırma emri oldu. Ancak Dağıstan Komutanı Albay Pestel tehdidin düzeyini hafife aldı ve Karakaytag'ın en önemli kasabası olan Başlı köyü yakınlarında büyük bir bozguna uğrayarak Derbent'e kaçtı. Askerî birlik ağır kayıplar verdi- 12 subay ve yaklaşık 500 adam öldürüldü ya da yaralandı. Rus birliklerine karşı kazanılan zafer İran'da bile kutlandı. 1819'da Yermolov'un bizzat dağlara çekilmekten başka şansı kalmamıştı. Başlı, Piri Aul ve Jengutay taarruza uğradı ve tahrip oldu. Mekhtuli Hanı kaçtı ve Hanlık yıkıldı. 1819'un sonlarında kuzey Dağıstan'ı kontrolüne almakta ve Kazak Hanlığı'nı yıkmakta başarılı oldu. Yermolov daha sonra Grozni'yi tamamlamak için geri döndü ve 1819'da Dağıstan'a giden ana geçitte Vnezapnaya kalesini dikerek Grozni surlarıyla birleştirdi.

Ancak itilaflar henüz yenilmemişti. 1819 baharında iki yönden saldırdılar: kuzeyde Avar Han'ı Rus kuvvetlerine ait Vnezapnii yapısına saldırdı. Eylül ortalarında güneyde Dağıstanlılar Derbent ile iletişimi kesti. Ruslar karşı saldırıya geçti ve Ekim 1819'da Karakaytag'a yürüdüler, beyliği imparatorluğa kattılar. Vnezapnii'nin inşasını tamamlayarak Yermolov Akusha Konfederasyonu'na doğru harekete geçti ve 31 Aralık 1819'da Lavashi yakınlarında mutlak bir zafer kazandı. Konfederasyonun önerisini kabul ederek Yermolov yeni bir kadı atadı ve en önemli ailelerden 24 rehine Derbent'te tutuldu. 1820'nin başında Karadeniz Kazak Ordusu (yaklaşık 40.000 asker) Gürcistan müfrezelerine eklendi. Bundan sonra Yermolov, dağda yaşayanların koloni karşıtı mücadelelerinin sığınağı olan Gazikumuk'u doğrudan saldırıyla işgal etmeye karar verdi. 12 Haziran'da Khosrehk köyü yakınlarında belirleyici bir savaş meydana geldi. 1820'de, 25 yıldır süregelen 2. Surkhay Han Savaşı'ndan sonra Gazikumuk Hanlığı Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edildi. Yermolov Gazikumuk'u işgal ettikten sonra “Rus ordusu bu yerde ilk kez ortaya çıktı.” yazmıştı. Yermolov, “Geçen yıl başlayan Dağıstan fethi tamamlanmıştır ve bu gururlu, savaşçı ve şimdiye kadar ele geçirilmemiş ülke Sizin Haşmetli Krallığınızın kutsal ayaklarına düşmüştür.”

şeklinde İmparatora bildirdi²⁵. Oysaki “volkanın ağzı temizlenmesine rağmen, içindeki ateşin sönmekten çok uzakta” olduğunu fark etmemişti.

1821’de Avar Hanlığı son yenilgisini aldı. Burnaya (Fırtınalı, şimdiki Mahaçkale) Kalesi’nin inşaatı Hazar Denizi kıyısındaki Tarki yakınlarında tamamlandı. İran yanlısı düşüncelerin güçlenmesinin önüne geçmek için General Yermolov Dağıstan’ın derinlerine doğru yıkıcı yağmalarda bulundu. Bu sırada Avrupa bir diğer devrim dalgasına tutuluyordu. 1821’in başlarında İspanya’da başlayan isyan kısa zamanda Napoli’ye yayıldı. Avrupa güçleri duruma dik-kat çekmek için derhal bir kongrede toplandı. Yermolov, St. Petersburg’a, daha sonra İmparator Alexander’ın kongreye katıldığı Laibach’a çağrıldı. Kendisine Rus birliklerinin İtalya’ya yürümesi ve devrimci eylemleri bastırması için Avusturya’nın çabalarına destek vermesi emri verildi. Ancak Avusturya birlikleri Napoli’yi işgal etmekte ve orada kraliyet otoritesini sürdürmekte kısa süre sonra başarılı oldu. Böylece Yermolov Rusya’ya, oradan da Kafkaslara geri döndü. Ekim 1822’de General Yermolov Dağıstan’a bir sonraki yılın Şubat ayına kadar sürecek olan cezaî sefer düzenledi ve “isyankar Erpeli ve Karanay köylerinin tamamen imha edilmesi” vaziyetine sebep oldu²⁶. İmparator Alexander fetih yön-temlerini eleştirdiğinde Yermolov “İsmimin saldığı korkunun sınırlarımızı bir dizi kaleden daha güçlü koruyabilmesini isterim.” diye yanıt verdi²⁷. Nihai muharebeler kısa sürede Kuzey Kafkasların doğusunu sakinleştirdi ama Osmanlılar tarafından desteklenen güçlü Çerkezlerin, Yermolov sürekli sefere çıkmasına rağmen Rus egemenliğini tanımadığı dağların batı kesiminde artan mücadeleyle karşılaştı. Süregelen yıllarda Yermolov teknik olarak bölgedeki dağları “temizleyen” bazı cezaî seferler düzenledi. Dehşet politikası her yerdeydi. Yeni bir isyanın meydana gelmesi an meselesiydi. Yalnızca birkaç yıl sonra öyle de oldu.

Eski-Yeni Savaşlar ve Yermolov’un Görevden Alınması

1825’te Çeçenistan’da yeni bir isyan patlak verdi. Başlangıçta isyancılar başarılıydı, pek az garnizonla zayıf istihkamları, Terek Nehri’nde bir kışlayı,

²⁵ РГАДА, Ф. 1406, Оп. 1, Д. 256, 276, 277; *Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Серия вторая, том пятый (тринадцатый), Январь 1823 г. – декабрь 1824 г., 474–477; Василий Потто, Кавказская война. Ермоловское время, Центрполиграф, Москва, 2008, 58–82, 155–172; John F. Baddeley, *Haritalar, Planlar ve Örneklerle Kafkaslarda Rus Fethi*, 135–150.*

²⁶ *Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Архив главного управления наместника кавказского*, т. VI, ч. II, 17–19, 74–76; РГАДА, Ф. 1406, Оп. 1, Д. 257, 258, 282.

²⁷ РГАДА, Ф. 1406, Оп. 1, Д. 249.

Pregradnyi Stan ve diğer birkaç küçük tahkimatı işgal ettiler. Rus ordusu için en büyük tehlike Vnezapnaya ve Grozni kaleleri arasındaki yolu koruyan kalelerin arasında yer alan Verkhniv Gerzel yerleşkesinin kuşatması oldu. Ruslar saldırıyı savuşturdu ve yerel komutan Dmitry Lisanevich bir arananlar listesi oluşturmaya karar verdi çünkü yerli halkın hepsi saldırıya katılmamıştı. Suçlanması gerekenin kim olduğunu bulmak için yerel ileri gelenleri ve saygın insanları çağırdı. Rus birliklerine karşı olan korku öyle büyüktü ki 318 ileri gelen Verkhniy Gerzel'de bir araya geldi. 18 Temmuz'da itibarlı kişilerle olan görüşmeler esnasında Kumuk Molla Kaçar Hacı, Lisanevich'in bacaklarına saldırarak karnından bıçakladı. askerler bütün ileri gelenleri öfkeyle öldürdü²⁸. Yermolov Tiflis'ten ayrılıp bölgeye geri gelmek zorunda kaldı. Bir dizi ciddi seferden sonra "barış karşıtı" pek çok köyü işgal ederek yerle bir etti. 1826 Şubatına kadar Çeçenistan "yatıştırıldı". Rus birliklerinin eylemleri öyle başarılı ve etkiliydi ki 1826 yazında yeni bir Rus-İran savaşı patlak verdi ve Çeçenler yeni bir isyan çıkarmaya cesaret edemedi. Kafkaslarda yerel savaşlar arasında kısa bir duraklama oldu ama dağlarda halen bazı karışıklıklar vardı ve nihai barış hala çok uzaklardaydı. Ayrıca, Yermolov için bu son savaşı çünkü 1826'da görevden alınma sorunu gündeme geldi.

İmparator I. Nicholas'ın A.P. Yermolov'u Gürcistan Valiliği ve Kafkaslar'daki kışlasından alma kararının önkoşulu Aralıkçılar İsyanı'ydı. Yermolov'un Kafkas Ordusu'nun yeni İmparator I. Nicholas'a biat yeminini birkaç gün geciktirmesi başkentte şüpheleri artırdı. Ayrıca Kafkas kolorduları sürgün edilen rütbesi indirilmiş Aralıkçılar lehine tepki gösterdiler. Yermolov'un Aralıkçılar örgütünün önceki bölümü olan gizli bir "Kafkas toplumu"nu desteklediğine dair birtakım raporlar vardı. Daha sonra bu söylentiler doğrulanmadı. Fakat hasar çoktan verilmişti. Yermolov zan altındaydı. Yine de, Yermolov öyle büyük askerî ve siyasi bir figürdü ki, görevden alınması kolay olmayacaktı. O sırada Rusya ve İran arasındaki ilişkiler çabucak kötüleşti. Temmuz 1826'da İran ordusu Transkafkasya'yı işgal etti. Yermolov İran işgalini frenlemekteki başarısızlığı yüzünden eleştirildi ve Nicholas, asıl amacı Yermolov'un yerine geçmek olmasına rağmen General İvan Paskевич'i Rus ordularının komutan yardımcısı olarak atadı. İki komutan kısa sürede anlaşmazlığa düştü. Şubat 1827'de Kurmay Başkanı General Diebitch iki generali uzlaştırmak için Kafkaslara gönderildi ama Yermolov'u istifa etmeye zorladı. Gücünü kaybettiğini fark ederek Yermolov 15

²⁸ Василий Потто, *Кавказская война. Ермоловское время*, 298–311; John F. Baddeley, *Haritalar, Planlar ve Örneklerle Kafkaslarda Rus Fethi*, 150–152.

Mart 1827’de istifa etti ve 14 gün sonra bütün makamlardan alındı²⁹. Sonunda Yermolov döneminden sonra Kafkaslar yalnızca iç karışıklık yönünden değil, aynı zamanda uluslararası seviyede, özellikle de Büyük Britanya’nın tüm bölgede artan çıkarları dolayısıyla yeni bir safhaya girdi³⁰.

Yermolov Dönemi – İçerden Bakış

Anayurdun düşmanlarına acımasız olan Yermolov subaylar ve askerlerin “babasıydı”. Birlikleri gereksiz tatbikatlarla yormayı yasaklamış, et ve şarap porşiyonlarını artırarak yiyecek tedarikini geliştirmiş ve sahaya daha uygun giysi ve üniforma malzemelerini uygulamaya sokmuştu. Ordunun kaldığı yerlerde geçici evler inşa etmişti. Alexey Petrovich Yermolov hem askerler hem de subay birlikleri tarafından sevilip sayılırdı. Rüşvet yemez, hatta Sparta tarzı alışkanlıkları olan sade bir adamdı fakat her zaman dikkatli ve birliklerinin iyiliğini düşünürdü. Formalite ve protokolden hoşlanmaz, adamlarına emir yazarken bile “dostlar” olarak seslenirdi ve otururken ziyaretçisi özel olsa bile asla birini kabul etmemeye özen gösterirdi.

Yermolov sadece askerî operasyonlara ve Kafkas “kalelerinin” güçlendirilmesine odaklanmamış, ayrıca sivil alanda pek çok başarılı çözüm üretmişti. İdarî başarıları dikkate değerdi. Her şeyden önce yerel hanlıkların çoğunu, özellikle de şimdiki Kuzey Azerbaycan’dakileri (Şaki, Karabağ ve Şirvan) tasfiye etti³¹. Yermolov’un yönetiminde Kafkas bölgesi yol ağları genişliyordu. Gürcistan Askeri Yolu ve diğer yollar modernleştirildi ve güvenlikleri güçlendirildi. Ticaret ve sanayi desteklendi, kervan güzergâhları korundu, yolsuzluktan suçlu bulunan

²⁹ РГАДА, Ф. 1406, Оп. 1, Д. 301; Glynn R. Barratt, “A Note on the Russian Conquest of Armenia (1827)”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 50, No. 120 (Jul., 1972), 386–409; Алексей В. Шишов, *Полководцы кавказских войн*, 174–179; John F. Baddeley, *Haritalar, Planlar ve Örneklerle Kafkaslarda Rus Fethi*, 152–163.

³⁰ bk. Владимир В. Дегоев, *Кавказский вопрос в международных отношениях 30–60-х годов XIX в.*, Северо-Осетинский государственный университет им. К. Л. Хетагурова, Владикавказ, 1992, 48–67.

³¹ *Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Серия вторая, том пятый (тринадцатый), Январь 1823 г. – декабрь 1824 г.*, 33; Аугіса bk. *Административная практика Российской Империи на центральном Кавказе с конца XVIII в. до 1870 г. (на материале Осетии). Сборник документов*, ФГБУН Северо-Осетинский институт гуманитарных и социальных исследований им. В.И. Абаева ВНИЦ РАН И Правительства РСО-А, Владикавказ, 2012, 112–136.

astlar görevden alındı ve eğitimli adamlar desteklendi³². Bölgenin endüstriyel hayatının, özellikle de madencilik gelişmesine ön ayak oldu. 1824'te mineralojik keşif gezisi girişiminde İmereti bölgesine gönderildi. Pyatigorye'deki Kafkas Mineral Suları üzerinde sağlık kurumları inşa edildi ve Pyatigorsk şehri kuruldu³³. İmparatorluğun en akıllı devlet adamlarından biri olan Rusya'nın ekonomik sisteminin verimliliğini artırmak için çok iş yapmış olan Ekonomi Bakanı Yegor Cancrin'in bir konuşmasında İmparator'a şu sözleri söylemesi tesadüf değildi: "Yermolov kendisini asla bir yönetici olarak hayal etmese de, bölgenin derinlerine inmiş ve Kafkaslarda yaptığı her şey oldukça iyi olmuştur."

Kafkasların başkenti Tiflis'te, Yermolov karargâhlarını, Merkez Meydanı, askerî hastaneleri inşa etmiş, bir tür banka, bakır dökümhanesi, barut fabrikaları ve bir Ermeni okulu kurmuştu. Kervansarayları ve diğer yapıları restore ettirdi. Ayrıca, Tiflis'te büyük kütüphaneli bir subay kulübü açıldı. Subay kulübü belli başlı Batı Avrupa ve Rus gazete ve dergileriyle haiz oldu. 1819-1820'de ilk Gürcistan dil edebiyat dergisi kuruldu. Yermolov gitgide etrafında yetenekli ve aydın asistanlar, sivil ve askerî personel olan Gürcü, Müslümanları ve Hristiyanları topladı (Şah'ın özel temsilcisi, Puşkin'in yakını ve devrimci suikastçı Griboedov; şair ve asker Gürcü Prensi Alexander Chavchavadze, Yermolov'un kurmay başkanı, iyi bir idareci ve askerî stratejist Velyaminov). Yermolov'un zamanındaki Gürcistan başkenti Kafkasların siyasi merkezi olmakla birlikte entelektüel bir şehir haline geldi. Ayrıca Yermolov, özellikle Don Nehri'nden gelen Kazakları kendine çekerek Rus yerleşimcilerin akınına yardım etti. Bunun yanı sıra 1817'deki girişiminde Almanya Württemberg'ten gelen 500 yerleşimci Gürcistan'a yerleşti. Yerleşimcilere yardım etmek için özel bir komite kuruldu³⁴.

Yermolov Kafkaslarda kısa sürede sistemli ve üstü kapalı bir şekilde güç, entrika, tehditler ve dil dökme, olağanüstü taktik yetenekleri ve kuşkucu diplomasisini bir araya getirerek Rus hegemonyasını kurdu. Yerlilerin adlandırdığı gibi "Yarmul" ya da "öfkeli şeytan", tüm Kafkaslarda çabucak kendisini korkulan, nefret edilen ve saygı duyulan biri haline getirdi. Ateş ve kılıçla Rus yönetimine her türlü karşı çıkmayı ezdi. Çeçenistan, Dağıstan ve her yerde pek çok yer-

³² Анатолий В. Фадеев, **Россия и Кавказ первой трети XIX в.**, Издательство Академии наук СССР, Москва, 1960, 54–59.

³³ **Письма А. П. Ермолова к А. А. Закревскому 1812–1828**, 242.

³⁴ Ayrıca: Thomas M. Barrett, "Belirsizlik Hatları: Kuzey Kafkasya Hudutları", **Slavic Review**, Vol. 54, No. 3 (1995), 578–601.

leşme onun “saltanat” döneminde yerle bir edildi. Yerliler Rus cezaî seferlerinden dolayı sürekli korku halindeydi. Dikkate değerdir ki Gürcistan Askerî Yolu’nun açık yanını koruyan Terek’ten güneye kollara ayrılan ve Çeçenistan’ın sık ormanlarının derinlerine kadar ulaşan kalelerin isimleri özel anlamlar içeriyordu – Grozni (Korkunç), Brunaya (Fırtınalı), Pregradnii (Savunmacı), Vnezapnii (Beklenmedik) vs. Yermolov bölgedeki Rus kudretini korumak ve yerel kabileleri korkutmak için bilerek istifade etmişti.

KAΥNAKÇA

Yayımlanmayan Kaynaklar

Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ)

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА)

Российский государственный архив древних актов (РГАДА)

Yayımlanmış Kaynaklar

Авалов Зураб Д., **Присоединение Грузии к России**, Типография А. С. Суворина, С. Петербург, 1901.

Adekunle Julius O., Williams Hettie V., **Ten Rengi Ayırımı: Küresel Perspektifte İrk ve Etnik Köken üzerine Makaleler**, University Press of America, Lanham, 2010.

Административная практика Российской Империи на центральном Кавказе с конца XVIII в. до 1870 г. (на материале Осетии). Сборник документов, ФГБУН Северо-Осетинский институт гуманитарных и социальных исследований им. В.И. Абаева ВНЦ РАН И Правительства РСО-А, Владикавказ, 2012.

Айрапетов Олег Р., **Дорога на Гюлистан... Из истории российской политики на Кавказе во второй половине XVIII – первой четверти XIX в.**, Книжный Мир, Международный Институт Новейших Государств, Москва, 2014.

Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Архив главного управления наместника кавказского, т. VI, ч. II, Типография главного управления наместника кавказского, Тифлис, 1875.

Baddeley John F., **Haritalar, Planlar ve Örneklerle Kafkaslarda Rus Fethi**, Longmans, London, 1908.

Barratt Glynn R., “Rusya’nın Ermenistan’ı Fethi Üzerine Bir Not (1827)”, **The Slavonic and East European Review**, Vol. 50, No. 120 (Jul., 1972).

Barrett Thomas, “Belirsizlik Hatları: Kuzey Kafkasya Hudutları”, **Slavic Review**, Vol. 54, No. 3 (1995).

Берже Алексей П., “Молитва для мусульман на Кавказе, состоявшаяся в 1820 г. А. П. Ермоловым”, **Русская старина** 10 (1881).

Бобровников Владимир О., Бабич Ирина Л., **Северный Кавказ в составе Российской империи**, Новое литературное обозрение, Москва, 2007.

- Charles King, **Özgürlüğün Ruhu: Kafkasya Tarihi**, Oxford University Press, USA, 2008.
- Дегоев Владимир В., **Кавказский вопрос в международных отношениях 30–60-х годов XIX в.**, Северо-Осетинский государственный университет им. К. Л. Хетагурова, Владикавказ, 1992.
- Дружинина Елена И., **Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года**, Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1955.
- Дубровин Николай Ф., **Георгий XII последний царь Грузии и присоединение ее к России**, Типография Д. В. Чичинадзе, С. Петербург, 1897.
- Фадеев Анатолий В., **Россия и Кавказ первой трети XIX в.**, Издательство Академии наук СССР, Москва, 1960.
- Гордин Яков, **Ермолов**, Молодая гвардия, Москва, 2012.
- Гордин Яков, **Кавказ: Земля и кровь. Россия в Кавказской войне XIX века**, Журнал “Звезда”, Санкт-Петербург, 2000.
- Jelavich Barbara, **Rus Dış Politikasının Bir Yüzyılı 1814–1914**, Indiana Üniversitesi, Philadelphia ve New York, 1964.
- Кавтардзе Александр Г., **Генерал А. П. Ермолов**, Приокское книжное издательство, Тула, 1977.
- Köremezli İbrahim, **Rus-Çerkez Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu’nun Yeri (1830–1864)**, A Master’s thesis, Department of International Relations, Bilkent University Ankara, 2004.
- MacKenzie David, **Emperyal Hayaller Acı Gerçekler. Çarlık Rusyası Dış Politikası 1815–1917**, University of North Carolina, Greensboro.
- “Переписка Екатерины II с Иосифом II”, **Русский архив** 1 (1880).
- Письма А. П. Ермолова к А. А. Закревскому 1812–1828**, Русское историческое общество, Санкт Петербург, 1890.
- Погодин Михаил, **Алексей Петрович Ермолов. Материалы для его биографии**, Университетская типография, Москва, 1864.
- Потто Василий, **Кавказская война от древнейших времен до Ермолова**, Центрполиграф, Москва, 2006.
- Потто Василий, **Кавказская война. Ермоловское время**, Центрполиграф, Москва, 2008.

- Пушкин Александр С., **Собрание сочинений в десяти томах, том третий (поэмы, сказки)**, под общей редакцией: Д. Д. Благого, С. М. Бонди, В. В. Виноградова, Ю. Г. Оксмана, Государственное издательство художественной литературы, Москва, 1960.
- Сотавов Надырпаша А., **Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в.**, Наука, Москва, 1991.
- Уманец Федор М., “Проконсул Кавказа”, **Исторический вестник**, 33/8 (1888), 258–295.
- Утверждение русского владычества на Кавказе: К столетию присоединения Грузии к России**, т. III, ч. I, Типография Я. И. Либермана, Тифлис.
- Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Серия вторая, том пятый (тринадцатый), Январь 1823 г. – декабрь 1824 г.**, Наука, Москва, 1982.
- Записки А. П. Ермолова 1798–1826 гг.**, часть II (1816–1827), Университетская типография, Москва, 1868.
- Шишов Алексей В., **Полководцы кавказских войн**, Центрполиграф, Москва, 2001.

KUZEY AZERBAJCAN'IN SOVYET RUSYA'SI TARAFINDAN İŞGALİNİN TARİHÇİLİĞİ (RUSYA, AZERBAJCAN VE TÜRKİYE TARİHÇİLİĞİ BAKIMINDAN)

VAGİF ABIŞOV*

Özet

I.Dünya Savaşı'nın sonucu olarak yenilen taraf ya tamamen imha edilmeli, ya da tehlike veremeyecek bir hale getirilmeliydi.

I.Dünya Savaşı'nın en uzun cephe hatlarından birisi de Kafkas Cephesi sayılıyordu. Bu cephede de genellikle iki devlet -Rusya'yla Osmanlı Devleti- savaşıyordu. Azerbaycan'ın kaderi bu iki devletin zaferine bağlıydı. Fakat Rusya'da 1917 yılının Şubat ve Ekim aylarında yapılan rejim devrimleri sonucuyla cephede Osmanlı Devleti'nin yararına değişim yapmak yanında, Azerbaycan'ın da bağımsız bir devlet gibi varoluşuna olumlu bir etki göstermiş oldu.

Belirttiğimiz gibi devrim sonrası ağır darbe yemiş Rusya Bolşeviklerinin örneğinde yeniden hayata tutunmaya başlamıştı. Böyle bir durumda Osmanlı İmparatorluğu çökmüş ve onun yerini genç, topraklarını işgalden kurtarmakta azimli ATATÜRK Türkiyesi ortaya çıkmıştı.

Antanta Devletlerinin askeri saldırısına uğramış Türkiye çok büyük ekonomik ve askerî sıkıntı içindeydi. Bu yüzden de yakın komşusu olan Sovyet Rusya'sıyla ilişkilerini sıkılaştırmaya başlamıştı. Öte yandan her iki devlete askerî saldırı yapan Antanta olduğundan Sovyet Rusya'sı da Türkiye'yle yakınlaşmak zorundaydı.

Antanta üyesi devletleri yendikten ve devletin başı üzerinden yabancı tehlike kalktıktan sonra durum kısmen değişmeye başladı. Sovyet Rusya'sı Güney Kafkasya'nın bağımsızlık kazanmış halklarına karşı saldırgan politika-ya başlamıştı. Bu saldırı ilk olarak Azerbaycan Cumhuriyetine karşı yönelmişti. Azerbaycan'ın tek umut yeriye Türkiye'ydi.

* Doç.Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan, vaqif.abishov1955@gmail.com

Ben burada I.Dünya Savaşı'ndan sonra dünya devletleri tarafından, Paris Barış Konferansı'nda (11 Ocak 1920) defakto olarak tanınan Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetinin Sovyet Rusya'sı tarafından devrilmesinin tarihçiliğine dikkatinizi çekmek isterim.

“Kuzey Azerbaycan'ın Sovyet Rusya'sı Tarafından İşgalinin Tarihçiliği (Rusya, Azerbaycan ve Türkiye Tarihçiliği Üzere)” konusu Türkiye, Azerbaycan ve Rusya tarihçiliğine dayanarak hazırlandığından özetler de ona uygun düzenlenmiştir.

1920-1991'li yıllarda Sovyet tarihçileri tarafından yazılmış eserlerin, denebilir ki belirli bir kısmı bağımsız Azerbaycan Hükümetini şiddete başvurarak devirmek için önceden plan yaptığı ve gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Fakat Azerbaycan ve Rus Sovyet tarihçileri işgalin Azerbaycan çalışanlarının “ricası” üzerine yapıldığını savundular hep.

ANTANTA'nın askerî saldırısı sonucu zor duruma düşen Türkiye, topraklarının kurtarılması uğruna ve kendi varlığını koruma adına Rusya'nın ekonomik ve askerî yardımına ihtiyaç duyduğundan Azerbaycan'ın Bolşevikleşmesine karşı çıkamamıştı.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Azerbaycan, Rusya, Sovyet, Gürcistan

THE HISTORIOGRAPHY OF NORTH AZERBAIJAN'S OCCUPATION BY SOVIET RUSSIA (ON THE HISTORIOGRAPHY OF RUSSIA, AZERBAIJAN AND TURKEY)

Abstract

As a result of the World War I, the defeated side had to be destroyed fully or brought to the safe situation.

One of the long front lines in the World War I was considered to be the Caucasus front; and two countries - Russia and the Ottoman Empire were mainly fighting in this front. The fate of Azerbaijan was heavily dependent on the victory of these two states in the war. However, the result of the revolutions that took place in February and October of 1917 in Russia made turn in front in favor of the Ottoman Empire, as well as positively affected to the existence of Azerbaijan as an independent state.

As noted above, Russia that received a heavy blow as a result of revolution began to revive again in the face of the Bolsheviks. So, at the time when the Ottoman Empire collapsed and instead of it appeared the young Atatürk's Turkey which was resolved to liberate the land.

Turkey that was exposed to the military aggression of the Entente countries was subjected to significant financial and military aggression. Therefore, Turkey began to expand relations with its close neighbor –the Soviet Russia. On the other hand, as both states were under the military aggression of Entente countries the Soviet Russia was also obliged to approach to Turkey.

After having defeated member states of the Entente, avoided the external threat and created stability within the country the situation began to change partly. The Soviet Russia began to aggressive policy against the peoples of the South Caucasus countries that had gained independence. This aggression firstly was directed against the Azerbaijan Democratic Republic. Turkey was the only hope.

Here I would like to draw your attention to the historiography of the overthrow by Soviet Russia of the Azerbaijan Democratic Republic's government de facto recognized after the World War I, in the Paris Peace Conference (January 11, 1920) by the world nations.

As the subject “The historiography of occupation of North Azerbaijan by Soviet Russia (on the historiography of Russia, Azerbaijan and Turkey)” was prepared on the basis of historiography of Turkey, Azerbaijan and Russia and the theses also meet them.

Almost, in part of the works written by Soviet historians in 1920-1991, was recorded that the plan on overthrow of the independent Azerbaijan government by violent means had been prepared and implemented in advance. However, Azerbaijan and Russian Soviet historians also put in the foreground that, military intervention was due to “request” of the Azerbaijani workers.

Turkey that was in a difficult situation as a result of the military aggression of the Entente, did not challenged to Azerbaijan’s bolshevikization for the sake of liberation of their land and preservation their own existence when needed financial and military aid from Russia.

Key Words: Turkey, Azerbaijan, Russia, Soviet, Georgia

1917 yılının Şubat-Ekim inkılablarından sonra ağır darbe almış olan Rusya, Bolşeviklerin simasında yenidən dirçəlməyə başlamışdır. İlk növbədə Sovyet Rusyası müstəqilliyinə qovuşmuş Cənubi Kafkas halklarına qarşı tecavüzkâr siyasətə başladı. Bu tecavüz birinci olaraq Azərbaycan Cumhuriyeti'ne qarşı yönəlmişdir.

Problemin Sovyet tarixşünaslığında nəzəri və konkret tarixi hadisə kimi işlənməsinin başlanğıcı, əsasən, XX əsrin 20-30-cu illərinə təsadüf olunur. Bu dövirdə SSRİ-də aparılan tədqiqatlar sonralar problemin öyrənilməsində mühim əhəmiyyət kəsb etmişdir. SSRİ'nin dağılmasından sonra karanlıq kalan sənələrin işıq yüzü görməsi problemin yenidən və obyektiv araşdırılmasına hususi diqqətin artırılmasına gətirib çıxartmışdır. Həssusilə, bir sıra ən yeni mənbələrin nəşr olunması problemin araşdırılmasına daha obyektiv yanaşmaya imkan vermişdi.

1920-1991 yıllarında Sovyet tarixçiləri tərəfindən yazılmış əsərlərin, demək olar ki, müəyyən bir hissəsi müstəqil Azərbaycan hökumətini zorakı üsulla devirmək üçün planın qabaqcadan hazırlandığı və həyata keçirildiyi qeyd olunmuşdur. Lakin Azərbaycan və Rus Sovyet tarixçiləri hərbi müdaxilənin Azərbaycan zəhmətkeşlərinin “xahişi” ilə olmasını da ön plana çəkmişdilər.

A.Rayevski ekim inkılabının on yılına həsr olunmuş kitabında¹ bütün nifrətini “Müsavat” Partisinin üzərinə yönəltmişdir. Müəllif mühacirətdə yaşayan ziyalıların Azərbaycan'ın müstəqilliyinin bərpası uğrunda apardıqları mübarizəni kəskin nifrətlə qarşılamışdır. Məlumdur ki, mühacir ədəbiyyatında Sovyet Rusyası işğalçı, tecavüzkâr bir dövlət kimi qeyd edilirdi. Ona görə də Sovyet tarixçilərinin qarşısında məsələ belə qoyulurdu ki, Sovyet Rusya'sının hərbi tecavüzünü “qardaşlıq”, xarici dövlətlərin yardımını isə tecavüzkâr kimi göstərsinlər.

Müəllifin əsas hədəfi İngilizlərin ZəKafkasiyaya gəlməsinin səbəblərini “araşdırmış” və onların “müsavat hökumətini” dəstək verməsini “ifşa” etmək olmuşdur. A.Rayevskinin sözlərinə görə, əgər İngiltərə bir tərəfdən, Bolşevik idealınının ZəKafkasiyaya və bütün Asiyaya yayılmasının qarşısını almaq istəyirdisə, digər tərəfdən, Bakü neftini öz əlində saxlamaq və Sovyet Rusyasını məhv etməyə çalışırdı.

¹ Раевский А. Английские «Друзья» и Мусаватские «патриоты». Баку: АЗГИЗ, 1927, 70 с.

1920-ci ilin mart-aprel aylarında Azərbaycan Halk Cumhuriyeti'nin vəziyyəti o qədər də yaxşı deyildi. Qonşu Rusya və Ermənistan devletləri Azərbaycan'ın ərazi bütövlüyünə və müstəqilliyinə daimə təhlükə törədirdilər.

A.Rayevski Azərbaycan topraklarına Ermenilərin hərbi təcavüzündən bir cümlə belə yazmamış, əksinə guya Azərbaycan Ermənistan'a hücum etmişdir. Müəllif Kafkasya'daki Britaniya nümayəndəsi Uordrop və başqa Antanta komiserləri Azərbaycan'dan Ermənistan'a qarşı hərbi təcavüzə son qoymağı tələb etdiklərini yazdığı haldə, onların Ermənistan'a etdikləri xəbərdarlıqlardan yazmamışdır.

Bu devirdə Garb devletləri Cənubi Kafkas'da böyük hərbi qüvvə saxlamaq fikrində deyildilər. Mühəribədən yorulmuş Avropa devletlərinin öz dahili problemləri imkan vermirdi ki, yenidən müharibəyə başlasınlar. Onlar dinc yolla hər şeyi yoluna qoymaq fikrində idilər.

A.Rayevski Azərbaycan'ın müstəqilliyinin Sovyet Rusyası tərəfindən tanınmamasının səbəbini Azərbaycan hökumətinin ingilis müdaxiləçiləri və rus əksinkılapçıları ilə əlaqələrini kəsməməkdə görsə də, RSFSR hökumətinin Azərbaycan'ı işğal etmək üçün qabaqcadan hazırladığı planı haqqında məlumat verməmişdir.

28 Nisan 1920 işğaldan evvel və ondan sonrakı hadisələrə münasibət bildirən A.Rayevski birçox hallarda tarixi həqiqətləri təhrif etmişdir. Məsələn, müəllif yazırdı ki, guya “müsavatçılar neft müəssisələrini yandırmaq fikrində” olmuşdular.² Aslında beç vaxt belə bir plan olmamışdır, əksinə 1918 senesinin Eylül ayında Bolşeviklər Bakü'də hakimiyyəti esər, Mənşevik və Taşnaklara təhvil vermək məcburiyyətində olanda RSFSR hökumətindən Bakü neftini yandırmaq tapşırığı almışdılar. Digər bir uydurma isə, guya inkılapı Komitə 1920 senesinin Nisan ayında hakimiyyəti ələ keçirəndən sonra Moskova'ya teleqram vuraraq RSFSR Halk Komissarları Sovyetindən gənc Sovyet respublikasına kömək etmək üçün Qırmızı Ordunun bir hissəsini göndərməyi xahiş etmişdir. Çevrilişin səhəri Bakü proletariati qırmızıordu hissələrini qarşıladılar³. Halbuki, Sovyet arşivlərində saxlanan sənədlər sübur edir ki, qırmızı ordu aprel ayının 26-da Azərbaycan'ın devlet sərhədlərini keçmiş və aprelin 27-də artıq Biləcəriyə gəlmiş çatmışdır. Müəllifin qeyd etmiş olduğu “teleqram” məsələsi isə gözdən prdə

² Yenə orada, s. 66.

³ Yenə orada, s. 66

asmaq kimi bir şey idi ve 70 il Sovyet tarixşünaslığına xas olan cəhətlərdən biri olmuşdur.

Y.Ratqauzerin “Sovyet Azərbaycan’ı uğrunda mübarizə. Aprel çevrilişinə dair”⁴ adlı əsəri problemlə əlaqədar olaraq müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Lakin Eserin məhdud tərəfi ondadır ki, müəllif bəhs olunan devrin siyasi hadisələrinə qiymət verərkən, ancaq Bolşevik mətbuatına və parti sənədlərinə istinad etmişdir. O, bütün diqqətini Bolşeviklərin inkılap fəaliyyətinə yönəltdirmişdir. Y.Ratqauzer də başqa Sovyet tarixçiləri kimi AXC hakimiyyətindən bəhs edərkən müstəqil, milli hökumət guya “Azərbaycan’da terror rejimi qurumuşdur”⁵ yazsa da, bu fikri sübut edən bir faktı belə göstərməmişdir.

Y.Ratqauzerin Eserində 1918-1920 senelerində baş vermiş hadisələrə birtərəfli yanaşılmış, AXC hakimiyyətinin iki illik fəaliyyəti yalnız təhlil olunmuş, bir-iki kəndli və fəhlə çıxışı həddindən artıq şişirdilərək ona inkılapı rəng verilmiş, Sovyet silahının gücü ilə hakimiyyətin devrilməsini “Azərbaycan zəhmətkeşlərinin inkılapı mübarizəsi”nin nəticəsi kimi qiymətləndirilmişdi.

Azərbaycan’da 1920-ci il 28 aprel çevrilişində aktiv iştirak etmiş, Azərbaycan xalqı adından Mərkəzə yalandan teleqramlar vurmuş A.Mikoyan “Lenin hakkında xatirələr və düşüncələr”⁶ adlı Eserində yazırdı: “Silahlı üsyana hazırlaşan Azərbaycan Komünist Partisi MK-sı halka zidd müsavət hökumətini devirmək üçün birgə fəaliyyətlərini əlaqələndirmək hakkında XI. Qırmızı Ordunun komandanlığı ilə qabacadan razılığa gəldilər.”⁷ Buradan aydın olur ki, Sovyet Ordusunun Bakü’ya hücum etmək üçün qabaqcadan hazırlıq getmiş və bu ordu AXC hakimiyyətinin devrilməsində hususi rol oynamışdır.

Ümumiyyətlə on birinci Qırmızı Ordunun yaradılması hakkında qısa məlumat ondan ibarətdir ki, bu ordu evvelə 1918 senesinin Ekim ayında Şimali Kafkas’ta fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı qırmızı qvardiya batalyonları və partizan dəstələri, ikinci dəfə 1919-cu ilin martında Xəzər-Kafkas cəbhəsinin qoşunları, üçüncü dəfə 1919-cu il avqustun 14-də (həmin tarix ordunun yaradıldığı gün kimi

⁴ Ратгаузер Я. **Борьба за советский Азербайджан. К истории апрельского переворота.** Баку: Типография 3-й Интернационал, 1928, 70 с.

⁵ Yənə orada, s. 14.

⁶ Микоян А.И. **Мысли и воспоминания о Ленине.** М.: Изд.-во Политической литературы, 1970, 253 с.

⁷ Yənə orada, s. 80

qeyd edilirdi) Şark cəbhəsi qoşunlarının Həştərxan qrupu əsasında yaradılmışdır. Ordu evvel Türkünstan, 1919-cu il ekimin 14-də Cənubi-Şark cəbhəsinin (1920-ci il yanvarın 16-dan Kafkas cəbhəsi adlanırdı) tərkibinə daxil olunmuşdur. Ordunun tərkibinə Muhtelif dövrlərdə 9 atıcı, 1-ci Əlahiddə, 7-ci Samara, 12, 18 və 21-ci Kafkas diviziyaları və s. hərbi birləşmə və hissələr daxil idi. 1918-1920-ci illərdə ordu Kuban, Saritsın, Şimali Kafkas və Dağıstanda Kornilov, Vrangel, Denikin qoşunlarına qarşı döyüşlərdə iştirak etmişdi. Qırmızı Ordunun komandanını M.K.Levandovski olmuşdur⁸.

A.Mikoyan Kafkas Cephəsi'ne Tuxaçevski, XV. Orduya Levandovskinin komandanlık ettiğini, cephenin inkılabı hərbi şurasının üzvü Orconikidze, Ordu İnkılabı hərbi şurasının üzvləri isə Kirov və Mexonoşin olduğunu qeyd etmişdir. Müəllif XI ordunun Azərbaycan sərhədini keçməsinə aprelin 27-si göstərmişdir⁹. Halbuki, o devrin rəsmi sənədlərində ordunun sərhədi keçməsinə aprelin 26-ı qeyd olunur.

A.Ş.Milmanın Eserində¹⁰ isə 1920-ci il 28 aprel hadisəsinə o qədər də yer ayırmamış, yalnız özündən evvelki tarixçilərin yazdıqlarını təkrarlamışdır. O, Azərbaycan'da Sovyet hakimiyyətinin qurulmasını "böyük rus halkının qardaşlıq yardımı" ilə əlaqələndirmişdir.

XI. Qırmızı Ordunun Azərbaycan'a hərbi təcavüzünü "Bakü proletariyatına və Azərbaycan kəndlilərinə yardım göstərmək" kimi¹¹ qeyd edən V.S.Yemelyanov yazırdı: "Aprelin 22-də XI Qırmızı Ordunun nümayəndələrinin iştirakı ilə Kafkas Ülke komitəsi Bakü bürosunun müşavirəsi keçirildi. Müşavirə aprelin 27-də təcili silahlı üsyana başlamağı və hakimiyyəti təhvil verməsi barədə musavat hökumətinə ultimatum verməyə qərara aldı. Aprelin 24-də Azərbaycan Komünist Partisinin Mərkəzi və Bakü Komitəsi bütün parti təşkilatlarında hərbi vəziyyət elan etdi. 26 Nisan'da Ülke komünist Partisinin Bakü bürosu MK-nın birgə keçirdiyi təcili müşavirəsində hakimiyyəti ələ keçirmək planı nəzərdən keçirildi"¹². Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, AXC hakimiyyətini devirmək üçün Sovyet hökuməti çox ciddi planlaşdırmış və bu işdə ona Azərbaycan'da olan erməni, rus və bir qrup Azərbaycanlı komünist yardım etmişdilər. V.Yemelyanov AXC

⁸ **Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, VII c.,** Bakı: Azərnəşr, 624 s. S. 347.

⁹ Микоян А.И. **Мысли и воспоминания о Ленине...**, s. 80.

¹⁰ Milman A.Ş. **Bakı Soveti – Azərbaycanda proletar diktaturası orqanıdır (oktyabr 1917-ci il – iyul 1918-ci).** Bakı: Azərnəşr, 1957, 152 s.

¹¹ Емельянов В.С. **На заре новой жизни.** Баку: Азернешр, 1979, 251 с. С. 171.

¹² Yenə orada.

“hakimiyyətini halka” xəyanət etməktə və “müstəqil Ülkenin düşməni” adlandırılmışdır¹³. Lakin müəllif AXC-yə qarşı irəli sürdüyü ittihamları təsdiqləyən hər hansı bir sənəd və materiala istinad etməmişdir.

1920 senesindeki Nisan çevrilişini RSFSR XKS sədri V.İ.Lenin tərəfindən çox sevinclə qarşılanmışdır. O, Bakünü yanacaqsız qalmış Rusya sənayesinin “iktisadi baza”sı olduğunu bildirmişdi. 29 Nisan 1920'de Şüşə-Çini istehsalı fəhlələrinin ÜmumRusya qurultayında çıxış edən V.İ.Lenin demişdir: “... Bakü proletaria-tı hakimiyyəti öz əlinə almış və Azərbaycan hökumətini devirmişdir. Beləliklə, nəqliyyatımız və sənayemiz Bakü neft mədənlərindən çox böyük yardım alacaq”¹⁴.

Sovyet rejiminin sərt ideoloji tələbləri ondan ibarət idi ki, yazılan bütün əsərlər marksizm-leninizm prinsiplərinə uyğun olmalı və Azərbaycan'da Sovyet hakimiyyətinin qələbə çalmasında proletar inkılapının rolunu daha qabarıq göstərməli və yazılmış hər bir əsər ciddi senzuradan keçməli, Azərbaycan'a Sovyet ordusunun müdaxiləsi guya “halkın xahişi” ilə və Azərbaycan Müveqqəti İnkılapı Komitəsinin müraciəti əsasında baş verdiyini “sübut” etməkdən ibarət idi.

Beləliklə, tədqiqat mövzusu ilə əlaqədar rus Sovyet tarixşünaslığını müəyyən bir qisminin təhlil olunması aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan vermişdir: 1) Azərbaycan zəhmətkeşləri Azərbaycan'a harbi təcavüz etməyi Sovyet hökumətindən xahiş etməmişdir. 2) XI Qırmızı ordu Azərbaycan'ı azad etmək deyil, işğal etmək üçün harbi təcavüz etmişdir. 3) 1920-ci il aprelin 28-də Milli hökumət devrildikdən sonra hakimiyyətə, “əməkçi halk” deyil, Azərbaycan'ı Sovyet Rusyasına birləşdirmək istəyən bir grup Azərbaycanlı kommünist gəlmişdir. 4) AXC-nin parlament iclası 1920-ci il aprelin 27-də hakimiyyəti Azərbaycanlı kommünistlərinə təhvil vermək üçün deyil, müstəqil devletin sərhədlərini pozan rus ordusu ilə bağlı məsələni müzakirə etmək üçün çağırılmışdı. Lakin vəziyyətin daha da kəskinləşməsinə nəzərə alan hökumət hakimiyyəti müəyyən şərtlər daxilində müveqqəti olaraq Azərbaycan kommünistlərinə verməyə qərara almışdır. 5) Azərbaycan'ın təbii sərvətləri – nefti, pambığı, taxılı və s. məhsulları təmənnasız olaraq Rusya Sovyet imperiyasının ümumi malına çevrilmişdir. 3) Azərbaycan'ın idarə olunması və ərazi bütövlüyü məsələsi Sovyet hökumətinin nəzarəti altında həll olunması nəzərdə tutulurdu. 6) “Müstəqil Azərbaycan Şüarı” yalnız şüar olaraq qalmışdır, həqiqətdə isə Şimali Azərbaycan Bolşevik Rusyasının müstəmləkəsinə çevrilmişdi.

¹³ Yenə orada, s. 183.

¹⁴ Lenin V.İ. **Əsərlərinin tam külliyyatı**. Bakı: Azərənəşr, 1983, 537 s.

Azərbaycan Sovyet tarixşünaslığında da mövzu ilə əlaqədar birçoktədqiqat əsərləri yazılmışdır. Lakin həmin əsərlər Sovyet ideoloji sisteminin çərçivəsindən kənara çıxmamış, çox vaxt rus tarixçilərinin yazdıqları təkrarlanmışdır. Mövzunun öyrənilməsində N.Nərimanovun siyasi irsinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Onun siyasi irsini həm tarixşünaslıq, həm də mənbəşünaslıq baxımından dəyərləndirmək olar. Lakin əsər yazılarkən N.Nərimanovun siyasi irsi tarixşünaslıq baxımından təhlil olunmuşdur. Onun 1923-cü ilin iyun-1924-cü ilin may aylarına aid edilən Mərkəzi Komitəyə-Stalinə yazdığı “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” məktubu¹⁵ Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşandan sonra 1992-ci ildə yenidən çap olunmuşdur. Sovyet devrində N.Nərimanovun məktubu gizli saxlanılırdı. Onun bu məktubunda, əsasən, Şark məsələsinə və bu məsələdə Mərkəzin tutduğu mövqeyi şərh olunmuşdur.

Eserde RSFSR-in Şark siyasəti tənqid olunmuş, daha sonra isə Sovyet Rusyasının 1920-ci il 28 aprel işğalından sonra Azərbaycan'dakı vəziyyət təhlil edilmişdir. N.Nərimanov Azərbaycan'da Sovyet hakimiyyəti qurularkən Rusyada edilmiş səhflərə yol verməməyi, yerli şəraitlə hesablaşmağı, müstəqil və nümunəvi Sovyet respublikası yaratmağı ön plana çəkmişdir. O, bu siyasətin nəyə görə lazım olduğunu belə izah etmişdir: “Şark zəhmətkeşləri, birincisi; bizim işğalçı imperialist məqsədlərimiz olmadığını bilsinlər və ikincisi; onlar görsünlər və hiss etsinlər ki, öz həyatlarını xanlarsız, Beylərsiz və başqaları olmadan qura bilirlər”¹⁶.

Tarixi sənədlərdən məlumdur ki, Sovyet ordusu Azərbaycan'ı işğal etdikdən sonra hər cür özbaşınalılar baş vermişdir. Günahsız insanlar sorğu-sualsız güllələnmiş, evlər qarət olunmuşdur^{17, 18, 19, 20, 21, 22, 23}. N.Nərimanov Bakiya qayıtdığından sonra özü də bu özbaşınalıqların şahid olmuş və ona qarşı açıq və ciddi mübarizə aparmışdır. O, Sovyet Azərbaycan'ını daimi müstəqil görmək istəyirdi.

¹⁵ Nərimanov N. *Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair*. (İ.V.Stalinə məktub). Bakı: Azər nəşr, 1992, 77 s.

¹⁶ Yenə orada, s. 16.

¹⁷ *Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA)*, f, 2095, siy.1, iş 15, v.19, 59.

¹⁸ *ARDA*, f.2475, siy. 1, iş 9, v.10.

¹⁹ *ARDA*, f.410, siy. 1, iş 231, v.3

²⁰ *ARDA*, f. 411,siy.1, iş, 42, v.154; siy.4, iş 36, v. 26, 27, 29, 32, 64, 93.

²¹ *ARDA*, f. 673, siy. 1, iş 3, v. 84.

²² *ARDA*, f. 676, siy. 1, iş 20, v. 295, 317, 388

²³ *Azərbaycan Respublikası İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi*, f. 1,siy.1, iş 125, v. 6, 11; iş 22, v.12; 28; iş 117, v.41, 42, 49, 108; iş 89, v. 118, 119, 122.

Sovyet Rusyası ilə qarşılıqlı iktisadi, mədəni əlaqələrin olmasına çalışırdı. Lakin o, Mərkəzin Azərbaycan'a qarşı yürütdüyü siyasətin müstəmləkəçilik xarakterini gördükdən sonra onu kəskin tənqid etməkdən çəkinməmişdir²⁴.

N.Nərimanov yazırdı: “Azərbaycan'ı başdan-başa qarət edirlər, sağa və sola güllələyirlər”²⁵. O, bu özbaşınalıqların qarşısını almaq üçün çox səylər göstərmiş, lakin bacarmamışdır. Çünki, Azərbaycan'ı işğal edən Rusya idi, Nərimanovun isə ona gücü çatmazdı. Azərbaycan'ın taleyini Bolşevik Rusyası ilə bağlayan N.Nərimanov, ancaq qələminə və şəxsi nüfuzuna görə bəzi haqsızlıqların qarşısını ala bilsə də, ümumilikdə, Sovyet müstəmləkəçilik siyasətinin qarşısını ala bilməmişdir. O, sosializm cəmiyyətinə qarşı deyil, bu cəmiyyəti idarə edənlərə qarşı mübarizə aparmışdı.

Azərbaycan'da Sovyet hakimiyyəti qurulandan sonra Komünist Partisi əsas siyasi qüvvə olaraq qalırdı. Bütün milli və qeyri-milli partılar isə buraxılmışdır. R.Bayramovanın sözlərinə görə “yerli kadrlara qarşı inamsızlıq və etimadsızlıq, onların rəhbər vəzifələrə çəkilməməsi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirirdi”²⁶.

Azərbaycan'da siyasi rəhbərlik 1920-1933-cü illərdə rus, erməni, yəhudi millətindən olanların əlində olmuşdur. Bu devirdə Azərbaycan'da ikinci siyasi qüvvə Bakü Komitəsi hesab olunurdu. Onun da rəhbərliyinə uzun müddət ermənilər təyin edilmişdilər. Bununla əlaqədar olaraq N.Nərimanov yazırdı: “Mikoyandan sonra BEKA-nın katibi Sərkis olur, Sərkisdən sonra isə Mirzoyan. Çox güman ki, Mirzoyandan sonra Kasparov olacaq və i.a.”²⁷. O, bunu “ağılla düşünülmüş və düzgün hesablanmış bütöv bir plan” adlandırmışdır²⁸.

RSFSR hökumətinin apardığı düzgün olmayan milli siyasəti yerlərdə həmişə narazılıqla qarşılanmışdır²⁹. Muhtelif vəzifələrdə Azərbaycanlıların olmamasına qarşı çıxan N.Nərimanov yazırdı: “Əgər indi Neftkomun və BakSovyetin qulluqçularının tərkibinə nəzər salınsa, onda qərəzsiz müşahidəçi dəhşətə gələr. Yerli müsəlman mühəndislər və ümumiyyətlə, ziyalılar alver edir, bu müəssisələr isə

²⁴ Н.Нариманов. **Избранные произведения. Т. 2**, Баку: Азернешр, 1989, 483 с. С. 6.

²⁵ Yenə orada, s. 17.

²⁶ Bayramova R.M. **Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925)**. Bakı: Elm, 2007, 196 s. S.13.

²⁷ Н.Нариманов. **Избранные произведения. ...**, с. 31.

²⁸ Yenə orada.

²⁹ **ЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос**. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005, 784 с.

rus, erməni və yəhudilərlə doldurulmuşdu”³⁰. Daha sonra N.Nərimanov açıq-aydın yazırdı: “Həqiqətən, görəsən hal-hazırda Azərbaycan’da Azərbaycan’ı təmsil edən parti varmı. Mən təsdiq edirəm: belə bir parti yoxdur və mirzoyanlar öz iyrenc siyasətlərindən, Azərbaycan’ı simasızlaşdırmaq siyasətindən əl çəkməyə nə qədər də olmayacaqdır”³¹. Daha sonra N.Nərimanov V.İ.Leninə müraciət edərək yazırdı: “Əziz Vladimir İliç, məgər “Müstəqil Azərbaycan” sizin” dilinizdən çıxmamışdır? Axı məhz buna əsaslanaraq biz Müsavatın qurduğu fitnəkarlığı məhv edə bildik. İndi vəziyyət belə şəkil alır: Üç respublikadan birinci olaraq Sovyet Rusyasının qoyununa atılmış Azərbaycan həm ərazisini, həm də müstəqilliyini itirir”³². Görünür N.Nərimanov RSFSR hökumətinin Kreml dahili gizli danışıqlarından və Orconikidze, Kirov və Stalinin Sovyet Azərbaycan’ın müstəqilliyi ilə əlaqədar Leninlə gizli yazışmalarından məlumatsız olmuşdur.

T.Hüseynovun³³ cəmi 28 səhifədən ibarət olan əsəri, bəhs olunan devrin siyasi hadisələrini geniş əks etdirməməsinə baxmayaraq, Sovyet hakimiyyətinin qurulmasına aid ilkin məlumatlar verir. Eserin giriş hissəsində müəllif “1920-ci ilin Aprel inkılapını Azərbaycan üçün Ekim” olduğunu və onun “əsil sosialist quruculuğu yolunu açdığını” göstərmişdir³⁴.

Y.Tokarjevskinin “Azərbaycan tarixinin xülasələri. 1920-1925-ci illər”³⁵ adlı Eserində AXC hakimiyyətini devirmək üçün Sovyet hökumətinin həyata keçirdiyi “tədbirləri” şərh etmişdir. Müəllif “Azərbaycan’da Sovyet hakimiyyətinin qələbə çalması üçün onunla birləşməsi vacib şərtlərdən” olduğunu göstərmiş³⁶ və Hazar Denizi vasitəsilə Mərkəzdən “Bakü’deki Bolşeviklərin gizli fəaliyyət göstərən işçilərinə silah, pul, direktiv məktubları, inkılabi ədəbiyyatları” göndərdiklərini qeyd etmişdir³⁷.

³⁰ Н.Нариманов. **Избранные произведения.** ..., с. 36.

³¹ Yənə orada, s. 39.

³² Yənə orada, s. 62.

³³ Гусейнов Т. **Октябрь в Азербайджане(к семилетию Апрельской революции).** Баку: АЗГИЗ, 1927, 28 с.

³⁴ Yənə orada, s. 3.

³⁵ Токаревский Е.А. **Очерки из истории Азербайджана 1920-1925 гг.** Баку: Изд.-ство Акад.наук Азерб. ССР, 1950, 234 с.

³⁶ Yənə orada, s. 28.

³⁷ Yənə orada, s. 29.

C.B.Quliyev problem mövzu ilə əlaqədar yazmış olduğu eserde³⁸ AXC-nin apardığı müstəqil dahili və harici siyasətə qarşı mübarizə aparmaq və geniş kütlələri öz tərəfinə cəkmək məqsədilə irəli sürülmüş “Müstəqil Sovyet Azərbaycan’ı” şüarını yüksək qiymətləndirmişdi. Müəllif bu şüarın “zəhmətkeş kütlələri Komünist Partisi’nin tərəfinə cəkməkdə böyük rol oynadı”ğınını vurgulamışdır³⁹. Halbuki, bu şüarın kütlələri aldatmaq üçün ortaya atılmış bir şüar olduğu 28 aprel çevrilişindən dərhal sonra özünü göstərmişdir. Beləki, 1920-ci ilin aprel-may aylarında Azərbaycan Sovyet ordusu tərəfindən tamamilə işğal olunmuşdur.

Müəllif, Sovyet Rusyasının Azərbaycan’a hərbi təcavüzünü əsaslandırmaq və asanlaşdırmaq üçün Respublikanın dahilində, guya fəhlə və kəndlilərin narazılıqlarının artdığını vaxtaşırı Mərkəzə çatdırıldığını yazsa da, bu məlumatların Mərkəzə göndərənlərin erməni və rusların olduğunu qeyd etməmişdir. Halbuki, bu devirdə Moskva Bakü’de silahlı çevrilişə ciddi hazırlaşır və hətta, bütün bunları yerlərdə təşkil etmək üçün Sovyet Rusyasının direktivləri ilə hərəkət edən mərkəzləşdirilmiş siyasi təşkilat da yaratmağa başlamışdı. Bu təşkilat Azərbaycan Komünist (b) Partisi idi. 11 Şubat 1920’de RK(b)P Bakü təşkilatının, “Hümmət” və “Ədalət” təşkilatlarının birləşdirilməsi nəticəsində Azərbaycan Komünist (Bolşeviklər) Partisi yaradılmışdır. Bu parti RK(b)P Kafkas Ülke Komitəsinin bir hissəsi olmaqla yanaşı, Bakü’de silahlı çevrilişə hazırlamalını ve onu həyata keçirilməsini təşkil etməli idi. Bu faktlara, demək olar ki, problemlə məşğul olan bütün Sovyet tarixçilərin əsərləri, o cümlədən Rusya arşivlərində saklanılan sənədlər də təsdiq edir. Məsələn, Rusya Devlet Sosial Siyasi Tarih Arşivi’nde saklanılan sənəddə göstərilir ki, yoldaş İ.Stalinin göstərişlərini praktik olaraq həyata keçirən A.Mikoyan ve S.Kirov Azərbaycan K(b)P-nin yaradılması uğrunda mübarizədə böyük rol oynamışlardı⁴⁰.

O devrin yalnız Bolşevik mətbuatından istifadə edən C.Quliyev, Sovyet ordusunun müstəqil Azərbaycan’ı işğal etməsinə hak kazandırmaq üçün fəhlə hərəkətini, Komünist Partisi’nin apardığı təbliğatı ve nəhayət, Sovyet ordusunun Azərbaycan’ı işğal etməsini guya “Azərbaycan zəhmətkeşlərinin razılığı” ilə olduğunu yazmışdır. Müəllif beş-on Azərbaycan komünistinin inkılapı fəaliyyətini bütüb Azərbaycan halkının adına yazmışdır.

³⁸ Quliyev C.B. V.İ.Lenin və Azərbaycanı sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizə. Bakı: Azər nəşr, 1957. 74 s.

³⁹ Yenə orada, s. 48.

⁴⁰ Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 558, оп. 11, д. 1357, л. 204.

C.Quliyev “1920-ci ilin may ayı ərzində XI Qızıl Ordu hissələrinin yardımı ilə, demək olar, bütün Azərbaycan’da Sovyet hakimiyyəti quruldu”ğunu yazdığı halda, bu ordunun törətdiyi özbaşınalıqları hakkında bir cümlə belə yazmamışdır⁴¹.

X.Əlimirzəyev⁴² 1918-1920’li yıllarda AXC hakimiyyəti devrində Bolşeviklərin mövqeyini müdafiə edən mətbuat orqanlarından “Nabat”, “Molot”, “Proletar”, “Raboçi put”, “Bednota”, “Azərbaycan füqərası”, “Hoviy mir”, “Mərkəzi Fəhlə Konfransı xəbərləri”, “Molodoy raboçi”, “Raboçaya molodyoj”, “Molodoy proletari” və başqa qəzetlərin nəşr olunduğunu qeyd etdiyi halda⁴³, AXC hakimiyyətini “əksinqibçi”, halka zidd hakimiyyət adlandırmışdı. Halbuki, Bolşeviklər 1920’nin Nisan ayında hakimiyyəti ələ keçirəndən sonra müxalif partiləri, onların mətbuat orqanlarını bağlamış və üzvlərinin çoxunu həbs etmiş, sürgünə göndərmiş və güllələmişdir.

AXC hakimiyyəti devrində Bolşeviklərin mətbuat orqanları pozuculuqla məşğul olmuş, fəhlə və kəndliləri hakimiyyətə qarşı qaldırmağa səy göstərmiş və əhali arasında kütləvi narazılıq yaratmaya çalışmışdır. Lakin buna nail ola bilmədikdə Bolşevik Rusyasının hərbi müdaxiləsi ilə hakimiyyətə güclü təzyiq etmək və sonra isə hakimiyyəti devirmək planı işləyib hazırlamışdılar. Bununla əlaqədar olaraq, X.Əlimirzəyev yazırdı: “Azərbaycan Bolşevikləri Ülkədə yaranmış şəraiti ciddi hesaba alaraq Azərbaycan’da hakimiyyəti ələ keçirməyi növbəti bir vəzifə olaraq qarşıya qoydular, kütlələri Sovyet hakimiyyəti uğrunda mübarizəyə təşkil etmək işini daha da qüvvətləndirdilər. Bu sahədə Leninin təşəbbüsü və RK(b)P MK Siyasi və Təşkilat Bürosunun qərarı ilə Azərbaycan K(b)P-nin təşkil olunması böyük rol oynadı”⁴⁴.

Müəllif Azərbaycan’da “fəhlə və kəndli kütlələrinə arxalanaraq” silahlı üsyanın yetiştiğini yazdığı halda, elə həmin səhifədə Bolşevik H.Sultanov’un 1930’da yazmış olduğu “Müsavət hökumətinin son dəqiqələri” adlı məqaləsindən gətirdiyi sitatla öz fikirlərini bir növ təkzib etmiş olur. Həmin devirdə AXC hökuməti ilə danış aparmaq və ultimatumu təqdim etmək üçün vekil edilmiş H.Sultanovun qeyd olunan məqaləsindən aydın olur ki, AXC hökuməti parlamenti çağırmaq-

⁴¹ Yenə orada.

⁴² Əlimirzəyev X. **Sovet Azərbaycanı Böyük Oktyabr sosialist inqilabının yetişdirməsidir.** Bakı: Azərneşr, 1958, 232 s.

⁴³ Yenə orada, s.28.

⁴⁴ Yenə orada, s.29.

da məqsədi Bolşeviklərin ültimatomunu müzakirə etmək üçün değil, dövlətin sərhədini pozmuş Sovyet ordusu ilə bağlı məsələnin müzakirəsinə toplaşmışdır. Azərbaycan Bolşevikləri də bu vəziyyətdən istifadə edərək hakimiyyətin Bolşeviklərə verilməsi məsələsini qaldırmışdılar.

Bütün Sovyet tarixçilərinin problemlə bağlı yazdıqları əsərlərdə olduğu kimi, X.Əlimirzəyev də “Azərbaycan İnqilab Komitəsi hakimiyyəti ələ alan kimi, hələ olduqca güclü olan dahili və harici əksinkılpa qarşı amansız mübarizə” aparmaq üçün Rusya Sovyet hökuməti ilə “qardaşlıq ittifaqı bağlamağa” çağırıldığını və “real yardım olaraq dərhal Qızıl Ordu hissələrinin göndərilməsini xahiş” olunduğunu yazmışdır. Lakin Aslında Sovyet ordusu Nisan'ın 26'sında sərhədi keçmiş və 28 Nisan'da səhər artıq Bakü'ye çatmışdır. Belə olan təqdirdə gözdən pərdə asmaq üçün Moskova'ya formal olaraq müraciət ünvanlamaq lazım idi. Müəlif yazırdı: “Bu hadisə Azərbaycan xalqının uzun əsrlik tarixində dönüş nöqtəsi olub, ona öz müstəqilliyini və istiqlaliyyətini təmin etmək, qüdrətli Sovyet Rusyası ilə qovuşmaq imkanı verdi”⁴⁵. Burada müəlif, bir tərəfdən Azərbaycan xalqının müstəqilliyindən və istiqlaliyyətindən bəhs etdiyi halda, digər tərəfdən onun Sovyet Rusyası ilə birləşməsindən yazmışdı.

P.A.ƏzizBeyova “Azərbaycan'da sosializm quruculuğunda V.İ.Leninin rəhbərliyi. 1920-1923”⁴⁶ adlı Eserində 1919 və 1920 senesinin Nisan'ında Azərbaycan'da 13-dən çox leqal və qeyri-leqal Bolşevik qəzet və jurnalı çap olduğunu yazmışdır⁴⁷. O, Nisan çevrilişinə toxunarkən, real tarixi faktlara əsaslanmadan yazırdı: “1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə, Azərbaycan inkılap komitəsinin rəhbərliyi altında Bakü fəhlələrinin silahlı üsyanı nəticəsində Bakü'də əksinkılpaçı müsavət hökumətinin hakimiyyəti devrildi və Azərbaycan Sovyet Sosialist Respublikası elan olundu”⁴⁸. Lakin istər həmin devrin Bolşevik mətbuat orqanlarında, istərsə də Sovyet dövlət adamlarının bir-birləri ilə yazışmalarında, konkret olaraq 1920-ci ildə, baş vermiş hadisələr müəllifin yazdığı kimi olmadığını sübut etmişdir. Bununla bağlı çoxsaylı sənədlər vardı. Məsələn hələ 17 Mart 1920'de Lenin Orconikidzeyə göndərdiyi teleqramında qeyd edirdi

⁴⁵ Yənə orada.

⁴⁶ Азизбекова П.А. **Руководство В.И.Ленина социалистическим строительством в Азербайджане. 1920-1923.** Баку, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1960, 265 с.

⁴⁷ Yənə orada, s. 31.

⁴⁸ Yənə orada, s. 32.

ki, “Bakımı tutmaq bizə olduqca vacibdir. Bütün cəhətləri bu istiqamətə yönəltmək lazımdır”⁴⁹. Aslında Bakının, daha sonra isə bütün Azərbaycan’ın işğalına hazırlıq 1920-ci ilin martında RSFSR hökumətinin harici siyasətinin ana xətlərindən birini təşkil etmişdir.

Ə.C.Rəhimovun⁵⁰ Eserində 11 Şubat 1920’de yaradılmış Azərbaycan Komünist Bolşeviklər Partisi’nin qarşısında duran əsas vəzifələrindən biri Azərbaycan Cumhuriyyətinin devrilməsi olduğunu göstərmişdi. “Azərbaycan komünist Bolşeviklər Partisinin birinci qurultayı mürtəce müsəvat üsuli-idarəsini devirmək üçün hazırlıq işlərini genişləndirməyi tələb”⁵¹ etdiyini yazan müəllif yazırdı: “Azərbaycan kəndliləri fəhlə sinfi ilə ittifaqda Komünist Partisinin rəhbərliyi altında hakim istismarçı siniflərə sarsıdıcı zərbələr endirdilər və Azərbaycan’da Sovyet hakimiyyətinin yaranmasında fəhlə sinfinə fəal kömək etdilər”⁵². Lakin Sovyet devlet ve parti xadimlərinin 1919-1920 senelerinde bir-birləriylə yazışmalarından tam aydın olur ki, AXC-nin süqut etməsi müəllifin qeyd etdiyi formada, yəni “fəhlə-kəndli mübarizəsinin təsiri” ilə deyil, harici təzyiqlin, hususilə Ermenistan Respublikasının Azərbaycan’ın Garb topraklarına basqınları, Sovyet Rusyasının harbi təcavüzünün və dünya devletlərinin təcavüzkarları sakitləşdirmək üçün cəhd göstərməmələrinin nəticəsi olaraq baş vermişdi.

N.Əlizadənin 1966-cı ildə nəşr olunan Eserində⁵³ 1919’un yazından etibarən Azərbaycan’da Sovyet hakimiyyətinin bərpa edilməsi uğrunda mübarizə getdikcə canlandığı ve yüksəlməyə başladığını göstərilmişdir⁵⁴. O yazırdı: “Evvəllər olduğu kimi, bu devirdə də Rusya Komünist Partisinin Mərkəzi Komitəsi, Sovyet hökuməti, şəxsən V.İ.Lenin Azərbaycan’da müsəvat əksinkılapına, ingilis müdaxiləçilərinə qarşı ve sosialist inkılapının qələbəsi uğrunda aparılan mübarizədə Ülkemizin zəhmətkeşlərinə hərtərəfli yardım göstərir, istiqamət verirdi”⁵⁵.

Müstəqil devletin dahilində pozuculuqla məşğul olan qüvvələri, onlara siyasi, maliyyə yardımı edən, təlimatlar göndərən Bolşevik Rusyasının əməllərini

⁴⁹ РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 5481, лл. 4-7.

⁵⁰ Rəhimov Ə.C. 1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1962, 210 s.

⁵¹ Yənə orada, s. 92.

⁵² Yənə orada.

⁵³ Əlizadə N. **Böyük xalq inqılabı**. Bakı: Azərneşr, 1966, 94 s.

⁵⁴ Yənə orada, s. 65.

⁵⁵ Yənə orada.

tərifləyən müəllif yazırdı: “AK(b)P MK-nın 24 aprel tarixli qərarı əsasında bütün parti təşkilatlarında hərbi vəziyyət elan edilmişdir. Üsyana rəhbərlik etmək üçün N.Nərimanov, Ə.H.Qarayev, M.D.Hüseynov, D.Bünyatzadə, Q.MusaBeyov və A.Əlimovdan ibarət Azərbaycan Müvəqqəti İnkilabi Komitəsi yaradılmışdı. Aprel ayının 26-da AK(b)P MK-sı Kafkas Ülke Komitəsinin Bakü bürosu ilə birlikdə müsavət hökumətinin devrilməsi və Sovyet hakimiyyətin bərpa edilməsinin konkret planını tərtib etmişdilər”⁵⁶. Müəllif burada Müvəqqəti inkilabi Komitənin yaradılmasını səhven aprelin 24-ü göstərmiş, Aslında isə Komitə aprelin 27-də yaradılmışdır.

Y.Ə.Bağirovun “1920-1922-ci illərdə Sovyet-Türk münasibətləri tarixindən” adlı Eserində⁵⁷ problemlə bağlı ümumi məlumatlar yer almışdır. Üç fəsildən ibarət olan kitabın, yalnız “Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri (aprel 1920-ci il-ekim 1921-ci il)” adlanan birinci fəslində tədqiq olunan problemə aid müəyyən məlumatlar əldə etmək mümkündür.

AXC hakimiyyətinə dərin nifrət edən müəllif, 1918-ci ilin sentyabrında Türk-Azərbaycan ordusu tərəfindən Bakü'nün azad edilməsini işğal kimi qiymətləndirdiyi halda, Sovyet Rusyasının 1920 senesinin Nisan'ında Azərbaycan'a hərbi müdaxiləsini “kömək”, “yardım” kimi dəyərləndirmişdir. Əlbəttə, müəllifin məsələyə bu cür yanaşmasını “təbii” hesab etmək olar. Çünki, Y.Bağirovdan da evvel və sonra da, demək olar ki, bütün Sovyet tarixçilərinin məsələyə yanaşması elə bu cür olmuşdur. Müəllifin sözlərinə görə, guya “işğalçıların köməyinə ümid edən müsavətçilər Azərbaycan'ın azadlığı uğrunda mübarizə aparanları qəddarcasına cəzalandırırdılar”⁵⁸. Müəllif tarixi faktları təhrif edərək müstəqil, demokratik, dünyanın ABŞ, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya və başqa bu kimi devletlərinin qəbul edib tanıdığı AXC hökumətini Azərbaycan həlkinin düşməni adlandırsa da, bu düşmənçiliyi sübut edən hər hansı bir tarixi faktı göstərməmişdir.

Z.İbrahimov Eserində⁵⁹ V.İ.Leninin “məruzə, nitq və məqalələrinin Azərbaycan fəhlələri maraqla oxuyub” öyrəndiklərini və “ideya-siyasi cəhətcə

⁵⁶ Yəne orada, s.70-71.

⁵⁷ Багиров Ю.А. *Из истории советско-турецких отношений (1920-1922 гг)*. Баку: Изд. Академии наук Азербайджанской ССР, 1965, 142 с.

⁵⁸ Yəne orada, s. 29.

⁵⁹ İbrahimov Z.İ. *V.İ.Lenin və Azərbaycanında sosialist inqilabının qələbəsi*. Azərnəşr, Bakı 1970, 523 s.

daha artıq silahlanaraq müsavət əksinkılapına karşı yenilməz bir qətiyyətlə mübarizə apardıqlarını” yazmışdır⁶⁰.

AXC hökumətinin 1918-1920’li yıllarda gördüyü sosial-iktisadi, mədəni tədbirlərdən və b. məsələlərdən bir cümlə belə yazmayan Z.İbrahimov, əvezində bütün nifrətini AXC hakimiyyətinə karşı yönəldərək yazırdı: “Müdaxiləçilərin və müsavətçilərin hökmlərliyi zamanı Azərbaycan kəndli evləri 40 faizi dağılmış və sıradan çıxmışdır. Şiddətli bahalıq, qıtlıq, açlıq və yolxucu xəstəliklərin yayılması, özbaşınalıq, soyğunçuluq-bütün bunlar Azərbaycan zəhmətkeşləri üçün son dərəcə dözülməz vəziyyət yaratmışdır. Azərbaycan əhalisi 1914-cü ildəkinə nisbətən 1920-ci ildə 29,2 faiz azalmışdır”⁶¹.

Nəhayət, müəllif belə nəticəyə gəlir ki, bütün bu “bələlərdən” xilas olmaq üçün yeganə çıxış yolu sosialist inkılapıdır. Lakin 1970’te bu sözləri yazan Z.İbrahimov nədənsə, 1918’in Mart-Eylül aylarında Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakü Sovyetinin silahlı dəstələrinin Azərbaycan’ın Muhtelif qəzalarında törətdikləri kütləvi qətləmləri və bu qətləmlər zamanı 50 mindən dinc Azərbaycanlının öldürülməsini, onlara məxsus əmlakların qarət olunmasını və evlərinin yandırılmasını yada salmamışdır. Eyni zamanda, 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan’da qurulan Bolşevik hakimiyyətinin ilk günlərində 40 mindən çox Azərbaycanlının qətlə yetirilməsindən, insanların əmlaklarının qarət olunmasından, Bakü neftinin, eləcədə digər yeraltı və yerüstü sərvətlərin təmənnəsiz olaraq Rusyaya daşınmasından yazmamışdır.

Z.İbrahimov RK(b)P Ülke komitəsinin 1920-ci il yanvar ayının 12-də keçirilən iclasında Azərbaycan’da silahlı üsyana hazırlıqla bağlı qəbul etdiyi qərardan yazdığı halda, bunun müstəqil devletə karşı kənardan hərbi tecavüz olduğunu qeyd etməmişdir.

Ümumiyyətlə, Sovyet tarixçiləri Azərbaycan Respublikasına hərbi tecavüzün hazırlanmasından, yerlərdə bu tecavüzə kömək üçün komünist Partisinin fəaliyyətinin canlandırılmasından, onların silah, pul və direktivlərlə təmin olunmasından fərəhlə yazmışdılar. Z.İbrahimov da Azərbaycan’da Sovyet hakimiyyətinin qurulması gedişinin xırda detallarına qədər şərh etmiş və sanki o, həmin devirdə Bolşeviklərlə birgə Azərbaycan hökumətinin devrilməsi planının hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir. Müəllif bəzən bədii formada, bəzən də, yalnız Bolşevik mətbuatına müraciət etməklə tarixi hadisələri təhrif etmişdir.

⁶⁰ Yenə orada, s.384.

⁶¹ Yenə orada, s.385.

Vətəndaş müharibəsinin qurtarması və Ülkenin bütün ucqarlarında, o cümlədən ZaKafkasiyada Sovyet hakimiyyətinin qəti qələbəsinin yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq V.İ.Lenin, Komünist Partisinin Mərkəzi Komutəsi Ülkenin milli ucqarlarında, o cümlədən Kafkasda Sovyet devlet quruculuğu ilə getdikcə daha çox məşğul olduğunu yazan⁶² Z.İbrahimov, “Müsavət hakimiyyətini” yıxmaq və “silahlı üsyanın müvəffəqiyyətlə hazırlanmasında vahid Azərbaycan Komünist Partisi yaradılmasının çox böyük əhəmiyyəti oldu”ğunu qeyd etmişdir⁶³.

O, Azərbaycan Komünist Partisini yaratmaq ideyasının ilk dəfə hələ 1919-cu ilin mayında “Müstəqil Sovyet Azərbaycan’ı” şüarının ortaya atılması ilə əlaqədar olaraq irəli sürüldü”yünü göstərmişdi⁶⁴. Müəllif, 1920-ci ilin yanvarında Bakü Bolşevik təşkilatının 4 minə qədər üzvü olduğunu qeyd etdiyi halda, həmin ilin fevral ayının evvəllərinə qədər artıq “Azərbaycan parti təşkilatlarında təqribən 7 min nəfərədək komünist” olduğunu yazmışdır⁶⁵. Lakin Z.İbrahimov belə sürətlə artan rəqəmi, yəni bir ay ərzində parti üzvlərinin sayının birdən-birə 3 min nəfər artması faktını hansı mənbədən götürdüyünü göstərməmişdir.

22 Nisan 1920'de RK(b)P Kafkas Ülke Komitəsi Bakü Bürosunun AK(b)P MK ve Bakü komitələri ilə birgə iclasında qərara alınmışdır ki, 27 Nisan'da gündüz saat 12-də müsavət hökumətinə hakimiyyəti təslim etmək haqqında ultimatum verilsin və dərhal silahlı üsyana başlanılsın⁶⁶. Belə bir devirdə Moskvada, qurulacaq Azərbaycan Sovyet hökuməti üçün kadr seçiminə başlanmışdır. Bununla bağlı Z.İbrahimov yazırdı ki, Azərbaycan Sovyet Sosialist Respublikasını idarə etməkdən ötrü hazırlıqlı Azərbaycanlı kadrları hər yerdən Azərbaycan'a köçürmək lazım idi⁶⁷.

İlk növbədə 1918-1920'lerde Bolşeviklərə sədaqətli olmuş və V.İ.Leninin və Komünist Partisinin tapşırıqlarını yerinə yetirmiş kadrlara üstünlük verildi. Tezliklə Q.MusaBeyov, T.Şahbazi, N.Nərimanov və başqaları Azərbaycan'a göndərilməsi üçün hazırlıq görülməyə başlandı. V.İ.Leninin tapşırıqlarına əsasən 1920-ci il aprelin 26-da XI Ordu nümayəndələrinin iştirakı ilə AK(b)P MK-nın RK(b)P Kafkas Ülke Komitəsi Bakü Bürosu ilə birgə təcili iclasında

⁶² Yəne orada, s.397

⁶³ Yəne orada, s. 399

⁶⁴ Yəne orada.

⁶⁵ Yəne orada, s.403.

⁶⁶ Yəne orada, s. 416.

⁶⁷ Yəne orada.

silahlı üsyana keçməyin ve hakimiyyəti ələ almağın operativ planı qəti təsdiq edildi⁶⁸.

Z.İbrahimov silahlı üsyana başlamaq üçün əlverişli vaxtın yetişdiyini, Azərbaycan'da sosial-iktisadi böhran son həddə çatdığını, Bakü fəhlə sinfi və Azərbaycan kəndlilərinin əksəriyyəti Sovyet hakimiyyətinə tərəfdar olduğunu qeyd etmişdir. Lakin müəllifin qeyd etdiyi “sosial-iktisadi böhranın son həddə çatdığını” nə də ki, “Azərbaycan kəndlilərinin Sovyet hakimiyyətinə tərəfdar olması” fikirləri tarixi həqiqətləri əks etdirmir. Bununla belə, Z.İbrahimovun Antanta qoşunları Azərbaycan'ı çoxdan tərk etməsi, daşnaklarla müharibə vəziyyətində olduğundan müsavətçilər 30 minlik qoşununun təqribən 20 minini Karabağ'da saxlamaq məcburiyyətində qalması⁶⁹ fikirləri o devrin tarixi reallıqlarını əks etdirir.

Müəllifin “Antanta qoşunlarının Azərbaycan'dan çoxdan çıxarıldığını” etiraf etməsi sübut edir ki, AXC hökuməti öz qüvvəsi və haldın iradəsi ilə Ülkəni idarə etmiş və heç bir devletin hər hansı bir yardımından və ya təsirindən asılı olmamışdır.

Hakimiyyəti ələ almaqdan ötrü 27 Nisan 1920'de səhər N.Nərimanov başda olmaqla Ə.H.Qarayev, M.D.Hüseynov, H.Sultanov, Q.MusaBeyov, N.Əlimovdan ibarət Azərbaycan Müveqqəti İnkilabi Komitəsi yaradılmışdır⁷⁰. Yuxarıda adları qeyd olunmuş şəxslərin hamısı Rusya Komünist Partisi və şəxsən V.İ.Leninin tövsiyəsi ilə seçilmiş şəxslər idi. Belə olan təqdirdə yenidən yaranmaqda olan Azərbaycan SSR-nin müstəqil siyasət yürüdə bilməsi qeyri-mümkün idi. Direktiv, pul, hərbi yardımların Rusyadan gəldiyi, vahid Rusya komünist Partisinin rəhbərlik etdiyi və RSFSR XKS-nin nəzarəti və göstərişləri ilə işləyən Azərbaycan Müveqqəti İnkilabi Komitənin müstəqil siyasət yürüdəcəyi mümkün deyildir.

Azərbaycan Müveqqəti İnkilabi Komitəsinin və Halk Komissarları Sovyetinin sədri olan N.Nərimanov Moskvada V.İ.Lenindən hususi tapşırıq aldıqdan sonra 16 Mayıs 1920'de Azərbaycan gəlmişdir. Bununla bağlı, Z.İbrahimov yazırdı: “N.Nərimanov yola düşməzdən evvel V.İ.Lenin tərəfindən qəbul edilmiş və Azərbaycan'da partinin siyasətini həyata keçirmək, Azərbaycan Sovyet

⁶⁸ Yenə orada, s. 417.

⁶⁹ Yenə orada.

⁷⁰ Yenə orada, s.418.

Respublikasını möhkəmləndirmək hakkında Vladimir İliçdən rəhbər göstərişlər almışdır”⁷¹.

Vaxtilə Stalin də Azərbaycan'ın müstəqilliyinin formal olduğunu və heç bir praktik əhəmiyyət kəsb etmədiyini bildirmişdir. Bununla bağlı o, 28 Nisan 1920'dən bir gün qabaq Mərkəzə göndərdiyi məktubunda yazırdı: “Bakının zəbt edilməsi faktını Azərbaycan'ın müstəqilliyi hakkında notaya uyğunlaşdırmaq, mənə elə gəlir ki, gələcək (fərz edilən) müstəqillik heç bir ciddi praktik əhəmiyyət kəsb etməyən deklarasiya ola bilər”⁷². Tarixin sonrakı gedişi suveren devlet kimi Azərbaycan'ın müstəqilliyinin RSFSR hökuməti tərəfindən tanınmasının deklarativ xarakter daşdığına təsdiq etmişdir.

Mərkəzin siyasi kursunu Azərbaycan'da həyata keçirmək, yerlərə nəzarət etmək üçün AK(b)P-na rəhbərliyinə Moskvadan “siyasi cəhətdə yetkin” Bolşeviklər göndərilmiş və onlar 1920-1934-cü illərdə, demək olar ki, RSFSR hökumətinin adından Azərbaycan'ı idarə etmişdilər. Bunlar Q.K.Orconikidze, S.M.Kirov, Q.N.Kaminski, Y.L.Stasova, N.Gikalo, V.Polonski və Ruben (Rubenov) olmuşdur. Q.N.Kaminskidən sonra S.M.Kirov AK(b)P MK-nın birinci katibi (1921-1926-ci illər) olmuşdur. 1926'dan 1929'a ilədək AK(b)P MK-nın birinci katibi vəzifəsinin icrası Ə.H.Qarayev, H.A.Ağaverdiyev və L.Mirzoyandan ibarət katibliyə həvalə edilmişdir. 1929-cu ildən 1934-cü ilədək qısa bir devirdə isə üç birinci katib - N.Gikalo, V.Polonski və Rubei (Rubenov) bir-birini əvəz etmişdir.

Çokcildlik “Azərbaycan tarixi”nin altıncı cildində qeyd edilirdi ki, Azərbaycan'ın təmsalında sosializm quruculuğu, Aslında, onun maddi, elmi-texniki və insan potensialını hakim Mərkəzin məqsəd və mənafeyinə tabe etməklə aparılmışdır⁷³.

İnkılabın ilk günlərində Sover Rusyası nefti tamamilə öz nəzarəti altına almaq üçün A.P.Serebrovski, N.S.Solovyov, Z.Dosser və başqa təcrübəli təsərrüfatçılar Azərbaycan neft sənayesinin bərpası və inkişafı üçün” göndərilmişdilər⁷⁴. 1920-ci ilin yayında Baş Neft Komitəsinin sədri Z.N.Dosser, Azneftin sədri isə A.P.Serebrovski olmuşdur. “Azərbaycan neftçiləri 1920-ci ilin axırlarına yaxın

⁷¹ Yenə orada, s.430.

⁷² **Azərbaycan tarixi.7 cildə.VI c.**, Elm, Bakı 2008, 568 s. S. 7-9.

⁷³ **Azərbaycan tarixi. 7 cildə, VI cild...**, s. 7.

⁷⁴ İbrahimov Z.İ. **Göstərilən əsəri**, s. 435-436.

Sovyet Rusya'sına 160 milyon pud neft və neft məhsulları vermişdilər ki, bu da plan üzrə nəzərdə tutulduğundan 33 faiz artıq idi”⁷⁵.

Ə.S.Sumbatzadənin “Azerbaycan'da Sovyet hakimiyyətinin qurulmasının ilkin sosial-iktisadi şərtləri”⁷⁶ adlı kitabında da, evvelki tədqiqatlarda olduğu kimi, tarixi hadisələr birçoxhallarda təhrif olunmuş formada verilmişdir.

Müəllif Azərbaycan'da Sovyet hakimiyyətinin qələbəsini Qırmızı Ordu hissələrinin Azərbaycan'ın zəhmətkeş halkına köməyə göndərilməsi, eləcə də Sovyet Rusyası və Azərbaycan'ın inkılapı qüvvələri arasında ayrılmaz əlaqələrin nəticəsində mümkün olduğunu yazmışdır⁷⁷. Halbuki, Sovyet hökuməti Azərbaycan'ı işğal etmək üçün 1920-ci ilin yanvar ayından çox ciddi hazırlanmış, Denikin ordusu məğlub edildikdən sonra RSFSR hökumətinin göstərişi ilə Azərbaycanla Rusya sərhədində dörd hərbi hissə cəmləşdirilmişdir. Bunlar “III İnternasional”, “Qırmızı Dağıstan”, “Əksinkılpa ölüm” və “Qırmızı Həştərxan” zirehli qatarlar idi ⁷⁸.

Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası daxildəki fəhlə-kəndli ittifaqı və ya hər hansı silahlı üsyanın köməyi ilə deyil, Bolşevik Rusyasının XI Ordu hissələri tərəfindən işğal olunmuşdur.

T.Köçərlinin Eserində⁷⁹ Azərbaycan'da sosialist inkılapı tarixinin burjuva tarixçiləri tərəfindən “saxtalaşdırıldığını ifşa” etməklə təhlil olunmuşdur. “1920-ci ildə Azərbaycan'da Sovyet hakimiyyətinin qurulmasının kənardan qarışmağın nəticəsi” olması ilə bağlı harici tarixçilərinin yazdıqlarını inkar edən və onları bohtançı adlandıran ⁸⁰ müəllif, V.Koarsın, F.Kazımzadənin, R.Paypsın, S.Zenkovskinin, U.Allen və P.Müratovun 1920-ci il aprelin 28-də XI Qırmızı Ordunun Azərbaycan'ı işğal etməsi fikirlərini tənqid etmişdir. Halbuki həmin müəlliflər tarixi həqiqətləri doğru-düzgün yazmışdılar.

Müəllif Müsavatın Azərbaycan'ın istiqlaliyyəti şüarını “demoqoqiya, millətçilərin kütlələrə təsir etmək” kimi qiymətləndirmiş, V.İ.Lenin tərəfindən

⁷⁵ Yənə orada, s. 467.

⁷⁶ Сумбатзаде А.С. **Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане**. М.:Изд.-во Наука,1972, 252 с.

⁷⁷ Yənə orada, s.216.

⁷⁸ **РГАСПИ, ф. 80, оп. 3, д. 3, л. 118-123.**

⁷⁹ Köçərli T. **Tarixi saxtalaşdırılanlar əleyhinə**. Azərənəşr, Bakı 1972, 181 s.

⁸⁰ Yənə orada, s.118.

Beyənیلən ve kütlələri aldatmağa yönəlmiş “Müstəqil Sovyet Azərbaycan’ı” şüarını isə tərifləmişdir. Məsələyə bu cür yanaşma Azərbaycan Sovyet tarixşünaslığına xas olan əsas amillərdən biri olmuşdur. Lakin 70 il Sovyet tarixçiləri tərəfindən təriflənən “Müstəqil Sovyet Azərbaycan’ı” şüarının kütlələri aldatmaq və Azərbaycan’a ediləcək hərbi təcavüzün əsil mahiyyətini gizlətmək üçün ortaya atılmış şüar olduğu sonrada öz təsdiqini tapmışdır.

“Azərbaycan Komünist Partisi tarixinin öçerkləri. I c., XIX əsrin 80-ci illəri-1920-ci il aprel”⁸¹ adlı kitabda da mövzu ilə əlaqədar müəyyən məlumatların yer almasına baxmayaraq, burada Sovyet tarixçilərinin yazdıqları məqalələr, demək olara ki, bir-birini təkrarlamışdır.

N.Z.Məmmədovun⁸² Eserində 1918-1920 illəri arasında baş vermiş hadisələr şərh edilərkən Bolşeviklərin apardıqları mübarizəni inkılapı, digər siyasi qüvvələrin mübarizəsini isə əksinkılap kimi qiymətləndirilmişdir.

1918-1920’li illərin siyasi hadisələrini yazarkən fəhlə-kəndli çıxışlarını “sınıfı vuruşma”, “üsyən” kimi qiymətləndirən N.Məmmədov da özündən evvelki Sovyet tarixçilərinin dəsti-xəttinə sadıq qalaraq, AXC hakimiyyətinə dərin nifrət etmiş və bu ruhda da onların fəaliyyətinə qiymət vermişdir.

Beləliklə, araşdırılan problemlə bağlı Sovyet Azərbaycan’ı devrində yazılmış tədqiqat əsərləri sübut edir ki, müstəqil Azərbaycan hökumətini zorakı yolla devirmək, keçmiş Çar hökuməti devrindəki sərhədləri bərpa etmək RSFSR hökumətinin əsas məqsədi olmuşdur. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün həm daxildə Azərbaycan komünist Partisinin rəhbərliyi altında, həm də xaricdən Sovyet Rusyasının hərbi qüvvələrinin açıq müdaxiləsi üçün ciddi hazırlıq işləri görülmüş və bunun nəticəsi olaraq da AXC hökuməti devrilmiş, onun yerində ikinci Respublika, yəni Azərbaycan Sovyet sosialist respublikası qurulmuşdur.

Azərbaycan 1991’de öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra problemin öyrənilməsinə daha çox harici ədəbiyyatlar, xüsusilə Türkiyə tarixşünaslığı cəlb olunmağa başlamışdır. 1917-1920-ci illərdə Cənubi Kafkasda baş vermiş siyasi hadisələrini Türkiyə tarixşünaslığını cəlb etmədən dərinədən öyrənilməsi mümkün deyildir.

⁸¹ **Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Т.1.** Ред. кол. Д.П.Гулиев, Дж.Б.Гулиев, А.Ф.Дашдамиров и др, Азернешр, Баку 1985, С.480.

⁸² Мəmmədov N.Z. **Бöyük Октябр Вə Азəрбајсанда Совет Хəкимиyyəтинин Qələbəси**, Баки 1987, 57 s.

28 Nisan 1920 işğali ve ondan sonrakı devirdə Kafkasya'da baş vermiş tarihi hadisələrə, eləcə də Türkiyə-Azərbaycan, Türkiyə-Rusya münasibətlərinə obyektiv qiymət vermək üçün Türkiyə tarixşünaslığı oldukça qiymətlidir.

Türkiyə tarixşünaslığında problemin öyrənilməsində ən dolğun, geniş və obyektiv məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Eserdə Türkiyə tarixşünaslığının təhlil olunmasında əsas məqsədlərindən biri AXC-nin süqutu və Şimali Azərbaycan'da Sovyet hakimiyyətinin qurulması probleminə Türkiyə tarixçilərinin münasibətinə aydınlıq gətirməkdən ibarətdir.

Türkiyə tədqiqatçılarının əsərlərini təhlil edərkən, Şimali Azərbaycan'da baş verən hadisələrə ürək yanğısı və qardaş təəssübü ilə yanaşdıqlarını görmək mümkündür. Digər tərəfdən, problem mövzuya yanaşmada Sovyet tarixçilərindən fərqli olaraq, Türk tarixşünaslığı daha obyektifdir.

Birinci dünya müharibəsində məğlub olan Türkiyə'nin bir devlet kimi yaşaması Garb və Şarkda baş verən siyasi hadisələrdən daha çox, dahili milli qüvvələrin birliyindən və düşmənlə qarşı halkın müqavimətinin təşkil edilməsindən asılı idi. Belə bir devirdə 1919-cı ildə Ərzurum və Sivas konfranslarında qəbul edilən qərarların Türkiyə'nin bir devlet kimi yaşamasında, işğalçılara qarşı qüvvələrin birləşdirilməsində və bu qüvvələrə Mustafa Kamal Paşa'nın rəhbərlik etməsində mühüm əhəmiyyəti olmuşdur⁸³.

1918-1920-ci illərdə vətəndaş müharibəsi və hərbi müdaxiləyə qarşı müharibədə Bolşevik Rusyasının qələbə çalması Türkiyə'nin azadlıq mühabarizəsi üçün çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu devirdə Türkiyə-Rusya münasibətlərində üç əsas xətt özünü göstərirdi. Onlardan birincisi, Türkiyə'nin harici siyasətinin əsas xəttlərindən biri, arxa cəbhəni möhkəmləndirmək üçün Sovyet Rusyası ilə müttəfiklik əlaqələri qurmağa, Sovyet Rusya'sından pul və hərbi sursat yardımı almaya yönəlmişdir. Bu məsələnin həlli yolunda Kafkas'ın, o cümlədən Azərbaycan'ın Bolşevikleşməsinə itiraz olunmuyordu.

İkincisi, Enver Paşa'nın Bolşevik Rusya'sına hoş münasibətinin səbəbi Sovyet Rusya'sının Şark halklarına sözdə verdikləri azadlıqlar, işdə də əməl olunacağına inamının olması idi. Lakin sonradan bu vədlərin yanlış olduğu üzə çıxdı. Üçüncüsü, RSFSR hökumətinin bolşevizmin Türkiyə'ye keçməsinə cəhd

⁸³ Ural S.Vilayati Şarkiyədə Mondoros mütarəkəsinin uygulanışı ve İtilaf devletleri tarafından kontrolü. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002, s.441, S.386-390.

göstərilməsi və bu ölkədə də bir sosializm quruluşu qurmaq idi. Türkiyə hökuməti isə bunun qəti əleyhinə idi.

Türkiyə tarixşünaslığında memuar ədəbiyyatın əsas simalarından biri olan A.F.Cəbəsoy⁸⁴ 1920-1922-ci illərdə Türkiyənin Moskvadakı səfiri olmuşdur⁸⁵. Onun xatirələri həmin devrin siyasi hadisələrinin birçoxməqamlarına aydınlıq gətirilməsində müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan'ın işğalının birinci səbəbi kimi Bolşeviklərin müstəqillik vəd etməsində görünən A.Cəbəsoy yazırdı: "Kafkas dağlarının şimalından Azərbaycan'a girən qızıl ordu dəstələrinin sayı 12 min nəfərdən artıq deyildir. Əgər Azərbaycan'a istiklal vəd edilməmiş olsaydı, bu zəif qüvvətlə işğal başaramazlardı"⁸⁶.

A.Cəbəsoy, Cümhuriyyət işğal olunandan sonra Azərbaycan'da Milli Müsavat hökuməti yerinə bir Sovyet hökuməti iktidarı ələ keçirdiyini və bu hökumətin tipik sovyet Rusya hökuməti təşkilatının kiçik bir nümunəsi olduğunu göstərmişdir⁸⁷.

Tanınmış Türk sərkərdəsi, devlet və siyasət adamı Kazım Karabekir Paşa'nın^{88* 89} xatirələri 1918-1920-ci illərdə Kafkasda, xüsusilə Cənubi Kafkasda gedən prosesləri dərinlən izləmək və başa düşmək üçün xüsusi önəm daşıyır. Onun xatirələri istər mənbəşünaslıq, istərsə də tarixşünaslıq baxımından mövzunun tədqiqində olduqca əhəmiyyətlidir. Kazım Karabekirin xatirələri iki cildə toplanmışdır. 1341 səhifədən ibarət olan bu kitab, Kazım Karabekir Paşa

⁸⁴ Cebesoy A.F. **Moskova Hatıraları**, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1955, s.348

⁸⁵ Saray M. **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, Veli Yayınları, İstanbul 1985, s.125 S.67-89.

⁸⁶ Cebesoy A.F. **Göstərilən əsəri...**, s.9.

⁸⁷ Yenə orada, s. 124-125.

⁸⁸ Karabekir K. **İstiklal Hərbimiz. 2 cildə I cild**. Promat Basım Yayım San. və Tic. A.S., İstanbul, 2008, s.660.

* Kazım Karabekir Paşa 1919-cu il martın 2-də Ərzurumdakı 15-ci korpus komandiri vəzifəsinə gətirilmişdir. O, milli Mücadele hərəkətinə qatılan ilk komandirlərdən biri olmuşdur. K.Karabekir Paşa'nın Ərzurum Kongresi'nin hazırlanmasında böyük eməgi olmuşdur. Milli Mücadele hərəkəti dövründə Ədirnə millət vəkili olmuş və Şark Cəphəsi komutanı olmaqla xidmət etmişdir. 1920-ci ildə Ermenilərin işğal etdikləri torpaqları geri aldıqdan sonra 31 Ekim 1920'də korpus generalı vəzifəsinə yüksəldi və 2 yanvar 1920-ci ildə Ermenilərlə Gümrü müqaviləsini imzalamışdır. Milli Mücadele qalibiyyətlə başa çatdıqdan sonra Ankaraya gəldi və 30 oktyabr 1922-ci ildən başlayaraq TBMM'də çalışmalarına başlamışdır. 24 Kasım 1924'te millət vəkilliyinə üstünlük verərək Birinci Ordu komandanlığından ayrılmışdır.

⁸⁹ **Kazım Karabekirin Kalemindən Doğunun Kurtuluşu**, Ərzurum Ticaret və Sənaye Odası, Ərzurum 1990, s.526.

tərəfindən Mustafa Kamal Paşa ATATÜRKə, TBMM-ya, Heyəti Təmsiliyə və başqa şəxslərə göndərilən və həmin şəxslərdən alınan telqraflardan, məktublardan ibarətdir. O devirdə Moskova'ya devlet tərəfindən göndərilən ayrı-ayrı şəxslər Kazım Karabekir Paşa ilə məsləhətləşəndən sonra öz yollarına davam edirdilər. Eyni zamanda onun Ankaraya göndərdiyi məlumatlar olduqca əhəmiyyət kəsb edirdi. Ona görə də Kazım Karabekir Paşa'nın iki cilddən ibarət olan kitabı tədqiq olunan mövzu üçün nə qədər əhəmiyyət daşıdığı qeyd olunmalıdır.

Ümumiyyətlə, Türkiyə'nin 1919-1920-ci illərin birinci yarısındanak olan devrində Kafkas, Türkiyə-Rusya, Türkiyə-Azərbaycan, Türkiyə-Ermenistan və Türkiyə-Gürcüstan münasibətlərindən yazan hər bir Türk tarixçisi Kazım Karabekir Paşa'nın hatıralarına istinad etmişdir.^{90 91}

K.Karabekir Paşa'nın eserindən Halil və Nuri Paşaların Azərbaycan'daki fəaliyyətləri, Ermenilərin Azərbaycan topraklarına – Nahçıvan, Vedibasar, Zəngəzur və başqa yerlərə hərbi təcavüzü haqqında məlumatları öyrənmək mümkündür⁹².

K.Karabekir Paşa Azərbaycan'daki Türklərin iki grupta toplaşdıqlarını və həmin qruplardan biri Halil Paşa, Kiçik Talat, Baha Sait, Komiser Tahsin, bəzi zabitan, iki doktor, digəri isə Fuat Bey qrupunda olan Yüzbaşı Yaqub, ehtiyat zabitlərindən Süleyman Efendi olduğunu göstərmişdir. O, ikinci qrupun Bolşeviklərin etimadını daha çox qazandığını da vurğulamışdır⁹³.

1919-1920'lərin evvəllərində Kafkasya'da gedən siyasi və hərbi vəziyyətlə bağlı əgər Bolşeviklər Bakü'dən Moskova'ya məlumatlar verirdilərsə, eyni ilə Türk kommunistləri və K.Karabekir'in təyin etdiyi adamlar da Ankaraya məlumat verirdi.

Halil Paşa'nın "Bitməyən Savaş"⁹⁴ kitabındakı xatirələri Birinci Dünya Müharibəsi və ondan sonrakı devirdə Türkiyə-Rusya və Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərindən bəhs olunur.

Halil Paşa, İngilizlər İstanbul'u işğal edəndən sonra bir müddət həbs edilmiş, sonra isə buradan xilas olub Azərbaycan'a gəlmiş və Karabağ'da Ermenilərə

⁹⁰ Bakar B., **Birinci Dünya Savaşı Ve Mütareke Döneminde Batum**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s.65.

⁹¹ Taşkıran C., **Milli Mücadelede Kazım Karabekir Paşa**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s.154.

⁹² Atnur İ.E., **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001, s.461, S. 337.

⁹³ Karabekir K., **İstiklal Harbimiz. 2 cildde I c.**, s. 680.

⁹⁴ Sorgun T.M., **Halil Paşa. İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e: Bitmeyen savaş**. Yayıncı Matbaası, İstanbul 1972, s. 381.

karşı döyüşlərə qatılmış, sonra isə Bakü'ye gəlmişdir. Onun sözlərinə görə ruslar geniş hazırlıqdan sonra Azərbaycan'ı işgala başlamışdılar. Azərbaycan bədbəxt gününü yaşayırdı, mənim buralarda görülmək bir işim qalmamışdır"⁹⁵.

Kamuran Gürün'ün⁹⁶ giriş, dörd fəsil və nəticədən ibarət Eserinin birinci fəslə 1917-1923 arası illəri əhatə edir. Eserin bu hissəsində Türkiyə'nin Azərbaycan'ın Bolşevikləşməsinə münasibəti, demək olar ki, tamamilə açılmış olur. O, Kafkas hadisələrindən yazarkən daha çox Kazım Karabekir Paşa'nın "İstiklâl Harbimiz" əsərinə müraciət etmişdir. K.Gürün'ün M.K.Atatürk Paşa, Karabekir Paşa, Camal, Halil, Enver Paşalar, səfir Bəkir Sami Bey, İbrahim Efendi və başqalarının Moskva ilə sıxı təmasda olduklarını yazmışdır⁹⁷.

Müəllif əsərin giriş hissəsində qeyd edirdi ki, ölkələrinin düşmən işğalından qurtarmaq üçün mücadilənin davam etdiyi prosesdə, bu təbii ittifaqda Türkiyə'nin mənfəətinin məzmunu Sovyetlərdən maliyyə və əsgəri yardım ala biləcəyində; Sovyetlərin mənfəəti isə, düşmənlərini məşğul edəcək ikinci cəbhənin Anadoluda olması idi. İşğal sona çatdıqdan və müstəqil dövlətlər ailəsi içində yerlərini aldıqdan sonra da, içində düşükləri yalqızlıq və sərhədlərinin təhlükəsizlik içində olması üçün ittifaqı faydalı bilməkdə davam etdiyini göstərmişdir.

Məğlubiyyətin artıq yaxınlaşdığı müharibənin son günlərində Enver Paşa Kafkasya'daki ordulara güvənərək, Mərkəzi Bakü'də olmaq üzrə, keçici bir hökumət quraraq, barış şərtlərini ölkə üçün uyğunlaşdırmağa çalışacağına ümid edirdi⁹⁸.

K.Gürün haqlı olaraq dünya müharibəsinin son illərində Kafkasya'da qurulan dövlətlərin müstəqilliklərini qoruya bilmələri üçün, onları Bolşeviklərə qarşı kömək edən Türkiyə, bu dəfə siyasətini dəyişərək, onların Bolşeviklərlə iş birliyi qurmaq, Bolşevikləşmələri istiqamətində bir mövqe içində olduğunu qeyd etmişdir. Daha sonra 1920 senesinin evlələrində Cənubi Kafkasya'daki vəziyyəti təhlil edərkən müəllif, belə qənaəətə gəlmişdir ki, Azərbaycan hökuməti böhran keçirdiyinə görə onun Türkiyə'ye yardım etməməkdə qınağa çəkmək düzgün deyildir.⁹⁹

⁹⁵ Yenə orada.

⁹⁶ Gürün K., **Türk-Sovyet İlişkeleri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s.325.

⁹⁷ Yenə orada, s. 39-40.

⁹⁸ Yenə orada, s. 5-6.

⁹⁹ Yenə orada, s. 21.

Təəssüflər olsun ki, həmin illərdə Türk devlet adamlarının böyük bir qismi (Talat Paşa, Enver Paşa, Camal Paşa, Halil Paşa vb.) Lenin'in millətlərə azadlıq, Rusya imperiyasının əsarəti altında olmuş halklara özünüidarəetmə hüququnun verilməsi kimi yalançı siyasətinə inanmışdılar. Azərbaycan Bolşevikləşəndən sonra öz müstəqilliyini saxlayaçaq fikri ilə aldadılmış birçok Türk və Azərbaycan liderləri olmuşdur.

Müəllif yazırdı: “1920-ci il aprelin 18-də Moskova'ya göndəriləcək heyətə veriləcək təlimatla bağlı Kazım Karabekir Paşa'nın Mustafa Kamal Paşa'ya ünvaladığı telqrafdan belə məlum olur ki, əgər Sovyet Rusyası Gürcistan və Ermənistan üzərinə hücum edərsə, onda Türkiyə hökuməti Azərbaycan hökumətinə Bolşevik əsaslarını tamamilə qəbul etdirməklə bağlı öhdəlik götürə bilər. Bununla belə, bu məktubda Azərbaycan üzərinə Bolşevik əsgərlərinin hərəkəti qəbul olunmurdu”¹⁰⁰.

Bu devirdə Antanta devletlərin hərbi təcavüzünün artması Türkiyə'nin maliyyə, hərbi və əsgəri vəziyyətini çıxılmaz vəziyyətə salmışdır. Türkiyə'ye kömək etmək imkanında olan yeganə devlet isə Sovyet Rusyası idi. Ona görə də Türkiyə birçok məsələlərdə Sovyet Rusyası ilə razılaşıb və harici siyasəti onunla uzlaşdırmağa çalışırdı^{101, 102, 103}. Lakin toprak məsələsinə gəldikdə Türkiyə heç vaxt hər hansı bir devletə, o cümlədən Sovyet Rusyasına da güzəştə getməmişdir. Rusya Ermenilərə Van və Bitlis ərazilərindən toprak verilməsilə bağlı Türkiyə devletinə müraciət etdikdə qəti rədd cavabı almışdır^{104, 105}.

Rusya və Ermenilərin bəd niyyətini yaxşı başa düşən Mustafa Kamal Paşa Ermenilərin iddialı olduqları ərazilərin azad etməsilə əlaqədar Kazım Karabekir Paşa'ya göstəriş vermişdir¹⁰⁶. Kazım Karabekir Paşa'nın 1920-ci il 28 sentyabrda Sarıqamışdan başladığı hərbi yürüşün nəticəsi olaraq, ekimın 30-da Qars, noyabrın 7-da Gümrü, noyabrın 15-də Şahtaxtı alınandan sonra, noyabrın 25-də barışıq hakkında müzakirələrə başlanmışdır. 1920-ci il dekabrın 3-də Gümrü barış sazişi bağlanmışdır¹⁰⁷.

¹⁰⁰ Yenə orada, s. 32-33

¹⁰¹ **Tarihte Türk-Rus İlişkileri**, Gnkur Basımevi, Ankara, 1975, s.121, S. 104-108.

¹⁰² Sorgun T.M. Halil Paşa, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e: Bitmeyen Savaş**, Yayılcık Matbaası, İstanbul 1972, s.381.

¹⁰³ Avcıoğlu D., **Türkiyə'nin Düzeni (Dün, Bugün, Yarın)**, Bilgi Basımevi, Ankara 1969, s.343.

¹⁰⁴ **РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 150**

¹⁰⁵ Saray M., **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, Veli Yayınları, İstanbul 1985, s.125 S. 50-54.

¹⁰⁶ Okçu Y., **Türk-Rus Mücadelesi Tarihi**, Doğu Ltd. O. Matbası, Ankara, 1953, s.241, S.175

¹⁰⁷ Gürün K., **Türk-Sovyet ilişkileri (1920-1953)...**, s. 39.

M.Butvay “Kafkas xatirələri”¹⁰⁸ adlı kitabı üç dəftərdən ibarətdir. Müəllif 1920-ci ildə Sivas Konqresi zamanında, Mustafa Kamal Paşa'nın icazəsi və tapşırığı ilə Kafkasa göndərilmişdir.

Mustafa Butvay Azərbaycan'ın müstəqillyinin itirilməsi günahını onun özündə görmüş və Azərbaycan Halk Cumhuriyeti parlamentinin sədr müavini olmuş Həsən Bey Ağayev'in 1920-ci ilin iyun ayında Enver Paşa'ya yazdığı məktubu olduğu kimi vermiş və bu məktubun gələcək nəsillərə bir ibrət dərsi ola biləcəyini qeyd etmişdir.

Digər bir Türk tarixçisi Haluk F.Gürselin əsəri¹⁰⁹ giriş və on iki fəsildən ibarətdir. Eserin “Türk İstiklal Savaşı ve Rusya” adlı onuncu fəslə araşdırılan problemlə bağlı müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

Müəllif, Türk-Rus yaxınlaşmasının tarixini 1919-cu ildən sonrakı dövrə aid etmişdir. O, bu yaxınlaşmanın səbəblərini “önəmli və həyatı” adlandırmış, eyni zamanda rusların da onlara ehtiyacı olduğunu, Rusyanın Türkiyədə bir kommünist rejimi görmək istədiyini göstərmişdir¹¹⁰.

Bolşevik Rusyası Türkiyədə kommünist Partisinin fəaliyyətini gücləndirmək fikrində olmuşdur. Bunun üçün Azərbaycan əsas baza rolunu oynayır. Təsadüf deyə ki, Türkiyə kommünist Partisinin təbliğat, təşviqat və mərkəzi bürosu Bakü'də yerləşirdi^{111, 112}.

H.Gürsel 1920-ci ilin aprel-avqust aylarında Türkiyə-Rusya münasibətlərindən yazarkən Azərbaycan Halk Cumhuriyyətinin devrilməsi və Sovyet Rusyasının Azərbaycan'ı işğal etməsindən bəhs etməmiş və bu hadisənin üstündən sükutla keçmişdir.

Əbdülhəmid Avşarın “Türkiyə'nin istiqlal müharibəsində Azərbaycan Türkləri”¹¹³ adlı kitabında Azərbaycan-Türkiyə arasında mövcud olmuş iqtisadi, siyasi və hərbi münasibətlər ümumi formada şərh olunmuşdur.

¹⁰⁸ Butvay M., **Kafkasiya Hatıraları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, s.130.

¹⁰⁹ Gürsel H.F., **Tarih Boyunca Türk-Rus ilişkileri**, Baha Matbaası, İstanbul 1968, s.243.

¹¹⁰ Yenə orada, s. 182.

¹¹¹ **BCA, k. 1, d. 7, b. 29.**

¹¹² Yavuz A., **Türkiyə Kommünist Fıraksiyasının Kuruluşu ve Mustafa Sübhi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s.380.

¹¹³ Avşar Ə. **Türkiyənin İstiqlal Müharibəsində Azərbaycan Türkləri**, AzAtaM, Bakı 2007, s.47.

Müəllif 27 Nisan 1920'de Azərbaycan'ın XI. Ordu tərəfindən işğal olduğunu və Azərbaycan'da Şura hökumətinin qurulduğunu və bundan sonra "Milli mübarizə rəhbərliyi ilə Azərbaycan arasında hər sahədə daha çox sıx iştirakların meydana gəldiyi"ni qeyd etmişdir¹¹⁴.

Müəllif işğalçı devletlərlə "mübarizə aparən Anadolu Türklərinin bunlara qarşı duruş gətirə bilmək üçün" Rusya kimi "güçlü bir devletin dəstəyinə ehtiyac"ın olduğunu yazmışdır¹¹⁵.

Ə. Avşar ayrı-ayrı Türk tarixçilərinin əsərlərinə istinad etməklə TBMM yaranmasına qədər və ondan sonrakı dövrlərdə M.K. Atatürk'ün Bolşeviklərlə əlaqələrindən bəhs etmiş, "bu əlaqələrdə Türkiyə'nin məqsədi Azərbaycan'ın müstəqilliyini yox etmək və buranı Sovyet Rusya'sına vermək olmadığını" göstərmişdir¹¹⁶. Bununla əlaqədar müəllif yazırdı: "Ankara Hökuməti hər zaman Azərbaycan'ın müstəqil bir devlet kimi var olmasını istəmiş və bunun reallaşmasına çalışmışdır"¹¹⁷. Hətta bununla əlaqədar müəllif AXC-nin müstəqilliyinin Avropa devletləri tərəfindən tanınması ilə İstanbul'da, eləcə də "Anadolu'nun hər yerində şənliklər düzənləndiyi, bayram coşqusu yaşandığı haqda" 1920'de nəşr olunan qəzet səhifələrində gətirmiş materiallara müraciət etmiş, onlardan sitatlar gətirmiş və bununla da AXC-nin süqutunda Ankara'nın rolünü inkar edən tədqiqatçıların tərəfində dayanmışdır.

Həqiqətən də, 1918-1920 senələrində bölgədəki siyasi hadisələri izləyərkən müəllifin gəldiyi nəticənin doğru olduğunu görmək mümkündür. Lakin 1920'de Ankara'nın maliyyə, siyasi və hərbi vəziyyətinin gərgin olduğu bir devirdə, vətəndaş müharibəsini və hərbi müdaxiləni qalibiyyətlə başa vuran Sovyet Rusya'sı ilə yaxınlaşmaya üstünlük verməyə məcbur olmuşdur. Bu fikir, demək olar ki, Türkiyə tarixşünaslığında əsas kimi qəbul olunur¹¹⁸.

Osman Okyar "Milli Mücadilə dövrü. Türk-Sovyet əlaqələrində Mustafa Kamal"¹¹⁹ adlı Eserin giriş hissəsində milli mücadilə illərində qarşıya çıxan

¹¹⁴ Yəne orada, s. 16

¹¹⁵ Yəne orada, s. 17

¹¹⁶ Yəne orada, s. 19.

¹¹⁷ Yəne orada.

¹¹⁸ Şemsutdinov, A.M., **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiyə-Sovyetlər Birliğı İlişkileri**, Çeviren A.Hasanoğlu, Cumhuriyet, 2000, s.104.

¹¹⁹ Okyar, O., **Milli Mücadilə Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)**, Türkiyə İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998, s.200.

əsas problemlərdən biri kəndardan yardımla bağlı olduğunu qeyd etmişdir. Onun sözlərinə görə sülhdən sonra Türkiyə'ye kəndardan yardım etmək imkanı olan yeganə devlet Sovyetlər olmuşdur. O.Okıyar Sovyetlər birliyinin maliyyə və hərbi yardım edəcəyi təqdirdə Garbdən və Cənubdan Ülkəni işğal etmək məqsədini güdən düşməyə layiqli cavab vermək mümkün olacağını yazmışdır. Bununla belə müəllif, 1919-cu ildə Ülke içərisində vəziyyətini nisbətən yaxşılaşdıran Bolşevik Rusyası imperialistlərə qarşı mübarizədə Türkiyədən də istifadə etmək fikrində olduğundan onunla yaxınlaşmaq üçün yollar axtardığını da qeyd etmişdir.

O.Okıyar Türk-Sovyet əlaqələrinə toxunarkən “1920-ci ilin aprelində Türklərin yardım tələbi ilə əlaqələr eniş və yoxuşlardan keçdikdən sonra, 1921 sentyabr ayında, Sakarya zəfərindən sonra, iki tərəfi təmin edən sonluqlarla” başa çatdığını qeyd etmişdir¹²⁰.

Abdullah Battal Taymasın “Rus İnkılabından xatirələr”¹²¹ adlı kitabı, müəllifin özünün də yazdığı kimi, onun xatirələrinin ikinci hissəsidir. Eserin bu hissəsi “Mən bir işıq axtarırdım” adlanır. Məllifin xatirələri ilə bağlı birinci kitabı 1947-ci ildə çapdan çıxmışdır. Abdullah Battal Tatar Türkü idi. Rusyanın Samara şəhərində anadan olmuş, sonra ömrünün sonuna kimi Türkiyə'nin İstanbul şəhərində yaşamışdır. Onun hər iki Eserində şəxsən şahidi olduğu hadisələr şərh olunmuşdur. Eserdə Rusya tarixi ilə bağlı, xüsusilə 1917-ci illərdə baş vermiş fevral və oktyabr inkılaplarından, o cümlədən Ural, Sibir və Bolqaboyunda yaşayan tatarların siyasi həyatı və Admiral Kolçakin Bolşeviklərə qarşı apardığı mübarizədən və başqa hadisələrdən bəhs olunmuşdur.

Abdullah Battalın ikinci xatirə kitabında 1920-ci il Azərbaycan tarixi ilə bağlı müəyyən məlumatlar yer almışdır. O, yazırdı: “Mənim Bakü'ye gəldiyim vaxtlarda, yəni 1920-ci ilin sentyabr ayında, bu şəhər artıq müstəqil Azərbaycan'ın paytaxtı olmayıb, Sovyetlər Birliyinə daxil olan, Rusyaya ilhaq edilən Qızıl Azərbaycan Cumhuriyyətinin mərkəzi hesab olunurdu. Çünki, Bolşeviklər Azərbaycan'ı eyni ilin 27 aprelində istila etmişdir. Azərbaycan yalnız bir il on bir ay müstəqil həyat yaşaya bilmiş və kiçik millətlərdən, litvalılarla gürcülərdən sonra, müstəqilliyini elan edən üçüncü Ülke ikən, bu müstəqilliyini hamısından evvel itirmişdir”¹²².

¹²⁰ Yenə orada, s.11.

¹²¹ Taymas A.B. **Rus İhtilalindən Hatıralar-2 Ben Bir Işık Arıyordum**, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2000, s.284.

¹²² Yenə orada, s. 105.

Beləliklə, mövzu ilə əlaqədar olaraq Türkiyə tarixşünasığı təhlil olunarkən gəlinən nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir: 1) İşğal ərəfəsində AXC hökumətində hakimiyyət böhranı yaranmış və rus ordusunun hərbi təcavüzünə arxalanan daxildəki kommunistlər bu böhrandan istifadə etmişdir. 2) Xaricdən siyasi və hərbi kömək almaq imkanından məhrum olması, daxildəki pozucu qüvvələrin təxribatlarının qarşısını ala bilməməsi, əsas hərbi hissələrin Ermənistan (Ararat) Respublikasının hərbi təcavüzünün qarşısının alınmasına cəlb olunması və belə bir vəziyyətdə rus ordusunun işğalçılıq yürüşünə başlaması AXC-nin devrilməsinə səbəb olmuşdur. 3) Osmanlı Türkiyəsi ingilis, fransız, italyan və yunan qoşunları tərəfindən hərbi təcavüzə məruz qalmışdır. Öz tərəfdarları ilə Anadoluya gələn Mustafa Kamal Paşa bu çətin günlərdə işğalçılara qarşı hərəkətə keçmişdir. 4) Osmanlı imperiyası, ondan sonra yeni qurulan Türkiyə Respublikası Azərbaycan dövlətinin müstəqil olmasını istəmiş, buna həmişə kömək etməyə çalışmışdır.

KAYNAKÇA

- Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA)**, f, 2095, siy.1, iş 15, v.19, 59.
ARDA, f.2475, siy. 1, iş 9, v.10.
ARDA, f.410, siy. 1, iş 231, v.3
ARDA, f. 411,siy.1, iş, 42, v.154; siy.4, iş 36, v. 26, 27, 29, 32, 64, 93.
ARDA, f. 673, siy. 1, iş 3, v. 84.
ARDA, f. 676, siy. 1, iş 20, v. 295, 317, 388.
- Azerbaycan Respublikası İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arşivi (ARPIİSSA)**,
f. 1,siy.1, iş 125, v. 6, 11; iş 22, v.12; 28; iş 117, v.41, 42, 49, 108; iş 89, v.
118, 119,122.
- Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası**, 10 cilddə, C. VII, Azərnaşr, Bakü, s.624.
- Azerbaycan Tarihi**, 7 cilddə.VI c., Elm, Bakü, 2008, s.568.
- ATNUR, İ.E., **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s.461.
- AVCIOĞLU, D., **Türkiye'nin Düzeni (Dün, Bugün, Yarın)**, Bilgi Basımevi,
Ankara, 1969, s.343.
- AVŞAR, Ə., **Türkiye'nin İstiqlal Müharibəsində Azərbaycan Türkleri**,
AzAtaM, Bakü, 2007, s.47.
- Азизбекова П.А. Руководство В.И.Ленина социалистическим строительством в Азербайджане. 1920-1923. Баку, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1960, 265 с.
- BAYRAMOVA, R.M., **Azerbaycan Rəhbərliyində İxtilafkar Ve Dahili Siyasi Çəkişmələr (1920-1925)**, Elm, Bakü, 2007, s.196.
- BAKAR, B., **Birinci Dünya Savaşı Ve Mütareke Döneminde Batum**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, s.65.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, k. 1, d. 7, b. 29.
- Багиров Ю.А. Из истории советско-турецких отношений (1920-1922 гг).
Баку: Изд.Академии наук Азербайджанской ССР, 1965, 142 с.
- BUTVAY, M., **Kafkasiya Hatıraları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,
1990, s.130.
- CEBESOV A.F., **Moskova Hatıraları**, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1955, s.348.

- ЕМЕЛЬЯНОВ, В.С., **На заре новой жизни**, Азернешр, Баку, 1979, С 251.
- ƏLİMİRZƏYEV, X., **Sovyet Azərbaycan'ı Böyük Ekim Sosialist İnkılapının Yetişdirməsidir**, Azərnəşr, Bakü, 1958, s.232.
- ƏLİZADƏ, N., **Böyük Halk İnqıabı**, Azərnəşr, Bakü, 1966, s.94.
- GÜRSEL, H.F., **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, Baha Matbaası, İstanbul, 1968, s.243.
- GÜRÜN, K., **Türk-Sovyet İlişkeleri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.325.
- Halil Paşa, **İttihat Ve Terakki'den Cumhuriyet'e: Bitmeyen Savaş**, M.Taylan Sorgun Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1972, s.381.
- HAKKI, R.A., **Güneysel Kafkas Federasyonu. II Azerbaycan (Tarih, Fiziki, Beşeri Coğrafiyası)**, Merkez Basımevi, İstanbul, 1936, s.23.
- İBRAHİMOV Z.İ., **V.İ.Lenin Ve Azerbaycan'da Sosialist İnkılapının Qələbəsi**, Azərnəşr, Bakü, 1970, s.523.
- Kazım Karabekir'in Kaleminden Doğu'nun Kurtuluşu**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, Erzurum, 1990, s.526.
- KARABEKİR, K., **İstiklal Harbimiz**, 2 cildde I cild, Promat Basım Yayım San. ve Tic. A.S., İstanbul, 2008, s.660.
- KÖÇƏRLİ, T., **Tarihi Saxtalaşdıranlar Əleyhinə**, Azərnəşr, Bakü, 1972, s.181.
- QULİYEV, C.B., **V.İ.Lenin Ve Azerbaycan'da Sovyet Hakimiyyətinin Qələbəsi Ve Möhkəmlənməsi Uğrunda Mübarizə**, Azərnəşr, Bakü, 1957, s.74.
- Гусейнов Т. Октябрь в Азербайджане(к семилетию Апрельской революции).Баку:АЗГИЗ,1927, 28 с.
- Lenin V.İ. Əsərlərinin Tam Külliyyatı**, Azərnəşr, Bakü, 1983, s.537.
- Məmmədov N.Z. Böyük Ekim ve Azərbaycan'da Sovyet hakimiyyətinin qələbəsi. Bakü: 1987, 57 s.
- Микоян А.И. Мысли и воспоминания о Ленине. М.: Изд.-во Политической литературы, 1970, 253 с.
- MİLMAN, A.Ş., **Bakü Sovyeti - Azerbaycan'da Proletar Diktaturası Orqanıdır (Ekim 1917-Ci II – İyul 1918-Ci)**, Azərnəşr, Bakü, 1957, s.152.
- NƏRİMANOV, N., **Ucqarlarda İnkılapımızın Tarihinə Dair (İ.V.Stalinə Məktub)**, Azərnəşr, Bakü, 1992, s.77.

- H.Нариманов. Избранные произведения.Т. 2, Баку:Азернешр,1989,483 с.
- OKÇU, Y., **Türk-Rus Mücadelesi Tarihi**, S 175, Doğu Ltd. O. Maatbasi, Ankara, 1953, s.241.
- OKYAR, O., **Milli Mücadele Dönemi. Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1998, s.200.
- Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Т.1. Ред. кол. Д.П.Гулиев, Дж.Б.Гулиев, А.Ф.Дашдамиров и др. Баку: Азернешр, 1985, 480 с
- Раевский А. Английские «Друзья» и Мусаватские «патриоты». Баку: АЗГИЗ, 1927, 70 с.
- Ратгаузер Я. Борьба за советский Азербайджан. К истории апрельского переворота. Баку: Типография 3-й Интернационал, 1928, 70 с.
- RƏHİMOV, Ə.C., **1920-Ci İldə Azərbaycan'da Mülkədar Toprak Sahibliyinin Ləğvi**, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, Bakü, 1962, s.210.
- Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф, 64, оп. 1, д. 21, л. 150
- РГАСПИ, f. 558, siy. 11, iş 1357, v. 204.
- РГАСПИ, f. 558, siy. 1, iş 5481, v. 4-7.
- РГАСПИ, ф. 80, оп. 3, д. 3, л. 118-123.
- SARAY, M., **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, Veli Yayınları, İstanbul, 1985, s.125.
- SORGUN, T.M., Halil Paşa, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, Yayılcık Matbaası, İstanbul, 1972, s.381.
- Сумбатзаде А.С. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. М.: Изд.-во Наука,1972, 252 с.
- ŞEMSUTDİNOV, A.M., **Mondoros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi. 1918-1923**, Çeviren: Ataol Behramoğlu. İstanbul- Güneşli, 1999, s.355.
- ŞEMSUTDİNOV, A.M., **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, Çeviren: A.Hasanoğlu, Cumhuriyet, 2000, s.104.
- Tarihte Türk-Rus İlişkileri**, Gnkur Basımevi, Ankara, 1975, s.121.
- TAŞKIRAN, C., **Milli Mücadelede Kazım Karabekir Paşa**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s.154.

TAYMAS, A.B., **Rus İhtilalinden Hatıralar-2, Ben Bir Işık Arıyordum**, Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 2000, s.284.

Токаржевский Е.А. Очерки из истории Азербайджана 1920-1925 гг. Изд.-ство Акад.наук Азерб. ССР, Баку, 1950, 234 с.

URAL, S., **Vilayati Şarkiyede Mondoros Mütarekesinin Uygulanışı Ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü**, ATATÜRK Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2002, s.441.

YAVUZ, A., **Türkiye Komünist Fıraksiyasının Kuruluşu Ve Mustafa Sübhi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s.380.

ЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005, 784 с.

AZƏRBAYCAN'IN RUSYA İLE KAÇARLAR İRAN'I ARASINDA BÖLÜŞTÜRÜLMƏSİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN MEVKİİ

TOFIG MUSTAFAZADE*

Özet

Tarixşünaslıqda demək olar ki, işıqlandırılmayan XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya ilə Kaçarlar İranı arasında bölüşdürülməsinə Osmanlı imperiyasının münasibətini araşdırmaq.

XVIII əsrin sonlarında zəifləmiş və 1791-ci ildə Rusiyaya məğlub olub Kafkasda fəal siyasət yürüdə bilməyən Osmanlı dövləti Rusiyanın və Kaçarlar İranının Azərbaycan xanlıqlarına təcavüzünə silahla mane olmaq iqtidarında deyildi. Bununla belə Osmanlı dövlət adamları xanlıqların taleyinə biganə qalmır, diplomatik vasitələrlə onlara yardım göstərməyə səy edirdilər. Məsələn, hələ 1800-cü ildə Qars mühafizi Neman paşa şahzadə Abbas Mirzə və Sərdar Süleyman xanın qoşunlarının İrəvan xanlığı ərazisindən çıxarılmasını xahiş etmiş və bu xahiş yerinə yetirilmişdi.

1803-cü ildən Azərbaycanı işğala başlayan Rusiyanın ölkənin içərilərinə, daha sonra İrana doğru irəliləməsinin qarşısını almaq üçün Fətəli şah Qacar 1804-cü ildə Rusiyaya qarşı müharibəyə başladı və uzun illər davam edən müharibədə məğlubiyyətə uğrayıb 1813-cü il Gülistan sülhü ilə Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla bütün Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən ilhaqını tanımalı oldu.

Əvvəlcə bitərəf mövqe tutan Osmanlı dövləti 1806-cı ildə özü Rusiya ilə müharibəyə başladıqdan sonra Kaçarlarla yaxınlaşmış, Abbas Mirzə 1810-cu ildə Rusiyaya qarşı ittifaq bağlamaq təklif etdikdə, osmanlı hökuməti bu təklifə müsbət yanaşmış və hətta şərq sərəsgəri Emin paşaya Kaçarlara yardım göstərmək

* Prof. Dr., Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Azərbaycan, tofig2014@rambler.ru

barədə göstəriş verilmişdi. Yalnız Emin paşaya sui-qəsd olduğundan nəzərdə tutulan kömək göndərilməmişdi.

1827-1828 -ci illərdə Rusiyaya qarşı müharibədə Kaçarlar Osmanlılardan yardım almağa çalışdılar. Lakin yenidən Rusiya ilə toqquşmaqdan çəkinən Osmanlı sarayı Kaçarlara yardım göstərməyə ehtiyat edirdi.

Yenidən məğlub olan Kaçarlar Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını Ruslara güzəştə getməli oldular. Bir çox Azərbaycan türkü nicat yolunu etnik mənşəcə eyni olan qardaş Türkiyəyə sığınmaqda görürdü. Qarapapaq elinin nümayəndəsi bildirmişdi ki, osmanlılar Zalkı və Gümrü tərəfə yürüş təşkil edərlərsə bu bölgədə yaşayan müsəlmanlar hərtərəfli yardım edərlər.

Azərbaycan uğrunda Rusiya ilə Kaçarlar İrani arasındakı mübarizəyə münasibətdə Osmanlı dövləti əsasən passiv müşahidə mövqeyi tutsa da bəzi hallarda Kaçarlara yardım göstərməyə cəhd göstərmiş, başlıca olaraq isə mənəvi dəstək göstərməklə kifayətlənməli olmuşdur.

Anahtar Kelimələr: Kaçarlar İrani, Osmanlı Dövləti, bölüşdürülmə, Güllüstan müqaviləsi, işgal.

THE DIVISION OF AZERBAIJAN AMONG RUSSIA AND QAJAR SHAH'S IRAN AND THE ATTITUDE OF OTTOMAN EMPIRE

Aim to analyse the attitude of Ottoman Empire toward the division of Azerbaijan among Russia and Qajar shah's Iran which was not almost lighted in history.

The Ottoman state which weakened at the end of XVIII century and was not able to conduct an active policy in Caucasus after the defeat in 1791 by Russia did not have any power to realize military prevention to the aggression against Azerbaijani nation by Russia and Qajar Shah's Iran. Nevertheless, the responsible persons of Ottoman State were not indifferent to the destiny of khanates, and tried to be helpful via diplomatic means. For example, in 1800 the guard of Kars Neman pasha asked Abbas Mirza and Sardar Suleyman to take out the army from Iravan khanates and his ask was fulfilled.

In 1803 Russia began to invade Azerbaijan and marched inland. For preventing the moving forward to Iran in 1814 Fatali shah Qajar began a war against Russia and suffered a defeat after long years struggle. At least, with the Gulustan treaty of 1813 he had to accept the annexation of Northern Azerbaijan to Russia except Nakhchivan and Iravan khanates.

At first, Ottoman Empire which proclaimed it a neutral state began to be close to Qajar shah after the beginning of war in 1806 with Russia. When Abbas Mirza offered to found a union against Russia in 1810 Ottoman Empire had positive attitude toward this offer and even ordered to Emin pasha who was an eastern soldier to help to qajars. But Emin pasha was assassinated, that is why considered help was not realized.

Qajars tried to get aid from Ottomans during 1827-1828 war against Russia. But Ottoman palace which deviated from the crashing with Russia avoided showing help to Qajars.

Qajar who was defeated one more had to compromise Nakhchivan and Iravan khanates to Russia. Many Azerbaijan Turks had to take a shelter in Turkey which possessed the same ethnic roots. The representative of Qarapapaq people if Ottomans organized a march toward Zalki and Gumru, the Muslims who lived in this area would show all necessary help.

Although Ottoman Empire had a passive observed position to the struggle between Russia and Qajar shah's Iran for Azerbaijan, in some cases tried to help to Qajars, and it is very important to mention that they had to satisfy only with the moral support.

Key Words: Qajar shah's Iran, Ottoman Empire, attitude, Gulustan treaty, invade

Məlumdur ki, 1747-ci ilin iyun ayında Nadir şah Əfşar əyanlarının sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirilməkdən sonra İranda və Azərbaycanda çoxlu xırda dövlətlər-xanlıqlar meydana çıxmışdı. Əgər XVIII əsrin 80-90-cı illərində Ağa Məhəmməd xan Qacarın yorulmaz fəaliyyəti sayəsində İran yenidən vahid dövlətdə birləşdirilmişdisə, Azərbaycanda əvvəlki siyasi dağınıqlıq hökm sürürdü. Bu isə ölkəni qüdrətli qonşuların təcavüz obyektinə çevirirdi. Artıq ölkənin cənub xanlıqları Qacardan asılı vəziyyətə düşmüşdü və Ağa Məhəmməd xan şimal xanlıqlarını eləcə də Şərqi , Gürcüstanı da itaət altına almağa çalışırdı və bu məqsədlə Cənubi Kafkasa iki dəfə yürüş edir. Yalnız Qacarın ikinci yürüşü zamanı Şuşada xidmətçiləri tərəfindən qətlə yetirilməsi niyyətlərini gerçəkləşdirməyə imkan vermədi.

XVIII əsrin sonunda qonşu iri dövlətlərin Cənubi Kafkasa diqqəti bir müddət zəifləyir. Bu həmin dövlətlərin diqqətlərinin digər problemlərə yönəlməsi ilə əlaqədar idi. Osmanlı imperiyası bu dövrdə özünü Napoleon Fransasının təcavüzündən qorumaq haqqında düşünürdü və hətta yardım üçün köhnə düşməni Rusiyaya da müraciət etmişdi. Rusiyanın da başı Avropa müharibələrinə qarışmışdı. 1798-ci ildə fransız generalı Napoleon Bonapart Osmanlı imperiyasına daxil olan Misirə hücum etdiyi zaman Fransanın Yaxın Şərqdə möhkəmlənməsini istəməyən Rus çarı I Pavel Türkiyə ilə ittifaqa girdi.¹ 1797-ci ildə İranda taxta çıxan Fətəli şah isə ölkə daxilindəki rəqibləri aradan qaldırmaq və hakimiyyətini möhkəmləndirməklə məşğul idi.

Ölkə daxilində hakimiyyətini möhkəmləndirən Fətəli şah, eləcə də I Pavel sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirildikdən sonra yerinə keçmiş oğlu I Aleksandr Cənubi Kafkasa ələ keçirmək siyasətini bərpa etdilər. Rusiyanın himayəsində olan Kartli-Kaxeti çarlığında II İraklinin ölümündən sonra qeyri-sabit vəziyyətin yaranmasından istifadə edən Rus hökuməti burada çar hakimiyyətini ləğv etdi.²

1803-cü ildə isə Rusiya qəti olaraq Azərbaycana işğal etmək siyasətinə girişdi. Həmin ilin yayında Rus qoşunları Car-Balakən bölgəsinə soxularaq əhalini ağır xərac vermək öhdəliyi götürməyə məcbur etdilər.³ Lakin hələlik Ruslar bu

¹ Sadıqov H, **Rusiya-Türkiyə Münasibələrində Cənubi Qafqaz Problemi**, Bakı, Elm, 1991, s. 44-45.

² Mustafazadə T., **XVIII Yüzlük-XIX Yüzlüyün Əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan Münasibətləri**, Bakı, 2002, s. 250.

³ Umudov V. **Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası Tərəfindən İşğalı Və Müstəmləkəçilik Əleyhinə Mübarizə (1801-1828)**, Bakı, Elm, 2004, s.37.

dölgədə möhkəmlənə bilmədilər. Carlılar 1904-cü ilin yanvarında onlara qarşı göndərilmiş cəza dəstəsini başda general Qulyakov olmaqla məhv etdilər.⁴

1803-cü ilin sonunda Rus qoşunları Gəncə şəhərini mühasirəyə aldılar. Gəncəli Cavad xan qəhrəmancasına müqavimət göstərirdi. Lakin qüvvələr hədsiz qeyri-bərabər idi. 1804-cü il yanvarın 13-dən 14-nə keçən gecə qəti hücumla Rus qoşunları Gəncə qalasını aldılar. Cavad xan, oğlu Uğurlu bəy və Gəncə döyüşçülərinin çoxu qəhrəmanlıqla vuruşub həlak oldular.⁵

Güclü Rus ordusuna müqavimət göstərə bilməyəcəyini anlayan İbrahim xan Qarabağlı heç olmasa öz daxili müstəqilliyini saxlamaq xatirinə baş komandan gen. P.D.Sisianovun Kürəkçaydakı düşərgəsinə gələrək 1805-ci il mayın 14(26)-da Rusiyanın ali hakimiyyətini tanımaq haqqında qərar andlı öhdəliyə imza atdı.⁶ Bir həftə İbrahimxəlil xanın arvadlarından birinin qardaşı olan Səlim xan Şəkili də Ruslarla eyni məzmununda andlı öhdəliyi imzaladı.⁷

Osmanlı hökuməti Rusiyanın Cənubi Kafkasda irəliləməsini təşvişlə izləyirdi və bölgədə baş verən hər bir hadisə haqqında ətraflı məlumatla malik olmaq istəyirdi. Əslən erməni olan Kırkor adlı bir osmanlı casusunun 1805-ci ildə (Tiflisdən Bağdada gəlmişdi) Bağdaddakı osmanlı hakimiyyət nümayəndələrinə verdiyi izahata görə Peterburqdan Eşbethar (Sisianovu nəzərdə tuturlar – T.M.) adlı bir Rus sərkərdəsi 50 minlik qoşunla Təflisə gəlib, Ovanes adlı bir erməni 50 süvarinin müşaiyəti ilə elçi kimi Şuşaya İbrahimxəlil xanın yanına göndərərək Rus dövlətinin himayəsinə girməsini tələb etmişdir. Xan bu təklifi qəbul edərək dörd övladı ilə birlikdə Gəncəyə Sisianovun düşərgəsinə gəlmişdir. İbrahimxəlil xan geri dönərkən Sisianov 600 əsgərini Şuşa qalasında yerləşmək üçün onunla göndərmişdir. Kırkor Şəki hakimi Səlim xanın da yanına (sənəddə yanlış olaraq onun adı Süleyman xan kimi göstərilmişdir-T.M.) elçi göndərilməsi, onun Sisianovun yanına gəlməsi, geriye Şəkiyə dönərkən onunla 700 Rus əsgərinin yola salınması haqqında da məlumat verirdi. Casusun sözlərinə görə Mustafa xan Şamaxı da öz nümayəndəsini göndərərək itaətini bildirmişdisə Sisianov onu qəbul

⁴ Umudlu V., a.g.e., s.44.

⁵ Mirzə Adıgözəl bəy. **Qarabağnamə// Qarabağnamələr**, I kitab (tərtib edən və çapa hazırlayan Nazim Axundov), Bakı, 1991, s.66; Потто В. Исторический очерк кавказских войск от их начала до присоединения Грузии (под ред.ген-м. Потто)- Тифлис,1899, с.91.

⁶ Mustafazadə T. **Qarabağ xanlığı**. Bakı, Sabah, 2010, s.190-191.

⁷ Mustafazadə T., **Azərbaycan-Rusiya Münasibətləri (XVIII Əsrin İkinci Yarısı-XIX Əsrin Əvvəllərində)**, Bakı, Şərq-Qərb, 2013, s.263.

etməyib İbrahimxəlil xanın yanına göndərmiş. İbrahimxəlil xan da Mustafa xanın nümayəndəsini qəbul etməyərək deyibmiş: “Biz Şamaxını zorla alacağıq”.⁸

Kirkor həm də Xudafərin körpüsü yanında Ruslarla əvvəlcə qacar Vəliəhdi Abdas Mirzə arasında, sonra isə Fətəli şah arasında döyüş baş verdiyini, bu döyüşləri də Kaçarların məğlub olduğunu yazırdı.⁹

1804-cü ilin iyununda irəvanlı Məhəmməd xan Bəyazid mütəssərifə və Qars mühafizi Mahmud Təyyar paşaya yazırdı ki, Fətəli şahı Abbas Mirzəni ordu ilə guya Rusların üzərinə göndərmiş, əslində məqsədi isə İrəvanı tutmaqdır. Paşa sədrəzəmə məktub yazaraq Abbas Mirzə İrəvana hücum edəcəyi təqdirdə necə hərəkət etmək lazım olduğunu soruşurdu.¹⁰

Mahmud Təyyar paşanın 1804-cü il 4 iyul (25 ramazan 1219 h.) tarixli təhritabında deyilirdi ki, Abbas Mirzə böyük qoşunla irəvanlı Məhəmməd xanı və Cəfərqulu xanı tutub edam etməkdən ötrü Azərbaycana gəlmişdir. Şah hökuməti osmanlılardan Məhəmməd xanın və irəvanlıların qəbul edilməməsi, Cəfərqulu xanın Abbas Mirzəyə təslim edilməsi şərt ilə qiyamçı Şərif paşanı Türkiyəyə qaytarmağa razı olduğunu yazırdı.¹¹

Mahmud Təyyar paşa 1804-cü il 9 iyul (Seb-i Ramazan h.) tarixli təhritində yazırdı ki, Abbas Mirzə 40-50 minlik ordu ilə İrəvanı və Tiflisi tutmaq üçün hərəkət etmiş və artıq İrəvanı mühasirəyə almışdır. Abbas Mirzə Niftalı adlı nümayəndəsini Təyyar paşanın yanına göndərərək elatların Türkiyəyə keçməsinə icazə verilməməsinə xahiş etmişdir. Təyyar paşa eyni zamanda xəbər verirdi ki, Abbas Mirzə Osmanlı dövlətinə xəyanət etmiş Şərif paşanı və bəzi xanları sayı 10 mindən çox olan qoşunla Cənubi Kafkasa göndərmiş. Rus qoşunları Şorayel mahalında Kaçarların min nəfərlik süvari dəstəsini darmadağın edib.¹² Ruslar Kaçarları tamamilə darmadağın etmək üçün hərəkət edərək İrəvanı mühasirədə saxlayan Abbas Mirzənin özünü mühasirəyə almışdılar.

Osmanlı hökuməti sərhəd paşalarına göstəriş vermişdi ki, elatları Abbas Mirzəyə qaytarsınlar və onları osmanlı ərazilərə buraxmasınlar.¹³ Kafkasdakı

⁸ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Humayun**, nr.6677-A; Belgeler, I c., nr. 62, s.179, 369.

⁹ **BOA HH**, s.180,370-371.

¹⁰ **BOA HH**, nr. 6672; Belgeler, II c., nr. 40, s.100-101. 340-341.

¹¹ **BOA**, Hatt-ı Humayun.nr.6672;Belgeler II c., nr.41, s. 105-143.

¹² **BOA HH**,nr.6702-B; **Osmanlı Devleti ile türk hanlıkları arasındaki münasebetlere dair arşiv belgeleri, c.I, Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy(1578-1914) (kısaca belgeler)**, Ankara, 1992, nr.62,s.182,373.

¹³ **BOA HH**, nr.6702 –B; Belgeler, I c., nr.65, s.183

Rus qoşunlarının komandanlığı isə bir nəfəri Mahmud paşanın yanına göndərərək Ruslar İrəvanı və İrani zəbt edənə qədər elatlar hansısa tərəfə verməyib, osmanlı hüduqlarında saxlanmasını istəmişdi. Mahmud paşa güman edirdi ki, Kaçarların Ruslara məğlub olacaqlar və buna görə də osmanlıların Ruslarla dostluq münasibətlərini saxlaması faydalıdır. Mahmud paşa təklif edirdi ki, Əhməd Vasim Əfəndi Rusların yanına göndərsin.¹⁴

Qaynaqlardan məlum olur ki, Osmanlı hökuməti 1805-ci ilə kimi Fətəli şahı şah kimi tanımamışdır. Çünki həmin il Fətəli şah öz elçisini döndərərək onun şah kimi tanınmasını xahiş edir. Ancaq vəzir bunu məqsəduyğun hesab etmir, İrana elçi yollayarkən məktubda Fətəlini şah yox, xan adlandırmağı təklif edirdi.¹⁵

1811-1812-ci illərdə (1226 h.) Osmanlı hökuməti tərəfindən İrana göndərilmiş elçi Yasinzadənin şah hökuməti ilə danışıqlarında bir sıra uğurlar qazanıldığından qacar tərəfi də Mirzə Məhəmməd xanı elçi kimi İstanbula göndərməyi qərara almışdı.¹⁶ Ayrı bir məlumatda isə Mirzə Məhəmməd xanın 1806-1807-ci ildə göndərildiyi qeyd olunur.¹⁷

O dövrün osmanlı qaynaqlarında Azərbaycan xalqının Rus işğalın qarşı mübarizəsi haqqında məlumatlar var. Ərzurum valisi Osman Osman paşanın 1808-ci il aprelin 27-də (1223-cü il Rəli-ül əvvəl h.) sədarətə göndərdiyi məlumatda deyirdi ki, “farslardan qaçmış” Mustafa xan Şamaxılı Hüd dağı (yəni Fitdağ – T.M.) deyilən yerdə gizlənirmiş. Xolu Cəfərqulu xan yanındakı Rus əsgərləri ilə onun üzərinə yerimişdir. Lakin Xanbutay və bəzi bağqa dağıstanlı hakimlərdən yardım alan Mustafa xan Cəfərqulu xanı məğlub edib geriye qaçmağa məcbur etmişdir. Tiflisdə olan Rus generalı Qudoviç bundan xəbər tutub Cəfərqulu xana yardıma 2 min Rus əsgəri yollamışdı.¹⁸

Abbas Mirzə 1810-cu ildə Osmanlı hökumətinə Rusiyaya qarşı ittifaq bağlamağı təklif etmişdi. Osmanlı hökuməti bu təklifi qəbul etsə də və birgə hərəkətlər başlasa da şərq sərəsgəri Emin paşa sui-qəsdə məruz qaldığından bu təşəbbüs nəticəsiz qalmışdı.¹⁹ Osmanlı hökuməti nəinki Kaçarlarla rəsmi ittifaq

¹⁴ BOA HH, nr.63, s.183, 374.

¹⁵ BOA HH, nr.6720; Belgeler, Ic., nr.65, s.187, 377

¹⁶ BOA, Hatt-ı Hümayun, nr.30

¹⁷ Yenə orada, sənəd 30-d, 30 N

¹⁸ BOA, CD, nr.11130, zet.I.//Kafkas araştırmaları-I, nr.14, s.92-94.

¹⁹ BOA, Hatt-ı Hümayun, nr.110. Çakmak M.göst.əsəri, s.150.

bağlamamış, həm də bölgədə olan sərkərdələri arasında çıxan anlaşmazlıqlar üzündən böyük bir səfər də təşkil edə bilməmişdi. Doğrudur, 1806-1812-ci illərə aid mənbələrdən görünür ki, 1806-1812-ci illər müharibəsi dövründə osmanlı hökuməti Rusiya ilə müharibə üçün "Azərbaycan səhra"sına da əsgər toplayıbmiş. Müharibə bitdiyindən həmin qoşunu tərxis etməkdən söhbət gəldirdi.²⁰

Osmanlı hökuməti ona sadıq Kafkas hakimlərini dəstəkləyib, onların Rusiyaya qarşı müqavətinə nail olmaqla böyük torpaq itkisinə məruz qalmadan 1812-ci il

Buxarest sülh müqaviləsinin imzalanmasına nail oldu. Bunun sayəsində Ruslar bir yandan Napoleonun hücumu ərəfəsində Osmanlılarla müharibəni dayandıрмаğa nail olmuş, digər yandan da Şimali Azərbaycanın istilasını davam etdirmək üçün hərəkət sərbəstliyi qazanmışdılar.²¹

Azərbaycan xanlarına açıq hərbi yardım göstərmək imkanı olmayan osmanlı hökuməti onlara diplomatik əlaqələr saxlamaqla kifayətlənirdi. 1813-cü il martın 13-də (Fi Evalili Rəbu ül-axer(228 h.) tarixli sultan fərmanında qazıqumuqlu Surxaq xana, qubalı Şeyxəli xana və başqa xanlara İstanbulda yeni sultanın taxta çıxması münasibətilə Türkiyədə şənlik mərasimləri keçirilməsi haqqında xəbər verilir, Dağıstanda və Azərbaycanda da bu cür mərasimlərin keçirilməsinin gərəклиyi vurğulanırdı.²² 13 yanvar 1813-cü il (Fi Evaili Ramazan axer h.) tarixli digər bir fərmanda isə Surxay xan, Şeyxəli xan, Səlim xan və digər xanlara sultanın oğlu şahzadə Əbdülhəmidin doğulması barədə xəbər verildirdi.²³

Kaçarlar İranına qalib qələn Rusiya onu 1813-cü il oktyabrın 12(23)-də Güllüstan sülh müqaviləsinə bələməyə məcbur etdi. Naxşivan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla, bütün Şimali Azərbaycan xanlıqları Rusiyaya ilhaq edildi. Rusiya əsarətini qəbul etmək istəməyən bəzi xanlar Türkiyəyə və İrana mühacirət etdilər. Şəkili Səlim xan da Türkiyəyə keçdi. Burada onun üçün lazımi şərait yaradılmış, Ərzurum gömrükxanasından ayda 5 kisə ağca məvacib təyin olunmuş və Ankarada yerləşdirilmişdi. Səlim xan 1822-ci ildə sultana ərizə yazaraq bu məvacibin onun xərcləninə ödəmədiyini, Ankaranın iqliminin ona yaxşı təsir

²⁰ Yenə orada, nr.30

²¹ Çakmak M.A., **Hanlıklar Devrinde Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (1723-1829)**, Doktora tezi, Ankara, 1996, s.150-151.

²² BOA, Name-i Hümayun Defteri, nr.10.s.149-150; belgeler, I c., nr.67, s.191-192, 380.

²³ BOA, Name-i Hümayun defteri, nr.10.s.151; Belgeler, I c., nr.70, s.196-200, 383-384.

etmədiyini bildirmiş və məvacibini artırılmasını, yaxud həmin məvaciblə yanaşı, ona Bursada çiftlik ayrılmasını xahiş etmişdi.²⁴

Rusiya yalnız Azərbaycanın şimal hissəsinin ilhaqı ilə kifayətlənmək istəmir, ölkənin cənub hissəsini də zəbt etməyə hazırlaşdı. Eyni zamanda şah sarayı da Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqlarına iddiasını davam etdirirdi. İngilis və fransız diplomatları da yardım vədləri verərək Kaçarlar İranın Rusiyaya qarşı yeni müharibəyə təhrik edirdilər. Hadisələrin gedişatı 1826-cı ildə ikinci Rusiya-İran müharibəsinin başlanmasına gətirib çıxardı.

Rus komandanlığı əsas zərbəni Naxçıvan və İrəvanı xanlıqlarına yönəltdi. Ruslar Abbasabad qalasını aldılar.²⁵

Kaçarlar Rusiya ilə müharibədə Osmanlı dövlətindən yardım almağa çalışırdılar. Lakin yenidən Rusiya ilə toqquşmaqdan imtina edən Osmanlı sarayı şaha yardım göstərməyə ehtiyat edirdi. Axısqa mühafizi İsmayıl Hakkı paşa 20 sentyabr 1827-ci il tarixdə Qalib paşaya yazırdı ki, şahzadə Abbas Mirzə ona məktub göndərərək hərbi yardım istəmiş, əvəzində Kartli, Kaxeti, Qori və Zalkini Ruslardan geri aldıqdan sonra osmanlılara verəcəyini vəd etmişdi. Hakkı paşa şahzadənin nümayəndəsinə demişdi ki, İranın hələ Üçkilsə, Abadan, Naxçıvan və Abbasabad geri almadan, həmin yerlərdən yüz saatlıq məsafədə olan yerlər haqqında danışması onda təəcüb doğurur. Hakkı paşa hesab edirdi ki, Kaçarların məqsədi Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasındakı sülhü pozmaqdır.²⁶

Hakkı Paşa'nın sultana göndərdiyi 7 dekabr 1827-ci il (25 ramazan 1241-ci il h.) tarixli qaiməsində bildirilirdi ki, İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan və qardaşı Həsən xan (Abbasabad) qalasını mühasirəyə almış, oradakı Ruslar müqavimət göstərə bilməmiş, Qarakilsə tərəfə çıxılmışlar. Şah qoşunları hücumla keçərək Rusları qılıncdan keçirmiş, 700 tərəkəmə elini qaldırır İrəvan tərəfə göndərmişlər. Sərdar Gümrü qəzasından 4 qəryəni İran tərəfə köçürmüş, 4 qəryənin sakinlərini isə özü aparıb Qars ətrafındakı Maqazberd bəyi Şərif ağaya vermişdir. Şahzadə böyük qoşunla Tiflis üzərinə getmək niyyətindədir.²⁷

Bağdad valisi Davud paşanın 8 dekabr 1827-ci il tarixli (19 cümədə axer) tarixli təhriirində deyilirdi ki, Rusların Təbrizi tutmaları xəbəri alınmışdır.

²⁴ BOA, Name-i Hümayun Defteri, nr.10, s.158-159.

²⁵ BOA, Hatt-ı Hümayun, nr.40705; Belgeler, I c., nr.73, s.205-208, 388-390

²⁶ BOA HH, nr.40705; Belgeler, I c., nr.s.205-208, 388-390.

²⁷ Yenə orada, nr.5594; Belgeler, I c., nr.44, s.111-112; 350

Həmsərhəd osmanlı paşaları Rusların Süleymaniyyə, Kərkük və Ərdəbildə də təcavüz edəcəyindən narahat olmuşlar.²⁸

Sovucbulaq hakimi Abdulla xan Rusların Sovucbulağı zəbt edəcəklərindən qorxaraq Osmanlı imperiyasına qaçmış və vilayətin Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılmasını xahiş etmişdi. Osmanlı rəsmiləri bu xahişin yerinə yetirilməsindən keç bir fayda olmayacağını, əksinə lüzumsuz söz-söhbətə səbəb olacağını düşünərək rədd cavabı vermişdilər.²⁹

Rusiya İran arasında hərbi əməliyyatların osmanlı sərhədlərinə yaxınlaşması bu dövlətin vəzifəli şəxslərini çox narahat edirdi. Ərzurum valisi Qalib paşa 1827-ci il 12 dekabr (23 cümədə-axer 1243 h.) tarixli qaiməsində İran və Azərbaycan əhalisinin Abbas Mirzənin və Kaçarların himayəsində olan bir sərə xanların zülmünə məruz qaldığını, Rusların qış aylarında Çıldıra hücum edə biləcəyi ehtimalına qarşı Ərdəhan, Ərzurum, Qars və Bəyazid qalalarına 6-7 min əsgər hərbi sursat və top göndərildiyini xəbər verirdi.³⁰

Məlum olduğu kimi ikinci Rusiya-İran müharibəsində də Rusiya qələbə çalmış, 1828-ci il fevralın 11(23)-də Təbrizin yaxınlığındakı türkmənçaq kəndində bağlanmış sülh müqaviləsinə görə Azərbaycanın Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da Rusiyaya ilhaq edilmişdi.

Beləliklə Azərbaycan parçalandı, ölkənin şimalı Rusiya, canubu isə Qacar İranının əsarəti altına düşdü. Bir çox azərbaycanlılar nicat yolunu etnik cəhətdən doğma olan Osmanlı dövlətinə birləşməkdə gördülər. Qarapapaq elindən olan Molla Mustafa adlı bir şəxs 1828-ci il mayın 15-də Axalkələkiyə gəlmiş yerli osmanlı hakimiyyət orqanlarına bildirmişdi ki, general Paskeviç Gürcüstan hüdudlarında yaşayan müsəlman feodallarını Tiflisə yığıb onlardan sədaqət tələb etsə və bu sədaqəti təmin etmək üçün onları ailə üzvlərindən və qohumlarından girovlar götürsə sə müsəlmanların çoxu Rusiyadan üz çevirmişdir. Yalnız osmanlılar hələlik Rusiya ilə sülh vəziyyətində olduğundan onlar öz hisslərini açıb bürüzə vermirlər. Osmanlı hökuməti Zalki və gümrü tərəfə yürüş təşkil edərsə, gürcüstan ərazisində yaşayan müsəlmanlar osmanlı qoşunlarına bu yerləri almağa yardım göstərəcəklərini, əgər bu mümkün olmazsa, Axısxa üzərinə hücum edəcəklərini bildirirdilər.³¹

²⁸ Yenə orada, nr.36116-A;Belgeler,I c., nr.76,s.212-214,395-396

²⁹ Yenə orada, nr.215-216, 395-396

³⁰ Yenə orada, nr.36217,s.216-219,397-399

³¹ Osmanlı devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları arasındaki münasebetlere dair Arşiv Belgeleri. Ankara, 1992, sənəd 20,16, s.9,75.

Osmanlı dövləti Kafkasda nə qədər ehtiyatlı hərəkət edərək Rus işğalına qarşı ölüm-dirim mübarizəsi apararı Azərbaycan türklərinə açıq hərbi yardımdan çəkinsə də Rusiya ilə yeni hərbdən qaçına bilmədi. 1828-1829-cu illərdə yeni Rusiya-Osmanlı müharibəsi baş verdi. Ağır böhran vəziyyətində olan Osmanlı dövləti yenə məğlubiyyətə uğradı və 1829-cu ildə bağlanmış Ədirnə sülh müqaviləsinə görə, Cənubi Kafkasın şərq hissəsinin, o cümlədən Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən ilhaqını tanımalı oldu.

Beləliklə, mənbələrin və faktların təhlili göstərir ki, XIX əsrin əvvəllərində dərin böhran keçirən Osmanlı imperiyası Rusiyanın Azərbaycanın şimal hissəsini zəbt etməsi ilə barışmaq istəməsə də, hərbi qüdrəti zəiflədiyi üçün buna real müqavimət göstərə bilmirdi.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümayun Fonu.

Osmanlı Devleti İle Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, C I, Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy(1578-1914) (kısaca belgeler), Ankara, 1992, 427 s; C II (1575-1918), Ankara, 1992.

Çakmak M.A., **Hanlıklar Devrinde Azərbaycan-Türkiye Münasebetleri (1723-1829)**, Doktora Tezi, Ankara, 1996.

Mirzə Adıgözəl bəy, **Qarabağnamə// Qarabağnamələr**, I kitab (tərtib edən və çapa hazırlayan Nazim Axundov), Bakı, 1991.

Mustafazadə T., **Azərbaycan-Rusiya Münasibətləri (XVIII Əsrin İkinci Yarısı-XIX Əsrin Əvvəlləri)**, Bakı, Şərq-Qərb, 2013.

Mustafazadə T., **XVIII Yüzlük-XIX Yüzlüyün Əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan Münasibətləri**, Bakı, 2002.

Mustafazadə T., **Qarabağ Xanlığı**, Bakı, Sabah, 2010.

Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan Ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Ankara, 1992.

Sadıqov H., **Rusiya-Türkiyə Münasibələrində Cənubi Kafkas Problemi.**, Bakı, Elm, 1991.

Umudov V., **Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası Tərəfindən İşğal Və Müstəmləkəçilik Əleyhinə Mübarizə (1801-1828)**, Bakı. Elm, 2004.

Потто В., Исторический очерк кавказских войск от их начала до присоединения Грузии (под ред.ген-м. Потто), Тифлис,1899.

BALKAN, BİRİNCİ DÜNYA VE İSTİKLAL SAVAŞI CEPHELERİNDE AZERBAJYAN TÜRKLERİNİN KARDAŞ KÖMEĞİ

İRRADE MEMMEDOVA* – SELMA YEL**

Özet

Azerbaycan Türkleri hem Balkan ve hem Birinci Dünya ve hem de İstiklal Savaşı'nda Türkiye'ye maddî ve manevî yardım yapmaya çalışmış, gönüllü birlikler teşkil ederek Türk askerî birlikleri ile birlikte düşmana karşı mücadele etmiştir. Balkan Savaşı sırasında Azerbaycan aydınları Osmanlı devletine manevî ve maddî yardım temin etmeye çalışmışlar ve hatta gönüllü olarak Türk ordu safalarına katılarak cephelerde fedakârca mücadele etmişlerdir. Ali Bey Hüseyinzade, Yusuf Ziya Talıbzade, Ahmet Cevat, İbrahim Bey Cihangir oğlunu bu aydınlar arasında saymak mümkündür.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu cephesinde ve İstiklal Savaşı'nda Azerbaycan Türkleri yine kardeş Türkiye'ye yardım elini uzatmış, gönüllü Azerbaycan birlikleri farklı cephelerde Anadolu Türkleri ile omuz omuza savaşmışlardır. Rahmi Apak “Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları” adlı eserinde “Türk'ün büyük evladı Süleymanov” adındaki bir Azerbaycan subayının Rusların savaş taktiği hakkında verdiği bilgiler ile Türk askeri birliklerine büyük yardım ettiğini, onun kendi kumandasındaki askerleri başka tarafa sev ederek, Türk birliklerini karşılaşılabilecekleri tehlikeden uzaklaştırmaya muvaffak olduğunu ifade etmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti Milli Savunma Bakanlığı belgelerine göre Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'nda şehit olanlar arasında 184 Azerbaycan Türkünün ismi yer almaktadır. Bunlardan 6'sı İstiklal Savaşı'nda,

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, “Genel Tarih” şubesi, Azerbaycan Tarih Kurumu Başkan yardımcısı, Azerbaycan, irade.mammadli@gmail.com

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Ankara, selmayel@gazi.edu.tr

diğer 178 kişi ise Birinci Dünya Savaşı'nda şehit olmuşlardır. Bu listeye göre, Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu cephesinde Türkiye tarafından savaşa iştirak eden Azerbaycan Türklerinden 174 kişi zayi olmuştur. Bu 174 Azerbaycan Türkünden 31'i şehit, 142 kişi kayıp, 1 kişi ise dizanteriden ölmüştür. Listeye göre Çanakkale Cephesi'nde ise Güney Azerbaycan'ın Hoy bölgesinin Yuxarıvişli köyünden Meşhet Ali Zeynel Abidin oğlu şehit olmuş, Palu kasabasından Mehmet Abbas oğlu ise Bandırma hastanesinde dizanteriden ölmüştür. Şehit, kayıp ya da hastalıktan dolayı hayatını kaybedenlerin ekserisi Azerbaycan'ın Bakü, Maştağa, Nahçıvan, Göyçay, Gence ve Salyan şubelerinden kömek için Türk askeri birliklerine iştirak etmişlerdir. Çanakkale şehitliklerinde de Azerbaycan'dan gelmiş olan gönüllülerin isimlerine rastlamak mümkündür. 1897 Bakü doğumlu Hasanoğlu İbrahimi, Tebriz'den Hasanoğlu Kazım Efendi'yi, Tiflis'ten Filooğlu Hüseyin'i ve unutulmaz zaferlerle anılan 57. Piyade Alayı şehitliğinde uyuyan Meşhet Ali Zeynel Abidin oğlu bu şehitlere örnek gösterilebilir.

Çanakkale Cephesi'nin yanı sıra Birinci Dünya Savaşı'nda Bolşevik Rus İhtilali'ni müteakiben başlamış olan Türk askeri harekâtı sonucunda Sarıkamış'ın, Kars'ın, Gümrü'nün geri alınışında büyük hizmetleri olan 15'inci Süvari Alayı'nın bünyesinde Azerbaycanlılardan müteşekkil 6'ncı Süvari Tümeni düzenlenmiş ve bu tümen daha sonra İstiklal Savaşı'nın sonuna kadar fedakârane bir şekilde üstüne düşen sorumluluğu yerine getirmiştir.

Genelkurmay ATASE arşiv belgelerine göre Milli Mücadele'nin çeşitli cephelelerinde mücadele etmiş olan Azerbaycanlı subay ve askerlerin önemli bir kısmı İstiklal Savaşı'ndan sonra Türkiye'de orduda kalmış ve çeşitli üst rütbelere kazanmışlardır. Bunlar arasında Albay Yusuf Hazarlı, Topçu Albay Mehmet Akpolat, Topçu Albay Aslan Berkan, Albay Salih Aksoy, Süvari Albay Feridun Daryal, Hava Generali Cihangir Berker, Hava Orgenerali Hüseyin Turgut ve benzerleri vardır.

Anahtar Kelimeler: Şark Cephesi, Balkan Harbi, İstiklal Harbi, Azerbaycan Türkleri, Gönüllü Birlikler, Çanakkale Cephesi

AZERBAIJANI TURKS IN BALKANS, THE FIRST WORLD AND WAR OF INDEPENDENCE BROTHERS HELP

Abstract

Azerbaijani Turks showed material and spiritual support to Turkey in the Balkan War, the World War I, the War of Independence. Besides, the Azerbaijani Turks came to Turkey as the volunteers and together with the Turkish brothers fought against the enemy in voluntary detachments. During the Balkan wars the Azerbaijani intelligentsia did not deny the moral and material assistance to the Ottoman state, even on voluntary lines joined the Turkish army and fought selflessly in a series of battles in the Balkan wars. Among such intellectuals we can note Ali Bey Huseynzadeh, Yusuf Ziya Talibzadeh, Ahmad Javad and Ibrahim bey Jahangir oglu.

During the World War I Azerbaijani Turks again lent their helping hand to brethren Turks in the Eastern front and the war for independence, voluntary Azerbaijani units fought in different fronts shoulder to shoulder with the Anatolian Turks. In his book “Memories of seventy-year-old officer” Rahmi Apak wrote about the Azerbaijani officer whom he called “The great son of Turkish nation, Suleymanov” and noted how he had shown great help to the Turkish military detachments through the information on combat tactics of Russian troops, how he had directed the soldiers in his subordination to the other way, and had managed to to remove the threat that the Turkish troops could face.

According to the documents of Turkish Ministry of National Defense the list given about the loss of Azerbaijani Turks in the World War I and the War of Independence includes the name of 184 people from Azerbaijan. 6 men out of them died in the World War I, while the other 178 people in the War of Independence. According to the list, during the World War I Azerbaijani Turks who were fighting on the Turkish side in the Eastern front gave 174 losses. Out of them 31 Azerbaijani Turks died, 142 people were missing and 1 of them died of dysentery.

According to the list, there were two Azerbaijani Turks among the losses in Canakkale front: Mashad Ali Zeynal Abdin oglu from Yukharivishli village of Khoy region, South Azerbaijan was killed, Mohammed Abbas oglu from the settlement of Palu died of dysentery in Bandirma hospital. In the list of losses from

Azerbaijan were mainly fighters called from Baku, Mashtagha, Nakhchivan, Goychay, Ganja, and Salyan branches.

In addition, the names of a number of volunteers from Azerbaijan can be met in the Canakkale shehid (martyr) cemeteries. Hassanoglu Ibrahim, born in 1897 in Baku, Hassan oglu Kazim Efendi from Tabriz, Filo oglu Hussein from Tiflis, Mashadi Ali Zeynalabidin oglu burried in the shehid cemetery of the 57th infantry regiment and others can be cited as an example.

According to the archival documents of the ATASE General Staff a lot of Azerbaijani officers and soldiers had served as a volunteer at different fronts of the War of Independence. Most of them stayed in the army after the War of Independence and won various high ranks. Among them, Colonel Yusif Khazarli, Colonel Muhammad Akpolad in the artillery regiment Colonel Aslan Berkan, Colonel Saleh Aksoy, cavalry Colonel Firidun Daryal, in the Armed Forces General Jahangir Berker, in the Air Forces General Hussein Turgut and others can be mentioned here.

6 cavalry tomans were formed on the basis of the 15th cavalry regiment and attached to it consisting of Azerbaijani Turks due to their great services in taking back of Sariqamish, Kars, Ghumru and these tomans fulfilled their duty from the Eastern front until the end of the War for Independence decently.

Key Words: Eastern front, The Balkan War, the war for independence, the Azerbaijani Turks, voluntary detachments, Canakkale front

GİRİŞ

Tarih boyunca Türkiye ve Azerbaycan Türkleri arasında karşılıklı birbirlerine zor durumda kaldıklarında yardım ve destekler söz konusu olmuştur. Özellikle Eylül 1918’de Nuri Paşa kumandasındaki İslam Ordusu’nun Bakü’nün kurtarılmasındaki katkıları en unutulmaz olanlardan olmakla birlikte Azerbaycan Türklerinin de Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal savaşlarında Türkiye’ye maddî ve manevî destekleri zikredilmeye değerdir. Bu savaşlarda Azerbaycan Türkleri gönüllü olarak Türkiye’ye gelmiş ve gönüllü destelerde Türk askerî birlikleri ile birlikte düşmana karşı omuz omuza savaşmışlardır. Zaman zaman bu yardımlar askerî zaman zaman da siyasî ve ekonomik alanda gerçekleşmiş olup bu çalışmada özellikle Azerbaycan Türklerinin zor durum ve zamanlarda Türkiye tarafına yapmış oldukları yardım ve destekler üzerinde durulacaktır.

1912 yılında Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasında Balkan Savaşı başladığında, Azerbaycan, Rus Çarlığı’nın hakimiyeti altındadır. Ancak Çarlık hakimiyetindeki diğer Türk ve Müslümanların ekserisi gibi Azerbaycan Türkleri de kalben Osmanlı Devletine taraf duygular içerisindedir. Bu duyguların tezahürü sonucunda Azerbaycan aydın ve siyasetçilerinden olan Mirza Bala’ya¹ göre; Rus liselerinde okuyan Türkler, Kiev’de Osmanlı Devleti’ne destek için büyük bir gösteri düzenlemişlerdir. Ancak bu gösteri büyük bir kısmının tutuklanması ile sonuçlanmıştır².

Bu tür baskılar Osmanlı Devleti’ne duyulan sevgiye mani olamadığı gibi Azerbaycan’da Kızılay için yardımlar toplanmaya devam edilirken, genç öğretmenler gönüllü olarak Türk ordusuna dahil olmak amacıyla Türkiye’ye gitmeye başlamışlardır. Balkan Savaşı’nın sonuçları, Türklük ve Müslümanlık aleyhine bir gelişme göstermeye başlayınca Azerbaycan liberalleri, Rus liberallerinden ayrılmaya başlamıştır. Azerbaycan Halkının unutulmaz hayırseveri ve büyük Türkçü Zeynalabidin Tağıyev, “Bakü Cemiyet-i Hayriyesi” aracılığıyla cephe-
deki Türk askerine maddî destek ve yardımda bulunmaya çalışırken Mehmet E. Resulzade ve taraftarları Çarlık Rusyası aleyhine beyannameler yayarak, “Türk

¹ 1918-1920’de Azerbaycan’ın Bolşevik’ler tarafından işgal edilmesiyle “Bağımsızlık” Önderleri ülke dışına çıkmak zorunda kalmışlardır. Mirza Bala Mehmedzade ilk zamanlar Azerbaycan’da Müsavat Partisi Gizli İstiklal Komitesi’nin Rehberliğini de yapmıştır. Bolşevik’lerin baskısı sonucu önce İran’a oradan da Türkiye’ye gelmiştir. Azerbaycan Bağımsızlık hareketi uğrunda dergi ve gazetelerde binin üzerinde makaleler yayınlamıştır.

² Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Berlin, 1938, s. 64.

kardeşlerimize yardım”³ adı altında propaganda çalışmaları yapmaya çalışmışlardır.

Mehmet Emin Resulzade'nin önderliğindeki “Musavat” (1911) Partisi 1912 yılında Balkan Savaşı ile ilgili yayınlamış olduğu beyannamede Azerbaycan halkına şu şekilde hitap etmektedir : “*Bugün Dünya'da İslam Alemine giren tüm milletler ve halklar vahim şekilde baskılara ve hakaretlere maruz kalmaktadır. Bu zamana kadar kendilerini kültürel olarak gören Avrupalılar henüz İslam aleminin üyelerini eziyor ve hakaret etmekten çekinmiyorlar. Onlar umut ediyorlar ki, İslam'ın temel dayanağı olan Osmanlı Devleti bu kadar darbelerden sonra zayıflayarak yok olacaktır. Fakat, Meşrutiyet ilanından sonra onlar bu düşüncelerinde yanıldıklarını hissettiler. Onlar İslam aleminin gitdikçe terakki ettiğine inandılar. Avrupalılar da müslümanlara reva gördükleri ceza, ceza ve ihanetlerin cezasını ödeyecekleri vaktin çok da uzakta olmadığını fark ettikleri için Trablus, Bosna-Herzek, şimdi de Balkan meselesini ortaya atıp her yandan topları, tüfekleri, hançerleri İslam aleminin kalbine sapladılar. Onlar İslam alemini parçalamak ve tamamen darmadağın ederek yok etmek istiyorlar.*

Dindaşlar: Bilin ve agh olun ki, tek umudumuz ve kurtuluşumuz Türkiye'nin istiklal ve terakkisindedir. Eğer şimdi de kendimizin önceki duygusuzluğumuzdan vaz geçmezsek, dünyanın gözü önünde hak, islamiyet ve milletimizi gayb edip yabancılara esir olacağımız kuşkusuzdur. İslam alemi bilir ki, İslamiyet'in hilafeti sayılan Türkiye'ye karşı açılan Balkan Savaşı Balkanda bulunan küçük devletler tarafından türetilmiştir. Zira aslan ne kadar zayıf olsa da, çakallar ve tilkiler ona yakın gelmeye cüret etmezler. Bu savaşa neden olan ve islamiyet, insaniyet düşmanı, “Avrupa jandarması” lakabı ile tanınan şimal ayısı Rusya hükümeti her gün sağlık malzemesi, hekimler ve askerler gönderirler⁴”.

Bu beyannameden Azerbaycan aydın ve siyasetçilerinin Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni destekledikleri açıkça görünmektedir. Sadece aydın ve

³ Mehmet Emin Resulzade, “Cemiyet-i Hayriyenin On Yıllığı”, **Açık Söz**, 15 Noyabr/Kasım 1915, No.65; Prof. Dr. Nadir Dövlət, **Rusiya Türklərinin Milli Mübarizə Tarixi (1905-1917)**, Türk dilindən çevirenler: Mirzə Ənsərli, Həsən Bayramoğlu, Ağrıdağ, Bakı, 2002, s. 103-104; Geniş bilgi için bakınız. Betül Aslan, **I. Dünya savaşı Esnasında Azerbaycan Türklərinin Anadolu Türklerine “Kardeş Kömeğ(Yardımlı)” ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara, 2000, s.53-67.

⁴ **Sebilülreşad**, IX, sayı 38-320, İstanbul, 1328, s. 226; bax: Prof. Dr. Nadir Dövlət. **Rusiya Türklərinin Milli Mübarizə Tarixi (1905-1917)**, s. 104.

siyasetçiler değil Azerbaycan halkının büyük ekseriyeti de aynı düşüncede olduğu için bir taraftan Osmanlı Devleti'ne maddî ve manevî yardımlar temin etmeye çalışırken, diğer taraftan da gönüllü olarak Türk ordusu saflarına yazılmışlar ve çeşitli cephelerde fedakârlıkla savaşmışlardır. Ali Bey Hüseyinzade, Yusuf Ziya Talibzade (ünlü Azerbaycan şairi Abdullah Şaiq'in kardeşi), Ahmet Cevat, Cihangir oğlu İbrahim Beyin⁵ adını bu gönüllüler arasında zikretmek mümkündür.

Ünlü edip Cafer Cabbarlı'nın da bu savaşta Osmanlı Devleti'ne ciddi destek verdiği bilinmektedir. Savaş döneminde Türkiye'de faaliyet gösteren E. Hüseyinzade, A.Ağaoğlu gibi Azerbaycanlı aydınlar Avrupa'nın birçok ülkesinde, ayrıca İsviçre'de düzenlenen konferanslarda, seyahatlerde milli istiklal fikrini müdafaa ederek Rusya'da olan Türk ve Müslüman esir asker ve subaylarla görüşüp onların arasında özgürlük politikasının propagandasını yapmışlardır.

I. Dünya Savaşı'nda propaganda faaliyetinin yanı sıra aktif olarak cephedeki çatışmalara katılan Azerbaycan Türklerinden Ahund Yusuf Ziya Talibzade'nin adını özel olarak belirtilmekte fayda vardır. Zira 1910 yılında Türkiye'ye taşınarak askerî eğitim gören, albay rütbesine kadar yükselen Ahund Yusuf Talibzade, Balkan Savaşı'nda gönüllü olarak Türk ordusunda savaşmış, daha sonra da I Dünya savaşında Osmanlı ordusunda subay olarak Kars ve Ardahan'ın kurtarılmasında Rus ve Ermeni askerî birliklerine karşı savaşmıştır. O, "İttihadi-İslam"ın, tüm Müslümanların tek bir İslam devletinde birleşmesinin taraftarıdır. Yusuf Talibzade Güney Azerbaycan'da Ermenilerin, Azerbaycan Türklerine karşı yapmış oldukları mezalime karşı bir Osmanlı subayı olarak da mücadele etmiş ve orada İttihad-İslam politikasını yaymaya çalışmıştır⁶.

Balkan Savaşı'nı müteakiben Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'na katılmış bir diğer Azerbaycan Türkü'nün adı Hüsamettin Tuğaç'tır. Azerbaycanlı mültecilerin anılarında adı o zamanki Gence Milli Komitesi'nin yürütme kurulu üyesi olarak geçmekte olan Hüsamettin Tuğaç, Şemkirin Karacemirli (Karaca Emirli) köyündendir. Onun hakkındaki bilgiye kendisinin hatıralarından ulaşmak mümkündür⁷.

⁵ Cihangir oğlu İbrahim Bey daha sonra Kars İslam Şurasının kuruluşunda da aktif olarak görev almıştır. Geniş Bilgi için bk. Selma Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, Ank, 2002

⁶ M. Esedova, **Yusif Ziya Talibzadenin Hayat ve Mühiti: (1877-1923)**, Bakü, 2005, s. 54-75.

⁷ Hüsamettin Tuğaç, **Bir Neslin Dramı**, Ank., 1966.

Hüsametdin Tuğaç'a göre; Hacıismayıl oğulları soyundan olan babası Ahmet, hacdan dönerken Türkiye'de kalmış ve burada aile kurmuştur. 1889 yılında Erzurum'un Hasankale bölgesinde asker Yüzbaşı Hacı Ahmet ve Fatma Hanım'ın evliliğinden doğan Hüsametdin, 1910 yılında askerî okulu bitirdikten sonra Bağdat ve Şam'da hizmet yapmıştır. 1912-1913 yıllarında Balkan Savaşı'na katılmış ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında da Sarıkamış'ta 9. Kolordu'da görev yapmıştır. Üsteğmen Hüsametdin Tuğaç 1915 yılının Ocak ayında Kafkas Cephesi'ndeki muharebelerde Ruslara esir düşmüştür. Yüksek rütbeli bir subay olmasının yanı sıra muhtemelen Enver Paşa'ya da çok benzemesi nedeniyle, onu Rusya Kafkas Cephesi Komutanı General Yudenic'in cephedeki karargâhına getirmişlerdir⁸.

Hüsametdin Tuğaç diğer Türk subay ve askerleri ile birlikte Rusya'da Sibiryaya sürgüne götürülmüştür. Tren önce Gence, Bakü, Petrovsk'dan geçmiştir. Hüsametdin Tuğaç ona diğer esirlerden ayrı ve gösterişli oda ayrılmasının nedenini Petrovsk'a varınca anlamıştır. Bunun sebebi Rusların onun Enver Paşa'ya benzerliğinden yararlanmak istemesi olup, bölge halkının özel vagona tutuklu esir olan kişinin Enver Paşa olduğunu zannetmelerini istemeleridir.⁹

⁸ Geniş bilgi için bk. Tuğaç, Hüsametdin, **Bir Neslin ...Hüsametdin Tuğaç bu konuyla ilgili olarak şunları anlatmaktadır**; "Soru sorduktan sonra beni bir yemek masasına aldılar. Ordu komutanı General Yudenic ve diğer üst düzeyde olan subaylar yemek yiyorlardı. Beni de bu zengin sofraya davet ettiler. 1915 yılının yılbaşı sofrası imiş. Sofrada bana bir kadeh vodka da ikram ettiler. İçmedim. Israr etmediler. Ertesi gün bizi istasyona götürdüler. Rusya'nın içlerine gideceğiz ...".

⁹ Hüsametdin Çelyabinsk, Tomsk ve nihayet, İrkutsk'da meşakkatli hayata tab getirmeli olur. Birkaç ay sonra Hüsametdin iki sürgün arkadaşı ile birlikte esir kampından kaçmayı başarsa da kısa sürede ele geçirilip yeniden İrkutsk'a iade edilir. Hüsametdin Tuğaç anılarında sürgün arkadaşları ile birlikte Rusların izni ile gazete bile yayınladıklarını, hatta "Baykal Türklerinin tarihi hakkında makaleler üzerinde çalıştığını" anlatmaktadır. Sibiryaya sürgünü genellikle iki buçuk yıl sürer. 1917 yılında Rusya'da başlayan kargaşa sırasında Hüsametdin tekrar sürgünden koşarak kurtulur. Sibiryaya şehirleri, Orta Asya ... Kırgız Halk Komitesi'nin yardımıyla sahte kimlik düzeltmeye muvaffak olan Tuğaç Taşkente, sonra Krasnovodskda gelir, buradan vapur ile Bakü'ye gidiyor. Bakü'de o, Muhammed Emin Resulzade ve Elimerdan bey Topçubaşovla buluşuyor. Son olarak, Hüsametdin Tuğaç Gence'ye yollanmıştır. Hüsametdin Tuğaç'ın dönmesi Gence'deki özgürlük hareketinin liderleri ile irtibat kurulmasını kolaylaştırmıştır. Hüsametdin Tuğaç, Gence Milli Komitesinin Başkanı Nesip Bey Yusifbeyli ile görüşmüş ve kurulunda yer almıştır. Milli Komitenin Sarı Elekber ve Naki Bey Şeyhzamanlı'nın kumandanlığında iki silahlı birliği vardır. Bu birliklerin talim ve terbiyesinin yanı sıra yeni silahlara da ihtiyaç vardır. Bu sebeple askeri deneyime sahip Hüsametdin Tuğaç bu işle görevlendirilmiştir. Çok kısa sürede özellikle gençlerin askeri

Zorlu bir esaret hayatından sonra kaçıp yeniden Osmanlı topraklarına dönmeye muvaffak olan Hüsametdin Tuğaç, 1917 Bolşevik Devrimi sonrası ile ilgili olarak bölgede değişen dengelerle ilgili çok doğru istihbarat bilgilerini de beraberinde getirmiştir.

Nesib Bey Yusufbeyli Gence ve Bakü'nün yanı sıra tüm Azerbaycan'ın kurtuluşu için Türk ordusunu Azerbaycan'a davet etmek amacıyla Hüsametdin Tuğaç ve Naki Bey Şeyhzamanlı'yı bir temsilci olarak Enver Paşa'nın yanına göndermiştir. Hüsametdin Tuğaç ve Naki Bey 1918 yılının Şubat ayında 3. Kafkas Ordusu Komutanı Vehib Paşa'nın karargâhına ulaşmışlardır. Vehib Paşa, Hüsametdin Tuğaç'ın 1904 yılında şehit olmuş olan babası Yüzbaşı Hacı Ahmed'le silah arkadaşı olduğu için evvelden tanışmaktadırlar. Hüsametdin Tuğaç'ın getirmiş olduğu bilgiler Enver Paşa'ya da iletilmiş olduğu için heyet İstanbul'a davet edilmiştir. Bu görüşme sonrasında Hüsametdin Tuğaç'a Türk dünyasına hizmetleri karşılığında yüzbaşı rütbesi verilirken, Nuri Paşa komutasında İslam Ordusu'nun teşkili ile Azerbaycan'a askeri olarak yardım edilmesine karar verilmiştir. Kafkas askeri harekâtının başlaması için çok müsait bir zemin hâsıl olmuş olup, bütün bölgede yoğun bir karışıklık süreci yaşanmaktadır. Bu harekât sonucu olarak öncelikle Evliye-i Selase kurtarılırken 15 Eylül 1918'de de Bakü Bolşevik Ermenilerden kurtarılıp gövde olan Azerbaycan başı olan tabii başkentine kavuşturulmuştur¹⁰.

Hüsametdin Tuğaç 3 yıllık aradan sonra Türk Ordusundaki hizmetine geri dönmüş ve Doğu Cephesi'nde görev yapmaya başlamıştır. 1919 yılında İstanbul Harp Akademisi'ni bitirmiştir. 1921-1924 yılları arasında Türkiye'nin Tiflis'teki Askerî Ataşeliğini üstlenirken, aynı zamanda TBMM'nin Kafkasya siyasi temsilciliği görevini de üstlenmiştir. Hüsametdin Tuğaç 1920 yılının Temmuz ayından 1923 yılı Ağustos ayına kadar devam etmiş olan İstiklal Savaşı'na da iştirak etmiş

eğitim almaları için Gence'nin birkaç yerinde, Uğurlubəy Kervansarayı'nın geniş avlusu da dâhil eğitim faaliyetleri başlatılmıştır. Şemkirin Deller istasyonunda, cepheden dönen Rus askeri birliklerinin silahları ellerinden alınmakta ve elde edilen silahlarla Gence Milli Komitesi'nin cephanesi güçlendirilmektedir. Hüsametdin Tuğaç'ın Gence'de en yakın dostu Naki Bey Şeyhzamanlı'dır. Geniş bilgi için bk. Hüsametdin Tuğaç, **Bir Neslin Dramı**, Ankara, 1966; Ayrıca bkz: Zakir Murad, **Azerbaycan'ın ve Türkiye'nin İstiklale Töhfə Vermiş Azerbaycan Asilli Türk Zabitanın Şerefli Ömrü**, Gence Media Merkezi. <http://www.ganca.az/az/news/aktual/1504-ki-cmhuriyytin-sgri-hsamddin-tuac>, (Erişim Tarihi 30.05.2015)

¹⁰ Geniş bilgi için bk. Selma Yel. **Yakup Şevki**..... s.67.

ve Türk milletinin kurtuluşu ve terakkisi için mücadele etmiştir.¹¹ Mustafa Kemal ve Kumanda kademesinin yakından tanıdığı birisi olmuştur.¹²

Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'nda önemli görevler üstlenmiş olan bir diğer Azerbaycan Türkü Cihangiroğlu İbrahim Beydir. 1874 doğumlu olan İbrahim Bey, seçkin bir devlet adamı olarak Kars'ın Ermeniler tarafından işgaline karşı aktif mücadele ederken, Türk askerî birlikleri tarafından kurtarılmasında da aktif olarak görev yapmıştır. İbrahim Bey Evliye-i Selase'nin Rusya hâkimiyetinde olduğu dönemde Gümrü ve Kars'ta medrese okumuş 3 yıl Kars şehir okulunda Rusça eğitim almıştır. Zengin ve ünlü bir aileye mensup olduğundan Aleksandrapol (Gümrü) kazak alayına kabul edilmiştir. 5 yıl burada eğitim aldıktan sonra subay rütbesi almasının arifesinde gizli "İslam Derneği" ile bağlantıları tespit edilmiş olduğu için 1903 yılında Dağıstan'a sürgün edilmiştir. 6 ayı müteakiben Çar'ın af fermanı ile Kars'a geri dönmüş ve maliye memuru olarak çalışmaya başlamıştır. 1905 yılında Ermeniler Azerbaycan Türklerine yönelik saldırı ve tedhiş hareketlerine başladıkları zaman gönüllü grup toplayarak kardeşi Hasanhan ile birlikte Karabağ'a yardıma gitmiştir. 1906 yılında onlarla birlikte Tebriz'e geçmiştir. Kars'a döndükten sonra Kars mutasarrıfının izniyle Ermeni komitelerine karşı "Neşri-Maarif" Derneğini kurmuştur. Azerbaycan'daki "Difai" partisi ile de gizli olarak irtibat kurmuş olup, aynı zamanda "İttihat ve Terakki" partisinin Erzurum Şubesi'nin üyesi olmuştur. 1907 yılında Hoy'a yerleşmiş ve Tebriz'de bağımsızlık mücadelesine katılarak Şah rejimine karşı mücadele eden Azerbaycan Türklerine başkanlık yapmıştır. 1912 yılı Ekim ayında 700 mücahidle beraber Osmanlı Devleti'nin Van vilayetine dönmek mecburiyetinde kalmıştır¹³.

¹¹ Hüsamettin Tuğaç 1975 yılında 5 Ocak'ta 86 yaşında vefat etmiştir. Mezarı Türkiye'nin ve Azerbaycan'ın birçok cumhuriyet mücahitlerinin kabrinin bulunduğu Asri mezarlığındadır (Hüsamettin Tuğaç, **Bir Neslin Dramı**, Ankara, 1966. ayrıca bk. Zakir Murad. **Azerbaycanın ve Türkiye'nin İstiklaline Töhfə Vermiş Azerbaycan Asilli Türk Zabitanın Şerefli Ömrü**. Gence Media Merkezi. <http://www.ganca.az/az/news/aktual/1504-ki-cmhuriyytin-sgri-hsamddin-tuac>, (Erişim Tarihi 30.05.2015)

¹² Hüsamettin Tuğaç Lozan Antlaşması sonrasında Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk yıllarında da görev yapmaya devam etmiştir. 1927 yılında Tahran'da Askeri Ateşe olarak görev yaparken, bir süre de Milli Emniyet Teşkilatı'nın İstanbul ve Diyarbakır bölge müfettişlik görevlerini ifa etmiştir. 1934 yılında Viyana'daki Askeri Ateşelik görevine, 1937 yılından itibaren de Dışişleri Bakanlığı'nda ve diğer önemli devlet görevlerinde çalışmıştır. Kurmay yarbaylık rütbesine kadar yükselmiştir. Hüsamettin Tuğaç üç kez de TBMM'ye Cumhuriyet Halk Partisi'nin Kars ve Ağrı bölgesinden milletvekili seçilmiştir.

¹³ Ramazan Hüseyinov. **Gerbi Azerbaycan**. Şirvanneşr, Bakü 2006, s. 6.

İbrahim Bey de Balkan Savaşı'nda mücadele verenlerden olup 1913 yılı Mart ayında İttihatçıların davetiyle beraberindeki gönüllülerle beraber İstanbul'a giderek üç buçuk ay eğitim almışlardır. "Kafkas Gönüllü Taburu" onun komutasında Edirne'nin Bulgarlardan tahliye edilmesinde görev yapmıştır. 1914 Kasım'ında Enver Paşa, İbrahim Beyi beraberindeki gönüllülerle birlikte İran Cephesi'nde Ruslara karşı savaşmakla görevlendirmiştir. 1918 yılı Mayıs ayında Enver Paşa onu yeniden İstanbul'a çağırarak "Fahrî Alay Komutanı" sıfatı ile IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın 9.Ordunun sorumlu olduğu bölgede görevlendirmiştir. Teşkilat-ı Mahsusa üyesi olan İbrahim Bey'in bu süreçteki görevi çok önemli olup Rus ve Ermeni işgallerinden henüz yeni kurtarılmış olan bölgelerde siyasî otoritenin tanzimini temin etmektir. Haziran ayı ortalarında Şöregel (Kızılçakçak) kaymakamı olarak atanan İbrahim bey, İrevan ve diğer bölgelerden Ermeni zulmünden kaçan muhacirleri çevre köylere yerleştirip onların her türlü ihtiyacını temin etmeye çalışmıştır.

Ahmet İzzet Paşa'nın 21 Ekim 1918'de verdiği emir mucibince Türk askerî birlikleri Kafkasya ve İran'da 1914 sınırı ötesini tahliye etmeye başlayınca, İbrahim Bey'in yeni bir görev üstlenmiş olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin telkin ve tavsiyeleri ile bu bölgelerden sorumlu olan 9.Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın maddî ve manevî destekleri altında tahliye bölgesi Müslüman ahali arasında siyasî teşkilatlanma süreci başlamıştır¹⁴. Bu sürecin sonunda teşkil edilmiş olan Aras-Türk Cumhuriyeti Hükümeti'nin ilk ve son Harbiye Nazırı Cihangiroğlu İbrahim Bey olmuştur. Bölge halkından 20 taburluk¹⁵ bir kuvvet teşkil ederek Türk askerî birliklerinin tahliyesi sonrasında Ermeni tedhişçilere karşı müdafaa muharebesi yapmaya çalışmıştır. 20 taburun 4'ü Nahcivan'da, 3'te 2'si Şerur- Daralagez'de, kalanları ise Vedibasars, Kamerli ve Zengibasars'da yerleştirilerek bu bölgelerin halkını Ermeni haydutlarından korumuştur¹⁶.

Cihangiroğlu İbrahim Bey'in Birinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde Teşkilat-ı Mahsusa üyesi olarak Doğu Anadolu halkının siyasî teşkilatlanmasındaki katkıları çok önemli olup, Mondros Mütarekesi hükümleri arasında olmamasına rağmen İngilizlerin baskısı ile Evliye-i Selase Bölgesini tahliye etmek mecburiyetinde kalan Osmanlı Devleti, Erkân-ı Harbiye Riyaseti vasıtası ile bölgedeki siyasî ve askerî birimleri kullanarak siyasî organizasyonları

¹⁴ Selma Yel. **Yakup Şevki...**; s.69.

¹⁵ Dört bölükten kurulan asker birliği

¹⁶ Ramazan Hüseyinov. **Gerbi Azerbaycan**. Şirvanneşr, Bakü 2006, s. 6.

teşvik etmiş, milis grupları kurulması yönünde her türlü desteği vermiştir. 30 Kasım 1918’de gerçekleştirilen Büyük Kars kongresi sonucunda Aras-Türk Cumhuriyeti Hükümeti Kars, Ahıska, Artvin ve Batum sancaklarını kapsayan Milli İslam Şurası ile birleşmiş ve Batum’dan Ordubad’a kadar olan arazide Milli İslam Şurası Hükümeti kurulmuştur. İbrahim Bey başkan olarak seçilmiştir. 1919 yılı Ocak ayının 18’inde yapılan kongrede merkezi Kars olmak üzere kurulan ve “Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi”nin ilk başkanı da yine İbrahim Bey olmuştur¹⁷. Bu devlet 25 Mart 1919 tarihinden başlayarak “Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Cumhuriyeti” adını kullanmaya başlamış olup Azerbaycan’dan sonra ikinci Türk Cumhuriyeti sıfatına sahiptir.

İbrahim Bey 40 bin km alanı ve 1,7 milyondan fazla nüfusundan 1,5 milyonu Türk-Müslüman olan bu devleti Ermeni ve Gürcü işgalinden korumaya çalışmışsa da, İngilizler bu devleti tanıyacıklarını ilan etmiş olmalarına rağmen 13 Nisan 1919’da Kars’ı işgal ederek Ermenilere teslim etmişlerdir. İbrahim Bey de dâhil olmak üzere tüm hükümet üyeleri evleri ve malları müsadere edilmek suretiyle Malta Adası’na sürgün edilmişlerdir. 1921 yılında İbrahim Bey Azerbaycan SSC Dışişleri Bakanı olan Neriman Nerimanov’un yardımıyla Malta sürgünlüğünden kurtulmuş ve Tiflis’e gönderilmiştir. Tiflis’ten Bakü’ye gelen İbrahim Bey ailesi ile birlikte tekrar Kars’a dönmüştür. 15 Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir’in tavsiyesi ile Kars’taki seçimlere katılarak belediye başkanı seçilen İbrahim Bey, 1921-1927 yıllarında bu görevi sürdürmüştür¹⁸.

Benzer şekilde birçok cephede Azerbaycan Türklerinin dost ve kardeş Türkiye Türklerine kömekleri devam etmiş olup bunlardan bir diğerine de Rahmi Apak¹⁹ “Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları” eserinde “Türk’ün büyük evladı Süleymanov” adıyla yer vermiştir. Rus ordusundaki bir Azerbaycan subayının, onların savaş taktikleri hakkında verdiği bilgilerle Türk askeri birliklerine büyük yardım ettiğini, emrindeki askerleri başka tarafa yönelterek, Türk birliklerini

¹⁷ Selma Yel. **Yakup Şevki...**, s.131.

¹⁸ Ramazan Hüseyinov, **Gerbi Azerbaycan**, Şirvanneşr, Bakü, 2006, s. 6-7.

¹⁹ İstiklal Savaşı’nda görev yapmış olan Hüseyin Rahmi Apak (1887 - 1963 yılları) 1887 yılında Babaeski’de doğmuş, askeri okulu bitirdikten sonra 1912 yılında Balkan Savaşı’na katılmış ve Filistin Cephesi’nde esir düşerek Malta’ya sürgün edilmiştir. Sürgünden kurtulduktan hemen sonra Anadolu’ya geçmiş ve Türk Kurtuluş Savaşı’na katılmıştır. Tugay komutanı olarak çok başarı kazanmıştır. 1934 yılında albay rütbesinde iken emekli olmuştur. 1935-1949 yılları arasında Tekirdağ’dan milletvekili olarak meclise seçilmiş, politikadan ayrılarak Bağdat Büyükelçiliği’nde çalışmış, anılarını yazmış, 1963 yılında vefat etmiştir.

karşılaşabilecekleri tehlikelerden uzaklaştırmaya muvaffak olduğunu anlatmaktadır. Süleymanov'un Azerbaycan Türkçesi'nde yazdığı "Ey Müslüman ve Türk kardeşler, Rus'un kuvveti tükenmiştir. Bilhassa Girmanya cephesinde çok katliama uğramıştır. Fakat Rus'un bir taktiği vardır. Her yerde kuvvetlerini zayıf bırakıp, bir yere toplayıp oradan saldırıyor. Eğer siz tüm cepheden birden saldırıya geçerseniz, onu yenersiniz. İnşallah Kars'ta görüşürüz ..." içerikli mektubu, Osmanlı ordusu subaylarını şaşırtsa da, tam zamanında verilmiş bir bilgi olmuş ve bunun sayesinde Rus kuvvetlerine yeterince hasar verilmiştir. R.Apak subay Süleymanovun sonraki kaderi hakkında da bilgi vererek, bu olaydan bir süre sonra subay Süleymanov emekli olduğunu ve Bolşeviklerin onu suçlu sayarak infaz ettiklerini ifade etmektedir. Apak : "Biz Turan'a gitmek için İstanbul'dan yola çıkmıştık, fakat Turan, Süleymanov'un şahsında Malazgirt'e gelmişti" diyerek Azerbaycan Türkleri için Türkiye'nin ne denli önemli olduğunu vurgulamaktadır²⁰.

Elbette ki bu duygu ve dayanışmada Osmanlı Devleti'nin özellikle de Teşkilat-ı Mahsusa ile bölgedeki faaliyetleri etkili olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı Hükümetinin malî ve siyasî desteği ile kurulmuş olan Kafkasya Komitesi'nin Azerbaycan Türkleri arasında tesiri çok fazla olmuştur. Ahmet Ağaoğlu komitenin üyesi olmasa da Avrupa'nın birçok ülkesinde, ayrıca İsviçre'de düzenlenen konferanslarda, seyahatlerde Ali Bey Hüseyinzade ile birlikte yer alarak, milli istiklal fikrini teşvik etmiştir. Selim Bey Behbudov Paris'te Siyasal Bilimler Okulu'nda sonraları Komünizmi savunacak olan Mustafa Suphi ile birlikte eğitim almıştır. Komitenin propagandası sayesinde Azerbaycan Türkleri gizli yollarla Osmanlı Devleti'nin topraklarına geçerek Türk ordusunun saflarında savaşımaya başlamışlardır. Çok fazla sayıda Azerbaycan Türkü'nün Osmanlı Devleti saflarına geçerek savaştıklarına dair, Rus jandarma belgelerinde bilgiler vardır. Azerbaycan milli-bağımsızlık hareketinin ünlü temsilcisi Mirza Bala Memmedzade de eserlerinde bu konuya temas etmektedir. Ona göre, Kafkasya Komitesi'nin üyesi Selim Bey Behbudov belli siyasî amaçlar için sualtı teknesi ile Kafkasya kıyılarına gitmekte ve oradan da Azerbaycan'a geçmektedir. Kafkasya Komitesi'nin faaliyetleri sayesinde Türk ordusuna Azerbaycan'dan gizli olarak gönüllüler intikal etmektedir²¹. Fakat bu gönüllülerin sayısı ve isim-

²⁰ Rahmi APAK, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 113-114.

²¹ Mirze Bala Memmedzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Bakü, 1992, s. 172-174.

leri hakkında açık ve net herhangi bir bilgi verilmemektedir. Bu sebeple de bunlar hakkında kesin rakamlar vermek mümkün olamamaktadır.

Çanakkale cephesindeki muharebelerde Azerbaycan Türklerinden gönüllü olarak gelmiş olanlardan birlikler teşkil edilerek, çok sayıda (yaklaşık 3 bin) kişinin şehit düştüğüne dair Azerbaycan basınında zaman zaman haberlere yer verilmektedir. Ancak Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı ve de Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapılmış olan ciddi araştırmalara ve yetkili birimlerle de temas kurularak bilgi istenmesine rağmen Çanakkale Cephesi'nde savaşıyan gönüllü Azerbaycan birlikleri hakkında yeterli düzeyde arşiv belgeleri tespit edilememiştir. Abdülhamit Afşar'ın araştırmalarında Gelibolu'daki Türk şehitliklerinde Azerbaycan Türklerine ait mezarların olduğu ifade edilmektedir. Ancak tarafımızdan Azerbaycan'dan gelmiş bilim insanları ile bu şehitliklerde yapılmış olan incelemede çok fazla sayıda olmamakla birlikte bazı şehit mezarları tespit edilebilmiştir. Tebliğin daha sonraki bölümünde bu konuya yer verilecektir. Abdülhamit Afşar'a göre; 1915 yılında Rusya ve Osmanlı Devleti düşman devletler olarak savaşırken Çarlık Rusya hâkimiyeti altında bulunan Azerbaycan Türklerinin toplu şekilde Çanakkale'ye yardıma gelmeleri mümkün değildir. Muhtemelen ilk zamanlarda Azerbaycan Türkleri az sayıda da olsa Tiflis, Tebriz ve Karakilise'de toplanarak Osmanlı Devleti tarafında savaşmak için Çanakkale'ye gelmiş olmalıydılar. Ancak hali hazırda bu hususta araştırmalar devam etmekte olup belki de bu hususta yeni bilgi ve belgelere ulaşılması mümkün olabilecektir²².

Türkiye Milli Savunma Bakanlığı Arşivi'ndeki, Azerbaycan Zayıat Listesi'nde²³ Çanakkale Cephesi'nde sadece iki Azerbaycan Türkü'nün adı bu-

²² Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Başkanı ve Milletvekili, AMİA'nın Muhabir üyesi Prof.Dr.Yagub Mahmudov'un 2009 yılından başlayarak yöneticisi olduğu "Azerbaycan Tarihi Arşiv Belgelerinde" projesi kapsamında teşkil etmiş olduğu 3 kişilik araştırma grubu (AMİA Tarih Enstitüsü'nden Doç.Dr. İrade Memmedova, Doç.Dr. Güntekin Necefi ve Dr. Aynur Emenova) Türkiye'de Genelkurmay Başkanlığının ATASE ve BOA Genel Müdürlüğü'nün arşivlerinde bu yönde yoğun araştırmalar yapmış olmalarına rağmen, gönüllü olarak Türk cephesinde savaşarak şehit olmuş olan Azerbaycanlılar hakkında herhangi bir kayıt tespit edememişlerdir.

²³ Yapılan bu çalışma kapsamında Tarihtaş Milletler ve Topuluklar Derneği Başkanı Sayın Ahmet BABA'nın, 11 Aralık 2013 tarihinde **Azerbaycan Zayıat Listesi** için Milli Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğüne yapılan müracaat esnasında MSB Arşiv Müdürlüğü Arşiv müdürü Personel Albay Ertuğrul ÖZTÜRK ve Belge Araştırma Uzmanı Sadık Emre KARAKUŞ'ın yakın ilgi ve desteği söz konusu olmuştur. Bu sebepten dolayı her birine ayrı ayrı teşekkür ediyoruz.

lunmaktadır. Bunlar da 1877 yılında Güney Azerbaycan'ın Hoy bölgesinin Yukarıvişli köyünde doğan Er Meşhet Ali Zeynel Abidin oğlu 57. Alayın, 2'nci Taburunda hizmet etmiş ve sıhhiye bölümünde 1915 Yılı Temmuz ayının 23'ünde şehit olmuştur. Palu kasabasında Er Mehmet Abbas oğlu ise 3. Kolordu'da hizmet vermiş ve 1915 yılı Kasım ayının 5'inde Bandırma Hastanesi'nde dizanteriden ölmüştür²⁴.

Çanakkale Savaşı'na katılan diğer bir subay Hicri 1309 yılında Kafkasya'da doğan Yarbay Ömer Zeki 1912-1913 yıllarında 2'ci ve 3'üncü Şube Müdürü olmuş, 17 Ocak 1914 tarihinde 3'üncü Ağır Topçu Alay komutanı, 11 Kasım 1915'te "İmalat-i Harbiye Usta Mektebi" müdürü, 28 Mart 1917'de "İmalat-i Harbiye" Hafif Silahlar kısım amiri olarak atanmıştır. Bu görevde iken 29 Mayıs 1918'te vefat etmiştir. O, 1914-1918 yılları arasında Birinci Dünya Savaşı'nda savaşmış olup 27 Haziran 1895'te Dördüncü Dereceden Mecidi Nişanı, 28 Ekim 1903'te Dördüncü Dereceden Osmanlı Nişanı, 18 Mart 1915'te Gümüş Liyakat Madalyası, Sanayi Madalyası, Hicaz Demir Yolu Madalyası ve 1917 yılında da Üçüncü Derece Mecidi Nişanı ile ödüllendirilmiştir²⁵.

Çanakkale cephesinde Kuzey Kafkasya'dan gelmiş olan askerler de savaşmışlardır. Yarbay Azmi Yakup Bey oğlu (1871-?) buna örnek gösterilebilir. Belgeye göre Azmi Bey 1915 yılında 5'nci Alay 2'nci Sahra Topçu Tabur komutanı olarak Çanakkale cephesinde görev yapmış, 13 Eylül 1915 yılında Kocaçimen'de 15'nci Kolordu Topçu komutanı olarak görev yaparken, 24 Mart 1918 yılında Sahra Topcu 43'ncü Alay komutanı olarak atanmış, 8 Eylül 1923'te de müfettiş muavinliğinden emekli olmuştur. 1914-1918 yılları arasında Birinci Dünya savaşında yer almıştır. 1915'de Gümüş Müharebe Liyakat Madalyası, 1916 yılında Gümüş Liyakat Madalyası ile ödüllendirilmiştir²⁶.

Çanakkale şehitliklerinde yapılan araştırmada 2 ve 7 no'lu resimlerde de görüleceği üzere Azerbaycan'dan gelen gönüllülerin isimlerine rastlamak mümkün olmuştur. 1897'de Bakü'de doğmuş ve 18 yaşında Çanakkale'de şehit olmuş olan

²⁴ **Azerbaycan Zayiat Listesi**, Milli Savunma Bakanlığı Arşivi

²⁵ **Milli Savunma Bakanlığı Arşivi**, Kls. 77, Dos. 2448; Ayrıca Bkz: Hülya Toker. **Çanakkale Muharebelerine Katılan Komutanların Biyografileri (Belge ve Fotoğraflarla)**, ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, Ank., 2014, s. 486-487.

²⁶ **Milli Savunma Bakanlığı Arşivi**, **Subay Şahsi Dosyası** ve Hülya Toker. **Çanakkale Muharebelerine Katılan.....**, s. 127-128.

İbrahim Hasanoğlu (1 no'lu resim)²⁷, Tebriz'den gelerek 21'nci Alayda yüzbaşı olan ve 2 Mayıs 1915 yılında şehit olan Kazım Efendi Hasanoğlu, Tiflis'ten gelerek 18'nci Alayın askeri olan ve 17 Temmuz 1915 yılında şehit olan Hüseyin Filo oğlu (4, 5 no'lu resimler), 57. piyade alayı (2 no'lu resim)²⁸, Türkiye'den kardaşları ile koyun koyuna huzur içinde uyuyan Meşhet Ali Zeynel Abidin oğlu (3 no'lu resim) bu şehitlere örnek gösterilebilir. Burada , üzerinde “Tebriz” ve “Tiflis” ifadeleri ile şehitlerin hangi bölgeden geldiği gösterilmektedir (4, 8 no'lu resimler). Kimliği tespit edilememiş olan meçhul bir askerin de Kafkasyalı olduğu düşünülmektedir (9, 10 no'lu resimler). 2010 yılında Çanakkale'de şehit olmuş Azerbaycanlıların anısını ebedileştirmek için Azerbaycan Türkiye Büyükelçiliği tarafından Gelibolu'daki şehitlikte şeref levhası teşkil edilmiştir. (6 no'lu resim).

1 No'lu resim: Bakü'den olan şehit İbrahim Hasanoğlu'nun mezarı.

²⁷ Hasanoğlu İbrahim-Bakü-Yaş 18// **Çanakkale Şehitleri (listesi) Şehitlikte Diğer Türk Diyarlarından Gelen Mehmedler.** Kaynak: Çanakkale Şehitleri// <http://www.izafet.net/threads/canakkale-sehitleri.324374/> (Erişim Tarihi 02.10.2015)

²⁸ 2-10 sayılı resimler Doç. Dr. İrade Memmedova ve Prof.Dr. Selma Yel'in 21-25 Mayıs 2015 tarihlerinde, Başbakanlık Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi ve Çanakkale Üniversitesi organizasyonu ile gerçekleştirilmiş olan “100. yılında Çanakkale Savaşları” konulu uluslararası Kongre'ye katılımları sürecinde Gelibolu şehitliği ziyareti esnasında çekilmiştir. Azerbaycan şehitlerinin mezarlarının bulunmasında Çanakkale Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Muhammet Erat büyük kömeklikte bulunmuş olup, kendisine teşekkür etmek bir görev olarak telakki edilmiştir.

2 No'lu resim: 57. Piyade Alayı'nın Şehitliği.

3 No'lu resim: Hoy'un Yukarı Vişli köyünden olan şehit Er Meşhet Ali Zeynel Abidin oğlunun (1877-1915) mezarı

4 No'lu resim: Şehitlikte “Tebriz” ve “Tiflis” yazısı olan, şehitlerin nereden geldiğini bildiren plaket

5. No'lu resim: Yüzbaşı Hasan oğlu Kazım Efendi (? -2. 05.1915) ve Er Filo oğlu Hüseyin (? -18.07.1915)

6. No'lu resim: Çanakale şehitlerinin anısına dikilen levha (2010)

7. No'lu resim: Çanakale'de şehitlik

8. No'lu resim: Şhitlikte şhitlerin nereden geldiğini bildiren plaket

9. No'lu resim: Kafkasyalı olduğu düşünülen meçhul askerin mezarı

Türkiye Cumhuriyeti Milli Savunma Bakanlığı'nın belgelerine göre Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi'nde Azerbaycan'la ilgili olan "Zayiat Listesi"nde 184 Azerbaycan Türkünün adı yer almaktadır. Bunlardan 6'sı İstiklal Savaşı'nda, diğer 178 kişi ise Birinci Dünya Savaşı'nda verilen kayıplara aittir. Bu listeye göre, Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu cephesinde Türkiye tarafından muharebelere giren Azerbaycan Türkleri 174 kişi zayıat vermiştir. Bu 174 Azerbaycan Türkünden 31'i şehit düşmüş, 142'si kayıp olmuş, 1 kişi ise dizanteriden ölmüştür. Listeye göre Çanakkale Cephesi'nde bulunan zayıat listesinde iki Azerbaycan Türkünün adı yer almaktadır²⁹.

Bu listeye göre, Birinci Dünya Savaşı'nda Bakü'nün Mahmutpaşa bölgesinden Er Hüseyin Zeynal oğlu 175'nci Alay, 1'nci tabur, 1'nci bölükte savaşırken, tabur revirinde intihar etmiştir. Hangi cephede savaştığı bilinmemektedir. Filistin cephesinde de bir Azerbaycan Türkünün savaşmış olduğu aynı listeden tespit edilebilmektedir.

Bu listeye göre: İstiklal Savaşı'nda Batı cephesi Büyük Aslanlar muharebesinde iki Azerbaycan Türkü şehit olmuştur: 1) 1897 doğumlu, Bakü şubesinden asker alınan teğmen Zahit Efendi Abdulkadir oğlu 132'nci Alay, 4'ncü Fırka, 2'nci Tabur, 6'nci Bölüğü'nde savaflara katılmış, 10 Mart 1921'de şehit olmuştur; 2) Bakü şubesinden asker alınan teğmen Zühtü Abdulkadir oğlu 132'nci Alay, 2'nci Tabur, 6'nci Bölükte muharebelere katılmış, 10 Haziran 1921 tarihinde şehit olmuştur. Bu iki teğmenin kardeş olmaları ihtimali son derece güçlüdür. "Zayıat listesinde teğmen rütbesinde olan sadece bu iki kişidir. Bu listede yer alan tek Üsteğmen ise Filistin cephesinde savaşmıştır

İstiklal Savaşı'nda 3'ncü Tabur, 15'nci Bölükte savaşan, Nahçıvan'ın Ortakend Köyünden Er Karaman oğlu (1896 doğumlu) Doğu cephesinde Kars Hastanesinde 4 Nisan 1921'de dizanteriden, Gence-Evliya köyünden Er Mehmet Ahmet oğlu (1897 doğumlu) Güney cephesinde Maraş Hastanesinde 7 Nisan 1921'de, İspanyol nezlesinden, Nahçıvan'dan Er Osman Susan oğlu (1896 doğumlu) Erzurum Merkezi Hastanesi'nde 16 Mart 1922'de zatürreden³⁰, Bakü'nün Görümeç köyünden Er Ali İsrail oğlu 8 Temmuz 1921'de Kars Hastanesinde akciğer iltihabından ölmüştür³¹. Azerbaycanlılarla ilgili "Zayıat Listesi"nde esasen

²⁹ Azerbaycan Zayıat Listesi. A.g.l

³⁰ Sancı, ateş ve öksürükle beliren, tehlikeli bir akciğer hastalığı.

³¹ Azerbaycan Zayıat Listesi, a.g.l

Bakü, Maştağa, Nahçıvan, Göyçay, Gence ve Salyan şubelerinden asker alınanların yer almakta olduğu görülmektedir³².

İstiklal Savaşı'nda şehit düşen Azerbaycanlılardan biri de 1898 Tebriz doğumlu Mehmetoğlu Ali'dir, bu savaşta Boztepe Muharebesi'nde şehit olduğunda 23 yaşındadır³³.

1917 Bolşevik İhtilali'ni müteakiben bütün bölgede karışıklıklar başlayınca Osmanlı Devleti'ni temsil eden Adliye Nazırı Halil Bey(Menteş) ve 3.Ordu Kumandanı Vehip Paşa ile Azerbaycan'ı temsil eden Mehmet Emin Resulzade, Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski ile 4 Haziran 1918'de Batum görüşmeleri esnasında "Dostluk ve Yardımlaşma Antlaşması" imzalanmıştır³⁴. Bu anlaşma gereğince İstanbul'da Harp Okulu'nda eğitim görmüş olan Azerbaycanlı subaylardan oluşan küçük bir grup, gönüllü olarak Milli Mücadele dönemindeki muharebelerde aktif hizmet üstlenmişlerdir. Onlar İstanbul'da eğitimlerini tamamladıktan sonra Türk ordusu hizmetine girmişler ve en üst rütbelere kadar yükselmişlerdir. Orgeneral Mahmut Berköz ile Jandarma Genel Komutanlığında hizmet eden kardeşi, General Albay Orgeneral Nuri Berköz ve Kars'tan milletvekili seçilen Kurmay Albay Hüsamettin Toğac bunlardan sadece bir kaçıdır³⁵.

27 Nisan 1920'de 11. Kızıl Ordu tarafından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti işgal edildiğinde Azerbaycan halkı direniş başlamıştır. Azerbaycan'da başlayan bu direnişin en güçlüsü 28 Mayıs 1920'de Gence'de gerçekleşmiştir. Bu direniş kanlı bir şekilde bastırıldıktan sonra Azerbaycan ordusunun sağlam kalmış olan bölüklerinden oluşan bir birlik Albay Samet (Saygın) komutanlığında Güney Azerbaycan'dan geçerek Erzurum'a gelmiş ve Anadolu'da Milli Mücadele safalarına katılmıştır.

³² "Zayıf Listesi"nde yer alan kasaba, köy ve mahalle isimlerinde yanlışlıklar bulunduğu tespit edilmiştir: Örneğin, "Bezuz veya "Bozoğna" değil Buzovna, "Belike" değil Bilgeh, "Nadıran" değil Nardaran, "Nurgan" değil Gürgan, "Berşığı" değil Pırşığı, "Kurthan" değil Kürdehanı vb. Aynı zamanda kişi adlarında da yanlışlıklar vardır: "Semav" değil Samet, "Göl Ali" değil Gül Ali, "Merdadaş" değil Mirdadaş, "Göl Hüseyin" değil Gülhüseyin, "Ramok" değil Ramin vb olması gerekmektedir.

³³ 1898 Tebriz doğumlu Mehmetoğlu Ali// <https://trtr.facebook.com/gencatsizlar/posts/10151472397164376> (ErişimTarihi 02.09.2015)

³⁴ Selma Yel, **Yakup Şevki**... s. 64

³⁵ Abdülhamit Afşar, **Türkiye'nin İstiklal Muharebesinde Azerbaycan Türkleri**, Türkiye Arşiv Senedleri ve Matbuatında (1919-1922), AzAtaM, Bakü, 2007, s. 28.

Batı Cephesi kumandanı olan İsmet Paşa, 8 Temmuz 1920’de Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde genel askerî durumla ilgili yaptığı konuşmada Azerbaycan’dan yardım için bir kuvvetin geldiğini belirtmiştir³⁶. Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi’nin belgelerine göre 31 Temmuz 1920 tarihinde Azerbaycan Kıtaatı’nın ilk kademesi Hasankale’ye gelmiştir³⁷. Bu birlik Hasankale’ye gelirken o dönem Türk ordusunun çok ihtiyaç duyduğu sahra topu kamalarını da beraberlerinde getirmiştir³⁸. ATASE belgelerine göre bir Yaya Taburu ve bir Süvari Alayından oluşan bu birlik Ermenilerle yoğun muharebelerin yaşanmakta olduğu Kazım Karabekir kumandasındaki Doğu cephesine gönderilmiştir³⁹. 15’inci Süvari Alayı’na katılan bu birlik 1920 yılının sonbaharından 1921 yılı başlarına kadar Doğu Anadolu’nun Ermenilerden geri alınmasıyla sona eren muharebelere iştirak etmiş ve Sarıkamış’ın, Kars’ın, Gümrü’nün geri alınmasında önemli hizmetleri olmuştur. Büyük çoğunluğu Azerbaycan Türklerinden oluşan 15’inci Süvari Alayı’nın bünyesinde Azerbaycanlılardan oluşan 6’ncı Süvari Tümeni teşkil edilmiş ve bu tümen Doğu Cephesi bütünüyle Ermenilerden temizleninceye kadar görevine devam etmiştir⁴⁰. ATASE belgesine göre Azerbaycan Alayı Hicri 22.11.1336 tarihinde Sarıbaş köyüne yerleştirilmiştir⁴¹.

Türk İstiklal Savaşı’nda Azerbaycan Türkleri konusu Abdülhamit Afşar tarafından Türkiye arşiv belgeleri ve basın haberlerine göre incelenmiştir⁴². “Azerbaycan Kıtaatı’nın Şark Cephesi emrinde kalması” hakkında ATASE arşiv belgesine göre Milli mücadelenin farklı cephelelerinde pek Azerbaycanlı subay

³⁶ TBMM Zabıt Ceridesi 2/204, 8 iyul 1920 bax: Afşar, Abdülhamit **Türkiye’nin İstiklal ...**, s. 27.

³⁷ **Azerbaycan Kıtaatı’nın ilk kademesinin Hasankale’ye geldiği** hakkında; Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, İSH-11A, №. 1661, k. 716, g. 89, 31.07.1336.

³⁸ **Azerbaycan askerleriyle beraber sahra topu kamalarının geldiği** hakkında: Genelkurmay Başkanlığı ATASE arşivi, İSH-12A, №. 2899, k.749, g. 34, 11.07.1336.

³⁹ **Muntazam Azerbaycan ve Osmanlı askerlerinin trenle cepheye sevk edileceği** hakkında: Genelkurmay Başkanlığı ATASE arşivi, İSH-13A, d. 3258, 11.07.1336; **Türkiye’ye gelen Azerbaycan kuvvetleri hakkında**: Genelkurmay Başkanlığı ATASE arşivi, İSH-13A, d. 2579, 16.07.1336.

⁴⁰ **Azerbaycan Süvari Alayının Onbeşinci Süvari Alayına iltihak edeceği ve durumda değişiklik olmadığı hakkında malumat**. Genelkurmay Başkanlığı ATASE arşivi, İSH-14B, №. 8004, k. 959, g. 27, 17.11.1336.

⁴¹ **Azerbaycan Alayı’nın 22.11.1336’da hareketle Sarıbaş köyü’ne yerleşeceği**. Genelkurmay Başkanlığı ATASE arşivi, İSH-14B, № 8273, k. 960, g. 60, 22.11.1336.

⁴² Abdulhamit Afşar, **Türkiyenin İstiklal Mühâribesinde Azerbaycan Türkleri**. Türkiye arxiv senedleri ve metbuatında (1919-1922), Bakü 2007.

ve askerinin gönüllü olarak hizmet etmiş olduğu görülmektedir⁴³. Bunların büyük bir kısmı İstiklal Savaşı'ndan sonra orduda kalmış ve çeşitli üst rütbelere kadar yükselmişlerdir. Bunlar arasında Albay Yusuf Hazarlı, Topçu Albay Mehmet Akpolat, Topçu Albay Aslan Berkan, Albay Salih Aksoy, Süvari Albay Feridun Daryal, Hava Generali Cihangir Berker, Hava Orgenerali Hüseyin Turgut vb. zikredilebilir.

Söz konusu çalışma için ulaşılabilmüş olan kaynaklar ve şehitliklerdeki mezarlar Azerbaycan Türklerinin Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'nda gerek gönüllü birlikler ve gerekse de resmi askeri birliklerin bünyesinde Türk kardeşleri ile ortak düşmana karşı özveriyle savaştıklarını kanıtlamaktadır. Sonuç olarak yakın Türkiye ve Azerbaycan tarihinde defalarca tekrarlanmış olduğu üzere tarihten gelen dostluk ve soydaşlığın doğal bir sonucu olarak defalarca ihtiyaç hâsıl olması halinde Türkiye'den Azerbaycan'a uzanan yardım ve destek eli, aynı yardım ihtiyacı Türkiye için söz konusu olduğunda bu defa da Azerbaycan'dan Türkiye'ye ulaşan kömek şeklinde gerçekleşmiştir. İçinde bulunduğumuz 21. yy'da yakın coğrafyalarda çoğu kez aynı düşman ve aynı tehlikelere karşı geçmişte olduğu gibi yine Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyeti Devletleri arasındaki bu yardımlaşma ve işbirliği sürecinin siyasi, sosyal ve ekonomik alandaki birçok projede devam ettiği görülmektedir. Zira Türkiye ve Azerbaycan, komşu iki ülke olmaktan ve stratejik ortak olmaktan önce dost ve kardeş olan iki ülkedir. İlişkilerimiz, ortak değerlere, tarihe, kültüre, dine, dile, coğrafyaya dayalı bir kardeşliktir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün "Azerbaycan'ın sevinci bizim sevincimiz, kederi bizim kederimizdir veciz ifadesi ile özetlenebilecek bu kardeşlik, Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev'in; "Bir Millet İki Devlet", ifadesi ve anlayışı ile de ifade edilebileceği üzere başta Ermeni soykırım iddiaları olmak üzere, Karabağ'ın haksız ve hukuksuz işgali karşısındaki işbirliği ile devam ettirilmektedir. 1918'de Azerbaycan'ın Gence şehrinde başlatılmış olan istiklal mücadelesinde Bakü İslam Ordusunun katkıları ne denli unutulmaz tarihi olaylar arasına girmişse, aynı şekilde Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları'ndaki Azerbaycan gönüllülerinin ve de resmi olarak Türk ordusunda görev üstlenmiş olan Azerbaycanlıların kömekleri de aynı kıymete haiz olup unutulmayacaklar arasına girmiştir.

⁴³ **Azerbaycan Kıtaatı'nın Şark Cephesi emrinde kalması hakkında** Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, İSH-10 A, №. 4625, k. 614, g. 80, 14.09. 1336; **Azerbaycan Kıtaatı'nın Şark Cephesi emrinde kalması**, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, İSH-10 A, №. 4713, k. 614, g. 85, 17.09.1336.

KAYNAKÇA

- Abdülhamit Afşar, **Türkiye'nin İstiklal Mühâribesinde Azerbaycan Türkleri**, Türkiye arşiv senedleri ve metbuatında (1919-1922), AzAtaM, Bakü, 2007.
- Azerbaycan Alayı'nın 22.11.1336'da hareketle Sarıbaş köyü'ne yerleşeceği**, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, İSH-14B, № 8273, k. 960, g. 60, 22.11.1336
- Azerbaycan askerleriyle beraber sahra topu kamalarının geldiği**, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, İSH-12A, №. 2899, k.749, g. 34, 11.07.1336.
- Azerbaycan Kıtaatı'nın ilk kademesinin Hasankale'ye geldiği**, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, İSH-11A, №. 1661, k. 716, g. 89, 31.07.1336.
- Azerbaycan kıtaatının Şark Cephesi emrinde kalması hakkında**, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, İSH-10 A, №. 4625, k. 614, g. 80, 14.09. 1336.
- Azerbaycan Kıtaatı'nın Şark Cephesi emrinde kalması**, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, İSH-10 A, №. 4713, k. 614, g. 85, 17.09.1336.
- Azerbaycan Süvari Alayının On Beşinci Süvari Alayına iltihak edeceği ve durumda değişiklik olmadığı hakkında malumat**, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, İSH-14B, №. 8004, k. 959, g. 27, 17.11.1336.
- Azerbaycan Zayıat Listesi**, MSB Arşiv Müdürlüğü.
- Betül Aslan, **I. Dünya savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine "Kardeş Kömeğ(Yardımlı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara, 2000.
- Dr. Hülya TOKER. **Çanakkale Mühâribelerine Katılan Komutanların Biyografileri (Belge ve Fotoğraflarla)**, ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2014, s. 486-487.
- Hasanoğlu İbrahim-Bakü-Yaş 18// **Çanakkale Şehitleri (listesi) Şehitlikte Diğer Türk Diyarlarından Gelen Mehmedler**. Kaynak: Çanakkale Şehitleri / iza-fet.net // <http://www.izafet.net/threads/canakkale-sehitleri.324374/>
- Hüsâmettin Tuğaç, **Bir Neslin Dramı**, Ankara, 1966.
- Mehmet Emin Resulzade, "Cemiyet-i Hayriyenin On Yıllığı", **Açık Söz**, 15 Noyabır/Kasım 1915, No.65;
- Mehmetoğlu Ali, 1898 Tebriz // <https://tr-tr.facebook.com/gencatsizlar/posts/10151472397164376>

M. Esedova. **Yusif Ziya Talıbzadenin hayat ve mühiti: (1877-1923)**. Bakü, 2005, s. 54-75.

Milli Savunma Bakanlığının Arşivi, Yarıbay, kls. 77, dos. 2448.

Mirze Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Berlin, 1938.

Mirze Bala Memmedzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Bakü, 1992.

Muntazam Azerbaycan ve Osmanlı askerlerinin trenle cepheye sevkedileceği, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, İSH-13A, 11.7.1336, d. 3258.

Prof. Dr. Nadir Dövlet, **Rusiya Türklerinin Milli Mübarize Tarihi (1905-1917)**, Türk dilinden çevirenler: Mirze Enserli, Hesen Bayramoğlu, Ağrıdağ, Bakü, 2002.

Rahmi APAK, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Ramazan Hüseyinov, **Qerbi Azerbaycan**, Şirvannəşr, Bakü, 2006.

Sebilülreşad, IX, sayı 38-320, İstanbul, 1328.

Selma Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002.

Türkiye'ye Gelen Azerbaycan Kuvvetleri, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, İSH-13A, d. 2579, 16.07.1336.

Zakir Murad. "Azerbaycanın ve Türkiyenin istiklalına töhfe vermiş Azerbaycan esilli türk zabitanın şerefli ömrü". **Gence Media Merkezi**. <http://www.ganca.az/az/news/aktual/1504-ki-cmhuriyytin-sgri-hsamddin-tuac> (Erişim Tarihi 30.05.2015)

AZERBAJYCAN HALKINA KARŞI YAPILAN SOYKIRIMLAR (1905-1907)

SEVİNC BAĞIROVA*

Özet

Ermeni kiliseleri, XX. yüzyılın başlarında Ermeni şovenizmi ile milliyetçi Ermeni partilerinin maddi ve manevi besin kaynağı rolünü ustalıkla üstlenmişti. Ermeni memurları aracılığıyla silahlandırılan Ermeni çeteleri, 1905-1906 yıllarında Bakü'de, Erivan'da, Nahçıvan'da, Zengezur'da, Karabağ'da, Gence'de, Tiflis'te ve başka yerlerde yaşayan Azerbaycan Türklerine karşı eylemler düzenleyerek onları bu bölgelerden temizlemekle, Ermenileri sayıca üstün konuma geçirmek istiyorlardı. Çünkü o dönemde Kafkasya'da mevcut 54 kazadan sadece beşinde Ermeniler çoğunlukta idiler .

Aslında Rusya'nın hakim daireleri de 1905-1906 yılları arasında Ermeni-Müslüman çatışma ve iğtişaşlarını (karışıklıklar) kendi amaçları için kullanarak ikili oynamışlardır. 1905 yılında Rusya'da meydana gelen olaylar ve Çarizme karşı hoşnutsuzluk dalgasının kuvvetlenmesi Güney Kafkasya'da güçlü bir yankı buldu. Ermeniler, bu karışıklıktan ustaca yararlanıyorlardı. Rusya'nın hakim şovenist çevreleri de darbeyi kentlerinden uzaklaştırmak için Ermenilerin Türk ve Müslüman karşıtı kampanyasının hız kazanmasını istiyorlardı.

Ermeni çeteleri amaçlarına ulaşmak için Erivan bölgesinde Karabağ'da da katliamlara başladılar. 1 Haziran'da başlayan Ermeni saldırıları sonucunda Cebrail-Karyagin bölgesinde Veyselli, Kaçar, Çimenli, Ariş, Kışlak, Mezre köyleri harabeğe çevrildi. 16 Ağustosta Ermeniler Şuşa'da katliam yaptılar.

1906 yıl Şubat ayında Tiflis'te Kafkas Valisi Vorontsov-Daşkov'un girişimi ile Ermeni-Müslüman katliamlarına son vermek amacıyla bir barış konferansı düzenlenmişti.

* Dr. Azerbaycan Cumhuriyeti Gence Devlet Üniversitesi, Azerbaycan, seva.bagirova.1978@mail.ru

1905-1906 yıllarında Güney Kafkasya’da yapılan katliamları mahiyet itibarıyla Ermenilerin yirminci yüzyılda Türklere karşı, aşamalarla gerçekleştirdikleri etnik temizlik politikasının bir parçası olarak nitelendirilebilir.

Genellikle, 1905-1906 yıllarında Ermeni-Müslüman iğtişaları sonucunda Erivan ve Yelizavetpol (Gence) Guberniyalarının (vilayet) topraklarında 200’den fazla Türk Müslüman yerleşim birimi harap edilmiş, nüfusu etnik temizliğe ve kitle katliamlarına tabi tutulmuştur.

GENOCIDES CARRIED OUT AGAINST THE PEOPLE OF AZERBAIJAN (1905-1907)

Abstract

Russia's ruling circles also had played a double game for their purpose in Armenian-Muslim's conflict in 1905-1906. As the imperial officers were afraid that the wave of dissatisfaction would be directed against the government, they stayed careless towards the massacres that Armenians committed in the areas where Muslims lived, and in some cases, by supporting their side, managed to make both parties to waste their power on ethnic clashes. The Armenians who didn't miss the opportunity to take the advantage of unrests in Russia in 1905-1906, committed on a mass scale massacres against Azerbaijani civilians in Baku, Irevan, Yelizavetepol (Ganja) and Tiflis. The Armenian armed forces wanted to put the foundation of the future "Great Armenia" state by killing the Azerbaijanis populated in Irevan-Nakhchivan - Zengazur- Karabakh and Gazakh-Ganja territories, driving them out from their historical lands and settling the Armenians in those areas.

"Difai" party which was created under the leadership Ahmed bey Aghayev chose the purpose to protect Ganca and Yelizavetpol province. Even this party was organized in such a conspiratorial condition, the Tsarist government was aware of its existence after 1-2 years. The brunches of "Difai" were created in Baku, Ganca, Irevan, Nakhchivan, Kars and Igdir.

Generally, during 1905-1906, more than 200 Azeri populated places were destroyed in Irevan and Ganja provinces, and the people were subjected to genocide. The result of the researches shows that in 1905-1906 years more than ten thousand armed Armenian units committed massacres in Baku and its surrounding villages, in the city of Irevan, Echmiadzin (Uchkilse), Sherur-Daralayaz and Nakhchivan provinces, in Gorus (Yelizavetpol (Ganja) province), Gapan (Gafan) and Garakilse (Sisiyan), Shusha, Javanshir, Jabrayil and Gazakh regions, in the city of Tiflis and Borchali, devastated more than 200 settlement.

Yirminci yüzyılda defalarca facielerle yüzleşmişiz. Bunun ilk aşaması 1905-1907 yılları arasında gerçekleşmiştir. Yirminci yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu'nda yaşanan ekonomik kriz, siyasî ve sosyal süreçler Azerbaycan'dan da yan geçmemiştir. Bu dönemde Rusya'da bir taraftan devrim yetişir, diğer taraftan Japonya ile savaş yapıyordu. Çar hükümeti savaşın siyasi tutumunu möhkemlendirmekte ve devrimin önlenmesinde ona yardım edeceğini düşünüyordu. Fakat bu umutlar doğrulmadı. Savaş, Çarizmin dayanaklarını daha da zayıflatdı. Sonuçta, 1905 yılının başlangıcında durum son derece inzivadaydı. İstenilen anda milli ve siyasi patlama oluşabilirdi. Böylece, çarizm olayların mahiyetini saxtalaştırmak maksadıyla ona milletlerarası çelişki karakteri vererek Bakü'de ve diğer yerlerde Ermeni - Müslüman çatışmalarına ortam yaratmıştır.

Ermeniler I. Rus İhtilali döneminde oluşan kargaşadan bir fırsat olarak kullanarak ilk çatışmalarını 1905 yılının başlarında Şuşa'da, sonra 6-9 Şubat'ta Bakü'de, 10 Mayıs'ta Nahçıvan'da, 23 Mayıs'ta İrevan bölgesinde, 29-25 Ağustos'ta tekrar Bakü'de, 26 Ağustos'ta Cavanşir kazasında, 18 Kasım'da Gence'de, 23 Kasım'da Tiflis'te, Gazax'da ve diğer yerlerde yapmışlar.

Belirtmek gerekir ki, Ermeniler ile Azeriler arasında anlaşmazlıklar uzun bir tarihi geçmişe sahiptir. Aslında olayların nedenleri ve kökleri daha öncelere dayanmaktadır. Ermeni milliyetçileri XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak Türkiye, XIX. yüzyıldan ise Azerbaycan topraklarında "Büyük Ermenistan" yaratma rüyasına düşmüş ve bundan sonra hedeflerine ulaşmak için çeşitli yerlerde milli zeminde katliamlar yapmışlar.

1877-1878 yılları Rus-Türk savaşından sonra Avrupa devletlerinin çabaları sonucunda gündeme çıkarılan "Ermeni meselesi" daha sonra Doğu Anadolu'da Ermeniler için özellik elde etmek ve bağımsız Ermenistan devleti kurmak için bir araca dönüşmüştür. Tarihte "Ermeni meselesi" nin tek hedefi Türkiye ve Azerbaycan olmuştur . Bu hedefi başlıca olarak Rusya seçmiştir. I. Petro devrinden gelişmeye başlayan bu mesele XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni aşamaya girmiştir. XIX. yüzyılın başlarında Rusya, Güney Kafkasya'yı işgal ettikten sonra, burada möhkemlenmek için Ermenileri topluca buraya yerleştiriyor. Sonuçta 1828-1830 yıllarında İran ve Osmanlı imparatorluklarından Kuzey Azerbaycan'a getirilen Ermenilerin toplam sayısı hızla artmaya başlamıştı. XIX. yüzyılın ilk 25 yılında Ermenilerin sayısı ülkede 9,37 oranında olduğu halde, yirminci yüzyılın başlarında bu rakam 32,6 faize ulaştı ve yaklaşık 100 yıl boyunca

ca Kuzey Azerbaycan'da onların sayısı 24 defa arttı.¹ Çar hakimiyeti Ermenileri Azerbaycanlıların en verimli topraklarında məskunlaşdıraraq onlara bir takım imtiyazlar, devlet hizmetinde avantajlar vermeye başlamıştı. Kamu yönetimi işlelerinden uzaklaştırılan Azerbaycanlıların ise hakları mehdudlaşdırıldı, toprakları ellerinden alınıyordu. Bütün bunlar Azerilerin siyasî, sosyal ve maddi durumunu gittikçe ağırlaşdırırdı Böylece Azerbaycanlılara karşı ulusal ayrımcılık siyaseti güçlenmeye başlamıştır.

Belirtelim ki, Çarlık Rusya İran ve Türkiye'den ne kadar Ermeni göç ettirip getirse de, yirminci yüzyılın başlarında Erivan vilayetinde 7 kazadan 3'ünde, Yelizavetpol vilayetinde 8 kazadan sadece 1'inde ve genel olarak Kafkasya'da mevcut 54 kazadan sadece beşinde Ermeniler çoğunlukta olmuşlar. 1905-1907 yılları katliamları sırasında İrevan vilayetinde mevcut olan 1301 yerleşim istasyonundan 959'una Azerbaycanlılar, 342'sine Ermeniler yerleşmişler . Yelizavetpol valiliğinde ise 1613 köyden 390'ında Ermeniler yaşıyorlardı.²

Çarlık Rusyası'nın desteğiyle Kafkasya'nın en büyük ekonomi merkezlerinden olan Bakü'ye yerleşen Ermeniler petrol endüstrisi, ticaret ve bankacılık alanlarında üstünlüğü ele geçirmiş, kısa sürede büyük kapitalistlere dönüşmüşlerdi.

Tarihçi Atahan Paşayev "1905-1907 yıllarında Azerbaycan halkına karşı Ermeni vahşetleri" adlı makalesinde yazıyor ki, 1905 Şubat başlarında Bakü ve etraflarda gerçekleşen ilk Ermeni - Azerbaycan katliamını araştıran senatör Kuzminski'nin raporunda Bakü'ye Ermenilerin ne zaman gelmesi ve yerleştirilmesi hakkında ayrıntılı bilgi verilir. Senator Kuzminski bu konuda yazdığı gibi, Azerbaycanlılar Bakü şehrinin yerel nüfusu olmuşlar. Ermeniler ise petrol endüstrisi meydana çıktıktan sonra 70'li yılların başlarında buraya gelmiş ve son 10-15 yılda şehir nüfusunun % 15'ini teşkil etmişler. Azerbaycanlılar şehir nüfusunun %60 sini oluşturmaktaydı. Kısa süre içinde varlanan Ermeniler büyük kapitalistlere çevrilerek Bakü'de hakim pozisyonlara yerleştirildiler. Bu yıllara kadar ise Bakü ve çevre köylerinde Ermeniler parmakla sayılacak kadar azınlık oluşturuyordu.³

İlginç bir gerçektir ki, yirminci yüzyılın başlarında Bakü'nün petrol endüstrisi alanında mevcut olan 167 şirketten 55'i Ermenilerin olduğu halde, Azerbaycanlı

¹ Bəxtiyar Qaraca, "1905-ci ilin fevralı Ağarza Babayevə atılan güllələr..." 1-ci yazı, **Azərbaycan**, 2014, 21 fevral, s.8

² Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. **Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq.** Qartal, Bakı, 1998, s.47.

³ Ataxan Paşayev, "1905-1907-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı erməni vəhşilikləri" I məqalə, **Xalq qəzeti**, 2006, 29 mart. N66. s.4

kapitalistlerin toplam 49 şirketi vardı. İhisarçı sermayenin petrol endüstrisinde hakim kesildiği yıllarda Azerbaycan milli sermaye pozisyonu çok zayıf olmuştur.

Ermeni sahibkârları Mirzoyev, Sarkisov, Gukasov, Şagedanov ve başkaları Bakü'nün Balahanı, Sabuncu, Ramana, Zabrat köylerinde yerli halkı aldatmak yolu ile çok sayıda arazi ele geçirmiştiler. Bununla da yetinmeyip bu köylerde yaşayan halkı tamamen oradan uzaklaştırmak ve tüm topraklara ulaşabilmek için defalarca Kafkas canisinine ve imparatora dilekçelerle başvuruyorlardı.

Belirtmek gerekir ki, yirminci yüzyılın başlarında Bakü'de işçilerin sayısının hızla artması ile ilgili olarak burada "Taşnaksütyun" partisi sosyal - demokratlarla ilişkiye girerek, sosyal - demokrat ve sosyal - devrimci adı altında Taşnaksütyun odaklı işçi örgütleri yaratıyordu. 1904 ve 1905 yılların başlarından itibaren Taşnaksütyun odaklı yıkıcı - terörist örgütler amaçlarına ulaşmak için nüfus arasında anlaşmazlıklar, huzursuzluk etmeye başlamışlardı.

Ermenilerin ilk kez açıkça antiazerbaycan ruh hali 1903 yılının Mart ayında ortaya çıkmıştır. 1903 yılında kilise topraklarının Rusya Toprak ve Emlak Bakanlığı'nın emrine geçmesi hakkında çıkarılan kanun kilisenin finanse ettiği siyasî partilerin ve onların terörist birliklerinin maddi durumuna darbe vurmuştur. Bildiğimiz gibi, yirminci yüzyılın başlarında Ermeni şovenizminin, milliyetçi Ermeni partilerinin maddi ve manevi besin kaynağı rolünü esasen Ermeni kiliseleri oynuyordu. Bu yasanın uygulanmasının önlenmesi amacıyla Ermeni siyasî partilerinin terörist çeteleri Rusya hakim dairelerin yüksek görevli kişilerine karşı terör eylemleri gerçekleştirmeye başlamışlardır. Ermeni Kilisesi bu kanun aleyhine ayaklanmalar düzenlemiştir. Ermeniler hemin yıl avqustun 29'unda Gence'de, 2 Eylül Kars'ta ve Bakü'de, sentyabrın 12'sinde Şuşa'da, 14 Ekim'de Tiflis'te olaylar çıkarmış ve terör eylemleri gerçekleştirmişler.⁴

Hakimiyet Bakü'de 19 Şubat 1905 tarihinde işçilerin genel tatili ilan edilmesinden çok rahatsızdı ve bu tatili önlemesinde aciz olduğunu fark ettiğinden kargaşa yaratmaya, Ermenilerle Azeriler arasında kanlı çatışmalara yol açmaya başlamıştır. 6 Şubat 1905'te Parapet'deki (şimdiki fontanlar) Ermeni kilisesinin yanında gündüz saat 12'ye kalmış Ermeni teröristleri tarafından Sabuncu kendinin sakini Ağarza Babayev öldürülmüştür. Ermenilerin Ağarza Babayevi öldürmesi ve meyitini hakaret etmesi Ermeni - Azeri çatışmalara başlangıcı olmuştur.

⁴ Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. **Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq** "Qartal", Bakı, 1998, s.47

Bundan 2-3 saat sonra Bakü'nün her yerinde atışma başlanmış ve böylece, sadece Bakü'yü değil, bütün Güney Kafkasya'yı saran, binlerce kişinin hayatına son veren, yaklaşık iki yıl kadar insanları büyük sıkıntılara ve mehrumiyetlere duçar eden geniş çapta Ermeni - Azeri katliamı başlamıştı.

Ağarza Babayevin katli yerli Azeri halkı hiddetlendirmiştir. Nakaşidze şehirde disiplin oluşturmak için Azerilerin nümayendəsi Hacı Zeynelabidin Tağıyev'i, Ermenilerin nümayendəsi ise Ambarsum Melikov'u yanına davet etmiştir. Fakat bu tedbirin bir sonucu olmamıştır. Akşam şehrin merkezi bölümünde birkaç ateş sesi duyuldu. Sonra döğüş başlamıştır. Kentte toplam 1220 kişi yaya, 130 kişi kazak vardı. 200 bin nüfuslu Bakü'de disiplin oluşturmak için bu kadar kuvvet yeterli değildi. Şubat 6'da şehrin merkezinde atışma devam ediyordu. Her iki taraftan ölenler vardı. Bakü şehir Mixaylov Hastanesi'nin belgelerine göre imha başlanan gün Ermeni milyonerler Balabek Lalayevin, Artyom Babayantsın, İsa'ya Ter -Osipov'un ve başka maqnatların havadarlığı ile terör grubu tarafından 18 kişi öldürülmüş, 33 kişi yaralandı. Onların 34-ü Azerbaycanlı, 6'sı Rus, 6'sı Ermeni, 5'i başka milletin temsilcileri idi. Akşam saat 11 civarında ateş durduruldu. Şubat 6-dan 7-ne geçen gece şehirde sessizlik hüküm sürdü.⁵

Ermeniler birçok işletme ve fabrikaları yakıp yıkıyorlardı. Katiller toplu katliamlar turettilikten sonra zengin Ermenilerin - Balabek Lalayevin, Artyom Babayantsın, İsa'ya Ter - Osipovun, Akop Muradyanın, Grigori Sarkisyantsın, Karen Saakyantsın evlerine gelip bir sonraki günler için provokasyon planlarını müzakere ediyorlardı. Adı geçen Ermeni maqnatları birlikte Mantaşev Ter - Qukosov, Melikyants da kendi programlarını uygulamaya başlamış "Taşnaksütyun" nun üyeleri ve sponsorlar idi.

7 Şubat Azerbaycanlılar şehrin Ermeniler yaşayan bölümüne inmeye başladılar. Ermeniler evlerinin pencere ve çatılarında Azerilere ateş açmaya başladılar. Heyecan bütün şehri bürümüştü. Polisin gücü ile silahlı çatışmaları durdurmak ve disiplin kurmak mümkün değildi Şehirde ise durum gittikçe ağırlaşırđı. Katliamların önünü polis ve ordunun gücü ile almanın imkansız olduğunu başa düşen vali Ermeni yepiskopunun yanına gitti. Burada birkaç nüfuzlu Ermeni de vardı. Vali evlerin çatısından ve pencerelerinden açılan ateşin ve katliamların durdurulmasını istedi. İktidarın, Azerilerin ve Ermenilerin nüfuzlu nümayendələrinin birlikte şehir küçəleri ile geçerek halkı sakitliye ve barışa davet etmeleri konu-

⁵ <http://jurnal.meclis.gov.az/news.php?id=391>

sunda fikir mübadiləsi yapıldı. Çatışma 7 Şubat gündüz saat 12'de durdu. Bu zaman öldürülən və yaralananların sayısı 100 kişiye çatmıştı.⁶

Silahlı çatışma 8 Şubat'ta yeniden başladı. 8-9 Şubat gecesi Ermenilerin yoğun ateş açtıkları Lalayev'in evi yakıldı kaçmak isteyenler ise öldürüldü. Durumun daha da ağırlaştığını gören vali 9 Şubat Müslüman, pravoslov ve Ermeni din adamlarını kamuoyunun delegasyonunu yanına çağırdı. Azerbaycanlı ve Ermeni militanları katliamın durdurulduğunu bildirirdiler. Akşam saat 6'da artık şehirde sessizlik restore edilmişti. Olaylar sırasında vali Kafkas canişinliyi defterhanasından telgraf göndererek Bakü garnizonunu güçlendirmek için istediği ek asker şehre girince artık geçti: katliam durmuştu.

Böylece, 6-10 Şubat 1905 yılının olayları tarihe "Bakü'de Kanlı Katliam" olarak geçmiştir. Bakü'de türetilen katliamların ağır sonuçları oldu. O günlerde mal ve mülk, mülklere çarpan zarar milyonları geçmiştir. Bakü olayları hakkında vali knyaz M.A.Nakaşidze tarafından Kafkas Canişini ve Rusya İçişleri Bakanlığı için hazırlanan geniş raporda katliam sırasında 231 kişinin öldüğü, 179 kişinin yaralandığı gösterilir. Öldürülenlerden 153, yaralananlardan 67 kişi Ermeni idi. Raporda o da belirtiliyor ki, kayıp gösterilenler daha fazladır. Saklanan ölümlerin çoğu Müslümanlara aitti. Çünkü onlar meyitlerin yarılmasını şeriat kurallarına aykırı amel olarak kabul ediyorlardı.⁷

Belirtelim ki, Tiflis Mahkeme Meclisi savcısı Adalet Bakanlığı'nın işler müdürüne 20 Şubat 1905'te 119 sayılı tamamen gizli mektubunda da gösteriliyor ki, Azerbaycanlılar meyitlerini çabuk ortadan götürdüklerinden öldürülenlerin sayısını net belirlemek mümkün değildir. Aynı senede edilmiş ekte ise anılırdı ki, son bilgiye göre ölenlerin sayısı 249 kişi olmuştur ki, onlardan da 201 kişi Ermeni, 40 kişi Azerbaycanlı, 8 kişi ise başka milletlerin temsilcileri idiler. Bakü katliamı ile bağlı olan diğer belge senatör Kuzminski'nin 1905 yılında Bakü ve Bakü Valiliğinin teftişine ilişkin raporudur. Senator Kuzminski yazır ki, Bakü polismeyestrinin verdiği bilgiye göre, 6-9 Şubat'ta meydana gelen olaylarda toplam 232 kişi öldürülmüştü. Bu süre içinde 138 ticaret nesnesi dağıtılmıştır. Bakü'de yaşanan çatışmalara dair 400 kadar cinayet işi açıldı. Çarpan hasar 3 milyon rubleye denk olmuştur.⁸

⁶ Bəxtiyar Nəcəfov. *Düşmənin iç üzü. XIX-əsrin sonu - XX-əsrin əvvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin tarixi*. I hissə. Çəşoğlu, Bakı, 2007, səh. 126-127

⁷ <http://jurnal.meclis.gov.az/news.php?id=391>

⁸ <http://jurnal.meclis.gov.az/news.php?id=391>

Katliam ve yıkımların ölçüsünün büyük olmasının bir nedeni de Bakü Daire Mahkemesi Başsavcısının 7 Mart 1905 yılında Adalet Bakanı ve Tiflis Mahkeme Meclisi Savcısına yazdığı 3934 sayılı mektupta belirttiği gibi, polis ve ordunun ihmal münasibeti idi.⁹ Ayrıca silahların toplanması için önlemler geçirilmemiştir. Katiller polisin gözü önünde gerçekleştiği takdirde bile, silahlı haydut dâstelerine karşı silah uygulama yapılmamıştır.

Olaylardan sonra Bakü valisi Nakaşidze'nin katli hakkında söylen- ti yayılmıştı. Bunu Ermeni kilise görevlilerinin düzenleyeceği söyleniyordu. Nakaşidzenin öldürülmesi için 35 bin lira para ayrılmıştı. 11 Mayıs 1905'te knyaz Nakaşidze'nin faytonuna bomba atılması sonucu ağır yaralanan Nakaşidze 18 Mayıs'ta ölmüştür. Bununla ilgili "Hnçak" partisi ajanlarının yaydığı vereqe- de M.Nakaşidze ve başkalarının katledilmesinin nedeni onların "Ermeni halkının katilleri" olmaları ile izah edilmişti. Mayıs 1905'te Q.Takayşvili öldürüldü. Aynı gün general Alixanov da öldürülmüştür. Ayrıca Ermeni teröristleri tarafından katledilenler sırasında kaza reisleri Pavlov, Neşşanski, Boquslavski, Başkan vali Andreev, albay Bıkov ve başkaları vardı.¹⁰

Bakü'de ikinci kez Ermeni - Müslüman katliamı aynı 20 Ağustos'ta, Eylül ortalarına kadar devam etmiştir. Ermeniler burada oluşmuş devrimci koşullarını ustalıkla kullanmışlardır. Kısa zamanda bozuklukları Bakü çevresindeki kasaba- ları ve petrol madenlerini de sarmıştır. Hakimiyet güçlerinin ciddi önlemleri sa- yesinde katliamlara 30 Ağustos'ta son konmuştur. İkinci katliamlar sırasında her iki taraftan 500'e yakın insan telef olmuştu ki, onların da üçte ikisini Müslüman Türk nüfus oluşturuyordu.

Bakü'de üçüncü katliamlar 20-25 Ekim 1905'te gerçekleşmiştir. 17 Ekim Manifestinin imzalanmasından iki gün sonra, 11 Mayıs 1905'te Nakaşidzeni öl- düren 5 Ermeni mebusunun serbest bırakılması için "Taşnaksutyun" partisinin organizasyonu ile 19 Ekim Bakının merkezinde eylem düzenledi. Güç yapılarının keskin müdahalesiyle katliamlar durdurulmuştur.¹¹

1905 yılının Şubat ayında Bakü'de başlayan katliamlar bölgelerde daha şid- detli karakter almıştı. Bakü'de yaşanan ilk katliamlardan sonra Ermeniler kan- lı emellerini Erivan'da sürdürmüşlerdir. Ermeni siyasi partilerinin temel amacı,

⁹ <http://jurnal.meclis.gov.az/news.php?id=391>

¹⁰ **Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XXI əsrlər).** Müxtəsər xronoloji ensiklopediya. AMEA İnsan hüquqları İnstitutu, Elm, Bakı, 2003, s. 18

¹¹ Mir Möhsün Nəvvab, **1905-1906-cı illərdə Erməni - müsəlman davası.** Azərbaycan, Bakı, 1993, s. 43

1905-1906 yılları arasında toplu katliamlar işlemek yoluyla öncelikle Erivan vilayetine ele geçirmek, sonra ise Zengezur - Karabağ ve Kazak - Tovuz yönlerinden saldırarak bu iki yön arasında kalan Azerbaycanlı köylerini ele geçirerek Gence'de birleşmekden ibaretti. Öyle ki, 19 Şubat 1905 şehirde büyük panik oluşur. Bozukluklar iki gün sürür. Katliamlar her iki taraftan 100 kadar ölü ve yaralının olması ile sonuçlanmıştır.¹²

Ermeniler 10-12 Mayıs Nahçıvan'da bozuklukları işlediler. Yirminci yüzyılın başlarında Nahçıvan kazasında bulunan 170 köyden 110'unda Azerbaycanlılar, 40'ında Ermeniler, 20 köyde ise Azerbaycanlılarla Ermeniler karışık şekilde yaşıyorlardı. Ermeni orduları Nahçıvan pazarında Müslümanları ateşe tutmağa başlıyorlardı. Şehrin tüm sokaklarında tüfek ve tapançalardan ateş açılıyordu. Öldürülen, yakılan ve yaralananların sayısı 100-ü geçmiştir. Çatışmalar çevre köylere de yayıldı. Fakat Ermeni terör çetelerinin Nahçıvan'da yaptıkları tahribat ve katliam yerel nüfusun müteşekkiliyi sayesinde geniş ölçü alamadı. Ermeniler Nahçıvan yenilgisinden sonra iğtişasları yeniden İrevan'da sürdürmüşlerdir.¹³

23-26 Mayıs İrevan kentinde meydana gelen ikinci katliamlar geneline göre daha vahim olmuştu. Ermeniler Gözecik, Güllüce, Məngüs, Damagirməz, Tutiye, Kemal ve Mesimli köylerini yerle bir ediyorlardı ki, Azerbaycanlılar döne bilmesinler. Katliamlar 18 gün devam etmiş, sonuçta 12 Müslüman köyü dağıtılmıştır. 10 Haziran'da Ermeniler Eçmiedzinde de 10 kendi dağıtmışlardı. Erivan kentinde yaşanan katliamlar, Ermenilerin yaptıkları katliamlar ve qaretler hakkında o dönemin gazetelerinden bazıları doğru dürüst haberler vermişlerdi. Nispeten tarafsız gazete sayılan "Kafkas" gazetesinde yer alan habere göre, İrevan'da iğtişasların devam ettiği ilk üç gün içinde 31 kişi - 9 Ermeni, 21 Müslüman, 1 aysor öldürülmüş, 24 Ermeni, 10 Müslüman, 1 Yahudi ve 1 Rus yaralandı. Üç aylık bir aradan sonra 18 Eylül 1905'te İrevan'da üçüncü Ermeni - Müslüman katliamları başlanmıştır. İrevan kentinde dördüncü Ermeni - Müslüman çatışması Mayıs 27 ve Haziran 8-9 1906 gerçekleşmiştir. Öldürülen 22 kişiden 13'ü Ermeni, 7'si Türk, 1'i Molokan, 1'i Yahudi olmuştur.¹⁴

¹² Nazim Mustafa, "1905-1906-cı illərdə İrevan Quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı" **Xalq qəzeti**, 2005, 27 mart, №68, s.4.

¹³ Mir Möhsün Nəvvab, **1905-1906-cı illərdə Erməni - müsəlman davası**. Azərbaycan, Bakı, 1993, s. 15-16

¹⁴ Nazim Mustafa, "1905-1906-cı illərdə İrevan Quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı" **Xalq qəzeti**, 2005, 27 mart, №68, s.4.

Ekim öncesinde durum yeniden inzivadaydı. Erivan quberniyasının yeni general - valisi Vladimir Tizenhauzenin yanında İrevan şehrinin yetkili temsilcilerinin katılımı ile sakitliyin restorasyonu ve korunması için geçici komisyon oluşturulmuştu. İrevan'ın ünlü aydınlarından Penah Han Makinski, Kerbelayı Mehmet Aliyev, Ağa Han İrevanski, Mir Abbas Mirbabayev, Elekber bey İsmayılov, Abbasgulu bey Hacibeylinski komisyonun üyeleri idiler.¹⁵

1905-1906 yıllarında İrevan'da Ermenilerin yaptıkları toplu katliamlardan sonra nüfusun etnik bileşimi Ermenilerin lehine değişmişti. İmkanlı Azerbaycanlıların bir kısmının İrevan'dan göçmesi şehirde Azerbaycanlıların konumunu iyice zayıflatmıştı.

Zengezur kazasında ilk katliamları Ermeniler 1905 yılının Haziran ayında Nahçıvan kazası ile komşu olan iki köyde işlediler. 22 Eylül 1905 Hoznavar ve Hnaçak Ermenileri çevre köylerden gelen silahlı toplulukların yardımıyla Azerbaycanlı köylerine saldırarak Bayandur, Helek, Kosalar, Malıbeyli, Cağacur, Çaylı, Kalavalah, Novruzlu köylerini dağıtmışlardı. İlk üç köy ise tamamen yağma edilmiştir .

1905 yılının Ekim ayında, Zengezur kazasının 10 Ermeni köyünün orduları kazanın Azerbaycanlılar yaşayan Sisyan köyüne saldırmış, 75 kişiyi öldürmüş ve yaralamışlardı. 17 Aralık 1905'te Ermeni ordusu Büyük Ciciimli ve Küçük Ciciimli köylerine saldırmış, Küçük Ciciimli tamamen darmadağın edilmiş, Büyük Ciciimli köyünün nüfusu kaçmaya muvaffak olsa da, evleri yağma edilmişti.¹⁶

1906 yılının Ağustos - Eylül aylarında Ermeni silahlı birlikleri katliamların ağırlık merkezini Zengezurun Okçu - Şebedek bölgesine geçirmişlerdi. Ermeniler katliamlardan canını kurtaran Azerbaycanlıların toplandığı Saggarsu köyünde asıl soykırımı gerçekleştirmişlerdi. Zengezurda Ermenilerin yaptıkları katliamlara son verilmesi için Ordubad bölgesinde oluşturulan gönüllü birlikler harekete geçmişlerdi. 800 civarında Ordubadlı gönüllülerin de yardımıyla ve 1000 civarında Okçu - Şebədək silahlılarının katılımıyla 16-17 Eylül'de Okçu - Şebedek köyleri Ermenilerin işgalinden serbest bırakılmıştır. Bundan sonra sağ kalan nüfusun tekrar köylerine dönüş süreci başlatılmıştır.¹⁷

¹⁵ Nazim Mustafa, "1905-1906-cı illərdə İrevan Quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımını" **Xalq qəzeti**, 2005, 27 mart, №68, s.4

¹⁶ Nazim Mustafa, "Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Zəngəzur qəzasında törətdikləri qırğınlar" **Xalq qəzeti**, 2013, 31 mart, № 66, s. 3 ; № 69. s.5

¹⁷ Məmməd Səid Ordubadi, **Qanlı illər**, Qafqaz, Bakı, 2007, səh. 110-112

Genel olarak, M.S.Ordubadi'nin verdiği bilgiye göre, Ermeniler sadece 1906 yılının Temmuz ayından başlamış Ağustos ayının sonuna kadar Zengezurun Halaç, Ocağı, Katar, İncevar, Çöllü, Yemezli, Saldaşlı, Mollalar, Batuman, Okçu, Şebedek, Atqız, Pürdavud, Zurul, Güman, İylli, Senalı, Minenevur, Fercan, Galaboynu, Ecebli, Buğacıq köylerini haraba koymuş, halkı vahşice katletmişlerdi. Ermeni yazarı S. Zavaryanın verdiği bilgiye göre ise, 1905-1906 yıllarında Zengezur kazasında 43 Müslüman, 14 Ermeni köyü dağıtılmıştır.¹⁸

Bu yıllarda Yukarı Karabağ'da da durum çok gergin olmuştur. Belirtelim ki, 1899 bilgisine göre Karabağ'da Ermeniler sayı toplam nüfusun %16,6'sını, Azerbaycanlıların ise % 70'ini teşkil etmişlerdi. Henüz XIX. yüzyılda Karabağ'ın haritasını tertip etmiş Rus araştırmacısı M.A.Skibitski'nin yazdığına göre, yüzyılın sonunda Azerbaycanlılar Karabağ'ın 338 köyünde yaşıyordu.¹⁹

1905 yılının ilk çarpışması da işte Şuşa'da töretilmiştir. Hemen hemen Şuşa 1905 çatışmaların en sıcak noktalarından biri olmuştur. 17 Temmuz 1905 yılında Taşnak teröristleri Şuşa'da Azerbaycanlılar yaşayan evleri top ateşine tutmuş, 30'a yakın Azerbaycan Türkünü vahşicesine katletmişlerdi. 17 Ağustos 1905 Ermeniler Şuşa'nın Köçerli ve Helfeli mahallelerine saldırıya başladığında Azerbaycanlı gençler Ermenilere karşı çıkış yapmaya karar gelmişlerdi. Ermeni siyasi partilerinin silahlı birlikleri Şuşa kazasını azerbaycanlılardan temizlemek için uzun süre hazırlık görmüş, modern silahlarla donatılmışlardı. Ermeni silahlı dästələrinə Hamazasp Srvandzyan komuta ediyordu. Katliamların 4 günü Ermeniler mağlup olduklarını görüp beyaz bayrak qaldırmışlardı. 16-21 Ağustos 1905 yılında Taşnak teröristleri tarafından Şuşa kentinde 60 Azerbaycanlı katledildi. Köçerli, Helfeli mahallelerinde 18 ev yakılmıştır. Ermeniler erkeklerin başlarını kesiyor, kadınların karınlarını yarıyor, yaşlılara, çocuklara aman vermiyorlardı. Şuşa'da 16-20 Ağustos'taki kanlı çatışmalar sırasında Rus Kazakları Ermeni Taşnakları ile birlikte Azerbaycanlı evlerine baskınları sırasında Azerilerin savunması karşısında geri çekilmeye mecbur olmuşlardır. 21 Ağustos'ta taraflar arasında barış imzalanmıştı. 21-26 Ağustos 1905'te Taşnak teröristleri Şuşa kazasında ikinci kez Türk katliamına başlamışlardı. Dört köy yerle bir edilmiştir. Huzurlu, silahsız nüfustan 100 kişi öldürüldü.²⁰

¹⁸ Nazim Mustafa, "Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Zəngəzur qəzasında törətdikləri qırğınlar" **Xalq qəzeti**, 2013, 31 mart, № 66, s. 3 ; № 69. s.5

¹⁹ Vaqif Abışov, **Azərbaycanlıların soyqırımını (1917-1918-ci illər)**, Bakı, Nurlan, 2007, səh. 5

²⁰ **Əlisahib Əroğul. Azərbaycanca erməni-daşnak terrorunun xronologiyası (bədi, tarixi publisistika)**, Təknur, Bakı, 2009, səh.11-12

19 Aralık 1905 tarihinde Movses Girgoryan'ın, Karapet Ter-Osipov'un, Ambarsum Koçarov'un başkanlığındaki Taşnak terör oluşumları Hankendi'nin Azerbaycanlılar yaşayan mahallelerinden birine baskın yapmışlardı. Evler, dükkanlar yağma edilmiş, fiyatı eşyalar çalınmıştır. Sonra da meyitlere ateş vurmuşlardı. 27 Aralık 1905 tarihinde Taşnak terör grupları Şuşa kazasının Malıbeyli köyüne baskın yapmış, kadın ve çocukları ktır ktır doğramışlardı.²¹

Belirtmek gerekir ki, 1905-1906 yıllarında Ermeni papazları Şuşa'da olan Ermeni kiliselerini Azerbaycanlılara karşı asıl silah ambarlarına çevirerek kiliselerin zirzemlerinde küllü miktarda silah ve mühimmat gizletmişler. Böylece Ermeni kilisesinin yardımı ile Taşnak terör oluşumları Şuşada sonraki katliamlara 12 Temmuz 1906 yılında başlamıştı. Beş gün boyunca Şuşa'nın Ermeniler yaşayan bölümünde tüm Azerbaycanlı evleri yakılmış, top darbeleri ile dağıtılmıştır. Genel olarak, Şuşa kazasının Kuşçular, Hankendi, Hocalı, Kaçar, Karadağlı, Verendeli, Hacığ Divanallar, Veyselli, Akbaş, Avdal, Gülablı köylerinin Azerbaycanlı nüfusu Ermeni ordusu tarafından katliamlara maruz kalmış, yüzlerce Azerbaycanlı vahşice öldürüldü. Bu kanlı yıllarda Azerbaycan halkı birleşerek Yukarı Karabağ'ın savunmasına kalkmış, bölgeni vahşi düşmanların saldırılarından koruyarak Ermenilere layıkıyla cevap verebilmiştir.

Ermeni silahlı birlikleri Ağustos 1905'ten Haziran 1906'ya dek belirli aralıklarla Cavanşir kazasının Haçın ve Terter nehirleri havzasında, ayrıca Ağdere bölgesinde toplu katliamlar yapmışlar. Cavanşir qezasındaki Azerbaycanlı köylerini yok etmekle, Ermeniler İrevan, Zengezur, Şuşa ve Gence Ermenilerinin doğrudan bağlantısına ulaşmak istiyorlardı. Aynı dönemde Cavanşir kazasında bulunan 227 köyden sadece 39'unda Ermeniler yaşıyordu.²²

25 Ağustos 1905 tarihinde sözde Taşnak generali Hamazasp ve elaltısı A.Mikoyan'ın rehberi oldukları terör çetesi Cavanşir kazasının Çırahlı, Kemerli, Hacıgervend ve Pirhud köylerine baskın yapmış, yüz kişi Azerbaycan Türkünü katletti. 3 Ekim 1905 tarihinde Taşnak terörist grup Cavanşir kazasının Sırhavend ve Eliağalı köyüne baskın yaparak silahsız, sivil ahaliyi kılıçtan geçirmiştir. M.S.Ordubadi bu iki köyde Ermenilerin yaptıkları katliamları şöyle tarif ediyor: "Vahşi yırtıcı südeme bebekleri beşiği ile ateşleyip, bazen de annesinin kucağın-

²¹ Əlisahib Əroğul. *Azərbaycanda erməni-daşnak terrorunun xronologiyası (bədii, tarixi publisistika)*, Təknur, Bakı, 2009, səh.14

²² Nazim Mustafa. "Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Zəngəzur qəzasında törədikləri qırğınlar" *Xalq qəzeti*, 2013, 31 mart, № 66, s. 3 ; № 69. s.5

dan alıp duvarlara vurarak pare pare ediyor, süngülere geçiriyorlardı.”²³ Ermeni haydutları 27-31 Kasım tarihlerinde Demirli, Çıraglı, Hacıgervend ve Pürhud köylerini işgal ettikten sonra talamış ve yandırmışlardı.²⁴

26 Aralık 1905 yılında Abram kohanın başkanlığındaki Taşnak teröristleri Cavanşir kazasının Umudlu köy cemaatini hile kullanarak ablukaya almışlardı. Umudlu adıyla tarihe geçen katliam türetilmiştir. Çocuklu, kadınlı 300 neferi qetle getirerek meyitlerini yandırmışdılar.²⁵

Sonuçta, Ermeni katilleri 1905-1906 yıllarında Cavanşir kazasının Sırhavend, Yedi kışlalar, Çıraklı, Hacı Gervend, Memerzalar, Arpatala, Buruz, Demirli, Güney, Güney Peyelər, Manikli, Süleymanbeyli, Aligağalı, Kengerli, Papravend, Garapirim, İmaret Gervend, Çobansu, Şehavend ve Pürhud köylerinde toplu katliamlar işlemiş ve halkı yer-yurdundan salmışdılar.

05 Temmuz 1905 yılında Taşnak terör grubu Cebrail kazasının Mezre köyüne baskın yapmışlardı. 1905 yılı Haziran-Ağustos aylarında Ermeni silahlı birliklerinin saldırıları sonucunda Cebrail - Garyagin kazasında Karadağlı, Divanallar, Aşiq Melikli, Veyselli, Kaçar, Çimenli, Arış, Kışlak, Güzlek, Mezre köyleri dar-madağın edilmişti. Azərbaycanlıların cavab hamlesindən sonra Ermeniler katliamları durdurmak zorunda kalmışlardır.

Gence şehrinden de katliamlar yan ötmemişti. Burada Ermeniler yine de tahribata el atmışlardı. Kamsakaran soyadı Ermeni Gencenin pristavı ve Ermeni silahlı dəstələrinə koruyuculuğunu yapıyordu. Oluşan gergin durumdan istifade eden Ermeniler Kasım 18 den itibaren Gence şehrində toplu katliamlar işlediler.²⁶ Kasım 22- den 23- ne keçən gece kaçak Deli Alının destesinin yardıma gelmesi haberini duyan Ermeniler katliamları durdurmuşlar. Kafkas valisinin yardımcısı general Malamanın önderliğində Gence’ye gelen komisyon katliamların işlenmesinde Ermenilerin suçlu olmaları konusunda valiye rapor sunmuştu. Ermeniler Gence kazasının Mollaveled, Çaylılar, Dardere, Sarısu, Dazılar, Abbasdere, Penahlar, Ağyohuş, Axırca, Topalhesenli, Derebeyli, Garayataq, Melikli ve Söyüdlü köylerini dağıtmış, nüfusunu yer-yurdundan salmışdılar.

²³ Məmməd Səid Ordubadi. **Qanlı illər**, Qafqaz, Bakı, 2007, səh. 65

²⁴ Əlisahib Əroğul. **Azərbaycanda erməni-daşnak terrorunun xronologiyası (bədi, tarixi publisistika)**, Təknur, Bakı, 2009, səh.12-13

²⁵ Əlisahib Əroğul. **Azərbaycanda erməni-daşnak terrorunun xronologiyası (bədi, tarixi publisistika)**, Təknur, Bakı, 2009, səh.14

²⁶ **Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XXI əsrlər)**. Müxtəsər xronoloji ensiklopediya. AMEA İnsan hüquqları İnstitutu, Elm, Bakı, 2003, s. 21

Ermeni ordusu Kazah kazasında da 1905 yılı Kasım ayından 1906 yılının Şubat ayına dek belirli aralıklarla katliamlar yapmışlar. Novo-Beyazıt qezasında- kı Ermeni silahlı takımlarından yardım alan Ermeniler öncelikle Kazah kentinde, ardından ise Tovuz, Tatlı ve Akstafa demiryolu istasyonlarında bozuklukları iş- lenmesine neden olmuşlardı. Üç aydan fazla devam eden huzursuzluk sırasında Kazah kazasının Alibeyli, Mülkülü, Hacalı, Köhnekışla, Yaradulla, Hetemağalı, Alatala, Safulu, Barhudarlı, Ceferli, Çahmaqlı, Çelik Ayrım, Güvercin, Mürteyil, Alaçığqaya, Ağkilse, Haggıhlı, Gızılhacılı, Bağanis Ayrım, Heyrimli, Məzəmli, Kuşçu Ayrım, Düşük Eskipara ve Yukarı Eskipara köyleri ermeni silahlı birlik- lerinin saldırısına maruz kalmış, köyler yıkılmış ve nüfusu belli süre evlerinden mülteci düşmüştü.²⁷

Kasım 1905'te Ermeniler Tiflis şehrinde de Azerbaycanlıların yaşadıkları mahallelerde toplu katliamlar ve terör eylemleri işlediler. Kasım 20-29'a kadar devam eden katliamlar Borçalı kazasında yaşayan azerbaycanlılardan oluşan si- lahlı toplulukların yardımı gelmesinden sonra durdurulmuşdu.²⁸

İğtişaların devam ettiği sürece Rusya hakim dairelerin mövgeyi ve faali- yetleri ile ilgili özellikle belirtmek gerekir ki, hükümet güçleri olaylara seyirci kalmış, Ermenilerin Müslümanların yaşadığı bölgelerde yaptıkları katliamlara kayıtsız kalarak iğtişaların yatırılmasına tam hareketsizlik göstermişti. Bakü'de yaşanan katliamlardan sonra Kafkas canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkov Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasında uzlaşma yaratmak girişimi ile 1905 10 Eylül'de Bakü'ye gelmiş ve aynı yıl Eylül 14'te Bakü'de barışık restore edilmişti. Aynı gün saat 12'de binden fazla Azerbaycan ve Ermeni köylerinin öncü aydın ve din adamları ile birlikte barış ve uzlaşma için Duma meydanına gelmişlerdi. Burada quberniya kadısı Mir Muhammed Kerim ağa Mirceferzade Ermeni papazı ve geçici general -vali S.A. Fadeyev halka hitaben konuşma yaparak onları barışa çağırışlardı. Müzakere için her iki taraftan otoritelerden oluşan özel bir komisyon da kurul- du. Bu komisyona Ermeniler tarafından - yepiskopos Ananiya, B.M.Doluhanov, A.A.Paronyan, K.İ.Hatisov, S.S.Tagianosov, A.S.Unanov, G.G.Kyancjuntsev, G.B.Ter - Mikaelyan, A.T.Serebryakov, A.N.Dostakov ve O.İ.Kaçaznuni, Azerbaycanlılar tarafından ise İsmail bey Sefereliyev, İsrafil Hacıyev, Elimerdan

²⁷ Əlisahib Əroğul. *Azərbaycanda erməni-daşnak terrorunun xronologiyası (bədi, tarixi publisistika)*, Təknur, Bakı, 2009, səh.14

²⁸ *Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XXI əsrlər)*. Müxtəsər xronoloji ensiklopediya. AMEA İnsan hüquqları İnstitutu, Elm, Bakı, 2003, s. 21

bey Topçubaşov, Esedulla Ahmadov, Ahmed Bey Ağayev, İsa bey Hacinski, Hacı Aslan Aşurov, Hacı Baba Aşurov, Memmedhesen Hacinski, Hasanağa Hesenov, Mirza Esedullayev, Ağabala Quliyev vekil edilmişlerdir. Bakü’de elde edilen barıştan sonra da Ermeniler kendi amellerinden el çekmeyib Azerbaycanlılara karşı katliamları sürdürmüşlerdir.

Gelecek sefer Ermeni - Müslüman katliamlarına son vermek maksadıyla Kafkasya’nın valisi Voronsov -Daşkovun girişimiyle barış (meclisi) toplantısı Şubat 1906 da Tiflis’te yapıldı. Konferansta Müslüman temsilcileri Ahmed Bey Ağayev, Elimerdan Bey Topçubaşov, Adil Han Ziyathanov ve diğerleri “Taşnaksutyun” partisinin niyetlerini ifşa etmiş, onun Güney Kafkasya’da işlenen katliamların, terörün düzenleyicisi ve uygulayıcısı olduğunu göstermiş, resmi hükümet dairelerinin bu örgütün emellerine göz yumduğunu ispata yetirmişlerdi.²⁹ Ancak belirtmek gerekir ki, bu görüşmelerin hiçbir sonucu olmamıştır. Barış konferansının yapılmasından bir süre sonra Ermeni ordusu yeniden katliamlara başlamışlardır. İrevan’dan Zengezura, Zengezurdan Karabağ’a kadar bölgede Ermeni nüfusunun sayısı oldukça az olduğu için Ermeni silahlı bölmelerine yol üstünde bulunan Müslüman köylerine saldırı emri verilmişti.

Genel olarak, Ermeniler 1905-1906 yıllarında Güney Kafkasya’nın 14 kazasında - İrevan, Nahçıvan, Şerur - Dereleyez, Eçmiedzin, Gümrü, Sürmeli, Şuşa, Cavanşir, Cebrail, Zengezur, Gence, Kazah, Ereş, Borçalı kazalarında ve 8 şehrinde - Baku, İrevan, Nahçıvan, Gümrü, Gence, Şuşa, Kazah ve Tiflis şehirlerinde katliamlar yapmışlar. Sonuçta Azerbaycanlılar kitlesel katliamlara maruz kalmışlardır.

Araştırmaların sonucu gösteriyor ki, 1905-1906 yıllarında Güney Kafkasya’da 1,5 milyon nüfusun yaşadığı alanı kapsayan milli çatışma bölgesinde yaklaşık 100 bin kişi kazalardaki, birkaç bin kişi şehirlerdeki ev - eşiklerinden kaybedenlere, insan kaybı 10 bin kişiden fazla olmuştu. Genel olarak, 1905-1907 yılları Ermeni - Müslüman iğtişaları sonucunda İrevan ve Yelizavetpol (Gence) vilayeti topraklarında 300’den fazla Azerbaycanlı yerleşim birimi tahrip edilmiş, nüfusu etnik temizlenmeye ve toplu katliamlara maruz bırakılmıştır. Ermeniler öncelikle azınlık teşkil ettikleri ve stratejik açıdan önem arz eden İrevan, Nahçıvan, Şerur - Dereleyez, Zengezur kazalarında sayıca üstünlüğe sahip olmak istiyorlardı. 1905-1907 yılları arasında işlenen tüm katliamların mahiyetinde sadece bu faktör duruyordu.

²⁹ Məmməd Səid Ordubadi. **Qanlı illər**, Qafqaz Bakı, 2007, səh. 85-94

1906 yılının sonbaharında katliamlar yatırıldıktan sonra halka vurulan hasarın boyutunu belirlemek için vilayetlerde komisyonlar kuruldu. Maliye eksikliği nedeniyle komisyonlara görev verilmişti ki, kayıpların ölçeği az gösterilsin. Komisyonlar Hıristiyan kaygılarıyla Ermenilere karşılık Azerbaycanlıların kayıplarını ne kadar az gösterecekler de, 133 Azerbaycanlı kendinin dağıldığı raporda yer bulmuştu. 24 Azerbaycan köyü ise tamamen darmadağın edildiği için bilgi almak için bir kişi bile canlı şahit bulunmamış, bu yüzden bu köylerin isimleri yıkılan köylerin listesine elave edilmemişti.

1905-1907 yıllarında Azerbaycanlılara karşı işlenmiş büyük katliama ait bu makalede Azerbaycanlıların ve Azerbaycan köylerinin korunmasında Ahmet bey Ağayevin kurduğu “Difai” partisinin faaliyetine de dikkat etmek önemlidir. Partinin temel amacı “Ermeniler bize nasıl muamelede bulunmuşlarsa biz de onlara öyle karşılık vereceğiz” olmuştur. Belirtmek gerekir ki, 1905 yılının sonlarında Gence’de oluşturulan “Difai” partisi Rus-Ermeni topluluğunun gerçek tehlikesini def etmek amacıyla gizli siyasi yapı olarak ortaya çıkmıştır. “Difai” örgütünün bölgelerde yarattığı kendini savunma birliklerinin çeşitli Azerbaycan köylerinin katliamdan kurtuluşunda çok büyük hizmetleri olmuştur. Azerbaycanlıların öldürülmesine aktif katılan Rus ve Ermeniler “Difai” partisinin üyeleri tarafından kurşuna dizilerek gerçek cezalarını almışlardı.

Malumdur ki, Sovyet tarihşünaslığında Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı yaptığı katliamların araştırılmasına yasak konulmuştu. Bağımsızlık elde ettikten sonra halkımızın başına getirilen facialar ayrı-ayrı araştırmacılar tarafından bilimsel araştırmalar döviyyesine dahil edilmiştir.

Ermeni siyasi partilerinin ve onların silahlı birliklerinin 1905-1907 yıllarında Bakü’de, Yelizavetpol (Gence) vilayetinde Zengezur kazasında ve diğer bölgelerde yaptıkları toplu katliamlar, çok sayıda terör eylemleri konusunda dönemin arşiv belgeleri ve yayınları arasında yeterli bilgiler yer almıştır. Gürcistan Merkezi Tarih Arşivi’nde saklanan birçok belgelerde Ermenilerin 1905-1906 yıllarında yaptıkları katliamlar hakkında bilgiler yansıtılır.

Bu meseleye dair belge ve malzemeleri seçkin yazar - gazeteci M.S.Ordubadinin toplayarak kaleme aldığı ve Murtuza Muhtarov’un malzemesi ile 1911 yılında yayımladığı “Kanlı seneler”, Mir Muhsin Nevvabın “1905-1906 yıllarında Ermeni Müslüman davası” kitaplarında, ayrıca o dönemin basınında: Bakü’de yayınlanan “Kaspi” (Rusça) ve “Hayat” (Azerbaycan dilinde) gazete-

lerinde, Tiflis'te Rusça ışık yüzü gören "Tiflisskiy listok", "Kavkaz", "Novoe Obozrenie" gazetelerinin sayfalarında yer almıştır. Fakat unutulmamalıdır ki, Ermenilerin etki alanında bulunan gazetelerde çarpışmaların nedeni taraflı açıklanırdı, olaylar kasıtlı tahrif edilerek ışıklandırılırdı. Makamların da resmi bilgilerinde genellikle Ermeni pozisyon tutulurdu, Ermenilerin yaptıkları katliamların ölçeği ise küçültülürdü.³⁰

Ermeni yazarlardan A - Do'nun, S. Zavaryanın ve İ.Alibeqovun eserlerinde 1905-1906 yılları katliamlarının mahiyeti tahrif edilse de, faktoloji açıdan araştırmacılar hayli malzeme verir.³¹

Son zamanlarda basın sayfalarında Rus yazarı D.Pavlov'un "Rus Devrimi ve Japon Paraları" adlı kitabından söz edilir. O yazır ki, Rus İmparatorluğu topraklarında silahlı kitlesele ayaklanmalar düzenlemek üzere Japon istihbaratı Fin, Leh, Gürcü ve Ermeni milliyetçilerine mali yardım gösteriyordu. Öyle ki, Rus - Japon savaşı sırasında, Japonya hükümeti Rusya'yı askeri açıdan zayıflatmak için onun iç siyasî durumunu gerginleştirmeye çalışıyordu. Taşnaksütun Partisi'nin liderleri doğrudan bu işlemin girişimcisi ve temel uygulayıcısı olan albay akasya ile yakın ilişkide olmuşlardır. Yazar yazıyor ki, "Japon paraları" ülkede devrimci hareketin yükselişinde herhangi önemli rol oynamamışdı. Rusya devrimi, Tokyo emirlerine değil kendi iç yasalarına göre geliyordu.³² Böylece bu olanlar da kanıtlamaktadır ki, Ermeniler her zaman olduğu gibi her ortama beceriyle uyum saxlamış ve siyasi durumdan, kendi amaçları için kullanmışlardır.

1905-1906 yılları katliamlarının geniş araştırılmasına hala ihtiyaç var. Dolayısıyla, bu konuda hiç de tüm kaynaklar ve süreli yayınlar incelenmemiştir, aynı zamanda bu konuda yazan Ermeni ve yabancı yazarların tedqiqatlarına yeterince başvuru yapılmamıştır.

Maalesef, mevcut olmuş arşiv belgelerin bir kısmı yok edilmiştir. Artık dünya kütüphane ve arşivlerinin yöneticilerinin bir kısmı bunu itiraf ediyor. Viyana'da (Avusturya) faaliyet gösteren "Ermenileri öğrenen stratejik merkez"

³⁰ Ataxan Paşayev. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar: arxiv sənəd və materialları əsasında. Çapaşoğlu, Bakı, 2011, s. 57-66

³¹ Ataxan Paşayev. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar: arxiv sənəd və materialları əsasında. Çapaşoğlu, Bakı, 2011, s. 57-66

³² Дмитрий Павлов. Японские деньги и первая русская революция. Вече, Москва, 2011. с. 69

in müdür yardımcısı, aslen Sumgayıt ermənisi olan E.D.Manukyan 2012 yılı 3 Ekim Dünya Ermeni Diaspora yöneticilerine yönelttiği çağrıda bildirirdi ki, ne pahasına olursa olsun, dünya arşivlerinden, ve gizli klasörlerden ermenileri, halkımızı “suçlu” olarak tanıtan olgu ve belgeleri temizlemek vaktidir. Yeni yüzyıl bunu bizden talep ediyor. Yoksa gelecek nesiller bu “uydurmalara” inanabilir ...³³

Böylece 1905-1907 yılları Ermeni - Müslüman iğtişaşlarından Rusya'nın hakim daireleri kendi amaçları için kullanmıştır. Bundan yararlanan Ermeniler ise halkımıza karşı etnik temizlik politikasını hayata geçirmekle tarihî Azerbaycan toprakları hesabına Ermeni devletinin temelini koydu ve sonradan genişletmek niyetinde olmuşlardır. Ermenilerin bu niyetlerinin gerçekleşmesi yönünde Rusya ve bazı batılı devletler de önemli rol oynamışlardır. Maalesef, Ermeniler tarafından Azerbaycan halkına karşı 1905-1907 yıllarında işlenen soykırım yirminci yüzyılın ilk fakat sonuncusu olmadı. 1918-1920 -ci ve 1988-1993 yıllarında Ermeniler yine de destekçilerinin yardımıyla Azerbaycanlılara karşı soykırım gerçekleştirdiler.

³³ Vasif Səmədov, Rövşən Vəlizadə. Leyla Əliyeva: “Xocalıya Ədalət!” (Beynəlxalq erməni terroruna qarşı yeni strateji model) 3 cildə, II cild, CBS, Bakı, 2014 səh. 71

KAYNAKÇA

- Abışov Vaqif. **Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər)**. Nurlan, Bakı, 2007, s.176.
- Arzumanlı Vaqif, Mustafa Nazim. **Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq**. Qartal, Bakı, 1998, s. 280.
- Qaraca Bəxtiyar. “1905-ci ilin fevralı Ağarza Babayevə atılan güllələr...” 1-ci yazı, **Azərbaycan**, 2014, 21 fevral, s.8.
- Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XXI əsrlər)**. Müxtəsər xronoloji ensiklopediya. AMEA İnsan hüquqları İnstitutu, Elm, Bakı, 2003, s. 367.
- Əroğul Əlisahib. Azərbaycanda erməni-daşnak terrorunun xronologiyası (bədi, tarixi publisistika)**. Təknur, Bakı, 2009, s. 200.
- Nəvvab Mir Möhsün. **1905-1906-ci illərdə Erməni - müsəlman davası**. Azərbaycan, Bakı, 1993, s. 128.
- Mustafa Nazim, “Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Zəngəzur qəzasında törətdikləri qırğınlar”. **Xalq qəzeti**. - 2013.-31 mart. - № 66. - S. 3 ; № 69. - S. 5.
- Mustafa Nazim, “1905-1906-cı illərdə İrəvan Quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı”. **Xalq qəzeti**, 2005. - 27 mart №68. - S. 4
- Nəcəfov Bəxtiyar. **Düşmənin iç üzü. XIX-əsrin sonu - XX-əsrin əvvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin tarixi**. I hissə. **Çaşıoğlu**, Bakı, 2007, s. 440.
- Ordubadi Məmməd Səid. **Qanlı illər**, Qafqaz, Bakı, 2007, s.184.
- Paşayev Ataxan. “1905-1907-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı erməni vəhşilikləri” I məqalə, **Xalq qəzeti**. - 2006.-29 mart. - N66. - S. 4.
- Paşayev Ataxan. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar: arxiv sənəd və materialları əsasında**. Çaşıoğlu, Bakı, 2011, s. 328.
- Səmədov Vasif, Vəlizadə Rövşən. Leyla Əliyeva: **“Xocalıya Ədalət!” (Beynəlxalq erməni terroruna qarşı yeni strateji model)** 3 cildə. II cild. CBS, Bakı, 2014, s.376.
- Павлов Дмитрий**. Японские деньги и первая русская революция. Вече, Москва, 2011. с. 369.
- Elektronik Kaynak**
<http://jurnal.meclis.gov.az/news.php?id=391>

О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ ИМАМА ШАМИЛЯ С ТУРЕЦКИМ СУЛТАНОМ

НАСИ МУРАТ ДОНОГО*

ABOUT RELATIONSHIP OF IMAM SHAMIL WITH THE TURKISH SULTAN

Abstract

The article based on archival and epistolary material examines the relationship between the leader of the peoples of the Caucasus in the first half of the nineteenth century Imam Shamil and Sultan of Turkey. For the mountaineers of the Caucasus, Turkey has always been a country of great scientists, the guardian of the Holy sites of Islam, and the Sultan is the leader of all Muslims. So Imam Shamil, who led in 1834 to the struggle of the peoples of the Caucasus for independence against the Russian Empire, turned for help to the Sultan. Shamil communicated not only with Sultan, but the highest dignitaries of the Turkish government, the Grand vizier, military leaders, Governor of Higasa, etc. In correspondence participated and surrounded by Shamil. Despite all attempts to prevent the Russians relations with Shamil Turkey, the relationship between them is maintained, and accordingly, it was necessary to strengthen measures for the detention of Turkish ambassadors to Shamil. Some letters reach their destination, others were intercepted by Russian intelligence. The Crimean war of 1853-1856 came after a long and difficult political struggle between States (Russia – on the one hand; Turkey, England and France on the other), which were faced in the middle East. The prospect of war gave Shamil hope for success in the war, because all the Russians were now chained to the Turkish front, and the actions in the Caucasus has been reduced to defensive measures. At the same time the allies realized how effective they can be in the rear of the Russian army in the person of the Caucasian mountaineers, and therefore Shamil sent letters of support, gifts,

* Prof. Dr. Rusya Federasyonu, Dağıstan Respublikası, Dağıstan Devlet Universitesi, e-mail: donogo@ya.ru

awards. In the spring of 1854 Shamil received an offer to prepare for the meeting of the allied forces in Georgia, where he went with a large group. However, the Turks are unable to arrive to the meeting place, since suffered a series of defeats by the Russians. However, after this failure, the relationship between Shamil and Turkey were supported, but the Imam knew that Turkey were England and France, and to submit to the Sultan, meant to submit to the European powers, “wrong”, so after these events, Shamil cooled to a port of the same faith, whose troops were unable to break him.

Key Words: Shamil, Turkey, Ottoman Empire, Sultan, Dagestan, Istanbul, Imam, Russia, letter, help, war.

Между Кавказом и Турцией существовали давние исторические связи. Султан считался главой мусульман, и на Кавказе его чтили достаточно высоко. Османская империя всегда была в сознании горцев страной великих ученых, хранительницей святынь исламской религии, а султан (хункар) лидером всех мусульман. Поэтому не случайно в борьбе против Российской империи имам Шамиль за помощью обратился именно к султану. Однако еще при первом имаме Гази-Мухаммаде были сделаны попытки наметить связи с турецким правительством и использовать его поддержку.

Правивший в это время султан Махмуд II, провёл ряд реформ, направленных на преодоление феодальной раздробленности, создание централизованного государственного и административного аппарата и некоторую, главным образом внешнюю, “европеизацию” страны. Посовещавшись со своими приближенными, имам Гази-Мухаммад в январе 1830 года, составляет и отправляет четверых послов с прошением о помощи всемогущему монарху. В послании, в частности, говорилось:

“...Со времен наших предков согласно священной книге мы вели священную войну с кяфирами, сохраняли честь мусульман, сражались с тем, кто стремился подчинить нас своей власти. А за помощью обращались к Аллаху и Османской империи. Мы не только не страшились многочисленности врагов, но и заставляли их опасаться нас. ...Кяфиры день ото дня начали наступать на мусульман. Вследствие этого мы оказались в том ужасном положении, в котором находимся сейчас. Они овладели крепостями, укрепились в населенных пунктах. Из-за их многочисленности мы не в состоянии изгнать их. Могущественные государства и владельцы богатств нам не оказали помощь. Мы же бессильны сопротивляться. ... Когда положение стало несносным, несчастья наши увеличились, мы не нашли себе убежище, кроме великого Османского государства. Мы заявляем о постигшем нас несчастье и просим вас помочь мусульманам. Мы просим великого султана обратить на нас внимание, как это было принято издавна...”¹.

Однако прошение осталось без ответа. Турция переживала не лучшие времена. Реформы, проведенные султаном, не устранили постепенной утраты страной экономической и политической самостоятельности. Подъём

¹ Рукописный фонд Института истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра (РФ ИИАЭ ДНЦ). Д. 1659. Л. 47.

антитурецкого национально-освободительного движения на Балканах и русско-турецкая война 1828–1829 гг. привели к независимости Греции, к автономии Сербии, Молдовы и Валахии. Имам понял, что надеяться на помощь Турции не придется.

После героической смерти первого имама Гази-Мухаммада, а вслед за ним и второго – Гамзата, борьбу народов Кавказа возглавил Шамиль (1797-1871).

Мысли о наведении контактов с Османской Империей владели Шамилем на протяжении всей его борьбы. Причем, как свидетельствуют некоторые данные, имам все-таки не очень полагался на турецкую помощь. Тем не менее, информация для горцев о поддержке их борьбы турецким султаном придавала некоторую уверенность и силу. О слухах, распространяемых Шамилем относительно помощи ему Порты можно иметь представление из слов рапорта генерал-майора Клюки фон Клогенау от 18 января 1843 г., что “будто бы турецкий султан принимает живое в его положении участие, подтверждая оное различными обещаниями”².

Слухи, однако, были не совсем слухами, поскольку письмо имама турецкому султану свидетельствует о связях предводителя горцев с Турцией [1843 г.]:

“От Шамиля и важнейших лиц его народа из кадиев, улемов и наибов к Халифу времени. Получив ваше письмо, мы чрезвычайно обрадовались, благодарим всевышнего Аллаха за этот случай. Согласно вашему желанию мы нарисовала виды наших земель на бумаге с показанием равнин, гор, источников, рек и лесов, без всякого упущения и прибавления; тут показаны и виды моего гарема (жилища) и место пребывания моего и мюридов. Эти мусульмане, верующие в единство Аллаха, при своей малочисленности и слабости ведут войну против нечестивых неверных, чему я свидетель, даже со времен, предшествовавших моему наобству над ними и даже со времен их предков. Теперь неверные стали сильнее против нас и наше положение сделалось стеснительное, а потому мы все вместе просим тебя доставить нам помощь и принять нас под тень своего крыла. Мы по нашему убеждению считаем себя слабыми твоими поданными. Если справедливы предания и изречения пророков, то нет нам другого пристанища и убежища как у

² ЦГА РГ. Ф. 1083. Оп. 5. Д. 245. Лл. 2-4.

тебя. Если окажешь благодеяние, то сделаешь нам величайшее одолжение и заслужишь прославление всего нашего народа, даже детей наших. Если добра не сотворишь, то нет сомнения в неизбежной гибели этого народа: какой ответ ты дашь благословенному пророку на том свете, когда он станет взыскать с тебя за удержание помощи своей от нас, заслуживавших таковую по вере”³.

Данное письмо вместе с прилагающимся к нему рисунком плана резиденции Шамиля был перехвачен русской стражей.

Трудности в 1846-1849 гг. (падение надежд на общегорское государство, рост противоречий внутри имамата) побудили имама Шамиля искать поддержки на международной арене, в первую очередь у султанской Турции.

По мнению летописца Мухаммад-Тахира ал-Карахи, это происходило потому, что народ неоднократно советовал имаму попросить помощи у султана Османской империи, которого все мусульмане считали своим заступником и халифом. “Но имам не хотел помощи ни от кого, кроме лишь от Господа”⁴. Однако когда к имаму Шамилю пришло письмо от Хаджи Юсуфа, (проживавшего среди черкесов и прибывшего к ним от Ибрагим-паши Египетского), с предложением быть посредником между имамом и султаном Абдул-Меджидом в их переписке, Шамиль согласился.

Участие Хаджи-Юсуфа в завязывании сношений Шамиля с султаном подтверждает и “Низам Шамиля”: “Гаджи-Юсуф написал к нему письмо, после движения Шамиля в Кабарду (1846 г.). По этому предложению Шамиль составил письма к султану и египетскому паше, в которых описывал несоразмерность сил своих в сравнении с русскими, неусыпное ведение с ними войны в защиту мусульманства, просил себе покровительства и помощи”⁵.

Имам решил послать в Стамбул своих верных сподвижников: Амирхана и Шайха из селения Чиркей и Мусу из селения Балахани (Амирхан Чиркеевский был назначен Шамилем старшим в группе). Потом к ним присоединился и хаджи Иджа. Они добрались до Абадзехии, встретились

³ ЦГА РГ. Ф. 1087 д. 353, л. 114.

⁴ Мухаммад-Тахира ал-Карахи. Блеск дагестанских шаек в некоторых шамилевских битвах. – Махачкала, 1991. Ч. 1. С. 110

⁵ Низам Шамиля // ССКГ. 1870. Вып. 3. Ред. Предисловие. С. 2.

там с Хаджи-Юсуфом, при его помощи добрались “до берега моря, между русской крепостью в Анапе и крепостью Сухум, и ждали корабль, на котором они могли бы добраться до берегов Турции”⁶. В связи с усиленным контролем со стороны России, после нескольких месяцев тщетных попыток выехать, гонцы посоветались и с письмами Шамиля к султану отправился Шайх, который доставил их по назначению. До получения ответа он совершил паломничество в Мекку и на обратном пути в Стамбул скончался.

Учитывая сложную обстановку Шамиль пишет письмо губернатору (шариф) города Мекки и правителю Хиджаса с просьбой оказать помощь. “Я направляю к тебе настоящее послание, – пишет имам, – дабы ты просил о помощи нам, доведя его до сведения своего дивана. Обсуждение и выяснение сущности дела постарайся выхлопотать для нас у кого бы то ни было, у величайшего ли султана или у кого-либо другого, употребив для этого все своё уменье. Сделайте это из сострадания к правоверным рабам Аллаха, которые длительное время сражаются ради Него в Дагестане. Не относись к нашему посланию небрежно, а удели ему внимание и постарайся осуществить то, что там написано о помощи. Если ты приложишь старания, чтобы выполнить то, что мы у тебя просим, с решительностью мусульманина и мужеством верующего, то поспешите ответить нам, дабы мы успокоились. Если же нет, то никакая сила нам не поможет, кроме как со стороны Всевышнего Превеликого Аллаха и успех зависит только от него. А в день воскресенья мы с тобой встретимся”⁷.

В дальнейшем Шамиль вел переписку с султаном. Некоторые письма доходили до адресата, другие были перехвачены русской разведкой. Например, в рапорте генерала Ковалевского генералу Завадовскому от 1848 года говорится *о принятых им мерах для задержания турецкого эмиссара Канамета Тлиготлукова, который, якобы вез письмо от султана Шамилю*⁸.

В 1849 году русскими властями было перехвачено письмо Шамиля к султану, в котором говорилось:

⁶ Мухаммад-Тахира ал-Карахи. Блеск дагестанских шаек в некоторых шамилевских битвах. – Махачкала, 1991. Ч. 1. С. 111.

⁷ Движение горцев Северо-Восточного Кавказа в 20-50-х гг. XIX в. **Сборник документов (ДГСВК)**. – Махачкала, 1959. С. 585.

⁸ ЦГА РГ. Ф. 1083. Оп. 2. Д. 487. Л. 13-14.

“От бедного Шамиля такому лицу, которому Аллах дал честь в этом и будущем свете, т. е. султану Абдул Маджиду, который управляет всеми мусульманскими народами, которого всякий должен уважать и почитать и исполнять все его желания, известному щедростью, которому желаю, что бы Аллах дал постоянную силу и достоинство.

Желаю вам всякого мира и благополучия, так чтобы это благополучие хороший ветер поднял для доставления к вам. Хотя расстояние между нами большое, но дружба наша очень тесно связана. Я получил письмо, которое не могу оценить, которое приятно всякому читать и слушать и которое сделало нам счастье. Как не быть счастливым с этим письмом, когда вы есть потомок пророка, подобный солнцу, которое на небе, которого обязаны все почитать и уважать и всякому есть обязанность вас любить так, как сказано в ал-Коране: “За труды мои я ничего не требую кроме любви и уважения оставшимся после меня”. Объяснение мое вашему величеству есть, то, что сказано в ал-Коране, т. е. “верный мне народ с неверными приказываю вам всегда иметь драку и притеснять их, их будущее место есть ад”⁹.

Одновременно Шамиль пишет письмо и старшему визирю *Олячи-Ибрагим-паше*, убедительно прося его противостоять противнику:

“Аллах нам приказал вынуть меч из ножен для того, чтобы драться с неверными и сказал: “Рай есть под тенью шашки, поднятой против неверных - есть живой и будет он жить в раю, а кто будет бежать, тот есть ничтожный человек и будущая его жизнь есть ад”. Прошу Аллаха, чтобы Он поддерживал всегда тех людей, которые против неприятеля дерутся молодцами и, чтобы между ними всегда было согласие, чтобы Аллах им всегда помогал, чтобы они всегда были в возможности неверным рубить головы. Желаю, чтобы Аллах вас всегда сделал хранителями веры так крепко, как сделана крепость, куда и по какой дороге пойдут, чтобы овладели ею, а неприятеля своего уничтожили, куда ни пришли бы, чтобы везде была им помощь и, чтобы неприятельское сердце так боялось их, как грома, и, чтобы неприятель вкусил смерть от их оружия. Эти люди против неприятеля всегда могут исполнить свое желание и против неверных очень сильны. Всякая война их польза и при всяком случае им готова от Аллаха помощь и они будут всегда рады, когда увидят свою пользу за их жертвование собой.

⁹ ЦГА РГ. Ф. 548. Оп. 3. Д. 543. Л. 2.

Так как Аллах сказал мне, что я верным всегда должен помогать. Честь имею писать от меня, Шамиля, Олячи Ибрагим Паше, который известен живущим между Востоком и Западом, прошу Аллаха, чтобы Он держал вас в своей силе, так чтобы всегда могли неприятелю побить лицо. Амин.

Я у вас прошу с Аллахом и с пророком его поддерживать свою истинную веру и жертвовать собою и имуществом против неприятеля, так как написано в ал-Коране: “Люди, верующие мне, приказываю вам драться с такими, которые не верят мне, чтобы они узнали вашу строгость”; поэтому вторично прошу вас всегда иметь войну с неверными, за это вами будет доволен Аллах и вы увидите после много хорошего к постоянности, так как сказано в ал-Коране: “Верующие в Аллаха, если они будут стараться для него жертвовать собою, всегда получают от меня помощь”; поэтому нужно всегда быть верным Аллаху”¹⁰.

Вместе с Шамилем к турецкому султану обращается, наставник имама шейх Джамал ад-дин Гази-Кумухский. В своем письме он пишет:

“Имя Аллаха самое лучшее. Хвалим Аллаха, Того, который дал большую честь тому, который для Аллаха жертвует собою. Аллах нам приказал вынуть меч из ножен для того, чтобы драться с неверными и сказал: “Рай есть под тенью шашки, убитый против неверных есть живой и будет он жить в раю, а кто будет бежать, тот есть ничтожный человек и будущая его жизнь есть ад”. Прошу Аллаха, чтобы он поддерживал всегда тех людей, которые против неприятеля дерутся молодцами и. чтобы между ними всегда было согласие, чтобы Аллах им всегда помогал, чтобы они всегда были в возможности неверным рубить головы, желаю, чтобы Аллах вас всегда делал хранителем веры так крепко, как сделана крепость, куда и по какой дороге пойдут, чтобы владели ею, а неприятеля своего уничтожили, куда ни пришли бы, чтобы везде были им помощь и, чтобы неприятельское сердце так боялось их, как грома, и, чтобы неприятель вкусил смерть от их оружия. Эти люди против неприятеля всегда могут исполнить свое желание, и против неверных очень сильны. Всякая война их польза и при всяком случае им готова от Аллаха помощь и они будут всегда рады, когда со временем увидят свою пользу за их жертвование собою, так как Аллах сказал, что я верным всегда должен помогать”¹¹.

¹⁰ ЦГА РГ. Ф. 548. Оп. 3. Д. 543. Л. 10.

¹¹ ЦГА РГ. Ф. 548. Оп. 3. Д. 543. Л. 3.

В письме от 9 августа 1849 года шейх Джамал ад-дин Гази-Кумухский обращается к другому визирю Турции Алхачи Магомет Али-паше, в котором также поддерживает визиря, давая знать, что рад переписке и контакту с влиятельными людьми султанского двора:

“Я держу обе руки к Аллаху и прошу Его щедрости, чтобы ваше достоинство и богатство всегда было сохраняемо Аллахом и было ненаруσιμο; кто будет держать истинный путь, будет внушать страх в сердцах неверных, тот будет награжден Аллахом. Желание мое великое, чтобы вы обо мне не забыли в то время, когда можно надеяться, что Аллах примет от человека молитву; прошу Аллаха, чтобы Он дал нам видеться с вами лично. Если вы будете спрашивать обо мне, то я, благодаря Аллаху, жив и исполняю истинную веру, так что в будущем свете не буду ни перед чем отвечать. Когда я получил ваше письмо, то для меня сделался свет светлее солнца и для меня воздух тогда был лучшим ароматом”¹².

С ростом внутренних противоречий в имамате расширяются и сношения имама с султаном. В 1853-1854 годах, то есть непосредственно перед русско-турецкой войной и во время ее, Шамиль снова сделал несколько попыток найти связь с турецкими властями и координировать свои движения с действиями турецкой армии.

В марте 1853 года Шамиль писал турецкому султану Абдул-Меджиду: “Мы твои подданные, вот уже много лет боремся с врагами нашей веры, и сил наших больше нет. Мало того, нам, твоим подданным, из года в год столько пришлось вынести, что не осталось чем противостоять врагу. Мы лишились всего, и никогда нам не было так плохо”¹³. Письмо свидетельствует о тяжелом состоянии Шамиля и его народа.

Крымская война 1853-1856 гг., начавшаяся как русско-турецкая, но в последствие ставшая общеевропейской, возникла после длительной и сложной политической борьбы между государствами (Россией – с одной стороны; Турцией, Англией и Францией – с другой), интересы которых сталкивались на Ближнем Востоке. Перспектива войны была для Шамиля лучом надежды. Все внимание русских теперь были приковано к турецкому фронту, а действия на Кавказе свелись к оборонительным мероприятиям.

¹² ЦГА РГ. Ф. 548. Оп. 3. Д. 543. Л. 12.

¹³ ЦГА РГ. Ф. 1083. Оп. 6. Д. 964. Л. 2.

В начале сентября Шамиль с войском предпринял поход Закаталы. При этом имам “послал к туркам гонцов с сообщением, что они могут на него положиться в том, что как только он узнает, что они готовы ударить по русским, он тоже ударит со своей стороны”¹⁴. В это же время к Шамилю прибыло посольство от султана, которое вручило имаму фирман и послание “с просьбой начать военные действия”¹⁵.

Это означало, что, несмотря на все попытки русских воспрепятствовать сношениям Шамяля с Турцией, связь между ними поддерживалась, а соответственно, необходимо было усилить меры для задержания турецких послов к Шамилю. Впоследствии было задержано несколько таких посланников, были случаи, когда русские знали о посланцах, но им не удавалось их перехватить.

В то же время союзники поняли, какую эффективную силу они могут обрести в тылу русской армии в лице кавказских горцев. И тогда с Шамилем начали заигрывать: к имаму полетели различные послания, обещания, фирманы, награды и пр. Полагая, что Шамиль может стать сильным союзником в предстоящей войне с Россией, султан Абдул-Меджид, обращаясь в письме к предводителю горцев, писал: “...Ты от рождения проникнут благоговением к религии, ты до сих пор праведно воевал за нее по своей воле без всякого вознаграждения, не получая ни от кого помощи, кроме Аллаха... Ты закалился и приобрел опыт в боях, ты завоевал симпатии всего населения...”¹⁶

Обещая Шамилю войска, султан повелевал имаму: “...Ты должен будешь объединить их со своими дагестанскими силами и прогнать русских из наших селений, населенных людьми ислама, тем самым ты сделаешь дело, угодное Аллаху”¹⁷.

Кроме посылки Шамилю орденов и подарков, султан официально возводит его в звание “генералиссимуса черкесской и грузинской армии”, о чем оповестил читателей газеты “Нью-Йорк Дейли Трибюн”¹⁸ Карл Маркс, работавший в то время журналистом этого издания.

¹⁴ Дневник А. Руновского // АКАК. Т. XII. С. 1444.

¹⁵ Рапорт генерал-майора Врангеля от 15 ноября 1853 г. // АКАК. Т. X. С. 551.

¹⁶ ДГСВК. С. 628

¹⁷ Там же.

¹⁸ Маркс К. и Энгельс Ф. *Испанская революция. – Турция и Греция.* Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. X. – М., 1933. – С. 124.

*В письме к имаму от 11 марта 1854 года командующий Анатолийской армии Зариф-Мустафа-паша отмечает: "...Воля великого падишаха определила меня главою Анатолийской армии, и я несколько дней тому назад прибыл в Карс и занят нуждами войск, и, надеюсь, что твердость усердия и преданности моей к правительству с помощью всевышнего и покровительством пророка будут в пользу отечества плодovitы. Неограниченность преданности моей к вам побудила меня спросить о положении здоровья вашего и я надеюсь, что это желание мое не будет отвергнуто вами"*¹⁹.

Весной 1854 года Шамиль получил еще одно письмо от турецкого султана, которое доставил Гаджи-Исмаил, житель Ахалцыха. Одновременно он должен был уговорить Шамиля в довершение своих непрерывных действий приготовиться к новым схваткам, надеясь на неограниченную помощь Османской Порты. По признанию Гаджи-Исмаила, у Шамиля он пробыл около 12 дней, пока наиб Хаджи-Юсуф составлял ответ муширу и мусташиру. "При этом, – вспоминал Гаджи-Исмаил, – Шамиль-эфенди поручил мне на словах доложить муширу и мусташиру: 1) что он имеет вдовольном числе войска и артиллерию; 2) что получаемые из Закавказских провинций от мусульман письма доказывают, что русские боятся, чтобы он не препятствовал их сообщению с Закавказьем; 3) что везде татары - как покорные России, так и непокорные - чрезмерно одушевлены настоящей турецкой войною; 4) что как покоренные Россией части горцев не состоят под его властью, то следует турецкому правительству обратиться к владетелям их: шамхалу Тарковскому, Юсуф-беку Кюринскому, агалару Казыкумыкскому и другим для общего восстания; 5) что он готов усердно действовать и соединиться с турецкою силой на тех пунктах, которые будут определены муширом; 6) что мушир и мусташир должны обо всем уведомлять его, для верных соображений и 7) что без предварительных оповещаний он не может приступить к наступательному движению, исключая только обстоятельств, относящихся до Дагестана собственно"²⁰.

Османская империя протягивала руку Шамилю для совместной борьбы против империи Российской. Имам воспринял это с воодушевлением и начал готовиться (тайно) к походу в сторону Грузии для воссоединения с турецкой армией.

¹⁹ ЦГА РГ. Ф. ОВД. Д. 47. Л. 8.

²⁰ ЦГА РГ. Ф. 559. Он. 2. Д. 3. Л. 14-16.

Вот что пишет об этом выступлении Гаджи-Али: “Шамиль давно собирался предпринять поход в Грузию, склоняясь на просьбы жителей Цунтала и Тиндала, отцы которых прежде были во вражде с грузинами, однако же он не мог двинуться туда, потому что русские отвлекали его. В 1270 (1854) году турецкий Омар-паша, достигнув Кутаиса, прислал к Шамилю письмо, чтобы он всеми силами пришел соединиться с ним. Шамиль выступил с 15000 человек и тремя орудиями из Дарго”²¹.

Накануне своего выступления имам сообщил турецкому командованию в Карсе, что движется к Тифлису на соединение с турецкими войсками.

Исследователь М. Гаммер предполагает, что “Шамиль, конечно, знал о поражениях османов во время зимних боев: турки потерпели три поражения подряд – 10, 13 ноября и 1 декабря 1853 года. А, кроме того, 30 ноября русский флот уничтожил турецкую черноморскую флотилию под Синопом, что и привело к вступлению в войну Франции и Англии”²². Поэтому Шамиль “предложил взаимодействие в том случае, если мясир будет уверен в успехе, а ели такой уверенности нет, то лучше будет не рисковать, а подождать результатов моих действий”²³.

Турки навстречу не двинулись, они были разбиты на реке Чолок (15 июня), под Чегелем (15 июля) и у Курундерс (5 августа 1854 г.), поэтому ждать от них помощи не пришлось.

Летописец Абдурахман Гази-Кумухский излагает события несколько иначе: “Шамиль якобы получил сведения от своих шпионов в Грузии, что Омар-паша уже вступил в Грузию и направляется к Дагестану. Но, придя в Дидо, имам узнал, что известия неверны, и хотел отступить. Однако наибы запротестовали, заявив “что они не хотят возвращения с дороги без добычи. Тогда армия двинулась на Алазань”²⁴.

В результате похода, горцы захватили селение Шильды и 4-5 июля произвели глубокий рейд за реку Алазань. По пути было захвачено много трофеев и пленных, среди которых оказались грузинские княгини Чавчавадзе

²¹ Гаджи-Али. Сказание очевидца о Шамиле. – Махачкала, 1995. С. 50.

²² Гаммер М. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана. – М., 1998. С. 364.

²³ PRO, FO / 78/ 1026, Brant to Clarendon and to Raglan, Erzeroum, 30 May 1854, № 2.

²⁴ Покровский Н.И. Кавказские войны и имамат Шамиля. – М., 2009. С. 526.

и Орбелиани, которые впоследствии были обменены на старшего сына Шамиля Джамал ад-дина, находящегося несколько лет в России.

Плен грузинских княгинь вызвал недовольство у союзников. Английский посол “убедил Порту” направить Шамилю строгое письмо с выговором за “ведение войны против женщин и детей и с приказом немедленно освободить их”²⁵.

Автор письма английский представитель в турецких войсках в Анатолии полковник Уильямс писал следующее: “Что это за разбой между вами? Разве вам не следует стараться наставить народ на истинный путь благоразумными советами? Если ты так поступал и прежде, то нет сомнения, что под конец дело твое испортится, и впоследствии ты получишь убыток. Так подумай о последствиях и не покушайся на такие низкие поступки, как брать в плен женщин, малых детей, слабых старух. Ты будешь после раскаиваться и заслужишь презрение всех королей!”²⁶

Самодовольный и спесивый англичанин видимо не знал, как действовала российская карательная машина в горах Дагестана и Чечни: выжигала аулы, уничтожала население, брала в плен “женщин, малых детей, слабых старух”. Иначе вряд ли он с таким назидательным тоном обращался бы к имаму, который со своим народом противостоял могучей Российской империи вот уже столько лет.

Несмотря на оскорбительное письмо, Шамиль ответил своему адресату в приличном тоне и понял, что от союзников и Турции помощи ждать вряд ли придется.

Уже после окончания Кавказской войны имам так объяснял свой рейд на Алазанскую долину: “...В самом начале Крымской войны он получил предложение приготовиться к встрече союзных войск в Имеретии. Известив о своем согласии, Шамиль сразу же приступил к реализации своего плана... Весной 1854 г. он выступил в район Чарталаха... Его намерением было идти на Тифлис, но чтобы действовать наверняка, он направил османскому командованию в Карс и в Абхазию сообщение о своем намерении. В

²⁵ PRO, FO / 78/ 1004, translation of Vizirial Letter to Shamil, 15 October 1854, appended to Redcliffe to Clarendon, Therapia, 30 October 1854, № 636.

²⁶ Гаджи-Али. Сказание очевидца о Шамиле. – Махачкала, 1995. С. 52.

ожидании их ответа он послал своего сына с отрядом конников и пехоты в Кахетию, а сам с основными силами стал лагерем вблизи одного из русских редутов... Скоро пришел ответ, содержание которого показалось ему просто оскорбительным. Вместо благодарности за его готовность действовать в соответствии с планами союзников и за быстроту, с какой он исполнил свое обещание, его стали упрекать и отчитывать, как последнего подданного²⁷.

После похода в Кахетию, Шамиль пишет турецким властям: "...мы во главе мусульманского войска выступили в путь, возложив все надежды на Аллаха, и остановились на границе Грузии. Мы ожидали вас, думая, что вы придете и смотрели во все четыре стороны, но после того, как вы не подошли, мы не стали ожидать вас и вступили в бой с гяурами... Мы забрали у них много пленных и заняли много крепостей..."

Подобное письмо было отправлено и главнокомандующему турецкой армии на Дунае Омар-Паше: "Я выходил к Вам навстречу с сильным войском, но невозможно было наше соединение по причине сражения, бывшего между нами и грузинским князем. Мы отбили у них стада, имение, жен и детей, покорили их крепости с большой добычей и торжеством возвратились домой, так радуйтесь и Вы!"

Между тем, и после так называемого "Кахетинского похода" Шамиль и его окружение продолжали поддерживать связь с турецкой стороной. Например, Джамал ад-дин, старший сын имама, вернувшийся в горы после известного обмена на пленных грузинских княгинь, в письме от 6 октября 1855 года к своему бывшему приятелю барону Николаи, писал: *"В пятницу 30 сентября, я запечатал письмо к турецкому султану. Очень хотелось приписать к нему несколько слов, что при следующем случае непременно и сделаю, чтобы он перестал морочить горцев. В мае Абдул-Меджид прислал брату, Казии-Магоме знамя с изображением (звезды над луной) и вокруг сияние; луна со звездой и сияние белая, а остальная часть знамени светло-зеленая. Так как оно оказалось менее здешних значков, то обшили с трех сторон широкой красной полосой. Медаль овальной формы около 2 вершков длины и 1,5 ширины, серебряная вызолоченная, на середине луна со звездой алмазной, также и ободочек с бантом. Сверх сего еще чин паши. Отцу же обещано, по взятии Тифлиса, короля Закавказского"*²⁸.

²⁷ Дневник А. Руновского // АКАК. Т. XII. С. 1444.

²⁸ Эпизод из истории Кавказской войны // Русская старина. 1882. Т. XXXVI. № X. С. 276.

То есть из письма становится известно, что султан продолжал одаривать Шамиля и его окружение всевозможными подарками, от которых не было никакой пользы, разве что, воодушевлять население имамата сведениями, что турецкий султан внимательно следит за положением горцев в их неравной борьбе с царской Россией.

Один из влиятельных сторонников Шамиля Даниял-Бек в ноябре 1854 года пишет письмо некоему *“находящемуся в карсском войске Гаджи-Атхану”*, в котором дает обзор прошедших событий на Кавказе, в том числе и походу в Грузию.

“Имам Шамиль, – пишет Даниял-Бек, – всегда готов помогать вам своей шашкой против неприятеля. Шамиль желает идти к вам на помощь, но дороги нет, ибо неприятель со всех сторон нас окружил, потому что люди из лучших фамилий и даже ханских, называющие себя мусульманами, помогают русским; пусть бог накажет их за это! Мы всегда желаем идти к вам, но эти люди мешают нам, давая знать русским о всех наших намерениях, за что получают награды. Куда бы мы не хотели направиться, наши враги - русские и мусульмане - тотчас заграждают нам дорогу. Вам известно, что Шамиль с преданными ему войсками всегда действует против русских, и постоянно просит Аллаха, чтобы Он укрепил ваше войско и дал бы ему силу уничтожить русских. С помощью Аллаха вы, вероятно, уже знаете совершенные нами в 1270 году зул-каада месяца 12 числа подвиги: мы разгромили грузинские города, сильно дрались с грузинами, очень много у них убили, самых почетных взяли в плен и сверх того взяли две крепости... Мы просили вас сообщить нам о действиях и подвигах султанских войск, и если известия будут благоприятные, то мы будем радоваться, а преданные русским мусульмане - досадовать”²⁹.

Интересный анализ взаимоотношений Шамиля с Портой предлагает Н.И. Покровский. Дело в том, что в горах Кавказа надеялись на помощь Турции в сохранении суверенного горского государства. Помимо самого Шамиля, был еще один человек, который неплохо разбирался в международной политике того времени. По мнению Н.И. Покровского, это Даниял-Бек, бывший генерал-майор российской армии, перешедший на сторону Шамиля, спокойно смотревший “на возможность англо-

²⁹ ЦГА РГ. Ф. 548. Оп. 3. Д. 457. Л. 21

французского владычества в кавказских горах”³⁰. У наибо возникли широкие проекты “...выгнать с Кавказа русских и основать отдельное государство под протекторатом Турции”³¹. По мнению Даниял-Бека, границами этого государства должны были стать: “с востока и запада два моря, с юга Арпачай и вся остальная линия наших границ, и, наконец, с севера – Дон” Для исполнения этого проекта Даниял-Бек предлагал послать от имени Шамиля делегацию в Англию и Францию, чтобы добиваться поддержки этих европейских держав”³².

Даниял-Бек, очевидно, достаточно хорошо понимал, кто стоит за спиной Турции, и собирался договариваться с игравшими главную роль и в Крымской войне, и в султанской политике. Другими словами, для Даниял-Бека было ясно, что независимое горское государство невозможно, что даже “единственная” помощь турок приведет горы в зависимость европейским державам. Теперь приходилось выбирать лишь между подчинением России и подчинением Англии или Франции (хотя бы при формальном установлении турецкого суверенитета).

Однако имам Шамиль отверг этот проект. И дело не только в Англии и Франции. Имам очень сдержанно относился к действиям турок. “В его рассказе о 1853-1854 годах нередко проскальзывала нотка обиды на тон, которым турецкая администрация разговаривала с имамом. Очевидно, Шамиль вовсе не считал возможным полное подчинение горцев Турции, он видел в лице султана лишь возможного союзника”³³.

Боле того, за турками просматривались Англия и Франция, и передать имамат султану означало передать его английской короне, а англичане были такими же “неверными”, как и русскими, поэтому после этих событий, Шамиль остыл к единоверной Порте, чьи войска так и не смогли пробиться ему навстречу.

Эпилогом к взаимоотношениям имама Шамиля с турецким султаном может служить их встреча, состоявшаяся уже после окончания Кавказской войны. С 1859 по 1868 год Шамиль с семьей проживал в Калуге, затем

³⁰ Покровский Н.И. Кавказские войны и имамат Шамиля. – М., 2009. С. 519.

³¹ РГВИА. ВУА. Д. 1293. Ч. 2. Л. 56.

³² Там же. Л. 58.

³³ Покровский Н.И. Кавказские войны и имамат Шамиля. – М., 2009. С. 520.

переехал в Киев. В июне 1869 года Шамиль получил разрешение на выезд в Аравию, многолетняя мечта стареющего имама осуществилась. В России были оставлены его сын Мухаммад-Шефи, служивший к тому времени в царской армии, и старший сын Гази-Мухаммад с семьей. На просьбы Шамиля отпустить сыновей с собой поступил вежливый отказ. С остальными членами своей семьи имам Шамиль выехал из Киева, путь лежал в Стамбул. Приезд семьи имама в столицу османской империи был торжественным:

“...Когда судно Шамиля достигло стороны Стамбула, то он послал к его присутствию падишаху ислама (султану Турции Абдул-Азизу) двух своих товарищей, чтобы они просили у него разрешения остановиться на его земле. Падишах разрешил с радостью и почтением. Когда Шамиль сошел с судна, его встретили из великих и знатных настолько неисчислимое (количество), что большинство их брали за руки в знак приветствия тех, кто в свою очередь здоровался до этого с Шамилем”³⁴.

Султан приготовил Шамилю большой дом, назначил ему солидную пенсию. Иمامу показывали достопримечательности Стамбула. Прожив почти полгода в Стамбуле, имам, дождавшись наступления месяца паломничества, отправился на пароходе в Мекку.

³⁴ Мухаммад-Тахир ал-Карахи. Блеск дагестанских пашек в некоторых шамилевских битвах. – Махачкала, 1991. Ч. 2. С. 116.

ЛИТЕРАТУРА

- Гаджи-Али. Сказание очевидца о Шамиле. – Махачкала, 1995.
- Гаммер М. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана. – М., 1998.
- Движение горцев Северо-Восточного Кавказа в 20-50-х гг. XIX в. **Сборник документов (ДГСВК)**. – Махачкала, 1959.
- Дневник А. Руновского // АКАК. Т. XII.
- Маркс К. и Энгельс Ф. Испанская революция. – Турция и Греция.* Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. X. – М., 1933.
- Мухаммад-Тахира ал-Карахи. Блеск дагестанских шашек в некоторых шамилевских битвах. – Махачкала, 1991. Ч. 1, 2.
- Низам Шамиля // ССКГ. 1870. Вып. 3. Ред. Предисловие.
- Покровский Н.И. Кавказские войны и имамат Шамиля. – М., 2009.
- Рапорт генерал-майора Врангеля от 15 ноября 1853 г. // АКАК. Т. X. РГВИА. ВУА. Д. 1293. Ч. 2.
- Рукописный фонд Института истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра (РФ ИИАЭ ДНЦ). Д. 1659. Л. 47.
- ЦГА РГ. Ф. 548. Оп. 3. Д. 457.
- ЦГА РГ. Ф. 548. Оп. 3. Д. 543.
- ЦГА РГ. Ф. 559. Оп. 2. Д. 3.
- ЦГА РГ. Ф. 1083. Оп. 2. Д. 487.
- ЦГА РГ. Ф. 1083. Оп. 5. Д. 245.
- ЦГА РГ. Ф. 1083. Оп. 6. Д. 964.
- ЦГА РГ. Ф. 1087. Д. 353. Л. 114.
- ЦГА РГ. Ф. ОВД. Д. 47. Л. 8.
- Эпизод из истории Кавказской войны // Русская старина. 1882. Т. XXXVI. № X. С. 276.
- PRO, FO / 78/ 1004**, translation of Vizirial Letter to Shamil, 15 October 1854, appended to Redcliffe to Clarendon, Therapia, 30 October 1854, № 636.
- PRO, FO / 78/ 1026**, Brant to Clarendon and to Raglan, Erzeroum, 30 May 1854, № 2.

İMAM ŞAMİL’İN TÜRK SULTANI İLE İLİŞKİLERİ*

HACI MURAT DONOGO**

Özet

Arşiv belgelerine ve mektuplara dayanarak yazılan makalede XIX. yüzyılın ilk yarısında Kafkasya halkları lideri İmam Şamil’in Osmanlı Devleti’nin Sultanı ile olan ilişkileri incelenmiştir. Kafkasya’nın dağlı halkı için Türkiye, yani Osmanlı Devleti her zaman ünlü bilim adamlarının ülkesi, İslam dininin kutsal yerlerinin koruyucusu, Sultan ise tüm Müslümanların lideri olmuştur. Bu sebeptendir ki, 1834 yılında Rus İmparatorluğu’na karşı Kafkas halklarının bağımsızlık mücadelesinin lideri İmam Şamil, yardım için Sultana müracaat etmişti. Ancak Şamil sadece Sultan ile değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin en üst yetkilileri, Sadrazam, askerî komutanları, Hicaz’ın hakimi ve diğerleri ile iletişim kurmuştu. Osmanlı Devleti ile olan yazışmalara Şamil’in çevresi, şeyhleri, naip-leri de katılıyordu.

Rusya İmparatorluğu’nun Şamil’in Osmanlı Devleti ile ilişkilerini önlemek için gösterdiği tüm çabalara rağmen onların aralarındaki ilişki devam ediyordu. Bu nedenle Şamil’in yanına gelen Türk elçilerini gözaltına almak için tedbirleri güçlendirmek gerekiyordu. Mektupların bazıları hedeflerine ulaşsa da, diğerleri Rus istihbaratı tarafından ele alınıyordu.

1853-1856 yılları Kırım Savaşı Orta Doğu’da çıkarları çatışan devletlerin (bir yandan –Rusya diğer yandan, Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa’nın) arasında yaşanan uzun ve zor bir siyasî mücadelenin ardından oluştu. Savaş perspektifleri Şamil’e göre askerî operasyonlarda başarı ihtimali için bir umuttu. Çünkü Rusların tüm dikkatleri Türk cephesine odaklandığından Kafkasya’daki harekatta savunma önlemlerine ağırlık verilmişti.

* çev. Erdem ÜNLEN, Atatürk Araştırma Merkezi Uzmanı, Ankara, e.unlen@atam.gov.tr Metin kontrol: Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan, irade.mammadli@gmail.com

** Prof. Dr. Rusya Federasyonu, Dağıstan Devlet Üniversitesi, Rusya Federasyonu, donogo@ya.ru

Aynı zamanda *müttefikler Rus ordusunun* arka hattında Kafkaslılardan nasıl bir etkili gücü bulacaklarını anladılar. Bu nedenle de Şamil'e onu destekleyen mektup, hediyeler ve ödüller gönderdiler.

1854 yılı baharında Şamil Gürcistan'da müttefik askerleri ile görüşme teklif aldı ve büyük bir birlik ile oraya gitti. Fakat Türkler, daha önce bir *sıra savaşlarda Ruslara yenildikleri* için buluşma yerine gelemediler. Bu uğursuzluğa rağmen sonrasında Şamil ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler devam etti. Fakat İmam Osmanlı Devleti'nin arkasında İngiltere ve Fransa'nın saklandığını ve Sultana itaat etmenin, "kafir" Avrupalı devletlere teslim anlamına geldiğini biliyordu.

Anahtar Kelimeler: Şamil, Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu, Sultan, Dağıstan, İstanbul, İmam, Rusya, mektup, yardım, savaş.

İMAM ŞAMİL'İN TÜRK SULTANI İLE İLİŞKİLERİ

Kafkasya ve Türkiye arasında kadim bir tarihi bağ oluşmuştur. Sultan Müslümanların başı sayılmıştır, aynı zamanda Kafkasya'da da oldukça yüksek mevkide görülmüştür. Kafkasyanın dağlı halkı için Osmanlı Devleti her zaman ünlü bilim adamlarının ülkesi, İslam dininin kutsal yerlerinin koruyucusu, Sultan (Hünkar) ise tüm Müslümanların lideri olmuştur. Bu yüzden Rusya İmparatorluğu'na karşı yapılan savaşta İmam Şamil'in Sultan'a yardım için başvurması tesadüf değildir. Hatta ilk İmam Gazi Muhammed döneminde Türk hükümetiyle ilişkileri planlamak ve Türk hükümetinin desteğini almak için girişimlerde bulunulmuştur.

Bu süre zarfında Sultan II. Mahmut feodal parçalanmanın üstesinden gelmeyi, merkezî devletin tasarımını ve yönetim mekanizmasını yaratmayı ve ülkenin zahiri olarak "Avrupalılaştırma"sını amaçlayan bir dizi reform gerçekleştirmiştir. Yakınlarına danıştıktan sonra İmam Gazi Muhammed 1830 yılının Ocak ayında padişaha yardım isteklerini iletmesi adına dört elçi göndermiştir. Gönderilen mektupta özellikle şöyle denilmiştir;

"...Kutsal kitaba göre atalarımızdan bu yana kafirlere karşı kutsal bir savaş verdik, Müslümanların şerefini koruduk, bize boyun eğdirmek isteyenler iktidarlara mücadele ettik. Ve yardım için Allah'a ve Osmanlı İmparatorluğu'na başvurduk. Biz düşmanlarımızın sayısının çokluğundan korkmadık aynı zamanda onları bizden korkmalarına mecbur ettik. Kafirler günden güne Müslümanlara saldırmaya başladılar. Bu durum yüzünden içerisinde bulunduğumuz korkunç duruma düştük. Onlar kaleleri ele geçirdiler ve yerleşim alanlarını güçlendirdiler. Sayılarının fazla oluşundan dolayı onları kovma gibi bir durumumuz olmadı. Güçlü devletler ve ileri gelen zenginler bize yardım teklif etti. Ve direnmek için gücümüz yoktu. Durum dayanılmaz hale gelince mutsuzluğumuz arttı ve Büyük Osmanlı İmparatorluğu haricinde gidecek bir yer bulamadık. Mutsuz olduğumuz beyan ederken sizden Müslümanlara yardım etmenizi rica ediyoruz. Geçmişten bu yana kabul gören bu durum hakkında Yüce Sultan'ın dikkatlerini bizim üzerimize çevirmesini rica ediyoruz..."¹

Fakat bu çağrı cevapsız kaldı. Türkiye de en iyi zamanını yaşamıyordu. Sultan tarafından gerçekleştirilen reformlar, ülkenin ekonomik ve siyasî bağım-

¹ Рукописный фонд Института истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра (РФ ИИАЭ ДНЦ). Д. 1659. Л. 47.

sızlığının gitgide kayba uğramasının önüne geçemedi. Balkanlarda Türk karşıtı ulusal kurtuluş hareketinin yükselişi ve 1828-1829 Rus-Türk Savaşı, Yunanistan, Özerk Sırbistan, Moldova ve Eflak'ın bağımsızlıklarını kazanmalarına yol açtı. İmam Türkiye'den umulan yardımın gelmeyeceğini anladı.

İlk imam Gazi-Muhammed'in kahramanca, onu takip eden ikinci imamın – Hamzat'ın da ölümünden sonra Şamil (1797-1871) Kafkas halklarının mücadelesinin başına geçti. Bütün mücadeleleri boyunca Osmanlı İmparatorluğuyla temas halinde olma fikri Şamil'de hakim olmuştu. Bununla beraber, bazı kaynakların gösterdiği gibi, İmam Türkiye'den yardım gelmesi fikrine çok da güvenmiyordu. Ancak, Türk Sultanı tarafından mücadelelerin desteklendiği bilgisini almaları, dağlı halka güven ve güç verdi. Portanın (Rus kaynaklarında Osmanlı Devleti'nin adı birçok dokümanda Porta şeklinde geçiyor) ona yardımı hakkında Şamil tarafından yayılan söylentiler Ferik (Rusça general-mayor, Türkiye'de şimdiki tuğgeneral rütbesi) Klyuki Fon Klugenau'nun 18 Ocak 1843'te yazdığı raporda “sanki Türk Sultanı bu farklı vaatleri doğrularken konumunda aktif rol almıyormuş gibi” şeklinde dile getirilmiştir.²

Fakat söylentiler tamamen dedikodudan ibaret değildi. Çünkü İmam'ın Türk Sultanına yazdığı mektup dağlı önderler ile Türkiye'nin arasındaki bağları gösteriyordu (1843 yılı):

“Şamil'den ve kadıllardan, ulemalardan ve naiplerden oluşan onun halkının önemli şahıslarından dönemin Halife'sine. Mektubunuzu aldığımızda inanılmaz bir mutluluk yaşadık, bu durum için Yüce Allah'a müteşekkirimiz. İsteğiniz üzerine, kağıt üzerine, topraklarımızın görünümünün yer aldığı herhangi bir çıkarma ya da ekleme yapmaksızın, ovaların, dağların, yaylaların, nehirlerin ve ormanların da gösterildiği bir çizim yaptık; burada haremimin ve müritlerimin evlerinin ve benim evimin görüntüsü de gösterilmektedir. Allah'ın birliğine inanan bu Müslümanlar az sayıda ve zayıf olmalarına rağmen kötü kâfirlere karşı savaş sürdürüyorlar, ben sadece onlar üzerinde naiplik yaptığım dönemden daha önce değil, hatta atalarından bu yana bunun şahidi oldum. Şimdi kâfirler bize karşı güçlendi ve durumumuz utanç verici bir hâl aldı, bu yüzden hepimiz senden yardım etmeni ve bizi kanatlarının gölgesi altına almanı rica ediyoruz. Kanımızca kendimizi senin güçsüz tebaaların olarak sayıyoruz. Peygamberlerin adaletli hadîs ve özdeyişlerini göz önünde bulundurduğumuzda bizim için senden başkan

² ЦГА РГ. Ф. 1083. Оп. 5. Д. 245. Лл. 2-4.

sığınak ve dayanak yoktur. Eğer bize bu iyiliği yaparsan, bu en büyük yardımı yaparsan, aynı zamanda halkımız ve hatta çocuklarımız tarafından büyük bir övgüyü hak edersin. Eğer bize bu iyiliği yapmazsan, bu hareket şüphesiz bizim halkımızda büyük bir yıkıma yol açacaktır: bu inanca hizmet eden bizden yardımını kestiğin sorulduğunda bu dünyada hayır duası ettiğin peygambere hangi cevabı vereceksin?³

Bu mektupla birlikte gönderilen Şamil'in ikametgâhını gösteren çizim planı Rus muhafızları tarafından yakalandı. 1846-1849 yıllarındaki zorluklar (Genel Dağlı Devleti'nde umudun yıkılması, imamatın dahilinde karşı durmanın artması) İmam Şamil'i uluslararası arenada, ilk başta Türkiye Sultanı'ndan olmak üzere, destek aramaya itti.

Tarihçi Muhammed Tahir el-Karahi'ye göre, halk defalarca imama, bütün Müslümanların koruyucusu ve halifesi olan Osmanlı İmparatorluğu sultanından yardım talep etmesini tavsiye etti. “Ancak imam, Tanrı hariç, kimseden yardım istemiyordu.”⁴ Fakat Hacı Yusuf (Çerkezler arasında yaşayan ve onların yanına Mısırlı İbrahim Paşa'dan gelen) tarafından İmam Şamil'e Sultan Abdülmecid ve İmam arasındaki yazışmalar için arabuluculuk teklifini içeren mektup geldiğinde, Şamil kabul etti.

Hacı Yusuf'un Şamil ve Sultan arasındaki ilişkileri kurma çabası “Nizam Şamil” tarafından doğrulandı: Hacı Yusuf, Şamil'in Kabardıya'ya hareket etmesinden sonra ona bir mektup yazdı (1846 yılı). Bunun üzerine Şamil, Sultan'a ve Mısırlı Paşa'ya Ruslarla kendileri arasındaki güç eşitsizliğinden ve Müslümanlığı korurken ayakta kalmak için kendisinden himaye ve yardım rica ettiğini yazan mektuplar yazdı⁵.

İmam, sadık arkadaşları Çirkey köyünden Amirhan'ı ve Şeyh'i, Balahani köyünden Musa'yı İstanbul'a göndermeye karar verdi (Amirhan Çirkeyevski, Şamil tarafından grubun en üst yetkilisi olarak tayin edildi.) Daha sonra Hacı İsa onlara katıldı. Abhazlara vardılar ve orada Hacı Yusuf ile buluştular, onun yardımıyla Anap'taki rus kalesi ve Suhum kalesi arasında kalan deniz kıyısına ulaştılar. Orada onları Türk kıyılarına ulaştıracak gemi bekliyordu⁶. Rus güçleri

³ ЦГА РГ. Ф. 1087 д. 353, л. 114.

⁴ Мухаммад-Тахира ал-Карахи. Блеск дагестанских шаек в некоторых шамилевских битвах. – Махачкала, 1991. Ч. 1. С. 110

⁵ Низам Шамя // ССКГ. 1870. Вып. 3. Ред. Предисловие. С. 2.

⁶ Мухаммад-Тахира ал-Карахи. Блеск дагестанских шаек в некоторых шамилевских

tarafından arttırılmış yoğun kontroller yüzünden, nafile kaçma denemelerinden birkaç ay sonra ulaklar müzakere ederler, Şamil'in Sultan'a yazdığı mektupla Şeyh yola çıktı. Cevap ulaşana kadar Mekke'deki hac vazifesini tamamladı ve İstanbul'a dönüş yolunda vefat etti.

Karışık durumu göz önünde bulunduran Şamil, Mekke Valisi ve Hicaz Hükümdarına yardım isteğini belirten bir mektup yazdı. "Yardım isteğimizi kendi divanına taşıyarak bize yardım etmeyi kabul ettiğin için sana gerçek bir mektup gönderiyorum. Yüce sultan için de olsa ya da başka biri için de olsa, işlerin özünü tartışmaya ve tahkik etmek için bütün kabiliyetinizi kullanarak bunu elde etmeye çalışınız. Bunu uzun zamandır Dağıstan'da Allah yolunda savaşıyor olan sadık kullara merhameten yapınız. Bu mektubumuza kayıtsız kalmayınız, ona dikkatinizi veriniz ve mektupta destek için yazılanları yerine getirmeye çalışınız. Eğer sizden, bir Müslüman kararlılığıyla ve Tanrı inancı olanların yiğitliğiyle, yerine getirmenizi rica ettiğimiz yardımlara özen gösterecekseniz, rahat etmemiz adına lütfen acele ediniz. Eğer yardım etmeyecekseniz Yüce Allah'tan başka hiçbir kuvvet bize yardım edemez, başarımız sadece ona bağlı olur. Pazar günü seninle görüşeceğiz."⁷

Sonradan Şamil Sultan ile yazışmayı sürdürdü. Mektupların bir kısmı adrese ulaştı, bir kısmı ise Rus istihbaratı tarafından yakalandı. Örneğin, General Kovalevski'nin 1848 yılında General Zavadovski'ye hazırladığı raporda, güya Sultan'dan Şamil'e mektup taşıyan gizli görevle gönderilen Türk Kanamet (Hanahmet veya Ganimet) Tligotlukov'un tutuklanması için önlem alındığından bahsediliyor.⁸

1849 yılında Ruslar tarafından ele geçirilen Şamil'in Sultan'a yazdığı mektupta şunlar yazılıydı: "Biçare Şamil'den, Allah'ın bu ve öbür dünyada onur verdiği herkesin saygı göstermesi, sayması ve isteklerini yerine getirmesi gerektiği, tüm Müslüman halklarını yöneten, cömertliğiyle tanınan Allah'ın büyük güç ve meziyet vermesini dilediğim zat Sultan Abdülmecid'e.

Size her bir refahı ve mutluluğu diliyorum, öyle bir refahı ki, iyi bir rüzgar onu size ulaştırmak için havaya kaldırsın. Aramızdaki mesafe uzak da olsa,

битвах. – Махачкала, 1991. Ч. 1. С. 111.

⁷ Движение горцев Северо-Восточного Кавказа в 20-50-х гг. XIX в. Сборник документов (ДГСВК). – Махачкала, 1959. С. 585.

⁸ ЦГА РГ. Ф. 1083. Он. 2. Д. 487. Л. 13-14.

dostluğumuz sıkı sıkıya bağlıdır. Paha biçemediğim, herkesin okuduğunda ve dinlediğinde hoşuna giden, bizi mutlu eden mektubunuzu aldım. Siz peygamberin halefiyken, gökyüzündeki güneş gibi parlarken, herkes sizi saymakla ve size saygı duymakla yükümlüyken ve herkes sizi Kuran'da şu şekilde: “Emeklerimin karşılığında benden sonra kalanların sevgisi ve dışında hiçbir şey talep etmiyorum” sözü geçtiği gibi sevmekle yükümlüyken bu mektupla nasıl mutlu olunmaz ki? Padişah Hazretleri, açıklamam şudur, Kuran'da da geçtiği gibi diğer bir deyişle: Bana inanan halkımla inanmayanlarla savaşmanızı, onları baskı altında tutmanızı ve onların bir sonraki yerlerinin cehennem olmasını sağlamanızı rica ediyorum.”⁹

Aynı zamanda *Şamil*, başvezir İbrahim Paşa'ya düşmanlara göğüs germesini hassaten rica ederek bir mektup yazar:

“Allah bize gâvurlarla savaşmak için kılıçlarımızı kınlarından çıkarmamızı emretti ve şöyle buyurdu: ‘Cennet gâvurlara kalkan kılıçların gölgesindedir-bu davada sağ salim kalanlar cennette yaşayacaklardır, kim kaçarsa önemsiz biri olarak sayılacaktır ve gelecekteki hayatları cehennemde olacaktır.’ Allah'tan, düşmanlara karşı savaşan babayiğitlere dirlik vermesini, gâvurların kellelerini uçurma fırsatı vermesini dilerim. Allah'tan sizi kale gibi sağlam duran din muhafızları yapmasını, nereye giderseniz gidin orayı zapt etmenizi, düşmanlarımızı yok etmenizi, düşmanlarımızın kalplerinin korkudan gök gürültüsü gibi sesli atmasını, düşmanlarımızın kendi silahlarıyla ölmelerini diliyorum. Düşmanlara karşı savaşan bu insanlar gâvurlara karşı bu isteklerini güçlü bir şekilde yerine getirebilirler. Her savaş onların yararınadır ve her koşulda Allah tarafından yardım onlar için hazırdır ve onlar kurban oldukları yolda sağladıkları faydaları görünce her zaman çok mutlu olacaklardır. Allah'ın buyurduğu üzere müminlere yardım etmekle mükellefim. Doğu ve batı arasında tanınmış İbrahim Paşa'ya yazmaktan şeref duyan ben Şamil, Allah'tan düşmanların yüzüne tokat gibi vurmanız için sizi zinde tutmasını diliyorum. Amin.

Sizden Allah ve onun elçisi adına bizim gerçek inancımızı desteklemenizi ve düşman karşısında mal varlığınızı kurban etmenizi Kuran'da da yazdığı gibi: ‘Müminler! Sıkı olduğunuzu öğrenmeleri için, gâvurlarla mücadele etmenizi emrediyorum.’ diliyorum; bu yüzden sizden bir kez daha gâvurlarla savaşmanızı diliyorum, bunun için Allah sizi hoşnut kılacaktır ve bu iyilik için vefa göreceksiniz, bu durum Kuran'da şu şekilde anlatılmaktadır: ‘Allah'a inananlar eğer ken-

⁹ ЦГА РГ. Ф. 548. Он. 3. Д. 543. Л. 2.

dilerini onun yoluna kurban etmeye çabalayacaklarsa, benden her zaman yardım alacaklardır.’; bu yüzden Allah’a her zaman inanmalı.”¹⁰

Şamil ile birlikte imamın hocası Şeyh Cemaleddin Gazi-Kumuhski de Türk Sultanı’na başvurur. Kendi mektubunda şunları yazar:

“Allah her zaman en iyidir. Bize kendimizi Allah yolunda kurban etme onurunu verdiği için Allah’a şükürler olsun. Allah bize gâvurlarla savaşmak için kılıçlarımızı kınlarından çıkarmamızı emretti ve şöyle buyurdu: ”Cennet gâvurlara kalkan kılıçların gölgesindedir-bu davada sağ salim kalanlar cennette yaşayacaklardır, kim kaçarsa önemsiz biri olarak sayılacaktır ve gelecekteki hayatları cehennemde olacaktır.” Allah’tan, düşmanlara karşı savaşan babayığitlere dirlik vermesini, gâvurların kellelerini uçurma fırsatı vermesini dilerim. Allah’tan sizi kale gibi sağlam duran din muhafızları yapmasını, nereye giderseniz gidin orayı zapt etmenizi, düşmanlarımızı yok etmenizi, düşmanlarımızın kalplerinin korkudan gök gürültüsü gibi sesli atmasını, düşmanlarımızın kendi silahlarıyla ölmelerini diliyorum. Düşmanlara karşı savaşan bu insanlar gâvurlara karşı bu isteklerini güçlü bir şekilde yerine getirebilirler. Her savaş onların yararına ve her koşulda Allah tarafından yardım onlar için hazırdır ve onlar kurban oldukları yolda sağladıkları faydaları görünce her zaman çok mutlu olacaklardır. Allah’ın buyurduğu üzere müminlere yardım etmekle mükellefim”.¹¹

9 Ağustos 1849’da Şeyh Cemaleddin Gazi-Kumuhski diğer Türk Veziri Ali Paşa’ya içeresinde veziri desteklediğini ve saraydan böyle nüfuzlu kişilerle yazışmanın büyük bir mutluluk verdiğini de yazdığı bir mektup yazar.

“İki elimi de Allah’a açıyorum ve O’ndan sizin üstünlüğünüzün ve zenginliğinizin korunması ve zarar görmemesi için cömertlik diliyorum; kim gerçek yolda ilerlerse, kim gâvurların kalbine korku salarsa, o kişi Allah tarafından ödüllendirilecektir. En büyük dileğim beni unutmamanızdır ve Allah’tan sizinle bizzat görüşmeyi diliyorum. Beni soracak olursanız Allah’a çok şükür yaşıyorum ve gerçek dinin kurallarını yerine getiriyorum, böylece diğer dünyada cevabını veremediğim hiçbir soru olmayacak. Mektubunuzu aldığımında benim için güneş daha bir aydınlıktı, hava daha bir güzel koktu.”¹²

İmamiye’deki karşı söylemlerin artmasıyla İman’ın Sultan ile olan temasları da artmıştır. 1853-1854 yıllarında, yani Rus-Türk Savaşı’ndan önce ve savaş

¹⁰ ЦГА РГ. Ф. 548. Он. 3. Д. 543. Л. 10.

¹¹ ЦГА РГ. Ф. 548. Он. 3. Д. 543. Л. 3.

¹² ЦГА РГ. Ф. 548. Он. 3. Д. 543. Л. 12.

sırasında, Şamil Türk Hükümeti ile yeniden iletişime geçmek için ve Türk Ordusunun hareketiyle kendi hareketini koordine etmek için bazı girişimlerde bulunmuştur.

1853 yılının Mart ayında Şamil Türk Sultanı Abdülmecid'e şöyle yazar: "Biz senin tebaaların olarak din düşmanlarıyla yıllardır savaşıyoruz ve artık gücümüz kalmadı. Tebaaların olarak düşmana karşı koymak için bizden çok az sayıda kişi kaldı. Toplamda sayımız azaldı ve hiçbir zaman bu kadar kötü durumda olmamıştık."¹³ Mektup o dönemde Şamil'in ve halkının içerisinde bulunduğu ağır koşulları göstermektedir.

1853-1856 yıllarındaki Rus-Türk Savaşı olarak başlayan, sonuç olarak tüm Avrupa'yı etkileyen Kırım Savaşı, Yakın Doğu'da çıkarları çatışan devletler arasında (bir yanda Rusya; diğer yanda Türkiye, İngiltere, Fransa) uzun süren ve çetrefilli politik kavgalardan sonra ortaya çıkmıştır. Savaşın manzarası Şamil için umut ışığı oldu. Rusların tüm dikkatleri Türk cephesine odaklıydı, Kafkaslar'daki hareketler savunma faaliyetlerine yönelmişlerdi.

Eylül başı Şamil ordusuyla Zakalati'ya hareket etti. Bunun hakkında İmam ulaklar aracılığıyla Türklere kendisine güvenebileceklerini, Türklerin Ruslara darbe indirmek için hazır olduklarını yeni öğrendiğini ve kendi tarafından bir darbe de kendisinin indirebileceğini belirten bir mektup gönderdi.¹⁴ Aynı zamanda Şamil'e sultan tarafından gönderilen bir elçi "askeri hareketi başlatma isteği" yazan bir fermanı İmam'a sundu¹⁵.

Bu demek oluyor ki, Rusların, Şamil ve Türkiye arasındaki temasları önleme girişimlerine rağmen, onlar arasındaki bağ hep sürmüştür, Şamil'e gönderilen Türk elçilerin tutuklanması için alınan önlemleri arttırmak gerekli hale gelmiştir. Sonrasında Ruslar elçileri öğrendiğinde birkaç elçinin alıkonulması olay olmuştur, fakat onları yakalamayı başaramamışlardır.

Aynı zamanda müttefikler, Kafkasya dağlıları şahsında rus ordusu içinde etkili bir güce kavuşabileceklerini anladılar. Ve o zaman da Şamil'le iletişim kurmaya başladılar: İmam'a mektuplar, vaatler, fermanlar ve ödülleri su gibi akmaya başladı ve Ruslarla yapılacak olan gelecekteki savaşta Şamil'in güçlü müttefiği olacağını varsayarak, Sultan Abdülmecid, mektupta dağlı halkın önderine söy-

¹³ ЦГА РГ. Ф. 1083. Оп. 6. Д. 964. Л. 2.

¹⁴ Дневник А. Руновского // АКАК. Т. XII. С. 1444.

¹⁵ Рапорт генерал-майора Врангеля от 15 ноября 1853 г. // АКАК. Т. X. С. 551.

le seslenmiştir: “...Sen doğduğundan beri dine karşı pek derin saygı besledin, bu zamana kadar Allah haricinde kimseden yardım almadan hiçbir mükafat beklemeyen, din uğruna kendi iradenle dini bütün bir zat olarak savaştın... Daha dayanıklı hale geldin ve savaşlarda deneyim kazandın, bütün halkın takdirini kazandın...”¹⁶

Şamil’e ordu vadeden Sultan, İmam’a şöyle buyurdu: “...Dağıstanlı güçlerle iş birliği yapmak zorunda kalacaksın ve Müslümanların yaşadığı topraklarından Rusları kovacaksın, bunu Allah rızası için yapacaksın.”¹⁷

Şamil’e gönderilen nişanlar ve hediyeler haricinde, sultan onu resmi olarak “Çerkez ve Gürcü ordusunun Başkumandanlığı”na yükseltiyor, ve Karl Marks’ın gazeteci olarak çalıştığı New York Daily Tribune gazetesi bunu okurlarına duyuruyor.¹⁸

11 Mart 1854’te İmam’a yazdığı mektupta Anadolu ordusunun komutanı Zarif-Mustafa Paşa şöyle der: “... Yüce padişahın isteğiyle Anadolu Ordusunun başı tayin edildim, bundan birkaç gün önce Kars’ta ordu gereksinimi ile meşguldüm ve umuyorum ki hükümete olan sadakatim ve sağlam gayretlerim, her şeyden üstün olan Allah’ın yardımıyla ve peygamberin himayesinde, yurdumun verimliliğine faydalı olacaktır. Size olan sonsuz sadakatim beni sağlığınızın durumu hakkında soru sormaya itti ve benim isteğimin tarafınızdan reddedilmeyeceğini umuyorum”¹⁹.

1854 yılının ilkbaharında Şamil, Türk Sultanından Ahıskalı Hacı İsmail’in getirdiği bir mektup daha alır. Aynı zamanda Hacı İsmail aralıksız bir şekilde yeni çatışmalara hazırlanmak üzere hareketlerini tamamlaması için Şamil’i, Bâb-ı Âli’nin mutlak yardımını umarak, ikna etmek zorundadır. Hacı İsmail, Naib Hacı Yusuf’un Mareşal’e ve Müsteşar’a cevap yazana dek, on iki gün boyunca Şamil’de kalmıştır. Hacı İsmail’in hatırladıklarına göre: “Aynı zamanda Şamil Efendi Mareşal’e ve Müsteşar’a şifahen (sözle) aşağıdakileri iletmem için beni görevlendirmişti:

1)Yeterli sayıda ordusu ve topçusu oluğunu; 2) Kafkas ötesinde (Güney Kafkasya) yaşayan Müslümanlardan alınan mektuplar kanıtıyor ki; Ruslar onun,

¹⁶ ДГСВК. С. 628

¹⁷ Там же.

¹⁸ Маркс К. и Энгельс Ф. Испанская революция. – Турция и Греция. Маркс К. и Энгельс

¹⁹ ЦГА РГ. Ф. ОВД. Д. 47. Л. 8.

onların Güney Kafkasya ile alakalarını engelleyeceğinden korkuyorlar 3) Her yerde Rusya'ya itaat eden ve etmeyen Tatarların Türk Ordusu tarafından galeyana getirildiğini 4) Rusya'ya boyun eğen dağlıların onun iktidarı altında olmadığını, Türk Hükümetinin onlara öncülük eden Şamhal Tarkovski'ye, Yusuf Bey Kürinski'ye, Ağalar Kazikumıkski'ye ve diğer baş kaldıran herkese umumi isyan için hitap etmenin gerekli olduğunu 5) Mareşal tarafından tayin edilecek noktalarda Türk kuvvetleriyle birleşmeye ve hareket etmeye hazır olduğunu 6) Doğru kararların kabul edilmesi için Müsteşar ve Mareşal'in her şey hakkında ona haber vermeleri gerektiğini 7) Dağıstan'a kadar kendi karşılayacağı durumlar haricinde ön bildirim olmadan taarruz hareketine katılamayacağını²⁰.

Rusya İmparatorluğu'na karşı ortak bir savaş yürütmek için Osmanlı İmparatorluğu Şamil'e el uzattı. İmam bunu coşkuyla kabul etti ve Türk ordusuyla birleşmek için Gürcistan tarafına doğru hareket hazırlıklarına gizlice başladı.

Hacı Ali bu hareketle ilgili şunları yazmıştır: “Babaları önceden Gürcülerle düşman olan Tsundal ve Tindal'daki yaşayanların ricaları üzerine Şamil çoktandır Gürcistan'a hareket yapmayı planlıyordu, ne var ki o buraya hareket yapamamıştı, çünkü Ruslar onu alıkoymuştu. 1270 (1854) yılında Kutaisi'ye varan Türk Ömer Paşa, Şamil'e bütün güçleriyle birleşmesi adına gelmesini yazdığı bir mektup gönderdi. Şamil 15000 kişi ve 3 topla Dargo'dan yola çıktı”²¹.

Harekat arefesinde İmam, Kars'taki Türk Komutanlığına Türk ordusuyla birleşmek için Tiflis'e doğru hareket ettiğini bildirdi.

Araştırmacı M. Hammer'in düşüncelerine göre Şamil, Osmanlı'nın kış savaşında yenileceğini tabi ki de biliyordu: Türkler 10,13 Kasım ve 1 Aralık 1853'te üst üste üç yenilgiye uğradı. Bunun haricinde 30 Kasım'da Rus filusunun Türklerin Sinop'taki Karadeniz filosunu yok etmesi Fransa'yı ve Almanya'yı savaşa taşıdı²². Bu yüzden Şamil eğer musir başarıdan eminse bu durumda iş birliği yapmayı teklif etti, eğer bu güven yoksa en iyisinin riske girmemek ve kendi hareketlerinin sonucunu beklemek olduğunu söyledi.²³

²⁰ ЦГА РГ. Ф. 559. Он. 2. Д. 3. Л. 14-16.

²¹ Гаджи-Али. Сказание очевидца о Шамиле. – Махачкала, 1995. С. 50.

²² Гаммер М. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана. – М., 1998. С. 364.

²³ PRO, FO / 78/ 1026, Brant to Clarendon and to Raglan, Erzeroum, 30 May 1854, № 2.

Türkler karşıdan hareket etmedi, Çegel altında, Çolok Nehri'nde (15 Haziran) ve Kurunders'te (5 Ağustos 1854) bitkin düşmüşlerdi. Bu yüzden onlardan beklenen yardım gelmedi.

Vak'a-nüvis Abdurrahman Gazi-Kumuhski durumu biraz farklı açıklıyor: “Şamil, güya Gürcistan'daki casuslarından Ömer Paşa'nın Gürcistan'a girdiği ve Dağıstan'a doğru yöneldiği yönünde bilgiler aldı. Ancak, Dido'ya vardığında İmam haberin yanlış olduğunu öğrendi ve geri çekilmek istedi. Ne var ki naipler “ganimet elde etmeden yoldan geri dönmek istemediklerini” dile getirerek bu durumu protesto ettiler. Onda ordu Alazan'a doğru hareket etti²⁴.

Seferin sonucunda, Dağlılar Şilda köyünü ele geçirdiler ve 4-5 Temmuz'da Alazan Nehri ötesine doğru bir baskın gerçekleştirdiler. Yol boyunca birçok ganimet ve daha sonraları aralarında Rusya'da birkaç yıl yaşamış Şamil Cemaleddin'in en büyük oğluyula takas edilecek olan Gürcü prensesler Çavçavadze ve Orbeliani'nin de bulunduğu tutsaklar yakalandı.

Gürcü Prenselerin tutsaklığı müttefikler arasında hoşnutsuzluk yarattı. İngiliz elçisi, Şamil'e, kadınlara ve çocuklara karşı savaş yönetimini eleştiren ve onları derhal serbest bırakmasını emrettiği sert bir mektup yazması için Bab-ı Ali'yi ikna etti²⁵.

Mektubun yazarı olan Anadolu'daki Türk kuvvetlerinin İngiliz delegesi Miralay (şimdiki Albay) Williams devamında şunları yazmıştır: “Aranızdaki bu eşkıyalık nedir? Acaba neden halkı sağduyulu tavsiyelerle gerçek yola koymaya çalışmıyorsunuz? Eğer siz böyle davranırsanız, şüphesiz, senin işin sonunda bozulur, ve bunun sonunda sen zarar görürsün. Şimdi bunun sonuçlarını düşün ve kadınları, küçük çocukları, güçsüz yaşlıları esir alma gibi alçak davranışlara kalkışma. Bunun sonunda pişman olacaksın ve bütün krallar tarafından hor görüleceksin!”²⁶

Kendini beğenmiş ve kibirli İngiliz, anlaşılan Rus tenkil aracının Dağıstan'ın ve Çeçenistan'ın dağlarında nasıl bir faaliyette bulunduğunu bilmiyordu: Rus tenkil aracı köyleri yakıyor, ahaliyi yok ediyordu, “kadınları, küçük çocukları ve güçsüz yaşlıları” esir alıyordu. Aksi takdirde, o, onca yıldır Rus İmparatorluğu

²⁴ Покровский Н.И. Кавказские войны и имамат Шамиля. – М., 2009. С. 526.

²⁵ PRO, FO / 78/ 1004, translation of Vizirial Letter to Shamil, 15 October 1854, appended to Redcliffe to Clarendon, Therapia, 30 October 1854, № 636.

²⁶ Гаджи-Али. Сказание очевидца о Шамиле. – Махачкала, 1995. С. 52.

güçlerine halkıyla birlikte göğüs geren İmam'a alçaltıcı bir tonda hitap etmeye zorlanırdı.

Bu hakaret mektubuna rağmen Şamil kendisine edep gereklerine uygun bir cevap yazdı ve anladı ki, müttefiklerden ve Türkiye'den yardım bekleme umudu kalmamıştı.

Kafkas Savaşı'nın bitmesinden sonra imam Alazan Vadisi'ne baskınını şöyle açıkladı: “Hâlen Kafkas Savaşı'nın en başlarında, İmeret'te müttefiklerin ordularıyla karşılaşmaya hazırlanması teklifini aldı. Rızasını bildirir bildirmez Şamil planını gerçekleştirmeye girişti. 1854 ilkbaharında Çartalah'a doğru ilerledi. Onun amacı Tiflis'e gitmekti, fakat muhakkak faaliyete geçmek için Kars'taki Osmanlı Komutanlığına ve Abhazy'a niyeti hakkında bilgi gönderdi. Karşılık gelmesi beklentisiyle oğluyla birlikte süvari müfrezelerini ve piyadelerini Kahetiya'ya gönderdi, kendisi ise başlıca güçlerle birlikte rus tabyalarının yakınlarında kamp kurdu... Kısa zamanda ona içeriğini sadece hakaretedici bulunduğu bir cevap geldi. Müttefiklerin planları üzerine harekate hazır bulunduğu ve hızlıca yerine getirildiği için ona teşekkür etmek yerine onu en sonuncu tebaa gibi azarladılar ve ona sitem ettiler”²⁷.

Kahetiya'ya seferinden sonra Şamil Türk Hükümetine mektup yazar: “... Müslüman ordusunun başı olarak bütün umutlarımızı Allah'a bağlayarak bir yola çıktık ve Gürcistan sınırında durduk. Biz sizi bekledik geleceğinizi düşünerek tüm dört yana baktık ancak gelmemenizden sonra biz sizi beklemedik ve gavurlarla savaşa giriştik... Onlardan birçok kişiyi esir aldık ve birçok kale işgal ettik...”

Tuna'daki Türk Ordusu Başkumandanı Ömer Paşa'ya buna benzer bir mektup gönderilir: “Sizin karşınıza güçlü bir orduyla çıktım ancak bizim birleşmemiz Gürcü prensle aramdaki savaştan ötürü imkânsız hâle gelmiştir. Biz onların sürülerini, mülklerini, kadınlarını ve çocuklarını ellerinden aldık, büyük bir ganimet elde ederek onların kalelerini fethettik ve zaferle eve döndük, böylece sevinebilirsiniz.”

Bu arada, “Kahetiya Seferi”nden sonra Şamil ve çevresindekiler Türk tarafıyla olan bağı ayakta tutmaya devam ettiler. Örneğin, esir alınmış Gürcü prenseslerin takas edilmesinden sonra Dağlara dönen, imamın en büyük oğlu Cemaleddin, 6 Ekim 1855 yılında eski dostu baron Nikolay'a şunları yazdı: “30

²⁷ Дневник А. Руновского // АКАК. Т. XII. С. 1444.

Eylül Cuma günü, Türk sultanına bir mektup yazdım. Ona, dağlıların aklını karıştırmamasını durdurması için birkaç kelime atfetmeyi çok istedim ki, bunu sonraki fırsatta mutlaka yapacağım. Mayıs'ta Abdülmecid, onun kardeşi Gazi Magome'ye ayın üstünde yıldız tasvirli bir ve etrafı parıltılı bayrak gönderdi; ay yıldızlıydı ve beyaz parıltılıydı, bayrağın geri kalan kısmı açık yeşildi. Buranın işaretlerinden daha az olduğu anlaşıldığı gibi, üç yanından geniş kırmızı şeritler dikilmişti. Madalya, 2 verşok (rus ölçü birimi) uzunluğunda ve 1,5 verşok genişliğinde, gümüş yaldızlı, ayın ortasında elmas yıldızlı, şeriti fiyonklu oval biçimindedir. Bunun yanı sıra ona Paşa rütbesi de verilmiştir. Babasına ise, Tiflis ele geçirildiği takdirde Kafkas ötesinin (Güney Kafkasya) kralı olmak vaat edilmiştir.²⁸

Yani mektuptan belli oluyor ki, sultan Şamil'e ve etrafındakilere her çeşit hediye vermeyi sürdürse de, Türk Sultanı'nın Çarlık Rusyası ile eşit olmayan bir savaşta Dağlıların durumlarını dikkatle izlemesi haberleri ile imametın halkını coşturmasından gayrı bunun hiçbir yararı olmamıştır.

Şamil'in en yakınlarından biri olan Daniyal Bey, 1854 yılının Kasım'ında "Kars Savaşı'nda bulunan Hacı-Athan" diye birine, Gürcistan'a yapılan seferi içeren, içinde Kafkaslardaki olayların özetini gösteren bir mektup yazar:

"İmam Şamil kendi kılıcıyla düşmana karşı size yardım etmeye her zaman hazırdır. Şamil size gelmek ister fakat yol yoktur, zira düşman her taraftan bizi kuşatmıştır, çünkü iyi ailelerden bazı insanlar, hatta hanlıktan kendini Müslüman olarak adlandıran insanlar, Ruslara yardım etmektedirler; umarım Tanrı bunun için onları cezalandırır! Biz her zaman size gelmek istiyoruz, fakat bu insanlar bizim bütün niyetlerimizi Ruslara bildirerek bize engel oluyorlar, bunun karşılığında ise ödüllendiriliyorlar. Bir yere gitmek istesek dahi Rus ve Müslüman düşmanlarımız hemen yolumuzu kesiyorlar. Sizin de bildiğiniz üzere, Şamil ve ona sadık ordusu her zaman Rusların karşısında olmuştur ve her zaman Allah'tan hep sizin ordunuzu güçlendirmesini ve orduya Rusları yok etmesi için güç vermesini dilemiştir. Allah'ın yardımıyla, 1270 yılının Zilkade ayının 12'sinde tarafımızdan gerçekleştirilen kahramanlığı muhtemelen çoktandır biliyorsunuzdur: biz Gürcü şehirlerini kırıp geçirdik, Gürcülerle güçlü bir şekilde savaştık, çok sayıda Gürcü öldürdük, en saygınlarını esir aldık ve bunun üstüne 2 kale aldık... Sizden sultan ordularının hareketleri ve kahramanlıkları hakkında bize bilgi vermenizi rica ettik ve eğer haberler olumluysa, biz de çok mutlu olacağız, sadık Rus Müslümanları ise hayıflanacaklardır."²⁹

²⁸ Эпизод из истории Кавказской войны // Русская старина. 1882. Т. XXXVI. № X. С. 276.

²⁹ ЦГА РГ. Ф. 548. Он. 3. Д. 457. Л. 21

Şamil'in Bab-1 Ali ile olan ilişkilerinin ilginç analizini N.İ. Pokrovski sunar. İşin aslı şu ki, Kafkas dağlarında mustakil Dağlı Devleti'nin korunmasında Türkiye'nin yardımını umut ediyorlardı. Şamil'den başka bu zamana kadar uluslararası politikada fena olmayan biri daha vardı. N.İ. Pokrovski'nin düşüncesine göre, Rus ordusunun eski tuğgeneralı (Osmanlı döneminde ferik), Şamil'in tarafına geçen Daniyal Bey, "Kafkasya Dağlarındaki İngiliz-Fransız egemenliğinin olasılığına" olumlu bakıyordu³⁰ Naibin aklında "...Rusları Kafkas'tan atmak ve Türkiye himayeliğinde ayrı bir devlet kurmak" gibi geniş projeler belirdi.³¹ Daniyal Bey'in düşüncesine göre, bu hükümetin sınırları "iki denizin batısından ve doğusundan, Arpaçay'ın güneyinden ve bizim sınırimızdan geriye kalan tüm hat ile en sonunda Don'un kuzeyinden" şeklinde olmalıydı. Bu planı gerçekleştirmek için Daniyal Bey, bu konuda Avrupalıların desteğini sağlamaları için İngiltere ve Fransa'ya Şamil'in adına bir delege göndermesini önerdi.³²

Daniyal Bey, şüphesiz, Türkiye'nin arkasında kimin durduğunu oldukça iyi anlamıştı ve Kırım Savaşı'nda ve Sultanının politikasında temel rolü oynayanlarla anlaşmaya varmak için hazırlıklara başlamıştı. Diğer bir deyişle Daniyal Bey için özgür Dağlı Devleti imkansızdı ve hatta Türklerin getireceği "biricik" yardım da dağı Avrupalı devletlerden bağlı hale getirilecekti. Şimdi Rusya taabiyeti altında olmak ve İngiltere ya da Fransa taabiyeti (Türk egemenliğinin biçimsel kuruluşunda olsa da) altında olmak arasında seçim yapmak gerekmektedir.

Fakat İmam Şamil bu projeyi reddetti. İş sadece İngiltere ve Fransa'da değildi. İmam Türklerin bu hareketine çok itidalli bir şekilde yaklaştı. "1853-1854 yıllarındaki hikayesinde, Türk Hükümetinin imamla konuştuğu tonla, sıkça görülen kırıldığımlı belirten imalar yer alıyordu. Şüphesiz, Şamil büsbütün, dağlıların Türkiye'ye tam olarak boyun eğeceğini mümkün görmüyordu, o sultanın yüzünde olası bir müttefiki görüyordu.³³

Ayrıca Türklerin arkasında İngiltere ve Fransa görünüyordu ve İmameyi, Sultan'a vermek onu İngiliz tacına teslim etmek demektir, İngilizler ise Ruslar gibi "gâvurlar"dı, bu nedenle bu olaylardan sonra Şamil tek güvenilir Bab-1 Ali'den ve onun savaşıdan soğumuştı ve ona karşı kendine yol açamayacaktı.

İmam Şamil'in Türk Sultanıyla olan ilişkisi hakkında onların buluşmalarına hizmet eden son söz Kafkas Savaşı'nın bitmesinden sonra ortaya çıkmıştır.

³⁰ Покровский Н.И. Кавказские войны и имамат Шамиля. – М., 2009. С. 519.

³¹ РГВИА. ВУА. Д. 1293. Ч. 2. Л. 56.

³² Там же. Л. 58.

³³ Покровский Н.И. Кавказские войны и имамат Шамиля. – М., 2009. С. 520.

1859'dan 1868'e kadar Şamil ailesiyle birlikte Kaluga'da yaşamıştır ve sonraları Kiev'e geçmiştir. 1869 yılının Haziran ayında Şamil Arabistan'a gitme izni almıştır, yaşlı imamın uzun yıllardır kurduğu hayal gerçekleşmiştir. Bu zamana kadar Çarlık Rusyası'na hizmet eden oğlu Muhammed Şefi'yi ve en büyük oğlu Gazi Muhammed'i Rusya'da ailesiyle birlikte bırakmıştır. Şamil'in oğluyla kendisiyle gelmesi ricası nazik bir şekilde reddedildi. Ailesinin geri kalan üeleriyle birlikte Şamil Kiev'den ayrıldı ve yolu İstanbul'a uzandı. İmanın ailesiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentine gelişi törenliydi:

“...Şamil'in gemisi İstanbul tarafına yaklaştığında, İslam padişahının huzuruna (Türkiye Sultanı Abdülaziz'e) onun topraklarında durmasına müsaade etmesi için iki yoldaşını gönderdi. Padişah mutlulukla ve hürmetle izin verdi. Şamil gemisinden indiğinde onu büyük ve tanınmış sayısız kişi karşıladı, bu kişilerden birçoğu Şamil'le selamlaşmak için kendi sırası gelene kadar ellerini selamlamak için havada tutuyordu...”³⁴

Sultan Şamil'e büyük bir ev hazırlamıştı, ona sağlam bir emekli aylığı bağladı. İmam'a İstanbul'un görülebilecek en güzel yerlerini gösterdi. Hac zamanının gelmesini bekleyerek yarım yıl İstanbul'da yaşadıktan sonra İmam vapurla Mekke'ye yol aldı.

³⁴ Мухаммад-Тахир ал-Карахи. Блеск дагестанских шашек в некоторых шамилевских битвах. – Махачкала, 1991. Ч. 2. С. 116.

KAYNAKÇA

- Гаджи-Али. Сказание очевидца о Шамиле. – Махачкала, 1995.
- Гаммер М. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана. – М., 1998.
- Движение горцев Северо-Восточного Кавказа в 20-50-х гг. XIX в. **Сборник документов (ДГСВК)**. – Махачкала, 1959.
- Дневник А. Руновского // АКАК. Т. XII.
- Маркс К. и Энгельс Ф. Испанская революция. – Турция и Греция.* Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. X. – М., 1933.
- Мухаммад-Тахира ал-Карахи. Блеск дагестанских шашек в некоторых шамилевских битвах. – Махачкала, 1991. Ч. 1, 2.
- Низам Шамиля // ССКГ. 1870. Вып. 3. Ред. Предисловие.
- Покровский Н.И. Кавказские войны и имамат Шамиля. – М., 2009.
- Рапорт генерал-майора Врангеля от 15 ноября 1853 г. // АКАК. Т. X. РГВИА. ВУА. Д. 1293. Ч. 2.
- Рукописный фонд Института истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра (РФ ИИАЭ ДНЦ). Д. 1659. Л. 47.
- ЦГА РГ. Ф. 548. Оп. 3. Д. 457.
- ЦГА РГ. Ф. 548. Оп. 3. Д. 543.
- ЦГА РГ. Ф. 559. Оп. 2. Д. 3.
- ЦГА РГ. Ф. 1083. Оп. 2. Д. 487.
- ЦГА РГ. Ф. 1083. Оп. 5. Д. 245.
- ЦГА РГ. Ф. 1083. Оп. 6. Д. 964.
- ЦГА РГ. Ф. 1087. Д. 353. Л. 114.
- ЦГА РГ. Ф. ОВД. Д. 47. Л. 8.
- Эпизод из истории Кавказской войны // Русская старина. 1882. Т. XXXVI. № X. С. 276.
- PRO, FO / 78/ 1004**, translation of Vizirial Letter to Shamil, 15 October 1854, appended to Redcliffe to Clarendon, Therapia, 30 October 1854, № 636.
- PRO, FO / 78/ 1026**, Brant to Clarendon and to Raglan, Erzeroum, 30 May 1854, № 2.

БРИТАНЦЫ В БИТВЕ ЗА БАКУ: К ИСТОРИИ СОБЫТИЙ 1918 ГОДА

ТУРИЦЫН И.В.

В статье рассмотрена проблема развития английской колониальной экспансии в Северной Персии и Закавказье в 1918 году. Автором выделены и охарактеризованы основные этапы колониального проникновения Великобритании в регион под влиянием выхода России из Первой мировой войны. Показаны причины, обусловившие постановку в качестве главных целей британской политики - утверждения господства на Каспии и оккупации Баку. Особо выделены методы, приемы, средства, которые использовались в рамках этой крупной колониальной экспедиции.

Ключевые слова: империализм, колониальная политика, Южный Кавказ, Бакинская коммуна, Азербайджанская Демократическая Республика, Первая мировая война, миссия Денстервиля.

BRITISH IN THE BATTLE FOR BAKU: TO THE HISTORY OF EVENTS 1918

In the article examines the problem of the British colonial expansion in Northern Persia and the Caucasus in 1918 year. The author distinguishes and characterizes a main stages of the colonial penetration of the United Kingdom in the region under the influence of Russia's withdrawal from the First World War. Showed the reasons, determining a consolidation as the main objectives of British policy - approval of domination on Caspian and occupation of Baku. Specially distinguished a methods, techniques that have been used in the framework of this large colonial expeditions.

Key Words: imperialism, colonial policy, the South Caucasus, Commune of the Baku, the Democratic Republic of Azerbaijan, the First World War, Dunsterforce.

БРИТАНЦЫ В БИТВЕ ЗА БАКУ: К ИСТОРИИ СОБЫТИЙ 1918 ГОДА

Первая мировая война, как опыт первого глобального столкновения мировых держав в борьбе за передел старых и захват новых колоний, прежде всего, является собой уникальную лабораторию отработки современных колониальных технологий. И наиболее существенный вклад в это, безусловно, был внесен крупнейшей колониальной державой того времени - Великобританией. Парадоксально, но даже в самый разгар военных сражений, руководство Британии было в гораздо большей степени озабочено не борьбой с основным противником – кайзеровской Германией, а колониальным переделом мира, прежде всего, активизацией своего участия в разделе «турецкого наследства». Прекрасной иллюстрацией этого вывода, к примеру, служат систематические демарши Ж. Клемансо, неоднократно упрекавшего в 1917-1918 гг. англичан в том, что они думают не о Франции и Фландрии, а о Месопотамии, а воюют в основном не с немцами, а с турками.¹

Однако, несмотря на громкие протесты союзника, Великобритания оставалась непреклонной. Более того, указанный курс был окончательно закреплен под влиянием выхода из войны России. Февральский и октябрьский перевороты 1917 года, перемирие на русско-германском фронте, наконец, подписание сепаратного мира с Германией в феврале 1918 года существенно скорректировали английские планы. Британские акции в Азии в 1917-1918 гг. прямо коррелируют с основными этапами углубления политического кризиса в России – главном конкуренте Великобритании в регионе. Под влиянием результатов Февральской революции, в марте 1917 года англичане берут Багдад, в апреле – Самару, в мае – Керкук. Колониальное наступление в Азии было еще более активизировано после Октября 1917 года. Косвенно это нашло свое отражение в отставке в январе 1918 г. начальника английского генерального штаба Робертсона, считавшего ошибкой слишком малое внимание к европейскому театру военных действий и переоценку важности Дарданелльской и Салоникской операций, как и победы над Турцией, в целом.² Указав, таким образом, военным их место, английские политики с рубежа 1917-1918 гг. взяли курс на существенную активизацию захватов

¹ **Documents diplomatiques français (1917-1914)**. 2 sur. Vol. 1-14. Paris, 1930-1955.

² **Ch., Repington. The first world war 1914-1918, personal experiences of Lieut.** London: Constable and company ltd., 1920. 42 s.

земель на юге азиатской части Турции. Как справедливо отмечал Е. Тарле, с 1918 года речь зашла уже не только о Месопотамии, Аравии, Палестине, но и о Константинополе.³

В рамках нового курса, англичане, в первую очередь, попытались закрепиться в Северной Персии и в Каспийском регионе в целом. В связи с начавшимся выводом из Северной Персии русских войск, они заявили о возникновении якобы исключительно опасной бреши на правом фланге своей месопотамской армии. В итоге, прямым следствием Октябрьского переворота стала так называемая «миссия Денстервиля» - британского генерала, в декабре 1917 г. получившего задание утвердиться на Каспии и подготовить условия для оккупации Закавказья и Северного Кавказа.

Опасаясь, что неизбежный при выводе русских войск захват Закавказья, особенно Баку и бакинской нефти, существенно усилит Турцию и весь Центральный блок держав, Англия на этом этапе стремилась даже не столько утвердиться в регионе – для этого у нее просто не было сил – сколько не дать сделать этого Турции и Германии. Впрочем, и эта задача оказалось весьма непростой. Как свидетельствовал сам Л.Ч. Денстервиль, повествовавший об «истории наших приключений (выделено авт.), место действия которых охватывает всю область, лежащую между Багдадом и Баку»,⁴ отбив с небольшим отрядом (53 человека) из Багдада в Тифлис в январе 1918 г., он обнаружил, что в Персии их явно не ждали. Гостеприимства он не встретил. В феврале 1918 г. его попытка переправиться в Баку была пресечена военно-революционным комитетом в Энзели. Действуя в фарватере политики Бакинского Совета, работавшего на базе политического союза большевиков и дашнаков, ревком Энзели мотивировал свое решение тем, что Россия войну закончила и не является ни союзником Англии, ни противником Германии.

После неудачной попытки «с налета» ворваться в Закавказье, Денстервиль, вынужденный вернуться в Хамадан (20.02.1918г.), помимо укрепления коммуникаций с Багдадом, приступил к системной подготовке нового вторжения с привлечением местных сил. В роли наемников при

³ Е.В. Тарле Англия и Турция. Исторические корни и развитие конфликта // *Анналы. Журнал всеобщей истории*. ПБ., 1923. Кн.3. С.28-29.

⁴ Денстервиль. Британский империализм в Баку и Персии 1917-1918 (воспоминания) / пер. с англ. Б. Руденко. Тифлис: Сов. Кавказ, 1925. С.1.

этом выступили «охотники» и «партизаны» из числа коренных жителей, но главное - еще не выведенный из Персии Терский казачий отряд полковника Л.Ф. Бичерахова. Уже в марте 1918 года Денстервиль сумел подписать с Л. Бичераховым договор о совместных действиях и английском финансировании казачьих частей. Как признавал генерал, именно казачий полковник весной 1918 года «один спас это опасное положение». Конечно: «Бичерахов требует довольно много денег и военное министерство спрашивает меня, стоит ли он того. Конечно, стоит. Я вовсе не считаю его требования чрезмерными, особенно если принять во внимание то, что он для нас делает, и еще то обстоятельство, что только он один может это сделать. У нас нет выбора». ⁵

Другой важной задачей Денстервиля в течение марта – июня 1918 г. становится организация проанглийской агитации и взаимодействия с соответствующими силами на Северном Кавказе и в Закаспии. Еще в феврале в Энзели он имел первые встречи с коллаборантами и получил первую информацию о положении дел в Баку. В дальнейшем там определились две основные проанглийские силы – эсеры и дашнаки. В частности, по свидетельству генерала, 23 апреля «к нам приехал один армянский доктор из Баку с вестями от тамошнего армянского национального совета, просившего нашей помощи, советуя нам немедленно же двинуться в эту часть света». ⁶

По мере дискредитации большевиков, проанглийские настроения в Закавказье нарастали, но весной Денстервиль еще не имел ни сил, ни желания форсировать события: «...Положение дел в Баку - темное. Эту проблему нужно рассматривать независимо от кавказской проблемы в ее целом. Сейчас армянская колония и большевики обороняются против наступления кавказо-исламской армии. Грузины, которые ненавидят армян от всего сердца, не помогают им. Каким же образом сумеем мы помочь им и что обещает нам успех? Мне это кажется совершенно невозможным. Одни только войска могут восстановить порядок, а войск у нас нет. Несколько офицеров, несколько броневиков и сколько угодно денег делу не помогут; пожалуй, это подольет лишь масла в огонь. Положение вещей в Закавказье уже давно безнадежно. Они должны продолжать убивать друг друга, пока не придут в изнеможение, а тогда мы, может быть, и сумеем навести там порядки. Но в настоящий момент междуплеменная и религиозная вражда

⁵ Денстервиль. Указ. соч. С.106.

⁶ Денстервиль. Указ. соч. С.100.

там настолько яростна, дух большевизма настолько разрушителен и обычное недоверие к предполагаемым сторонникам - англичанам настолько велико, что возможность достижения нами у них успеха еще очень далека. Когда они призывают нас к себе на помощь, они имеют в виду деньги и деньги. Мы для них курица, несущая золотые яйца».⁷

Укрепив в течение марта – апреля коммуникации по линии дороги Керманшах - Хамадан – Казвин, Денстервиль, в принципе, был доволен течением своей миссии и даже хвастливо заявлял, что «закрыл» (!?) своим отрядом (53 человека) Северную Персию от турок. Однако ситуация менялась, обрекая его на выход из состояния летаргии. С одной стороны, в это время Англия предпринимает первые шаги по оккупации территорий бывшей Российской империи (Архангельск), с другой – существенно активизировались Германия и Турция, начавшие вторжение в Закавказье и Северную Персию (Тавриз, 1.05.1918г.). Именно в рамках этого противостояния с Турцией и Германией, англичане, озабоченные лишь колониальным грабежом, также начали действовать агрессивнее.

Второй этап британской экспансии охватывает июнь – июль 1918 г. (условно - с момента переноса главной квартиры 1 июня из Хамадана в Казвин и до переворота конца июля в Баку). И вновь Денстервиль действовал преимущественно чужими руками, весьма успешно стравливая силы, которые объективно не только не были враждебными, но даже имели явную общность интересов – казаков и жителей Гиляна (джангалийцев). По признанию Денстервиля, если бы не его таланты: «у Бичерахова не было бы никаких побудительных причин изменить своим мирным намерениям и начать бить людей, которые и не собирались причинять ему никакого беспокойства. В Персии он интересов не имел и единственным его желанием было уйти, как можно скорей, на Кавказ, желание, которое совершенно совпадало с намерениями Кучук-хана, стремившегося лишь облегчить ему уход из Персии».⁸ Кучук-хан был готов свободно пропустить казаков на родину, но без англичан, а Л. Бичерахов, находясь на британском финансировании, пойти на это не мог. Следствием гениальной интриги британцев стало то, что казаки проложили для них путь к Каспию силой оружия. Причем операция получила еще более гениальное продолжение в ходе переброски отряда Л. Бичерахова в Азербайджан.

⁷ Денстервиль. Указ. соч. С.107.

⁸ Денстервиль. Указ. соч. С.152.

Согласно выработанному совместно с Л. Денстервилем плану, Л. Бичерахов «сделался большевиком», то есть объявил себя сочувствующим платформе большевизма и Бакинского Совета. При этом он притворно демонстрировал жесткую антианглийскую позицию. В своих письмах Бакинскому Совету полковник настойчиво рекомендовал: «Я советую Бакинскому совету не вешаться англичанам на шею, напротив, нужно принять все меры, чтобы англичане не появились в Энзели». В итоге, бакинские большевики были обмануты как дети. По признанию С. Шаумяна: «у нас получилось впечатление, что Бичерахов свое заявление делает честно и искренне».⁹

Как следует из письма С. Шаумяна от 7 июня 1918 г., «вопрос о Бичерахове» уже в начале лета был вынесен в повестку дня: «Этот вопрос несколько озадачивает меня. Вы знаете о наших переговорах с ним. В последнем письме он ставил нам условие допущения английской миссии в Баку». После получения инструкций из Москвы, С. Шаумян «немедленно сообщил ему наши условия» - в отряде должны быть «только граждане российской республики». Однако при этом сам он особой опасности со стороны Англии не видел: «Самое главное собственно не то, будет ли с ним некоторое количество англичан, а то, что же он сам представляет из себя со своим отрядом». Таким образом, С. Шаумяна волновал лишь сам Л.Ф. Бичерахов. Причем поначалу последний воспринимался им как фигура самостоятельная. Тем более, что все, кто его знал и кто вел с ним переговоры - «все уверяли в его порядочности и в том, что мы без всяких колебаний должны принять его услуги. Но на днях мне передали расшифрованный радио английского генерала в Персии, где он писал, между прочим: «Моя цель спасти Кавказ от турок и германцев и думаю, что все партии мне помогут. Против Советской власти я ничего не имею. Бичерахов в политическом отношении находится в моем распоряжении, и он ничего не будет иметь против бакинской власти».¹⁰ В свете этих новых данных, С. Шаумян признавал, что они «осложняют положение», тем более, что Л. Бичерахов уже выдвигается в Энзели и далее на Баку. Как «поступить с ним» - для главы Совета было не ясно.¹¹ Такая невнятная позиция С. Шаумяна,

⁹ С.Г. Шаумян Статьи и речи. Баку: Изд. «Бакинский Рабочий», 1925. С. 205.

¹⁰ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. Р-130. Оп.2. Д.580а. Л.1.об.

¹¹ ГАРФ. Ф. Р-130. Оп.2. Д.580а. Л.2.

такое непонимание им английской угрозы стало в дальнейшем одним из важнейших факторов падения Бакинской коммуны. И подконтрольный англичанам Л. Бичерахов сыграл в этом весьма важную роль.

Желаемое явно выдавалось за действительное в силу все более усложнявшегося положения Бакинской коммуны. Уже в мае 1918 года оно оказалось исключительно тяжелым. В телеграмме И. Сталину (принята 24.05.1918г.) С. Шаумян, назначенный 16 декабря 1917 года В.И. Лениным чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа, сообщал: «сегодня 22 мая» турки наступают, взят Александрополь. «Елизаветпольские беки начали новый поход против нас в районе Аджи Кобула...» и выходят на подступы к Баку. «Помощь людьми, оружием нужна спешно».¹² Из Астрахани председатель местного СНК А.Х. Хумарьян 9 июня 1918 года сообщал об ожесточенных боях под Гоекчаем (Гёйчай). Наступление турок было отбито отрядом Амирова (Татевос Амирян), но бои здесь продолжались, достигнув апогея 27-30 июня («четырёхдневные бои под Гоекчаем»)¹³

Связь Москвы с Баку в это время шла практически исключительно через Астрахань. Обратившись к основным документам, переданным астраханцами, мы видим, что даже 25 июня 1918 года в телеграмме В.И. Ленину С. Шаумян выражал особую надежду на Л. Бичерахова: «отряд Бичерахова в Персии вошел в состав Бакинской Советской армии спешит на помощь к бакинцам. Кучук-хан по дороге из Казвина в Ензели открыл боевые действия против Бичерахова отряд успешно отбиваясь продвигается вперед через неделю будет в Баку». Успехи Бичерахова в Персии казалось особенно важными, поскольку помощь из России запаздывала. Как отмечалось в той же телеграмме С. Шаумяна: «никакой военной помощи из России до сих пор не имеем, нет броневиков, аэропланов, артиллерии даже патронов винтовок, отправленных с Колгински (неясно – авт.) и Тер-Петросовым, до сих пор нет. Не получены еще пушки для судов, нет Габриеляна, нет 100 миллионов».¹⁴ В этой связи, отдельное примечание астраханцев гласило: «Сообщаю, что аэропланы, броневики, а также деньги Габриеляна отбыли в Баку после получения настоящей телеграммы» - пред. СНК Астраханского края А. Хумарьян.¹⁵

¹² ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.236.

¹³ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.244.

¹⁴ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.252.

¹⁵ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.252об.

Нам трудно сказать насколько и в каком объеме эта помощь дошла адресатам, и сколько было «приватизировано» отдельными участниками данной операции. Во всяком случае, и в июле ситуация с обеспечением красного Баку оставалась тяжелой. А ее перспективы, учитывая явный просчет в оценке намерений Л. Бичерахова, являлись более чем негативными. Ведь именно в то время, как С. Шаумян рисовал В. Ленину картину близкой помощи от Л. Бичерахова, 27-28 июня 1918 г. Л. Денстервиль проводил с тем последние консультации, вырабатывая планы совместной операции по захвату Баку.

Чрезвычайно помогла британцам редкая наивность не только бакинских, но и энзелийских большевиков. В этот решающий момент они не только не предприняли никаких действий к тому, чтобы блокировать отряд Л. Денстервиля, но и, по существу, прямо профинансировали английскую экспедицию.

Оценивая действия членов Энзелийского ВРК во главе с Челябиным (Лазарев, Бабух), генерал не мог скрыть своего недоумения и, одновременно, глубокого удовлетворения: «Они должны были, по настоящему, не давать нам ни капли бензина и тогда мои силы в Персии, лишенные своей подвижности, оказались бы в весьма затруднительном положении». Однако вместо этого пламенные революционеры по-детски купились на обещание выделить для них авто (видимо, кроме кожанки и маузера для полного счастья недоставало лишь их): «Мы пришли к соглашению, что за каждую партию бензина, стоимостью 300 фунтов, я буду им платить 100 фунтов машинами. Им очень хотелось получить автомобили, но эти автомобили были им совершенно не нужны, тогда как бензин был нам крайне необходим. Багдад сильно противился изысканию лишних автомобилей для заключенной мною сделки, но, в конце концов, их понадобилось не очень много. Я получил от Бакинского Совета бензину всего на 50 000 фунтов стерлингов и, когда я хотел отправить им в счет уплаты десять фордов, правительство оказалось свергнутым, и я не мог передавать автомобиля правительству, которое прекратило свое существование. Благодаря сделке с бензином, мне представилась лишняя возможность укрепить свое положение в Энзели, посылая туда офицеров для наблюдения за погрузкой и отправкой бензина. Путем посылки офицеров и аэропланов я довольно прочно основался в Энзели, что было первым шагом к господствованию на Каспийском море.

В общем я считал свою вторую поездку в Энзели весьма удовлетворительной; мы выработали с Бичераховым дальнейший план совместных действий, наладили снабжение бензином в неограниченном количестве и утвердились в Энзелийском порту. Взамен этого мне пришлось делать вид, что я слушаю лекцию молодого девятнадцатилетнего товарища Бабуха о зловредности английского империализма». ¹⁶

Великолепная картина общения матерого колонизатора с «туземцами», любящими «Форды», но недостаточно готовыми к решению задач государственного управления!

В рамках второго этапа вторжения (июнь-июль) в военном отношении англичане действовали исключительно руками Л. Бичерахова, в начале июля, наконец, высадившегося со своим отрядом под Баку (в Алятах) и возглавившего бакинскую Красную армию (!). На наш взгляд, сам Л. Денстервиль в это время в Баку явно не рвался. Похоже, что вполне обустроившемуся генералу выгоднее было ждать подкреплений из Багдада в Казвине (дальше от начальства, ближе к кухне!). Именно в это время: «первоначальный план поездки в Тифлис с целью организации местных войск для операций против турок, сменился планом бакинской интервенции ... наш план сводился к господству над Каспийским морем, а так как этого мы могли достигнуть лишь оккупацией Баку, то необходимо было, значит, защищать этот город от захвата его неприятелем. Значение Баку было огромно и любой риск попытки овладеть им оправдывался безусловно». ¹⁷

Важнейшим направлением деятельности британцев в это время стала подготовка переворота непосредственно в самом Баку с опорой на эсеров и дашнаков. Это было тем более актуальным, что положение бакинских большевиков неуклонно ухудшалось.

В частности, 12 июля 1918 года из Астрахани В. Ленину (копия Гуковскому) поступила телеграмма следующего содержания: «Бакинцы срочно просят сто миллионов мелкими купюрами. Боевая обстановка поглощает массу средств, чем ближе к Тифлису, тем больше нужда обостряется». Как отмечал подписавший телеграмму и.о. председателя Астраханского СНК А. Тумянц, С. Шаумян просил о самом срочном

¹⁶ Денстервиль. Указ. соч. С.149.

¹⁷ Денстервиль. Указ. соч. С.149.

решении вопроса.¹⁸ Спустя неделю, в телеграмме от 20 июля, направленной астраханцами в Царицын И. Сталину с «копией» в Москву (Кремль) - «только Ленину», С. Шаумян сообщил: «Положение становится все более серьезным, отправка воинских сил для Баку должна быть усилена и ускорена».¹⁹ Однако именно в это время ситуация ухудшилась и в Поволжье - в районе выше Саратова белым даже удалось прервать сообщение по Волге.

Ситуация максимально осложнилась в последней декаде июля 1918 года, когда стали очевидными не только плоды успешного наступления «мусульманской армии», но и результаты подрывной пропаганды британцев. Нужно признать, что, как основная военная сила Бакинского Совета, дашнаки не отличались надежностью. Как отмечал еще в конце июня 1918 года заместитель комиссара по военным и морским делам Б.П. Шеболдаев: «Командный состав плох, и опорой советской власти может быть только до тех пор, пока дашнаки имеют «русскую ориентацию» ... Возможна перемена ориентации на английскую и тогда ... могут быть любые неожиданности...».²⁰

На фоне военных поражений от наступающей турецкой армии и растущего недовольства политикой коммунистов в самом Баку, английское влияние неуклонно росло. Нужно признать – англичане провели по-настоящему большую и умелую подготовительную работу, системно формируя соответствующее общественное мнение, подогревая ожидания покровительства и помощи от «культурной» нации. Причем, как отмечалось, помимо Л. Бичерахова, ими были успешно использованы силы местной оппозиции в Бакинском Совете (эсеры, меньшевики, националисты – дашнаки). В июле 1918 года даже значительная часть командного состава дашнаков, открыто и широко вела агитацию за «призыв» англичан. И уже тогда «отдельные части выносят резолюции о необходимости призыва».²¹

В целом, общественные настроения менялись. К примеру, в переданной астраханцами телеграмме С. Шаумяна из Баку В. Ленину от 24 июля 1918

¹⁸ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.256.

¹⁹ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.260.

²⁰ Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917-1918 гг./ Под ред. З.И. Ибрагимова, М.С. Искендерова. Баку, 1957. С. 523-526.

²¹ ГАРФ. Ф. Р-130. Оп.2. Д.569. Л.12.

года, сообщалось о критическом положении дел на фронте: под Шемахой противник перешел в наступление, располагая 5 орудиями и «в силу предательских обстоятельств не вызывавшихся необходимостью приказа об отступлении командира бригады Амазаспа наша армия отступила сначала до Шемахи, а затем дальше Маразы». Подчеркивалось, что принимаются все меры для прекращения отступления, а «виновники предаются суду». Телеграмма, подписанная председателем Астраханского Совета (СНК) А. Хумарьяном, лаконична, тезисна: «в центре позиция Керара пока сохраняется, Бичерахов сложил с себя командование армией», «главный мотив (-) резкая критика англофильской агитации со стороны газет Известий Совдепа Бакинских рабочих, правые партии получили решительный отпор со стороны Совнаркома и партии ком-тов и притихли. Военная помощь из России необходима иначе положение может стать безнадежным». ²²

Из другой телеграммы председателя Астраханского СНК А. Хумарьяна В. Ленину от 24 июля 1918 г. следует, что С. Шаумян вновь настойчиво просил немедленно выслать «обещанный комсостав и войска», ибо «главный контингент наших войск – армейские части, храбро сражавшиеся вначале, деморализованы благодаря трусости части командного состава и английской агитации». ²³ Далее, 27 июля 1918г. С. Шаумян вновь заострил внимание на этой проблеме: «англо-французская агитация передана в рабочие районы, где имеет некоторый успех». С определенным возмущением он также сообщал, что 20 июля из Энзели телеграфом пришла новость о том, что Кучук-хан напал на английское консульство, причем: «Англичане просили нашей поддержки». Однако после трех дней боев, когда 23 июля было обстреляно «наше консульство», англичане в помощи ему отказали. Поэтому в городе отмечались и антианглийские настроения. В частности, 22 июля «конференция левых эсеров отвергла идею приглашения англичан в Баку». ²⁴

Между тем, пока Красная армия Баку во главе с Л. Бичераховым воевала с турками, англичане готовили собственное вторжение. Непосредственно перед Бакинской операцией Л. Денстервиль слетал в штаб армии в Багдад, где получил последние инструкции; «в середине июля первые эшелоны 39-

²² ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.245.

²³ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.263.

²⁴ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.268.

ой бригады начали прибывать в Казвин. Из Месопотамии до Хамадана все мы двигались на грузовиках, а дальше частью шли пешком, частью ехали на автомобилях, в зависимости от того, можно ли было посылать машины в Энзели, или нет». ²⁵ На завершающем этапе подготовки интервенции, помимо резкой активизации пропаганды, отметим также одно исключительно важное событие – неожиданный отход отряда Л. Бичерахова и открытие им фронта под Баку 29 июля - прямо накануне переворота и последующей высадки британского корпуса. Безусловно, события этого времени, несмотря на видимую ясность, до сих пор таят немало тайн.

В итоге, в изображении Л. Денстервиля: «**26-го июля**, в самый разгар бакинско-кавказских боев, о которых я уже упоминал выше, когда Бичерахов был вынужден отступить к городу, в Баку разразился долгожданный переворот; большевистское правительство было свергнуто и заменено новой группой, называвшей себя центро-каспийской директорией. Шаумян и Петров, лидеры большевиков, бежали из города со своими единомышленниками в Астрахань, которая оставалась еще единственной цитаделью большевиков на берегах Каспия. Они захватили с собой также тринадцать судов, на которых была посажена большая часть Красной армии и погружен весь военный материал, находившийся в местных арсеналах, которые попали им к руки. Если бы только новое правительство позволило этим судам уйти, то дальнейшая защита Баку была бы немислимой, но, к счастью, команда более мелких судов была на стороне директории и последняя, правда, не без колебаний, решила отдать приказ о возвращении захваченных большевиками судов. Канонерки пустились вдогонку за уходившими судами и вся беглая флотилия была возвращена в порт и стала на якорь в ожидании результата обычных в таких случаях нескончаемых переговоров». ²⁶

В изображении британца, правительство Центрокаспия было столь «ошеломлено своей неожиданной удачей, чуть было не испортило все дело, ввязавшись в недельные препирательства с Шаумяном и Петровым, и только наше появление на сцене придало ему решимость довести до конца свою хорошо начатую работу» (т.е. арестовать и затем расстрелять комиссаров – авт.). Такое развитие событий стало возможным благодаря тому, что: «Едва

²⁵ Денстервиль. Указ. соч. С.177.

²⁶ Денстервиль. Указ. соч. С.183.

только новое правительство успело взять бразды правления в свои руки, как, согласно выработанному уже плану, послало к нам гонцов с просьбой о помощи. Хотя войск у меня под рукой все еще не было, но я решил принять приглашение».²⁷ И уже 4 августа в Баку высадился отряд полковника Стокса, по мнению Л. Денстервиля, несмотря на свою малочисленность, в решающей мере вдохновивший защитников города на отражение наступления турецких войск. По другим сведениям: «Со слов коммуниста, выехавшего из Баку двадцать шестого ноября, англичане впервые высадили в Баку триста человек десанта двадцать шестого ноября».²⁸

Таким образом, свержение Бакинской коммуны было проведено англичанами как блестящая партия в покер (одновременно они арестовали ВРК в Энзели). В свою очередь, к концу июля, вожди большевиков, в принципе, уже приняли мысль об утрате Баку. О дошедших до Москвы первых слухах о падении коммуны свидетельствует разговор по прямому проводу В. Ленина и Элиовича 29 июля. Вопрос последнего – что передать Шаумяну кроме телеграммы? – похоже, застал В. Ленина врасплох. Он формулировал свои мысли явно сбивчиво: «Прошу только сообщить, верно ли, что в Баку Совнарком подал в отставку. Еще вопрос: если это не верно, то сколько времени рассчитывает продержаться власть большевиков в Баку».²⁹ Вслед за этим, он поинтересовался, чем может помочь бакинцам Астрахань, и получил ответ: «Не можем обещать наверное, ибо здесь тоже недостаток в войске».³⁰ И это было правдой. В самой Астрахани положение было крайне напряженным (назревший мятеж, эпидемия холеры и пр.).

В итоге, развязка оказалась закономерной. Как следует из очередной астраханской телеграммы В. Ленину, Л. Троцкому и Я. Свердлову о событиях в Баку, когда 30 июля к городу подошли турецкие войска, командующий войсками З. Аветисов счел, что участь города решена. Ведь Л. Бичерахов ушел с войсками в Сумгаит, а отряд Г. Петрова (3 тыс. армян) казался не вполне надежным. Мнение З. Аветисова о необходимости сдачи Баку было поддержано на совещании у генерала Я.Г. Багратуни, где также присутствовали С. Амазасп и Казаров. Решение о сдаче, которое поддержал

²⁷ Денстервиль. Указ. соч. С.184.

²⁸ ГАРФ. Ф. Р-130. Оп.2. Д.741. Л.379.

²⁹ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.277а.; Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т.50. С.130.

³⁰ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.278.

также «Шведский консул, гарантировавший неприкосновенность армянского населения», было, однако, не окончательным, поскольку многие все же рассчитывали на помощь англичан. При этом наиболее активно в пользу союза с англичанами высказались моряки, которые попросту увели корабли в Энзели.³¹

В принципе, возможности для военного сопротивления все же оставались: «Появление неприятеля около Баку вызвало большую тревогу в городе и на промыслах рабочие начали группами вооружаться и отправляться на фронт. Наступление неприятеля в город было задержано новыми свежими силами». Проблема, однако, состояла в том, что и население, и новый состав Совета, и «диктаторы» Центрокаспия теперь в основном надеялись не на свои силы, а именно на приход англичан. Тем более, что в это самое время в Баку прибыл «штаб английских войск и пятьсот английских войск, часть которых колониальные войска сипаи из Астрахани 150». «Советские войска» выступали против приглашения англичан, но власть в Баку, была уже представлена «Центрокаспием» – «диктатурой Каспийской военной флотилии совместно с временным президиумом Исполнительного Комитета Совдепа. Взаимоотношение между нами и новой властью обостренное». Курс на Англию для новых властей стал определяющим: «Англичанам послано в Энзели около сорока тысяч пудов бензина для месопотамской армии и обещают в трехнедельный срок перебросить в Баку девятитысячную армию».³² Таким образом, пропагандистский триумф британцев был полным.

В этой ситуации бакинским комиссарам осталось лишь ругать англичан и обижаться на обманутое, неразумное население. В «Декларации», выпущенной непосредственно перед уходом из Баку, бывшие руководители Совета (С. Шаумян, П. Джапаридзе, Г. Корганов, Г. Петров и др.; в том числе, от части дашнаков – Нуриделанян) заявили, что дашнаки, эсеры и меньшевики предали их, сознательно обманув пролетариев и матросов. Поэтому: «Пока бакинский пролетариат находится в заблуждении и предпочитает англичан российским советским силам, пока мы не имеем достаточно войск, чтобы дать отпор наседающим туркам, а теперь уже и германцам, с одной стороны, и английским империалистам – с другой, они не могут оставаться в Баку».³³

³¹ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.324.

³² ГАРФ. Ф. Р-130. Оп.2. Д.741.Л.326.

³³ ГАРФ. Ф. Р-130. Оп.2. Д.569. Л.Л.28-30.

Однако падение Бакинской коммуны оказалось не единовременным актом. Довольно продолжительное время ситуация оставалась неопределенной. Практически вся первая половина августа являлась для большевиков временем осознания характера свершившихся перемен, причем роль англичан в перевороте, на наш взгляд, так и не была осмыслена ими в полной мере. В общем, картина была ясна. К примеру, «военком» Северо-Кавказского округа А. Анисимов 7 августа 1918 года сообщал Л. Троцкому из Астрахани, что в ночь с 31 июля на 1 августа получил в Петровске радио о взятии власти в Баку диктатурой «Центрокаспия» из 4 человек. Диктаторы требовали: «шлите части и содействуйте казакам двигаться в Баку», однако Бичерахов начал движение на Дербент. В этой ситуации, «эта новая Бакинская власть послала в Энзели за англичанами, которые якобы уже обещали через 48 часов быть в Баку по их приглашению». ³⁴ Учитывая явную активность представителей Антанты, он также запрашивал: «как относиться к американскому и английскому консулам, последние иногда претендуют на полные права и считают себя, при явном желании действий английского золота, неприкосновенными». ³⁵ В свою очередь, 9-10 августа астраханский губвоенком Кузьмин сообщая Я. Свердлову, что С. Шаумян арестован, настаивал, что нужна срочная помощь, «иначе Баку падет». ³⁶

Иными словами, свершившийся переворот все еще не казался большевикам вполне законченным актом. Как показывают документы, они продолжали вести сложную интригу, чтобы если не отстоять город, то хотя бы спасти арестованных в Баку. Так из «Доклада комиссара Чрезвычайной заготовительной экспедиции Кавказской Красной Армии Ликвидационной комиссии по делам бакинского Совнаркома» С. Маркарьяна следует, что, узнав о падении Советской власти в Баку, он отбыл из Астрахани в Царицын и уже там: «В Царицыне, между прочим, я имел разговор по прямому проводу с представителем бакинского Совнаркома в Астрахани тов. Элиовичем, который сообщил мне, что положение в Баку меняется, что т. Шаумян через два – три дня будет в Астрахани и что работу экспедиции необходимо продолжать (Лента разговора, между прочим, храниться у меня)». ³⁷ Кстати,

³⁴ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.Л. 322-323.

³⁵ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.323.

³⁶ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.283.

³⁷ ГАРФ. Ф.6988. Оп.1. Д.1. Л.162.

в течение августа, и даже сентября-октября, находившиеся в Астрахани большевики – бакинцы неоднократно выделяли денежные средства с целью выяснения судьбы и возможной «помощи» арестованным в Баку лидерам.³⁸

Об активных попытках большевиков восстановить контроль над регионом косвенно свидетельствует и Денстервиль, приводящий более позднее письмо от 4 сентября, направленное ему «Директорией» (Тушов). В нем, оказавшиеся в критической ситуации власти Центрокаспия упрекали британцев в том, что: «Наш союз с вами привел к полному разрыву между нами и властью российских большевиков. Их помощь Баку людьми, оружием, военными материалами и продовольствием прекратилась тогда же окончательно. Полагаем, что вам было небезызвестно, что после того, как власть большевиков в Баку была свергнута, представители Ленина хотели сформировать здесь коалиционное правительство, обещая снабжать нас всеми необходимыми военными материалами и оказывать нам самую действительную поддержку в борьбе против турок, при условии, что английские войска уйдут из Баку и его районов».³⁹

Как известно, попытки договориться, помочь оказались безрезультатными. В самой Астрахани 15 августа 1918 года вспыхнул контрреволюционный мятеж, с трудом подавленный местными частями (Уполномоченный СНК Бабкин).⁴⁰

Как отмечалось, «диктатура Центрокаспия» немедленно призвала на помощь англичан. В свою очередь, последние, имея крайне мало сил для сепаратных действий, были вынуждены искать компромисс с Центрокаспием и различного рода ревкомами. Даже в Энзели они главным образом «договаривались» с «революционерами», не имея возможности проведения гораздо более желанной и приятной для себя политики «бронированного кулака». В Баку же они и вовсе избрали тактику прямого обмана и многозначительных обещаний перспектив создания «великой Армении». Л. Денстервиль патетически вещал: «могу вас уверить, что в Баку будут посланы все, кого только можно будет послать. Если с помощью английских войск ваши товарищи готовы будут взять на себя оборону города, то победа

³⁸ ГАРФ. Ф.6988. Оп.1. Д.1. Л.Л. 328, 346.

³⁹ Денстервиль. Указ. соч. С.250.

⁴⁰ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.287.

будет обеспечена». При этом, играя на националистических чувствах армян, он называл основной «путеводной звездой» «восстановление Армении».⁴¹

С целью повышения боеспособности, генерал также предпринял попытку привлечения на свою сторону находившихся в Баку в немалом количестве русских офицеров. Однако этот замысел не принес ожидаемых результатов. Русские офицеры в основной массе не хотели воевать с турками, так как в турецких частях оказалось немало их однополчан, стремившихся посчитаться с большевиками. В свою очередь, в рядах английского корпуса также «было не меньше русских, чем в войсках противника».⁴²

В целом, британцам так и не удалось решить проблему своей малочисленности и, соответственно, военной слабости. Как следует из телеграммы из Астрахани от военкома Северо-Кавказского округа А. Анисимова В. Ленину от 13 августа 1918 года: «По сведениям в Баку высадился десант англичан 900 человек, на Баку движутся по сведениям немцы».⁴³ В свою очередь, как свидетельствовал Денстервиль: общее количество английских войск в Баку «никогда не превышало 900 штыков».⁴⁴

Впрочем, на наш взгляд, данные британского генерала требуют отдельного, причем, весьма критического анализа. Во всяком случае, он постоянно путается в цифрах, говоря то о 900, то о 700-800 бойцов. При этом, живописуя героизм своих войск, почти эпически громивших турецкие части и несших значительные потери (до 20%), в заключение он пишет о 70 офицерах и 800 солдатах, погрузившихся для отплытия из Баку лишь на пароход «Президент Крюгер». И это при том, что отсюда ушли еще 3 более мелких судна! Таким образом: «Каких-нибудь 800-900 солдат находились на линии огня беспрерывно в течение шести недель и все это время отражали турецкую армию, превосходившую их численностью раз в десять». Затем из города уплыли, как минимум, 870 человек (не считая раненых, вывезившихся на судах «Курск» и «Або», а также группы сопровождения на «Армянине»). Тогда кто же погиб в боях под Баку? Столь невероятная легкость в жонглировании цифрами показывает, что,

⁴¹ Денстервиль. Указ. соч. С.190.

⁴² Денстервиль. Указ. соч. С.198, 148.

⁴³ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.284.

⁴⁴ Денстервиль. Указ. соч. С.204.

на фоне Денстервиля, барон Мюнхгаузен - просто кристальной чистоты человек. Конечно, можно подумать, что английский генерал не в ладах с математикой. Однако если вчитаться в настоящую «поэму», посвященную финансовым операциям его отряда в Баку,⁴⁵ это не так. Считал он, пожалуй, лучше, чем воевал. Тогда без ответа остаются принципиальные вопросы: В чем выражен героизм британцев? Сколько их все-таки было? И кто сдал город?

Как отмечалось выше, бакинцам были обещаны, многотысячные контингенты. Именно это в решающей степени и питало симпатии к англичанам. Однако на деле их оказалось порядка 1 тысячи. Полагаем, что, как всегда, британцы рассчитывали набрать наемников на месте. Однако уже вскоре они поняли невозможность создания вполне боеспособных и подконтрольных себе подразделений из местных «революционных отрядов». Столкнувшись с этой проблемой, Денстервиль, прибывший в Баку с основными силами лишь 17 августа, уже к 1 сентября оказался на грани нервного расстройства. В итоге: «1-го сентября, обсудив создавшееся положение вместе с генералом Люином, который приехал из Багдада всего на один день, мы решили, что дальнейшая оборона Баку бесполезна, и что английские войска должны быть эвакуированы». При этом представителям Центрокаспия он гордо заявил: «До сего времени сражались только мои солдаты. И в каждом бою, несмотря на храбрость моих солдат, турки брали вверх благодаря только тому, что местные войска не оказывали нашим поддержки. Я не могу допустить, чтобы жизнь моих людей бесполезно приносилась в жертву».⁴⁶ Тем не менее, вплоть до 14 сентября, когда началось новое большое наступление турецких войск (о котором было заранее известно из сообщения перебежчика – араба), Денстервиль продолжал находиться на «низком старте», готовый, как остаться, так и бежать.

При первой же серьезной опасности, он, не медля, избрал последний вариант. Показательно, что 14 сентября английские войска «тайно» покинули позиции. А в ночь на 15-е, под покровом темноты, на заранее подготовленных судах они попросту бежали в Энзели (кстати, синхронно с ними в Петровск ушли подразделения Бичерахова).⁴⁷ И, нужно признать,

⁴⁵ Денстервиль. Указ. соч. С.276.

⁴⁶ Денстервиль. Указ. соч. С.246.

⁴⁷ Денстервиль. Указ. соч. С.269-270.

что, вопреки хвастливым заявлениям Денстервиля, именно этот момент оказался наиболее опасным во всей британской экспедиции. Стремительно ретируясь, англичане даже умудрились забыть в городе два своих мелких подразделения. При этом беглецам лишь чудом удалось избежать вооруженного столкновения с подразделениями Центрокаспия. И лишь отсутствие орудий крупного калибра на сторожевике, охранявшем вход в Бакинскую гавань, спасло их корабли от потопления.

На наш взгляд, бесславное завершение этого этапа британской экспансии более интересно не столько граничившей с трусостью осторожностью, сколько несомненной целесообразностью и хорошей продуманностью принятого решения об эвакуации. Оставляя в стороне эмоции, очевидно, что, не имея возможности совладать со стихией революционного хаоса, англичане довольно легко и вполне сознательно сдали город турецким частям, чтобы их руками выполнить эту неблагодарную задачу. Безусловно, им не было резона защищать революционный город. Ведь даже, если и удалось бы отстоять Баку, то, что было затем делать с совершенно неуправляемыми революционными комитетами? Революционная анархия казалась страшнее и опаснее, чем турки. И главное - она не позволяла эффективно решать вопросы колониальной эксплуатации.

И все же битва за Баку была на данном этапе проиграна. Бежавший в Энзели отряд Л. Денстервиля был расформирован и слит с 14 армейской дивизией. Бакинские «комиссары» были расстреляны. Впрочем, в связи с данной острой темой, сегодня появляются все новые вопросы: «К примеру, в январе 2009 года, когда расположенный в Бакинском городском парке «Сахиль» некрополь «26 бакинских комиссаров» был перенесен на городское кладбище, в могилах обнаружили останки не 26, а только 23 человек. В связи с этим, Институт истории АН Азербайджана образовал специальную группу ученых, немедленно приступивших к изучению данного вопроса». «Отдельный вопрос: действительно ли 20 сентября 1918 года были расстреляны все лица, известные под именем «26 Бакинских комиссаров»? И был ли среди расстрелянных сам глава этих преступников, организатор геноцида азербайджанцев Степан Шаумян?»⁴⁸

⁴⁸ Я. Махмудов Геноцид азербайджанского народа в 1917-1920 годах // Современная научная мысль. 2015. №3. С.7, 20.

Потерпев поражение в Баку, вплоть до Мудросского перемирия 30 октября 1918 года, основное внимание англичане сосредоточили на установлении контроля над акваторией Каспия. Наиболее видную роль в этом сыграл создавший здесь весьма боеспособный флот «командор Норрисс». Именно он на исходе войны «появился перед Баку» и в ноябре 1918 года обеспечил новое занятие города британскими войсками.⁴⁹

В этот раз они располагали более серьезными силами, а потому действовали оперативно и жестко. В частности, это показала судьба Л. Бичерахова, претендовавшего на лавры освободителя и первоначально - в ноябре 1918 г. (7 декабря), крайне нервно отреагировавшего и на упреждающую высадку англичан и, особенно, на известие о возникновении Азербайджанской республики. Дело дошло даже до обвинений англичан во лжи, демонстративных военных приготовлений к занятию города и даже пальбы, причем: «Денстервиль, не ожидавший столь резкой реакции, перепугался и ... стал уговаривать его не прибегать к дальнейшему насилию».⁵⁰ В конечном счете, для установления полного контроля над городом и регионом, в январе 1919 года британцы «пригласили» Бичерахова в Англию, а его отряды фактически распустили.

Но даже теперь силы британцев были весьма скромными. В этой связи, они значительное внимание уделяли информационной войне, существенно преувеличивая мощь своих континентов, а также усиленно распуская слухи о скором приходе еще более значительных сил. Как информировали Совет Народной Обороны и ЦИК астраханские большевики (11 декабря 1918г.): «По слухам в Баку высадилось восемнадцать тысяч, а затем вся Месопотамская английская армия будто бы двинется на Север на борьбу с большевиками».⁵¹

Сосредоточившись, в отличие от Франции, не столько на европейских, сколько на азиатских делах, Англия взяла курс на последовательное укрепление своих позиций в регионе. Генерал-губернатор Баку генерал Томсон в первой же своей прокламации (19 декабря 1918 года) прямо объявил, что «союзники не могут» уйти отсюда, «пока не восстановят порядка в

⁴⁹ P. Sykes **History of Persia. 1921.** т. II. P. 497-498.

⁵⁰ Г.А. Хетагуров Правда о генерале Бичерахове // Дарьял.2008. №1.

⁵¹ ГАРФ. Ф. Р-130. Оп.2. Д.741. Л.378.

России». ⁵² Но на деле британский порядок означал неприкрытую экспансию. В частности, в Баку были введены военное положение, смертная казнь, началась конфискация оружия, стали применяться телесные наказания, был осуществлен запрет собраний, стачек. Параллельно колонизаторы начали «освежевывать добычу», возвращая сделанные вложения.

Наступило время мародеров! В частности, британцы присвоили все ценности Бакинского отделения Русского государственного банка, «купили» каспийское пароходство «Кавказ и Меркурий». «Британская нефтяная администрация» организовала «бешеный вывоз нефтепродуктов через Батум». В 1919 году он вырос до 20,6 млн. пуд., вместо прежних 3-6 млн. Показательно, что нефть не только вывозилась за бесценок, без акцизов и вывозных пошлин. Особая наглость колонизаторов выразилась в установлении «ввозных пошлин» на бакинскую нефть и нефтепродукты «у себя» - в Батуме. Естественное недовольство нефтяников при этом «лечилось» просто – перекрывали керосинопровод в Батум. ⁵³

Важной составляющей британской политики стало также скрытое, но эффективное разжигание межнациональной розни, инициирование выступлений греков, курдов, армян и т.д. Использование межнациональных противоречий позволяло им быть «судьей» в спорах народов Кавказа, прочно обеспечивая свое господство. В частности, по свидетельству современника, «англичане передавали Армении заведомо мусульманские территории и обратно, вызывая в результате кровавые столкновения и целые войны», а затем выступая в роли их «умиротворителя». ⁵⁴ Известная политика «разделяй и властвуй» применялась опытным колонизатором умело и эффективно. К примеру, по оценке современника: «Зангезур, ставший за годы смуты почти исключительно армянским, решением генерала Томсона вошел в состав Азербайджана, тогда как Нахичеванский край, с преобладающим тюркским населением вошел в состав армянской республики, что вызвало ряд кровавых столкновений». ⁵⁵

При этом любые проявления самостоятельного самовыражения населения ими, как правило, безжалостно пресекались. Яркий пример тому

⁵² В.А. Гурко-Кряжин Английская интервенция в 1918-1919 гг. в Закаспии и Закавказье // Историк-марксист. 1926. №2. С.136.

⁵³ В.А. Гурко-Кряжин Указ соч. С.137.

⁵⁴ В.А. Гурко-Кряжин Указ. соч. С.138.

⁵⁵ В.Н. Худадов Современный Азербайджан // Новый Восток. 1923. №3. С.186.

дает история создания в начале 1919 года государства в Карсе. Как только местные жители учредили шуру, англичане немедленно распустили ее и провели аресты. Сами арестованные были вывезены на Мальту (не здесь ли истоки практик Гуантанамо?).

В течение 2 лет подвергая планомерному хищному разделу «турецкое наследство», британцы в то же время демонстрировали крайне «негативное отношение к элементам прежних «протурецких» настроений в Баку,⁵⁶ много внимания уделяя тому, чтобы по-возможности максимально дискредитировать здесь турок. Так, Контрольная комиссия союзных держав в г. Баку с конца 1918 года начала и в течение полугода проводила сбор материалов о грабежах «турецких аскеров» во время занятия города в сентябре 1918 г. И это тоже вписывалось в рамки искусственного разжигания межнациональных противоречий. Конечно, как и в любых событиях непростого военного времени, здесь, безусловно, имели место и военные преступления. Вместе с тем, на наш взгляд, вряд ли оправданно преувеличивать размах данных явлений. Во всяком случае, большая часть бакинских семей, в том числе русских, крайностей разгула военной преступности избежали. К примеру, по заявлению гр. Тер-Габриелянца, который прятался 5-7 дней, он «нашел приют в знакомой русской семье, где и скрывался в дни разбоя и погромов».⁵⁷

В то же время, англичане, похоже, стремились остаться в регионе всерьез и надолго. Желая удержать его, на Парижской мирной конференции Англия активно лоббировала, но так и не получила мандат ни на Закавказье, ни даже на создание «свободного государства Батум». К тому же, на фоне нараставшего народного сопротивления, в Азербайджане уже в 1918 году стали проявляться элементы открытого недовольства местного населения колонизаторами.⁵⁸ В этой связи, в ноябре 1919 года все же произошла эвакуация британских частей из Закавказья, что явилось одной из составляющих начавшейся подготовки к оккупации Константинополя в январе 1920 года.

⁵⁶ И.В. Турицын Колониальная практика и национализм эпохи Первой мировой войны (на материалах Азербайджана)// Современная научная мысль. 2015. №3. С.41-51

⁵⁷ ГАРФ. Ф.Р-8209. Оп.1. Д.12. Л.66.

⁵⁸ ГАРФ. Ф. Р-130. Оп.2. Д.569. Л.38.

Подводя итоги статьи, следует признать, что в годы Первой мировой войны английская империалистическая идеология, свойственный ей культ мирового доминирования, владычества, достигли качественно нового уровня, обогатились богатым арсеналом современных колониальных технологий. На частном примере «миссии Денстервиля» мы выяснили, что, прежде всего, они, с одной стороны, основывались на передовых информационных методах ведения психологической войны, а с другой – всесторонне учитывали, наряду с традиционным слепым использованием в колониальных захватах части местного населения, специфику межнациональной конфликтности и потенциальные возможности набиравших силу национальных движений.

ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ

- Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф.Р-130. Оп.2. Д.569.
- ГАРФ. Ф. Р-130. Оп.2. Д.580а.
- ГАРФ. Ф. Р-130. Оп.2. Д.741.
- ГАРФ. Ф.6988. Оп.1. Д.1.
- ГАРФ. Ф.Р-8209. Оп.1. Д.12.
- Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917-1918 гг./ Под ред. З.И. Ибрагимова, М.С. Искендерова. - Баку, 1957. - С. 523-526.
- В.А. Гурко-Кряжин «Английская интервенция в 1918-1919 гг. в Закавказье» // Историк-марксист. 1926. №2.
- Денстервиль. Британский империализм в Баку и Персии 1917-1918 (воспоминания) / пер. с англ. Б. Руденко. Тифлис: Сов. Кавказ, 1925.
- Я. Махмудов «Геноцид азербайджанского народа в 1917-1920 годах» // Современная научная мысль. 2015. №3.
- Е.В. Тарле «Англия и Турция. Исторические корни и развитие конфликта» // Анналы. Журнал всеобщей истории. ПБ., 1923. Кн.3.
- И.В. Турицын «Колониальная практика и национализм эпохи Первой мировой войны (на материалах Азербайджана)» // Современная научная мысль. 2015. №3.
- Г.А. Хетагуров «Правда о генерале Бичерахове» // Дарьял. 2008. №1.
- В.Н. Худадов «Современный Азербайджан» // Новый Восток. 1923. №3.
- С.Г. Шаумян Статьи и речи. Баку: Изд. «Бакинский Рабочий», 1925.
- Documents diplomatiques français (1971-1914).** 2 sur. Vol. 1-14. Paris, 1930-1955.
- Ch., Repington. The first world war 1914-1918, personal experiences of Lieut.** London: Constable and company ltd., 1920. 42 s.
- P. Sykes History of Persia.** 1921. т. I-II.
- ТУРИЦЫН ИГОРЬ ВИКТОРОВИЧ - доктор исторических наук, профессор, президент НИИ истории, экономики и права. Россия, Москва (i.turitsyn@mail.ru)
- TURITSYN, IGOR V.** – Doctor of History, Professor, History, Economics and Law Research Institute (HELRI), President.

BAKÜ MÜCADELESİ'NDE İNGİLİZLER: 1918 OLAYLARININ TARİHİ*

İGOR TURİTSYN**

Özet

Makalede, 1918 yılında Kuzey İran ve Güney Kafkasya'da İngilizlerin sömürge ve genişleme girişimi incelenmiştir. Yazar burada, Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmesiyle Büyük Britanya'nın bölgeyi etkisi altına alma girişimlerinin temel aşamalarını karakterize etmiştir. Temel hedefleri Hazar bölgesinde egemenlik ve Bakü'yü işgal etmek olan İngiliz politikasının başlıca nedenleri belirtilmiştir. Bu büyük sömürgecinin keşfi çerçevesinde yöntem, teknik, kullanılan araçlar özellikle vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Emperyalizm, sömürge politikası, Güney Kafkasya (Transkafkasya), Bakü Komünü, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Birinci Dünya Savaşı, Denstervil misyonu.

* çev. Erdem ÜNLEN, Atatürk Araştırma Merkezi Uzmanı, Ankara, e.unlen@atam.gov.tr
Metin kontrol: Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi,
Azerbaycan, irade.mammadli@gmail.com

** Prof. Dr., Tarih, Ekonomi ve Hukuk Araştırmaları Enstitüsü Başkanı, Rusya Federasyonu,
i.turitsyn@mail.ru

Birinci Dünya Savaşı, büyük güçlerin eski topraklar ve yeni sömürgeler için çatıştığı ilk deneyim olmasının yanı sıra, sömürgelerin çağdaş teknolojilerini ele geçirme çabasıydı. Ve o zamanların en büyük sömürgecilerinden biri olan Büyük Britanya, bu sayede en önemli yararlar sahsip olmayı başarmıştı. Savaşın en şiddetli zamanlarında bile Büyük Britanya'nın liderleri, birincil düşmanı olan Kayzer Almanyası ile savaşmak yerine dünyanın sömürge bölümüyle ve Türk mirası için daha yoğun çalışmalar içindeydi. Buna en büyük örnek Georges Benjamin Klemanco'nun bunun üzerine sistematik girişimleridir. G.B. Klemanco 1917-1918 yıllarında İngilizlerin Almanlarla değil, genelde Türklerle savaştıkları, Fransa ve Flandre'yi umursamadıkları, Mezopotamya'dan başka bir şey düşünmedikleri konusunda sitem ederdi.¹

Ama Büyük Britanya, müttefikinin büyük protestolarına aldırmış etmiyordu. Rusya'nın savaştan çekilmesi de bu durumu iyice körüklemişti. 1917 yıllarının Şubat ve Ekim devrimleri, Rusya ile Almanyanın ateşkes kararı ve son olarak aralarında ayrı ayrı sağlanan barış, İngilizlerin planlarında değişiklik yarattı. Büyük Britanya ile Asya'nın hisse ortaklığı, Büyük Britanya'nın en büyük rakiplerinden olan Rusya'nın 1917-1918 yıllarının ekonomik krizinin daha da derinleşmesine yol açtı. Şubat devriminin sonuçlarının etkisiyle İngilizler 1917 yılının Mart ayında Bağdat'ı, Nisan'da Samara Bölgesi'ni, Mayıs'ta Kerkük'ü ele geçiriyor. Asya'daki sömürge saldırıları 1917 yılının ekim ayında daha da etkili olmaya başlamıştı. 1918 yılının ocak ayında İngiliz Genelkurmay Başkanı William Robert Robertson'un emekli olması da dolaylı olarak böyle sonuçlara varılmasında büyük etkendi. W.R. Robertson Avrupalıların savaş girişimlerini hafife almalarını, Çanakkale ve Selanik'teki faaliyetlerinin değerini anlamamalarını ve genel olarak Türkiye'deki başarıyı doğru bulmuyordu.² Askerlere böylece yerini gösteren İngiliz politikacıları 1917-1918'lerden itibaren Türkiye'nin Asya kısmının Güney kesiminde arazi kapmak yönünde yoğun bir faaliyete girmişlerdir. Yevgeni Tarle'nin tarafsız bir şekilde belirttiği gibi, 1918 yılından itibaren olayın vardığı nokta: Mezopotamya, Arabistan, Filistin dışında İstanbul hakkında bahsin geçmesi oldu.³

¹ **Documents diplomatiques français (1971-1914)**, 2 sur. Vol. 1-14. Paris, 1930-1955.

² **Ch., Repington. The first world war 1914-1918, personal experiences of Lieut.** London: Constable and company ltd., 1920. 42 s.

³ E.B. Tarle Англия и Турция. Исторические корни и развитие конфликта // *Анналы. Журнал всеобщей истории*. ПБ., 1923. Кн.3. С.28-29.

İngilizler yeni rota belirleyerek ilk olarak tüm Kuzey İran ve Hazar bölgesine yoğunlaşmaya çalıştılar. Kuzey İran'dan Rus askerlerinin çekilmesiyle İngilizler, Mezopotamya askerlerinin sağ kanadında tehlikeli bir boşluk oluştuğunu duyurdular. Bunun sonucunda Ekim devriminin neticesinin başlıca nedeni, 1917 yılının Aralık ayında, Hazar Bölgesi'nde yoğunlaşmakla Transkafkasya (Güney Kafkasya) ve Kuzey Kafkasya işgali için koşul hazırlamakla görevlendirilen İngiliz generali olan L.C.Densterville'nin misyonu oldu.

Rus askerlerinin mecburen çekilmesiyle Türklerin Transkafkasya'yı işgal edeceği, özellikle Bakü ve Bakü petrolüne sahip olacağı, Türkiye'nin ve Merkezi Birim yetkilerin güçlenmesini sağlayacağından kuşkulanan Büyük Britanya bu bölgelerde tutunmak için fazla zayıftı, fakat Almanya ve Türkiye'nin böyle bir şey yapmasını engellemek için uğraşmaya gayret gösterecekti. Ancak bu görev de görüldüğü kadar kolay değildi. L.C. Densterville'nin "Bağdat ve Bakü arasında uzanan tüm alanı kapsayan macera hikâyelerinde" belirttiği gibi 1918 yılının Ocak ayında 53 kişilik bir grupla Bağdat'tan Tiflis'e geçerken İran'da beklenmedik misafir oldukları oldukça açıktı. Misafirperverliğe rastlamadığını açıkça belirtmişti.⁴ 1918 yılının şubat ayında yönünü Bakü'ye girişimi, Anzali'de devrimci askerî komitesi tarafından durduruldu. Bu durumu, Bakü Konseyi politikası doğrultusunda Bolşevik ve Taşnaklar ile siyasî bir birlik temelinde çalışan Anzali İhtilal Komitesi, Rusya'nın savaşı bitirdiğini ve artık ne İngilizlerin müttefiki ne de Almanların düşmanı olduğu ile açıkladı.

Güney Kafkasya'ya "baskınla" sokulma konusundaki başarısız bir denemeden sonra Densterville Hamadan'a dönmek zorunda kaldı (20.02.1918). Bağdat ile iletişimini güçlendirmeye çalışmanın dışında yerel işgal güçlerinden destek alarak yeni bir baskın hazırlıklarına başladı. Bu paralı askerlerin; yerli sakinlerden oluşan avcılar ve partizanlar grubu olmakla birlikte en önemli kısmını Rus albayı olan L.F. Biçerahov'un halen İran'dan çıkarılmayan Terski Kazak birimi oluşturuyordu. Artık 1918 yılının mart ayında Dunsterville, L.Biçerahov ile ortak faaliyetler hakkında ve Kazak birimlerine İngiliz finansal desteği hakkında anlaşma imzalamayı başarmıştı. Generalin da kabullendiği gibi, bu Kazak albayı 1918 yılının bahar mevsiminde onları "bu tehlikeli durumdan tek başına kurtarmıştı." Tabii ki: "Biçerahov fazla para talebinde bulunuyordu ve Harbi Nazırlık (Genelkurmay) bana buna değip değmediğini soruyor. Tabii ki buna değer.

⁴ Денстервиль. Британский империализм в баку и Персии 1917-1918 (воспоминания) / пер. с англ. Б. Руденко. Тифлис: Сов. Кавказ, 1925. С.1.

Bilhassa da eğer onun bizim için yaptıklarını ve sadece onun bunu yapabileceğini dikkate alırsak ben onun taleplerinin hiç de aşırı olduğunu düşünmüyordum. Bizim başka seçimimiz yoktu”⁵.

Dunsterville'nin bir diğer görevi ise 1918 yılının mart-haziran dönemi içinde İngiliz yanlısı propaganda organizasyonu ve Kuzey Kafkasya ile Trans Hazar Bölgesi'nde uygun güçlerle temasa geçmekti. Şubat ayında Anzali'de iş birlikçilerle ilk görüşmelerini yapmış ve Bakü'deki durumlar hakkında ilk bilgi edinmeyi başarmıştı. Sonrasında ise iki ana İngiliz yanlısı güçler kesinleşti; bunlar Devrimciler ve Taşnaklardı. Generalin belirttiği gibi 23 Nisan'da, “Bakü'den, oradaki Milli Ermeni Şurası tarafından gönderilen Ermeni doktor bize geldi, bizden yardım istiyordu ve artık acil olarak dünyanın bu kısmına doğru yönelmemizi tavsiye ediyordu.”⁶

Bolşeviklerin kötüleşmesi üzerine İngiliz yanlılarına duyulan sempati Güney Kafkasya'da büyüdü ancak ilkbaharda Denstervil'in durumları zorlamaya ne gücü ne de arzusu vardı: “Bakü'deki durumlar şimdilik çok karanlık. Bu sorunu Kafkas sorunundan bağımsız olarak bütünüyle nitelendirmeliyiz. Şimdi Ermeni toplumu ve Bolşevikler, Kafkas-İslam ordusunun saldırısına karşı savunmaya geçmiş durumda. Ermenilerden tüm kalbiyle nefret eden Gürcüler bile onlara yardımda bulunmuyorlar. Onlara ne şekilde yardımcı olabiliriz ve bunda başarılı olabilir miyiz? Benim için bu imkânsız gibi geliyor. Bize bir tek ordu yardım edebilir fakat ordumuz yok. Birkaç subay, zırhlı araç ve bir sürü parayla olacak iş değil bu. Yangına körükle gitmekten başka bir şey değil. Güney Kafkasya'da durumlar uzun süredir umutsuz. Onlar yorgunluktan tükenene kadar birbirini öldürmeye devam etmek zorundalar. Belki böylece biz, orada düzeni sağlayabiliriz. Ama şu anda şiddetli dinî ve aşiret çekişmeleri, Bolşevizm ruhunun yıkıcılığı ve İngiliz destekçilerine olan güvensizlik o kadar büyük ki onlara karşı başarımız çok uzak gözüküyor. Onların bizden istediği yardım, paradan başka bir şey değil. Biz onlar için altın yumurtlayan tavuktan farksızız.”⁷

Mart-Nisan ayları süresince Kermaşah-Hamadan-Kazvin yolları arasında iletişimini güçlendiren Denstervil, yaptıklarından memnundu ve 53 kişiden oluşan kendi birimi ile Kuzey İran'ı Türklere “kapattığını”(!!) övünerek duyurdu. Ancak durumlar değişiyordu ve onu uyuşuk halinden çıkmaya mecbur kılıyordu.

⁵ Денстервиль. Указ. соч. С.106.

⁶ Денстервиль. Указ. соч. С.107.

⁷ Денстервиль. Указ. соч. С.100.

Bir taraftan İngiltere, eski Rus İmparatorluğu'nun (Arhangelsk) topraklarının işgali için ilk adımlarını atmaktaydı, diğer taraftan ise Güney Kafkasya ve Kuzey İran'a (Tebriz, 01.05.1918) istilaları başlayan Türkiye ve Almanya'nın yoğun bir şekilde aktifleştiği belirdi. Sadece Türkiye ve Almanya'ya karşı duran sömürge hırsızlığına odaklanmış İngilizler bu duruma oldukça agresif tepki verdiler.

İngiliz genişlemesinin ikinci aşaması, 1918 yıllarının haziran-temmuz dönemini kapsıyor (tahminen - 1 Haziranda Baş Karargâh'ın Hamadan'dan Kazvin'e geçirilmesinden ve Bakü'de Temmuz sonundaki devrime kadar). Denstervil yine ağırlıklı olarak kendi amaçladığı şeyleri başkalarına yaptırarak sonuçlara varmaya devam ediyordu. Sadece birbirlerine düşman olanları değil objektif olarak ortak çıkarlara sahip olan kuvvetleri - Gilan sakinleri (cangalileri) ve Kazaklar'ı - bile başarı ile zehirliyordu. Denstvil'in itiraflarına göre onun yetenekleri olmasa: "Biçerahov, onu hiç rahatsız etmeyen insanlara bulaşması ve kendi barışçıl yaklaşımını terk etmesi için hiçbir sebeple karşılaşmıyordu. O, İran'da herhangi bir şeye ilgi duymuyordu. Onun tek isteği oradan bir an önce Kafkasya'ya gitmekti ki onun İran'dan gidişini kolaylaştırmaya çalışan Küçük Han da onunla tamamen hemfikirdi."⁸ Küçük Han, Kazaklar'ı memleketine özgür bir şekilde göndermeye razıydı, fakat tek şartı İngilizlerin oraya ayak basmamasıydı. Ancak finansal olarak İngilizlere bağlı olan L.Biçerahov, bunu yapamıyordu. İngilizlerin parlak entrikaları sonucunda Kazaklar silah zoruyla Hazar Bölgesi'ne kadar onların önlerini açmışlardır. Burada L.Biçerahov'un birliklerinin Azerbaycan'a transfer edilmesinde operasyon daha da iyi bir şekilde devam etmişti.

Denstervill ile tasarlanmış plan sayesinde Albay Biçerahov, "Bolşevik oldu", yani Bolşevizmi ve Bakü Şurası'nı desteklediğini duyurdu. Üstelik bunun üzerine keskin anti-İngiliz tutumda bulunmaya hilekârca devam ediyordu. Albay, Bakü Şurası'na yazdığı mektuplarda şiddetle tavsiyelerde bulunuyordu; "Ben Bakü Şurası'na tavsiye ediyorum ki, asla İngilizlerin yalakası olmasınlar, aksine hatta onların Anzali'ye ayak basmaması için ellerinden gelen her türlü tedbiri almak gerekir". Böylece Bakü Bolşevikleri çocuk gibi ona aldanmıştı. Hatta Stepan Şaumyan bu konuyla ilgili şöyle bir itirafta bulunmuştur: "Biçerahov'un bıraktığı izlenim bize dürüst ve içten gelmişti."⁹

7 Haziran 1918 yılında S. Şaumyan'ın yazdığı mektuptan anlaşılıyor ki "Biçerahov hakkında mesele" halen yazın başlarında güncel olmuştur: "Bu soru

⁸ Денстервиль. Указ. соч. С.152.

⁹ С.Г. Шаумян Статьи и речи. Баку: Изд. «Бакинский Рабочий», 1925. С. 205.

beni fazla zorlamakta. Onunla görüşmelerimizden haberdarsınız. Son mektubunda, Bakü’de İngiliz misyonunun onaylanması durumu konusunu açmıştır.” Moskova’dan talimatları alır almaz, S.Şaumyan “ona yeni koşulları acil olarak duyurdu”, yani birimde “sadece Rusya Cumhuriyeti vatandaşları” olacaktı. Ancak kendisi de İngilizlerin tehlikeli olduklarına inanıyor gibi değildi; “Önemli olan onunla olacak bir miktar İngiliz değil, asıl önemli olan onun kendi grubu ile neyi temsil ettiğiydi”. Böylece, S. Şaumyan’ı sadece Biçerahov’un kendisi endişelendiriyordu. Üstelik başından sonuna (Biçerahov) onun tarafından bağımsız figür olarak kabul ediliyordu. Daha ziyade onu tanıyan ve onunla müzakerelerde bulunan herkes – “Bizi onun dürüstlüğüne ikna ettiler, tereddütsüz hizmetlerini kabul etmemiz gerektiği söylendi”. Ama geçenlerde İran’da İngiliz generalinin, şifresi çözülmüş radyosu yayınlandı, burada o, bu arada şunları söylüyordu: “Benim amacım Kafkasya’yı Türklerden ve Almanlardan kurtarmaktır, tüm partilerin bana destek olacakları düşüncesindeyim. Sovyet iktidarına karşı bir tutumum yok. Biçerahov politik ilişkiler konusunda emrimin altında ve o Bakü iktidarına karşı değil”¹⁰. Bu bilgileri duyan S. Şaumyan, kabullendi ki, onlar sadece “durumu daha da zorlaştırıyorlar”, halbuki Biçerahov çoktan Anzali’ye yol almıştır, oradan da Bakü’ye doğru ilerleyecektir. Şura’nın başkanı “onunla ne yapacağını” bilemiyordu.¹¹ S.Şaumyan’ın yarattığı bu anlaşılmaz durum, İngiliz tehditlerine önem verilmemesi, sonraları Bakü Komünü’nün düşüşünde etken faktörlerdendi. Ve İngilizlerin kontrolü altında olan Biçerahov’un da bu durumda büyük rol aldığı muhakkaktı.

Bakü Komünü’nün giderek daha karmaşık durumu nedeniyle arzulanan şeyler gerçek gibi sunuluyordu. 1918 yılının mayıs ayında bu zor durum daha da ağırlaşmıştı. İ.Stalin’e gelen telgrafta (24.05.1918), V.İ. Lenin tarafından 16 Aralık 1917 yılında Kafkasya meseleleri üzere Fevkalade Komiser seçilen S.Şaumyan, şunları rapor etmişti: “Bugün 22 Mayıs”, Türkler geliyor, Gümrü’yü aldılar. “Yelizavetpol beyleri, Hacı Kabul bölgesinden bize karşı yeni sefer başlattılar...” ve Bakü’ye yaklaşmak üzeredirler. “Acil olarak asker ve silah yardımına ihtiyacımız var.”¹² Astrahan’dan (Hacı Tarhan’dan) yerli Sovnarkom (Halk Komiserleri Kurumu) üyesi S. H. Humaryan, 9 Haziran 1918’de Göyçay bölgesinde şiddetli çarpışmalar olduğunu duyurdu. Türk saldırıları Amirov’un (Tatevos

¹⁰ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. Р-130. Оп.2. Д.580а. Л.1.об.

¹¹ ГАРФ. Ф. Р-130. Оп.2. Д.580а. Л.2.

¹² ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.236.

Amiryan) grubu tarafından savruldu, ama çatışmalar 4 gün süresinde Göyçay'da 27-30 Haziran'da zirveye ulaşana kadar devam etti.¹³

O dönemde Bakü ile Moskova arasındaki ilişki, müstesna olarak Astrahan (Hacı Tarhan) üzerinden sağlanıyordu. Astrahanlıların iletlediği ana belgelere bakarsak, S.Şaumyan'ın V.İ.Lenin'e gönderdiği telgrafta Biçerahov için çok umutlu olduğu açık: "Biçerahov'un birimi, İran'da Bakü Sovyet ordusuna katıldı ve Bakülülere yardım etti. Kazvin'e doğru yol alan Küçük Han, Anzali'de Biçerahov'un birimine saldırı düzenledi fakat başarılı bir şekilde işin içinden çıkabilen Biçerahov ve kontrolündekiler bir hafta sonra Bakü'de olacaktır." Rusya'dan yardım gecikince Biçerahov'un İran'daki başarısı önem kazanmıştı. Yine aynı telgrafta S.Şaumyan tarafından belirtildiği gibi: "Rusya tarafından hâlâ hiçbir askerî yardım yok. Ne zırhlı araçlarımız, ne uçaklarımız, ne ağır silahlarımız, ne Kolginski ve Ter-Petrosov tarafından gönderilmesi umulan gemiler için tüfeklerimiz var. Henüz gemiler için silah alınmamış, Gabrielyan bile gelmedi, 100 milyonumuz yok."¹⁴ Astrahan bölgesinin Sovnarkom (Halk Komiserleri Kurumu) üyesi A.Humaryan bununla ilgili Astrahanlıların özel kaydını dile getiriyor: "Bu asil telgrafi aldıktan sonra Gabrielyan'ın göndermesi gereken uçaklar, zırhlı araçlar ve para yola çıktı"¹⁵

Bu yardımların ne kadarının eksiksiz biçimde adresine vardığını, ne kadarının üyeler tarafından aşırıldığını tahmin etmek zor. Ne olursa olsun, Temmuz ayında da kırmızı Bakü'nün sağlanması ile ilgili durum ağırdı. Biçerahov'un niyetini değerlendirmekte bariz hesap hatası yapmasından dolayı onun perspektivleri negatiften de öteydi. S.Şaumyan'ın V.Lenin'e, Biçerahov'un samimi yardımlarından bahsettiği dönemlerde yani 27-28 Temmuz 1918'de L.Denstervil, Bakü'yü birlikte ele geçirme operasyonunu geliştirme planlarının son görüşmelerini yapmaktaydı.

Bakü ve Anzali Bolşeviklerinin beklenmedik saflığı İngilizlerin işine yaramıştı. Her şeyi belirleyici böyle bir anda Denstervil'in ekibini engellemekten ziyade finansal yardımda destek olmuş bulundular.

Anzali Devrimci Askerî Komite başkanı Çelyabin'in (Lazarev, Babuh) yaptıklarını değerlendirirken general şaşkınlığını gizleyememişti, aynı zamanda bu

¹³ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.244.

¹⁴ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.252.

¹⁵ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.252об.

onun için tatmin ediciydi. Bu konuyla ilgili şöyle diyor: “Onlar, gerçekte yapmaları gerektiği gibi bize bir damla benzin bile vermeselerdi, İran’da gücümüzü kaybeder ve zor duruma düşerdik. Fakat bunun yerine coşkulu devrimciler küçük çocuklar gibi onlara söz verilen arabalara (görünüşe göre, tam mutluluk için deri ceket ve Mauser silahları dışında, sadece onlardan yoksundular) aldandılar. “300 poundluk benzin için 100 poundluk arabalarla ödemeye anlaştık. Onlar arabalara sahip olmayı çok istiyorlardı fakat bu arabalara onların hiç ihtiyaçları yokken bizim için benzin son derece gerekliydi. Bağdat, yedek araba isteklerimi gereğinden fazla buluyordu ve buna karşıydı, fakat sonradan çok fazla arabaya ihtiyacımız olmadığı anlaşıldı. Bakü Kurulu’ndan benzin için 50.000 sterlin aldım ve karşılığında on tane araba göndermek istediğimde hükümet devrilmişti, ortadan kalkan hükümete araba gönderemedim. Böyle bir anlaşma sayesinde Anzali’ye benzin yükleme ve sevkiyat için subayları gönderdim ve böylece orada durumumu güçlendirme fırsatı buldum. Subay ve uçakları göndererek Anzali’ye sağlam bir şekilde yerleşmiş oldum, bu durum Hazar Bölgesi’ne sahip olmak için ilk adımdı.

Sonuç olarak Anzali’ye düzenlediğim ikinci geziyi çok tatmin edici buldum; Biçerahov’la geleceğe dair gerçekleştirilecek planlarımıza çalıştık, sınırsız miktarda benzin tedarik etmiş bulunduk ve Anzali limanına kurulduk. Bunun karşılığında ise 19 yaşındaki genç yoldaşın, yani Babuh’un İngiliz emperyalizminin kötülükleri hakkında konuşmasını dinliyormuş gibi davranmam yeterliydi.¹⁶

İflâh olmaz sömürgecilerin, “Ford” seven fakat yönetim sorunlarını çözmek için hazır olmayan ‘yabancılarla’ anlaşmasının muhteşem resmiydi karşımdaki!”

İşgalin ikinci aşaması (haziran-temmuz) kapsamında İngilizler Temmuz başlarında kendi grubunu nihayet Bakü yakınlarına (Alet’e) indirmiş ve Bakü Kızıl Ordusu’nun başında(!) olan L.Biçerahov’un çabalarıyla devam ediyorlardı. Bize göre, Denstervil Bakü’ye gelmek için pek istekli sayılmazdı. Kazvin’e (yüksek makamdan uzak, mutfağa daha yakın!) yerleşen, rahatına düşkün General, Bağdat’tan takviye kuvvetlerini beklemeyi tercih ediyordu. Tam da o zamanlar: “Tiflis’e Türklere karşı operasyonlar için yerel güçleri örgütleme planı yerine, Bakü’ye müdahale planı geçti... Bakü’yü düşmanlarına karşı korumak zorundaydık, çünkü asıl amacımız Hazar Bölgesi’ni ele geçirmektir ve bunun sadece Bakü’nün işgaliyle gerçekleşeceğinin farkındaydık. Bakü’nün bizim için anlamı büyüktü ve ona karşı herhangi bir işgal girişimi riski bile söz konusu olamazdı.”¹⁷

¹⁶ Денстервиль. Указ. соч. С.149.

¹⁷ Денстервиль. Указ. соч. С.149.

İngilizlerin o zamanlar en önemli girişimi, Sosyalist-Devrimciler ve Taşnakların desteğini alarak direkt olarak Bakü'de devrim hazırlıkları oldu. Bu da çok günceldi çünkü Bakü Bolşeviklerinin durumu giderek bozuluyordu.

12 Temmuz 1918 yılında, V.Lenin'e (kopyası Gukovski'ye) Astrahan'dan gelen telgrafta şunlar belirtilmişti: "Bakülüler, acilen küçük banknotlar şeklinde 100 milyon talep ediyor. Savaşın duraksaması daha fazla masrafa neden oluyor. Tiflis'e yaklaştıkça masraflar büyüyor". Telgrafi imzalayan Astrahan Sovnarkom üyesi A.Tumyants, S.Şaumyan'ın bu sorunun acil çözülmesini arz ettiğini ekledi.¹⁸ Bir hafta sonra 20 Temmuz'da, S.Şaumyan'ın Astrahanlılar aracılığıyla Tsaritsında bulunan Stalin'e, kopyası Moskova'ya (Kremlin'e); "sadece Lenin'e" olmak üzere ilettiği telgrafta: "Durumlar gittikçe ciddileşiyor, Bakü'ye gönderilmesi gereken askerî güçler acil ve güçlendirilmiş olmalıdır" diye belirtmiştir.¹⁹ Ancak tam da bu zamanlarda durumlar kötüleşti, hatta Volga boyunca; Saratov'tan yukarı bölgede ağlar (beyazlar) Volga boyunca iletişimi kesmeyi başardılar.

1918 yılının Temmuz ayının son on gününde durumlar oldukça zorlaşmıştı, "Müslüman ordusu"nun başarılı saldırıları dışında İngilizlerin yıkıcı propagandaları da ortadaydı üstelik. İtiraf etmeliyiz ki, Bakü Konseyi'nin askeri gücü olarak Taşnaklar da güven konusunda farklı değillerdi. Haziran 1918 yılında Askeri ve Deniz işleri komiser yardımcısı B.P. Şeboldayev'in belirttiği gibi: "Komando kadrosu kötüdür ve Sovyet iktidarının temeli sadece Taşnakların hangi zamana kadar "Rusya yönelimi"nde olacağı süreye bağlıdır... Eğer bu yönelim İngilizlere doğru giderse, sonuçları tahmin bile edemiyorum..."²⁰

Türk ordusuna karşı ilerleyen askerî yenilgiler ve Bakü'deki komünistlerin siyasetine karşı artan memnuniyetsizlikten dolayı İngilizlerin etkisi gittikçe büyüyordu. Kabul etmek gerekir ki, İngilizler büyük ve akıllıca hazırlıklar gerçekleştirdi, millete sistematik kamuoyu algısı yaratarak destek ve "kültürel" milletten yardım beklentilerini körüklemeyi başarıyorlardı. Üstelik İngilizler, L.Biçerahov dışında Bakü Konseyi'nde yerel muhalif güçlerini (Sosyal Demokratlar, Menşevikler, Milliyetçi-Taşnaklar) de başarıyla kullanabilmişlerdir. 1918 yılının Haziran ayında Taşnaklardan oluşan komando kadrosunun önemli bir bölümü,

¹⁸ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.256.

¹⁹ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.260.

²⁰ Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917-1918 гг./ Под ред. З.И. Ибрагимова, М.С. Искендерова. Баку, 1957. С. 523-526.

açık ve yaygın bir biçimde İngilizlerin çağrılması için ajitasyona başvurmuşlardır. Ve ancak bundan sonra “ayrı-ayrılıktaki birimler davetin gerekliliği konusunda kararlar veriyorlar”.²¹

Genel olarak kamuoyunun ruh hali sürekli değişiyordu. Mesela, 24 Temmuz 1918 yılında S.Şaumyan’ın V.Lenin’e Astrahanlılar tarafından iletilen telgrafında, cephedeki kritik durumlardan bahsedilmişti: “5 topa sahip düşmanlar Şamahı’ya saldırınca ve “Tugay komutanı Amazaspın geri çekilmek hakkında emrinin gerekmediğini doğuran hain koşullar nedeniyle bizim ordu önce Şamahı’ya kadar, sonra da Maraza’ya doğru geri çekildi”. Geri çekilmemek için tüm önlemler alındığı ve “suçluların adalete teslim edileceği” kısımların altı çizilmiştir. Astrahan Sovnakrom (Halk Komiserleri Kurumu) üyesi A.Humaryan tarafından imzalanan bu telgrafta: “Merkezde Karar’ın konumu korunmaktadır, Biçerahov, ordusunun komutasını bıraktı. Bakü Sovdepin İşçi Haberleri gazetelerinin İngiliz yanlısı ajitasyonu için sert eleştirileri ana motifti, sağ partiler Sovnakrom tarafından reddedildi ve komünistlerin partileri susturuldu, Rusya tarafından askerî yardıma ihtiyacımız var yoksa durumlar kontrol edilemeyecek hâl alacak” diye eklemiştir.²²

Astrahan Sovnakrom Başkanı A.Humaryan’ın Lenin’e 24 Temmuz 1918 tarihli bir diğer telgrafında ise S.Şaumyan, ısrarla acil olarak “vaat edilen komutanların ve ordu”nun gönderilmesini yeniden talep ediyordu çünkü “sahip oldukları ordu en başta cesurca savaşıyorken artık komutanların korkaklığı yüzünden ve İngiliz propagandası tarafından demoralize oldukları için korkak bir tutum sergiliyorlardı”.²³ Sonrasında, 27 Temmuz 1918’de S.Şaumyan, “İngiliz-Fransız propagandalarının gönderildikleri yerlerde başarılı olduklarına” dikkat çekmeye çalışıyordu. Öfkeli bir şekilde 20 Temmuz’da Anzali’den telgrafın geldiğini haber veriyordu. Telgrafta Küçük Han’ın İngiliz konsolosluğuna saldırı düzenlediğinden ve İngilizlerin onlardan yardım talep ettiklerinden bahsetti. Ancak üç gün süren çatışmanın sonunda 23 Temmuz’da onların da konsolosluğuna saldırı gerçekleşince İngilizler destekte bulunmamıştı. Bundan dolayı şehirde İngilizlere karşı bir ruh hali vardı. Böylece, 22 Temmuz Sosyal Devrimciler düzenledikleri konferansta İngilizleri Bakü’ye davet etme fikrini reddettiler.²⁴

Bakü Kızıl Ordusu, başında L.Biçerahov’la Türklerle savaşırken İngilizler kendi saldırı planlarına çalışıyorlardı. L.Denstervil, Bakü operasyonundan

²¹ ГАРФ. Ф. Р-130. Оп.2. Д.569. Л.12.

²² ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.245.

²³ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.263.

²⁴ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.268.

önce Bağdat'a ordu karargâhına gitti, burada son talimatları aldı; "Temmuz ayının ortalarında 39. Tugayı getiren ilk trenler Kazvin'e gelmeye başladı. Mezopotamya'dan Hamadan'a doğru kamyonlarla, arabalarla bazense yürüyerek devam ettik. Anzali'ye nasıl gidilebiliyorsa öyle gittik."²⁵ Müdahale girişimi hazırlığının sonuçlanmasının son aşamasında, ani propagandalar dışında bir de L.Biçerahov'un orduyu terk etmesini ve 29 Temmuz Bakü'de İngilizlerin darbe arifesinde cephe oluşturmasını göz ardı edemeyiz. Elbette bu durum, belirgin niteliklere rağmen bilmediğimiz birçok sır barındırıyor.

Sonuç olarak L.Denstervil bu konuyla ilgili şöyle demiştir: "26 Temmuz, Bakü-Kafkas savaşlarının en körüklendiği, daha önce anlattığım gibi Biçerahov'un şehre geri çekilmeye mecbur kaldığı dönemde, Bakü'de beklenen devrim gerçekleşti. Bolşevik yönetimi devrildi ve yerine kendilerini Sentro Kaspi Direktoriya (Merkezi Hazar Direktiriyası) olarak adlandıran yeni gruplar geçti. Bolşeviklerin liderleri Şaumyan ve Petrov destekçileriyle birlikte, Bolşevikler için Hazar kıyılarında tek sığınak olan, Astrahan'a kaçtılar. Yanlarında da Kızıl Ordu'nun büyük kısmını içinde bulunduran ve tüm savaş malzemeleriyle dolu 13 gemiyi götürmeye çalıştılar. Yeni kurulan hükümet bu gemilere gitmeye fırsat vermiş olsaydı, Bakü'nün sonraki müdafaası anlamsız olurdu. Fakat şans eseridir ki, orada bulunan yönetime karşı olmayan askerler tarafından kullanılan gambotlar (silahları olan küçük gemiler), direktoriyanın gemileri geri döndürme emri üzerine gitmekte olan gemileri takip ettiler ve bütün firar etmiş filo limana geriye döndü ve adeta bu gibi durumlarda sonsuz görüşmelerin sonuçlanmasını beklediler"²⁶

Denstervil'in gözünde: "Sentrokaspi (Merkezi Hazar) Hükümeti, beklenmedik başarılarına o kadar hayret ediyorlardı ki, neredeyse Şaumyan ve Petrov ile bir hafta sürecek kavga, her şeyi mahvedecekti. Tam her şeyi kaybedecekken bizim sayemizde uzun zamandır hayal ettikleri şeyi yapabildiler" (yani komiserleri tutuklamak ve sonra da kurşunlamak – İ.T). Olayların bu düzeyde akışı onun için gerçekleşti ki, "yeni kurulan hükümet hakimiyetin dizginini kendi eline almış gibi, artık hazırlanmış plana göre, yardım istemek için bize haberciler gönderildi. Elimin altında halen ordu olmasa da, ben davetini kabullenmeye karar verdim"²⁷. 4 Ağustos'ta Bakü'ye Albay Stoks'un bölüğü sevk edildi. Denstervil'e göre, az sayıda olmalarına rağmen, şehri savunanları, Türk kuvvetlerinin saldırısını geri

²⁵ Денстerville. Указ. соч. С.177.

²⁶ Денстerville. Указ. соч. С.183.

²⁷ Денстerville. Указ. соч. С.184.

püskürtmeye odaklandırmayı başarmışlardı. 26 Kasım'da Bakü'den çıkan bir komünistin görüşüne göre ise: "26 Kasım'da İngilizler, Bakü'ye 300 asker sevk ettiler."²⁸

Böylece, Bakü Komünü'nün yıkılışı İngilizler için şanslı bir poker oyununun sonucu gibiydi. Aynı zamanda İngilizler, Anzali'deki Askerî Devrim Komitesini tutukladılar. Ve temmuz ayının sonuna doğru Bolşevikler Bakü'yü kaybettiklerini kabullenmeye başlamıştı. Komü'nün çöküşüyle ilgili Moskovaya ulaşan ilk söylentileri V. Lenin'in 29 Temmuz'da Elioviç ile direkt bir konuşması kanıtlamaktadır. Görünen o ki sonuncunun Şaumyan'a telgraftan başka neyi ulaştırmak gerektiğini sorması Lenin'i hazırlıksız yakalamıştı. Onun cevabı açıkça yayındırıcı olmuştu: "Lütfen sadece Sovnarkom'un Bakü'de gerçekten istifa edip etmediğini söyleyin. Ve eğer bu doğruysa, Bolşevikler Bakü'de daha ne kadar dayanabilirler?"²⁹ Bu endişeli telgraftan Lenin'in ne denli zor durumda kaldığını anlayabiliyoruz. Ardından Astrahan'ın Bakülülere ne gibi destekte bulunabileceğini sorduğunda ise "Hiçbir şey için söz veremeyiz zira burada da orduda eksikler var" cevabını aldı. Ve bu gerçekleşti. Astrahan'da durumlar oldukça gergindi (isyanlar, kolera salgını vb.).³⁰

Ve neticede, durumlar yasal çerçevede sonlandı. Astrahan'dan V.Lenin'e, L.Troitski'ye ve Y. Sverdlov'a gelen Bakü'deki olaylarla ilgili bir sonraki telgraf-ta: "30 Temmuz, Türk ordusu Bakü'ye yaklaştığında ordu komutanı Z.Avetisov, şehrin sonunun geldiğini düşünmüştü. Sonuçta L.Biçerahov kuvvetleri ile birlikte Sumgayıt'a kaçmıştı ve G.Petrov'un 3 bin Ermeniden oluşan bölüğü güvenilire benzemiyordu." General Y.G. Bagratuni, S.Amazasp ve Kazarov'un da katıldığı toplantıda Z.Avetisov'un Bakü'yü teslim etme kararını desteklediler. Bu kararı, Ermeni nüfusunun dokunulmazlığını savunan İsveçli konsolos da destekliyordu. Ama bu karar kesin değildi, çünkü çoğu kişi İngilizlerden destek umuyorlardı. Özellikle Anzali'ye gemileri kaçırarak denizciler, İngilizlerin desteğini en çok bekleyenlerdendi.³¹

Aslında direnmek için bazı olanaklar vardı: "Bakü'yü düşmanların basması, şehri büyük endişenin sarmasına neden oldu, işçiler silahlı gruplar oluşturarak cepheye katılıyorlardı. Düşmanları az da olsa uzak tutabildiler." Asıl sorun, aha-

²⁸ ГАРФ. Ф. Р-130. Оп.2. Д.741. Л.379

²⁹ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.277а.; Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т.50. С.130.

³⁰ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.278.

³¹ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.324.

linin, Sovyet'in yeni üyelerinin ve Sentrokaspi (Merkez Hazar) diktatörlerinin kendi güçlerine inanmaktan vazgeçip İngilizlerin desteğini beklemeyi tercih etmeleridir. Üstelik tam da o zaman İngiliz karargâhı, bir kısmı Astrahan'dan olan 150 kişilik sipahi sömürge ordusundan oluşan 500 kişilik İngiliz ordusu Bakü'ye varmıştı. "Sovyet ordusu" İngilizlerin gelmesine karşıydı, fakat Bakü yönetimi artık "Sentrokaspi" ile – "Hazar askerî filosu diktatörlüğünün Sovdep'in İcra Komitesi'nin geçici başkanlığı ile birlikte temsil olunmuştu. Yeni hükümetle aramızdaki ilişkiler gergindi". Yeni hükümet için İngilizlere yönelik kurs belirleyici idi: "İngilizler Anzali'ye Mezopotamya ordusu için kırk bin pud (16,3 kilograma tekabül eden ölçü birimi) benzin gönderildi ve üç hafta içinde dokuz binlik bir orduyu Bakü'ye aktaracaklarına dair söz verildi".³² Böylece İngilizlerin zafer propogandaları tam oldu.

Bu durumda Bakü komiserlerinin İngilizlere ve kandırılmış halkına kızmaktan başka yapacak bir şeyleri kalmamıştı. Bakü'den ayrılırken çıkarılan beyanname, Sovyet'in eski liderleri (S.Şaumyan, P.Caparidze, G.Korganov, G.Petrov vd; aynı zamanda Taşnakları temsil eden Nuridelanyan) Taşnaklar, Sosyal Devrimciler ve Menşeviklerin, denizcileri ve işçi sınıfını kasten kandırarak onlara ihanet ettiklerini iddia ettiler. Bu nedenle: "Bakülü işçi sınıfı, Rus Sovyet güçlerine inanmak yerine İngilizlere inanmayı tercih ettikleri sürece, biz de Türklere ve şimdi de Almanlara karşı çıkacak kadar orduya sahip olmadığımız sürece, İngiliz emperyalistleri de Bakü'de kalmamalı."³³

Ancak Bakü Komünü'nün yıkılması kısa sürede gerçekleşecek bir şey değildi. Oldukça uzun süre boyunca durumlar belirsizliğini korudu. Neredeyse tüm ağustos ayı Bolşevikler için, olanları kavramak için bir zamandı. Bize göre, İngilizler, darbedeki rolünü de idrak etmeyi başaramamışlardı. Genel olarak manzara belirgindi. Kuzey Kafkasya Dairesi'nin askerî komiseri A.Anisimov, 7 Ağustos 1918 yılında Astrahan'da olan L.Trotski'ye 31 Temmuz'dan 1 Ağustos'u geçesine kadar Bakü'de 4 kişilik "Sentrokaspi" (Merkezi Hazar) Diktatörlüğü'nün eline geçtiğine ait Petrovsk'ta radyo aldığını duyurdu. Diktatörler, bölüklerin Kazaklarına Bakü'ye kadar eşlik etmesini emrediyorlardı. Ancak Biçerahov Derbent'e ilerliyordu. Bunun üzerine Bakü'nün yeni yönetimi, emredildiği üzere 48 saat içinde Bakü'ye gelmesi gereken İngilizler için Anzali'ye asker gönder-

³² ГАРФ. Ф. Р-130. Оп.2. Д.741.Л.326.

³³ ГАРФ. Ф. Р-130. Оп.2. Д.569. Л.Л.28-30.

di.³⁴ İtilaf temsilcilerinin belirgin aktifliğini göz önünde bulundurarak: “İngiliz ve Amerikan konsoloslarına nasıl davranmalı? Bunlar kendini İngiliz altını ve dokunulmaz sanıyorlar, tüm haklara sahip olma niyetindeler sanırım.” diye soruyordu.³⁵ 9-10 Ağustos’da Astrahan guberniyası askerî komiseri Kuzmin, Y.Sverdlov’a S.Şaumyan’ın tutuklandığını ve acil yardıma ihtiyaç duyduklarını, yoksa Bakü’nün devrileceğini bildirmişti.³⁶

Yani Bolşevikler gerçekleşen devrimin onlar için bir son olduğunu anlamamış ve umutlarını kaybetmemişlerdi. Elimize geçen belgelerden de anlaşıldığı gibi Bolşevikler artık şehri koruyamasalar da tutuklananları kurtarmak için entrika girişimlerine devam etmekteydiler. Bakü Sovyet Halk Komiserleri işleri üzere İptal etme Komisyonu’nun Kafkas Kızıl Ordu Fevkalade tedarik Seferi Komiseri S.Markaryan’ın raporuna göre Bakü’de Sovyet yönetimin yıkıldığını duyar duymaz Astrahan’dan Tsaritsın’a gittiğinde, şöyle bir açıklamada bulunmuştur: “Ben Tsaritsın’da Bakü Sovnakrom’un Astrahan temsilcisi Elioviç ile bizzat görüştüm. O da bana Şaumyan’ın üç gün içinde Astrahan’a varacağını ve Bakü’de durumların değişmesiyle seferlerin devam etmesi gerektiğini söyledi (bu arada konuşmanın lenti bende korunmaktadır).”³⁷ Bu arada Ağustos-Ekim ayları arasında, hatta Eylül-Ekim’de bile Astrahan’da bulunan Bakülü Bolşevikler tutuklanmış Bakü liderlerinin talebinin belirlenmesi ve mümkün olan “yardım” için defalarca para tahsisinde bulunmuşlardı.³⁸

Bolşeviklerin sürekli bölgenin kontrolünü yeniden ele alma çabalarına Denstervil de şahit oluyor. 4 Eylül Denstervil, kritik durumda olan Sentrokaspi (Merkezi Hazar) Diktatörlüğü’nün İngilizlere karşı sitemini, ona “Direktorya” (Tuşov) tarafından gönderilen mektupta öğrenmişti: “Sizinle olan münasebetimiz, Rusya Bolşevikleri ile aramızdaki ilişkilerin bozulmasına sebep oldu. Bakü’ye yaptıkları asker, silah, savaş malzeme yardımını da tamamen kestiler. Bakü’deki Bolşevik yönetiminin yıkılmasından sonra Lenin, burada koalisyon hükümeti kurmayı planlıyordu. Türklere karşı savaşmamızın karşılığında da savaş malzemeleri, asker ve silah ihtiyaçlarımız da tarafından temin edilecekti. Ancak İngiliz ordusunun Bakü’ye ayak basmayacağı şartıyla”³⁹

³⁴ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.Л. 322-323.

³⁵ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.323

³⁶ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.283.

³⁷ ГАРФ. Ф.6988. Оп.1. Д.1. Л.162.

³⁸ ГАРФ. Ф.6988. Оп.1. Д.1. Л.Л. 328, 346

³⁹ Денстerville. Указ. соч. С.250.

Yardım için müzakere girişimleri istenildiği gibi sonuçlanmadı. Astrahan'da 15 Ağustos 1918 tarihinde yerel bölükler (Halk Komiserleri Sovyeti'nin yetkilisi Babkin) tarafından zor bastırılan devrim karşıtı isyan çıktı.⁴⁰

Bu durumda Sentrokaspi (Merkezi Hazar) Diktatörlüğü, İngilizlerle ilişkisini kesmeye çalışırken, kendini onlardan yardım isterken buldu. Tek başlarına devam edemeyecek olan İngilizler, Sentrokaspi (Merkezi Hazar) Diktatörlüğü ile uzlaşma yolları bulmak zorundaylardı. Anzali'de bile devrimcilerle anlaşmak zorundaydılar, çünkü artık "zırlı yumruk" (koruma kalkanı) politikasını ayakta tutacak güçte değildiler. Bakü'de ise yalan söyleme taktiğine başvurdular. Bunlardan biri ise "Büyük Ermenistan'ı kurma" yalanıydı. L.Densterville şöyle bir açıklamada bulundu: "Sizi temin ederim ki, eğer İngiliz ordusu sayesinde yoldaşlarınız kurtulacaksa, şehrin korumasını üstümüze alıyoruz ve tarafımızdan gönderilebilecek herkes Bakü'ye gidecektir. Böylece başarı sağlanacak." Ve Ermenilerin milli duygularıyla oynamayı da esirgemedi, "Ermenistan'ı kurma" umutlarını da esas "Dan Yıldızı" adlandırdı.⁴¹

Mücadele gücünü arttırmak amacıyla General L.Densterville, Bakü'de bulunan çok sayıda Rus subayını kendi tarafına çekme girişiminde bulundu. Ancak bu plan beklenen sonuçları getirmedi. Rus subayları, Türk ordusuyla karşı karşıya gelmek istememişti. Çünkü Türk ordusunda Rus subaylarının Bolşeviklerle hesaplaşmak isteyen silah arkadaşları bulunmaktaydı. Üstelik İngiliz ordusunda da Rus subayları az sayılmazdı.⁴²

Sonuç olarak İngilizler az sayıda ve güçsüz olmalarına çare bulamamıştı. 13 Ağustos 1918 tarihinde Astrahan'dan, Kuzey Kafkasya askerî komiseri A.Anisimov'un V.Lenin'e gönderdiği telgrafta: "Bakü'ye İngiliz birliklerinden 900 kişi limana indi. Gelen bilgilere göre Almanlar Bakü'ye doğru ilerliyor."⁴³ Densterville'in ifadesine göre: "Bakü'deki İngiliz askerlerinin sayısı asla 900 kişiyi geçmedi."⁴⁴

Ancak, bizim görüşümüze göre, İngiliz generalinin verileri titiz bir şekilde eleştirilerek analiz edilmelidir. Çünkü genel olarak general, sayıları karıştırıyor. Bazen 900 bazense 700-800 kişiden bahsediyor. Üstelik ordusunun kahramanlık-

⁴⁰ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.287.

⁴¹ Денстервиль. Указ. соч. С.190.

⁴² Денстервиль. Указ. соч. С.198, 148.

⁴³ ГАРФ. Ф.Р-130. Оп.2. Д.741. Л.284.

⁴⁴ Денстервиль. Указ. соч. С.204.

larından bahsederken Türk birliklerinin %20'sini kırıp geçtiklerini gururla anlatır. Sonuç olarak, o Bakü'den sadece "Prezident Kruger" buhar gemisine kalkış için yüklenen 70 subay ve 800 asker hakkında yazıyor - ki daha küçük üç gemi gitmesine rağmen.- Takdir edersiniz ki, karşılardaki bunun 10 katı iken 800-900 askerle altı hafta boyunca bunu yapabilmesi imkânsız. Ardından en az 870 kişi ("Kursk" ve "Abo" gemileriyle taşınan yaralıları, aynı zamanda "Armyanine" eşliğindeki grubu saymazsak) şehirden uzaklaştı. Peki, Bakü yakınındaki bu savaşta hiç kimse ölmedi mi? Buradan anlaşılıyor ki, sayılarla oynamakta Denstervil'in üstüne yok. Hatta Baron Münhauzen (inanılması güç olan hikâyeler uyduran Alman baron) onun yanında dürüst kalır. Tabii ki, matematikle sorunları olan bir İngiliz generali olabilir. Ancak onun Bakü'deki birliğinin finansal konularına gelince, durumlar değişiyor.⁴⁵ Böyle durumlarda hesapta, savaşmaktan daha iyi olduğu kesindi. İngilizlerin kahramanlığı bu olayın neresinde? Gerçekte kaç kişiydiler? Ve şehri kim teslim etti?

Yukarıda da belirtildiği gibi, Bakülülere binlerce asker sözü vardı. İşte İngilizlere olan büyük ilginin tek sebebi buydu. Ancak vaat edilen binlerce asker yerine bin asker gönderilmişti. İngilizlerin her zaman olduğu gibi, paralı asker toplamayı umut ettiklerini tahmin ediyoruz. Ama yerel devrimci gruplardan kontrol edilebilecek, itaatkâr birimler oluşturmanın imkânsız olduğunu sonradan fark ettiler. Bu sorunla karşılaşan Denstervil, Bakü'ye 17 Ağustos'da varabildi ve 1 Eylül'de sınır krizi geçirmek üzereydi. "1 Eylül'de, Bağdat'tan bir günlüğüne General Lyuin ile bulunduğumuz durumu tartıştıktan sonra Bakü'nün savunulmasının artık yararsız olduğunu ve İngiliz ordusunun şehri terk etmesi gerektiğine karar verdik." -L.Denstervil. Üstelik Sentrokaspi (Merkezi Hazar) Diktatörlüğü'ne de: "Bu zamana kadar bir tek benim askerlerim savaştı. Her çatışmada da Türkler kazandı çünkü yerli askerler benim askerlerime destek vermedi. Ben adamlarımın yararsızca kurban gitmelerine izin veremem." diye açıklama yaptı.⁴⁶ 14 Eylül'de önceden haber verilmiş Türk baskını gerçekleştiğinde ise Denstervil kalmaya da kaçmaya da hazırды.

İlk ciddi tehlike anında hiç düşünmeden ikinci seçeneği tercih etmişti. 14 Eylül'de İngiliz kuvvetleri, konumlarını "gizlice" terk ettiler. 15 Eylül gecesi karanlıktan yararlanarak önceden hazırlanan gemilerle Anzali'ye kaçtılar. Bu arada

⁴⁵ Денстервиль. Указ. соч. С.276.

⁴⁶ Денстервиль. Указ. соч. С.246.

Bıçerahov, ordusuyla birlikte İngilizlerle aynı gün Petrovsk'a kaçtı.⁴⁷ Ve söylemeliyiz ki, Denstervil'in tüm kendini öven ifadelerine rağmen, onun için kaçma anı, tüm bu İngiliz seferinin en tehlikelilerindendi. Bu kargaşada şehirde iki birimini unutmayı bile başarmışlardı. Bunun üzerine, kaçkınlık, kaçmaya çalışırken Sentrokaspi (Merkezi Hazar) Diktatörlüğü'nün silahlı grupları ile çarpışmadan zor kurtuldular. Bakü limanına girişin korunmasında görevli olan nöbetçinin yanında yüksek kalibreli silahların olmaması da onların gemilerinin batmamasını sağladı.

Bize göre, İngiliz genişleme çabasının kötü sonuçlanması, korkaklık olmasının dışında akıllıca bir davranıştır. Duyguları bir kenara bıraktığımızda, devrim kaosunu kontrol altına almak yerine şehri kolayca teslim etmelerinin sebebinin aslında yapmak istedikleri şeyi, Türk birliklerinin elinden yapmayı amaçladıklarını görürüz. Elbette, devrim eşiğinde bir şehri savunmaya çalışmak için nedenleri yoktu. Bunu başarsalar bile, kontrol edilemez devrim komitelerini ne yapacaklardı ki? Devrimci Anarşi, Türklerden daha korkunç ve tehlikeli gözüküyordu. Ve en önemlisi, böyle bir durumda Bakü, sömürge çalışmaları yapmak için uygun bir yer olmayacaktı.

Yine de, bu aşamada Bakü için savaş, kayıpla sonuçlanmıştı. Anzali'ye kaçan L.Denstervil'in birimi ise 14 Ermeni bölüğüne dağıtıldı. "Bakü Komiserleri" ise vurularak infaz edildi. Bu durumda bile hâlâ soru işaretleri var. Mesela, 2009 yılının Ocak ayında, Bakü'de "Sahil" parkına yerleştirilen "26 Bakü komiserleri" nekropolü kalıntıları şehir mezarlığına aktarılırken 26 kişi olması gerekirken, sadece 23 kişinin kalıntılarının olduğu fark edildi. Bu sorunla ilgilenmesi için Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, akademisyenlerden oluşan özel bir grup yönlendirdi. Bu grup hemen bu meselenin tatik edilmesi girişimlerinde bulundu. 20 Eylül 1918 yılında "26 Bakü Komiserleri" adı altında görev yapan tüm üyeler gerçekten vurulmuş muydu? Ve Azerbaycan soykırımını düzenleyen, bu suçlulara liderlik yapan Stepan Şaumyan da vurulanlar arasında mıydı?⁴⁸ Bu da ayrı bir sorudur.

Bakü'de mağlup olan İngilizler, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasına kadar Hazar bölgesini denetimi altına almaya çalışıyorlardı. Buna en iyi örnek ise burada savaşa uygun deniz kuvvetleri kuran,

⁴⁷ Денстerville. Указ. соч. С.269-270

⁴⁸ Я. Махмудов Геноцид азербайджанского народа в 1917-1920 годах // Современная научная мысль. 2015. №3. С.7, 20.

“Komutan Norris” idi. 1918 yılının Kasım ayında İngilizlerin, Bakü ile yeniden ilgilenmesini sağlayan da ta kendisiydi.⁴⁹

Bu sefer daha ciddi güçlere sahiplerdi, bu nedenle de planlı ve daha şiddetliydi. “Kurtarıcı” unvanına sahip olma niyetinde olan L. Biçerahov ise 7 Aralık 1918 yılında İngilizlerin ülkeden çıkarılma ve Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurulma haberine çok sinirli tepki verdi. İngilizleri yalanla suçlamaya, şehri yeniden ele geçirmek için göstergeli askerî hazırlıklara ve hatta ateşlemeye kadar vardı. Denstervil, böyle ani bir tepkiye hazır olmadığı için ne yapacağını şaşırmişti. Daha fazla şiddete başvurmaması için onu ikna etmeye çalıştı.⁵⁰ Sonuç olarak, Ocak 1919’da İngilizler Biçerahov’u, şehir ve bölgenin kontrolünü ele geçirme planlarını yapmak için İngiltere’ye davet ettiler ve aslında onun ekibi dağılmıştı.

Bu durumda bile İngilizlerin gücü oldukça azdı. Çünkü fiziksel güçten ziyade bilgi savaşına daha çok önem veriyorlardı. Örneğin, birliklerinin güçlerini abartarak şehre yaklaştıkları hakkında söylentiler yaymakta üstlerine yoktu. Astrahan Bolşeviklerinin Halk Savunma Konseyi ve Merkezi İcra Komisyonu’na da belirttiği gibi: “11 Aralık 1918’de Bakü limanına on sekiz bin askerin indiğine dair söylentiler vardı. Ardından da tüm Mezopotamya İngiliz ordularının da kuzeye doğru Bolşeviklerle savaşmaya geleceklerini duyduk.”⁵¹

Fransa’ya nazaran İngiltere, Avrupa işleriyle ilgilenmek yerine daha çok Asya ile ilgiliydi. İngiltere bölgedeki ilerleme girişimlerini güçlendirmekle meşguldü. 19 Aralık 1918’de Bakü’nün General-Gubernatörü (vali) Tomson, Rusya’da düzen sağlanmadan müttefiklerin buraları terk etmelerinin yasak olduğunu duyurdu.⁵² Ama İngilizlerin düzen anlayışı dağılmış genişleme politikasıydı. Bakü’de sıkıyönetim ilan edilmiş, idam cezası uygulamaları getirilmiş, silah satışı başlamış, işkence yöntemlerinin de uygulanmasıyla durum, düzeltilmesi güç bir hal almıştı. Paralel sömürgeciler ise fırsattan faydalanıp yatırımlarının ganimetlerini kazanmaya başlamışlardı.

Yağmacıların (ölüleri talanda bulunanların) zamanı gelmişti! İngilizler, Rus Devlet Bankası’nın Bakü şubesinden her şekilde yararlanmaya çalışıyorlardı. Örneğin, “Kafkas ve Merkür” Hazar gemilerini bu sayede satın aldılar. İngiliz

⁴⁹ P. Sykes **History of Persia**. 1921. т. II. P. 497-498.

⁵⁰ Г.А. Хетагуров Правда о генерале Бичерахове // Дарьял.2008. №1.

⁵¹ ГАРФ. Ф. Р-130. Оп.2. Д.741. Л.378.

⁵² В.А. Гурко-Кряжин Английская интервенция в 1918-1919 гг. в Закаспии и Закавказье // **Историк-марксист**. 1926. №2. С.136.

Petrol İdaresi tarafından da Batum üzerinden abartılacak sayıda petrol ihracatı yapıldı. 1919 yılında bu sayı, önceden 3-6 milyon iken 20,6 milyon puda (1 pud-16,3 kilograma tekabül eder) ulaştı. Sömürgecilerin küstahlığı, Batum'a fazlasıyla ucuz fiyata ve vergi faizlerini ödetmeden petrolün gönderilmesi idi. Memnuniyetsizliklerini ifade eden alıcılar ise petrolden mahrum bırakılarak cezalandırıldı.⁵³

İngiliz politikasının önemli bir parçası da gizlice Yunan, Kürt, Ermeni vb. milletlerarası etnik kışkırtmaydı. Etnik çatışmalar yaratarak Kafkasya halklarının anlaşmazlıklarına yargıç görevi yaparak onlara karşı sıkı hâkimiyetini kurabiliyorlardı. Şahidin tanıklığına göre Ermenilere de Müslüman topraklarını verdikten sonra geri alarak bir şekilde kanlı çatışmalar ve tam bir savaş yaratıyor ve "arabulucu" rolü yapıyorlardı.⁵⁴ Sömürgecilerin "böl ve yönet" politikası ustaca ve etkili biçimde uygulanıyordu. Örneğin, karışıklık illerinde Ermenilerin daha çok meskunlaştığı Zangezür bölgesi, General Tomson'un kararıyla Azerbaycan'a katıldı. Nahçıvan diyarı ise Türk nüfusuna sahipken Ermeni Cumhuriyeti'ne katıldı. Bu da kanlı çatışmalara yol açtı.⁵⁵

Aynı zamanda bağımsızlık için adım atan halk, acımasız bir şekilde bastırılmış. Buna en büyük örnek, 1919'da Kars'ta kurulan devletti. Yerli Halk Şurası'nı tesis eder gibi İngilizler onu bıraktılar ve tutuklamalar gecikmedi. Tutuklananlar ise Malta'ya gönderildi (Guantanamo uygulamalarının kaynağı burada değil mi?).

İngilizler, 2 yıl boyunca süren Türk mirasını kapma çabasını sistematik bir şekilde devam ettirirken Bakü'deki Türk yanlısı unsuruna olumsuz bakıyor gittikleri her yerde mümkün olduğunca Türkleri karalamaya çalışıyorlardı.⁵⁶ Böylece, müttefik güçlerin denetim komisyonu, Bakü'de 1918 yılının sonunda şehrin işgali sırasında Türk askerlerine yapılan soygunlar hakkında malzeme toplama işlemini başlatmıştı. Bu da etnik çatışmalar için yapay bir tahrik edici unsurdur. Her savaş zamanı olduğu gibi burada da savaş sırasında suç işleniyordu. Ancak, bizim görüşümüze göre, olayların ölçeğinin abartılmasına hak vermek zordur. Ne olursa olsun çoğu Bakülü ve Rus aileler savaşın zulmünden kurtulabildiler. Örneğin,

⁵³ В.А. Гурко-Кряжин Указ соч. С.137.

⁵⁴ В.А. Гурко-Кряжин Указ. соч. С.138.

⁵⁵ В.Н. Худадов Современный Азербайджан // Новый Восток. 1923. №3. С.186.

⁵⁶ И.В. Турицын Колониальная практика и национализм эпохи Первой мировой войны (на материалах Азербайджана) // Современная научная мысль. 2015. №3. С.41-51

Sahak Ter-Gabreilyants 5-7 gün boyunca kıyım ve eşkıyalık günlerinde tanıdık bir Rus ailesine sığınmıştı.⁵⁷

Aynı zamanda İngilizler, bu bölgede uzun süre kalmakta ısrarcıydı. Bölgeyi kontrol altında tutmak isteyen İngiltere, Paris Barış Konferansı'nda lobi oluşturmaya çalıştı fakat ne Transkafkasya (Güney Kafkasya) için ne de Batum'da özgür bir devlet kurmaya mandat (yetki) alabildi. Üstelik 1918'de Azerbaycan'da halkın artan ayaklanmaları, yerel halkın, sömürgecilerin açıkça gösterilen memnuniyetsizliklerine maruz kalmalarına neden oldu.⁵⁸ Bu sayede Kasım 1919'da Güney Kafkasya'dan tüm İngiliz birlikleri çıkarıldı ve bu da Ocak 1920'de Konstantinopolis'in (İstanbul'un) işgali için hazırlıkların başlamasına neden oldu.

Makaleyi özetlersek, Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizlerin emperyalist ideolojisi; siyasî sömürgecilik, dünya hâkimiyeti, cephane hırsızlığı, modern teknoloji sömürgeciliğinden ibaretti. Denstervil'in misyonunu ele alırsak, öncelikle psikolojik savaşın modern bilgi tekniklerini kullanmayı, sonra da yerel halk arasında çatışma yaratacak unsurları bulup üzerine gitmeyi tercih ettiğini görürüz.

⁵⁷ ГАРФ. Ф.Р-8209. Оп.1. Д.12. Л.66.

⁵⁸ ГАРФ. Ф. Р-130. Оп.2. Д.569. Л.38.

KAYNAKÇA

- Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф.Р-130. Оп.2. Д.569.
- ГАРФ. Ф. Р-130. Оп.2. Д.580а.
- ГАРФ. Ф. Р-130. Оп.2. Д.741.
- ГАРФ. Ф.6988. Оп.1. Д.1.
- ГАРФ. Ф.Р-8209. Оп.1. Д.12.
- Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917-1918 гг./ Под ред. З.И. Ибрагимова, М.С. Искендерова. - Баку, 1957. - С. 523-526.
- В.А. Гурко-Кряжин «Английская интервенция в 1918-1919 гг. в Закаспии и Закавказье» // **Историк-марксист**. 1926. №2.
- Денстервиль. **Британский империализм в Баку и Персии 1917-1918 (воспоминания)** / пер. с англ. Б. Руденко. Тифлис: Сов. Кавказ, 1925.
- Я. Махмудов «Геноцид азербайджанского народа в 1917-1920 годах» // Современная научная мысль. 2015. №3.
- Е.В. Тарле «Англия и Турция. Исторические корни и развитие конфликта» // **Анналы**. Журнал всеобщей истории. ПБ., 1923. Кн.3.
- И.В. Турицын «Колониальная практика и национализм эпохи Первой мировой войны (на материалах Азербайджана)» // Современная научная мысль. 2015. №3.
- Г.А. Хетагуров «Правда о генерале Бичерахове» // Дарьял. 2008. №1.
- В.Н. Худадов «Современный Азербайджан» // Новый Восток. 1923. №3.
- С.Г. Шаумян Статьи и речи. Баку: Изд. «Бакинский Рабочий», 1925.
- Documents diplomatiques français (1971-1914)**. 2 sur. Vol. 1-14. Paris, 1930-1955.
- Ch., Repington. The first world war 1914-1918, personal experiences of Lieut.** London: Constable and company ltd., 1920. 42 s.
- P. Sykes History of Persia**. 1921. т.І-ІІ.
- ТУРИЦЫН ИГОРЬ ВИКТОРОВИЧ - доктор исторических наук, профессор, президент НИИ истории, экономики и права. Россия, Москва (i.turitsyn@mail.ru)
- TURITSYN, IGOR V.** – Doctor of History, Professor, History, Economics and Law Research Institute (HELRI), President.

ÇAĞ AHRIYEV İNGUŞLARININ MİLLÎ KARAKTERİ

MAREM DOLGIYEVA*

Özet

Bildiri ünli İnguş bilim adamı, etnograf Çakh Akhriyev'in İnguşların Karakteri etnopsikoloji çalışmasına dayanmaktadır. Özellikle ulusun doğası ve onun İnguşların tarihine, günlük yaşantısına ve kültürüne etkisine dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda gerçek hayattaki olgulara dayanarak İnguşların ulusal kimliklerinin önemli özellikleri tarafsız olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnguşlar, yaşam şekli, kültür, etnopsikolog, ulusal kimlik, milli düşünce, davranış, hassasiyet, coşku, duygusallık.

* Prof. Dr., İnguş Devlet Üniversitesi, Çakh Akhriyev adına İnguş Bilimsel Araştırma Enstitüsü, Rusya Federasyonu, dmariam1966@mail.ru

CHAH AKHRIEV ABOUT THE NATIONAL CHARACTER OF THE INGUSHES

Abstract

The article examines the ethno-psychological portrait of the Ingushes on the basis of the unique work "About the nature of the Ingushes" of the famous Ingush scientist, anthropologist Chah Akhriev. Special attention is given to the "national character" and its impact on the history, life and culture of the Ingushes. The objective assessment, sometimes unflattering, is also given to the most important features of the national character of the Ingushes, with the confirming facts from real life of the people.

Key Words: Ingushes, lifestyle, culture, ethnopsychologist, national character, national consciousness, behavior, temperament, susceptibility, impressionability

Ünlü İnguş bilim adamı, etnograf Çahk Elmurzayeviç Akhriyev kendisinden sonra zengin bilimsel miras bırakmıştır. Onun çalışmaları değişik ve çok yönlüdür, genelde etnografik özelliğe sahiptir. Çahk Elmurzayeviç kendi çalışmalarında İnguşların kültür konularına da değinmiştir. O, İnguşların millî özelliklerine – doğalarına, aile yapılarına ve tarihi bilincinin gelişimine yönelik konularda yazmıştır.

Çahk'ın İnguş halkının özelliklerini belirtmeye çalıştığı en ünlü eserlerinden biri de İnguşların Özellikleri Üzerine çalışmasıdır. Rusya tarihçiliğinde İnguş karakterine ışık tutan çalışmalar çok azdır. Rusya biliminde ilk etnopsikoloji araştırma olan İnguşların Özellikleri Üzerine çalışması işte bu boşluğu dolduran örneklerden birisidir.

Ç.Akhriyev İnguş halkının düşünce ve yaşamının tam, detaylı ve derin özellikleri için *ulusal karakter* anlayışını kullanıyor. Yaptığı tüm çalışmalarında millî özelliklerinin İnguş halkının tarihine, yaşam şekline ve kültürüne yaptığı etkiyi, onların tarihi koşullardaki tavrından belirleyerek takip etmektedir. Akhriyev kendi düşüncelerini halkın hayatından gerçek olgularla kanıtlayarak, İnguşların millî karakterlerinin önemli özelliklerine objektif, adil değerlendirilmesini yapmaya çalışıyor.

Akhriyev'de millî karakter terimini etnosun psikoloji ve kültür bütünlüğünün, onun özgün görüntü ve karakterini oluşturan temel özellikleri ve parametrelerini (dil, gelenek, etnik coğrafya, nüfus, kamu yapısı vs.) çağdaş etnik anlayışla kıyaslanmaktadır [Тишков,1997. С.46]. Akhriyev'e göre, ülkedeki vatandaşı olan halklar arasındaki gerilimi uzun süre durdurulmasıyla bozucu tepkilerin azaltılması ve önlenmesiyle toplumda düzeni ve istikrarı sağlayan bu birlik, bozulmamalıdır [Ахриев Ч, 1872. С. 3].

Söylenenler Akhriyev'i etnosun insanlara gereken karşılıklı anlayış ve birbirini kabul şekli, insanların gerekli yaşam yöntemi olarak gördüğü, insan etnolojisinin habercilerinden birisi sayılmasını sağlar [Бгажноков,2000. С.8].

Gerçi tüm bunlar İnguş kültürünün genel gelişimini objektif ve tarafsız değerlendirmek için engel değildir. Bununla ilgili şu da vurgulanmalıdır ki yüksek Avrupa eğitimi alması Ç.Akhriyev'in Rus eğitim kurumlarındaki İnguşların yüz yıllık gerilik, kapanıklık, fakirlik, dilencilik durumlarını eleştirmeye zorlamıştır.

En başta İnguş halkı olaylara çabuk tepki veren, duyarlı, hayat dolu bir yapıya sahip olduğu belirtilir. Olaylara verilen tepki hızı olumlu olduğu kadarıyla, olayı

araştırmadan, doğru tercihler yapmak ve işlenen eylemlerin tüm sonuçlarını öngörmeyi engellediği için olumsuz karşılanmaktadır. Buradan çıkan sonuç: İnguş halkının iyimser doğası “iyiye ve kötüye hemen tepki ve hassasiyeti açığa vurulmaktadır” [Ахриев Ч. О характере ингуш // Терские ведомости.1871.№30].

Akhriyev bu durumu özellikler ikincil aktarılan özelliğin yanı sıra, her türlü “pürüz” ve çelişkilere bağlar. Özellikle diğer daha güçlü halkların ve dinlerin yabancısı ahlak anlayışlarının “İnguş yaşamlarının basitliğinin değiştiğini” vurgulanmaktadır [Ахриев Ч. О характере ингуш // Терские ведомости.1871.№30.]. Daha sonra Akhriyev fikrini daha da netleştiriyor: “Kafkasya’da Moğol işgalinden başlayarak İslam ve Moğol – Tatar etkisi bizce, İnguş halkının karakterinin değişmesinin önemli nedenidir” [Ахриев Ч. О характере ингуш // Терские ведомости.1871.№30.].

Bu bağlamda, özellikle dinsel fanatizm ve mistisizmin prensip olarak İnguş karakterine özgü olmadığını vurgular [Ахриев Ч. Ингуши (их предания, верования и поверья). С.17] ve bu nedenle konuyla ilgili Ruslarda oluşmuş fikir tamamen yanlıştır. “Oysa genel olarak, İnguş halkı diğer yarı yabani halklarla kıyaslandığında çok da dindar değil” – Akhriyev yazıyor [Ахриев Ч. Этнографический очерк ингушевского народа. // Терские ведомости.1872. № 33. С.3]. Bu bağlamda yazar, İnguşlar en azından iki dinin: Hıristiyanlık ve İslam’ın, özellikle sonuncunun etkisinde kalsalar da, dünya dinlerinden hiçbirini tam olarak kabul etmedikleri olgusuna değiniyor.

Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısında ova sakinleri hızla dindar Müslüman olurken, özellikle dağlarda yaşayan, birçok İnguş putperest kalmıştır. Fakat Ç.Akhriyev’in yargı ve değerlendirmelerinde İnguşların dini duyarsızlığında A.D.Yandarov’un haklı olarak değindiği bir noktaya dikkat etmek gerekir. Dağlarda yaşayanların “dinsizliğinin” altının böylesine ısrarla çizilmesinin son derece politik yönü vardı – diye yazar. Tüm resmi devlet basını Dağlıları çok ateşli dini fanatikler olarak tanıyıyor ve hatta onların cesareti, eşsiz özveri, bağımsızlık ve özgürlük mücadelesinde gösterdikleri kahramanlıkları, sadece dinî fanatizm gibi sunuyordu. Dağlılara karşı önyargıları açığa çıkaran Çakh Akhriyev, “insanlar hakkında tarihî gerçeklerin yerini bulmasına katkıda bulundu [Яндаров А.Д. Ингушский просветитель Чах Ахриев. С.42.].

Aynı zamanda Akhriyev dinî ruhu yüceltme fırsatlarının olduğunu dışlamıyor. Ayrıca, o özellikle eksik eğitim – öğretim şartlarının ve koşullarının olumsuzlukları bir araya gelince “İnguşların dinî bilincindeki duyarsızlığa” rağmen

dinî fanatizmin köklerinin derine inebileceğini, vurguluyor. Burada bir olumsuz etkiyi nüfusun genelinin eğitimsizliği ve cahilliği, İnguşların yukarıda belirtilen “çabuk tepki ve hassasiyeti” ile birlikte yapabilir.

Konuyla ilgili o, Kunta Hacı Kishiyev’in yayımlandığı *Zikir* öğretisinin İnguşlar tarafından coşkuyla karşılanmasına dayanıyor. Oysa bu ciddi analizden yoksun bırakılan ve İslam’ın gösterilen çeşitlerine olan toplu bir merakı. Bununla da Akhriyev bu harekâtın egemen taklit ve bulaşıcı zihnî süreçleri tarafından kontrol edilemeyen itici doğasını gösterir [Горепекин Ф.И. Маги-ерда (языческий бог-покровитель у ингушей) // Газ. «Терские ведомости».1906. № 86. С.3]. Onun görüşüne göre, aynı kolaylıkla halkın bu öğretilere olan tüm ilgisini kaybetmesi ve hatta onu hatırlamak bile istememesi bunun kanıtıdır [Ахриев Ч. О характере ингуш. С. 2.]. Çakh Akhriyev 1858 yılında İnguş köylerin birleşmesine neden olan Nazran Ayaklanması’nı da aynı düşünceye dayanarak yorumluyor ve değerlendiriyor [РГВИА, ф.38, оп.7. д.356, л.29 об]. Bu harekâtı çıkaran inanılmaz söylentiler, halkın gereksiz öfke ve heyecanına neden oldu. Trajedi yüzlerce insanın ölümü ve Sibiry’a sürülmesiyle sonuçlandı. Akhriyev’e göre İnguş millî karakterindeki duyarlılık, güvenme, hemen tepki verme, dengesizlik gibi özellikler yine de çok kötü oyun oynadı.

Bu kabul edilebilir. Ama biz şunu da unutmamalıyız ki İnguşların öfkesinin çok gerçek ve önemli nedeni, onların özellikle Vladikafkas’a yakın olan geniş coğrafyada ve Tatar Vadisinde bulunan Temurkovo, Jatemirovo, Bogomatovo, Ahkiy-Yurt, Şolhi, Anguş’tan sürülmeleri idi [ЦГА РСО-Алания, ф.12, оп.6, д.762, л.9].

Doğal olarak Akhriyev çok iyi biliyor ve anlıyordu. Bu nedenle, onun Nazran Ayaklanması konusunda yaptığı değerlendirmelerinde objektifliğinden ödün vermeyen, fakat İnguşların psikoloji düşünce şeklini değerlendiren belli bir oranda politik çıkar görülürdü. Akhriyev Çar yönetimini Ruslara karşı görülen dinî agresifliğin ve düşmanlık duygularının rastlantı ve ani olduğuna ikna etmeye çalışıyordu. Ve bu arada çar generalleri üzerinde yapılan bu etkinin tutuklama ve sürülmelerin boyutunu epey düşürdüğü göz ardı edilemez. Akhriyev’in burada ve diğer birçok yayında, hayalini gerçekmiş gibi sunarak, Çar hükümetinin “fethedilen halkları yönetmek zorlayıcı önlemlerin olmadığı derin bir siyasi insani ilkeden almasına” dayandığını vurgulaması boşuna değildir. [Ахриев Ч. Этнографический очерк ингушевского народа... // Терские ведомости, 1872. № 32. С.2.].

Yönetimin yerel nüfusu “bilinçli ve iyi niyetli” denetlemesine gelince, Akhriyev bunun Dağlılar ve onların coşkulu, anlaşılması zor olan karakterleri için zorunlu bir önlem ve onların yararına olduğunu düşünmektedir. O, İnguşların doğasında “bu milleti şimdiki gibi kararsız ve dengesiz” ve “millî yaşamın dışarıdan dayatılan bir parçası olarak geliştirilen” zıt özelliklerin birleştiğini vurgular [Ахриев Ч. О характере ингуш... С.2.].

Buradan da Akhriyev İnguşların toplu olarak zikir öğretisine düşkünlüğünün psikoloji ayrıntısından ve onların Nazran Ayaklanması'na katılımlarından şu sonuca varılıyor: “Makul ve iyi niyetli denetim olmadan, hassas doğaya sahip ve şimdiki gibi cahil İnguşların gelecekte de daha önce yaptıkları çılgınlıkları bir daha yapmayacaklarına garanti verilemez” [Ахриев Ч. О характере ингуш... С.2.].

Burada da gördüğümüz gibi Akhriyev Çar yönetimini pohpohlayarak İnguş halkının asiliğine olan öfkelerini yumuşatmaya çalışıyordu. Tüm bunlara rağmen *İnguşların Özellikleri Üzerine* eseri bizim için ilk deneyim olarak derin psikolojik analiz ve olayların ülke çapında ölçümü açısından çok önemlidir. Özünde G.Lebon'un araştırmalarının etkisi görülen kitle ve toplum psikolojisinin bazı kurallar etkisinde davranış mekanizmalarını ortaya çıkaran derin ve kapsamlı bir çalışmaları [Лебон Г. Психология толпы. СПб.,1898.] и Г. Тарда [Тард Г. Общественное мнение и толпа. М.,1992.] herkes tarafından tanındı ve ün kazandı.

İşte bütün bunlar Akhriyev'in bilimsel mirasına yaşama hakkı ve heyecan veriyor. O, titiz, objektif, aynı zamanda halkını tutkuyla seven, Kafkasya ve Rusya'nın diğer halkları ailesinde gerektiği yeri alacağı zamanın hayalini kuran, İnguş halkının tartışmasız büyük bir kültür adamıydı.

KAYNAKÇA

- Ахриев Ч. Этнографический очерк ингушевского народа //Терские ведомости.1872. №32.
- Ахриев Ч. О характере ингуш // Терские ведомости 1871.№30.
- Ахриев Ч. Ингуши (их предания, верования и поверья).
- Бгажноков Б.Х Основания гуманистической этнологии // Этнографическое обозрение. 2000. № 6.
- По-видимому, этим процессам способствовали ритуальные коллективные танцы последователей данной секты, за что их называли «зикристами-прыгунами». См. об этом: Горепекин Ф.И. Маги-ерда (языческий бог-покровитель у ингушей) // Газ. «Терские ведомости».1906. № 86.
- Лебон Г. Психология толпы. СПб.,1898.
- РГВИА, ф.38, оп.7. д.356, л.29 об.
- Тишков В.А. Очерки теории и политики этничности в России. М.,1997.
- Тард Г. Общественное мнение и толпа. М.,1992.
- ЦГА РСО - Алания, ф.12, оп.6, д.762, л.9.
- Яндаров А.Д. Ингушский просветитель Чах Ахриев. Грозный.1968.

AHISKALI TÜRKLERİN TÜRKİYE'YE GÖÇÜ

NEDİM İPEK*

Özet

Ahıska 1578'de Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Ahıskalı aileler 1578-1828 yılları arasında iş bulup çalışmak veya ticaret yapmak amacıyla Osmanlı coğrafyasının hemen hemen her bölgesine gidebilmişlerdir. Ahıska 1828- 1829 Savaşı'nda Ruslar tarafından işgal edilmiştir. 1828- 1921 yılları arasında Ahıska'dan Osmanlı coğrafyasına sürekli bir Türk göçü gerçekleşecektir. Bu göçler 1828, 1860, 1878 ve 1920'de kitlesel boyut kazanmıştır. Söz konusu göçler Cumhuriyet döneminde de bireysel veya grup bazında devam etmiştir.

Türkiye'ye gelen göçmenler iskâna elverişli yerlere yerleştirilmiştir. Bu göçmenlerden maddi durumu iyi olmayanların iaşe, elbise ve barınma gibi ihtiyaçları kamu tarafından karşılanmaya çalışılmıştır. Öte yandan Ahıskalı muhacirlere kısa sürede üretici hale gelmelerini sağlamak amacıyla arazi, tohum, çift hayvanı ve kredi verilmiştir. Hali vakti yerinde olan muhacirler ise bu ihtiyaçlarını kendi imkânları ile karşılamaya çalışmışlardır.

Yukarıda açıklanan iskân faaliyetleri sonucu Ahıskalılar Doğu Anadolu, Orta Anadolu, Orta Karadeniz'in iç kesimlerinde ve İstanbul'da mekân tuttular. Söz konusu yerlerde Ahıskalılardan oluşan mahalle ve köyler oluşturulmuştur.

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, nedimipek@hotmail.com

MIGRATION OF THE MESKHETIAN TURKS TO TURKEY

Abstract

Meskheta passed into Ottoman domination in 1578. Meskhetaian families were able to move to almost any region within the Ottoman geography from 1578 to 1828 in order to find job or conduct commercial activities. Meskheta was later occupied by the Russians in the 1828-1829 war. A constant Turkish migration to the Ottoman geography by the Meskhetaian would also take place from 1828 to 1921. These migrations involved masses in the years 1828, 1860, 1878, and 1920. The above-mentioned migrations continued at the individual or group-levels during the Republican period.

The immigrants arriving in Turkey were settled in suitable locations. The provisions, clothing and accommodation needs of those with low or no income were met by the public. On the other hand, the Meskhetaian immigrants were supplied with land, seed, livestock and credit in order to enable them to produce as soon as possible. The wealthy immigrants, on the contrary, tried to meet their needs on their own.

As a result of these settlement activities mentioned above, the Meskhetaian immigrants settled in Eastern Anatolia, Central Anatolia, Istanbul and the inner parts of the Central Black Sea. Villages and neighborhoods comprising of the Meskhetaian immigrants emerged in these places in time.

GİRİŞ

Kars, Batum ve Tiflis arasında uzanan Ahıska Türk yerleşimi açısından tarihi bir şehir ve bölgenin adıdır. Buraya Mesketya adı da verilmektedir. Kür Irmağı'nın suladığı Ahıska toprakları sulak ve tarıma elverişlidir. Ahıska bölgesi kuzeyde Borcomi'den güneyde Çıldır düzlüğüne, doğuda Borçalı'dan batıda Acaristan'a kadar uzanmaktadır. Bu bölgede tarihi süreç içerisinde Saka, Buntürk, Kıpçak, Onogur, Sabir isimli topluluklar yaşamıştır. Bu bölgede yaşayan halk Ahıska veya Mesket Türkleri şeklinde isimlendirilmektedir. Rus ve Sovyet kaynakları ise bu topluluğu sadece Türk olarak tanımlamaktadır. Günümüzde Gürcistan bu topluluğu Mesketyalılar, veya Müslüman Gürcü olarak isimlendirmeyi tercih etmektedir.

Ahıska 1267- 1578 yılları arası Kıpçak/Kuman Türklerinden Atabekler hanedanınca yönetilmiştir. Bu bölge 1578'de Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Fethi müteakip 1579'da Ahıska Çıldır eyaletinin merkezi yapıldı¹. Ahıska sancağının nüfusu 27.142 kişidir².

1820'li yıllarda Ahıska'nın kahir ekseriyeti Türk'tür. Bölgenin merkezi Ahıska şehri Osmanlı'nın doğuda Erzurum ve Trabzon'dan sonra en büyük şehridir. Ahıska kalesi ve şehri Osmanlı- Rus Savaşı esnasında Paskeviç kumandasındaki Rus kuvvetleri tarafından 1828'de kuşatıldı ve işgal edildi. Ahıska savunmasında Türk tarafı asker, sivil toplam 8 bin şehit verdi³. İşgal Türk kamuoyunu psikolojik olarak etkiledi ve "Ahıska, gül idi gitti, Bir ehli dil idi gitti, Söyleyin Sultan Mahmud'a, İstanbul kilidi gitti" şeklinde yakılan ağıt dilden dile dolaşır oldu.

1828 Edirne Antlaşması ile Ruslara terk edilen Ahıska eyaletinin nüfusu 19. yüzyılın ilk yarısı itibarıyla 70 bin kadardı⁴. Ahıska'nın nüfusu 1912'de 64 bine gerileyecektir⁵. 1917'de Bolşevik idaresinin getirdiği oto determinasyon hak-

¹ Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyaleti ve İdarecileri", **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 7/1, Erzurum 2006, s. 77- 94.

² Shota Bekadze, "XVI. Yüzyılda Ahıska Sancağında Sosyal ve Ekonomik Hayat" **Kafkasya Üniversiteler Birliği Uluslararası Ağrı Sosyal Bilimler Kongresi**, 25- 27 Eylül 2013, Ağrı 2014, s. 885. s. 884- 891.

³ İbrahim Aykun, "Paskeviç ve Şark Seraskerliği İle İlişkileri", **Türkler**, 12, Ankara 2002, s. 1217.

⁴ Nedim İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Trabzon 2006, s. 30.

⁵ Binbaşı Nazmi, **Kafkasya, Asya-i Vusta, Türkistan Hanlıkları, Buhara ve Hive Hanlıkları**, İstanbul 1334.

kından yararlanan Ahıska Türkleri 12 Nisan 1918’de Türkiye’ye katılma kararı aldılar ve Osmanlı’ya müracaat ettiler⁶. 4 Haziran 1918 Batum Antlaşması ile Ahıska ve Ahılkelek Osmanlı’ya bırakıldı. Halit Paşa kumandasındaki Türk kuvvetleri Ahıska’ya girdi ve Ömer Faik Bey başkanlığındaki geçici bir idare oluşturuldu. 29 Ekim 1918’de Ahıska’da Ahıska Hükümet-i Muvakkatası kuruldu. 18 Kasım 1918’de Iğdır’da Aras Türk Hükümeti kuruldu. Bu hükümetler 2. Kars Kongresi’nde Cenub-ı Garbi Kafkas Hükümeti adı altında birleşmişlerdir⁷. Ancak Mondros Mütarekesi ile Osmanlı 1914 sınırına çekilince bölge Ermeni ve Gürcülerin işgaline maruz kaldı. Bu şartlarda Müslüman halkın bir kısmı Osmanlı topraklarına göç ederken bir kısmı da Gürcü ve Ermenilere karşı silahlı savunmaya geçti. Gürcüler 4 Aralık 1918’de Ahıska’yı işgal ettiler. 1918- 1921 yılları arası sık sık el değiştiren Ahıska 16 Mart 1921’de Moskova Antlaşması ile Gürcistan’a bırakıldı⁸.

1917 nüfus sayımına göre Ahıska kazasında 34.776 Türk kayda geçirilmiştir. 1926 sayımına göre Ahıska kazasının nüfusunun %50,7’sini Türkler oluşturuyordu⁹. 1929 Sovyet Ansiklopedisi’ne göre Ahıska’nın %55’i Türk idi. Sovyet idaresi Ahıska’daki Türk nüfusu 1936’ya kadar Türk, bu tarihten sonra Azerbaycanlı olarak tanımlayacaktır.

Ahıskalı veya Mesketyalı şeklinde tanımlanan Türkler, Anadolu Türklüğünün bir parçasıdır. Türkiye sınırları içerisinde yaşayan ve Ahıskalı kimliği ile tanımlanan kişilerin aile büyükleri üç farklı dönemde bugünkü sınırlara dâhil olmuşlardır. Birincisi Türk hâkimiyeti döneminde Ahıska’daki Türk aileleri her ne kadar kısıtlama olsa da başta İstanbul olmak üzere Osmanlı şehir ve köylerine göç edip yerleşebilmişlerdir. İkinci grubu Ahıska’nın Türk hâkimiyetinden çıkmasından sonra 1828- 1930 yılları arasında yaklaşık yüz yıllık bir süreçte Türkiye’ye göç edenler oluşturmaktadır. Üçüncü gruptakiler 1989 Fergana olayları sonrası Türkiye’ye gelenlerdir.

⁶ Y. Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi, II**, Ankara, 1983, s. 190- 191.

⁷ Esin Derinsu Dayı, “Milli Mücadele’de Elviye-i Selase Üç Sancak Meselesi, Kars, Ardahan, Batum,” **Türkler**, 16, Ankara 2002, s. 308.

⁸ Ali Saygılı, **Ahıska Türklerinde Sosyal Yapı Kırgızistan Bağış Köyü Örneği**, İstanbul 2004, s. 96.

⁹ Muhammet Kemaloğlu, “Terekeme Karapapak Türkleri Yerleşim Alanları” **Teke**, 1/3, (2012), (s. 55- 81.), s. 58.

A- 1828 Öncesi Osmanlı Coğrafyasındaki Ahıskalılar

Ahıska'nın işgal öncesi nüfus yapısına baktığımızda Türklerin yanı sıra Rum, Ermeni ve Yahudiler de mevcut idi. Bunlardan Yahudi cemaatine mensup olan bazı gruplar 19. yüzyılın başlarında ekonomik sebeplerle perişan olduklarını iddia ederek eyalet dışına firar etmişlerdi. Firar edenlerin geri dönmesini sağlamak ve yeni firar hadiselerinin yaşanmasına mani olmak için bölgedeki Yahudi taifesi iki sene cizyeden muaf tutulmuştur. Bu uygulama ehl-i zimmet ve Yahudilerin ocaklarına dönmelerini sağlamıştır. 1813'te İran Borçalı bölgesini Ruslara bırakınca buradaki Türkler Ahıska Paşalığına ait topraklara göç etmişlerdi. Bunların bir kısmı daha sonra Kars ve civarına göç etti¹⁰. Öte yandan 1821 yılında Mora Rumları isyan edince ülke genelinde ikamet eden Rumlara karşı gerek idarenin ve gerekse Müslüman ahalinin muhtemel bir baskısını arzu etmeyen merkezi idare 1821 tarihli bir fermanla eyalet yetkililerini Rumlara dokunulmaması konusunda ikaz etme ihtiyacı duyacaktır. Fermana verilen cevaptan anlaşıldığı kadarıyla bu tarihlerde eyalet dâhilinde az sayıda Rum nüfus vardı ve kendilerine hiç kimse baskı yapmıyordu.

Klasik dönem Osmanlı nüfus politikası hatırlanacak olursa göçerler dışında dâhili göçün en azından sıkı bir kontrol ve kısıtlamaya tabi olduğunu söyleyebiliriz. Bu çerçevede Tanzimat öncesi ev göçüne zorunlu bir sebep olmaksızın izin verilmiyordu. 1820'li yıllarda Ahıska kadılığına gönderilen hükümde İstanbul'a ev göçünün yasak olduğu¹¹ hatırlatılarak iş sebebiyle başka yerleşmelere gideceklere mürur tezkiresi verilmesi, mürur tezkiresi olmayanların memleketlerine iadesi ve iç göç yasağını denetleyebilmek için mürur tezkiresi bulunmayanlara yaptırım uygulanması istenmektedir¹². Bu hükümlere ve uygulamalara rağmen nüfus defterleri ve şer'î sicillerden anlaşıldığı kadarıyla Müslim ve gayrimüslim Ahıskalılar ülke geneline dağılabilmişlerdir.

Ahıska dışında bulunan Ahıskalıların bir kısmı tüccar taifesidir. Özellikle Kafkasya'nın sair yerleşim birimlerinde Ahıskalı tacirlerin olduğuna dair söz

¹⁰ Şüreddin Memmedli, Gülnara Coca Memmedova, "Gürcistan Türklerinin Kars'a ve Türkiye'nin Diğer Bölgelerine Göç Hareketleri, s. 216- 219, **II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu 15- 17 Ekim 2008**, Kars 2009.

¹¹ Salih Değirmenci, **1828- 1829 Osmanlı- Rus Savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti'nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo- Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1 numaralı Ahıska Şer'iyye Siciline Göre: 1233- 1241)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 67- 69.

¹² Esra Pamuk, **1 Numaralı Ahıska Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1183- 1241/1769- 1825)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2012, s. 175.

konusu kaynaklarda kayıtlar mevcuttur. Gönye ve Batum'da 12 Ahıskalı tespit edilmiştir. Ahıskalıların bulunduğu yerlerden birisi de Amasya şehridir. Amasya dâhilinde 21 erkek nüfus tespit ettik. Bunun dördü köyde diğerleri sancak merkezinde ikamet etmektedir. Amasya şehrinde ikamet eden Ahıskalılarından bir kısmı muhacir olarak kaydedilmiştir. Bu da bize Amasya'daki Ahıskalıların bir kısmının 1829'dan önce geldiğini göstermektedir. Amasya'daki Ahıskalıların meslekleri zaptiye, imam, dersiam, talebe, şerbetçi, ırgat, ciltçi, bahçıvan, ekmekçi, manav, ekmekçi kalfası, kahvecidir. Bir kişi ise yatalak olup bakıma muhtaçtır.

1835 tarihli Çürüksu Nüfus Defteri'ne göre Çürüksu Çarısı Mahallesi sakinlerinin %26'sını Ahıskalıları oluşturuyordu. Bunların büyük bir kısmı ticaretle iştigal ediyordu. Bir kısmının da daimi ikametgâhının Trabzon olduğu anlaşılıyor¹³. Keza 1830'lı yıllarda Kars şehrinde Trabzon, Tiflis, Harput, Kayseri, Revan, Hoy ve Ahıskalı Müslim ve gayrimüslim 69 tüccar ve esnaf mevcuttu. Bunun onu Ahıskalı idi. Ahıskalı tüccar ve esnafın tamamı gayrimüslim olup, terzi, kürkçü, çizmeci ve katırcı esnafından idi¹⁴. Çıldır Eyaleti Kiskim Sancağı Mirliya Abdullah Bey'in hademelerinden birisi Ahıskalıdır. Öte yandan Kiskim köyünde beş erkek nüfusun yaşadığı bir hane ve Göcek köyünde bir Ahıskalı aile mevcuttu. Sonuncu hanede sadece bir erkek nüfus mevcuttu¹⁵.

¹³ 1835 verilerine göre Çürüksu Çarısı mahallesinde 6 hanede 16 Ahıskalı erkek vardır. Mahallenin toplam nüfusu 17 hanede 61 kişidir. Leva Gurgenidze, Çıldır Eyaleti Çürüksu **Sancağı Nüfus Defteri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2011, s. 38.

¹⁴ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Nüfus Defteri (Nfs. Df.) No. 2789.**

¹⁵ Muammer Demirel, **Yusufeli Nüfus Defteri (1835)**, İstanbul 2011, s. 20, 48.

Tablo 1: Gönye, Batum ve Amasya Nüfus Defterlerinde Kayıtlı Ahıskalıların Yerleşim Birimlerine Dağılımı

İskân Mahalli	Sayı	Meslek	Yaş	Açıklama
AMASYA				
Şeygarik mah.	1	Şerbetçi	35	
Köyceğiz mah.	3	Talebe	50	Muhacir
“		Irgat	35	“
“		Yatalak	70	
Çeribaşı Mah.	2	Ciltçi	35	Eşkinici Tımarlı Süvari Hizmetlisi
“		Bahçıvan	45	Muhacir
Sofuzade mah.	4	Dersiam	50	
“		Ekmekçi	25	
“		Manav	60	
“		Bila-sanat	40	
Gümüşlüzade Mah.	1	Zaptiye	40	
Kayabaşı Köyü	4	Bahçıvan	30	Muhacir
“			35	“
“			40	“
“			15	“
Hocasüleyman mah.	2	Zaptiye	35	
“			8	Zaptiyenin oğlu
Dere Mah.	2	-	60	Muhacir
“		Kahveci	35	Muhacir
Akdağ madeni Merkezkaçıslacı	1	İmam	35	
Bayezidpaşa mah.	1	Ekmekçi Kalfası	60	
GÖNYE ve BATUM ¹⁶				
Abuslah Köyü	2		35	
“			3	Oğlu
Batum Kasabası	2		50	
“			20	
Agara Köyü	3		30	
“			25	
“			20	
Batum- Ortaköy	4		45	
“			6	
“			3	
“			1	
Batum- Ackvi Köyü	1		15	

¹⁶ Murat Kaya, 1170 Nolu Gönye, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defterinin Değerlendirilmesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize, 2013.

Ahıskalı tüccarlar ülke genelinde ticari faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Ticaret maksadıyla memleketleri dışında bekâr veya ailesi ile birlikte bulunanların ticari malların yanı sıra günlük yaşamlarını sürdürmek maksadıyla kullandıkları birkaç parça eşyalarının olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 1853 yılında Seferihisar’da ticari faaliyette bulunan deri tüccarı Hacı Şirin’in terekesi sofra, sahan kapağı, sandık, terazi, kalbur, zembil, yağ tapesi, heybe, yastık, balta, afyon ve 10 parça posttan oluşmaktaydı. Söz konusu mal varlığı varisi olmadığı için Hazineye devredilmiştir¹⁷. Kütahya’da ikamet eden bir diğer Ahıskalı tüccarın terekesi ise eğer, müstamel çuka, pantolon, fes, bargir ve 250 kuruş nakit paradan oluşmaktaydı¹⁸. Ahıska dışında yaşayan Ahıskalılar çeşitli adli ve hukuki sorunla da karşı karşıya kalabilmişlerdir. Örneğin Konyalı Ali Alemdar isimli şahıs Tokat’ta geçici olarak bulunan Ahıska kazası Acer köyünden Ahmed bin Mehmed’in kölesi olduğu iddiasında iken söz konusu şahıs ise hür olduğunu savunmuştur¹⁹.

Defterde bunların göçmen statüsünde olup olmadıkları kaydı bulunmuyor. Ancak lakaplarının Ahıskalı olmasından hareketle bu ailelerin 1828 öncesinde bölgeye geldiğini düşünebiliriz. Karahisar-ı Sahip, Samsun, Tokat gibi şehirlerde ikamet eden Ahıskalılar zaptiye, tüccar, kavas gibi çeşitli işlerde istihdam edilmişler, yerli ahali ile evlilik, alış- veriş, borç alıp vermek gibi ilişkiler kurmuşlardır²⁰. Ankara, Trabzon, Samsun gibi şehirlerde gümrük emini ve mütesellimlerin hizmetinde çalışan Ahıskalılar da mevcut idi²¹. Özellikle İstanbul’a giden bekâr

¹⁷ Abdülkadir Erçin, **1 Numaralı Sivrihisar Kadı Sicilinin 1-81. Sahifelerinin Transkripsiyon ve Tahlili**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2014.

¹⁸ Serkan Karaca, **Kütahya Şerhiye Sicilleri 22 Numaralı Defterinin Transkripsiyonu**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2007.

¹⁹ Ahmed Demirci, **3 Numaralı Tokat Şerhiye Sicilinin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi**, Tokat, 2007, s. 462.

²⁰ Tahir Bilirli, **Tokat Şerhiye Sicilinin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2006, s. 492; Osman Doğan, **1760 Numaralı Samsun Şerhiye Sicili**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s.213; Abdülhamit Avcı, **590 Numaralı Karahisar-ı Sahip Şerhiye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2010.

²¹ 1834 yılında Ankara Müteselliminin dairesinde 50 yaşında Ahıskalı bir görevli bulunmaktadır. Bu kişi Ankara’da ailesiyle birlikte ikamet etmekteydi. Ailenin erkek üyelerinden birisi 30 yaşındaki biraderi, diğeri ise 15 yaşındaki oğludur. Musa Çadircı, H. Latif Armağan, Sedat Bingöl, Bekir Koç, **1830 Sayımında Ankara**, s. 20; Necmettin Aygün, **18. Yüzyılda Trabzon’da Ticaret**, Trabzon, 2005, s. 56; Çetin Kaplan, **55 Numaralı Tokat Şerhiye Sicilinin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2011, s. 298.

Ahıskalılar oraya yerleşebilmek ve memleketlerine dönmeye zorlanmamaları için yerli kadınlarla evlenmeyi bir çözüm yolu olarak görebilmişlerdir²². Ahıskalı gayrimüslimler yeni iskân mahallerinde ihtida edebilmişlerdir²³. Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere Ahıska'dan ülkenin diğer yerlerine daimi veya geçici statüde Ahıskalılar gitmiştir. Buna karşılık diğer yerlerden Ahıska'ya geri dönüş yapana Trabzon'dan Ahıska'ya giden iki kişi dışında kaynaklarda tesadüf etmedik²⁴.

Ahıska dışında Ahıskalıların yoğun olarak bulunduğu yer İstanbul ve mücavir alanındaki yerleşmelerdir. Beykoz nüfus defterlerine göre Beykoz ve Üsküdar'a tabi İncir, Beykoz, Dereseği, Poyraz limanı, Anadolu Feneri, Kanlıca, Anadolu Kavağı, Yalı, Akbaba, Revancık Kalesi, Anadolu Hisarı gibi köy ve kasabalarda 134 Ahıskalı erkek nüfus vardır. Bunun 11'i işsiz ve 4'ü çocuk nüfustur. Çalışan nüfustan 12'si korucu, kavas, kapı çuhadarı, türbedar, kale müdürü, muhtar, tabya emini ve nizamiye askeri gibi kamusal alanda hizmet vermektedir. Bir kısmı da kayıkçı, berber, kahveci, pazar kayıkçısı, su kayıkçısı, manav, yoğurtçu, sucu gibi esnaf ve zanaatkarlıkla geçimini temin etmekteydi. Arta kalanı tarımsal faaliyette bulunmaktaydı. Bunları ise, rençper, ziraat rençperi, bağ rençperi, bağcı, çiftçi, bahçıvan, çiftlik kethüdası şeklinde sıralayabiliriz. Söz konusu kişilerin himayesi altında gulam veya tebaa şeklinde tanımlanan kişiler de mevcuttur.

Beykoz dâhilindeki Ahıskalılar mahalleler arası nakil yapabilmişlerdir. Nakli yapanlar daha ziyade işsiz grubuna dâhil olanlardır. Evlilik, askerlik yükümlülüğü ve memlekete dönüş de mekân değişikliği sebepleri arasında yer almaktaydı. Nüfus defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla Ahıska'nın Rusya'nın hâkimiyetine geçmesine rağmen Anadolu'daki evli ve bekâr Ahıskalılar memleketlerine dönüş yapabilmişlerdir.

Beykoz dâhilindeki Ahıskalıların bir kısmı bekâr ve bir kısmı da evlidir. Bekâr nüfusun bir kısmı burada bekâr veya dul kadınlarla evlenebilmiş, bu gibi-

²² İstanbul Galata'da bulunan Hatice Hatun ise Ahıskalı Satı bin Mustafa ile evli (H. 1203'de) Taybe Arslan, **494 Numaralı Galata Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2013, s. 74.

²³ Debbağhane mahallesinde ikamet eden Ahıska kazası Karcep Köyü sakinlerinden **Ayvaz Veledi Tanaki Müslüman olup İsmail ismini almıştır**. Bk. Musa Uzun, **1924/110 Nolu Trabzon Şeriyeye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Tahlili**, Samsun 2007, s. 6.

²⁴ Süleyman Bilgin, Ali Mesut Birinci, Mustafa Çakıcı, Sezgin Demircioğlu, **Trabzon Nüfus Kütüğü** (1834), s. 31.

ler arasında iskân mahallerini değiştirenler de olmuştur. Evli olanlardan büyükçe bir kısmının İstanbul'a bekâr geldiği ve çalıştığı anlaşılmaktadır. Ailesiyle birlikte olanların sayısı bir hayli azdır. Rençper olduğu halde gulamı olanlar da vardı. Defterdeki kişilerin memleketleri belirtilmiştir. Memleket doğum yerine göre ifade edilmektedir. Bu nedenle baba Ahıskalı olurken çocuk İstanbullu şeklinde kaydedilebilmiştir.

Tablo.2: Beykoz'da Mukim Ahıskalıların Meslek Dağılımı²⁵

Mevkii	Meslek	Sayı	Yaş Aralığı	Medeni hali	
Akbaba Köyü	Sucu	1		Bekâr	
	Ziraat Rençperi	1		"	
Anadolufeneri	Çiftçi	7	20- 85		
	Rençper	1	60		
	Ziraat Rençperi	2	50- 60		
Anadoluhisarı	Berber	1	60		
	Kahveci	1	45		
	Kayıkçı	14	18- 50		
	Kayıkçı	9	-	Bekâr	
	Rençper	3	17-51		
	Bila-sanat	3	20-25		
Dereseği Köyü	Bağcı	1	55		
	Bila-sanat	1	55		
Kanhca Köyü	Kayıkçı	3	28-32		
	Kayıkçı	2		Bekâr	
	Pazar Kayıkçısı	2	27- 28		
	Pazar Kayıkçısı	1	-	Bekâr	
	Rençper	5	27-60		
	Tebaa	1		-	
	Bağcı	4		Bekâr	

²⁵ İrfan Dağdelen, **Beykoz Nüfus Defterleri**, İstanbul, 2012.

Mevkii	Meslek	Sayı	Yaş Aralığı	Medeni hali	
	Bağ rençperi	1		“	
	Bila-sanat	3		“	
	Bila - sanat	1	40		
Anadoluhisarı	Kapı çuhadarı	1		Bekâr	
	Kavas	1	19	“	
	Rençber	1	25	“	
	Bahçıvan	3	22-40		
	Kayıkcı	1	50		
	Korucu	1	52		
	Ziraat Rençperi	12		Bekâr	
İncir Köyü	Çocuk	1	2		
	Kayıkcı	1	35		
	Rençber	6	18-40		
	Tebaa	1			Sultaniye bekçisine tabi
Revancık Kal'ası	Rençper	1	45		
Yalıköy	Kayıkcı	1	35		
	Rençper	1		Bekâr	
	Su kayakçısı	1		“	
	Türbedar	3		“	
	Bila-sanat	1	21		
Beykoz	Çiftlik Kethüdası	1	45		
	Çocuk	2	1-8		
	Kayıkcı	2	35-40		
	Kayıkcı	1		Bekâr	
	Manav	1	55		
	Rençper	7		Bekâr	

Mevkii	Meslek	Sayı	Yaş Aralığı	Medeni hali	
	Pazar Kayıkçısı	1		“	
	Yoğurtçu	1	55		
	Zabit	1		Bekâr	
	Bila-sanat	2	50-55		
Poyraz Limanı	Çocuk	1			
	Kale Müdürü	2	59- 65		
	Kilyos Tabya Emini	1	50		
	Muhtar-1 sani	1	40		
	Rençper	2	15- 24		
	Ziraat Rençperi	1	45		
	Nizamiye Askeri	2	25-31		

B- 1828- 1829 Osmanlı- Rus Savaşı Sonrası Ahıska'dan Göç

İşgal öncesi Ahıska eyaletinin nüfusu 100 bini biraz aşmaktaydı. Bunun kahir ekseriyetini Türkler oluşturmaktaydı. 1828- 1829 Osmanlı- Rus Savaşı'nın cereyan ettiği sahada yaşayan Müslim ve gayrimüslim nüfus kitlesel boyutta göç hareketlerine dâhil olmuştur. Bu göçlerin sebepleri birbiri ile mukayese edilmeyecek ölçüde farklı cereyan edecektir. Balkanlarda Rum ve Bulgar ahali, Doğu Anadolu'da Ermeni nüfus Rus din ve devlet adamlarının teşvik ve tahrikleri neticesinde göç kervanlarına iştirak edeceklerdir. Rusların gayrimüslim nüfusun göç etmesini istemesindeki ana sebep ele geçirdiği yerlerde güven duyacağı bir nüfus yapısı oluşturmaktır. Bu çerçevede 1828'de ele geçirdiği Revan, Ahıska ve Ahılkelek'te bir Hristiyan nüfus oluşturabilmek için İran ve Osmanlı sahasında yaşayan ve 1826- 1829 yılları arasında işgal ettiği sahada yaşayan Ermeni nüfusu göçürme projesini uygulamaya koymuştu. Neticede yaklaşık 140 bin Ermeni söz konusu bölgeye göç ettirildi.²⁶

Savaş sonrası Rus Generali Paskeviç tarafından Erzurum ve Ardahan'dan göçürülen yaklaşık 37 bin Ermeni'nin çoğu Ahılkelek ve Ahıska'ya yerleştirildi²⁷. Kars askeri valisi General Frankini, 1829'da Ahıska ve Gümrü çevresine

²⁶ Kemal Beydilli, “1828- 1829 Osmanlı- Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler, **Belgeler**, III/7, Ankara, 1988, s. 407.

²⁷ Ali Kafkasyalı, “Karapapak Türkleri” **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 48, Erzurum, 2012, s. 284.

Türkiye'den göçürülen Ermeni ve Rumların iskânını büyük bir hata olarak değerlendirebilir. Bu düşüncede olan Ruslar bir grup Ermeni'nin Ardahan'ın Cincorop köyüne yerleşme isteklerini kabul etmez. Zira Rus askeri idaresi Kars'a Kafkas Ermenilerini yerleştirme taraftarı değildir. Ruslar burada bir Rus köyü kurmayı planlamaktadır. Nitekim 1839'a kadar bölgede kurulan 8 köye 3 bin Rus köylüsü iskân edildi. Ruslar Türklerden boşalan Güney Kafkasya topraklarına Anadolu ve İran'dan göçürülen Ermeni nüfusun yanı sıra Ukraynalı, Dukhobar (Ruslaştırılmış Fin ve Kazaklar), Malakan (Ruslaştırılmış Ceremiş ve Kazaklar), Nevis (Ruslaşmış Alman köylüsü), Estonyalı nüfus da yerleştirmiştir. Bölgeye sevk edilen göçmenlere işlerini temin için hususi komisyonlar kurulmuştur. Rusya tarafından göçmenlerin bir kısmı geçimlerini temin için tekstil imalatına yönlendirilmiştir. Bu gibilere Tiflis'ten ipek gönderilmiştir. Zamanla göçürülen Ermenilerden bir kısmı geri dönmüştür.

Ahıska eyaletinin Ruslar tarafından işgal edilen yerlerinden henüz Türk hâkimiyetindeki yerlere doğru kitlesel boyutta bir nüfus göçü başlayacaktır. İşgal tehlikesi karşısında güvenlik endişesine düşenler aile bireylerinin can ve namus güvenliğini temin etmek adına köyünü, kasabasını terk edip ya dağlara çekilmiş veya daha güvenli olduğunu ve işgal edilmeyeceğini düşündüğü yerleşim birimlerine sığınmaya çalışmıştır.

Rus kuvvetlerinin ilerleyişi karşısında cephe dâhilinde mukim sivil halkın bir kısmı bu şekilde Sivas, Zile ve Tokat'a kadar çekilir. Müslüman toplumun böyle bir harekete geçmesinin sebebini Kars ahali adına tanzim edilmiş 23 mührü havi arzuhalin "*Moskolu keferesi beldemizi istila eyledikde dinimiz uğruna ihtiyar-ı diyar-ı gurbette bir seneden mütecaviz meks ü ikamet...*"²⁸ cümlesinde bulmak mümkündür. Bu cümleden de anlaşılacağı üzere Türk toplumu değerlerini yaşatabildiği sahayı vatan olarak bellemiştir. Değerleri tehlikeye düşünce mücadele bayrağı açmış, mücadelede başarılı olamayınca çözümü göç etmekte bulabilmiştir. Bu ortamda Ermeni taifesi evlerini ve barklarını terk etmeyenlere karşı eza ve cefa etmekten geri durmaz²⁹.

Savaş ortamında göç etmeyenler ise ileriki yıllarda göç kervanına katılacaklardır. 1829 sonrası Türk nüfusun Ahıska'yı terk edişini Rusya'nın nüfus politikası ve buraya yerleştirilen Ermeni nüfusunun yukarıda ifade edilen davranışlarıyla tanımlamak mümkündür. 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşması da iki ülke halkından dileyenlere 18 aylık bir süre içerisinde göç etme hakkı vermek-

²⁸ Beydilli, s. 407.

²⁹ Beydilli, s. 385.

teydi. Edirne Antlaşması ile Rusların hakimiyetine geçen Ahıska ve çevresinin nüfusu 106 bin kadardı. Bunun en az yarısı Türkiye'ye göç etti. Geride çoğunluğu Müslüman 46 bin kişi kaldı.³⁰

Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla 1828 kitlesel göçünden sonra göçler ferdi veya grup tarzında devam etmiştir. Barış döneminde Ahıskalılar göç konusunda farklı yöntemler geliştirmişlerdir. Göç etmek isteyen Ahıskalıların bir kısmı ilk önce İstanbul'a vekillerini göndermekteydiler. Babıali bu tür taleplerin olumlu karşılanacağını ve kendilerine her türlü yardım ve kolaylığın sağlanacağını belirtiyordu. Ancak Rusya Ahıskalıların kitlesel göçüne izin vermiyordu. Osmanlı hariciyesi bu konuda da ısrarcı olmak taraftarı değildi. Çünkü ısrarcı olunursa Rus hariciyesinin de gayrimüslim Osmanlı tebaasının Bulgaristan'dan Rus hâkimiyetindeki topraklara göç etme taleplerinin karşılanması hususunda izin isteyebilecekti. Bu düşünce ile söz konusu vekiller 1860 yılında belirli bir harcırah verilerek İstanbul'da bekletilmiş, gerekli iznin alınması için St. Petersburg sefaretine yazı yazılması kararlaştırılmıştı³¹. Bu yazışmanın sonucunu bilemiyoruz. Bildiğimiz ilerleyen yıllarda da Ahıskalıların göç taleplerinin devam ettiğiidir. Örneğin 1861'de 2.500 hane Ahıskalı vekilleri vasıtasıyla Osmanlı tabiiyetine geçme talebinde bulundu³². Bu göçlerin neticesinde Rus kaynaklarına göre Ahıska'da Türk nüfusun varlığı 1869'da 26 bine kadar geriledi. Bu nüfusun hemen hemen tamamı kırsal alanda yaşamaktaydı. Ahıska bölgesinde 322 köye yayılmış 63 bin nüfusun tahminen 24.500'ü 208 köyde yaşayan Müslümandı. Bunun 23.400'ü Türk nüfustu. Bu nüfusun yaklaşık 18.900'ü Türklerden oluşan 185 köyde, 4.500'ü diğer etnik unsurlarla karışık halde 34 köyde yaşıyordu. Ancak Türklerin sayıma dâhil olmak istememesi veya bir kısmının göçer olması Türk nüfusunun sağlıklı bir şekilde tespitini zorlaştırmaktadır.

Ahıska'dan göçler 93 Harbi sonrası da devam etmiştir. 1878 sonrası gelenler Osmanlı topraklarına kısa süreli ziyaret amacıyla giriş yapıp ardından iltica talebinde bulunmaktaydılar³³. 1886 yılında Tiflis, Ardahan, Ahıska, Kars, Çıldır ve Batum gibi yerlerden 5 binin üzerinde kişi sığınma talebinde bulundu. Babıali

³⁰ Saygılı, s. 80- 91.

³¹ BOA, İ. Hr. 193/ 10884: Sadarete Arz Tezkiresi (24 CA 1278).

³² BOA, A.mkt. 490/48

³³ Örneğin 21 Haziran 1293'te Rus pasaportunu hamil 40 Ahıskalı aile halkı Samsun'a hicret arzusunda BOA, Hr. To. 349/50: Batum Baş Şehbenderliğinden Arz Tezkiresi (21 Haziran 21 Haziran 1293.) Nejla Günay, Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göç ve İskânı", *Bilig*, (2012), S 61, s. 121- 142. BOA, A.mkt. um: 490/48; BOA, Dh.Mkt: 1577/103, 1382/100).

isteyenlerin Osmanlı'ya göç edebilmesi için Rusya'nın izin vermesi hususunda diplomatik teşebbüse geçti³⁴. Bu şekilde gelenlerin bir kısmı Samsun üzerinden Anadolu'ya giriş yapmıştır. Örneğin 1892'de Batum'dan yola çıkan 40 hanede 282 nüfus Ahıskalı Samsun'a çıkmayı planlamışlardı. Söz konusu göçmenler pasaportlarını vize ettirmeksizin Batum'dan ayrılmışlardı³⁵. 1893'de 270, 1894'de 200 kişilik Ahıskalı göçmen grubu Rus ve Danimarka bandıralı bir gemiyle Samsun limanına geldi. Aynı yıl Samsun üzerinden Çorum'a 700 Ahıskalı göçmen sevk edilmiştir³⁶. 1903'de Rus tabiiyetindeki 13 hane Ahıskalı Samsun'a göç etmek üzere pasaport aldı³⁷.

Bu göçler sonucu 1897'de Ahıska ve Ahılkelek bölgesindeki Türk nüfusu 43.300'e kadar geriledi. Rusların göçürme ve iskân faaliyetleri neticesinde genel nüfus içerisinde Türklerin payı %31'e gerilerken, Ermeni nüfusun payı %48, Gürcülerin payı ise %13'ü bulmuştu. 1914 'te bölge nüfusu 169.500'e çıkarken Türkler bunun %33'lük dilimini oluşturmaktaydı³⁸. 1917'de Ahıska nüfusunun %57.92'si Müslüman, %27.97'si Ermeni, %9.28'i Gürcü idi. 1926 Sovyet sayımına göre 49.170 Türk, 24.353 Gürcü, 15.565 Ermeni, 7.955 Kürt, 3.810 Osmanlı Türkü vardı. Bu iki veriye göre Türk nüfus azalmıştır. Muhtemelen bu dönemde Türkiye'ye yönelik bir göç vardır³⁹.

Ahıska 1918 Batum Konferansı sonrası Osmanlı Devleti'ne iade edildi. Ancak Moskova (16 Mart 1921) ve Kars Antlaşması (13 Ekim 1921) sonucu Gürcistan'a bırakıldı. 1920- 1924 ve 1929- 1930'da Gürcistan'dan bir dizi Türk göçü gerçekleşti. Özellikle 1921 Gümrü ve Kars antlaşmalarıyla karar verilen nüfus değişikliği ile Ahıska'nın Lebis, Hasbiye, Göyye köylerinden Türkiye'ye göç edenler oldu. Bu suretle Gazah, Borçalı ve Ahıska'dan göç ederek gelenler "Gürcistan Terekemeleri" olarak adlandırılır⁴⁰.

³⁴ BOA, Dh. Mkt. 1382/100: Sadarete Arz Tezkiresi (22 Teşrin-i sani 1302).

³⁵ BOA, Dh. Mkt. 75/48: Hariciye Nezaretinden Dahiliye'ye Tezkire (9 Haziran 1309).

³⁶ BOA, Dh.Mkt: 1911/90; Y.prk.ask. 96/ 27; Y. Mtv. 87/186); Günay, s.128.

³⁷ Günay, s.128.

³⁸ Saygılı, s. 92- 94.

³⁹ Yunus Zeyrek, " Belgeleri ve Tanıklarıyla Ahıska Türklerinin Türkiye'ye Göçleri ve 1944 Sürgünü", II, **Bizim Ahıska**, Sonbahar 2014, s. 6-12.

⁴⁰ Şüreddin Memmedli, Gülnara Coca Memmedova, "Gürcistan Türklerinin Kars'a ve Türkiye'nin Diğer Bölgelerine Göç Hareketleri, s. 216- 219, II. **Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu 15- 17 Ekim 2008**, Kars, 2009, s. 223.

C- Cumhuriyet Döneminde Türkiye'ye Göç Eden Ahıskalı Türkler

1921- 1944 yılları arasında rejim baskısından kurtulmak isteyen çoğu kişi sınırı aşarak Türkiye'ye iltica etmiştir. Bunların bir kısmı Anadolu'da iskân imkânı bulurken bir kısmı da Yozgat Mülteci Kampına alınmıştır. Bunlar arasında iade edilenler de olmuştur⁴¹.

Stalin idaresi 1944 yılında sınır güvenliği gerekçesiyle Ahıska'nın 209 köyünde ikamet eden 100- 120 bin Türk'ü kış aylarında yük vagonları ile Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'a sürdü. Sürgün kararı çıktığı yıllarda bazı Ahıskalılar Rus askerleriyle çarpışmış ve hayatlarını kaybetme pahasına Türkiye'ye geçmeyi başarmışlardır. Sürgün kararı 1956 yılında kalkınca söz konusu sahada yaşayanların %30'u anavatanlarına yaklaşabilmek duygusuyla Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'ya göç ettiler. 1989'da ise Özbekistan'da Ahıskalıların yoğun olarak yaşadığı Fergana'da Özbeklerle Ahıskalılar arasında toplumsal çatışmalar çıktı. Bu olayları müteakip Ahıskalılara bir kez daha yol görüldü. Fergana'daki Ahıskalılar sınır dışı edildi. Sürgün edilen Ahıskalılar Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Krasnodar, Rostov, Kurs, Belgorad, Tula ve Smolensk'e yerleşmişlerdir.

1828- 1921 sürecinde Osmanlı topraklarına gelen Ahıskalıların toplam sayısı hakkında elimizde bir istatistik bulunmamaktadır. Türkiye'deki Ahıskalı kökenlilerin toplamı 1939'da 50 bin, 1959'da 75 bin kişi olarak tahmin edilmektedir. Seferov'a göre Sovyetlerin dağılmasını müteakip Türkiye'ye göç eden Ahıskalıların miktarı 50 bini aşmıştır. Bunların çoğu Iğdır, İstanbul, Bursa, İnegöl ve Gökse il ve ilçelerine yerleşmiştir. Seferov'un Rus Sovyet nüfus verilerinden aktardığına göre Türkiye'deki Ahıskalıların toplamı 1989'da 115 bin ve 2006'da ise 190 bine ulaşmıştı.⁴²

D- Ahıskalı Göçmenlerin İskânı

Ahıskalılar Anadolu Türklüğünün bir parçasıdır. Türkiye dâhilinde yaşayan Ahıskalıların kendileri veya aile büyükleri tarihi süreçte üç farklı dönemde bugünkü iskân mntıkalarına gelip yerleşmişlerdir. Birinci dönem Ahıska'nın Osmanlı hâkimiyetine alınmasından (1578) Rusya'nın işgaline (1828) kadar geçen süreçtir.

⁴¹ Yunus Zeyrek, " Belgeleri ve Tanıklarıyla Ahıska Türklerinin Türkiye'ye Göçleri ve 1944 Sürgünü", **Bizim Ahıska**, II, Sonbahar 2014, s. 6-12.

⁴² Rehman Seferov, Ayhan Akış, "Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, s. 401.

Osmanlı'da nüfus göçü zorlaştırılmış ve çok sıkı kontrol altına alınmış olmakla beraber yerleşim birimleri arasında iktisadi şartlardan kaynaklanan gurbetçi ve ev göçleri gerçekleşmiştir. Ahıska'yı terk edenlerin tespit edebildiğimiz kadarıyla Amasya, Çürüksu, Kars, Ardahan, Trabzon, Seferihisar, Kütahya, Tokat, Konya, Karahisar-ı sahip ve özellikle İstanbul'a ticaret veya iş bulmak maksadıyla geçici olarak ve daha ziyade gurbetçi statüsünde gittikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu yerlerde çiftçilik, bahçıvanlık, bağcılık, amelelik gibi işçilik ve esnaflık, korucu ve türbedarlık gibi kamu görevi yapanlar vardı. Ahıskalılar arasında ticaretle uğraşanlar da bir hayli yekûn tutuyordu.

Ahıskalıların yurt geneline dağılması yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Rus işgalini müteakip kitlesel boyutta gerçekleşecektir. 1828 işgalini müteakip Ahıskalıların bir kısmı mülteci ve göçmen statüsünde kendilerini güvende hissedecekleri en yakın kasaba veya şehre sığınmışlardır. Sığındıkları bu yerlerde geçici olarak iskân edilmişlerdir. Örneğin Ahıskalı göçmenlerin yerleştirildiği yerlerden birisi Çıldır Eyaleti Kiskim Sancağı Ersis Köyü'dür. 1835 yılı itibarıyla köyün erkek nüfusu 176 hanede 472 kişidir. Söz konusu köyde 9 hanede 32 Ahıskalı erkek mevcuttur. Bunlardan yedi hane halkı zamanla başka yerlere gitmiştir⁴³.

Tablo.3: Çıldır Eyaleti Ersis Köyü'ne İskân Edilen Ahıskalı Muhacirler

Hane no	Reis	Oğul	Diğerleri	
1	55	5-4	Hizmetkârı:40-50-50 Hizmetkârının oğlu: 11, 1	Diyar-ı Aharda
2	37	3-3 Oğulluğu 13-7	Damadı:20 ?: 25	“
3	45 (Topçu)	12		“
4	40	12-7-3		“
5	36	3		“
6	50	25		“
7	13		Kardeş: 12-7	“
8	28	11		
9	40		Kayınpederi:50	

⁴³ Muammer Demirel, **Yusufeli Nüfus Defteri (1835)**, İstanbul, 2011, s. 60.

Bir kısmı da karayolu ile Batum'a oradan deniz yolu ile Samsun'a ulaşmıştır. Samsun ve Bafra'da bunların uzun süre geçici surette barındırıldıkları anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tabloda detaylı olarak incelenebileceği üzere 1835 yılı itibarıyla Samsun'da 11'i yaşlı, 21'i yetişkin ve 16'sı çocuk olmak üzere toplam 38 Ahıskalı erkek göçmen mevcuttu. Ahıskalı kadın göçmenlerin sayısını belirten elimizde herhangi bir materyal bulunmamaktadır. 1835- 1844 arası Samsun'da Ahıskalı göçmenlere ait 10 erkek çocuk doğarken, aynı tarihler arasında 7 erkek ölmüştür. Ölenlerin yaşlarını esas alacak olursak Ahıskalı erkek nüfusun yaş ortalamasınının 31 olduğunu söyleyebiliriz. 1838- 1841 yılları arası Samsun'daki Ahıska göçmenlerinden 4'ü İzmir, Hicaz, Erzurum ve İstanbul'a giderken 6'sı Ahıska'ya geri dönmüştür. Netice itibarıyla 1845 yılında Samsun kasabasında hâlihazır 31 Ahıskalı erkek göçmen mevcuttu. Nüfus defterlerindeki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla söz konusu göçmenler en az on yıl Samsun şehrinde barınmışlardır. Bunların daimi olarak nerelere yerleştiklerine dair elimizde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Kanaatimize göre vilayet merkezlerinde bulunan nüfus kayıt defterleri araştırmaya açıldığında bu konuda daha net bilgilere ulaşılabilecektir. Öte yandan, belirtmek gerekirse Samsun ve Bafra şehirlerinde 1828 yılından daha önce gelmiş olan Ahıskalılar vardır. Bunların 3'ü Bafra ayanının, 4'ü Abdullah Beyefendi'nin hizmetinde istihdam edilmiştir. Dört kişi de Samsun'da misafir statüsündedir. Ayrıca Bafra'da sakin üç aile mevcuttur.

Tablo 4: Samsun Kasabasında Bulunan Ahıskalı Muhacirler

1 Çelebi Efendi oğlu Ahmed Yaş: 70 Ö: 8.3. 1843	2 Oğlu Murad Yaş: 15 İzmir'e gitti (Eylül 1838)	3 Karındaşı Osman Yaş: 45 D. Ali: 9.1.1837 D. İsmail: 15.5.1839	4 Oğlu Mustafa Yaş: 1
5 Ali oğlu Osman Yaş: 50	6 Oğlu İsmail Yaş: 1 Ö: 27.5.1835	7 Karındaşı Mehmed Yaş: 38 Ö: 3.5.1840	8 Hüseyin oğlu Yusuf Yaş: 35
9 Mehmed oğlu Ahmed Yaş: 50 D:Mehmed:7.8.1841	10 Oğlu Yusuf Yaş: 1 Ö: 1. 1839	11 Kadioğlu Ahmed Yaş: 45 D. Ali: 6.7.1836	12 Oğlu Yusuf Yaş: 1

13 Mehmed oğlu Derviş Yaş: 30 D. Ahmed:27.7.1835	14 Kardeşi Seyid Emin Yaş: 25 D. Mehmed:3.5.1840 D.Mustafa: 1.8.1844	15 İbrahim oğlu Hasan Yaş: 43 D: Mustafa:9.10.1838	16 Ömer oğlu Ali Yaş: 68 gitti: Eylül 1838
17 Oğlu Mehmed Yaş: 1 Ö: .11.12. 1838	18 Hüseyin oğlu Ali Yaş: 49	19 Tatar Ali Yaş: 70 Ö: 7.8.1844 D: Hasan: 7.8.1837 Ö: 7.8.1844	20 Oğlu Ahmed Yaş: 15
21 Mehmed oğlu İbrahim Yaş: 15 Erzurum'a gitti Haziran 1840	22 Salih oğlu Mehmed Yaş: 35 Sılasına gitti (Eylül 1840)	23 Mehmed oğlu Hasan Yaş: 30	24 Mustafa oğlu Hasan Yaş: 32
25 Ahmed oğlu İsmail Yaş: 35 Vilayetine gitti: Eylül 1838	26 Ahışalı Hasan Yaş: 32 Vilayetine gitti Eylül 1838	27 Torunu İbrahim Yaş: 70 ... gitti. (Nisan 1840)	28 Abdurrahman oğlu Süleyman Yaş: 25 Vilayetine gitti. Eylül 1842
29 Ali oğlu Mehmed Yaş: 30	30 Mustafa oğlu İsmail Yaş: 25	31 Mustafa oğlu Hasan Yaş: 30	32 Ali oğlu Osman'ın oğlu Ali Yaş: 11
33 Ali oğlu Süleyman Yaş: 22 İstanbul'a gitti:1842	34 Salih oğlu Yusuf Yaş: 25	35 Mustafa oğlu Hasan'ın Karındaşı Ömer Yaş: 35 Vilayetine gitti Ağustos 1841	36 Ali oğlu Süleyman'ın Karındaşı İbrahim Yaş: 25 Vilayetine gitti Ağustos 1841
37 Süleyman oğlu Şeyh Mehmed Yaş: 40 Niksar'dan geldi	38 İdris Yaş: 25 D: Üzeyir.5.6.1844		

Tablo 5: Bafra'da Sakin Ahıska Muhacirleri⁴⁴

1 Eskici Süleyman Yaş: 50	2 Ali'ninoğlu Hüseyin Yaş: 40	3 Molla Mehmed Yaş: 35	4 Molla Mehmed Yaş: 23
5 Abdülkadir 28 Ö: 1252	6 Molla Hasan 18		

1829 Edirne Antlaşması savaş alanı dâhilindeki Müslim ve gayrimüslimlere göç etme hakkını tanıyordu. Sürenin dolması sonrasında da Ahıskalıların göçü devam etmiştir. 1831'den sonra göç edenler ya Rusya'dan göç izin alarak veya Rus pasaportuyla geçici süreliğine Osmanlı topraklarına geliyorlardı. Bu şekilde gelenler daha sonra Osmanlı makamlarına kendilerine göçmen ve Osmanlı vatan-dışı statüsü verilmesi ve yerleştirilmeleri için müracaat ediyorlardı. Bazı göçmenler ise askerlik gibi yükümlülükler dâhil olmamak için tabiiyet değiştirmeye teşebbüs etmeyerek Rus tabiiyetini uzunca bir süre muhafaza etmekte herhangi bir beis görmeyecektir⁴⁵. Bu durum Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle tabiiyet sorunu yaşamasına vesile olacaktır.

Savaş ortamında mülteci statüsüyle gelenler bir süre kamu tarafından işe edilmişlerdir. Babıâli 1870'li yıllara kadar zengin fakir ayrımı yapmaksızın 15 yaşından küçük olanlara bir, büyük olanlara ise ikişer kuruş yevmiye vermeyi kararlaştırmıştı. Zamanla göçmen sayısı artınca yevmiye tahsisi kısıtlandı. Buna göre geçici iskân döneminde göçmenlerden yardıma muhtaç olanların işe ihtiyaçları karşılanmaya çalışıldı. Daimi iskân sonrası ise yardıma muhtaç olanlar muhacir idaresince veya yerel idarelerce işe edilmişlerdir. Bu uygulamalar hazineye yük getirince göçmen masrafını azaltmak için barış döneminde gelenlerden yardım talebinde bulunmayacaklarına dair taahhütname alınması yoluna gidildi⁴⁶. Bununla beraber zorunluluk halinde daimi iskân sonrası da yardım edilebilmiştir⁴⁷. Örneğin Eylül 1893'te Rusya'dan İstanbul'a gelen Ahıskalı muhacirler Hüdavendigâr vilayetine sevk ve iskân edilinceye kadar işlerinin temini için müracaatta bulunmuşlardır⁴⁸. Öte yandan silahlılarına alınan Ahıskalılarının aileleri-

⁴⁴ BOA, Nüfus Defteri, n. 979.

⁴⁵ BOA, Dh. Mkt. No. 1161/19: Dâhiliye Mektubi Kalemi (13 Mart 1323).

⁴⁶ BOA, Dh. Mkt. No. 75/48.

⁴⁷ BOA, A.Mkt. Mhm. No. 526/35.

⁴⁸ BOA, dh. Mkt. No. 145/94: Muhacirin Komisyonu Riyasetine (20 Eylül 1309).

ne belediyenin iâşe-i muhtacın tertibinden veya iskân-ı muhacirin tahsisatından tayinat bedeli ödenmesi⁴⁹ veya muhtacın tertibinden maaş ödenmesi yoluna gidilmiştir. Bağlanan maaşın yetmediği tespit edildiğinde ise miktar arttırılabilmektedir⁵⁰. Yönetmeliğe göre iâşe yardımı yapmaya mevzuatın izin vermediği kişilere kefalet-i müteselsile metoduyla ihtiyaç duydukları zahire verilmiştir⁵¹.

Osmanlı feodal yapıya sahip olan göçmen gruplarını müteferrik iskâna tabi tutarken, feodal yapıya sahip olmayanları topluca bir yerde yerleştirebilmiştir. Ahıskalılar feodal bir yapıya sahip olmadığı için topluca iskân edilmekte herhangi bir mahzur görülmemiştir. Bununla beraber aşiret mensubu olanlar da vardı. Örneğin, Ardahan ve Ahıska bölgesinden Tortum civarına Koçumanlı Aşireti'ne mensup kişiler göç edebilmiştir⁵². Bununla birlikte arazi darlığı sebebiyle toplu iskân edilemeyen Ahıskalı muhacir toplulukları gruplar halinde iskâna tabi tutulabildiği gibi diğer Kafkas veya Rumeli göçmenleri ile de aynı sahada yerleştirelebilmişlerdir. Örneğin, iskân edilmek üzere Çorum'a sevk edilen 700 Ahıskalı göçmen burada bu kadar yer olmadığı için Yozgat ve Ankara'ya sevk edileceklerdir⁵³. Daimi iskânı gerçekleştirilen Ahıskalı göçmenlerin bazıları zamanla iskân mahallini terk ederek ormanlık sahayı tahrip edip mesken inşa edebilmişlerdir. Bu gibilere izin verilmeyince ve eski iskân mahalline döndürülmek istenince Rus tabiiyeti iddiasında bulunarak Rusya'ya dönme tehdidinde bulunabilmişlerdir. Osmanlı makamları bu gibilerin geri dönüşüne izin vermiştir⁵⁴. Osmanlı göçmen idaresi belirli kriterleri gözeterik iskân mahallerini belirlemiş, bazı yerleri de iskâna kapatabilmiştir. Bununla beraber zaman zaman göçmenler iskâna kapalı yerlere yerleşmek noktasında ısrarcı olabilmişlerdir. Bu durumda iskân sürecinde yardım talebinde bulunmayacaklarını taahhüt eden göçmen ailelerine istedikleri yerlerde yerleşmelerine izin verilebilmiştir. Ancak bu aileler zamanla söz konusu taahhütlerini göz ardı ederek resmi makamlardan diğer göçmenlere yapılan yardımların kendilerine de yapılması için talepte bulunacaklardır. Bu gibi durumlarda resmi makamlar göçmenlere gayrimenkullerini terhin ederek ve kefalet-i

⁴⁹ BOA, Dh. Mkt. No. 367 /55: Teftiş-i Askeri Komisyon-ı Alisi Riyasetine Tezkire (3 Nisan 1311).

⁵⁰ BOA, BEO. No. 2656/ 199165: Maliye Nezaretine Tezkire (17 Ağustos 1321).

⁵¹ BOA, Dh. Mkt. No. 2048/ 141: 17 KS 1308 Maliye Nezaretine Tezkire.

⁵² Yunus Özger, "XIX. Yüzyılda Tortum'un Nüfus Durumu", A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8/2, Erzurum, 2006, (113- 129), s. 120.

⁵³ BOA, Dh. Mkt. No. 247/47.

⁵⁴ BOA, Y.A. Hus. No. 310 / 105: 4 Teşrin-i evvel 1310 tarihli tezkire.

müteselsile ile ziraat bankasından kredi çekmelerinin sağlanmasını önermekle yetinmiştir⁵⁵.

Osmanlı'da kadastro uygulamasının olmaması göçmen iskânında özellikle yerli ahali ile muhacirler arasında sık sık arazi anlaşmazlıklarına sebebiyet verebilmiştir. Bu ise iskân işlemlerini ve dolayısıyla da anlaşmazlıklarını uzatabilmiştir. Göçmenler miri araziye yerleştirildiği gibi, kendi paralarıyla satın aldıkları arazilere de yerleşeceklerdir. Yerleştirilen muhacirlerin iskân mahalli zaman zaman çeşitli sebeplerle değiştirilebilmiştir. Örneğin, ormanları tahrip eden Ahıskalı muhacirlerin iskân mahalli değiştirilebilmiştir⁵⁶. Muhacirlerin gösterilen yeri beğenmemesi ve başka yer talep etmesi, tahsis edilen arazi üzerinde yerli ve göçmenlerin hak talep etmeleri iskân işlemlerini uzatıyordu. Sekiz sene içerisinde kesin iskân işlemini tamamlayamayanlar bile vardı⁵⁷.

Ahıskalı muhacirler 1828'den günümüze kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Bu durum Ahıskalı ailelerin parçalanmasına sebebiyet vermiştir. Ailenin genç nüfusu göç ederken ebeveyn ocaklarında kalabilmiştir. Bu gibi göçmenler zamanla aile büyüklerini ziyaret etmek için resmi makamlara müracaat etmişlerdir. Bu gibilerin memleketlerine turist olarak gidip dönebilmeleri için Rus elçiliğinin izni ve padişahın iradesi aranmaktaydı⁵⁸.

Osmanlı tabiiyetine geçen ve daimi olarak yerleştirilen göçmenler belirli bir sürenin sonunda hukuki açıdan yerli vatandaş ile aynı statüye tabi tutuluyordu. Bu durumda göçmenler de yerli halk gibi yükümlülüklere dâhil oluyorlardı. Bu yükümlülüğün başında askerlik gelmekteydi. Göçmenler askerlik yükümlülüğünden zamana göre değişen sürelerde muaf tutulmuşlardır. Muafiyet süresi ilk önceleri 25 yıl olarak tespit edilirken ilerleyen tarihlerde 6 yıla kadar düşürülmüştür. Nihayet nüfusa ve asker kaynağına şiddetle ihtiyaç duyulduğu Birinci Dünya Savaşı esnasında muafiyet süresi üç ayla kısıtlanmıştır. Muafiyet süresinin kısıtlanmasına karşı diğer göçmenler gibi Ahıskalılar da hile-i şer'e müracaat edebilmişlerdir. Örneğin Ahıskalı göçmenlerden bir kısmı yükümlülüklerden kurtulabilmek adına Osmanlı tabiiyetine geçmemiş Rus tabiiyetini sürdürmek isteyebilmiş⁵⁹ yükümlülük esası kendilerine hatırlatıldığında Rus vatandaş

⁵⁵ BOA, Dh. Mkt. No. 2618/79: Ticaret ve Nafia Nezaretine (16 Eylül 1324).

⁵⁶ BOA, YA. Res No. 72/26, YA.Hus. No. 310/105; Y. Mtv. 107/13, 108/19, 110/22, 110/84.

⁵⁷ BOA, Dh. Mtv. No. 244/28; 402/28; 307/59; 689/42.

⁵⁸ BOA, Dh. Mkt. No. 402/28: Hüdavendigar Vilayetine (13 Temmuz 1311.)

⁵⁹ BOA, Dh. Eum. Ecb. No. 4/44: Dâhiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine (25 Şubat 331).

olduklarını iddia edebilmişlerdir. Bazıları da Kafkasyalı muhacirlere askerlikten 21, tekâlif-i miriden 7 ve aşardan 4 sene muafiyet tanındığı iddiasıyla muafiyet süresini uzatmaya çalışmıştır⁶⁰. Bu gibi davranışlarda bulunan Ahıskalı göçmenleri Ankara valiliği şu satırlarla tanımlama ihtiyacı duymuştur: “*Tul müddet Memalik-i Osmaniye’de inrar-ı hayat eylediği halde diyaneten, vicdanen mecbur ve mükellef olduğu askerlik hizmetinden imtina edişi kendisinin ne fena fitratta bir mahlûk olduğunu göstermekte ve bu gibilerin hidmet-i askeriyelerden pek istifade edilemeyeceği derkar bulunmakta ise de emsallerinin aynı iddiaya kıyam eylemeleri melhuz olmağla rızalarına bakılmaksızın silahaltına alınması icab eder*⁶¹.”

Buna karşılık herhangi bir yükümlülüğü olmamakla birlikte savaşlar esnasında gönüllü olarak cepheye giden Ahıskalı muhacirleri de tespit etmek mümkündür. Örneğin Ahıskalı bir muhacir 93 savaşıma gönüllü bayrağı açarak ve cerrah yüzbaşı olarak cepheye gitmiş ve yaralanınca geri dönmüştür. Belirtmek gerekirse söz konusu Ahıskalı muhacir daha sonra Konya’da Mevlevi tarikatına kapılanmıştır. Bu kişiye 100, 150 kuruş maaş bağlanması yoluna gidilmiştir⁶². Silah altına alınan Ahıskalı muhacir eğer yardıma muhtaç ise ailesine belediye tahsisatından veya muhacir idaresi bütçesinden tayinat bedeli ödenmekteydi⁶³.

Türkiye’ye gelen Ahıskalıların bir kısmı zanaat ve mesleklerini icra ederken bir kısmı da askeri birliklerde, defterhanede, mülki idarelerde istihdam edilmiştir⁶⁴. Kamuda çalışmak için müracaat eden Ahıskalı muhacirlerden bir kısmı Rusça muallimliği ve tercümanlığına talip olabilmıştır. Türk okullarında Rusça dersleri olmadığı için muallimlik talepleri karşılanamazken, tercümanlık kadroları ise oldukça sınırlıydı⁶⁵. Bunun üzerine bu gibi talepte bulunanlar imkânlar ölçüsünde kâtip olarak istihdam edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan nahiye ve kaza müdürlüğü gibi mülkî makamlarda da istihdam edilenler olmuştur⁶⁶. Hali vakti yerinde olan ailelerin himayesine giren Ahıskalı aileler de

⁶⁰ BOA, Dh. Mkt. No. 1624/9: Muhacirin Komisyon-ı Riyasetine (25 Nisan 1305; DH. MKT. No.1631/55).

⁶¹ BOA, Dh. Eum. Ecb. No. 4/44: Ankara Vilayeti’nden Dâhiliye Nezaretine tezkire (14 Şubat 1331).

⁶² BOA, Y. Mtv. No. 80 /207: Konya Vilayetinden (28.Temmuz 1309)

⁶³ BOA, BEO. No. 714/ 53489: Dâhiliye Nezaretine Tezkire (23 Teşrin-i sani 1311).

⁶⁴ BOA, Dh. Mkt. No. 1706/ 104: Maliye Nezaretine Tezkire (11 Kanun-ı Sani 1305.).

⁶⁵ BOA, Mf. Mkt. No. 263/40; Dh.Mkt, Nr. 367/8: Dâhiliye Nezaretine Tezkire (6 Mayıs 1311)

⁶⁶ BOA, Mvl. No. 412/36.

vardı⁶⁷. Şüphesiz kırsal alana yerleştirilenler yerli ahali gibi tarımsal faaliyette bulunmuşlardır.

Netice itibarıyla Ahıskalı Türkler Anadolu Türklüğünün bir parçasıdır. Ahıska'nın Ruslar tarafından işgal edilışinden günümüze kadar göç ve sürgün hayatı yaşayacaklardır. Ahıska'dan Türkiye'ye yönelik göçler 1828, 1860, 1878, 1920- 1921 tarihlerinde kitlesel bir boyut kazanmıştır. Söz konusu kitlesel göçlere rağmen Ahıska'da yine bir Türk varlığı mevcuttu. Bunlar ise 1944'te Orta Asya'ya sürgün edilecektir. Sürgün neticesi Özbekistan'a yerleştirilenler 1989'da tekrar bir sürgün hareketiyle karşı karşıya kalacaktır. Bütün bu tarihi süreç göz önüne alındığında 1828- 1989 arasında Ahıskalıların 30 – 40 yıl aralıklarla toplu sürgün veya göçlerle karşı karşıya kalmışlardır. Bu nedenle bölge halkı göçü kaç-kaç, göç zamanını da *kaçkaç mevsimi* gibi algılamıştır. İstem dışı vatan toprağın- dan uzakta kalan kişinin özlemine ifade etmek herhalde mümkün olmasa gerek. 1989 Fergane olayları sonrası ABD'ye yerleşmek durumunda kalan Ahıska Türklerinden birisi Suat Kolukırık'a verdiği mülakatta: “*Dedem ve ninem vatan vatan diye öldüler. Kanatları yoktu ki uçabilsinler. Her sürgünde yeniden bir şeyler kurmaya çalıştık. Vatansızlık zor, yerli gibi olamıyorsun*”⁶⁸. sözleriyle vatanın önemini vurguluyordu. 1944 sürgününü yaşamış olan İzahar Binalioğlu ise vatan kavramı üzerine şunları ifade ediyor: “*Her millet vatan diyor. Bizim millet başıbozuk kaldı. Herkes bir yana gitti. Vatan unutulmaz. Vatan denince bir çocuk olarak her şeyi, dağı, bağı, tarlayı, çayırı, yolu izi hatırlıyorum. Vatan sözü geçince tüylerim ürperiyor. Vatana gidip ziyaret etmek istiyorum. Vatan hasretimiz bitmedi. Çocuklarımız bilmez. Ama ayağımı vatan toprağına basmak istiyorum. Atalarımın kemikleri çürüdü, vatan toprağına karıştı*”⁶⁹. Aslında Ahıskalılar kendilerini Anadolu'nun bir parçası olarak görüyorlar. Ahıska Cemaati adına Uluslararası Göç Sempozyumu'na bir sunum yapan İbrahim Gazigil “*Biz Anadolu'nun bir parçasıyız, Anadolu'ya geldik ve geleceğiz. Bu memleket bizim, bu bayrak bizim. Evet, göç çok zordur. Çok sıkıntılar yaratıyor. Bütün bunlara rağmen biz buraya ölmeye geliyoruz. Sadece yaşamaya değil, gerektiğinde can vermeye geliyoruz. Ve gelmeye de devam edecekler. En son Ahıskalı da buraya*

⁶⁷ BOA, AD, No. 932: Trabzon Vilayeti Tezkiresi 26 N 1291.

⁶⁸ Suat Kolukırık, “Sürgün, Toplumsal Hafıza ve Kültürel Göç: ABD'deki Ahıska Türkleri Üzerine Bir Araştırma”, **Bilig**, Güz 2011, Sayı 59, s. 167- 190, s. 181.

⁶⁹ Yunus Zeyrek, “Belgeleri ve Tanıklarıyla Ahıska Türklerinin Türkiye'ye Göçleri ve 1944 Sürgünü” 4, **Bizim Ahıska**, 38, Bahar 2015, Ankara, s. 12.

gelecektir. Herkes bunu böyle bilsin. Teşekkür ediyorum. Sağ olun. “⁷⁰ . Gelenler ise geri dönmeyi düşünmez. Dönmek isteyip istemedikleri sorulunca “ *Kesinlikle dönmeyi düşünmüyorum. Bizler daha çocuktuk. Amcalarımız Türkiye'ye gelmek istediler. Ama olmadı. Uzun yıllardır Türkiye'ye gelmek istiyorduk. Geri dönmeyi asla düşünmüyorum. “ ... Sorunlar çözülsün bile dönmek istemem. Türkiye ata baba yurdudur. Anavatanımdır. Orada azınlıktık. Buraya kendi vatanımıza geldik. Burada rahatız. Endişemiz yoktur. Gitmeyiz. Geriye dönmeyi düşünmüyorum. ... Zaten atalarımız da sınır olan Ahıska bölgesine Osmanlı döneminde Konya'dan getirilerek iskân edilmiştir*”⁷¹. Anadolu'daki Türk göçmen kökenliler için bir söylemdir aslında Karaman'dan, Konya'dan gitmek. Gazigil de herhalde bunlardan birisi olsa gerektir.

Yukarıda açıklanan iskân faaliyetleri sonucu Ahıskalılar Doğu Anadolu, Orta Anadolu, Orta Karadeniz'in iç kesimlerinde ve İstanbul'da mekân tuttular⁷². Söz konusu yerlerde Ahıskalılardan oluşan mahalle ve köyler oluşturulmuştur. Arşiv belgelerinden ve elektronik kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla Ahıskalıların bulunduğu mahalle ve köyler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

⁷⁰ İbrahim Gazigil (Ahıska Cemaati), **Uluslararası Göç Sempozyumu**, 4. Oturum

⁷¹ Murat Sürmeli, **İğdir'in Demografik Yapısında Göç ve Ahıska Türkleri Örneği**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 125.

⁷² Yukarıda açıklanan iskân faaliyetleri sonucunda Kars, Ardahan, Artvin, Erzurum, İstanbul, Bursa, Ağrı, Eleşkirt, Muş, Bulanık, Malatya, Doğanşehir, Amasya, Mecitözü, Hatay Dörtöy, Maraş- Afşin, Konya Ilgın, Çorum Alaca, Yozgat, Akdağmadeni, Yerköy ve Afyon köy ve kasabalarında Ahıskalıları bulmak mümkündür. Yunus Zeyrek, “Belgeleri ve Tanıklarıyla Ahıska Türklerinin Türkiye'ye Göçleri ve 1944 Sürgünü”, II, **Bizim Ahıska**, Sonbahar 2014, s. 6-12.

Tablo. 6: Ahıskalı Göçmenlerin Yerleştiği Yerleşmeler⁷³.

ARDAHAN	Çıldır	Baltalı	ARDAHAN	Posof	Alköy
		Eşmepınar (Purut)			Arılı
		Kenardere (Anpur)			Armutveren
		Kotanlı (Sikerep)			Asmakonak
		Öncül			Aşıküzeyir
		Övündü			Aşıkzülali
	Hanak	Aşağıaydere			Balgöze
		Binbaşak (Gügübe)			Baykent
		Börk			Binbaşeminbey
		Çayağzı			Çakırkoç ² (Mere)
		Sulakçayır			Çamyazı (Ohtel)
		Yamaçyolu			Demirdöven
	Damal	İkizdere			Derindere
	Göle	Yeleçli			Erim
	Ardahan	Derindere			Gönülağan (Şuvaskal)
					Gümüşkavak (Zendar)
ARTVİN	Şavşat	Demirkapı			Günbatan (Banarhev)
		Karaağaç			Günlüce
		Saylıca			Gürarmut
		Üzümlü			İncedere
		Veliköy (Mirya)			Kaleönü(Agara)
		Yamaçlı (Morohoz)			Kayınlı

⁷³ Adem Kara, “19. Yüzyılda Çorum’da Göçmenlerin Yerleştirilmesi ve Yaşanan Sorunlar”, **Turkish Studies**, Ankara, 2013, 8/6, s. 333- 344, s. 338- 339; Nedim İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Trabzon, 2006, s. 61; Günay, 121- 142. Mehmet Güneş, “Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahip’te “İskanı ve Karşılaşılan Sorunlar (1861- 1895)”, **Tarih Okulu Dergisi**, 18 Haziran 2014, s. 421- 452; **BOA, Dh.Mkt. No. 1388/77, 1403/9; 177/46, 209/39, 402/28; 815/12; 2390/77, 739/ 60; BOA, A. Mkt. No. 524/7, 526/35; BOA, Hh. Thr. 468/42, BOA, ID, No. 1322-3/1, 1322-3/2, 1335-20/1.**

	Yusufeli	Çeltikdüzü			Kırköy
		Çevreli			Kolköy
		Köprügönen			Kopuzlu (Çorçovan)
		Pamukçular			Kumlukoz (Gume)
	Merkez	Ortaköy³ (Berta)			Özbaşı (Gınıya)
	Ardanuç	Gümüşhane			Sarıçiçek
		Peynirli			Sarıdarı
Kars	Merkez	Bulanık			Söğütlükaya (Hunemis)
	Susuz	Aksu			Süngülü
		Porsuklu			Sütoluk
	Sarıkamuş	Bozat			Türkgözü (Varhana)
	Arpaçay	Bozyiğit			Yeniköy ⁴
					Yaylaaltı
					Yolağzı
					Yurtbaşı
Çorum	Çorum	Mahmudiye	Karahisar	Karahisar	Selimiye
“	Hamamözü	Mamuretülhamid	“	“	Turfelli Çiftliği
“	Hüseyinabad Nah.	Şarkıye	“	“	Ümraniye
Bursa	İnegöl	İnegöl	“	“	Latif Köyü
“	“	Erikli	Ankara	Keskin	Karaağıl
“	Yenişehir	Yenişehir	Cebelibereket		Çardak
“	Ertuğrul	Mesruriye	Amasya		Kuyucak mevkii
“	“	Mahmudiye	Gümüşhane	Köse	Özbeyli
“	Bursa	İclaliye Mah.	İstanbul		Yakacık
“	“	Yıldırım Mah.	“		Kozpınar
“			“		Pazaralanı
			“		Tuzla
Bilecik	Bozüyük	Kapanalan			

KAYNAKÇA**Başbakanlık Osmanlı Arşivi****AD****A.mkt.****A.mkt.mhm.****BEO.****Dh. Eum. Ecb.****Dh.Mkt.****Hr. To.****Hh. Thr.****ID****İ. Hr.****Mf. Mkt.****Mvl.****Nfs. d.****YA. Hus.****YA. Res.****Y. Mtv.****Y.prk.ask.****Tetkikler**

ARSLAN, Taybe, **494 Numaralı Galata Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2013.

AVCI, Abdülhamit, **590 Numaralı Karahisar-ı Sahip Şeriyeye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirmesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2010.

AYGÜN, Necmettin, **18. Yüzyılda Trabzon'da Ticaret**, Trabzon, 2005.

AYKUN, İbrahim, "Paskeviç ve Şark Seraskerliği İle İlişkileri", **Türkler**, 12, Ankara, 2002, s. 1217.

BAYUR, Y. Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, II, Ankara, 1983, s. 190-191.

BEKADZE, Shota, "XVI. Yüzyılda Ahıska Sancağı'nda Sosyal ve Ekonomik Hayat" **Kafkasya Üniversiteler Birliği Uluslararası Ağrı Sosyal Bilimler Kongresi, 25- 27 Eylül 2013**, Ağrı, 2014, s. 884- 891.

- BEYDİLLİ, Kemal, “1828- 1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, **Belgeler**, III/7, Ankara 1988, 365- 434.
- BİLGİN, Süleyman, Ali Mesut Birinci, Mustafa Çakıcı, Sezgin Demircioğlu, **Trabzon Nüfus Kütüğü (1834)**.
- BİLİRLİ, Tahir, **Tokat Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2006.
- Binbaşı Nazmi, Kafkasya, **Asya-i Vusta, Türkistan Hanlıkları, Buhara ve Hive Hanlıkları**, İstanbul, 1334.
- ÇADIRCI, Musa, H. Latif Armağan, Sedat Bingöl, Bekir Koç, **1830 Sayımında Ankara**, Ankara, 2000.
- DAĞDELEN, İrfan, **Beykoz Nüfus Defterleri**, İstanbul, 2012.
- DAYI, Esin Derinsu, “Milli Mücadele’de Elviye-i Selase Üç Sancak Meselesi, Kars, Ardahan, Batum,” **Türkler**, 16, Ankara 2002, s. 308.
- DEĞİRMENCİ, Salih, **1828- 1829 Osmanlı- Rus Savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti’nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo- Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1 numaralı Ahıska Şer’iyye Siciline Göre: 1233- 1241)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.
- DEMİRCİ, Ahmet, **3 Numaralı Tokat Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi**, Tokat, 2007.
- DEMİREL, Muammer, **Yusufeli Nüfus Defteri (1835)**, İstanbul, 2011.
- DOĞAN, Osman, **1760 Numaralı Samsun Şeriyeye Sicili**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.
- ERÇİN, Abdülkadir, **1 Numaralı Sivrihisar Kadı Sicilinin 1- 81. Sahifelerinin Transkripsiyon ve Tahlili**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2014.
- GURGENİDZE, Leva, **Çıldır Eyaleti Çürüksu Sancağı Nüfus Defteri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2011.
- GÜNAY, Nejla, “Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu’ya Göç ve İskânı”, **Bilig**, (2012), Sayı. 61, s. 121- 142.
- GÜNEŞ, Mehmet, “Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahip’te İskânı ve Karşılaşılan Sorunlar (1861- 1895)”, **Tarih Okulu Dergisi**, 18 Haziran 2014, s. 421- 452.
- İNBAŞI, Mehmet, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyaleti ve İdarecileri”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 7/1, Erzurum, 2006, s. 77- 94.
- İPEK, Nedim, İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Trabzon, 2006.

- KAFKASYALI, Ali, “Karapapak Türkleri”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 48, Erzurum, 2012, s. 269- 304.
- KAPLAN, Çetin, **55 Numaralı Tokat Şeriyye Sicilinin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2011.
- KARA, Adem, “19. Yüzyılda Çorum’da Göçmenlerin Yerleştirilmesi ve Yaşanan Sorunlar “, **Turkish Studies**, Ankara, 2013, 8/6, s. 333- 344.
- KARACA, Serkan, **Kütahya Şeriyye Sicilleri 22 Numaralı Defterinin Transkripsiyonu**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2007.
- KAYA, Murat, **1170 Nolu Gönye, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defterinin Değerlendirilmesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize, 2013.
- KEMALOĞLU, Muhammet, “Terekeme Karapapak Türkleri Yerleşim Alanları” **Teke**, 1/3, (2012), s. 55- 81.
- KOLUKIRIK, Suat, “Sürgün, Toplumsal Hafıza ve Kültürel Göç: ABD’deki Ahıska Türkleri Üzerine Bir Araştırma”, **Bilig**, Güz 2011, S 59, s. 167- 190.
- MEMMEDLİ, Şureddin; Gülnara Coca Memmedova, “Gürcistan Türklerinin Kars’a ve Türkiye’nin Diğer Bölgelerine Göç Hareketleri”, **II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu 15- 17 Ekim 2008**, Kars, 2009, s. 216- 219.
- ÖZGER, Yunus, “XIX. Yüzyılda Tortum’un Nüfus Durumu”, **A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 8/2, Erzurum 2006, s.113- 129.
- PAMUK, Esra, **1 Numaralı Ahıska Şeriyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1183- 1241/1769- 1825)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2012.
- SAYGILI, Ali, **Ahıska Türklerinde Sosyal Yapı Kırgızistan Bağış Köyü Örneği**, İstanbul 2004.
- SEFEROV, Rehman, Ayhan Akış, “Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**.
- SÜRMELİ, Murat, **İğdır’ın Demografik Yapısında Göç ve Ahıska Türkleri Örneği**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.
- UZUN, Musa, **1924/110 Nolu Trabzon Şeriyye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Tahlili**, Samsun, 2007.
- ZEYREK, Yunus, “ Belgeleri ve Tanıklarıyla Ahıska Türklerinin Türkiye’ye Göçleri ve 1944 Sürgünü”, 2, 4, **Bizim Ahıska**, Sonbahar 2014, Bahar 2015, s. 6-12.